Kéri Katalin

Leánynevelés és női művelődés

az újkori Magyarországon

(nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)

Kronosz Kiadó

Kéri Katalin

LÁNYNEVELÉS ÉS NŐI MŰVELŐDÉS AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

Kéri Katalin

LÁNYNEVELÉS ÉS NŐI MŰVELŐDÉS AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

(nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)

Kronosz Kiadó
Pécs, 2018

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg.

A kéziratot lektorálták:

Németh András
Kelemen Elemér
Mann Miklós

Olvasószerkesztő:

Bellus Ibolya

ISBN 978 963 467 037 7

© Ambrusné Kéri Katalin
© Kronosz Kiadó

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 13

BEVEZETÉS 15

A könyv tárgya 15
Elméleti keretek 17
Alapkérdések 22
A kutatás helyszínei 23
Források 25
Módszerek 27

I. A NŐ- ÉS LÁNYNEVELÉS-TÖRTÉNET HISTORIOGRÁFIÁJA ÉS FŐBB FORRÁSAI

A nőtörténet kutatása 31
Történettudomány, nőtörténetírás 31
A nőtörténeti kutatások főbb korszakai és jellemzői 34
A kutatások tematikájának kiszélesedése 37
A nőtörténeti kutatások eredményei és produktumai 38
Átfogó nőtörténeti munkák 38
Életrajzok, enciklopédiák híres nőkről 41
Forrásgyűjtemények, bibliográfiák 43
Az egyes országok nőtörténetét bemutató főbb kutatások és publikációk 45
Nőtörténeti kutatások és művek Magyarországon 58

Tendenciák és eredmények a lánynevelés-történet külföldi és hazai kutatásában 63
Neveléstörténet és lánynevelés-történet 63
Külföldi kutatások és forráskiadások 64
A kezdetek 64
Átfogó művek 65
Kutatások egyes országokban 66

Nagy-Britannia 66
Franciaország 67
Németország, Ausztria és Svájc 72
Spanyolország 75
Az amerikai kontinens országai 78
Az USA és Kanada 78
Latin-Amerika egyes országai 82
Művek és kutatások a nőnevelés történetéről Magyarországon 83

A nőtörténet és leánynevelés-történet forrásai 96
A forrásokról általában 96
A nőtörténet írásos forrásainak főbb csoportjai 97
Querelle des femmes 97
További írott források 102
Tárgyi források a nőtörténeti kutatásban 104
Szóbeli emlékek 105
Egy kiemelt forráscsoport: a női sajtó 105
A női újságok megjelenése Európában és Amerikában 106
Női lapok a 19. századi Magyarországon 111
Egyéb hazai lapok a nőkről 118

II. A KUTATÁS KERETEI: VÁZLAT AZ ÚJKOR TÁRSADALOM- ÉS NŐTÖRTÉNETÉRŐL

Társadalomtörténeti bevezetés 125
Változások küszöbén: a 17. századi Európa gazdaság-, népesedés- és társadalomtörténetének fő jellemzői 125
Európa és Magyarország a 18. században 129
A nők száma és aránya a 18. századi magyar társadalomban 131
Európa népesedési mutatói és a városiasodás jellemzői a 19. században 134
A népességszám alakulása, a női lakosság adatai a 19. századi Magyarországon 138

A nőemancipációs törekvések 143
A nőemancipációval kapcsolatos alapfogalmak 143
Az emancipációs mozgalmak korszakolása 145
A nők jogi helyzete 148
Politikai jogok 151
Nőegyletek 159

III. AZ ESZMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG DICHOTÓMIÁJA: NŐI ÉLET, LÁNYNEVELÉS A KORA ÚJKORBAN ÉS A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN

Művek a nőkérdésről és lánynevelésről a 17–18. századi Európában 171
Eszmetörténeti háttér 171
A 17–18. század eszmei irányzatai 171
A pedagógiai gondolkodásra ható főbb szellemi irányzatok 176
Fontos művek a nők tanulásáról, művelődéshez való jogáról 178
Művek a 17. századi Franciaországban 178
Nőkről szóló irodalom Angliában a 17–18. században 185
Művek a nőkérdésről Itáliában 189
Német nyelvű művek a nőkről a 18. században 192
Francia írások a női jogokról a felvilágosodás századában 197
Rousseau gondolatai a lánynevelésről 202
Rousseau nőnevelési gondolatainak továbbvivői 204
Rousseau nőnevelési gondolatainak kritikája 206
18. századi spanyol művek a nőnevelésről 209

Női élet, leánynevelés a 17–18. századi Magyarországon 213
A kezdetek: lánynevelés a középkori Magyarországon 213
Női élet, mindennapok a kora újkorban 214
Korai hazai források a nőkről és tanuláshoz való jogukról 218
Művelt asszonyok és neveltetésük emlékei 224

Honi művek és viták a lánynevelésről és női művelődésről a 18–19. század fordulóján 235
A felvilágosodás eszméi Magyarországon 235
A női művelődés új formája: az olvasás térhódítása 238
Irodalmi művek nőképe 244
Külföldi tanácsadó könyvek magyar fordításai és átdolgozásai 251
A hazai nőmozgalom korabeli dokumentumai; a nemesi életvitel kritikái 255
A lánynevelésről, női művelődésről szóló újságcikkek 261

Külföldi és hazai leányiskolák a 17–18. században 265
A lányoktatás kiterjesztésének háttere 265
Magánnevelés vagy iskola? 266
Leányiskolák és műveltségi mutatók a 18. században 267
Franciaországi leányiskoláztatás a 17–18. században 270
A 17–18. századi erdélyi és magyarországi leányiskoláztatás 272

IV. LEÁNYNEVELÉS A „HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN”: VÉLEMÉNYEK, VITÁK ÉS ISKOLÁZTATÁSI ADATOK

Vélemények a nőről, hivatásáról és a lánynevelésről a 19. században 283
Külföldi eszmetörténeti irányzatok, meghatározó művek nőképe 283
Fogalmi alapvetés 283
Művek a nőemancipáció előmozdításáról 287
A pozitivizmus és hatásai 289
A nőellenes művek kritikusai: Jenny P. d’Hericourt és követői 291
Néhány keresztény szerző véleménye a nőkről 293
Az evolúciós tanok és hatásuk a nőképre és a lánynevelésre 295
Szocialista és szociáldemokrata szerzők a nőkről 301
Charlotte Perkins Gilman és hatása 302
Külföldi írások a lánynevelésről a 19. században 304
Hazai írások a női lélekről és jellemről 309
Vélemények, viták a leánynevelésről Magyarországon 317
Sajtóviták a reformkorban 317
A lánynevelés ügye a születő pedagógiai irodalomban és szakmai fórumokon 327
Női olvasmányok és nemzeti szellemű nevelés 336
Az idegen szellemű nőnevelés további kritikája a korszakban 341
Források a lánynevelésről az abszolutizmus korában 344
Művek a lánynevelésről a dualizmus időszakában 349
Vélemények és adatok a női olvasókról a 19. század végén 355
Művek a nők hivatásáról a századvégen 363
Korabeli vélemények a női munkavállalásról 367
Nők ábrázolása a korabeli karikatúrákon 376
Karikatúrák a divatos és emancipált nőkről az újkorban 376
Gúnyrajzok a tanuló nőkről 382

A lányok alsó fokú iskoláztatása a 19. században 385
Országos rendelkezések a század elején 385
Felekezeti leányiskola-alapítások a 18–19. század fordulóján 387
Lányiskolák Pesten és Budán a századelőn 389
Reformkori leányiskolák más helyszíneken: néhány példa 394
Pesti leánynevelő intézetek az 1840-es években 397
Törekvések a tankötelezettség általánossá tételére 399
Néhány adat az abszolutizmus időszakának lányiskoláiról 401
Alsó fokú leányoktatás a dualizmus korában 403
Műveltségi viszonyok és az oktatásügy mutatói 407

Középszintű leánynevelés 416
A téma főbb szakirodalma 416
Középfokú leányiskolák szervezése Európában 420
A fejlődés néhány jellemzője 420
A kibontakozás állomásai és sajátosságai egyes országokban 421
Külföldi lányiskola-típusok bemutatása a hazai művekben 430
A középszintű leányiskolák hálózatának kiépülése hazánkban 431
A kezdetek 431
A felsőbb leányiskolák 432
A tanítónőképzés 435
Más középfokú szakképzési formák 440
Sajtóviták és adatok a leánygimnáziumok létrehozásáról, a leány-érettségi vizsgáról 445
A leány-középiskolák 1916-os szabályozása 455

A nők egyetemi képzése 456
A téma irodalma 456
A nők egyetemre kerülése külföldi országokban 457
Külföldi hallgatónők említése a magyar forrásokban 462
Nők a hazai egyetemeken 466
Vélemények és követelések a reformkortól 1895-ig 466
A nyitás 471
Viták a századfordulón 472
Forrásadatok tudós nőkről Magyarországon 479

V. NÉHÁNY PROBLÉMATÖRTÉNETI CSOMÓPONT AZ ÚJKORI LÁNYNEVELÉS ÉS NŐI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

Háztartási, gazdasszonyi teendőkre nevelés 487
A háztartási munkákról szóló források és kutatások 487
Az otthon és a családi élet magasztalása külföldön és Magyarországon 488
Hazai tanácsadó művek és háztartási eszközök a 19. század végén 493
A házias nő alakja a nemzetközi és hazai irodalomban 497
A házias nő idealizált alakjának kritikája 506
Háztartási munkákra, gazdasszonyi teendőkre nevelés 507

Felkészítés az anyai szerepre 520
A téma hazai és nemzetközi szakirodalma 520

Gazdasági-demográfiai változások az anya- és gyermekkultusz 18–19. századi kibontakozásának hátterében 522
Hazai vélemények az anyai szerepről a 17–19. században 525
Feleségek és anyák a dualizmus idején 539
Felvilágosító művek a gyermekgondozásról és nevelésről 547
Népességszabályozás; csecsemő- és gyermekvédelmi intézkedések a századfordulón 550

A női test művelése és a lányok egészségnevelése 553
A témát érintő hazai és külföldi feldolgozások 553
Vélemények a nő fizikumáról és a férfi és női test különbségeiről 555
18. századi gondolatok 555
19. századi vélemények a női testről 559
Vélemények és adatok a lányok testi neveléséről és egészségvédelméről 565
Írások a 18. században 565
Vélemények a 19. század első felében 568
A 19. század második feléből való nézetek és az iskolai testnevelés kibontakozása 575
Iskolán kívüli női testedzés: a női sportok elterjedése 585
A női egészségvédelem és a divat összefüggései 592

VI. ÖSSZEGZÉS

A kutatás eredményei 603
Tapasztalatok a lánynevelés és női művelődés történetének kutatásáról 603
A nőkről íródott újkori európai források recepciója és hatása Magyarországon 605
A hazai nő- és lánynevelés fejlődéstörténetének főbb jellemzői 609
A problématörténeti kutatások eredményei 613
A kutatás módszereinek értékelése és eredményeinek hasznosítása 616
A kutatás további lehetőségei 616

ZÁRSZÓ 619

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Elsődleges források 621
Levéltári (kéziratos) források 621
Sajtótermékek 622

Nyomtatott források 623
Idegen nyelvű szövegek 623
Magyar nyelvű szövegek 630
Másodlagos források 646
Idegen nyelvű könyvek 646
Magyar nyelvű könyvek 675
Idegen nyelvű könyvfejezetek, tanulmányok, szócikkek 693
Magyar nyelvű könyvfejezetek, tanulmányok, szócikkek 701

Névmutató 723

Summary 743

ELŐSZÓ

1771-ben Marosvásárhelyen a lelkész szalonnás kamrájában tanították a lányokat, mert nem volt számukra hely a fiúknak fenntartott iskolában. A 20. század elején a magyarországi – köztük az erdélyi – lányok akár egyetemet is végezhettek. Mi történt a hosszú 19. században, vagy – még tovább tágítva a vizsgálódás időkereteit – milyen út vezetett a 17–18. századi, kezdetleges intézményes szervezettségű kora újkori lánynevelléstől a 20. század minden szinten kiteljesített nőoktatásáig?

A *Magyar Pædagogia* egyik 1895-ös számában az Országos Nőképző Egyesület Önképzőköre pályázatot írt ki *A nőnevelés és oktatás története Magyarországba a millenium évéig, különös tekintettel Veres Pálné Beniczky Hermin működésére* címmel.[1] Kifejezetten hangsúlyozták, hogy a mű az akkori történetírás színvonalán álljon, és pályadíjként 1000 korona jutalmat tűztek ki. Nincs róla ismeretünk, hogy megszületett-e ez a 10–15 ívnyi, magyar nyelvű munka, mindenesetre Török István néhány évvel később azt írta ugyanennek a folyóiratnak a hasábjain, hogy a 17–18. századi leánynevelés történetének a megírása, egyáltalán az adatok összegyűjtése még várat magára, pedig véleménye szerint „érdemes volna egy kis időt szentelni a gyüjtésre, hogy hiteles adatokból állíthassa össze valaki leánynevelésünk képét az elmult századokról".[2]

Török István sorai óta nagyot változott a hazai nőnevelés-történeti kutatások helyzete. A 20–21. század számos magyar neveléstörténésze mérhetetlenül sokat tett azért, hogy neveléstörténetünknek ezt a területét jobban megismerhessük. Kutatási eredményeimet az ő műveikből kiindulva, azokból ihletet és ösztönzést merítve, rájuk támaszkodva értem el és teszem közzé; reményeim szerint új nézőpontokkal és új forrásadatokkal gazdagítva, szintetizáló igénnyel áttekintve az eddigi neveléstörténeti ismereteket, közelítve a hazai és külföldi neveléstudomány, a történettudomány és a nőtörténetírás ismeretanyagához.

1 Rosenberg Auguszta: Pályázat a nőnevelés történetének megirására. *Magyar Pædagogia* 1895. 4. évf. 607.

2 Török István: Adatok leánynevelésünk történetéhez. *Magyar Pædagogia* 1901. 10. évf. 483. (A korabeli forrásokból idézett szövegeket, újságcímeket a könyvben mindvégig eredeti helyesírással közlöm.)

BEVEZETÉS

A könyv tárgya

A könyv szintetizáló igénnyel próbálja bemutatni az újkori magyarországi[3] nőnevelés magyar nyelvű nyomtatott forrásokra alapozott történetét. A kutatás során vizsgált földrajzi terület, a források keletkezési helyének köre elsősorban és alapvetően Magyarország és Erdély. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a vizsgálódást széles körű nemzetközi beágyazottsággal és összehasonlításokkal végeztem, hiszen – különösen a 18. század második felétől – a magyarországi nőtörténetre és a lánynevelés elméletére és gyakorlatára is jelentős hatással voltak a külföldi (az európai és – kisebbrészt – észak-amerikai) eszmék és történések. Ezen – önmagában is igen tág – témakört nőtörténeti alapozással igyekeztem kifejteni.

Ugyan mind a külföldi, mind a magyar nőtörténet és leánynevelés vonatkozásában tettem bizonyos kitekintést a kora újkor, különösen a 17. század időszakára is, szeretném hangsúlyozni, hogy könyvem középpontjában a 17–18. század fordulójától a 20. század elejéig, pontosabban a dualista államrendszer megszűnéséig tárgyalt bő két évszázad áll. Ez az időkeret nevelés-, művelődés-, társadalom-, nő-, eszme-, politika- és gazdaságtörténeti szempontból is több, önmagában is tanulmányozásra méltó korszakot foglal magába. A tág időkereteket azért választottam, mert az újkor kezdeti, a hagyományos nőideál szerinti lánynevelést célul tűző lépéseitől indulva a 20. század elejére áll végül előttünk az a „modern" nő, aki – ha korlátok közé szorítottan is – először részesülhetett a férfiakéhoz hasonló képzésben valamennyi iskolai szinten, és korábban soha nem látott módon élhetett a kor művelődési lehetőségeivel.

[3] Hasonlóan, mint az újkorral foglalkozó több más kutató, a könyv címében feltüntetett „Magyarország" keretei között az erdélyi lánynevelés történetével kapcsolatosan feltárt adatokat is bemutatom és elemzem. Mintát jelentett számomra többek között és kiemelten az alábbi két mű: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. (3., kiegészített kiadás) és Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. (A Magyar Királyság fogalmának szűkebb és tágabb földrajzi értelemben vett értelmezését lásd: Gergely András [szerk.]: *Magyarország története a 19. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 19.)

Mivel a kutatás hazai viszonyainkra vonatkozó része elsősorban korabeli magyar nyelvű nyomtatott forrásokra (kisebb részben magyarra fordított német és latin szövegekre) alapozott, a hatalmas mennyiségű feltárt adat ellenére sem lehetséges valamennyi, a történeti Magyarországon élt társadalmi rétegre, felekezetre és nemzetiségre vonatkozó megállapításokat tenni. Jóllehet helyenként (például a népszámlálási adatok elemzése során, egyházvizsgálati jegyzőkönyveket feldolgozva) sikerült nagyívű, a teljes nőtársadalomra vonatkozó áttekintést adni, a könyv alapvetően a közép- és felső társadalmi rétegekhez tartozó lányok és nők históriájáról, nevelés- és művelődéstörténetéről szól, és alapvetően nem a nemzetiségekről, hanem a magyarországi és erdélyi magyarokról. Már itt szeretném hangsúlyozni, hogy jóllehet az újkori lánynevelés történetének természetesen meghatározó vonulata a lányok alsó-, közép- és felsőfokú iskoláztatásának története, ez a könyv nem iskolatörténet, hiszen néhány kivételtől eltekintve nem vizsgálom benne az egyes iskolatípusok tanterveit, tankönyveit, a bennük alkalmazott tanítási módszereket, és a jogi szabályozás történetét is inkább csak háttér-információként vázolom. Kiemelt figyelmet fordítok viszont a nem intézményesült nevelés változatos formái és dimenziói mellett a lányok intézményesült nevelésével kapcsolatos viták és vélemények alakulására, érvkészletére, azok sajtóreprezentációjára (többek között például a leány-középiskolák, a lányok érettségi vizsgára bocsátásának kérdése, a nők egyetemre kerülése, illetve a leány-testnevelés, a háztartási munkákra való iskolai felkészítés és egyéb sarkalatos témák esetében).

Természetesen már a kutatás megkezdésekor jól tudtam azt, hogy külföldön és hazánkban is jelentős hagyományai és eredményei vannak az újkori nőnevelés-történet kutatásának. (A részletes historiográfiai bevezetést lásd a következő fejezetben!) Éppen ezért a könyv elkészítésekor nem csupán az elsődleges, hanem a tématerületet érintő másodlagos források széles körű összegyűjtésére és feldolgozására is törekedtem. Ez a mű tehát a primer kútfők összevető elemzése mellett a lánynevelés és női művelődés feldolgozásának 19–21. századi történetére is rávilágít, lehetőségeimhez képest törekedve a lehető legalaposabb historiográfiai bemutatásra. (Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a vizsgált korszak lehetőségeimhez képest lehető legtöbb eredeti forrásának összegyűjtésével próbáltam elkerülni azt a – többek között Gyáni Gábor[4] által jelzett – hibát, hogy csupán a történetírói művekben kibontott, és nem a valódi, a „tiszta" történelmet ragadjuk meg. Viszont Leopold von Ranke – Marczali Henrik által közvetített – azon gondolatával sem értek egyet, hogy csupán a forrásokat és a legfontosabb feldolgozásokat kell áttekinteni,[5] mert így le kellett volna monda-

4 Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* Budapest, L'Harmattan, 2002. 8.

5 Marczali Henrik: *Emlékeim.* Budapest, Múlt és Jövő, 2000. 88. Idézi: Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok...* i. m. 7.

nom az alapos historiográfiai áttekintésről, márpedig ez éppen kutatásom egyik célja volt. Inkább egyetértek az iszlám középkori történetét kutató, magát „összehasonlító társadalomtudósnak" nevező Tibi Bassammal, aki egy művében azt erősítette meg, hogy egy összehasonlító módszerrel (is) dolgozó kutatónak összpontosítania kell „az adott témakörrel foglalkozó szaktekintélyek publikációinak felkutatására, egyszersmind azok rendszerezésére".[6])

Jelen könyv – jóllehet jelentősen merített a korábban írott elemző művekből – megpróbál az eddigiektől eltérő, a fentebb vázolt kereteken belül átfogó, ugyanakkor részletgazdag összegzést készíteni a témáról. Ennek érdekében egy széles társadalomtörténeti háttérbe ágyazott, a nőtörténet fejleményeire és különböző területeire is figyelő olyan mű létrehozása volt a célom, amely sokszínű és aprólékosan feltárt forrásanyagával, tematikus és módszertani sokoldalúságával megkísérel folyamatában feltárt, összefoglaló és – reményem szerint némileg újszerű – képet adni a lánynevelés történetéről. Kutatásaim során szem előtt tartottam Ormos Mária alábbi gondolatát: „A magam részéről vallom, hogy a történész akkor végez jó munkát, ha egy korszakot a lehető legjobban megismer, ha az ismereteket a lehetséges legnagyobb objektivitással feltárja (már amennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges), és ezzel alapot kínál a megítéléshez."[7]

Elméleti keretek

Kutatásaim kezdetekor abból a gondolatból indultam ki, hogy mivel az intézményesült leánynevelés széles körű keretei hazánkban is – hasonlóan a nyugati világ más államaihoz – a 19. század második felétől bontakoztak ki, az előző újkori századok vonatkozásában kiemelten fontos az iskolán kívüli (főként a családi) nevelés és művelődés lehetőségeinek vizsgálata. Jóllehet a neveléstörténet-írás az újabb évtizedekben már messze túljutott azon, hogy a nevelés történetét csakis az oktatás vagy az iskolák históriájaként fogná fel, vizsgálódásom elméleti kereteit nem csak az újabb szakirodalmakra támaszkodva alakítottam ki. Ezek mellett ugyanis nagy segítséget jelentettek azok a régi magyar, francia, angol és spanyol neveléstörténet-írói hagyományok, illetve az 1929-ben létrejött *Annales* folyóirathoz kapcsolódó történészi generációk szemléleti módja és eredményei, amelyek a (nevelési) múlt lehető legteljesebb megismerésére ösztönöznek – ennek minden nehézségével, buktatójával és gyakorlati lehetetlenségével együtt. Jelen könyv szerzője a posztmodern (nevelés-)történet-írás korában[8] (és már azon is

6 Bassam, Tibi: *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ.* (Rostoványi Zsolt utószavával) Budapest, Corvina, 2001. 28.

7 Ormos Mária: Történelem és társadalom. *Mozgó Világ,* 2003. 7. sz. 21.

8 Biró Zsuzsanna Hanna – Pap K. Tünde (szerk.): *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

túl...) sem mond le a szintézisalkotás ideájáról, a modellalkotás kísérletéről, a totális történelem megközelítésének lépéseiről, felvállalva a próbálkozással járó számtalan hiba lehetőségét.

Kutatásaim során mindezek szellemében először és elsősorban arra törekedtem, hogy a leánynevelés történetét társadalom- és művelődéstörténeti keretek közé ágyazottan, a nőtörténethez és a neveléstörténethez szorosan kapcsolva mutassam be, lévén azok szerves része. Lehetőségeimhez mérten megpróbálkoztam a multiperspektivikus, számos más tudomány eredményeit és forrásait is a kutatásokba emelő látásmód érvényesítésével. Így az eszmetörténet, a vallás-, a művészet-, a sajtó-, az irodalom-, a sport-, az orvoslás-, a politika-, a könyvtár- és a gazdaságtörténet, az antropológia, illetve a demográfia és a statisztika területéről is merítettem a téma kifejtését segítő, a leánynevelés és női művelődés egy-egy szűkebb területének megértését lehetővé tevő adatokat.

Az egyik legrégebbi iránymutató munkára kutatásom elméleti kereteinek, tárgyának kimunkálása során a hazai források között bukkantam rá. Ez valójában „véletlenszerű" felfedezés volt, hiszen a fontos cikket tartalmazó *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es I. számát Folnesics Lajos korabeli leánynevelő intézetének és pedagógiai nézeteinek alaposabb megismerése miatt lapoztam fel. Eközben akadtam rá a folyóiratban található *A' nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen* című tanulmányra, amely az alábbi módon adta a nevelés és tanítás tágan értelmezett kifejtését: „5. § A' nevelés a fő eszköz arra, hogy az ember nem csak ember, hanem polgár is legyen. [...] A' nevelés természeti, ha belőlről a természet, kivűlről a' környűállás formállya az embert. Mesterséges, ha vele a' Szülők és Nevelők bizonyos principiumok szerént foglalatoskodnak. [...] 6. § A' nemzeti Kimíveltetés' másik fő eszköze a' Tanítás. [...] A' tanítás iskolákban, Gymnasiumokban, Lyceumokban; Academiákban, Universitásokban, tudós társaságokban, külömbféle mühelyekben, szerzeményekben, intézetekben, theatromokban, a' hallás, olvasás, elmélkedés által megy végbe. [...] 7. § A' Religyio is igen hathatós eszköz a' nemzeti Kimiveltetésre..."[9] A cikkíró tehát az ember (a nemzet) kiművelése szempontjából a családi és az intézményesült nevelést is kiemelkedően, egyaránt fontosnak tartotta, az iskolai ismeretszerzés mellett kiemelve a tudomány- és szakmatanulás, a test- és jellemnevelés egyéb színtereit és az önművelés változatos formáit is, sőt, az írás utolsó részében hangsúlyozta a külföldi tudományos ismeretek megismerésének nagy szükségességét, sőt, még a klímát és a földrajzi viszonyokat is megemlítette a nemzet emelkedésére nézve fontos tényezők között.

Paul Rousselot leánynevelésről írott, 1883-ban megjelent kétkötetes műve, az *Histoire de l'éducation des femmes en France* (A nőnevelés története Franciaor-

9 A' nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen I. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. I. 17–19.

ságban) című munka bevezetésében évtizedekkel később egészen hasonló gondolatokat megfogalmazva azt írta, hogy a nőnevelés pedagógiájának története egyben erkölcs- és társadalomtörténet is, és azt is kifejezésre juttatta, hogy a nevelés és a pedagógia viszonylatában ez utóbbi sosem képes leírni az előbbi teljességét, ám arra való törekvésében figyelmet kell fordítania az iskolák, tanárok, intézmények és doktrínáik vizsgálata mellett számos más, a lánynevelésre befolyással bíró szereplőre és tényezőre, úgymint a család, a környezet, az egyház, a művészet, a közfelfogás, vagy „egy szóban megfogalmazva mindarra, ami közelebbről vagy távolabbról, direkt vagy indirekt módon hozzájárul a jellem és az erkölcsök formálásához, az élet művészetének megtanulásához".[10] Mindehhez hozzátette még, hogy ebben az értelmezésben egy nép minden anyagi és erkölcsi manifesztációja hordoz nevelő erejű információt, illetve hogy egy-egy korszak nőkkel kapcsolatos véleményeinek a feltárásához fontos tanúk a tanárokon kívül az államférfiak, a teológusok, a filozófusok, a történészek, a moralisták és a költők is.[11] Sőt, miként írja, „bizonyos korszakokban nincsenek is másféle információs források. Mit tudhatnánk az egyházatyák nélkül a kereszténység első évszázadainak neveléséről? És a középkoriról a zárdák annalesei, a krónikák, a gesztákban talált énekek, a lovagregények, a trubadúrok és trouvère-ek költészete nélkül?"[12] Rousselot könyveiben – az *Annales* című folyóirat megindulása előtt csaknem fél évszázaddal – mintát adott a lehető legszélesebb körű forrásfeltárásra és az interdiszciplináris neveléstörténészi közelítésre.

Gabriel Compayré már 1886-ban szintén azt fejtette ki, hogy a neveléstörténeti vizsgálódásoknak ki kell terjedniük az emberiség teljes szellemi és morális kultúrtörténetére, valamennyi korszakra és népre. Hozzátette még, hogy az iskolai nevelés mellett létezik egy másik, „természetes nevelés, amely a gyermekre abban a társadalmi környezetben hat, ahol él, függetlenül attól, hogy tudunk-e erről a hatásról vagy, hogy szeretjük-e."[13] A neveléstörténet határait ő olyannyira kitágította – mint évtizedekkel később például Fernand Braudel magát a történelemét[14] –, hogy szerinte annak megértéséhez vizsgálni kell a klímát, a különböző embercsoportok életét, szokásait, a társadalmi viszonyokat, a politikai intézményeket és a vallásos tanításokat.

10 Rousselot, Paul: *Histoire de l'éducation des femmes en France.* I. Didier et Cie, Paris, Libraires-Éditeurs, 1883. 2.

11 Uo. 2–3.

12 Uo. 3. (A *trouvère* szó azokat az észak-franciaországi, az ottani dialektusban *(langue d'oïl)* alkotó költőket jelölte a középkorban, akikre a trubadúrok nagy hatást gyakoroltak. Az első közülük a 12. században élt Chrétien de Troyes volt.)

13 Compayré, Gabriel: *Histoire de la pédagogie.* Paris, Delaplane, 1886. Idézi: Léon, Antoine: *La historia de la educación en la actualidad.* Paris, UNESCO, 1985. 14.

14 Nézeteiről, munkásságáról lásd: Katus László: Fernand Braudel. In: Uő: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek.* Szerk.: Nagy Mariann – Vértesi Lázár, Pécs, PTE, BTK, Történelmi Tanszékcsoport, 2008. 405–409.

Több más, az utóbbi évtizedekben született külföldi műben is hasonló közelítésekről olvashatunk, például a spanyol Tuñón Lara történetfilozófiai munkájában, a *¿Por qué la historia?* (Mire való a történelem?) című könyvben. Ebben a szerző arról írt, hogy a múlt lehető legteljesebb megismeréséhez a „totális történelem szükséges mint keret: a rajzolatai, a szerkezete, a tengelyvonalai, első és második síkjai. Ez nem egy kimunkált szintézis, hanem a teljesség magyarázata...”[15] Mexikóban több más kutató mellett Francisco Larroyo[16] képviselte azt a történészi-neveléstörténészi szemléletet, hogy a múlt feltárása a lehető legszélesebb merítéssel, több tudományterület eredményeinek felhasználásával, feltétlenül társadalom- és művelődéstörténeti alapozással történjen, és hogy a nevelés történetébe a nem intézményesült nevelés múltja is beletartozik.

Kutatásom megtervezése, munkám felépítése során a neveléstörténeti-történeti irányzatok tanulmányozása mellett sokat merítettem az összehasonlító neveléstudomány régi és új témaközelítéseiből, szemléleti módjából is.[17] Schriewer gondolatát részben megfordítva, mely szerint az „összehasonlító pedagógia közvetlen előzménye, illetve mai legfontosabb társtudománya a nevelés és oktatás kultúrtörténete”,[18] könnyen belátható, hogy a neveléstörténet, különösen annak „egyetemes” felfogása is sokat meríthet a tudományos módszerként értelmezett összehasonlító pedagógiából. Nagyon fontos kiindulópont lehet például az a szemléleti mód, amelyet Sadler már 1900-ban megfogalmazott: egyetlen oktatási rendszer sem érthető meg úgy, ha társadalmi, gazdasági, szociális és egyéb környezetéből kiragadva vizsgáljuk, ezért átfogó tájékozódásra van szükség.[19] Napjainkban mindinkább megerősödik az az irányzat, amely a nevelést, az iskolai munkát összességében, a pedagógiai tevékenységeket kulturális jelenségként értelmezi, és azokat a lehető legteljesebb módon, a korábbiaknál komplexebb és reálisabb formában igyekszik megragadni,[20] mintegy újraértelmezve, kitelje-

15 Tuñón de Lara, Manuel: *¿Por qué la historia?* Barcelona, Salvat, 1985. 25.

16 Lásd például az alábbi művét: Larroyo, Francisco: *Historia General de la Pedagogía. Expuesta conforme al método de los tipos históricos de la educación.* México, Porrúa, 1944.

17 A téma részleteiről lásd például az alábbi munkákat: Halls, W. D. (ed): *Comparative Education. Contemporary Issues and Trends*. London – Paris, Academic Press, 1990.; Kozma Tamás: *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai.* Budapest, Új Mandátum, 2006.; Nagy Mária: Összehasonlító pedagógia. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai Lexikon*. Budapest, Keraban Kiadó, 1999.; Postlethwaite, N. (ed.): *The Encyclopedia of Comparative Education and International Systems of Education*. Oxford, Pergamon Press, 1988.; Szarka József (szerk.): *Összehasonlító pedagógia*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.

18 Idézi: Kárpáti Andrea: Az összehasonlító pedagógia, mint tudományos módszer. In: *Összehasonlító pedagógia. A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái*. Szerk.: Bábosik István – Kárpáti Andrea. Budapest, BIP, 2002. 11.

19 Sadler, Michael: How far can we learn anything of practical value from the study of foreign systems of education. In: Higginson, J. H (szerk.): *Selections from Michael Sadler: Studies in world citizenship*. Liverpool, Dejall & Meyorre, 1979.

20 Gordon Győri János: Pedagógia más kulturális környezetekben. *Iskolakultúra*, 2004/2. 65.

sítve a sadleri gondolatokat. Mindez történeti keretek között, a neveléstörténet kutatása során is érvényre jut, hiszen a nevelés egyetemes múltja, a kultúrközi kapcsolatok és az egyes korszakokra, helyszínekre jellemző jelenségek is érthetőbbé, világosabbá válnak (egyáltalán: előtűnnek!) az efféle szemléleti módnak köszönhetően. Ez azonban nem kis kihívást jelent a neveléstörténet művelői számára, hiszen új forráscsoportokat, forrásvizsgálati módszereket kell beemelni a kutatásokba; eddigi (nem ritkán széles körben elterjedt) kijelentéseket kell átértékelni, esetenként cáfolni, és ez a lánynevelés története esetében is igaz.

Napjainkban az összehasonlító neveléstudomány területén egyrészt a kultúrközi *(cross-cultural)* és kulturalista *(cultural),*[21] másrészt, más megközelítésben a holisztikus és a szisztematikus szemléleti mód viaskodik, mindezzel párhuzamosan és szoros összefüggésben – a történetírói irányzatok új iskoláira is támaszkodva – az egyetemes neveléstörténet kutatásában is nagy szemléletváltás zajlik. Bár az egyetemes neveléstörténet bemutatása esetében a leíró jellegű „ország-tanulmányok", és az egyes neveléstudományi gondolkodók életművét (több-kevesebb történeti háttérrel) feltáró művek még mindig dominálnak, a problémacentrikus, folyamatelemzéseken nyugvó, a kulturális kölcsönhatásokat, kultúrközi hasadásokat fürkésző, hatásvizsgálatokkal operáló kutatások – hazánkban csakúgy, mint külföldön – egyre jobban előtérbe kerülnek. Munkám során néhányat ezek közül is tanulmányoztam,[22] és szemléletmódjukat megpróbáltam érvényre juttatni vizsgálódásaimban.

Kötetem témájának körvonalazódásában, a forrásfeltárás és -feldolgozás elméleti megalapozásában jelentős segítséget nyújtottak számomra a fentebb sorolt szerzők, és további, az utóbbi évtizedekben lényegesen megújult, fontos szemléletváltáson átment neveléstörténeti kutatások eddigi tapasztalatai és eredményei. Hazánkban többek között Németh András, Pukánszky Béla és Szabolcs Éva elmúlt években készített, széles körű nemzetközi tájékozódással írt és igen alapos, a neveléstörténeti kutatástörténetről szóló tanulmányai és könyvfejezetei[23] mutatták be azokat az új tendenciákat, a történettudomány és

21 Gordon Győri János: A kulturális összehasonlító pedagógia alapjai, eredményei, valamint jelentősége a mai magyar pedagógiában. *Iskolakultúra*, 2004/2. 66–75.

22 Például az alábbi munkát: Salimova, Kadriya – Dodde, L. Nan (eds.): *International handbook on history of education*. Moscow, Orbita, 2000.

23 Például: Németh András: Pedagógiatudomány-történet – kutatástörténet. In: Uő: *A magyar pedagógia tudománytörténete.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2005. 16–26.; Németh András: Hazai és nemzetközi neveléstörténeti és pedagógiatudomány-történeti kutatások újabb irányzatai és eredményei. In: Uő: *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 11–31.; Németh András – Szabolcs Éva: A neveléstörténeti kutatások főbb nemzetközi tendenciái, új kutatási módszerei és eredményei. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 46–76.; Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2008.; Pukánszky Béla – Kékes Szabó Mihály – Németh

neveléstörténet változásainak összefüggéseit, amelyek elméleti kapaszkodót jelentettek számomra a könyv megírásakor. Ezekre támaszkodva, ezekből merítve terveztem és folytattam a lánynevelés-történettel kapcsolatos vizsgálódásaimat.

A források összegyűjtése során lényegesnek tartottam a nemzetközi, országos, regionális vagy helyi szintű adatok feltárása mellett a mikrotörténelem, a személyesen megélt múlt emlékeinek a kutatását is. Így került ezen könyv különböző fejezeteibe számos olyan, nyomtatott vagy kéziratos magánlevelekből, naplókból, memoárokból, önéletrajzi ihletésű irodalmi alkotásokból, útirajzokból való részlet, amelyek kiegészítik, életszerűbbé teszik, egyes esetekben más megvilágításba helyezik az oktatáspolitikai és eszmetörténeti források lánynevelléssel és női művelődéssel, női élettel kapcsolatos tartalmát.

Alapkérdések

Kutatásom középpontjában annak vizsgálata állt, hogy melyek voltak az újkori magyarországi és erdélyi leánynevelés és női művelődés történetének legfontosabb jellemzői. Választ kerestem arra a kérdésre, hogy az intézményesült és nem intézményesült lánynevelés különböző szintjeit érintő változások hogyan ágyazódtak be a nő- és neveléstörténet nemzetközi folyamataiba. Ennek feltárása érdekében kutattam azt, hogy a már a középkortól és a reneszánsz időszakától kezdve igen gazdag, sok száz változatos tartalmú és műfajú forrásból álló külföldi *querelle des femmes*-irodalom hogyan éreztette hatását Magyarországon és Erdélyben. Megpróbáltam feltárni, hogy milyen fordítások és átdolgozások történtek ezeknek a műveknek az esetében, különös tekintettel azokra a szövegekre, amelyek a lánynevelés és a nők értelmének természetét, tudományokhoz való viszonyulását tárgyalták. Nem elégedtem meg azzal a – nő- és lánynevelés-történetben hagyományos – feldolgozási formával, hogy csupán a nőket, művelődési jogaikat pártoló forrásokat válogassam össze, hanem bőven merítettem a nőellenes irodalom darabjaiból is, hiszen ezeknek az újkorban (még a 19–20. század fordulóján is) nagy szerepük volt a közvélemény formálásában. Jelentőségüket a magam részéről abban is látom, hogy külföldön és hazánkban is gyakran éppen ezek lendítették előre a nők jogaiért fellépő, a kezdeti időszakban csupán maroknyi szerző gondolkodását. Kutatási koncepcióm szerint így tehát nem csupán a nőkkel és lánynevelléssel kapcsolatos vélemények, hanem a különböző szinteken és fórumokon, helyi vagy akár országos, sőt nemzetközi színtérre átlépő viták is kutatásaim középpontjában álltak.

András – Nóbik Attila: *A magyar neveléstörténet-írás historiográfiája a neveléstörténeti monográfiák és tankönyvek tükrében (1848–1948).* OTKA kutatási munkabeszámoló. (kézirat) http://real.mtak.hu/738/1/42678_ZJ1.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.22.)

Fontos, és nagyon sokrétű vizsgálódást kívánó kérdés az, hogy az újkori lánynevelés-történetben tapasztalható fejlődés, az intézményesült oktatás fokozatos, a 19. század végétől felgyorsult és látványos kibontakozása menynyiben volt függvénye a társadalmi, gazdasági, demográfiai, politikai és eszmetörténeti fejlődésnek. Kutatásomban kerülni próbáltam azt a megközelítést, amely vagy csupán eszmetörténeti, vagy csak iskolatörténeti szálra fűzi fel a lánynevelés történetét. Ahol lehetséges volt, szélesebb társadalom- és gazdaságtörténeti, a népességszám változását is felmutató, illetve a nőtörténet főbb lépéseit taglaló alapozást adtam így kutatásaimnak. Ez többek között tágította ismereteimet az anyaság és háziasszonyi szerep kultuszának újkori virágzását illetően, fontos adalékokat nyújtott a nők munkaerő-piaci elhelyezkedésre történő felkészítése vonatkozásában, és tovább mélyítette a lánynevelés és a nemzeti fejlődés, a magyar nyelv ügye és a nemzetnevelés között feltárt eddigi kapcsolatokról való tudásomat.

Választ kerestem arra, hogy a lánynevelés modernizálásának, a női művelődési lehetőségek kiszélesedésének (hazánkban dualizmus kori) időszakában hogyan éltek tovább a nők hagyományos szerepeihez kötődő nevelési tartalmak. Vizsgáltam azt, hogy mindez mennyiben volt magyar jelenség, illetve milyen hazai sajátosságok mutathatók ki ezekkel kapcsolatosan.

Mivel a forrásfeltárás során törekedtem arra, hogy ne csupán az újkor vezető oktatáspolitikusai és pedagógiai gondolkodói lánynevelési eszméit tárjam fel, így fontos kérdésként vetettem fel azt, hogy a magánemberek (például a szülők vagy maguk a leánynövendékek, továbbá a saját édesanyjukról, feleségükről, lánytestvéreikről író férfiak) hogyan élték meg a nevelés mindennapjait, illetve azt, hogy a „közvélemény" és annak formálói hogyan nyilatkoztak meg a nőkről és tanulmányaikról, a művelődésükről különböző fórumokon, például a sajtó hasábjain, szakmai gyűléseken, szószékeken vagy éppen a kor népszerű verseiben, regényeiben. Lehetőségeimhez mérten figyeltem a különböző felekezetek által megfogalmazott, és a politikai célkitűzésekhez viszonyítva lassabban változó véleményekre is.

A kutatás helyszínei

A kutatás hazai helyszínei között a Magyar Országos Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár (kiemelten is annak Kézirattára), a Pécsi Egyetemi Könyvtár (különösen annak igen gazdag régi könyvállománnyal rendelkező Klimo Gyűjteménye), a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum, a PTE BTK Angol–Német–Osztrák Szakkönyvtára, a Fejér Megyei Levéltár, a Baranya Megyei Levéltár, a Pécsi Püspöki Levéltár, és a tetemes honismereti és régi sajtóanyagot őrző Baranya Megyei Könyvtár voltak a legfontosabbak. A külföldi elsődleges források és fel-

dolgozások feltárását 1992–2015 között tett tanulmányútjaim során a Madridi Autonóm Egyetem (UAM) Nőkutató Központjának *(Instituto de los Estudios de la Mujer)* könyvtárában és az ottani Bölcsészkar Központi Könyvtárában, továbbá a madridi Biblioteca Nacionalban, a Salamancai Egyetem Tanárképző Karának Könyvtárában és a francia Roueni Egyetem Neveléstudományi Kutatóközpontjában *(CIVIIC)* végeztem.

Több tucatnyi 17–19. századi magyar és külföldi forrásmű teljes vagy csaknem teljes szövegéhez, továbbá a témával kapcsolatos fontos európai és amerikai feldolgozásokhoz az elmúlt években digitális könyvtárak és gyűjtemények weboldalain jutottam hozzá. Kiemelkedően sok, a témával kapcsolatos könyv szerepel például a Google[24] – főleg a Google Scholar[25] – keresőrendszer szabadon hozzáférhető digitális könyvállományában, a spanyolországi (latin, francia, castellano, katalán, gallego és baszk nyelveken is sok dokumentumot őrző) Biblioteca Virtual de Cervantes[26] szekcióiban, és az amerikai könyvtárak digitális anyagát átfogó Internet Archiv,[27] illetve a Questia Online Library[28] és az orosz Bibliotyéka Makszim Moskov,[29] valamint a franciaországi tudományos folyóiratok öt évtizednyi távlatban, digitális formában tárolt anyagait tartalmazó Persée[30] gyűjteményei között.

A hazai digitalizált forrásokat tartalmazó adatbázisok közül is számosnak az anyagát felhasználtam, például a Magyar Társadalomtudományi Adattár gazdag nőtörténeti könyv- és sajtóforrásait,[31] Az Országos Széchényi Könyvtár elektronikusan elérhető[32] periodikáit és köteteit; továbbá számos, virtuális formában (is) létező országgyűlési napló, törvénytár, folyóirat, lexikon, irodalomjegyzék, konferencia-kötet stb. anyagát, gyakran a nyomtatott formában feltárt források adatainak a pontosításához vagy ellenőrzéséhez. Módom nyílott betekinteni számos, ma már digitális formában is közzétett, a lánynevelés vagy női művelődés történetének valamely területéről írott hazai és külföldi (főként olasz, angol és orosz) doktori (PhD és DLA) értekezésekbe, illetve tézisfüzetekbe.[33] Hasznos segítséget jelentettek olyan, a témához kapcsolódó kurrens – felsőoktatási konzorciumi beszerzésű – cikk-adatbázisok, mint például az ERIC, az Academic Search Complet vagy a Web of Science (WOS).

24 Elérhető a http://books.google.com/ URL címen.
25 Elérhető a http://scholar.google.com URL címen.
26 Elérhető a http://www.cervantesvirtual.com/ URL címen.
27 Elérhető a http://www.archive.org/ URL címen.
28 Elérhető a http://www.questia.com/ URL címen.
29 Elérhető a http://lib.ru/ URL címen.
30 Elérhető a http://www.persee.fr/web/revues/home/ URL címen.
31 Elérhető a http://mtdaportal.extra.hu/ URL címen.
32 Elektronikus Periodika Adatbázis-Archívum (EPA). Elérhető a http://www.epa.hu/ URL címen.
33 Például az alábbi honlapon át: Dart-Europe, E-theses Portal: http://www.dart-europe.eu/basic-search.php és http://www.tesionline.it

A digitális formában használt másodlagos források esetében kiemelten figyeltem arra, hogy a szócikkek, tanulmányok, könyvek, konferencia-előadások, bibliográfiák és kronológiák hivatalos és ellenőrzött oldalakról származzanak, azaz folyóiratok, könyvkiadók, könyvtárak, múzeumok, kutatóközpontok, kutatók személyes honlapjairól. Jóllehet könyvemhez az elmúlt években folyamatosan gyűjtöttem a virtuális tárhelyeken elérhető adatot – a letöltés időpontját a lábjegyzeteinkben mindig jelöltem –, jelen munkába ezek közül csak azok kerülhettek be, amelyek a mű lezárásának 2018. augusztus végi időpontjában még elérhetők voltak a világhálón.

Források

A könyv alapját jelentő, többéves kutatás során a forrásfeltárásban kettős cél vezérelt. Egyrészt arra törekedtem, hogy az újkori magyar lánynevelés történetéhez megtaláljam a lehető legtöbb és legváltozatosabb elsődleges kútfőt. Ezekhez gyűjtöttem számos eredeti nyelvű, a korszakban keletkezett külföldi szöveges forrást is, amelyek egy részét a fentebb említett virtuális tárhelyeken találtam meg (a legtöbb esetben az eredeti szöveg lefényképezett – tehát eredeti helyesírással és nyomtatási képpel elérhető – változataként.) Másrészt fontos törekvésem volt, hogy lehetőségeimhez képest a legteljesebb módon összegyűjtsem a témával kapcsolatosan az elmúlt másfélszáz évben született (magyar és főbb külföldi) feldolgozásokat: a lánynevelésről, női művelődésről és nőtörténetről szóló könyveket, tanulmányokat, cikkeket, előadás-szövegeket, (gyakran csak kéziratban hozzáférhető) szakdolgozatokat és doktori munkákat, téziseket.

Az eredeti szövegekhez és képanyagokhoz akkor is mindenképpen megpróbáltam hozzáférni, ha azok egészében vagy részleteikben különböző szemelvénygyűjteményekben vagy másodlagos (elemző) forrásokban keletkezésük óta már megjelentek. Így sokszor láthattam, hogy a források eredeti szövegét későbbi korokban pontatlanul, hiányosan, eredeti környezetükből kiragadva (ezzel olykor értelmüket megváltoztatva), hibás vagy hiányos bibliográfiai adatokkal közölték. (Természetesen minden ilyen esetben, amikor lehetséges volt, elvégeztem a korrigálást.) A különböző időszakokban íródott másodlagos források tág körét átvizsgálva széles rálátásom nyílt arra is, hogy a hazai (és külföldi) lánynevelástörténet-írásban mely művek, szerzők voltak a legnagyobb hatásúak, kikre hivatkoztak leggyakrabban kortársaik és utódaik.

A kutatás primer forrásai között szerepelnek egyrészt azok a külföldi (főbb francia, spanyol, olasz, német és angol, esetenként orosz, katalán vagy latin nyelvű) és hazai magyar nyelvű könyvek, pamfletek és vitairatok, amelyek a 17–20. század között részben vagy egészében a nőkérdésről és/vagy a leánynevelésről íródtak. Tanulmányoztam és tematikai bontásban csoportosítva elemeztem to-

vábbá a hazai magyar nyelvű sajtó témához kapcsolódó anyagát, kiemelten a *Tudományos Gyűjtemény*, az *Athenæum*, a *Felső Magyar Országi Minerva*, a *Fillértár*, a *Családi Lapok*, a *Nemzeti Nőnevelés*, a *Magyar Pædagogia*, valamint a *Vasárnapi Ujság* és az *Uj Idők* korszakban kiadott valamennyi számát, és számos további újság (például az *Erdélyi Múzeum*, a *Budapesti Szemle*, az *Élet*, a *Pécsi Közlöny*, a *Borsszem Jankó*, a *Veréb Jankó*, a *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, a *Magyar Lányok*, az *Élet*, a *Természettudományi Közlöny*, *A Nő és Társadalom*, a *Szoczializmus* és különböző divatlapok, illetve női lapok) egyes évfolyamait vagy témánkhoz kapcsolható számait.

Kiemelt forrásaim voltak az I. és II. Egyetemes Tanügyi kongresszus (1848 és 1896) jegyzőkönyvei; az 1880–1910 közötti népszámlálási adatsorok vonatkozó tételei; az újkor időszakának neveléssel és női jogokkal kapcsolatosan keletkezett jogi dokumentumai (főként törvények és rendeletek); továbbá a korszak sajtótermékekből feltárható, nőneveléssel, nőemancipációval kapcsolatos karikatúra-anyaga és nőket érintő humorisztikus írásai. Vizsgálódásaimat, amennyire lehetséges volt, kiegészítettem olyan személyes emlékekkel (korabeli naplókból, memoárokból, levelekből, útleírásokból vett részletekkel), amelyek bepillantást nyújtanak a női élet, a lánynevelés és női művelődés mindennapjaiba, a mikrotörténések világába. A leánynevelés eszményeinek vizsgálatát – a neveléstörténeti kutatások gyakorlata szempontjából többnyire rendhagyónak tekinthető módon – egyes, a vizsgált időszakban népszerű lányregények és egyéb irodalmi művek (versek, regények, novellák) vizsgálatával is kiegészítettem, ezek szisztematikus összegyűjtése, rendszerezése és feldolgozása azonban még a jövő feladata.

A nőkről való gondolkodás, a női egészségnevelés és leánytestnevelés tanulmányozásához fontosnak éreztem korabeli dietetikai, nőgyógyászati könyvek felkutatását is. Kiemelten figyeltem továbbá a nők otthoni tevékenysége szempontjából meghatározó kézimunka- és háztartási tanácsadó, életvezetési, illetve gyermeknevelési kézikönyvekre. Tekintettel arra, hogy az általam vizsgált újkori időszakban – az akkor még túlnyomórészt vallásos – széles néprétegek világ- és emberképét, a női szerepekről és lánynevelésről való gondolkodását is menynyire befolyásolták az egyházi prédikációk, áttekintettem és felhasználtam (a teljesség igénye nélkül) több tucatnyi, a 19. század során keletkezett katolikus és néhány korábbi református prédikáció nyomtatott szövegét is. Az egyes leányiskola-típusok esetében átvizsgáltam több, a képzés tartalmi elemeire rávilágító tantervet is, az iskolákban használt tankönyvek és iskolai értesítők anyagának vizsgálatát azonban zömmel kutatásaim következő szakaszában tervezem, mint ahogyan a népiskolákban használt felekezeti és állami tantervek lánynevelés szempontjai szerint való elemzését is.

Feltárásaim során természetesen törekedtem arra, hogy minél több levéltári, illetve kéziratos forrást is beemeljek a kutatásba: főként országos és vidéki nőegyleti iratok, Baranya megyei katolikus és református egyházvizsgálati jegyző-

könyvek, Fejér és Baranya megyei királyi és katolikus egyházmegyei tanfelügyelői iratok, továbbá magánlevelek, kéziratos naplók segítették a kutatásaimat.

A kutatás másodlagos forrásait jelentették azok az elemző munkák, amelyek a 19. század második felétől napjainkig a lánynevelés és női művelődés történetéről készültek. Ezeknek – a lehetőségeimhez képest legteljesebb – összegyűjtését a hazai kézi könyvtári katalógusok és tematikus bibliográfiák, folyóirat-repertóriumok mellett a fentebb már említett különböző magyar és külföldi elektronikus adatbázisok is nagyban segítették.

Módszerek

Kutatásaim a történettudomány és a neveléstörténet kutatása során használt módszerekre alapozódtak. Az alapvető historiográfiai-szakirodalmi tájékozódás után többnyire egymással párhuzamosan gyűjtöttem az elsődleges és másodlagos forrásokat; ahol ezt szükségesnek láttam, törekedve az előbbiek hitelességének, eredetiségének vizsgálatára. Ezt követően végeztem el a primer források kronológiai és tematikus csoportokba rendezését, majd ezek forráskritikája, kvalitatív elemzése, összevetése, a bennük foglalt gondolatok hatás- és recepcióvizsgálata következett. Az ezekből nyert információk segítségével tudtam elvégezni a másodlagos források kritikai feldolgozását, adataik pontosítását, pótlását, helyesbítését. (Ahogy már jeleztem, gyakori probléma volt például a feldolgozások esetében a bennük idézett – magyar vagy idegen nyelvről fordított – elsődleges forrásrészletek szövegének pontatlan közlése. Éppen emiatt kiemelten fontosnak tartottam, hogy minden esetben, amikor csak lehetséges volt, a már több hazai szakmunkában is közölt forrásrészletek eredetijét is felkutassam.)

A statisztikai és demográfiai adatok esetében próbáltam kvantitatív metódusokat is beemelni a vizsgálódásba, elsősorban azzal a céllal, hogy a szövegelemzések során gyakran háttérben maradó társadalmi rétegek és csoportok, bizonyos esetekben a (női) népesség egésze jobban láthatóvá váljon. Jóllehet csupán kezdetleges próbálkozásként, de megkíséreltem néhány dualizmus kori képi forrás (karikatúra) ikonográfiai elemzését is, hiszen úgy gondolom, ezek fontos adalékokat nyújthatnak a nőkép és a lánynevelés korabeli alakulásáról, közvéleményben élő megítéléséről.

A diakrón megközelítés ugyan könyvem fontos felvezető szálát jelenti, ám minden esetben, amikor csak erre mód nyílt, a kronologikus témavezetés mellett megpróbálkoztam a szinkrón szempontok érvényre juttatásával is. Ezen belül kiemelten kezeltem néhány, a lánynevelés történetéből jól kibontható olyan problématörténeti csomópontot, mint például a leányok testi nevelése, az olvasási és művelődési szokások és lehetőségek, az anyaságra és a háziasszonyi-gazdasszonyi szerepre történő (iskolai és nem iskolai) felkészítés. Fontosnak tartottam továbbá

a különböző történeti korszakok és földrajzi területek (esetenként különböző felekezetek, társadalmi rétegek) lánynevelési szokásai, nőideálról alkotott véleménye közötti összehasonlítások elvégzését. Lényegesnek tartottam ezek mellett a hatás- és recepciótörténeti vizsgálódásokat, hiszen ezek mutatnak rá igazán arra, hogy az újkori lánynevelés történetében melyek voltak a lényegesen új gondolatok és törekvések, hogyan áramlottak korszakról korszakra és országról országra bizonyos alapgondolatok, művek vagy műrészletek. Ezek a kutatások mutattak rá arra is, hogy az újkori Magyarországon és Erdélyben hogyan jelentek meg és miként hatottak külföldi szerzők lánynevelési és nőkről írott könyvei, milyen fordítások és átdolgozások készültek ezekről, illetve hogy mi volt (volt-e?) tipikusan hazai a leányok iskolai vagy nem intézményesült nevelésében.

A jelentős számban gyűjtött elsődleges és másodlagos források segítségével az újkori lánynevelés összegző leírását tűztem ki tehát célul, természetesen elismerve azt, hogy az igen összetett témakör számos részletének és összefüggésének feltárása, maga a fiú- és lánynevelés együttes – nem csupán párhuzamba állított, hanem kapcsolatokat és hatásokat feltáró – történetének a kifejtése még jórészt a jövő feladata lesz.

I.

A NŐ- ÉS LÁNYNEVELÉS-TÖRTÉNET HISTORIOGRÁFIÁJA ÉS FŐBB FORRÁSAI

A NŐTÖRTÉNET KUTATÁSA

Történettudomány, nőtörténetírás

A hagyományos történetírás művelői hosszú időn keresztül, a történelem tudományának 18–19. századi kialakulásától (a modern nemzetállamok létrejöttétől) kezdve a múlt tanulmányozását többnyire úgy végezték, hogy a nők történetére nem vagy csak alig, és inkább „mellékesen" fordítottak figyelmet. A 19. század végére (férfi)szakmává váló történetírás középpontjában a politika- és hadtörténet állt, ez pedig „a férfiak felsőbbrendű jogait, tetteit, gondolatait és katonai sikereit ünnepelte",[34] és a múlt bemutatásából nem csupán a nők, hanem a gyermekek, a nem nyugati kultúrák népei, a kisebbségek, illetve a közélet szféráján kívül eső, a magánélethez tartozó történések is kimaradtak. Pierre Grimal egy korábban írt véleménye szerint „a történészek csak a férfiak történetéről tudnak... Felhasználják azt a kettősséget, hogy sok nyelv ugyanazzal a névvel jelöli az emberi nem képviselőit általában, mint a hímneműeket, és azon a címen, hogy az »emberek« történetét mesélik el, a férjek, fivérek, fiúk és apák történetére szorítkoznak. A lányok, asszonyok, nővérek és anyák csendben jelen lehetnek, mint titkos utasok: csak mellőztetésük által léteznek. Vannak ugyan közöttük olyanok, akik helyet kaptak az emberiség évkönyveiben, de azok máris gyanúsak, hogy hűtlenek lettek nőiességükhöz. Jeanne d'Arc-ot egy kicsit azért is égették el, mert makacsul férfiruhát hordott."[35] Számos hasonló kutatói véleményt idézhetünk még, amelyek rámutatnak a hagyományos történetírás szemléletbeli hibáira, hiányosságaira. Gisela Bock német történész például így fogalmazott: „a hagyományos történetírás-

34 Pető Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 515.

35 Grimal, Pierre: Introduction à l'histoire mondiale de la femme. In: Uő: *Histoire mondiale de la femme.* Vol. 1. Préhistoire et Antiquité. Paris, Nouvelle librairie de France, 1965. 7. Idézi: Fohlen, Claude: A nő a társadalomban. *Világtörténet* 1982/1. 88. (A Grimal-féle, úttörőnek számító, négykötetes mű bevezetéséből idéző Claude Fohlen cikkének műre vonatkozó jegyzete a *Világtörténet* című lapban pontatlan, nem tartalmazza a kötet francia címét és kiadójának nevét.)

ban a történelem olyasmi volt, amit a férfiak csinálnak, szenvednek el, írnak le, s a férfiak történelembeli – vagy a történelemmel kapcsolatos – tapasztalata »általában« a történelemmel azonosult."[36] A tudományos történetírás fejlődési fázisait több írásában vizsgáló német kutató, Iggers szerint a 19. század közepétől a 20. század közepéig uralkodott a történetírásban és múltkutatásban az a történeti módszer, amely lényegét a források kritikai vizsgálata jelentette. A történelem tudományos jellegét maga a módszertan adta. A kutatók előtérbe helyezték, előnyben részesítették az írott forrásokat, főként a hivatalos, levéltárban, irattárban őrzött iratokat. „Ezek a források feltárták a politikai döntéshozó helyzetben lévő, többnyire férfi történelmi szereplők szándékait…"[37] A nők történetének feltárásához alapot jelentő forrásokat viszont a tudományos történetírás kezdeti szakaszában nem, vagy alig kutatták, illetve ezek eleve sokkal kisebb mennyiségben keletkeztek és őrződtek meg a történelem során, lévén maga a források konstruálása és továbbhagyományozása is főként a férfiak világához kötődő tevékenység.

A feminizmus[38] 19. század végétől kibontakozó különböző hullámai és áramlatai, a múltkutatásban a 20. század középső időszakától, de különösen a második világháborút követően kibontakozott ún. társadalomtudományi megközelítések,[39] a nők megjelenése a történészi szakmában egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a hagyományos történetírás férfiközpontú múltábrázolása a 20. század második felére megkérdőjeleződött. A nőtörténetírás tulajdonképpen ennek a szemléletnek a kritikájaként született, és a bírálat elméleti és empirikus szinten is kibontakozott. Ez az új kutatási szemléletmód rámutatott arra, hogy

36 Bock, Gisela: A nőkkel foglalkozó történetírás az NSZK-ban és nemzetközi összefüggésben. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai.* Budapest, Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1990. 25–26.

37 Iggers, Georg G.: A történetírás elmélete és története. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. ősz, 58. sz., 55.

38 A feminizmus történetéről, korszakairól számos mű íródott. Ezek számbavételére ebben a könyvben nincs lehetőségünk, csupán egy-két alapmunka bibliográfiai adatait közlöm: Tong, Rosemarie: *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction.* London, Routledge, 1992.; Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Budapest, 1997. (A kötet több tanulmánya szól a feminizmus történetéről); Offen, Karen: *European Feminisms 1700–1795: A Political History.* Stanford, Ca., Stanford University Press, 2000.; MacKinnon, Catharine A.: *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról.* Ford. Borsody Gyöngyi. Budapest, Pont Kiadó, 2001.; LeGates, Marlene: *In their time: a history of feminism in Western society.* London – New York, Routledge, 2001.; Kende Anna (szerk.) *Pszichológia és feminizmus*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008. stb.

39 A második világháborút követően az ún. társadalomtudományi történetírás különböző formái alakultak ki (például az amerikai *„New History"*, a francia *Annales* folyóirat körül szerveződő történészgenerációk, a németországi weberi történetírás, a szovjet típusú marxizmus-leninizmus és a nyugati típusú neomarxizmus). Ehhez kapcsolódtak a gazdasági-demográfiai típusú és a kvantitatív elemzéseken nyugvó irányzatok is, melyek máig nagy jelentőséggel bírnak a történettudományban. Iggers: *A történetírás elmélete és története…* i. m. 56.

ugyan a nők és a férfiak története természetesen együttesen tette ki a múltat, mégis más a „történelemben jelentkező és a történelemmel kapcsolatos női tapasztalat".[40] Több más feldolgozás mellett jól mutatják az alapvető szemléleti eltéréseket és súlypont-eltolódásokat például a „hagyományos történetírás" és a „nőtörténetírás" eredményei alapján készült különböző kronológiák. Utóbbira példa a James Trager által készített *The Women's Chronology* (A nők kronológiája)[41] és a Kirstin Olsen által írott *Chronology of Women's History* (A nőtörténet kronológiája)[42] című kötet.

A nőtörténet kutatása néhány évtizeddel ezelőtt még gyerekcipőben járt. Napjainkban ez a történettudomány egyik leginkább virágzó területe, jól kidolgozott elméleti és módszertani alapozással, amely napról napra dinamikusan fejlődik, és – inter- és multidiszciplináris közelítésekre támaszkodva – mind jobban átformálja az előző korokról való ismereteinket. Külföldi és hazai szerzők ezrei próbálják kutatásaikkal és műveikkel bizonyítani, hogy a nőtörténet tanulmányozása nem másodrangú tevékenység, hanem a történettudományi kutatások szerves része, azok kiteljesítője.[43] (Mindez együtt jár azzal a folyamattal, ahogyan a bölcseleti tudományok legkülönbözőbb területein – például az irodalomtudományban, a pszichológiában, a szociológiában, az etnográfiában, a művészettörténetben, a színháztudományban, a filozófiában stb. – is megjelenik a női látásmód.[44])

A korábban hagyományosan használt történeti forrásanyagnál szélesebb bázissal dolgozó, a múlt korszakolását átértelmező, a nemek dichotómiáját kritika alá vonó, a nyugati világ hagyományosan sikeres és befolyásos férfiakra, férficsoportokra koncentráló narratíváit kitágító nőtörténetírás gyökeresen új képet közvetít a múltról. Ennek újszerű kereteket ad a 20. század második felétől kibontakozott (mintegy a társadalomtudományi modellekre adott válaszként született) kulturalista megközelítés a történeti kutatásokban. Ez a szemléleti mód olyan történetírásra támaszt igényt, amely a lakosság széles tömegei (mindkét nem, minden korosztály, nem csak a többségi társadalom tagjai) felé fordul, nem követi a történelem lineáris folyamatként való felfogását, és jellemzője még az is, hogy (legalábbis elméletben) a „Nyugatra való

40 Bock, Gisela: *A nőkkel foglalkozó történetírás az NSZK-ban...* i. m. 30.

41 Trager, James: *The Women's Chronology. A Year-by-Year Record, from Prehistory to the Present.* London, Aurum Press, 1994.

42 Olsen, Kristin: *Chronology of Women's History. Profiles Nearly 5000 Women Worldwide. Ten Categories in Each Time Period for Easy Use.* Westport, Greenwood Press, 1994.

43 Lásd minderről például: French, Katherine L. – Poska, Allyson M.: *Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500.* Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007. XI. (A továbbiakban: French – Poska)

44 Lásd erről a témáról az alábbi alapkönyvet: Langland, Elisabeth – Gove, Walter (ed.): *A Feminist perspective in the Academy. The Difference it Makes.* Chicago – New York, The University of Chicago Press, 1981.

fixálódástól a nem-nyugati társadalmak és kultúrák felé fordul",[45] amelyek önmagukban is értékesek és figyelemre méltók, bonyolult kapcsolati rendszereik vizsgálata pedig új megvilágításba helyezheti a múltról való eddigi tudás számos elemét. Erick Wolf az *Európa és a történelem nélküli népek* című művében így fogalmazott: „elemző történetírás nem bontakozhat ki egyetlen kultúra, nemzet, egyetlen kulturális area, sőt, egyetlen kontinens tanulmányozásából sem", és „...az emberi világ egy sokdimenziós világ, egymással összefüggő folyamatok totalitása, és a valóságot hamisítják meg azok a vizsgálódások, amelyek ezt a totalitást feldarabolják, majd képtelenek azt újra összeállítani."[46] A gazdasági-politikai fókuszálás helyett ez a fajta, a nőtörténetírás fejlődésére is jelentősen ható történetírói szemléletmód a kulturális (vallási, ideológiai, művelődés- és nevelésügyi stb.) tényezőket vizsgálja. (Megjegyzendő, hogy az irányzatot különböző szerzők eltérő névvel illetik, például Manning tudományos-kulturális módszernek hívja ugyanezt,[47] Conrad pedig történelmi kultúratudománynak.[48])

A nőtörténeti kutatások főbb korszakai és jellemzői

A nőtörténeti kutatások – több hullámban való és számos irányzatba sorolható – kibontakozása a 20. századi társadalmi és intellektuális változások következménye. Az angol írónő, Virginia Woolf (1882–1941) már 1928-ban felvetette, hogy a történetkutatásból hiányzik a női jelenlét.[49] Miként June Purvis írja, Woolf a saját korában valóban nem találhatott sok olyan könyvet, amely a nők történelmi szerepéről, egyáltalán a női nem múltjáról szólt, hiszen a 19. századi angliai történetkutatók művei között kevés ilyen született.[50] Kivételek persze akadtak, – néhány angol példát kiemelve – például a női jogok korabeli híres védelmezője, Lucas Clara Balfour (1808–1878) átfogó nőtörténeti munkái,[51] és ifjú kortársnői számára összeállított, híres tudós- és írónők életrajzát közlő mű-

45 Iggers i. m. 56.

46 Wolf, Eric R.: *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, 1995.

47 Manning, Patrick: *Navigating World History: Historians Create a Global Past*. New York, Palgrave Macmillan, 2003.

48 Conrad, Christoph: „Társadalom" helyett „kultúra"? A kulturális fordulat a történettudományban. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. ősz, 58. szám, 65.

49 „The history of England is the history of the male line, not of the female." Idézi: Purvis, June: From „women worthies" to poststructuralism? Debate and controversy in women's history in Britain. In: Uő. (ed.): *Women's History: Britain, 1850–1945. An Introduction.* London, Routledge, 1995. 1.

50 Uo. 1.

51 Például az alábbi könyv: Balfour, Lucas Clara: *Working Women of the Last Half Century.* London, W. & F. G. Cash, 1854.

ve.[52] Vagy említhető még William Davenport Adams (1828–1891) munkássága, aki kiemelkedő nőkről szóló életrajzi kötetek egész sorát publikálta.[53] Jóllehet a történész generációk a 20. század elejét megelőzően sem tagadták a női jelenlétet a történelemben, de – ahogyan művükben French és Poska is fogalmaznak – kevés érdeklődést mutattak azoknak a nőknek az élete iránt, akik nem voltak uralkodónők, vagy direkt módon valamely politikai változással kapcsolatban álló személyek.[54]

Az 1929-ben Franciaországban életre hívott folyóirat, az *Annales* és a köréje szerveződött kutatók által képviselt szemlélet[55] – sok más, a korábbi történetírói munkákban szintén háttérben maradó vagy meg sem jelenített társadalmi csoporthoz, réteghez hasonlóan – a nők múltját is a vizsgálandó területek közé emelte. A korábbi időciklusoktól eltérő, a hosszú és rövid időtartam fogalmát bevezető, a kvantitatív elemzésekre is bőségesen építő, az antropológia, a geográfia, a szociológia, a demográfia és statisztika, a pszichohistória és más tudományok adatfeldolgozási módszereire is alapozó kutatói munka nagyban fellendítette a nőtörténeti kutatásokat. Ez a folyóirat, valamint időben és térben messze sugárzó hatása adta az egyik legelső lendítőerőt.

A feminista irányzatok második, az 1960-as évektől kibontakozó hulláma és az 1968-as társadalmi mozgalmak hatása ismét felerősítette a „történelem újraírását követelők" hangját. Ekkor bontakozott ki a nőtudományok *(women's studies)* tudományossá válásáért való küzdelem.[56] Miként Pető Andrea kiemelte, „fontos azonban elválasztani a nőket az elemzés középpontjába helyező történetírás módszertanát a nőkről alkotott feminista elméletektől".[57] Claude Fohlen már egy 1980-ban tartott előadásában szintén arról beszélt, hogy a nő „visszatérése" a történelembe a társadalomtudományok és nőmozgalmak befo-

52 Balfour, Lucas Clara: *Women Worth Emulating.* New York, American Tract Society, 1877.

53 Davenport, William Adams Henry: *Famous beauties and historic women. A gallery of croquis biographiques...* London, C. J. Skeet, 1865.; Uő: *Women of fashion and representative women in letters and society. A series of biographical and critical studies.* London, Tinsley Brothers, 1878.; Uő: *Stories of the lives of noble women.* London, T. Nelson, 1880.; Uő:; *Woman's work and worth in girlhood, maidenhood, and wifehood ... With hints on self culture and chapters on the higher education and employment of women ...* London, J. Hogg, 1880.; Uő: *Celebrated Englishwomen of the Victorian era.* London, F.V. White & Co., 1884.; Uő: *Child-life and girlhood of remarkable women.* A series of chapters from female biography. New York, E. P. Dutton & Co., 1895.; Uő: *Celebrated women travellers of the nineteenth century.* New York, E. P. Dutton, 1903. Az utóbbi könyv digitális változata: http://www.archive.org/details/celebratedwoment00adamrich (A letöltés ideje: 2018.06.01.)

54 French – Poska i. m. XIII.

55 A témáról lásd például: Katus László: Az Annales a történettudomány elvi és módszertani kérdéseiről. In: Uő: *Sokszólamú történelem...* i. m. 389–405.; Benda Gyula és Szekeres András (szerk.): *Az Annales: A gazdaság-, és társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Budapest, L'Harmattan: Atelier, 2007.

56 Pető Andrea: *Társadalmi nemek és a nők története...* i. m. 519.

57 Uo. 519.

lyása mellett éppen annak is köszönhető, hogy bizonyos amerikai, majd európai egyetemeken is fellendültek a nőkről szóló tanulmányok, és konferenciák, kutatóközpontok, speciális folyóiratok sora erősítette és bátorította a nőtörténeti vizsgálódásokat.[58]

Az elmúlt évtizedekben a nyugati történetírás számos, a nők történetét különböző aspektusokból bemutató kutatást, illetve művet produkált. Ezeknek a megszületése az 1960-as, 1970-es évektől kezdve eltérő történetírói irányzatok, iskolák tevékenységéhez köthető, éppen ezért tematikájuk, kutatási forrásbázisuk és módszertanuk sokszor meglehetős eltérést mutat. Pető Andrea összefoglalása[59] szerint az első korszakot az 1970-es, 1980-as években az ún. kompenzációs vagy szeparatista iskola kutatásai határozták meg, amelyek a „his-story" megírása helyett a „her-story" kibontását célozták, vagyis a nők láthatóvá tételét a történelemben. Ezzel vélték elkerülhetőnek és megakadályozhatónak azt, hogy a nő kimaradjon a múlt bemutatásából, a történelem feltárásából és a (tan) könyvekben való ábrázolásból. A második korszak az ún. integrációs iskola működésének időszaka, amely társadalomtörténeti keretek között vizsgálta a női múltat: a kutatásokban a nők mint társadalmi csoport állnak a középpontban. A Joan Kelly-Gadol (1928–1982) által megalapozott harmadik nőtörténet-írói iskola a társadalmi nem *(gender)* (meta)fogalmának bevezetésével fejtette ki a történelemre vonatkozó vizsgálódásait, amely fogalom tulajdonképpen maga a módszer is. Véleménye szerint „a nem alapvető a társadalmi rend elemzésében, éppen úgy, mint a társadalmi osztály és faj".[60] Kelly-Gadol 1977-ben írott munkája, a *Did Women Have a Renaissance?* (Volt-e a nőknek reneszánszuk?)[61] című mű arra buzdította a kutatókat, hogy gondolják újra a „reneszánsz" terminus jelentését, saját kutatásai alapján ugyanis arra jutott, hogy ez a korszak virágzása idején is inkább hanyatlást, semmint emelkedést hozott az európai női tömegek életében. Kelly[62] ezzel a művével is bizonyította, hogy a nőtörténeti kutatások nyomán, azok hatására jelentősen változhat a nyugati fejlődésről korábban kialakított kép, maga a történeti narratíva.[63]

Az 1989-ben alapított *Gender and History* című folyóirat már első számában megfogalmazta, hogy a gender-szempontú vizsgálatok esetében „a nőtörté-

58 Fohlen, Claude: *A nő a társadalomban...* i. m. 87.

59 Pető Andrea: A nőtörténetírás története. *Rubicon*, 2001/6. 42–43.

60 Kelly, Joan: *Women, History and Theory.* Chicago, The University of Chicago Press, 1984. Róla lásd: Pető Andrea: *A nőtörténetírás története* i. m. 42–43.

61 Kelly-Gadol, Joan: Did Women Have a Renaissance? In: *Becoming Visible: Women in European History.* Edited by Bridenthal, Renate and Koorz, Claudia. New York, Houghton Mifflin Co., 1977. 137–164.

62 A kutatónő emlékére a *the Coordinating Committee on Women in the Historical Profession* és a the *Conference Group on Women's History* 1983-ban díjat alapított, amit a legjobb nőtörténeti könyvek, illetve elméletek alkotói nyerhetnek el minden évben. Az 1984 és 2008 közti díjazottak névsorát lásd az alábbi oldalon: http://www.historians.org/prizes/awarded/KellyWinner.htm (A letöltés ideje: 2018.06.30.)

63 Lásd erről: French – Poska i. m. XIV.

netírás nem a népesség felét, hanem egészét érinti".[64] Ehhez viszont feltétlenül szükséges az elméleti keretek kidolgozása. Egyes kutatók, mint például Gerda Lerner[65] napjainkban úgy gondolják, hogy ha a nőtörténet, a nemek közötti kapcsolatok, a társadalmi nem vizsgálatával változtatunk a korábbi „patriarchális" történetíráson, akkor egy, az eddigitől különböző múlt-kép, „új történelem" tárul elénk. Mások, mint például Joan Wallach Scott[66] viszont úgy hiszik, a nők történetének megismerése sem változtat alapvetően a korábbi múlt-értelmezéseken. Scott ugyanakkor amellett érvelt műveiben, hogy nem elegendő az olyan jelenségek történetének a vizsgálata, amelyekből a nők hagyományosan kiszorultak, például a politika világa, hanem a múlt más dimenzióit, a magán- és közélet különböző színtereit is kutatni kell.

Csaknem másfél évtizeddel ezelőtt született összefoglalásában Pető Andrea kiemelte, hogy – bár számos (például a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének szembeállításával kapcsolatos) vita terheli a nők múltjának feltárását – a nőtörténetírás olyan rövid múltra tekinthet vissza, hogy „annak az egyszerűnek tűnő kérdésnek a vizsgálata: hol voltak a nők?, még történészek generációinak ad feladatot."[67]

A kutatások tematikájának kiszélesedése

Nem csupán a nőtörténeti kutatások elméleti kereteinek, de tematikájának megújulása is folyamatos. Az 1960-as és 1970-es évek „hagyományos" témái az alábbiak voltak: a női munka, a női jogok, a nő és a család, a nőnevelés és női művelődés, a női szervezetek és mozgalmak története. Ezekhez az utóbbi évtizedekben felzárkóztak a női test, a szexualitás, a női egészség, a nőorvoslás történetét vizsgáló, a szépségápolással, a divattal, a háztartással, a női ön- és társadalmi reprezentációval kapcsolatos feltárások. A társadalmi nem kategóriájának bevezetése a nők történetének vizsgálatába új, összetettebb, nem csupán a nőkre, hanem a két nemre együttesen, kapcsolataik összetettségében tekintő, a különböző társadalmi rétegek, történeti korszakok, népek asszonyainak és leányainak életvitele közti különbségekre (is) figyelő témákat eredményezett. Munkájukban a már említett French és Poska az alábbi öt területet emelték ki az elmúlt évek tematikájából: 1. a történelmi események és eszmények kapcsolata a nők életével; 2. A család és a szexualitás története; 3. A nem társadalmi konstrukciója; 4. A kulturális eszmények és a nők élete közti különbségek; 5. A nők észlelései saját

64 Why Gender and History? *Gender and History*, 1989 I/1. Spring, 1–6.

65 Lerner, Gerda: *The Creation of Patriarchy.* New York, 1986.

66 Scott, Wallach Joan: *Gender and the Politics of History.* New York, Columbia University Press, 1988. 16.

67 Pető Andrea: *A nőtörténetírás története...* i. m. 44.

magukról és szerepeikről. Ez utóbbiról azt írták, hogy a nőtörténetírás egyik legfőbb hozadéka éppen az, hogy a kutatók felfedezték és újrafelfedezték a nők által írott műveket.[68]

Napjainkban már kevésbé áll az a három és fél évtizeddel ezelőtt Fohlen által megfogalmazott vélemény, hogy a nőtörténeti problematika (tematika) az egyes nyugati országokban egyenetlen, és az eredmények térben széthúzódnak és csupán korlátozott számúak. Azóta, mióta ő 1980-ban megfogalmazta a jövő nőtörténeti kutatásokkal kapcsolatos főbb feladatait, tulajdonképpen valamenynyi teljesült, sőt, valószínűleg színesebben és sokoldalúbban, mint ahogyan ez akkoriban várható volt. Ő akkor a tipológia kidolgozását, a források újabb szemléjét, a több diszciplínával való közös közelítést és a férfi és női kutatók közös kutatásait tartotta legfőbb feladatnak.[69]

A nőtörténeti kutatások eredményei és produktumai

Átfogó nőtörténeti munkák

A nőtörténeti kutatómunkát és a témában való tájékozódást napjainkban számos módszertani és forráskiadvány segíti, valamint olyan másodlagos kútfők, amelyek különböző szempontok szerint szerkesztett áttekintést nyújtanak a múltról. Szinte lehetetlen vállalkozás „általánosságban" áttekinteni a nőtörténeti munkákat, egyszerűbb a különböző irányzatokhoz, iskolákhoz, országokhoz kapcsolható, illetve egyes forráscsoportokhoz, témaegyüttesekhez vagy metodológiákhoz köthető feltárásokat számba venni. A nőtörténet kutatója historiográfiai vizsgálódásai elején meglepve tapasztalhatja, hogy nagyívű, az ókortól induló és az összegzés keletkezésének időszakáig tartó nőtörténeti áttekintések már a 18. században is készültek. Az angolszász országokban máig nagyrabecsült és idézett munka például Alexander William *The history of women from earliest antiquity to the present time* (A nők története a kora antikvitástól napjainkig) című, 1782-ben Londonban megjelent műve.[70] (Fejezetünk későbbi, az egyes országok nőtörténeti kutatásait szemléző részeiben még további, a 20–21. század előtt született munkák is bemutatásra kerülnek.)

68 French – Poska i. m. XI–XII.

69 Fohlen, Claude: *A nő a társadalomban...* i. m. 112–113.

70 Alexander, William: *The history of women from earliest antiquity to the present time.* London, C Dilly, 1782. A mű legutóbbi, reprint kiadása a múlt század végén jelent meg Angliában, Chippenham szerkesztésében /Wiltshire, Thoemmes Press, 1995/. Digitális változata: https://archive.org/details/historyofwomenfr01alex (A letöltés ideje: 2018.05.26.)

Az újabb évtizedekben sok olyan, átfogó igénnyel írott nőtörténeti monográfia jelent meg, mint a képi ábrázolások és a tárgyi források elemzésére épített, az ókortól a kora újkorig ívelő monumentális németországi (eredetileg az NDK-ban kiadott) sorozat,[71] vagy a franciaországi szerkesztésű, Duby és Perrot által koordinált ötkötetes mű,[72] melyet több világnyelvre lefordítottak, vagy Amelang és Nash spanyol eredményekre is építő kötete,[73] a vizsgálódások körébe a nyugati államok mellett az oroszországi nőtörténetet is bevonó Hutton-féle kötet,[74] vagy Bonnie Smith munkája,[75] illetve a nyugati nőtörténetről számos tanulmányt közlő Thebaud-féle kötet,[76] hogy csak néhány példát említsünk. Ezek mellett az utóbbi időben hatalmas számban jelentek meg külföldön és hazánkban[77] is a helyi és regionális szintek történéseit feltáró nőtörténeti írások, illetve a valamely ország (nép) nőhistóriájának egy szeletét, korszakát feldolgozó munkák.

Ábécérendben közölt címszavak szerint mutatja be a nők világtörténelemben való jelenlétét a *The Encyclopedia of Women in World History*[78] című, négykötetes, csaknem 3000 oldalas munka. Az összehasonlító, glóbusz szintű szemléletet érvényre juttató mű 1250 címszó alá rendezve sorakoztatja fel azokat a legújabb kutatási eredményeket, amelyek az utóbbi három évtized során a robbanásszerűen kiterjedt nőtörténeti vizsgálódások nyomán felszínre kerültek a nők mindennapi életét, korszakonként és területenként betöltött vezető szerepét illetően. A kötet voltaképpen azt demonstrálja, hogy sohasem létezett

71 A sorozat magyarul megjelent kötetei: Seibert, Ilse: *A nő az ókori Keleten.* Budapest, Corvina Kiadó, 1975.; Wenig, Steffen: *A nő az ókori Egyiptomban.* Budapest, Corvina Kiadó, é. n.; Zinserling, Verena: *A nő a klasszikus ókorban.* Budapest, Corvina Kiadó, 1973.; Mode, Heinz: *A nő az indiai művészetben.* Budapest, Corvina Kiadó, é. n.; Harksen, Sibylle: *A nő a középkorban.* Budapest, Corvina Kiadó, 1976.; Sachs, Hannelore: *A nő a reneszánszban.* Budapest, Corvina Kiadó, 1970.; Anton, Ferdinand: *A nő a Kolumbus előtti Amerikában.* Budapest, Corvina Kiadó, 1976.

72 Perrot, Michelle – Duby, Georges (dir.): *Histoire des femmes en Occident. 1–5. vols.* Paris, Pion, 1990–1991. (Ugyanez spanyolul: *Historia de las mujeres en Occidente I–V.* Madrid, Taurus, 1993., olaszul: *Storia delle donne 1–5*, Roma-Bari, Laterza & Figli, 1990–92.; angolul: *The History of Women in the West I–V.* Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1992–1994.)

73 Amelang, J. S. – Nash, Mary: *Historia y género: Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea.* Valencia, Edicions Alfons el Magnànim, 1990.

74 Hutton, Marcelline J.: *Russian and West European Women, 1860–1939: dreams, struggles, and nightmares.* Lanham, Md., Rowman & Littlefield, Inc., 2001.

75 Smith, Bonnie: *Changing Lives: Women in European History since 1700.* Lexington, Mass. D. C. Heath, 1989.

76 Thebaud, Françoise (ed.): *History of Women in the West: Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century.* Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press, 1994.

77 A hazánkban született nőtörténeti és *gender* témájú tanulmányokról lásd például az alábbi könyvek bibliográfiáját: Miles, Rosalind: *Az idő leányai. A nők világtörténelme.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000. és Scott, Joan Wallach (szerk): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

78 Smith, Bonnie G. (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*. New York, Oxford University Press, 2008.

olyan történelmi, társadalmi vagy demográfiai változás, amelyben ne lettek volna résztvevők a nők, illetve ami ne érintette volna az ő életüket is.

Több olyan virtuális gyűjtemény is létesült az elmúlt években, amelyek széles körű áttekintést nyújtanak különböző országok nőtörténetéről, ráadásul a közreadott tanulmányokat digitalizált forrásokkal és kutatóhelyek, nőtörténeti folyóiratok elérhetőségével kiegészítve. Kiemelkedik ezek közül például a holland szerkesztésű *Virtual Library Women's History* nevű oldal.[79]

Bár világszerte számos mű tárgyalja az ókori és középkori – kora újkori nőtörténetet is,[80] a leginkább kutatott időszak a 19–20. század,[81] ami számos egyéb ok mellett nyilvánvalóan a források bőségével is magyarázható. A hagyományos, levéltárakban őrzött, túlnyomórészt férfiak által hátrahagyott írott források mellett a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének kutatói sok egyéb, a hagyományos történetírói iskolák által nem, vagy alig értékelt kútfővel dolgoznak. Mindez érthető, hiszen a női magánszféra, a családtörténet, a mentalitástörténet izgalmas részletei a hivatalos szervek által közölt és/vagy őrzött forrásokból szinte nem is tűnnek elő. A történettudomány újabb évtizedekben használt forráscsoportjai és metódusai a nőtörténeti kutatásokban is széles körben használatosak: a kvantitatív vizsgálódásokat megalapozó, értékes adatokat tartalmazó források, a történeti ikonográfia, az elmúlt két évszázadban igen gazdag sajtóanyag különböző szempontú (kvalitatív) feldolgozása, az *oral history* kutatása, a tárgyi kultúra elemeinek vizsgálata (például viselet- vagy háztartástörténet), illetve a szimbólumok, a társadalmi reprezentáció, a nyelvhasználat, a narratívák vizsgálata mind-mind értékes ismereteket tesz hozzá a (női) múlt teljesebb megismeréséhez.[82]

Nagy segítséget nyújtanak a történelmi megismerésben azok a monográfiák is, amelyek a nőkről íródtak, és egy-egy ország, tágabb vagy szűkebb régió, illetve egyes időszakok, korszakok nőtörténetét mutatják be. A 19. század végén inkább leíró, a nőket (és férfiakat) külsőleg lefestő, esetleg szokásaikat is

79 Elérhetősége: http://www.iisg.nl/w3vlwomenshistory (A letöltés időpontja: 2018.08.05.)

80 A magyar nyelven kiadott, fentebb már említett könyveken kívül lásd például az alábbi munkákat: Utrio, Kaari: *Éva leányai – Az európai nő története.* Budapest, Corvina Kiadó, 1989.; Duby, Georges: *A nő a középkorban.* Budapest, Corvina Kiadó, 2000.; Norris, Pamela: *Éva története.* Budapest, Holnap Kiadó, 2001.; Kéri Katalin: *Holdarcú, karcsú ciprusok. Nők a középkori iszlámban.* Budapest, Terebess Kiadó, 2003.; Shahar, Shulamith: *A negyedik rend. Nők a középkorban.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004. Ford.: Pukánszkyné Király Katalin.

81 A már bemutatott munkákon kívül lásd például: Robertson, Priscilla: *An Experience of Women: Pattern and Change in Nineteenth-Century Europe.* Philadelphia, Temple University Press, 1982.; Kent, Christopher: *A Widening Sphere: Changing Roles of Victorian Women.* Ed. Vicinus, Martha. Bloomington, Indiana, Indiana University Press, 1980.

82 A nőtörténeti kutatások metodológiáját bemutató gazdag könyvválasztékból lásd például: Offen, K. – Pierson, R. Roach – Rendall, J.: *Writing Women's History. International Perspectives.* London, Macmillan, 1991.

bemutató könyvek születtek.[83] A 20. század közepétől egyre nagyobb számban jelentek meg elemző, összehasonlító és „egyetemes" nőtörténeti összefoglalások.[84] Az utóbbi évtizedekben, miként Claude Fohlen is megállapítja,[85] inkább a nemzeti nőtörténetírás időszakát éljük, illetve a nő néhány specifikus tevékenységére terjednek ki a vizsgálatok. A történészek „szakosodtak": egyesek a nők jogi helyzetét, mások egészségi problémáikat, megint mások pedig megítélésük történeti alakulását kutatják, és írják meg műveikben. Ilyen írások laza, mégis összefüggő füzére korunkban több nagylélegzetű nőtörténeti kézikönyv is, melyeket kutatók egész sora állított össze. E kötetek valóban olyan sokszínű forrásbázisra támaszkodnak, amire korábban nemigen volt példa.[86] Számos, nyomtatott és elektronikus formátumban elkészített forrás- és szemelvénygyűjtemény, weboldal és virtuális múzeum is létezik már a nőtörténet gazdag tematikájához kapcsolódóan.[87]

Életrajzok, enciklopédiák híres nőkről

Fontos, és a nőtörténet szempontjából az egyik legrégebb óta rendelkezésre álló források azok az életrajzok, amelyeket korábbi századokban vagy újabban írtak.[88] Ezekkel kapcsolatosan azonban felmerül egy jelentős probléma: az életrajzírók – ritka kivételtől eltekintve – mindig olyan személyek életútját mutatják be, akiknek a sorsa valamilyen szempontból közérdeklődésre tarthat számot, és – gyakran – teljesen máshogy alakult, mint a kortársak közül más nőké. A biográfiák így egyrészt híres nőkről (uralkodónők, szentek, tudósok, művészek, politikusnők); másrészt pedig „hírhedt" nőkről (kurtizánok, kémek,

83 Például: Octave, Uzanne: *La femme à Paris. Nos contemporaines. Notes successives sur les Parisiennes...* Paris, Quantin, 1884. stb.

84 Például: Grimal, Pierre (dir.): *Histoire mondial de la femme I–IV.* Strasbourg, Nouvelle Librairie de France, 1966.; Bridenthal, Renate – Stuard, Susan: *Becoming Visible: Women in European History.* Boston, Houghton Mifflin, 1998.

85 Fohlen, Claude: *A nő a társadalomban...* i. m. 88–89.

86 A kutatók választott témájuk levéltári, könyvtári forrásait széles körűen feldolgozták, felhasználva a sajtó, a művészet és irodalom nőábrázolásait. Lásd például: Anderson, Bonnie S. – Zinsser, Judith P.: *A History of Their Own – Women in Europe from Prehistory to the Present.* New York, Harper & Row, Publishers, 1988.

87 Lásd például: *La place des femmes dans nos enseignements.* https://www.pedagogie.ac-aix-marseille.fr/jcms/c_69587/fr/la-place-des-femmes-dans-nos-enseignements; *Women in World History.* http://www.womeninworldhistory.com/; *International Women's Web Sites.* http://userpages.umbc.edu/~korenman/wmst/links_intl.html; Offen, Karen (ed.): *Bibliographical, Historical and Theoretical Publications on Women's/Gender History.* https://www.atria.nl/ezines/web/IFRWH/1998–2002/historians/bibliographical27.htm (A letöltések ideje: 2018.08.17.) stb.

88 Lásd például az alábbi művet: Sichtermann, Barbara: *Klasszikusok – 50 híres nő. A leghíresebb női egyéniségek.* Pécs, Alexandra Kiadó, 2001.

botrányhősök) szólnak. A történelem „névtelen", elfelejtett szereplőiről így alig-alig lehet életrajzi adatokat találni, márpedig korunk nőkutatása elsősorban rájuk kíváncsi.

Említhető több olyan, különböző korszakokat átfogó vagy egyes földrajzi területekre/országokra kiterjedően női életrajzokat közlő enciklopédia, mint például a Tompkins és Foster által szerkesztett *Notable Twentieth-Century Latin American Women: A Biographical Dictionary* (Híres latin-amerikai nők a huszadik században: életrajzi lexikon),[89] vagy a James szerkesztésében megjelent háromkötetes *Notable American Women: A Biographical Dictionary, 1607–1950.* (Híres amerikai nők: életrajzi lexikon, 1607–1950),[90] az Uglow-féle *Macmillan Dictionary of Women' Biography* (Női életrajzok Macmillan lexikona),[91] a Dorothy Salem-szerkesztette *African American Women: A Biographical Dictionary* (Afroamerikai nők: életrajzi lexikon),[92] a Hine által szerkesztett *Black Women in America: An Historical Encyclopedia* (Fekete nők Amerikában: történeti enciklopédia)[93] vagy a Thomas, Braithwaite és Mitchell által összeállított *African American women: an annotated bibliography* (Afro-amerikai nők: annotált bibliográfia),[94] vagy a belga nőtörténet átfogó, számos női életrajzot tartalmazó enciklopédiája.[95] Hazánkban kiemelhető például Zalai Szalay László *A zsidó nők története*[96] című, több kiadást megért műve, vagy a *Hires asszonyok*[97] című munka.

Számos olyan mű is készült az elmúlt évtizedekben, amelyek valamilyen téma köré csoportosítva mutatják be híres nők életrajzát, munkásságát, műveikből vett részleteket. Gyakoriak például az olyan, női írókról készült összeállítások, mint az Ann Shockley által szerkesztett *Afro-American Women Writers, 1746–1933: An Anthology and Critical Guide* (Afro-amerikai női írók, 1746–1933: antológia és kritikai útmutató).[98] Hasonló az alkotásaikat francia nyelven létrehozó

89 Tompkins, Cynthia Margarita – Foster, David William: *Notable Twentieth-Century Latin American Women A Biographical Dictionary.* Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, 2000.

90 *James, T. Edward: Notable American Women: A Biographical Dictionary, 1607–1950. 1–3.* Cambridge, Massachusetts and London, Belknap Press of Harvard Univ. Press, *1971.*

91 Uglow, S. J. (ed.): *Macmillan Dictionary of Women' Biography.* London, Macmillan Press, 1984.

92 Salem, Dorothy C. (ed.): *African American Women: A Biographical Dictionary.* Hamden, Conn., Garland, 1993.

93 Hine, Darlene Clark (ed.): *Black Women in America: An Historical Encyclopedia.* Brooklyn, New York, Carlson Publishing, 1993.

94 Thomas, Veronica G. – Braithwaite, Kisha – Mitchell, Paula M. (eds.): *African American women: an annotated bibliography.* Westport, Conn. – London, Greenwood Publishing Group, 2001.

95 Gubin, Éliane – Jacques, Catherine – Piette, Velérie – Puissant, Jean (ed.): *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècle.* Bruxelles, Éd. Racine, 2006.

96 Zalai Szalay László: *A zsidó nők története.* Budapest, Globus Nyomdai műintézet, é. n.

97 *Hires asszonyok. Vázlatok a világtörténet nevezetes nőalakjairól.* Budapest, Franklin, 1908.

98 Shockley, Ann Allan: *Afro-American Women Writers, 1746–1933: An Anthology and Critical Guide.* G. Boston, K. Hall & Company, 1988.

nőket bemutató *Dictionnaire littéraire des femmes de langue française. De Marie de France à Marie Ndiaye* (Francia nyelvű nők irodalmi lexikona. Franciaországi Máriától Marie Ndiaye-ig),[99] amelyben számos, további hasonló enciklopédiára vonatkozó utalást is találhatunk. A természettudományokban kiemelkedő nők adatait úgyszintén számos gyűjteményben tették már közzé, többek között a *Women in science: antiquity through the nineteenth century* (Nők a tudományban: az ókortól a 19. századig)[100] című̋ben. Politikatörténeti szempontból is jelentős Fauré és Dubois *Political and historical encyclopedia of women* (A nők politikai és történelmi enciklopédiája)[101] című munkája.

Híres nőkről gyakran olvashatunk hosszabb-rövidebb életrajzi tárgyú szócikkeket egy-egy tudományág vagy ország, korszak biográfiai gyűjteményeiben is, ezeknek a sokaságát ennek a könyvnek a keretei között lehetetlen felsorolni. Példaként (a későbbiekben helyenként említésre kerülő magyar és külföldi életrajzi gyűjteményeken kívül) egy 17. századi, Louis Moreri (1643–1680) által összeállított, monumentális francia gyűjteményt említünk: a *Le grand dictionnaire historique* (Nagy történeti szótár),[102] mely annyira népszerű volt a maga korában, hogy 1671 és 1759 között 210 kiadást megért, számos nő adatait is tartalmazza.

Forrásgyűjtemények, bibliográfiák

Világszerte számos olyan forrásgyűjtemény is kiadásra került az elmúlt évtizedekben, amelyek a nőtörténet tanulmányozásához közölnek teljes vagy részletekben közzétett alapszövegeket. Emilie Amt például a középkori női életmód tanulmányozásához szerkesztett forrásgyűjteményt.[103] Goldberg a középkori Anglia nőtörténetének forrásait közölte.[104] Klein egy későbbi időszak, az 1500 és

99 Makward, Christiane P. – Cottenet-Hage, Madeleine; avec la collaboration de Becker, Mary-Helen – Eisinger, Erica et al.: *Dictionnaire littéraire des femmes de langue française. De Marie de France à Marie Ndiaye.* Paris, Ed. Karthala, 1996.

100 Ogilvie, Marilyn Bailey: *Women in science: antiquity through the nineteenth century: a biographical dictionary with annotated bibliography.* Cambridge, Mass., The Massachusetts Institute of Technology Press, 1990.

101 Fauré, Christine – Dubois, Richard: *Political and historical encyclopedia of women.* New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 2003.

102 Moreri, Louys: *Le grand dictionaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacré et profane.* Lyon, Chez Denis Thierry, 1671. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy Kölcsey Ferenc 1809-ben Debrecenben annak a Pierre Bayle-nak a történeti enciklopédiájából jegyzetelte a görög filozófiával kapcsolatos részeket, aki művét eredetileg azért írta, hogy a Moreri-féle munkát korrigálja. Lásd erről: Vassányi Miklós: *Pierre Bayle hatása a görög filozófiát jegyzetelő Kölcseyre.* http://www.itk.iti.mta.hu/1999–12/vassanyi.htm (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

103 Amt, Emilie (ed.): *Women's Lives in Medieval Europe: A Sourcebook*. New York, Routledge, 1993.

104 Goldberg, P. J. P. (transl. and ed.): *Women in England c. 1275–1525: Documentary Sources*. Manchester, Manchester University Press, 1995.

1640 közötti Anglia kifejezetten férfiak által nőkről és házasságról írt szövegeit válogatta egybe.[105] Több olyan szemelvénygyűjtemény is megjelent, amelyek régi korok író- és költőnőinek műveiből nyújtanak válogatást. Carolyn Larrington gyűjteménye a középkor,[106] Katharina Wilson műve[107] pedig a reneszánsz és reformáció időszakának „női hangjáról" tudósít. A belgiumi feminizmus történetének forrásadatait tartalmazza Flour és Jacques 1993-as munkája.[108]

Külön csoportot alkotnak világszerte a feminizmus történetének egybegyűjtött dokumentumai. Ezek közül egy a Margaret McFadden által szerkesztett *Golden Cables of Sympathy: The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism* (A szimpátia arany kötelei: a 19. századi feminizmus transzatlanti forrásai)[109] című válogatás, amely tematikus fejezetekben mutatja be az 1820 és 1880 közötti időszakban keletkezett alapvető, nőkkel kapcsolatos forrásokat. A nőmozgalmak és feminizmus kiemelkedő képviselőinek életrajzait foglalja össze a budapesti CEU 2006-ban kiadott kötete.[110] A francia feminista írások bőséges forrásgyűjteménye a két vaskos kötetben megjelent *Le grief des femmes* (Az asszonyok panasza)[111] című munka. A nőkről való gondolkodás változatos kútfőit fűzte egybe Rosemary Agonito *History of Ideas on Women* (A nőkről szóló eszmék története)[112] című kötetében, és ugyanezt tekinti át az ókortól a viktoriánus korig a Julia O'Faolain és Lauro Martines szerzőpáros által szerkesztett összeállítás.[113] A spanyol nőtörténet fontosabb forrásaiba kiváló bevezetést nyújt a *Textos para la historia de las mujeres en España* (Szövegek a spanyolországi nőtörténethez)[114] című kötet, amely az ókortól a 20. század végéig nyújt kommentárokkal és igen részletes bibliográfiával alátámasztott, tematikus áttekintést a nők múltban elfoglalt helyéről, megítélésükről különböző korokban. Susan

105 Klein, Joan Larsen, (ed.): *Daughters, Wives & Widows: Writings by Men about Women and Marriage in England, 1500–1640.* Urbana, University of Illinois Press, 1992.

106 Larrington, Carolyne (ed.): *Women and Writing in Medieval Europe: A Sourcebook.* London, Routledge, 1995.

107 Wilson, Katharina M. (ed.): *Women Writers of the Renaissance and Reformation.* Athens, Ga., University of Georgia Press, 1987.

108 Flour, E. – Jacques, C.: *Répertoire des sources du féminisme en Belgique, 1830–1993.* Bruxelles, Gubin, É. – Van Molle, L. (dir.), 1993.

109 McFadden, Margaret H.: *Golden Cables of Sympathy: The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism.* Lexington, Ky, University of Kentucky Press, 1999.

110 Haan, Francisca da – Daskalova, Krassimira – Loutfi, Anna: *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries.* Budapest, CEU, 2006.

111 Albistur, Maité – Armogathe, Daniel (ed.): *Le grief des femmes – Anthologie de textes féministes.* I–II. Paris, Hier & Demain, 1978.

112 Agonito, Rosemary: *History of Ideas on Woman – A Source Book.* New York, Capricorn Books, G. P. Putnam's Sons, 1976.

113 O'Faolain, Julia – Martines, Lauro (eds.): *Not in God's Image: Women in History from the Greeks to the Victorians.* San Francisco CA, Harper & Row, 1973.

114 *Textos para la historia de las mujeres en España.* Madrid, Cátedra Historia, 1994. Serie menor.

Ware könyve[115] a modern kori amerikai nők életének korabeli dokumentumokkal és képekkel alátámasztott dimenzióiba enged bepillantást.

Számos, a nőtörténet különböző korszakait, földrajzi területeit stb. bemutató bibliográfia[116] is készült az elmúlt évtizedekben, amelyek széles körű szakirodalmi tájékozódást tesznek lehetővé.

Az egyes országok nőtörténetét bemutató főbb kutatások és publikációk

Fejezetünknek ebben a részében röviden, csupán néhány historiográfiai jellemző (például kutatási tendenciák, csomópontok, főbb művek és újabb törekvések) vázolásával nyújtunk bepillantást néhány nyugati ország nőtörténeti és gender kutatásainak másfél évszázados múltjába.

Bemutatásunkat a nőtörténeti kutatások egyik bölcsőjének számító *Nagy-Britannia* eredményeivel kezdjük. A nőkről, történetükről szóló kutatások a szigetországban jelentős múltra tekinthetnek vissza. A fejezetünkben korábban már említett Balfour és Davenport-féle nőtörténeti művek az elsők között említhetők az egész kontinensen. Az első világháború után további fontos, például az angol munkásnők történetével kapcsolatos összegzések[117] készültek Angliában, és az USA mellett itt bontakoztak ki először a nőtudományok is. Kiemelkedők a nők múltjának szintén számos részletére rávilágító angol családtörténeti kutatások,[118] amelyek gyakran összefonódnak például az anyaság, a születésszabályozás, a gyer-

115 Ware, Susan: *Modern American Women – A documantary history.* Chicago, Illinois, The Dorsey Press, 1989.

116 Lásd például az alábbiakat: Ruth Huber, Kristina (ed.): *Women in Japanese society: an annotated bibliography of selected English language materials.* Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1992.; Charnon-Deutsch, Lou (ed.): *An annotated bibliography of Hispanic feminist criticism.* New York, Feministas Unidas, Stony Brook, 1994.; Kaplan, Gisela (ed.): *Spectrum: a bibliography of women in Australia 1945 to present.* Broadway, NSW, Women's Redress Press, 1995.; Kimball, Michelle – Schlegell, Barbara R. Von (ed.): *Muslim women throughout the world: a bibliography.* Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 1996.; Zirin, Mary et al (ed.): *Women & gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia: a comprehensive bibliography*. Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, 2007. stb.

117 Clark, Alice: *Working Life of Women in the Seventeenth Century.* London, 1919.; Pinchbeck, Ivy: *Women Workers and the Industrial Revolution (1750–1850).* London, 1930. (Claude Fohlen említette idézett cikke 2. lábjegyzetében, hogy Franciaországban hasonló tárgyú munkákat a 20. század elején nem találhatunk, illetve hogy e két angol művet 1968-ban (nem véletlenül épp akkor) újra kiadták. Lásd: Fohlen, Claude: *A nő a társadalomban...* i. m. 113.)

118 Lásd például a következő alapműveket: Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Times.* Cambridge, Cambridge University Press, 1973.; Anderson, M.: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914.* London, Macmillan, 1980. stb.

meknevelés kérdésével.[119] Az egyes történelmi korok társadalom- és nőtörténeti kutatásai is gazdag anyagot hoztak felszínre az elmúlt évtizedekben. A középkor az egyik kiemelten és összefüggéseiben vizsgált időszak az angol nőtörténetírásban, ahogyan ezt az olyan átfogó igénnyel készült művek jelzik, mint például az oxfordi kutatónő, Henriette Leyser *Medieval Women: a Social History of Women in England 450–1500* (A középkori nők: az angol nők társadalomtörténete 450 és 1500 között)[120] című munkája, vagy Susan Johns 12. századi nemesasszonyokról írt könyve,[121] illetve Mavis Mate *Women in Medieval English Society. Economic and Social History* (Nők a középkori angol társadalomban. Gazdaság- és társadalomtörténet)[122] című műve. A reneszánsz és kora újkor kutatását is sok angliai történész végzi, köztük a legtöbben társadalomtörténeti közelítéssel, mint azt például Anne Laurence *Women in England 1500–1760: A Social History* (Nők Angliában 1500–1760 között: társadalomtörténet) című műve példázza. A sorozat következő kötete, amely az 1760 és 1914 közötti angol nőtörténetről szól, Susie Steinbach munkája.[123] A viktoriánus korszak nőtörténetét is számos angol és külföldi szerző vizsgálja, akik különböző tématerületek forrásait feltárva összegzik ismereteiket.[124] Angliában óriási szakirodalma van a szüfrazsett-mozgalom történetének is,[125] és ez a téma a külföldi kutatók érdeklődésére is számot tart.[126]

A társadalmi nem mint kategória az amerikai kutatókkal szinte egyidőben Angliában is fontos elemzési kiindulóponttá vált. A szigetországban *Gender in History* címmel könyvsorozat és önálló folyóirat[127] is indult e szemléleti mód

119 Lásd például az alábbi munkát: Banks, Joseph Ambrose – Banks, Olive: *Feminism and Family Planning in Victorian England.* Liverpool, Liverpool University Press, 1964.; Langer, William: Origins of the Birth Control Movement in England in the early 19th century. *Journal of the Interdisciplinary History*, 1974–75. Spring, V./4., 669–686.; Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Marriage in England, 1550–1880.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1977.; Coster, Will: *Family and Kinship in England, 1450–1800.* Harlow, Longman Publishing Group, 2001. stb.

120 Leyser, Henriette: *Medieval Women: a Social History of Women in England 450–1500.* New York, St. Martin's Press, 1998.

121 Johns, Susan: *Noblewomen, Aristocracy and Power in the Twelfth-Century Anglo-Norman Realm.* Manchester, Manchester University Press, 2003. A mű részletes ismertetését többek között Elisabeth van Houts készítette el, ez itt olvasható: http://www.history.ac.uk/reviews/review/378 (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

122 Mavis, E. Mate: *Women in Medieval English Society (Economic and Social History).* Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1999.

123 Steinbach, Susie: *Women in England: 1760–1914.* London, Weidenfeld & Nicolson, 2004.

124 Gleadle, Kathryn: *British Women in the Nineteenth Century.* New York, Palgrave, 2001.; Perkin, Joan: *Victorian Women.* London, John Murray, 1993.; Walkowitz, Judith: *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State.* New York, Cambridge University Press, 1980.

125 Phillips, Melanie: *The Ascent of Woman. A history of the Suffragette Movements and the Ideas Behind it.* Little, Brown, 2003.; Atkinson, Diane: *The Purple, White and Green: Suffragettes in London*. London, London Museum, 1992.

126 Rover, C.: *Women's Suffrage and Party Politics in Britain*. Toronto, University of Toronto Press, 1967.

127 A *Gender in History* című folyóirat honlapja: https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14680424 (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

eredményeit tükrözve, és magáról a témáról önálló könyv is megjelent Merry Wiesner-Hanks tollából,[128] melynek bevezetése részletes áttekintést ad a társadalmi nem jelenlétéről a történeti kutatásokban, és ehhez a témával kapcsolatos részletes bibliográfia is járul.

Franciaországban igen széles körű és világszerte ismert eredményeket hoztak a nők történetével kapcsolatos eddigi vizsgálódások. Egy 2002-es tanulmányát Fabrice Virgili ezekkel a szavakkal kezdi: „Egy nők nélküli történelemtől mára eljutottunk egy szexualizált világtörténetig: íme a historiográfiai mérleg Franciaország számára…"[129] Felidézett három olyan sarkalatos kérdést, amelyek jól jelzik a francia gondolkodásmód változását, a nőtörténet fokozatos előtérbe kerülését. 1973–1974-ben egy nők történetéről tartott szemináriumon Michelle Perrot, Fabienne Bock és Pauline Schmidt azt a kérdést fogalmazták meg, hogy Van-e a nőknek történelmük? *(Les femmes ont-elle l'histoire?)* Tíz esztendő múlva Saint-Maximinben már azt kérdezték, hogy Lehetséges-e a nők története? *(Une histoire des femmes est-elle possible?).* Egy 1998-as roueni tanácskozáson viszont már azt vetették fel a kutatók, hogy Lehetséges-e egy nők nélküli történelem? *(Une histoire sans les femmes est-elle possible?)*[130]

Mielőtt néhány, az ország nőtörténet-írására jellemző alapmunkát felsorolnánk, szeretnénk kiemelni azt a tényt, hogy a francia kutatók az angolszász hatások közepette, azok nyilvánvaló hatása mellett vagy ellenére is számos új nézőponttal, vizsgálati módszerrel, témával és forráscsoport beemelésével gazdagították a nőtörténeti vizsgálódásokat. Ahogyan például Pető Andrea említette, a *Clio* című szakfolyóirat első számában Michelle Perrot azt fejtette ki a bevezetésben, hogy a nőtörténelem tágabb, mint a társadalmi nemek története, ez utóbbi az előbbinek csak egy alkategóriája.[131] Francia szerzők tollából is születtek a múlt-kutatások elméleti, módszertani alapját jelentő olyan szakmunkák, mint például Françoise Thébaud *Écrire l'histoire des femmes* (Nőtörténetet írni)[132] című könyve. Az amerikai és angol nőtudományi kutatási központok alakulása nyomán Franciaországban szintén több fővárosi és vidéki kutatói bázis jött létre, amelyek nagyban előmozdították a nőtörténeti vizsgálódásokat is. A *Bulletin d'Information des Études Féminines* (B.I.E.F.) rendszeresen közzétette ezek eredményeit, és

128 Wiesner-Hanks, Merry E.: *Gender in History.* Oxford – Maden, Mass., Blackwell Publishers Ltd., 2001. (New Perspectives on the Past című könyvsorozat) 1–23.

129 A társadalmi nem kategóriájának francia nőtörténeti kutatásokban való előfordulásáról lásd például az alábbi tanulmányt: Virgili, Fabrice: L'histoire des femmes et l'histoire des genres aujourd'hui. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2002/3. No. 75. 5. (5–14.)

130 Uo. 5. (A francia nőtörténet historiográfiájáról lásd például az alábbi tanulmányt: Riot-Sarcey, Michèle: L'Historiographie française et le „genre". *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, octobre-décembre 2000, 47/4., 805–814.)

131 Pető Andrea: *A nőtörténetírás története…* i. m. 44.

132 Thébaud, Françoise: *Écrire l'histoire des femmes.* Fontenay – Saint-Cloud, ENS Éditions, 1998.

a *Pénélope*[133] vagy a *Clio, Histoire, Femmes et Société*[134] című – 1979–1985 között, illetve 1995-től megjelenő – tematikus folyóiratok is fontos nőtörténeti publikációk nyilvánossági fórumai voltak az elmúlt évtizedekben.

Ami a francia kutatási tematikát illeti, az országban a nőtörténeti vizsgálódások egyik kiemelkedő tématerülete a felvilágosodás korának bemutatása, a nők forradalmi eseményekben, nőemancipációs küzdelmekben, illetve tudományos haladásban betöltött szerepének feltárása. Ezek közül az egyik legrégebbi és legtöbbet idézett Goncourt *La Femme au XVIII-ième siècle* (A nő a XVIII. században) című, 1903-ban megjelent műve.[135] A 19–20. századi nőtörténet, a modern nő alakjának megszületése is számos kutatásnak és publikációnak[136] témája, csakúgy, mint a szüfrazsett-mozgalmak vagy a feminizmus[137] francia jelenségei. Pierre Grimal, Georges Duby, Michelle Perrot fentebb már említett, átfogó nőtörténeti könyvei világszerte nagy hatást gyakoroltak a kutatókra. Michelle Perrot további művei, például a *Les femmes ou les silences de l'histoire* (Nők vagy a történelem csendjei) című kötete,[138] mely a szerzőnő két évtized alatt írott, a francia nőtörténet és -kutatás fontos kérdéseit tárgyaló tanulmányok gyűjteménye, kiemelkedő munka. E könyvben többek között olyan elemzések szerepelnek, mint a *Michel Foucault és a nők története* vagy *A takarékosság dicsérete a XIX. századi munkásság diskurzusaiban* című írások. A felsorolt franciaországi tématerületekről több idegen nyelvű monográfia is született.[139]

Németországban már a 19–20. század fordulóján szintén igen jelentős nőtörténeti kutatások folytak, ahogyan ezt az akkoriban kiadott, több esetben átfogó és összegző igénnyel írt művek[140] jelzik, amelyeknek egy jelentős hányada a közép-

133 A lap 1979–1985 között jelent meg tematikus számokkal, és a 13. szám megjelenése után megszűnt.

134 A *Clio* történetéről lásd az alábbi cikket: Thébaud, Françoise et Zancarini-Fournel, Michelle: *CLIO, Histoire, Femmes et Société*: naissance et histoire d'une revue. *Clio*, numéro 16–2002, *L'Histoire des femmes en revues France-Europe*. 9–22. https://journals.openedition.org/clio/42 (A letöltés ideje: 2018.05.15.)

135 Goncourt, R. et I.: *La Femme au XVIII-ième siècle.* Paris, 1903.

136 Macmillan, James F.: *Housewife or Harlot: The Place of Women in French Society 1870–1940.* New York, St. Martin's Press, 1981.

137 Például: Fauré, Christine: *Democracy without Women: Feminism and the Rise of Liberal Individualism in France.* Bloomington, Indiana University Press, 1991.; Hause, Steven C. – Kenney, Anne R.: *Women's Suffrage & Social Policy in the French 3rd Republic.* Princeton, Princeton University Press, 1984.; Goldberg Moses, Claire: *French Feminism in the 19th Century.* Albany, State University of New York, 1984.

138 Perrot, Michelle: *Les femmes ou les silences de l'histoire*. Paris, Flammarion, 1998.

139 Spencer, Samia (ed): *French Women and the Age of Enlightenment.* Bloomington, Indiana University Press, 1984.; Sowerine, Charles: *Sisters or Citizens? Women & Socialism in France since 1876.* Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

140 Scherr, Josh: *Geschichte der Deutschen Frauenwelt.* Leipzig, In 3 Büchern nach den Quellen 1860. 2. 1865. 3. Ebda, 1873. 4. Ebda 1879.; Zapp: *Geschichte der Deutschen Frauen.* Berlin, 1870.; Thiele, Richard: *Die deutsche Frau im Mittelalter. Eine Kulturhistorische Skizze.* Bochum, Vortrag, 1878.; Re-

korról szól. Már ebben a korszakban érezhető volt a német nőtörténelem iránti külföldi kutatói[141] érdeklődés.

A ma már újra egységes Németország esetében a historiográfiai áttekintés szempontjából természetesen tekintetbe kell venni azt, hogy éppen azokban az évtizedekben, amikor a történettudományon belül a nőtörténeti kutatások felfutottak, egymás mellett, de egymással kevés szakmai párbeszédet folytatva létezett egymás mellett az NDK és az NSZK. Jóllehet a nyugati történetírás hatása főként az NSZK kutatóinak műveiben volt érzékelhető a kettéosztottság évtizedeiben, nem lehet említés nélkül hagyni az NDK történészeinek a nők múltbeli szerepét vizsgáló munkáit sem.[142] Berlin, Lipcse és más városok egyetemei, múzeumai számos fontos centrumát jelentették a nőkutatásoknak már Németország újraegyesítése előtt.

A nyugat-németországi nőtörténetírás – hasonlóan a nyugat-európai historiográfiai fejleményekhez – az 1960-as, 1970-es évektől bontakozott ki, és a régebbi német történetírói hagyományokra is támaszkodva – Gisela Bock elemzése szerint elsősorban az Egyesült Államok történészeinek kutatásaihoz igazodott.[143] Ebben az országban is igaz volt az, ami a nőtörténet kutatásának nemzetközi tendenciáit áttekintve is jól látható: számos más tudomány eredményeiből és módszereiből merítettek a kutatók, és a múlt vizsgálata interdiszciplináris kontextusba illeszkedett.

Az ottani érdeklődés középpontjában is a történelemben általában háttérben maradó női nem munkálkodásának, a feminizmus történetének és – újabban – a magánéletnek a kutatása állt. Az 1980-as évekre az NSZK-ban is elérkezett az olyan nagyobb nőtörténeti összegzések elkészítésének ideje, mint például Ute Frevert közismert, és angol nyelvterületen is megjelentetett műve, a *Frauen-Geschichte: Zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit.*[144] Fontos megjegyezni, hogy a német területek nőtörténetéről írott művek, illetve maga a németországi nőtörténet gyakran kiváltották az angol nyelvterületek

insch, Gustav: *Stellung und Leben der deutschen Frau im Mittelalter.* Berlin, 1882.; Bücher, Karl: *Die Frauenfrage im Mittelalter*. Tübingen, 1910.; Duboc, Julius: *Fünfzig Jahre Frauenfrage in Deutschland.* Leipzig, Wigand, 1896. Norrenberg, P.: *Frauenarbeit und Arbeiterinnenerziehung in deutscher Vorzeit. Schriften der Görres-Geselschaft.* Köln, 1880. stb. (További számos adatot lásd: Richter, Paul Emil: *Bibliotheca Geographica Germaniae. Litteratur der Landes- und Volkskunde des Deutschen Reisch.* Leipzig, 1896.)

141 Lásd például az alábbi műveket: Weinhold, Karl: *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. Ein Beitrag zu den Hausalterthümern der Germanen.* Wien, 1851.; Uő: *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter.* 1–2. Wien, 1882.; Ettmüller, Ernst Ludwig: *Die weisen Frauen der Germanen.* Zürich, Akademischer Vortrag, 1859.; Grand-Carteret, John: *La femme en Allemagne.* Paris, 1887. stb.

142 Lásd például a könyvünk 71. jegyzetszáma alatt felsorolt műveket.

143 Bock, Gisela i. m. 25–37.

144 Frevert, Ute: Frauen-Geschichte: *Zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986. (Angolul ugyanez: *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation.* Oxford, Berg, 1988.)

kutatóinak érdeklődését, amit számos, a terület múltját érintő angol fordítás és eredetileg angolul született munka[145] is bizonyít. A németországi zsidó nők történetének különböző időszakait és tématerületeit több könyv[146] is tárgyalja.

(*Ausztria* és *Svájc* nőtörténeti kutatásaival kapcsolatosan könyvünk elkészítésekor csak érintőlegesen tájékozódtunk, ezért ezen a ponton csupán néhány bibliográfiai adatot közlünk, a teljesség igénye nélkül.[147])

A *spanyolország*i nőtörténet kutatása viszonylag rövid múltra tekinthet vissza. Isabel Grana a kezdő szakaszt 1974 és 1981 közé teszi, amikor is az első, úttörő munkák e tárgykörben megjelentek. A *Las mujeres en la historia de España. Siglos XVIII–XX.* (Nők Spanyolország történetében. 18–20. század)[148] című kötet szerzői is egyértelműen a Franco-rendszer megszűnésének 1975-ös dátumához kötik a hispán nőkutatások kezdetét. Ez az év volt a Nők Nemzetközi Éve is, ami külön lendítőerőt adott a nőmozgalmi szerveződések létrejöttének. Ettől az időtől kezdve mind több és több, a nőtörténeti kutatásokhoz is fontos alapot jelentő külföldi elméleti munkát ültettek át spanyol és katalán nyelvre. Az 1980-as évek a szervezeti építkezések évtizede volt: olyan kutatóközpontok, folyóiratok alakultak, amelyek nőtörténeti (nőtudományi) tematikájába többek között a lánynevelés is beletartozott.[149] 1991-ben 15, 1996-ban pedig már 31 egyetemi kutatócsoport létezett.[150] 1991-ben alakult meg a Spanyol Nőtörténeti

145 Lásd például: Allen, Ann T.: *Feminism and Motherhood in Germany, 1800–1914*. New Brunswick, New Jersey, Rutgers University, 1991.; Goedde, Petra: *GIs and Germans: culture, gender and foreign relations, 1945–1949.* New Haven and London, Yale University Press, 2003.; Nicol, Iain G. (ed.) *Schleiermacher and Feminism: Sources, Evaluations, and Responses.* Lewiston, Edwin Mellen Press, 1992.; Abrams, Lynn and Elizabeth Harvey (ed.): *Gender Relations in German History: Power, Agency, and Experience from the Sixteenth to the Twentieth Century.* Durham, Duke University Press, 1997.; Evans, Richard J.: *The Feminist Movement in Germany, 1894–1933.* Beverly Hills, Calif., Sage Publications, 1976.; Thonnessen, Werner: *The Emancipation of Women: the Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863–1933*. London, Pluto Press, 1973.; stb.

146 Lásd például: Carlebach, J: (Hrsg.): *Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland*. Berlin, 1993.; Crane, Cynthia: *Divided Lives: The Untold Stories of Jewish-Christian Women in Nazi Germany.* New York, St. Martin's, New York, 2000.

147 Lind, Anna: *Das Frauenstudium in Österreich, Deutschland und in der Schweiz*. Wien, Vienna Univ., Dissert., der Rechts- *und* Staatswiss. Fakultät, 1961.; Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert.* Wien–Köln–Weimar, 1994.; *Frauenzeitschriften bei Ariadne*. https://www.onb.ac.at/forschung/ariadne-frauendokumentation/bestandsrecherche/frauenzeitschriften/ (A letöltés ideje: 2018.08.17.); Catling, Jo (ed.): *A history of Women's writing in Germany, Austria and Switzerland.* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

148 Díaz Sánchez, Pilar – Domínguez Prats, Pilar: *Las mujeres en la historia de España. Siglos XVIII–XX.* Madrid, Instituto de la Mujer, 1988. Cuadernos bibliográficos del Instituto de la Mujer 1. 9.

149 Grana Gil, Isabel: La historia de la educación de las mujeres en España: líneas actuales de investigación. *Revista de Educación,* 2004. núm. 334, 131–132.

150 Tevékenységükről lásd: Marín Parra, Vicenta: *Universidad y feminismo en España I. Bibliografía de estudios de las Mujeres (1992–1996).* Granada, Feminae, Universidad de Granada, 1998.

Kutató Társaság *(Asociación Española de Investigación Histórica de las Mujeres – AEIHM),*[151] amely a Nőtörténeti Kutatócsoportok Nemzetközi Egyesületéhez csatlakozva egyik legfőbb feladataként a spanyolországi nőtörténeti kutatóközpontok munkájának koordinálását, illetve eredményeik külföld felé való közvetítését jelölte meg. A Társaság számos, tematikus módon szerkesztett kötettel lépett a tudományos közösség elé az elmúlt években: ezek közül az egyik, jelen fejezetünk témája szempontjából is meghatározó az a tanulmánykötet, amely a nőtörténeti kutatások historiográfiájáról[152] szól. Születtek még kötetek az anyaság, a lánynevelés történetéről, a nőtörténet ikonografikus forrásainak vizsgálatáról vagy Joan Scott tiszteletére szerkesztett írásokból is a szervezethez kapcsolódóan. Az országban létezik egy másik, a női témák kutatóit tömörítő szervezet, a Nőtudományok Egyetemi Társasága *(Asociación Universitaria de Estudios de las Mujeres – AUDEM).*[153]

Olaszország nőtörténeti kutatásairól az elmúlt években több historiográfiai bemutatás is íródott. Ezek közül az egyik legjelentősebb Silvia Mantini 2000-ban megjelent tanulmánya.[154] Eszerint az 1970-es években a feminizmus és a nőtörténet közötti kapcsolatok az itáliai nőtörténetírást is erősen befolyásolták. Mantini összefoglaló elemzése szerint az országban valójában az 1980-as években bontakoztak ki a gender-szemléletű történeti kutatások, amelyek alapvetően kulturalista megközelítésűek voltak, magukba foglalva olyan témákat, mint a nemek közti kapcsolatok, a családtörténet vagy a női testtel kapcsolatos kutatások. Gianna Pomata volt az első olyan történésznő az Appenini-félszigeten, akinek *Una questione di confine* (Egy határkérdés) című, 1983-ban megjelent, a történelem és az antropológia közös határterületén álló, interdiszciplináris szemléletű munkája az olasz nőtörténetírás nagy hatást gyakorló alapművének tekinthető. A kutatónő állította fókuszba Olaszországban a *gender* kategóriáját a nőtörténeti vizsgálódások vonatkozásában. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk az itáliai nőkutatások vonatkozásában, hogy azokra igen erősen hatott az angol társadalomtörténeti megközelítés és a francia *Annales* irányzatainak múltfelfogása.[155]

151 A szervezet honlapja: http://www.aeihm.org/ (A letöltés ideje: 2018.05.16.)

152 Val Valdivieso, Mª Isabel del – S. Tomás Pérez, Magdalena – Dueñas Cepeda, Mª Jesús – Cubo, Cristina de la Rosa (Eds): *La Historia de las mujeres: una revisión historiográfica.* Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004.

153 A szervezet honlapja: http://www.audem.es/ (A letöltés ideje: 2018.05.16.)

154 Mantini, Silvia: Women's History in Italy: Cultural Itineraries and New Proposals in Current Historiographical Trends. *Journal of Women's History*, Vol. 12, Number 2, Summer 2000, 170–198.

155 Bianchi, Anna: *Storia delle donne e femminismo tra storiografia e politica.* (doktori értekezés tézisei) http://www.tesionline.it/consult/pdfpublicview.asp?url=../__PDF/3404/3404p.pdf (A letöltés ideje: 2018.01.10.)

A kutatások sorából kiemelkednek még a firenzei kutatónő, Giulia Calvi családtörténeti feltárásai,[156] aki a hagyományosan patrilineáris alapokon álló feltárások helyett a témát a nők, a családanyák szempontjait kiemelve tárta fel a barokk kor időkeretei és Toscana mint tér határai között mozogva. Természetesen átfogó, nem csupán az itáliai, hanem az egész európai térséget érintő családtörténeti kutatások[157] is folytak Olaszországban a közelmúltban. Gabriella Zari pedig, aki szintén a Firenzei Egyetem történészprofesszora, az itáliai múltban oly jelentős szerepet betöltő vallásos nők (szentek, apácák, misztikusok) történetének a kutatásával foglalkozik.[158]

Jóllehet a 20. század utolsó évtizedeiben több konferenciát és szemináriumot is rendeztek a nőtörténetről, kutatóközpontok is alakultak, az 1997-es évig nem volt a gender-tanulmányok köré szervezett külön egyetemi szak Olaszországban. A szaporodó nő- és családtörténeti doktori és egyetemi kurzusok mellett napjainkban az alábbi intézmények is jelzik a nőkérdés iránti növekvő érdeklődést az országban: Rómában a Virginia Woolf Kulturális Központ, Milánóban a *Libreria delle Donne* (Nők Könyvesboltja), Bolognában a *Centro di Ricerca delle Donne*, Torinóban a *Centro Italiano Ricerca di Storia delle Donne* vagy Pisában a *Centro Documentazione Donna*, és létezik külön társasága az olasz történésznőknek is.[159] Itáliában a nőtörténetírás elméletének éppúgy központi kérdése az, hogy a gender-szemléletű múltfeltárás a nőre mint „szubjektumra" vagy „objektumra" tekint, mint más országokban. Az előbbi fókuszálás az 1970-es évektől jelen van, és napjainkig sem csökkent a jelentősége, ugyanakkor egyre több, a nemek kapcsolati rendszerére nagyobb súlyt helyező olasz kutatás is folyik.

*Belgium*ban, ahol például a két nem tagjainak egyenlőségét olyan fontosnak tartják, hogy létezik egy, a társadalmi emancipáció előmozdításán munkálkodó államtitkári hivatal (Secrétariat d'État à l'Emancipation Sociale) is, az elmúlt évtizedekben jelentős kutatások történtek az ország nőtörténetének feltárása érdekében, melyek komoly elméleti megalapozottságuk és forrásgazdagságuk

156 Lásd például az alábbi, szerkesztésében megjelent munkát: Calvi, Giulia (ed.): *Barocco al femminile*. Roma–Bari, Laterza, 1992. (Könyvünk elkészítése során csak a mű következő, spanyolra fordított változatát állt módunkban tanulmányozni: *La mujer barroca*. Madrid, Alianza Editorial, 1995.) Giulia Calvi publikációinak listáját lásd: http://eui.academia.edu/GiuliaCalvi (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

157 Ezek eredményéről lásd például az alábbi tanulmánykötéteket: Barbagli, Marzio – Kertzer, David I. (eds): *Storia della famiglia in Europa. Dal Cinquecento alla Rivoluzione Francese*. Roma–Bari, Laterza, 2001.; Uők: *Storia della famiglia in Europa. Il lungo Ottocento*. Roma–Bari, Laterza, 2002.; Uők: *Storia della famiglia in Europa. Il Novecento*. Roma–Bari, Laterza, 2005.; Casanova, Cesarina: *La famiglia italiana in età moderna*. *Ricerche e modelli.* Roma, Carocci, 2001.

158 Publikációi közül lásd például: Zari, Gabriella – Scaraffia, Lucetta (ed.): *Donne e Fede. Santità e Vita Religiosa.* Bari, Laterza, 1994.

159 Mantini, Silvia: *Women's History in Italy...* i. m. 171.

miatt nemzetközi érdeklődést is kiváltottak. Több szerző, például Keymolen és Coenen kutató-páros,[160] Joyca Leplae,[161] Peemans-Poullet[162] és mások művei említhetők példaként. A Brüsszeli Szabadegyetem tanára, a politika- és társadalomtörténeti kutatásokkal foglalkozó Eliane Gubin is azt bizonyította műveivel, hogy a történeti kutatásokból többé nem hiányozhatnak a nők. Gubin sokat tett annak érdekében, hogy új források felkutatásával és beemelésével, tudományközi együttműködéssel változzon a múltról korábban alkotott kép, és kutatásaival hozzájárult nem csak a belgiumi, de az európai nőtörténet periodizációjának kimunkálásához is. A *Les Femmes Reformatrices* (Reformátor Nők) nevű, brüsszeli központú társaságnak is jelentős, több más téma mellett a nők történetével foglalkozó összefoglalásai készültek.

Művemben egy-két (főként felsőoktatás-történeti) példától eltekintve nem érintjük a *skandináv országok* nőtörténetét, ám szeretnénk jelezni, hogy ezeken a területeken is igen jelentős törekvések történtek a nők múltbeli jelenlétének, kiemelten is a tudományokban betöltött szerepüknek feltárására, és a jelentős nőmozgalmi múlttal rendelkező észak-európai országok kutatói a feminizmus történetéről is több alapos összefoglalást készítettek, ezeknek egy része azonban csak az adott országok nyelvén érhető el (gyakran angol összefoglalóval), mint például a Caspari Agerholt *Den norske kvinne-bevegelses historie* (A norvég nőmozgalmak története)[163] című kötete, vagy Ingela Schanberg egyetemi hallgatónőkről szóló műve.[164] Ezekben az országokban sem hiányoznak természetesen a híres nők élettörténetét feldolgozó munkák, amilyen például a norvég származású, Amerikába emigrált költő és tudós, Agnes Wergeland (1857–1914) életét feldolgozó számos elemzés.[165] Finnország nőtörténeti kutatásainak egyik legújabb példája Raisa Maria Toivo *Witchcraft and Gender in Early Modern Society* (Boszorkányság és társadalmi nem a kora újkori társadalomban)[166] című könyve, mely széles európai kitekintéssel vizsgálja a finnországi boszorkányság történetét.

160 Keymolen, Denise – Coenen, Marie-Thérèse: *Pas à pas. L'histoire de l'émancipation de la femme en Belgique.* Bruxelles, Secrétariat d'État à l'Emancipation sociale, 1991.

161 Leplae, Joyca: Quelques dates importantes dans l'histoire du féminisme belge. *RoSa dossier*, n° 1, juin 2000.

162 Peemans-Poullet, Hedwige: *Femmes en Belgique (XIX–XX. siècle).* Bruxelles, L' Université des Femmes, 1991.

163 Caspari Agerholt, Anna: *Den norske kvinne-bevegelses historie*. Oslo, Gyldendals Norsk Forlag, 1973.

164 Ingela Schanberg: *Genus och utbildning. Ekonomisk-historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970.* Lund, Lund University, 2002.

165 Életéről és a róla szóló művek adatairól lásd az alábbi szócikket: Agnes Wergeland. In: *Store Norske Leksikon.* https://nbl.snl.no/Agnes_Wergeland (A letöltés ideje: 2018.05.15.)

166 Toivo, Raisa Maria: *Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and Wider European Experiance.* Ashgate, **Finland, University of Tampere,** 2009.

Svédország, Norvégia és Finnország is nemzeti bizottsággal képviselteti magát az International Federation for Researches in Women's History szervezetében. A svéd SKOGH (Svéd Nőtörténeti- és Gender-kutatók) szervezetének a Lundi Egyetem Történeti Tanszékén van a központja, a norvégiai egyesületnek az Osloi Egyetemen, a finnországinak pedig a Tamperei Egyetem Történeti Tanszékén.

Oroszország (és a Balkán országainak) nőtörténetéről és az ottani asszonyok 19. század közepén megfigyelt helyzetéről 1859–1860-ban született meg a ma már klasszikusnak számító *Les femmes en Orient* (Nők Keleten) című, Dora d'Istria (1828–1888) román hercegnő[167] tollából való két kötetes munka.[168] A szerzőnő, aki a Balkán és Oroszország kiváló ismerője volt, személyes tapasztalataival és történeti forrásokkal egyaránt bőven alátámasztott tudományos művével máig tartó hatást gyakorolt. Ebben a munkájában is a – szerinte jelentőségében az antik görög civilizációhoz hasonlító – német kultúra európai hatását méltatta.[169]

A nőtörténet-írásban újabb, Oroszország és a Szovjetunió történetét érintő kutatások jelentős számban születtek. Ezek egyik, angol nyevű összefoglalása az 1977-ban Amerikában megjelent *Women in Russia* (Nők Oroszországban) című tanulmánykötet.[170] A számos szerző írásait egybefogó mű az orosz és szovjet nőtörténet több dimenziójára kiterjedő, gazdag tematikájú áttekintése, mely a szláv amazonokat említő antik görög forrásoktól indulva vezet végig a hatalmas birodalom nőtörténetén.

Az orosz nők múltját természetesen számos ottani származású kutató is feltárta. Natalia Puskarjeva könyve, a *Women in Russian History: from the tenth to the twentieth century* (Nők az orosz történelemben: a tizediktól a huszadik századig) az egyik legátfogóbb mű, amely az oroszországi nőtörténetről született, és Eve Levinnek köszönhetően ma már angol fordításban is hozzáférhető.[171] Az egy évezred történéseit átfogó, sokszínű, az uralkodónők, a tudós asszonyok és írónők bemutatása mellett a lánynevelés, a női mindennapok, a nők művészeti ábrázolása és az orosz feminizmus alakulása szempontjából egyaránt alapos áttekintést nyújtó könyv forrásbázisát, szakirodalmi alapozását tekintve is figye-

167 A hölgy neve eredetileg Ghika Helena volt, férjhezmenetele után lett Koljcov-Masszalszkij hercegné. Műveiről lásd például: Cecchetti, Bartolomeo: *Bibliografia della principessa, D. 1855–68.* Venezia, 1868.; Pommier, Armand: *Madame la comtesse Dora d'Istria.* Brussels, 1863.

168 Istria, Clarisse Dora de: *Les femmes en Orient.* 1. vol. La péninsule orientale. Zurich, Meyer & Zeller, 1859., 2. vol. La Russie. Zurich, Meyer & Zeller, 1860.

169 Egy másik korabeli, a keleti nők helyzetének javítását célul tűző iratában is ugyanezt fejtette ki: *Des femmes par une femme.* Brussels, 1869.

170 Atkinson, Dorothy – Dallin, Alexander – Lapidus, Gail Warshofsky (ed.): *Women in Russia.* Stanford, Calif., Stanford University Press, 1977.

171 Puskarjeva, Natalia L.: *Women in Russian History: from the tenth to the twentieth century.* New York, M. E. Sharp, Inc., 1997.

lemre méltó. Egy nyugati méltatója magát a könyv megjelenését is „történelmi esemény"-nek nevezte.

Barbara Alpern Engel is több, átfogó igénnyel írott munkát készített az elmúlt évtizedekben. Az újabb, oroszországi nőtörténettel foglalkozó művek közül kiemelkedik például a 19. századi értelmiségi orosz nőkről írott műve.[172] Szintén angol nyelven olvasható a *Women in Russia, 1700–2000* (Nők Oroszországban, 1700–2000) című monográfiája,[173] melynek érdekessége, hogy nem csak a központi orosz területek, hanem az egykori cári birodalom más nemzeteinek nőtörténetéről is nyújt áttekintést. Az orosz és szovjet feminizmus kezdeteiről több szakmunka is készült, könyvek és tanulmányok egyaránt.[174] Született angol nyelvű enciklopédia az oroszországi nőmozgalmakról is, Norma Corigliano Noonan és Carol Nechemias szerkesztésében.[175]

A világháló napjainkban az orosz nőtörténet esetében is lehetőséget ad arra, hogy akár egészen ritka vagy kevés kutató által vizsgált, sajátosan orosz téma tudományos kifejtésére is ráakadjunk. Ezekre egy példa az a diplomadolgozat, amelyik a 19. század első felében élt bojárlányok kettős (francia–orosz) nyelvhasználatát, annak sajátosságait mutatja be,[176] vagy az a tanulmány, amely az orosz arisztokrácia kultúrájának kialakulását befolyásoló nőkről íródott.[177] 2014 szeptemberében, a Moszkvában rendezett nemzetközi neveléstörténeti konferencián,[178] melynek középpontjában a 17–19. századi európai nemesi családok nevelési szokásai álltak, elhangzottak a régi lánynevelléssel kapcsolatos előadások is. Közülük az egyik kiemelkedő előadást Galina Smagina tartotta, *'As a Perfect Education': Plan of Education for a Young Aristocratic Lady by Academician Jacob Staehlin in 1778* címmel.[179]

172 Engel, Barbara Alpern: *Mothers and Daughters: Women of the Intelligentsia in 19th century Russia.* Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

173 Engel, Barbara Alpern: *Women in Russia, 1700–2000.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

174 Edmondson, Linda Harriet: *Feminism in Russia 1900–1917.* London, Heinemann Educational Books, 1984.; Stites, Richard: *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism 1860–1930.* Princeton, N. J., Princeton University Press, 1978.

175 Corigliano Noonan, Norma – Nechemias, Carol (ed.): *Encyclopedia of Russian Women's Movements.* Westport, Conn., Greenwood Press, 2001.

176 *Особенности русско-французского билингвизма женщин-дворянок первой половины XIX века.* http://knowledge.allbest.ru/languages/3c0b65625a3ad68b5d53a89421306c27_0.html (A letöltés ideje: 2018.05.01.)

177 *Влияние женщин на становление дворянской культуры XIX века.* http://www.bestreferat.ru/referat-30379.html (A letöltés ideje: 2018.05.01.)

178 A konferencia programját lásd: http://edunob.hypotheses.org/programme/eng (A letöltés ideje: 2014.12.01.)

179 Az előadás angol nyelvű absztraktját lásd: http://edunob.hypotheses.org/578 , az orosz nyelvű előadás filmfelvételét lásd: http://edunob.hypotheses.org/775 (A letöltés ideje: 2018.05.01.)

Az *Amerikai Egyesült Államok* a világban az az ország, ahol tulajdonképpen először bontakoztak ki – a felsőoktatási szférához kapcsolódóan – a nőtanulmányok *(women's studies)*, kereteik között fontos területként megjelenve a tudományos igényű nőtörténetírás, illetve történeti gender-kutatás. Miként a nőtanulmányok történetének harminc évét elemző Marilyn Boxer írta 2001-ben a *Clio* című folyóiratban megjelent tanulmányában, a Dissertation Abstracts International nevű szervezet 1978-ban vette fel a doktori tézisek témabesorolási kategóriái közé a *women's studies* kifejezést, és abban az évben tíz művet tudtak alá beilleszteni. A nőtanulmányok óriási mértékű felfutását jelzi, hogy 1995-ben már 2478 ilyen tárgyú munka szerepelt az adatbázisban.[180] Mindennek hátterében természetesen látnunk kell azt a tényt, hogy az amerikai egyetemeken hogyan növekedett szinte exponenciálisan – az interdiszcplináris tématerületek között gyorsan legnépszerűbbé vált – nőtanulmányokat választó diákok száma. Boxer érdekes adatot közöl tanulmányában a „hőskorszak" kezdeti lépéseiről: 1973-ban a Berkeley Egyetemen megindult első *women's studies* kurzus 25 helyére 300 hallgató próbált bejutni.[181] Ma már ezrek járnak hasonló képzésekre a világon, létszámaikat és a kurzusok, szakok témaválasztékát tekintve az USA vezető szerepet tölt be. A tématerülethez kapcsolódó doktori kurzusok kevésbé dinamikusan fejlődtek, de napjainkban több észak-amerikai egyetemen is lehet például a doktorképzés keretei között is kifejezetten nőtörténeti kutatásokkal foglalkozni.

Az USA nőtörténetéről megszámlálhatatlanul sok könyv és tanulmány született. Különösen az érdeklődés középpontjában állt az elmúlt évtizedek történetírásában a 19. század, amelyet Amerikában is a „nők századá"-ként emlegetnek azok miatt a hatalmas, a női élet valamennyi területén változásokat hozó folyamatok, események miatt, mint amilyen a jogi helyzet változása, a nők közép- és felsőoktatási intézményekbe való bekerülése, a nők közéletben való megjelenése. Az amerikai nőkutatások korai eredményei főként a 18–19. század fordulójának történéseit érintették. Mary Sumner Benson 1935-ben publikált kötete, a *Women in Eigthteenth-Century America* (Nők a XVIII. századi Amerikában)[182] jól példázza ezt. Ez a korszak az újabb amerikai nőtörténet-írásban is az egyik fókuszban lévő, ahogyan az utóbbi évtizedek publikációi tükrözik.[183]

180 Boxer, Marilyn J.: Women's Studies aux Etats-Unis: trente ans de succès et de contestation. *Clio*, numéro 13–2001, *Intellectuelles*. https://journals.openedition.org/clio/142 (A letöltés ideje: 2018.05.22.)

181 Uo.

182 Sumner Benson, Mary: *Women in Eigthteenth-Century America: A Study of Opinion and Social Usage.* New York, Columbia University Press, 1935.

183 Wilson James, Janet: *Changing Ideas about Women in the United States, 1776–1825.* New York, Garland Publishing, 1981.; Kerber, Linda K.: *Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America.* Chapell Hill, University of North Carolina Press, 1980.; Beth Norton, Mary: *Liberty's Daughters: The Revolutionary Experience of American Women, 1750–1800.* Boston, Little, Brown,

A korabeli források nagy része ugyan a fehér, középosztálybeli és protestáns nők élet-, illetve gondolkodásmódját tükrözi, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy az amerikai társadalomban korábban is jelentős számban éltek például európai származású amerikai, afroamerikai és őslakos amerikai nők is, igen eltérő társadalmi-gazdasági helyzetben, más és más földrajzi körülmények között, és rendkívül különböző vallási meggyőződéssel, életszemlélettel és hagyományokkal. Az amerikai multikulturális paletta éppen ezért sokszínű és pontosan definiált történeti megközelítést kíván a nőtörténet vonatkozásában is. Több ilyen próbálkozást is nyomon kísérhetünk az ottani nőtörténet-írásban, újabban kiemelkedik közülük például Wayne Tiffany[184] többféle nézőpontot összevető és bemutató műve[185] vagy az amerikai nőtörténet sokféle részletét és olvasatát adó, 37 tanulmányt összefogó, a közelmúltban már harmadik kiadásban megjelent kötet, az *Unequal sisters: a multicultural reader in U.S. women's history* (Nem egyenlő nővérek: az USA nőtörténetének multikulturális olvasata).[186] A fekete amerikai nők történetének bemutatására egyik érdekes és izgalmas kérdéseket feszegető példa a *Black Women in the Nineteenth-Century American Life: Their Words, Their thoughts, Their Feelings* (Fekete nők a 19. századi amerikai életben: szavaik, gondolataik és érzéseik)[187] című kötet. Az őslakos („indián") nők élettörténeteinek narratívák segítségével való bemutatását nyújtja az *American Indian Women* (Amerikai indián nők) című kötet.[188]

Az Amerikai Egyesült Államokban a nőtörténetnek nemzeti múzeuma is létesült (National Women's History Museum), amely sokszínű írott és tárgyi anyagok őrzése mellett több tudományos tanácskozásnak, valós és virtuális kiállításnak is helyszíne. Alapítója, Karen Staser saját bevallása szerint azért hozta létre 1996-ban ezt az intézményt, hogy hozzájáruljon a nők diszkriminációjának a jövőbeni megszüntetéséhez.[189] Több, fejezetünk jegyzetapparátusában fentebb

1980.; Gunderson, Joan R. *To Be Useful to the World: Women in Revolutionary America, 1740–1790.* New York, Twayne, 1996. és további művek.

184 A szerzőnő a Stanford Egyetem *Institute for Research on Women and Gender* kurzusait végezte el, ma amerikai nőtörténetet tanít. Másik, szintén a közelmúltban megjelent, a női gondolkodás történetének egyik vetületét bemutató műve: *Woman Thinking: Feminism and Transcendentalism in 19th-Century America.* Lanham, Lexington Books, *2005.*

185 Wayne, Tiffany K.: *Women's Roles in Nineteenth-Century America.* Westport, Connecticut, Greenwood Press, 2006.

186 Ruiz, Vicki L. – DuBois, Ellen (eds.): *Unequal sisters: a multicultural reader in U.S. women's history.* New York – London, Routledge, 2000. (3rd ed.)

187 Loewenberg, Bert James – Bogin, Ruth (ed.): *Black Women in the Nineteenth-Century American Life: Their Words, Their Thoughts, Their Feelings.* University Park, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press,1976.

188 Gretchen, Bataille and Mullen Sands, Kathleen: *American Indian Women: Telling Their Lives.* Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1984.

189 A múzeum honlapját lásd az alábbi címen: *National Women's History Museum.* http://www.nwhm.org/ (A letöltés ideje: 2018.05.09.)

már említett amerikai virtuális tárhely is szolgálja a nőkutatásokat.[190] Az amerikai nőtörténeti feltárások új irányzatairól részletes áttekintést nyújt Elisabeth Clapp cikke,[191] a nőtörténet kronológiáját[192] pedig Sue Heinemann állította össze.

Az észak-amerikai kontinens másik állama, *Kanada* is igen jelentős nőtörténeti kutatási eredményeket tud felmutatni. Constance Backhouse 1991-ben megjelent *Petticoats and Prejudice: Women and Law in Nineteenth-Century Canada* (Alsószoknyák és előítélet: A nők és a jog a 19. századi Kanadában) című könyve például a kanadai nők jogainak jelzett időszakban történt alakulását mutatja be, kitérve azoknak az úttörő asszonyoknak (Clara Brett, Euphemia Rabbitt, Ellen Rogers és mások) tevékenységére, akik az országban a nőemancipáció első szószólói voltak, ráadásul úgy, hogy a nők jogainak kiterjesztését gyakran más, a korabeli társadalom bajait orvosló céllal kapcsolták össze (az angolok elleni küzdelem, a nők szexuális bántalmazása elleni fellépés stb.).[193] A négy kanadai történészt tömörítő *The Clio Collective* a Québecben élő nők négy évszázados történetét tekintette át,[194] az előbb említett kötethez hasonlóan úgy, hogy kiemelte azoknak az asszonyoknak az alakját, akik felléptek a női jogok érdekében. Claire Du Sablon szintén a québeci nők történetének részletes kronológiáját készítette el 1608-tól – Québec alapításától – napjainkig, benne számos nőnevelés-történeti részletet is feltüntetve.[195]

Nőtörténeti kutatások és művek Magyarországon

Magyarországon a szélesebb körű nőtörténeti vizsgálódások a nyugati nőkutatásoknál kissé később indultak. Ennek kezdeti lépései voltak azok a kutatások, amelyek a nők művelődési lehetőségeinek, a nőnevelés történetének a feltárását tűzték ki célul az 1960-as évektől kezdve.[196] A következő évtizedekben a közgazdászok és szociológusok által készített, a női munkavállalás jellemzőivel és tör-

190 Lásd még ezek mellett: *Women's Studies Librarian Office*, melynek saját kiadású nőtörténeti könyv- és folyóirat-sorozatai is vannak. http://womenst.library.wisc.edu/ (A letöltés ideje: 2018.05.09.)

191 Clapp, Elizabeth J.: New directions in American women's history. *Gender and History*, 2004. 16. 2. 476–479.

192 Heinemann, Sue. *Timelines of American Women's History.* New York, Roundtree/Perigee, 1996.

193 Backhouse, Constance (ed.): *Petticoats and Prejudice: Women and Law in Nineteenth-Century Canada.* Toronto, Women's Press, 1991.

194 The Clio Collective: *Quebec Women: A History.* Toronto, Women's Press, 1987.

195 Sablon, Claire du: *Chronologie historique des femmes du Québec.* http://pages.infinit.net/histoire/femmes.html#fin (A letöltés ideje: 2018.05.21.)

196 Lásd például: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.; Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

téneti alakulásával foglalkozó feltárások színesítették a palettát.[197] Később a nőtörténeti vizsgálódásokban olyan új területek jelentek meg, mint a prostitúció,[198] a bábaság és a házi cselédség[199] történetének vizsgálata. Különleges színfoltot jelentenek az utóbbi évtizedek néprajzi-antropológiai alapozású, a történettudományhoz is szorosan kötődő forráselemzései.[200]

Mára már hazánkban is kiszélesedett kutatások folynak a nők jogi helyzetének történeti változásait, a nőmozgalmak korszakait, a nők irodalomban, művészetekben, politikában[201] és tudományokban betöltött helyét, a nők szórakozási formáit, a női magánszférát, a női divatot és a női testet illetően, és egyre gyakrabban találkozhatunk egy adott történelmi korszak hazai vagy külföldi nőtörténetének komplex áttekintésével,[202] jóllehet máig itthon kevés monografikus igénnyel írott munka létezik, inkább a tanulmánykötetek,[203] konferenciakötetek jellemzők. Gyáni Gábor egy évtizeddel ezelőtt egy tanulmányában azt fogalmazta meg erről, hogy „szembetűnően csekély a kimagasló egyéni teljesítmények száma, és jobbára a konferencia-előadásokat közreadó, értelemszerűen a kisebb lélegzetű egyéni kutatásokat is reprezentáló munkák képviselik itt a történelmi tudást."[204] Hiánypótló monográfiájukban Papp Barbara és Sipos Balázs is azt jelzik, hogy „Magyarország nőtörténete a sok kutatómunka ellenére jobbára feltáratlan. Hiányoznak a nagy, korszakokat összefoglaló, modern művek (csak egyes

197 Lásd például: Koncz Katalin: *Nők a munkaerőpiacon.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

198 Lásd erről például: Léderer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet.* Budapest, Új Mandátum, 1999.

199 Kiemelten említhetők Gyáni Gábor művei, például: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Budapest, Magvető, 1973.

200 Lásd például: Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1999.; Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncselédtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában.* Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány, 2011.

201 Lásd például: Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

202 Egy adott korszak, az 1940-es és 1950-es évek nőtörténetének áttekintését nyújtják például az alábbi munkák: Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő": Nők az ötvenes években.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2003.; Burucs Kornélia: A „fordulat" és a „dolgozó nő". Magyarország 1948–1956. *História*, 1998/7. 25–29.; Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2008.

203 Lásd például az alábbiakat: Nagy Bea – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997.; Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században.* Budapest, BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 2000.; Pető Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2003.; Gazsi Judit – Pető Andrea – Tornyi Zsuzsanna (szerk.): *Gender, Memory, and Judaism.* Balassi Kiadó, Budapest, 2007. stb.

204 Gyáni Gábor: A nők avagy a nemek története: fogalmak és helyzetkép. In: Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncselédtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában…* i. m. 12.

résztémákról készültek ilyenek), és ami fontosabb: az eddigi eredmények kevéssé épültek be a nemzeti történetírásba".[205] Az eddig elkészült kötetek anyagát gyakorta valóban olyan, országos vagy hazánkban rendezett nemzetközi konferenciák előadásaiból állítják össze a szerkesztők, amely rendezvények sokat segítenek a hazai nőtörténeti kutatások intézményesülésében.[206] A nőtörténeti konferenciák közül kiemelhetők például az 1994-ben Budapesten megszervezett, Pető Andrea által rendezett *Women in History – Women's History*, a szintén általa szervezett *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*, vagy az 1996-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumban Nagy Beáta által szervezett *Női szerepek*, az 1997-es *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, az 1999-ben rendezett *Asszonysorsok a 20. században*, a 2002-ben tartott *Nő és férfi, férfi és nő*, 2004-ben *A szociális munka története és a társadalmi nemek 1900–1960* és 2007-ben Szegeden *A női/férfi identitás és tapasztalat* című konferenciák,[207] vagy a 2008-ban Budapesten tartott *A Vezető nő – A női vezető*, a szegedi *A nő és a test/iség* című tudományos tanácskozások. Fontos tény, hogy jelentős hazai történészeket tömörítő Hajnal István Kör –Társadalomtörténeti Egyesület 1997 óta többször is éves konferenciája középpontjába helyezte a nőtörténeti kutatásokat. Ezek közül a 2002-es nyíregyházi tanácskozás volt a legjelentősebb, *Nők és férfiak..., avagy a nemek története* címmel.[208]

A közelmúltban számos külföldi, nőkkel foglalkozó szakmunka is kiadásra került magyar nyelven. Ezek sorában igen jelentős a Balassi Könyvkiadó *Feminizmus és történelem* című sorozata,[209] valamint a debreceni Csokonai Kiadó *Artemisz* könyvsorozata. Történelmi és egyéb tárgyú folyóirataink az elmúlt két-három évtizedben gyakran szenteltek tematikus számokat a nőtörténet és tágabb értelemben a nőtudomány eredményei bemutatásának.[210]

Említésre méltók azok a női életpályákat bemutató kötetek, amelyek történelmünk különböző korszakaiban élt nők életútját villantják fel a középkor-

205 Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2017. 12.

206 A nőtudományok intézményesülésének eredményeiről lásd: Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon.* Budapest, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 2006.

207 Lásd ezekről: Pető Andrea: *Társadalmi nemek és a nők története...* i. m. 528.

208 A konferencia nyomán kötet is készült: Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története.* Nyíregyháza, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16.

209 A megjelent kötetek adatait lásd a Balassi Kiadó honlapján: http://www.balassikiado.hu/supplier.php?id_supplier=33 (A letöltés ideje: 2018.05.11.)

210 Például: *Rubicon* 1991/3. *(Pesti nő a századfordulón)* és 2001/6. (*Nők a történelemben: nőtörténelem*); *Café Bábel* 1994/11–12. *(Férfi – nő)*; *Educatio* 1996/III. *(Nők)*, 2007/IV. *(Társadalmi nemek)*, *Korunk* 2000/október *(Nők – szempont)*, 2007/március *(Női szerepek)*; *Palimpszeszt* elektronikus folyóirat 2002. január 16. *(Vox mulieris)*; 2002. december 19. sz. *(Nőképek)*; *Korall* 2003/13. *(Női karrierek: lehetőségek és elvárások)*

tól egészen közelmúltunkig.[211] Közülük példaként említhető S. Nagy Katalin könyve Anna Margitról,[212] Országh Liliről,[213] Péter Katalin kötete Báthory Erzsébetről,[214] Pető Andrea munkája Rajk Júliáról,[215] és Fábri Anna számos írónő rövid életrajzát is közlő irodalomtörténeti könyve,[216] az R. Várkonyi Ágnes szerkesztésében megjelent, híres történelmi nőalakjainkat bemutató kötet[217] vagy Borgos Anna legújabb, a pszichoanalízis szempontjából meghatározó, számos jeles nő életrajzát átfogó munkája, a *Holnaplányok.*[218] Megfigyelhető egyes esetekben régebbi életrajzi művek újrakiadása is, ahogyan ez például Takáts Sándor színes, a 20. század első felében keletkezett női életsorsokat bemutató munkáival is történt.[219]

Több hazai kutató sokat tett az elmúlt években annak érdekében, hogy a magyarországi nőtörténet eddig feltárt részletei és összefüggései külföldön is ismertté váljanak,[220] illetve hogy összevessék a magyar és külföldi kutatási ered-

211 Lásd ezekről részletesen: Pető Andrea: *Társadalmi nemek és a nők története...* i. m. 527.

212 S. Nagy Katalin: *Anna Margit.* Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1971.

213 S. Nagy Katalin: *Országh Lili.* Budapest, Arthis, 1993.

214 Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet.* Budapest, Helikon Kiadó, 1985.

215 Pető Andrea: *Rajk Júlia.* Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

216 Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé": Magyar írónők a két századforduló között (1795–1905*). Budapest, Kortárs Kiadó, 1996. (A hazai női irodalom történetéhez kapcsolódó antológia az S. Sárdi Margit és Tóth László szerkesztette *Magyar költőnők antológiája*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1997.)

217 R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1997.

218 Borgos Anna: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában.* Noran Libro Kiadó, Budapest, 2018.

219 Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok.* (Válogatta, sajtó alá rendezte: Réz Pál) Budapest, Szépirodalmi Könykiadó, 1982.

220 Lásd például az alábbi írásokat: The role of women in the history of science, technology and medicine in the 19th and 20th c. I. k. Veszprém, 1983.; Pető Andrea – Szapor Judit: Women and the Alternative Public Sphere: toward a redefinition of women's activism and and the separate spheres in East Central Europe. *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 2004. (12.) 3. 172–182.; Pető Andrea – Szapor Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe: The Case of Hungary. *Journal of women's history* 2007. (19.) 1. 160–166.; Andrea Pető: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: Gerhard, Ute (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre.* Königstein, Ulrike Helmer Verlag, 2001. 138–159.; Borbála Juhász: Women in the Hungarian Revolution of 1956. The Women's Demonstration of December 4th. In: Andrea Pető – Béla Rasky (ed.): *Construction and Reconstruction. Women, Family and Politics in Central Europe 1945–1998.* (The Program on Gender and Culture, Austrian Science and Research Liaison Office, Budapest, OSI Network Women's Program.) Budapest, CEU, 1999. 19–32.; Andrea Pető: Hungarian Women in Politics. In: Scott, Joan et al. (ed.): *Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics.* New York, Routledge, 1997. 153–161.; Andrea Pető: The History of the Women's Movement in Hungary. In: Rosi Braidotti – Gabriele Griffin (ed.): *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies.* London, Zed Books, 2002. 361–372.; Andrea Pető: *Hungarian Women in politics 1945–1951.* East European Monographs, Columbia University Press, 2003.; Judith, Szapor: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rigths to Revanche.* Bloomsbury Academic, London – Oxford – New York – New Delhi – Sydney, 2018. és számos egyéb mű.

ményeket.[221] Mellettük említenünk kell azokat a külföldi kutatókat, akik a magyarországi nőtörténet különböző tématerületeiről és korszakairól készítettek jelentős publikációkat, vezettek egyetemi kurzust, mint például a finn Johanna Laakso,[222] vagy a *Shifting Voices. Feminist Thougth and Women's Writing in Fin-du-Siècle Austria and Hungary* (Változó hangok. Feminista gondolkodás és női írások a 19. század végi Ausztriában és Magyarországon)[223] című, az osztrák és magyar feminizmus jelenségeit összevető kötet szerzője, az Ottavai Egyetem német tanárnője, Agatha Schwartz. Számos olyan adatbázis,[224] válogatott bibliográfia[225] és szemelvénygyűjtemény[226] is létezik ma már, amelyek segítik a nőtudománnyal foglalkozók kutatásait.

221 Lásd például: Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában. Nőtudományi tanulmányok és a munkaerő-piac kapcsolata Magyarországon.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

222 Lásd például az alábbi kurzus-leírást: Laakso, Johanna: *Fragen der »finnisch-ugrischen Frauengeschichte» am Beispiel der Geschichte Ungarns.* http://homepage.univie.ac.at/johanna.laakso/gender03/ungg.html (A letöltés ideje: 2018.05.17.)

223 Schwartz, Agatha: *Shifting Voices. Feminist Thougth and Women's Writing in Fin-du-Siècle Austria and Hungary.* Montreal, McGill-Queen University Press, 2008.

224 Lásd például a TÁRKI nőkkel és nemi szerepekkel kapcsolatos empirikus adatfelvételeit: http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/kutatasok/ (A letöltés ideje: 2018.07.11.)

225 Lásd például: Séllei Nóra: Gender-bibliográfia: Az irodalom-, művészet- és kultúrakritika/elmélet és a társadalmi nem összefüggéseit vizsgáló, magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiája (frissített, bővített változat). In: Séllei Nóra. *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 223–269.

226 Például: Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865.* Budapest, Kortárs Kiadó, 1999.; Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2006.; Kéri Katalin: *Tollam szivárványba mártom. Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig* – Elektronikus kiadás, Pécs, 1999. http://mek.niif.hu/02100/02110/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.05.30.), és további művek.

TENDENCIÁK ÉS EREDMÉNYEK A LÁNYNEVELÉS-TÖRTÉNET KÜLFÖLDI ÉS HAZAI KUTATÁSÁBAN

Neveléstörténet és lánynevelés-történet

A nő- és a neveléstörténet gazdag tematikájának kiemelkedő, már a korábbi századokban is gyakran kutatott területét jelenti a *nőnevelés múltjának* feltárása. A tématerület historiográfiája egyrészt azt mutatja, hogy a nőnevelés-történet az „általános" neveléstörténet egyik ága volt az elmúlt évtizedekben, másrészt pedig a leányiskolák és a lányok neveléséről szóló eszmék kutatásának felfutását láthatjuk. (Ez utóbbiak alatt világszerte leginkább a középosztálybeli lányok nevelését értik a kutatók, hiszen a közép- és felsőszintű intézményesült képzésben túlnyomórészt ők vettek részt.) Hunt megállapítása szerint a nőnevelés kérdése a neveléstörténetben szinte minden esetben vagy alárendelten, vagy elkülönítetten kezelt téma.[227] A nőnevelés-történet kutatásában is új dimenziókat nyitott és korszerű megközelítési módokat tett lehetővé a *gender* szempontú vizsgálódás, amelyet értelmezési keretként használva világossá vált, hogy az utóbbi másfél évszázad során a nyugati világban mindenütt – így természetesen Magyarországon is – a lányok iskolai képzése során jelentős konfliktusok keletkeztek a munkaerő-piacra történő, illetve tudományos igényű nevelésük és az otthoni (hagyományosan női) feladataikra felkészítésük között.[228] Az elmúlt időszak kutatásai arra is rámutattak, hogy milyen szoros a nő- és a társadalomtörténet kapcsolata, hogy a leánynevelés részletei és összefüggései nem elemezhetők és nem érthetők meg széles társadalom- és nőtörténeti háttér nélkül. A kutatások fontos hozadéka, hogy világosan láttatják: nem beszélhetünk egyetlen társadalom esetében sem átfogó módon a „lánynevelésről" vagy „a nők

227 Hunt, Felicity (ed.): *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850–1950.* New York & Oxford: Basil Blackwell, 1987. XII.

228 Uo. XIII.

művelődési szokásairól", hiszen a nevelési célokat, tartalmakat, lehetőségeket illetően éppúgy jelentős társadalmi, felekezeti, nemzetiségi különbségek léteztek, mint a kutatások főszereplőiként aposztrofálható lányok iskolai, családi nevelési tapasztalatait illetően.

Az elmúlt több mint száz évben világszerte sok adatot tártak fel és elemeztek a lánynevelés-történet kutatói. Hosszabb és rövidebb lélegzetű önálló monográfiák, tanulmánykötetek, szemelvénygyűjtemények, cikkek és esszék íródtak a leánynevelés és női művelődés történetének eddigi kutatási eredményeiről, valamint összefoglaló, a női emancipációval átfogóan, több szempontból foglalkozó művek részletei szólnak ugyanerről. A témát felölelő, hatalmas mennyiségű szakirodalomnak az áttekintése ma már elképzelhetetlen a bibliográfiai adatokat gyűjtő és csoportosító, nyomtatott és elektronikus adatbázisok[229] nélkül.

Külföldi kutatások és forráskiadások

A kezdetek

A nőnevelés történetének első összefoglalásait fedezhetjük fel több régi szerzőnél, akik – mint például Juan Luis Vives *De Institutione feminae christianae* (A keresztény nő neveléséről)[230] című, 1538-ban megjelent művében, vagy Josefa Amar y Borbón 1790-es *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres* (Értekezés a nők testi és erkölcsi neveléséről) című írásában – a lánynevelésről készített saját könyveikhez csatoltak olyan áttekintést, kiegészítéseket vagy irodalomjegyzéket, amely bőven tartalmazta a korábban e témáról íródott munkák adatait.[231] Ezek természetesen még nem a neveléstörténeti kutatásokkal szemben napjainkban támasztott elvárások szerint készültek, mégis fontos kiindulópontot jelenthetnek az újkor előtt keletkezett lánynevelésről, a nők művelődéshez való jogáról szóló művek megismerése során. Josefa Amar y Borbón egy másik, 1786-ban írt művében is kiemelte, hogy a nőkről és nevelésükről

229 Lásd például egy régi kötet modern, elektronikus kiadását: *Catalogue of Books in the Pedagogical Section of the University Library.* Berkeley, University of California, 1895. 43. https://archive.org/details/cataloguebooksi00browgoog (A letöltés ideje: 2018.05.08.)

230 Kritikai kiadást lásd: Vives, Juan Luis: *De Institutione feminae christianae.* Liber primus. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes. Ed.: C. Fantazzi, Matheeussen C., transl.: C. Fantazzi. Leiden – New York – Köln, Brill, 1996. A mű magyar fordítása: *Vives János Lajos válogatott pedagógiai művei.* Ford.: Péter János. Kézdivásárhely, 1935. Ennek elemzését lásd: H. Kakucska Mária: Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985. 89/4–5. 479–485.

231 Amar y Borbón, Josefa: *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres.* Madrid, Ed. Cátedra, 1994. 252–268. (A mű eredeti, 1790-ben megjelent változatában a „nők" szó *mugeres* írásmóddal szerepelt.)

korábban szinte mindig férfiak írtak, pedig voltak tudós nők is már az ókortól fogva a világ különböző országaiban. Sok más szerző mellett felsorolta például azokat a spanyol nőket, akik őelőtte a lánynevelléssel foglalkoztak: Luisa Sigea, Francisca Nebrija, Beatriz Galindo, Isabel de Joya, Juliana Morrell és Oliva de Sabuco nevét említette.[232]

Az elmúlt időszakban több olyan, újabb évtizedekben keletkezett forrásgyűjtemény is napvilágot látott, amely a nőnevelés-történet tárgykörében született régi forrásművekből közöl részleteket, szemelvényeket, mint például Nelson Kersley *Classics in the education of girls and women* (Klasszikusok a nőnevelés történetében) című kötete,[233] amelyben Platóntól Heloïse Edwina Hersey-ig terjedően 34 régi szerző írásainak gondolatai szerepelnek. Hasonló, de csak az angol nőnevelés-történet három évszázadának forrásait felölelő a Deirdre Raftery-szerkesztette *Women and Learning in English Writing, 1600–1900* (Nők és műveltség az angliai írásművekben, 1600–1900) című könyv.[234]

Átfogó művek

A nőnevelés története esetében ugyanazt tapasztalhatjuk, amit általában, a nőtörténetírás kapcsán is kiemelhetünk: léteznek olyan, az egyes országok neveléstörténetén átívelő, több országot, nyelvi vagy vallási kultúrát, esetleg több világrészt is összekötő művek, amelyek átfogó jelleggel, a nőnevelés történetének szélesebb alapjait és kapcsolatait is feltárva íródtak.

Ezek közé tartozik például a legújabb időszakból egy olyan munka,[235] melynek csupán egyes szálai vezetnek a múltba, ám fejezetei ékes bizonyítékkal szolgálnak az országokra és földrészekre jellemző gondolkodásmód sajátosságait, egyszersmind a nők tanításáról, művelődési lehetőségeik kiterjesztéséről szóló hasonló látásmódot illetően. Európa lánynevelés-történetének három évszázadát mutatja be átfogó, *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800* (Lánynevelés a kora újkori Európában: 1500 és 1800 közti történet) című könyvében[236] Barbara Whitehead. Szintén a kontinens újkori lánynevelésé-

232 Amar y Borbón, Josefa: *Discurso en defensa del talento de las mugeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres.* http://www.ensayistas.org/antologia/XVIII/amar-bor/ (A letöltés időpontja: 2018.08.27.)

233 Nelson Kersey, Sherley: *Classics in the education of girls and women.* Metuchen, N. J., London, Scarecrow Press, 1981.

234 Deirdre, Raftery: *Women and Learning in English Writing, 1600–1900.* Dublin, Four Courts Press, 1997.

235 Conway, Jill Ker – Bourque, Susan C. (eds.,): *The Politics of Women's Education. Perspectives from Asia, Africa, and Latin America.* Michigan, University of Michigan Press, 1993.

236 Whitehead, Barbara: *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800.* New York and London, Garland Publishing, 1999.

ről szól a *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle* (Fiatal nemeslányok nevelése a 17–18. század Európájában)[237] című kötet.

Az amerikai Davis és Scott szerzőpáros több művel is bizonyította a nőtörténeti és oktatási kérdések iránti elkötelezettségét, többek között a *Women's History as Women's Education* című, egy 1985-ös szimpózium előadásaiból összeállított könyvükkel.[238] Európában az előző fejezetben már említett, több korszakot és széles földrajzi térségeket átívelő, többkötetes nőtörténeti munkáknak szinte mindig kiemelt fejezetei a lánynevelésről és női művelődésről szóló részek. Ezek mellett a nőtörténeti kötetek szerkesztői, szerzői gyakran önálló, csak a lánynevelésről szóló könyvet is kiadtak.

A lánynevelés-történet kutatásában is gyakori az összehasonlító neveléstudományi vizsgálódások időben való kiterjesztése, mint például a Heikkinen által az európai női szakképzésről szerkesztett kötetben,[239] vagy Katharina Rowold három ország (Nagy-Britannia, Németország és Spanyolország) felsőoktatás-történetét a női hallgatók szempontjából vizsgáló műve.[240]

Kutatások egyes országokban

Nagy-Britannia

Nagy-Britanniában – más európai országokhoz hasonlóan – a lánynevelés történetének kutatása már a 19. században elkezdődött. Alice Zimmern például 1898-ban írta *Renaissance of Girls' Education in England* (A lánynevelés reneszánsza Angliában) című könyvét.[241] Ennek a műnek az első fejezete az 1848 előtti angol lánynevelés eszményeinek és iskolarendszerének fejlődését mutatja be bő forrásanyagra támaszkodva, a további fejezetek pedig a cambridge-i kutatónő művének megírása előtti 50 év brit lánynevelés-történetét, kitérve a különböző iskolatípusok ugrásszerű fejlődésére. A kötetnek nagy értéke, hogy benne sok, ma már ismeretlen vagy nehezen hozzáférhető, a mikrotörténések, illetve az angol politikai döntések világába is elvezető forrásidézet szerepel. Az angol lánynevelés történe-

237 Grell, Chantal – Fortanier, Arnaud Ramière de (ed.): *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle.* Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2004.

238 Davis, Natalie –Scott, Joan (1985): *Women's History as Women's Education.* Essays from a Symposium in honor of Jill and John Conway, Smith College, April 17, 1985. Northampton Mass., Smith College, 1985.

239 Heikkinen, Anja (dir.): *Gendered History of (Vocational) Education – European Comparisons*. Hämeenlinna, Tampereen, Yliopisto, 1996.

240 Rowold, Katharina: *The Educated Woman: Minds, Bodies, and Women's Higher Education in Britain, Germany, and Spain, 1865–1914.* London, Routledge, Research In Gender And History No. 7; 2010.

241 Zimmern, Alice: *Renaissance of Girls' Education in England. A record of fifty years'progress. London, A. D. Innes & Company, 1898.*

térről íródott olyan átfogó jellegű könyv is, mint amilyen June Purvis *A History of Women's Education in England* (A nőnevelés története Angliában) című műve.[242]

Számos olyan könyv és tanulmány is megjelent az elmúlt évtizedekben, amelyek csak egy-egy hosszabb-rövidebb időszak történéseit mutatják be, például az intézményesült angol lánynevelés szempontjából kiemelkedően fontos viktoriánus vagy az edwardiánus korszak feldolgozását tűzték célul.[243] A 19. század közepének és második felének lánynevelésről szól például a *Nineteenth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences* (Tizenkilencedik századi brit nőnevelés, 1840–1900: viták és tapasztalatok) című könyv.[244] A skóciai munkáscsaládok leányainak neveléséről íródott Jane McDermid monográfiája, a *The Schooling of Working Class Girls in Victorian Scotland: Gender, Education and Identity* (A munkásosztály lányainak nevelése a viktoriánus kori Skóciában: társadalmi nem, nevelés és identitás).[245] Részben ezt az időszakot érintette, de a 20. század elejéig nyúlóan tekinti át az angol lánynevelés históriáját egy Felicity Hunt által szerkesztett kötet.[246]

Népszerű és fontos kutatási téma Angliában is a nők felsőoktatásba kerülésének története.[247] A lánynevelés múltja sok esetben átfogó neveléstörténeti munkák részeként is megjelenik, általában mint külön fejezet.[248] A nőnevelés történetének szintetizáló igényű, több szempontú vizsgálata az elmúlt évtizedek angliai neveléstörténeti konferenciáin is jelen volt. 1984-ben például a History of Education Society rendezett *The Education of Girls and Women* címmel konferenciát.[249]

Franciaország

A franciaországi nőnevelés történetéről számtalan mű született. Hasonlóan, mint maga a nőtörténetírás, ez a téma is kiemelt érdeklődésre tartott számot

242 Purvis, June: *A History of Women's Education in England.* Buckingham, Open University Press, 1991.

243 Lásd például: Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood.* London, Croom Helm, 1980.; Dyhouse, Carol: *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England.* London – Boston (Mass.), Routledge & Kegan and Paul, Broadway House, 1981.; Martin, Jane: *Women and the Politics of Schooling in Victorian and Edwardian England.* Leicester, Leicester University Press 1999.

244 Hamilton, Susan – Schroeder, Janice (eds.): *Nineteeth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences (History of Feminism).* London, Routledge, 2007.

245 McDermid, Jane: The Schooling of Working-Class Girls in Victorian Scotland: Gender, Education and Identity. New York, NY., Routledge, Woburn education series, 2005.

246 Hunt, Felicity (ed.): *Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850–1950...* i. m.

247 Brittain, V.: The *Women at Oxford: A Fragment of History.* New York, Macmillan, 1960.; *Davies, Emily: The Higher Education of Women 1866.* London, Hambledon Press, 1988.

248 Barnard, Howard Cleve: *A Short History of English Education from 1760 to 1944.* London, University London Press, 1947. 182–195.

249 A konferenciával megegyező című kötetet June Purvis szerkesztette, és 1984-ben jelent meg Londonban.

mindig is az országban, és több esetben láthatjuk azt, hogy külföldi szerzők készítettek történeti elemzést a francia lánynevelés múltjának valamely időszakáról. Az *Histoire de l'Éducation* című folyóirat 2007-ben tematikus számot szentelt a lánynevelés történetének.[250] Ennek historiográfiai tárgyú bevezető tanulmányában Rebecca Rogers azt írta, hogy 1985-ben Françoise Mayeur egy hasonló összegzést készítve[251] úgy találta, hogy korábban Franciaországban – a nőtörténeti és neveléstörténeti kutatások örvendetes fejlődése ellenére – sem volt eléggé kutatott terület a lánynevelés története. Az országban a 19. század végi köztársasági reformoknak köszönhetően történt jelentős fejlődés a nőnevelés vonatkozásában, és ezzel párhuzamosan bontakozott ki maga a nőnevelés-történeti kutatómunka. Ezt értékes, máig fontos kiindulópontot jelentő publikációk sora jelezte, hasonlóan a nyugati világ más államaihoz. Octave Gréard például, akit Jules Ferry 1879-ben nevezett ki a Párizsi Akadémia rektorhelyettesévé, egy olyan négykötetes, *Éducation et instruction* (Nevelés és képzés)[252] címmel 1887-ben megjelent művet állított össze, amelynek jelentős része volt a francia nőnevelés történetének, illetve a leánylíceumok 1880-as megnyitásának taglalása is. Mindezt egy, a párizsi akadémiai tanácshoz beadott memorandumban[253] tárgyalta, utalva arra, hogy a középkori neves gondolkodó, Christine de Pizan óta milyen sok jeles mű született a nőneveléssel kapcsolatosan.[254]

Gréard kortársa, Paul Rousselot 1883-ban kétkötetes művet[255] szentelt hazája lánynevelés-története bemutatásának. Munkája, melyben mindvégig a nevelésügy társadalmi meghatározottságát is hangsúlyozza, máig megkerülhetetlen alapmunkának számít a kutatók körében. A szerző különös figyelmet fordított a nőnevelés eszmetörténetének taglalására, ahogyan ezt egy másik könyve is tanúsítja.[256] Kicsivel később, szintén a nevelési eszmék történetének szentelt művében[257] Gabriel Compayré is kitért a lányok nevelésével kapcsolatos gondolkodás fejlődésére, Rousselot-tól eltérően elhallgatva azonban a katolikus törekvések

250 *L'Éducation des Filles. XVIIIe–XXIe siècles. Hommage à Françoise Mayeur*. Numéro spécial d'*Histoire de l'Éducation*. Dir.: Caspard, Pierre – Luc, Jean-Noël – Rogers, Rebecca. Paris, INRP, 2007.

251 Mayeur, Françoise: L'éducation des filles en France au XIXe siècle: historiographie récente et problématique. In: *Problèmes d'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma La Sapienzia* (janvier–mars 1985), Rome, 1988. 79–90.

252 Gréard, Octave: *Éducation et instruction.* I–IV. Paris, Hachette, 1887.

253 Gréard, Octave: *L'enseignement secondaire des filles. Mémoire présenté au conseil académique de Paris dans la séance du 27 juin 1882*. Paris, Delalain, 1882.

254 A Memorandum részleteinek elemzését lásd: Rogers, Rebecca: L'éducation des filles. Un siècle et demi d'historiographie. In: *L'Éducation des Filles. XVIIIe-XXIe siècles...* i. m. 39–40.

255 Rousselot, Paul: *Histoire de l'éducation des femmes en France*. I–II. Paris, Didier, 1883.

256 Rousselot, Paul: *La pédagogie féminine, extraite des principaux écrivains qui ont traité de l'éducation des femmes depuis le XVIe siècle*. Paris, Ch. Delagrave, 1881.

257 Compayré, Gabriel: *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le XVIe siècle.* I–II. Paris, Hachette, 1911.

alakulását, ami azzal magyarázható, hogy a republikánusok számára a haladás egyet jelentett az állami beavatkozás erősödésével. Ugyanebben a szellemben született Hippolyte Durand *Filles* (Lányok) című szócikke[258] is a Ferdinand Buisson által szerkesztett pedagógiai lexikonban.[259]

Rebecca Rogers tanulmányában külön alfejezetben mutatja be azt, hogy hogyan interpretálták a francia nőnevelés történetét az ottani női szerzők. A korai neveléstörténeti munkák között említi Joséphine Amory de Langerack 19. század közepén született művét,[260] valamint Clarisse Coignet életrajzi összegzését[261] a saint-simonista Élisa Lemonnier-ről, aki Franciaországban először szervezett lányok számára szakképző tanfolyamokat. Az országban először érettségi vizsgát tett hölgy, Julie-Victoire Daubié is írt a leánynevelés történetéről erősen egyházellenes, a női szegénység témáját taglaló művében.[262] Nem csupán a francia lánynevelés-történet, hanem a külföldi összehasonlítás is alapját képezte Madame Lamotte *De l'enseignement secondaire des filles* (A lányok középiskolai képzése) című, 1881-ben megjelent művének.[263]

A két világháború közötti időszakból Rebecca Rogers több francia nőnevelés-történeti művet is kiemelt, a fentebb idézettekhez hasonlóan röviden elemezve és idézetekkel tarkítva azok bemutatását.[264] Ebben a korszakban – hasonlóan például Magyarországhoz – francia földön is több olyan doktori értekezés született, amelyek témája kapcsolódott a nőnevelés történetéhez.[265] Külön jelentős csoportot alkotnak a lánynevelés-történeti feldolgozások között az egyes intézmények működésének históriájáról írott megemlékezések, az életrajzi összefoglalások és a tématerülethez kapcsolódó monográfiák.[266] Miként a historiográfiai

258 Durand, Hyppolite: Filles. (Instruction primaire, secondaire et supérieure des). In: Buisson, Ferdinand (dir.): *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire.* I. Paris, Hachette, 1911. 618–627.

259 Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 41.

260 Amory de Langerack, Joséphine: *De l'existence morale et physique des femmes ou Essai sur l'éducation et les conditions des femmes prises dans tous les ordres de la société et en particulier dans les classes laborieuses.* Paris, Vrayet de Surcy, 1849.

261 Coignet, Clarisse: *Biographie de Mme Lemonnier, fondatrice de la Société pour l'enseignement professionnel des femmes.* Paris, 1866.

262 Daubié, Julie-Victoire: *La femme pauvre au dix-neuvième siècle.* Paris, 1866. (A mű újabb kiadása: Paris, Côté-femmes, 1992.)

263 Rouillot-Lamotte, L.: *De l'enseignement secondaire des filles.* Paris, Delagrave, 1881. (A munka a *Revue Pédagogique* című folyóirat különnyomataként jelent meg.)

264 Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 44–45.

265 Például Charrier, Edmée: *L'évolution intellectuelle féminine.* Paris, Éd. Albert Mechelinck, 1931. (jogászdoktori értekezés); Thibert, Marguerite: *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850.* Paris, Giard, 1926. (bölcsészdoktori értekezés); Tsourikoff, Zénaïde: *L'enseignement des filles en Afrique du Nord.* Paris, Éd. A. Pedone, 1935. (jogászdoktori értekezés); Coirault, Gaston: *Les cinquante premières années de l'enseignement secondaire féminin 1880–1930.* Poitiers, Université de Poitiers, 1940. stb.

266 Lásd minderről: Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 45–47.

tanulmány szerzője megállapította az általa feltárt és elemzett művek alapján, az 1970-es évekig a franciaországi lánynevelés történetéről főként eszmetörténeti művek születtek.[267] Antoine Prost 1968-ban megjelent *L'enseignement en France 1800–1967* (Oktatásügy Franciaországban 1800–1967) című könyve[268] és maga a társadalomtörténet-írás előrelendülése azonban új vizsgálódási kereteket adott. Ezt követően kiemelkedő volt Françoise Mayeur kutatói munkássága.[269] Hasonlóan más országokhoz, az utóbbi évtizedekben Franciaországban is több, egy-egy régióhoz vagy településhez, illetve konkrét iskolákhoz kapcsolódó történeti bemutatás született a lánynevelés tárgykörén belül, és fontos kiállítások is jelzik a téma kutatásának előtérbe kerülését.[270]

Franciaországban is fontos fejlemény volt a nőneveléstörténet-írás szempontjából a monografikus igényű nőtörténeti munkák, illetve nőtörténeti folyóiratok mind nagyobb számban való megjelenése az 1970-es, 1980-as évek fordulójától. A *Pénélope* című folyóirat például 1979-ben egy tematikus számát a lánynevelés történetének szentelte. A nőtörténettel foglalkozók írásaikban ebben az időszakban gyakran politika-, illetve szociológiatörténeti közelítést alkalmaztak a nőnevelés-történeti vizsgálódásaiknál.[271] A század utolsó negyedében több külföldi országban is megindultak a franciaországi nőtörténettel kapcsolatos kutatások, különös tekintettel a 18–19. századi történésekre.[272] A Nagy Francia Forradalom 200. évfordulója új témákat hozott a nőtörténeti kutatásokba, beleértve a lánynevelést is.[273] A világszerte ismert, monumentális nőtörténeti munkák[274] nőnevelés-történeti fejezetei pedig máig mintát adnak világszerte a kutatók számára a társadalomtörténeti keretek között értelmezett neveléstörténet művelése vonatkozásában.

267 Uo. 47.

268 Prost, Antoine: *L'enseignement en France 1800–1967.* Paris, A. Collin, 1968. coll. „U"

269 Lásd például: Mayeur, Françoise: *L'éducation des filles en France au XIXe siècle.* Paris, Hachette, 1979. Serie Le temps & les hommes.

270 Lásd például: *L'éducation des jeunes filles il y a cent ans. Exposition inaugurale de la Maison des Quatre Fils Aymon.* Rouen, Musée National de l'Éducation, 1983.

271 Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 51.

272 Lásd például az alábbi műveket: *Le Paradis des femmes. Women, Salons and Social Stratification in Seventeenth-Century France.* Princeton, Princeton University Press, 1976.; Offen, Karen: The Second Sex and the Baccalauréat in Republican France. *French Historical Studies*, 1983/3. 252–288.; Clark, Linda: *Schooling the Daugthers of Marianne.* Albany, State University of New York Press, 1984.; Rogers, Rebecca: *From the salon to the schoolroom. Educating bourgeois girls in nineteenth-century France.* University Park, Pennsylvania State University, 2005. stb.

273 Lásd például az alábbi műveket: Harten, Elke – Harten, Hans-Christian: *Femme, culture et Révolution.* Paris, Éditions des femmes, 1989.; Julia, Dominique (dir.): *Atlas de la Révolution française, vol. 2. L'enseignement 1760–1815.* (sous la dir. de Bonin, Serge et Langlois, Claude) Paris, Éditions de l'EHESS, 1987. stb.

274 Fraisse, Geneviève – Perrot, Michelle (dir.): *Histoire des femmes.* Paris, Plon, 1991.; Duby, Georges – Perrot, Michelle (dir.): *L'histoire des femmes en Occident.* I–V. i. m.

Rogers tanulmányában külön említi még a keresztény lánynevelés történetével foglalkozó munkákat,[275] és az 1990-es évektől Franciaországban is mind jobban kibontakozó – gyakran nemzetközi összehasonlítással elvégzett – gender-kutatásokat.[276] Újabban pedig, csakúgy, mint más országokban, a mikrotörténet és a magánszféra feltárása iránti igény a francia lánynevelés vonatkozásában is fontos kutatási objektummá tette az olyan történeti forrásokat, mint a naplók, a memoárok vagy a magánlevelezések, és az 1990-es évektől az interdiszciplináris jellegű neveléstörténeti kutatások is sokasodtak, köszönhetően például a könyvünkben már említett *Clio. Histoire, femmes et société*[277] című franciaországi folyóiratnak.

Fontos kiemelni még a nem csupán korszakokon és tudományterületeken, hanem országokon, kontinenseken is átívelő, nagy összegzéseket, mint például a Jean Houassaye által szerkesztett, kétkötetes munkát,[278] amely híres női pedagógiai gondolkodókat, iskolateremtőket vonultat fel a világ különböző országaiból, életrajzuk, munkásságuk bemutatása mellett feldolgozandó részleteket közölve műveikből is. Több olyan kötet és tanulmány is született az elmúlt évtizedekben, amelyek Franciaországon kívül jelentek meg az ország lánynevelés-történetéről.[279] Napjainkban pedig Rogers szerint francia földön is annak jött el az ideje, hogy a nőnevelés-történet számos eddigi eredményét felhasználva, azokat tovább gyarapítva a két nem neveléstörténetének együttes megalkotása következzen, ahogyan ezt már több, a közelmúltban született műből[280] is láthatjuk. Hasonlóan más országokhoz, az utóbbi évtizedekben Franciaországban is több,

275 Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 56–62.

276 Uo. 62–73. Lásd például: Margadant, Jo Burr: *Madame le Professeur. Women Educators in the Third Republic.* Princeton, Princeton University Press, 1990.; Gemie, Sharif: *Women and Schooling in France, 1815–1914. Gender, Authority and Identity in the Female Schooling Sector.* Keele, Keele University Press, 1995.; Hecquet, Michèle (dir.): *L'Éducation des filles au temps de George Sand.* Arras, Artois Presses Université, 1998.; Bellaigue, Christina de: *Educating Women. Schooling and identity in England and France, 1800–1867.* Oxford, Oxford University Press, 2007. stb.

277 1996-os, fiatal lányok történetének szentelt, Gabrielle Houbre által szerkesztett tematikus száma tartalomjegyzékét lásd: Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 70.

278 Houssaye, Jean (dir.): *Femmes pédagogues* I–II. Éditions Fabert, Paris, 2008.

279 Lásd például: Gemie, Sharif: *Women and schooling in France, 1815–1914: gender, authority and identity in the female schooling sector.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1995.; Quartararo, Anne Thérèse: *Women teachers and popular education in nineteenth-century France: social values and corporate identity at the normal school institution.* Cranbury, London, Mississauga, Associated University Press, 1995.; Popiel, Jennifer J.: *Rousseau's Daughters: Domesticity, Education, and Autonomy in Modern France.* Durham, University of New Hampshire Press – University Press of New England, 2008.; Dixon-Fyle, Joyce Elizabeth: *Female writers struggle for rights and education for women in France (1848–1871).* New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, Peter Lang, 2006. (Ez a könyv 2006-ban elnyerte az „Év publikációja" díjat.)

280 Például: Thiercé, Agnès: *Histoire de l'adolescence (1850–1914).* Paris, Éd. Belin, 1999.; Moulinier, Pierre: *La naissance de l'étudiant moderne (XIXe siècle).* Paris, Éd. Belin, 2002. stb. Lásd még: Rogers, Rebecca: *L'éducation des filles...* i. m. 74–75.

egy-egy régióhoz vagy településhez, illetve konkrét iskolákhoz kapcsolódó történeti bemutatás született a lánynevelés tárgykörén belül, és több olyan franciaországi múzeumot és kutatóközpontot említhetünk, amelyek (részben virtuális) tematikus kiállításokkal,[281] bibliográfiákkal,[282] konferenciákkal járulnak hozzá a lánynevelés-történet alaposabb megismeréséhez.

Németország, Ausztria és Svájc

Németország (mely politikai egységként természetesen csak 1871-től létezik) nőnevelésének története számos szakmunkában követhető nyomon, a témáról több összefoglaló munka íródott.[283] Az új szemléletű, interdiszciplináris németországi kutatásokra jó példa a Prinz von Hohenzollern és Liedtke által szerkesztett 1990-es kötet, a *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile* (A lányok iskolába vezető hosszú útja. A lánynevelés története, mint az antropológiai előítéletek történetének példája)[284] című mű, amely az ókortól napjainkig ad változatos áttekintést a lánynevelés történetéről. Elke Kleinau és munkatársai nevéhez is több jelentős – hazánkban is jól ismert – leánynevelés-történeti könyv kapcsolódik.[285] A lánynevelés-történet korabeli forrásokban megfogalmazott nőideál-képre alapozott megközelítése is jelen van a kutatásokban,[286] hasonlóan például Angliához. A nő természetéről, a női tulajdonságokról és a lánynevelésről folyó, korabeli ellentmondásos vitákat több kutató követi nyomon Németországban is, többek között Elke Heinzelmann, aki eredményeit önálló kötetben

281 Lásd például: *L'Éducation des jeunes filles, il y a cent ans: exposition inaugurale de la Maison des Quatre Fils Aymon*. Rouen, Musée national de l'éducation, 1983. (A kiállítás katalógusa is megjelent, ugyanazzal a címmel: I.N.R.P. Paris – Rouen, Musée national de l'éducation, 1983.)

282 A franciaországi nevelés (benne a lánynevelés) történetéről lásd például az alábbi, INRP által szerkesztett bibliográfiát: *Bibliographie d'histoire de l'éducation française.* http://www.inrp.fr/she/bhef/ (A letöltés ideje: 2018.05.25.); az *Histoire de l'Éducation* című folyóirat bibliográfiáját: Havelange, Isabelle: *Vingt ans de bibliographie d'histoire de l'éducation française (1979–1998).* https://journals.openedition.org/histoire-education/275 (A letöltés ideje: 2018.05.25.) stb.

283 Lásd például: Gieseke, Wiltrud (Hrsg.): *Handbuch zur Frauenbildung.* Opladen, Leske + Budrich, 2001.

284 Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedtke, Max (Hrsg.): *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile.* Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

285 Kleinau, Elke (dir.): *Frauen in pädagogischen Berufen*. 1. Auf dem Weg zur Professionalisierung, Bad Heilbrunn, 1996.; Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg.): Geschichte der Mädchen und Frauenbildung. 2 Bände: Band 1. Vom Mittelalter bis zur Aufklärung Band 2. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag, 1996.

286 Schönenborn, Martina: *Tugend und Autonomie: die literarische Modellierung der Tochterfigur im Trauerspiel des 18. Jahrhunderts.* Göttingen, Wallstein Verlag, 2004.

publikálta.[287] Az újabb időszak átfogó művei közül kitűnik például Albisettinek a 19. századi német leány-középiskoláztatásról és a korabeli felsőoktatási rendszerben tanuló nőkről szóló műve.[288]

Ebben az országban is gazdag eredményeket hoztak a helyi vagy regionális szintet érintő, a lányok és nők nevelésével, képzésével kapcsolatos kutatások, például Lübeck[289] vagy Frankfurt[290] vagy Göttingen[291] neveléstörténete vonatkozásában. Sok adatot tártak fel az egyes korszakok vagy leányiskola-típusok történetét érintő vizsgálódások is, köztük például Brokman-Nooren 18. századi lánynevelléssel foglalkozó munkája,[292] vagy Erika Küpper *Die höheren Mädchenschulen* (Felsőbb lányiskolák) című tanulmánya,[293] illetve Sabine Doff tanulmánya.[294] A gazdag kutatási tematikában olyan, hazánkban például kevéssé kutatott témákkal is találkozhatunk, mint a nevelőnők története.[295] Több alapos tanulmány készült az elmúlt időszakban a németországi zsidó leányok nevelésének történetéről.[296]

A német lánynevelés-történet esetében gyakran megfigyelhető az a jellegzetesség, hogy a nőnevelés-történeti kutatások részét (vagy előzményét) képe-

287 Heinzelmann, Elke: *Kontroverser Diskurs im 18. Jahrhundert über die Natur der Frau, weibliche Bestimmung, Mädchenerziehung und weibliche Bildung.* Hamburg, Berlin, Wien, London, Verlag Münster, 2007.

288 Albisetti, James G.: *Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century.* Princeton, Princeton University Press, 1988.

289 Zander, Sylvina: *Zum Nähen wenig Lust, sonst ein gutes Kind... Mädchenerziehung und Frauenbildung in Lübeck.* Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Lübeck, Archiv der Hansestadt, 1996.

290 Rudolph, Maria: Die Frauenbildung in Frankfurt am Main. Geschichte der privaten, der kirchlich-konfessionellen, der jüdischen und der städtischen Mädchenschulen. In: *Quellen und Urkunden der Geschichte der Frankfurter Mädchenschulen*. II. Teil, Dir.: Otto Schlander. Frankfurt am Main, Bern, Cirencester, Peter Lang, 1978.

291 Spieker, Ira: *Bürgerliche Mädchen im 19. Jahrhundert. Erziehung und Bildung in Göttingen 1806–1866*. Göttingen, Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, 4., 1990.

292 Brokman-Nooren, Christiane: *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert.* Oldenburg, Universität Oldenburg, 1992.

293 Küpper, Erika: Die höheren Mädchenschulen. In: Jeismann, Karl-Ernst – Lundgreen, Peter (dir.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, tome III (1800–1870), *Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches*. Munich, 1987. 180–191.

294 Doff, Sabine: *Weiblichkeit und Bildung: Ideengeschichtliche Grundlage für die Etablierung des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland.* Köln, Weimar und Wien, Böhlau, 2004.

295 Hardach-Pinke, Irene: *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs*. Frankfurt am Main – New York, 1993.

296 Eliav, M.: Die Mädchenerziehung im Zeitalter der Aufklärung und Emanzipation. In: Carlebach, J. (Hrsg.): *Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland.* Berlin, 1993. 97–111.; Lohmann, Ingrid: Interkulturalität als Strategie religiöser Reform und sozialen Aufstiegs. Jüdische Knaben- und Mädchenerziehung um 1800. In: Kraul, Margret – Lüth, Christoph (Hrsg.): *Erziehung und Bildung der Menschen-Geschlechter. Studien zur Religion, Sozialisation und Bildung in Europa seit der Aufklärung.* (Frauen- und Geschlechterforschung in der Historischen Pädagogik, Band 1.) Weinheim, Deutscher Studien Verlag, 1996. 185–213.

zik a családtörténeti[297] vagy a nőnevelés elméletéről[298] folyó vizsgálódásoknak, illetve azokhoz kapcsolódnak. (A legújabb német nőnevelés-történeti munkák annotált bibliográfiai leírásához az Ariadne virtuális rendszerében férhetünk hozzá.[299])

Ausztriában is számos, a nőnevelés történetével kapcsolatos kutatás folyt az elmúlt évtizedekben. (Az ezek alapját jelentő nyomtatott források világába részletes betekintést nyújt többek között a Österreichische Nationalbibliothek digitális dokumentumtára.[300]) Olyan átfogó igénnyel készült monográfiák és tanulmánykötetek jelzik a tematikai jellegzetességeket és az eredményeket, mint például Margret Friedrich „hosszú 19. századi" osztrák leányiskoláztatásról írott műve,[301] vagy az általa szerkesztett *Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich* (A lányoktatás és nőnevelés története Ausztriában) című kötet.[302] Sajtókutatásokon alapul az osztrák Johanna Hopfner 1990-ben megjelent könyve, a *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedägogischen Schriften der Zeit* (Lánynevelés és nőképzés az 1800-as években a kor népszerűsítő pedagógiai írásai tükrében).[303] A lányoknak szóló egykori gazdag sajtókínálat *Das Kränzchen* című illusztrált lapjának 1888 és 1934 közötti számaiból merítette kutatásai anyagát Irmgard Voss.[304] Az osztrák nőorvosképzés korai történetéhez nyújt érdekes adatokat a Felicitas Seebacher 2006-os konferenciaelőadása nyomán készült tanulmány.[305]

Svájcban szintén jelentős múltra tekinthet vissza a lánynevelés kutatása. 1944-ben jelent meg például Marquerite Wazniewski e tárgykörben készült

297 Lásd például az alábbi műveket: Jacobi, Juliane (dir.): *Frauen zwischen Familie und Schule. Professionalisierungsstrategien bürgerlicher Frauen im internationalen Vergleich.* Köln, Böhlau Verlag, 1994.; Becher, Jutta: *Kindermädchen. Ihre Bedeutung als Bezugspersonen für Kinder in bürgerlichen Familien des Zweiten Deutschen Kaiserreiches (1871–1918).* Frankfurt am Main, P. Lang, 1993.

298 Lásd például: Gieseke, Wiltrud (Hrsg.): *Handbuch zur Frauenbildung.* i. m. I. Teil A. Historische Aspekte in der Frauenbildung. 25–59.

299 *Stiftung Archiv der Deutschen Frauenbewegung.* http://www.addf-kassel.de/archivderdeutschenfrauenbewegung/ (A letöltés ideje: 2018.05.27.)

300 *Österreichische Nationalbibliothek: Dokumente online.* https://www.onb.ac.at/forschung/ariadne-frauendokumentation/bestandsrecherche/volltext-ressourcen/ (A letöltés ideje: 2018.05.27.)

301 Friedrich, Margret: *„Ein Paradies ist uns verschlossen...": Zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im „langen" 19. Jahrhundert.* Wien, Böhlau Verlag, 1999.

302 Brehmer, Ilse – Simon, Gertrud (Hg.): *Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich.* Leykam, Graz, Ein Überblick, 1997.

303 Hopfner, Johanna: *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedägogischen Schriften der Zeit.* Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

304 Voss, Irmgard: *Wertorientierungen in der bürgerlichen Mädchenerziehung am Beispiel der illustrierten Mädchenzeitung „Das Kränzchen" 1888/89–1933/34.* Hamburg, Verlag Dr. Kovac, 1997.

305 Seebacher, Felicitas: *„Roses for the Gentlemen": The „question of women's rights" in medical studies at the University of Vienna before 1897.* http://www.2iceshs.cyfronet.pl/2ICESHS_Proceedings/Chapter_18/R-10_Seebacher.pdf (A letöltés ideje: 2018.05.29.)

doktori értekezése.[306] Blosser és Gerster 1985-ben kiadott, a legfelsőbb körök lánynevelés-történetéről írott könyve[307] az egyik svájci alapműnek tekinthető. Számos további könyv és tanulmány is készült a 18–20. századi svájci lánynevelésről,[308] ezek egy része egyes településekhez vagy lányiskolákhoz kapcsolódó forrásokat dolgoz fel, és különösen népszerű az Európában a nők előtt elsőként megnyílt svájci egyetemek 19. századi történetének kutatása. Napjainkban már digitalizált formában is hozzáférhető több tanulmány, így például Head-König *Historiches Lexikon der Schweiz* (Svájc Történeti Lexikona) című, francia és olasz nyelven is olvasható műben megjelent, a svájci lánynevelésről írott részletes szócikke.[309] Ennek irodalomjegyzékében több, az egyes svájci városok (például Lüzern, Bern, Bázel, Genf) lányoktatásáról szóló műre is találhatunk utalásokat, és a német nyelvű művek mellett a svájci nőneveléssel kapcsolatos főbb olasz és francia nyelvű írások adatait is fellelhetjük.

A három ország lánynevelésérről együttesen ad átfogó képet a fentebb már említett Albisetti tollából megjelent egyik tanulmány.[310]

Spanyolország

Az elmúlt évtizedekben az ibériai országban is jelentősen megnövekedett a lánynevelés-történeti kutatások és publikációk száma, ezek áttekintése és részletes elemzése ennek a munkának a keretei között nem lehetséges, csupán néhány jellegzetességről számolhatunk be. Az eligazodást segíti az 1989-ben napvilágot látott *Mujer y Educación* (Nő és nevelés) című analitikus bibliográfia,[311] amely a korábbi hasonló (a castellano mellett katalán, gallego és baszk nyelvű munkákat

306 Wazniewski, Marquerite: *Theorien zur Frauenbildung im pädagogischen Denken der Schweiz von der Aufklärung bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. Zürich, Dietikon, 1944.

307 Blosser, Ursi – Gerster, Franziska: *Töchter der guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Grossbürgertum um 1900.* Zürich, Chronos, 1985.

308 Lásd például: Tihonov, Natalia: Le rôle des parents dans l'accès de jeunes filles à l'enseignement supérieur en Suisse à la fin du XIXe siècle. In: Bardet, Jean-Pierre – Luc, Jean-Noël – Robin-Romero, Isabelle et Rollet, Catherine (sous la dir. de): *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*. Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003.; Charnley, Joy – Pender, Malcolm (ed.): *Intellectual Emancipation. Swiss Women and Education*. Bern, Peter Lang, 2001.

309 Head-König, Anne-Lise: *Mädchenerziehung.* http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D48195.php (A letöltés ideje: 2018.05.28.)

310 Albisetti, James C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz 1866–1914. In: Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert...* i. m. 14–31.

311 *Mujer y Educación 1984–1988. Bibliografia analitica.* Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia – Ministerio de Asuntos Sociales, 1989. (A bibliográfia nem csupán a spanyolországi, hanem a főbb külföldi lánynevelésről szóló munkák adatait is tartalmazza a címben jelölt időkereten belül.)

is felsoroló) bibliográfiák adatait[312] is közli. 1994-ben jelent meg Pilar Ballarín műve, amelyben áttekintette az 1983 és 1993 közti évtized spanyol lánynevelés-történet kutatását.[313] Elemzésében megállapította, hogy a nőtörténeti kutatásokkal együtt felfutó, különösen az 1980-as évek közepétől megnövekedett számú nőnevelés-történeti írás zöme két téma körül csoportosul: 1. kiemelkedő (női) alakok a nőnevelés történetében 2. egyes lányiskolák történetének a feldolgozása (főként a leány-középiskolák és a nőnevelő intézetek történetének megírása uralja a spanyol színteret). Más országokhoz hasonlóan Spanyolországban is inkább a rövidebb lélegzetű munkák, az egyes résztémák megírása volt jellemző (még a legutóbbi időkben is), kevéssé az átfogó, szintetikus jellegű művek voltak jelen a könyvkiadásban. A neveléstörténet-írás összeurópai tendenciáihoz hasonlóan a feltárt témák időkeretei leginkább a 19. és/vagy a 20. századra estek, és a többnyire rövid időtartamokra korlátozódó vizsgálódások nem estek egybe a hagyományos történelmi korszakolással (nem fedték le azokat). Ballarín megállapította még azt is, hogy határozottan jól kimutatható és igen erős Spanyolországban a lánynevelés-történet kutatói között a feminizálódás, ráadásul nem csupán azt jelenti ez, hogy sokkal több a téma kutatói között a nő, mint a férfi, hanem azt is, hogy míg a nők kutatóközpontokban, kutatói teamekben dolgoznak, a férfiakra inkább jellemző a magányos, olykor elszigetelt kutatói magatartás. Elmondható a spanyolországi nőnevelés-történet kutatási eredményeiről is az, hogy azok egyszerűen hozzáadódtak a korábbi neveléstörténeti eredményekhez, mint egy új témacsoport, de nem szervesültek igazán azokkal, nem alakították át magát a neveléstörténeti szemléletmódot.

Sajátos, a félsziget történelmi viszonyaiból következő sajátosság, hogy a középkori hispániai nőnevelés keretei között a muszlim és zsidó nők nevelésének adatait is vizsgálják a kutatók. Erre példa a María del Mar Graña Cid által szerkesztett *Las sabias mujeres: educación, saber y autoria (siglos III–XVII)* (Tudós nők: nevelés, tudás és alkotás (III–XVII. század) című kötet.[314]

A 20. század utolsó éveiben a tárgykörhöz tartozó publikációk mennyisége – hasonlóan az általános nőtörténetről szóló írásokhoz – szinte megduplázódott, és megfigyelhető volt a hagyományos történetkutatási metodológia kritikája, új módszerek és források beemelése. Ahogyan Graña Cid fogalmazott fentebb idé-

312 Például: Brullet, Cristina: La Dona: *Repertori bibliogràfic 1970–1984: documentació en castellà, català, gallec i basc: introducció i ús dels índexs en català i castellà.* Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1986.; Torns, Teresa – Sensat, Núria: *La Dona: Repertori bibliogràfic 1985–1992.* Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.; Olmeda, Carlos – Pascual, Rosa Maria: *Bibliografía Mujer y Educación en España.* Madrid, CIDE, 1987.

313 Ballarín Domingo, Pilar: *La educación contemporánea de las mujeres. Historia de la educación contemporánea en España. Diez años de investigación.* Madrid, CIDE y MEC., 1994., 173–190.

314 Graña Cid, María del Mar: *Las sabias mujeres: educación, saber y autoria (siglos III–XVII).* Madrid, Asociación Cultural al-Mudayna, 1994.

zett tanulmányában, a kutatások során megfogalmazódó új kérdések új források és forráscsoportok, -típusok beemelését kívánták.[315] Néhány korábban is kutatott téma, mint a leányiskolák vagy a tanítónői szakma története ugyan tovább éltek, de ezek mellett egyre nagyobb figyelem fordult a nők és férfiak különbözőségének társadalmilag konstruált leírásaira, és a kutatott korszakok közül egyre inkább előtérbe került a 20. század második felének feltárása, különös tekintettel a Franco-rendszer (nő)neveléstörténeti sajátosságaira és a demokráciába való átmenet történéseire. Megszülettek az elmúlt évtizedben az első nagy, összegző művek is. A Consuelo Flecha García által írott kötet például a spanyolországi nők egyetemre kerülését dolgozza fel[316]; de megjelent már a leányok alsófokú iskoláztatására vonatkozó 18–19. századi törvénykezést leíró kötet[317] vagy Ballarín átfogó nőnevelési összefoglalója.[318] Fontos kiemelni, hogy nem csupán castellano, hanem katalán nyelven is készültek nagy összegzések,[319] nem utolsósorban a jeles barcelonai egyetemi és más kutatóközpontoknak köszönhetően. A spanyolországi nőnevelés történetének elsődleges és elemző igénnyel írott (másodlagos) forrásairól, azok bibliográfiai adatairól napjainkban több munka[320] nyújt eligazítást.

A Spanyol Neveléstörténeti Társaság *(Sociedad Española de la Historia de la Educación – SEDHE –)*[321] szintén kiemelkedően fontosnak tartotta az elmúlt évtizedekben, hogy tagjai az ország nőnevelés-történetét minél alaposabban feltárják. A társaság VI. konferenciáját 1990-ben *Nő és nevelés Spanyolországban, 1868–1975*[322] címmel rendezték. A téma folyamatosan tárgya az országban rendezett neveléstörténeti konferenciáknak, ez még az ISCHE 2000-ben Alcalá de Henaresben rendezett konferenciáján is így volt, ahol különálló szekció volt a *Genero y libro en la educación* (Nem és könyv a nevelésben).[323] 2002-ben

315 Graña Cid i. m. 135. A témáról lásd: Birriel Salcedo, M. (ed.): *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres.* Granada, Universidad de Granada, 2002.

316 Flecha García, Consuelo: *Las primeras universitarias en España 1872–1912.* Madrid, Narcea, 1996.

317 *Las mujeres en la legislación educativa española. Enseñanza primaria y normal en los siglos XVIII y XIX.* Sevilla, Gihus, 1997.

318 Ballarín Domingo, Pilar: *La educación de las mujeres en la España contemporánea. Siglos XIX y XX.* Madrid, Síntesis, 2001.

319 Heras, Pilar y Vilanou, Conrad (ed.): *Pedagogía amb veu de dones.* Barcelona, Facultat de Pedagogía, Universitat de *Barcelona,* 1999; Uők: (Ed.): *Pedagogía del segle XX en femení*. Barcelona, Facultat de Pedagogía, Universitat de *Barcelona,* 2000.

320 Ezek közül lásd például: Jagoe, Catherine – Blanco, Alda – Enríquez de Salamanca, Cristina: *La mujer en los discursos de género. Textos y contextos del siglo XIX*. Barcelona, Editorial Icaria, Coll. Antrazyt, 121., 1998.

321 A szervezet honlapja: http://sedhe.es/ (A letöltés ideje: 2018.05.16.)

322 A konferencia hivatalos honlapját lásd: http://www.sc.ehu.es/sfwsedhe/coloquio6.htm (A letöltés ideje: 2018.05.16.) A konferenciakötet adatai: *Mujer y educación en España. 1868–1975.* Santiago, Universidad de Santiago, 1990.

323 Pozo Andrés, Mª M. (ed.): *El libro y la educación. Libro de resúmenes ISCHE XXII.* Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 2000.

Málagában rendeztek tudományos ülést *Educación y Genero* (Nevelés és nem) címmel. A nőnevelés-történeti kutatásokat jelentősen segíti az a tény, hogy Spanyolország számos egyetemén (gyakran interdiszciplináris megközelítésben) önálló nőtudományi kurzusok és doktori programok szerepelnek a képzésben. Az AUDEM testülete 2018-ban Salamancában rendezett jelentős és gazdag tematikájú nemzetközi konferenciát[324] a nők felsőoktatásba kerülésének történetéről. Spanyolországban a lánynevelés-történet iránti kutatói érdeklődést jól mutatja, hogy a közelmúltban Consuelo Flecha García önálló tanulmányt is szentelt a téma módszertani bemutatásának.[325]

Az amerikai kontinens országai

Az USA és Kanada

Az észak-amerikai nőnevelés történetéről természetesen számtalan feldolgozás keletkezett, és ezek közül sok nyomtatásban is megjelent. Valamennyi fontos amerikai nőneveléstörténeti írás számbavétele ennek a műnek a keretei között szintén nem lehetséges, mindössze egy-egy érdekes vagy tipikus példát, illetve kutatási tendenciát, törekvést szeretnénk felvillantani.[326]

Az *USA* lánynevelés-történetének vizsgálatához ma már rendelkezésünkre állnak (nem ritkán digitális formában is) olyan válogatott bibliográfiák, amelyek nagyban segítik a tájékozódást.[327] Azok a bibliográfiai összeállítások is támogatják a lánynevelléssel kapcsolatos kutatásokat, amelyek a neveléstörténet egy-egy kiemelt szeletével, például az amerikai felsőoktatás történetével foglalkoznak.[328] A nőnevelés részleteibe a híres nők életrajzi adatai is gyakran nyújtanak bepillantást, ezek tanulmányozásához az USA-ban jelentős számú, különböző szem-

324 La universidad de las mujeres: ocho siglos de luces y sombras. http://www.audem.es/congresos/congreso-2018-salamanca/ (A letöltés ideje: 2018.05.16.)

325 Flecha García, Consuelo: La historia de la educación de las mujeres como campo de investigación. In: *Etnohistoria de la escuela: XII Coloquio Nacional de Historia de la Educación*: Burgos, 18–21 junio 2003. coord. Rafael Calvo de León, Pablo Celada Perandones, Heliodoro Briongos Peñalba, Dolores Fernández Malanda, Luis Javier Arroyo Alonso, Agustín Escolano Benito, Juan Alfredo Jiménez Eguizábal, Fernando T. Esteban Ruiz. Burgos, 2003. 977–990.

326 A témát áttekinti többek között az Academic Search Complete adatbázisában elérhető következő tanulmány: Rury, John: Education in the New Women's History. *Educational Studies*, Spring 1986., vol. 17. no. 1. 1–15.

327 Lásd például: Sevetson, Erika (comp.): *Women and Education Bibliography.* Cambridge, Mass., Schlesinger Library, Radcliffe College, 1995.; Wilkins, Kay S.: *Women's Education in the United States: A Guide to Information Sources*. Detroit, Gale, 1979.

328 Lásd például: Young, Arthur P.: *Higher Education in American Life, 1636–1986: A Bibliography of Dissertations and Theses*. New York, Greenwood Press, 1988.

pontok szerint szerkesztett biográfia-kötet[329] született. Ezek közül különösen jól használható a Seller által összeállított, nagy női nevelőegyéniségek életútjait bemutató *Women Educators in the United States, 1820–1993: A Bio-bibliographical Sourcebook* (Női nevelők az USA-ban, 1820–1993: bio-bibliográfiai forráskötet) című könyv.[330] Gyakran születnek több korszakon átívelő, szintetizáló igénnyel készült olyan művek is, mint például June Edwards *Women in American Education, 1820–1955* (Nők az amerikai oktatásban, 1820–1955)[331] című könyve.

Az amerikai lánynevelés-történeti kutatások alapját adó források áttekintése is beláthatatlan feladat. Az ezekkel kapcsolatos tájékozódást, a kutatási helyszínek feltárását nyomtatott és digitális útmutatók segítik napjainkban.[332] Ezek között olyan is található, mint például az Andrea Hinding szerkesztésében három évtizeddel ezelőtt megjelent *Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States* című,[333] kétkötetes munka. Ez mintegy 1600 különböző gyűjtőhely 18 000, lánynevelés-történeti forrásgyűjteményéről tájékoztat röviden.

A 19. században a nemzetnevelés eszméjének előtérbe kerülése miatt az Amerikai Egyesült Államokban is fontossá vált a nők nevelése, ahogyan ezt számos korabeli újságcikk és könyv[334] bizonyítja, többek között a Beecher nővérek munkái. (A Beecher nővérek és kortársaik nőnevelési gondolatairól több elemzés[335] is született, és szemelvénygyűjtemények is megjelentek.[336]) Kiemelt téma volt a lányok középiskolai és egyetemi oktatásának kutatása is a század végétől. A gyakran idézett és kiadott 19. századi források sorában szerepel például egy olyan regény,[337] amelyet írója, Olive San Louie Anderson (1842–1886) 1878-ban

329 Ezek összesített kimutatását lásd: *American Women's History: A Research Guide: Biographical Sources.* http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-bio.html (A letöltés ideje: 2018.05.23.)

330 Seller, Maxine Schwartz (ed.): *Women Educators in the United States, 1820–1993: A Bio-bibliographical Sourcebook*. Westport, Conn., Greenwood Press, 1994.

331 Edwards, June: *Women in American Education, 1820–1955: The Female Force and Educational Reform.* Westport, Conn., Greenwood Press, 2002.

332 Lásd például az alábbi gyűjtőhelyet: *American Women's History: A Research Guide: Archives and Manuscript Collections.* http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-manu.html (A letöltés ideje: 2018.05.23.)

333 Hinding, Andrea (ed.): *Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States*. New York, R. R. Bowker, 1979. 2 vols.

334 Például: Beecher, Catherine E.: *Duty of American women to their country.* New York, Harper & Bros., 1845.

335 Sklar, Kathryn Kish: *Catharine Beecher: A Study in Domesticity.* New Haven, Yale University Press, 1973.

336 Lásd például: Cross, Barbara M. (ed.): *The Educated Woman in America: Selected Writings of Catharine Beecher, Margaret Fuller, and M. Carey Thomas.* New York, Teacher's College Press, 1965.; Boydston, Jean, Mary Kelley – Anne Margolis: *The Limits of Sisterhood: The Beecher Sisters on Women's Rights and Woman's Sphere.* Chapel Hill, NC., University of North Carolina Press, 1988.

337 Anderson, Olive San Louie: *An American Girl and Her Four Years in a Boys' College.* New York, Appleton and Co., 1878. A mű újabb kiadása: Perry, Elisabeth Israels – Price, Jennifer Ann (ed.):

(a nevei kezdőbetűiből összeállított) SOLA álnéven publikált. Ebben 1871–1875 között megélt egyetemista évei történetét írta meg. Annak a Michigan Egyetemnek volt a diákja, amely 1870-ben nyitotta meg a kapuit a nők előtt, és Anderson, mint az első diáklányok egyike, sok érdekes tapasztalatot szerzett az intézményben. Művéből a 19. század végi Amerika új nőtípusa lép elénk, aki viselkedését, műveltségét, életeszményeit tekintve gyökeresen különbözik a korábbi, „hagyományos" nőideáltól. Több más, a nők amerikai felsőoktatási intézményekbe történő bejutását, a felsőszintű lánynevelés történetét bemutató könyv[338] és tanulmány is született az elmúlt évszázadban. A második világháború utáni két évtizedet a más nőnevelés-történeti kötetek kapcsán is említhető Linda Eisenmann tekintette át *Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965* (A nők felsőfokú oktatása a háború utáni Amerikában, 1945–1965) című könyvében.[339]

A 20. század elején az USA-ban a nőnevelés iránti érdeklődés szintén élénk volt, ezt mutatja például Thomas Woody kétkötetes történeti műve.[340] Az utóbbi időszak kiemelkedő munkája a Linda Eisenmann által szerkesztett enciklopédia,[341] amely bemutatja az amerikai nőnevelés-történet valamennyi fontos szereplőjét és jelenségét. Evans McClelland könyve[342] olyan összehasonlító, interdiszciplináris áttekintés az USA leány- és nőneveléséről, amely a gyarmatosító időktől napjainkig vonultat fel a témával kapcsolatos forrásokat. Az iskolai tantervek és tananyagok változása, a feminista pedagógia jeles mozzanatai, a jövő kutatói számára kijelölt vizsgálódási lehetőségek, irányok egyaránt szerepelnek a kötetben. Fontos erénye a műnek, hogy minden fejezet után angol nyelvű könyvek és tanulmányok annotált bibliográfiája áll.

Amerika, mint a sokféle nép gyermekeit összefogó államok együttese, lánynevelés-történetét sem írhatja természetesen másként, mint figyelve a hihetetlen etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sokszínűségre. Sok más mellett így például külön fejezeteket jelent az USA nőnevelés-történetében az afroamerikai nők tanításának és nevelésben vállalt szerepének a feltárása. Ennek a hatalmas

Olive San Louie Anderson's novel about the challanges of being one of the first women students at the University of Michigan: An American Girl and Her Four Years in a Boys' College. Michigan, University of Michigan, 2006.

338 Lásd például: Mack Maragher, John – Howe, Florence (eds.): *Women and Higher Education in American History.* New York, W. W. Norton & Company, 1988.; May, Ann Mary (ed.) – Kessler-Harris, Alice (foreword): *The 'Woman Question' and Higher Education: Perspectives on Gender and Knowledge Production in America.* Northampton, Edward Elgar Publishing Limited, 2007.

339 Eisenmann, Linda: *Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965.* Baltimore, Maryland, The John Hopkins University Press, 2006.

340 Woody, Thomas: *A History of Women's Education in the United States.* 2 vols. New York, Science Press, 1929.

341 Eisenmann, Linda (ed.): *Historical dictionary of women's education in the United States.* Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, 1998.

342 Evans McClelland, Averil: *The Education of Women in the United States: A Guide to Theory, Teaching, and Research.* Hamden, Garland Publishing, 1992.

és fontos témakörnek a tanulmányozásához is készültek nyomtatott és virtuális bibliográfiák, forrásgyűjtemények. Ezek közül egy igen sajátos és érdekes, nagy irodalmi feldolgozottságú témakör például az afroamerikai dajkák amerikai neveléstörténetben betöltött szerepe. Ennek terjedelmes, több amerikai egyetemi könyvtár összefogásával készített bibliográfiája és digitális szövegbemutatása[343] nem csak a téma általános megközelítéséhez nyújt kapaszkodót, hanem egyes kiemelkedő női személyiségek életrajzának a tanulmányozásához is. A közülük kikerült, nagy műveltséget szerzett nőkről szól a *Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History* (Fekete nők az Elefántcsont-toronyban, 1850–1954: intellektuális történet) című kötet.[344] A déli államok neveléstörténetének századfordulós bemutatását adja James Anderson *The Education of Blacks in the South, 1860–1935* (A feketék nevelése Délen, 1860–1935)[345] című műve. Számos, a témához kapcsolódó tanulmányt tartalmaz a *Journal of Negro Education* című folyóirat is.

Több, egy-egy korszakról vagy neveléstörténeti résztémáról szóló tanulmány is kiemelhető az amerikai nőnevelés-történet produktumai közül, mint például Geiger néhány 19. századi évtized lánynevelését bemutató írása.[346] Említésre méltó az amerikai neveléstudományi, történelmi folyóiratok gazdag lánynevelés-történeti anyaga is. Ezek közül a témával kapcsolatos cikkanyagát tekintve jelentős az 1961-től megjelenő *History of Education Quarterly* című negyedéves folyóirat, amelynek például 1984-ben a tavaszi száma kifejezetten az amerikai nőnevelés történetéről szólt.

Számos mű született az európai országoknak sok tekintetben példát adó amerikai nőnevelésről és annak múltjáról kontinensünkön is már a 19. századtól kezdve. Az angol szerzőnő, Burstall például 1894-ben az elsők között foglalta össze ismereteit a témáról.[347]

Az észak-amerikai kontinens másik országa, *Kanada* neveléstörténészei is sok, a nőneveléssel kapcsolatos kutatást folytattak az elmúlt évtizedekben. Az Amerikai Egyesült Államok neveléstörténetéhez hasonlóan itt is fontos a kultúrájukban, nyelvükben különböző, együttélő népek történelmének minél alaposabb

343 *Black Nurses in History. A Bibliography and Guide to Web Resources.* http://libguides.rowan.edu/blacknurses (A letöltés ideje: 2018.05.24.)

344 Evans, Stephanie Y.: *Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History.* Gainesville, FL, University Press of Florida, 2007.

345 Anderson, James D.: *The Education of Blacks in the South, 1860–1935.* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1988.

346 Geiger, Roger L.: The „Superieur Instruction of Women" 1836–1890. In: Geiger, Roger L. (ed.): *American College in the Nineteenth Century.* Nashville, Tennessee, Vanderbilt University Press, 2000. 183–196.

347 Burstall, Sara A.: *The education of girls in the United States.* London, Swan Sounenschein & Co., 1894.

feltárása. A kanadai lánynevelésről több tanulmányt közölt a Canadian History of Education Association (Kanadai Neveléstörténeti Társaság) lapja, a Queensben szerkesztett, 1988-ban alapított *Historical Studies in Education* című folyóirat.[348] A kutatásokhoz olyan (francia és angol tételeket egyaránt tartalmazó) bibliográfiák nyújthatnak segítséget, mint a *Bibliography of Canadian Educational History.*[349]

Latin-Amerika egyes országai

Latin-Amerika nőnevelés-története iránt az elmúlt évtizedekben világszerte fokozott érdeklődés volt tapasztalható. Olyan könyvek és tanulmányok megjelenése is jellemzi a korábbi, kolonialista történetírás tematikájától eltérő kutatási irányokat, mint például a közép- és dél-amerikai ősi kultúrák nőtörténetével foglalkozó művek. A gyarmatosítás korának neveléstörténeti feldolgozása szintén jelentősen megújult értelmezési kereteit, forrásfeldolgozási módszereit tekintve, leginkább a posztkolonialista diskurzus új szemléletéhez kötődően, abból kiindulva. A lánynevelés és női művelődés története Latin-Amerika államaiban is gyakran valamely átfogó neveléstörténeti munka része, mint például a mexikói Aizpuru könyve[350] esetében, aki mintegy húsz oldalnyi terjedelemben tárgyalta azt a kérdést, hogy hogyan próbálták az európai misszionáriusok Új-Spanyolországba átplántálni a nőnevelés *castellano* hagyományait, mely elsősorban a hitoktatáson nyugodott, kiegészítve azt a női kötelességekről szóló elméleti és gyakorlati tanításokkal. Ugyanő részletesebb, önálló munkában[351] is kifejtette mindezt, gazdag elsődleges forrásanyaggal alátámasztva, és szerkesztett egy nőnevelés-történeti antológiát[352] is. Szintén a mexikói nőnevelés történetéről született Maria Adelina Arredondo *Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico* (Engedelmeskedni, szolgálni, ellenállni: nőnevelés Mexikó történetében) című, már a címében is sokatmondó könyve.[353]

348 A folyóirat az alábbi honlapon keresztül érhető el: http://historicalstudiesineducation.ca/index.php/edu_hse-rhe (A letöltés ideje: 2018.05.27.)

349 *Bibliography of Canadian Educational History.* http://historicalstudiesineducation.ca/index.php/edu_hse-rhe/article/viewFile/4290/4373 (A letöltés ideje: 2018.05.27.)

350 Aizpuru, Gonzalbo Pilar: La educación femenina. In: Uő: *Historia de la educación en la época colonial. La educación de los criollos y la vida urbana.* México, El Colegio de México, 1990. 319–340.

351 Aizpuru, Gonzalbo Pilar: *Las mujeres en la Nueva España. Educación y vida cotidana.* México, El Colegio de México, 1987.

352 Aizpuru, Gonzalbo Pilar (ed.): *La educación de la mujer en la Nueva España. Antología.* México, Sep. El Caballito, 1985.

353 Arredondo, Maria Adelina (coord.): *Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico.* México, Porrúa, UPN, 2003.

Európához hasonlóan valamennyi latin-amerikai országban számos kutató foglalkozik a nők felsőoktatásba kerülésének történetével, és kiadványok, konferenciák, kiállítások jelzik eredményeiket, mint például a 2008-ban, az ottani nők egyetemre lépésének 100. évfordulóján Peruban rendezett tárlat.[354]

Az utóbbi időben Magyarországon is találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a latin-amerikai nőtörténettel és lánynevelés-történettel foglalkoznak. Ezek közül kiemelkednek Jancsó Katalin vizsgálatai, aki limai forrásfeltárásaira támaszkodva a téma perui jellegzetességeinek bemutatásával foglalkozik.[355] Jelen mű szerzője pedig a 16. századi azték nők nevelésének, életének spanyol forrásokban – különösen Bernardino de Sahagún munkáiban – közvetített történetét tárta fel az elmúlt években.[356]

Művek és kutatások a nőnevelés történetéről Magyarországon

Magyarországon már a 19. században születtek olyan munkák, amelyek szerzői visszatekintettek korábbi korok nőnevelési törekvéseire. Ezek a legtöbb esetben az akkoriban formálódó pedagógiai sajtóban, kiemelten például a *Nemzeti Nőnevelés* és a *Magyar Pædagogia* számaiban jelentek meg. A századfordulóhoz közeledve és azon pár évvel túllépve is gyakori téma volt az évszázaddal korábbi, a hazai nőoktatás és nőemancipáció hajnalát jelentő időszakot érintő visszatekintés, például Péterfy Sándor,[357] Várnay Sándor,[358] Szelényi Ödön[359] és mások tollából. Péterfy Sándor *A magyar elemi népoktatás* című, kétkötetes könyve I. részében

354 Cien Años de Mujeres en las Aulas universitarias, 1908–2008. *El Reportero de la Historia*, 24 de noviembre 2008. http://mujeresenlasaulasuniversitarias.blogspot.com/2008/11/ (A letöltés ideje: 2018.05.27.)

355 Lásd: Jancsó Katalin: Intelectuales peruanas a fines del siglo XIX y a principios del siglo XX. *Acta Scientiarum Socialium*, Tomus XX., Kaposvár, 2005. 81–96.; Uő: A női nevelés kezdetei Peruban. *Neveléstörténet*, 2009. 3–4. 94–102.

356 Kéri Katalin: Női egészség, női gyógyítók az aztékoknál. *Egészségnevelés*, 2003/4. 180–183. Uő: Lánynevelés az aztékok körében. *Neveléstörténet*, 2004/1. 92–110. és *Bábák, szülésznők*, 2006/március. 4–6.; Uő: La mujer azteca. In: *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 2. Eds.: Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón, Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2004. 537–554.;

357 Lásd például: Péterfy Sándor: Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig. I. *Nemzeti Nőnevelés*, 1887. március VIII. évfolyam III. füzet 105–109., II. Uo. 1887. május VIII. évfolyam V. füzet 193–205.

358 Várnay Sándor: Nőoktatás a száz év előtti Pesten. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. szeptember XXX/VII. 335–339.

359 Szelényi Ödön: Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. *Nemzeti Nőnevelés*, 1916. május, XXXVII. évf. V. 239–258.

külön fejezetet[360] szentelt az 1868 előtti leányiskolák és a nőnevelés bemutatásának. Szuppán Vilmos pedig *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene*[361] címmel írt könyvet ugyanabban az évben. Már ebben, a lánynevelés-történet kutatásának korai időszakában is fontos téma volt a 19. századi jeles nőalakok vagy a női művelődésért sokat tett férfiak életútjának a bemutatása. Brunszvik Teréz,[362] Teleki Blanka,[363] Karacs Teréz,[364] Fáy András,[365] De Gerando Antonina,[366] Veres Pálné Beniczky Hermin,[367] Zirzen Janka[368] életművéről, nőoktatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenységéről több esetben olyanok emlékeztek meg, akik személyesen ismerték őket. Ráakadhatunk olyan lánynevelés-történeti be-

360 Péterfy Sándor: Leányiskoláink és nőnevelésügyünk állapota az 1868-dik évi XXXVIII. törvényczikk keletkezését megelőző korszakban. In: Uő: *A magyar elemi népoktatás.* I. Budapest, 1896. 158–169.

361 Szuppán Vilmos: *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene.* Budapest, 1896.

362 Lásd például az alábbi életrajzot: Rapos József: *Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve.* Budapest, Nyomatott Kunossy és Réthy könyvnyomdájában, 1868.

363 Életútját többen is megírták már a 19. század végén, lásd: P. Szathmáry Károly: *Gróf Teleki Blanka életrajza.* Leövey Klára jegyzetei nyomán. Budapest, 1886. A művet meleg szavakkal ajánlotta az olvasók figyelmébe a *Vasárnapi Ujság*, 1886. december 12. XXXIII. 50. 811. Kemény kritikával illette viszont a könyvet az újabb kor elemzője, Sáfrán Györgyi, Leövey Klára töredékesen maradt kéziratainak kiváló ismerője, aki egy írásában hangsúlyozta, hogy P. Szathmáry Károly életrajzi könyvében az eredeti jegyzetek adataiból kihagyott minden olyant, amelyik a kiegyezés után kompromittálónak számított. Lásd: Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre.* Bukarest – Budapest, Kriterion – Európa Kiadó, 1979. 175.); De Gerando Antonia: *Gróf Teleki Blanka élete.* Budapest, 1892. (De Gerando Antonina Teleki Blanka unokahúga, Teleki Emma és a francia De Gerando August leánya volt.)

364 Lásd például az alábbi forráskiadást: *Karacs Teréz összes munkái.* Nyomtatott Tóth Lajosnál Miskolczon, az Író tulajdona, 1853.; továbbá: Sebestyénné Stetina Ilona: Karacs Teréz (1807–1892). *Magyar Pædagogia*, 1893. január–február, II. évf. 1–2. sz. 1–10.; Szigethy Karolina: Karacs Teréz. *Nemzeti Nőnevelés*, 1893. 338–343.

365 Komáromy Lajos: *Fáy András mint paedagogus.* Budapest, 1886.; Findura Imre: *Fáy András élete és művei.* Budapest, 1888.; Badics Ferencz: *Fáy András életrajza.* Budapest, 1890.; Erdélyi Pál: *Fáy András élete és művei.* Budapest, 1890. stb.

366 Sebestyénné Stetina Ilona: De Gerando Antonina (1845–1914). *Magyar Pædagogia*, 1915. október 24. évf. 8. sz. 465–476. (Újabban például a következő tanulmányok foglalkoztak részletesen az egykori tanárnő életútjával: Kéri Katalin: A modern leánynevelés útjain – De Gerando Antonina. *Embernevelés*, 1996/2. 11–18.; Márton Hajnalka: A történet kezdete. De Gerando Antonina életútjának töredékei. *Magiszter*, 2013/nyár, 113–120.; Kereszty Orsolya: A nők középfokú oktatása a kolozsvári községi/állami felsőbb leányiskolában a dualizmus kori Magyarországon. *Magiszter*, 2007/3–4, 157–172.; Borbíró Fanni: Estke és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése. In: Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak…, avagy a nemek története.* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 157–164.)

367 Rudnay Józsefné – Szigeti Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése.* Országos Nőképző Egyesület, Budapest, 1891. és 1901.; Gyulai Pál: Veres Pálné emlékezete. *Budapesti Szemle*, 1896. 86. évf./232. 454–458.; Geőcze Sarolta: Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. *Magyar Pædagogia,* 1904. XIII. évf. 6–7. sz. 321–341. stb.

368 Sebestyénné Stetina Ilona: Zirzen Janka. *Magyar Pædagogia,* 1930. január–február, 39. évf. 1–2. sz. 11–17.

mutatásokra is a korabeli sajtóban, amelyek valamilyen évfordulóhoz, eseményhez kötődtek. Ilyen volt például a *Vasárnapi Ujság*ban az az 1899-es cikk, amely a budapesti nemzetközi gyermekvédő kongresszushoz kapcsolódóan jelent meg *A kisdednevelés és nőképzés úttörői* címmel. Ebben a szerző bemutatta Brunszvik Teréz, – az 1831-es kolerajárványban fiatalon elhunyt – Beniczky Pálné Sturmann Karolina, leánya, Veres Pálné Beniczky Hermin, annak leánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda, illetve Teleki Blanka és Karacs Teréz, Teleki Sándorné, Csiky Kálmánné és Emich Gusztávné lánynevelési törekvéseit.[369]

Természetesen nem csupán a magyar, hanem a külföldi nőnevelés-történet kutatásának eredményei is megjelentek hazánkban. 1864-ben adta ki az Akadémia Nagy Márton (1804–1873)[370] piarista szerzetes *A keleti nevelészet* című (korábban akadémiai előadásként megtartott) munkáját, amely az ókori kínai, indiai, perzsiai és egyiptomi nevelésről íródott, és ebben a kínai lánynevelésről is adott rövid áttekintést.[371] (Mészáros István szerint tanulmánya „az egyik első hazai egyetemes neveléstörténeti hosszmetszet".[372]) Kína nevelésügyének bemutatásánál Nagy Márton hosszabban írt az ottani ókori családi életről, a házasodási és gyermeknevelési szokásokról. A hazai szakirodalomban ő volt az egyik első olyan tudós, aki a kínai gyermekségtörténet témájának hosszabb figyelmet szentelt. Kiemelte a fiú és leánygyermek nevelése közötti különbségeket, amelyek már a születéstől fogva egyértelműen jelzik a kínai társadalomban, hogy a fiú fontosabb a közösségben.[373] Írt arról a szokásról is, hogy Kínában a fiúk mellé születésükkor a férfias foglalkozások tárgyait helyezik, a leányok mellé pedig a női lét tipikus kellékeit: „az ujjonnan született gyermek, kinek születésénél az ajtó elé nyíl és ív akasztatik, gondosan takartatik be a legjobb kelmébe; a leány, kinek születés jele a szülék ajtaja előtt orsó és fonál, csak rongyokba göngyölgettetik. A leánynak cseréppel kell megelégednie, míg a gyermek drágakővel játszik, s ha az apát gyermekei számáról kérdezik, akkor ő csak a fiúkat számlálja."[374] Nagy Márton az akadémiai beszéd írott változatához nem

369 V. K.: A kisdednevelés és nőképzés úttörői. *Vasárnapi Ujság*, 1899. szeptember 17. 46. évf. 36. 631.

370 Nagy Márton piarista tanár, a bölcsészettudomány doktora 1844-ben lett az Akadémia levelező tagja. Az életrajzi lexikonok szerint számos pedagógiai és bölcsészeti tárgyú művet írt, ezek között találhatjuk neveléstörténeti tanulmányait. A Szinnyei József-féle összefoglalás szerint írt egy könyvet is *A nevelészet története* címmel, ám ez kéziratban maradt. Lásd: Nagy Márton. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. kötet, Budapest, Hornyánszky Akad. K., 1903. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/n/n17413.htm (A letöltés ideje: 2018.05.21.)

371 Nagy Márton: *A keleti nevelészet.* Magyar Akadémiai Értesitő Negyedik kötet Első füzet, Pest, Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvárusnál, 1864. 64–128.

372 Mészáros István: *Nagy Márton.* http://www.kislexikon.hu/nagy_marton.html (A letöltés ideje: 2018.05.21.)

373 Jellemző részlet ezen leírásában az a szóhasználat, amely a magyar nyelvben ma is gyakori: Nagy Márton maga is csak a fiúk megnevezésére használta a „gyermek" kifejezést.

374 Nagy Márton i. m. 73–74.

fűzött forrás- és irodalomjegyzéket. Szóhasználatából,[375] témakiemeléséből lehet viszont arra következtetni, amit egyes szerzők nevének szövegközi kiemelésével ő maga is alátámaszt: műve nem elsődleges források elemzésén és nem a bemutatott „keleti" országokban szerzett ismereteken alapult, hanem leginkább német szakmunkákon. Kína leírásához Fresnelt használta, India bemutatása esetében pedig Wuttke, Cramer és Bunsen nevére, Egyiptomnál szintén ez utóbbi két szerzőre utalt.

Az első, kifejezetten lánynevelés-történeti tanulmányok között említhető példaként a szintén külföldi szakmunkákra támaszkodó – az 1870-es években a nőnevelésben aktívan munkálkodó[376] – Gyulay Béla (1844–1909) *Nőnevelés az ó-korban* című munkája.[377]

Kiss Áron a tanító- és tanítónőképzők számára a századvégen összeállított *Olvasókönyv*ben közölte *A nőnevelésről* című értekezését, amelynek elején rövid áttekintést adott régi korok nőideáljáról és leánynevelési szokásairól. Már írásműve elején leszögezte, hogy „A nőnevelés felőli nézetek mindig attól függenek, milyen a nő társadalmi helyzete egyik, vagy másik nép keblében."[378] Többek között Fénelon művének Barkóczy-féle, 1842-es hazai fordításából idézett, és említette Fáy András, Pestalozzi és Spencer nőnevelési gondolatait is.

A 19. század végétől megjelenő, felsőoktatási tankönyvként írt neveléstörténeti kézikönyvekben és egyetemi előadásokban a lánynevelés-történet különböző részletei bizonyíthatóan jelen voltak. A hazai neveléstörténet első kiemelkedő tanárai, kutatói, szakírói, Garamszeghi Lubrich Ágost, Finászy Ernő vagy Prohászka Lajos figyeltek tehát erre a tématerületre, és műveikből kitűnik, hogy e tudósaink kiválóan ismerték a nőnevelés-történet számos hazai és külföldi, elsődleges és másodlagos forrását. Könyvünk következő bekezdéseiben közülük Finászy Ernő könyveit mutatjuk be a nőnevelés-történet historiográfiája szempontjából. Az ő négykötetes egyetemes neveléstörténeti összefoglalója a téma szempontjából újdonságértékű volt a 20. század elején, például amiatt, mert több, a nőnevelésről benne foglalt forrásrészlet először, a szerző fordításában jelent meg magyarul. Az ókori neveléstörténetről szóló könyvében írt a homé-

375 Németes és angolos írásmóddal vett át az indiai vallással, kasztrendszerrel kapcsolatos neveket, szavakat, például ezeket: xatrija (= ksatrija), cúdra (= súdra), Wischnu-Siwa, Krichna, sanscrit, Pantschatantrum stb.). Emellett egyes esetekben megadta az általa használt német szövegben szereplő kifejezést is a nehezen értelmezhető szavak mellett, például: „elöljáróitok (Oberschaman)". Nagy Márton i. m. 100.

376 1876-tól a budapesti V. kerületi polgári leányiskola igazgatója lett, és megszervezte mellette az első női kereskedelmi tanfolyamot.

377 Gyulay Béla: *Nőnevelés az ó-korban.* Budapest, 1883.

378 Kiss Áron: *A nőnevelésről.* In: Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péterffy Sándor (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára.* Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása, 1891. (második, javított kiadás) 221.

roszi kor nőneveléséről,[379] a spártai[380] lánynevelésről, és több helyen is a klasszikus görög művek nőnevelési részleteiről. Hivatkozott forrásai között ott találjuk például Rossignol *De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens* (A régiek férfi- és nőneveléséről és képzéséről)[381] című kötetet, amelynek rövid annotációjában Fináczy kiemelte, hogy elavult és „kevés kritikával írt könyv", ám a görög és római lánynevelésről írt fejezeteit méltatta. James Donaldson *Woman, her position and influence in ancient Greece and Rome and among the early christians* (A nő; helyzete és befolyása a régi Görögországban és Rómában és a korai kereszténységben)[382] című könyvét is használta, és azt írta róla, hogy „Aki a klasszikus népek nőnevelését meg akarja érteni, e könyvet nem mellőzheti."[383] Az ókori római nők neveléséről többek között Bogár István *A római nőnevelés,*[384] Garzó Miklós *Leánynevelés a régi rómaiaknál*[385] című munkáját, és Gyulay Béla már említett könyvét használta. (E szerzők művei mutatják az ókori nőnevelés-történet iránti korabeli hazai érdeklődést.) A zsidóság régi nevelési eszményeit és gyakorlatát bemutató részben is külön alfejezetet szentelt Fináczy a nőnevelés – bibliai idézetekkel illusztrált – bemutatásának.[386]

A monumentális neveléstörténeti összefoglalás második, középkorról szóló kötetében[387] is számos, különböző népek és korszakok lányneveléséről írt hosszabb-rövidebb fejezet található Fináczy Ernő művében. Német botanikai szakírók műveit felhasználva értekezett Szent Hildegard életéről és természetrajzi művéről; a muszlim nőnevelésről Goldziher Ignác kutatási eredményeinek felhasználásával írt; a középkori zsidóság nőnevelési gyakorlatáról is közölt egy rövid bemutatást, és külön – később számos szerző által használt és idézett – fejezetben foglalta össze a középkori keresztény nőnevelés sajátos-

379 Fináczy Ernő: *Az ókor nevelés története.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1922. (második, bővített kiadás) 26–27.

380 Uo. 65–66.

381 Rossignol, Jean Pierre: *De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens.* Paris, Labitte, 1888.

382 Donaldson, James Sir: *Woman, her position and influence in ancient Greece and Rome and among the early christians.* London – New York – Bombay – Calcutta, Longmans, Green, and Co., 1907. A szerző keresztnevét Fináczy Ernő magyarosan „Jakab"-ként közölte. A mű eredeti kiadásának kiadóját ő nem nevezte meg, kiadási helyszínként pedig csupán Londont jelölte. A mű 1994-ben ismét megjelent, az Elibron Classics sorozatban facsimile kiadásában. Az 1994-es kiadás elektronikus változata a https://archive.org/details/womanherposition00donarich oldalon szabadon hozzáférhető. (A letöltés ideje: 2018.05.12.)

383 Fináczy Ernő: *Az ókori nevelés története...* i. m. 199.

384 Bogár István: *A római nőnevelés*. Pápai Jókai Kör évkönyve, Pápa, XIX. kötet, évsz. nélkül 16–22.

385 Garzó Miklós *Leánynevelés a régi rómaiaknál.* Budapest, Lloyd Társaság nyomdája, 1906.

386 Fináczy Ernő: *Az ókor nevelés története...* i. m. 311–313.

387 Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története.* Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. (második kiadás)

ságait.[388] Ebben két forrásrészlet fordítását közölte, amelyeket latinból, illetve franciából fordított (Szent Jeromos levele Laetához és egy Dhuoda grófné kézikönyvéből vett részlet). A fejezet megírásához és a kútfők értelmezéséhez főként német, és mellettük magyar szerzők írásait használta, például Gyürky Ödön (1863–1938) katolikus író, hírlapíró- és szerkesztő *Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából* című művét.[389]

A renaissancekori nevelés története című könyvben Finászy az itáliai nőnevelés bemutatásáról szóló alfejezetben ugyan a lábjegyzetben ajánlott egy német tanulmányt,[390] ám megjegyzésként az alábbiakat fűzte hozzá: „Meg kell azonban jegyeznem, hogy tárgyalásom nem ezen a dolgozaton, hanem a forrásokon alapszik",[391] és utalt még arra, hogy Beödi Balogh Ilona írt doktori értekezést *Az olasz nő a renaissance idejében* címmel.[392] Műve későbbi részében ismertette Vives nőnevelési gondolatait, az eredeti, latin nyelvű forrásszövegekre támaszkodva.[393] Külön alfejezetet szentelt a lutheri vallásreformáló mozgalom lányiskoláinak, saját fordításban közölve egy 1543-ban keletkezett braunschweigi lányiskolai szabályzat szövegének részletét.[394]

Az *újkori nevelés története*[395] című kötetben – bár Comenius pedagógiájának taglalásánál is ejtett néhány szót annak lánynevelléssel kapcsolatos elképzeléseiről – a harmadik, racionalizmusról szóló fejezet 24. alrésze az első olyan, amelyben Finászy a lánynevelés történetéről írt: Fleury, Fénelon és Molière műveiből vett gondolatokkal és ezek összevető, a korszak viszonyaiból kibontott elemzését nyújtotta a *Nőnevelés Franciaországban. Fénelon* címmel.

388 Tizenkettedik fejezet. A keresztény nőnevelés. Uo. 300–318.

389 Gyürky Ödön: *Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából.* Budapest, 1895. Gyürky Ödön pedagógiai érdeklődését jól jelzi, hogy bölcsészdoktori értekezését *Rousseau nevelési elvei* címmel írta 1882-ben. Az adatot közli: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* i. m. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/g/g07368.htm A Szent István Társulat által 1886 és 1919 között kiadott *Népiratkák* című, összesen 329 füzetből álló sorozatában is Gyürky készítette a *Mester uram a nevelésről* című írást, amely (a sorozat 21. részeként) 1894-ben jelent meg. Lásd erről: *Magyar Katolikus Lexikon.* http://lexikon.katolikus.hu/N/N%C3%A9piratk%C3%A1k.html (A letöltések ideje: 2018.05.13.)

390 Ruhmer, Wilhelm: *Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Renaissance.* Bonn, Druck von H. Ludwig, 1915. Finászy ennek a német szerzőnek a keresztnevét is magyarosan, „Vilmos"-ként közölte. Hivatkozásában nem jelölte a mű alcímét, ez a következő: *Nebst einer kritischen würdigung der leistungen mittelalterlicher...* A Finászy-féle kötet a Ruhmer által írt mű kiadási helyszínét sem tartalmazza. A bibliográfiai adatok pontosítását a Franklin Penn Library digitális katalógusának segítségével végeztük el.

391 Finászy Ernő: *A renaissancekori nevelés története.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1919. 76.

392 A kutatónő 1915-ben Budapesten védte meg ezt a 63 oldal terjedelmű értekezését. A művet az OSZK-ban őrzik.

393 Finászy Ernő: *A renaissancekori nevelés története...* i. m. 160–161. Finászy lábjegyzetében azt jelezte, hogy a *De institutione feminae christianae* című – 1935-ig magyar fordításban nem olvasható – munka 1540-es bázeli kiadását használta.

394 Uo. 215–218.

395 Finászy Ernő: *Az újkori nevelés története.* Budapest, 1927.

A naturalizmus pedagógiájának bemutatása során részletesen kitért Rousseau *Emil* című művének elemzésére, külön kiemelve abból a lánynevelésre vonatkozó gondolatokat, hangsúlyozva, hogy Zsófia nevelése tartalmában és céljaiban is lényegesen eltér a fiúkétól és a nemeslányok – 18. század közepén szokásban lévő – tanításától is. Ebből és a francia forradalom alatti időszak elemi iskoláinak, köztük különböző leányiskoláknak bemutatásából is világosan kiderül, hogy a szerző széles körűen tájékozódott a francia szakirodalomban, és annak idézett részleteit, a kulcsfogalmakat ő maga tette át nyelvünkre. Művében kiemelte még Campe *Väterlicher Rath an meine Tochter* (Atyai tanácsok leányomnak) című írását, mint a német felvilágosodás egyik fontos lánynevelési tanácsadó könyvét, és több további helyen tett hosszabb-rövidebb utalást a lánynevelésre, például a Pestalozzi életművét bemutató részben.

Nőnevelés-történeti szempontból is említésre méltó e korszakból Szelényi Ödön *A magyar evangelikus nevelés története* című munkája,[396] melynek 9. fejezete a nőnevelésről írott, ezen belül a lutheri nőideálról szól.

Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a 20. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek. Kornis – egyéb, a témával kapcsolatos tanulmányai[397] mellett – 1927-ben publikálta *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* című, kétkötetes könyvét.[398] Ezek közül a másodikban szerepel *A régi magyar leánynevelés* című, terjedelmes fejezet (a 455–581. oldalon), amely a középkor kolostori és lovagi nevelésétől kezdi a téma bemutatását, külföldi szerzők (Szent Ágoston, Erasmus, Nettesheimi Agrippa, Vives, Ratke, Comenius, Madame de Maintenon, Fénelon, Rousseau, Condorcet és mások) nőnevelési gondolatainak, műveinek rövid jellemzésével. Jóllehet művében tehát több külföldi szerzőre vonatkozó megállapításokat is tett (hivatkozva például Fináczy előbb említett munkáira), Kornis összefoglalása alapvetően a magyarországi lánynevelésről és a nőeszmény hazai alakulásáról íródott – a középkortól 1848-ig terjedően – nyomtatott és kéziratos forrásokkal részletesen alátámasztva. Számos olyan sajtóvitára, irodalmi műre hivatkozott, illetve ezek elemzését nyújtotta, amelyekből a könyve megírása óta eltelt 90 esztendőben sok kutató merített, csupán az elemzés nézőpontjai változtak némileg. Ő például már részletesen leírta a reformkorban jelentős, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain a

396 Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra.* Grafikai Műintézet, Wigand K. F., Pozsony, 1917.

397 Lásd például: Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés. *Budapesti Szemle*, 1927. január, 593. sz. 57–94.

398 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* 1–2. k. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.

nők művelődési lehetőségeivel kapcsolatosan lefolytatott vitát, és utalt sok, a *Felső Magyar Országi Minerva* vagy a *Nemzeti Nőnevelés* című lapokban megjelent cikkre. Kiemelte többek között Széchenyi István, Fáy András, Takáts Éva, Steinacker Gusztáv, Karacs Teréz, Teleki Blanka, De Gerando Antonina nőnevelési elképzeléseit, leírta iskolaszervező tevékenységüket, de áttekintést adott híres költők és írók (például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty) női művelődésről vallott gondolatairól is. Műve azonban több, mint vélemények és életművek ismertetése, hiszen külön fejezetet szentelt a leánynevelő intézetek bemutatásának.

A két világháború között már megfigyelhető volt az a – nem csupán hazánkban látható – jelenség, hogy a nőnevelés, a nőemancipáció történetének kutatói között megjelentek a nők is. Brunszvik Teréz újabb életrajzát[399] például Czeke Marianne és Révész Margit készítették el 1926-ban. Schwarcz Etel,[400] Evva Gabriella,[401] Joób Irén,[402] Bobula Ida[403] ebben az időszakban írták doktori értekezésüket. A Bobula Ida által írott műről 1935-ben a *Századok* című lapban írt ismertetést Pleidell Ambrus, és ez jól mutatja a korszak nőtörténeti kutatásokkal kapcsolatos vélekedését: a recenzens szerint *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* című könyv „tárgyánál fogva inkább a publicisztika felé hajlik, hiszen a nők helyzetét a régi társadalomban modern szemlélet és modern törekvések avatták történelmi problémává".[404] Pleidell tehát nem tartotta a történetkutatás tárgyának a nők (társadalom)történetét. Azt azonban elismerte, hogy „a munka olyan tudományos apparátussal készült, hogy mindig hasznos segédeszköz lesz a XVIII. század társadalmi képének helyes megítélésénél",[405] és dicsérte a szerző-nő könnyed stílusát, színes korrajzát.

Több korabeli lap, többek között és kiemelten is az 1935-ben Pécsett induló és hat évfolyamot megért *Magyar Női Szemle* is sok, a témához kapcsolódó, női kutatók tollából való írást közölt, köztük számos, híres nőalakról írott mik-

399 Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit: *Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Brunszvik Teréz emlékiratai.* Budapest, 1926.

400 Schwarcz Etel: *Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon.* Debrecen, Fővárosi Nyomda, 1938. Dissertatio Universitatis Debreceniensis sorozat.

401 Evva Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei.* Szeged, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt., 1933. (Evva Gabriella nem csupán nőnevelés-történeti, hanem saját kora lánynevelésével kapcsolatos publikációkat is közölt. Lásd például tőle: Nőnevelésünk válsága. *Nevelésügyi Szemle*, I. évf. 3. 1937. március, 160–162.)

402 Joób Irén: *A középkori magyar leánynevelés története.* „Universum" Kereskedelmi- és Ipari Nyomda, Kassa, 1933.

403 Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában.* Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933.

404 Pleidell Ambrus könyvismertetése Bobula Ida könyvéről. *Századok*, 1935. április–június, LXIX. évf. 4–6. sz. 249.

405 Uo. 249.

ro-biográfiát,[406] illetve neves gondolkodók nőkről, nőnevelésről szóló gondolatainak bemutatását.[407]

Az 1930-as években több, a külföldi és a hazai nőnevelés történetének alaposabb megismerését segítő forráskiadvány is napvilágot látott, és megszülettek az ezekhez kapcsolódó elemzések. Péter János erdélyi latin nyelvtanár 1935-ben jelentette meg Kézdivásárhelyen Juan Luis Vives válogatott pedagógiai munkáit,[408] benne a középkori keresztény nőeszményt leíró, *A keresztény nő neveléséről* című művet. Ugyanő készített elemzést – számos latinból átültetett forrásrészlettel – Erasmus nevelési elképzeléseiről, benne külön a lánynevelésről szóló fejezettel.[409] 1936-ban adták ki magyarul Sebes Gyula fordításában Fénelon 1687-es, Európa-szerte nagy hatást gyakorló nőnevelési munkáját.[410]

Ekkoriban jelentek meg nagyobb számban hazai lánynevelési forrásmunkák is, például *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái*[411] 1935-ben. 1938-ban látott napvilágot a helyenként neveléstörténeti szempontból is értékelhető bejegyzéseket tartalmazó mű, Kölcsey Antónia 1838–1844 között írott naplója.[412] Kiadásra került Czeke Marianne gondozásában és bevezetésével Brunszvik Teréz naplójának I. része.[413] (Ezt 1926-ban már megelőzte Brunszvik *Félszázad életemből* című művének[414] publikálása.) Női naplókról szóló elemzések is megjelentek[415] a két világháború közti időszakban.

406 Lásd például az alábbi írást: Madarász Erzsébet: Az első magyar orvosnő: Hugonnai Vilma emlékezete. *Magyar Női Szemle*, III. évf. 1–2. sz., 1937. január–február, 2–8. Madarász Erzsébet orvosnő a Meskó Zoltán-alapította szélsőjobboldali Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt nőpolitikájának kidolgozója volt az 1930-as évek elején. Lásd erről: Udvarvölgyi Zsolt: *Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek, és a Meskó-párt.* Budapest, ELTE BTK, 2004. (szakdolgozat részlete) http://mek.oszk.hu/02100/02105/02105.htm#n46 (A letöltés ideje: 2018.05.13.)

407 Lásd például: Kelp Anna: Széchenyi és a női eszmény. *Magyar Női Szemle*, IV. évf. 5–6. sz., 1938. május–június, 81–87.

408 Péter János (ford., bevez., jegyzetek): *Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei.* Kézdivásárhely, 1935.

409 Péter János: *Erasmus nevelési eszméi.* Gyulafehérvár, Papp, é. n.

410 Fénelon, François de Salignac de la Motte: *A leányok neveléséről.* Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936.

411 *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. Tanítványaival válogatta Evva Gabriella. Magyar irodalmi ritkaságok, 31.

412 *Kölcsey Antónia naplója.* Bevez., kiad.: Kozocsa Sándor. Budapest, Rózsavölgyi, 1938. Erre a kiadásra támaszkodva jelent meg újra a napló 1982-ben, Gábor Júlia válogatásában, az ő utószavával és jegyzeteivel. Magvető Kiadó, Budapest. Az 1938-as kiadást bemutatta Bobula Ida a *Magyar Női Szemle* című lapban. V. évf. 1–2. sz., 1939. január–február, 31.

413 *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései*. I. Szerk. és bevez. tanulmányokkal ellátta: Dr. Czeke Marianne. Budapest, 1938.

414 Brunszvik Teréz: *Félszázad életemből.* (Mein halbes Jahrhundert) Ford.: Petrich Béla. Közli: Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit. Budapest, 1926.

415 Lásd például az alábbi írást: Pukánszkyné Kádár Jolán: Két napló. (Déryné és Jászai M. naplójának elemző összevetése.) *Magyar Női Szemle*, V. évf. 1–2. sz., 1940. január–február 5–9.

Az 1940-es években kezdett publikálni Sáfrán Györgyi (1911–1985),[416] akinek a 19. századi haladó női törekvések álltak érdeklődése középpontjában. Később, az 1960-as években ugyanő tette közzé a *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára*[417] című munkát. (A műnek egy későbbi kiadása is megjelent.[418]) 1942-ben publikálta korábbi előadása szövegét a *Magyar Pedagógiá*ban és különnyomatként is Széchenyi István nőnevelési gondolatairól Váradi József.[419] Műve, amely igen népszerű volt a saját idejében, több, a saját korára vonatkozó utalást is tartalmazott, nem csupán a lánynevelés, hanem (még inkább) a hazaszeretet vonatkozásában.

A második világháború utáni években a lánynevelés történetének kutatása megtorpant, de egy-egy elemzés ekkor is napvilágot látott. 1959-ben jelent meg például Taba István Leövey Klárára írott tanulmánya.[420] Az 1960-as évektől viszont – hasonlóan a nőtörténetírás más tématerületeihez – ismét fellendült. Ebben az évtizedben jelentős összegzések születtek, amelyeket aztán egy ideig alig követtek hasonlók. Orosz Lajos összeállításában és igen alapos bevezetésével 1962-ben jelent meg a *A magyar nőnevelés úttörői*[421] című szemelvénygyűjtemény, amely az I. Ratio educationis megjelenésének időszakától a kiegyezésig terjedően mutatja be a hazai lánynevelés fejlődéstörténetét. A kötet, amely máig gyakran idézett alapmű, sok más mellett Brunszvik Teréz, Takáts Éva, Karacs Teréz, Fáy András, Széchenyi István, Teleki Blanka és Lővei Klára témával kapcsolatos írásait és azok elemző bemutatását adja. Ugyancsak 1962-ben jelent meg a *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága*[422] című kötet, amelynek nőneveléssel kapcsolatos fejezetét szintén Orosz Lajos írta, és az ő tollából való a *Teleki Blanka pedagógiai munkássága*[423] című önálló tanulmány is.

Nagyné Szegvári Katalin jogtörténész az 1960-as évek végétől kezdve több olyan, a lánynevelésről, a női művelődésről írott alapmunkát tett közzé, amelyekben a jogi szabályzók változása mellett részletes sajtóanyagra és más, a nőneveléssel kapcsolatos nyomtatott forrásokra támaszkodva, széles nemzetközi

416 Sáfrán Györgyi: *Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete.* Szeged, Árpád Nyomda, 1942. A m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének Közleményei, 4.

417 Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1963.

418 Sáfrán Györgyi: *Teleki Blanka és köre*. Bukarest – Budapest, Kriterion – Európa Kiadó, 1979.

419 Váradi József: Széchenyi és a magyar nőnevelés. *Magyar Pedagógia*, 1942. január–szeptember, 1–3. sz. 1–13.

420 Taba István: Lövei Klára. In: Felkai László (szerk.): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1959. 5–44.

421 Orosz Lajos (összeállította, a bevezetést és jegyzeteket írta): *A magyar nőnevelés úttörői.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

422 *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága*. Vág Ottó, Orosz Lajos, Zibolen Endre tanulmányai, Jausz Béla bevezetésével. Budapest, Tankönykiadó, 1962.

423 Orosz Lajos: Teleki Blanka pedagógiai munkássága*. Pedagógiai Szemle*, 1962. 882–892.

kitekintéssel alapozta meg következtetéseit. A hazai intézményesült lánynevelés-történet meghatározó időszakáról máig az egyik legteljesebbnek tekinthető összefoglalás az általa készített *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)* című, 1969-es kötet.[424] A két nagy részre tagolt könyv az I. Ratio Educationistól a kiegyezésig, illetve a dualizmus korszakát átölelően mutatja be – a korabeli véleményekből és a nőnevelés kritikájából is bőven merítve – a leányiskoláztatás történetét, kitérve a nőemancipáció, a nőegyleti tevékenység és különböző szakmai fórumok (például tanügyi kongresszusok) állásfoglalására is. A mű a leányiskoláztatás mindhárom szintjét áttekinti, a középfokú oktatás esetén külön kitérve a különböző lányiskola-típusok kialakulásának, fejlődésének históriájára.

Ugyancsak az ő, Ladányi Andorral közösen készített műve az a nők hazai egyetemi képzéséről szóló kötet, amely a téma alapműve ma is.[425] Szegvári Katalin nőnevelés-történeti munkái között fontos helyet foglal el továbbá a nevelés- és művelődéstörténet vonatkozásában szintén fontos *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről* című könyv.[426]

A nők egyetemi tanulmányainak történetével foglalkozik több önálló munkájában és könyvfejezeteiben a hazai felsőoktatás-történet jeles szakembere, Ladányi Andor is,[427] aki számtalan levéltári és sajtóforrás feltárásával mutatja be műveiben a téma különböző aspektusait. Burucs Kornélia 1995-ben koronológiai összefoglalást[428] publikált a hazai nőoktatás 19. századi történetéről.

Pukánszky Béla a hazai nőneveléstörténet-írás időben és térben eddigi legátfogóbb monográfiáját publikálta 2006-ban *A nőnevelés évezredei* címmel.[429] Munkájában – melynek előzménye egy általa korábban írt könyvfejezet volt[430] – széles elsődleges és másodlagos forrásbázisra támaszkodva foglalta össze a magyar és egyetemes lánynevelés történetét az ókortól napjainkig. A kötetben a szerző érvényre juttatta a neveléstörténet-írás új tendenciáit: az eszme- és iskolatörténeti megközelítés mellett a művelődés- és társadalomtörténeti alapozás

424 Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969.

425 Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken.* I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért. Budapest, FPK, 1976. Felsőoktatástörténeti Kiadványok 4.

426 N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

427 Ladányi Andor: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 1996/3. 375–389.; Uő: Egyetemi nőkérdés. In: Uő: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2000.

428 Burucs Kornélia: A nők oktatása, 1822–1900. *História*, 1995/4. 19–22.

429 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.

430 Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. In: Németh András – Pukánszky Béla: *A pedagógia problématörténete.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. 331–399.

jellemzi a művet. A kötet külön érdeme, hogy benne számos, a nőnevelés-történet kiemelkedő női alakjait bemutató mikroéletrajz található, melyek a jövőben akár új kutatások kiindulópontjai lehetnek. 2013-ban *A nőnevelés története* címmel[431] jelent meg egy újabb munkája.

A lánynevelés-történeti munkák közül egy másik friss, hazai mű Rébay Magdolna könyve,[432] amely 2006-ban a Debreceni Egyetemen megvédett doktori értekezésének[433] bővített, átdolgozott változata. Kereszty Orsolya pedig 2007-ben, az ELTE PPK-n szerzett doktori címet *Középfokú leánynevelés és nemzetépítés a dualizmus kori Magyarországon* című értekezésével, amely 2008-ban angol nyelven látott napvilágot Németországban.[434] *A Nő és Társadalom* című folyóirat segítségével készített elemzésének is több része érinti a női művelődés mellett a nőoktatás kérdéseit.[435]

Ahogyan a lánynevelléstörténet kutatását tanulmányában röviden bemutató Thun Éva a közelmúltban írta, fontos az inter- és intradiszciplinaritás erősítése ennél a tématerületnél is, hogy új összefüggésekhez, a téma új rétegeinek feltárásához jussunk.[436] Kiemelte például azt, hogy milyen fontos volna a nőnevelés-történeti kutatások körébe jobban bevonni a nők reformpedagógiai mozgalmakban való „látványos részvételé"-nek vizsgálatát,[437] utalva Sztrinkóné Nagy Irén[438] ezzel kapcsolatos eddigi eredményeire.

Munkánk ezen részében szeretnénk jelezni, hogy számos további hazai és külföldi szerző – többek között Szabolcs Éva, Fehér Katalin, Nagy Péter Tibor, Karády Viktor, Mészáros István, Bíró Zsuzsanna Hanna, Hadas Miklós, Fehér Erzsébet, Müller Ildikó, Schadt Györgyné, Hegedűs Judit, Baska Gabriella, Nagy Adrienn, Hornyák Mária, Fáyné Dombi Alice, Kurucz Rózsa, Kovács Sándor, Gróz Andrea, Takács Zsuzsanna Mária, Klein Ágnes, Mervó Zoltánné, Vörös Katalin, Czeferner Dóra, Ács Marianna, Molnár-Kovács Zsófia, Kelbert Krisztina, Pálmai Dóra, Maisch Patrícia, Árvai Tünde és mások – készített jelentős tanulmányokat, könyvfejezeteket és konferencia-előadásokat a hazai és/vagy kül-

431 Pukánszky Béla: *A nőnevelés története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.

432 Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009.

433 Rébay Magdolna Éva: *A leány-középiskolák jogi szabályozása Magyarországon és nemzetközi kitekintésben az 1870-es évektől 1945-ig.* PhD értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2006.

434 Orsolya Kereszty: *Women's education in Hungary in the Era of Dualism. Vision and Debate on Schooling and Learning for Women in the Journal Nemzeti Nőnevelés (Hungarian Female Education) (1879–1919).* Saarbrücken, VDM Verlag, Dr. Müller, 2008.

435 Kereszty Orsolya: *„A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913).* Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 88.

436 Thun Éva: A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról – A társadalmi nemek elméleti kereteibe foglalva. *Educatio*, 2007. tél, 16. évf. 4. 629.

437 Uo. 629.

438 Lásd: Sztrinkóné Nagy Irén: A női szerep változásai és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 2005. 2. 63–68.

földi nőnevelés történetének valamely korszakáról vagy területéről, kiemelkedő alakjairól. (Írásaikra könyvünk későbbi fejezeteiben sok helyen fogunk utalni, ezért itt azok bibliográfiai adatainak a felsorolását mellőzzük.)

1995-ben a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával szerkesztett *Tollam szivárványba mártom...* című, a nőtörténet különböző témáit felölelő elektronikus forrásszöveg-gyűjteményében külön fejezetet állítottam össze a lánynevelés múltjáról.[439] Több, lánynevelés- és nőtörténeti tárgyú tanulmányt, könyvfejezetet és könyveket is publikáltam, amelyek közül fontosnak tartom többek között a Brunszvik Teréz és De Gerando Antonina életútját bemutató, valamint a hazai nőtörténeti kutatások historiográfiáját elemző tanulmányok nemzetközi színtéren való megjelenését.[440]

439 Kéri Katalin (szerk., bevez.): *Tollam szivárványba mártom...* i. m. (osz.n.)

440 Kéri Katalin: Thérèse Brunsvick. In: *Femmes pédagogues.* t. I. – De l'Antiquité au XIXe siècle. Dir.: Houssaye, Jean, Paris, Ed. Fabert, 2008. 281–309. és Uő: Antonina de Gerando. In: *Femmes pédagogues.* t. I. – De l'Antiquité au XIXe siècle. Dir.: Houssaye, Jean. Paris, Ed. Fabert, 2008. 585–610.; Uő: Investigación y enseñanza: la mujer en la historia y en el presente: Informe Húngaro. *Revista Historia de las Mujeres*, Lima, 2015. XVI/159. osz. n. http://www.cemhal.org/anteriores/2015_2016/No_159_1.pdf (A letöltés időpontja: 2018.05.23.); Uő: Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig. *Magiszter*, 2015/április 77–91.

A NŐTÖRTÉNET ÉS LEÁNYNEVELÉS-TÖRTÉNET FORRÁSAI

A forrásokról általában

A nők történetével foglalkozó kutató meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik kutatásai során. A nők életmódjára, társadalmi helyzetére, szerepeire utaló írásos források tartalmukat és mennyiségüket tekintve ugyanis *egyenetlenek*. A nőtörténeti kutatások kapcsán több korszak esetében nem áll rendelkezésre gazdag levéltári forrásanyag, a mai napig sem jól kidolgozottak a kutatásmódszertani alapok, a tipológiai alapvetések. E témát illetően tehát új utakat, korábban figyelmen kívül hagyott forrásokat, írásos és tárgyi emlékeket kell keresni, és ezeket kell beilleszteni az egyes korokról, földrajzi helyszínekről szóló történeti elemzések, leírások sorába.

A rendelkezésre álló elsődleges és másodlagos források a történeti újkor előtt leginkább férfiak tollából születtek, így szükségképpen a férfiak szükségleteiről és hozzáállásáról tanúskodnak, és nem a nők valóságát tükrözik. Már a legrégebbi források esetében is megfigyelhető az a polaritás, amely a nőértékelést jellemzi, ez pedig nehézzé teszi annak feltárását, hogyan is éltek valójában egy-egy korszak női.[441] Eliane Gubin véleménye szerint ráadásul további probléma az, hogy egy-egy történelmi korszakban egyáltalán nem véletlen, hogy milyen típusú források születnek és őrződnek meg szándékoltan. Úgy gondolja, hogy maguknak a forrásoknak a létrehozása és tárolása is társadalmilag konstruált, úgy működnek, mint egy szűrő, azaz csak olyan információkat közvetítenek a jövő felé, amelyeket egy adott társadalom kellőképp fontosnak ítél. A férfiak által létrehozott és közvetített források évezredeken át kevésbé voltak érzékenyek a nőket érintő és érdeklő eseményekre, történelmi jelenségekre, és mivel zömmel a nyilvános és politikai szféráról szóltak, a nők mindennapjai, az otthon keretei között történt események többnyire rejtve maradtak.[442] A magánszféra emlékei

441 Bridenthal, Renate – Koonz, Claudia (eds.): *Becoming visible – Women in European History*. Boston, Houghton Mifflin Company, 1977. 2.

442 Gubin, Eliane: *Choisir l'histoire des femmes...* i. m. 51.

sok esetben csak véletlenül maradtak ránk, és a hivatalos iratközlő szervek által létrehozott forrásmennyiséghez képest elenyészően kis hányadot tesznek ki, jóllehet hangsúlyoznunk kell, hogy az efféle kútfőkre figyelmet fordító kutatások a vártnál több értékes információt hoztak felszínre az elmúlt években.

Ami az elméleti alapokat illeti, az 1980-as, 1990-es évek óta egyre több fórumon hangzik el az a történészi álláspont, hogy a nők történetének vizsgálatához elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés. Miként például Claude Fohlen írja: „Ha a nő alakja nehezen vagy egyáltalán nem emelkedik is ki a történeti kutatások forrásanyagában, segítségünkre lehetnek a szomszédos diszciplínák; a pszichológia, a szociológia, a pedagógia, a társadalompszichológia, a politológia eredményei."[443] Számos olyan mű született az utóbbi időben az Egyesült Államokban és Európában is, mely a kérdésfeltevés, az értelmezés, a lehetséges elemzési módok problematikájával foglalkozik. Joan W. Scott például a nemet helyezte a történeti elemzések középpontjába,[444] Sandra Harding, amerikai kutató pedig a „feminista módszerről" írt.[445]

A nőtörténeti kutatásokkal kapcsolatosan tehát ma már nem áll az a korábbi vélekedés, mely szerint nincs elegendő forrásanyag a téma kutatásához. Sokkal inkább helytálló az a megállapítás, hogy az értelmezés kritériumai még mindig nem kellően kidolgozottak, és a vizsgálódásokhoz nem elegendőek a levéltárakban őrzött régi iratok. Magának a történettudománynak az újabb irányzatai megerősítik ezt, hiszen napjaink kutatói kiemelt figyelmet szentelnek a képi és tárgyi emlékeknek, az oral history segítségével feltárható lehetséges információknak, illetve a tématerületek között kiemelt figyelem fordul például a magánszféra és a mikrotörténelem felé.

A nőtörténet írásos forrásainak főbb csoportjai

Querelle des femmes

A nőtörténet kutatása során felhasználható elsődleges írott források rendkívül sokszínűek. Keletkezéstörténeti és kutatási szempontból terjedelmes és fontos csoportot alkotnak az ún. *querelle des femmes* (nőkérdés) körébe tartozó

443 Fohlen i. m. 85. Egy közelmúltban kiadott, spanyol történészcsoport által összeállított szöveggyűjtemény bevezető fejezetében ugyanez olvasható: Aguado, A. M. – Capel, R. M. – Nash, M. – Ortega, M. és mások: *Textos para la historia de las mujeres en España...* i. m. 20.

444 Lásd erről például az alábbi tanulmányát: Scott, Joan W.: El Género: una categoria útil para el análisis histórico. In: Nash – Amelang: *Historia y Género: Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea...* i. m. 23–56.

445 Harding, Sandra (ed.): *Feminism and methodology – Social science Issues.* Indiana Bloomington and Indianapolis – Milton Keynes, University Press – Open University Press, 1987. 1–15.

művek.[446] Ezzel a kifejezéssel eredetileg azokat a kútfőket jelölték Európában, amelyek főként latin, francia, olasz vagy spanyol nyelven, az 1200-as évektől az 1650-es évekig születtek, és valamelyik nem felsőbbrendűségéről szóltak. A nők alávetettsége vagy magasabbrendűsége mellett érvelő, retorikában többnyire járatos szerzők gyakran használtak történelmi példákat mondanivalójuk alátámasztására. Példaként említhető Giovanni Boccaccio (1313–1375) *De claris mulieribus* (Híres nőkről) 1361–1362 között szerkesztett, 1374-ben megjelent munkája, amely történelmi és mitológiai nőalakok életrajzi gyűjteménye – Évától Johanna nápolyi, szicíliai és jeruzsálemi királynőig –, amely az ábrázolt nők szellemi értékeit méltatja, bibliai és az Egyházatyáktól vett példákkal, és számos ókori és középkori szerzőtől merített adattal is alátámasztva. Mint ilyen, vagyis teljesen női személyiségek bemutatásának szentelt irodalmi mű, ez a 106 életrajzot tartalmazó összeállítás a nyugati irodalomban ismereteink szerint a legelső volt.[447] A latin nyelven írt művet számtalan francia és egyéb nyelvre lefordították; több, mint száz kéziratban forgott a kontinensen, ami bizonyítja hallatlan népszerűségét, és egy mai elemzője szerint ez leginkább annak volt köszönhető, hogy ez a mű a saját korában a nővédő irodalom egyik kulcsszövege volt.[448]

Boccacciónak ez a műve az irodalomtörténészek szerint számos szerzőt inspirált, akik műveik szereplőit a firenzei szerző által ábrázolt nőalakokról mintázták, illetve maguk is hasonló gyűjteményt állítottak össze. A nők pártolói közé tartozó Christine de Pizan (1365–1434 k.)[449] például merített művéből, akinek híres, és szintén hosszan tartó hatást eredményező könyve, a *La cité des Dames*

446 A könyv ezen fejezetében csak az újkor időszaka *előtt* keletkezett műveket említem. Az 1600-as évek közepétől született, nőkérdéssel foglalkozó főbb külföldi és hazai írásokat a könyv későbbi részeiben mutatom be.

447 Híres férfiak életéről készült összeállítások korábban is léteztek már, Plutarkhosz, Suetonius, Szent Jeromos és mások tollából, és Boccaccio maga is szerkesztett egy ilyent *De Casibus Virorum Illustrium* (Kiemelkedő férfiak sorsáról) címmel. A reneszánsz másik jeles itáliai alakja, Petrarca *De Viris Illustribus* (Kiemelkedő férfiakról) címmel készített hasonló munkát. Hangsúlyoznunk kell, hogy Boccaccio műveiben – csakúgy, mint például Dante vagy Petrarca esetében – a nőkről való gondolkodás kettősségével találkozhatunk. (Lásd például Boccaccio: *Corbaccio, avagy a szerelem útvesztője.* Budapest, Magyar Helikon, 1968. című művét.) A témáról lásd: Kéri Katalin: *A reneszánsz-kori nő.* (Szakdolgozat, kézirat) Pécs, JPTE, 1989. 18–19.

448 Benson, Pamela Joseph: Boccaccio's De mulieribus claris: An ambigouos beginning. In: Uő: *The Invention of the Renaissance Woman.* The challenge of female independence in the literature and thought of Italy and England. Pennsylvania, The Pennsylvania State University, 1992. 9.

449 Christine de Pizanról és műveiről hatalmas mennyiségű szakirodalom született a történelem során. Ezek közül az alábbiakat tanulmányoztuk: Brown-Grant, Rosalind: *Christine de Pizan and the Moral Defence of Women. Reading Beyond Gender.* Cambridge, The Press Syndicate of University of Cambridge, 1999.; Brown, J. Cynthia: The Reconstruction of An Author in Print: Christine de Pizan in Fifteenth and Sixteenth Centuries. In: Desmond, Marilynn (ed.): *Christine de Pizan and the Categories of Difference.* Minneapolis, University of Minnesota, 1998. 215–235.; Bohler, Danielle: Un regard sur Christine de Pizan. *Clio*, numéro 13. 2001. 117–123. http://clio.revues.org/index136.html (A letöltés ideje: 2018.08.19.)

(A nők városa) 1405-ből való.[450] Álvaro de Luna y Jarana (1388 k. – 1453) spanyol szerző a *De las virtuosas e claras mugeres* (Az erényes és kiemelkedő nőkről) című munkáját, a szintén hispániai Alonso de Cartagena (1384–1456) *De las mugeres ilustres* (Kiváló nőkről) című művét egyaránt Boccaccio összeállítása ihlette, csakúgy, mint az angolok közül Thomas Elyot (1490 k. – 1546) *Defence of Good Women* (A jó asszonyok védelmezése) című, 1545-ben megjelent művét, Edmund Spenser (1552 k. – 1599) több költeményét, és Geoffrey Chaucer (1343 k. – 1400) harmadik leghosszabb költői művét, a *The Legend of Good Women* (Legenda a jó asszonyokról)[451] című alkotást, és befolyást gyakorolt e szerző *The Canterbury Tales* (Canterbury mesék) című művének nőalak-kidolgozására is.

A 15–16. században több olasz, francia és spanyol nővédő irat keletkezett, amelyek szűkebb-szélesebb európai területeken gyakoroltak befolyást. Ilyen szemléletű volt sok más között Juan Rodríguez del Padrón (1390–1450) *Triunfo de las donas* (A hölgyek diadala),[452] később, a 16. században Fray Martín de Córdoba *Jardín de nobles doncellas* (Nemes kisasszonyok kertje) című műve,[453] a német Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1543 k.) *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* (A női nem nemesrendűségéről és kiválóságáról), amelyet a szerző 1509-ben állított össze, és 1529-ben publikált Antwerpenben, francia fordítása pedig 1530-ban jelent meg első ízben. (Ez az a mű, amely egy évszázad múlva hatást gyakorolt például az erdélyi unitárius papra, Kolosi Török Istvánra, akiről könyvünk későbbi fejezetében írunk.) A nők mellett emelt még szót például Navarrai Margit (Marguerite d'Angoulême vagy d'Alençon) (1492–1549), Marie de Romieu (?1545–1590), aki *Bref discours de l'excellence de la femme* (Rövid diskurzus a nők kiválóságáról) címmel írt egy választ a költő Philippe Desportes (1546–1606) *Stances du mariage* (Stanzák a házasságról) című művére.

A középkor és reneszánsz időszakában (szintén az ókori forrásokig visszanyúlóan) számos *mizogyn* írásmű is keletkezett, legnagyobbrészt férfiak, gyakran egyházi személyek tollából. A 15–16. században többek között Alfonso Martínez de Toledo, Gratien du Pont, François de Billon, Jean de Marconville nőellenes

450 In: *Le grief des femmes – anthologie des feministes I.* Ed. Hier & Demain, Paris, 1978. Magyarul bemutatja például: Sághy Marianne: A nők városa. *Café Bábel,* 1994. tavasz 109–118.

451 A mű elektronikus változatát lásd az alábbi oldalon: Chaucer, Geoffrey: *The Legend of Good Women*. In: The Online Medieval & Classical Library. https://www.bl.uk/collection-items/the-legend-of-good-women (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

452 A mű teljes terjedelmében olvasható a Biblioteca Virtual de Cervantes oldalán: http://www.cervantesvirtual.com/obra/triunfo-de-las-donas-y-cadira-de-onor--0/ (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

453 Ez a mű megtalálható volt Izabella spanyol királynő könyvtárában. Lásd erről: Howe, Elisabeth Teresa: *Education and Women in the Early Modern Hispanic World.* Hampsihre – Burlington, Ashgate Publishing Ltd., 2008. 35. A terjedelmes reneszánsz kori és kora újkori spanyol nővédő irodalom további műveiről részletes ismertetést ad még az alábbi munka: Pérez Priego, Miguel Ángel: Introducción. In: *Poesía femenina en los cancioneros.* Madrid, Éd. Castalia, 1989. 7–36.

művei említhetők, Alexis Trousset (más néven Jacques Olivier) hatalmas népszerűséget elért *Alphabet de l'imperfection et malice des femmes* (Ábécé a nők tökéletlenségéről és gonoszságáról) című műve pedig 1617-ben jelent meg. (A mű alapjául szolgáló „ábécét" eredetileg egy 15. századi firenzei püspök írta.) Ki kell emelni még a korabeli, túlnyomórészt nőket érintő boszorkányperek „alapiratát", a *Hexenhammer*; *Malleus maleficarum maleficas et earum haeresim ut phramea potentissima conterens* (Boszorkányok pörölye, mellyel minden boszorkány és az ő eretnekségük igen hathatósan eltiporható) című, a kontinensen és azon túl is óriási hatást kiváltó, az inkvizíció által széles körben használt munkát, amely számos nőellenes műnek is alapul szolgált. A mű 1487-ben jelent meg először, és szerzői Heinrich Kramer (1430–1505) és Jacob Spranger (1436 k. –1495) két inkvizítor volt. A mű 1669-ig 29 kiadást ért meg, ami jelzi példátlan népszerűségét.[454]

Évtizedek múlva, 1595-ben Wittenbergben[455] megjelent egy másik, a későbbi időszakban nagy érdeklődést kiváltó mű, a szerző megjelölése nélkül, *Disputatio nova contra mulieres, Qua probantur eas homines non esse* (Új disputáció a nők ellen, amely megmutatja, hogy nem emberi lények) címmel. Az írásmű valószínűleg a brandenburgi születésű, ám élete jelentős részét Itáliában töltő Valens Acidalius (1567–1595) munkája volt, aki nem kiadási szándékkal bízta a kéziratot kiadójára, Heinrich Osthausenre, csupán egy tartozása fejében. A művet magyar nyelven legrészletesebben Bartók István irodalomtörténész mutatta be, hosszasan idézve tanulmányában az erdeti, latin nyelvű szövegből is.[456] Acidalius műve egyébként egy szatirikus esszé volt az anabaptisták érvelése ellen, akik tagadták Jézus isteni mivoltát. Ő azt írta, hogy az anabaptisták érvelési módszereit használva akár az is bizonyítható, hogy a nő nem ember. Rövid időn belül 12 latin kiadása és számos kéziratos változata jelent meg ennek a nőellenes írásnak, és számos nyelvre, például németre, hollandra, angolra, franciára és olaszra is lefordították. Népszerűsége nagyra nőtt, és sok mizogyn gondolkodóra volt jelentős hatással, ugyanakkor megszülettek az ellene érvelők, köztük a művünkben később bemutatásra kerülő itáliai tudós nő, Tarabotti művei is. Az ellenzők között leginkább kiemelkedett Simon Geddicus, a lipcsei egyetem tanára, hallei lelkész, aki még 1595-ben megírta a nőket védelmező „ellen-művet",

454 A mű 1580-as frankfurti kiadásának eredeti változatban fényképezett, digitális változata megtalálható például a Cornell Egyetem boszorkányságról szóló, digitális forrásgyűjteményében: Malleus maleficarum intres divisus partes. In: *Witchcraft Collection.* http://digital.library.cornell.edu/cgi/t/text/pageviewer-idx?c=witch;cc=witch;q1=Malleus%20Maleficarum;rgn=full%20text;view=image;seq=1;idno=wit060;didno=wit060;page=root;size=s;frm=frameset (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

455 Az alábbi, a mű angol fordítását közlő oldal bevezetésében Lipcsét említi a kiadás helyszíneként. *Women Priests.* http://www.womenpriests.org/latin/valens_e.asp (A letöltés ideje: 2018.05.20.)

456 Bartók István: Vita a nők emberi voltáról. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Budapest, Universitas Kiadó, 2002. 153–164.

Defensio sexus muliebris… címmel. Bartók István kiemelte, hogy a két írásművet a későbbiekben gyakran egybekötve adták ki, és „ez lett az alapja a témához kapcsolódó számos latin és nemzeti nyelvű változatnak".[457]

Tágabb értelemben a *querelle des femmes* forráscsoporthoz tartoznak az olyan művek is, amelyek központi témája ugyan nem a férfiak és nők tulajdonságainak és értékeinek összehasonlítása, ám szemléletükkel mégis nagyban hozzájárultak a nőkről való gondolkodáshoz – akár saját korukon messze túlmutatóan is. Példaként említhető többek között a *Le Roman de la Rose* (Rózsaregény) című nőellenes írásmű, amely a középkori francia irodalom egyik legolvasottabb alkotása volt. Az opusz első, 4058 soros Guillaume de Lorris által írt szövegvariánsa 1225–1230 között keletkezett. Ehhez tette hozzá 1280 körül a saját, mintegy 21ezer soros költeményét Jean de Meun (1250 k. – 1305 k.). A mű szövege több mint 300 kéziratos másolatban fennmaradt, ami jelzi hatalmas népszerűségét.[458] Soraiból kibontakozik az akkori mindennapi élet számos részlete, éppen emiatt mindig is a történészi-irodalomtörténészi érdeklődés középpontjában állt. A monumentális költeményt többek között Geoffry Chaucer is lefordította, és jelentős hatást gyakorolt költészetére.

A műre adott válaszok között több, a nőket védelmező írásművet is találhatunk a korabeli Európában. Ilyen volt például a normandiai Martin Lefranc (1401 k.–1461) 1442-ben írt *Le Champion des dames* (A nők bajnoka) című munkája. Lefranc *Complainte du livre du champion des dames* (A nők bajnokának panaszkönyve) címmel is írt a nők értékeiről.

Tiers Livre című művében François Rabelais is értekezett a nők és a házasság természetéről. Az udvarhölgyekről írt pártoló, magasztaló műveket több francia költő: Bertrand de la Borderie (1507 k. – 1547 után), Charles Fontaine és Antoine Héroët (1492–1568). Mindhárman határozottan felléptek a nők, a szerelem és a házasság védelmében.[459] (E költői műveket összefoglaló névvel *Querelle des Amyes*-nak is nevezi az irodalomtörténet és a történettudomány.[460])

457 Uo. 158.

458 A mű elektronikus változatát lásd az alábbi oldalon: *Le Roman de la Rose.* http://www.gutenberg.org/ebooks/16816?msg=welcome_stranger (A letöltés ideje: 2018.05.13.)

459 A *querelle des femmes* irodalom forrásairól lásd még az alábbi mű csaknem 800 tételes bibliográfiáját: Kelso, Ruth: *Doctrine for the Lady of the Renaissance.* Urbana, Board of Trustees of the University of Illinois, 1956., reprint 1978. 304–420.; továbbá: Jordan, Constance: *Renaissance Feminism. Literary Texts and Political Models.* Ithaca, New York, Cornell University, 1992.; Angenot, Marc: *Les champions des femmes: Examen du discours sur la supériorité des femmes, 1400–1800.* Montréal, Presses de l'Université de Québec, 1977.; *Woman's Quarrel 1500–1800.* http://www.womenpriests.org/traditio/list_qu.asp (A letöltés ideje: 2018.05.13.)

460 Lásd erről: Screech, Michel Andrew: An interpretation of the Querelle des Amyes. In: *Some Renaissance Studies: selected articles 1951–1991 with bibliography.* Geneva, Librairie Droz S. A., 1992. 83–110.

További írott források

Az írásos dokumentumok egyik nagyon fontos csoportját jelentik a nőtörténet esetében a *jogi forrásanyagok*, amelyek valamennyi történelmi időszak vizsgálatakor sokat árulnak el a nők társadalmi helyzetéről, megítéléséről (például törvények, rendeletek, peres iratok, végrendeletek). Szintén lényegesek azok a *politikai*, *filozófiai*, *teológiai*, *pedagógiai* és egyéb tárgyú művek, melyek bármely korban szót ejtettek a nőkről. (Sőt, sok esetben az is „vallomás" a kutató számára, ha az „emberekről" szóló írásokból hiányzik a nők említése!)

A *szépirodalmi mű* mint forrás is segítheti a nőtörténeti kutatásokat, az ókori drámáktól a középkori verseken át az újabb kori regényekig. Ezek a kútfők egyrészt amiatt fontosak, mert – kellő kritikával és más, történeti forrásokkal történt összevetés után – feltárható belőlük a nők társadalmi reprezentációja. Az irodalmi művek esetében a *gender*-kutatásokban gyakorta külön vizsgálat tárgyát képezik a nők által létrehozott és hátrahagyott irodalmi alkotások. Ezekre amiatt is érdemes külön figyelmet fordítani, mert a 19. századtól keletkezett irodalomtörténeti „kánonok" gyakran nem, vagy alig említik a női alkotókat. (Megjegyezzük, hogy ugyanez a jelenség megfigyelhető a művészettörténet és a tudománytörténet esetében is.)

Jól használhatók azok a gyakran véletlenszerűen megőrződött *levelek, naplók, memoárok,* amelyek vagy a levéltárak családi gyűjteményeiben, kézirattárakban vagy magánhagyatékokban találhatók[461] vagy nyomtatott formában olvashatók.[462] Az utóbbi évtizedek mikrotörténésekre és egyéni sorsokra figyelő kutatásai jól jelzik, milyen fontos forráscsoportról van szó.

Az írásos források sorából kiemelkednek még a *sajtótermékek*, melyek – különösen a 18. század végétől kezdve – egész Európában egyre jelentősebb mértékben nőkről és nőknek szóltak.

A női test ábrázolását, a férfiak és nők fizikumának összehasonlítását, a női betegségek, a várandósság, a szülés és a gyermekágyas időszak sajátosságait és problémáit egy-egy korszak *orvosi könyvei* tükrözik leginkább. Az egészség megőrzéséhez, a gyermekek neveléséhez is számtalan *tanácsadó írás* született,

461 Például: *Wurmbrand Franciska emlékei, kottái, levelei az 1830-as évekből*; Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOLT), Lunkányi hagyaték, P. 624. szekció, *Széchenyi család iratai,* 3; 10–13.; *Nagy Ivánné naplója 1883–1895*; Országos Széchényi Könyvtár (Továbbiakban OSZK) kézirattára, Oct. hung. 1164. stb.

462 Például: Morse Earle, Alice (ed.): *Diary of Anne Green Winslow – A Boston school girl of 1771.* Detroit, Singing Tree Press, 1970.; vagy Arpad, Susan S. (ed.): *Sam Curd's Diary: the Diary of a True Woman.* Athens, Ohio, Ohio University Press, 1984.; Benda Borbála – Várkonyi Gábor (szerk.): *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. 1672–1707.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. és további, könyvünk más fejezeteiben említett kötetek.

különösen a 18. századtól kezdve. Fontosak azok az *életvezetési* és *háztartástani könyvek,*[463] *illemtankönyvek*, amelyek évszázadokon át segítettek elsajátítani a nőknek a társadalom által elvárt hagyományos női szerepeket és viselkedési módokat. Egyes országok asszonyainak életéről, erkölcseiről, műveltségéről számos információ rejlik azokban az *útleírásokban* is, amelyeknek a (gyakran férfi) szerzői utazásaik során rögzítették a nőkkel kapcsolatos megfigyeléseiket is. Ehhez a forráscsoporthoz kapcsolódik laza szálakkal az olyan írásművek sora is, amelyek a történelem során valahol, valamikor származási hely szerint bemutatták egyes országok asszonyainak szexuális szokásait, fizikumának jellemzőit *(geoerotizmus).*[464]

A leányiskoláztatás történetének fontos írott forrásai – a fenti csoportok mellett – a statisztikai adatokat tartalmazó *iskolai évkönyvek*, *értesítők*, a *népesség-összeírások* különböző adatsorai (főként a 19. századtól kezdve). Továbbá a különböző leányiskola-típusok számára készült *tankönyvek* és *tantervek*. (A demográfiai és statisztikai adatok kvantitatív elemzése vagy a különböző korszakokban íródott tankönyvek nőképének feltárása maguknak a új- és legújabbkori nőtörténetet vizsgáló kutatásoknak is lényeges szelete lehet.)

A nőkkel és a lánynevelléssel kapcsolatosan is igen fontos forráscsoportot jelentenek a hazánkban és külföldön is alig tanulmányozott, nagyrészt kéziratos formában megőrzött *egyházi prédikációk* és *halotti beszédek*, amelyekkel kapcsolatosan Fehér Katalin egy könyvében kiemelte, hogy vizsgálatuk azért is lényeges, mert az újkorban az olvasni nem tudó emberek, a legkülönbözőbb társadalmi réteghez és életkori csoporthoz tartozó, mindkét nembeliek számára is ismeretközvetítő és véleményformáló szerepük volt.[465]

Jóllehet a nőnevelésnek egy igen sajátos, és eredetileg csupán egy szűk kisebbségnek (például a hetéráknak vagy kurtizánoknak szóló) területe a *nemi együttlétekre*, a csábításra és a férfiak szórakoztatására *felkészítő kézikönyvek* sora a kultúrtörténetben, az ilyen típusú írásművek létét sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni a nőtörténeti kutatások során.[466]

---

463 Lásd erről V. László Zsófia műveit, például: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány...": Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: Fábri Anna, Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2007. 227–245.

464 Lásd erről például: Kéri Katalin: *Holdarcú, karcsú ciprusok...* i. m. 47–48.

465 Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!" Nyilvánosság és nevelés a reformkorban.* Budapest, OPKM, 2006. 5–6.

466 Lásd például: Dámódaragupta: *A kerítőnő tanítása.* Budapest, Medicina Kiadó, 1988.; Aretino, Pietro: *A hetérák tudománya.* Budapest, Képes 7 Lap- és Könyvkiadó, é. n.; A forrásfeldolgozások közül lásd például: Souli, Sofia A.: *Love Life of the ancient Greeks.* Athens, Ed. Michalis Toubis, 1997. stb.

Tárgyi források a nőtörténeti kutatásban

Tárgyi források is alapját jelenthetik a kutatásnak, ha az egyes korok nőiről szeretnénk véleményt alkotni. Egyrészt olyan *képzőművészeti alkotások* (festmények, grafikák, karikatúrák, szobrok, kisplasztikák, érmek stb.), amelyek képet nyújtanak egy-egy időszak divatjáról, szépségeszményéről, szokásairól, a korabeli női elfoglaltságokról: gyereknevelésről, munkavégzésről, szórakozási formákról. (Magyar nyelven is megjelent számos olyan mű, melyekben egyes korszakok nőábrázolásai láthatóak.[467]) A legújabb kor vonatkozásában pedig fontos forráscsoportja lehet a nőtörténeti kutatásoknak a *fotók*, *filmművészeti produktumok* együttese. Az ikonográfiai, művészettörténeti és filmelemzési kutatási módszerekről, az ilyen típusú források történetéről és technikai jellemzőiről napjainkban világszerte számos kézikönyv születik.[468]

Sok *régészeti lelet* is forrásként használható a nőtörténeti kutatások kapcsán: a sírmellékletek vagy egyéb feltárások nyomán előkerült használati tárgyak, ékszerek sokat elárulnak a nők életéről. Családban, társadalomban elfoglalt pozíciójukról is akár információt hozhat például maga a temetkezési mód. Régebbi korok épületeiről, lakásbelsőiről is gyakran csak régészeti feltárások nyomán alkothatunk képet. Az eredeti vagy részben átalakított *épületek* is lehetnek a tanulmányozás forrásai, lakóépületek, női lakrészek, a női művelődés vagy sporttevékenység helyszínei, leányiskolák és internátusok, szülészetek, a szépségápolás színterei (például a muszlim *hammám*-ok).

A többnyire múzeumokban vagy magángyűjteményekben, családi hagyatékban őrzött, szerencsés módon ránk maradt *különböző tárgyak*: régi ruhák, szépségápolási kellékek, munkaeszközök, használati tárgyak, a női lakberendezés, a gyermekgondozás tárgyi emlékei is mind-mind fontos források a hétköznapok történetének feltárása során.

Végezetül a tárgyi emlékek felsorolásánál meg kell említenünk azokat az *orvosi* – nőgyógyászati – *műszereket*, *képi ábrázolásokat*, melyek a gyermekszüléskor, illetve a nők gyógyításánál voltak használatosak.[469]

---

467 Lásd például: Wolf, Naomi: *A szépség kultusza.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999.; *A női szépség története.* Budapest, Glória Kiadó, 2001.; Varga Ágota (szerk.): *Rejtett szépségek. A nő ábrázolása a 19. század kezdetétől a századfordulóig: Festmények, szobrok, grafikák a 100 éves Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből.* Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2005.; Bollmann, Stefan: *Az olvasó nők veszélyesek. Az olvasó nők a festészetben és a fotóművészetben.* Budapest, Scolar, 2008.

468 Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia.* Budapest, Osiris Kiadó – Magyar Nemzeti Múzeum, 2009.

469 Bőségesen írt ezekről például: Bäder Andor: *A nő biológiai szerepe a társadalomban.* I–II. Budapest, Medicina Kiadó, 1964. ill. 1968. című művében. Heinz Schott: *A medicina krónikája*. Budapest, Officina Nova, 1993. című kötete is tartalmaz erre a témára vonatkozó részleteket.

Szóbeli emlékek

Az utóbbi évszázad időszakainak feltárásánál a nőtörténet esetében is fontos az *oral history*. Napjainkban több példát is láthatunk a részben vagy egészében szóbeli visszaemlékezésekre, riportokra felépített történeti,[470] szociológiai[471] nőkutatásokra. Az adathordozón rögzített szóbeli információk vagy művészi alkotások (például női énekművészek előadása) is az elemzés fontos alapját jelenthetik. Ennél a forrástípusnál utalnunk kell az etnológiai, kulturális antropológiai kutatások által felszínre hozott eredményekre is, hiszen a hagyományok, a szóbeli elbeszélések ilyen vizsgálódások esetében az írott dokumentumokat helyettesít(het)ik.

Egy kiemelt forráscsoport: a női sajtó

A női újságok megjelenése Európában és Amerikában

Az újkori nők történetének tanulmányozásához és megismeréséhez az alapművek értelmezésén kívül elengedhetetlenül szükséges a sajtótermékek vizsgálata, hiszen az újságok, folyóiratok mindig meglehetősen jól tükrözik azt a kort, amelyben íródtak.

Az európai sajtó történetében a 17. század végén tűntek fel a női lapok. A legkorábbi újságok közül való a Francisca de Aculodi által szerkesztett, San Sebastiánban megjelent lap, a *Noticias Principales y Verdaderas* (Legfontosabb és Igaz Hírek), mely 1687–1689 között kéthetente jelent meg; és az 1693-ban kiadott angol *Ladies Mercury* (Hölgyek Hírmondója). E korai kezdeményezések folytatásaként a 18. század közepétől indult meg szélesebb körben olyan lapok kiadása, melyeket szerkesztőik női olvasóközönségnek szántak. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a felvilágosodás századában egyre nagyobb teret szenteltek Európa-szerte a lányok oktatásának, nevelésének, így az olvasó nők köre egyre bővült. Másrészt az emberi (női) jogokról való gondolkodás – mely filozófiai alapművek megírását is serkentette – szintén hozzájárult a női sajtó kibontakozásához.

Ekkoriban még természetesen nagyon kis példányszámban jelentek meg ezek a lapok (is), a Lipcsében 1725-ben kiadott, Johann Gottsched és felesége, Luise által szerkesztett *Die Vernünftigen Tadlerinnen* (Értelmes Kritikus Nők)

470 Lásd például: Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. (Modern magyar történelem sorozat)

471 Lásd például: Schadt Mária: Nők határokon kívül. A bányásznők emlékezete. In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században.* (Szerk.: Pető Andrea) Budapest, Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2003. 199–220.

például mindössze 2000 példányban kelt el. A szintén német Sophie la Roche (1730–1807) is kifejezetten nők számára indította 1783-ban a *Pomona für Teutschlands Töchter* (Pomona a Német területek Leányainak) című, alkalmanként 1500 példányban megjelenő lapját.[472] Jellemző volt azonban – és ez még a 19. század Magyarországán is uralkodó szokás volt –, hogy egybekötve, évkönyv vagy kalendáriumszerűen árusították a női lapok egyes számait. (Angliában ilyen volt többek között az 1744–1746 között megjelent *The Female Spectator* [Női Szemlélő], mely 1771-ben hét kiadást ért meg egybekötve.)[473]

Spanyolországban a 19. század első, nőknek szóló lapját 1822-ben adták ki, *El Periódico de las Damas* (Nők Újságja) címmel, mely ugyan csak néhány hónapig jelent meg, mégis megnyitotta a hasonló lapok sorát.[474] A gyakran lírai, hangzatos címekkel ellátott spanyol magazinok (például a *Virágfüzér* (1867–1883), a *Pillangó* (1839–1840 és 1866–1867), a *Képes Elegáns Divat* (1864–1927) legtöbbje éppúgy rövid életű volt, mint hasonló európai társaik többsége.[475]

Azokban az országokban, ahol a nőemancipációs mozgalmak már a század közepétől kialakultak és felerősödtek, mint például az USA-ban vagy Franciaországban, a különböző egyesületek, szövetségek, szervezetek radikális hangú, a nők oktatásáért, egyenjogúságáért fellépő újságokat jelentettek meg. Az angol szabadgondolkodók és a francia saint-simonisták gyakoroltak különösen nagy hatást az első nőmozgalmi lapok íróira. Az angol Elisabeth Sharples például *Isis* (Ízisz) című lapjában nyíltan megkérdőjelezte az egyház és állam jogát az uralkodásra.

1832-ben a francia saint-simonisták kiadták a *La Femme Libre* (A Szabad Nő) című lapot, azután pedig a *La Femme Nouvelle* (Az Új Nő) és a La Tribune des Femmes (Nők Emelvénye) címűeket.[476] Ezek nagy visszhangot keltettek, az ország valamennyi részéből érkeztek különféle adományok és üdvözletek. Bennük szó esett a főbb gazdasági, politikai kérdésekről, és olyan problémákról, melyek az évtized asszonyait érdekelték: a nők munkába állásáról és a szabad szerelemről.

Bizonyos francia újságok óriási hatást gyakoroltak az európai lapkiadásra, és így a közvéleményre. A divatot a 17. századtól például egyértelműen a franciák diktálták, és a korabeli divatlapokban nem csupán magyar laptársaik vettek át tőlük gyakorta modellrajzokat és cikkeket, de a spanyol, német, osztrák, olasz és angol magazinok is. (Sőt, a magyar divatlapokhoz általában német vagy osztrák

472 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 67. és Sotiropoulos, Carol Strauss: *Early feminists and the education debates: England, France, Germany 1760–1810.* Madison, Farleigh Dickinson University Press, 2007. 42.

473 Anderson – Zinsser: *A History of Their Own...* i. m. 139.

474 Aparicio, Pedro Gomez: *Historia del periodismo español.* Madrid, Ed. Nacional, 1967.

475 Morell, Inmaculada Jiménez: *La prensa femenina en España (desde sus orígenes a 1868)* Madrid, Ed. de la Torre, 1992.

476 Sullerot i. m. 121.

közvetítéssel érkezett a divatrajzok és hírek egy része Párizsból.) Az első, kifejezetten a divat kérdéseivel foglalkozó lap 1672-től 1724-ig jelent meg Párizsban, *Mercure galant*, majd 1677-től (kis kihagyás után) *Nouveau Mercure Galant* címmel,[477] de ebben eleinte nem voltak még képek. (A lap 1724 után tartalmában, címében átalakulva *Mercure de France* címmel futott be nagyívű fejlődést.) Az 1779-től kiadott *Galerie des Modes et Costumes Français* viszont már gyönyörű divatmetszetekkel jelent meg.[478] Egyes esetekben megfigyelhető, hogy még a címét is francia kifejezés tükörfordításaként kapta egy-egy korabeli magazin. A magyar *Hölgyfutár* (Pest, 1854) vagy a spanyol *Hölgyek Futára* (1811, 1833) például a franciáknál nyomtatott *Petit Courrier des Dames* címével csengett egybe. Fehér Katalin egy írásában kiemelte, hogy a reformkori Magyarországon a divatlapoknak igen fontos szerepe volt a női olvasóközönség kialakítása szempontjából, hiszen a hölgyek, akik először csak főként a kőnyomatos képek miatt lapozgatták az újságokat, rászoktak arra, hogy más, irodalomról, nevelésről, társasági és kulturális eseményekről is olvasgassanak.[479]

Az újságok a 19. század közepén leginkább férfiak tollából származó írásokat közöltek, s noha a szerkesztők vagy tulajdonosok között akadtak nők is, az újságírás elsősorban férfiszakmának számított. Valamennyi ország esetében – Magyarország vonatkozásában is – elmondható, hogy egyes városokban rendre megpróbálkoztak külön, helyi lap életre hívásával, melyben a város társasági életének történéseiről tudósítottak.

Az 1848-as forradalmi események több országban arra ösztönözték a hölgyeket, hogy külön lapot alapítsanak, melyek hasábjain kifejezhetik saját követeléseiket. Franciaországban ekkor jött létre a *La Voix des Femmes* (Nők Hangja) és a *L'Opinion des Femmes* (Nők Véleménye). Az előbbi lap olyan napilap volt, amelyet a La Société de La Voix des Femmes nőmozgalmi társaság adott ki, és amely „szocialista és politikai" újságként nevezte meg magát.[480] Lipcsében ekkor született meg a Louise Otto szerkesztette *Frauenzeitung* (Nők Lapja) című újság. Több lapot üldözött a rendőrség, bátor hangja, a nők jogainak határozott követelése miatt.

A forradalmak leverése után a női mozgalmak – és így a női lapkiadás terén is – bizonyos hanyatlás volt érezhető Európában. A politikai tárgyú lapok

477 A lap 1678–1714 közötti számai digitalizált formában elérhetők itt: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb40216887k/date (A letöltés ideje: 2018.09.16.)

478 Rédey Judit: A 19. századi divatlapok és divatképek. In: Kovács Ferenc – Rédey Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században.* Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010. 8. A lap képeiből készült digitális válogatást lásd itt: http://book-graphics.blogspot.com/2013/07/galerie-des-modes-et-costumes-francais.html (A letöltés ideje: 2018.09.16.)

479 Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!"...* i. m. 105.

480 McMillan, James: *France and Women 1789–1914.* London – New York, Routledge, 2000. 85.

egy időre háttérbe szorultak, inkább az irodalom és a divat újdonságai szerepeltek a hölgyeknek szóló újságokban. Magyarországon szinte teljesen leapadt a magyar nyelvű újságok száma. Az 1860-as évek hoztak újabb lendületet. Marie Goegg-Pouchoulin Genfben 10 éven át szerkesztett egy lapot *La Solidarité* (Szolidaritás) címmel, mely a nőmozgalmi aktivisták első nemzetközi újságja volt. Itáliában 1868-ban Anna Maria Mozzoni a *La Donna* (A Nő) című kozmopolita lapot jelentette meg. 1869-ben francia földön Léon Richer lépett színre *Le Droit des Femmes* (A Nők Joga) című újsággal, Angliában pedig a Ladies' National Association adta ki a *The Shield*-et (Pártfogó), melynek hasábjain többek között kampányt kezdtek a prostitúció törvényesítése ellen. Az 1860-as évek jelentős, európai hírű vállalkozása volt a lipcsei *Bazar* című divatlap, amelyet 6 nyelven és negyedmillió példányban adtak ki. Magyarországon is ez volt a legelterjedtebb divatlap.[481]

Az 1880-as évekre, amikor a sajtótermékek száma jelentős mértékben megemelkedett, sokszorosára nőtt mind a lapok, mind az eladott példányok száma, a sajtó valódi tömegsajtóvá vált. A városokban mindenütt megjelentek az újságosbódék, és valamennyi társadalmi réteg tagjai megtalálhatták a nekik tetsző lapokat. Jóllehet az általános és kötelező népoktatás mindenütt bevezetésre került, s ezzel nagymértékben nőtt az írni-olvasni tudók száma, egy ideig még a műveltebb és tehetősebb családok (nő)tagjai alkották a lapok olvasóközönségének nagyobb részét. A magazinokat olvasók jelentősebb hányada előfizető volt. A lapkiadók, akik mind nagyobb bevételre törekedtek, és a lapkiadást általában gazdasági vállalkozásként fogták fel, újságjaikban próbálták egymást túllicitálni érdekes hírek, kuriózumok, levelezési rovatok, illusztrációk és vonzó reklámok tekintetében.

Franciaországban is az 1880-as évektől vált tömegsajtóvá a sajtó.[482] A számos francia női lap (mint például a *Costumes Parisiens*, *La Gazette des Salons*, *La Iris, Journal des Dames, Magazine des Demoiselles, Modes des Femmes, Modes de Paris* stb.) nem csupán a francia közvéleményre hatott, de Európa ízlését is formálta. Egyes lapok, mint például a *Le Monde Moderne* egészen bizonyosan eljutottak számos jómódú magyar hölgy kezébe is a századfordulón. Ez a lap kifejezetten a művelt felső és felső-közép réteg tagjaihoz szólt. A földrajzi, művészeti, történelmi és irodalmi tárgyú cikkek mellett a havilap rendszeresen közölt szépségápolással, háztartással kapcsolatos írásokat, kottákat a zongorázáshoz, divatképeket és híres nőkről szóló tudósításokat. A lap főként a hagyományos értékek mellett tette le voksát, csak elvétve jelentek meg benne a feminista küzdelmek, a női emancipáció eredményeit bemutató írások.[483] Nagyon gazdag és

481 Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 245.

482 Livois, René de: *Histoire de la presse française II. de 1881 à nos jours*. Lausanne, Ed. Spes, 1965.

483 Például: Chronique féministe. *Le Monde Moderne* 1895. jul–dec. 793.

figyelemreméltó a magazin képanyaga, mely – a híres nők portréi mellett – gyakorta ábrázolta valamilyen – szabadidős – tevékenység közben a nőt, így tehát az életmód kutatásánál is hasznos forrás lehet.

Más, nem kifejezetten nőknek szóló lapok is egyre több hölgyolvasót vonzottak, amint ez valószínűsíthető a reklámok alapján. Olyan folyóiratok, mint például a *Revue des deux Mondes*, a hirdetések között rendszeresen közzétett ruhafélékről, iskolai eszközökről, verseskönyvekről és regényekről, ritkábban pedig gyógyászati termékekről és kozmetikumokról szóló reklámokat. Emellett többször közöltek nőkről és nőknek szóló írásokat, nők tollából származó memoárokat.[484]

A szomszédos Ausztria női lapkiadása is a 18. század végén indult, és a 19. század közepétől kezdve vált igazán sokszínűvé és terjedelmessé. Egynémely magyar vonatkozású híre miatt említette és mutatta be például az 1792-es keletkezésű és 1797-ig fennállt *Gratzer Frauenjournal* (Graz-i Nők Lapja) című lapot Dezsényi Béla, amikor az 1960-as évek közepén az OSZK gyűjteményébe került Kisfaludy Sándor hagyatékából a lap 39, 1795-ből való száma.[485] A lapnak (hasonlóan későbbi osztrák női lapokhoz) mindenképpen voltak németül tudó/német ajkú magyarországi olvasói és előfizetői, az újságban közölt, hazai vonatkozású színházi és divathírek leginkább nekik szólhattak. A Grazban kiadott, hosszabb időt megélt női lap azért kuriózum Dezsényi megállapításai szerint, mert az osztrák fővárosban hasonlóan hosszú időt megért női lap nem létezett, dacára annak, hogy a császárváros volt az ausztriai újságkiadás központja.[486] Hosszabb-rövidebb ideig kiadott bécsi női lapok voltak a 18. század végén a következők: *Wahreiten, wöchentliche für und über die Frauenzimmer* (1782–1783), *Merkur für Damen* (1783–1784), *Journal für Frauenzimmer* (1784), *Für Österreichs Töchter* (1785), *Blatt für Frauenzimmer* (1789).[487]

A későbbi időszakból a Hermann Feigl által szerkesztett bécsi kiadású *Die Emancipation. Zeitschrift für Frauen* (Emancipáció. Magazin a nőknek), a grazi *Frauenblätter* (Női Lapok), a Ferdinand Maria Wendt és és Hermine Lintemer által szerkesztett *Die Mädchenschule* (Leányiskola), vagy az 1910-es évek végén kiadott *Österreichische Frauen-Zeitung* (Osztrák Nők Lapja) csupán néhány példa a hihetetlenül gazdag, igen színes korabeli kínálatból.[488]

484 Például: Mémoires de Madame de Rémusat 1802–1808. *Revue des deux Mondes* 1880. III/37. 584–609.

485 Dezsényi Béla: „Gratzer Frauenjournal, Oesterreichs und Hungariens Töchtern gewidmet..." (Egy XVIII. századi női folyóirat helye az osztrák és a magyar sajtó történetében. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1965–66. Budapest, OSZK, 1967. 397–407.

486 Uo. 401.

487 Uo. 401–402.

488 Az alábbi adatbázisban digitalizált formában megtalálható az 1848 és 1918 között kiadott osztrák női lapok számos példánya és kiadási adataik: *Inhalte historischer Frauenzeitschriften 1848–1918…* i. m.

A 19. század végére európai fogalmak szerint elképesztő mennyiségű sajtóterméket – köztük igen nagy számban női magazinokat – adtak ki az USA államaiban. Ez nem csupán a terület és népesség nagysága miatt volt így, hiszen árulkodik ez az adat a nőkérdés, az emancipáció előtérbe kerüléséről is; arról, hogy a nők a társadalom fontos tagjaivá váltak, és potenciális vásárlóerőt jelentettek az áruházak, boltok számára, ami egyáltalán nem volt utolsó szempont a magazinok kiadásánál. Számos lap például kifejezetten termékei reklámozását helyezte a középpontba. A *Harper's Bazar* (Harper Bazár), a *Frank Leslie's Ladies' Journal* (F. L.-féle Nők Lapja), a *Wood's Household Magazin* (Wood-féle Háztartási Magazin) széles olvasóközönségre számíthattak. Városonként és államonként hosszasan sorolható a megjelent divat és egyéb témájú, nőknek szánt lapok. Míg Bostonban a *Woman's Home Journal* (A Női Otthon Lapja) (1878–1909), addig Minneapolisban a *Housekeeper* (Háziasszony) (1877–1913), San Franciscóban a *Ladies'Home Journal* (Hölgyek Otthona Lap) (1877–1887), Chicagóban a *Chicago Magazine of Fashion, Music and Home Reading* (Chicagói Divat, Zene és Házi olvasmányok Lapja) (1870–1876) bizonyult viszonylag hosszú életűnek. Természetesen voltak lapok, melyek a gyermek-, illetve nőneveléssel foglalkoztak, mások pedig a nők jogaival.[489]

Az európai – s így a magyar – sajtóban is kimutatható a sok amerikai lap hatása, számos cikket és tudósítást vettek át ezekből kontinensünk újságírói is. Magyarországon – mint ez a későbbi fejezetek forrásanyagánál látható lesz – főként az amerikai nők munkába állásával, jogi helyzetével kapcsolatos írások kaptak helyet a női magazinokban és hetilapokban, valamint érdekes (sokszor vitatható értékű) hírek, hírlapi „kacsák".

A századforduló európai színterén a női lapok és a női újságírók már jelentős szerepet töltöttek be a kulturális életben. Több meghatározó jelentőségű lap is kiemelhető, például az 1897 és 1903 között megjelent francia havilap, a *La Fronde* (A Front), amely a korabeli feminista kultúra igazi tükre, és amely a korszak párizsi női előtt egy új életstílust jelenített meg. Marguerite Durand, a szerkesztőnő, utat nyitott a hivatásos női újságírásnak, és kolléganője, a „Séverine" álnéven ismert Caroline Rémy volt az első női újságíró, aki cikkírásból élt. Szintén nagy jelentőségre tett szert német földön az *Arbeiterin* (Munkásnő) című lap – melyet Clara Zetkin személyesen támogatott, és amely Hamburgban jelent meg 1891-től –, valamint a *Gleichheit* (Egyenlőség), melynek szerkesztésében és írásában a szocialista nőmozgalom olyan neves alakjai működtek közre, mint Angelica Balabanova, Adelheid Popp vagy Inés Armand.

489 *A History of American Magazines III–IV. 1885–1905.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957. A női lapok történetével foglalkozik a kötetek „Women and their magazines" és a „Women's activities" című két fejezete.

Női lapok a 19. századi Magyarországon

A sajtótörténet hazai fejezetei a 18. században kezdődtek,[490] és a magyarországi lapkiadás a reformkorban vett először nagyobb lendületet, 1849 után azonban lényegesen visszaesett a magyar nyelven kiadott újságok száma. A dualizmus időszakának elejétől – hasonlóan Európa más országaihoz – gomba módra szaporodtak a napi-, heti- és havilapok, melyek között már szép számmal akadtak tartósan a piacon lévő, hosszú időn át megjelenő újságok is. A hazai hírlapok és folyóiratok számának alakulása 1830 és 1894 között:[491]

Évszám	Lapok száma	Évszám	Lapok száma	Évszám	Lapok száma	Évszám	Lapok száma
1830	10	1865	75	1875	246	1886	516
1840	26	1866	81	1876	240	1887	539
1847	33	1867	80	1877	268	1888	561
1848	86	1868	140	1878	281	1889	600
1850	9	1869	163	1880	368	1890	636
1854	20	1870	146	1881	356	1891	645
1861	52	1871	164	1882	412	1892	676
1862	65	1872	198	1883	427	1893	699
1863	80	1873	201	1884	482	1894	735
1864	70	1874	208	1885	494		

A magyar sajtótörténetnek is érdekes, témánk szempontjából is sok adatot tartalmazó színfoltja a *női lapok* és *magazinok* históriája.[492] A sajtótermékeknek feltétlenül két csoportját kell megvizsgálnunk és felhasználnunk a 19. század

490 Lásd erről a már felsorolt hazai sajtótörténeti munkák mellett: Id. Szinnyei József (1830–1913): *Hírlapirodalmunk a 18. században.* http://mek.niif.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_18.szazad.pdf Uő: *Hírlapirodalmunk 1801–1830.* http://mek.niif.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_Hirlapirodalmunk_1801–1830.pdf A szövegeket sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. (A letöltések időpontja: 2018.05.27.); V. Busa Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849.* I./1–2. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Budapest, OSZK, 1986. (kézirat gyanánt) http://mek.niif.hu/03500/03545/html/ (A letöltések időpontja: 2018.05.27.)

491 A táblázat adatainak forrása: A hazai hírlapok és folyóiratok számának alakulása 1830 és 1894 között. Szinnyei József statisztikai kimutatása. *Vasárnapi Ujság*, 1894. 41/6. 97.

492 A témával kapcsolatos alaptanulmány az alábbi: Nagydiósi Gézáné: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1957.* Budapest, OSZK, 1958. 193–227.

végi nők életének tanulmányozásához. Az egyik csoportba sorolhatóak azok a lapok, amelyek az 1860-as évektől egyre nagyobb számban kerültek kiadásra, s amelyek nőkről, nőknek szóltak, gyakran szerkesztőik és íróik maguk is nők voltak. Ezek közül csak kevés volt igazán hosszú életű, e sajtótermékek nagy része rövid időn belül megszűnt, vagy beolvadt más, nagyobb lapokba. Leggyakoribb oka ennek az érdeklődés hiánya, az előfizetők csekély száma lehetett.

Az újságok, folyóiratok másik csoportját alkotják azok a változatos színvonalú lapok, melyek helyi vagy országos terjesztésre kerültek, de nem kifejezetten női lapok voltak. Idesorolható számos hírlap, folyóirat, melyek általában csak elvétve közöltek nőkről szóló híreket, tudósításokat. Ezeknek a híreknek a tartalma azonban szoros összefüggésben állt a szerkesztők, lapkiadók nőképével, és hatásuk valószínűleg széles körű volt, hiszen ezeket általában jelentősebb számú olvasóközönség forgatta. Többféle sajtóterméket áttanulmányozva, tartalmukat párhuzamosan vizsgálva jól látszik, hogy egy-egy, nőkkel kapcsolatos esemény, téma, mely országos jelentőségűvé vált, eltérő felfogásban tálalva egyszerre több újság hasábjain is megjelent.[493]

Magyarországon az első nőknek íródott időszaki lap, az 1794-ben kiadott *Uránia* volt, mely az egyik szerkesztő, Kármán József halála (és valószínűleg politikai okok, illetve az előfizetők kis száma) miatt a következő évben megszűnt.[494] Ezt követően V. Busa Margit kutatásai szerint egy német nyelvű, *Zeitung für Damen* című női újság volt a következő, mely 1806-ban jelent meg Pesten, Leyrer József szerkesztésében, 1809-től pedig *Neue Zeitung für Damen* címmel, amikor is a 15. számmal megszűnt.[495] Nagydiósiné tanulmánya szerint 1824-ben Révkomáromban mindössze két lapszámot élt meg a Gödörházi Gödör József által szerkesztett *Laura* című lap, mely női olvasókra is nagyban számított.[496]

A reformkorra aztán kialakult egy olyan női olvasói réteg, melyre hosszabb távon építeni lehetett a női lapok kiadását. A reformkor „divatlap"-nak nevezett irodalmi folyóiratai az ő igényeiket is próbálták kielégíteni, bár ezek még nem voltak kimondottan női lapok. A *Der Spiegel* (A Tükör) volt közöttük az első, amely 1828 és 1852 között jelent meg, és rendszeresen közölt divatkép-mellékleteket is. Az 1833 és 1841 közötti időszakban forgathatták a magyar nyelven olvasók a *Regélő* című lapot, amely előfizetőinek csaknem egyharmada (700-ból 200) nő volt.[497]

493 Így volt ez például 1907-ben is, amikor Kmety Károly parlamenti felszólalását követően soha nem látott cikközön jelent meg a legkülönfélébb lapok hasábjain. A Feministák Egyesülete rendszeresen gyűjtötte a nőkkel kapcsolatos újságcikkeket, és így jött létre az a jelentős terjedelmű gyűjtemény, mely a Magyar Országos Levéltárban található, a P 999 jelzet alatt, a 40–41. sz. tételhez sorolva.

494 Nagydiósiné i. m. 194.

495 V. Busa Margit: A legelső magyarországi német nyelvű folyóirat. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1963–64.* Budapest, OSZK, 1964. 265–269.

496 Nagydiósiné i. m. 194.

497 Uo. 195.

A Mátray Gábor szerkesztette újságban, melynek társlapja a *Honművész* volt, leginkább irodalmi műveket és külföldi divatképeket közöltek. A megújult lap 1842-től 1844-ig *Regélő Pesti Divatlap* címen jelent meg, Garay János szerkesztésében. Ebből fejlődött ki a Vahot Imre szerkesztette *Pesti Divatlap*, amelynek fő célja a magyar nyelv, a magyar nemzeti érzés erősítése volt. A lap még a divatképek között is – a külföldi mellett – számos magyaros módit bemutató rajzot közölt. Abban az időszakban, amikor Petőfi Sándor a lap segédszerkesztőjeként dolgozott, a *Pesti Divatlap*nak 3000 előfizetője volt, akik között valószínűleg számos hölgy is lehetett, hiszen a korabeli hazai nőolvasók kedvelt költője volt Petőfi.[498] A lap 1848-ban megszűnt, utóda később a *Budapesti Divatlap* lett. Munkácsy János 1835-től jelentette meg kéthetente kiadott, színes divatképekkel ellátott lapját, a *Rajzolatok a társasélet és divatvilágból* címmel, ez 1839-től Rédey Judit kutatásai szerint politikai lappá változott, 1840-től *Sürgöny* lett a címe.[499]

Szintén az 1840-es években indult útjára Frankenburg Adolf kiadásában a *Magyar Életképek* (1843), amely 1844-től *Életképek* címen élt tovább. A lap az első évben havonta jelent meg szépirodalmi antológiaként, 96 oldal terjedelemben. Kiadója 1844-ben kapta meg a lap szabadalmát, és ettől fogva pár hónapig kétheti, majd heti újság lett az.[500] Ebben a nők magyarosítását célul tűző, divatképeket, társasági híreket is közlő lapban 1847-től – amikor is Jókai Mór vette át a szerkesztést – még hangsúlyosabbá váltak a női témák. Az általa indított „hölgysalon" című rovat érdekessége volt, hogy Szendrey Júlia is rendszeresen publikált benne. Az 1843 és 1848 között megjelent, Petricevich Horváth Lázár által szerkesztett *Honderü* című lap irodalmi és divatrovatai, divatképei is számítottak a női olvasók érdeklődésére, bár a lap nem kifejezetten nekik készült. (A lap címe Széchenyi István ama ötletét tükrözi, hogy a nem jól hangzó Pest nevet erre kellene felcserélni.)

1849-től kezdve jelent meg a 19. század már kimondottan nőknek írt honi lapja, a *Hölgyfutár*,[501] mely egy irodalmi újság volt, 1850-ben mindössze 430 előfizetővel. Jellemző a kor állapotaira, hogy a Nagy Ignác által szerkesztett újság előfizetési feltételei iránt Zürichből érdeklődtek, ugyanakkor Győrben, Sze-

498 Uo. 196.

499 Szócikk a lapról: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SajtoTortenet-a-magyar-sajto-tortenete-1/a-magyar-sajto-tortenete-i-17051848–2D87/a-reformkor-sajtoja-18321840–5FD/az-irodalmi-divatlapok-6C8/rajzolatok-a-tarsaselet-es-divatvilagbol-18351839–70B/ (A letöltés ideje: 2018.09.16.) Lásd még erről: Rédey Judit i. m. 10.

500 *Magyar Életképek – Életképek (1843–1848)* http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/176.html (A letöltés ideje: 2014.12.07.) A lap történetéről lásd még: Frankenburg Adolf: *Emlékiratok 1–3. köt.* Budapest, 1868.; Lesi Viktor: *A Frankenburg-féle Életképek.* Debrecen, 1941.; Tamás Anna: *Az Életképek (1846–1848).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

501 Ugyanilyen címmel, K. Papp Miklós szerkesztésében, 1876–1878 között Kolozsváron is kiadtak egy lapot.

geden és Balassagyarmaton azt sem tudták, hogy létezik-e valójában.[502] E lap elsősorban a közép- és kisnemesség, kisebb részben pedig a polgárság asszonyainak olyan magyar nyelvű lapja volt, amely fő céljának tekintette a szórakoztatást, ezért divatképeket, kottákat, szabás- és kézimunkaíveket, verseket és elbeszéléseket közölt. Népszerűségének emelkedését jelzi, hogy a női szerzők (Kánya Emília, Kempelen Róza, Bulyovszky Lilla és mások) műveit is közlő lap 1856-ban már 1800 előfizetővel rendelkezett.[503]

Az 1864-ig működő *Hölgyfutár*nak időközben vetélytársa is akadt: 1857-ben indult a *Nővilág* című lap 3500 előfizetővel, amelynek főszerkesztője Vajda János volt, és a kortársak szemében afféle nőknek szóló *Vasárnapi Ujság* volt.[504] A lap eleinte hetente, majd 1861-től kéthetenként jelent meg. Kiadója, Heckenast olcsó divatlapnak szánta, de szerkesztőjének köszönhetően annál több, tartalmasabb lett. A lap hasábjain olyan híres szerzők, tudósok tollából közöltek írásokat, mint például Vámbéry Ármin, Prévost-Paradol.[505] Ez a lap olyan hagyományokat indított el a nőknek szóló újságírás történetében, amelyek aztán később, a dualizmus évtizedeiben is tovább éltek más lapok szerkesztésénél. Egyrészt tudósított a külföldi divatújdonságokról, különös tekintettel a francia divatra, másrészt világhírű színésznők és énekesnők fellépéseit követte nyomon; harmadrészt pedig nagy hangsúlyt fektetett idegen tájak, elmúlt történeti korok nőinek bemutatására. Az újság számos cikket külföldi lapokból „ollózott", kissé átalakítva az eredeti sorokat, amely eljárás a későbbiekben is bevett szokás lett az újságírás gyakorlatában. Emellett a lapban megjelentek a lakberendezéssel, háztartással, kertműveléssel, utazással és főzéssel kapcsolatos hírek, és számos irodalmi műfaj is helyet kapott („beszélyek", tárcák, levelek). Irodalmi írásainak színvonala magas volt, kezdő tollforgatók nem is mertek az újságnál jelentkezni.[506] Az újság főmunkatársai közé tartozott Vajdán kívül két hölgy is: Jósika Júlia és Heckenast-Bajza Lenke. Bár 1864-ben még mindig 800 előfizetője volt, Heckenast beszüntette a népszerűségéből addigra már sokat veszített lap kiadását.

Ebben az időszakban csaknem minden szépirodalmi lap megszűnt Magyarországon, és a nők is kevés olvasnivalóból válogathattak a kifejezetten nekik szerkesztett sajtótermékek között. Egyik üdítő kivételként említhető a Szegfi Mórné Kánya Emília szerkesztésében 1860-tól kiadott *Családi Kör* című lap. Ez, a csaknem két évtizedet megért újság, mely szándékai szerint ismeretterjesz-

502 *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* i. m. 406.

503 Dezsényi Béla – Nemes György: *A magyar sajtó 250 éve.* I. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954. 136.

504 *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* i. m. 415.

505 Például: Vámbéri Ármin: A hárem és annak lakóiról. *Nővilág*, 1861. aug. 15. V/16. 252–254. és szept. 1. V/17. 268–270.; Prévost-Paradol: A nők befolyása a társadalmakra, s különösen a franczia társadalomra. *Nővilág*, 1862. jún. 30. VI/21.

506 Nagydiósiné i. m. 200.

tő, irodalmi és divatról szóló írásokkal szerette volna emelni a hazai nőolvasók műveltségét, két évtizedre a magyar családok kedvelt hetilapjává vált. Arany János, Tompa Mihály, Jókai Mór, Szendrey Júlia, Mikszáth Kálmán, Brassai Sámuel, Falk Miksa, Szász Károly is a szerzői gárdához tartoztak.[507] (Kánya Emília szerkesztette ebben az időszakban a *Magyar Nők Évkönyve* és a *Magyar Hölgyek Könyvtára* című sorozatot is, ez utóbbinak 84 kötete jelent meg.)

Vachott Sándorné Csapó Mária 1861-től jelentette meg az *Anyák Hetilapjá*t, amely azonban nem vált hosszú életűvé, mindössze áprilistól az év végéig élt, és az újabb évtől *Szünórák* néven létezett tovább A férjét elveszítő, jó tollú asszonyt pedig olyan neves személyek támogatták, mint Deák Ferenc és Eötvös József, és többek között olyan szerzők írásait közölte, mint Arany János, Wohl Janka, Szendrey Júlia, Fáy András, a magyar anyákhoz szóló lap mégsem tudott 200 előfizetőnél többet verbuválni.[508] Vachottné később, 1863-ban – szintén jelentős támogatással – megindította a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* című újságot,[509] amelyet a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete adott ki, és bevételeit árva gyerekek támogatására fordították. Ez a lap közölte például Eötvös József befejezetlenül maradt levélregényének, az *Egy gazdasszony levelei* című műnek a fejezeteit folytatásokban. A hetilap 1865-ben pénzügyi problémák miatt megszűnt.

Ha a Magyarországon megjelent hosszabb-rövidebb életű női lapokat vesszük szemügyre, akkor jól látszik, hogy igen nagy változatosságot mutatnak a századvégtől kiadott különféle divatlapok, illetve jelentős, divatról szóló melléklettel rendelkező újságok. Ilyen volt például a Császár Ferenc szerkesztésében 1853 és 1858 között megjelenő *Divatcsarnok*, 1854-től a Friebeisz István által kiadott, füzetekben megjelenő *Nefelejts*, 1854-től a *Délibáb*, 1859-től a *Magyar Szépek Munka- és Mintalapja*, 1862-től a *Gombostű* Rózsaági antal szerkesztésében (ez később beleolvadt a *Nefelejts* című lapba). A fővárosban kiadott és szerkesztett *Divat* 1866-tól jelent meg Áldor Imre szerkesztésében (1874-től *Divat-Nefelejts* néven összeolvadt a *Nefelejts* című újsággal), és ugyanezen évtől látott napvilágot a *Magyar Bazár*, a lipcsei *Bazar* magyar kiadásaként. A *Magyar Bazár*nak a kiegyezés körül mintegy 2500 előfizetője volt, és a divatképeken kívül számos kézimunka elkészítésére is tanított, valamint közölte azoknak a pesti üzleteknek és iparműhelyeknek a címét, ahol az érdeklődő olvasók beszerezhették a varráshoz, szabáshoz szükséges kellékeket. A lapba 1873-ban beolvadt a Wohl testvérek orgánuma, a *Nők Munkaköre*. Az újság hosszú időn át, egészen 1904-ig működött.[510]

507 Uo. 204.

508 Uo. 206.

509 A *Báró Eötvös József összes művei VII.: Elbeszélések* című kötet (Budapest, Révai testvérek, 1902.) Jegyzetek című fejezetének (név nélküli) szerzője a lap címét tévesen *Magyar gazdasszonyok lapja*ként nevezi meg, a kiadás kezdetének pedig – szintén hibásan – 1853-at jelölte. (458.)

510 Nagydiósiné i. m. 207–211.

Egy másik népszerű divatújság, a *Pesti Hölgydivatlap* magyarul és németül is megjelent, 1873-tól *Budapesti Bazár* néven folytatta működését a *Magyar Bazár* mintájára elnevezett lap. Rédey Judit adatai szerint a lap „divatleírásai aprólékosak voltak, még azt is közölték, mi mennyibe kerül, hol szerezhető be a hozzávaló, mennyi kell az egyes anyagokból stb. Ezzel egyben reklámozta a divatkereskedéseket is."[511] Ez az újság 1898 és 1891 között havi két alkalommal *Divat-Tükör* címmel megjelentetett egy olcsó kiadást is. Több hasonló lap is említhető a korszakból: a *Divat Újság* 1894–1914 között került kiadásra, a *Divattudósító*, melyet Miskolcon szerkesztettek, 1905-től, valamint hosszabb-rövidebb ideig élt a *Divatkép*, a *Divat Értesítő*, az 1895-ben kiadott, mindössze hat számot megért *Divat és Irodalom*, továbbá 1886 és 1888 között a francia *Revue de la Mode* című lap hazai kiadása, a *Divatcsarnok*, valamint az 1893 és 1894 között a *Magyar Nők Lapja* melléklapjaként kiadott *Budapesti Divat*, a Stieglitz és Unger Áruház kiadásában 1898-tól megjelenő *Budapesti Képes Divatlapok*, a Győri Ilona szerkesztette *Párisi Divat* (1895–1901), a Fáylné Hentaller Mariska által készített *Az Évszak* című lap (1895–1899) és számos más magazin.[512]

1870-től 1872-ig jelent meg az *Új Regélő* című folyóirat, melyet a könyveiről is híres írónő, Beniczky Irma szerkesztett. (Korábban *Divatvilág* címmel 1867-ben lapot is indított, de ez rövid életű volt.) Noha Beniczky könyveiben általában a divattal, a háztartással, a női hivatással kapcsolatos témákról írt, ez a lap – miként alcíme is mutatta – „Regény- és beszélytár" volt, „mindennemű kalandokat, mulattató történeteket s egyéb érdekes apróságokat tartalmazó egyveleggel".[513] Nem csupán ebben a lapban, de számos más, nőknek készült folyóiratban is rendszeresen közöltek részletekben „szerelmes regényeket", novellákat és költeményeket. E művek színvonala nagyon eltérő volt, a többségük nem bizonyult maradandónak.

Német mintára születtek meg az első önálló női lapok hazai kísérletei.[514] *Nők Lapja* címmel két lap is indult az 1870-es években. Az egyik 1871-ben, Egloffstein Amália szerkesztésében és Heckenast kiadásában. A másik 1872-ben, Krátky János szerkesztésében. Egyik sem volt hosszú életű, a Krátky-féle mindössze egy számot ért meg. A 20. század elején pedig ilyen címmel – Spády Adél szerkesztésében – a Feministák Egyesülete adott ki lapot.

Színvonalas és nagyon gazdag témakínálattal rendelkezett a következő évtizedben, 1884-ben útjára indult *Magyar Háztartás*. Valamennyi olyan témát felölelte az újság, ami a háztartás vezetését megkönnyítette és így a magyar háziasszonyokat érdekelhette. Ugyanakkor színházművészeti rovat is volt benne,

511 Rédey Judit i. m. 20.

512 Nagydiósiné i. m. 212.

513 *Uj Regélő* 1870. I. évf. Szerk. K. Beniczky Irma, Pest, Heckenast.

514 *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* i. m. 246.

s modern, századvégi témaként a tornászatról szóló cikkek, irodalmi levelek, nőegyleti hírek, és – természetesen – receptek, rejtvények és sok-sok reklám. A varrógéptől a látcsőig, a kávétól a függönyig terjedt a reklámozott áruk skálája, ám mindennek ellenére a lap hamar megszűnt. Szintén nem volt hosszú életű a *Magyar Gazdasszonyok Lapja*, mely Sághy Józsa szerkesztésében 1884–1887 között működött.[515] A Magyar Gazdasszonyok Országos Egylete 1882 és 1890 között a *Magyar Háziasszony* című lapot jelentette meg, amelyben nem csupán a háztartási és kertészeti tudnivalókat szedték csokorba, de cikkeket közöltek például a gyermeknevelésről, a színházi, zenei eseményekről és a nőegyleti hírekről is. Ez az újság, miután színvonalában és technikai kivitelezését tekintve is hanyatlást élt meg, 1890-től *Magyar Nők Lapja* címmel jelent meg. Ettől kezdve három éven át havi képes divatmellékletet adtak ki *Tükör Előtt,* majd 1894-ig – a fentebb már említett – *Budapesti Divat* címmel. *Gondűző* címmel egy humoros mellékletet is szerkesztettek. 1894-ben a magazin a *Jókai* című lappal egybeolvadva *Jókai Magyar Nők Lapja* címen élt tovább. A nőemancipáció előmozdítását célul tűző lap (mely a hazai nőegyletek hivatalos közlönye lett, és amely 1896-ban nevét visszaváltoztatta *Magyar Nők Lapjá*ra) 1898-ban szűnt meg.[516]

1880-tól indult a *Nemzeti Nőnevelés* című, színvonalas folyóirat működése, mely a dualizmus korában talán a legszínvonalasabb nőkről és nőknek szóló lap volt, és a budapesti Sugárúti Állami Tanítónő-képző Intézet tanárai szerkesztették.[517] Kifejezetten a nők, a leányok neveléséhez kívánt segítséget nyújtani ez a havilap, egyrészt nevelési, oktatási tárgyú cikkeivel, másrészt tudományos témájú tanulmányokkal. Olyan szerzők írtak a lapba, akik meghatározó személyiségei voltak a magyarországi leánynevelésnek, mint például Zirzen Janka, Damjanich Jánosné, Veres Pálné, De Gerando Antonina, Péterfy Sándor, György Aladár és sokan mások.

Több, nem kifejezetten női újságnak volt – különösen a századforduló után – nőknek szóló melléklete, ami jelzi, hogy a nők mint potenciális olvasóközönség ekkorra már nagyon jelentős tábort alkottak. A 20. század elején például ilyen mellékletként jelent meg a *Nő mint háziorvos* a *Tolnai Világlapjá*ban, vagy a *Nők Világa*, amelynek főlapja a Kolozsváron kiadott *Unitárius Közlöny* volt. A századforduló táján tipikus jelenség volt, hogy egyes országos vagy regionális egyesületek, nőszervezetek alkalmanként vagy rendszeresen lapot adtak ki. Példaként említhető a *Feminista Egyesület Értesítője*, amely 1906–1907-ben jelent

515 Nagydiósiné i. m. 222.

516 Uo. 223–224.

517 Kelényi Ferenc tanulmányában kiemelte Péterfy Sándor szerkesztői szerepét. Kelényi Ferenc: Péterfy Sándor és a magyar nőnevelés. *Magyar Pedagógia*, 1967/4. 67. évf. (új folyam) VII. k. 456. A *Pallas Nagy Lexikona* „Nemzeti Nőnevelés" szócikke ugyanakkor az első tíz év esetében Sebestyén Gyula szerkesztői munkáját méltatta. http://mek.niif.hu/00000/00060/html/074/pc007440.html (a letöltés ideje: 2018.05.27.)

meg Glücklich Vilma szerkesztésében, és amely 1907-től *A Nő és a Társadalom*[518] címmel havonta jelent meg 1914-ig. Akkortól *A Nő* címmel élt tovább a folyóirat, amelynek megjelenése kéthavonta történt.[519] A Magyarországi Nőegyletek Szövetségének lapja, a Székesfehérváron 1909–1914 között kiadott *Egyesült Erővel* jelentett még fontos olvasmányt a nőmozgalmi aktivistáknak. Az 1905-től 1949-ig kiadásra került *Nőmunkás* című kétheti lap értelemszerűen a dolgozó nők problémáiról szólt, alapító szerkesztője Gárdos Mariska volt.[520]

A 19. század végén több, a hazai leányoknak szóló magazin is kiadásra került. Dolinay Gyula szerkesztette 1875 és 1911 között a *Lányok Lapjá*t, Kalocsa Róza 1883 és 1890 között a *Leányvilág*ot, és 1894-től kerek fél évszázadon át jelent meg Tutsek Anna színvonalas lapja, a *Magyar Lányok*, melyet gyakorta hirdettek a női magazinokban is.

E terjedelmes felsorolás mutatja, hogy jelentős, ha sokszor nem is hosszú életű női lapkiadás jellemezte a dualizmus kori Magyarországot, ráadásul további számos vidéki vagy csak néhány lapszámot megért próbálkozást is említhetnénk még a sorban.

Egyéb hazai lapok a nőkről

A nőmozgalom erősödésének, a nők társadalmi, gazdasági, kulturális színtereken való megjelenésének eredményeként a 18. század végétől már egyre több napi- és hetilap közölt nőkről és nőknek szóló hírt, cikket. Ez azt is jelentette, hogy egyre több nő vált rendszeres újságolvasóvá, sőt előfizetővé. A reformkorban például a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felső Magyar Országi Minerva*, az *Athæneum*, a *Családi Lapok*, a *Fillértár* és számos más újság cikkezett rendszeresen nőket érdeklő témákról, és gyakran merítettek a szerzők külföldi lapok anyagából is.[521]

518 A lap 1907–1913 közti digitalizált évfolyamai szabadon elérhetők az alábbi portálon: http://mtdaportal.extra.hu/NET.html (A letöltés ideje: 2018.05.18.) A *Nő és a Társadalom* cikkanyagának sokszempontú elemzését az elmúlt években Kereszty Orsolya és Czeferner Dóra végezték el. Lásd erről például az alábbi írásaikat: Kereszty Orsolya: A nők szerepeinek tematizálása A Nő és a Társadalom folyóiratban 1907–1913. *Új Pedagógiai Szemle*, 2013/3. 187–197.; Uő: „A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913) Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára; 88.); Czeferner Dóra: „Kávéházakban, klubokban, olvasókörökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot!" Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért. *Médiakutató*, 2014/2. 49–61.

519 A lap 1914–1917 közti digitalizált évfolyamai szabadon elérhetők az alábbi portálon: http://mtdaportal.extra.hu/NO.html (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

520 Zirin, Mary et al (ed.): *Women & gender…* i. m. 578.

521 Ebben az alfejezetben a teljesség igénye nélkül csupán néhány olyan korabeli lap kerül említésre, amelyeket kötetünk elkészítéséhez forrásként használtunk.

A 19. század második felében a megnövekedett sajtókiadásnak köszönhetően szinte beláthatatlanul sok napi-, heti- és havilap jelent meg, színes témakínálattal. Ezek közül sok a korabeli nőtörténetnek és lánynevelés-történetnek is igen fontos forrása. Kiemelkedik közülük például a híres, hosszú életet megélt, sokszor idézett, 1854-től 1922-ig megjelenő *Vasárnapi Ujság* című, „vegyes" tartalmú hetilap,[522] amelyben az évtizedek cikkeit átvizsgálva jól érzékelhető a nők felé fordulás. A képes hetilap enciklopédiaszerűsége miatt, gyors adatközlésének köszönhetően valóban a korszak kiemelkedő és kedvelt újságja volt.[523] Munkatársai és szerzői között sok más személy mellett megtalálhatjuk a kor olyan kiemelkedő alakjait, mint például az első szerkesztő, Pákh Albert, továbbá Jókai Mór, Gyulai Pál, Brassai Sámuel, Arany János, Tompa Mihály, Szemere Miklós, Szász Károly, Vajda János, Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Vámbéry Ármin, Mikszáth Kálmán, Nagy Iván, Thaly Kálmán, Keleti Gusztáv, id. Szinnyei József, Herman Ottó, Sámi László. Lipták Dorottya kutatásai szerint a nemesi-népi, illetve polgári értékeket egyszerre képviselő családi lap több szerzője volt ugyan református, de a lap nem kötelezte el magát egyik felekezet eszméi mellett sem,[524] éppen ebben rejlett hihetetlen népszerűségének egyik legfőbb oka.

A lap komolyan vette eredeti célkitűzését, az „enciklopédikus szellemet", és az 1870-es évektől a „liberális nyitottság szellemében" a *Vasárnapi Ujság* cikkírói az olvasókkal sorra megismertették a jelentős eszmeáramlatokat.[525] Ettől az évtizedtől kezdve a lapban a nőkről és nőknek szóló írások is nagyon változatosak voltak. Egyrészt a vezércikkek sorában megjelentek a híres nőket bemutató írások. A *Vasárnapi Ujság* sajátossága volt, hogy mindig egy neves személyiségről, élő vagy elhunyt közéleti emberről, művészről vagy tudósról szólt a vezércikke. Külföldi és magyar híresség szerepeltek arcképükkel együtt hétről hétre a címoldalon. A bemutatott személy mindig valamilyen aktuális esemény miatt került a címlapra, olykor halála kapcsán emlékeztek meg róla. Máskor azért írtak valakiről, mert a politikai vagy művészeti élet porondján szerepelt éppen az újság megjelenésekor. Míg korábban nők alig voltak láthatók az újság címoldalán, az 1870-es évektől évente 2–3 nőt is bemutattak (például Mary Somerville-t, a híres angol

522 A lap 1854–1921 közti digitalizált állománya az utóbbi időben elérhető az OSZK Digitális Periodika Archívumában, az alábbi honlapon: http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=30 (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

523 Az elmúlt évtizedekben több hazai kutatónk is foglalkozott a lap történetének feltárásával. Közülük Buzinkay Géza eredményeit az alábbi tanulmányban foglalta össze: A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890. *Magyar Könyvszemle*, 1979. 1. 25–42. Átfogó elemzést adott továbbá: Miklóssy János: „Organum a nagy közönségért". In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972.* Budapest, OSZK, 1975. 329–342. (A lap címének korabeli írásmódja: *Vasárnapi Ujság*, könyvünkben ezt a korhű formát szerepeltetjük.)

524 Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002. 71.

525 Uo. 76.

természettudós-csillagász asszonyt, Tisza Kálmánnét a kisdedóvás kapcsán, vagy Nilssont budapesti vendégszereplése apropóján). Az újságban a nőkről szóló rövidebb tudósítások többsége az „Egyveleg" rovatban szerepelt, ezek leginkább divat(hóbort)ról, női tanulmányokról, a nők munkába állásáról szóltak. Hosszabb híreket, tudósításokat is közöltek nőkről, esetenként az országokat vagy híres városokat bemutató cikkek részleteként. 1876-ban például a philadelphiai világkiállítás leírásakor női alkotásokról is szó esett. A lapban időnként nevelési tanácsokat is megjelentettek, és tetemes mennyiségű hirdetés próbálta befolyásolni a nők vásárlói magatartását. Vas-sparherdtől a Csillag Anna hajnövesztőszerig rengeteg „női" holmit reklámoztak a *Vasárnapi Ujság* hasábjain.

Kiemelt teret szentelt a nőknek az *Élet* című lap, mely különösen a leányközépiskolák eszméjének támogatása miatt érdemel figyelmet, valamint a *Természettudományi Közlöny*, amely a Királyi Magyar Természettudományi Társulat lapjaként 1869-től kezdve rendszeresen közölt írásokat a nő és férfi biológiai-pszichológiai természetéről és az agykutatásokról. Az *Uj Idők* című képes hetilap pedig már a 20. század szelét hozta 1895-től a magyar társasági élet egyik meghatározó lapjaként.[526] Ez a lap 1944-ig töretlenül működött, tízezres példányszámban napvilágot látva. Bár a sajtótörténet kutatói jobbára a „családi lapok" kategóriájába sorolják, és 1896-ban maga Herczeg Ferenc főszerkesztő is azt írta, hogy „modern, előkelő, és minden ízében magyar folyóiratot kívánok a művelt családok kezébe adni...", és 1944 karácsonyán is ugyanezt ismételte meg.[527] Kádár Judit komparatív módszerekkel elvégzett vizsgálataira támaszkodva azt írta, hogy „a szinte a kezdetektől kizárólag női kozmetikai cikkeket, nők által használt és vásárolt háztartási eszközöket, varrógépeket, zongorákat, bútorokat reklámozó hirdetések azt bizonyítják, hogy főként női olvasókra számított".[528] Ezt saját kutatásaim is alátámasztják, nem csak a hirdetési anyag, de a cikkek témái is azt bizonyítják, hogy szép számmal lehettek nők és leányok Herczeg Ferenc lapjának olvasói között. Ebből a hetilapból lehet talán leginkább megérezni, hogy a Millennium idején élt magyar nők mennyire érdeklődtek a francia kultúra iránt. A francia-imádat (talán nem túlzás így fogalmazni) teljesen áthatotta a lapot: az olvasók minduntalan a francia divatról érdeklődtek, emlékkönyvükbe francia nyelvű verseket kértek, francia regényrészleteket közöltek az újság szerkesztői, francia pezsgőket és konyakokat hirdettek, sőt még a lap karikatúrái is a francia forradalmat idézték 1896-ban. Az újság híres írói – Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán, Pósa Lajos és mások – mellett gyakorta nők is leírták gondolataikat. A ruha- és hajdivat, a kották, a báli beszámolók és a hí-

526 A lap címének korabeli írásmódja: *Uj Idők*, könyvünkben ezt a korhű formát szerepeltetjük.

527 Idézi: Kádár Judit: „Otthonod az uradé". Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató*, 2002/tél. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/07_otthonod_az_urade (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

528 Uo. (osz.n.)

res nőket (Sarah Bernhardtot, Vízvári Mariskát, Blaha Lujzát és kortársnőiket) bemutató írások a női érdeklődés középpontjába állították a lapot.

1892-ben indult útjára – számos más, akkoriban már létező pedagógiai tárgyú lap[529] mellett – a *Magyar Pædagogia* című folyóirat, mely sok, igen nívós tanulmányt és cikket közölt a lánynevelés aktuális kérdéseiről, történetéről, neves alakjairól.

A századvég Magyarországán csakúgy, mint Európa más országaiban, az „élet fölgyorsult, a lapok nagyvárosi arculatot öltöttek, mozgékonyak lettek, tele friss érdekességgel".[530] A sajtó a 20. század elejére hazánkban is a mindennapi élet velejárója, nélkülözhetetlen kelléke, információhordozója lett. Beépült valamennyi társadalmi réteg életébe, a széles kínálat közepette mindenki megtalálhatta a kedvére való – akár szakmai vagy rétegigényt kielégítő – lapot. Az 1900-as évek elején megjelentek – a munkásmozgalmi- és pártszerveződések velejárójaként – a munkáslapok. A *Szoczializmus*, mely a szociáldemokraták újsága volt, vagy a *Nőmunkás*, melyet Gárdos Mariska indított útjára.

A szabadidős elfoglaltságokról szóló lapok, mint például a Pécsi Polgári Kerékpáros Egyesület 1896-tól kéthetente megjelenő, Bolgár Tivadar által szerkesztett lapja, a *Kerékpár Sport*, vagy a szórakoztató vicclapok, mint a *Borsszem Jankó*, vagy például a szintén Pécsett szerkesztett, könyvünk elkészítéséhez is használt, Várady Ferenc által szerkesztett, 1885-től induló *Veréb Jankó* szintén gyakorta tartalmaztak nőkről és nőknek szóló információkat.

529 A korabeli pedagógiai lapok megjelenési adatait lásd az alábbi műben: Baranyai Mária – Keleti Adolf – Jáki László: *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841–1958.* Budapest, OPKM, 1987. (reprint kiadás)

530 *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* i. m. 511.

II.

A KUTATÁS KERETEI

VÁZLAT AZ ÚJKOR TÁRSADALOM- ÉS NŐTÖRTÉNETÉRŐL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI BEVEZETÉS

Változások küszöbén: a 17. századi Európa gazdaság-, népesedés- éstársadalomtörténetének fő jellemzői

A 17. századi Európában a népesség legfontosabb gazdasági tevékenysége a – nagy mennyiségű manuális munkával végzett – földművelés volt; az emberek életének minősége, a népességszám változása erősen és alapvetően a mezőgazdasági termeléstől függött.[531] Vries megfogalmazása szerint is ebben az időszakban „a nagy regionális különbségek dacára joggal beszélhetünk összefoglalóan »rurális társadalmakról«".[532] A kontinensen óriási különbségek voltak a földbirtokok nagysága, tulajdonjoga, a tulajdonosok és a földjeiken dolgozó emberek jogi kapcsolata vonatkozásában. A szolgai, a jobbágyi, a kisparaszti, a részesművelői, a szabad bérlőgazdai státusz csupán néhány változat a munkavégzők korabeli helyzetét tekintve. Míg Nyugaton a 15. századtól a középkori faluközösség bomlása, a földművesek szabaddá válása, az Elbától Keletre ezzel ellentétes folyamatként a parasztok jobbágyi függésbe kerülése, illetve feudális terheik növekedése ment végbe.[533]

A 16–17. század európai „mintagazdasága" kétségkívül Németalföld volt, azon belül is az északi Holland tartomány, és kiemelkedő példaként említhetjük még Anglia és Észak-Franciaország legnagyobb részét. A kontinens számos országában azonban a földművelés ebben a században többnyire csak kevéssel különbözött a középkori módszerektől, és ez csaknem elmondható az ipari tevékenységről is, a technikai újítások ellenére. A textilipari szakmák voltak a vezetők, és a század második felére Anglia volt az iparágon belüli legnagyobb exportőr.[534] Igen fontos volt még az építőipar és a hajókészítés, ez utóbbiban

531 Cameron, Rondo: *A világgazdaság története a kőkorszaktól napjainkig.* Budapest, Maecenas Kiadó, 1998. 139–140.

532 Vries, P. H. H.: Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 1995. 64.

533 Uo. 69.

534 Cameron i. m. 149.

élen járt Hollandia. A korszakban Európa számos helyszínén a – céhes keretek között űzött – kézművesipar mellett kifejlődött a bérért dolgozók nagyobb tömegeit összefogó termelési forma, a manufaktúra (ahol a 16–17. században még többnyire gépek nélkül dolgoztak az emberek), és virágzásnak indult a háziipar is, hiszen annak ellenére, hogy a 17. század közepétől (körülbelül 1750-ig tartóan) a kontinens népességnövekedése lelassult, időnként apadt, nőtt a kereslet a különböző árucikkek iránt.[535] Ki kell emelnünk, hogy a 17–18. század Európájában az „ipari" (gyakran inkább: preindusztriális) tevékenység gyakran nem, vagy nem csak a városokhoz kötődött, például a textilipari, a bányászati és több más tevékenység is többnyire vidéken zajlott.[536]

Mindez szorosan együtt járt a kereskedelem fejlődésével, amely a kontinensen belül és nemzetközi értelemben is dinamikusan fejlődött, nem csupán új piacokat teremtve, hanem számos új nyersanyaggal is ellátva Európát. Cameron adatközlése szerint míg a 15. században a távolsági kereskedelem zömmel a gazdagok luxusigényeit elégítette ki, a 16–17. századtól a „nemzetközi kereskedelemben szállított árutömeg nagy részét olyan, alapvető fogyasztási cikkek tették ki, mint a gabona, a fa, a hal, a bor, a só, a fémek, a textilipari nyersanyagok és a szövetek".[537]

Ezzel együtt azonban korántsem gondolhatunk arra, hogy Európa 17. századi népessége kiegyensúlyozott szinten élt. A században még a leggazdagabb városok és államok is folytonos, újra meg újra visszatérő éhínségektől és tömegjárványoktól szenvedtek, életük nagyban függött az időjárás viszontagságaitól, különböző hadi cselekményektől, és a városlakók számára állandó veszélyt jelentettek az éhínség vagy más probléma miatt lakóhelyüket elhagyó, menedéket, támaszt váró emberek kisebb-nagyobb csoportjai, valamint például a tűzvészek. Ráadásul ebben az évszázadban köszöntött be a „kis jégkorszak", amely még kilátástalanabbá tette az európai szegény tömegek táplálkozási lehetőségeit.[538] Ahogyan egy írásában Quispel fogalmazott, a „XVI-tól a XVIII. századig az állam energiáinak és szervezetének nagy részét az élelemért folytatott küzdelem foglalta le."[539] A hiányos táplálkozás nyomán még inkább pusztító járványok a gyermekeket és nőket nagyobb arányban tizedelték, mint a férfilakosságot, bár egy-egy pestis- vagy feketehimlő-járvány következtében gyakran egész falvak, városnegyedek lakossága halt meg, nemtől és életkortól függetlenül. Braudel

535 Vries i. m. 91–92.

536 Uo. 101.

537 Cameron i. m. 157.

538 E kérdések igen részletes kifejtését lásd például: Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985. 66–89.

539 Quispel, G. C.: Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet...* i. m. 127.

számos korabeli adatot idéz erről, amelyek között szerepel például Besançon városának esete, ahová 1439 és 1640 között negyven alkalommal tért vissza a pestisjárvány, vagy Amszterdam példája, ahol 1622 és 1628 között 35 ezer lakos halt meg az évről évre támadó pestisben.[540] A csecsemő- és gyermekhalandóság a járványoktól függetlenül is igen magas volt a kontinensen, és a születéskor várható, átlagos élettartam is csak a 18. század végétől mutat igazi elmozdulást. A nők, jóllehet a folytonosan ismétlődő várandósság és szülések, illetve a járványok miatt is állandó életveszélyben voltak, a 16. századtól rendelkezésre álló (szórványos) európai adatok szerint – bizonyos kivételektől eltekintve – a felnőtt lakosság nagyobb hányadát tették ki.[541]

Az európai országok társadalomszerkezetében a 15–18. század között a gazdasági-demográfiai változások miatt jelentős változások történtek. Nem csupán a hierachiában történt elmozdulások voltak jelentősek, hanem a migráció is. Angliában például a 17. században jelentős volt az újonnan művelés alá fogott területek miatt a vidékről városokba vándorlás, és a jelentős népszaporulat is előidézője volt a társadalmi változásoknak. (Quispel adatai szerint 1500 és 1620 között megduplázódott a népességszám, és ugyanazen időszakban, illetve 1640-ig jelentősen nőtt az iskolázottság a népesség minden rétege körében, ami nagyarányú mobilitást eredményezett.)[542]

A 15–18. századi Franciaországban ugyanakkor sokkal kevesebben részesedtek a hatalomból, az ország társadalmi rétegződése és mobilitása angol szomszédjáétól teljesen eltérő képet mutatott, hiszen a gall sokkal inkább rendi társadalom maradt, ahol a hierarchia csúcsán álló „nemesség és a polgárság nem volt nyitott egymás felé",[543] ráadásul a királyi hatalom versenytársa volt a régi és új arisztokráciának, mivel mindegyikük jövedelme a mezőgazdasági termeléstől függött.[544]

A 17–18. századi Poroszország (mely a többi – háborús események és politikai széttagoltság miatt nehézkesen és ellentmondásosan fejlődő – német területhez képest sajátos utat járt) erős nemzeti államot épített ki, melynek fontos talppillére volt a hadsereg és a bürokrácia.

A század az európai városfejlődés szempontjából kettős arcúnak tekinthető. Egyrészt jellemző volt a városok (főként a fővárosok) szédületes iramban történő növekedése, másrészt viszont sokat veszítettek jelentőségükből némely régi egyházi, ipari vagy irányítási központnak számító települések. Quispel bőséges korabeli adattal alátámasztott véleménye szerint a gyorsan növekvő, kereskedelmi központ szerepét betöltő városok társadalomszerkezete nehezen feltárha-

540 Braudel i. m. 80. és 83.
541 Uo. 89.
542 Quispel... i. m. 131.
543 Uo. 133.
544 Uo. 134.

tó, és földrajzi helyszínenként eltérő, ám a vidéki társadalom „egyneműségével" mindenképp ellenpontot alkotott.[545]

A 17. századi Magyarország társadalom-, gazdaság- és városfejlődés szempontjából is sajátos terület volt a kontinensen. Zrínyi Miklós azt írta erről az időszakról, hogy „a magyar romlásának százada", és – Benda Kálmán véleménye szerint – történetíróink már régen alátámasztották, hogy valóban volt oka panaszra a kor emberének.[546] A háborúk nyomán gazdasági válság járt, és a három részre szakadt, hadicselekményektől sújtott országot különösen érzékenyen érintették az európai gazdasági ingadozások, termelési problémák; mezőgazdaságra alapozott területként fokozottan kiszolgáltatott volt a nemzetközi piac változásainak, ugyanakkor Zimányi Vera azt is kifejezésre juttatta, hogy a kisebb népsűrűség és az erős állattartás miatt hazánk lakossága élelmezési szempontból aránylag kedvezőbb helyzetben volt, mint egyes nyugat-európai országok.[547]

Miközben Európa nyugati országaiban számos új város született, illetve újjászülettek a városok, Magyarországon a török hódoltság, a belső háborúk, a gazdasági pangás, a tűzvészek, járványok, árvizek, fosztogatások következményeként a városok száma jelentősen csökkent. (A 18. század elején a legnépesebb város Buda volt, 12.324 lakossal, és Gerő László művében kiemelte, hogy az 1719., 1721. évi névjegyzék, illetve az 1743. évi összeírás szerint a városnak magyar lakosa nem volt.[548])

A demográfiai adatokra, életkori jellemzőkre ebben a században csupán következtetni lehet (például más európai országok adatainak analógiájára): valószínűleg Magyarországon is egyéves kora előtt meghalt az újszülöttek negyede, és csupán a lakosság fele érte meg a 20. évét.[549] A nők akkori, családban és társadalomban elfoglalt helyéről Péter Katalin azt írta, hogy házasságkötésükig (ami gyakran már tizenéves korukban bekövetkezett, ráadásul sokszor náluk jóval idősebb férfi vette őket nőül) a szüleik, és főként édesapjuk felügyelete alatt éltek, azt követően pedig a „férjüknek tartoztak engedelmességgel".[550] Ugyanakkor a történésznő több művében is kiemelte, hogy az érdekek mentén összeboronált házastársak (például leveleik tanúbizonysága szerint) sok esetben őszintén szerették egymást.[551] A férj halála esetén sokszor az özvegy feleség lett a család feje, a birtok, a telek, a ház vezetője, és nem csupán a főúri, hanem még a jobbágycsaládok esetében is.

545 Uo. 140–142.

546 „A magyar romlásának százada". Összeáll.: Benda Kálmán, közreműködött Hofer Tamás, Papp Géza, Péter Katalin és Zimányi Vera. In: Hanák Péter (szerk.): *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1980. 73.

547 Uo. 74.

548 Gerő László: *Történelmi városmagok. Építészeti hagyományok.* Budapest, Corvina, 1978. 34.

549 *„A magyar romlásának százada"...* i. m. 77. (Zimányi Vera adatközlése.)

550 Uo. 80. (Péter Katalin adatközlése.)

551 Uo. 80.

Európa és Magyarország a 18. században

A 18. század a nyugati világban intenzív társadalmi, gazdasági, politikai változások időszaka volt, és mindez intellektuális értelemben is jelentős átalakulásokat hozott. A felvilágosodás korának számos tudósa írt az emberi jogokról, és a társadalmi egyenlőségről publikált művekben gyakran előkerült a nemek közti egyenlőség kérdése is. Az 1700-as évek eszmetörténetének értelmezéséhez azonban a nőtörténet esetében is figyelembe kell venni, hogy a kontinens országaiban a társadalmi rétegek közti különbségek erősödtek, illetve azt is, hogy országonként, régiónként jelentős eltéréseket tapasztalhatunk az akkori életvitel, életminőség, egyáltalán a felvilágosodás hatása tekintetében.

A királyi és arisztokrata családok esetében a nagyfokú jólét, a mindennapos szórakozás határozta meg a családtagok életét. Magyarországon az ország teljes területének 40%-a körülbelül 150 nemesi család kezén volt, Nápolyban a 2 milliós népességből mintegy 10.000 parasztot tartott ellenőrzése alatt 84 nemesi család.[552] Magyarországon csakúgy, mint a kontinens más országaiban és az európaiak által uralt gyarmati területeken csodálatos és monumentális paloták, udvarházak épültek, és ezeket gyönyörű – részben távoli területekről behozott – bútorokkal és használati tárgyakkal rendezték be, és meglehetősen sokat költöttek ruházkodásra, ékszerekre és luxuscikkekre. French és Poska idézi, hogy amikor 1762-ben Erzsébet, orosz cárnő meghalt, a gardróbjában 15 ezer különböző ruha volt.[553]

A történeti szakmunkákban gyakran említett 18. századi jelenség, hogy az előkelő családok *nőtagjai* számára fontos, a korabeli társadalom által elvárt kötelesség volt, hogy házasodjanak és minél több gyermeket (lehetőleg fiúkat) szüljenek. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az arisztokrata lányokkal kapcsolatosan sok európai család stratégiája éppenséggel az volt, hogy *ne* menjenek valamennyien férjhez, hiszen a szülők nem mindig tudtak minden leányuknak megfelelő hozományt biztosítani, és sok előkelő leány amiatt is hajadon maradt, mert nem találtak számára megfelelő, a rangjához méltó házastársat.

A felvilágosodás századának végén egyes európai országokban mind jobban elterjedt az a szokás, hogy a gyarmatokkal folytatott kereskedésből, a felfutó iparosodás következtében vagy egyéb módon vagyonhoz jutó új elit tagjai nemesi címet vásárolhattak, és így az arisztokrácia tagja lettek, elérve így a legfelsőbb társadalmi réteghez tartozók hatalmát és privilégiumait. A 18. században például a francia monarchia amiatt, hogy pénzhez jusson, nemesi címeket árusított,

552 Lásd erről például: French – Poska i. m. 256.

553 Uo. 257.

és ennek következtében a századvégre szinte duplájára nőtt az országban élő arisztokraták száma.[554]

A 18. század során a folytonos és igen intenzív gazdasági változások ellenére mindvégig elmondható, hogy a nemesi családok fényűzése alapvetően a paraszti családok munkáján nyugodott. A fejlettebb nyugati országokban ebben a században végbement a mezőgazdasági élet átalakulása, ami nem csupán új művelési technikák és új növények bevezetését jelentette, hanem a birtokstruktúra jelentős megváltozását is.[555] A parasztgazdaságok egyre kevésbé voltak önellátók, a bekerített földbirtokokról családok ezrei szorultak ki, és ezek tagjai – főként és különösen a nők, akik a len és gyapjú feldolgozásából éltek – már a piacra termeltek. Életkörülményeiket, lehetőségeiket tekintve jelentős különbségek voltak köztük a kontinensen, ám általánosságban elmondható, hogy valamennyi országban ők voltak a leginkább bizonytalan és kiszolgáltatott helyzetben; átlagéletkorukat, munkaidejüket, anyagi helyzetüket tekintve mindenütt a társadalom alján helyezkedtek el. Európa keleti felében volt a parasztnők helyzete a legsúlyosabb, és mindenütt az egyedülállók (az özvegyasszonyok) voltak a leginkább védtelen és kiszolgáltatott helyzetben. A nemesi családok nőtagjaihoz hasonlóan a gyermekszületések száma a parasztasszonyok körében is igen magas volt, ám ezzel együtt járt körükben a gyermekhalandóság magas aránya is a 18. században.

A városi élet szintén éppen a felvilágosodás századában kezdett jelentősen átalakulni Európában, ekkor lettek a városok az új, fogyasztásorientált társadalom központjai. A modernizálódó városokban gyakran igen jelentős, a növekvő forgalom számára akadálymentes utakat biztosító területi átrendezések történtek, nem ritkán úgy, mint Párizs esetében, ahol Hausmann báró az útépítés érdekében eltöröltette a föld színéről a középkori Quartier Latin egy részét.[556] A térszerkezetüket, funkcióikat tekintve is újjászerveződő városokban az új manufakturális technikáknak, a (gyarmatokról behozott) olcsóbb nyersanyagoknak köszönhetően a nem nemesi származásúak számára is elérhetővé vált egy, a korábbinál magasabb életszínvonal. A „barokk palota" építészeti és életviteli tekintetben is szimbólummá vált. Étkezésükben, ruházkodási és viselkedési stílusukban, otthonaik berendezésében igyekeztek a felsőbb köröket utánozni, a manufaktúrák és boltok tulajdonosai pedig bátorították is erre a lakosságot.

554 Uo. 258.

555 Ennek hazánkban kevéssé ismert franciaországi történetéről például az alábbi műből tájékozódtunk: Agulhon, Maurice: *Histoire de la France rurale. T. 3. Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789–1914.* (Dir.: Duby, George – Wallon, Armand) Paris, Éd. Du Seuil, 1976.

556 Mumford, Lewis: *A város a történelemben.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985. 361. és Roncayolo, Marcel: L'esthétique haussmannienne. In: Duby, George (dir.): *Histoire de la France urbaine.* T. 4. La ville de l'âge industriel. Le cycle haussmannien. Paris, Éd. Du Seuil, 1983. 77–119.

A nők számára az az első színes hirdetés, mely az angol *The Lady's Magazine*-ban jelent meg 1771-ben,[557] jól jelzi a változásokat.

Magyarország városfejlődését tekintve ki kell emelni, hogy a 18. század még kevésbé az új városfejlődés kezdete, inkább a régi települések újjáépítésének, a középkori városkép barokkos igények szerint való átalakításának ideje volt, a változások (például a külső városrészek keletkezése, régi várfalak lebontása, népességszám jelentősebb bővülése stb.) inkább a 18–19. század fordulójától érzékelhetők. A régi, középkori városmagok (például Székesfehérvár, Győr, Veszprém, Pécs, Sopron, Kőszeg, Eger, Buda, Esztergom, Vác esetében) a 18. század második felében nyerték el máig jellemző barokk arculatukat.[558] Az „Alföld sok városa a török időkben elpusztult falvak tömörüléséből keletkezik",[559] és zömük mindössze 1–2000 lakost számlál a felvilágosodás korában. A 18. századi magyar főváros, Pozsony európai léptékkel mérve közepes, nagyjából harmincezres lélekszámú volt Mária Terézia uralkodása idején, szerepét az 1780-as évektől egyre inkább átvette a „magyarok Bécse" elnevezéssel illetett Pest-Buda.[560]

A város mint színtér több választási lehetőséget adott a nőknek, mint a falusi élet. A 18. század végén az európai városi nők 15–25%-a egyedülálló volt, ami mutatja, hogy a városokban több lehetőségük nyílott arra, hogy saját munkájukból vagy hozományukból önállóan megéljenek, hogy kialakítsák önálló háztartásukat. A városokban a kalaposok, az eladónők, a nevelő- és tanítónők mellett a korszakban már számos iparilag fejlett országban ott találjuk a munkásnőket, és kiemelkedő arányban a házi cselédeket is. A French és Poska által közölt adatok szerint a 18. század során a londoni nők ¼-e volt cseléd.[561] Ez volt az az időszak kontinensünk városaiban, amikor a házi munka (máig húzódóan) a középosztálybeli és munkásnők „szabadidős tevékenysége" lett.

A nők száma és aránya a 18. századi magyar társadalomban

A 18. század Magyarország esetében is a nagyméretű társadalmi-gazdasági változások kora, a polgári átalakulás kezdete volt. A törökök kiűzése és a korábbi század problémái (például a pestisjárvány, mely fokozatosan hazánknál keletebbre tolódott) után Magyarországon demográfiai fellendülés következett be, mely aztán a 20. század elejéig folytatódott. A felvilágosodás századában

557 French – Poska i. m. 259.

558 Gerő László i. m. 34. és 36.

559 Uo. 36.

560 H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): *Magánélet a Habsburgok korában 1740–1815.* Budapest, Corvina Kiadó, 2011. 42.

561 French – Poska i. m. 260.

a legfőbb statisztikai adatgyűjtéseket maguk az uralkodók rendelték el, és Dávid Zoltán kutatásai szerint sokszor a magyarországi rendeletek pontos mására bukkanhatunk az osztrák örökös tartományok utasításai között.[562] Az adatgyűjtések Magyarországra vonatkozóan is a Habsburgok birodalmi terveinek részei voltak, a munkálatokat az 1723-ban alakult Helytartótanács[563] és a kamara irányította, a megyék és a szabad királyi városok közreműködésével.

Magyarország esetében évszázadokon át az adóösszeírások, az egyházi anyakönyvek és a *canonica visitationes* adatai jelentették az ország (hozzávetőleges) népességszámának megállapításához a forrást. A 18. század elején a közteherviselés érdekében II. Rákóczi Ferenc többször is elrendelte az adóösszeírást. A Rákóczi-féle szabadságharc bukása után szintén voltak efféle törekvések, ám az adatok pontosságából sokat levontak az adózók összeírásának meghiúsítására vonatkozó törekvések, illetve a korszakban nagy erőpróba volt a mozgó népesség összeírása. (A lakosság egy része a korábbi hódoltsági területeken és részben Erdélyben ugyanis nem volt állandóan letelepedett, hanem vándorolt.)[564]

A cseh és osztrák örökös tartományokban 1754-től bevezetett, az ország népességének egészét felölelő népszámlálást a Habsburgok hazánkban nem vezették be. Nem voltak viszont ismeretlenek a *Conscriptio Animarum* nevű lélekösszeírások, és az 1760-as években Mária Terézia is elrendelt különböző összeírásokat a lakosság vonatkozásában. 1768-ban és az azt követő években a *Tabella impopulationis* nevű táblázatokba kellett adatokat rögzíteni az álló és a mozgó népességről, ami a társadalmi és vallási megoszlásról tájékoztatott, de nem nézte például a népesség kor és státusz szerinti megoszlását. 1771-re készültek el az első adatsorok, de ezek sok hibát hordoztak, és adatrögzítési problémákat és hiányosságokat vetettek fel, de Fügedi Erik kutatásai szerint ez akkoriban Európában más, igazgatási szempontból nagy hagyományokkal rendelkező országokban – például Svédországban – sem volt másként.[565]

Átfogó demográfiai jellegű statisztikai adatgyűjtések hazánkban első ízben II. József uralkodása alatt, 1784–1787 között voltak. Ennél a népszámlálásnál viszont a *nem* mint kategória hiányzott, és ez még a 19. század közepén, az 1850–1851-es és az 1857-es népszámlálásnál is megállapítható. Ez az összeírás 46 vármegyéről nyújt adatokat, s bár 1790 után a megyék a számsorok megsemmisítését határozták el, azok szerencsére megőrződtek és ránk maradtak. A nőket csupán név szerint kellett ebben felsorolni, ám a férfiaknál felvett egyéb típusú adatokat (kor, családi állapot, foglalkozás, társadalmi helyzet stb.) náluk nem rögzítették. Thirring Gusztáv egy elemzésében azt írta, hogy en-

562 Dávid Zoltán: Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a 18–19. században. I. rész *Statisztikai Szemle*, 1965. május 513–524. (a cikk II. része: *Statisztikai Szemle*, 1965. június 625–638.)

563 1783-ban átalakították, ügyosztályai 1848-ig működtek.

564 Dávid Zoltán: *Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon...* i. m. I. 516.

565 Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966/3. 366–367.

nek hátterében az állt, hogy az összeírás tulajdonképpen katonai célból készült. A népszámlálási ívek kitöltéséhez a női népességgel kapcsolatosan az alábbi instrukció született: „Az Aszszonyi Népeknek jóllehet ezek meg neveztetnek, különös Qualificatiojuk nem szükséges, azért is itten ezekről semmi Régula nem adatik."[566] A nők lélekszáma (tehát egyéb adatok nélkül) tulajdonképpen csak az ún. „jogi népesség"-en belül tűnt fel, mert a „tényleges népesség"[567] körébe a „távollévők" is beletartoztak, akiknél viszont csak azt tüntették fel nemük megjelölése nélkül, hogy hány fő.

Jóllehet a II. József-féle népszámlálási adatsorok elkészítésekor hiányzott az időbeli egység (mert mindenütt akkor írták össze a lakosságot a népszámlálás bonyolítói, amikor odaértek, így a munka több évig tartott, és közben a népesség egy része elmozgott…), az akkor kapott adatok nagy meglepetést okoztak. Korábban ugyanis a török uralom pusztításai és a járványok miatt 3–4 milliósra becsülték a népességet, a kapott eredmény azonban ezt messze meghaladta. Thirring feltárásai szerint Magyarországon 6.467.829 fő (75,6%), Erdélyben 1.440.986 fő (16,9%), Horvátországban és Szlavóniában pedig együttesen 647.017 fő (7,5%) volt a népesség száma, és ehhez hozzáadódik még a katonai határőrvidék mintegy 700.000 fős lakosságszáma.[568] A statisztikus kiemelte, hogy természetesen a népesség eloszlása korántsem volt egyenletes.

A „jogi népességen" belül megállapítható női lélekszámadatok tehát sajnos, nem hoznak hírt olyan fontos részletekről, mint a nemzetiségi, vallási hovatartozás, családi állapot, életkor stb. (kivéve a zsidóság esetében, akiket elkülönítve írtak össze). Megállapítható viszont az adatokból a nemek *aránya*. E kérdés tárgyalásának Thirring külön fejezetet szentelt a művében,[569] és leírta azt a sajátosságot, hogy Európában a nemek aránya bizonyos szabályszerűséget mutat: „köztudomású, hogy a nőnemnek a művelt államokban fennálló túlsúlya északnyugatról délkelet felé haladva lassanként csökken s délkeleti Európában (a Balkán államokban) fitöbbletbe megy át. *Magyarország éppen azon a vonalon fekszik, ahol a nőtöbblet megszűnik és fitúlsúlynak ad helyet.* […] A *férfitöbbletet* általánosságban alantas fejlődési foknak, az alacsonyabb műveltségű államok vagy országrészek attributumául tekintik."[570] A II. József-féle népszámlálás eredményei ebben az összefüggésben az alábbi képet mutatják,[571] és ráadásul ebben az adatsorban a katonaság létszáma nem is szerepel:

566 Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, MTA, 1938.

567 A jogi és a tényleges népesség számadata közti eltérés kevesebb, mint 1% volt. Uo. 36.

568 Thirring Gusztáv i. m.

569 Hetedik fejezet: *A nemek aránya.* In: Thirring Gusztáv i. m.

570 Thirring Gusztáv i. m. 36–37. (Az idézetben szereplő dőlt betűs kiemelés Thirring eredeti szövegéből való.)

571 Thirring Gusztáv i. m. 37.

Ország	Férfi	Nő	Férfiak többlete	1000 férfira jutó nő
Magyarország	3.280.955	3.187.372	93.583	971
Erdély	34.843	708.528	26.315	964
Horvátország	332.786	315.676	17.110	949
Összesen	**4.348.584**	**4.211.576**	**137.008**	**968**

Thirring megállapította, hogy a vármegyékben uralkodó férfitöbblettel szemben a városokban (a katonaságot itt sem számítva az arányok leírásához) szinte egyöntetűen a nők túlsúlya volt jellemző, 61 város közül csupán 8-ban rögzítettek férfitöbbletet az összeírók.

Európa népesedési mutatói és a városiasodás jellemzői a 19. században

A 19. században a világ korábban soha nem látott demográfiai fejlődést élt meg. 1800 és 1914 között megduplázódott az emberiség lélekszáma (874 millióról 1682 millióra nőtt.)[572] A gazdasági fejlődés nyomán bekövetkezett változások, az életkörülmények átalakulása, a tudományok nagyarányú fejlődése együttesen vezettek ehhez a jelentős népességnövekedéshez.

Az 1830-as évek után a kontinens országai jelentős gazdasági és társadalmi változásokon mentek át. Az iparosodás mind jobban kiterjedt, a harmadik szektor növekedése is jelentősen haladt előre, és mindez egyre több munkaerőt kívánt, ráadásul olyan munkásokat, akiknek más képességekkel kellett rendelkezniük, mint korábban a családi birtokon vagy háziipari munkáknál végzett tevékenységek esetében. Az urbanizáció fokozatosan, de gyors léptekkel megváltoztatta az európai országok városainak arculatát.[573]

Kiemelkedő jelentőségű, és ezért gyakorta a történeti kutatások fókuszában áll a *városiasodás*. 1750-ben az európai népességnek mindössze 10%-a élt tízezernél nagyobb lélekszámú városban, a 19. század végére ez az arány már 1/3-nyi.[574] A számítások szerint például 1700-ban Londonnak 700 ezer, Párizsnak 360 ezer, Madridnak, Amszterdamnak, Velencének, Bécsnek, Nápolynak, Koppenhágának és Szentpétervárnak kb. 100 ezer lakosa volt. Amikor az iparosodás miatt megindult a népesség városok felé áramlása, akkor ezek a számok jelentősen növeked-

572 Majoros István: *Fejlődési utak a 19. századi Európában* I. Pécs, JPTE, 1995. 76–77.

573 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women...* i. m. 106.

574 Anderson, Bonnie S. – Zinsser, Judith P.: *Le donne in Europa – 4. Nella cittá moderna.* Roma–Bari, Ed. Laterza, 1993. 14–17.

tek. 1800-ban például a kontinens legnagyobb városa, London lakossága már 1 milliós körüli volt.[575] Más, korábban kisebb városok is növekedni kezdtek már a 18. században (Manchester, Liverpool, Marseille, Lyon, Hamburg stb.), de a globális változások főként az 1870-es években következtek be.[576] Erre az időszakra jellemző az európai városnövekedésben a népességszám-emelkedésen kívül a kivándorlás fokozódása is. A 19. század utolsó negyedében kb. 25 millió európai érte el az USA-t.[577] 1900-ra az öt városrészből álló New York lakossága már 3,5 milliós volt, és ezzel felülmúlta a 3,3 milliós lélekszámú európai metropoliszt, Londont.[578]

A városlakók élete a 19. század végére a népességnövekedésnek és a technológiai-technikai fejlődésnek köszönhetően gyökeresen átalakult. Az egyik leglátványosabb és leggyorsabb a közlekedési eszközök fejlődése volt (természetesen nem csak a városokban). A 19. század elején az emberek Európa-szerte leginkább lovaskocsikkal és hintókkal közlekedtek a városokban vagy azok között. Ahogyan azonban a települések nőttek, sokaknak egyre nagyobb távolságokat kellett megtenni, így új eszközökre volt szükség. Franciaországban például az 1820-as évektől lóvontatású omnibuszok kezdtek terjedni a városokban, és ez más országokban is divatba jött. Az 1830-as évektől már vasút kötötte össze London északi és déli részét, és az ezt követő évtizedekben a vonatozás hatalmas fejlődést élt meg. 1863-ban megépült a világ első földalatti vasútja is, a Metropolitan Line. A 19. század végére az elektromos trolik és a metrók forradalmasították a (nagy) városi közlekedést, a vasút pedig a vidéki városokat kötötte össze.[579] Létrejött számos olyan közösségi tér is a városokban (például kávéházak, kaszinók, éttermek, klubok, múzeumok, könyvtárak, parkok, színházak és filmszínházak), amelyek a szabadidő eltöltésének új formáit nyújtották, nem utolsósorban épp a városon belüli közlekedés fejlődésének köszönhetően. Mindezt a századvégtől segítették az elterjedő gázlámpák, majd később az elektromos világítóeszközök, hiszen ezek az esti és éjszakai órákban is biztonságosabbá tették a közlekedést (gyalogosan is).

A 19. századi városokban a nagyipari termelés életre hívta a boltok és bolthálózatok egész sorát. A Párizsban 1869-ben új, hatalmas épületben megnyílott Le Bon Marché,[580] Aristide Boucicaut áruháza volt az első, hatalmas áruválasztékot nyújtó, a korábbi boltoktól gyökeresen eltérő nagyságú és szervezettségű

575 French – Poska i. m. 302.

576 Stone, Norman: *Europe Transformed 1878–1919.* London, Fontana History of Europe, Fontana Press, 1983. 13.

577 Uo. 14.

578 French – Poska i. m. 302.

579 Uo. 303.

580 Az áruház alapját adó boltot 1838-ban alapították, ez költözött jelentősen bővítve áruválasztékát a Louis August Boileau tervei alapján épült óriási építménybe, és 1914-ig a világ legnagyobb áruháza volt. Nevének jelentése: *Jó Vásár* vagy *Olcsó Üzlet*. Történetéről lásd: Miller, Michael Barry: *The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920.* Princeton, Princeton University Press, 1981.

épület. A fix alacsony árakkal dolgozó áruház árubősége, a vásárlókat segítő, egyenruhába öltöztetett eladók egy új korszak kezdetét jelezték a kereskedelemben, és ezzel együtt a nők életében. (Erről az áruházról írta *Hölgyek öröme* című, 1883-ban megjelent regényét Émile Zola.) Nem csupán a felső, hanem a közép- és alsó rétegek nőtagjainak is kötelezettségből mind jobban szabadidős tevékenységgé vált a bevásárlás, vagy akár anélkül is, puszta kedvtelésből az áruházak látogatása, a kirakatok nézegetése. A század végére már – miként ma is – a tömegközlekedési eszközök útvonalát is az áruházakhoz igazították.[581] Az új fogyasztói világ árucikkeivel, hirdetéseivel gyakran éppen a nőket szólította meg mint potenciális vásárlókat. A kis- és nagykereskedők egymással versengve arra bátorították a nőket, hogy minél többet fogyasszanak, és gyakran nem a kínálat igazodott a fogyasztók igényeihez, hanem egy-egy árucikket vagy divatirányzatot kiemelve a nők ízlését és vásárlási szokásait formálták. Magyarországon a nagyáruházak kialakulása az 1890-es évekre tehető. Ezt megelőzően a bazár és a passzázs volt megtalálható Budapesten, például a Feszty Adolf tervei alapján 1877-ben megépített, ám 1910-ben lebontott luxuskereskedelmi központ, a Haris-bazár.[582] Az első igazi budapesti, női ruhákra szakosodott nagyáruház pedig a Holzer Simon-féle volt,[583] amely az 1890-es évekre nőtte ki magát a korábbi kis, Kígyó téri ruhásboltból, majd ezt követte 1911-től az Andrássy úton nyitott Párisi Nagyáruház, és 1926-ban a Corvin Áruház.[584]

Ugyanakkor, mint ahogyan ezt számos korabeli forrás hírül adja, a városi lakosság nem feltétlenül élt elfogadható körülmények között. Bár a technikai, orvosi felfedezések, változások kedvezően hatottak az életben maradás tekintetében, mégis a munkások lakta külvárosok többségében borzalmas körülmények között éltek az emberek, és sokszor csak alig-alig részesültek a fejlődés áldásaiból. Elsősorban a nagyobb városokhoz kötődött Európa-szerte a prostitúció és a bűnözés terjedése is, nem ritkán a kettő összefonódva. A korabeli összeírások azt mutatják, hogy az európai prostituáltak legtöbbje műveletlen, 16–25 közötti életkorú fiatal nő volt, aki eredetileg azért került vidékről a városba, hogy cselédlányként dolgozzon, vagy árvaházban nevelkedett. A század ugyanakkor (a reneszánsz kori Itáliához hasonlóan) a művelt és gazdag kurtizánok alakját is életre hívta, akik körül pezsgett az élet, és akik beleszóltak a divat, a szépségápolás és a szórakozás, sőt, olykor – befolyásos szeretőiknek köszönhetően – még a politika alakulásába is. Némelyek köré valóságos mítoszokat szőttek,

581 French – Poska i. m. 305.

582 Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* Budapest, Városháza, 1995. (A város arcai sorozat, szerk.: Török Gyöngyvér.) 67.

583 Divattanácsadóját lásd például az alábbi korabeli műben: [Holzer Sándor]: *A magyar urinő – Holczer csász. és kir. udv. és kamarai szállító cég negyvenéves fennállásának évfordulója alkalmából 1869–1909.* Az Ujság c. lap karácsonyi melléklete, Budapest, é. n. [1909]

584 Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest...* i. m. 67–75.

és alakjukat halhatatlanná tette a regényírás, a sajtó, a festészet, a kibontakozó fényképészet, sőt a karikatúrák és a korabeli viccek is.[585]

A kontinens több, főként a közép-keleti régióhoz tartozó országát érintette a leánykereskedelem, amely a „boldog békeidők" időszakában egyes helyszíneken megdöbbentő méreteket öltött. Ez a probléma a korabeli hazai források szerint Magyarországon is nagymértékben jelen volt, főként úgy, hogy a Monarchia magyarországi területeiről vittek – kecsegtető ajánlatokkal „önként" ajánlkozó vagy erőszakkal elrabolt – lányokat külföldi bordélyokba. Az egyik fő célország Törökország volt, de jelentős csoportok érkeztek például Latin-Amerika egyes országaiba is.[586]

A népesség növekedését a század második felétől leginkább a csecsemő- és kisgyermekkori halálozás számarányának csökkenése és a halálozási ráta stagnálása idézte elő. Ennek egyaránt oka volt a táplálkozási szokások megváltozása (emelkedett az élelmiszertermelés, javult a megtermelt élelmiszerek elosztása), minőségi javulása, valamint az orvoslás fejlődése. A gyermekhalandósági mutatók kb. 1865-től csökkentek, az újszülöttek halálozási rátája viszont csak a századfordulótól. Az 1880-as évektől több nyugat-európai társadalomban a legfontosabb demográfiai tényező szerepét a halandóságtól a termékenység vette át.[587]

Valamennyi társadalmi réteghez tartozó nőt érintették a változások. Az arisztokrata származású nők nemegyszer élték át családjuk hanyatlását, még a gazdasági változások miatt bekövetkező elszegényedést is. Számukra lehetőséget jelentett férjhez menni egy újonnan felkapaszkodott, polgári származású férfihez, akinek viszont rangra volt szüksége érdekérvényesítéséhez. A középosztálybeli nők lehetőségei is sok tekintetben rendkívülien kitágultak. Amint Ware, az amerikai kutatónő írja, ez nem csak házi ügyeikre vonatkozott, de közéleti szereplésükre is.[588] A városokban, ahogyan a városi középosztály nőtt és vagyonosodott, számos nőt (és férfit is) alkalmaztak háztartási cselédként, főként faluról érkezett tizen-, huszonéves fiatalokat, akik legtöbbször csak férjhez menésükig dolgoztak. 1828-ban például München lakosságának 14%-a házi cseléd volt, az 1860-as években

585 A témáról számtalan feldolgozás született az elmúlt évszázadban, a teljesség igénye nélkül ezek közül néhány: Császtvay Tünde: *Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2009.; Siklóssy László: *A régi Budapest erkölcse.* Budapest, Osiris, 2002. (egyes fejezetek); Anka László: A budapesti prostitúció és szexpiac története a boldog békeidőkben. *Valóság*, 2004./2. 82–106.; Forrai Judit: Kufárok és kurtizánok. A hazai leánykereskedelem virágkora. *Rubicon*, 1991/3. 20.; Kéri Katalin: A Belle epoque Párizsa és Párizs Bella Oterója. *Valóság*, 1996/12. 61–65.

586 A kutatók ugyanakkor gyakran emlékeztetnek rá, hogy a külföldi országokban „magyar" kifejezés alatt számba vett örömlányok gyakran nem, hogy nem voltak magyarok, de még csak nem is a Magyarországon élő nemzetiségek közül kerültek ki, hanem például csehek vagy lengyelek voltak.

587 Diederiks – Lindblad és mások: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995. 167.

588 Ware i. m. 1.

London, Berlin, Párizs dolgozó nőinek harmada, és számarányuk a századfordulóig sem apadt. Jóllehet munkájuk nem volt könnyű, és kevés szabadságot élveztek, a nők jobban szerettek cselédek lenni, mint gyári munkások, mert jobb környezetben és viszonylagosan nagyobb biztonságban voltak, mint amazok.[589]

A munkások soraiban dolgozó nők is egyre nagyobb önállóságot vívtak ki maguknak, hiszen ezt bérerejük lehetővé tette. A gyári munkákra férjes és hajadon nőket is alkalmaztak, és megdőltek azok a régebbi vélemények, hogy a nők nem tudnak gépekkel dolgozni, sőt, amikor a bányákat gépesítették, még ott is megjelentek az asszonyok.[590] A mezőgazdasággal foglalkozó, vidéken élő nőket érintették talán legkevésbé a változások, bár a technikai-orvosi vívmányokkal ők is találkoztak.

Nagyon nagy változás volt a korábbi korok jellemzőihez képest, hogy a kontinens számos országában a 19. század második felében növekedett az egyedülálló nők száma (amihez jelentősen hozzájárult számos más ok mellett az Európából történő, nagyobb mértékben a férfi lakosságot érintő kivándorlás). Írország az egyik legszélsőségesebb adatokat felmutató ország volt ebben a tekintetben: ott például 1861-ben 43,3% volt az egyedülálló nők aránya, 1911-ben pedig már 48,26%.[591] Ez a jelenség elengedhetetlenül szükségessé tette a nők kereső pályára állítását, és ezzel összefüggésben a különböző iskolatípusokban és iskolai szinteken való taníttatásuk kiszélesítését.

A népességszám alakulása, a női lakosság adatai a 19. századi Magyarországon

Magyarországon is a kapitalizmus kifejlődése, a polgárosodás határozta meg a 19. század és a 20. század elejének időszakát, ezen belül különösen a dualizmus korának népesedési viszonyait. A jobbágyi kötöttségek csak 1848-ban szűntek meg, és ez, a korszakban sokak által várt fordulat jelentős lökést jelentett a gazdaság növekedésének, bár az igazi változások még nem a század közepén, sokkal inkább a dualizmus évei alatt következtek be.

Fényes Elek (1807–1876), a neves statisztikus 1836–1840 között készítette azt, a korabeli megyei összeírásokra és egyházi schematismusokra alapozott, becslésekkel kiegészített adatsorát,[592] amely a magyar korona országainak nemzetiségi és anyanyelvi megoszlását tartalmazta. Katus László egy tanulmányá-

589 French – Poska i. m. 298.

590 Uo. 296.

591 Breathnach, Eileen: Women and Higher Education in Ireland (1879–1914). *The Crane Bag*, 1980. Vol. 4. 1. Images of the Irish Woman. 47.

592 Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja, statisztikai tekintetben.* I–VI. Pest, 1836–40.

ban[593] Fényes adataira támaszkodva a lakosság 1840-es nemzetiségi megoszlásáról az alábbi táblázatos kimutatást közölte:

Nemzetiség	Magyarország (a Katonai Határőrvidék beszámításával)	Erdély	Horvátország (a Katonai Határőrvidék beszámításával)	Összesen
Magyar	4.338.308	474.451	5.151	**4.812.759**
Német	1.046.392	222.159	13.226	**1.273.677**
Szlovák	1.684.598	––	3.558	**1.687.256**
Román	1.215.269	990.998	––	**2.202.542**
Ruszin	442.903	––	––	**442.903**
Horvát	148.589	––	777.880	**886.079**
Szerb	562.119	––	504.179	**828.365**
Sokác	298.817	––	297.747	**429.868**
Szlovén	40.864	––	––	**40.864**
Zsidó	240.410	2.403	2.101	**244.035**
Egyéb	25.960	4.198	1.967	**32.058**
Összesen:	**9.944.229**	**1.694.209**	**1.605.730**	**12.880.406**

A kiegyezést követő négy évtizedben Magyarország lakossága 13,6 millióról 18,3 millióra nőtt.[594] A demográfiai felgyorsulás hazánkban az 1880-as években bontakozott ki; a világháborúig tartó évtizedben a természetes szaporodás évi átlaga 11 ezrelék volt. Ugyanakkor a korszak folyamán 1,2 milliónyi kivándorlási vesztesége volt az országnak.[595] A városfejlődés jelentősebb szakasza is a századfordulótól bontakozott ki, noha még ekkor is túlsúlyban volt a vidéki, agrárjellegű településeken élő népesség aránya.[596] 1869-ben a magyar népesség

593 Katus László: Népesség és anyanyelv, 1840. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 137.

594 Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején*. In: Magyarország története 7/1.; Főszerk.: Hanák Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 403.

595 Uo. 405. Az Amerikai Egyesült Államokba irányuló magyar kivándorlás történetéről lásd: Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

596 Berend T. Iván – Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. *Századok*, 1968. 1–2. 102. évf. 35–78.

14,8, 1910-ben pedig 20,4%-a élt városban.[597] A városi lakosság növekedése a dualizmus idején háromszorosan felülmúlta az országos átlagot.[598] A városok (belvárosok) városias külsőt öltöttek, sok városunk mai arculata a századforduló táján alakult ki (bankok, szállodák, városházák, lakóépületek, posták stb.). A városokban terjedtek a civilizáció vívmányai, utat törtek az új találmányok, kialakult a modern tömegközlekedés. Ezen újítások a falvakba és a tanyákra több évtizeden át szinte egyáltalán nem jutottak el. Az életmód megváltozása a dualizmus kori Magyarországon is sokkal inkább a városi nők különböző rétegeire volt jellemző, csakúgy, mint Nyugat-Európában.

A korábbi népességszámlálást követően 1850-ben – hatályos törvény nélkül – rendeztek magyarországi összeírásokat, de ebben az esetben is a férfi lakosság megismerésére helyezték a hangsúlyt, a számlálás a „női népességről alig tudott adatokat nyújtani."[599] Az 1857-es összeírás szintén nem teljesen megbízható forrás, mert nem statisztikusok, hanem közigazgatási szakemberek végezték.

A dualizmus korában – az 1869: III. tc. nyomán – első ízben az 1869. december 31-ei állapotot mérték fel, a jogi népességet alapul véve. Ezt követően 10 évenként rendeztek népszámlálást, az 1881-es januári népszámlálás újdonságot jelentett abban az értelemben, hogy szakítottak az adatfelvétel lajstromos módjával, és egyéni számlálólapokkal dolgoztak. A nők adatait a könnyebb megkülönböztetés céljából kék papírlapokra vették fel. Ez az összeírás átgondoltabb és részletesebb koncepció alapján készült, a foglalkozások és mellékfoglalkozások felmérése vonatkozásában minden korábbinál pontosabb képet nyújtott. Hibája volt viszont – és ennek a nőtörténeti kutatások szempontjából is jelentősége van –, hogy az eltartottakat nem részletezte keresőjük foglalkozása szerint, így például a háztartási szférában dolgozó nők mindannyian egy csoportba kerültek.[600] Az 1890-es népszámláláskor ezt a hibát korrigálták.

Az 1910-es népszámlálás alkalmával kérdeztek rá először a középiskolai végzettségre, és ezt különböző tényezőkkel keresztezve vizsgálták (életkor, földrajzi helyszín, vallás, nemzetiség). Ezek az adatok sokat elárultak a nők műveltségi előmeneteléről is, amely a század első évtizedében is jelentős volt. Az összevető vizsgálódások szempontjából nehézséget jelent az, hogy 1910-ben a női segítő családtagokat az adatfelvételnél és a feldolgozásnál is más-más elvek szerint sorolták be a munkavégzés szempontjából.

597 Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországán. *Történelmi Szemle*, 1971. 3–4. 407.

598 Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején...* i. m. 411.

599 A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása X. rész – végeredmények összefoglalása. In: *Magyar Statisztikai Közlemények 27. kötet.* Budapest, Athenaeum, 1909. 1. (Továbbiakban: NSZ 1900.)

600 NSZ 1900, 3.

A népszámlálási módszerek különbözősége ellenére a nőtörténet kapcsán jól használhatóak a népesedési viszonyokra, családi állapotra, műveltségi, vallási, nemzetiségi képre vonatkozó adatok, és a foglalkozási statisztikák. A népszámlálási adatok összességét vizsgálva elmondható, hogy mai számításaink szerint gyakorta 1–2 egész értékkel vagy néhány tizedesjeggyel eltérő értékeket kapunk a százalékarányok kiszámításánál a Statisztikai Közleményekben írt adatokhoz képest. Mindez valószínűleg abból következik, hogy a korabeli statisztikusok kerekítéssel dolgoztak, és egy-egy kerekített adattal való további számolás már valóban jelentősen módosíthatta a végeredményt.

1880 és 1910 között, a négy népszámlálás adatait figyelembe véve megállapítható, hogy a nők Magyarország területén (Horvátország és Szlavónia nélkül) mindig valamelyest többségben voltak:

Nem / Év	a polgári népességben			az összes népességben		
	1880	1890	1900	1890	1900	1910
Férfi	6.759.244	7.464.207	8.256.138	7.562.903	8.372.819	9.062.935
Nő	6.990.359	7.698.961			8.465.436	9.301.598
Ezer férfire eső nők száma a polgári népességben*	1034	1031	1025	1018	1011	1015

** Az 1910-es népszámlálás nem közölt külön adatokat a polgári népességre vonatkozóan.*

Ha az adatokat országrészek vagy törvényhatósági területek szintjén vizsgáljuk, akkor sokkal változatosabb képet kapunk. A népszaporodással kapcsolatban általánosságban elmondható, hogy 1869–1880 között elsősorban az ország nyugati és középső részein volt jelentősebb a lélekszám emelkedése, a későbbi évtizedben viszont a középső és az északkeleti határokig terjedő részeken.[601] 1890-ben a női nem legerősebb túlsúlya az északi megyékben volt tapasztalható (Turócz megyében 1105 nő jutott 1000 férfira, Liptóban 1121, Szepesen 1149, Sárosban 1167, Abaúj-Tornában 1132), illetve Erdély déli megyéiben (Brassóban 1114 nő jutott 1000 férfira, Szebenben pedig 1100). Szembetűnő még a század-

601 A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények* I. k. I. rész; Budapest, Országos Magyar Statisztikai Hivatal, 1893. 59. (Továbbiakban: NSZ 1891.)

vég több városában a nők jelentős többlete (Selmecbánya, Besztercebánya, Pozsony, Pécs, Baja, Győr, Komárom, Budapest, Kassa, Arad, Temesvár, Kolozsvár stb.). Ezekre a statisztikai adatokból kitűnő tényekre már a korabeli, statisztikával és demográfiával foglalkozó szakemberek magyarázatot adtak. A megyék közötti eltérő képnek legfőbb okai a századvég-századforduló elvándorlásai voltak. A Felvidékről például rendkívül erős volt a kivándorlás, és a lakóhelyüket elhagyók között jóval több volt a férfi.[602]

A másik ok a nemek közötti arányok változásának hátterében az volt, hogy bár az élve született gyermekek között több volt a fiú, az elhalálozottakat tekintve is ők „vezettek". A városokban jelentkező női többlet pedig a – többnyire fiatal – női cselédek jelenléte miatt alakult ki, és az életkor-szerkezetet érintő vizsgálatok szerint az idős özvegyek és alamizsnára szorulók is a városokban húzódtak meg.[603]

A századvégtől kezdve fokozatosan csökkent a házasságkötések aránya, a nők kilátásai a férjhez menésre nézve egyre romlottak. Ennek oka csak egyrészt keresendő a nők nagyobb számarányában és a kivándorlásban. A papság és a katonaság tovább csökkentette a férfi népesség arányát, valamint tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy a férfiak csak bizonyos életkorukon túl tettek szert a házasodáshoz alapot adó jövedelemre. A *Szocializmus* című lap 1906-os kimutatása szerint 1891 és 1905 között az 1000 lakosra eső házasságok aránya 9,0-ről 8,4-re csökkent.[604] A halálozás vagy válás miatt felbomlott házasságok arányszáma viszont nőtt, így az évi házassági többlet csökkent. 1891-ben az 1000 lélekre számított kötött és felbomlott házasságok aránya +2,2 volt, 1905-ben pedig –1,4. 1900-ban a nőknek csak 40,2%-a volt férjnél, pedig 74,6%-a volt 14 éven felüli. A nők 34,4%-a tehát nagyrészt kenyérkeresetre volt utalva. Ez a tény feltétlenül az egyik legfajsúlyosabb magyarázat a nők iskoláztatásának kiterjesztése, szakképzése, a női munkavállalás és a nőemancipációs küzdelmek hátterében.

602 1891-ben az Amerikába vándorló 136 562 ember között 100 510 volt a férfi (=73,6%). Uo. 118–119. és NSZ 1900. 61.

603 NSZ 1891. 123. és 149.

604 B. E.: A férfi és női nem számaránya Magyarországon. *Szoczializmus*, 1906/07. I/6. 160.

A NŐEMANCIPÁCIÓS TÖREKVÉSEK

A nőemancipációval kapcsolatos alapfogalmak

A világban – így Magyarországon is – számos könyv és tanulmány foglalkozik a nőemancipációs törekvések történetével. Ezek a munkák általában komoly kutatásokon alapulnak, és jól rávilágítanak e törekvések időbeli alakulására, azokra a tartalmakra és eseményekre, melyek egy-egy korszakot jellemeznek. Gyakori azonban a fogalmak használatának zavara az egyes művekben. Ezért előzetesen néhány dolgot tisztáznunk kell. Egyrészt azt, hogy külön fogalomként használjuk és értelmezzük a *nőemancipációs küzdelmek* megnevezést és a *feminizmust*. Bár napjainkban számos kutató a két fogalmat szinonimaként használja, történeti és szóetimológiai, sőt tartalmi okokból mégis helyesebb a különválasztásuk. A feminizmus szó értelmezését legalaposabban Cott végezte el, az az amerikai történésznő, aki korabeli (újság)szövegek szóhasználatának vizsgálatából indult ki.[605] Ő is, miként sokan mások, lényeges különbséget lát a 19. század végéig kibontakozó női törekvések és a századvég-századforduló táján éledő feminista mozgalmak között. Kutatásai alapján megállapította, hogy csak a századforduló után kezdett elterjedni a Feminizmus (kezdetben így, nagy kezdőbetűvel írva), megkülönböztetve az új irányzatot a korábbi, akkor már „archaikusnak" ható „női mozgalom"-tól. Cott véleménye szerint a feminizmus bizonyos tekintetben szélesebb jelentéskörű, mivel ebben a szóban kifejeződött a nemek közötti kapcsolatokban bekövetkezett forradalom; ugyanakkor támogatói körét tekintve szűkebb irányzat volt, és nem valamennyi nőt érintette a feministák tevékenysége.[606]

Ha a magyarországi sajtótermékeket és kiadott könyveket vizsgáljuk, akkor is jól látszik a szóhasználat eme megváltozása. Az 1890-es évekig nálunk sem volt használatos ez a fogalom, addig általában a „nőemancipáció"-t használták az írók, politikusok, sőt erre bőven akadt példa még a későbbi évtizedekben is.[607] Sokat változott a fogalom tartalma is, például 1854-ben Madarassy Klotild

605 Cott, Nancy F.: *The grounding of modern feminism.* New Haven & London, Yale Univ. Press, 1987.

606 Uo. 3.

607 Lásd Beniczky Irma egyes műveit, például: *Egy emancipált nő* I–II. (1865), továbbá Szerényi Endre: *A női emancipatio* (1872), Márki Sándor: *A nők emancipatiója* (1874), Horváth József: *Tanulmányok a nőemancipatió köréből* (1881), Pallas Nagy Lexikona XIII. k. (1896) stb.

még egészen mást értett rajta, mint későbbi követői. Szegvári Katalin szerint Madarassy a nők művelődési jogát a század derekán még bizonyos határok közé szorítva képzelte el: úgy vélte, a nőemancipáció határa a nők művelődési joga, de ezen ne lépjen túl a nő, és sem a társadalmi élet terén, sem a politika mezején ne igyekezzék szerepet játszani.[608]

A *feminizmus* kifejezés csak lassacskán került a köznyelvbe. A fogalmat Franciaországban használták először a latin *femina* szóból képezve; vélhetően elsőként Hubertine Auclert írta le a szót az 1880-as években.[609] Az 1890-es évtizedre a fogalom már teljesen általánossá vált a francia lapokban, illetve a női szervezetek, nőegyletek névhasználatában. A *Le Monde Moderne* című lap például *Le chronique feministe* címmel közölt terjedelmes tanulmányt 1895-ben.[610]

1894-ben a *Fővárosi Lapok Nők a politikában* címmel közölt egy vezércikket, amelyben részletes leírását és etimológiai magyarázatát adta a feminizmusnak,[611] összefüggésbe hozva azt a nihilista mozgalommal is. 1897-ben Magyarországon az *Uj Idők* című lap újságírója is használta már a szót, ráadásul elválasztva és megkülönböztetve a nőemancipációtól.[612] Lesueur asszony szómagyarázatát közölték a cikkben (ami egyébként egy hölgyolvasó kérdésére adott válasz volt), aki így fogalmazta meg a két kifejezés közti különbséget: „Az emancipáció hívei az anyagi egyenjogúságot követelik, a feministák a szellemit. Az előbbiek agitálnak, az utóbbiak dolgoznak. Amazok a nagy tömegre akarnak hatni, ezek a tudósok köztársaságára."[613] A kifejezés 1897–1898-tól más hazai lapokban is megjelent, többek között az *Ország-Világ*, a *Pesti Napló*, a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Szemle*, a *Budapesti Hírlap*, az *Alkotmány*, a *Felvidéki Újság* cikkeiben. A 20. század elején aztán már számos olyan könyv látott napvilágot hazánkban is, amelyek címében vagy szövegében szerepelt a feminizmus szó.[614]

Mára pedig a kutatók világszerte gyakran szinonimaként használják e kifejezéseket, és visszamenőleg – olykor a középkorig nyúlva – a feminizmus szóval jelölnek mindenféle női törekvést. Így tesznek a téma legismertebb nemzetközi szakértői is, Evans, Capmany, Andersson, Zinsser és mások.

A harmadik kifejezés pedig, melyet meg kell említenünk: a *szüfrazsett* szó, amely az angol kifejezésből eredően valamennyi ország nyelvhasználatába átkerült, és gyakorta alkalmazzák a nőmozgalmak megnevezésére – az *emancipációs*

608 Madarassy Klotild: Néhány szó a nőemancipációról. *Hölgyfutár*, 1854. jan. 2. Idézi: N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához...* i. m. 55.

609 Cott: *The grounding of modern feminism...* i. m. 14.

610 Le chronique feministe. *Le Monde Moderne*, 1895. juillet–dec.

611 Thoroczkay Viktor báró: Nők a politikában. *Fővárosi Lapok*, 1894. november 16. XXXI/317. sz. 2723–2724.

612 Fiatal asszony. *Uj Idők*, 1897. júl. 11. III/29. 43.

613 Uo. 43.

614 Például: *Feminista Értesítő* című lap (1906–1907), Jánossy Gábor: *A feminizmus Magyarországon*. (1911), Máday Andor: *A magyar nők jogai* (1913) stb.

küzdelmek és/vagy a *feminizmus* szavak mellett, illetve helyett. Mindazonáltal érdemes aláhúznunk, hogy a szüfrazsett-mozgalom – legalábbis eredeti jelentésében használva a fogalmat – a nők választójogi küzdelmét jelentette. (Igaz, ez helyenként és időnként egyet jelentett az emancipációs küzdelmekkel, és fontos eleme volt a feminizmusnak is, de mégis, mindkét előbbi fogalomnál szűkebb jelentésű.)[615]

Az emancipációs mozgalmak korszakolása

Az európai és észak-amerikai kontinensen a 18. század végén került először szélesebb körben kinyilvánításra, hogy a nőknek ugyanolyan emberi jogaik vannak, mint a férfiaknak. Jóllehet francia, angol és amerikai földön soha nem látott számban keletkeztek a nőkről, jogaikról szóló művek, a politikai (emberi) jogok deklarálásánál az emberiség egyik felét mégis „kifelejtették" a törvényhozók. Ennek ellenére jelentős volt az a szellemi pezsgés, mely a felvilágosodás korának utolsó időszakát jellemezte. Hosszú idő óta először ekkor vették elő újra azokat az eszméket és követeléseket a nők művelődési és egyéb jogairól, melyek már korábban is megfogalmazásra kerültek egy-egy szerzőnő művében (Christine de Pizan, Maria de Zayas, Marie Gournay, Mary Astell és mások).[616]

Meglehetősen nagy különbségek tapasztalhatók abban a tekintetben, hogy milyen volt egy-egy országon belül az emancipációs küzdelmek intenzitása és eredményessége. Ez rendkívül sok tényezőtől függött. Elsősorban az államberendezkedéstől, a meghatározó politikai-filozófiai eszményektől és a tradícióktól. A nőmozgalom sikere részben függvénye volt továbbá az országban legelterjedtebb vallás elveinek. Meghatározó volt még a gazdálkodási mód, a családszerkezet. Evans az alábbiakat írta egyik elemző-összegző munkájában: „Amerikában, Ausztrálázsiában, Britanniában és az északi (skandináv) országokban a protestáns kultúra, a politikai mértékletesség, a garantált polgári jogok széles skálája, beleértve a gyülekezési és szólásszabadságot, a középosztálybeli liberalizmus növekvő hatalma és meghatározó szerepe, melyet a politikai rendszerben játszott törvényes testületei útján gyakorol – mely viszonylag későn jött létre Svédországban és Dániában –: ezek voltak mindazok a főbb tényezők, melyek széles körű és aktív nőemancipációs mozgalmak egyenesvonalú fejlődését segítették elő."[617]

615 A szüfrazsett-mozgalmakról számos mű született az elmúlt száz évben. Néhány, a teljesség igénye nélkül: *International Woman Suffrage Alliance.* Copenhagen, 1906; Grinberg, Suzanne: *Historique du mouvement suffragiste depuis 1848.* Paris, 1926; Doménech, Asunción: El voto femenino. *Cuadernos Historia*, Madrid, 1985.; *A nők választójoga.* Nagyvárad, 1907.; Kertész Magda: *A szüfrazsettek*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1979.

616 Brink, Jean R. (ed.): *Female Scholars*. Montréal, Eden Press, Women's publications, 1980.

617 Evans: *The Feminist Movement in Germany...* i. m. 91.

A kutatók közül többen is korszakolták a nőemancipációs küzdelmeket. A fentebb már idézett Cott például abban lát jelentős különbségeket, hogy mire irányult a nők (és támogatóik) küzdelme. Szerinte a 19. század első felében a nők sorsán jószívűséggel, altruista törekvésekkel akartak segíteni szószólóik.[618] Mások erről a kezdeti időszakról úgy gondolják, hogy a leányoktatás megszervezése volt a legfőbb törekvés ezekben az évtizedekben.[619] Cott szerint ezután következett a „női jogok" kiharcolásának időszaka, és a századvégre a nőmozgalom megerősödve, szervezett formákat öltve a nők önmeghatározásával, a struktúráktól és konvencióktól való megszabadulás igényével lépett fel.[620] (A 20. század végi amerikai feminista irányzatok – a „4. feminista korszakban" – némelyike már egyenesen az anarchizmus válfajaként kerül meghatározásra…)

Mások, miként Szegvári Katalin is, a tartalmi követelések változásán kívül a politikai eszmerendszerek tükrében vizsgálták és korszakolták a nőmozgalmakat. Ő a 18–19. század fordulója utáni időszakot, a Szent Szövetség korát tekintette újabb periódusnak, majd a proletármozgalmak hatásainak szakaszát különítette el, kitérve arra, hogy a 19. század végén a (radikális) baloldal mellett létezett a nőmozgalmakon belül egy jelentős egyházi befolyás alatt álló irányzat is.[621]

Érdekes és érdemes megidéznünk egy korabeli, 1879-ben írt magyar mű tartalmát is a téma vonatkozásában. A szerző, Somogyi Géza az emancipációs törekvéseket földrajzi egységekhez kötve vizsgálta. Szerinte két fő irány különböztethető meg a nők követelései kapcsán: az amerikai és a német. Míg az előző irányzat követői politikai, addig a német árnyalat hívei társadalmi egyenjogúságot követelnek, azaz a férfiakéval egyező munkaköröket. E két fő irányzatot aztán tovább bontja: az „amerikai" alá sorolja az „ultraamerikait" és az „angolt". Előbbivel kapcsolatosan (egy körutazáson szerzett tapasztalatai alapján) az alábbiakat írta: „azt akarja, hogy a nő legyen úr a családban és az államban; s hogy semmi különbség ne legyen a két nem között, még külsőleg sem, – a tulzók – a női ruházatot is a férfiéval akarják felcserélni."[622] Somogyi úgy vélte, Magyarországon a német irányzat első, radikálisabb változata próbál teret nyerni.

A korabeli magyar közvéleményt azonban egészen bizonyosan az amerikai nők „szabadsága" is foglalkoztatta, legalábbis ezt támasztja alá az a számtalan újsághír és könyv, amelyekben az USA-beli történésekről olvashattak az érdeklődők. Schweiger-Lerchenfeld Amand egyik magyar fordításban is megjelent könyvében például 1882-ben ezt olvashatták a magyar nők amerikai kortársaik-

618 Cott: *The grounding of modern feminism*… i. m. 16.

619 Anderson – Zinsser: *Le donne in Europa* 4. i. m. 204.

620 Cott: *The grounding of modern feminism*… i. m. 16.

621 N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához*… i. m. 14–16. és Uő: *A női választójog külföldön és hazánkban.* Budapest, HVG Orac Lap- és könyvkiadó Kft., 2001. 95–103.

622 Somogyi Géza: *A nőkérdés – hazai viszonyainkra való tekintettel.* Igló, 1879. 2. http://mtdaportal.extra.hu/books/A_nokerdes.pdf (A letöltés ideje: 2015.02.02.)

ról: „Az amerikai hölgyvilág még eddig minden európai embert elbájolt. A szabadság amaz esztelen korlátairól, melyek leányainkat még akkor is feszélyezik, midőn igéző korukat már régóta tulhaladták, Amerikában mitsem tudnak. Az amerikai lány egyéni méltósága oly tekintélyes, hogy ellenőrzése teljesen szükségtelen. Az amerikai kisasszony szabadon fogadja az ismerős férfiak látogatását, tetszése szerint kocsikázik, lovagol és sétál velök, és senkinek sem jut eszébe e fölött az orrát fintorgatni…A kaliforniai felette nagy tisztelője a nőnek. A dollár hatalma mellett csak a nő hatalmát ismeri még el."[623]

A *Pallas Nagy Lexikona* XIII. kötete 1896-ban, a Millennium évében jelent meg, és ebben a kötetben szerepelt a „nők emancipációja" címszó.[624] A szócikkben a magyarországi mellett az alábbi országok nőemancipációs küzdelmeit mutatták be: Anglia, Ausztria, Olaszország, Németország és Franciaország. Kifejtésre kerültek a törekvések főbb csomópontjai, eseményei, a nők elért jogai (politikai és művelődési tekintetben), munkavállalási lehetőségeik. Magyarország a bemutatott tények és mutatók alapján rendkívül jó helyet foglalt el a felsorolt országok között. Az osztrák nőkről ez a lexikon-szócikk volt az egyik legterjedelmesebb magyar nyelvű forrás a korabeli Magyarországon, ami meglepő, ha tekintetbe vesszük Ausztria és Magyarország sokoldalú kapcsolatrendszerét a Monarchián belül. És mindez fennáll a Monarchia más népeit tekintve is. Ennek egyik oka vélhetőleg az, hogy sokáig nem, vagy alig beszélhetünk jelentős nőmozgalmakról Ausztria területén. Ennek hátterét Evans, aki a német nyelvterületek nőmozgalmainak egyik legjelesebb kutatója, abban látja, hogy az 1848-as forradalmak leverése után Ausztria (miként Németország is) autoriter berendezkedésű országgá vált, és mindez hatott a Monarchián belül élő valamennyi népre, a nőmozgalmak kapcsán is.[625] Az 1860-as, 1870-es évek fordulóján egyrészt a liberális szellemiség, másrészt a kibontakozó munkásmozgalom a nők helyzetét illetően is jelentős változásokat eredményezett, a magyar sajtó és könyvkiadás azonban gyakran nem a szomszédos, hanem a távolabbi országok felé tekintett. Ez a tény többféleképpen magyarázható: egyrészt azzal, hogy az újságok (olvasói) szenzációkra éheztek, és a távolabbi kultúrákról érkező hírek mindig sokkal inkább kuriózumnak számítottak. Másrészt a legtöbb lapban az emancipációs törekvések követeléseit, eredményeit mutatták be, így Amerika és Nyugat-Európa nagyobb teret nyerhetett a híradásokban.

A magyarországi küzdelmeket (ahogyan ő nevezte: feminizmust) a 20. század elején Máday Andor, a híres jogász az alábbi módon szakaszolta: I. a francia forradalmat megelőző (1780-as évek) reformtörekvésektől 1825-ig terjedő időszak; II. 1825–1867; III. 1868–1896 (Veres Pálné Beniczky Hermin fellépése

623 Schweiger-Lerchenfeld i. m. 38.

624 *Pallas Nagy Lexikona* XIII. k. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896. 237–238.

625 Evans: *The Feminist Movement in Germany...* i. m. 92–93.

és az ezt követő jelentős propaganda a nők munkához való jogáért); IV. 1896 utáni időszak, melyet több esemény is fémjelez, mint például az egyetemek megnyitása, a tisztviselőnők egyesületi szervezkedése, a feministák tömörülése és egyesületté szerveződése (1904).[626] Máday korszakolása ma is elfogadható, legfeljebb bizonyos finomításokat tehetünk. Az alábbiakban részletesen is kitérünk rá, milyen eredményeket értek el a magyar nőemancipátorok és feministák a 19. században és a 20. század elején.

A nők jogi helyzete

Azok a jogászok, akik az ókortól a 19. század végéig az ellen érveltek, hogy a nőket különböző jogokkal ruházzák fel, általában hasonlóképpen gondolkodtak szerte Európában. Egyrészt az antik és ókeresztény szerzőkre, illetve a fentebb már bemutatott *querelle des femmes* irodalmakra hivatkozva a nők „rossz" tulajdonságait emelték ki,[627] másrészt pedig arra hivatkoztak, hogy a jog rendszere olyan bonyolult, és olyan éles logikát kíván, hogy azt a nők sohasem lesznek képesek felfogni. A 18. század jogászai által feleleventett római jog és a germán szokásjog elvei alapján a nő az iparosodó, polgárosodó társadalmakban is jogilag a férfiaknak alávetett maradt. Az 1804-es francia polgári törvénykönyv 213. cikkelye például kimondta azt, hogy „a férjnek védelmeznie kell a feleségét,[628] a feleségnek pedig engedelmeskednie kell férjének".[629] A nőnek mindig fel kellett vennie férje nemzetiségét, és több országban a nevét is.[630]

Ami a büntetőjogot illeti, több nemzetközi jogtörténész elemzése azt mutatja, hogy bár a nők képességeit számos területen kétségbe vonták, bűntettek elkövetésére képesnek tartották, és tetteiért felelősséggel tartozott a törvény előtt, illetve férje felelt érte (Angliában például 1870-ig, mert ott csak akkor ismerték el a nőt mint jogi személyt).

A házassági vagyonjog és az örökösödési jog is csak lassan formálódott olyanná, hogy a nő számára kedvező legyen, és valóban a férfi és a nő jogi egyenlőségét támassza alá. Ennek lépései közé tartozott például Angliában az az 1857-ben hozott törvény, amely szerint a nő jogot formálhat arra a vagyonra, amellyel a házasságban rendelkezik, 1882-től pedig a férjezett angol nőknek külön va-

626 Máday Andor i. m. 135–136.

627 Lásd például: Gide Pál: *A nők joga* II. k. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1886.

628 A római jogban eredetileg nem egy természettől fogva létező értéktelenséget jelentett a „fragilitás", hanem a kisebb védelmének motívumát.

629 *Historia de las mujeres...* i. m. 110.

630 Magyarországon az 1879:L. törvény 20. §-a mondta ki azt, hogy a külföldi férjet választó nő házasságkötés esetén elveszíti magyar állampolgárságát. Ennek persze praktikus okai valószínűleg jelentősebbek voltak, mint nőellenes éle.

gyonuk lehetett. Franciaországban 1881-ben és 1895-ben hoztak törvényt arról, hogy nő külön csekkszámlát nyithat, és 1907-től kezdve joga volt béréről önállóan dönteni, ami szintén gazdasági önállóságának és magánjogi helyzetének erősödését mutatja. A jogkiterjesztés valamennyi lépése szorosan összefüggött a nők munkaerőpiacon betöltött szerepének és súlyának változásával, a századvégtől kezdve pedig a nőmozgalmak is hatást gyakoroltak ebben a tekintetben.

Máday Andor szerint a magyar nők nem voltak ráutalva a külföldi feminista mozgalmak eszméire, mert Magyarországon a nők emancipációja már évszázadokkal előbb elkezdődött a törvényhozás szintjén.[631] Természetesen ő főként a magánjogra, illetve a királynők jogaira gondolt. A 19. századi magyar női jogok is valóban gyakorta középkori törvényekben gyökereztek. A nők házasságkötésükkor váltak nagykorúvá, de 14 éves koruk előtt csakis apjuk beleegyezésével köthettek házasságot. (A férfiak 24 évesen érték el a nagykorúságot.) A nők férjhez menésük után a férj családi nevét vették fel. A nők számos jog gyakorlásából ki voltak zárva. Az 1840:XV. tc. értelmében nem volt például „szenvedő váltóképes" (kivéve a bejegyzett céggel bíró teljeskorú nőket), ami azt jelentette, hogy adhatott kölcsön váltóra pénzt, de nem vehetett fel semmilyen összeget.[632] Az 1876: XXVII. tc. a szenvedő váltóképességet minden 24 évet betöltött nőre kiterjesztette, ami a nők gazdasági térnyerését mutatja.

Báttaszéki 1872-ben azt írta, hogy az akkor érvényben lévő házassági vagyonjog a nőre nézve nem volt túl kedvező, mert a feleség ingóságai a férj rendelkezésére álltak, s a nő csupán annyi engedményben részesült, hogy a monogramjával ellátott vagy más módon megjelölt holmijait nem lehetett elárverezni. Máday Andor ezzel szemben egy későbbi művében kiemelte, hogy a több évszázados magyar gyakorlat szerint a házassági vagyonjog a nők számára kedvező, és a közszerzeményi rendszert a jogtudósok „magyar jog"-nak nevezik.[633] A látszólagos ellentmondás a két korabeli szerző szavai között azért áll fenn, mert a kérdést más oldalról közelítették meg. Feltétlenül szükséges ugyanis kiemelni azt a különbséget, amely a *jog birtoklása* és a *jog gyakorlása* között fennáll. Mint több esetben is a nők magánjogait illetően, általában a jog gyakorlását nem engedélyezték számukra a törvények. Így például a házasságon belül ugyan joga volt a magyar nőknek az önálló vagyontárgyakhoz (női szabadvagyon, jegyajándék és hozomány), ám a férj haszonélvezője volt ezen dolgoknak.[634]

A vagyonöröklés tekintetében különbséget tettek a férj foglalkozása alapján. Eszerint a honorációrok (művészek, írók, tanárok, orvosok, tudósok, tisztviselők, ügyvédek, gyógyszerészek stb.) feleségének a férj halála után nem járt

631 Máday Andor i. m. 14.

632 Báttaszéki Lajos: *A nők a magyar jogban.* Nagyvárad, Hollósy és Tichy, 1872. 8–9.

633 Máday Andor i. m. 71.

634 Uo. 75.

a vagyon fele, de a polgárok, földművesek, kereskedők feleségének igen.[635] Az özvegyi jog szerint a feleségnek joga volt férje javait megtartani és haszonélvezni mindaddig, míg újból férjhez nem ment.[636]

A feleség jogai több törvényben is benne foglaltattak. A régi magyar jog szerint Magyarországon is férji hatalom alatt volt a feleség, azonban már az Árpád-korban elkezdődött a férjes nők önjogúsítása. A férjes nők eszerint nem voltak nemi gyámság alatt, cselekvőképességüket csak a lakóhely megválasztásával kapcsolatosan korlátozták, illetve az 1876-os cselédtörvény azon paragrafusában, mely szerint csak férjük engedelmével léphetnek munkába.[637] A házastársak kölcsönös kötelmeit fejtegette több korabeli magyar jogász, és az 1894:XXXI. tc. is erről szólt.

Évezredes jogszokás tükröződött a magyar középkorban a Werbőczy-féle törvénykönyvben, amely szerint az a férfi, aki tetten éri feleségét egy másik férfival, hirtelen felindulásában megölheti. (105. c. 1.) A 19. századra nagyot változott a helyzet. A századvégi törvénykezésben nem tesznek különbséget férj és feleség házasságtörése között, az 1878:V. tc. 246.§-a szerint 3 hónapig terjedő fegyházzal büntethető a házasságtörés, ha amiatt kellett kimondani a válást.[638] A századfordulón már olyan kézikönyvek is megjelentek, amelyek a válási procedúrákhoz adtak hasznos tanácsokat.[639]

Természetesen más volt a törvénykezés és más volt a valóság a magyar asszonyok esetében is. A szokások – főként a falusi népesség körében – erősen tartották magukat. Erre vonatkozóan különösen a néprajzi kutatások anyaga szolgál forrásként. A századforduló endrődi asszonyai – saját bevallásuk szerint – éppúgy alávetettek voltak férjüknek, mint a baranyai vagy Fejér megyei falvak lakói.[640] Ugyanakkor a legújabb kutatások, például Szijártó M. István Somogy megyére vonatkozó, alapos levéltári forrásfeldolgozásra építő mikrotörténeti vizsgálódásai egyértelműen azt mutatják, hogy például öröklés, tágabban jogegyenlőség tekintetében a napi valóság gyakran éppenséggel túlhaladta a hatályban lévő törvényeket, így például az említett megyében néhányszor a nemesi származású nők maguk is képesek voltak birtokszerzésre. Egy tanulmánya ösz-

635 Báttaszéki Lajos i. m. 16.

636 Máday Andor i. m. 95.

637 1876:XIII. tc. 9. § In: Mandel Károly: *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig 1000–1928.* Budapest, Grill, 1929. 253.

638 Uo. 269.

639 Lásd például: Sztehlo Kornél: *A házassági elválás joga, Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra.* Budapest, Franklin Társulat, 1890.

640 Lásd: Homok Lajosné (szerk.): *Az endrődi asszonyok élete a századfordulótól.* Gyomaendrőd, é. n.; *Az alsó- és felső-baranyai református községekről szóló egyházlátogatási jegyzőkönyvek* (Ráday Levéltár); továbbá Kéri Katalin 1981–1884 között végzett Fejér megyei néprajzi kutatásainak kéziratos anyaga: *Cselédsors.* (Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum; Székesfehérvár, István Király Múzeum)

szegzéseként Szijártó egyenesen azt fogalmazta meg, hogy a 19. század elején a nemes nők földtulajdonhoz való viszonya „legalább olyan messze volt Werbőczy patriarchális elméletétől, mint a mától, az akkori nemes nők jogfosztottságáról biztosan kevésbé beszélhetünk, mint jogegyenlőségéről".[641]

Politikai jogok

Már a 18. század végén, amikor elhangzott az a kijelentés, hogy minden emberi lény egyenlő, megjelentek olyan írások, melyek – a felvilágosodott, illetve forradalmi eszmékre hivatkozva – politikai egyenlőséget is követeltek a nőknek. A nők politikai (választó) jogáért folytatott küzdelmek legjelentősebb eseményei azonban a 19. század közepétől datálhatók. E törekvések szorosan összefüggtek a nők munkába állásával, művelődésével, iskoláztatásával és a városiasodással is. A szavazati jog többféle értelmezése (nemzeti/föderális/ helyi vagy speciális szavazati jog) lehetővé tette a nők számára, hogy lépésről lépésre jussanak el a teljes polgárjogig. „A XVIII. század végén semmilyen nő nem bírt politikai egyenlőséggel. Már véget ért az I. világháború, amikor Közép- és Dél-Amerika, Görögország, Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Quebec nem ismerte még az emancipációt; Franciaország 1946-ig, Svájc 1971-ig várt azzal, hogy megadja a nőknek a teljes körű választójogot. Ebben az utóbbi országban 100 év volt szükséges – több mint 82 szavazás – ahhoz, hogy kimondják a nők politikai egyenlőségét" – olvasható az egyik nőtörténeti monográfiában.[642]

1850-ben az amerikai Worcesterben ült össze az első olyan kongresszus, ahol a nők szavazati jogának a bevezetését követelték, és azt, hogy a „férfi" szó minden alkotmányos iratból töröltessék.[643] A századvég két jelentős szervezet alapítását hozta az USA-ban: Cady Stanton és Susan B. Anthony vezették a National Woman Suffrage Association-t (NWSA), Lucy Stone pedig az American Woman Suffrage Association-t (AWSA).[644] 1869-ben Wyoming államban a nők elnyerték a választójogot, amiről így adott hírt Beniczky Irma lapja, az *Új Regélő*: „A minnesotai törvényhozótest azon billt, mely szerint a nők szintén résztvehessenek a közelebbi őszi választásokon, elfogadta, és Austin kormányzó aláírta, e szerint az már törvényerővel bír. Wyomingban a szép-nem már élvezni is kezdi egyenjogusitásának gyümölcseit, a mennyiben az Albany-törvényszék márcziusi terminusára a Washingtonba hivott esküdtek közt tizenegy nő

641 Szijártó M. István: Armpruszter Anna „földesasszony". Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján. In: Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak…*, i. m. 177.

642 *Historia de las mujeres* i. m. 92. (Franciaországban a nők 1944-ben kaptak választójogot, és az 1945 márciusában tartott helyhatósági választásokon szavaztak először.)

643 Cathrein i. m. 88.

644 Doménech i. m. 10.

is volt, kik közül nehányan a legkiválóbb polgárok nejei. A hatás, melyet ezen eljárás okozott, rendkívül nagy."[645] Ugyanakkor azonban, miközben Beniczky így adta hírül az amerikai eseményeket, a női hivatásról szóló könyvében már sokkal óvatosabban fogalmazott. Azt írta ebben, hogy „legyenek a nők szabadok, a férfival egyenlő jogtéren állók, vagy rabszolgák: ők mindig uralkodni fognak, mert övék a szeretet birodalma."[646] Könyvében az írónő így folytatta: „Magam is nő vagyok, s buzgó védője szellemi jogainknak, – de szilárd meggyőződésem az: hogy a világ vége, a végítélet napja azon időpontban következnék be, melyben a nők szellemi és anyagi – s igy természetesen a politikai egyenlőséget is elnyerik. [...] A nők politikai és általános egyenjogusága különben oly tulfeszült ábránd, melynek valósulása kivihetetlen, a mig a természet törvényei fennállnak, melyek szerint a nő nőnek, a férfi férfinak van teremtve..."[647]

Az angliai választójogi küzdelem története még inkább közismert Európában. John Stuart Mill fellépésétől kezdve az 1918-as döntésig Szegvári Katalin kiválóan feldolgozta és bemutatta ennek eseményeit.[648] 1918. február 6-ig nagy utat tettek meg a nőmozgalom élharcosai és támogatói, úgy, hogy közben a hatalmon lévő politikai erők véleménye folytonosan változott. Angliában is a nők választójogának első bevezetésekor azt viszonylag magas életkorhoz és műveltségi cenzushoz kötötték.[649] (Európán belül egyébként először Finnországban [1906] kapták meg a nők a választójogot.)

A női szavazati jog megadásának időpontja néhány országban 1945-ig[650]

Év	Állam	Év	Állam
1890	Wyoming	1922	Írország
1893	Új-Zéland	1923	balti államok
1906	Finnország	1924	Mongólia
1910	Colorado, Idaho, Utah	1925	Magyarország
1913	Norvégia	1930	Dél-Afrika, (csak a fehér nők)

645 A nők egyenjogusitásához. *Uj Regélő*, 1870. 384.

646 Beniczky Irma: *A nő hivatása...* i. m. 30.

647 Uo. 40. és 230.

648 N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához...* i. m. 59–65.

649 1928-ban az angol nők többi része is megkapta a választójogot.

650 Az adatok forrásai: *Almanaque de la mujer – 1985.* Madrid, Caja de Madrid, 1985. 12–15.; Watkins, Susan Alice – Rueda, Maria – Rodriguez, Marta: *Nesze Neked Feminizmus.* Budapest, Ikon, 1996. 174.; Women's Suffrage. A World Chronology of the Recognition of Women's Rights to Vote and to Stand for Election. In: *Women in Parliaments.* http://archive.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm (A letöltés ideje: 2018.06.27.) A forráshelyek adatai között több esetben szerepeltek eltérések, pontatlanságok. Ezeket legjobb tudásom szerint javítottam. A választójog esetében a választás és a választhatóság jogának megadása nem járt mindig együtt, ezt ebben a táblázatban nem jelöltem külön.

Év	Állam	Év	Állam
1915	Izland. Dánia	1932	Spanyolország, Brazília, Uruguay. Thaiföld
1917	Hollandia, Szovjet-Oroszország	1934	Kuba, Törökország
1918	Nagy-Britannia, Kanada, Ausztria, Lengyelország, Magyarország (1919-ig)	1942	Dominikai Köztársaság
1919	Németország	1944	Franciaország, Bulgária, Jamaica
1920	USA valamennyi állama, Cseh Köztársaság, Szlovákia	1945	Olaszország

Magyarországon már a reformkorban felmerült a nők szavazati jogának megadása, például 1843-ban Beöthy Ödön, Bihar megye követe javasolta, hogy a nemesi származású nők is kapják meg ezt a politikai jogot. Bezerédj István, tolnai követ ezt melegen támogatta, de a többi követ ellenezte,[651] és ez nem volt másképp 1867 után sem.[652] A dualizmus első éveiben, a választójogi törvény meghozatala előtt a széles közvélemény úgy vélekedett, miként Falk Miksa írta egy tanulmányában. Eszerint a nőknek passzívan lehet politizálniuk, mert erre juthat idejük és felkészülhetnek rá, ám az aktív politizálás nem nekik való. Hogyan indokolta mindezt a korabeli szerző? Annak, aki a közvéleményt akarja irányítani, szerinte „csakugyan alapos tudománynyal, messzelátó tekintettel, érett tapasztalással és az érzelem felhőitől nem homályosított értelemmel kell bírnia, annak az érzelem árján felül kell állnia, nem oly messzire ugyan, hogy ez ár irányát fel ne ismerhesse, de nem is oly közel, hogy maga is bele merüljön; a politizálás ezen neme roppant felelősséggel jár, itt minden tévedés felmérhetetlen szerencsétlenséget okozhat, mert hatása ezreket, sőt milliókat sújt."[653] A választójogi törvény megalkotóinak többsége is valószínűleg ugyanezt vallotta, csakúgy, mint az újságírók.

A keresztény szellemiségű *Családi Lapok* már 1853-ban az egyik „leggyászosabb kórjelenetnek" tartotta az „ugynevezett emancipált nők mindinkább sürüsödő föltünését".[654] A vezércikk szerzője, Kubriczky András úgy fogalmazott, az

651 B. Tóth Matild i. m. 5.

652 A hazai nők választójogának történetéről lásd például az alábbi műveket: N. Szegvári Katalin: *A női választójog külföldön és hazánkban...* i. m.; Simándy Irén: A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. *Múltunk* 1998./1. 94–115.

653 Falk Miksa: *Szabad-e a nőnek politizálni?* Idézi: Medve Imre i. m. 86–89.

654 Kubriczky András: A keresztény nő társadalmi állásának méltósága. *Családi Lapok*, Második évfolyam, II. félév 1. szám 1853. Julius 15. 1.

emancipált nők kivetkőznek vallásos erkölcseikből, és a női jogkövetelés szerinte „a legnagyobb háládatlanság [...] azon jótevő vallás iránt, melly a nőnemet a pogányságban évezredeken át szenvedett méltatlan lealacsonyitásából megváltá, s eredeti méltóságnak szinvonalára fölemelé".[655] A cikkíró hosszasan ecsetelte a kereszténység előtti idők nőtörténetét, Spárta, Athén, Róma példáját kidomborítva, és vázolta a nőkkel kapcsolatos bibliai tanítások lényegét. Keresztény szellemű (különösen katolikus szerzőktől való) írásokban még évtizedeken át olvasható az efféle érvelés, azaz annak hangoztatása, hogy a keresztény nőknek vallásuk már megadta a szabadságot, újabb jogokra nincsen szükségük, mert az a vallást magát is bomlasztaná.

Máday Andor 1913-ban kelt művében az 1848:V. tc. 2.§-áról megállapította, hogy abban világosan ez áll: „választók, ...a nőket kivéve", és hozzátette, hogy „választójogunknak a hetvenes években keresztülvitt reformja a nő jogtalanságát szintén fenntartotta."[656] Részletesen felidézte az 1871–1874 közötti parlamenti felszólalásokat és törvényeket, melyek a választójoggal foglalkoztak. Az 1874:XXXIII. tc.-ből is hiányzott a nők szavazati jogának kimondása, dacára olyan képviselők korábbi felszólalásainak, mint Madocsányi Pál (1871. március 13.) vagy Majoros István (1872. január 13.). Máday műve végén határozottan állást foglalt a nők szavazati jogának megadása mellett: „A rabszolgaság már rég letűnt, a jobbágyság is a multé; a felekezetek testvérekké lettek, csak a férfi és a nő között van még óriási jogi és társadalmi különbség. Nem nyitjuk meg nekik ugyanazon pályákat, mint a férfiaknak; a tudomány csarnokába csak kivételesen eresztjük be őket; más erkölcsöket állítunk fel számukra, s az iránt uk való udvariasság szép kötelességének ürügye alatt megfosztjuk őket a jogi önvédelemtől és a demokrácia előnyeitől."[657]

Az 1874-ben alkotott választójogi törvény szerint „országgyűlési képviselőválasztásnál választói joguk van az ország mindazon bennszületett vagy honosított polgárainak, – a nőket kivéve – kik 20-ik évüket betöltötték",[658] és bizonyos mennyiségű adót fizetnek vagy diplomával rendelkeznek. A nőknek tehát nem volt választójoguk, még akkor sem, ha jövedelmeik után adóztak, vagy felsőbb szintű tanulmányokat folytattak, bár ez utóbbi igen ritka volt akkoriban. A törvényben azonban az áll, hogy abban az esetben „beszámítják" a feleség vagyonát és jövedelmét, ha a férjéé nem elegendő ahhoz, hogy választójoga legyen. A nők tehát sem a vagyoni, sem a műveltségi cenzus alapján nem kapták meg a választójogot. E tények kapcsán azonban szükséges több dolgot hangsúlyoznunk. 1. Magyarország férfinépességének nagy része is kiszorult a választópolgárok kö-

655 Uo. 1.

656 Máday Andor i. m. 120.

657 Uo. 194–195.

658 Magyar Törvénytár 1874: XXXIII. tc. I/9.§.

réből. 2. Európa és Észak-Amerika más államaiban sem bírtak választójoggal a nők, eredményt e vonatkozásban a 20. század hozott. 3. Magyarországon ebben az időszakban nem voltak még jelentősebb küzdelmek a választójog elnyeréséért. Nem voltak szervezetek, hírlapok és könyvek is alig, melyek szélesebb körben terjesztették volna a politikai egyenlőség eszméjét. Inkább „elleniratok" léteztek.

A törvény megszavazásának évében jelent meg egy verses pamflet a „nők emancipátiójáról", melyet Márki Sándor írt, és valódi gyöngyszem érdekességénél fogva a korabeli könyvpiac termékei között. A mindössze 24 oldalas, kicsi füzetet 20 krajcárért árulták, és a benne rejlő gúnyos, nőellenes költemény nem volt más, mint egy versezet a római mitológia köréből – ám nagyon is a szerző korára „hangolva". (Jupiter összehívta az isteneket, hogy tegyenek valamit, mert a nők – Juno vezetésével – jogokat követelnek.) Ilyen epés és nőket nevetségessé tevő mű talán nem is található több a korabeli források között. Felidézünk két részletet a költeményből a mondanivaló érzékeltetésére:

„Igen régen sarkall engem
Donna Juno ifj'asszony,
Hogy a közügy virágiból
A nőnem is szakasszon.
Hogy törvényt a föld számára
Velünk együtt irjanak;
Szóval, hogy a férfiakkal
Egy jogokat birjanak.

No, de anyjok! – kérdém nőmet –
Hát az étel miként fő meg,
Ha sütés-főzés helyett
Itt nyertek ti helyet?! [...]

Vigyázni kell a nőkre, hogy
Szemünk be ne ragasszák,
Míg a módis ruhatárra
Kiüritik a kasszát.
Ha velük megosztjuk jogunk,
Boldogúlni soh'sem fogunk..."[659]

A *Vasárnapi Ujság* az 1880-as években számos esetben hírt adott a külföldi választójogi törekvésekről. 1897-ben az *Uj Idők* is tudósított arról, hogy az angol parlamentben megszavazták a nők választójogát. A századforduló táján jelen-

659 Márki Sándor i. m. 5–8.

tősen gyarapodott azon magyar könyvek száma is, melyek a nők választójogáról szóltak. Ez a nemzetközi és hazai porondon is egyre erősödő női mozgalom egyenes következményeként fogható fel. Egyesek támogatólag írtak a kérdés kapcsán. Gyakran idézték az ifjabb Dumas gondolatait. Baboss László 1902-ben írt művében így idézte őt, a *Nők, kik szavaznak s a nők, kik ölnek* című írásában tett felhívását: „…a férfi saját előnyére alkotja törvényeit: csoportosuljunk, hogy követelhessük magunknak a szabadságot, és lehetőséget függetlenül és dolgozva élnünk, hogy szabadon választhassuk azt a pályát, melyhez megvannak szükséges kellékeink. A társulást, és nem az alárendeltséget a házasságban. A nők alkalmazását tanácsosi, polgári, bírói, esküdti minőségben. A választási és választhatósági jogot a községben és az államban."[660]

Sokan voltak azonban más véleményen, akik a századelőn harcosan érveltek a női szavazati jog ellen. Victor Cathrein, a fentebb már említett német katolikus szerző, akinek gondolatai szélesebb körben ismertek voltak hazánkban, 1904-ben kiadott művében az angol, amerikai, francia törekvések bemutatása mellett kitért a szászországi és porosz tartományok helyzetére is. Ugyan megemlítette, hogy azokon a területeken a birtokkal rendelkező nők a községi választásokon politikai jogokkal is rendelkeznek, de szerinte a német nők azért nem vágynak többre, mert a választójogi mozgalmak „teljes eredménytelenségéről meg vannak győződve".[661] Cathrein – vallásos meggyőződéséhez híven – könyvében azzal érvelt, hogy a Teremtő rendeltetése szerint a nő helye a családban van, és veszélybe kerül a gyerekgondozás, ha a nők politizálni kezdenek. Szerinte a feleség és az állampolgárné között szerepkonfliktus keletkezne. Megállapította továbbá, hogy a törvényhozóknak „kardforgatáshoz" is kell érteniük, és mivel a nő erre nincs hivatva, a politikai kormányzásra sincs.[662]

1906-ban Prohászka Ottokár a VI. katolikus nagygyűlésen tartott beszédet, melyet nyomtatásban is megjelentettek.[663] Ebben a nők emancipációs küzdelmét „uri divat"-nak nevezte, és úgy vélte, a női emancipáció olyan erkölcsi romláshoz vezet, amely „a prostitúció mocsarát, az erkölcsi szabadosságot, a házasság és a család megrendülését hozza".[664] Prohászka megnevezte azokat a tudományokat és szellemi irányzatokat is, melyek szerinte bátorították a nőket küzdelmük során: eszerint az irodalom, az orvostudomány, a pedagógia (koedukáció és szexuális felvilágosítás!), valamint a pozitivizmus és a szociáldemokrácia tehetők felelőssé. Felszólította a fiatal férfiakat, hogy a nőkérdés ügyében ne hallgas-

660 Baboss László i. m. 61.

661 Cathrein i. m. 91.

662 Uo. 96–107.

663 Prohászka Ottokár: *Uri és női divatmorál = beszédje a VI. kath. nagygyűlésen – ajándékul a magyar ifjúságnak.* Budapest, Orsz. Kath. Szöv., 1906.

664 Uo. 5.

sanak a filozófusokra és egyetemi tanárokra sem, ha „azok bolondok".[665] A teljes nőemancipáció követelését nem csak sok férfi, hanem gyakran nők is kétkedve szemlélték. Jászai Mari például igazat adott a feministáknak abban, hogy aki adózik, annak ezzel járó jogokat is kell kapnia. Ám ugyanakkor ezt is írta: „Feminista gyűlés. Undorodom a szolgálatban, hivatalokban feszelgő, szemtelenkedő, hisztérikus nőszemélyektől." És: „…hol marad a kötelességteljesítésnek folytonossága, mikor az ügyvéd, az orvos, a bíró gyermekágyban fekszik?"[666] Megadta a magyarázatát is annak, hogy miért idegenkedik a feminizmustól. Szerinte a nőkre túlságosan hirtelen tört rá a „tudomány nagy világossága", amihez a férfiak a történelem során már hozzászokhattak. Ugyanakkor a nőkben a becsvágy erősebb (Jászai Mari a színészetet hozta erre példának), és ez a nők vesztét okozza. Így fogalmazott: „A férfiak művelődése fokozatosan történt és természetesen haladt. Kis oskolákon kezdték és nagy oskolákon folytatták. A szegény kis becsvágyó leányseregre egyszerre tárták rá az ajtót. A hirtelen beözönlő fényt nem bírja magában eloszlatni a fiatal leány. Elveszti az egyensúlyát és kidől. Minél becsvágyóbb szegényke, annál bizonyosabban."[667]

1907-ben a „László király" név mögé húzódó szabadkőműves szerző kiállt a nők választójogáért. Felidézte azt a két legfontosabb ellenvetést, melyeket szerinte le kell győzni. Nem tartotta elég indoknak a nők kizárásához a sokat hangoztatott két érvet, melyek az alábbiak voltak: „…a hatalom birtokosait még nagyobb ellenállásra tüzelnők és az esetleg veszélyeztethetné a jámbor óhajtást már mindenestre meghaladott reményünket, hogy az általános választójogot legalább mi, férfiak kapjuk meg." és „…a nők ma még erősen a klerikalizmus befolyása alatt állanak, aminélfogva kétségtelen, hogy ha az általános választójogot megkapnák, általa csak a klerikális tábor erősbödne."[668] Sőt, a szerző amellett is síkraszállt, hogy a nőket is fel kell venni a szabadkőműves páholyokba. Jánossy Gábor is hasonlóan vélekedett, ő is azt írta, hogy „…ha jó a nő feleségnek, hitvesnek, dajkának, cselédnek, ipari, gyári munkásnak, kereskedőnek, alárendelt állásokat betöltő hivatalnoknak, ugy alkalmas… a politikai élet küzdelmeiben való szereplésre, részvételre is".[669]

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903-ban elfogadott programjában nemi különbség nélkül követelte az általános, titkos és egyenlő szavazati jogot és a nők teljes egyenjogúsítását.[670] A szociáldemokraták 1906-tól kiadott *Szocia-*

665 Uo. 21.

666 *Jászai Mari emlékiratai.* Sajtó alá rendezte: Lehel István. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1927) 141.

667 Uo. 173.

668 „László király": *A nők választójoga. A magyarországi symbolikus Nagypáholynak Budapesten.* Nagyvárad, 1907.

669 Jánossy Gábor: *A feminizmus Magyarországon.* Szombathely, Magánkiadás, 1911. 8.

670 Máday Andor i. m. 177.

lizmus című újságjában a szerkesztők – Garami Ernő és Kunfi Zsigmond – nagy teret szenteltek a választójog és ezen belül a női választójog kérdésének. Bár több cikkíró általában „munkásokról" beszélt e téma kapcsán, és nem tudni, a nők politikai jogairól mit gondolt, egyes szociáldemokraták véleményét megismerhetjük. E véleményekből kiderül, hogy a párt lapjában senki nem írt a női politikai jogok megadása ellen, bár az egyes gondolatok eltérőek voltak. Bolgár Elek – bemutatva Kriszhaber Adolf választójogról szóló könyvét – 1907-ben azt írta, hogy a női választójog megadása radikális követelés.[671] Bizonyos „S. J." az angol választójogi vitákról szólva megjegyezte, hogy a liberális demokratákkal szemben a szigetországban a szüfrazsetteken kívül leginkább a szocialisták harcolnak a nők választójogáért.[672] Selymes Károly politika- és jogelméleti tanulmányában gazdasági és munkásmozgalmi okok miatt szükségesnek vélte a női szavazati jog megadását. Szerinte az állami szempont a közjogok terén szükségképpen konzervatív, a munkásságnak viszont érdeke saját céljai érdekében a nők szavazati joghoz juttatása.[673]

A munkásmozgalom egyes tagjainak törekvései mellett a Magyar Nőegyesületek Szövetségének tevékenységét is ki kell emelni. Ez a szervezet 1909-ben vette fel követelései közé a női választójog megadását. 1910-ben Dirner Gusztáv, a téma egyik lelkes szószólója a Feministák Egyesületének közgyűlésén kifejtette, hogy nagyon nehéz lesz a férfiak meggyőzése. Érthetetlennek tartotta, hogy a demokráciát hirdető, általános és egyenlő szavazati jogot követelők a nőkre nem gondolnak.[674] Az effajta vélekedések azonban még az 1910-es években is kisebbségben voltak. A különböző politikai erők, pártok ilyen vagy olyan okból általában nem kívánták a választójog nőkre való kiterjesztését. Ennek egyik oka nyilván a hagyományokban keresendő, a sok évszázad alatt kialakult helyzet és nőkép folyománya. A keresztény gondolkodók erkölcsi romlástól, a család szétthullásától féltek; a munkásmozgalom több szószólója jobboldali befolyástól a szavazó nők esetében; a liberális demokraták pedig feladataik között elsődlegesnek látták a férfiak választójogának általánossá tételét.

A magyar nőmozgalom külföldi szervezetekkel érintkező szűk körei álltak ki leginkább a női választójog mellett. Ők azonban vélhetően nem voltak túlságosan sokan, legalábbis ezt mutatja például az a tény, hogy az 1913-ban Budapesten megrendezett nemzetközi női választójogi kongresszuson magyar részről meglehetősen gyér érdeklődés mutatkozott. Bár érdeklődőként még Jankovich Béla kultuszminiszter is megjelent a Teleki Sándorné és Glücklich Vilma szervezésében megrendezett tanácskozáson,[675] az egyik résztvevő, Szigethy Karolina

671 Bolgár Elek kritikája. *Szoczializmus*, 1906/07. I/18. 575–576.

672 S. J.: Az angol nők választójoga. *Szoczializmus*, 1906/07. I/2. 63–64.

673 Selymes Károly: A nők szavazata. *Szoczializmus*, 1908/09. III/5. 226–233.

674 Dirner Gusztáv: A nők választójogáról. *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. május XXXI/5. 189–198.

675 A női választójog kongresszusa. *Nemzeti Nőnevelés*, 1913/V-VI. 185–186.

beszámolója szerint a külföldiek (finnek, dánok, hollandok, amerikaiak, angolok, norvégek, franciák stb.) sokkal inkább érdeklődtek a szekcióülések és általában az egész rendezvény iránt, mint a magyarok.[676]

A források vizsgálata alapján tehát elmondható, hogy bár a századelőre kétségkívül jelen volt a magyar közéletben több olyan csoportosulás, amelyek a női választójogért is harcoltak, ez *nem volt igazán tömegigény*, és nem tartozott hozzá olyan szorosan a magyar társadalom, a közvélemény gondolatvilágához, mint Angliában vagy Amerikában.

1918-ban „a Károlyi-kormány felkészült a választójogi reform végrehajtására".[677] A kormányzat országvezetése alatt kelt I. néptörvény kimondta, hogy a nők akkor választhatnak, ha valamely hazai élő nyelven írni és olvasni tudnak, ha 24. életévüket betöltötték, és legalább 6 éve magyar állampolgárok (1.§). A választói jog automatikusan a *választhatóságot* is jelentette (2.§). A magyar nők teljes választójogának első megadása a Tanácsköztársaság idejére esett: 1919. április 2-től minden 18. életévét betöltött férfi és nő szavazati joggal bírt.[678] A tanácskormány bukása után azonban eme jogaikat újra korlátozták, és az 1925:XXVI.,[679] illetve az 1938:XIX. törvény szigorú megszorításokkal élt a női (és férfi) választójog tekintetében. (Kovács Judit kutatásai szerint azonban még a választásra jogosult nők közül is csak kevesen éltek e jogukkal az 1920-as, 1930-as években,[680] amely tény alátámasztja a századelőre vonatkozó fenti megállapításainkat a kérdéssel kapcsolatos viszonylagos érdektelenség vonatkozásában.)

Nőegyletek

A 19. század második felében Európában és Magyarországon is alakultak nőegyletek, melyeknek létrejötte és működése következménye volt az egyesülési és gyülekezési jog elismerésének. Ezek az egyletek azonban nagyrészt jótékonykodással foglalkoztak, és gyakorta valamely vallásfelekezet hölgytagjait tömörítették. A századvégen külföldön megjelentek munkásnő-egyesületek is, és jelentős

676 Szigethy Karolina: A női választójog kongresszusa. *Nemzeti Nőnevelés*, 1913. IX–X. 292–294.

677 N. Szegvári Katalin: *A női választójog külföldön és hazánkban...* i. m. 138.

678 Erről N. Szegvári Katalin egyik munkájában ezt írta: „A Tanácsköztársaság nyíltan megfogalmazott osztály-diszkriminációja nem teszi lehetővé, hogy a női választójogra vonatkozó rendelkezéseit a nők politikai jogaiért folytatott harc szempontjából pozitívan értékeljük." In: N. Szegvári Katalin: *A női választójog külföldön és hazánkban...* i. m. 139.

679 Magyar Törvénytár 1925. Franklin, Budapest, 1926. 153.; Eszerint választójoga volt minden 30. életévét betöltött nőnek, ha 10 éve magyar állampolgár volt és 2 éve egy helyben lakott, vagy lakással rendelkezett, és az elemi iskola 6 osztályát elvégezte. (4 osztály is elegendő volt, ha volt 3 élő gyermeke, saját jövedelméből élt vagy keresettel rendelkezett, illetve választásra jogosított a diploma.)

680 Kovács Judit: *Utazás a női egyenjogúság körül.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1966. 122.

számban a különböző polgári (általában felekezet nélküli, illetve felekezetközi) szervezetek. Németországban például az 1894-ben létrejött Bund Deutscher Frauenvereine (Német Nőegyesületek Szövetsége) a századfordulón 131 nőegyletet tömörített, és kb. 50.000 tagja volt.[681] 1904-ben a *Vasárnapi Ujság* 250 német nőegyletről számolt be.[682] Az USA-ban 1890-ben a női egyesületek nemzeti tanáccsá alakultak (National Council of Women), 1888-ban Londonban pedig megalakult a Nemzetközi Nőtanács (International Council of Women) 11 ország egyleteinek részvételével.[683] A tanács elnöke Zerelda Wallace volt.[684] Ezt követte a századelőn a Nők Nemzetközi Választójogi Szövetsége (International Woman Suffrage Alliance, 1906.), melynek Carrie Chapman Catt (New York) volt az elnöknője. Az alapelvek közül, melyeket 6 pontban foglaltak össze, az első így hangzott: „Úgy a férfiak, mint a nők egyenlően az emberi nem szabad és független tagjainak születtek; ugyanolyan módon felruházottak értelemmel és tehetséggel, és egyenlően jogosultak egyéni jogaik és szabadságuk szabad gyakorlására."[685] Ez a szervezet rendszeresen tartott konferenciákat, amelyeken magyar küldöttek is részt vettek (1904-ben Berlinben Bédy-Schwimmer Rózsa, 1906-ban Koppenhágában öt magyar küldöttnő vett részt.)[686]

Hazánkban már a 19. század elején léteztek jótékony célú női egyesületek, a napóleoni háborúk okozta nyomor enyhítésére. A század második felében is több, a jótékonykodást fő célként kitűző egylet alakult, és a civil szerveződések sorában megjelentek a politikai nőegyesületek is.[687]

1861. március 15-én hozta létre özv. Damjanich Jánosné, özv. gr. Batthyány Lajosné és gr. Zichy Pál Ferencné a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületét, mely fő céljait így fogalmazta meg: „Az egyesület a női hivatások betöltését tüzte czélul maga elébe, és pedig az anyai, hitvesi s gazdasszonyi, és a honleányi hivatás teljesítését egyaránt, s ezt egyfelől kiállítások és versenyek rendezése, jutalmak kitűzése – másefelől árvaházak, óvodák, bölcsődék, növeldék állítása által kívánta elérni".[688] Az egyesület fontosnak tartotta a szabadságharcban meghalt hősök árváinak támogatását, ezért az Egyesület 1866-ban egy árvaházat is felállított, és ehhez kapcsolódóan az ott élő lányok számára elemi és polgári iskolát is szerveztek (ez 1906-ban Cinkotára költözött).

681 Cathrein i. m. 7.

682 Női kongresszusok. *Vasárnapi Ujság*, 1904. LI/4. 54–55.

683 Cathrein i. m. 8.

684 Cott: *The grounding of modern feminism*... i. m. 20.

685 International Woman Suffrage Alliance i. m. 4.

686 Uo. 39–41.

687 Burucs Kornélia: *Nők az egyesületekben.* http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/93–02/ch12.html#id503214 (A letöltés ideje: 2018.11.13.)

688 á-r-: Damjanich Jánosné és a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete. *Vasárnapi Ujság*, 1877. január 28. 50.

Az 1866-ban alakult Pesti Izraelita Nőegylet is felállított árvaházat, 1869-től ingyenkonyhát, 1910-től gyermekágyas otthont működtetett, és számos további módon segítette a nőket és a szegényeket.[689]

1869-ben alakult meg az Országos Nőképző Egylet, Veres Pálné Beniczky Hermin felhívása nyomán. Az egylet első bevételei több forrásból származtak. Egyrészt alapítványi pénzekből és adományokból, másrészt évi 50 ezer forint segélyt kaptak a minisztériumtól, és mindezt kiegészítették még azokkal a bevételekkel, amelyek bálok, felolvasóestek, hangversenyek során gyűltek össze. E pénzek segítségével az egylet tagjai tagintézeteket nyitottak, melyekben 1 elemi és 3 felsőbb osztály működött leányok számára. Évente 80 növendékük volt.[690] 1893-ban, az egylet negyedszázados jubileuma alkalmából megjelent emléklapokban azt olvashatjuk, hogy bár a „magyar férfiak lovagiasak, áldozatkészek, szerelmesek, de »korlátolt elméjüek«, mert az alapos nőképzésnek útját állták", a nőt csak a társas élet és nem a „komoly élet" számára nevelték, főleg külföldi nevelőnők segítségével. A leírás szerint azonban szerencsére voltak olyan nők is, mint Veresné, akik felkarolták a lánynevelés eszméjét.[691]

1884-ben jött létre egy másik, szintén országos egylet, a Mária Dorothea Egyesület, mely Magyarország „rendes" tanítónőinek 1/4 részét tömörítette. (Összesen 3744-en voltak ekkor, köztük kb. ezer apáca.) Az egyesület József főherceg leányának védnöksége alatt állt. Főbb célkitűzései a következők voltak: a nemzeti nőnevelés megszilárdítása és fejlesztése, és a tanítónők anyagi és társadalmi helyzetének javítása.[692] 1895-ben 4 vidéki köre volt, összesen 1153 tagot számlált. Kolozsvár, Újvidék, Fiume és Győr jelentették a vidéki körök központját. A Csáky Albinné által szerkesztett, az egyesület 10 éves fennállása alkalmából kiadott kötetből megtudhatjuk, hogy jelentékeny könyvtárral rendelkeztek, és 11 kiadott kötetük volt. Rendszeresen tartottak tudományos és társadalmi témájú előadásokat, és írtak ki pályázatokat.[693] Az egyesület működésének első szakaszában például az alábbi témákat vizsgálták: a magyar nyelv tanítása, kézimunka-oktatás, háztartási iskola, serdülő lányok célszerű nevelése, idegen ajkú (francia) nevelőnők hatásának ellensúlyozása stb. 1889-ben a fővárosban létrehozták a tanítónők otthonát, ahol 8 fő lakhatott.[694]

Az 1870-es évek kezdetén Országos Nőiparegylet névvel olyan szervezet jött létre, amely céljait így fogalmazta meg: „...szóbeli előadások és sajtó útján elosz-

689 Burucs Kornélia: *Nők az egyesületekben...* i. m. (osz. n.)

690 A nőképző egylet elnökei. *Vasárnapi Ujság*, 1873. aug. 17. XX/33.

691 *Emléklap az országos Nőképző-egyesület negyedszázados örömünnepéről 1893. márc. 25.* Budapest, 1893. 16.

692 Csáky Albinné: *A Nőkérdés – A Mária Dorothea-egylet tíz éves fennállásának ünnepsége.* Budapest, 1895. 4.

693 Uo. 3.

694 Uo. 4.

latni azon előítéleteket s elhárítani azon akadályokat, melyek a női keresőképesség kifejtésének útjában állanak, s lehetővé tenni, hogy a nők magukat önerejükből fenntarthassák."[695] Elhatározták az alábbi gyakorlati lépéseket: – női ipari iskola létesítése; – alkalmazást szerezni a kiképzett növendékeknek; – állandó munkabazárt nyújtani a nők munkáinak árusítására; – pénzbeli segélyeket nyújtani a nőknek az önálló ipari tevékenység megkezdéséhez.

A századvégen a nők egyre jelentősebb munkába állása következtében és a külföldi példák hatására mind több és több nővédelmi egylet alakult. Ilyenek voltak például a Lujza Egylet (1892), mely célul tűzte ki, hogy munkahelyet keres az arra rászoruló nőknek;[696] a protestáns szellemű, sokoldalú oktatási és segélyezési feladatot felvállaló Lorántffy Zsuzsanna Egylet (1892) Szilassy Aladárné vezetésével; a Teleia-egylet (1893); a Mártha-egylet (cselédpártoló); a Magyar Háztartási Iskola Egylet; a Művelt Nők Otthona Egylet (1897), illetve a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (1897).[697] Ez utóbbi a magukat polgári osztályhoz tartozó nőknek volt az egyesülete, akik a jól fizető pályák megnyitásáért, a férfiakéval egyenlő bérezésért, egyenlő iskoláztatásért, emberi bánásmódért küzdöttek.[698]

Az 1890-es években – főként a Rerum Novarum és a nyugati kereszténységszociális eszmék és pártok működésének hatására – Magyarországon is megalapítottak egy keresztény nőegyesületet. 1896-ban jött létre az Országos Katolikus Nővédő-egyesület, melynek munkájába bekapcsolódott a jeles szervező egyéniség, Farkas Edit, és pár év alatt vidéken és a fővárosban 16 leánykört és 20 nővédő egyesületet létesítettek.[699] Az egyesület keretei között gróf Pálffy Pálné 1907-ben megszervezte a Katholikus Háziasszonyok Országos Szövetségét, mely 1908-tól kivált, és önálló alapszabályzat szerint működött tovább. Fontos feladatuknak tartották a család- és nővédelmet és a szegények és árvák támogatását.[700] Hanuy Ferenc közreműködésével létrejött az Egyetemi Hallgatónők Szent Margit Köre, Korányi Sarolta életre hívta a Katolikus Tisztviselőnők és Női Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségét, Buttkay Antal a Katolikus Leányok Szövetségét. Az 1903-ban létrejött Kereszténységszociális Párt is odafigyelt a nőkre, cselédotthonokat hoztak létre, a sárvári műselyemgyárban és más munkahelyeken foglalkoztatták a rászoruló nőket. 1908-ban Prohászka Ottokár támogatásával megalakult a Szociális Misszió Társulat, melynek keretében apácák gondozták a züllött leányokat és az elhagyott gyerekeket. Nővédel-

695 Máday Andor i. m. 160.
696 György Aladár: A nők munkájának értékesítése. *Élet*, 1892. ápr. 30. II./7. 273.
697 Szalai Pál i. m. és Burucs Kornélia i. m.
698 Aranyossi Magda i. m. 45.
699 Szántó Konrád: *A katolikus egyház története* II. Budapest, Ecclesia, 1984. 506.
700 Burucs Kornélia i. m.

mi Hivatalt is állítottak, 1912-ben pedig megalakult a Katolikus Női Tanács.[701] 1909-ben Budapesten megszerveződött a Katholikus Női Patronage, melynek tagjai fogházmissziót is elláttak.

A polgári és munkásnői egyesületek azon a véleményen voltak, hogy az egyházi szervezetek „jótékonykodása" nem oldhatja meg végérvényesen a bajokat, és vajmi keveset segíthet a nők egy részének erkölcstelenségén vagy nyomorúságos helyzetén. A katolikus nőegyletek működését több kortárs csak „tüneti kezelésnek" vélte a valódi „betegség" gyógyítása helyett. A munkásnők problémáinak radikálisabb megoldását kívánták az 1903-ban létrejött Magyarországi Munkásnő Egyesület tagjai, melynek titkára Gárdos Mariska volt. 1905-ben Rosenberg Auguszta kezdeményezésére megalakult az International Women Council magyar osztálya, Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége néven. 1909-től kezdve ez a szervezet lapot is kiadott, *Egyesült Erővel* címmel, Perczelné Kozma Flóra és Szemere Ilona szerkesztésében.[702]

A korszakban több vidéki településen is – különösképpen a városokban – különféle helyi nőegyletek alakultak, melyek gyakorta nem voltak hosszú életűek. Pécsen például 1871. március 3-án alakult meg a Pécsi Nőegylet.[703] Elnöke 1892-ig Cseh Kövér Anna volt, és az egylet indulásakor 5878 forint alaptőkével rendelkezett. Az egyleti tagok tevékenységi körébe tartozott a jótékonykodás és különböző rendezvények szervezése. Két oktatásügyi próbálkozásuk jelzi a nő- és gyereknevelés iránti érdeklődésüket, kezdeményezéseik azonban nem jártak túl nagy sikerrel. 1877–1881 között egy női kézműiskolát működtettek, de csak csekély számú érdeklődő akadt; 1879-től pedig gyermekkerti óvodát nyitottak.[704] A *Pécsi Figyelő* című újság és a helyi sajtó más orgánumai rendszeresen tudósítottak az egyleti bálokról (például 1892-ben álarcosbált rendeztek a Király utcában lévő épületben, a Hattyúban) és a Tettyén tartott majálisokról. A műsoros estek, teadélutánok és jótékony vásárok bevételeit szegény sorsú, egyedülálló öregek és sokgyermekes családok megsegítésére fordították. (A kimutatások szerint évi 1800–2000 forintot költöttek el erre a célra.) Rendszeresen (3 évenként) újjáválasztották a vezetőségi tagokat, akik között a szabályoknak megfelelően megtalálható volt az elnök, az alelnök, a főtitkár, a jegyző, a pénztáros, a számvizsgálók, a háznagy (a Mária utcai székház házigazdája) és egy vigalmi bizottság.

Pécsen egy másik nőegylet is működött a dualizmus első éveitől kezdve. 1869. június 15-én jött létre a Pécsi Izraelita Nőegylet.[705] Az 1903-ban elfogadott és 1906-ban módosított alapszabályok szerint az egyesületnek választó és vá-

701 Szántó Konrád i. m. 506.

702 Máday Andor i. m. 178.

703 Baranya Megyei Levéltár (BMLT), *Pécs szabad kir. város Tanácsa iratai, 1940.* 127. I–II. (Segédlet)

704 *Június* (Szerk.: Kéry Gyula) Pécs, 1893. 14–15.

705 BMLT, *Pécs szab. kir. v. Tanácsa iratai*, 1940/127. 70. sz.

laszthető tagja volt mindenki, aki évente 18 koronának megfelelő egyenes adót fizetett. Célja is elsősorban a jótékonykodás volt. A rendezvények bevételeiből és az adományokból a helyi zsidó közösség szegényeit támogatta, de mindig talált rá módot, hogy külső kéréseknek is helyt adjon. Az egyletet jelentős összegekkel támogatták a pécsi egyházmegye püspökei, Dulánszky Nándor, Hettyei Sámuel és Erreth János főispán is.[706] Kifejezetten önművelési célokat szolgált a város (megye) harmadik nőegylete, a Pécsvidéki Tanítónők Egyesülete. Rendszeresen tartottak műkedvelő előadásokat, amelyeken a tanítónők maguk is gyakorta felléptek, zenéltek, énekeltek és színdarabokat adtak elő.

A dualizmus kezdeti időszakának egyletalapítási hulláma a századvégre leapadt, és a nőegyletek száma is jelentősen csökkent. György Aladár egy vezércikkében abban látta a hanyatlás okát, hogy mindenütt túl sok egylet alakult, melyek nem voltak igazán életképesek. Ez szerinte azzal magyarázható, hogy nem arra alkalmas személyek váltak egyleti vezetőkké, hanem gyakran a főbb urak feleségei.[707] (Bár ezen vélekedés sok esetben helytálló, az is valószínűnek látszik, hogy az emberi érdeklődés jellemzőivel, szociálpszichológiai sajátosságokkal is magyarázható a kezdetben fellobbanó érdeklődés csökkenése, majd érdektelenségbe fordulása.) A cikkíró szerint az egyleti élet fellendítésében nagy előrelépést jelenthet a célok és feladatok pontos megfogalmazása. Ő az alábbi tevékenységi köröket javasolta: házi szegények felkeresése; betegápolás; munkaszerzés; szegény tanulók segítése; rabok és bukott nők felemelése; elemi csapások esetén segítségnyújtás.[708]

A Feministák Egyesülete 1904-ben alakult meg Magyarországon.[709] 1906-ban 342, 1907-ben pedig 507 tagot számlált. A Magyar Országos Levéltárban őrzik azokat a tetemes mennyiségű iratcsomókat, melyek segítségével bepillantást nyerhetünk az egyesület életébe, célkitűzéseibe. Glücklich Vilma volt az elnöke a kezdeti időkben, és havonta tartották összejöveteleiket a fővárosban. Ezen alkalmakkor jegyzőkönyveket is vezettek, melyek alapján látszik, hogy a választójog folyamatosan követeléseik közé tartozott, megpróbáltak „több fronton" is harcolni ennek kivívása érdekében. Egyrészt ezen szervezet is belépett a nemzetközi választójogi szövetségbe.[710] Másrészt próbáltak minél több támogatót megnyerni itthon, Magyarországon is. A közélet neves férfiúit (írókat, politikusokat, tudósokat), akik közül néhányan Lukács György volt közoktatásügyi

706 Radnóti Ilona: Izraelita jótékonysági nőegyletek Baranya megyében a dualizmus korában. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Szerk.: Gyáni Gábor – Nagy Beáta; Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 144.

707 György Aladár: A Nőegyletek munkaköre. *Magyar Háziasszony*, 1882. ápr. 9. 1–2.

708 Uo. 2.

709 Megalakulásának 100. évfordulóján, 2004. november 26-án konferenciát rendeztek Budapesten.

710 *Révai Nagy Lexikona 14. k.* Révai Rt., Budapest, 1916. 539.

miniszter elnökletével a századelőn létre is hozták a Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében nevű szervezetet.[711]

Emellett az egyesület foglalkozott a nőnevelés és a nők munkába állása körüli problémákkal. 1906. április 14-én úgy határoztak, hogy küldöttséget menesztenek Apponyihoz, mely kéri a lányok egyetemre való felvételét korlátozó miniszteri rendelet visszavonását, és a jogi fakultás megnyitását. Májusi ülésükön pedig a koedukáció kérdését tűzték napirendre.[712] Erődi Béla ezen a közgyűlésen beszámolt az USA-ban szerzett tapasztalatairól. Elmondta, hogy ott 480 egyetemből 360-ban teljesen megvalósították a koedukációt, és a közép- és népiskolákban is többnyire együtt folyik a két nem oktatása. A férfi kifejtette, hogy „az amerikai nők fesztelen társalgása, szeretetreméltósága, értelmessége a coeducatio teljesen meggyőződött hívévé tették".[713] Kármán Mór hozzászólásában azt fejtette ki, hogy Amerikában a nő rendkívüli tisztelete megelőzte az együttes nevelést, így tehát nem eredménye annak. Forel Ágost úgy vélte, hogy a nemek szétválasztása a nevelésben nagy pedagógiai hiba volt. „Mindenütt, a hol van coeducatio, mint például Hollandiában a gymnasiumokig, Finnországban, részben Svájczban stb., kiváló eredményekre vezetett. A különálló leányiskolák egyoldalú és kevésbé értékes tanítása leszállította a nők szellemi színvonalát."[714] A cselédkérdés is napirendre került az üléseken, melyet az egyleti tagok megoldatlannak véltek. Fontos feladatnak tartották a háztartási munkakörök specializálását, mert véleményük szerint csak ez tette volna lehetővé az igen nagy számú háztartási cseléd továbbképzését.[715]

A Feministák Egyesülete több külföldi szervezettel is tartott fenn kapcsolatot. A gyakorta váltott levelekből kiderül, hogyan próbálták megismerni a nyugati törekvéseket, és egyeztetni a mozgalmi lépéseket. Több olasz, német és angol nyelvű levél is tanúskodik arról, hogy a külföldi – hivatalos vagy magán – partnerek értékelték a magyar szervezet tagjainak erőfeszítését. Az egyesülethez 1905 és 1908 között érkezett vagy onnan küldött levelek tartalmilag három fő téma köré csoportosíthatóak: 1.) a Feminista Egyesület mindig tájékoztatta külföldi partnereit arról, hogy milyen lépéseket tesznek Magyarországon a nők felszabadítása, a választójog kivívása érdekében, és ugyanilyen tartalmú levelek érkeztek a külföldi eredmények bemutatásával. 2.) konferencia-meghívók 3.) újságoktól jött válaszlevelek beküldött cikkekre, ismertetésekre. Több levélből is

711 N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához...* i. m. 104. Az egyesület első kiadványa az alábbi mű volt: Dirner Gusztáv: *A nő választójogáról*. Budapest, Kiadja a Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében, 1910.

712 MOLT, P999 *Feministák Egyesülete – jegyzőkönyvek* (Továbbiakban: MOLT P999 Fem. Egy. JKV), 1. tétel 1. cs. 1906–1949.

713 MOLT P999 Fem. Egy. JKV 1906. május 20.

714 Uo. 1906. május 20.

715 Uo. 1906. jan. 21.

kiderül, hogy a Feministák Egyesülete gyakran kért külföldről anyagi támogatást működéséhez, ám a jelek szerint a partnerszervezetek nem tudtak segíteni. (Ez derül ki például Chapman Catt Amerikából írott egyik leveléből is.[716])

Az Egyesület 1907-ben kiadott jelentése szerint több alkalommal is jártak külföldi vendégek Budapesten, és egy-egy előadásban fejtették ki gondolataikat a nőkérdés valamely területéről. Henriette Fürth Frankfurtból, Maria Lischnewska Berlinből érkezett, de járt itt Chapman Catt és Aletta Jacobs is. (Jacobs az első nő volt, aki Hollandiában orvosi diplomát szerzett, és a Neomalthusiánus Szövetségben síkraszállt a nemi felvilágosítás mellett.[717]) Az érintett témák: a nők választójoga, munkába állása, a nemi felvilágosítás, illetve a prostitúció voltak.[718] Az első világháború időszakában az Egyesület a háború ellen foglalt állást. Küldötteik részt vettek az 1915-ös hágai békegyűlésen is. Jászai Mari (aki ezekben az években számtalan fellépést és jótékony gyűjtést vállalt a katonák és sebesültek, illetve a hozzátartozók megsegítésére) keserűen írta emlékirataiban, hogy tenni azonban a feministák sem tudtak semmit, szerinte csak szavak voltak azok, amiket nyújtani tudtak.[719] 1907-től 1949-ig jelent meg az egyesület lapja, A *Nő és a Társadalom*, illetve (1914-től) *A Nő* címmel.

A különböző nőegyesületeknek és szövetségeknek Magyarországon elsősorban szociális és gazdasági természetű követelései voltak. 1909-ben a *Vasárnapi Ujság* tudósítója a magyarországi nőegyesületek szövetségének éves közgyűléséről tudósítva megállapította, hogy körülbelül száz egyesület tagjai képviseltették magukat a budapesti rendezvényen. Célkitűzéseiket tekintve abban egyetértettek az országos és helyi hatókörű különböző egyletek, hogy feladatuk védelmezni az öregeket, a betegeket és a szegényeket; küzdeniük kell a tudatlanság, a nyomor, a pálinka ellen, és többé-kevésbé megegyezett a véleményük abban, hogy szükség van a női választójog kivívására. Az újságíró csípősen megjegyezte, hogy az egyesületeknek közös politikai programja nincs, és szerinte ez szerencse, hiszen ha ők is politizálnának, akkor egységüknek vége lenne, mert lennének közöttük is 48-asok, 67-esek, radikálisok és konzervatívok.[720]

A munkásnők érdekvédelme elsősorban azért volt nagyon gyenge a századforduló Magyarországán, mert sem a női szervezetek, sem pedig a munkásszerveződések nem fordítottak erre figyelmet. A női egyletek és szervezetek bázisa inkább

716 MOLT P999 Fem. Egy. – *Külföldi levelezés, 1908. júl. 15.*

717 *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet...* i. m. 310.

718 *A Feministák Egyesületének évi jelentése* – Különlenyomat *A Nő és a Társadalom* című lapból; 1907. márc. 17. Lásd még Susan Zimmermann tanulmányát: A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés" a XX. század elején. *Eszmélet* 42. sz. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00027/eszmelet_EPA01739_42.item682.htm (Letöltés: 2014.11.15.)

719 *Jászai Mari emlékiratai...* i. m. 214.

720 Feminista kongresszus. *Vasárnapi Ujság*, 1909. nov. 21. LVI./47. 983.

a közép (és felső) réteg asszonyaiból került ki, akik közül számos elítélte a nők ipari munkavállalását. A munkásszervezetek pedig a sokkal jelentősebb számú férfi munkásra figyeltek. Az Általános Munkásegyletnek például nem is lehetett nő a tagja. A szakszervezetek – csakúgy, mint Európa más országaiban[721] – nem küzdöttek a munkásnők érdekeiért, inkább ezzel ellentétesen cselekedtek.

A női szervezkedés hazánkban elsősorban a (pesti) német kisipari munkásnők körében indult meg,[722] és a századfordulón mindvégig érezhető volt a német munkásmozgalom hatása. A német és osztrák példákra való hivatkozás elsősorban a munkáslapokban volt megfigyelhető, míg a nőnevelés, a politikai jogok és az életmód tekintetében az angol, amerikai, francia és orosz példák hatottak inkább. Frankel Leó mellett Clara Zetkin nevét és elveit idézték leggyakrabban a nők helyzetével, szervezésével kapcsolatosan a baloldali lapokban. Az 1890-ben alakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt figyelmet fordított a nőkre, 1908-ban megalakult a párt Nőszervező Bizottsága is.[723] Ezt megelőzően, már 1903-ban létrejött a Magyarországi Munkásnő Egylet, mely 1905-től jelentette meg a *Nőmunkás*t, melynek főszerkesztője Gárdos Mariska volt.[724] 1912-ben a lapnak 1445 budapesti és 1963 vidéki előfizetője volt, és összesen 6000 példányban jelent meg.[725] Bár a századelőn rendszeresek voltak az egylet által szervezett nőkongresszusok, a férfi munkások szervezettségéhez képest a női munkások mozgalma nem volt túlságosan kiterjedt.

721 *Historia de las mujeres...* i. m. 424–425.

722 Aranyossi i. m. 32.

723 Szabó Gyula: A szocialista nőmozgalom útja Baranyában 1921-ig. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1964. 298.

724 Buchingerné Ladányi Szeréna: A IV. Nőkongresszus. *Szoczializmus*, 1912/13.VII/12. sz. 542.

725 Uo. 542.

III.

AZ ESZMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG DICHOTÓMIÁJA

NŐI ÉLET, LÁNYNEVELÉS A KORA ÚJKORBAN ÉS A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN

MŰVEK A NŐKÉRDÉSRŐL ÉS LÁNYNEVELÉSRŐL A 17–18. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Eszmetörténeti háttér

A 17–18. század eszmei irányzatai

A nőkről, a lánynevelésről és női művelődésről írott gondolatok a 17–19. század során jelenlévő, gyakran egymással összefonódó vagy éppen viaskodó eszmeáramlatokban gyökereztek. A történészek egy része a 17. századra úgy tekint, mint tudományos és filozófiai értelemben a felvilágosodást előkészítő időszakra, amikor is a forradalom utáni, nagy társadalmi-gazdasági átalakulásokat megélő Angliában az *empirizmus* keretei között[726] olyan gondolatok és művek születtek, amelyek már megfogalmazták a társadalom átalakítására vonatkozó legfontosabb elképzeléseket, és világnézeti értelemben is új közelítéseket hoztak. Michel de Montaigne (1533–1592) és René Descartes (1596–1650) tudáselméletet megújító korábbi munkái, a Baruch Spinoza (1632–1677) *Etikájá*ban[727] kibontott világkép (amelyben Isten és a természet ugyanaz) a 17. század számos gondolkodójára gyakorolt kiemelkedő hatást, csakúgy, mint Blaise Pascal (1623–1662), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) vagy Galileo Galilei (1564–1642) tanai. A század során Isaac Newton (1643–1727) természetfilozófiája alapjaiban rengette meg a gondolkodás pilléreit, a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (A természetfilozófia matematikai alapjai) című, 1687-ben megjelent műve korszakos jelentőségűvé vált. Természetesen nem csupán ő, hanem számos más korabeli tudós is próbálkozott a természet törvényeinek egységes szabályokkal történő leírásával. Ez az eszme volt a deizmus alapja, és valójában – annak ellenére, hogy a 17–18. század gondolkodói Isten létezését nem tagadták – töb-

726 Fontos megjegyezni, hogy a 17. századi Angliában természetesen nem csak az empirizmus létezett mint filozófiai irányzat.

727 Spinoza, Baruch: *Etika.* Ford.: Boros Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

ben az évezredes keresztény egyház szerepének megkérdőjelezéséig is eljutottak. John Locke (1632–1704), az ír George Berkeley (1685–1753), David Hume (1711–1776) az ismeretek biztos forrását a tapasztalásban látták.[728] Az utilitariánus eszmék kifejtése is angliai szerzőkhöz kötődik, és ezt az eszmét majd a társadalmi egyenlőséget követelő Jeremy Bentham (1748–1832) teszi meg filozófiája alapjává.[729] Elemzők szerint az angol felvilágosodás gondolkodóinak az 1688-ban lezárt forradalom után elsősorban az a szerep jutott, hogy a lezajlott változásokat magyarázzák. Ugyanakkor ezzel előkészítettek számos további, Európa és a világ más részein bekövetkezett átalakulást.

A 18. század meghatározó eszmeáramlata a nyugati filozófiában a *felvilágosodás* volt. A kifejezés magát azt a korszakot is jelöli, amely az értelmet állította a középpontba, és megkérdőjelezte, kritikával illette a fennálló társadalmi rend alapvető intézményeit, szokásait, jogrendjét. Im Hof szerint „a felvilágosodás válasz a barokkra, az ortodoxiára és az ellenreformációra."[730] Ugyanakkor már kiindulásként fontos megjegyezni, hogy a gondolkodásnak nagy lendületet, az értelemnek addig nem látott szabadságot adó „felvilágosodás", pontosabban mindaz, amit a 18. század gondolkodói célul tűztek, nem fejeződött be (nem valósult meg) és nem zárult le máig sem. Fontos azt is aláhúzni, hogy a felvilágosodás korántsem volt jelen az akkori valamennyi társadalomban, és még az európai (nyugati) tudósok és filozófusok esetében sem beszélhetünk arról, hogy valamennyien „felvilágosultak" lettek volna, nem beszélve az uralkodók, politikusok és pláne a széles néprétegek esetéről.[731] Foucault egy írásában úgy fogalmazott, hogy „Sosem szabad elfelejtenünk, hogy a Felvilágosodás egy esemény, vagy események és komplex történelmi folyamatok együttese, azaz az európai társadalmak fejlődésének egy bizonyos pontjához köthető. Mint ilyen, számos elemet tartalmaz: társadalmi átalakulásokat, politikai intézmények típusait, tudásformákat, az ismeretek és a tevékenységek racionalizálásának terveit, technológiai mutációkat. Mindezt nehéz egy szóban összefoglalni, és a jelenségek közül számos ma is fontos maradt."[732] A felvilágosodás korának átfogó gazdasági, társadalmi és tudományos-művészeti értelemben vett összefoglalását adó Pierre Chaunu arra figyelmeztetett művében, hogy az árnyalt, pontos, a kontinens különböző országaira kiterjedő vizsgálódás nagyon fontos, hiszen

728 Róluk, és bővebben az angliai és francia felvilágosodásról lásd: Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: A felvilágosodás. In: *A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.

729 Uo. (osz. n.)

730 Im Hof, Ulrich: *A felvilágosodás Európája.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1995. 16.

731 Lásd erről részletesen: Houranszki Ferenc: *Mi a felvilágosodás?* http://beszelo.c3.hu/02/0708/09huo.htm (A letöltés időpontja: 2018.06.12.)

732 Foucault, Michel: *Mi a Felvilágosodás?* http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/foucault_mi_a_felvilagosodas.htm (A letöltés időpontja: 2018.01.12.)

a 18. század nem tévesztendő össze a francia 18. századdal, és nem beszélhetünk egységes felvilágosodás kori gondolkodásról sem.[733] Részletesen elemezve fontos tudományokban látható kapcsolattörténeti folyamatokat, rámutatott a megismerés 17–18. századi multiplikátor-hatására, amely gyorsan sokszorozta a világról való ismereteket. Szerinte a felvilágosodás kiáltványa a teljes érthetőség: vagyis az a meggyőződés, hogy „a világ és alapelve, az Isten (Isten avagy Natura naturans), teljes mértékben megérthető. Mindennek az ember persze csak töredékét tudja felfogni."[734] Mályusz Elemér is úgy gondolta, hogy a felvilágosodás alapvetően nem vallás-, hanem egyházellenes volt.[735]

A felvilágosodás lényegéről 1784-ben Immanuel Kant ezt írta a *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?* című, a *Berlinische Monatschrift* című újság *Was ist Aufklärung?* (Mi a felvilágosodás?) kérdésére írott tanulmányában: „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata."[736]

A felvilágosodás korában a természeti törvények középpontba állítása, az emberi gondolkodás és tapasztalás hangsúlyozása fontosabbá tették magát az *egyént*, akinek gondolkodási sajátosságai, értelmének működése és határai éppúgy a vizsgálódások fókuszába kerültek, mint társadalmi helye, szerepei és jogai. A természettudományos és filozófiai művek mellett így már a 17. században sorra jelentek meg politikai és közgazdasági tárgyú értekezések is, amelyek együttese a 18–19. században még inkább kiteljesedett, és olyan önálló, a társadalmakat a napi valóság szintjén is formáló irányzatok kialakulásához is vezetett, mint a *liberalizmus* vagy a *szocializmus*. Ezekben a századokban fogalmazódtak meg (a klaszszikus görög elképzelésekből is merítve) a *demokrácia* lényeges vonásai és igénye, a *társadalmi egyenlőség* és *szabadság* eszménye. A felvilágosodás legfontosabb mozzanata az volt, hogy a modern természettudományos világkép kialakulásának erkölcsi-jogi következményei lettek. Ehhez az eszmeáramlathoz, az európai felvilágosodáshoz kapcsolódóan fogalmazódott meg (mint norma) az *emberi jogok univerzalizmusa*, ami persze, meglehetősen Európa-centrikus volt.[737] Ez az eszme

733 Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 213.

734 Uo. 215.

735 Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 60.

736 Kant, Immanuel: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: Uő: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat, 1974. 80. Ford.: Vidrányi Katalin. (A Kant-féle szöveget számos tudós elemezte már, közülük az egyik például Foucault már említett írása, a *Mi a Felvilágosodás?* i. m.)

737 Houranszki i. m. (osz. n.)

lényegesen érintette a *nőkről* való gondolkodást is, és valójában megalapozta a nőemancipáció későbbi (szakaszosan és részlegesen történt) kibontakozását.

Franciaországban, amely a 18. századi felvilágosodás leginkább kiemelkedő helyszíne volt a kontinensen, az új eszmeáramlat főként a forradalom előtt (azt előkészítve) tartotta lázban a gondolkodókat, és a francia gondolkodást a „racionalizmus uralma" jellemezte.[738] Ahogyan a francia felvilágosodás első jelentős alakja, Pierre Bayle (1674–1706), több ottani szerző is Descartes racionalizmusából indult ki. François Marie Voltaire (eredetileg Arouet, 1694–1778), Julien Offray La Mettrie (1709–1751), Charles de Secondat Montesquieu (1689–1755) és más francia gondolkodók művei nem csupán a kontinensen, de az európai gyarmatokon is ismertté váltak, és gondolataik a világ számos pontján előkészítették és meggyorsították a társadalmi átalakulásokat, és óriási hatással voltak a tudományokban éppúgy, mint a mindennapi élet különböző területein. A francia felvilágosodás „reprezentatív és érett" alkotásai a 18. század második felében születtek. Ahogyan Lendvai L. Ferenc és Nyíri J. Kristóf filozófiatörténeti munkájukban megfogalmazták: „Ekkorra a francia polgárság gyakorlatilag már uralta az ország gazdasági életét; politikai uralmának megteremtését pedig szellemi uralma megteremtésével készítette elő. Az „ancien régime"-et már senki sem vette komolyan, jóformán saját képviselői sem."[739] Ennek az időszaknak a terméke a monumentális, és hatástörténeti szempontból szinte felmérhetetlen jelentőségű az 1751 és 1780 között 35 kötetben kiadott, 71818 cikket és 3129 illusztrációt tartalmazó francia Enciklopédia,[740] amelynek szerzői között a korabeli filozófia és tudományos élet olyan jeles képviselőit is megtalálhatjuk, mint például a főszerkesztő, számos szócikk írójaként is szereplő Denis Diderot (1713–1784) vagy a társszerkesztő Jean le Rond d'Alembert (1717–1783). A mű nyomán az egész kontinensen elterjedt a szabadgondolkodás.

A korszakban több, a vallásos tanításokkal is határozottan szembehelyezkedő olyan mű íródott, mint az enciklopédisták köréhez tartozó, az általa vezetett szalonról is jól ismert német Paul Henri Dietrich d'Holbach báró (1723–1789) 1770-ben álnéven megjelentetett *Système de la Nature* (A természet rendszere) című műve. Az ebben közvetített világképben már nem volt helye „nem-természeti" jelenségnek, a könyv leszögezte, hogy „a világegyetem, minden léte-

738 Lásd erről: Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: *A felvilágosodás...* i. m. (osz. n.)

739 Uo. (osz. n.)

740 A mű teljes címe: *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Enciklopédia, vagy a tudományok, művészetek és mesterségek rendszeres szótára). A monumentális mű gerincét jelentő első 28 kötet 1751–1772 között jelent meg, 1776–1780 között pedig 5 pótkötet és két névmutató látott napvilágot kiegészítésként. A művet 4250 példányban adták ki, ami a korszakban igen jelentős példányszámnak számított. Az Enciklopédia francia nyelvű digitális változatát lásd az alábbi oldalon: http://portail.atilf.fr/encyclopedie/ (A letöltés ideje: 2018.08.12.) Ez a monumentális mű eredetileg Chambers *Cyclopaedia* című műve fordításaként indult, és ebből a fordítói vállalkozásból nőtt ki.

zőnek ez a hatalmas foglalata, semmi másból nem áll, mint anyagból és mozgásból".[741] Az ember számára ebben az újragondolt világmodellben többen is próbáltak helyet keresni a 18. század végén, az etika kidolgozására törekedett például Claude-Adrien Helvétius (1715–1771), akinek művei pedagógiai szempontból is kiemelkedő jelentőségűek. Végiggondolta, hogyan lehet kiteljesíteni az állampolgárrá *(citoyen)* történő nevelést, ennek gyakorlati megvalósítását pedig a girondista Marie de Cavitat Condorcet (1743–1794) próbálta végigvinni, aki viszont a jakobinusok börtönében öngyilkos lett. Robespierre-ék számára az egyetlen valóban elfogadható – a francia forradalom idején már rég nem élő – filozófus Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) volt, akinek különböző művei óriási hatást gyakoroltak a forradalom menetére.[742]

A felvilágosodás eszmerendszere természetesen Anglián és Franciaországon kívül is jelentős hatást gyakorolt, és számos országban igencsak eredeti és fontos művek születtek.[743] (Foucault egy tanulmányában utalt arra, hogy jobban fel kellene tárni, miért volt időrendi, tartalmi eltérés különböző területek felvilágosodás kori eszményeit, problémáit illetően.[744]) Ki kell emelni az akkori tudósok számtalan utazását, azt a valóságos külföld-látogatási lázat is, ami jelentkezett. Jól ismertek Diderot vagy Voltaire orosz cári udvarhoz vagy angol tudósokhoz kapcsolódásának részletei, vagy az a tény, hogy a porosz II. Frigyes körül milyen sok itáliai és francia gondolkodó tevékenykedett. Európa a nem európaiak ellenében is igyekezett önmagát definiálni, divatba jött például a „keleti" utazások szokása (nem ritkán nem a valóságban, csupán francia, angol, olasz és más írók képzeletében). Az „egész világ" iránti átfogó érdeklődés a korszakra igen jellemző vonás volt, olyan világtörténeti, történetfilozófiai művek sora született,[745] amelyek a Föld népességének lehető legszélesebb körű bemutatásával a nyugati kultúra kiemelkedő, haladó mivoltát bizonyították.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 17–18. századi felvilágosodás szellemisége tudósok, kutatók és művészek számos generációjára hatott: országonként, társadalmi rétegenként és időszakonként eltérő mértékben. A filozófiatörténészek több, egymástól jól elkülöníthető korszakát, hullámát is megkülönböztetik. Az eszmeáramlat keretei között egymásból kibontakozó, egymással gyakran ellentétbe is kerülő politikai, filozófiai, etikai, pedagógiai,

741 Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: *A felvilágosodás...* i. m. (osz. n.)

742 Uo. (osz. n.)

743 Lásd erről többek között az alábbi összefoglaló műveket: *A német felvilágosodás.* Budapest, Gondolat, 1968.; *Az orosz felvilágosodás. A XIX. századi Oroszország.* Budapest, Gondolat, 1966.; *A skót felvilágosodás.* Morálfilozófiai szöveggyűjtemény. Budapest, Osiris, 1996.

744 Foucault, Michel: Az élet: tapasztalat és tudomány. In: Uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Szerk.: Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Könyvek, 2000. 159.

745 A témáról lásd például: Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

közgazdasági elméletek sora bontakozott ki előbb az angliai, majd a franciaországi tudós körökben, és a felvilágosodás eszméinek hatása kisebb-nagyobb mértékben mindenhová elért, ahol valamiképpen jelen volt az európai kultúra. Az új világnézet és gondolkodási mód a természettudományok (különösen a biológia, fizika, kémia) és a művészetek területén is kibontakozott, ez utóbbiak esetében a klasszicizmus, a szentimentalizmus és a rokokó emelhető ki főbb stílusirányzatként.

A pedagógiai gondolkodásra ható főbb szellemi irányzatok

A 17–18. század pedagógiájára (ezen belül a leánynevelés és női művelődési lehetőségek alakulására is) több, egymás mellett ható, egymással diskurzust folytató, viaskodó és vetélkedő eszmei irányzat hatott.

A *pietizmus* a keresztény vallást megújító, a kegyes-vallásos életvitelt magasztaló, a 17. század második felében kibontakozott és a 18. század közepéig nagy hatást gyakorló szellemi mozgalom volt. (Az irányzat neve a latin *pietas* (jámborság) szóból ered.) Követői szerint a reformáció nem lezárt, hanem folyamatosan zajló folyamat, és a vakbuzgó hit helyett nagyon is fontosnak tartották az ismeretszerzést, a tanulást. Az evangelikusok körében kibontakozott mozgalom elindító atyjának a vallás- és filozófiatörténet Philipp Jacob Spener [1635–1705] teológust tekinti, de ki kell emelni, hogy számos olyan német gondolkodó alapozta meg a pietizmus tanait, akik nála korábban, az 1600-as évek elejétől fejtették ki nézeteiket, mint például Johann Arndt (1555–1621). A napóleoni háborúk idején az irányzat különösen megerősödött, több híve a politikai életben is meghatározó szerepre jutott.

A vallásújító irányzat képviselői – nézeteiket alátámasztandó és kibontandó – számos nevelési munkát hagytak hátra, jóllehet a nőnevelésről összefüggően kifejtett elméletet nem alkottak. Egy tanulmányában S. Sárdi Margit kiemelte, hogy a keresztény leányok kötelességeivel viszont sokat foglalkoztak, és „a női tevékenység értékelése pozitív változáson ment át köztük”.[746]

Egyik legkiemelkedőbb képviselőjük, a német August Hermann Francke (1663–1727) Hallében az iskolájában lányokat is tanított, sőt, kifejezetten az ő számukra 1698-ban egy Gynaeceumot szervezett. Ez kisebb-nagyobb megszakításokkal haláláig működött, és 6–15 éves korú lányokat neveltek benne.[747] Ő fordította németre 1698-ban Fénelon nőnevelési művét. Hallében számos magyar is megfordult az időszakban, ők a Dunántúlra és Felvidékre is elhozták a

746 S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. *A nő az irodalomban.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 40.

747 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*... i. m. 44.

pietizmus eszményeit. Legkiemelkedőbb hazai képviselői a 18. században Torkos András, Hegyfalusi György, Bél Mátyás, Bárány György, mindkét Sartorius János, Miletz Illés és Simonides János voltak.[748]

A *filantropisták* 18–19. század fordulóján kialakult mozgalma is igen jelentős hatással volt az embereszmény, a pedagógiai törekvések alakulására. A Locke és Rousseau „pedagógiájának hatása alatt formálódott",[749] valamint Leibniz és Christian Wolff (1679–1754) gondolatainak egyes elemeit is hirdető német eredetű irányzat a korábbi, főként intellektuális nevelésre figyelő szemléletmód helyett az ember mindenoldalú, lehető legteljesebb kiművelésére törekedett. Az irányzat formálódását elősegítette a hasznos, gyakorlatias ismereteket alig közvetítő korabeli német iskolai oktatás, mely nem fordított kellő figyelmet az élő idegen nyelvek tanítására, a test kiművelésére vagy a természet megismerésére. A mozgalom képviselői elavult egyházi iskolák helyett korszerű állami iskolákat szerettek volna állítani. A filantropizmus elindítója Johann Bernhard Basedow (1723–1790) volt, aki 1774-ben Dessauban nyitott bentlakásos intézményével, a Philantropinummal, annak életközeli, sokszínű, módszertanilag újszerű programjával példamutatóvá vált.

A filantropizmus legnevesebb képviselői Joachim Heinrich Campe (1746–1818), Christian Heinrich Trapp (1745–1818), Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811), Johann Christoph Friedrich GutsMuth és Peter Villaume voltak. A nők közül kiemelkedett például a leginkább költészetéről híres Karoline Rudolphi (1754–1811), aki 1782-ben nyitotta meg leánynevelő intézetét Trittauban.[750] A tágabb értelemben vett filantropisták gondolatai leginkább abból a 16 kötetes könyvsorozatból ismerhetők meg, amelyet 1785–1791 között *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens* (A teljes iskolai- és oktatási rendszer általános felülvizsgálata) címmel Campe szerkesztett. Magyarországon ez az irányzat leginkább Tessedik Sámuel és Brunszvik Teréz pedagógiájára hatott.

A korszak másik nagy, uralkodó eszmeáramlata a *neohumanizmus* volt. Ennek követői a filantropistákhoz hasonlóan az iskola megreformálását tűzték célul, ám tőlük teljesen eltérően éppen a klasszikus műveltséget kívánták éltetni, új alapokra helyezve a latin–görög nyelvtanítást. Pukánszky Béla megfogalmazása szerint: „Fő pedagógiai célkitűzésük az volt, hogy növendékeik erkölcsi fejlődését, lelki gyarapodását, *belső világának humanizálását* előmozdítsák. Ehhez

748 A magyarországi pietizmus történetéről lásd például az alábbi műveket: Szent-Iványi Béla: *A pietizmus Magyarországon.* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.; Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756: tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000; Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 2001. stb.

749 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 98.

750 Uo. 101.

az *esztétikai élményt* hívták segítségül, méghozzá az antik klasszikus szerzők műveinek *átélt elsajátítása* során keletkező élményeket."[751] A neohumanizmus képviselői közül elsőként Johann Mathias Gesner (1691–1761), továbbá tanártársa, Johann August Ernesti (1701–1781) említhető. Az irányzat szintén jelentős képviselője volt Christian Gottlib Heyne (1729–1812), aki Gesner utódaként került a göttingeni egyetem katedrájára. A neohumanisták későbbi nemzedékéből olyan neves gondolkodókat lehet kiemelni, mint például Friedrich August Wolf (1759–1825), Johann Gottfried Herder (1744–1893), Friedrich Schiller (1759–1805), Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) és Wilhelm von Humboldt (1767–1835).[752]

Fontos művek a nők tanulásáról, művelődéshez való jogáról

Művek a 17. századi Franciaországban

Az általunk vizsgált újkori időszakban (a 17. századtól a 20. század elejéig) Európa különböző országaiban igen jelentős számú hosszabb-rövidebb munka született a nők jogairól, tulajdonságairól, nevelésükről és művelődésükről. Jeannette Rosso[753] egy kutatásában számba vette az 1600 és 1789 között e témákról keletkezett (pontosabban általa megismert) francia forrásmunkákat, és azt találta, hogy csak a 17. században 142 mű íródott. (Ez a csaknem másfélszáz munkából álló lista azonban korántsem teljes...) Kimutatta a publikációk dinamikusan növekvő számát is, például a nőkérdéssel foglalkozó írások mennyiségének az 1640-es évektől bekövetkezett felívelését. (Ennek oka az az ellenzéki mozgalom volt, amely 1642-ben szerveződött Franciaországban a Mazarin-vezette kormány ellen, és amely 1648–1653 között *Fronde* néven nem csupán szellemi csatákat, hanem valóságos polgárháborút is vívott az ország vezetői ellen, Condé herceg vezetésével. A Fronde-nak elsősorban nemesi és főpapi méltóságot viselő tagjai voltak, az előbbiek között nem kevés előkelő hölgy is.[754]) Rosso adatai évtizedenkénti bontásban a következők: 1600–1609: 5 mű, 1610–1619: 11, 1620–1629: 10, 1630–1639: 16, 1640–1649: 36, 1650–1659: 15, 1660–1669: 15,

751 Pukánszky – Németh: *Neveléstörténet...* i. m. 222.

752 Közülük Herder, Wolf, Humboldt, Schiller és Goethe gondolatait lásd: Dénes Magda: *A neohumanizmus és a német idealizmus pedagógiája.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.

753 Lásd: Rosso Geffriaud, Jeannette: *Études sur la féminité aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Pisa – Paris, Libreria Goliardica – A. G. Nizet, 1984.

754 A témáról lásd például: Bonney, Richard: *Society and Government in France under Richelieu and Mazarin, 1624–1661.* Leicester, University of Leicester, 1988.; Pernot, Michel: *La Fronde*. Paris, Éd. De Fallois, 1994.

1670–1679: 10, 1680–1689: 4, 1690–1699: 20 írásmű. Az általa vizsgált szövegek között többségben voltak a nők jogai mellett érvelő munkák, különösen a század második felében. Rosso adatai szerint a nőkről készített írások (pró és kontra) leginkább a felsőbb társadalmi rétegek tagjainak tollából születtek. A szerzői kör körülbelül egytizedét tették ki a vizsgált időszakban a polgári osztályból származó személyek, 30% volt közöttük a klérus tagja, egyötödük arisztokrata férfi és körülbelül ugyanennyi nemesasszony.[755]

A nőkről íródott műveknek természetesen nem mindegyike szólt a lánynevelésről és női művelődésről, bár hangsúlyozni kell, hogy utóbbiak kérdésköre gyakran szervesen egybekapcsolódott a női jogok követelésével (vagy épp fordítva: az egyenlősítő törekvések ellenzésével).

A 16–17. század során több olyan mű is született a kontinensen, amelyek ugyan nem érintették közvetlenül a nemek helyzetét és sajátosságait, de mégis hatást gyakoroltak a nők és férfiak lehetőségeiről, kapcsolatáról gondolkodó későbbi szerzőkre. A legfontosabb hatást talán Descartes (1596–1650) tanai tették, aki ugyan nem írt direkt módon a nemekről, de bizonyos gondolatai a felvilágosodás korában központi helyre kerültek a nők értelmi képességeinek védelmezői körében. Szerinte „az értelem a testtől függetlenül működik, és mivel a férfiak teste a nőkétől csupán az ivarszervek vonatkozásában tér el, következésképpen lehetőségeit tekintve valamennyi elme azonos. Descartes számos követőjét mindez arra ösztönözte, hogy felülvizsgálja a nőkről való nézeteit."[756]

Az elemzők, például Isabelle Krier szerint[757] Franciaországban 1622-ben született meg az első, a női egyenlőséget hirdető pamflet Montaigne fogadott leánya, Marie de Gournay le Jars (1565–1645) műveként. A szerzőnő ezt a fentebb már említett Troussot-féle, 1617-es *Alphabet de l'imperfection et malice des femmes* (Ábécé a nők tökéletlenségéről és gonoszságáról) című összeállításra adott válaszként alkotta. Az *Égalité des hommes et des femmes* (A nők és férfiak egyenlősége) című munka volt ez az értekezés, amely Louys de Bermen 1621-es írásához hasonlóan véletlenszerű dolognak írta le a nemek biológiai különbözőségét. Marie ezt a művét XIII. Lajos francia király feleségének, Ausztriai Annának ajánlotta. A művel nem a racionális alapokon álló egyenlőség kimondása volt a célja, inkább annak a megfogalmazása, hogy a műveltség nem csupán a férfiak kiváltsága. 1626-ban szintén ő írta meg a *Grief des femmes* (A nők panasza) című

755 Rosso kutatásait bemutatja: Stuurman, Siep: L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France. Feminism in the seventeenth century. In: Akkerman, Tjitske – Stuurman, Siep (eds.): *Perspectives on Feminist Political Thought in European History. From the Middle Ages to the Present.* London, Routledge, 1998. 67.

756 Mindezt idézi és fejtegeti: French – Poska i. m. 262.

757 Krier, Isabelle: Souvenirs sceptiques de Marie de Gournay dans l'«Égalité des hommes et des femmes», *Clio. Histoire, femmes et sociétés.* 29/2009, 243–257. https://journals.openedition.org/clio/9303 (A letöltés ideje: 2018.06.26.)

munkát, amelyben sajnálattal állapította meg, hogy a „bajuszos doktorok" nem szenvedhetik a művelt nőket.[758]

Rosso elemzésére támaszkodva Stuurman kiemelte az 1660-as évtizedet, és felsorolta a nőkérdésről akkor keletkezett legfontosabb franciaországi műveket. 1662-ben például a szerző megjelölése nélkül jelent meg Lyonban az *Apologie de la science des dames* (A nők műveltségének védelmezése) című írás, ugyanebben az évben Jacques Dubosq tollából pedig a *L'Honneste Femme* (Az erkölcsös nő). 1663-ban adták ki (majd folyamatosan újranyomták) a *Le Cercle des femmes savantes* (A tudós nők társasága) című művet, amelyet Jean de la Forge (a jól ismert francia karteziánus filozófus, Louis de la Forge testvére) írt. 1664-ben Elisabeth Marie Clément tollából jelent meg a *Dialogue de la princesse sçavante et de la dame de famille* (A tudós hercegkisasszony és a háziasszony párbeszéde).[759]

1665-ben Jacquette Guillaume jegyezte a *Les Dames illustres ou par bonnes et fortes raisons il se prouve que le sexe féminin surpasse en toutes sortes de genre le sexe masculin* (Kiváló hölgyek avagy jó és erős bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy a női nem mindenben meghaladja a férfiúi nemet) című munkát. Ebben az alábbi gondolatokat fejtette ki, világosan és logikusan érvelve a nők tanulási jogai mellett: „Hölgyeink ellenségei fennen hirdetik, hogy a nők nem a tudásért tanulnak, vagy azért, hogy jót cselekedjenek, hanem azért, hogy még jobban csodálják őket és ezentúl ne csak szépségükkel, hanem beszédükkel is elbűvölhessék környezetüket. Kérem, nézzék, hogyan kényszerülnek a férfiak bevallani, hogy szidalmuk szép alanyai elbűvölik őket. Jobb volna, ha a nők szűziesek és tudatlanok volnának, mint műveltek és szemérmetlenek – teszik hozzá.

Íme, annak a tévhitnek a következménye, amely szerint a tudomány erkölcstelenné tesz; ezzel ellentétben én éppen azt állítom, hogy a tudatlanság – és nem a tudás – miatt válnak a nők erkölcstelenné: tehát ha nem lenne annyi tudatlan, nem lenne annyi utcalány sem. A tudás nem a lányok felesleges ékessége, mivel feltétlenül szükségük van rá. Hát nem látjuk, hogy az a szép lány, aki semmilyen tudásnak nincsen a birtokában, majdnem mindig becstelennek ítéltetik? Hiszen egy lánynak körültekintőnek kell lennie, nehogy megsértse az illemet; az udvariasság és a szemérem pedig csak a világ dolgairól való tudás révén sajátítható el. Sok elviselhetetlen ember van, mert sok a műveletlen. Mindezek után beláthatjuk, hogy egy szép, de bárdolatlan lány nem boldogulhat az életben. Egyébként van-e nagyobb gyönyörűség, mint egy szép és intelligens lány, akinek viselkedése is kellemmel teli, hiszen minden mozdulatának oka

758 Válogatott műveinek angol nyelvű kiadása: Hillman, Richard – Quesnel, Colette (ed., transl.): *Marie le Jars de Gournay: Apology for the Woman writing and other works.* Chicago, The University of Chicago Press, 1992.

759 Stuurman: *L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France…* i. m. 70–71.

van? Mert hiszen ha a szépség nem párosul belső értékekkel, mi mást mondhatnánk, mint hogy a természet szép lakot alkotott, hogy egy ostoba lányt helyezzen bele?"[760]

Louis Lesclache 1667-ben adta ki *Les avantages que les femmes peuvent recevoir de la philosophie* (A filozófia haszna a nők számára), Marguerite Buffet pedig egy évre rá a *Nouvelles Observations sur la langue françoise avec les éloges des illustres sçavantes tant anciennes que modernes* (Új megfigyelések a francia nyelvről, a régi és új idők kiemelkedően művelt hölgyeinek dicséretével) című művét. Ezeket a műveket is a férfiak és nők művelődési, tanulási jogainak követelése, az értelmük egyenlőségének hangoztatása jellemezte.[761]

A korszak nőkről írott műveit áttekintve nem hagyhatjuk figyelmen kívül Molière *Femmes savantes* (Tudós nők) című, 1672-es darabját, amely a felszínes tudásra törő, okoskodó, a tudományokért a családjukat is elhanyagoló nőket figurázta ki, éppen emiatt (a párizsi Palais Royal színházban szép számmal jelen lévő hölgy körében) a darab ősbemutatója – melyen maga a szerző játszotta Chrysale szerepét – nem volt sikeres. Judith Suther a komédia bemutatásának 300. évfordulóján azt fejtette ki egy tanulmányában, hogy abban a társadalmi környezetben, amikor a szerző körül mind több és több, a nők tanulási lehetőségeinek kiterjesztését igenlő mű látott napvilágot, ebben a komédiában társadalmi szatírát, és nem nőellenes kirohanást kell látnunk.[762]

Számos elődjéhez hasonlóan a jezsuita tudós, François Poulain de la Barre (1647–1725), Descartes és Marie de Gournay egyik francia követője is az elsők között volt, aki fellépett a nők egyenjogúsításáért.[763] Franciaországban ebben az időszakban nagy érdeklődés övezte a nevelés ügyét, és jóllehet a lánynevelésről jóval kisebb számú írás született, mint a fiúk iskoláztatásáról és családi neveléséről, az előbbi vonatkozásában is határozott lépések történtek és fontos művek keletkeztek. De la Barre gondolatainak egyik mai elemzője, Siep Stuurman úgy gondolja, hogy a francia szerző elévülhetetlen érdemeket szerzett a felvilágosodás gondolategyüttesének előkészítésében, és a francia forradalmat megelőzően a legradikálisabban lépett fel a nők egyenjogúsításáért, a lányok neveléséért; ugyanakkor azt is állítja, hogy nem a karteziánus gondolkodásmódja vezette el

760 Kéri Katalin (szerk.): *Tollam szivárványba mártom...* i. m. (osz. n.) A szöveget fordította: Gaál Ágnes és Furka Elemér.

761 Stuurman: *L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France...* i. m. 61.

762 Suther, Judit D.: The Tricentennial of Molière. Femmes savantes. *The French Review*, Vol. XLV., Special Issue, No. 4., Spring 1972. 31.

763 Műveiről, életéről lásd például: *Three Cartesian Feminist Treaties.* Chicago, University of Chicago Press, 2002.; Dorlin, Elsa: *L'Évidence de l'égalité des sexes. Une philosophie oubliée du XVIIe siècle.* Paris, L'Harmattan, 2001.; Stuurman, Siep: *François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.; Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 58–60.

ide, hanem a középkori és kora újkori feminista írók,[764] akiknek a gondolatait aztán Poulain de la Barre beleépítette a descartesi tanokon nyugvó társadalomképébe.[765] 1673-ban név nélkül jelentette meg *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugez* (A két nem egyenlőségéről, filozófiai és erkölcsi értekezés, amelyből megláthatjuk az előítéletektől való megszabadulás jelentőségét)[766] című munkáját, melyben azt mutatta ki, hogy a nők alávetettsége nem természettől fogva rendelt, hanem kulturális előítéleteken nyugszik. Anatómiai fejtegetést is tett ehhez kapcsolódóan, amelyben kifejtette, hogy a nők ugyanolyan érzékszervekkel rendelkeznek, mint a férfiak, a kezük is ugyanolyan ügyes, az agyukról pedig így vélekedett: „A legprecízebb anatómia sem fedezett fel különbséget azon a részen férfi és nő közt, mindegyikük agya egyforma, ahogy emlékezetük és képzeletük is".[767] Előrevetítette azt, hogy a nőknek is a férfiakkal azonos nevelést kell kapniuk, és minden pályát meg kell nyitni előttük, beleértve a tudományosakat is. Következő, 1674-ben szintén név nélkül megjelent művében, a *De l'éducation des dames pour la conduite de l'esprit dans les sciences et dans les mœurs* (A nők neveléséről, hogy bevezetést nyerjen szellemük a tudományokba és az erkölcsökbe)[768] című munkában hasonlóan fogalmazott, ám egy későbbi, *De l'excellence des hommes contre l'égalité des sexes* (A férfiak kiválósága a nemek egyenlősége ellenében)[769] című művében korábbi gondolatait megcáfolta. A felvilágosodás nőket érintő gondolkodásmódjáról Stuurman úgy véli, hogy annak forrásai mára jól feltártak és széles körben ismertek, ám a jövő feladataként fontos munkának tartja az akkori időszak feminista és antifeminista érvkészletének alapos feltárását is,[770] amihez jó kiindulópont lehet éppen Poulain de la Barre műveinek és az azokra adott korabeli válaszoknak az elemzése. A kutató szerint például nem lehetséges átfogó módon „radikális felvilágosodás"-ról beszélni, mert az akkori gondolkodók céljaikat, a társadalom átalakítására vonatkozó elképzeléseiket tekintve nagyon is sokféle módon nyilatkoztak meg.

A szintén francia, janzenista gondolkodó, Claude Fleury abbé[771] (1640–1723) *Traité du choix et de la méthode des études* (Értekezés a tanulmányok

764 Stuurman szerint a kora újkori feminista gondolkodás inkább irodalmi forma, semmint filozófiai mozgalom volt. *François Poulain de la Barre* i. m. 53.

765 Uo. 1. illetve 53.

766 Chez Jean du Puis, Paris, 1673; Újabb kiadása: Paris, Fayard, 1984.

767 Idézi: Schiebinger, Londa: Csontvázak a szekrényben. A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában. *Sic Itur ad Astra*, 2008. 58. szám 26.

768 Chez Jean du Puis, Paris, 1674; Újabb kiadása: Toulouse, Université de Toulouse Le Mirail, 1980, 1985.

769 Chez Jean du Puis, Paris, 1675.

770 Stuurman: *François Poulain de la Barre...* i. m. 3.

771 Életéről lásd például: Wanner, Raymond E.: *Claude Fleury (1640–1723) as an educational historiographer and thinker.* The Hague, Martinus Nijhoff, 1975.

kiválasztásáról és módszeréről), 1685-ben Párizsban kiadott kétkötetes művében egy önálló fejezetet (a 36. részt) szentelt a lánynevelésnek. Ebben szintén kifejtette, hogy a nőket nem elegendő kézimunkázásra, zenére, táncra és katekizmusra tanítani, hanem szükség van arra, hogy írni, olvasni, számolni is tudjanak, és értsenek a közügyekhez és a gyógyításhoz. Egy, Martin Aimé nőnevelési gondolatait kivonatoló, Sámi Lászlóné tollából való cikk így idézte Fleuryt 1872-ben Magyarországon: „Azt akarjátok, hogy a nők ne legyenek a tanulásra képesek? …– mintha biz az ő lelkök más volna, mint a férfiaké, mintha nem volna épen oly fogékony eszök, mint nékünk, melyet vezérelni, — akaratuk, melyet szabályozni, — szenvedélyeik, melyeket le kell gyözniök? — vagy mintha nekik minden tanulás nélkül könnyebb lenne kötelességeiket teljesíteni, mint nekünk!”[772]

Fleury gondolatait Franciaországban François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715) vitte tovább és teljesítette ki, és a korszak nőneveléssel foglalkozó francia szerzői közül ő az, aki talán a legnagyobb hatással volt a kontinens pedagógiai gondolkodóira. A lánynevelés terén már ifjú lelkész korában tapasztalatokat szerzett, hiszen 1678-ban megbízták a katolikus hitre áttért protestáns hölgyek intézetének, a Nouvelles catholiques-nek a vezetésével. A témáról szóló, *Traité de l'éducation des filles* (Értekezés a lányok neveléséről)[773] című, 1687-ben írott művét[774] Európa-szerte széles körben ismerték, Magyarországon is évszázadokon át gyakorta hivatkozott szerző volt. A könyvet eredetileg nem a nyilvánosságnak szánta, ahogyan erre műve magyar fordítója, Sebes Gyula is rámutatott, hanem Beauvilliers hercegnek és feleségének írta, akik tizenhárom gyermeket, köztük öt leányt neveltek. Alapgondolata, hogy a lánynevelést nem szabad elhanyagolni, sőt, az fontosabb, mint a fiúk nevelése, hiszen a nők nevelik fel a gyermekeket, a férfiakat is. Ugyanakkor művében kiemelte a két nem jelentős különbségeit. Úgy gondolta, hogy mivel a nők testileg gyengébbek és szellemük is kevésbé kitartó, mint a férfiaké, nem kell tudományokra nevelni őket, hanem elsősorban arra, hogy jó gazdasszonyok, jó feleségek és anyák legyenek.

Könyve III. fejezetétől kezdve írt arról, hogy csecsemő- és kisgyermekkortól hogyan kell a lánykákat helyes táplálkozáshoz, illendő viselkedéshez, szép

772 Sámi Lászlóné: Az anyák nevelése. II. *Vasárnapi Ujság*, 1872. február 4. XIX/5. 51.

773 Magyarul lásd: Fénelon, François: *A leányok neveléséről.* Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936. Ford.: Sebes Gyula. A kötet elektronikus változatát lásd: http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/fenelon/nter4000.htm (A letöltés időpontja: 2018.06.22.)

774 Elemzését lásd például: Niderst, A.: Pédagogie et mysticisme dans le Traité de l'éducation des filles de Fénelon: L'éducation des filles sous l'ancien régime: Études à la mémoire de Linda Timmermans. Pedagogy and mysticism in Fénelon's Traité de l'éducation des filles: The education of the girls under the Ancien Régime. In: *Papers on French seventeenth century literature*, 1997, vol. 24, No 46, 53–60.; Magyarországon: Weszely Ödön: *Fénelon és a nőnevelés.* Budapest, 1903.; Balenegger Hugó: *Fénelon a leánynevelésről.* Arad, 1911.

beszédhez szoktatni. Gondolatmenetén végigvonul az, hogy semmilyen életkorban nem szabad hagyni, hogy a lányok sokat „képzelegjenek", álmodozzanak, hanem a valódi világ megismerésére kell őket rávenni. Műve több részlete is aláhúzza a hasznos dolgok iránti érdeklődés és a tapasztalat útján való tanulás fontosságát, ahogyan például az alábbi idézet is mutatja: „A gyermekek kíváncsisága természetes hajlam, mely mintegy elébe megy a nevelésnek; ne mulasszuk el hasznot húzni belőle. Például látnak a mezőn malmot és tudni akarják, hogy mi az; meg kell nekik mutatni, hogy hogyan készül az embert tápláló élelmiszer. Látnak aratókat és meg kell nekik magyarázni, hogy hogyan vetik a gabonát és hogyan sokasodik az meg a földben. A városban látnak üzleteket, melyekben különféle mesterségeket űznek és különféle árukat adnak el. Sohasem szabad megúnni kérdéseiket; ezek nyílások, melyeket a természet tár fel a tanítás megkönnyítésére: adj bizonyságot, hogy örömedet leled bennük: és így észrevétlen megtanítod őket arra, hogy miként készülnek mindazok a dolgok, melyek az ember szolgálatára vannak és amelyeken a kereskedelem lebonyolódik."[775] Külön fejezeteket szentelt a szerző a vallásos ismeretek és a Biblia-szövegek lányokkal való megismertetésének (VI–VIII. fejezet). Kitért a lányok hibáira is, amelyek között például a következőket említette: a lányok sokat beszélnek, ravaszok, álszemérmesek, képmutatók, hiúk, képzeletük túl élénk. A szülők felelősségévé tette, hogy ezekről a lányokat leszoktassák: „Példákkal mutasd be nekik, hogyan lehet az ember csalódás nélkül szerény, óvatos, a siker megengedett eszközeihez alkalmazkodó. Mondd nekik: a főokosság az, hogy keveset beszélünk, sokkal inkább bízunk magunkban, mint másokban, de sohasem folytatunk hamis beszédet és nem mutatunk hebehurgya egyéniséget. A viselkedésben való egyenesség és a becsület általános tekintélye több bizalmat és tiszteletet szerez és ennek következtében több, bár múló előnyt, mint a fondorlatos utak. És az okos becsületesség amennyire díszít egy egyént, annyira méltóvá teszi nagy dolgokra."[776] A korszak más szerzőihez hasonlóan – önálló fejezetben – írt Fénelon arról, hogy hová vezet a női hiúság, a cifrálkodás, a költekezés. Az általa megfogalmazott gondolatokhoz hasonlók a 20. század elejéig Magyarországon is gyakran előfordultak. A „képlete" egyszerű volt: a női divathóbort az oka az erkölcsök romlásának, az országok hanyatlásának: „Ez a pompa romlásba viszi a családokat és a családok romlása az erkölcsök romlását hozza magával. Egyrészt a pompa kiváltja az alacsonyabb származású egyénekben a gyors vagyonszerzés vágyának szenvedélyét, ami nem történhet bűn nélkül, mint a Szentlélek állítja. Másrészt az előkelők, ha a szükséges pénzforrások nélkül vannak, hitványságokat és szörnyű aljasságokat követnek el, hogy fönntartsák életmódjukat; így a tisztesség, a hit, a becsület és a jóság

775 Fénelon i. m. III. fejezet
776 Uo. IX. fejezet

észrevétlen eltűnik még a legközelebbi rokonok között is. Mindezek a bajok abból származnak, hogy a hiú nők a divatnak nagy fontosságot tulajdonítanak: igyekeznek nevetséges elmaradottaknak feltüntetni mindazokat, akik a régi erkölcsök komolyságát és egyszerűségét meg akarják őrizni."[777]

Fénelon azt is részletesen leírta, hogy milyen kötelezettségei vannak egy nőnek, és hogyan kell ezekre felkészíteni. Kortársai túlnyomó többségéhez hasonlóan úgy vélte, a nőnek a családi körben kell kiteljesedni, az alábbi szerepekben: „Kötelessége gyermekeinek nevelése; a fiúké egy bizonyos korig, a leányoké addig, amíg férjhez nem mennek, vagy apácák nem lesznek; cselédeinek, azok helyes életének, szolgálatának irányítása; a kiadások elosztása, annak ellenőrzése, hogy minden gazdaságosan és becsületesen történjék; rendszerint még haszonbérletek kötése és a jövedelem kezelése. [...] Számítsd ehhez a neveléshez a háztartást."[778] Az oktatás konkrét tartalmára vonatkozóan a XI. fejezetben adott útmutatást. Eszerint a lányokat meg kell tanítani a helyes olvasásra és írásra, a négy számtani alapműveletre, némi jogi ismeretekre (mert ez „a nők pereskedési szenvedélyét lelohasztja"), az előkelő lányokat a „földesurak kötelességeire", Franciaország és más országok történelmére, – a saját korában divatos spanyol és olasz nyelv tanulása helyett – a latin ismeretére. Ami az olvasmányokat, a zenei és a művészeti nevelést illeti, Fénelon szerint nagyon fontos a gondos válogatás, nehogy erkölcsromboló művekkel találkozzon az ifjú leány. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan így fogalmazott: „Nem hagyhatjuk el ezeket a művészeteket, melyeket maga az Isten lelke szentelt meg. Keresztény zene és költészet volna minden segítség közül a legerőteljesebb a világi örömekből való kiábrándításra."[779] Műve végén tanácsokat adott a megfelelő nevelőnő kiválasztásához, illetve – első ízben az 1715-ös, javított és bővített kiadáshoz kapcsolódóan – egy, a lánya nevelése miatt aggódó édesanyának[780] (megismételve fentebb közölt gondolatai többségét).

Fénelon művét (szabad fordításban) Magyarországon első ízben 1842-ben adták ki, Barkóczy László megyéspüspök (1792–1847) átültetésében.[781]

Nőkről szóló irodalom Angliában a 17–18. században

George Savile, Halifax első márkija (1633–1695), a neves angol politikus és író 1688-ban tett közzé *The Lady's New Year Gift: or an Advice to a Daugther* (A nő

777 Uo. X. fejezet. Vö. például: Pálóczi Horváth Ádám, Decsy Sámuel és más, későbbi magyar szerzők gondolataival.

778 Uo. XI. fejezet

779 Uo. XII. fejezet

780 Az eredeti műhöz csatolt rész címe a következő: *Avis á une dame de qualité sur l'éducation de sa fille.* (Útmutatás egy előkelő hölgy számára leánya neveléséről) (Az Útmutatás címzettje ismeretlen.)

781 Fénelon: *Nőnevelés.* Pest, 1842.

újévi ajándéka, avagy Tanácsok egy leánynak) címmel egy – többek között – arról szóló művet, hogy a gazdaság megfelelő működéséhez meg kell szüntetni a két nem közti egyenlőtlenségeket.[782] A nevelési kézikönyvet a szerző leányának, Elisabethnek készítette. A mű rövid idő alatt számos kiadást ért meg, több nyelvre lefordították, és hatása számos európai szerző nőnevelési tárgyú írásaiban kimutatható. (Közismert, hogy ezt a munkát vette alapul Bessenyei György az *Anyai oktatás* című műve elkészítésekor.) A 18. században legkevesebb 14 alkalommal jelent meg angolul a könyv, és befolyásolta az akkori regényirodalom nőalakjainak megformálását is, például Henry Fielding (1707–1754) *The History of Tom Jones, a Foundling* (Tom Jones története, a lelenc) című, 1749-ben publikált művében szereplő Sophia jellemábrázolását, vagy a Samuel Richardson (1689–1761) által írott, 1740-ben megjelent *Pamela or Virtue Rewarded* (Pamela vagy a megjutalmazott erény) című (az irodalomtörténészek által az első angol regénynek tartott) levélregény,[783] vagy Frances Burney 1778-ban kiadott *Evelina or the History of a Young Lady's Entrance into the World* (Evelina, vagy egy ifjú hölgy világba való belépésének története) című, ugyancsak levélregény formájában írt, a kor irodalmában meghatározó jelentőségű művek női szereplőinek bemutatását.

A korszak másik jelentős angol munkája volt a lelkésznő, Mary Astell[784] (1666–1731) 1694-ben Londonban közzétett műve, az *A Serious Proposal to the Ladies for the Advancement of their True and Greatest Interest* (Komoly javaslat a hölgyeknek a valódi és mély érdeklődés felkeltésének előmozdítására).[785] Ebben

782 A műből részleteket és/vagy róla elemzést tartalmaznak az alábbi könyvek: Hyland, Paul – Gomez, Olga – Greensides, Francesca (eds.): *The Enlightenment: A Sourcebook and Reader.* London – New York, Routledge, 2003. 234., Pollock, Anthony: *Gender and the Fictions of the Public Sphere, 1690–1755.* New York, Routledge, Taylor & Francis Ltd., 2009. 123–124.; Jones, Vivien: *Women in the eighteenth century: constructions of femininity.* New York, Routledge, 1990. 17–22.; Moore, Cecil A.: *Restoration Literature. Poetry and Prose, 1660–1700.* Dyer Press, 2007. 592. (Ez utóbbi mű első kiadása: New York, Printed for F. S. CROFTS in Union Square, 1934.)

783 Erről írta azt James Lackington londoni könyvkereskedő 1795-ben, hogy amikor „Dolly a piacra indul eladni a tojásokat, ezt azzal a szigorú utasítással teszi, hogy feltétlenül szerezze be Pamela Andrews történetét…" Lackington, James: *Memoirs of the First Forty-five Years of the Life of James Lackington.* London, 1795. 243. Idézi: Horváth Györgyi: Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában. In: Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vaderna Gábor – Vári György (szerk.): *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. Dayka Könyvek IV. kötet, 37.

784 Életrajzát, műveiből vett részleteket és róla szóló bibliográfiát tartalmaz az alábbi honlap: Mary Astell. In: *Luminarium: Anthology of English Literature.* http://www.luminarium.org/eightlit/astell/ (A letöltés ideje: 2018.06.22.)

785 A mű második része 1697-ben jelent meg Londonban. Újabb kori kiadása: Astell, Mary. *A Serious Proposal to the Ladies*. Ed. Patricia Springborg. Peterborough, Broadview Press, 2002. (A műből több könyvben is közölnek részleteket. Lásd például: Hyland, Paul – Gomez, Olga – Greensides, Francesca (eds.): *The Enlightenment: A Sourcebook and Reader.* London – New York, Routledge, 2003. 237–241.)

vázolta egy olyan nőnevelő intézmény tervét, amely vallásos és világi nevelést is nyújt. Azt sugallta, hogy a nőknek tágasabb lehetőségekre van szükségük, mint az anyai hivatás vagy az apácaság. Úgy vélte, a nőknek az észbeli képességeik éppoly jók, mint a férfiaknak: „Ha létezik is bármi tökéletlenség a nőben, az nem lehet a testben (amennyiben hitelt adhatok a tanult orvosok véleményének), mivel nincs eltérés azon szervekben, melyeknek bármilyen kapcsolatuk vagy befolyásuk van az elmére".[786] Éppen ezért azt gondolta, hogy a nőknek a férfiakéhoz hasonló nevelést kell kapniuk, ami szükséges is ahhoz, hogy a Paradicsom örökkévalóságába juthassanak majd. Gondolatait nem fogadta megértés, mert úgy tartották, hogy az angolok számára „túl katolikus". Astell – csakúgy, mint később Richard Steele – kritizálta Locke 1693-ban megjelent *Some Thoughts Concerning Education* (Gondolatok a nevelésről) című munkáját. (Jonathan Swift viszont később Astell gondolatait figurázta ki.)

John Locke (1632–1704) ugyanakkor egy másik művében, a *Two Treatises on Government* (Két értekezés a kormányzásról) című munkájában az elemzők szerint lefektette a nők politikai szerepvállalásának elméleti alapjait, hiszen kritizálta a patriarchátust, azt, hogy az abszolút monarchia támogatói a királyt mint „atyát" tételezték, akinek népe (a „gyermekek") hálával tartoznak.[787]

Az angol lánynevelés korai gondolkodói közül a szakirodalom csak ritkán említi a „legműveltebb angol hölgy", az anyanyelvén kívül hét nyelven tudó Bathsua Makin (1600–1675) nevét és munkásságát, pedig ez a királyi családnál foglalkoztatott nevelőnő nem csupán a saját kora előtt és kortársai által írott szakmunkákat ismerte a témáról, hanem ő maga is írt a kérdéskörről. I. Károly lányának, Erzsébetnek volt a nevelője, és nézeteit egy párbeszédes formában megírt műben is kifejtette, *An Essay to revive the ancient Education of Gentlewomen* (Egy esszé a nemeslányok régi nevelésének felélesztéséről) címmel.[788] Jóllehet a háztartási munkák megismerését fontosnak tartotta, nem gondolta, hogy ez elegendő egy előkelő leánynak. Kifejtette, hogy a kellőképpen művelt (de nem tudós) nő méltó társa lehet a férjének. A Szentírás jobb megértése miatt a modern nyelvek tanulása mellett az ógörögöt és a hébert is ajánlotta, továbbá a történelmet, a filozófiát, a matematikát, bizonyos fokig a jogot és az orvostudományt, és különböző művészeti ágakat, úgymint ének, zene, tánc, költészet és festészet.

Magyarországon is ismert volt (főként Faludi Ferenc fordítói munkájának köszönhetően) William Darrell (1651–1721) angol jezsuita atya nőnevelésről való gondolatainak lényege. 1688 körül Londonban jelent meg az *A Letter to a*

786 Idézi: Schiebinger i. m. 26.

787 French – Poska i. m. 262.

788 A mű teljes címe: *An Essay to revive the ancient Education of Gentlewomen, in Religions, Manners, Arts & Tongues, with an Answer to the Objections against this Way of Education.* London, 1873. Ismerteti például: Grell, Chantal – Ramière de Fortanier, Arnaud: *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe: XVIIe–XVIIIe siècles.* Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2004. 24.

Lady (Levél egy hölgynek) című írása, majd a 18. század elején hosszabb lélegzetű munkákban is vázolta azt, hogy milyen legyen (illetve milyen semmiképp ne) egy keresztény nő, és hogy ennek érdekében miféle nevelést kell kapnia egy lánynak. 1708-ban például a korábban a gentleman-nevelésről írott művéhez készített egy olyan kiegészítést, amely a lányok nevelőinek is szólt.[789] A szerző magyarországi ismertségét mutatja, hogy munkái (köztük a nőknek szánt 1708-as mű is) több hazai könyvtárban jelen voltak a 18. században, ahogy például Klimo György pécsi püspök tékájában is.[790]

Daniel Defoe (1661–1731) 1719-ben tette közzé *The Education of Women* (A nők nevelése) című esszéjét.[791] Ő szintén arról írt, hogy a nők is képezhetők, hogy tanulás által az ő elméjük is pallérozható. Szerinte tanulhatnának nyelveket (a franciát és az olaszt emelte ki), szép beszédet, ami szerinte sajnálatosan hiányzik az iskolai képzésből. Írásában egy olyan nő szavait idézte, aki szerint fontosabb egy lánynak iskolába, mint férjhez menni.

A felvilágosodás századában az angliai Mary Wollstonecraft volt az a szerző, aki igazán jelentős, bizonyítható hatást gyakorolt kontinensünk gondolkodóira 1792-ben megjelent híres művével, a *Vindication of the Right of Women* (A női jogok követelése) című könyvvel. Wollstonecraft (1759–1797) angol író- és nevelőnő volt,[792] aki élénken figyelemmel kísérte a francia forradalom eseményeit. A forradalmi eszmények, a nők követelései angol földön egyébként is visszhangra találtak, és az írónő művében tükröződtek. Ebben az angol hölgy többek között azt is kifejtette, hogy a nők a férfiakhoz hasonló lények, akik szintén értelemmel megáldottak, éppen ezért őket is ugyanolyan jogok illetik meg a tanulás és a személyes előmenetel terén. Wollstonecraft a nőnevelés új útjait próbálta felvázolni, hiszen biztosra vette, hogy csakis új nevelési-oktatási rendszer eredményezheti a női szerepkörök megváltozását, a nők társadalmi helyzetének módosulását. Az angol írónő szerint kora iskolái nem arra tanították a lányokat, hogy önmagukat kibontakoztassák. Ellenkezőleg, hazugságokra, színlelésre kényszerítették őket annak érdekében, hogy erényesnek látsszanak.

789 Darrell, William: *A supplement to the first part of the Gentleman instructed with a word to the ladies. Written for the instruction of the young nobility of both sexes*. London, 1708.

790 Kayser Albert: *Klimo György pécsi könyvtárának angol könyvei = English books in the Library at Pécs of Klimo György.* Kézirat, Pécs, 1973. Lásd erről: Hartvig Gabriella: Angolszász munkák a Klimo-gyűjteményben. In: *Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban: Konferencia a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában 2006. szeptember 26.: „...használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára."* Szerk.: Pohánka Éva. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2007. 49–61.

791 Az esszé megtalálható az alábbi kötetben: Eliot, Charles W. (ed.): *English essays from Sir Philip Sidney to Macaulay. With introductions and notes.* New York, Collier and Son, 1909–1914, The Harvard classics, v. 27. 158–165.

792 Életrajzáról lásd az alábbi művet: Wardle, Ralph M.: *Mary Wollstonecraft: A Critical Biography*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1951.

Az írónő 1787-ben *Thoughts on the education of daughters* címmel[793] publikált egy, kifejezetten a leánynevelés témájának szentelt művet is.

Művek a nőkérdésről Itáliában

Itália nőnevelésről és nőkérdésről szóló forrásai gyakran kívül esnek az európai nőtörténetírás érdeklődési körén. Ez a terület pedig – különösen a reneszánsz kora óta – számos művel járult hozzá a *querelle des femmes* kérdéskörén belül felmerült témákhoz, és sok kiemelkedő női tudóst és művészt is adott a kontinensnek.[794] A Tridenti zsinat (1545–1563) nőellenes határozatai valóságos hullámot indítottak el a művelt nők és védelmezőik között a félszigeten, nővédő írások egész sora keletkezett 1538 és 1565 között.[795] A következő században pedig tovább bővült a női jogokról, művelődési lehetőségeikről szóló művek és viták sora.

Egy magyarországi elemző, Vígh Éva szerint több korabeli jellegzetességet is szükséges kiemelni a 17. századi itáliai nővédő (női) szerzők működésének háttér-ismereteként. Egyrészt azt, hogy ez egy ellentmondásos század volt, a vallásos megújulás mellett az inkvizíció és a boszorkányüldözések kora is, amikor nem csak a nőkért, hanem a nők ellen, az ő kigúnyolásukra is számos olasz (és más) mű keletkezett. Másrészt fontos kiemelni Velencét mint fontos helyszínt a női irodalom kibontakozása kapcsán, hiszen a „velencei szabadság mítosza" fontos támasz volt (minden, a városállamot illető kritikai gondolatuk ellenére is) az ottani nőírók életében.[796] A város kiemelkedő női gondolkodóinak tanulásról, művelődésről, a női létről írott műveit az elmúlt évtizedekben számos kutató tekintette át, és – miként például Claire Lesage[797] – megállapították, hogy a különböző élethelyzet ellenére összekötötte őket a rendkívül éles, a társadalom visszásságait világosan meglátó szemléletmód, és műveiknek helye van az irodalom- és neveléstörténeti kánonban.

793 Wollstonecraft, Mary: *Thoughts on the education of daughters: with reflections on female conduct, in the more important duties of life.* 1787. A műnek több modern kori angol nyelvű kiadása jelent meg, például a következő kiadóknál és években: Clifton, NJ: A. M. Kelley, 1972.; Oxford, Woodstock Books, 1994.

794 Ezt a témát érintette Király Erzsébet 1987. szeptember 23-án tartott előadása, *Nőnevelés, nőimádat, nőgyűlölet a XVI. századi itáliai traktátusokban* címmel az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának felolvasóülésén. Az előadás szövege sajnálatos módon nem elérhető, csupán a címe. http://www.iti.mta.hu/Rebakucs_szerdak.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.06.)

795 Malpezzi Price, Paola – Ristaino, Christine: *Lucrezia Marinella and the „Querelle des Femmes" in Seventeenth-Century Italy.* Madison N. J., Fairleigh Dickinson University Press, 2008. 19.

796 Vígh Éva: Feminista törekvések a XVII. század olasz irodalmában. *Filológiai Közlöny*, 1983. január, 182–183.

797 Lesage, Claire: Femmes de lettres à Venise aux XVIe et XVIIe siècles: Moderata Fonte, Lucrezia Marinella, Arcangela Tarabotti. *Clio*, numéro 13. 2001. 135–144. https://journals.openedition.org/clio/138 (A letöltés ideje: 2018.06.19.)

Közülük minden bizonnyal Lucrezia Marinella (1571–1653) volt a legtermékenyebb szerző. Orvos édesapja még a 16. században két művet is írt a nőkről, valószínűleg ezek inspirálták később a fiatal nőt arra, hogy hasonló témákról írjon. (A művek a következő címmel jelentek meg Velencében: *Gli ornamenti delle donne* [A nők díszei] 1562-ben, és egy évre rá a *La medicine partenenti alle infirmità delle donne* [A női betegségek gyógyítása]). Marinella hajadonként szinte minden idejét édesapja könyvtárában töltötte, és költőként, vallásos értekezések szerzőjeként is kitűnt kortársnői közül. Olyan környezetben nőtt fel, az itáliai felsőbb körökben, ahol értékelték és követték a két humanista óriás, Guarino da Verona (1374–1460) és Vittorino da Feltre (1397–1446) pedagógiai útmutatásait, akik mindketten úgy gondolták, hogy a fiúk és a lányok tanítására is szükség van. Az elemzők szerint nem lehet elhanyagolni azt a hagyományt sem a női gondolatok, életérzések kifejezésében, amit Itáliában még a reneszánsz korban kezdtek olyan neves költőnők, mint Gaspara Stampa (1523–1554), Veronica Franco (1546–1591) vagy Moderata Fonte (született Modesta Pozzo) (1555–1592), akik újraalkották a női identitás és női közszereplés kereteit.[798] Az utóbbi például *Tredici canti del Floridoro* (Floridoro tizenhárom dala) című, 1581-ben megjelent hősi eposzában egy helyen azt fejtette ki, hogy a női nem alárendeltségének a két nem eltérő neveltetése az oka.[799] Ugyancsak ő írta az *Il merito delle donne* (A nők érdeme) című párbeszédes munkát, amely 1600-ban jelent meg Velencében, és számos későbbi szerzőre nagy hatást gyakorolt.

A fenti író- és költőnőkön kívül akár az itáliai születésű, később Franciaországba kerülő Christine de Pizan is tekinthető Marinella korai elődjének a női jogok női védelmezői között, hiszen ő McLeod szerint „hosszú évszázadokkal a halála után is befolyásos szerző volt".[800] Marinella ugyanakkor azt is megtapasztalta, hogy a katolikus egyház más szemmel ítéli meg a tudománnyal foglalkozó nőket, mint a férfiakat.

1600 körül jelent meg a *La nobiltà et eccelenza delle donne co' difetti et mancamenti de gli huomini* (A nők nemessége és kiválósága és a férfiak hiányosságai és hibái)[801] című műve, amelyet Giuseppe Passi *I donneschi difetti* (A nők hiányosságai) című munkájára (mely az egyházatyáktól és ókori filozófusoktól vett idézetekkel támasztotta alá a nők alsóbbrendűségét) válaszként írt. (Ugyanez a Passi-féle mű késztette Moderata Fontét arra, hogy két, párbeszédes formában

798 Malpezzi Price – Ristaino i. m. 20.

799 Idézi: Vígh Éva i. m. 185.

800 McLeod, Glenda K. (ed.): *The Reception of Christine de Pizan from the fifteenth through the nineteenth centuries: visitors to the city.* Lewiston, E. Mellen Press, 1991. IV.

801 A mű angol nyelvű változata: Dunhill, Anne (ed., transl.): *Marinella, Lucrezia: The Nobility and Excellence of the Women and the Defects and Vices of Men.* Chicago, The University of Chicago Press, 1999.

írt visszavágást is közzétegyen, szintén 1600-ban.) Elemzők szerint a mű címe utal Cornelius Agrippa – általunk már említett – 1529-es, *A női nem nemességéről és kiválóságáról* című munkájára. Marinelli művében kifejtette, hogy a két nem tagjai egyenlők: „éppen olyan nemes a férfi, mint a női lélek, ebből következik, hogy azonos a lényegük és a természetük…"[802] Műve *Delle donne scienzate e di molte arti onorate* (A tudós és sok művészettel ékes nőkről) című fejezetében a kor több más szerzőjéhez hasonlóan megemlítette a történelem kiemelkedő tudós asszonyait, és további fejezeteket szentelt az erős, okos, harcművészetekben jeleskedő és más nők bemutatásának, kora, a nőket nem eléggé becsülő itáliai valóság éles kritikáját is adva. Szerinte az, hogy a kiemelkedő nőkről nem tud az utókor, csakis a férfiak hibája, „mert az írók, lévén féltékenyek a nők szép alkotásaira, nem mesélték el a nők kiváló cselekedeteit, hanem hagyták azokat feledésbe merülni".[803] Mondanivalója alátámasztásakor – pró és kontra – gyakran utalt ókori, középkori és a reneszánsz idején élt szerzőkre (Szókratész, Platón, Arisztotelész, Petrarca, Boccaccio, Ficino, Ercole Tasso, Torquato Tasso és mások gondolataira), ami mutatja széles körű olvasottságát. Műve egyik, *Degli uomini, ornati, politici, bellettati e biondati* (Felékesített, politikus, kiszépített és szőkített férfiakról) című fejezetében kifejezetten a férfiakat illető kritikai észrevételeket tett.[804]

Egy életrajzírója kiemelte, hogy a nőtörténet szempontjából ez volt Marinella legfontosabb munkája, melyben kifejtette érveit a nők felsőbbrendűsége mellett. A művelt olasz hölgyet azonban az irodalomtörténetben évszázadokon át az 1635-ben megjelent, Tasso nyomán írt költői műve, a *L'Enrico* okán emlegették.[805] Számos más irodalmi alkotást is hátrahagyott, melyek közül többet is kora egy-egy kiemelkedő asszonyának ajánlott. Egy kortársnője, Della Chiesa 1620-ban úgy nevezte őt, hogy ő „a kor egyetlen főnixe". Bár 1693-ban költeményei bekerültek egy verseskötetbe (nála korábban élt itáliai költőnők, Veronica Gambara [1485–1550][806] és Isabella di Morra [1520–1546] versei mellé), életművét, nőkről, női művelődésről írott gondolatait valójában csak a 19. század kezdte felfedezni. 1949-ben Benedetto Croce azt írta róla, hogy „a költőnők közül a legfontosabb" volt.[807] Az újabb évtizedek feminista műveiben pedig egyértelműen kiemelik korszakos jelentőségét a nőgyűlölet elleni küzdelemben.[808]

802 Idézi és fordította: Vígh Éva i. m. 183.

803 Uo. 184.

804 Uo. 184.

805 Teljes címén: *L'Enrico, ovvero Bisanzio acquistato.* Velence, 1635. Lásd erről: Malpezzi Price, Paola: Lucrezia Marinella. In: Russell, Rinaldina (ed.): *Italian Women Writers from the Renaissance to the Present.* Westport, Conn., Greenwood Press, 1994. 234.

806 Veronica Gambara költészetének terjedelmes bibliográfiáját lásd: http://www.jimandellen.org/vg-poetry/vgbiblio.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

807 Malpezzi Price i. m. 240.

808 Lásd például: Conti Odorisio, Ginevra: *Donna e società nel Seicento.* Roma, Bulzoni, 1979.

A 17. században a női jogok másik lelkes olasz védelmezője egy apáca, Arcangela Tarabotti (leánynevén Elena Cassandra Tarabotti) (1604–1652) volt.[809] A szülei 12 éves korában küldték kolostorba, mint a korszakban sok más velencei nemeslányt, ám ő nem akart apáca lenni. Családja döntése ellen azonban nem volt mit tennie, de látókörét a kolostorban is folyamatosan bővítette azokkal a friss szellemű könyvekkel, amelyeket fivére vitt neki látogatásai alkalmával. Arcangela – aki Olaszországon kívül ma a nyugati nőtörténet-írásban csak kevéssé ismert – számos fontos művet írt a nők szabadsághoz és művelődéshez való jogairól, többek között az 1643-ban írt, és barátai között körbeadott *La tirannia paterna* (Az atyai türannia) és az 1651-ben megjelent *Che le donne siano della spezie degli uomini* (Hogy a nők is az emberi faj tagjai), amelyben az Acidalius tollából 1595-ben megjelent (művünkben fentebb már említett) latin nyelvű művel vitázott.[810]

Arcangela Tarabotti életművének kifejezetten nőnevelés-történeti elemzése is született az elmúlt időszakban, Silvia Palandri tollából a Római La Sapienzia Egyetemen, 2004-ben, *L'istruzione femminile nel pensiero di Arcangela Tarabotti* (Nőnevelés Arcangela Tarabotti gondolkodásában) címmel.[811]

A reneszánsz- és kora újkori, nőkről írott itáliai művek kiváló alapot jelentettek a „nőkérdés" különböző területeinek későbbi évszázadokban lezajlott olasz vizsgálatához, az ott lezajlott heves és tartalmas 18–19. századi vitákhoz.[812]

Német nyelvű művek a nőkről a 18. században

A német területeken először inkább férfiak voltak azok, akik a 18. század kezdetétől a női műveltségről, a lányok tanuláshoz való jogáról írtak. Christian Paullini *Das hoch- und wohl-gelahrte teutsche Frauen-Zimmer* (A magas szinten és alaposan képzett német nőkről) című, 1705-ben írott munkájában, Johann Planeri a *Von gelehrtem Frauenzimmer* (A művelt nőkről) című, 1715-ben készült írásában, és Johann Eberti *Eröffnetes Cabinet des gelehrten Frauenzimmers, darinnen die Berühmtesten dieses Geschlechts umständlich vorgestellt werden* (A művelt nők nyitott kabinetje, ahol nemük legismertebb képviselői mind részletesen be-

809 Részletes életrajzát lásd: Weaver, Elissa B.: Suor Arcangela Tarabotti. In: Russell (ed.): *Italian Women Writers...* i. m. 414–422.

810 Arcangela Tarabotti (1604–1652), Venetian Nun and Writer. In: *Italian Women Writers.* https://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/BIOS/A0048.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

811 A szerzőnő Tarabottiról írt cikkét, doktori értekezése adatait lásd itt: https://womenshistorynetwork.org/arcangela-tarabotti-elena-cassandra-a-feminist-venetian-republic-nun/ (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

812 A téma rövid összefoglalását lásd az alábbi tanulmányban: Merényi Hajnalka: „A szellemnek nincsen neme." Bepillantás az itáliai nőkérdés 18–19. századi történetébe. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005. 83–90.

mutatást nyernek) 1706-os művében tárgyalta ezt a kérdést.[813] Eberti például a történelemből olyan nők példáját emelte ki a szentek, tudósok, hősnők, írónők közül, akik nagy műveltséggel rendelkeztek. Ezekben a korai írásokban jelen van az a gondolat, hogy azért szükséges a nők műveltségének emelése, hogy pozitív hatást gyakorolhassanak a családjuk életére, és különösen jelentős mindez gyermekeik nevelése szempontjából. Ezeknél az íróknál a női élet szférája az otthon, és Poulin de la Barre-tól, Mary Astelltől eltérően ők nem kívánták a nők egyetemi, középiskolai képzését. Nőideáljuk a felvilágosodás korának erényes, kötelezettségeit ellátó asszonya,[814] akinek alakja a század későbbi időszakában és a 19. század elején is a legtöbb pedagógiai tárgyú mű középpontjában állt.

Hozzájuk képest radikális hangú asszony volt Dorothea Christiana Erxleben (született Leporin)[815] (1715–1762), az első német orvosnő, aki gondolataival, személyes példaadásával a korszak emblematikus alakjává vált, már saját korában is. II. Frigyes engedelmével 1754-ben szerzett orvosi diplomát, és ezzel másfél évszázaddal megelőzte korát.[816] Még jóval a diploma megszerzése előtt, igen fiatalon írta az 1742-ben megjelent *Gründliche Untersuchungen der Ursachen, die das weibliche Geschlecht vom studieren abhalten* (Azon okok alapos vizsgálata, amelyek a női nemet a tanulmányoktól visszatartják) című művét,[817] amelyben „a fiatal leány az olvasókat meghökkentő alapossággal mutatja be a nők művelődését gátló korabeli társadalmi viszonyokat".[818] Síkraszállt a koedukáció mellett és fontosnak tartotta, hogy a nők előtt is megnyíljanak különböző foglalkozások.[819] Poulin de la Barre-hoz és Mary Astellhez hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy a magasabb műveltség a nőket éppúgy megilleti, mint a férfiakat, de ő is fontosnak tartotta a feleség- és anyaszerepet.

Joachim Campe (1746–1818) 1789-ben jelentette meg *Väterlicher Rat an meine Tochter* (Atyai jótanács leányomnak) című művét,[820] amelyet a saját lánya, Charlotte nevelése során szerzett tapasztalatai alapján írt. A kötet nagy sikerét

813 Lásd: Sotiropoulos: *Early feminists and the education debates...* i. m. 44.

814 Uo. 44.

815 Életútjáról lásd például: Brinkschulte, Eva – Labouvie, Eva (Hgg.): *Dorothea Christiana Erxleben. Weibliche Gelehrsamkeit und medizinische Profession seit dem 18. Jahrhundert.* Halle, Saale: mdv Mitteldeutscher Verlag, 2006. (Arcmását lásd: https://www.brooklynmuseum.org/eascfa/dinner_party/heritage_floor/dorothea_leporin_erxleben) (A letöltés időpontja: 2018.07.23.) Életútjáról beszámolt az alábbi hazai cikk: Aszszony-doktor. *Fillértár* 1836. június 6. II. évf. 15. füzet 117–118. Ebben, bár a szerző méltatta a német asszony állhatatos szorgalmát, tudományos pályán való bámulatos előmenetelét, ezt a sort olvashatjuk: „Annál nagyobb és érdekesebb jelenet volt ez a' nő-nemben, mivel nagyhirü és érdemü professor fiat hagyott maga után." 118.

816 A második német orvosnő csak 1901-ben szerzett diplomát.

817 A mű reprint kiadása 2004-ben jelent meg Németországban.

818 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 64.

819 Sotiropoulos: *Early feminists and the education debates...* i. m. 43.

820 A mű teljes címe: *Väterlicher Rat an meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron. Der erwachsenen weiblichen Jugend gewidmet von Joachim Heinrich Campe.*

jelzi, hogy „1789 és 1832 között tíz német kiadást ért meg, de lefordították holland, francia, orosz, lengyel és dán nyelvre is, így egyike lett a század legnépszerűbb nőnevelési kézikönyveinek. Úgy került be a köztudatba, mint a kötetlen, esszészerű formában kifejtett rousseau-i nőnevelési elvek gyakorlatias leánynevelési programmá való átdolgozása."[821] A könyv 1842-ben Steinacker Gusztáv (1809–1877) fordításában és átdolgozásában magyarul is megjelent *Női hivatás és társalkodástan* címmel.[822]

Campe szerint a nőknek el kell fogadniuk rendeltetésüket, és számukra igazi biztonságot a házasság hozhat. Szerinte a nő kívánatos jellemvonásai az alábbiak: „a szív és a lélek tisztasága, felvilágosodott istenfélelem, szemérmes szűziesség, szerénység, barátságos és kimeríthetetlen szívjóság, megfontolt józanság, rendszeretet, háziasság, visszavonultság, a férjhez, az otthonhoz és a gyermekekhez való hűséges ragaszkodás, a világi élet bűnös kihívásainak szabad és derűs elutasítása, végezetül saját akaratának férje akarata alá rendelése valamiféle szeretetteljes önátadással, melynek révén fokozatosan létrejön a női és a férfi lélek édes egybeolvadása."[823] Szerinte a leányokat háztartási teendőikre kell előkészíteni, csupa hasznos teendőkre megtanítani.

A német filantropista szerzők közül többen is osztották Campe nézeteit, például munkatársai: Basedow (1723–1790), aki szintén Rousseau elvei szerint nevelte saját lányát, Emilie-t, vagy Johann Stuve (1752–1793), aki ugyan *Über die Notwendigkeit der Anlegung öffentlicher Töchterschulen für alle Städt*e (A leányiskolák létesítésének szükségességéről, valamennyi városban) című, 1786-ban írt részletes tervezetében síkraszállt a nyilvános leányiskolák fejlesztéséért, ám gondolatai szerint ezek csupán alapismereteket és háztartási tevékenységeket tanítottak volna a lányoknak.[824]

Ugyanakkor ki kell emelni, hogy Campének és munkatársainak voltak heves ellenzői a leánynevelés kérdését illetően. Közülük is kiemelkedett a korszak egyik magasan művelt hölgye, a költő és író Esther Gad Bernard (más nevén Lucie Domeier) (1767 k.-1833), akit az elemzők „német Wollstonecraft"-ként emlegetnek a nők jogai mellett való határozott és harcos kiállása miatt.[825] To-

821 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 99.

822 Campe művének magyar fordításairól lásd: Kiss Áron: *A népiskolai tanítás története*. I. Budapest, 1881. 106–107.

823 Campe, Joachim Heinrich: *Väterlicher Rath an meine Tochter.* Paderborn, 1988. 140. A szöveget fordította és idézi: Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 99–100.

824 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 99–100.

825 Életéről, műveiről lásd például az alábbi műveket: Feiner, Shmuel: *The Jewish enlightenment.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004. 213.; Hahn, Barbara: *Lucie Domeier.* Jewish Women's Archive. http://jwa.org/encyclopedia/article/domeier-lucie (A letöltés ideje: 2018. 02. 06.); Kayserling, Meyer: *Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*. Brockhaus, Leipzig 1879. 234–236. (Feiner Shmuel itt idézett művében az írónő születési és halálozási éve 1770 és 1820 /213./, és ugyancsak 1770 szerepel születési évként Kayserling művében /234./)

vábbá Amalia Holst (1758–1829),[826] aki szerint elfogadhatatlan, hogy a lányokat csak háztartási ismeretekre tanítják, nekik is joguk van a magasabb szintű tudás megszerzéséhez. A neohumanista műveltségeszményt nőkre is vonatkoztató hölgy kritikával illette kora számos nőellenes gondolkodóját és a filantropisták szerinte maradi lánynevelési gondolatait.[827] Amalia édesapjától nem csak kiváló nevelést (amiről azonban a kutatók erőfeszítései ellenére sem maradt ránk sok adat), de a nők képzésének fontosságát hangoztató nézeteket is kapott, hiszen Johann Heinrich Gottlob von Justi (1720–1771) sürgette például leányok számára létesített akadémiák (felsőfokú képzők) felállítását és tervezetet készített hivatalviselési joguk megadásához.[828]

Amalia jogász férjével együtt egymást követő években több iskolát is nyitott, ezek megszűnésének okairól nem maradtak adatok. Gyakorló tanítónőként sokat foglalkozott a nevelés kérdéseivel, és abban számos kortársával egyetértett, hogy a forradalom utáni kaotikus, vészterhes időszak az emberek műveltségi szintjének, erkölcsösségének, szociabilitásának elősegítésével küzdhető le, mindezt azonban ő a nők esetében is éppúgy fontosnak tartotta, mint a férfiaknál. *Bemerkungen über die Fehler unserer modernen Erziehung von einer praktischen Erzieherin* (Egy gyakorló tanárnő észrevételei modern nevelésünk hibáiról) című, 1791-ben névtelenül kiadott műve a filantropista szerzők lánynevelési gondolatainak első, nő által írott kritikája. Ennél jóval alaposabb és ismertebb volt az 1802-ben kiadott *Über die Bestimmung des Weibes zur Höhern Geistesbildung* (A nők magasabb szintű értelmi műveléséről)[829] című műve, amelyben inkább a nők hagyományos szerepeire való felkészítést igenelte. Holst olyan időszakban, olyan szellemi környezetben fejtette ki gondolatait, amikor a terrorral lezárt francia forradalom után egész Európában nagy kiábrándultság uralkodott el és jelentős visszarendeződés történt a haladó eszmék vonatkozásában. Ezek háttérbe szorultak, gyakran búvópatakként, cenzúra és üldöztetés terhe alatt létezhettek csak tovább.

A restauráció időszakában Európa számos országában jól érzékelhető volt a nőgyűlölet fokozódása (mutatják ezt például az olyan művek, amelyek a nőket tették felelőssé a francia forradalom véres eseményeiért, az erkölcsök romlá-

826 Életéről, műveiről lásd: Bock, Gisela: *Women in European History.* Oxford – Malden, Mass., Blackwell, 2002. 71.; Fronius, Helen: *Women and Literature in the Goethe Era 1770–1820. Determined dilettantes.* Oxford – New York, Oxford University Press, 2007. 200–206.; Sotiropoulos, Carol Strauss: Scandal Writ Large in the Wake of the French Revolution: The Case of Amalia Holst. In: Boetcher Joeres, Ruth-Ellen – Gelus, Marjorie (ed.): *Women in Germany.* Yearbook, Volume Twenty, Farmington Hills, Mich., University of Nebraska – Gale Group, 2004. 98–122.; Elke Spitzer: Amalia Holst. In: *Metis,* 1994/3. 29–38.

827 Gondolatairól lásd: Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*... i. m. 104–106.; Fronius i. m. 206–211.

828 Sotiropoulos, Carol Strauss: *Women in Germany...* i. m. 100. Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*... i. m. 102.

829 Holst, Amalia: *Über die Bestimmung des Weibes zur Höhern Geistesbildung.* Berlin, Heinrich Frölich, 1802.

sáért). Jóllehet a 18–19. század fordulója számos területen hallatlanul fontos nővédő iratoknak a megszületését hozta el, ezek keletkezési körülményeit tekintve nem hagyhatók figyelmen kívül a nőgyűlölő, nőgúnyoló pamfletek, újságcikkek sem. A nővédő irodalom erősödése gyakran éppen az ezekre adott válaszkényszer miatt vált határozottabbá. Holst maga sem csupán a nőnevelés fejlesztéséről elmélkedett, hanem – a filantróp gondolkodók, Rousseau és mások pedagógiai művei mellett – jól kimutathatóan célba vette, kritizálta és logikusan, filozófiai-retorikai értelemben véve is példaszerűen érvelve cáfolta azokat a nézeteket is, amelyek kora olyan mizogyn szerzőinek tollából születtek, mint például Ernst Brandes (1758–1810) vagy Karl Friedrich Pockels (1754–1814). Ernst Brandes 1787-ben tette közzé Lipcsében *Über die Weiber* (A nőkről) című munkáját.[830] A szerzővel nem csak Holst asszony, hanem például a korai német liberalizmus képviselője, a braunschweigi professzor, Jakob Mauvillon (1743–1794) is vitába szállt, és válaszként Brandes művére, megírta a *Mann und Weib...* (Férfi és nő...)[831] című művet. A vita hevességét jelzi, hogy a támadásokra válaszként Brandes kibővítette és 1802-ben újra kiadta korábbi munkáját.[832] Pockels ötkötetes, *Versuch einer Characteristic des weiblichen Geschlechts* (Értekezés a női nem jelleméről) című művében írt a női jellemről, kifejtve azt, hogy a nő arra született, természeténél fogva arra hivatott, hogy a családi élet, a háztartás vezetése legyen osztályrésze, és a tanult nőkről a gúny és megvetés hangján írt.

A nemek természetéről folyó vitába a korszak olyan jeles német gondolkodói is bekapcsolódtak, mint Immanuel Kant (1724–1804)[833] vagy Wilhelm von Humboldt (1767–1835). Humboldt, a kiemelkedő tudós, aki sűrűn látogatta Henriette Herz vagy Rahel Levin berlini irodalmi szalonját, úgy gondolta, hogy a férfi és nő közti dichotómia a világ szükséges szervező ereje, amely nélkül „A Természet nem volna Természet; az óramű fogaskerekei megállnának."[834] A férfierőt „teremtő hatalomnak", a nőit „befogadónak" nevezte, ugyanakkor leírta, hogy mindkét nem tagjai egyaránt hordoznak „férfias" és „nőies" tulajdonságokat, és nem lehet „tisztán férfiúi" vagy „tisztán női" személyiségre találni. Kiemelte, hogy ő például felfedezte saját magában az olyan pozitív „nőies"

830 Életrajzát lásd például az alábbi műben: Haase, Carl: *Ernst Brandes, 1758–1810.* Hildesheim, 1973.

831 Lásd az alábbi művét: Mauvillon, Jakob: *Mann und Weib nach ihren gegenseitigen Verhältnissen geschildert: Ein Gegenstück zu der Schrift: Ueber die Weiber.* Leipzig, Im Verlage der Dykischen Buchhandlung, 1791. (A művet elemzi többek között: Gray, Marion W.: *Productive Men, Reproductiv Women. The Agrarian Household and the Emergence of Separate Spheres during the German Enlightenment.* New York, Berghahn Books, 2000. 233–234.)

832 Brandes, Ernst: *Betrachtungen über das weibliche Geschlecht und dessen Ausbildung in dem geselligen Leben.* Hannover, 1802.

833 Kant nőkkel kapcsolatos gondolatainak feminista elemzését lásd az alábbi kötetben: Schott, Robin May (ed.): *Feminist interpretations of Immanuel Kant.* University Park, PA, The Pennsylvania State University, 1997.

834 Idézi: Gray: *Productive Men, Reproductiv Women...* i. m. 229.

tulajdonságokat, mint a nyitottság, a mély érzésű viselkedés vagy a mások iránti odafigyelés. Kanthoz hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy a férfiak erősek és racionálisak, a nők pedig törékenyek és emocionálisak.[835]

Az angol szerzőnő, Wollstonecraft 1792-ben megfogalmazott gondolataihoz meglepően hasonlóan fogalmazott 1793-ban a königsbergi polgármester, Kant barátja, Theodor Gottlieb von Hippel is *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber* (A nők polgári fejlődéséről) című művében. Bár vitatta, hogy a nők képességei ugyanolyanok, mint a férfiaké, mégis így írt: „Az értelem olyan ajándék, melyet a Természet valamennyi emberi lénynek ugyanolyan mértékben adott. A Természettörvény legalapvetőbb elve... az az elv, hogy ellenálljunk minden veszélynek, ami az emberi lények teljes fejlődésének útjában áll. Ez az elv rejlik az erkölcs legmagasabb törvényében, »minden emberi lény fejlődésében, míg lehetőségeit beteljesíti«."[836]

Ausztriában a 18. század végén a felvilágosodás szellemében szintén több munka született a nők jogairól, tanulási lehetőségeinek előmozdításáról. 1782-ben Bécsben jelent meg például Aloys Gscheider *Sind Ordensgeistliche und Nonnen, die in Schulen die Jugend unterrichten, dem Staate wirklich mehr nützlich als schädlich?* (A szerzetesek és apácák, akik az iskolákban a fiatalságot nevelik, valóban inkább hasznosak az államnak, mint ártalmasak?) című pamfletje, amelyben a szerző megkérdőjelezte a szerzetesrendek tanításhoz szükséges kompetenciáját.[837]

Francia írások a női jogokról a felvilágosodás századában

Franciaországban a 18. század során számos tervezet és vitairat született a nők művelődéshez való jogáról. Charles Rollin (1661–1741) történész és pedagógiai gondolkodó, janzenista tudós 1726–1728 között kiadott, *Traité des études, ou De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au coeur* (Értekezés a tanulmányokról, avagy a szépirodalom tanításának és tanulásának módjáról, az ész és a szív tekintetében) című, négykötetes műben írt az oktatás kívánatos tartalmáról, rendszeréről. A század során mindvégig igen népszerű műve terjedelmes és tartalmas fejezetben foglalkozik a lányok nevelésével is.[838] Fénelon érdemeit méltatva Rollin kiemelte, hogy az állam részéről

835 Uo. 229.

836 Idézi: Evans: *The Feminist Movement in Germany...* i. m. 14.

837 Jacobi, Juliane: Girls' secondary education in 19th and 20th century; Germany, Austria and Switzerland. In: *Conference Papers*, Goteborg, ECER 2008, 2008. 6.

838 Lásd: I. kötet 2. fejezet: *De l'éducation des Filles.* Jelen munka elkészítése során a könyv 1732-es párizsi (negyedik) kiadásának digitalizált változatát használtuk, amely elérhető az alábbi oldalon keresztül: http://books.google.com/ (A letöltés ideje: 2018.07.10.)

hatalmas hiba megfeledkezni a lányok fejlesztéséről. Szerinte éppúgy, mint a fiúgyermekek esetében, a lányoknál is szükség van a szív és az értelem kimű-velésére. A jellemnevelés az édesanyákkal és a nevelőnőkkel kezdődik, és a szerző aláhúzta – Szent Jeromos nőnevelési gondolatait is felidézve –, hogy a jámbor beszéd, Jézus Krisztus tanításainak a kislányokkal való megismertetése kell, hogy az első pillér legyen. El kell érni, hogy a szégyentelen beszéd a leány számára ismeretlen, érthetetlen nyelv legyen, és hogy kerülje a világi dalokat, helyette zsoltárokat énekeljen. A memória fejlesztéséhez is bibliai történeteket ajánlott, amelyekkel minden nap kell foglalkoznia a növendéknek. A világi tudományokról úgy tartotta, hogy azok „bizonyos mértékig" hasznosak csak egy leánynak.[839] Hangsúlyozta a nevelőnő körültekintő kiválasztásának fontosságát, és szerinte „a jó leánynevelés legnagyobb akadálya a szülők viselkedésében tapasztalható egyenetlenség",[840] az anyák és apák maguk nyújtanak rossz példát a saját életvitelükkel.

A lánynevelés tartalmáról szóló részben Rollin feltette a saját korában sokakat foglalkoztató kérdést: kell-e a leányoknak latint tanulniuk. Leszögezte, hogy e nyelv tanulmányozására a lányok nem kevésbé képesek, mint a fiúk, mert „a *nem* önmagában nem okoz különbséget az értelemben. Láttunk asszonyokat, akik éppúgy sikeresek voltak a tudományokban, mint a férfiak."[841] (Példaként kora ünnepelt tudós hölgyét, Madame Daciert[842] említette.) Ugyanakkor azt írta, hogy mivel a latin és a görög nyelv tanulmányozása megnyitja a hivatali állásokat, és ez a tudományok tanulásának is a kulcsa, mindez a nők szempontjából nem fontos, hiszen ők nem állami vezetők, katonák, orvosok vagy jogi ügyek intézői lesznek. Az ő (nem kevésbé fáradtságos és hasznos) munkájára a családi körben van szükség, ami a két nem természettől való különbségeiből ered, és időtől, országtól függetlenül mindenütt jellemző.[843] Rollin műve e pontján is kiemelte, hogy a történelem ugyan számos példát adott női uralkodók, tudósok, hadvezérek személyére, ezek mégis inkább ritka kivételek, semmint általánosan tapasztalható jelenségek. Így tehát a latin nyelvről is azt tartotta, hogy az nem való a női nemnek, legfeljebb akkor, ha a nyelv tanulására valakinek igen nyomós oka van, például vallásos művek megértése miatt.

A szerző állást foglalt az írás, olvasás és számtan, illetve a költemények olvasása, a zene- és a tánctanulás kérdéséről is. Úgy vélte, hogy a lányok olvasásra és írásra tanítását kortársai elhanyagolják, így azok alig tudnak jól felolvasni

839 Rollin, Charles: *Traité des études, ou De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au coeur.* Paris, 1732. (4. kiadás) 17.

840 Uo. 19.

841 Uo. 20.

842 Anne La Fèvre Dacier (1654–1720) író, számos klasszikus mű (például az Íliász és az Odüsszeia) franciára fordítója volt.

843 Uo. 20.

egy szöveget, rossz az ejtésük és a helyesírásuk is. Szerinte ez nem a nemükből következő jelenség, egyszerűen nagyobb figyelmet és némi munkát kell fordítani például a francia nyelvtan megtanulására. A számtanról pedig úgy gondolta, hogy a négy alapműveletet minden leánynak ismernie kell. A komédiák és tragédiák olvasásáról általában úgy vélte, hogy azok veszélyesek fiatal lányok számára, mert a szerénységet és a jó erkölcsöt aláássák, felkorbácsolják a növendékek képzeletét, szerelmi érzést keltenek bennük. A zenéről szintén úgy találta, hogy azzal csak nagy körültekintéssel lehet megismertetni a leányokat, és sem a családi otthonokban, sem a zárdákban nem szabad éneklésre és hangszeres játékra tanítani őket, mert „szinte általánosnak mondható az a tapasztalat, hogy a zene hihetetlen mértékben szórakoztatja őket, és minden más, ebben a korban fontosabb és lényegesebb tevékenységgel szemben undort és ellenérzést vált ki belőlük…"[844] A lányok tánctanítására szerinte túl sok időt és pénzt költenek kora családjai, mindemellett nem vetette el azt, hanem azt tanácsolta, hogy a táncolás legyen mindig egy erényes leányhoz illő.

A történelemtanítás első európai szószólói közül az egyik legnagyobb Rollin külön írt a lányok történelemre tanításáról, amely szerinte a szív nemesítésének egyik legfőbb eszköze. Ehhez a Szentírás naponta olvasott, szülői/nevelői kérdések segítségével megbeszélt történetei (amelyekre vonatkozóan a szerző számos példát hozott fel művében[845]) jelentik a legfontosabb alapot. Ezt követi a „görög történelem" tanulása, amin Rollin saját leírása szerint minden, a római történelmet megelőző eseményt értett. Könyvében a perzsa Kyrosz nevelésének tanulmányozását emelte ki és ajánlotta részletesen a lányoknak.[846] Ezt követően a „nagy eseményekben és jeles példákban" bővelkedő római történelmet, majd pedig Franciaország történetének a megismerését javasolta. Ez utóbbi tekintetében inkább módszertani, semmint tartalmi ötleteket adott, leginkább kiemelve azt, hogy a lányok minden nap, játékosan és vidáman tekintsék át saját hazájuk történelmét, hogy az ne unalmas, hanem könnyen megjegyezhető, szórakoztató legyen számukra.[847] Rollin bibliai és görög irodalmi nőalakok (Rebeka, Nauszika, Pénelopé és mások) példáját említve érvelt ezt követően a lányok kézimunka-tanításának fontossága mellett, és hangúlyozta a házi munkákra való szoktatásuk fontosságát is. A lánynevelésről szóló értekezését azzal zárta, hogy újra összegezte a leányok tanításával járó kötelezettségeket, aláhúzva az édesanyák hallatlan felelősségét, és megerősítette a lányok családi színtéren való munkálkodásának jelentőségét, felkészítésük keresztény jellegét.[848]

844 Uo. 23–24.
845 Uo. 26–31.
846 Uo. 32–38.
847 Uo. 38–39.
848 Uo. 42.

Saint Pierre abbé[849] (1658–1743) – aki más tervek mellett egy összeurópai szövetség tervét is kidolgozta „örökbéke"-tervében[850] – több írását is a nőnevelésnek szentelte, például az 1730-ban *Projet pour perfectionner les filles* (A lányok tökéletesítésének programja) című tervezetét és a *Projet pour multiplier les Collèges des filles* (A lányiskolák megsokszorozására szolgáló program)[851] című műveit. Ez utóbbiban egy olyan, bentlakásos iskolákból álló hálózat kiépítését javasolta, ahol 5 és 18 éves koruk között tanulhatnának a lányok. Rollinhoz hasonlóan sajnálatosnak tartotta, hogy míg Franciaországban számtalan, a fiúk nevelésére létesített bentlakásos iskola van, a lányok nevelésére nem hoztak létre efféléket, pedig a társadalom megjavításához az ő műveltségük alapjait is gondosan le kell fektetni.[852] Munkáiban többször is írt a nyilvános nevelés hasznáról a házi tanítással szemben. Női eszménye a türelmes, okos, dolgos, kedves, szerény, igazságos nő volt. Gondolataiból számos későbbi szerző merített Franciaországban, például Rousseau is. Kemény Gábor, aki 1916-ban a Magyar Pædagogiai Társaságban előadást tartott az apát pedagógiájáról, előadásának joggal adta azt az alcímet, hogy *St.-Pierre mint Rousseau előfutára.*[853]

Riballier (1661–1752), a párizsi parlament tagja, XIV. és XV. Lajos titkára *De l'éducation physique et morale des femmes* (A nők testi és erkölcsi neveléséről)[854] című, Brüsszelben megjelent könyvében szintén – az állam által fenntartott – leányiskolák felállítását kívánta, mert szerinte a nők tudatlansága az oka a társadalmi bajoknak. Művében ő is felsorolta azokat a híres művelt nőket, akik a történelemben éltek, alátámasztva ezen életutakkal is azt, hogy a nők is képesek magasabb szintű ismeretek elérésére.

A 18. század végén mind több, a lánynevelés nem csupán ötleteket, tanácsokat adó, hanem konkrét tananyagokat is tartalmazó mű látott napvilágot Európában. Franciaországban az egyik legismertebb ezek közül 1772 és 1775 között jelent meg, Pierre Fromageot (1738–1794) tollából, *Cours d'études des*

849 Életéről lásd: Goumy, Édouard: *Étude sur la vie et les écrits de l'abbé Saint-Pierre.* Paris, Bourdier, 1859.

850 Lásd erről: Cheah, Pheng – Robbins, Bruce (eds.): *Cosmopolitics: thinking and feeling beyond the nation.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998. 60.; Stipta István: *A felvilágosodás Európa-koncepciója.* http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/felvilagosodas.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

851 E művének szövegét lásd: *Les rêves d'un homme de bien, qui peuvent être réalisés: ou, Les vues utiles et pratiquables de M. L'abbé de Saint-Pierre: choisies dans ce grand nombre de projets singuliers, dont le bien public étoit le principe*. Paris, Chez la Veuve Duchesne, 1775.

852 Ebből a műveből bőven idézett és a kiemelt szövegeket elemezte már említett (eredetileg doktori értekezésként készült) művében Édouard Goumy. Lásd Goumy i. m. 252–254.

853 Kemény Gábor: Saint-Pierre apát pedagógiája. St.-Pierre mint Rousseau előfutára. *Magyar Pædagogia*, 1917. január–február, 26. évf. 12. sz. 63–76.

854 Riballier, Philibert Edme: *De l'éducation physique et morale des femmes. Suivie de notice abregee des femmes illustres (Des femmes dans l'histoire)* Paris et Bruxelles, 1779. (A mű franciaországi újrakiadása: Paris, Indigo – Côté-femmes, 1996., Préface: Nancy M. O'Connor)

jeunes demoiselles (Fiatal kisasszonykák tankönyve) címmel. Ez egy komplex, a lánynevelséhez készített hétkötetes mű volt, amely többek között természettudományos, csillagászati, földrajzi, történelmi tárgyú tananyagot tartalmazott.[855]

A kutatók egybehangzó véleménye az, hogy maguk az elithez tartozó, művelt nők is kiemelt szerepet vittek a felvilágosodás eszmerendszerének kimunkálásában.[856] Franciaországban a 18. században valóban több hölgy is megfogalmazta nőneveléssel kapcsolatos véleményét, illetve részt vett iskolák szervezésében, kiadványok létrehozásában. Többek között pédául Madame Marie-Thérèse de Geoffrin (1699–1777), Madame Suzanne Necker[857] (1739–1794) is rendelkeztek nőnevelési programmal.[858] A francia felvilágosodásról szóló művében Goodman azt írta, hogy valójában a párizsi hölgyszalonok[859] férfiak által is igen kedvelt világában dolgozták ki a felvilágosodás polgári programját.[860] A művelt nőkkel diskurzusokat folytató filozófusok, írók, politikusok nemegyszer messze túlhaladtak a programalkotáson, és a korszak nagy visszhangot kiváltó íróit, műveiket is kritika alá fogták, mint például Rousseau nőkkel kapcsolatos véleményét (lásd alább) is. Madame Louise d'Épinay[861] (1726–1783) Rousseau *Émile*-jének és Thomas munkájának kritikájaként jelentette meg párbeszédes formában saját, újító gondolatait a lánynevelésről 1774-ben *Conversations d'Émilie* (Émilie beszélgetései) címmel.[862] A mű, amelyet unokájának, Emilie de Belsunce-nek írt, 1783-ban elnyerte a Francia Akadémia díját.

Még művénél is ismertebb lett, és több nyelvre is lefordították Madame de Genlis *Adéle et Théodore, ou Lettres sur l'éducation* (Adél és Teodor, avagy Levelek a nevelésről) című, 1781-ben episztola formájában írott művét, melyben a lány- és fiúnevelés fontosságát és tervét is kifejtette a szülőknek adott tanácsokban.[863]

855 A könyv digitális változatát lásd: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1511500p/f7.image (A letöltés időpontja: 2018.07.10.)

856 Erről a kérdésről lásd például: Hyland, Paul – Gomez, Olga – Greensides, Francesca (eds.): *The Enlightenment: A Sourcebook and Reader.* London – New York, Routledge, 2003. 233.

857 Lásd róla: Goodman, Dane: Suzanne Neckers'Mélanges: Gender, Writing and Publicity. In: Goldsmith, Elizabeth C. – Goodman, Dena (eds): *Going public: women and publishing in early modern France.* Ithaca, NY., Cornell University Press, 1995. 210–224.

858 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women*... i. m. 99.

859 A szalonok működéséről, elhelyezkedéséről lásd: Mowat, Robert Balmain: The salon. In: Uő: *The Age of Reason.* London, Harrap, 1934. 214–226.

860 Goodman, Dena: *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment.* Ithaca, NY., Cornell University Press, 1996. 53.

861 Életéről, gondolatairól lásd például: Badinter, Elisabeth: *Emilie, Emilie. L'ambition féminine au XVIIIe siècle.* Paris, LGF, 2007.

862 A mű részletes, a korszak pedagógiai gondolkodását is jól bemutató elemzését lásd: Caron, Melinda: *Conversation intime et pédagogie dans Les conversations d'Émilie de Louise d'Épinay*. Québec, Laval, 2003. https://corpus.ulaval.ca/jspui/bitstream/20.500.11794/17848/1/20994.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

863 Bloch, Jean: The eighteenth century: women writing, women learning. In: Stephens, Sonya: *A history of women's writing in France.* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2000. 96–97.

A szalonok világa mellett akkoriban az egyre jobban kibontakozó sajtó is teret adott a lánynevelésről és női művelődésről szóló vitáknak, véleményeknek, és nem csupán a női lapok. Ez utóbbiak viszont az egyik leggyakoribb fórumaivá váltak a női témák tárgyalásának, mint például Angliában az 1744–1746 között létezett *Female Spectator*, Elisa Haywood lapja, vagy Franciaországban a két évtizeden át, 1759–1778 között működött *Journal des Dames.* Madame Beaumer, aki 1761–1762 között szerkesztette a lapot, kitűnt a nők művelődési jogainak követelésével, követői Madame de Montanclos, Madame de Maisonneuve és mások, különösen a 18. század írónői e lapokban sokat tettek azért, hogy megfogalmazzák, és országhatárokon átívelően elterjesszék a nőnevelés új eszményeit.[864]

Fontosak voltak azok a tudományos pályázatok is, ahol a nők jogaival, a nők művelődésével foglalkoztak a korabeli Franciaországban. 1777-ben a Besançoni Akadémia kezdeményezett vitát a nőkről és a nevelésről, ahol is a pályakérdés így hangzott: *Comment l'éducation des femmes pourroit contribuer à rendre les hommes meilleurs?* (Hogyan járulhat hozzá a nők nevelése az emberek jobbá válásához?) 1783-ban a Châlon-sur-Marne-i Akadémia írt ki hasonló esszépályázatot *Quels sont les moyens de perfectionner l'éducation des jeunes demoiselles?* (Melyek az ifjú kisasszonyok nevelését tökéletesítő eszközök?) témakörben.[865]

Rousseau gondolatai a lánynevelésről

A 18. századi franciaországi neveléssel foglalkozó források közül minden bizonnyal – már szinte születésétől kezve – a leggyakrabban idézett Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) 1762-ben megjelent *Émile, ou de l'éducation* (Emil, avagy a nevelésről) című könyve. A mű, amely az 1761-es *La Nouvelle Heloïse* (Új Heloïse) című műve mellett részletesen tartalmazza a filozófus nőneveléssel kapcsolatos véleményét és nevelési koncepcióját, a nőnevelés-történetnek is megkerülhetetlenül fontos kútfője. Jóllehet miként a fentebb bemutatott források jó részével összevetve a művet kitűnik, a nőkép vonatkozásában Rousseau kevés újat képviselt, műve inkább a fiúnevelés vonatkozásában nyújtott gondolatai miatt lett óriási hatású a nyugati világban. Rousseau úgy gondolta, hogy mind a fiúk, mind pedig a lányok vonatkozásában a nemek természetes rendeltetése az irányadó a nevelésben, azaz a nő helye az otthon, és házi, családi teendőkre kell felkészíteni, míg a férfiak valódi közege a nyilvánosság, tehát a nők eltérő természete és ebből eredő eltérő társadalmi helyük és hivatásuk mellett érvelt. Pukánszky Béla elemzésében azonban kimutatta azokat a jellemzőket is, amelyek Sophie (a magyar fordításokban: Zsófia) nevelésénél új elemként

864 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women...* i. m. 100.

865 Bloch, Jean: *The eighteenth century: women writing, women learning...* i. m. 95.

mégiscsak megjelennek, szemben kora közgondolkodásával: például az a gondolat, hogy a házastársi kötelék legfőbb előfeltétele a szerelem, az emberi érzelmek.[866] Fontos a neveléstörténész szerint az is, hogy „Rousseau nem csatlakozik kortársainak ahhoz a táborához, akik lekezelően, sértően, esetleg gyűlölködve beszéltek, írtak a női nemről. Éppen ellenzőleg. A párizsi szalonok kedvenceként csodálta a „szebbik nemet". Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy – inkább konzervatívnak mondható, mintsem forradalmian újszerű – leánynevelési elvein női olvasótábora sem talált sok kivetnivalót."[867] Ugyanakkor hozzátehetjük, hogy a filozófus más műveiből feltárhatók olyan részletek, amelyek segíthetnek megérteni a nőkkel kapcsolatosan kialakított valódi véleményét. Bódi Katalin például egy tanulmányában idéz abból a Rousseau által írott levélből, amelyet D'Alambert-nek írt azzal kapcsolatosan, hogy a korszakban népszerű *Lettres Portugaises* (Portugál levelek) című levélregénynek férfi vagy nő lehet a szerzője. „A nők sem leírni, sem érezni nem tudják a szerelmet. Egyedül Szapphó és egy másik nő az, akik kivételt érdemelnek. Ugyanakkor az egész világgal fogadnék, hogy a *Portugál levelek*-et férfi írta."[868] (A filozófus egyébként tévedett, mert a 17. század közepén írott levelek szerzője egy portugál apáca, Mariana Vaz Alcoforado (1640–1723) volt.[869])

Rousseau *Emil* című művének legkorábbi magyar fordítása valószínűleg Szentjóbi Szabó László (csupán a mű részleteire kiterjedő) átültetése, amely a *Kassai Magyar Múzeum* című folyóirat 1789–1790-es évfolyamának IV. negyedében jelent meg. Gálos Rezső kutatásai mutatták meg azt, hogy a korábban – 1865-ben Toldy által – Gottlieb Wilhelm Rabenernek tulajdonított szövegek valójában Rousseau nevelési regényéből való részletek, annak III. és IV. könyvének némi kihagyásokkal közölt szövegei.[870] A Szentjóbi Szabó-féle fordításban tehát nem szerepeltek a Sophie neveléséről szóló részek. Az egykori fordító munkájának Gálos szerint volt egy (az általunk felvetett tény melletti) negatív neveléstörténeti jelentősége is: nevezetesen az, hogy Szentjóbi Szabó László „ennek az elsősorban pædagogiai nevezetességű és célzatú munkának olyan részeit válogatja ki fordításra, amelyek nem neveléselmélettel foglalkoznak, hanem általános emberi szempontból fontosak."[871]

866 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 78.

867 Uo. 79–80.

868 Idézi: Bódi Katalin: A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003. CVII. 4–5. sz. 492.

869 Cyr, Myriam: *Letters of a Portuguese Nun: Uncovering the Mystery Behind a Seventeenth-Century Forbidden Love.* New York, Hyperion Books, 2006. A levelek portugál és francia nyelvű szövegváltozatának digitális szövegét lásd: *Cartas de uma Freira Portuguesa.* http://arlindo-correia.com/101205.html (A letöltés időpontja: 2018.07.11.)

870 Gálos Rezső: Régi fordítás Rousseau „Emil"-jéből. *Magyar Pædagogia*, 1906. 504–506.

871 Uo. 505.

Rousseau nőnevelési gondolatainak továbbvivői

Rousseau művei, a nőkkel kapcsolatosan kifejtett véleménye sokakat írásra sarkalltak Franciaországban és másutt is a 18. század végétől.[872] Hatása (pró és kontra) szinte felmérhetetlen, éppen ezért könyvemnek ebben az alfejezetében csupán néhány tipikus művet és jelentős szerzőt emelek ki, a teljesség igénye nélkül. Az ő gondolatai hatottak például a fentebb említett Besançoni Akadémia esszéíró-pályázatába bekapcsolódó Jeanne-Marie Philipon (1754–1793) (a későbbi Madame Roland[873]) nézeteire is, aki rousseau-i alapokon nyugvó választ adott az ott feltett kérdésre, kifejtve, hogy a nőneveléstől a társadalom erkölcsi javulását várta. (Hozzá hasonlóan gondolkodott például a korszakban Miremont grófné, aki a *Traité de l'éducation des femmes, et course complet d'instruction* (Értekezés a nőnevelésről, és a képzés teljes programja) című, 1779–1789 között kiadott munkájában szintén azt írta, hogy a nőnevelés az egész társadalom erkölcsnemesítését szolgálja.)

Antoine-Lénoard Thomas *Essai sur le caractère, les mœurs et l'esprit des femmes dans les différens siècles* (Esszé különböző korok nőalakjainak jelleméről, viselkedéséről és tehetségéről) című, 1772-es kiadású műve[874] is bizonyosan Fénelon és Rousseau hatására íródott. Thomas többek között azt fejtette ki, hogy a nő biológiai sajátosságánál fogva értelmi képességeit illetően nem juthat a férfi szintjére, nagyobb a képzelőereje és az érzékenysége, de az elvont gondolkodásra csak kevésbé képes. Denis Diderot *Sur les femmes* (A nőkről) című, szintén 1772-ben írott művében kritizálta Thomast amiatt, hogy a női szexualitás és az értelmi képességek között von kapcsolatot.[875]

Egy évtizeddel később íródott Arnaud Berquin (1741–1791) *L'Ami des enfants* (A gyerekek barátja) című műve, amely részenként jelent meg 1782 és 1785 között. A benne foglalt történetek Allemand Weiss meséinek adaptációi, ám a mű szellemiségére jelentősen rányomta a hatását Rousseau *Emil* és *Új Heloïse* című könyve.[876]

872 Rousseau európai pedagógiai gondolkodókra tett hatásáról a közelmúltban került kiadásra az alábbi munka: Py, Gilbert: *Rousseau et les éducateurs. Étude sur la fortune des idées pédagogiques de Jean-Jacques Rousseau en France et en Europe au XVIIIe siècle.* Oxford, Voltaire Foundation, 1997.

873 Életéről, koráról lásd például az alábbi művet: **Brouard-Arends**, *Isabelle (ed.): Lectrices d'Ancien Régime.* **Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2003. coll. „Interférences"**

874 A mű eredeti kiadásának fotózott, digitalizált változatát lásd itt: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1088543 (A letöltés ideje: 2018.08.10.) A mű 2001-ben újrakiadásra került: Thomas, Antoine-Lénoard: *Essai sur le caractère, les mœurs et l'esprit des femmes dans les différens siècles.* Lacour, Nîmes.

875 Fitzpatrick, Martin – Jones, Peter – Knellwolf, Christa: *The Enlightenment world.* New York, Routledge, 2004. 265.

876 A mű nőnevelési szempontból készített elemzését lásd például az alábbi tanulmányban: Dunkley, John: „La Femme est née libre". L'éducation des filles dans L'Ami des enfants de Berquin. In: Cragg,

Ugyanez a mű érezhetően visszaköszönt Choderlos de Laclos *Les liaisons dangereuses* (Veszedelmes viszonyok) című művének több helyén, és a két rousseau-i regény hatása különösen jól érződik a szerző lánynevelésről írott három esszéjében, amelyeket (a második címe után) a *Des femmes et de leur education* (A nőkről és nevelésükről) címmel adott ki.[877] Ebben ő is az 1783-as – fentebb említett – Châlon-sur-Marne-i Akadémia kérdésére adott (részlegesen) választ. Ebben többek között azt fejtette ki, hogy bár az emberi lények alaptermészete a szabadság, az államban mégis vannak urak és szolgák, és a társadalmi különbségek alapját a nemi különbségek adják: a nők következésképp a férfiaknak alárendeltek, már a kezdet kezdetétől.[878]

Európa más országaiban is sokan felhasználták Rousseau nevelési gondolatait a saját munkáik megalkotásakor, és a nő természetét és történelmét taglaló műveknek egész sora született az *Emil* hatására, olyanok, mint William Alexander *History of Women* (A nők története) című, 1779-es könyve.[879] Alexander már jóval árnyaltabb képet festett a nőkről, mint például a fentebb említett francia szerző, Thomas, és bár ő is leírta az értelmi különbségeket, azt is hozzátette, hogy természeti körülmények között élő népeknél sokkal kisebb mértékűek az eltérések, mint civilizált társadalmakban. Rousseau hatása jól kimutatható az angliai leánynevelléssel foglalkozó Catherine Macaulay-Graham (1731–1791) gondolataiban is.[880]

A német írónők közül például Marianne Ehrmann (1755–1795) *Philosophie eines Weibs* (Egy asszony filozófiája) című, 1784-ben kiadott művének nőnevelésről kifejtett gondolatai meglehetősen rokoníthatók az Emil utolsó fejezetében foglaltakkal, és Amalia Holst (1758–1829) is Rousseau-ra támaszkodott az 1791-es *Bemerkungen über die Fehler unserer modernen Erziehung…* című, fentebb már említett művében, jóllehet egyébként a filozófus „éles kritikusa volt".[881] (Rousseau nőnevelési gondolatainak német recepciójáról külön elemzés is született a közelmúltban.[882])

Olga B. (dir.): *Sexualité, mariage et famille au XVIIIe siècle.* Saint-Nicolas (Québec), Les Presses Université Laval, 1998. 347–361.

877 Block, Jean: Laclos and Women's Education. *French Studies*, 1984. XXXVIII/2. 144–158.

878 Minderről részletesebben lásd az alábbi elemzést: Steinbrügge, Lieselotte: *The Moral Sex. Woman's Nature in the French Enlightenment.* New York, Oxford University Press, 1995. 84.

879 Fitzpatrick – Jones – Knellwolf: *The Enlightenment world* i. m. 264.

880 Lásd erről a témáról például: Bell, Susan G. – Offen, Karen M: *Women, the Family, and Freedom: 1750–1880.* Stanford, Cal., Stanford University Press, 1983. 50–56.; Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei…* i. m. 88.

881 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei…* i. m. 80.

882 Felden, Heide von: *Die Frauen und Rousseau. Die Rousseau-Rezeption zeitgenössischer Schriftstellerinnen in Deutschland.* Frankfurt – New York, Campus, 1997.

Rousseau nőnevelési gondolatainak kritikája

Pukánszky Béla elemzésében kiemelte, hogy Rousseau nőnevelési gondolatainak megítélése a korabeli nőírók táborában korántsem volt azonban egységes.[883] Számos olyan szerzőt is említhetünk, akik tőle különböző, radikálisabb követelésekkel léptek fel. Jóllehet Rousseau eszméi nagy népszerűségre tettek szert Európában, sőt még azon túl is számos kritika is érte a gondolatait, többek között éppen a lánynevelléssel kapcsolatos eszményei miatt. Condorcet márki[884] (1745–1794) például azt fejtette ki, hogy mindkét nem tagjainak részesülniük kell az alapvető jogokban,[885] és hitte, hogy a nemi különbségek nem állhatják útját a társadalmi és állampolgári egyenlőségnek. Másoknál is előforduló gondolata volt, hogy bizonyos férfiak között fizikai értelemben sokszor nagyobb különbség van, mint férfi és nő között, és ez mégsem gátja a jogoknak. Condorcet példája szerint semmivel nem jelent nagyobb problémát egy várandós asszony számára jogai gyakorlása, mint egy köszvényes vagy reumás férfinak. Kiemelte azt is, hogy ha valaki azzal érvel, hogy a nők amiatt nem érdemelnek széles körű jogokat, mert nem tesznek jelentős tudományos felfedezéseket vagy nem írnak irodalmi mesterműveket, akkor azt is figyelembe kell venniük, hogy ilyesmikre a legtöbb férfi sem képes.[886] Condorcet is azok közé a gondolkodók közé tartozott, akik – Rousseau-val ellentétben – azt a nézetet képviselték, hogy a férfiak és nők közti különbségek nem természettől fogva léteznek, hanem a több évezredes társadalmi körülmények következményei. 1789-ben a forradalmi élmények hatására, a változtatás lehetőségét érzékelve ezt írta minderről: „Ez nem a természet, hanem a nevelés, a társadalmi létezés, amely ezt a különbséget okozza. [...] ... igazságtalanság ezt felhozni, és megtagadni a nőktől természetes jogaik gyakorlását...".[887] Gondolataival a francia szerző kétségkívül előkészítette a jogi és tanulási lehetőségeket tekintve is a 19. századi feminista törekvéseket.

A forradalom évei alatt számos memorandum született a lánynevelésről is. Ezek közül kiemelhető például Jean-Jacques Bachiller (1724–1806) *Mémoire sur l'éducation des filles, presenté aux États-Generaux* (Az Általános Nemzetgyűlés előtt bemutatott Memorandum a lányok neveléséről) című, 1789-es műve.[888]

883 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 80.

884 Condorcet, M. J.: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.

885 Condorcet nézeteit illetően ki kell emelni, hogy nem csupán a nők, hanem valamennyi elnyomott társadalmi csoport egyenlősítését hirdette, úgymint a rabszolgák, a zsidók és a protestánsok.

886 French – Poska i. m. 263.

887 *XVIIIème siècle : La femme entre nature et société.* http://www.thucydide.com/realisations/comprendre/femmes/femmes1.htm (A letöltés ideje: 2015.01.30.)

888 L'Imprimerie Royal, Paris, 1789. A mű digitális változata: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42684s.image.r=%22%C3%A9ducation+des+filles%22.f3.langEN (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Ebben kiemelte, hogy sokat és sokféleképpen írtak már a lányok neveléséről, de ami igazi áttörést hozhat, az nem más, mint egy, a lányok számára felállítandó nyilvános iskola alapítása. Egy olyan iskolát képzelt el, ahol a lányok 7–8 és 14 éves koruk között széles körű tantárgyi alapozást nyernek, amely magában foglalja az írás, a helyesírás, a francia és idegen nyelvek tanulását, a vallástant, a földrajzot, a történelmet, a számolást, a geometriát, az éneklést és a hangszeres zenét, a varrást és az öltözködést.[889] Emellett a „mechanikai művészetek" körébe tartozó mesterségek tanítását is javasolta. A műve végén közölt függelékben részletes áttekintést adott a tervezett iskola felállításának és működésének feltételeiről, a az oktatott tantárgyakról és szakmákról (például: órásmesterség, cizellálás, gillos-minta készítése, szőnyegszövés, gravírozás, ékszerkészítés, selyemhímzés, optikusmunkák stb.). Úgy gondolta, mintegy kétszáz leány tanulhatna a tervezett iskolában.[890]

Olympe de Gouges (született Marie Gouze) (1748 k.–1793), aki a francia forradalom egyik kiemelkedő női szószólója volt, szintén nem hitte, hogy a Rousseau által hirdetett korlátozott nevelés elegendő a nőknek, szerinte minden embernek ugyanolyan nevelés jár. Úgy vélte, a megfelelő nevelés alapozhatja meg a jogkiterjesztést, és arra is figyelmeztetett, hogy a nők anyai kötelességeiket is jobban betölthetik, ha műveltek. Már a forradalom előtt számos pamfletet írt (Condorcet-hez hasonlóan nem csak a nők, hanem a rabszolgák, a szegények sorsa is érdekelte), és lelkesen üdvözölte az 1789-es eseményeket. Hamarosan azonban csalódottan vette tudomásul, hogy a forradalmi szellemben való jogalkotás során a nőkre nem gondolnak a francia törvényhozók, így 1791-ben megírta a *Déclaration des droit de la femme et de la citoyenne* (A női és nőpolgári jogok nyilatkozata)[891] című, 24 oldalas, a királynőnek „címzett" kiáltványát. Ez az írás tulajdonképpen az 1789-es *Déclaration des droit de'l homme et du citoyen* (Emberi és polgári jogok nyilatkozata) című iratra alapozott mű, és annak kiegészítéseként született. Ebben írta az alábbi, valóban forradalmi gondolatokat: „Nő, ébredj fel, az ész vészharangja zúg az egész univerzumban, fedezd fel a jogaidat. [...] A nő szabadnak születik, és jogai megegyeznek a férfiakéval... [...] ... nők, férfiak, egyaránt részt kell, hogy vegyenek a törvényhozásban... Minden állampolgár, legyen az férfi vagy nő, a törvény szemében egyenlő; minden közhivatal, állás és tisztség ugyanúgy nyíljon meg előtte képessége szerint, és ne legyen más feltétel, mint az érdem és a tehetség..." Ebből való sokat idézett híres mondata is: „A nőnek, akinek joga van fellépni a vesztőhelyre, kell, hogy joga legyen a szónoki emelvényre is fellépni."[892] A mű a saját korában csak szűk körben

889 Uo. 15–16.

890 Uo. 20–24.

891 Gouges, Marie-Olympe de: *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*. Paris, Éd. Emanuèle Gaulier, Mille et une nuits, 2003.

892 „La femme a le droit de monter sur l'échafaud; elle doit avoir également celui de monter à la Tribune."

vált ismertté, ellentétben Mary Wollstonecraft 1792-es, hasonló tartalmú művével. Egy 1840-es, az írás részleteit tartalmazó kiadást leszámítva, a kiáltvány teljes szövege 1986-ig[893] nem jelent meg Franciaországban.

1792-től a girondistákhoz tartozó, 1793-tól a robespierre-i diktatúrával mind jobban szembeforduló Olympe sorsa közismert: 1793-ban vesztőhelyen végezte. Saját hazájában egészen a második világháború végéig leginkább karikatúrák és anekdoták idézték, gúnyolták az alakját, jóllehet távoli országokban (főként az USA-ban és például Japánban) érdeklődés és tisztelet övezte őt az emberi egyenlőség követeléséért. Saját hazájában végül Olivier Blanc 1981-ben megjelent, számos eredeti kézirat feltárásán alapuló műve[894] tette jobban ismertté, majd a forradalom kitörésének 200. évfordulóját ünneplő Franciaországban elismertté is a nevét, és újabban több életrajza is készült,[895] és saját műveit[896] is kiadták, 2008-ban pedig a *Le Monde diplomatique* című újság és az UNESCO Montreuilben tudományos ülésszakot[897] szervezett az emlékére.

1791-ben dolgozta ki és terjesztette a nők jogairól szóló 17 szakaszos tervezetét Marie Aubré.[898] Ennél is nagyobb visszhangot váltott ki 1791-ben a holland Etta Lubina Johanna Palm d'Aelders (1743–1799) *Appel aux Françaises sur la régénération des moeurs, et nécessité de l'influence des femmes dans un gouvernement libre* (Felhívás a francia nőkhöz az erkölcsök helyreállításáról és a női befolyás szükségességéről egy szabad kormányban) című írása,[899] melynek radikális követeléseit még a forradalmárok sem kívánták teljesíteni. A holland hölgy a forradalom idején Franciaországban élt, és egy olyan klubot alapított (az Igazság Barátainak Társaságát), melynek csak nők voltak a tagjai.[900]

Jóllehet a terrorba torkollott forradalom az emberi jogok, művelődési törekvések szempontjából nem váltotta be a korábbi reményeket, a restauráció időszakában is számos, a lányok neveléséről és a nők jogairól szóló mű született,

893 Groult, Benoîte: *Morceaux choisis. Olympe de Gouges.* Paris, Mercure de France, 1986.

894 Blanc, Olivier: *Marie-Olympe de Gouges*. Paris, Syros, 1981.

895 Lásd például: Mousset, Sophie: *Olympe de Gouges et les droits de la femme.* Paris, Le Félin, 2003.; Blanc, Olivier: *Marie-Olympe de Gouges. Une humaniste à la fin du XVIIIe siècle.* Cahors, Éditions René Viénet, 2003.; Grimm, Caroline: *Moi, Olympe de Gouges*. Paris, Calmann-Lévy, 2009.; Pellegrin, Nicole: Olympe de Gouges: une femme du XXIe siècle. *Le monde diplomatique*, novembre 2008, 2. (Ez utóbbi cikk elektronikus változata: https://www.monde-diplomatique.fr/2008/11/PELLEGRIN/16435 (A letöltés ideje: 2018.07.30.)

896 Lásd például: Olympe de Gouges, *Écrits politiques*. (présentés par Olivier Blanc) vol. I (1789–1791), vol. II (1792–1793), Paris, Côté Femmes Éditions, 2003.

897 Az ülés programja elérhető az alábbi oldalon: https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/2OlympePresse.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.30.)

898 B. Tóth Matild: *A magyar nők jogainak fejlődése.* Budapest, Táncsics Könyvkiadó, 1964. 5.

899 A mű facsimile kiadását lásd az alábbi könyvben: *Les femmes dans la révolution Française*. t. 2., Paris, Edhis, 1982., digitális változatát pedig: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42498x.image.f4 (A letöltés ideje: 2018.07.30.)

900 Castro, Marisol Palés (ed.): *Diccionario de mujeres célebres.* Madrid, Espasa Calpe, 1994. 4.

bár mennyiségük korántsem érte el a korábbi évtizedek témával kapcsolatos, gazdag szellemi termésének számát. Az arisztokrata Françoise Thérèse Antoinette Le Groing La Maisonneuve (1764–1837) 1799-ben tette közzé *Essai sur le genre d'instruction qui parait le plus analogue à la destination des femmes* (Esszé a nők hivatásának leginkább megfelelő képzés természetéről) című munkáját.[901]

18. századi spanyol művek a nőnevelésről

Spanyolországban a 18. században más európai területekhez hasonlóan jelentős számú, a nőneveléssel foglalkozó munka született, gyakran hölgyek tollából.[902] Fontos kiemelni, hogy ezek egy jelentős része sohasem jelent meg nyomtatásban,[903] így csupán egy szűk kör ismerhette már az adott korban is. Lényeges még megemlíteni azt, a más országokban szintén megfigyelhető korabeli sajátosságot, hogy egyes férfi szerzői nevek mögött nők álltak, akik különböző okok miatt nem a saját nevükön írtak.

Az országban a felvilágosodás női szereplői nem kritizálták úgy a katolicizmust és a monarchiát, mint például Franciaországban, viszont ők is társadalmi reformokat hirdettek. Madridban például szerveződött egy körülbelül harminc nőt összefogó női tanács, amely a lánynevelés, a női művelődés és a kórházalapítások kérdéseire összpontosított.[904]

A korszak első spanyol feminista írójaként a szakirodalom általában María de Zayas y Sotomayor (1590–1661) nevét emeli ki, akinek a műveit a kor hispániai asszonyai olvasták. Constance Sullivan kutatónő felvetette azt is, hogy milyen nagy jelentősége volt a nőről való gondolkodás spanyolországi alakulásában azoknak a korábbi szerzőnőknek is, akiket a felvilágosodás korában szintén széles körben ismertek a félsziget olvasói: Ávilai Szent Teréz (1515–1582), María de Ágreda (1602–1665) és Juana Inés de la Cruz (1651–1695) gondolatai ezen a helyszínen nem hagyhatók figyelmen kívül.[905] A spanyol forrásokban arra vonatkozóan is számtalan bizonyítékot találhatunk, hogy nem csupán Rousseau Emiljét ismerték az ottani elit tagjai, hanem Madame de Genlis, Madame de Châtelet, Madame d'Épinay – fentebb említett – műveit is. Természetesen ki

901 *Journal général de la littérature de France*, 3. kötet. Paris–Strasbourg, Treuttel et Würtz, 1800. 45., 139., 379.

902 Erről a témáról lásd: Bolifer Peruga, Mónica: *Mujeres e Ilustración. A construcción de la feminidad en España del siglo XVIII.* Valencia, Alfonso el Magnànim, 1998.

903 Erről a témáról lásd: Sullivan, Constance: La construcción de una tradición propia: la selectividad ideológica de Josefa Amar y Borbón. In: Wollendorf, Lisa (ed.): *Literatura y feminismo en España (s. XV–XXI).* Barcelona, Icaria, 2005. 142.

904 French – Poska i. m. 265.

905 Sullivan, Constance: *La construcción de una tradición propia...* i. m. 143.

kell emelnünk azokat a férfiakat is, akik a korszak spanyol nevelésügyének legfontosabb, nőneveléssel kapcsolatos műveit hagyták ránk, például Benito Jeronimo Feijoo (1676–1764) nevét, aki *Defensa de las mugeres* (A nők védelme) című munkát még 1726-ban publikálta, és könyve egészen napjainkig számos kiadást ért meg. Francisco Mariano Nifo (1719–1803) 1763-ban tette közzé Madridban az *El amigo de las mujeres* (A nők barátja) című művet.

Az országban kétségkívül Josefa Amar y Borbón[906] (1749–1833) – aki a korszakban az ország felvirágoztatásáért tevékenykedő Real Sociedad Aragonesa de los Amigos del País (Az Ország Barátainak Aragóniai Királyi Társasága) tagja volt – írta a korszak legjelentősebb nőnevelésről szóló műveit. 1786-ban jelent meg *Discurso en defensa del talento de las mugeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres* (Értekezés a nők tehetségének védelméről, kormányzásra és más, a férfiak által gyakorolt feladatokra való rátermettségükről) című, 1790-ben pedig *Discurso sobre la educación física y moral de las mugeres* (Értekezés a nők testi és erkölcsi neveléséről) című munkája. Bár a művek spanyol földön, spanyol nyelven születtek, bárhol napvilágot láthattak volna a korabeli Európában. A zaragozai hölgy utóbbi, terjedelmes munkája összefoglalása a neveléstörténet valamennyi jelentősebb pedagógiai művének Platóntól Rousseau-ig, és párhuzamot mutat számos művel, amelyek a 17–18. századi Európában lánynevelésről íródtak. Josefa Amar y Borbón kortársaihoz hasonlóan hitt a nevelés erejében, úgy gondolta, hogy az intelligenciának, az értelemnek nincs neme. Nem volt azonban forradalmár, sem harcos feminista. Nem követelt választójogot a nőknek, nevelésüket azért tartotta fontosnak, hogy jó anyák legyenek és férjüknek méltó társai.

Az *Értekezés a nők testi és erkölcsi neveléséről* című mű, mely ugyan címében azt jelzi, hogy a nőnevelésről íródott, a fiúgyermekek neveléséről is szólt. A mű – az olvasó előzetes várakozásával ellentétben – nem radikális, nem feminista írás. Josefa már műve bevezetőjében kifejtette, hogy azért szükséges a nőnek tanulni – csak akkor, ha férjük is művelt –, hogy házastársukkal harmóniában éljenek, mert ez a kulcsa az állam boldogulásának.[907] Kora számos más gondolkodójához hasonlóan úgy vélte, hogy a nevelésben az anya felelőssége nagy, ezért a nők nevelése a művelt emberek nevelésének alapja. Könyve két nagy részre oszlik, melyek közül az elsőben 8 fejezetet szentelt a testi nevelésnek. Az orvosi műveken

906 Életéről, nevelési művéről lásd: Lopez Torrijo, M.: El pensamiento pedagógico ilustrado sobre la mujer en Josefa Amar y Borbón. In: *Educación e Ilustración en España.* Barcelona, 1984. 114–116.; Ma. Victoria Lopez Cordón: Introducción. In: Amar y Borbón, Josefa: *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres.* Madrid, Ed. Cátedra, 1994. 9–49.; Deusa, Isabel Morant – Bolufer-Perúga, Mónica: https://journals.openedition.org/clio/640. *Clio*, numéro 13. 2001. 135–144. URL: http://clio.revues.org/index138.html (A letöltés ideje: 2018.07.19.); Kéri Katalin: Halk női hang a XVIII. századból: Josefa Amar y Borbón. *Iskolakultúra*, 1996/6. 164–166.

907 Amar y Borbón: *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres…* i. m. 79.

nevelődött nő hosszasan fejtegette azt, hogy mit sem ér a szórakozás, a tanulás, ha a szervezet – amelyet kora szóhasználatával élve „mechanizmus"-nak nevezett – nem működik jól, ha az egészség hiányzik. Művének e részében a várandós anya életvitelétől kezdte témája kifejtését, de figyelmeztetett arra, hogy az apa egészségi állapota is nagyban befolyásolja a megfogant magzat későbbi sorsát. Nőgyógyászati értelemben is értékelhető leírást adott a terhesség, a szülés és a megszületett csecsemő ellátását illetően. Az egészség kialakítása tehát szerinte (is) már a fogantatás előtt megkezdődik, és a szülők rendkívüli felelősségét feltételezi. A születés után főként az anya jut szerephez a gondozást, nevelést illetően. Josefa egész fejezeteket szentelt a szoptatásnak, a pólyázásnak, fürdetésnek, a járástanításnak, olyan modern elveket hirdetve, hogy műve sok részlete napjainkban is kiadásra kerülhetne. Hangoztatta például az anyatejes szoptatás fontosságát, kiemelve a tej gyermekvédő jelentőségét. Kikelt kora szokásai ellen, és elítélte a nőket, akik alakjukat féltve gyermekeiket dajkák kezére adták. Több gyermekápolási kérdésben nem foglalt állást egyértelműen, inkább csak jelezte, hogy mely tudósok (orvosok) álláspontja felé hajlik. Rossz szokásnak tartotta például a hideg vízzel történő keresztelést, de számos szerzőt idézett Senecától Locke-ig, akik a hideg vízben való fürdést vagy mosdást nem tartották rossznak. A szoros bepólyázás helyett kiemelte a szabad mozgás fontosságát, mely a test egészséges fejlődéséért felelős.[908] Nem ajánlotta a túlzott kényeztetést, óvott a túl meleg szoba és túl puha ágy használatától. Részletes tanácsokat adott a fogzás, az elválasztás és a járásfejlődés kapcsán. Lányokról csak műve 7. fejezetétől kezdve beszélt külön, helyes öltözéküket taglalva. E helyen kiemelte azt, menynyire káros a lánykák (nők!) testének fűzőbe szorítása, és könnyű, kényelmes ruházatot javasolt a gyerekeknek, amiben jól tudnak mozogni, és ami nem annyira cicomás, hogy folyton ügyelni kelljen rá.[909]

Az írónő meggyőződése volt az, hogy az általa kifejtett nevelési alapelveket azért különösen fontos végiggondolni és végigvinni a lányok esetében, mert ők lesznek az eljövendő generációk felnevelői. A leánynevelés tehát szerinte a helyes étkezési, alvási, öltözködési stb. szokások kialakítása, amit csakis kicsi gyermekkorban lehet véghezvinni. A könyv terjedelmesebb – és szerzője által fontosabbnak tartott – része a lányok erkölcsi neveléséről szól, a cím azonban kissé félrevezető, hiszen a XVII fejezet közül több is a lányok értelmi neveléséről íródott. Josefa ebben a részben a tradicionális nőképet vázolja, a szüleinek engedelmeskedő, keresztény, otthon nevelkedő, háztartáshoz és gyermekneveléshez értő leány szerinte a nevelés „célja". Leginkább radikálisnak azoknál a fejezeteknél (VI–VIII.) tűnik Amar y Borbón műve, ahol a lányok szellemének kiműveléséről ír. A számtan, írás, olvasás tanítása mellett fontosnak tartotta a nyelvek,

908 Uo. 125–127.

909 Uo. 129.

a földrajz, a történelem elsajátítását. Nem nézte jó szemmel kora szokásait, melyek szerint az előkelő lánykákat festegetni, zongorázni és táncolni tanították. Szerinte ezekkel a dolgokkal csak annak érdemes foglalkozni, aki tehetséges e művészeti ágak valamelyikében. Intette a lányokat a hiúságtól, a szenvedélyektől, amelyek közül a legfenyegetőbbnek és legveszélyesebbnek a szerelmet ítélte… Éppen emiatt kerülendőnek vélte például azt, hogy a nők regényeket és drámákat olvassanak vagy színházba menjenek, mert ezek szerinte serkentik a „szerelmes képzelgések" kialakulását. Kora számos pedagógiai gondolkodójával egyetemben a lányok otthoni nevelését vélte célravezetőnek, kiemelve az anya példamutató szerepét.

Josefa Amar y Borbón műve egyrészt tehát mint a nőnevelés történetének egyik érdekes forrása áll előttünk. Más miatt is érdemes azonban fellapoznunk. Művében tulajdonképpen benne bújik egy másik munka is, amit akár „neveléstörténeti monográfiának" is titulálhatnánk kis jóindulattal. Írásának tetemes részét teszik ki ugyanis lábjegyzetei, ahol számos író művét idézi – gyakran görög, latin, francia nyelven –, akik az ókortól a 18. század végéig nevelésről értekeztek. Josefa tehát megírta Európa egyik első neveléstörténeti kézikönyvét is! Az olvasónak ezen feltevése még inkább megerősödik, ha a könyv utolsó fejezetéhez ér: a zaragozai írónő ebben ugyanis közzétette (és annotálta) az általa ismert neveléssel foglalkozó művek bibliográfiai adatait (több mint hatvanat), amelyeket elolvasni (főként eredeti nyelven) ma is óriási teljesítmény volna.

Josefa Amar y Borbón, aki a 18. század végén szerényen és halkan közzétette az azóta csaknem teljesen elfelejtett művét, nem csupán a nőnevelés egyik apostola volt, de egyike az első neveléstörténészeknek is.

NŐI ÉLET, LEÁNYNEVELÉS A 17–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A kezdetek: lánynevelés a középkori Magyarországon

A magyarországi lánynevelés és női művelődés tárgyalása nevelés- és művelődéstörténeti irodalmunkban a középkori évszázadoktól kezdődik. A hazai nőnevelés bemutatását többek között a már idézett Pukánszky Béla és Kornis Gyula is a keresztény időktől indítja, bár az utóbbi szerző 1927-es művében a középkor előtti időkre is utalt, mikor megemlítette, hogy „a magyar asszony neve, a *feleség*, ősidőktől a nő megbecsülésére utal: a férfi és a nő voltakép egy lény, melynek fele az asszony; közös az örömük, közös a bánatuk, ezeket megfelezik."[910] Az egyik legteljesebb, a középkori hazai keresztény nőnevelést bemutató munka Joób Irén 1933-ban írott bölcsészdoktori értekezése, *A középkori magyar leánynevelés története* című mű.[911] Ahogyan Joób Irén kifejti, Magyarországon a keresztény állam megalakulása után több apácarend, a bencések, a ciszterciták, a klarisszák, a premontreiek, a ferencesek és a domonkosok zárdáiban is sok leány nevelkedett, a 14–16. században pedig a lovagi kultúra keretei között az előkelő lányok várakban, udvarházakban folyó nevelése is jellemző volt. Művében kitért a zárdák szervezetének ismertetésére, a kolostori iskolák tantárgyainak bemutatására, a férfiak és nők tanulmányainak hasonlóságaira és különbségeire, a zárdai mindennapok részletes leírására. A kutatónő könyvének külön érdekessége a keresztény szellemű családi leánynevelés részletező bemutatása. Értekezése elkészítéséhez elsődleges forrásként több fontos (nyomtatott és kéziratos) latin nyelvű munkát használt fel a szakirodalmak adatainak számbavétele és szintetizálása mellett.

A régi lánynevelésről az első magyar nyelvű forrásaink közül kiemelhetjük a nevelésügy egyik legkorábbi hazai felkarolója, Pázmány Péter (1570–1637) *Mint*

910 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 460–461.

911 Joób Irén: *A középkori magyar leánynevelés története.* „Univerzum" Kereskedelmi- és Ipari Nyomda, Kassa, 1933.

kell keresztyén leányt nevelni? című prédikációját, melyet teljesen a leánynevelés kérdésének szentelt. Azt írta, hogy a fiúk nevelésétől eltérően a „leányok nevelésében nagy gondviseletlenség vagyon, mert csinyosgatás, ruhacifrázás, gangosan lépés, azaz kevélységre való tanítás minden nevelések."[912] Arisztotelészre utalva kiemelte, hogy az „országok böcsületes állapotja" a leánynevelésen múlik, egyrészt azért, mert a lakosság fele nő, másrészt pedig amiatt, mert a férfiak jó (erkölcsös) nevelése is az asszonyokon áll. A lányok erkölcsi nevelése mellett kiemelkedően fontosnak tartotta szellemük kiművelését is, és prédikációjában olyan nőket említett az ókori és középkori időkből, akik tudásuk tekintetében vetekedtek a férfiakkal (Corinnát, Theanót, Diotimát és Aspasiát). A tanulás szerinte azért is fontos, mert a megfelelő könyvek olvasgatása nem csak nemesíti a leányokat, hanem megvédi őket a bűnös és hiábavaló dolgoktól (például a tánctól, a csevegéstől). Felemelte szavát a léha, erkölcstelen viselkedés ellen éppúgy, mint a divatozás, a cifrálkodás, az arcfestés ellen, eszménye a vallásos, szűzies, alázatos, művelt nő volt.

Női élet, mindennapok a kora újkorban

Tarnóc Márton újkori forrásokra hivatkozva egy tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a klasszikus antikvitástól kezdve ismert felosztás szerint az emberi élet három színtéren zajlik, ezek közül az első, a *vita publica* alapvetően a férfiak tere (jóllehet a királynők és fejedelemasszonyok, vagy az olyan, politikai szerepet is vállaló nemesasszonyok, mint például Zrínyi Ilona, Széchy Mária vagy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet természetesen itt is megjelentek), valamint a *vita privata* és a *vita religiosa*, vagyis a mindennapi és a vallásos szféra, ahol a női lét évezredeken át zajlott és kiteljesedett,[913] és ezek keretei között folyt évezredeken át a lányok nevelése és a női művelődés.

A középkori és kora újkori Magyarország és Erdély előkelő asszonyainak az életéről, a neveltetésükről, olvasási és művelődési szokásaikról, névhasználatukról, a háztartási elfoglaltságaikról, a ruhaviseletükről, az étkezési szokásaikról, a gyereknevelésről, a női viselkedésről a források közül leginkább a női levelezések adnak képet. Tarnóc Márton szerint a 16–18. századi magyar levélíró nőknek köszönhetjük „e három évszázad művelődéstörténeti forrásanyagának egyik igen értékes csoportját. Ezeket a leveleket semmi más nem pótolhatja: sem a történetírók, sem a költők művei, sem a számadáskönyvek, de még az oklevelek

912 *Pázmány Péter válogatott munkái.* Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés, é. n. 267. (Remekírók képes könyvtára)

913 Tarnóc Márton: Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség. In: *A nő az irodalomban.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 9–10.

sem mutatják meg az egykori mindennapi életet a maga pillanatnyi valóságában oly gazdagon, mint a régi magyar asszonyok levelei."[914] Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a tényt is, amire többek között egy tanulmányában Gaál Izabella figyelmeztet: a 16. században ugyan sok nő kezdett tollforgatásba, ám a magánlevelezések megőrzésére akkoriban még gyakran nem fordítottak nagy gondot. Így fordulhatott elő, hogy például „Homonnai Drugeth Fruzsináról tudjuk, hogy ő állította fel a vizsolyi könyvnyomtató műhelyt, ahol kinyomtatták a Károlyi Gáspár-féle Bibliát, mely az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás. Azonban a levelei elvesztek."[915]

1879-ben gyűjteményes kötetben[916] került kiadásra félezer, 1515 és 1709 között nők tollából született levél, amelyek fontos forrásalapot jelentenek a kutatáshoz. Az ebben a levelestárban található írások mind magyar nyelvűek, csak helyenként vannak latin szó- vagy mondatbetoldások bennük, és arra is találhatunk utalást, hogy egyedi esetekben (jogi ügyletek bonyolításakor) a nők latinul tudó „deák" segítségét kérték. Számos levélből kitűnik, hogy édesanyának, feleségnek és háziasszonynak lenni: ez volt akkoriban a művelt nők igazi életcélja. Hasonlóan értékes a női élet, a lánynevelés vonatkozásában a közelmúltban megjelent, eredetileg még 1941-ben összeállított *Magyar leveleskönyv* című, kalandos sorsú, kétkötetes forrásgyűjtemény.[917]

A levelekből számos, a női életet érintő résztéma bontható ki. A férjezett nők kora újkori névhasználatát például a Nádasdy család volt magán-levéltárából, az 1531 és 1569 között keletkezett gazdag, több száz darabból álló (kéziratos) levélanyagból tárta fel Fülöp László. Az értékes forrásanyagban 96 női és asszonynév szerepelt, melyek alátámasztják, hogy a 16. században már divat volt a férj nevének *–né* taggal való kiegészítése az asszonynév-használatban, ez a forma éppen akkoriban kezdett megszilárdulni.[918] Levelekből jól kibontható az is, milyen lehetett lánynak, jegyesnek, feleségnek, anyának vagy özvegynek lenni. Kiemelkedően szépen vallott például anyai hivatásáról Sigér Anna, aki az alábbiakat írta fiának, Máriássy Andrásnak valamikor a 16. század végén: „igazán mondhatom, hogy hív és édes anyai szívvel voltam ti hozzátok mind lelki s mind testi dolgotokban, mert soha sem életemet, sem egészségemet, sem fáradtságomat nem becsültem fel jobb az ti jótoknál, nagy igaz szívvel fáradtam

914 Uo. 16.

915 Gaál Izabella: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára. *Egyháztörténeti Szemle*, 2006, 7. évf. 1. sz. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom13.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.25.)

916 Lásd: Magyar Leveles Tár II. kötet: *Magyar hölgyek levelei (499 darab) 1515–1709.* Közli: Deák Farkas. Budapest, MTA Történeti Bizottmánya, 1879.

917 Balogh József – Tóth László (szerk.): *Magyar leveleskönyv* I–II. Kiadja: H. Balázs Éva. Budapest, Corvina Kiadó, 2001.

918 Fülöp László: Női és asszonynevek XVI. századi levelekben. *Névtani Értesítő*, 1983. 53–58.

érzéstekbe feltartástokba s jóra való tanétástokba."[919] Több levélből is kitűnik az, hogy a nők a saját édesanyjukat mennyire tisztelték, és tőle (aki nyilván valaha a nevelésüket végezte és irányította) még többgyermekes feleségként is kértek tanácsokat, például a főzés, az öltözködés, a gyereknevelés vagy a betegségek gyógyítása vonatkozásában. Forgách Zsuzsánna például 1600-ban írott leveleiben folyamatosan és következetesen „szerelmes aszszonyom anyám" megszólítással köszöntötte édesanyját, Soos Klárát.[920]

A levelek tükrözik az azokat író nők mélyen vallásos érzéseit is, és a helyes, erkölcsös viselkedésről vallott felfogásukat. Több forrásból kiderül a házastársak közötti (meghitt) viszony néhány részlete is, és visszatérő elem volt a gyermekekről való gondoskodás, a miattuk való aggódás, a beteg vagy elhalt gyermek miatt érzett mérhetetlen fájdalom leírása. A korszakban kontinensszerte igen nagyarányú volt a gyermekhalandóság, ahogyan a szórványos adatok mutatják. Ritkaságszámba mennek az olyan, ezzel a témával kapcsolatos részletes adatsorokat tartalmazó források, mint például a Zimányi Vera és J. Újváry Zsuzsanna által feltárt, 17. század közepéről való, Batthyány I. Ádám három Vas megyei uradalmának népességadatait tartalmazó urbáriumok. 1636 és 1643 között ő ugyanis nem csupán jobbágyai teleknagyságát és állatait, hanem fiak és leányaik számát és életkorát is összeíratta tiszttartóival. A kutatónők tanulmányukban az 1648. évi urbárium-kötetet választották ki elemzésre, amelyben 114 falu, illetve oppidum és oppidumrész 4316 jobbágycsaládjának 11.278 gyermekét (6226 fiút és 5052 leányt) találtak az adatok között.[921] Az életkori bontást vizsgálva azonban világossá vált, hogy az egy éven aluli gyermekek száma az összeírásban igen csekély, ami a szerzők szerint csakis azzal magyarázható, hogy őket többnyire *nem írták össze*, hiszen a kor viszonyai közepette nagyon bizonytalan volt az életben maradásuk.[922] Az urbáriumok adatai láthatóvá tették azt is, hogy a lánygyermekek tizenéves koruk közepén hirtelen „megfogyatkoznak" (legkorábban a magyar, legkésőbb pedig a német nemzetiségűek), aminek valószínűleg korai házasságkötésük lehetett a legfőbb oka, ahogyan azt több néprajzi kutatás is meg-

919 *Magyar Leveles Tár* II. kötet i. m. 80.

920 Uo. 144–147.

921 Zimányi Vera – J. Újváry Zsuzsanna: „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek." Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás" tanulságai. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002. 461–551.

922 Uo. 467. (A szerzők tanulmányukban Faragó Tamás Mária Terézia korabeli, 1777-ben elrendelt *Conscriptio Animarum* adatait elemző művéből idézik azt, az akkori városi népességre vonatkozó adatsort, mely szerint a csecsemőhalandóság hazánkban 30–40% körül mozgott. Ez a 17. században is hasonló lehetett – felhasználva a becslésekhez a korabeli európai halálozási adatokat is. Az idézett mű: Faragó Tamás: A házasságkötés kalendáriuma. Adalélok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: Szerk. Bessenyei József – Fazekas Csaba (szerk.): *Város és társadalom a 16–17. században.* Studia Miskolciensia, 1. Miskolc, Pro Historia Hungariae Superioris Alapítvány, 1994. 89.)

erősíti.[923] (Ugyanezt támasztja alá például az a Bél Mátyás által közölt későbbi adat is, hogy a magyar lányok az 1730-as évek táján 13 éves koruk körül mentek férjhez, ahogyan írta: „a hajadon, aki betöltötte 15. évét, már elvirágzottnak számít, s mint nőt nem becsülik, hacsak nem esetleg családjáért vagy vagyonáért. Annyira siet ezért a magyar lánya férjhez adásával, hogy a legnagyobb gondban és aggodalomban van, ha idejében nem gondoskodik férjről lányai számára. Minél fiatalabban lépnek házasságra a hajadonok, annál idősebbek a férjek."[924]

Nem csupán a csecsemőkre és kisgyerekekre, hanem a várandós és szülő nőkre is nagy veszedelmek leselkedtek.[925] A korszak egészségügyi körülményeit jól tükrözi, hogy tudunk olyan asszonyokról, akik gyermeküket várva a végrendeletüket is megírták, hiszen féltek, hogy nem élik túl a szülést. Ismeretesek voltak olyan imádságok is, mint például a Szenci Molnár Albert (1574–1639) tollából, 1621-ből való *Terhes asszonyi állatnak imádsága* című írás, amelynek az alábbi sora jól kifejezi a szülés miatti aggódást: „az mint énnékem az foganatra áldást és erőt adtál, azonképpen adj erőt és egészséget az igazán szülésnek teljes elvégzésére is, az én testemnek gyümölcsének örvendetes meglátására."[926] A szerzőnek ez az imája a még 1620-ban Frankfurtban nyomtatni kezdett *Imádságos könyvecské*-jében jelent meg. Könyvünkhöz szorosan kapcsolódó, nőnevelés-történeti szempontból igen fontos adalék erről a könyvről, hogy azt szerzője két asszonynak, a nagyszombati Mezőszegedi Gáspárnénak és Krausz Jánosnénak ajánlotta. Egy 1620. szeptember 3-án Heidelbergben kelt és Georg Rem jogtudósnak Nürnbergbe küldött latin nyelvű levele az alábbi sort tartalmazza: „Az imádságokat két nemes asszonynak, Szegedi és Krausz feleségének címeztem. A praefatióban többek között megcáfolom azoknak a téves vélekedését, akik azt bizonygatják, hogy a nőknek káros a betűk ismerete."[927]

Amint a korszak művelt nemesasszonyai által írt levelekből kiderül, az akkori nők mindent megtettek gyermekeik, családjuk jólétének, kényelmének biztosításáért. Érdeklődtek a főzés, a gazdálkodás, a gyógyítás, a divat és a könyvek

923 Uo. 476–477.

924 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján.* Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta, fordította: Wellmann Imre. Budapest, Gondolat, 1984. (Történetírók tára, sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc.) 471–472.

925 A témáról lásd az alábbi cikket: Deáky Zita – Krász Lilla: A várandós nő. Félelmek és tiltások a kora újkori Magyarországon. *História*, 2005/9., 20–24.

926 Szenci Molnár Albert: Terhes asszonyi állatnak imádsága. (Imádságos könyvecske, 1621) In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei.* Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte: Vásárhelyi Judit. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 347. (Egy apró adalék Szenci Molnár Albert nőképének formálódásához, olvasottságához: az Európát bejárt református lelkész biztosan ismerte Juan Luis Vives több művét, köztük annak a keresztény nő neveléséről szóló dialógusát. Lásd erről: Tolnai Gábor: Molnár Albert személyisége. In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei...* i. m. 17.)

927 Idézi: Vásárhelyi Judit: Adalék Molnár Albert Imádságos könyvének nyomtatásához. *Magyar Könyvszemle*, 1977. 93. évf. 3. sz. 276.

iránt, közülük többen is leveleikben arra kérték a férjüket (vagy édesanyjukat, barátnőjüket), hogy utazásaikról (illetve saját, távolabbi lakóhelyükről) küldjenek divatos ruhát, hímzésmintát, cipőt, játékszert, esetleg valamilyen finom ételt vagy éppen gyógyszert a fiú- vagy leánygyermeknek. Lorántffy Zsuzsanna például 1621 márciusában azt írta férjének, az éppen távol lévő Rákóczi Györgynek, hogy „Kd csináltasson Samulkának vagy két süvegcsét...”[928] A veszélyek ellenére fontosnak tartották a gyerekszülést, a meddőséget pedig nagy szomorúságnak. A 17. század elején, 1634-ben fiának, Batthyány Ádámnak írt levelében például Lobkowitz-Poppel Éva a gyermek után hiába áhítozó menye fogantatásához adott tanácsokat, kiemelten ajánlva számára a trencséni gyógyvizet. Levelében az alábbi, nagy tapasztalatokat tükröző sorokat írta: „édes Fiam én azt tanátslanám, hogy semmi uttal feöl ne vinnéd az doctorokhoz, mert az számtalan sok motskolódásokkal és sok orvosságh béadásokkal annyira elvesztegetik és annyira hozzák dolgát, hogy osztán sohasem lészen gyermeke... [...] Fiam, az szegény Anyámtul is azt hallottam, hogy az doctorok nem értenek annyira az aszonyi állatok között való nyavalyához, mint az asszony emberek...”[929] Az idézet és a levél más részei itt is rávilágítanak arra, hogy milyen fontos szerepük volt az „asszonyi tudás” átörökítésében az édesanyáknak, és mellettük a női rokonoknak, ismerősöknek.

Makkai László egy, a 17. századi magyar nőkről írott művében azt emelte ki, hogy ez, a kora újkor időszaka volt az, amely először hozott jelentős változásokat a nők évszázadokon át megszokott életében, a források szerint ugyanis elindult a nők gazdasági önállósulása, mégpedig a városi piacokra árucikkeket szállító kofák, vagy az uradalmakban bérért dolgozó parasztasszonyok esetében, ami megteremtette a sokkal későbbi nőemancipáció korai alapjait.[930]

Korai hazai források a nőkről és tanuláshoz való jogukról

Magyarországon és Erdélyben a kora újkorban korántsem keletkezett annyi írott mű a lányok neveléséről, a nők művelődési jogairól, mint Európa tőlünk nyugatabbra lévő országaiban. Ugyanakkor a ránk maradt gyér számú forrás bizonyítja, hogy a hazai szerzők között is voltak a lánynevelés problémája iránt fogékonyságot mutató szerzők. Sokan elsősorban Juan Luis Vives és Pázmány Péter vagy francia szerzők lánynevelési gondolataira támaszkodtak. A külföldi peregrinációkról hazatérő protestáns diákok a nők megítélése, nevelése és iskoláztatása

928 In: *Magyar leveleskönyv* I. i. m. 222.

929 Poppel Éva Batthyány Ádámnak, 1634. Egy főrangú magyar család élete. In: *Magyar leveleskönyv* I. i. m. 242–243.

930 Makkai László: A magyar nő a XVII. században. *Élet és tudomány*, 1961. május 7. 579–582.

vonatkozásában gyakran hazahozták magukkal a haladó szellemű németalföldi, német vagy angol szerzők gondolatait. Néhányan közülük itthon újszerűnek ható, a lányok tanuláshoz, a nők művelődéshez, tudományokhoz való jogát felvető írásműveket fogalmaztak meg. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a *querelle des femmes* irodalomnak hazánkban is akadtak olyan darabjai, amelyek a nők ellen írott pamfletek vagy más műfajban közzétett mizogyn szövegek voltak.

A legkorábbi (még a kora újkor előtti) magyar nyelvű, nőkről szóló ismert művek[931] közül való például Armbrust (Ormprust) Kristóf *Gonosz asszonyemberek* című, 1550-ben írott (énekelhető) műve.[932] Bogáti Fazekas Miklós 1577-ben Kolozsváron adta ki Plutarkhosz nyomán írt *Szép Historia. Az tökélletes Aszszony állatokról…*[933]című munkáját. Ugyancsak ő írta az 1591-ben szintén Kolozsváron megjelent *Aspasia…*[934] című munkát.

Németh S. Katalin kiváló tanulmányban[935] foglalta össze több 17. századi és 18. század elején élt magyar szerző nőkről vallott gondolatait, ám ki kell emelnünk, hogy írásművének kevés visszhangja volt a nőtörténet és a lánynevelés történetének kutatói között. Így több nőtörténeti munkában továbbra is az szerepel, hogy a hazai nőmozgalom „első dokumentumai" a 18. század végén születtek, és magát a hazai „haladó" nőtörténet bemutatását is a legtöbb szerző innen kezdi.

1627-ben keletkezett, és 1653-ban Lőcsén jelent meg a *Tükör, mely az aszszonyoknak… irattatott* című,[936] Balassi-strófában szerzett mű, amelynek szerzője Szabolcsi Bence szerint nem ismert,[937] Borsa Gedeon viszont úgy gondolja, hogy a szerző Rákosi András lehetett.[938] Ebben az asszonyokról készült oktató versben a szerző Szimónidész alapján tíz részben jellemezte a nők természetét.

931 A következő művek könyvészeti adatainak összegyűjtéséhez és pontosításához Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, MTA, 1885. művének digitálisan feldolgozott köteteit használtam. http://www.arcanum.hu/oszk/ (A letöltés ideje: 2018.08.27.)

932 Szabolcsi Bence: A históriás ének és rokonai (1460–1640) In: Uő: *A magyar zene évszázadai. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig.* Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959. 129.

933 Bogáti Fazekas Miklós: *Szep Historia. Az tökelletes Aszszony állatokról, mely az Plutarhusból forditatot Magyar nyelwre.* Ad notam. Gongya közzül egy fö gongya embernec. etc. Nyomtattot Colosvárat 1.5.7.7. Esztendöben.

934 Bogáti Fazekas Miklós: *Aspasia Aszszony Dolga és az io erkölczü Aszszonyoknac Tüköre. Az Lucretia notayára.* Nyomtattot Colosuárat az ò Várban. 1591. Esztendöben.

935 Németh S. Katalin: „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: *A nő az irodalomban…* i. m. 50–68.

936 (Rákosi András): *Tükör, melly az Aszszonyoknak görög Simonides Irasabol az Caea szigetében régen lakó Aszszonyokról iratatott.* Lőcse, Brewer Nyomda, 1653.

937 Szabolcsi Bence: *A históriás ének és rokonai (1460–1640)* i. m. 132.

938 Lásd erről: Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör" című asszonycsúfoló vershez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 4. sz. 470–480.

A költemény ötödik szakaszának szövege tulajdonképpen megadta az alaphangot mindahhoz a rágalomáradathoz, amit a költemény tartalmaz:

> „Mert papiros az égh s' az tengeri mélység ha mind ténta lehetne,
> Melly csalárd az Aszony ugy ir Szent Ágoston hogy reá fel nem férne,
> Ha ki tellyességgel fel-irhatná kézzel olly nagy csudát tehetne."[939]

Régi művekre támaszkodva azt fejtegette, hogy a nőknek nagyon sok hibájuk van, piszkosak, lusták, falánkok, csalárdak, hazudósak, kikapósak, a vallásosságot is csak színlelik, a pap prédikációit nem értik. Korábbi évszázadok nők hibáit soroló műveihez hasonlóan az asszonyokat különböző állatokhoz, például a sertéshez, a kutyához, az oroszlánhoz, a szamárhoz, a kígyóhoz, a menyéthez és a sárkányhoz hasonlította.

Vele ellentétben a női nem egyik igen korai hazai védelmezője volt a század egyik kiemelkedő alakja, Kolosi Török István (1611–1652?) unitárius lelkész, költő. Életrajzírója, Versényi György ezt írta róla egy 1902-es tanulmányában: „... Kolosi Török István költészetében legfelötlőbb s legbecsesebb, hogy ő e korban, mikor a nők gúnyolásában, támadásában lelik kedvöket, az asszonyok védelmére kel. Bátran, melegséggel, a meggyőződés erejével harczol érettök."[940] Török 1630-ban[941] írta *Az aszszonyi-nemnek nemessęgéröl, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok*[942] című, 900 soros költeményét, amely „az tékozló fiú nótájára" (és a fentebb már említett Agrippa Nettesheim évszázaddal korábbi nővédő írásának hatására) íródott. Jánosi Béla egy 1883-as cikkében úgy találta, hogy a szerzőnek ez a verse a modern nőemancipáció híveinek fontos forrás lehet.[943]

939 (Rákosi András): *Tükör...* i. m. In: *Régi Magyar Költők Tára. Bethlen Gábor és kora.* Sajtó alá rendezte: Komlovszki Tibor és Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 299. Az 1976-os kiadvány a költemény 1733-as nyomtatott változatát közli. Ugyanakkor a jegyzetekben a szerkesztő jelzi, hogy a művet előbb már Tótfalusi Kis Miklós is kiadta, egybekötve Felvinczy György *A jó gazdasszony dicsérete* című művével. Nem eldönthető ma már, hogy a szerző az ókori, jambusokban írt görög művet, vagy annak valamely latin változatát ültette át (jelentősen kibővítve) magyarra. A latin változatok közül a Buchanan-féle 17. századi volt például széles körben ismert. Uo. 586–587.

940 Versényi György: Kolosi Török István. *Erdélyi Múzeum*, 1902. 19. évf. 3. sz. 137. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00310/pdf/EM-1902_19_03_131–148.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.01.)

941 S. Németh Katalin említett tanulmányában (helytelenül) az 1645-ös év szerepel. S. Németh Katalin i. m. 61. Kolosi Török István verse végén, a 224. szakaszban maga adja meg műve keletkezési dátumát: „Mikor az hat száz felett ezer el tölt volna, / Es harmintz azok után változva forgana, / Az virágzó Iffiusag nékemis szolgálna, / Ez Verseket rendelem hírül hogy maradna." Lásd: Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemessęgéröl, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok. Kolozsvár, 1630. In: *Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete.* Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnóc Márton és Varga Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 483.

942 Kolosi Török István: *Az aszszonyi-nemnek nemessęgéröl, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok...* i. m. 457–483.

943 Jánosi Béla: Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban. *Figyelő*, 1883. XIV. 241–249.

A költő név szerint Kemény Katának és Bethlen Ferencnek ajánlotta a művet, és rajtuk kívül „Az Tiszteletes Aszszonyoknak Nagysagosoknak, Nemeseknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta hirrel névvel és ditsiretes erköltsel fęnyeskednek…”[944] Ahogyan költeményéből kiderül, igazságtalanságnak tartotta, hogy az erkölcsös és kiváló nőkről nem maradnak fenn ismeretek, és hogy mindig csak a nőket gúnyoló írások születnek. 22 pontba szedte azt, hogy a női nem miért egyenlő a férfiúi nemmel, melyek között például az szerepel, hogy a nők szebbek; hogy a gyermekek szellemi tehetségüket anyjuktól öröklik; hogy a nők ékesszólók, tőlük tanul meg beszélni az emberi nem; hogy a nők könyörületesebbek és jobbak, mint a férfiak, és korát messze megelőzve kiemelte, hogy a nők tanulni, tanítani is képesek, sőt, még uralkodásra is termettek. Feltétlenül a női művelődési jogok egyik legkorábbi hazai szószólóját kell tisztelnünk ebben a költőben, aki monumentális versezetében például az alábbi szakaszt közölte:

„Ha meg engedve volna Aszszonyállatoknak,
Hogy közönséges helyen ökis tanitsanak,
Természet szerint arra haylandok volnának,
Hogy minden mesterséget hamar tanolnának.”[945]

Kolosi Török István egy másik költeményében[946] is szólt az asszonyi erényekről, a jó háziasszonyi viselkedés elemeiről, és határozottan kiállt a házasság mellett.[947] Egyértelműen és többször is utalt arra a versben, hogy a feleség okos legyen, mint például az alábbi sorokban is:

„Boldog az férfiú, ki csendes háznéppel.
Áldva vagyon Úrtól *eszes* feleséggel…”[948]

A 18. század első felében szintén több olyan hazai írásmű keletkezett, amelyek a korabeli nők életviteléről, művelődéséről, a lányok neveléséről szólnak. Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájában – miként több, a nőnevelés

944 Idézi: Versényi i. m. 137–138.

945 Kolosi Török István: *Az aszszonyi-nemnek nemességéröl, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok…* i. m. 480.

946 Kolosi Török István: *Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltárol, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznárol s az jó gazdaszszonynak ditsiretiről íratott versek. „Az farizeus és fukar” éneke nótájára. Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiről való ének is.* Kolozsvár, 1643.

947 Magyarországon sem volt előzmények nélkül való a 17. században a házasélet dicsőítése. Erről a témáról íródott többek között Tar Benedek *Házasságrul való dicséret* című, 1541-ben írt és 1593-ban kiadott műve, Batizi András *Házasságról való ének* című, 1546-os munkája, egy névtelen szerző *Házasság éneki* című, 1548-ban keletkezett műve. (Ezeket a műveket saját korukban dallammal adták elő.) Lásd erről: Szabolcsi Bence: *A históriás ének és rokonai…* i. m. 129.

948 Idézi: Versényi i. m. 146.

történetét bemutató szerző, például Kornis Gyula is említi[949] – két olyan írást is találhatunk, amelyekben a szerző e témákról fejtette ki gondolatait. A 27. és 62. levélben foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel. Az 1719. június 18-án írott levélben Mikes Kelemen dicsérte a „nénjét", hogy az franciául tanul, és kifejtette, hogy milyen jó volna, ha más hazai leányokat is erre tanítanának, de – miként írta – gyakran még az írást-olvasást sem tartják elsajátítandónak a szülők, pedig ez a vallásos érzület kialakításához és a jó könyvek olvasásához, az otthonától távol lévő férjjel való levelezéshez is szükséges. Azt is tudta, milyen ellenvetésekkel élnének néhányan a lányok írástanítását illetően: „erre azt felelik némely csufos, és rövid eszü anyák., hogy nem jo egy leánynak hogy irni tudgyon., azért hogy a szeretöinek ne irhasson. oh! Mely okos beszédek ezek.! Mint ha az irás okozná a roszat, és nem a rosz az írást..."[950] Az 1725. június 11-én kelt 62. levélben a fiúk neveléséhez kapcsolódóan írt Mikes a lányokról is, mindkét nembelieknél kiemelve a nevelés fontosságát és a szülők felelősségét. Az alábbi gondolatokból kiderül, hogy a lányokra mint majdani édesanyákra és gyermekeik nevelőjére is tekintett, amikor nevelésükről írt: „a leányok neveltetésére. Ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jol oktatni a leányokat ollyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, ollyan hasznos az országnak, valamint a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jol nevelt, jol oktatot eszes leány, aszszonyá változván. A fiát mind jol tudgya nevelni, oktatni, és tanyitani. és aztot az ország szolgálattyára alkalmatosá tenni..."[951]

Gragger Róbert összevetette Mikesnek ezt a két, a franciás műveltség mellett hitet tevő levelét, és bizonyította, hogy a Franciaországot megjárt szerző gondolatain jól érződött Fénelon és Madame Maintenon hatása. Az elemző (mondatról mondatra összevetve a rodostói levelek sorait Fénelon gondolataival) úgy találta, hogy Mikes Kelemen – akárcsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem – jól ismerte a francia író lánynevelésről írott munkáját, és a francia janzenista szerzővel egybecsengően érvelt a lánynevelés fontosságát, tartalmát illetően, és hozzá hasonlóan a kollégiumi fiúnevelés kritikáját is adta.[952]

Csepregi Turkovics Ferenc (1700–1758) 1739-es halotti beszéde, amelyet gróf Teleki Ádámné báró Wesselényi Zsuzsánna temetésén mondott, több, a nők értelmi képességével, tanuláshoz való jogával és tanulásban, tudományok művelésében elért eredményeivel kapcsolatos, szintén a nőket támogató részletet tartalmaz. Turkovics feltette azt, a korát kontinensszerte érdeklő kérdést, hogy „vallyon a' Prudentia és Fortitudo, az Okosság' és az erös Elme, Pálmáját meg-

949 Kornis i. m. 471–472.

950 Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek.* 27. levél. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 40.

951 Uo. 62. levél 109.

952 Gragger Róbert: Mikes forrásaihoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, Budapest, 1911. Szerk.: Császár Elemér és Láng Nándor. 709–710.

érdemli-é az Aszszony?"[953] Szerinte igen, hiszen munkabírásban, szorgalomban a nő gyakran túlszárnyalja a férfiakat is. Ám, ahogyan Németh S. Katalin rámutatott az egyedülállóan érdekes forrásról írott elemzésében, a nők képzésével kapcsolatosan óvatosan fogalmazott a szerző: „...és ámbár Aszszonyi Academiát nem lehet fel-állitani, sem Doctori Sapkát az aszszonyok' fejeikre tenni: nem engedvén-meg az Apostol, és épen illetlen 's éktelen dolognak tartván, hogy az Aszszonyok Közönséges Gyülekezetekben szóljanak, és Tanitói Hivatalt viseljenek, mindazáltal Tiszte az Aszszonyi-Nemnek az, hogy az Apostol' Arany Regulája szerint, tsendességben tanuljon minden alázatosságot".[954]

A 18. század azonban korántsem csupán efféle forrásokat hagyott hátra a nők megítélésével kapcsolatosan. Nőcsúfoló, szatirikus művet is említhetünk, például az 1783-ban Magyarországon megjelent *Meg-Mutatás, hogy az Aszszonyi Személyek nem Emberek*[955] című, név nélkül kiadott, más korábbi külföldi munkákhoz (leginkább Valens Acidalius fentebb már említett 1595-ös művéhez) hasonlító gúnyiratot, amely Fábri Anna szerint[956] akár paródiának is felfogható, tehát lehetséges, hogy egyszerűen vitaalap kívánt lenni a női tulajdonságok, szerepek szélesebb körben való megtárgyalásához. Ez 16 oldalon, nyolc pontban foglalta össze, hogy a nők nem emberek, hanem állatok.[957] 1785-ben Pesten megjelent (a női álnevet használó Ányos Pál tollából) a *B. Carberi Anna kís asszonynak kedvességhez írtt levele, mellyben meg mutattya, hogy az asszonyi személyek emberek* című, 31 lapos „válasz",[958] amely pontról pontra cáfolta és nevetségessé tette a két évvel korábban keletkezett iromány.

Ócsai Éva elemzése szerint[959] az 1783-as írásmű nyomán tehát vita kerekedett, ahogyan erre az adott korban Csokonai Vitéz Mihály egyik szatirikus allegóriája, az 1795-ös *D[ebreceni] Magyar Psyche* is utal. Csokonai a mű *Utópia* című szakaszában azt írta, hogy „ott" az alábbi tudományos kérdést tűzték ki pályadíjért: *Vajon az asszonyok emberek-e, vagy nem*? Ehhez jegyzetben az alábbiakat fűzte hozzá, utalva a hazai vitára: „Ezt az utópiai újságot egy jó barátunk

953 Idézi: Németh S. Katalin i. m. 63.

954 Uo. 63–64.

955 *Meg-Mutatás, hogy az Aszszonyi Személyek nem Emberek. Az Írásból, és a józan Okoskodásból nap-fényre hozatott.* 1783.

956 Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása...* i. m. 14. A művet említik más hazai kutatók is, például Németh S. Katalin: *Protestáns erdélyi irodalom a XVIII. század közepén (Bethlen Kata irodalmi környezete)* című, 1987-ben írott kandidátusi értekezése, a 70. oldalon. Erre utal mások mellett Bartók István: *Vita a nők emberi voltáról...* i. m. 153.)

957 Ennek részletes bemutatását lásd: Bartók István: *Vita a nők emberi voltáról...* i. m. 158–164.

958 Az írást kiadta Batsányi János is az általa összeállított *Ányos Pál összes munkáji* című, Bécsben 1798-ban megjelent kötetben. Ányos Pál szerzőségének kérdésével (és bizonyításával) foglalkozik – a korábbi erről szóló irodalmakat is felsorolva és értékelve, összevetve az alábbi cikk: Wix Györgyné: Ányos Pál nevében. *Magyar Könyvszemle*, 1970. július–szeptember, 86. évf. 3. sz., 265.

959 Ócsai Éva: Janus két arca. (Csokonai és az őt olvasó Weöres Sándor) *Forrás*, 2005/október 37. évf. 10. sz. http://www.forrasfolyoirat.hu/0510/ocsai.html (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

közlötte velünk. Benne, amint látszik, van célozás azon nevezetes cívódásra, mely itt ezelőtt egynehány esztendőkkel hazánkban is felfordúlt: Vajon az asszonyok, (azaz az embereknek fele része,) emberek-é, vagy nem? – Most legközelebb fog kijönni Bécsben Trattner betűivel ilyen matériájú könyv, mintegy nyolc vagy kilenc árkusban in 8vo. Németországba is jött ki legközelebb egy ilyen könyv, pro et contra, már negyedszer is kellett kiadni. Oly kapós az ilyen dibdábság!"[960]

Művelt asszonyok és neveltetésük emlékei

Az erdélyi és magyarországi művelt nagyasszonyok a kora újkorban ismereteiket nem iskolák falai között szerezték. Tarnóc Márton írásában úgy fogalmazott, hogy „a régi magyar asszonyok közül, a középkortól a 18. századig nem ismerünk egyet sem, aki rendszeres iskolai oktatásban részesült volna, s alkalma lett volna a klasszikus latin kultúra elsajátítására".[961] (Szerinte ez utóbbi tény éppen ahhoz járult hozzá, hogy a magyar művelt nők az anyanyelv letéteményesei lettek, leveleikben zömmel ezt használták.) Fontos kérdés a 16–17. századi magyar nemesasszonyok írás-olvasás tudásának kérdése is. Radvánszky Béla szerint ez nem volt körükben általánosan elterjedt, jóllehet a gondos nevelésben részesült lányokat többnyire már a kora újkorban is megtanították a betűvetésre, de az a főrangú nőknél elterjedtté inkább csak a 17. századtól vált.[962] Pázmány Péter ugyan a már említett, lánynevelésről készített prédikációjában „üdvösséges" dolognak ítélte azt, ha a leány olvasni tanul (hogy erkölcsös olvasmányokkal tölthesse idejét), kiemelte, hogy ezt a legtöbb kortársa nem így gondolta, mert féltek attól, hogy az olvasásból „gonoszt" tanul a lány, és olyasmiket ír, „amiket nem kellene".[963] Ez egybevág azzal a forrásadattal, amit Bél Mátyás írt az 1730-as évek körül tapasztalható magyarországi viszonyokról, műve gyermeknevelésről készített alfejezetében: „Csak kevesen küldik lányaikat olvasni tanulni, az írás elsajátítására meg egyet sem. Nem akarják ugyanis, hogy írástudás birtokában fiúkkal szerelmi levelezést folytassanak."[964] A kutatónő, Harsányi Ilona a 20. század elején írt bölcsészdoktori értekezésében így összegezte ezt a problémakört: „a főrangú hölgyek szűkebb köre minden időben megszerezte magának a korszerű műveltséget,

960 Csokonai Vitéz Mihály: *D[ebreceni] Magyar Psyche. A poétai és lakadalmi felség kegyelmével. Indúlt Páfusból. Pénteken (die Veneris) Kisasszony havának 23-ikán 1795. In: Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei. http://vmek.oszk.hu/00600/00636/html/vs179501.htm#r01 (*A letöltés ideje: 2018.07.18.)

961 Tarnóc Márton i. m. 15.

962 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* I. Budapest, Helikon, 1986. 155. (A mű II. és III. kötete eredetileg 1879-ben, az I. 1896-ban jelent meg.)

963 Lásd: *Pázmány Péter válogatott munkái...* i. m. 269.

964 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján...* i. m. 174.

de a nemesi és polgári nők széles rétegében nemcsak a középkor folyamán, hanem még a XVI., XVII. és XVIII. században is általános az írástudatlanság. Sokáig elterjedt volt az a felfogás is, hogy az írni-olvasni tudás árnyékot vet a nő erkölcsi jellemére."[965] Az utóbbi évtizedek kutatásai közül kiemelkednek Tóth István György sokrétű, számos, nehezen elérhető elsődleges forrást elemző és összevető, az írástudással kapcsolatosan végzett kutatásai. A nemesasszonyok alfabetizációjáról külön könyvfejezetet is írt, ebben részletes adatokkal kifejtve azt, hogy a 16. században a nagybirtokos/nemesi réteg körében élesen különbözött a férfiak és a nők írástudása: előbbiek akkor már többnyire jól, a nők viszont inkább ritka esetben tudtak írni.[966] Vagyis az írás ismerete a művelt nőknél általában nem járt együtt az olvasástudással. Kiemelte még a kutató, hogy több forrás utal arra is, hogy voltak nők, akik leány korukban még nem tudtak írni, asszonyként viszont tanulgatták a betűvetést, mint például Thurzó György második felesége, Czobor Erzsébet az 1530-as években, akit maga a férje tanított erre.[967] A korabeli levelezésekből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a 17. század közepétől „a nyugat-magyarországi arisztokraták feleségei már szinte kivétel nélkül tudtak írni…",[968] a középnemesség esetében azonban még ekkor is a férfiak voltak a tollforgatók, ugyanez, a férfiak és nők írástudása között álló „szakadék" pedig a 18. század végére a kisnemesek szintjére tevődött át.[969] Ehhez a tématerülethez kapcsolódóan azt is ki kell még emelni, hogy nem csupán korszakonként és társadalmi rétegenként, hanem földrajzi területenként, tájegységenként, felekezeti, nemzetiségi hovatartozástól függően is eltért évszázadokon át a női népesség körében az írni (és/vagy olvasni) tudók aránya. A Tóth István György kutatásaiban vizsgált Nyugat-Dunántúl a korabeli Magyarországon gazdasági és kulturális-művelődési értelemben is kiemelten fejlett területnek számított. (Élesen rávilágít a területi különbségekre a *Néptanítók Lapja* egyik, 1871-es cikke, amelyben az olvasható, hogy akkoriban voltak még olyan székely falvak is, ahol alig volt 10–20 írni és olvasni tudó lány.[970]) Az írásbeliség kutatását illetően, az eddig feltárt forrásadatok

965 Harsányi Ilona: A XVII. és XVIII. század magyar költőnői. (Bölcsészdoktori értekezés) Budapest, Hollósy János könyvnyomtató műhelye, 1935. 4. Idézi: Németh S. Katalin: „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: *A nő az irodalomban...* i. m. 53.

966 Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz… Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17. 139.

967 Uo. 141. Lásd még róla: Lengyel Tünde: Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, coborszentmihályi Czobor Erzsébet. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 139–159.

968 Uo. 142.

969 Uo. 144–145.

970 Idézi ezt: Csoma Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 192–193.

gazdagsága mellett tehát feltétlenül egyetérthetünk Várkonyi Gáborral, aki néhány éve egy tanulmányában így fogalmazott: „A női írásbeliség szisztematikus feltérképezése még további kutatásokra vár."[971]

Az írás, olvasás tanítása a lányok esetében a 18. század második feléig még a felsőbb társadalmi rétegekben sem volt feltétlenül a nevelés szerves része. Ráadásul „egységes" leánynevelési elképzelésekről sem beszélhetünk az akkori népességet nézve. Bél Mátyás fenti művének *A lányok neveltetése* című alfejezetében éppen ezt fejtette ki: azt, hogy nem lehet egységes nevelési módszerekkel találkozni a magyar lányok esetében, mert bár fő cél a lányok tisztességre, és nem fényűzésre való nevelése, ezt különböző családok, származásuknál, lakóhelyüknél fogva másként próbálják elérni. Említette például, hogy egyesek szinte ki sem engedik a házból a leányukat, mások meg éppenséggel magukkal viszik mindenféle ünnepségre, lakodalmakba és színdarab-előadásokra. Hangsúlyozta, hogy a leányok az édesanyjuk példáját követik, ezért az ő életfelfogása, viselkedése a meghatározó. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következett, hogy Bél Mátyás a lánynevelésről írt összefoglalóját azzal zárta, hogy leírta, milyen is a jó anya, és hogyan veszi át példáját a leány: „Midőn lakodalomba vagy más ünnepségre viszik *[ti. a lányt]*, ahol táncolnak, anyját követi, s annyira rá szokott figyelmezni, hogy intése nélkül sem enni, sem inni, sem elindulni nem akar, legfőbb törvénynek tartja anyjának engedelmeskedni. S mivel anyja jól ért a háztartáshoz és szorgalmas, lányának is az lesz a fő gondja, hogy eleget tegyen szüleinek, fivéreinek és nővéreinek, a háznépnek, a jószágnak, az egész háztartás igényeinek."[972]

A leányok nevelése tehát – társadalmi hovatartozástól függetlenül – leginkább az édesanyák feladata volt, eszménye pedig a háziasszonykodásra, gazdaszszonyságra nevelés. A nemesi családok viszont gyakran alkalmaztak nevelőnőt is, sőt, a levelezések szerint olykor más főrangú családhoz adták a lányt „udvarhölgynek". Ha a kor – fentebb már említett – házasodási adatait nézzük, hangsúlyoznunk kell, hogy a gyakran tízes éveik első felében férjhez adott magyar leányok nevelésére nem jutott túl sok év az akkori családokban, ezért annak lépéseit nyilvánvalóan jól át kellett gondolni egy odafigyelő édesanyának. Több olyan, régi híres magyarországi nagyasszonyt említhetünk – például Frangepán Katalint, Lórántffy Zsuzsannát, Báthory Zsófiát, Zrínyi Ilonát, Petrőczy Kata Szidóniát, Bethlen Katát, Dániel Polixénát, Jánoky Anna Máriát, Lobkovitz Poppel Évát, Svetkovics Katát, Károlyi Katát – akiknek a neveltetéséről, illetve édesanyaként a gyermeknevelési elképzeléseiről is maradtak ránk adatok.[973] Mind-

971 Várkonyi Gábor: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak…" Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa…* i. m. 132.

972 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján…* i. m. 470.

973 Régi magyarországi asszonyok életéről lásd például: Windisch: Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers. *Ungarisches Magazin*, Pressburg, 1781. I. 488. o; Fejérpataky László:

egyikükről tudjuk, hogy magas műveltséggel rendelkeztek, könyveket olvastak és gyűjtöttek, tudományokkal és irodalommal foglalkoztak, és rajtuk kívül természetesen még mások is, bár Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenas*[974] című, az erdélyi és magyarországi tudósokat (köztük négy nőt is) bemutató művében azt olvashatjuk, hogy a tudós magyar asszonyok nem voltak nagy számban, mert azt írta, hogy más országokban „nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fejér csókák",[975] mint itthon.

Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) alakja[976] például – főként Comenius és a sárospataki, valamint a kolozsvári, debreceni, nagyváradi, gyulafehérvári református főiskolák támogatása miatt – jól ismert a magyar neveléstörténetben, műveltségéről, a diákok és a református egyház javára tett támogatásairól több méltató munka született. Közismert, hogy 1621-ben törvényt hozott például arról, hogy a sárospataki kollégiumban nemesi és paraszti származású ifjak egyaránt tanulhassanak,[977] 1657-ben pedig főiskolát alapított a románoknak. A fejedelemasszony nem csupán mint egyháza és az iskolaügy lelkes, bőkezű és fáradhatatlan támogatója tűnt ki kortársai közül, hanem mint önálló teológiai művek szerzője is. Ő írta a *Szentléleknek származásáról* című művet,[978] és szerkesztett egy vallásos szemelvénygyűjteményt.[979] Férje, I. Rákóczi György a halálos ágyán ezt vetette papírra a művelt, korát messze megelőzően modern gondolkodású asszonyról: „Bizonyságot teszek Isten s az ő szent angyalai előtt, mitől fogva az Úristen összehozott bennünket, se szebbet, se okosabbat, se gazdagabbat, se akármi dicséretreméltóbb személyt nálad kívül nem láttam."[980]

Magyar tudósnők és írónők. *Magyarország és a Nagyvilág.* 1875. 487.; Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok.* Budapest, 1925.

974 Bod Péter: *Magyar Athenas.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982. 283.

975 Uo. 493.

976 Életéről más művek mellett lásd: *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.* Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40.; Péter Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna Album.* Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, K. n., 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39. 9–67.

977 Balogh Judit: *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából.* Budapest–Cluj, Harmat – Koinónia, 1995. 192–193.

978 Szinnyei József adatközlése szerint Vanoviczai János barát említi Lorántffy Zsuzsannának ezt a művét, amelyet az asszony 1658-ban Rómába magával vitt, ám nem maradt ránk a mű egy példánya sem. Szinnyei József i. m. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

979 *Moses es az Prophetak*, az az: Az igazi keresztyeni vallasnak negyven öt ágazatinak szent Irásbeli gyözhetetlen biztonságh-tétele. Mellyek nagy részént az Fejedelmi Meltosaggal tündöklő Erdélyi Fejedelem Aszszonytul Lorantffi Susannatul másoknak jo példa adásával, az szent Irásnak gyakor olvasása között ki szedegettettenek, és az után megh bővittetvén, az idvességre ohajtozokhoz valo buzgoságbol közönségessé téttenek, Luk. 16. 29. Vagyon Moesesek és Prophetájok, hallgassák azokat. Fejervárott 1641.

980 S. Szabó József: *A Lórántffyak. Történeti rajz.* Budapest, 1896. 23.

Hozzá hasonlóan más magas műveltségű nőkről is maradtak ránk adatok. Árva Bethlen Kata[981] (1700–1759) írónő válogatott könyvtárat[982] rendezett be magának, és különösen nagy kedvét lelte az orvostudományi és füvészeti munkák olvasgatásában.[983] Bod Péter megemlékezett róla, kiemelve, hogy a „tudományokat szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszony" volt. Természetesen nem ő volt az egyetlen olyan asszony, aki nő létére nagy és értő könyvgyűjtő volt a 18. században. Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtára volt a legteljesebb a korabeli Erdély női tékái közül, de sok értékes könyvvel pallérozta elméjét Bethlen Imréné, Korda Zsigmondné Nemes Júlia és mások is.[984] A forrásokból sok esetben rekonstruálható, hogy a tudás, a könyvek szeretete, sőt, a magánkönyvtárak állománya is anyáról leányra szállt, mint például Ráday Eszter (1716–1764) esetében, aki édesanyjától, Kajali Klárától örökölte a könyveit 1742-ben. Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus*[985] című műve ajánlásában ez olvasható róla: „...fel-kerestette a' Jó magyar Könyveket minden-féle Materiakról, nem kímélvén azoknak megszerzésektől sem fáradtságát, sem költséget, 's állított-fel egy ritka szép nagy Magyar Bibliotékát, hogy azokból a' dolgokat ki-tanúlván, magát gyönyörkedtesse 's másoknak használjon".[986] Nagy műveltségű asszony volt Bethlen Zsuzsánna nagynénje, Rhédei Zsigmond korán megözvegyült felesége, Wesselényi Kata (1735–1788) is, akiről halála után vált köztudottá, hogy milyen jeles könyvgyűjtő volt.[987]

A 17–18. században több olyan művelt nő is kiemelhető a magyar nevelés és művelődés történetéből, akik eredeti, maradandó értéket képviselő verseket ír-

981 Életéről lásd: Bethlen Kata *Önéletírása*. Sajtó alá rend., utószó: Bitskey István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. (Olcsó Könyvtár sorozat); *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759.* I–II. Kiad., bevez.: Szádeczky Kardos Lajos. Budapest, 1922. További írások tőle és róla: *Bethlen Kata írásai és A könyvtár története. Bibliográfia.* http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.) (Árva Bethlen Kata nevében az „Árva" annyit tesz, hogy gyermekei és férje nélkül (árván) maradt özvegy. Erről, és az aszony levelezésének irodalomtörténeti jelentőségéről lásd az alábbi írásokat: Szabó Gyula: Árváink. In: Uő: *Ostorod volt-e Rodosto?* Bukarest: 1991.; Fazekas Gergely Tamás: Az „árvaság" reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In: Bertha Zoltán – Ekler Andrea (szerk.): *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére.* Budapest, Magánkiadás, 2005. 99–115.)

982 Lásd erről: Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója.* Szeged, Scriptum, 1997.

983 Kőváry László: Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Gróf Bethlen Kata. *Család könyve*, Pest, 1856. II. évf. 209–210.

984 Lásd a témáról: Deé Nagy Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója.* Szeged, Scriptum, 1997. http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen13.htm (A letöltés ideje: 2018.07.07.)

985 Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok / mellyet, ... egybe-szedegetett F. Tsernátoni Bod Péter*. Nagy-enyed, 1766. A mű digitális változatát lásd: http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/724 (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

986 Deé Nagy Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században...* i. m. (o. n.)

987 Uo. (o. n.)

tak, gyakran ábrázolva e műveikben női létük problémáit, félelmeiket és kifejezve istenfélelmüket. Közülük a legkiemelkedőbb a felvidéki Petrőczy Kata Szidónia (1662–1708) volt,[988] de a tollforgató hölgyek között volt még Széchy Mária, Vayné Zay Anna, Bercsényiné Csáky Krisztina, Eszterházy Magdolna, Petrőczyné Révay Erzsébet és a csupán két költeményt ránk hagyó Erdődyné Rákóczi Erzsébet. Napjaink neves irodalomtörténésze, S. Sárdi Margit egy tanulmányában kiemelte, hogy „a nőköltők megjelenése a cseh Rettigová asszonytól az orosz Zinaida Gippiuszig mindenütt a polgári eszmények előretörését kíséri...".[989] Petrőczy Kata Szidónia – más művek mellett – a pietista német szerző, Arndt két művét fordította magyarra,[990] és az egyik elején az alábbiakat írta, jól kifejezve kora nőkkel kapcsolatos gondolkodásmódját: „Tudom, lesznek ollyanok, kik gyalázni s oltsárolni fogják e kis munkámat, mert nintsen Ég alatt semmi, ami egyaránt tessék mindennek, annál is inkább, hogy asszony ember munkája: de nem bánom, tudván azt, hogy derék bölts tudós emberek munkajiban is talált gántsot Mómus."[991]

Feltétlenül említésre méltó a cseh származású, Batthyány Ferenc feleségeként Magyarországra került, a neveléstörténetből Zrínyi Miklós nevelőjeként ismert[992] Lobkowitz-Poppel Éva (1585–1590 k.–1640),[993] akinek – mint azt általam már fentebb említett egyik levele is bizonyítja – kiemelkedő medicinális

988 Életéről, költészetéről lásd például: S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. In: *A nő az irodalomban...* i. m. 28–49.; Antalffy Endre: *Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664–1708*. Budapest, Luther-társaság, 1904. stb. A költőnő összes ránk maradt verse elektronikus változatban megtalálható az alábbi honlapon is: http://mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

989 Uo. 28. (A tanulmányban jelzett két külföldi hölgy: a cseh szerzőnő, Magdalena Dobromila Rettigová (1785–1845) és Зинаи́да Никола́евна Ги́ппиус (1869–1945) orosz szimbolista költő- és írónő.)

990 *A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtattatott Gróf Petrőczi Kata Szidonia*. Kolozsvár, 1705. (A művet unokája, Dániel Polyxéna is kiadta 1764-ben, szintén Kolozsváron.) és *Jó illattal fűstölgő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunnyadozó szíveknek fel-serkentésekre, Arnd Jánosnak ... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton, és a keresztyéneknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtattatott Gróf Petróczi Kata Sz. Az Ezer hétszáz nyolczadik Eszt.-ben* (Lőcse).

991 *A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom...* i. m. Idézi: S. Sárdi Margit i. m. 39.

992 Lásd erről: Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós nevelőanyja.* Budapest, Franklin, 1917. Életrajzát lásd még: Koltai András: Batthyányné Lobkovicz Poppel Éva és udvara. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Debrecen, Csokonai Kiadó, é.n. 57–84.; Kincses Katalin Mária: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva özvegyi évei. In: R. Várkonyi Ágnes (összeáll.): *Nők a magyar történelemben.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1997. 64–84.

993 Levelezését lásd: *„Im küttem én orvosságot" Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.* Kiadta: Kincses Katalin. Budapest, ELTE Középkori és Kora újkori Tanszék, 1993.

ismeretei voltak. Nőgyógyászati, csecsemőápolási, meddőséggel kapcsolatos és számos egyéb problémájukkal a kor hazai nemesei leveleikben hozzá fordultak, mint azt a hazai orvoslástörténet nagy összegzője, Magyari-Kossa Gyula (1865–1944) felidézte: „tanultabb és keresettebb alig akadt nála abban a korban", valamint „többen fordultak hozzá levélben, mint a leghíresebb bécsi orvosokhoz".[994] A báróné „Thurzó György nádorispánnak a pozsonyi országgyűlésre személyesen szállított orvosságokat. Zrínyi György lábára fekély-flastromot küldött, Pázmány Péter érsek hozzá fordult fulladás elleni medicináért."[995]

Az ő kortársa volt Teleki Ádámné Wesselényi Mária, aki egy spanyol jezsuita szerző, Sarasa Alfonso Antonio (1618–1667) eredetileg latin nyelven írott, *Ars semper gaudendi...* című művét fordította le németből, és dolgozta át (a pietizmus eszményei szerint). Erről a Benkő József-féle levelezésgyűjteményben ez áll: „*Artem semper gaudendi,* az az: A Keresztény embernek hogy kell minden némű állapotjában örömmel, meg nyugodott szivvel lenni. Ezt írta volt déákul egy *Sarassa* nevű spanyol in quarto. Azután contrahalta Windheim, Erlangi Theologiai Professor, és ki adta Németül in 8vo. Ebből fordította a Grófné."[996] A könyv *Szüntelen való örvendezésnek mestersége* címmel jelent meg 1784-ben Kolozsváron,[997] előszava pedig még 1775-ben Kendilónán íródott.[998]

Ugyancsak a Benkő Józseftől ránk maradt levelek között szerepel az az adat is, hogy Bánfi Györgyné a *Veritatem Religionis Christianae, ex conversione Pauli Apostoli* című munkát fordította le németből. Erről a műről a levelezésben ez áll: „Ezt írta egy Litleton nevezetű tudós Anglus és Németre fordíttatván, ebből a Német exemplárából fordította Magyarra az Asszony."[999] Bizonyos tehát, hogy több művelt magyar nő is fordított teológiai munkákat a 18. században, ami nem pusztán jó nyelvtudást, de a vallási kérdésekben való jártasságot és a külföldi irodalomban való tájékozottságot is feltételezett.

A 18. századi tudós asszonyok közül mások mellett kiemelkedett a gyógyítással foglalkozó Zay Anna (†1733), akinek 1718-ban íródott *Herbárium* című munkája[1000] általa fordított szövegrészek mellett saját eredményeit is tartal-

994 Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* I. köt. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929.

995 Szállási Árpád: A Batthyány család orvostörténeti szerepe. *Orvosi Hetilap*, 1994. 135. évf. 10. 532.

996 *Benkő József levelezése...* i. m. 128.

997 *Szüntelen való örvendezésnek mestersége, melyet a Sarasa Alfons Antal deák könyvéből készített Windheim Krisztián Ernest, most pedig németből magyarra fordított.* Kolozsvár, 1784. Lásd erről: Az udvari és nemesi rokokó kultúra. In: *A magyar irodalom története.* http://mek.niif.hu/02200/02228/html/02/354.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

998 Egyed Emese: Ubi sunt? Lóna tündöklése. *Korunk*, 2009. október 47–54. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00154/index7ed8.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

999 *Benkő József levelezése...* i. m. 128.

1000 Zay Anna: *Mathilus Herbariumából összeszedegetett orvoskönyv.* Újabb kori, hasonmás kiadás: Zay Anna: *Herbárium.* Nyíregyháza, kiad. Fazekas Árpád, 1979. (A 18. században keletkezett orvos-

mazta. II. Rákóczi Ferenc kuruc generálisának, Vay Ádámnak a felesége lengyel emigrációjuk idején írta meg füveskönyvét, amit eredeti források felhasználásával készített, és férje halála után hazatérve Magyarországra is magával hozott. Szinnyei József adatközlése szerint ez a kéziratos mű, és Zay Anna másik, *Nyomoruság oskolája* című munkája is megvolt 1849-ig Bethlen Zsuzsánna nagyenyedi könyvtárában.[1001]

Az említett hölgyek szinte mindegyikéről tudjuk azt is, hogy kiválóan értettek a gazdálkodáshoz, szép kertjeik, gyümölcsöseik voltak. Leány korukban szőni, fonni, hímezni, varrni tanították őket, és ezt a tudást ők maguk is továbbadták. Ahogyan a fentebb idézett levelekből és egyéb forrásokból is kiderül, a hímzésmintákat, az öltéstechnikákat nagy becsben tartották, ahogyan Tarnóc Márton írja, a 16–17. században például nagy divat volt az aranyszállal készített török varrás, amit fogoly török nőktől tanultak a magyar nők.[1002] Szerinte az is biztosra vehető, hogy számos művelt asszony és leány azokban a századokban foglalkozott képzőművészettel és értett a zenéléshez, ám az ezekre vonatkozó forrásadatok nagyon hiányosak. A 16–18. század között íródott *inventáriumok*at (leltárakat) említi, amelyek szép számmal felsorolnak hangszereket is, arra azonban természetesen nem utalnak, hogy melyiken játszottak nők. Az első női zeneszerző Koháry Mária grófnő volt, aki 1770–1780 között írta meg E-dúr zongoraszonátáját.[1003]

A legtöbb művelt hölgy esetében meghatározó jelentőségű volt a szüleik, nagyszüleik, illetve férjük nevelő, példamutató ereje, hatása a tudományok megismerésében, abban, hogy a lányok megszerették a könyveket és a tanulást magát. Nevelésük szinte minden esetben családi keretek között folyt. Báró Wesselényi Istvánné Dániel Polixéna (1720 v. 1721–1775) például a század egyik legképzettebb asszonya volt, a tudós Dániel István báró lánya, az írónő Petrőczy Kata Szidónia unokája. A feljegyzések szerint – például Bod Péter *Magyar Athenas*-a szerint[1004] – már fiatal korában jól tudott görögül, és latinból fordításokat készített.[1005] Leginkább Bénédikt Pictet (1655–1724) svájci pap pietista erkölcstanának magyar nyelvre ültetésével[1006] vívta ki helyét a tudománytörténetben.[1007]

lással foglalkozó könyvek, kéziratok és feldolgozásaik bibliográfiai adatait lásd az alábbi oldalon: Sárdi Margit: *Gyógyító és háztartási receptek.* http://gyhreceptek.blogspot.com/ (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

1001 Szinnyei József i. m. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

1002 Tarnóc Márton i. m. 14.

1003 Uo. 18. (Koháry Mária művét 2000-ben Sopronban nagy sikerrel adták elő a Régi Zenei Napok program keretében. Lásd erről: Mikusi Balázs: Egy szűk esztendő. *Muzsika*, 2000. augusztus, 43. évf. 8. szám, 22.)

1004 Bod Péter: *Magyar Athenas*... i. m. 295.

1005 Lásd még róla: Kőváry László: Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Báró Dániel Polixena. *Család könyve*, Pest, 1856. II. évf. 210.

1006 Németh S. Katalin i. m. 54.

1007 A mű magyar adatai: *A keresztyén etikának summás veleje.* Kolozsvár, 1752.

Deáki Filep Pál (†1779) református lelkész,[1008] aki egy időben Wesselényi István és Dániel Polixéna gyermekeinek (például idősebb Wesselényi Miklósnak) a nevelője[1009] is volt, a Benkő József-féle levelezésben fennmaradt írásos feljegyzésben azt az adatot is közölte, hogy Polixéna készített egy művet a predesztinációról.[1010]Nagyanyjáról, akit ugyan személyesen nem ismerhetett, de próbált követni, Dániel Polixéna az alábbiakat írta egyik fordításának elején: „nem vólt az eleitöl-fogva a' Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a' Tudományok és a' Könyvek' irása körül foglalatoskodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlekezetü Nagy-Anyám is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lörintz Urnak kedves Élete Párja' a'ki vala, a' mi Magyar Nemzetünk hasznára a' Német Nyelvböl Magyar Nyelvre három jeles könyveket fordíta. [...] Szükség vólt tehát énnékem ezen Bóldog Emlekezetü Édes Nagy-Anyámat-is követnem, a' mennyire a' nékem adatott Kegyelem engedte, ha többre nem érkezhetném-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával".[1011]

A női törekvések első hazai szószólóját is tisztelhetjük Polixénában, hiszen – miként V. László Zsófia írta: „korát messze megelőzve mondta ki a nők tanuláshoz, szellemi munkához való jogát anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a hagyományos női szerepeket: a feleség, az anya és a háziasszony kötelességeit".[1012] A források megőrizték azt, hogy a „Magyar Minerva" nem csupán művelt és tehetséges nő volt, hanem gyermekei neveltetésére nagy gondot viselő édesanya is. Tizenkét gyermeke közül öt élte meg a felnőttkort, közülük Wesselényi Polixéna azonban még anyja halála előtt, 1764-ben elhunyt. Az őt búcsúztató versekből tudjuk, hogy kiváló nevelést kapott: „az Deák Literaturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelvben; Geographiában; Históriában; Arithmeticában; például mások elött lehetö gyönyörüséges Kalli gráphiában, Kéz irásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a' minden Túdományoknak Királynéjában a Theologiában, tellyes Sz. Irásban, Édes Úr Aszszony Anyjának

1008 Deáki Filep Pál, Deáki Filep József erdélyi református püspök fia 1767 és 1777 között volt Kolozsváron lelkész. Bár 1773-ban kinevezték Marosvásárhelyre teológia professzornak, ő nem ment oda, és ebben jelentős szerep jutott kolozsvári híveinek is, akik nem akarták elengedni. Életrajzához sok egyedi adalékot szolgáltat az alábbi mű: Török István: Deáki Filep Pál életrajzához. *Erdélyi Múzeum*, 1896. 13. évf. 10. sz. 475–480.

1009 A családnál való nevelősködéséről lásd például: Kazinczy Ferenc: XXV. levél. In: Uő: *Erdélyi levelek.* Szerk., szöveget gondozta, jegyzeteket és az utószót írta: Kováts Dániel. Budapest, Eötvös Kiadó, 2008. 176.

1010 Benkő József Pataky Sámuelnek írt levele. (A levél előlapján szerepel Deáki Pál feljegyzése.) Középajta, 1781. március 29. In: *Benkő József levelezése.* Kiad. Szabó György – Tarnai Andor. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1986. 128.

1011 Piktétus (Pictet) Benedek: *A' keresztyén ethikának summás-veleje...* Deákból Magyarra fordíttatott... Daniel Poliksena... által... Kolozsvár, 1752. 8–9. Idézi: V. László Zsófia: Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva". Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. *Sic Itur ad Astra* 2008. 58. szám 152.

1012 V. László Zsófia: *Daniel Polixéna...* i. m. 150.

[...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem".[1013] Lánytestérei, Mária, Zsuzsanna és Kata is hasonlóan kiváló, sokoldalú nevelést kaptak a szülői házban, és valószínűleg a fiú, Miklós nevelését irányító Cornides Dániel, majd távozása után Deáki Filep Pál is foglalkozott velük.[1014]

A lánynevelésben, a női élet mindennapjaiban is jó segítséget nyújtottak azok az életvezetési tanácsadó könyvek, amelyek (többnyire külföldi művek fordításaként) a 18. századi Magyarországon megjelentek.[1015] Ezek is bizonyítják azt a tényt, amit Bod Péter megemlített a Lorántffy Zsuzsannáról írott életrajzi ismertetésében: ebben az időszakban nőtt az olvasni tudó nők száma. „Panaszolt nemrégen is egy erdélyi író azon, hogy a mi földünk sok olyan asszonyokat nevel, akik félretévén az orsót, guzsalyat, a Sz. Írás olvasásán töltik az időt; melyet szájokban forgatván bátron megtámadják még a theologiában tudós embereket is."[1016] Az olvasni tudó nőkre vonatkozó adatok találhatók még Bod Péter leveleiben is, olyan asszonyok nevei, akik beszerzendő könyvek listáját és könyvvásárlásra fordítandó pénzt adtak neki és más papoknak. „A méltóságos gróf asszony, Teleki Józefné assz. őnagysága a nyáron is egynehány felé, magam is jelen levén akkor őnagyságánál, adott papoknak lajstromot, hogy micsoda könyveket vennének meg, ha előakadnának, nézvén abban nagyrészt a Méltóságos Úrra is."[1017] Ugyanakkor az is kiderül egyik, idősebb Teleki Ádámnak írt, a gróf fiának a nősülését sürgető leveléből, hogy jó feleségnek inkább a házias, mint a tudományokkal foglalkozó nőt tartotta: „Tudja Nagyságod jól a maga példájból is, hogy az méltóságos Teleki famíliában való úrfiak véteknek tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos famíliában, hanem ha magok Ulissesek voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar."[1018]

Jóllehet a Németh S. Katalin által idézett, Csepregi Turkovics Ferenc (1700–1758) által tartott, barokkos túlzásoktól sem mentes halotti beszédben a lelkész

1013 Huszti György: Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja.... In: *drága virtusokbol épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagysgának... feleségéhez valo... hüségének jeléül emelt... Kemény Simon.* Kolozsvár, 1765. Idézi: V. László Zsófia i. m. 157.

1014 V. László Zsófia: *Daniel Polixéna…* i. m. 156.

1015 Lásd ezekről: László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány". Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, Argumentum, 2007. 227–245.

1016 Bod Péter: *Magyar Athenas*... i. m. 362.

1017 Bod Péter levele Ráday Gedeonnak. Magyarigen, 1756. szeptember 20. In: Bod Péter: *Magyar Athenas*... i. m. 469.

1018 Bod Péter levele Teleki Ádámnak. Magyarigen, 1764. szeptember 5. In: Bod Péter: *Magyar Athenas*... i. m. 483–484.

úgy fogalmazott, hogy „könnyebb a' Menny' bóltozatján fénylö Éjjeli Fáklyákat, mint az Aszszonyi-Nemnek a' tudós Világ' Egét ékesgető Tsillagait, kerek számban előadni: nem lévén a' Tudományoknak olly Részei, mellyeket az Aszszonyi-Nem ditséretesen el-nem járt vólna",[1019] a 18. század végéig hazánkban és külföldön is inkább ritkaság, semmint mindennapos jelenség volt a tudományokkal foglalkozó, elismert eredményeket felmutató asszonyok alakja.

[1019] Csepregi Turkovics Ferenc: *Halotti oratio gr. Teleki Ádámné, Wesselényi Zsuzsánna grófnő felett*... i. m. Idézi: Németh S. Katalin i. m. 61. (A református lelkész más asszonyok temetésén is mondott beszédet, lásd például: Uő*: Halotti oratio*... melyet... Korda Borbála asszonynak, Farnasi Keczeli István uram... házastársának temetési tisztességi napján mondott... Baboczon... 1728. eszt. Kolozsvár; Uő: *Halotti oratio a koronáról melyet Torotzkai Ágnes asszony... losonczi Bánffy György házastársának... teste fölött elmondott* 1733. máj. 31. Kolozsvár.)

HONI MŰVEK ÉS VITÁK A LÁNYNEVELÉSRŐL ÉS NŐI MŰVELŐDÉSRŐL A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A felvilágosodás eszméi Magyarországon

Magyarországon a felvilágosodás – eltérően a nyugat-európai történésektől – nem a fennálló társadalmi rend ellenében, hanem éppenséggel az állam, a Habsburg-dinasztia közvetítésével jelent meg, és először a Bécshez kötődő testőr-íróknál, az udvar szolgálatában álló arisztokratáknál jelentkezett a hatása. A hazai felvilágosodást a régebbi irodalomtörténet Bessenyei György *Ágis tragédiája* című, 1772-ben írott, Mária Teréziának ajánlott művétől számította, ma már azonban közismert, hogy az új eszméket tükröző külföldi olvasmányok már az 1760-as évektől széles körben jelen voltak a hazai nemesség családi könyvtáraiban. Sőt, Kosáry Domokos kutatásai azt mutatják, hogy az új társadalmi törekvések első jelei már az 1740-es években megmutatkoztak, és a növekvő prosperitás, a belső béke hatására a nemesség egy része kezdett „elfordulni a vallásosság régi, szigorú formáitól és a jezsuiták iskolarendszerétől. A piarista rend nagy iskoláiban, amelyek jobban alkalmazkodtak a korszerűbb nemesi igényekhez, az 1750-es évektől fogva már az Itáliából átvett eklektikus „új filozófiát", és benne Newton fizikáját tanították. A protestánsok pedig, a másik oldalon, a német, svájci és holland egyetemekről hozták haza – külföldi tanulmányaik befejeztével – az új, tudományos eredményeket."[1020]

Hazánkban ez az eszmeáramlat csupán a társadalom szűk felső rétegét érintette meg, és a 18–19. század fordulójára hatása leginkább a nemzeti nyelv és nemzeti kultúra fejlesztésében ragadható meg. Bessenyei *A Magyarság* című, 1778-ban írt röpiratában így fogalmazott: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet se tehette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta.

[1020] Kosáry Domokos: Felvilágosodás Magyarországon. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 125.

Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem."[1021] Későbbi, 1781-ben írt *Egy Magyar Társaság Iránt Való Jámbor Szándék* című művében pedig szorgalmazta egy, a tudományos magyar nyelvhasználatot fejlesztő tudós társaság létrehozását. Bessenyei köréhez több hazai szerző és fordító is tartozott az 1770-es években. Például az erdélyi Báróczi Sándor[1022] (1735–1809) és Barcsay Ádám (1742–1806). Számos további író és költő emelhető ki a századvég magyar irodalmi életéből, és olyan irodalmi-nyelvészeti viták, amelyek jól tükrözik a kor szellemi pezsgését. 1712 és 1790 között mintegy 15 000 könyv jelent meg hazánkban, ezek túlnyomó része a két utolsó évtizedben, és az évszázad második felétől jelentős fellendülésnek indult a sajtótermékek kiadása is (először német, majd mindinkább magyar nyelven).[1023] Az 1780-as évek végén az országban körülbelül 30 nyomda működött, és az olvasóközönség száma folyamatosan emelkedett.

Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy „a felvilágosodás hatására nemcsak a magyar nemzeti kultúra kialakulása indult meg, hanem kezdetét vette a nemzeti ébredés a történeti Magyarország többi népeinél is, elsősorban a horvátoknál, szerbeknél, szlovákoknál és románoknál."[1024]

Erdély felvilágosodás kori műveltségi állapotairól – előzményként áttekintve a 17. századi protestáns Fejedelemség nyugati (angol, holland) eszmékre fogékony teológiai gondolkodóinak, a társadalom valamennyi rétege előtt megnyitott kollégiumok diákjainak és tanári karainak szabad szellemét, a barokk ottani hatását, ugyanakkor az erdélyi magyar kultúra megőrzését – többek között Mályusz Elemér írt összefoglalást. Az Erdélyben élő magyarok, székelyek és szászok körében szerinte kialakult a 18. századra az a polgárság, amely hordozója tudott lenni a felvilágosodás eszményeinek, ám ott a politikai-gazdasági hatalom alakulása miatt inkább a barokk (a törökök kiűzése után, Erdély elméletben való függetlensége mellett a Habsburg császári udvar által közvetített) hatása érvényesült.[1025]

A 18. századi felvilágosodás eszményei Európa különböző országaiban leginkább a szalonok világában terjedtek. Ezek Franciaországban jelentek meg először, és a királyi udvar merev kötöttségeivel szemben lehetővé tették a szabad véleménynyilvánítást, a tudományos és irodalmi, művészeti kérdések felett folytatott vitákat. A társasági életnek hamar olyan kedvelt színtereivé váltak, ahol nem csupán az arisztokrácia, hanem a feltörekvő polgárság tagjai is kife-

1021 Bessenyei György: *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790.* (S. a. r. Bíró Ferenc), Budapest, Argumentum – Akadémiai Kiadó, 2007. (A röpirat elemzését lásd Bíró Ferenc: Magyarság (Bessenyei György programjáról), *Irodalomtörténet*, 2004/2., 230–254.)

1022 Tőle lásd az alábbi művet: *Báróczy Sándor feljegyzései a magyar nemesi testőrség életéből 1760–1800-ig.* Összeállította: Krudy Ferenc, ford.: K. László József, Budapest, M. Kir. Hadilevéltár, 1936.

1023 Kosáry Domokos: *Felvilágosodás Magyarországon...* i. m. 125.

1024 Felvilágosodás és nemzeti ébredés Magyarországon. Összeáll.: Katus László. In: *Magyar Virtuális Enciklopédia.* http://www.hunfi.hu/nyiri/enc/1enciklopedia/fogalmi/torttud_magy/felvilagosodas_magyarorszagon.htm (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

1025 Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában...* i. m. 161–194.

jezhették gondolataikat, és a szalonok a férfiak szereplése mellett a nők művelődésére is keretet biztosítottak. Olyan társalgási témák merültek fel, amelyek élénken foglalkoztatták a korszak emberét, és ezeket az értelem és nem a vesszekedés segítségével próbálták megvitatni, körüljárni. A korszak leghíresebb francia szalonját egy hölgy, Mademoiselle de Lespinasse (1732–1776) működtette, akinél az akkori szellemi élet olyan kiválóságai fordultak meg rendszeresen, mint d'Alambert (1717–1783), Condorcet (1743–1794) és Turgot (1727–1781). A szalonok világát nem csak számos írott forrás, hanem korabeli festmények segítségével is felidézhetjük. Az egyik legismertebb Lemonnier képe, amelyet Geoffrin asszony (1695–1777) szalonjáról festett: itt a túlnyomórészt férfiakból álló, népes hallgatóság előtt az Enciklopédiából olvasnak fel részleteket. Egy angol utazó, John Rutledge valószínűleg nem véletlenül jegyezte meg látván a francia szalonok világát, hogy „Franciaországban bármit mondanak, abból az asszonyok hangja hallatszik ki, és bármit tesznek, az az asszonyok akarata szerint történik."[1026]

Magyarországon is említhetünk olyan szalonokat, amelyeknek a működtetésében nők is részt vettek. Ilyen volt például a Komáromban élő Fábián Julianna (1765–1819), aki nemesi származása ellenére főkötők készítésével próbálta kiegészíteni csizmadia férje, Bédi János keresetét, ám szerény életkörülményeik ellenére otthonuk irodalmi szalonként működött a 18. század végén. Julianna verses formában levelezett Gvadányi Józseffel (1725–1801), a kor ünnepelt írójával, aki biztatta írásművei kiadására.[1027] Az asszonyt – Molnár Borbála, Vályi Klára[1028] és Csáki Katalin[1029] mellett – a haza „ékesen verselő leányai" között említette az 1823-ban kiadott *Magyarok esmérete* című könyv.[1030]

A korszakban szintén divatos, jeles tudósokat és államférfiakat is tömörítő szabadkőműves páholyokról viszont meg kell jegyeznünk, hogy azok sehol Európában nem vettek fel nőket a tagjaik közé, és egy-egy ritka kivételtől eltekintve ez volt a helyzet a felvilágosodás idején egyre-másra alakuló akadémiáknak, tudományos társaságoknak az esetében is.

1026 Idézi: S. Nagy Anikó: *Szalonok és teaestélyek.* http://www.terebess.hu/tea/snagy10.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

1027 Fábián Julianna: *Verses levelezés, a melyet folytatott gróf Gvadányi József magyar lovas generális nemes Fábián Juliannával, nemes Bédi János élete párjával, melybe több nyájas dolgok mellett, királyi Komárom városába történt siralmas földindulás is leirattatott és a versekbe gyönyörködők kedvéért kiadattatott.* Pozsony, 1798.

1028 Vályi Klára szülésznő, Csokonai levelezőtársa, verselő hölgy volt, aki Fábián Julianna komáromi szalonját is látogatta. Versei például a *Méla Tempe. A régi isten aszszonyoknak mulató virágos kertyek. Az versekkel mulatni szeretők számára készítette* címmel, 1807-ben Vácon kerültek kiadásra. http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=nagyuska&pid=15952 (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

1029 Csáki Katalin írónő 1726 és 1794 között élt.

1030 Csétsenyi Svastits Ignácz: *Magyarok esmérete.* Pesten, Petrózai Trattner Tamás' betüivel 's költségével, 1823. 330.

A szalonok a 19. század első felében is a művelődés nagyon fontos színterei voltak: olyan városi otthonok, amelyek ajtajai nyitva álltak a korszak fiatal művészei, írói, politikusai előtt. A 18. századhoz hasonlóan külföldön és Magyarországon is több példát találhatunk arra vonatkozóan, hogy hölgyek működtettek efféle szalonokat. Kazinczy Ferenc például csodálattal számolt be özvegy Beleznay Miklósné báró Podmaniczky Anna pesti házáról, ahol kiváló elmék forgolódtak. Karacs Ferencék otthona is említhető mint olyan helyszín, ahol jeles férfiak és nők gyűltek össze a reformkorban, hogy művészetekről, tudományos és politikai kérdésekről beszélgessenek. Fábri Anna elemző munkája szerint a hazai reformkorban „A főúri hölgyek nem szervezői, nem kimunkálói akartak lenni a szellemi életnek, helyzetüknél fogva nem is igen vállalkozhattak volna rá, hogy maguk teremtsék meg a művelődés és a kultúraterjesztés kereteit. Ők olyan társas életre vágytak, amelyben a Bécsben élők részesültek – adottra, kidolgozottra, amelyben a szellemi élvezetek dominálnak, az együttlét örömei: a társalgás és a zene; amely őértük van, s nem pedig ők érte."[1031] A század derekán kiemelkedett a fővárosban Wohl Janka irodalmi szalonja, ahol többek között megfordult például Arany János, Jókai Mór, Liszt Ferenc, Zichy Géza, Ballagi Mór.

A női művelődés új formája: az olvasás térhódítása

A 18–19. század asszonyai számára fokozatosan, és a 19–20. század fordulója előtt csak viszonylag lassan nyílt lehetőség a magasabb műveltség elérésére és a családi otthonon kívül eső (nem iskolai) művelődésre. A kora újkorban és a felvilágosodás korában a női művelődés leginkább az otthon keretei között folyt, a korszak híres szalonélete is egy-egy családi otthonhoz kapcsolódott. Az olvasni tudó lányok és nők számának gyarapodása, a könyvek és a sajtótermékek kiadásának ezzel párhuzamosan végbemenő, a 19. század második felére komoly üzleti vállalkozássá formálódó felfutása jelentette az egyik igazi változást. A nők nyilvános színtereken való megjelenése, művelődési igényeikhez vagy szakképzettségükhöz kapcsolódó egyleti tevékenységük újabb fontos lépés volt a lehetőségeik kiszélesítését illetően. A 19. század színházak, múzeumok, nyilvános könyvtárak, majd mozik sorát életre hívó, a közlekedést forradalmasító, a városi tereket gyökeresen átalakító időszaka nagyban hozzájárult a művelődési lehetőségek nemek közti egyenlősödéséhez, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a társadalmi rétegek elkülönülése, a vidéki és városi lehetőségek különbözősége a 20. században is meghatározó maradt.

Az elmúlt évtizedekben világszerte – így hazánkban is – számos olyan elemzés született, amelynek középpontjában a női művelődés, ezen belül kiemelten

1031 Fábri Anna: *Az irodalom magánélete...* i. m. 84.

az olvasás története áll. Kötetek vagy könyvfejezetek íródtak magának az olvasásnak,[1032] és ezen belül a női olvasói szokások[1033] alakulásának történetéről.

A kutatók a 18. századról – amikor az irodalom és a sajtókiadás kezdett mind jobban kibontakozni Magyarországon is – mint olyan időszakról beszélnek, amikor létrejött az „olvasás forradalma". Kosáry Domokos például azt írta erről, hogy a felvilágosodás céljai közé tartozott magának az olvasásnak az elterjesztése, és II. József uralkodása alatt a nagyobb városok könyvkereskedései hazánkban is „kis szellemi központok" lettek, a könyvtárak pedig kezdték megnyitni termeiket a nyilvánosság előtt.[1034] Pogány György szerint ez a változás, amely Európában főként a nők és a fiatalok között jelentkezett, voltaképpen azokat a folyamatokat foglalta magában, „amelyek során tömeges formában megtörtént az áttérés az intenzív, vagyis a közösség által szabályozott, kevés számú, normatív, főként vallásos szövegek olvasásából az extenzív, a modern, szekularizált, individuális, sokféle és változatos, többnyire szórakozás céljából történő olvasásra."[1035] A felvilágosodás kora művelődési szempontból tehát az egész nyugati világban jelentős változásokat hozott: Angliában már a 18. század közepén olvasói klubot alapítottak az előkelő hölgyek. Könyvesboltok és kölcsönkönyvtárak nyílottak, és a nyugati világban mind jobban kibontakozó regényirodalmat egyrészt éppen a női olvasók, az ő érdeklődésük és ízlésük táplálta és serkentette. Pogány György fentebb már említett tanulmányában idézi Rousseau *Vallomások* című művének egy részletét, ahol a szerző arról számolt be, hogy *Új Heloïse* című művének párizsi boltokba kerülését milyen izgatott várakozás előzte meg a női olvasók részéről, és kiemeli, elolvasása után közülük sokan idegösszeroppanást és sírógörcsöt kaptak.[1036] A német irodalomban pedig valóságos „Werther-láz" tört ki Goethe *Az ifjú Werther szenvedései* című műve nyomán. A korábbiaktól lényegesen eltérő új irodalmi műfajok, különösen a „románok" megjelenése Magyarországon is nagyban hozzájárult a női olvasóközönség kialakulásához.

Számos olyan, a változásokat jól tükröző mű született a század során, amelyekben az olvasási szokásokról és/vagy a korban ajánlott olvasmányokról esik szó. Ezek egy része általános, csak kisebb részük szól kifejezetten a korszak női

1032 Lásd például az alábbi műveket: Lyons, Martyn: *A History of Reading and Writing in the Western World.* Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2009; Uő: *Le Triomphe du livre. Une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle.* Paris, Éd. Promodis, 1987.; Uő: *Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Women, Peasants.* Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2001.; Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

1033 Pogány György: Nézetek a női olvasásról Magyarországon. *Könyvtári Figyelő*, 2008/3. 54. évf. 450–462.; Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban...* i. m. 321–380.

1034 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon...* i. m. 554.

1035 Pogány György: *Nézetek a női olvasásról Magyarországon...* i. m. (osz. n)

1036 Uo. (osz. n)

olvasóiról, illetve nőolvasóihoz, ám ez már önmagában is újdonság és forradalmi változás, hiszen a 18. századot megelőzően néhány kivételes asszonytól eltekintve nem létezett még a „női olvasóközönség", és azok, akik (Erdélyben és Magyarországon) híres könyvgyűjtő hölgyek voltak, többnyire vallásos tárgyú munkákat olvastak, miként például a fentebb már említett Árva Bethlen Kata. A században mind több és több hazai forrásban is feltűnt az olvasással, a sokszor kifejezetten a női olvasókkal kapcsolatos gondolat, ajánlás vagy intés, kritika. Horváth Györgyi egy írásában a korszak olvasási útmutatóinak, helyes olvasásra nevelő könyveinek valóságos *boom*-járól írt, kifejtve, hogy ezek a művek – ellentétben a 'hagyományosan' klasszikus szerzők szövegeinek olvasására való felkészítéssel – „kifejezetten a kortárs szövegek olvasásának helyes módjára oktattak".[1037] Jóllehet a férfiak többsége eleinte nem tartotta helyesnek, ha a hölgyek a vallásos tárgyú műveken kívül mást, főleg regényeket olvasnak, a 18. század végére már nem annyira az olvasás tényéről, inkább a művek helyes megválasztásáról írtak és vitatkoztak, mégpedig néhány művelt nő diskurzusba történt bekapcsolódásával. Ekkoriban változott meg jelentősen az az álláspont, amit prédikációiban Pázmány Péter fejtett ki, és amelyik katolikusok és protestánsok körében is hosszú időn át tartotta magát. Ugyanakkor arra is figyelmeztetnek a témával kapcsolatos források, illetve a női olvasóközönség kialakulásával kapcsolatos korabeli kontextusnak a kutatói, hogy a latin nyelvű művek olvasása a felvilágosodás korában is férfi privilégiumnak számított, illetve hogy „az olvasástípusok [...] az olvasás helye, tárgya, sőt közönsége szerint is nemileg kódoltakká váltak, az illegitim, „rossz" olvasásmódok pedig nagyrészt feminizálódtak".[1038] Vagyis nem csupán a latin nyelvű olvasmányok megismerése, hanem azok és más művek nyilvános színtereken történő, közös, hangos olvasása sem lett széles körben elterjedt a korabeli női társadalomban. A nők számára az olvasás többnyire magányos, csendes, a magánszférájukhoz tartozó tevékenység lett.

Az olvasással kapcsolatos korabeli gondolatokat nem csupán jeles íróink munkáiból meríthetjük, hanem esetenként még orvosi munkákból is. Erre példa a század közepéről Mátyus István *Diætetica* című könyve, amelyben az ókori felfogás alapján alkotott orvosi-lélektani kategóriákhoz a szerző olvasási tanácsokat is rendelt *Az Elmének Indulatairól* című fejezetben. Azt tanácsolta például, hogy a kolerikusok ne olvassanak tragédiákat, a szangvinikusok buja és szerelmes komédiákat, a melankolikusok halotti és egyéb keserves énekeket.[1039] Nem tartotta helyesnek a szomorú vagy vad képek nézegetését sem, és elsősorban a Szentírás olvasását ajánlotta mindenkinek.

1037 Horváth Györgyi: *Női olvasás...* i. m. 37.

1038 Uo. 37–38.

1039 Mátyus István: *Diætetica*. 1762. Az Elmének Indulatairól. CCCXCII. szakasz 489.

A „helyes" olvasmányok megválasztása egy másik, a 18–19. század fordulóján mind hangsúlyosabbá váló céllal: a nemzeti nyelv fejlesztésével, ápolásával is nagyban összefüggő kérdéssé vált. Egy 1773-ban Kolozsváron kiadott műben azt emelte ki a szerző, hogy az olvasási kedv előmozdításához nagyon fontos, hogy nemzeti nyelven írott vagy arra lefordított könyvek álljanak az olvasóközönség rendelkezésére. A korban hatalmas népszerűségnek örvendő, Tordai Sámuel által németből fordított, eredetileg Christian Früchte-gott Gellert (1715–1769)[1040] által írt *Leben der Schwedischen Gräfin von G**** (G. svéd grófné élete*)* című, 1747–1748-ban megjelent levélregény erdélyi kiadásának elején többek között ez áll: „Már régtöl fogva vádoltatik, söt gyaláztatik a' mi Magyar Nemzetünk, azért, hogy a' Könyvek' olvasására nem sok kedve vagyon: leg-alább bizonyos-is az, hogy arra még eddig nintsen ollyan közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek. Az Ánglusok, Frantziák, Belgák, és egyszóval egész Európának majd minden egyéb Nemzetei annyira gyönyörködnek ezen leg-örvendetesebb, és leghasznosabb idö-töltésben, t. i. a' jó Könyvek' olvasásában, hogy az ö született Nyelveken minden esztendöben, újjabb Könyvek nagy számmal nyomtattatnak, és az ö Tudósaik azoknak írásában; söt sok számtalan, idegen nyelven íratott Könyveknek magok nyelvekre való fordításában-is fáradhatatlanok, mivel ha azon Munkájoknak semmi egyéb hasznát nem látnák-is, elég jútalomnak tartják azt az örömöket, hogy az ö elmés Irásaikat mindenek örömmel fogadják, és azokat nem tsak a' Tudósok, hanem az Aszszonyok, Köz-Emberek, söt a' Szolgák, 's Szolgálók is haszonnal olvassák."[1041] (A nagy érdeklődést kiváltó mű 1778-ban Szlavinczai Sándor István fordításában is napvilágot látott, *Gxxx-né nevezetű Svédi Grófnénak rendes történeti* címmel.)

A mű, Gellert meséihez hasonlóan tehát igen népszerű olvasmány volt a századforduló Magyarországán is, ahogyan Kazinczy Ferenc írta, külön is utalva a művet olvasó nőkre: „… a XVIII. századnak mintegy közepéig alig jelent meg oly munka, mely […] figyelmünket magára vonhatná. A hosszas hallgatás végre a nagy Therézia utolsó tizedében leve gazdagon kipótolva. Harcolóink a prussziai két vérengző háború alatt a németeknek már virágzani elkezdett literatúrájokkal derekasan megismerkedtek, s midőn a táborból honjaikba megtértek, minden magyar ifjú, minden magyar leány olvasta a Gellert szép meséit s Svédi grófnéját s a Rabener szatíráit. Nem kevesen Hallert és Hagedornt is ismerték. A Friedrich fénye hazánkat is eltöltötte, mint az egész egyéb Európát, s akik idehaza nemigen láthattak könyveket teremni, több csudálni valót leltek azon a királyon, aki köny-

1040 Gellert életéről, műveiről, pedagógiai gondolatairól lásd a szülőhelyén, Hainichenben található múzeum anyagait: http://www.gellert-museum.de/index1024.php (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

1041 *A' Svétziai Grófné G**né Aszszony' Élete.* Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott Gellert által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordittatott. Kolo'sváratt, Nyomt. A Ref. Coll. Betüivel, 1772. (Az eredeti német mű az irodalomtörténészek szerint Richardson *Pamela* című regényének gyenge utánzata.)

veket csinál, mint aki hadakat ver. –...Horizonunkon egy gyönyörű új hajnal emelkedett fel, de még nehéz ködök késleltették a szép nappalnak fényfellövelését."[1042]

Hazánkban a 18. század végén jelent meg a nyugati országokban akkor már bő évszázados pályát befutott levélregény, és a műfajhoz tartozó irodalmi alkotások hamar kedvelt olvasmányok lettek a nők körében is. Magyar nyelven először Kazinczy Ferenc tollából volt olvasható a *Bácsmegyey* (1789-ben), majd 1793-ban Mészáros Ignác fordításában a *Montier asszony levelei*[1043] és a szerző *Magyar Szekretárius*-a.[1044] Kármán József pedig az 1794–1795-ben folytatásokban közzétett *Fanni hagyományai* című levélregényével adott olvasnivalót nők sokaságának a kezébe. A mű nem csupán mint korabeli, nőkről és leginkább nőknek szóló alkotás állhat érdeklődésünk előterében, hanem amiatt is, mert elsősejlik belőle (irodalmi formában) az olvasó nő alakja, aki például Gessner *Idyllái*-t[1045] olvassa... Bíró Ferenc egy tanulmányában említi, hogy a levélregény műfajában valójában az az 1780-as évek elején kiadott mű volt az első magyar nyelven olvasható munka, amit a Báróczi Sándor irodalombarát köréhez tartozó testőr, Bíró László készített a francia Madame de Graffigny *Lettres d'une péruvienne* (Egy perui nő levelei) című, eredetileg 1747-ben megjelent könyvéről.[1046]

A női körökben is egyre általánosabbá váló olvasási kedv több olyan írást is életre hívott, amelyek az olvasás tanításához, helyes módszereinek megválasztásához, illetve a lányok és asszonyok számára megfelelő olvasmányok megválogatásához adtak tanácsokat. Ez nagyon lényeges erkölcsnevelési kérdés is volt, hiszen a női olvasókra jellemző, fentebb már kifejtett magányos olvasás szokása felvetette azt a problémát, hogy a nők (és a fiatal lányok!) különösebb kontroll nélkül, illetve nevelőnőjük, tanáruk, szüleik éberségét 'kijátszva' bármit és bárhogyan olvashatnak. Kis János 1799-ben megjelent kalendáriuma például *A' mohón olvasásnak káros voltáról* címmel közölt egy fejezetet, amelyben az alábbi gondolatokat összegezte: „A' testnek 's a' léleknek tehetségei sok tekéntetben hasonlítanak egymáshoz. A' szem nem vehet úgy fel 's nem vi'sgálhat úgy meg

1042 Kazinczy Ferenc: A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől. Pályaírás. (Részlet a tübingai pályaműből). In: *Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok.* Válogatta: Szauder Mária. http://mek.oszk.hu/07000/07016/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.14.)

1043 A mű teljes címe: *Montier asszonynak a maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei.* Francia eredetije: *Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses*. Bruxelles, 1756.

1044 Bódi Katalin: A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003. CVII. 4–5. sz. 486.

1045 Szigethy Gábor regényhez fűzött megjegyzése szerint: „Salomon Gessner (1730–1788) svájci író a korban rendkívül népszerű pásztorregényét Kazinczy Ferenc fordításában – Geszner' Idylliumi – Kassán, 1788-ban adták ki; e magyar nyelvű kötetet idézi Kármán József." Szigethy Gábor: Előszó. In: Kármán József: *Fanni hagyományai.* Talentum: Akkord, Budapest, 1998. (A mű digitális változata: http://mek.oszk.hu/00700/00722/00722.htm A letöltés ideje: 2018.07.12.) o. n.

1046 Bíró Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék. Báróczi Sándor és „testőríró" barátai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978. 20.

egy nagy térséget, mint valamelly közellévő egyes dolgot. Észre veszi 's meglátja ugyan az öregebb részeket, de a' kissebeket nem, ha még olly szépek is ezek. Így a' lélek is, ha sok tudományokra kiterjeszkedik, ritkán jut egyikben is valamelly tökélletességre: 's a' mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy az, a' ki a' könyveket mohón elnyeli 's inkább sokaságokra 's új vóltokra, mint jelességekre teként, ritkán bír nagy tudománnyal. Ifjabbik Plinius, a' kinek olly igaz 's olly szépen kifejezett gondolatjai vagynak, azt javasollya, hogy kevés könyveket olvassunk, de szorgalmatosan."[1047]

Az olvasás mint művelődési, ismeretszerzési, szórakozási forma a korszak művelt asszonyainak leveleiben, naplóiban is többször említésre kerül. Például Újfalvy Krisztina 1797. április 13-án írott levelében, ahol is többek között azt fejtegette, hogy a lánynevelés vagy az olvasás hasznosabb-e a nők szempontjából. Így gondolkodott: „Hogy a megért elméjű s szép tapasztalású leánynál s asszonynál többet tészen az olvasás, mint sok helyen a tanítás, ezt én elhiszem; de hozzá adom, hogy ez szinte olyan ritkán kerül elé, mint az üstökös csillag..."[1048] Úgy vélte, hogy mindenféle könyvet olvashatnak a lányok és a nők, „de úgy, hogy elébb készíttessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására".[1049] Szerinte különösen ajánlatos a lányok számára a honi történelem és a természet világának a megismerése, illetve a vallásos olvasmányok tanulmányozása, a szerelmes regények egy részét pedig kerülendőnek tartotta. Molnár Borbála 1797. július 24-én kelt levelében válaszként azt írta barátnőjének, hogy a regények között szerinte is szelektálni szükséges, és csak az erényre nevelő műveket szabad olvasni egy lánynak, de még ezeknél is jobbnak tartotta a valóságos történeteket, ő is a nemzeti múlt és más országok szokásainak megismerését, továbbá a Szentírás olvasását javasolta.[1050]

Campe híres nevelési tárgyú művének[1051] Dapsy József által fordított magyar változatában, az 1802-ben kiadott *Theophron* című munkában részletes leírás áll arról, hogy kit lehet érzékenynek tekinteni, és példaként a szerző a regényeket olvasó, a háztartási munkákal nem törődő nőket hozza fel: „Ha te p. o. hallod, hogy valamely szép nembéli semmiről sem beszél édesdeben, mint az ő Románok olvasásáról [...], ha látod, hogy az ő házi eszközei rendetlenül vagynak; mivel ő magát inkább a' szép olvasásra, a' gyengéded levelezésre és a gondba merülés-

1047 Kis János: *Kalendáriom és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre.* Pozson, Kiadta Kis János Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1798.

1048 Fábri Anna: *A nő és hivatása...* i. m. 49.

1049 Uo. 50.

1050 Uo. 50.

1051 Campe, Joachim Heinrich: *Theophron oder Der erfahrne Rathgeber für die unerfahrne Jugend: zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig. Dritte gänzlich umgearbeitete Ausgabe.* Schulbuchhandlung, Braunschweig, 1790.

re adja, mint sem azokat a házi és gazd'aszszonyi foglalatosságokat vinné végh-hez, mellyek kötelessége szerént valók: tudd meg, hogy az illyen személy azon seregbe tartozik, a'mellyről mostan beszéltem."[1052] A német szerző ugyanakkor bevallotta, hogy férfi és női olvasókra egyaránt jellemző tulajdonság az, hogy a regényekben foglaltakat valóságosnak hiszik, szereplőikkel mint igazi emberekkel azonosulnak, sőt, saját korábbi, efféle eltévelyedéseire is utalt.[1053]

A női olvasók száma a felvilágosodás századában Magyarországon az emelkedés ellenére is alacsony volt. Jellemző az, hogy Kármán József 1794–1795-ben megjelent *Uránia*[1054] című lapja esetében, melyet főként hölgyeknek szánt, megelégedett volna azzal, ha 289 előfizetője van, de csak másfélszázat tudott toborozni, annak ellenére, hogy a bécsi kiadású *Magyar Hírmondó* pártfogásába vette és többször bemutatta a lapot. Kókay György idézte egy tanulmányában a bécsi lap eme szövegét: „A Hazánk és különösen a Magyar Szép Nemnek buzgóságától fog függeni, ha igaz-é az, amit közönségesen hinni kezdenek Hazánk Tudóssai: hogy meg-utálván Nemzeti Könyveiket idegenektől függenek, vagy pedig tellyességgel nem olvasnak; és ha annyira böltsőjében fekszik-é a Magyar Litteratura, hogy folytatott írások sokáig életeket ne reménylhessék."[1055]

Kifejezetten női olvasóknak is szánták a Péczeli József által indított *Mindenes Gyűjtemény*t, amely Komáromban került kiadásra. Jóllehet a lapban már korán felmerült az alsóbb néprétegekből származók kimüvelésének igénye, ezt az akkori írók közül többen távlati célnak tartották.[1056]

Irodalmi művek nőképe

A korszakban több hazai irodalmi mű tartalmazott – a rendszerezett nevelési gondolatok kifejtésének igénye nélkül – rövid utalásokat a női művelődés, a lányok tanulása, illetve a nő hivatása vonatkozásában is. Ez véleményünk szerint éppen a női olvasóközönség kialakulásával, a nőolvasók számának gyarapodásával hozható összefüggésbe, hiszen a könyvek, újságok lapjai 'nevelési színtérré' váltak. Orosz Lajos szerint a „magyar felvilágosodás korának írói Dugonicstól Kisfaludy Sándorig, Kármántól Csokonaiig és Kazinczyig elsősorban a szépnemet akarták megnyerni szépirodalmunk olvasóinak, pártfogóinak s ezáltal a

1052 Campe, Joachim Heinrich: *Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság' számára.* Po'son, 1804. Ford.: Dapsy József. 373.

1053 Uo. 264.

1054 Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

1055 Magyar Hírmondó 1795. április 24. 565. Idézi: Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Budapest, OSZK, 1958. 183–184.

1056 Lásd erről: Kókay György: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/90-ből. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959.* Budapest, OSZK, 1960. 294.

nemzeti ízlés és érzés terjesztőinek. Ezért léptek fel a nők külföldimádata, nemzetietlen szelleme, idegen divat előtt való hajbókolása ellen. A női nem élethivatásáról, jogairól, művelődéséről azonban már nem egyöntetű az írók véleménye. Többségük szívesen veszi a nők irodalmi és esztétikai érdeklődését, de nem tud megbarátkozni a férfiak gyámkodása alól szabadulni készülő, szellemi tekintetben a férfiakkal való egyenrangúságra törő nőtípussal."[1057]

Orczy Lőrinc 1760-ban vetette papírra *A' magyar szépekhezz* című versét, amelyben a nőket a világ vonzó szivárványának, kiismerhetetlen és leírhatatlan teremtményeknek ábrázolta, akik szerinte jellemükben, cselekedeteikben folyton-folyvást változnak, képesek rövid időn belül bárminek az ellenkezőjéért rajongani:

„Örűlni, törődni, ismét hízelkedni,
Szeretni, gyűlölni, nem szóllni, felelni,
Egyszersmind némúlni, már sokat beszéllni.
Tréfát indítani, mélyen gondolkozni:
Ma kedvet mutatni, holnap unatkozni,
Ma tetszik heverni, holnap már útazni.
A' *Comediaról* menni imádkozni.
Most tzifra, most lusta ruhábann öltözni,
Társaságot unni, mint Szent elrejtezni,
Égész éjtszakákon ismét dorbizolni,
Világot útálni, hozzá ragaszkodni..."[1058]

Orczy azt írta, hogy a férfiakat olyan mértékben befolyásolják az asszonyok, hogy tulajdonképpen a világ minden dolga alapvetően a nőkön múlik. Kiemelte a nők anyai és háziasszonyi feladatainak fontosságát, a vallásos, erényes életvitel – példaadás szempontjából is fontos – jelentőségét.

Baróti Szabó Dávid 1786-ban megjelent *Eggynémelly kisasszonyról* című költeménye negatív képet vázolt arról, hogy milyen is kora számos kisasszonya. A lusta, házimunkákhoz nem értő, kényeskedő nőket, akik a cicomáskodáson kívül aligha értenek valamihez, többek között az alábbi sorokkal „ajánlotta" a kérőknek:

„Friss; táncos; bőven-költő; jó francia, német;
Szép, s szépet szerető; hetyke, beszédes, eszes..."[1059]

1057 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 24.
1058 Orczy Lőrinc: *A' magyar szépekhezz.* (részlet) 1760.
1059 Baróti Szabó Dávid: *Eggynémelly kisasszonyról.* (részlet) 1786.

A nők hivatásáról szintén szólt Faludi Ferenc *Téli éjtszakák...* című (életében kéziratban maradt, csak 1787-ben kiadott[1060]) művének *Nyolcadik Éjtszaka* című fejezete, amelyben a francia szalonok hölgyeiről – Baróti Szabó Dávid verséhez sokban hasonló módon – így írt a szerző: „A francia, vagy inkább *párisi dámák* nagy ékességére válnak a városnak, mindnyájon igen tisztán és nagy illendőséggel öltöznek, némellyek közűlök olly bölcsek, mint egy *Sybilla*. Örömest forgatják a könyveket, irnak is, kiváltképen verseket. A számvetést szinte úgy tudják, és gyakorolják, mint a férfiak, leginkább azok, kik kalmárkodnak."[1061] A dicséretet követően Faludi nem fukarkodott a kritikával sem, megemlítette, hogy a párizsi nők torkosak, szószátyárok, parancsolnak a férfiaknak, nyughatatlanok, divatmajmolók és lusták is: „restellik Penelope vásznát szőni, verni, varrni. *Hercules*-nek sem tanácslanám, hogy rokkával, vagy orsóval őket megkinálná. Nem szoptatják tulajdon gyermekeket, noha itt az anyák mindazon vitéz bajnokokat és hires bőlcseket szülnek."[1062] Faludi részletes Párizs-bemutatása a francia fővárosra és kultúrára vonatkozó egyik legfontosabb hazai forrás a korszakból, és saját korában a benne ábrázolt nőkép kritikai hangvétele is nevelő célzatú (és talán nevelő erejű is) lehetett a hazai olvasóközönség számára, amelynek nem csak ruhadivatját, de életvezetési szokásait is jelentősen befolyásolta a Szajna-parti város.

Más hazai, szintén több európai utazást is tett szerzők szintén készítettek hasonló beszámolókat más országok asszonyairól, és saját környezetük nőtagjainak ünnepelt vagy éppen elítélt viselkedéséről. Kazinczy Ferenc például a *Pályám emlékezete* című munkája első részében, kisgyermekkorára (vagyis a 18. század utolsó éveire) visszaemlékezve így írta le az ideális feleség képét, saját nagyanyját, Bossányi Ferenc nejét bemutatva: „Hitvese Kóji Komáromy Juliána (leánya György, békési viceispánnak és Rhédey Juliánának, Ótományból, Biharban), tiszteletes mint nő, anya, háziasszony, atyafi, szomszéd. Leánya férjének, nem szolgálója, de nem is úrtársa. Balja mellett űle szekerén, s idegen házába lépvén bé vele, utána ment, nem előtte. Olvasni tudott, nem írni is; s udvara, konyhája, csuprokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamarája volt az a világ, melyben sürgött, forgott. Korunk elveszté a szép példányt, míg bajaink ismét elővétetik, s megtanítanak, hogy az, némely szelídítések mellett jobban volt akkor, mint most."[1063] Ideálja tehát a családjának élő, férjét tisztelő, dolgos asszony volt. Az író (a korszak) nőkről való gondolkodásmódjáról sokat elárulnak azok a kifejezések is, amelyeket Kazinczy műveiben a lányokkal,

1060 Téli éjtszakák vagy is a' téli est időnek unalmait enyhítő beszédek. Faludi Ferentz maradvány munkája; közre botsátotta Révai Miklós. Pozson, Patzkó Ágoston Ferentz Nyomdája; 1787. Legújabb kiadása: *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből...* i. m. 275–396.

1061 Uo. 372.

1062 Uo. 373.

1063 Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: *Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok.* Válogatta: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 213.

nőkkel kapcsolatosan használt. Fiatal férfiként Ausztriában egy hotelben a szolgálólányokat „nősténykék"-nek nevezte: „Közelítve Linzhez, a bécsi szép szobalyányok hazájához, s eszembe jutván, hol járok, szembetűnőleg szépültenek a lyányok arcai. S a fogadók cselédjei mind nősténykék, s ők tesznek szolgálatot asztal körűl és szobákban, ami valóban igen jól van gondolva. Midőn egy pár rendes kacsó nyújtja be a tálat, az csak mégis más, mint midőn férfi-cseléd, kinek büdöslik ruhája a pipaszagtól."[1064] A „nőstény" kifejezést másutt is használta: „A kéknadrágos túl a juharon, a leány vagy menyecske innen rajta mentek, de összejövének a réten. A nőstény leűlt, s a legény erős karral vágta a rendeket, hogy odafutának az ácsorgók csudálni, mit fog kezében a kasza."[1065] Munkácson raboskodva pedig, amikor udvarolni kezdett egy helybéli lánynak, abban csalódva ezt írta: „Trautel egy gyönyörű húsos blondine volt; de nem egyéb, mint egy férjhez menni nagyon vágyó hetérácska, a hetérák nemesb classisából."[1066] Erdélyi útja alkalmával az alábbi, ott használatos neveket jegyezte fel: „A nemes születésű, de nem fényes sorsú asszony e földön *ifjasszony*, ha hatvanesztendős is. Ami több, minthogy csak ifjasszonynak tituláztassék, *tekintetes asszony*. S midőn a székely, vagy hitvese, azt akarja tudatni a kérdővel, hogy férje, vagy nője nincs a háznál, így szól: A *nemes ember*, a *nemes asszony* nincs itthon. – Nevetséges, kérdésen kívül, de hát midőn ezt mondjuk: az *én grófom*, az *én grófném*, *meine Frau, mein Herr*, nem nevetséges-e? Így a német, mert a magyar a maga orientalizmusa szerint, oldalbordáját asszonyának vallani pirul, még ha az is."[1067] Erdélyi útján egy román lánnyal is találkozott, akit „teremtéske" és „dámácska" névvel illetett: „Egy tizenhárom esztendős sugár növésű teremtéskének kontyot láttam fején. Mellén selyem lajblicska, testén véknyabb fonalú opregysz volt, s ennek rojtjai ezüst keskeny paszomántba aggatva függtenek. Lábain kordován csizma. Ez levén az első és utolsó oláh dámácska, kit egész útam alatt láttam, egy sáfrányost kértem meg, lenne tolmácsom; általa kérdém mennyi idős és mióta hordja a kontyot. Édes semmiket is mondaték neki..."[1068] A lányokról egyébként Kazinczy általában úgy gondolkodott, hogy sorsuk a férjhez menés, a gyermekszülés, és jártában-keltében sajnálta azokat a nőket, akiknek nem születhetett gyermekük. Ahogyan erről például fogalmazott: „Leánynak csak egy útja van, s szerencsétlen, ha meg nem teszi."[1069] Esetenként művelt, idegen nyelveken olvasó, azokról fordító, illetve költészettel foglalkozó

1064 Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete...* i. m. Harmadik könyv (1795–1801) Harmadik szakasz 15. rész 363.

1065 Uo. 23. rész 368.

1066 Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. In: *Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok.* Válogatta: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 541.

1067 Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2008. VIII. levél. 73.

1068 Uo. XV. levél 113.

1069 Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete...* i. m. Harmadik könyv (1795–1801) Negyedik szakasz 36. rész

lányokról is megemlékezett írásaiban, mint például az erdélyi Gyöngyösi János lányáról: „Leánya nem neveltetett poetriának és mégis az leve, de verseivel nem kérkedik, s bosszúságára atyjának újabb poetáink dolgozásait, s még a Daykáét is és a Poetai Berek darabjait, könyv nélkül tudja. Atyja ezeket nem kedvelé, mert idegen izlésűek."[1070]

A kor korlátok közé szorított, az érzelmeit nyíltan nem vállalható nő alakját alkotta meg Kármán József (1769–1795) a *Fanni hagyományai* című, 1794-ben írott első magyar regény[1071] főhősében. A levelekből álló művet az *Uránia* című lap közölte mint „igaz történetet". Miként Bíró Ferenc írta, a műhöz írt kísérőlevél annyira hitelesnek tűnt, hogy még a 19. században is sokan valóságosnak vélték a regényben leírtakat.[1072] A mű hősnője, a kedves és természetes, érzékeny Fanni – mint az európai *szentimentalizmus* tipikus alakja – sok korabeli olvasónak vált felejthetetlenné.

A 18. század végén – Európa más országaihoz hasonlóan – Magyarországon is megszülettek azok az első, nők tollából származó *irodalmi művek és levelek* is, amelyek nem csupán a női életről és érzésekről, hanem a lányok, *a nők tanulási, művelődési jogairól* is véleményt hordoztak. A szerzőnők sorából kiemelkedik a számos nőtörténeti elemzésben[1073] méltatott nemeskisasszony, az elméjét autodidaktika módon pallérozó Molnár Borbála (1760–1825), akinek kora költő- (és költőnő-) társaihoz írt verses levelei ismertté tették a nevét. Fehér Katalin és mások kutatásaiból tudjuk, hogy Csizi István (1718–1805), Gvadányi József (1725–1801) és a kolozsvári költőnő, Máté Jánosné Újfalvy Krisztina (1761–1818) voltak legfőbb levelezőtársai. Kornis elemzése szerint „Molnár Borbála egyenest konzervatív gondolkodású: a régi szabású házias magyar asszony típusa. A férfiakat védelmébe veszi és magukat a nőket korholja elmaradottságukért és divathajhászásukért."[1074] A költőnő ideálja a keresztény nő, aki jó feleség, gondos gazdasszony és szorgalmas édesanya, és szerinte a nőknek tudóskodniuk nem szabad, ám a jó könyvek olvasását, a műveltség pallérozását nem tartja károsnak rájuk nézve. Férje halála után néhány évvel, 1795-ben Molnár Borbála Erdélybe költözött, ahol 22 éven át volt Mikes Anna társalkodónője, aki rendkívül elégedett volt műveltségével és viselkedésével. Az ő házában ismerte meg Kazinczy Ferenc is Borbálát, és ezeket az elismerő sorokat írta róla Erdélyi leveleiben: „S így ezen általam mindaddig nem ismert földimet is… *[ti. Molnár*

1070 Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek…* i. m. V. levél 55.

1071 Kármán József: *Fanni hagyományai.* 1794.

1072 Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003 (4. kiadás) 212.

1073 Lásd például: Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei… II.* 499–500.; i. m., Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei…* i. m. 95–97.; Hász-Fehér Katalin: Molnár Borbála levelező társasága. *Irodalomismeret*, 1996/1–2. 38–44.

1074 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei…* II. i. m. 499.

Borbálát] megláthatám vala, kit korunk asszony írói közt, mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literaturánk; őtet természet, szenvedés és az Édes Gergely vezérlései tevék verselővé..."[1075]

Molnár Borbála szintén Erdélyben ismerkedett meg kora másik kiemelkedő költőnőjével, a nála sokkalta bátrabb és radikálisabb hangú Újfalvy Krisztinával, aki több elemzője szerint boldogtalan házassága miatt az egész férfiúi nemre kivetítette rosszallását, és természetjogi érvekre alapozva fejtette ki gondolatait a nők művelődési jogairól. Szerinte a lányoknak éppúgy joguk van a földrajz, a történelem, a természet megismerésére, a jó könyvek olvasására, mint a férfiaknak. Könyvtárának fennmaradt jegyzéke bizonyítja sokoldalú érdeklődését, és bár nem maradtak ránk, tudhatjuk, hogy verseken kívül több témáról írt tudományos értekezést is. A hazai nő- és nőnevelés-történet kiemelkedően érdekes darabja a korszakból az az 1804-ben megjelent, 6 verses és 10 prózában írott levelet egybefogó gyűjtemény,[1076] amelyben Molnár Borbála és Máté Jánosné Újfalvy Krisztina válaszolgatott egymásnak több témáról, köztük kiemelten a női szerepek és művelődési jogok kérdésköréről. A vitázók három éven át cseréltek és ütköztettek gondolatokat, és válaszaikból jól kibontható egyéni, egymással sokszor valóban élénken vitatkozó látásmódjuk.[1077] Ebben szerepel többek között az, a férfiak és nők egyenlőségét hirdető, sokat idézett gondolat, amelyet Krisztina fogalmazott meg 1796. október 28-án Mezőcsáváson kelt levelében: „lehetetlen, hogy a nyájas természet, maga az igazság (aki egy lábunk előtt nyavalygó bogárkának is kikerülését parancsolja) két egyforma nemes teremtések közül egyiket a másiknak rabjává rendelte volna; ezt csak a kevélység találta fel, és az erő tulajdonította magának. Világot töltött nemünknek kicsiny része az a főbb sereg, kinek nyakát nem vérezi a szolgálói lajstrom."[1078]

A nők századfordulós lehetőségeit, költőként, művelt hölgyként is megkövetelt hagyományos munkavégzését több más forrás is megörökítette, köztük például a verseivel Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Festetics György és más, a korban kiemelkedő férfi tiszteletét kivívó Dukai Takách Judit költeményei és önéletírása. Ez utóbbiban így írt „Malvináról": „Az asszonyi foglalatosságok között fonyás és varrás az ő legkedvesebb munkája, verseinek is nagyobb részét rokkája pergése mellett irta; a szabóknak nem patrónája, mert minden öltözetjeit önnön kezei készítik. Ez nem úgy említtetik mint dicséret, hanem csak

1075 Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek.* Budapest, 1881. 81.

1076 *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései.* Kolozsvár, 1804.

1077 A levelezésből vett szövegrészleteket lásd: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865.* Szerk.: Fábri Anna, Budapest, Kortárs Kiadó, 1999. 41–53. A vita részletes kifejtését lásd: Fábri Anna: *„A szép, tiltott táj felé" A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905).* Budapest, Kortárs Kiadó, 1996. 23–26.

1078 Idézi: Fábri Anna: *A nő és hivatása...* i. m. 44.

annak bizonyságára vagyon itt, hogy az asszonyisággal, s annak foglalatosságaival a poézis hadat nem visel."[1079] Nem véletlen, hogy a költőnő a házimunkákhoz is jól értő asszony volt, hiszen édesanyja halála után, 1812-től apja – a kemenesalji evangélikus hagyományoknak megfelelően – Sopronban taníttatta, „hol nyelvekben, zenében, valamint a gazdasszonykodás különféle elemeiben is szép haladásra tett szert; úgy tért vissza családi lakába, hol a háztartás gondjait egészen átvette".[1080] Egyik életrajzírója, Vadász Norbert a költőnő neveltetését és erkölcseit magasztalva felidézte egy vasi szerző, Éhen Gyula gondolatait, aki 1894-ben egy helyi lapban azt írta, hogy mindezek az erények a kemenesaljai nőkre általában is jellemzők voltak, merthogy e vidéken „az irodalom és a zene kultusza karöltve járt a háziasság, a házi teendők hasznos erényeivel. A kemenesaljai nő ép oly otthonos volt a szalonokban, mint a konyhában és az íróasztal mellett. Ép oly jól ismerte a külföldi és hazai irodalom termékeit, ép oly nemes felfogással játszotta el klavírján a klasszikus zeneműveket, mint minő jó ebédet főzött a konyhán és minő szép kézimunkát hímezett vagy varrt íróasztalán".[1081] Takách Judit személye ihlette arra Berzsenyit, hogy 1815-ben hozzá írt ódájában[1082] a férfi és nő egyenlő művelődési jogainak kimondásáig is eljusson, és ő volt az első, költeményeiért jutalomban is részesült női költő a keszthelyi Helikon ünnepségeken.

Egyik, 1817-ben írt és Festetics Györgynek ajánlott episztolájában a költőnő ékesen fogalmazta meg hazafias érzelmeit, nemzete és a magyar nyelv iránti aggodalmait és reményét: „Örvendj édes nemzetem! Lehullott már az a kemény vád szenvedő vállaidról, mellyel az idegen míveltebb nemzetek illettek tégedet, hogy durva a magyar, érezni nem tud s egyébre nem alkalmatos, mint kardcsattogás és kegyetlen vérontásokra. Szélyednek már literatúránk egéről a sűrű fellegek, kiemelték hazánk nagy férfiai ezer gátoknak ellenük vetett győzhetetlen hív karjaikkal nyelvünket a régi setétség vasszázadjából".[1083] Ez az idézet, maga a levél és a költőnő más művei mutatják, hogy Dukai Takách Judit kiválóan értette és ismerte kora hazai szellemi-politikai törekvéseit, és nőként is részese tudott lenni ezeknek – hasonlóan, mint majd a reformkorban számos magyar asszony, amikor azonban ő már csak keveset hallatta a hangját, hiszen 1818-ban történt férjhezmenetele és négy leánygyermeke születése után szinte alig írt.

1079 Dukai Takách Judit: Önéletírás. In: Vadász Norbert: *Dukai Takách Judit élete és munkái.* Budapest, Franklin, 1909. 181.

1080 Takács Judit (Dukai). In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

1081 Részlet Éhen Gyula cikkéből, *Szombathelyi Lapok*, 1894. 17. sz. Idézi: Vadász Norbert i. m. 7.

1082 Berzsenyi Dániel: *Dukai Takács Judithoz.* (1814–1815)

1083 Dukai Takách Judit: *Epistola Nagyméltóságú Gróf Tolnai Festetics Györgyhöz.* 1817. február 12. In: Vadász Norbert i. m. 182.

Külföldi tanácsadó könyvek magyar fordításai és átdolgozásai

A felvilágosodás kori Magyarországon több olyan írás is született, amelyek a lányok nevelését, a nők művelődési igényeit és lehetőségeit érintették. Bár ezeknek a száma természetesen messze elmaradt a korszak francia, angol vagy német művei mögött – csak Angliában például a 17–18. században több száz, gyakran a lánynevelést is érintő erkölcstanító mű íródott –, elemzésük láthatóvá teszi, hogy mondanivalójukban, szellemiségükben nem különböztek a nyugati területeken született írásoktól. Ennek nem csupán a „korszellem" volt az oka, hanem azok a hatások, amelyek a sok esetben hazánkban is ismertté vált európai könyvek segítségével begyűrűztek a honi pedagógiai és filozófiai gondolkodásba. Sok más külföldi forráshoz hasonló volt például Bessenyei György (1746–1811) híres műve, a Bécsben 1777-ben kiadott *Anyai oktatás*[1084] – Kornis Gyula megfogalmazása szerint – „a felvilágosodás tipikus pedagógiai terméke",[1085] amelyről ma már tudjuk, hogy a szerző eredeti állításával ellentétben az nem teljesen Bessenyei saját műve, hanem George Savile Halifax (1633–1695) angol író leányához írott művéből[1086] (pontosabban annak francia fordítási változatából[1087]) is merített az író.[1088] (Bessenyei könyvéről több pedagógiatörténeti elemzés is született.[1089])

Említésre méltó az időszakból egy olyan, Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária tollából való nőnevelési kézikönyv, amely német nyelven íródott és jelent meg 1763-ban Lipcsében *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter* (Egy anya hű intése egyetlen leányához).[1090] A szerző „a vallásos nevelés mellett,

1084 A műnek több újabb kiadása is létezik: Bessenyei György: *Anyai oktatás.* Szerk. Vajthó László. H. n. (Budapest), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. é. n. (1932) Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. sz.; Bessenyei György: *Válogatott művei.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987.

1085 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848...* II. i. m. 480.

1086 Halifax, George Savile Marquis: *The Lady's New-Year's Gift, or Adice to a Daugther.* 1688. (Nyomtatásban megjelent: London, Matthew Gillyflowernél, 1700.)

1087 Halifax, George Savile Marquis: *Avis d'un père à sa fille. Par M. le Marquis d'Hallifax. Traduit de l'anglois*. (fordította: M.G.C. Thiroux d'Arconville.) Paris, 1756.

1088 Lásd erről: Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. *Egyetemes Philológiai Közlemények*, 1919. 42. 195.

1089 Lásd például az alábbi munkákat: Fischer Júlia: *A nevelés gondolata Bessenyei György munkáiban.* (bölcsészdoktori értekezés) Szeged, Árpád, 1934.; Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitika. *Magyar Pedagógia*, 1961/4. 398–416.

1090 Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária: *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter.* Lipcse, 1763. A mű második kiadása ugyanott: 1785. Az adatok lelőhelye: *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 2. kötet 1761–1800.* Összeállította: Dörnyei Sándor és Szávuly Mária, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007. 190. Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái* című könyvében a kiadás

a nemes kisasszonyok számára elsősorban olyan ismereteket lát szükségesnek, amelyek elősegítik a tartalmas társalgást (földrajz, történelem), képessé tesznek a háztartás vezetésére (számtan), megtanítanak a társaságban való illő szereplésre (kézimunka, zene, játék)".[1091] Fontosnak tartotta a magyar, a német és a francia nyelv „kifogástalan ismeretét és használatát, mert {512.} különben a nemeskisasszony olyannak látszanék, mint a kertész (nevelő) gondviselése nélkül felnőtt vadóc, vagyis mint egy parasztlány."[1092] Lényeges eleme volt tehát ennek a könyvnek, hogy szerzője a magyar nyelvet is a korban divatozó élő idegen nyelvek mellé helyezte. A *Mindenes Gyűjtemény*ben 1789-ben jelent meg egy cikk, amelyben a szerző, Péczeli József tudósított a műről, és jónak látta volna annak magyar nyelvre való átültetését, hogy az anyák itthon is a mű útmutatásai alapján neveljék a lányaikat.[1093]

A jezsuita Faludi Ferenc (1704–1779) jegyezte a korabeli női életvezetési könyvek sorába tartozó, az angol William Darrell (1651–1721) művének[1094] (olaszról, és nem az eredeti angol szövegről) magyarra átültetése nyomán született, 1748-as kiadású *Istenes jóságra, és szerencsés bóldog életre oktatott nemes asszony*[1095] című munkát. Faludi szerint a művet angolul már hatszor kiadták, és számos más nyelven is megjelent, mielőtt ő lefordította volna. Ebben a humoros hangvételű párbeszédben, amelyben Eusebius atya tanítgatja, inti helyes keresztény viselkedésre a főúri hölgyeket, a lánynevelés témája is többször szóba kerül.[1096] Faludi szerint a mű „tükröt tart az egész patyolatos szinnépnek, hogy igazán meglássák: kik s minémüek légyenek. Megmutatja: mi légyen hivatalok,

első éveként 1760-at említi, és megjegyzi, hogy született a műnek folytatása is, de annak könyvészeti adatait nem ismeri. Ennek nyomára nekem sem sikerült rábukkannom. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/j/j09552.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.06.)

1091 Az udvari és nemesi rokokó kultúra. In: *A magyar irodalom története II.: 1600-tól 1772-ig.* Főszerk.: Sőtér István, szerk.: Klaniczay Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. http://mek.niif.hu/02200/02228/html/02/354.html (A letöltés ideje: 2018.07.06.)

1092 Uo. (osz. n.)

1093 Fehér Katalin: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. *Magyar Könyvszemle* 1999. 115. évf. 2. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005–171.html (A letöltés ideje: 2018.07.14.)

1094 Darrell, William: *A supplement to the first part of the Gentleman instructed with a word to the ladies. Written for the instruction of the young nobility of both sexes*. London, 1708.

1095 Nagyszombat, 1748. (A mű 2. kiadása: Buda, 1749., 3. kiadása: Nagyszombat, 1771.; 4. kiadása: Pozsony és Kassa, 1787. (A mű az alábbi könyvecske párja volt: Darrell, William: Il gentiluomo instruito nella condotta d'una virtuosa e felice vita (magyar) *Istenes jóságra és szerentsés boldog életre oktattatott nemes urfi*: Irta ánglus nyelven Dorell Josef, forditotta olaszbúl Faludi Ferentz. Nagyszombat, a Jesus Társasága Academiai bötüivel, 1771. (2. kiadás: Posony, Patzko Ágost Ferentz Nyomdája, 1787.) A mű részleteinek legújabb kiadása: *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből.* Vál., szerk., jegyzetekkel, utószóval ellátta: Szörényi László, előszó: Rónay György. Budapest, Magvető Kiadó, 1978. 69–99.)

1096 A művet bemutatja például: László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány..." – Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: *A nők világa...* i. m. 231.

s mire köteleztessenek."[1097] A mű „főhőse", Eusebius szerint az elkényeztetett, cifrálkodásra és táncra nevelt lányok, akiknek jellemét még a rossz erkölcsű szolgálók is rontják, nem lesznek erkölcsös nők feleségként sem. Szerinte az egyik legfőbb nevelő erő maga a Szentírás olvasgatása és a katekizmus tanulmányozása. Kora angol asszonyait hitetlenséggel és esztelenséggel vádolja, akik rosszul gazdálkodnak, pazarolnak és erkölcstelenül élnek, a pogány Rómához és (műve egy későbbi részében) a kínaiakhoz hasonlította Londont. „A pogány *romai* dámák akkor időben lecticában vitették magokat friss égre, kedves szellőre, *al Campo Marzo*. A keresztény *londrai* dámák hatlovas hintókban mendegelnek a virágos kertekbe, ezt megunván, festett hajókkal, tafota vitorlyákkal sétálják a tengert... Azok nem vóltak utólsók a theatrumokon, ezek elsők mindenkor a comoediákon... Mulatták azok magokat a táncban, ezek veritékszakadva járják... [...] ... a pogány Romához hasonlítván magunkat, a mi kevélységünk nagyobb és már türhetetlen."[1098] A londoni nők „úgy lépnek bé mint Caligula császár a templomba, nem Istent imádni, hanem az emberektül imádtatni, nem megszállani szivvel és szemmel a szentség előtt, hanem inkább egyikkel is másikkal is nyughatatlankodni; arcapirulás nélkül fel s alá, elő hátra, jobbra balra tekinteni."[1099] A kor (Darrell-féle) nőideálja az olyan asszony, aki mindenben ellentétes a hibákat felnagyító, könyvbeli nőábrázolással. A szerző (és magyar fordítója) nem azt mutatja meg, milyen *legyen* egy keresztény nő, hanem azt domborítja ki mindvégig, hogy milyen *ne legyen*, rámutatva közben többször a kor nemesi lánynevelésének visszásságaira. „Nem rosz dolog-e a bölcsőtül kezdvén egész a koporsóig száznyi-száz, ezernyi ezer uj s meg uj haszontalanságokkal tölteni költeni a drága napokat? Nem rosz-e e világnak buborék mulandóságába, és árnyék semmiségébe minden boldogságot helyheztetni embernek? *Nem rosz-e* csak rothadandó testecskénket ékesgetni, musicával, tánccal, comoediákkal fülünknek, lábunknak, szemünknek kedvét keresni, szegény lelkünkrül méllyen megfelejtkezni?"[1100] – olvasható a mű III. közbeszédében. Amikor a könyv másik szereplője, Neander azt kérdezi, hogy miért „oly igen szerencsétlenek a dámák *a jóra*!?", akkor Eusebius egyértelműen azt fogalmazza meg, hogy ez a rossz gyermeknevelés következménye, hiszen „a fiatal dámákat ugy nevelik, mintha a török császárnak csordáját akarnák vélek szaporitani. Az anyák nagy gondját viselik testeknek; lelkekkel egy cseppet sem agganak, mintha semmi jussok nem vólna a mennyországhoz."[1101] A szerző szerint az első hét évben fontos volna az erények kialakítása, a fegyelmezéssel kiegészített, szeretetteljes nevelés, ehelyett az anyák leánykáikat „tollazzák, himezik, hizlalják; mindent kezére s kedvére

1097 *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből...* i. m. 71.
1098 Uo. 79–80.
1099 Uo. 90.
1100 Uo. 80–81.
1101 Uo. 94.

adnak; semmire nem tanitják, semmiről nem feddik, semmi büntető eszközzel nem íjegetik. [...] ... kézrül kézre adják apolgatásra, ölelgetésre, nyalják-falják, öblökben rengetik, bársonyon nyugtatják, aranyban, biborban takarják, a legkényesebb csemegékkel táplálják, azon közben az isteni félelemnek még hirét sem hallja, ennek helyében a francia ABC-ét és mindenféle hivságot vernek kis fejében."[1102] Ahogyan a lányok nőnek, az anyák egyre nagyobb gonddal csak a szépségápolásukra és tánctanításukra ügyelnek, épp ezért – Eusebiusszal szólva – Darrell azt fogalmazta meg, hogy ők valójában a *„nem-édesanyák"*, amit pedig lányaiknak nyújtanak, az nem a helyes, keresztényi, csupán „imillyen s amollyan udvari educatio, és módi *nevelés*".[1103]

Szintén egy külföldi szerző, Andreas Meyer német lelkész művének fordítását készítette el – jegyzetekkel kiegészítve azt – Szerencsi Nagy István (1747–1789) győri lelkész. A magyar nyelvű könyv 1783-ban jelent meg, *Barátságos oktatás* címmel.[1104] A műről a pozsonyi *Magyar Hírmondó* így számolt be: „Az ifjabb Aszszonyi-Nemnek az Erköltsi miné-müségekben való gyakoroltatások végett, Barátságos oktatás név alatt, Magyar Nyelven, világ eleibe botsátották Benedickt Mihály és a' Társai, Mayer Andrásnak ama' hasznos könyvetskéjét, a' melly a' Németeknél olly nagyon betsültetett, és olly kapós volt, hogy mintegy nyoltz esztendőknek el-folyasa alatt tizenegyszer nyomtatattott újra. A' Fordító Szerentsi Nagy István a' M[agyar] fordítást jegyzésekkel bővítette, és a' többek között, a M[agyar] nyelven található olvasásra hasznos könyveket szorgalmatosan fel-keresvén a' Német könyvek helyett bé-iktatta."[1105]

Fehér Katalin tárta fel kutatásai során azt a hírt a *Magyar Merkurius* című lap egyik 1793-as számából, hogy Andrád Sámuel[1106] elkezdte fordítani Campe *Väterlicher Rat für meine Töchter* (Atyai tanács leányom számára) című, fentebb már említett munkáját, ami azonban akkor kéziratban maradt, a könyvet végül csak 1842-ben adták ki, Steinacker Gusztáv átdolgozásában.[1107] Campe különböző művei ismertek és népszerűek voltak a 18–19. század fordulóján Magyarországon, többről fordítás is készült.[1108] 1798-ban Győrben jelent meg az *Erkölcsi*

1102 Uo. 94.

1103 Uo. 97.

1104 Meyer András: *Barátságos oktatás hogy kellessék egy ifju aszszony embernek magát a díszes erköltsökben méltóképpen formálgatni.* Ford. és jegyzetekkel ellátta: Szerentsi Nagy István. Poson-Buda, Benedict Mihály és Társai, 1783.

1105 *Magyar Hírmondó,* Posony 1783. május 10. 37. sz. 296. Idézi: Bellágh Rózsa: Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenas folytatója. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990.* Budapest, OSZK, 1991. 422.

1106 Andrád Sámuel (1751–1807) erdélyi orvos, író volt. Nevéhez fűződik az első magyar anekdotagyűjtemény megírása.

1107 Fehér Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó...* i. m.

1108 Megjelent például Dapsy József tolmácsolásában a könyvünkben fentebb már említett *Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság' számára.* 1804.

oktatás az ifjú asszonyok számára című tanácsadó munka, amely valószínűleg egy angol mű alapján készült.[1109]

László Zsófia kutatási eredményei alapján úgy találta, hogy a 18. századi Magyarországról egyetlen olyan írott nőnevelési munka maradt ránk, amelyik nem külföldi művek fordítása alapján készült, hanem önálló hazai alkotásként, *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés* című, 1784-es munka, ez azonban a szerző és a kiadás helyének megjelölése nélkül került kiadásra, és elemzése, hiányzó könyvészeti adatainak feltárása még nem történt meg.[1110]

A hazai nőmozgalom korabeli dokumentumai, a nemesi életvitel kritikái

Az 1790-es évben több olyan röpirat[1111] is keletkezett Magyarországon, amelyek a nők művelődési jogait is érintették, ebből próbálták levezetni politikai jogaikat. Ezeket a szöveges forrásokat több hazai kutató is idézte művében, például Bédy-Schwimmer Rózsa (1877–1948) *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai* című, 1907-es tanulmányában. Ahogyan írta, a dokumentumokra a Magyar Nemzeti Múzeum irattárában és könyvtárában lelt, és azért tartotta ezeket nagyon fontosnak, mert úgy vélte, ezek ékes bizonyítékai annak, hogy „az utolsó évtizednek hazánkban keletkezett nőmozgalma nem idegen földből erőszakosan átplántált törzs, mint ahogy a magyar nőmozgalom ellenzői állítják, nem magyartalan, erőszakos áramlat, hanem társadalmi életünk ősi talajában szilárdan gyökerező, meg-megszakadt, de mindig újból a korának megfelelő módon megnyilvánuló mozgalom."[1112] (Utalt rá, hogy a műveket Bányay Elemér[1113] [1875–1915] korábban már kivonatosan ismertette a *Pesti Napló*ban.)

A korai nővédő források között született meg Széchényi Ferenc titkárának, Bárány Péternek (1763–1829) a munkája,[1114] amelyben a magyar anyák azt kérik,

1109 Az adatot Schneider István Gábor tárta fel kutatásai során, és *A soproni diáktársaságok a 19. században* című doktori munkájában tette közzé 2010-ben (kézirat, Pannon Egyetem, Veszprém)

1110 László Zsófia: *„Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány..."* i. m. 228.

1111 Ezeket részletesen bemutatja például: Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei... II.* i. m. 483–486.

1112 Bédy-Schwimmer Róza: *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai*. Budapest, 1907. 3.

1113 Bányay Elemér („Zuboly") erdélyi születésű író, újságíró, riporter volt, Ady Endre barátja, aki Budapestre kerülve egy ideig a Nemzeti Múzeumban dolgozott. Írásai is mutatják, hogy a radikális polgárság képviselője volt. Az első világháborúban elesett. Róla lásd: Schöpflin Aladár: Bányai Elemér. *Nyugat*, 1915. 9. sz. http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05538.htm (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

1114 Szerző nélkül (Bárány Péter): *A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyütt ország Nagyai', s magyar atyák' elejébe terjesztett alázatos kéressek.* Pest, 1790. A következő évben a mű Neustädternek német fordításában is megjelent, *Den deutschen Frauen gewidmet* címmel. A munka magyar címét Kornis fentebb említett művében pontatlanul közli. (483.) A mű kéziratát az OSZK Kéziratárában őrzik, jelzete: Fol. Hung. 669.

hogy hallgathassák legalább a karzatról az országgyűlési üléseket. Az „anyák" azzal érvelnek, hogy Angliában a nők már részesülnek efféle politikai jogokban, és hogy gyermekeik érdekében a hazai nők jogait is ki kell tágítani. A nemesi szabadságjogokra alapozva érvelését, Bárány a következőket írta: „Ki, kedves Férjeink, szint' olly' Nemesi jussal bírunk, mint Ti; szint' úgy fele-részét teszszük az Hazának, mint Ti, nints-is világos törvény arról, hogy a' Magyar Nemes Aszszonyságok szint' olly' szabadok ne legyenek, mint Ti: tehát miért nem engedhetnétek meg, hogy, szabad létünkre, egy szabad Hazának szabad Ország-gyűlésén – az igaz szabadságnak Jelén – meg ne-jelenhetnénk; fő-képpen midőn ezen fel-tett tzélunkra nézve, nem kérünk egyebet, hanem tsak azt, a' mivel az Anglus Dámák kérkednek."[1115] Emellett még azzal érvelt, hogy az országos ügyekkel foglalkozó férjek boldogabbak lennének, ha otthon a feleségükkel megvitathatnák az őket foglalkoztató közügyeket, ehhez viszont az kell, hogy a nőket se zárják el a politika világától. A nők értelmi képességeiről, tanulási, művelődési jogairól kora legtöbb gondolkodójától teljesen eltérően vélekedett a szerző, amit például műve alábbi részlete is igazol: „Tudományban világosan meg-mutattatott dolog az: hogy az Aszszonynak elméje gyorsabb, virgantzabb, serényebb minden rendű dolgoknak fel-találására, mint a férj-fié; azért főképpen, hogy, mivel a férj-fi, már nevelésében-is mély gondolatokhoz szoktatódván, azután-is merő fontos elmebéli gyakorlásokban forog: tehát az húzomos el-merültség miatt, nem találhattja fel mindenben olly könnyen magát, mint az Aszszony. Kedvesink! Ez tsak műveletlen természeti készsége az Aszszonynak. Ha ezen természeti adományt, az Ország dolgainak szerentséltetésére nézve, ki-fényesítitek; ha ezen készen várakozó természeti ajándéknak, a' köz-tárgyra igyekező arannyát ki-szabjátok: igen nagy elő-menetelt várhattok belőle."[1116] A legfőbb érv azonban ebben az írásban az *anyaság* maga volt, mert a szerző szerint csak művelt, erős anyák adhatnak igazi hazafiakat az országnak. „Emlőinktől függenek Hazátoknak jövendőbéli Oszlopai; – Vérünkkel tápláltatnak a' ti szabadságtok mellett valaha ki-kelő kisded Magyar Oroszlányok; – Karjaink között forognak Országtoknak eme ditső Kertnek, fiatal Tölgyei; – Mit várhattok ezen oszlopokból, ha őket parázs agyagból formálljuk? Mit ezen oroszlányokból, ha őket a színeskedésnek, Puhaságnak, hízelkedésnek tejével tápláljuk? Mit ezen fiatal Tölgyekből, ha őket a' magát földig megalázó Rab-lelkűségnek hideg vizével öntözzük? Mit várhattok mind ezekből, ha a' mi emlőink, a Szabadságnak érzéketlensége miatt, annyira el-fonnyadnak, hogy tsak a törvénytelen Uralkodónak árnyékára-is bé-esnek, holott valaha annak dühössége ellen-is felfelé emelkedtenek? Mit várhattok, ha vérünk nem az igazi Nemes Szabadságért buzog? Mit várhattok, ha Karjaink a' rabságra édesgető mézes horog után ön-ként ki-terjednek? Az Anya veti-meg

1115 A mű teljes szövegét korhűen közli Bédy-Schwimmer i. m., az idézet ebből való: 10.
1116 Uo. 12.

gyermekének szívében a' Szabadság fundamentumát, vagy ellenben már a' tejjel együtt gyermekébe öntheti az honnyai Szabadság iránt való idegenkedésnek lelkét..."[1117] Ezt követően arról is írt, hogy a nők számára is mennyire fontos – az akkoriban már napirenden lévő, külföldi példákra alapozva, sok korabeli hazai szerző által kifejtett terv – egy Magyar Tudós Társaság létrehozása, és egyáltalán, a széles körű nevelés, a művelődési lehetőségek kiterjesztése, amit az anyák gyermeknevelésben betöltött fontos szerepével indokolt. A magyar nyelv ápolásáról, fejlesztéséről is úgy gondolta Bárány, hogy mint az anyanyelv első tanítói, az édesanyák szerepe felülmúlhatatlan. Összegyűjtötte azokat – a hazai és külföldi forrásokból évszázadokon át kiolvasható – érveket, amelyekkel a nők közügyektől való távoltartását magyarázzák, ám ezek mindegyikét megcáfolta. Különösen azt sérelmezte, hogy sokan „illendőségből" féltik a nőket a politikától és a művelődéstől, szerinte viszont az erényt, a boldogságot éppen a tudás erősítheti meg, ráadásul úgy vélte, a hasznos dolgokkal való foglalkozás védheti meg legjobban a nőket az üres és haszontalan időtöltésektől, mint amilyen például „a' tzifrálkodásban való mulatozás" vagy „a' Mode után való esdegélés".[1118]

A következő, *A Magyar Asszonyok Prókátora a' Budán öszve gyűlt Rendekhez* című röpiratot[1119] a dalszerző és -gyűjtő, költő és országgyűlési követ Pálóczi Horváth Ádám[1120] (1760–1820) szerkesztette, mintegy válaszként Bárány Péter kiáltványára, és ebben igyekezett felhívni a figyelmet a női művelődés fontosságára. (A mű a szerző nevének megjelölése nélkül, „a' Javalló" aláírással került kiadásra.) Az író több híres történelmi női személyiség műveltségét említette példaként (a hazai nők közül Dániel Polixénát), és ő is kiemelte, hogy nagyon fontos a gyermeknevelés szempontjából is a női elmék pallérozása, bár azt is hangsúlyozta, hogy felelete „a' Férjfiak 'elsőségéből is semmit el-nem von".[1121] Ahogyan például Kornis is rámutatott, a szerző másfélszáz évvel megelőzve saját korát mondta ki a férfi és női hivatalviselés egyenlőségét, kifejtve, hogy ha egy nő lehet uralkodó, akkor nagyszerűen helytállhat egyéb hivatali munkahelyeken is. Művében hosszasabban értekezett a nők régi magyar történelemben kialakult és megrögzült jogairól, és Bárány Péterhez hasonlóan alapvető érvként a női műveltségi jogok megadása mellett a nők anyai szerepét emelte ki. Ő azonban Bárány (és sok kortárs) véleményétől némileg eltérően fejtette ki gondolatait: nem csak arra utalt, hogy a művelt édesanya jobban neveli gyermekét, hanem az

1117 Uo. 13–14.

1118 Uo. 18.

1119 A' Javalló (Pálóczi Horváth Ádám): *A magyar asszonyok prókátora.* Pest, 1790.

1120 Életéről, irodalmi munkásságáról és zenetörténeti jelentőségéről lásd: Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és a korabeli énekgyűjtés. In: *A magyar irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Főszerk.: Sőtér István, szerk.: Pándi Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. http://mek.niif.hu/02200/02228/html/03/74.html (A letöltés ideje: 2018.07.17.)

1121 A mű teljes szövegét korhűen közli Bédy-Schwimmer i. m., az idézet ebből való: 23.

öröklés, a gyermeket a magzati életben ért hatások múlhatatlan jelentőségére is utalt, ami meghökkentően korszerű gondolat 1790-ben! Ezt írta: „Az Anyákból a' szokás, az indulat, a természet, észre vehetetlenül által származik a' Fiákba, -- 's mivel az okos Lélek, a' durva, de mégis Isteni hatalommal egy remek ezközzé teremtetett test által, annak szerszámai által dolgozik: ha testünk Anyánkból származik; meg-szerezzük magunknak még a' setétebb világban Anyáink indulatit, hajlandóságait, sőt a' testnek szoros egybenköttetése, miatt, még a' Léleknek tehetségeit is. – Nem mondom ezzel azt, hogy Polikszénának Poéta vagy Philozophus fija születtessen; mert nem születik az Voltérnak is: De tsak igaz az: hogy könnyebb az éles, ki tsinositott elméjű Asszony gyermekéből a' nevelés által nagy embert faragni, mint a' tsupa botból Merkuriust."[1122] Műve végén azt is kifejtette, hogy az országgyűlésen részt vevő férfiaknak is jót tenne, ha nők volnának jelen a vitákon, mert akkor az asszonyok volnának „sok *forró indulatúaknak zabola...*,"[1123] a nők pedig hallhatnák és tanulhatnák a nemzeti nyelvet.

A hazai nőtörténeti munkák a fenti mű elemzése mellett csak ritkán utalnak arra, hogy Pálóczi Horváth Ádám ugyancsak 1790-ben megírta néhány oldalas, *A férjfiak felelete* című munkáját is, amelyben viszont komoly kritikát is fogalmazott meg kora asszonyaival szemben, mintegy görbe tükröt tartva eléjük. Jóllehet műve elején azt írta, hogy jogos felvetés az a nőktől, hogy részesei legyenek a közügyeknek, később más hangnemben folytatta az írást. „Mert hiszen jól mondjátok Kedvesink! hogy nem tsak tsupa szépek, nem tsak gyönyörűség végett teremtettek vagytok; hanem részesi minden emberi derékségeknek: nem vagytok szolgáink, rabjaink; hanem véreink, Testvéreink, Atyáinknak velünk egygyütt törvényes örökösi; nem tsak házi foglalatosságokra rendeltettek, hanem a' Ház népnek, mint-meg-annyi kisded Társaságoknak sarkalatos tagjai: 's abban a' társaságban, a' Ti eszetektől, 's magatok' alkalmaztatásától igen sok függ, és bizonyára az ollyan Férjfi örömest megengedheti Feleségének, hogy ő vele eggy méltóságú legyen az Aszszony, a Háznál, a' kinek Felesége hiszi-is, mutatja-is, hogy elébb való ő nála az ő Ura. – Nem-is vagytok ollyan rövid értelműek, hogy a' tanátskozásokat érteni, vagy legalább azokból tanulni ne tudnátok: nem vagytok ollyan érzéketlenek-is, hogy az illyen szent helyeknek gyakorlását, idővel, magatok' tulajdonságainak javításával, 's magyar Gyermekeitek nevelésével, haszonra ne-tudnátok fordítani: úgy, hogy szószóllótok' szándéka valósággal magában jó szándék, 's kívánságtok nem igazságtalan.."[1124] Ezt követően azonban valóságos bűnlajstromot olvasott kora magyarországi nemesasszonyai fejére, akik viselkedésük miatt szerinte nem érdemlik meg, hogy a közügyek részesei legyenek, hiszen nem mint jó gazdasszonyok és honleányok tűnnek ki,

1122 Uo. 27.

1123 Uo. 28.

1124 A mű teljes szövegét korhűen közli Bédy-Schwimmer i. m., az idézet ebből való: 33–34.

hanem lustaságukról, cifrálkodásukról, külföldi divatmajmolásukról, a magyar gazdaság tönkretételéről, a magyar nyelv használatának elhanyagolásáról lehet csak beszélni esetükben. Így korholta kortársnőit: „Magyar Gyülekezetekben kértek magatoknak halgató helyet; de [...] – Hány van köztetek? mondjatok-meg kedvesink! Hány van? a' ki eggy mélly be-látású Férjfinak jól rendbe szedett Magyar beszédét meg-tudná érteni; én meg-nem-határozom: számláljátokmeg magatok. El-temették ezt a' nemzeti boldogságot hajdani Magyar köntöseitek' sír-halma alá, a' Német és Frantzia tselédek."[1125]

Pálóczi Horváth Ádám voltaképpen azt írta le ebben a röpiratában, amit több más korabeli hazai gondolkodó is kifejtett, és írása utolsó részében kritikáját az egész magyar nemesi társadalomra (tehát a férfiakra is) kiterjesztette, mert úgy látta, hogy a külföldi ruhát, nyelvet, szokást, tartózkodást a legtöbbjük fontosabbnak érzi a magyar értékek és virtusok megőrzésénél. Összegzésként úgy fogalmazott azonban, hogy a magyar nemzet emelkedése megkívánja azt, hogy a nők erejére, tudására is építsenek, ám közszereplésüket bizonyos feltételekhez kötötten képzelte el. Ezek közül az első az volt, hogy a nők ismerjék el a férfiak elsőbbségét, a második pedig (a korszakban gyakran felvetett vélemény) az, hogy az anyák szoptassák és neveljék maguk a gyermekeiket: „s magatok' szeme' előtt, és nem más által, hanem magatok neveljétek: puhaságra, lágy erköltsökre, idegen szokásokra ne taníttsátok; hanem azt a' Magyar Nemes, de nem gorombba nyerseséget, ditsőségre törekedést, szép Lelket, jó idején beléjek oltsátok."[1126] Harmadik feltételként azt, az akkoriban és majd még évtizedeken át napirenden lévő kívánalmat fogalmazta meg, hogy a magyar asszonyok járjanak magyar viseletben, és erre vegyék rá férjüket, gyermekeiket is, „mert mitsoda képtelenül élnétek vissza engedelmünkkel; mikor Magyar Gyülekezeteinknek Szent Helyjei, égig tornyozott fej-nevelőkkel, más-ból pótolt, vagy magatokébúi mesterséggel fúrt-faragott haj-bodrozatokkal, tsipő' nevelő szélesen kiabrontsolt leplekkel, s más Nemzet' tsúfoló kísérletekkel villognának; 's kivált ha ez lassan, lassan, hasogatott foszlángot, nyereg formára ki-vésett formátlan süveget, térdben öszve kötözött nadrágot, tsatos paputsot, le-konyúlt fülű idegen tsizmákat vonna maga után a' Férjfiakra-is. – Mitsoda keserves emlékezet lenne az minékünk? hogy kedvességteknek adott engedelmünk, így meg-motskolná temető sírjából tsak most illedező hajdani szép viseletünket."[1127] Negyedik feltételként pedig azt állította a nők elé, hogy mindig, mindenkivel magyarul beszéljenek, gyermekeiket is úgy tanítsák. S mindehhez hozzátette még, hogy ha látogatják is majd az országgyűléseket, az üléseket hangoskodással, sőt még suttogással se zavarják.[1128]

1125 Uo. 35.
1126 Uo. 37.
1127 Uo. 37.
1128 Uo. 38.

Pálóczi Horváth Ádám két röpiratával tulajdonképpen egyrészt kritikát, másrészt programot adott a nők szerepvállalását, életvitelét és művelődését illetően. Olyan nemzeti programot dolgozott ki, amelynek sarkalatos pontját jelentette az előkelő nők hozzájárulása az ország ügyeihez. Művelt nők iránti megbecsülését azzal is bizonyította, hogy a Keszthelyi Helikon mintájára az 1810-es években létrehozta a főleg nőírókat tömörítő Göcseji Helikont.[1129]

Szintén 1790-ben dolgozta ki magyar nemzeti művelődési programját *Pannóniai Fénix*[1130] című művében Decsy Sámuel, aki több kortársához, például épp Pálóczi Horváth Ádámhoz hasonlóan úgy vélte, hogy meg kell törni a latin nyelv uralmát, és fejleszteni kell a nemzeti nyelvet. A latinról úgy tartotta, hogy az választja el igazán egymástól a nők és a férfiak tanulási, művelődési lehetőségeit, ezért nemzeti (nyelvi) programja tulajdonképpen a leánynevelés fejlesztésének terve is volt. Ő is több külföldi példát hoz a követendő, magas szintű női művelődés és a hazaszeretet formáira. Felvetette a nők művészeti nevelésének fontosságát is, az éneklést hozva példának, és szintén utalva arra, hogy saját korában mennyi külföldi nő ért el sikereket a hangjával. Elítélően szólt ugyanakkor azokról a – magyar férjük mellé Magyarországra került – külföldi feleségekről, akik a saját országuk szokásait, saját nyelvüket tanítják gyermekeikkel, idegen országból hozott nevelőnők segítségével. Nem volt jó véleménnyel ő sem a magyar asszonyokról. Műve 47. paragrafusában arról írt, hogy „nem tsak a' fél magyar asszonyok, *hanem a' valóságos magyar vérböl származtak, 's magyar emlökön neveltettek – is nagyon akadályoztatták ditsöséges nyelvünknek elö-menetelét.* – 'A régi jámbor magyar asszonyok, akármelly nagy méltóságban lettenek legyen ök helyeztetve, nem szégyenlették a' gazdálkodást, nem szégyenlették szolgálóikkal együtt versent fonni, szöni, varni, apró marhaikra gondot viselni s. a. t. a' mostani magyar asszonyságok pedig mindazokat alatsonyságnak lenni tartyák..."[1131] Kritikusan szólt a hazai nemesasszonyok külföldmajmolásáról, divathóbortjairól, fényűzéséről, és úgy vélte, hogy az ilyen nők férjeiket is tönkreteszik. Colbert hasonlatával élt a 'magyar asszony' vonatkozásában: „úgy bánik Hazájával, mint a' *Spanyolok Amerikával*, akik [...] ki takaritottak onnan a' sok aranyat, 's szemetet hagytak vissza".[1132] Műve 95. paragrafusában felszólította ezért hazája asszonyait a magyar nyelv ápolására, gyermekeik e nyelven való tanítására.

Orosz Lajos megállapítása szerint az 1790-es évek felbuzdulását követő két évtizedben megritkultak a nők jogaiért fellépő művek, ami nyilvánvalóan a magyar jakobinus mozgalom utáni politikai légkör, a Szent Szövetség Európájának restaurációs szellemisége miatti következmény. Fejes János esetét idézi, aki az

1129 A Kör működéséről, a benne tömörült nők költészetéről lásd az alábbi tanulmányt: Péterffy Ida: A „Götsei Helicon" köre. In: *A nő az irodalomban...* i. m. 69–78.

1130 Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénix avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv.* Bécs, 1790.

1131 Uo. 80–81. A kiemelés a szerzőtől való.

1132 Decsy Sámuel i. m. 78.

1810-es években német nyelvű feminista iratai[1133] miatt került bajba. Az egyikben azt próbálta bizonyítani, hogy a történelemben „a nők a maguk lehetőségeihez képest többet tettek a társadalom fejlődéséért, mint a férfiak", egy másikban pedig ugyanolyan jogokat követelt mindkét nem tagjainak.[1134]

A lánynevelésről, női művelődésről szóló újságcikkek

A nőkkel, női művelődéssel kapcsolatos gondolatok nem csupán a századvég irodalmában, hanem a kibontakozó sajtóban is megjelentek,[1135] hogy aztán a 19. század elejétől megtöltsék annak terjedelmes hasábjait. 1789-ben például a *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirat közölte – a szerző nevének jelölése nélkül – *Az Aszszonyokról* című írást, amely egy korszerű nőnevelési programot vázolt fel. Az alábbi módon fejtegette a nők művelődéshez való jogait, amelyektől erkölcsi emelkedésüket várta: „Minthogy az Aszszonyok az ő kellemetes szépségekkel feljül-múlnak bennünket, attól félünk, hogy majd elméjekkel is meghaladnak. Valóban kevéssé értjük tulajdon hasznunkat, mikor őket gyengeségektől fogva a puhaságnak és a bal-vélekedésnek szabadon néki botsátjuk! Azt kívánjuk tölök, hogy okosok és virtusokkal ékeskedők légyenek, s azonban nem szólgáltatjuk ki az eszközöket, mellyek által arra mehetnének. Hogy eshetik meg, hogy illy roszszúl neveltetik az emberi nemzetnek szebbik fele? Hát ez a gyönyörű nem tsak azért teremtetett-é, hogy tsak bizonyos ideig gyönyörködjenek benne szemeink, mint a múlandó virágokban? Az illyen nevelés meg-foszt bennünket a valóságos gyönyörűségektől, t. i. az elménck gyönyörüségeitöl, mellyeket kóstolhatnánk az ő velek való társalkodásban."[1136] A szülőktől a szerző azt kívánta, hogy a leánygyermekeiket történelemre, földrajzra, filozófiára, erkölcstanra, költészettanra, esetleg latinra, mely „minden tudománynak kúltsa", és gazdaasszonyi teendőkre, női munkára tanítsák. Eszménye tulajdonképpen olyan művelt nő volt, aki férjének méltó társa, aki mindig feltalálja magát. Ahogyan Pukánszky Béla utalt rá, fontos látni, hogy e cikk szerzője a „művelt feleség" ideálját írta le, nem pedig a női emancipáció szószólója volt.[1137] Ez az álláspont a 19. század során is számtalanszor előtűnik a forrásokból, mind Magyarországon, mind pedig külföldön.

1133 Johann v. Fejes: *Hat sich das männliche oder das weibliche Geschlecht um die Menschheit mehr verdient gemacht? Zum Vortheile des weiblichen beantwortet...* Pesth, 1808. és Uő: *Die ungarische Staatsbürgerin; ihre Pflichten und Rechte.* Pesth, 1812.; Uő: *Aufruf an das sittsame und menschlich fühlende weibliche Publikum in und ausser Ungarn.* Leutschen, 1817.

1134 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 23.

1135 A korabeli sajtócikkek pedagógiai szempontú elemzését lásd Fehér Katalin műveiben, például az alábbi cikkben: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó...* i. m.

1136 Uo. (osz.n.)

1137 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 112.

Ugyancsak a *Mindenes Gyűjtemény*ben 1789-ben jelent meg egy másik, nőnevelés-történeti szempontból fontos cikk, a szerkesztő, Péczeli József tollából. A cikkíró egy német nyelvű, nevelési tárgyú könyv bemutatása során arról is írt, hogy külföldön akár már tudományokkal is foglalkozhatnak a lányok. Így fogalmazott: „Sokat ditsekesznek a Külföldiek, túdós Leány s Aszszonyaik szép munkáikkal, s valójában öröm is hallani; hogy p. o. ama híres és túdós Királyi Tanátsos Göttingai Prófeszszor Schlötzer Úr 20. Esztendős Leány-aszszonya, az oda váló Akadémiának most két esztendeje tartatott 50. Esztendő Jubileuma alkalmatosságával, néhány Fejedelmek jelen-létekben, a böltsesség Grádusáért (pro gradu Doctoris Philosophiae) disputálvan, a Doktori Grádust el is nyerte, s azólta letzkéket is ád, e múltt esztendőben a Jénai Túdós Társaságnak tagjai közzé is bé-számláltatott."[1138] Az írásban szereplő hölgy Dorothea Schlözer[1139] (1770–1825) volt, akinek emlékét a német tudományosságban ma is őrzik. A franciául, latinul is kiválóan tudó leány 1787. szeptember 17-én, mindössze 17 évesen doktorált.[1140] (A történelmet, politikát, statisztikát tanító professzor, az orosz történelem kritikai kutatásának német megalapozója, August Ludwig Schlözer[1141] (1735–1809), akinek lányáról szó esik ebben a régi cikkben, abban az időben több, Göttingenben[1142] járt magyarországi utazóval is találkozott, megemlíti őt többek között Kazinczy Ferenc[1143] és Mátyási József,[1144] Berzeviczy Gergely,[1145] Budai Ézsaiás[1146] és mások. Könyvünk témájához tágabb értelemben is tartozó érdekes adalék, hogy maga a professzor kifejezetten

1138 *Mindenes Gyűjtemény* 1789. I. Negyed 147. Idézi: Fehér Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó...* i. m.

1139 Életéről számalan könyv és cikk született, lásd például a következőket: Schlözer, Ludwig von: *Dorothea von Schlözer. Ein deutsches Frauenleben um die Jahrhundertwende. 1770–1825*. Göttingen, Deuerlich, 1937.; Kern, Bärbel – Kern, Horst: *Madame Doctorin Schlözer. Ein Frauenleben in den Widersprüchen der Aufklärung*. München, Beck, 1988.; Küssner, Martha: *Dorothea Schlözer. Ein Göttinger Gedenken.* Göttingen, Musterschmidt, u. a. 1976.; Pilz, Elke: Dorothea Schlözer – Doktorin der Philosophie In: Pilz, elke (Hrsg.): *Bedeutende Frauen des 18. Jahrhunderts. Elf biographische Essays.* Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2007. 139–157.

1140 Lásd erről: Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Hrsg.): *Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Anschluß an Preußen – Der Wiederaufstieg als Universitätsstadt (1648–1866).* Band 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. 183.

1141 Életéről, munkásságáról lásd: Peters, Martin: *Altes Reich und Europa: der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809).* Berlin – Hamburg – Münster, LIT Verlag, 2003.

1142 A témáról lásd: Futaky István: *Göttinga.* Budapest, 2007. Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 7.

1143 Kazinczy Ferenc Művei I.: *Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok.* Válogatta: Szauder Mária. http://mek.oszk.hu/07000/07016/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.14.)

1144 Mátyási József: *Ötvenkét jó napbol mulatságos egy óra, vagy is: frankfurti utazásom 1792. esztendőben.* http://acta.bibl.u-szeged.hu/20085/1/szephalom_001_051–088.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.14.)

1145 Berzeviczy Gergely 1784-ben Göttingenből anyjához írt levelét lásd: Futaky István: *Selige Tage im Musensitz Göttingen: Stadt und Universität.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. 22–28.

1146 Budai Ézsaiás 1792-ben Göttingenből Debrecenbe küldött levelét, amelyben Schlözer statisztika óráit említi lásd: Futaky István: *Selige Tage im Musensitz Göttingen: Stadt und Universität...* i. m. 28–31.

érdeklődött a pedagógia, sőt, a leánynevelés kérdései iránt. Franciáról németre fordította például Le Chalotais egyik nevelési tárgyú munkáját, és kritizálta Basedow pedagógiáját, többek között amiatt, mert az különválasztva nevelte a fiúkat és leányokat.)

Kornis – szintén egy korabeli újságcikkre támaszkodva – összefoglaló művében utalt arra, hogy valójában a 18–19. század fordulóján élt előkelő magyar asszonyok sem vágytak többnyire tudományos babérokra, politikai pályára pedig végképp nem. A *Hadi és más nevezetes történetek* című bécsi lap egyik 1790-es számából egy olyan asszony levelét idézte, aki tízgyermekes édesanyaként szeretetett volna egy gyermeknevelésről szóló tanácsadó könyvet írni országa leányainak, mert hitte, hogy „a gyermekek jövő boldogsága *csak a jó neveléstől függ*". Ugyanakkor nem gondolta magát tudósnak, hiszen az alábbi módon fogalmazott: „Gyarló személyemben valamely széles tudományú asszonyt találni nem lehet. Énnekem főfoglalatosságom nem az olvasás: az isteni gondviseléstől kimért hivatásombéli kötelességeimnek teljesítésében kell gyorsakodnom, hogy t.i. *jó feleség és jó anya lehessek.*"[1147]

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az előzetesen vártnál, illetve a másodlagos szakirodalmakból feltárható adatoknál jóval nagyobb számú, hazai és nemzetközi, a női élettel, művelődéssel, lánynevelléssel kapcsolatos elsődleges forrást sikerült feltárnunk a kora újkortól a 18. század végéig. Ezek műfajukat, tartalmukat, terjedelmüket tekintve rendkívül sokfélék, szerzőjük pedig legtöbbször férfi volt, és inkább csak a Felvilágosodás korától kezdenek nagyobb számban megjelenni azok a nők, akik írott forrásokat hagytak hátra, az igazi áttörés azonban e tekintetben a 19. század második felétől lesz majd tapasztalható. A nők jellemző módon leginkább magánleveleikben, önéletírásaikban, egyáltalán: a magánszférához kapcsolódóan létrehozott kútfőkben foglalták össze neveléssel, művelődéssel, saját életükkel kapcsolatos mondanivalójukat az újkor első felében. Közülük többen is a társadalom felsőbb vagy legfelső rétegéhez tartoztak, így kortársnőik millióihoz képest kivételezett és sajátos helyzetben voltak. Műveikből éppen ezért nem vonhatunk le 'általánosan' értelmezhető, az akkori honi nőtársadalom egészére vonatkoztatható kijelentéseket.

A 16–18. század időszakában a nővédő és nőellenes irodalmak kettőssége volt jellemző hazánkban és Európában is, a források keletkezésének feltárása, hatás- és recepcióvizsgálatának lefolytatása ugyanakkor rávilágít a forrásértelmezés nehézségeire, a forráskritika szükségességére. Erre jó példa azon források tartalmi vizsgálata, amelyek ugyan 'nőellenes' írásként híresültek el és forogtak a kontinensen, ugyanakkor eredetileg nem is ilyen céllal íródtak.

1147 Hadi és más nevezetes történetek. Második szakasz, 1790. 764–771. Idézi: Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 485.

A forrásokból kibontható nőideál a korban a házias, lányként, feleségként, anyaként odaadó, erkölcsös, szorgalmas és vallásos nő, aki többet foglalkozik a háztartással, a családdal, mint a divattal és a szórakozással. Már a 18. század végén egyértelműen megjelennek azok a hazai írások, amelyekben kifejtésre került, hogy a nemzet erejének megtartása, növelése, a magyarság és a magyar nyelv ügye a nők vállán is nyugszik. A lányok nevelésével kapcsolatos számos korabeli (gyakorlati) törekvés, illetve gondolatkifejtés ezt állítja a középpontba: amiatt fontos a sokoldalú lánynevelés, hogy a lányokból jó édesanyák, férjükhöz illő társak, társadalmi szinten értelmezve pedig országukat, nemzetüket erősítő, megtartó nők legyenek. Ez a gondolkodásmód, a korabeli pamfletek, politikai röpiratok és beszédek számos eleme évszázados távlatokban, a 20. századig érően gyökeret ver a hazai szemléletmódban, illetve az ezt megőrző és közvetítő forrásokban.

KÜLFÖLDI ÉS HAZAI LEÁNYISKOLÁK A 17–18. SZÁZADBAN

A lányoktatás kiterjesztésének háttere

A 17. századtól a nyugati gondolkodásban valami új, korábban sohasem látott változás következett be a nemek vonatkozásában. A haladást, a civilizáció terjedését az oktatásügy kiterjesztése által remélő európaiak mind nagyobb figyelmet fordítottak a nők képzésére és helyzetére is, sőt, ez utóbbi az országok civilizációs fokmérőjévé vált.[1148] Ettől a korszaktól kezdve sokasodtak a témával kapcsolatos viták, teológusok, filozófusok, politikusok, az oktatásügy szereplői és magánemberek is megszólaltak, és beszédeik, memorandumaik, levelezésük és törvénykezésük nem csupán jelezte a nőkkel kapcsolatos változó attitűdöt, hanem előkészítette a későbbi, különösen a 19. század második felétől végbemenő jelentős változásokat.

A nők képzésének kiterjesztése az angol, majd a francia felvilágosodás időszakában leginkább azért fogalmazódott meg mint fontos társadalmi cél, hogy belőlük jó anyák, jó feleségek, és – az utilitarizmus eszményei szerint – hasznos állampolgárok legyenek. Rebecca Rogers és mások kutatásai szerint[1149] az 1700 és 1830 közé eső időszak nőnevelési törekvéseit tekintve tulajdonképpen egységesnek tekinthető, hiszen az ipari forradalom következtében csupán a 19. század harmincas éveitől vált Európa-szerte egyre jobban érzékelhetővé a nőneveléshez történő hozzáállás radikális változása (a célokat és a tartalmakat, módszereket tekintve egyaránt). A megnövekvő munkaerő-szükséglet, a kibontakozó ipar- és városfejlődés a 19. század közepétől látványosan kezdte átalakítani a korábbi életkereteket, szokásokat, ezzel együtt a nők helyéről, szerepéről vallott régebbi felfogást is. Bár a században még jellemző volt a társadalmi rétegenként eltérő tartalmú leány- (és fiú-) nevelés, a 19–20. század fordulójától már az egész nyugati világban jól érezhetők voltak a tankötelezettség bevezetésének hatásai, és a

1148 Rogers, Rebecca: Learning to be good girls and women. Education, training and schools. In: Simonton, Deborah (ed.): *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. London and New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 2006. 93.

1149 Uo. 94.

széles körűen kiépült oktatási intézményrendszer egyre több lehetőséget nyújtott az alsó és középosztályok soraiból származó lányoknak is az elemi szintet meghaladó tanulmányokra, illetve a szakmai képzésben való részvételre.

A 19. század egyetemes neveléstörténetének forrásai azt bizonyítják, hogy ezek a változások nem csupán a nyugati világban, hanem a gyarmatosított területeken is megjelentek. Az európai eszményeket az apácarendek és a misszionáriusok átplántálták a világ számos helyszínére.[1150] (Ezen a ponton kitérőként meg kell jegyeznünk, hogy a nem-nyugati neveléstörtént kutatói napjainkban korántsem értenek egyet azzal, a korábban hosszú időn keresztül uralkodó nézettel, hogy országaikba az európaiak vitték el „a kultúrát". Asafo-Agyei példaként Ghána esetét hozza, amelyről az ország neveléstörténetét összefoglaló korábbi művek általában mint olyan földrajzi helyszínről szóltak, ahol a nevelést az európaiak (előbb portugálok, majd hollandok, később pedig angolok) vezették be. Valójában, miként a kutató rámutat, csupán arról szólnak az írott források, hogy az intézményesült, az európai iskolák mintájára szervezett oktatási intézményeket szervezték a 17. századtól kezdődően az akkori Aranypartnak nevezett terület tengerparti városaiban (és csakis ott!) az odaérkező európaiak, és ezekbe az iskolákba szinte csakis a kereskedők gyermekei, illetve vegyesházasságokból született mulatt fiatalok jártak (és csakis ők). Azok a művek tehát, amelyek a „nevelés" történetét Ghánában csakis a misszionáriusok érkezésétől datálják, és nem vesznek tudomást a terület gazdag nevelési hagyományokkal rendelkező – ám a szóbeliségre és a gyakorlati cselekvésre alapuló – múltjáról, konceptuálisan hibásak.[1151]

Magánnevelés vagy iskola?

Az 1700-as évek Európájában a társadalmi és földrajzi hovatartozás alapvetően meghatározta, hogy ki milyen nevelésben/iskoláztatásban részesül. Az abban a században keletkezett iskolatörténeti forrásokat vizsgálva kétségkívül feltűnő jelenség, hogy mennyire, korábban sosem látott módon kiszélesedett az iskolák hálózata, és Európa országaiban első ízben lehetünk tanúi az állami oktatáspolitika kibontakozásának, bár vitathatatlan, hogy a nevelésben abban a korszakban a különböző felekezeteknek voltak óriási érdemei. A szegényeknek is tömegesen szervezett alsófokú iskolákban a 18. századtól jelentős számban lányok is tanultak, és a gazdag családok is gyakran kiemelt figyelmet fordítottak lányaik nevelésére (magánnevelők vagy városi elitiskolák segítségével).[1152] Rogers ezt az

1150 Uo. 94.

1151 Asafo-Agyei Okra, K.: Nyansapo (the Wisdom Knot): *Toward an African Philosophy of Education.* London, Routledge, 2003. 29.

1152 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women...* i. m. 98.

időszakot a „keretek közé szorított lánynevelés" korszakának tartja, kiemelve, hogy bár voltak tanulási lehetőségei a lányoknak, ez erősen rendi, tananyagát és céljait tekintve is az ájtatosabb, szorgos és takarékos családok kialakítását célozta, és csupán ritka esetben fogalmazódott meg a nőnevelés mint liberális jog igénye.[1153] Miként azt az előző fejezetben bemutattuk, a nevelésről folyó viták és véleménycserék gyakran a férfiak és nők közötti különbségek taglalásán, a férfi és nő társadalmi szerepének meghatározásán, illetve a két nem közötti kapcsolatok jellemzésén nyugodtak. A vitákban alapvetően a férfiak véleménye dominált, bár a 18. század második felében a szalonok világában és az akkoriban születő európai sajtótermékek hasábjain a felsőbb körökhöz tartozó nőknek is bizonyos lehetőségük nyílt arra, hogy hallassák a hangjukat. A kontinensen – a férfi szerzők mellett – mindenütt megjelentek azok az írónők, akiknek jelentős szerepük volt a nőnevelés ügyének előmozdításában, a nők művelődéshez való jogának felvetésében és – a későbbi – elfogadás előkészítésében.

A 18. század még az az időszak volt Európában, amikor a művelt családok leányaiknak otthon is tudták biztosítani – hasonlóan a reneszánsz és a kora újkor időszakához – a magas szintű műveltséget. Sotiropoulos például a század kiemelkedően művelt német női közül több olyannak a nevét is említette közelmúltban megjelent könyvében, akik az édesapjuktól, bátyjuktól vagy férjüktől szerezték tudományos ismereteiket: többek között Luise Gottsched (1713–1762), Christiane von Ziegler (1695–1760), Dorothea Leporin (1715–1762), Dorothea Schlözer (1771–1825), Sophie la Roche (1731–1807) és Cornelia Goethe (1750–1802).[1154] Saját, a csillagászat történetéből idézhető hölgyeket érintő vizsgálódásaimból a német hölgyek közül kiemelhetem még e sorba Maria Clara Eimmart (1676–1707), Marie Margaretha Kirch (született Winkelmann) (1670–1720), lánya, Christine Kirch (kb. 1696- 1782) és a szorgalmas „üstökösvadász", Caroline Herschel (1750–1848) nevét.[1155]

Leányiskolák és műveltségi mutatók a 18. században

A fenti művek és azok hatástörténetének vizsgálata jól mutatja, hogy a 18. század második felétől a leánynevelés az európai (nyugati) művelt körök diskurzusainak fontos részévé vált. A gondolatok szárnyalását, a lánynevelés eszményeinek könyvekben, szalonokban kifejtett – olykor még mai szemmel is modernnek tűnő – merészségét azonban csak meglehetősen lassan követték az iskolai

1153 Uo. 99.

1154 Sotiropoulos, Carol Strauss: *Early feminists and the education debates...* i. m. 43.

1155 Életútjukról, csillagászati munkásságukról lásd: Kéri Katalin: Nők a csillagászat történetében. *Valóság*, 1998/2., 84–98.

intézményrendszer tartalmi és szerkezeti változásai. A kontinens leányiskolái a 19. század második feléig jobbára felekezeti és magánkézen voltak, kivéve a német területek jelentős részét, ahol is már a felvilágosodás századában számos településen a helyi közösségek vették kezükbe az iskolákat.[1156]

A lánynevelés mindenütt rendi alapon szerveződött, a szegény sorsú lányok iskoláztatása abban a korszakban nem a társadalmi mobilitás elősegítését szolgálta, hanem sokkal inkább azt, hogy a lányokat az olyan középosztálybeli értékekre neveljék, mint a józanság, a szerénység, a szorgalom és a takarékosság.[1157] A nevelés középpontjában tehát a vallásos tanítások szellemében történő jellemformálás állt, valamint bizonyos mértékig az, hogy a lányokat hasznos, a háztartásban és a gazdálkodásban alkalmazható ismeretekre tanítsák. A műveltségi mutatók Európa északi országaiban voltak a legjobbak a nők körében, a németeknél – köszönhetően a mind a protestánsok, mind pedig a katolikusok részéről igen jól kiépített alsófokú iskoláhálózatnak – különösen kiemelkedő adatokat mutatnak a korabeli források: itt a 18. század végén a férfiak 95, a nők 68%-a volt írástudó. Angliában ugyanebben az időszakban a férfiak 61, a nők 45%-a, Franciaországban 1786–1790 között a férfiak 47, a nőknek pedig 27%-a volt írástudó, de természetesen hangsúlyozni kell a régiónként megfigyelhető jelentős eltéréseket ezek mögött az átlagadatok mögött. A Mediterráneum országainak mutatói pedig messze elmaradtak az északibb területek számadatai mögött, Görögországban például az 1831-ben rögzített adatok szerint a férfiaknak csupán 9%-a volt írástudó, az ott élő nők pedig szinte teljesen analfabéták voltak.[1158] Mazsu János kutatásai során a franciaországi, angliai és skóciai férfinépesség körében 1600 és 1900 között feltárható, az írni-olvasni tudásról szóló adatokat elemezte.[1159] Ami pedig a cári Oroszországot illeti, még a 19. század végén is csupán 13,7% volt az írni-olvasni tudó nők aránya a birodalom európai területein (igaz, a balti és lengyel területeken ugyanez az arány 27%), Szibériában pedig mindössze 5%, a közép-ázsiai területeken pedig 2%.[1160] Rebecca Rogers figyelmeztetett rá, hogy az írástudás mutatói nem egyedüli, és csupán nyers mértékei a tanultsági-műveltségi foknak, és nagyon erősen függnek a földrajzi régiótól, a társadalmi hovatartozástól, a nemtől,[1161] és – tegyük hozzá, hiszen a történeti Magyarország esetében ez nagyon lényeges jellemző: a felekezeti és nemzetiségi

1156 Rogers: *Learning to be good girls and women*... i. m. 101.

1157 Uo. 101.

1158 Uo. 103.

1159 Mazsu János: Az iskolarendszer és az alfabetizáció társadalmi szerepe az ipari modernizáció időszakában. In: Uő: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914.* Budapest, Gondolat, 2012. 9–10. 9–19.

1160 Hutton, Marcelline J.: *Russian and West European Women, 1860–1939: dreams, struggles, and nightmares.* Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 2001. 49.

1161 Rogers: *Learning to be good girls and women*... i. m. 103.

hovatartozástól is. Mazsu János többek között azt emelte ki kutatásai alapján, hogy a 18–19. század fordulóján az elemi oktatás elsősorban az olvasás megtanítására koncentrált, így az 'írni-olvasni tudás' fogalma alatt akkoriban mást értettek, mint később. Arra is felhívta a figyelmet, hogy „az egyházak hívőkért folyó harca stimulálta az alfabetizáció folyamatát", és éppen ezzel magyarázható szerinte, hogy az írni-olvasni tudás mutatói azokon az európai területeken voltak jobbak, ahol vallási pluralizmus alakult ki.[1162]

A nyugati – így a hazai – nőnevelés-történetben gyakran találkozhatunk azzal az ábrázolásmóddal, amely a 18–19. század fordulójának európai nőoktatását maradinak, szűk látókörűnek, szigorúan vallásos szelleműnek mutatta be, mintegy ellenpontozva így a 19. század második felének jelentős, a lánynevelést (is) érintő változásait. A források elemzése azonban meglehetősen árnyalja ezt a sematikus képet, és megállapítható, hogy abban az időszakban is működött számos kiváló leányiskola, hogy az iskolák között országonkénti és országokon belüli összehasonlításban is hatalmas különbségek voltak. Már akkoriban megjelent különböző helyszíneken a lányok képzésének több olyan eleme, melyek majd valóban a 19. század végétől kezdenek igazán kibontakozni, mint például a családi háztartáson kívüli munkákra való felkészítés. Önmagában az sem igaz, hogy a társadalmi elithez tartozó lányok csakis (otthoni) magánnevelésben részesültek, mert például számos olyan katolikus zárdaiskola működött Európában, ahol a bentlakásos nevelést kifejezetten az ő számukra szervezték meg. Rebecca Rogers – akinek kutatásai Carol Gold, Susan Skedd és mások vizsgálódásai mellett segítenek a világosabb múltértelmezés vonatkozásában – példaként az 1800-ban Franciaországban alakult Szent Szív Társaság kifejezetten előkelő családok lányainak létrehozott leányinternátusait említette, amelyek nem csak a kontinensen, hanem a gyarmati területeken is elterjedtek, és kiemelte, hogy Nagy-Britanniában is több hasonló katolikus intézet létezett, amelyek nem ritkán a kor iskolai tananyagaihoz képest meglehetősen modern curriculumot vezettek be.[1163] Az 1791-ben nyílott dániai Dottreskolen akadémián például a lányok magasabb szintű természettudományos képzésben is részesültek, a goudai, Anna Barbara an Meerten-Schilperoort (1778–1835) által alapított lányiskola modern oktatási szisztémája számos más holland iskola modelljeként szolgált, és német földön is több olyan nagyszerű iskola létezett, mint például a Betty Gleim által 1806-ban létrehozott, fentebb már említett brémai intézmény, ahol a növendékek tudományos és szakmai felkészítést is nyertek, vagy Amalia Holst Hamburg közelében működő lányiskolája, illetve a Berlinben 1811-ben nyílott *Königliche Luisenstiftung* nevű, nagy hírnevet szerzett lányiskola.[1164] Nem maradtak visszhang nélkül a fentebb sorolt pedagó-

1162 Mazsu János: Az iskolarendszer és az alfabetizáció… i. m. 10. és 15.
1163 Rogers: *Learning to be good girls and women*... i. m. 104.
1164 Uo. 105.

giai értekezések, a lánynevelés korszerűsítéséről írott könyvek sem, ezek közül is több hatott áttételesen vagy közvetlenül is a lányiskolák munkájára, illetve némelyek ezek közül azért születtek, mert szerzőjük saját iskolájának vagy pedagógiai nézeteinek megújítását tűzte maga elé, mint például Hannah More (1745–1833) vagy a nevelőnőként is tevékenykedő Mary Wollstonecraft (1759–1797).

Franciaországi leányiskoláztatás a 17–18. században

A 17. században a lányiskolák vonatkozásában Franciaországban a legfontosabb fejlemény a Port-Royal-i és a Saint Cyrben 1686-ban megnyitott, akkori fogalmak szerint modernnek számító intézmények működése volt. Ez utóbbi munkáját éppen a Fénelon által megfogalmazott nőnevelési elvekre alapozva szervezte meg Madame de Maintenon (1635–1719), és az iskolában körülbelül félezer, elszegényedett nemesi családból való leány tanult.[1165]

A 17. századi francia intézményesült leánynevelés, a nők megítélése, a tanulási, művelődési jogaikról, értelmi képességeikről, feladataikról zajló korabeli viták (hasonlóan Európa más, alapvetően katolikus országaihoz) nem értelmezhetők úgy, hogy nem fordítunk figyelmet az ország katolikus megújulási törekvéseire, a protestánsok (hugenották) eszméinek terjedése ellen folytatott küzdelmekre.[1166]

Több olyan női apácarend is létesült, illetve működött Franciaországban, amelyek a katolikus szellemű leánynevelést kiemelt feladatuknak tartották, és amelyeknek a hatása – számos más ország mellett – Magyarországon is megnyilvánult, és a 18–19. század fordulójától iskolaalapításokban is testet öltött. A katolikus reformáció egyik kiemelkedő franciaországi alakja volt César de Bus (1544–1607), aki 1592-ben – itáliai mintára – megszervezte hazájában a Keresztény Tanok Atyái kongregációt,[1167] 1594-ben pedig Françoise de Bermond-nal létrehozta az *Institut des Filles de la Doctrine Chrétienne* nevű iskolát a lánynevelés ügyének előmozdítására.[1168] A lányok képzését fontos célként fogalmazta meg a Miasszonyunk (Notre Dame) Rend is, amelyet 1600-ban Fourrier-i Szent Péter (Pierre Fourrier) (1565–1640) alapított Franciaországban. A vizitációs apácák rendjét,[1169] mely szintén fontos szerepet vitt a francia

1165 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 55.

1166 Lásd például Luebke, David M. (ed.): *The Counter-Reformation.* Malden, Mass., – Oxford, Blackwell, 1999.

1167 A témáról lásd: Mullett, Michael A.: *The Catholic Reformation.* London – New York, Routledge, 1999. 103.

1168 Életéről lásd: *Bienheureux Cesar de Bus.* http://diocese-avignon.fr/spip/Bienheureux-Cesar-de-Bus (A letöltés ideje: 2018.07.10.)

1169 A rend hivatalos neve Ordo de Visitatione B. M. V., magyar megnevezése Szűz Mária Látogatásáról Nevezett Rend, közismertebb néven azonban vizitációs apácák vagy szalézi nővérekként emlegetik tagjait. (Ez a rend Magyarországon csak 1928-ban nyitotta első, érdi kolostorát, korábban is ki-

katolikus nőnevelésben, 1610-ben Annecyben hozta létre Szalézi Szent Ferenc (François de Sales) (1567–1622) és Chantal Szent Franciska (Jeanne de Chantal) (1572–1641). 1614-ben Párizsban a Merici Szent Angéla (1470–1540) által még 1535-ben, az itáliai Bresciában szervezett, a lányok nevelését fontos feladatuknak tartó orsolyiták átvették az ágostonos regulákat, és így létrejött az orsolyiták monasztikus ága, az Orsolyita Rend.

Karen Carter újabb, Reims, Châlons-sur-Marne és Auxerre egyházmegyéjére vonatkozó kutatásai azt mutatják, hogy ami a franciaországi paraszti népességet illeti, a 17–18. századi időszakban a legtöbb esetben nem indokolt szétválasztani a fiúk és lányok nevelését, hiszen az alsó szintű, a korban dinamikusan növekvő számú iskolákban *(petits écoles)* a két nem tagjai együtt tanultak. A tanulmányaik alapját az olvasás és a katekizálás jelentette, írni csak kevesen tudtak közülük. A két nem eltérő oktatása csak későbbi fejlemény volt ezekben az iskolákban, mint ahogy az írástanítás kiterjesztése is.[1170]

Franciaországban ottani jelentőségét és európai hatását, illetve ismertségét tekintve is két iskolafajta emelkedett ki: a Saint-Cyr-i lányiskola 18–19. századi utódai,[1171] és a (szintén annak nyomdokain járó) I. Napóleon által a tisztjei és civil alkalmazottai, a Légion de l'Honneur tagjai leányainak létrehozott bentlakásos lányiskolák (Ecouen, Saint-Denis, Loges), melyek közül az első 1807-ben Ecouenben nyílott Madame Campan vezetésével, és amelyekben mintegy félezer növendék tanult a 19. század elején.[1172] Jeanne Louise Henriette Campan[1173] (1752–1822) írásaiban az ecoueni iskolát „nők egyeteme"-ként vizionálta, ahol a lányok irodalmat, ókori, Szentírás- és francia történelmet, földrajzot, geometriát, természettudományokat és botanikát tanultak, és mindezt kiegészítették az olyan nőies feladatokra előkészítő foglalkozások, mint a varrás, a főzés vagy az egészségtan.[1174] Jóllehet e sokoldalú nevelésnek köszönhetően sok növendék felnőtt nőként nem csupán családi körben tevékenykedett, Campan egyik jelmondata az volt, hogy „Anyákat nevelni: ez jelenti a nőnevelés teljességét."

emelhető azonban neves hazai személyek vizitációs rendhez való kötődése. Többek között például II. Rákóczi Ferenc felesége, a leányágon Árpád-házi Szent Erzsébet leszármazottjaként ismert Hesseni Sarolta Amália életének utolsó éveit a párizsi vizitációban töltötte.)

1170 Carter, Karen E.: „Les garçons et les filles sont pêle-mêle dans l'école": Gender and Primary Education in Early Modern France. *French Historical Studies*, 2008, 31, no. 3, 417–443.

1171 A Madame Maintenon által egykor alapított lányiskola korántsem csak Franciaországban jelentett modellt. Többek között a Nagy Katalin cárnő által 1764-ben Szentpétervárott létrehozott, és 1917-ig fennállt Szmolnij Intézet a Saint Cyr-i iskola mintájára létesült.

1172 Lásd erről a témáról: Rogers, Rebecca: *Les Demoiselles de la Légion de l'Honneur: les maisons d'éducation de la Légion de l'Honneur au XIXe siècle.* Paris, Plon, 1992.

1173 Életéről lásd: Montagu, Violette M.: *The Celebrated Madame Campan.* London, Read Books, 2007. vagy Philadelphia, J. B. Lippincott Company, 1914.

1174 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women*... i. m. 106.

A 17–18. századi erdélyi és magyarországi leányiskoláztatás

Ami a 18. század előtti iskoláztatást illeti, a lányok számára Magyarországon és Erdélyben is volt erre lehetőség, ha nem is beszélhetünk a lánynevelő intézetek kiterjedt hálózatáról.

Az Erdélyi Fejedelemségben a 17. század – Bethlen Gábor és a Rákócziak uralkodása idején – jelentős iskolai fejlesztések időszaka volt, tulajdonképpen akkor alapozták meg ott a széles körű népoktatást. Ennek egyik kiemelkedő eleme volt például az, a szatmárnémeti református zsinat 1646-os határozatában megfogalmazott törekvés, hogy a nőnevelést hivatalos állami feladattá kell tenni, és ennek szellemében döntöttek leányiskolák felállításáról.[1175] A zsinat végzését Péterfy Sándor így idézte fel műve lányiskoláztatásról szóló fejezetében: „Minthogy a Krisztus országában a nemek között semmi különbség nem létezik, hanem mindkettőnek üdve egyenlő tekintetbe veendő; valamint figyermekek taníttatására falunkint és városonkint latin iskolák állittattak, úgy a leány vagy nőgyermekek számára is, amint azt a helyek alkalmas volta engedi, nemzeti iskolákat kell nyitni, a melyekben azok olvasni és ha nekik és szüleiknek is az volna óhajtásuk, – írni is tanuljanak; hogy ekképen és ennek segélyével, a biblia és más hasznos s az ő felfogásokhoz alkalmazott könyvek olvasásából, az idvességes tudományban és kegyesség gyakorlatában könnyebb és szerencsésebb előmenetelt vehessenek."[1176] Ez a döntés egyrészt amiatt volt fontos, mert egy új iskolatípussal, a leányiskolával gazdagította Erdély iskolai palettáját, másrészt pedig amiatt, mert a társadalom korábban teljesen elhanyagolt rétege, a nők előtt megnyitotta a művelődés lehetőségét, bár a határozat hatását nem lehet pontosan felmérni, mert a lányiskolák szervezéséről nem készült felmérés.[1177]

A korszakban több kiemelkedő erdélyi gondolkodó, például Geleji Katona István (1589–1649) református püspök és Apáczai Csere János (1625–1659) is fontosnak tartották a fiúké mellett a leányok iskolai tanítását is. Előbbi felvette kánonjaiba a szatmárnémeti zsinat végzését, hozzátéve, hogy a lányiskolákban férfi tanítókat kell alkalmazni.[1178] Apáczai Csere János pedig *Magyar Encyclopedia* című munkájában a fiúkat és lányokat együtt tanító anyai iskolák feállítására buzdított.

1175 Péter Katalin: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és a 17. században. In: Uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995. 103.

1176 Péterfy Sándor: *A magyar elemi iskolai népoktatás* I. i. m. 162.

1177 *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* II. k. Szerk.: Makkai László – Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 764.

1178 Kiss Áron: *A magyar népiskolai tanítás története* I. Budapest, 1881. 15. Idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 15.

A 18. századi Erdélyben a római katolikus rendek *(status catholicus)* már 1722-ben elhatározták, hogy a fejedelemség katolikus leánynevelésének előmozdítására betelepítik a Szent Orsolya Rendet. Helyszínként a nagyszebeni régi domonkos zárdát jelölték meg, ahová aztán végül 1733-ban költöztek be az első apácák. Külső és belső iskolát is működtettek, és az elemi szintű lánynevelést éppúgy fontosnak tartották, mint a középszintű képzést.

A magyarországi intézményesült lánynevelést illetően a 18. század első felében kevés változás történt. A női apácarendek letelepedése, tanítási tevékenységének megkezdése tehető erre az időszakra mint újdonság. A valaha, még a 16. században Merici Szent Angéla által létrehozott Szent Orsolya Rend – Szelepcsényi György prímás meghívására és I. Lipót feleségének, Eleonóra királynőnek a támogatásával – 1676-ban alapította első magyarországi iskoláját Pozsonyban. A Rend hamarosan számos más városban is nyitott iskolákat: többek között 1698-ban Kassán, 1703-ban Varasdon, 1724-ben Nagyszombatban, 1747-ben Sopronban, 1772-ben Nagyváradon.[1179] Győrben, ahol a 17. században fiúk számára már működött kiemelkedő szintű jezsuita kollégium, 1726-ban telepedett meg a Rend, akiknek ottani iskola- és rendház alapítását az 1725. évi országgyűlés 96. törvénycikke tette lehetővé. A szerzetesnők Bécsből érkeztek Győrbe, és zárdájuk 1729-re készült el, de már az alapítás évében megnyitották externát iskolájukat szegény gyerekek részére.[1180] Az iskolában írást, olvasást, zenét, rajzot, festést, hímzést és egyéb kézimunkaformákat tanítottak, és természetesen fő célkitűzésük volt a hitoktatás, a vallásos szellemű nevelés. Az oktatás német nyelven folyt. Mária Terézia kedvelte és támogatta az Orsolyitákat, amikor 1773-ban Sopronban járt, először hozzájuk látogatott el.[1181]

A Notre Dame (Miasszonyunk) Rend magyar földön 1747-ben Pozsonyban telepedett meg, Oneil Judita grófnő kérelmére. Az első nővérek a Regensburg melletti Stadtamholfból érkeztek.[1182] (Ebből az alapításból ágazik majd le jó évszázad múltán 1851-ben a pécsi rendház alapítása, Scitovszky János püspök kezdeményezésére.)

Az intézményesült leánynevelés tekintetében a felvilágosodás kora új fejleményeket hozott, jóllehet birodalma oktatásügyének fejlesztését Mária Terézia inkább a fiúk iskoláztatására vonatkozóan képzelte el. Az 1777-es Ratio Educationis csupán az alsó szintű iskolák munkája esetében írt mindkét nem

1179 Római Unióhoz Tartozó Szent Orsolya Rend Magyar Tartománya. http://uj.katolikus.hu/rendek.php?h=30 (Letöltés: 2018.08.10.)

1180 Németh Tihamérné Kovács Adrienne: *„Szeress, és jobb lesz a világ!" – A győri Szent Orsolya Rend tevékenysége 1726-tól napjainkig.* Győr, Magánkiadás, 2000. (osz. n.)

1181 A soproni Szent Orsolya Rend tevékenységéről lásd például az alábbi tanulmányt: Gráberné Bősze Klára: 250 éve. (A soproni Szent Orsolya Rendről.) *Soproni Füzetek*, 1996/97. 232–240.

1182 Choma Béla Kelemenné: *A zalaegerszegi Notre Dame Női Kanonok és Tanítórend története.* Zalaegerszeg, Profi Stúdió, 2004. 20.

neveléséről, a szabályzat közép- és felsőfokon csak a fiúknak nyújtott tanulási lehetőséget. Az uralkodónő nevéhez köthető ugyanakkor, hogy hazánkba meghívta és tartósan letelepítette itt 1770-ben a lánynevelléssel foglalkozó, Ausztriában akkor már hosszabb ideje jelen lévő Congregatio Jesu nővéreit, ismertebb nevükön az Angolkisasszonyokat. (Az Angolkisasszonyokat valaha már Pázmány Péter is meghívta Magyarországra, 1627-ben Pozsonyban nyílott is egy leányiskolájuk, és azt követően még hat évig tevékenykedtek hazánkban. Pázmány ezt írta róluk egy levelében: „A jó Anyák a legnagyobb épületességgel tanítják a leánykákat jámborságra, jó erkölcsre és nőies foglalkozásokra... Látván ezen anyák intézetének gyümölcsét, szándékomban van Nagyszombatban is letelepíteni őket.”[1183])

A rend 18. század végén a Budai Várban létesített iskolájában[1184] az írás, olvasás, számtan és hittan mellett kézimunkát is tanítottak, és az oktatás nyelve német volt, de a bentlakók tanultak francia nyelvet, éneket és rajzot is. Péterfy Sándor egyik írásában, mely 18. század végi budai leányiskolákról szól, azt jelezte, hogy az akkoriban kb. 20 000 lakosú Budán kifejezetten a lányoknak szervezett tanítás 1774-ben nem folyt másutt, csak az Angolkisasszonyok intézetében. Emellett két római katolikus és egy nem egyesült görög katolikus vegyes népiskola volt (ez utóbbi a szerb lakosság gyermekeinek).[1185]

A Rend iskolája és internátusa 1777-ben Vácra került,[1186] II. József idején, 1787-ben aztán vissza, Pestre. (Következő iskolaapításaik a 19–20. századra tehetők: Eger [1852], Veszprém [1860], Eperjes [1882], Kecskemét [1917], Zugliget [1926], Nyíregyháza [1929], Klotildliget [1937], az erdélyi Élesd [1941].[1187] 1856-ban az Angolkisasszonyok pesti iskolájában nyílott meg az első magyarországi tanítónőképző.) A *Családi Lapok* egy 1853-ban írott cikke Ward Mária élettörténetét közölte, és a szerző kiemelte, hogy a magyarországi nőneveldék között „akár a műveltség finomságát, akár a nevelési rendszer czélszerüségét és keresztény jellemét tekintjük, kétségkivül első helyen állnak az Angolkisasszonyok leánynevelő intézetei.”[1188]

A 18. század során a fiúk és a leányok az alsófokú népiskolákban együtt tanultak. Az 1774-es országos összeírás, mely az iskolákra és a diákokra, illetve tanítókra is kiterjedt, alátámasztja ezt. Az 1777-ben kiadott Ratio educationis a

1183 Az idézet az alábbi honlapon olvasható: http://uj.katolikus.hu/rendek.php?h=5 (A letöltés ideje: 2018.07.11.)

1184 Az iskola megszervezése és ünnepélyes megnyitása részletesen bemutatásra került Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. című, már idézett művében, 475–476.

1185 Péterfy Sándor: Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig. *Nemzeti Nőnevelés*, 1887. március VIII. évfolyam III. füzet 105.

1186 Ekkor költözött a Nagyszombati Egyetem a Budai Várba.

1187 http://uj.katolikus.hu/rendek.php?h=5 (A letöltés ideje: 2018.07.11.)

1188 M. Gy.: Ward Mária. *Családi Lapok*, Második évfolyam II. félév 3. szám 1853. augusztus 15. 150.

népoktatás szintjén a fiúk és a leányok neveléséről is rendelkezett, ám a közép- és felsőoktatás szintjén már csak fiúk tanításáról szólt.

II. Józsefnek az a rendelete, amely 1782-ben eltörölte a szerzetesrendeket, a katolikus leányiskolák életében is törést okozott. Halálát követően a lánynevelés ügye – összefonódva az éledő nemzeti szellemmel – fontos oktatásügyi kérdéssé vált. Az 1790–1791-es országgyűlésen már többen felvetették a lánynevelés ügyét, és az 1791:LXVII. törvénycikk nyomán felállították a Közoktatási Bizottságot, melynek többek között az volt a feladata, hogy kidolgozza a modern, elkülönített, nemzeti szellemű leánynevelés alapelveit.[1189] A tervezetet gróf Brunszvik Antal készítette el, aki – látva a hazai nőnevelő intézetek idegen szellemét és az előkelő családok leányai külföldi neveltetésének szokását – új nőnevelő intézetek felállítását javasolta a nemzeti szellem előmozdítására, a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére. Ebben – áttekintve a zömmel apácarendek kezében lévő hazai leánynevelés ügyét – azt vetette fel, hogy a leányintézetek szellemisége nincs összhangban a nemzeti neveléssel *(educatio nationalis)*. Javaslatot tett a Bizottság arra, hogy az irodalmi nevelésen kívül a lányok kézimunka- és háztartástani képzést is nyerjenek, és – miként például Kornis Gyula is hangsúlyozta – először merült fel a majd csak egy évszázad múlva megvalósuló állami leányiskolák gondolata.[1190] Ferenc király 1794-ben válaszolt a bizottság javaslataira, és akkor fontosnak tartotta a leánynevelésre vonatkozó tervek valóra váltását, beleegyezett a tervbe vett tanítónőképző felállításába, ez azonban akkor nem jött létre.[1191]

Kiemelkedő leányiskoláik természetesen nem csak a katolikusoknak voltak. Az evangélikusok iskoláiban már a 16. századtól gyakran tanultak lányok, egy-egy lányiskoláról is van adat (például a vödrici iskoláról, amelyet 1616-ban Dittelmayer asszony létesített, ugyanitt 1618 és 21 között Junghaus Mária, 1742–1762 között Plankenberg János Keresztély tartott fönn lányiskolát[1192]), de a kifejezetten lányoknak szervezett osztályok és iskolák körükben is zömmel a 18. század végén alakultak ki néhány helyszínen. Így például Selmecbányán, ahol 1775–1785 között Palumbinyi Sámuel volt az iskola vezetője, ugyanott 1803-tól a szülők saját költségén egy felsőbb leányiskolai osztály is nyílott Krieg Jakab vezetésével.[1193] Egyik tanulmányában – a korabeli sajtóhírekre támaszkodva – Fehér Katalin részletesen beszámolt arról, hogy milyen átgondoltan szervezett, a korszak legjobb európai lányiskoláihoz hasonló, evangélikus nőnevelő intézmény működött Eperjesen, amelyet 1794-től haláláig, három évtizeden át folyamatosan Sennovitz Mátyás (1763–1823) vezetett, aki előtte már

1189 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei…* i. m. 123.
1190 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei…* II. i. m. 487.
1191 Uo. 487.
1192 Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története* i. m. 183.
1193 Uo.

egy évtizede tanította az evangélikus iskolában a felsőbb leányosztályokat.[1194] A városban már 1776-tól elkülönítve tanították a 3. és 4. elemi osztályba tartozó leányokat, akiket eleinte Perlauff János tanított.[1195] Az iskolában magyar és német nyelven folyt a tanítás, és az alábbi tárgyakat tanították a 7–12 éves kor közötti leánykáknak: „vallástant, erkölcstudományt, egyetemes és magyar történelmet, számtant, „Lélekről való Tudomány"-t, földrajzot, természetrajzot, fizikát, valamint francia nyelvet, zenét, táncot, varrást és kötést, valamint egyéb „Asszonyi munkák"-at",[1196] valamint egészségtant és neveléstant, és külön gondot fordítottak a növendékek testi nevelésére. Az iskola működéséről német,[1197] majd később magyar nyelvű[1198] kiadvány is született. A 18. század végén a leánynevelő intézetekben – ahogyan Eperjesen is – általánosnak tekinthető volt a német és francia nyelv tanítása, a kézimunka, a vallásos ismeretek. Sennovitz 1801-ben Eperjesen egy olyan német nyelvű, a királynak ajánlott tervezetet is kidolgozott, amely az alsóbb társadalmi rétegek és a lányok magasabb szintű nevelését kívánta előmozdítani – ahogyan ő maga írta, az Amerikai Egyesült Államok példáját tartva szem előtt. Ebben sok más kortársához hasonlóan ő is kifejtette, hogy a nőnevelés elhanyagolt, márpedig az nagyon fontos, hiszen csak művelt édesanyák nevelhetnek boldogabb generációkat. A dolgos életre nevelést, az anyaságra és feleség szerepére történő felkészítést éppúgy fontosnak tartotta, mint az erkölcsök kiművelését és a néphez és a királyhoz való szeretet kialakítását.[1199] Szelényi Ödön már idézett művében számos részletet közölt még a 18. századi az iglói, a soproni, a rozsnyói, a liptószentmiklósi és a késmárki leányiskolai nevelésről is.[1200]

Ugyanebben az időszakban a szintén evangélikus Tessedik Sámuel 1780-ban nyitott szarvasi iskolájában is tanultak lányok, akik az elméleti tárgyakhoz kapcsolódóan szintén nyertek gyakorlati képzést is, a korabeli alsófokú oktatás szintjét messze meghaladó módon. A fiúk és lányok pontos arányáról nincsenek adatok, de a kutatók több száz oda járó lányról tesznek említést a korabeli források alapján.[1201] A lányok, akikkel Tessedik első felesége, Markovitz Terézia (1752–1791), majd az annak halála után nőül vett második feleség, Lissovinyi

1194 Fehér Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó...* i. m. (osz. n.)

1195 Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története* i. m. 185.

1196 Uo. (osz. n.)

1197 *Worte eines Erziehers an alle gute Eltern, denen das Wohl ihrer Kinder am Herzen lieght.* Eperies, 1799.

1198 *S. M. ... igazgatása alatt levő eperjesi szorgalom iskolának és azzal egybe köttetett asszonyi nemet illető magános nevelő intézetnek tudósítása.* Debreczen, 1820.

1199 Sennovits Mátyás tervezetéből magyar nyelven (Horváth György fordításában) részleteket közöl: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 175–181.

1200 Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története* i. m. 186–187.

1201 A témáról lásd Orosz Lajos összefoglalását! Uo. 36. és Tóth Lajos: *Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1980. 205–206.

Karolina (1760–1820)[1202] foglalkozott, nem csupán gazdálkodási ismereteket, szabást-varrást tanultak a szorgalmatossági iskolában, hanem az anyai, családi hivatásra is felkészítették őket. Tessedik a lánynevelés hoz is sokat merített kora legkorszerűbb nevelési irodalmából. Vincze László például kiemelte elemzésében,[1203] hogy szöveges utalás maradt ránk arról, hogy a lányok Szarvason eredeti nyelven olvasták Joachim Heinrich Campe[1204] *Väterlicher Rath für meine Töchter*[1205] című könyvét. Orosz Lajos – kiemelve, hogy Tessedik iskolája „egytanítós koedukációs népiskolából fejlődött középfokú ismereteket is nyújtó intézetté" – méltatta az intézményt, amely a fiúk és lányok esetében is egyaránt magas színvonalú tanulási lehetőségeket biztosított, ami nem csak abban a korban, de még évtizedek múlva is alig akadt követőre.[1206]

Más protestáns felekezetekben, például a reformátusok körében is Magyarország és Erdély több helyszínén megfigyelhető volt a korszakban a lányok neveléséről való gondoskodás, ha másként nem is, legalább vasárnaponkénti tanításukkal. Erről, bár leginkább a lányok oktatásával kapcsolatos pénzügyi és egyéb problémákról számolt be cikkeiben Török István, a kolozsvári és marosvásárhelyi 17–18. századi egyházközségi jegyzőkönyvek alapján. 1695-ben Kolozsváron például a leányokkal foglalkozó tanító asszonyok „három öreg köböl búza és hat magyari forint" fizetségben részesültek, és az eklézsia azt ígérte, hogy „ha Isten bőven ad, bort is szakasztanak".[1207] Az 1751-ben kántornak felvett Beke Györgyöt megbízták egy leányiskola felállításával, és azzal, hogy „a leánygyermekeket szorgalmatossággal tanitsa olvasásra, a hitnek ágazatira, a jó erkölcsökre és a rendesen való éneklésre, mely szent munkára magát ő kglme nagy fogadással kötelezé is."[1208] Ennek ellenére 1768-ban gróf Bethlen Lajos inspektor azt tapasztalta, hogy nagyon elhanyagolt a lányok tanítása, és a vallásos kérdésekben „vastag tudatlanság" jellemzi őket. Az egyháztanács ezt követően tíz pontba szedve foglalta össze, hogy mit tehetnek a szülők és a tanítók a lánynevelés előmozdításáért, többek között kiemelve a szülők kötelezettségét a lányaik iskoláztatása vonatkozában, a kántortanítói

1202 Róla lásd: Tóth Lajos: Tessedik Sámuel feleségének kisegítő pedagógiai tevékenysége. In: *Neveléstudományi Közlemények.* Szarvas, Óvónőképző Intézet, 1967.

1203 Vincze László (szerk.): *Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1956. 107.

1204 Campe, Joachim Heinrich (1746–1818) német író, pedagógiai gondolkodó, könyvkiadó a felvilágosodás korának meghatározó egyénisége volt.

1205 Campe, Joachim Heinrich: *Väterlicher Rath für meine Töchter. Ein Gegenstück zum Theophron, der erwachsenen weiblichen Jugend gewidmet*. 1789. (A szerző egyetlen lányának, Charlottének írta ezt a művet.) A mű elemzését és Rousseau nőnevelési gondolataival való összevetését lásd: Jonach, Michaela: *Väterliche Ratschläge für bürgerliche Töchter. Mädchenerziehung und Weiblichkeitsideologie bei Joachim Heinrich Campe und Jean-Jacques Rousseau*. Lang, Frankfurt am Main u. a. 1997. Aspekte pädagogischer Innovation, 22.

1206 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 38–39.

1207 Török István: Adatok leánynevelésünk történetéhez. *Magyar Pædagogia*, 1901. 10. évf. 483.

1208 Uo. 484.

jövedelem emelését, az állandó ellenőrzések és iskolai vizsgák szükségességét, de kiemelték azt is, hogy télen a kántornak be kell fűtenie azt a házat, ahol a gyerekekkel foglalkozik, és megtiltották, hogy a tanító a lányok szüleit szidalmazza, illetve elrendelték, hogy a növendékekkel a tanítók „tisztességesen, keresténylul és az ő gyenge idejükhöz és elméjükhöz való módon bánjanak [...], csak egyedül tanulásra, nem pedig magok házi dolgaiknak folytatásra alkalmazzák, illetlen szókkal ne illessék és maguk, nem pedig holmi helyettesekkel tanittassák".[1209] 1771-ben Marosvásárhelyen azt jegyezték fel, hogy a kántor nem volt hajlandó a lányokat tanítani, ezért szükség volt egy tanító alkalmazására, helyet viszont nem tudtak adni a diákoknak, így a tanítást „Nemes Gábor tiszteletes lelkész uram szalonnás kamarájában"[1210] tartották. Sajnos, ezek a Török István által feltárt és vizsgált jegyzőkönyvek szinte egyáltalán nem tartalmaztak azzal kapcsolatos adatokat, hogy tulajdonképpen mire és milyen módszerekkel nevelték a lányokat.

A Tiszántúli református egyházkerület alsófokú iskoláinak, benne a leányok iskoláztatásának korszakra vonatkozó történetét több kutató is feldolgozta már. Mervó Zoltánné például számos ritka és fontos forrás segítségével mutatta be a 17–18. századi debreceni lánynevelléssel kapcsolatos törekvéseket és eredményeket, kitérve a problémákra is.[1211] Adatai szerint már a 17. század utolsó éveiben vannak feljegyzések olyan „deák-asszonyok"-ról, akik maguk köré gyűjtött leánykákat tanítottak, ők azonban magántanítók lehettek, és a református egyház által szervezett lányiskoláztatás nem lehetett kielégítő, 1700-ban ugyanis az alábbi határozat született: „Eleikben kell adni Praedikátor uraiméknak, hogy a szokás szerént a leányokat taniccsák, mert az idei elmulasztása nem is kicsiny defectus ő kigyelmekben".[1212] 1708-ban a városban Leányok Tanítóinak Társasága alakult, mely az akkor ott tevékenykedő 13 tanítónőt fogta össze, az alábbiak miatt: „... városunkban a leánygyermekeknek az isteni tudományban és jó erkölcsökben, scholai formában való tanítása felállíttatván... utcánként a leányi scholák megszaporodtak és megterheltettek pálmafa módjára nevekedtenek volna... illendőnek és szükségesnek ítéljük a leány gyermekeknek tanítóit egy társaságba és jó rendbe vennünk s állítanunk és mind mostaniak, mind következendők között megtartásra s elkövetésre való bizonyos »Regulákat« eleikbe írnunk."[1213] Mervóné megjegyezte, hogy 1739-ig lehet csak az adatok között nőtanítókat fellelni, utána a reformátusoknál csak 1875-ben tűnnek fel újra. (A 19. század elején létesített katolikus iskolában viszont tanítónőt alkalmaztak.)[1214]

1209 Uo. 486.

1210 Török István: Adat leánynevelésünkhöz. *Magyar Pædagogia*, 1903. 12. évf. 91.

1211 Mervó Zoltánné: A leányok iskolai oktatása Debrecenben a polgári forradalom előtt. In: *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* I. Debrecen, HBML, 1974. 27–57.

1212 Uo. 27–28.

1213 Uo. 28.

1214 Uo. 29.

Amikor 1785-ben II. József rendelete nyomán az alföldi városban is összeírták az iskolába járók számát, az derült ki, hogy a leányok nagyjából 40%-a volt iskolázatlan, illetve olyan, aki csak egy vagy két évet tanult valamely intézményben. A felmérés fényt derített arra a tényre is, hogy az egyházi tiltások ellenére sok lányiskolában fiúkat is tanítottak, valószínűleg ennek következménye volt, hogy 1799-ben egy egyháztanácsi határozat helyezte kilátásba azoknak a tanítóknak az elbocsájtását, akik a lányok közé fiúkat is befogadnak iskolájukban.[1215]

A 18. század végén tehát számos jele volt Magyarországon és Erdélyben annak a szemléletváltásnak, amely a lányok nevelését már nem csupán házi keretek között, hanem iskolákban képzelte el. V. László Zsófia halotti beszédeket, búcsúztató verseket nőnevelés-történeti szempontból is elemző kutatómunkája felszínre hozta például azt a verset, amely 1775-ben Dániel Polixéna sírja felett jól foglalta össze a századelő és a századvég gondolkodásbeli különbségét: „Még akkor az Idö vólt igen mostoha / A' Leány gyermekek nem tanultak soha / Félvén, hogy a' Deák Scholának nyers moha / Tiszta erköltsöknek lenne mérges doha / Oh régi idöknek rut balgatagsága! / Oh tudatlanságnak sürü vastagsága / Melyben az Emberi nemnek egyik ága / Rutul vakoskodék ékes Társasága. / De ezen Idönek setétes fellege / Oszlik; virradni kezd a' Tudomány Ege / Szépen-is terjed már élesztő melege / Gyül oda az Aszszony-Rendnek s serege. / Oh vajha még oda jobban-is gyülnének! / Vajha a' Könyv mellé többen-is ülnének! / Sok veszett dolgokat így el-kerülnének / Szép Hirrel épen az Égig repülnének."[1216]

1215 Uo. 44.

1216 (Név nélkül:) *Keresztyéni gázdálkodásának jutalmát... el-nyert igaz Polyxena... Dániel Polyxéna... Vesselényi István... Hites Társa.* Kolozsvár, 1775. Idézi a verset: V. László Zsófia i. m. 153.

IV.

LEÁNYNEVELÉS A „HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN”:

VÉLEMÉNYEK, VITÁK ÉS ISKOLÁZTATÁSI ADATOK

VÉLEMÉNYEK A NŐRŐL, HIVATÁSÁRÓL ÉS A LÁNYNEVELÉSRŐL A 19. SZÁZADBAN

Külföldi eszmetörténeti irányzatok, meghatározó művek nőképe

Fogalmi alapvetés

A „hosszú 19. század" embere hatalmas változásokat élt meg. Az egyre-másra születő új tudományos eredmények, technikai találmányok alapjaiban rengették meg a korábbi teológiai-filozófiai tanításokat. Új megvilágításba kerültek a társadalmi-gazdasági kérdések, az ember származása és történelme, helye és szerepe, feladatai, lehetőségei a világban. A gombamód szaporodó sajtótermékeknek, a felfutó volumenű könyvkiadásnak, a sorra alakuló tudományos testületeknek, egyleteknek, az írni-olvasni tudók száma növekedésének, a közlekedés és hírközlés forradalmi változásainak és számos egyéb oknak köszönhetően korábban sosem látott mértékben és gyorsasággal terjedtek az új eszmék, az ország- és kontinenshatárok sem állták ezek útját. Számos korabeli újságcikk, könyv-recenzió, tudományos előadás és magyarra fordított mű vagy műrészlet mutatja, hogy hazánk tudósai napra készen követték a külföldön született tudományos eredményeket, és azokra nem csak gyorsan és változatos módon reflektáltak, hanem sok, önálló kutatásokon és megfigyeléseken alapuló munkát is produkáltak.

Magukról a változásokról, a „haladás", a „modernség" jelentéséről, tartalmáról, a hit és tudomány közötti ellentmondásokról és az összeegyeztetés lehetőségeiről a század során (és folytatólagosan, a 20. század elején is) számos munka született. A „modern" szó a közvélemény szóhasználatában és gondolkodásában egyre inkább szinte szinonimájává lett a „haladó", a „progresszív" szavaknak. 1841-ben, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első pesti közgyűlésén például Kovács Sebestyén Endre az alábbiakat mondta: „Haladás a század jelszava; haladás szellemi és anyagi tekintetben. Az elsőhöz vezet a tárgyak tágas ismerete; a másodikra az ismeretek gyakorlati alkalmazása, s a polgári életbe való átvitele. Mindkettő a nagy természetben alapszik, s csak ennek szorgalmas s fáradhatat-

lan kutatása által fejlik ki...”[1217] Néhány évvel később, 1844-ben a neves katolikus pap, Sujánszky Antal által szerkesztett német egyházi beszédek gyűjteményében viszont az olvasható a „korszellemről”, hogy az nem másban ragadható meg, mint: „Tudás hit nélkül, Illedelem erény nélkül; Munkásság ájtatosság nélkül”[1218] – világosan jelezve a vallásos szellemiség korábbi évszázadokhoz képest meglehetősen jelentős visszaszorulását. (1907. szeptember 10-én X. Pius pápa kiadta az általa „tévtannak” nevezett modernizmus katolikus követőit elítélő *Pascendi Dominici gregis* [Legeltessük az Úr nyáját] kezdetű apostoli körlevelét,[1219] 1910. szeptember 1-jén pedig egyháza papjai számára kötelezővé tette az *Antimodernista eskü*-t *Sacrorum antistitum* kezdetű rendeletében.[1220]) A haladás fogalmát a nőnevelésüggyel foglalkozók közül is többen próbálták értelmezni, például Heténvi János, aki már 1814-ban azt fogalmazta meg, hogy mit lehet (és mit nem) annak tekinteni: „a gondolkozásnak nem azon ábrándjait, s a boldogságnak azon álmait, mellyekkel tépelődnek a rajoskodók és utópisták: ezek olly szélveszek és viharok, mellyek a felcsigázott képzeletű s gyönge fejű embereket százszorta rosszabb helyzetbe döntik, mint milyenből kikivánkoztak; – igaz haladás egyéb nem lehet, mint saját és társas helyzetünk javítása; érzéki, szellemi és erkölcsi hajlomaink bővebb kifejtése, és az erkölcsi s polgári törvényekkeli összhangzatba hozatala által. Erre pedig főeszköz a *polgári nevelés*.”[1221]

A 18. század végén a nőkről való gondolkodás elsősorban a jogi kérdések körül összpontosult, hiszen a törvényhozás központi feladata lett több országban is a jogrendszer átalakítása, a törvények újraalkotása a felvilágosodás szellemiségének, a forradalmi követeléseknek megfelelően. Az egyén jelentőségének felismerése és hangsúlyozása magával hozta a nő mint egyén, a nő mint (hasznos) állampolgár elismerését is a 18–19. század fordulóján, természetesen csak egy szűk gondolkodói elit körében. Jóllehet a politikai változások miatt a francia forradalom eszményei a 19. század elején elhalványultak Európában, a Szent Szövetség időszakában sem lehetett már a nőket teljesen figyelmen kívül hagyni. Bár valamennyi országban megemlíthetők olyan híres művek, amelyek a nők szerepéről, helyzetéről íródtak

1217 Kovács Sebestyén Endre: A vegytan szükségességéről, hatásárul általánosan s különösen honunkra alkalmazva. Pest, MOTV, 1841. 28. Idézi: Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből. 1850–1875.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 22.

1218 A korszellemről. In: Sujánszky Antal (szerk.): *Kalászat a' legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből.* III. k. Pest, Emich Gusztáv, 1844. 13–14.

1219 Ennek elemzését és szövegéből vett részleteket lásd: Jakabffy Tamás: 1907: az antimodernista enciklika éve. *Korunk*, 2007. december 4. folyam, 18. évf., 12. sz. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

1220 Ennek szövegét lásd az alábbi műben: Denzinger, Heinrich–Hünermann, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai.* Bátonyterenye, Örökmécs Kiadó, 2004. 681–683. (A témához kapcsolódóan lásd az alábbi művet: Szilassy Péter: *Az egyház és a modernizáció a XIX–XX. században és ennek pedagógiai vonatkozásai.* (szakdolgozat, kézirat) Nyíregyháza, NYF BTMFK, 2005.)

1221 Heténvi János: *Honi városaink befolyásáról...* i. m. 232.

abban az időszakban, mégis elsősorban Angliát kell kiemelnünk, ahol a nők emancipációjának előmozdítása érdekében a 19. századi Európában a legtöbb mű született. A nyugati világban kibontakozó, több hullámban és irányzattal megjelenő feminizmus eszmetörténeti hátterének jobb megértéséhez fontos mű az ausztrál történésznők, Barbara Caine és Glenda Sluga *Gendering European History* című könyve,[1222] többek között éppen azért, mert sok európai kutatótól eltérően ők képesek voltak megfelelő távolságtartással kezelni kontinensünk eszmetörténeti dokumentumait, és több ponton is újraértelmezték a 18–19. század nemekkel kapcsolatosan született forrásműveit. Elemzésük szerint a felvilágosodás eszmerendszerét vizsgáló történészek többen is arra jutottak az elmúlt években, hogy diszkrepancia volt a 18. századi filozófusok társadalom-, vallás- és politikai természetű kritikája és a nőkkel kapcsolatos véleménye között: az a gondolat, hogy a bölcsességet csak a férfiak érhetik el, a nőkre pedig – mivel nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal (például a megfelelő szintű tudással), amelyek a társadalmi reformok végigviteléhez szükségesek – még többnyire maguk a francia filozófusok is a haladás akadályaiként tekintettek. Geneviève Lloyd 1984-ben írt gondolatait idézték ezzel kapcsolatosan arról, hogy az „ész embere", az igazság és az intellektus jelentették a férfiasságot, a haladást a 18. század végén, és ennek ellenpontja a nyugati filozófiában az érzelem, a hiba, az érzékenység és a nőiesség voltak. Németh András szerint a 19. századtól viszont a „felvilágosodás-projekt" kiteljesedett, és a nagy modernizációs ideológiákban középpontba kerül „a társadalmi kényszerek alól felszabaduló, saját boldogulását befolyásolni képes, női és férfi mivoltában kiteljesedő individuum", és az „új európai nőideál kialakulása a rendi társadalmat fokozatosan lebontó sokszínű emancipáció [...] egyik részfolyamataként értelmezhető".[1223] Hazánkban mások mellett Hadas Miklós foglalkozott sokat ennek történetével, a feminista ideológia és mozgalmak szempontjából, és – miként egy korábbi előadásában kiemelte – a feminizmust „akár a legfontosabb mozgalomnak is nevezhetjük, amely végső soron sikeres forradalmi átrendeződéseket eredményezett, kihatva a társadalom egészére".[1224] A külföldi szerzők közül Richard Sennett, Michel Foucault, Norbert Elias, Jürgen Habermas, Natalie Zenon Davis és Peter Burke művei egyértelműen és sokrétűen nyújthatnak segítséget ezeknek a társadalmi változásoknak az árnyalt értelmezéséhez. Jóllehet ezekről

1222 A könyv elkészítéséhez a mű spanyol fordítását használtuk: Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Género e Historia. Mujeres en el cambio sociocultural europeo, de 1780 a 1920.* Madrid, Narcea, S. A. de Ediciones, 2000. (A mű eredeti címe és első kiadása: Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Gendering European History, 1780–1920.* London – New York, Leicester University Press, 2000.)

1223 Németh András: Opponensi vélemény Kéri Katalin MTA doktori értekezéséhez, kézirat, Budapest, 2016.

1224 Hadas Miklós előadásából idézi: Kustán Magyari Attila: Miért legyünk feministák? *Erdélyi Riport*, 2013. április 18. http://erdelyiriport.ro/tarsadalom/miert-legyunk-feministak (A letöltés ideje: 2018.08.06.)

a művekről elmondható, hogy a 20. század második felében születtek, a bennük elemzésre került folyamatok, kidolgozott modellek mit sem veszítettek időszerűségükből, és szinte felmérhetetlen lehetőségeket jelentenek a nőtörténeti-neveléstörténeti kutatások jövőbeni kiteljesítése szempontjából is. Erre vonatkozóan néhány példa: a könyvünkben taglalt, a női élet, a női művelődés, a leánynevelés történetére is nagy hatást gyakorló újkori városiasodás, a demográfiai változások, a nyilvános és magánszféra (Sennett által legplasztikusabban leírt) korabeli átalakulása, a munkavégzésben, a viselkedésben, a szórakozásban bekövetkezett nagy átalakulások megismerését tovább lehetne árnyalni. A művünkben külön problématörténeti fejezetként is kiemelt, a női testhasználattal és egészség-felfogással, a leány-testneveléssel, a női divattal kapcsolatos további (társadalomtörténeti) kutatásokhoz szintén útmutatást nyújthatnak ezek a könyvek, kiemelten is Michel Foucault kutatásai, például a francia szerző *Felügyelet és büntetés* című munkája. Valóban lényeges ez, hiszen annak ellenére, hogy kifejezetten a nőkről Foucault nem gyakran írt, a hatalom, a test és a szexualitás közötti összefüggésekről írott művei, az az elmélete, hogy a test és a szexualitás inkább kulturális értelemben konstruált, semmint egyszerűen természeti jelenségként értelmezhető, kiváltotta a feminista kutatók érdeklődését – pró és kontra is.

Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány olyan alapművet, szellemi irányzatot mutatok be, amelyek különböző áttételeken keresztül, közvetve vagy közvetlenül jól kimutatható hatást tettek a nőkép formálódására, a nő hivatásáról, művelődéséről, a lánynevelésről való gondolkodás külföldi és hazai alakulására.

Geneviève Fraisse azt írta egyik átfogó tanulmányában, amelyben a kor híres filozófiai műveit mutatta be, hogy míg a forradalom utáni időszakban a jogi és természeti szempontú vizsgálódások jellemezték a nőkről szóló műveket, addig a későbbiekben egészen más témák alkották az írások gerincét. Ilyen újabb témák voltak a különböző viták a szerelemről, a férfi és nő közötti különbség metafizikájáról, valamint a nőnek a családban és a polgári társdalomban betöltött helyéről.[1225] A történésznő szerint egyesek „jóindulattal” írtak a nőkről (például Pierre Leroux, Karl Marx vagy John Stuart Mill), míg mások a „hagyományos” módon, azaz írásaikban hajlottak arra, hogy a nőt „rossz” erőnek tüntessék fel, de legalábbis megkérdőjelezzék társadalmi, politikai szerepvállalását (például Kant, Schopenhauer, Proudhon).[1226] Fraisse így meghúzott két irányvonala tovább finomítható. Egyrészt kiemelhetők az egyes politikai-filozófiai áramlatok gondolkodói, illetve műveik a nőkérdésről. Ha külön-külön vizsgáljuk a liberális, a konzervatív, a szocialista, a keresztény, a pozitivista és egyéb irányzatok nőképét, akkor teljesen más csoportosításokat tehetünk. Úgy például Marx mellé kétségkívül

1225 *Historia de las mujeres...* i. m. 71.

1226 Uo. 72.

Friedrich Engels, Flora Tristan, August Bebel neve illik tartalmi szempontból. Egy következő lehetséges elemzési szempont az, hogy melyik országban született az adott mű. Ezeken kívül pedig korszakokat is vizsgálhatunk, melyeket általában egy-két olyan neves író neve fémjelez, akik a nőkről is írtak. Suzanne Grinberg például az alábbi csoportosításokat tette 1926-ban megjelent művében: az 1848 utáni első időszak vezéregyénisége: Flora Tristan. A 2. időszak Proudhon hatásával jellemezhető; a 3. szakasz európai gondolkodóit pedig leginkább John Stuart Mill, ifj. Dumas, és L. Michel és L. Richer írásai befolyásolták.[1227] Bármelyik csoportosítási módot követi is a kutató, az eredmény végül az, hogy rendkívül tarka kép bontakozik ki a 19. század nőirodalmáról pró és kontra.

Művek a nőemancipáció előmozdításáról

A 19. század során minden korábbinál több, a nőemancipáció előmozdítását szolgáló írás jelent meg a nyugati világban. A szerzők között férfiakat és nőket, különböző társadalmi származású és vallású, más és más politikai-filozófiai meggyőződésű, a legkülönbözőbb országokból való személyeket találhatunk.

A nők jogairól, művelődési lehetőségeiről szóló művek műfajukat és tematikájukat illetően is igen változatosak voltak a korszakban. Közös vonás viszont a számos írásban, hogy a nők helyzetét a szerzők a nemzetek sorsával, fejlődésével, illetve az erkölcsökkel, a népesedési mutatók változásaival összefüggésben tárgyalták. A francia katolikus polgárasszony, Fanny Mongellas (született Burnier) (1798–1829) például kevéssel halála előtt, 1828-ban tette közzé a *De l'influence des femmes sur les moeurs et les destinées des nations, sur leurs familles et la société, et de l'influence des moeurs sur le bonheur de la vie* (A nők befolyása az erkölcsökre és a nemzetek sorsára, családjaikra és a társadalomra és az erkölcsök befolyása a boldog életre) című írását, amelyben mindezek a témafelvetések együttesen szerepeltek.

A században több olyan mű is íródott Európában, amelyek szerzői, mint például a német Bettina von Arnim (1785–1859) a társadalmi problémák taglalása során kitértek a nők elnyomott helyzetére is, jobbító gondolatokat közzétéve. A *Dies Buch gehört dem König* (A könyv a királyé) című, 1843-as kiadású, zömmel dialógusos formában írott, Frigyes Vilmos porosz uralkodónak címzett könyve a nőemancipáció szempontjából forrásmunka. Politikai levelei és egyéb írásai is számos, a témával kapcsolatos gondolatát tartalmazzák.[1228]

1227 Grinberg, Suzanne: *Historique du Mouvement Suffragiste depuis 1848.* Paris, Henry Goulet, 1926.

1228 Ezek részletes elemzését lásd: Frederiksen, Elke P. – Goodman, Katherine R. (ed.): *Bettina Brentano von Arnim: Gender and Politics.* Detroit, Wayne State University Press, 1995.; Levelezéséről lásd: French, Lorely: *German Women as Letter Writers: 1750–1850.* Madison, New Jersey, Fairleigh Dickinson University Press, 1996. 203–238.; Goodman, Katherine R. – Waldstein, Edith (ed.): *In the*

A század közepétől sok további gondolkodó műveit emelhetjük ki, akik Wollstonecraft, Lapierre és mások nyomdokain járva a nők egyenlősítéséért léptek fel. Közülük minden bizonnyal az egyik legkiemelkedőbb a *polgári liberalizmus* egyik fő képviselője, John Stuart Mill (1806–1873) volt, akinek a neve máig összefonódik a nők jogaiért vívott küzdelmek történetével, és akiről éppen ezért számos monográfia, műveiről sok elemzés[1229] született. Míg a korszak több jelentős, a nőkérdéssel foglalkozó művének magyarországi hatása sokszor csak nagyon nehezen érhető tetten vagy mutatható ki, Mill *The subjection of Women* (A nők alávetettsége) című műve 1876-ban magyarul is megjelent, tehát volt magyar közönsége. (Igaz, a megjelenés helye Szatmár, és nem a főváros volt. A művet Egei György fordította.[1230]) Mill e művének angliai megjelenésekor 63 éves volt, és nem csak jelentős politikusi múlt állt mögötte, hanem több fontos, liberális szellemű könyv is. (1832-ben például a házasságról és a válásról írt, 1851-ben pedig a nők felszabadításáról.) Fiatal korában apja, James Mill és annak barátja, mestere, Jeremy Bentham együtt dolgozták ki John tanulmányi rendjét. Bár meglehetősen szigorúan fogták, később hasznát látta az elsajátított klasszikus nyelveknek és számos természet- és társadalomtudományi ismeretnek.[1231] Mill már ifjú korában is ellene volt Proudhon nézeteinek, és levelezőtársával, Comte-tal is annak nőellenes gondolatai miatt szakította meg kapcsolatát. Felnőtt fejjel apja nőkről vallott eszméivel is szembefordult, főleg apjának azon véleményével, hogy a nőket továbbra is ki kell zárni a szavazati jogból.[1232] (Szinte valamennyi elemzője egyetért abban, hogy Mill gondolkodását rendkívüli mértékben befolyásolta Harriet Taylor, akivel 20 éven át volt viszonya, és akit a nő férjének a halála után vett el feleségül.)

Mill úgy vélte, hogy a nő alávetettsége csupán elméleti alapokon nyugszik. A múltbeli állapotokhoz képest szerinte az előrehaladás, a boldogulás alapja csakis az egyéni szabadság lehet.[1233] A nőellenes megnyilatkozások taglalásakor két érdekes előzményt is kiemelt. Egyrészt úgy vélte, hogy a férfiak egyszerűen nem ismerik a nőt eléggé, a testét igen, de a lelkét nem, ezért szerinte a legjobb módszer lenne a feleség vagy a családtagok „tanulmányozása”. Másrészt úgy gondolta, hogy az ő koráig az írónők is „férfiasan” írtak. „A mit eddig a nők nőkről írtak, az a férfiak körül való rókafarkcsóválás” – vélte, és ezzel többek között Mme de Stäelra utalt.[1234] Művében hosszasan szólt a házasságról, a

Shadow of Olympus. German Women Writers Around 1800. Albany, State University of New York, 1992. 95–115.; Bettina von Armin szalonjáról lásd: Hargrave, Mary: *Same German Women and their Salons.* London, T. Werner Laurie, 1912. 155–205.

1229 Lásd például: Lendvai Lásd Ferenc – Nyíri J. Kristóf: *A filozófia rövid története...* i. m. 187–190.

1230 Mill, John Stuart: *A nő alárendeltsége.* Szatmár, 1876.

1231 Rossi i. m. 184.

1232 *Historia de las mujeres...* i. m. 78.

1233 Mill i. m. 29. és 36.

1234 Uo. 48.

női szerepvállalásról, a tanulásról, és befejezésként kifejtette, hogy a világban a nő felszabadításának eredményeképp a közerkölcsök javulása[1235] következne be. (Ezt előtte többek között már Comte is megfogalmazta.)

Mill gondolatai tehát bejárták Európát, de talán sehol nem arattak olyan fergeteges sikert, mint Amerikában. Az 1870-es években az USA-ban számos példány kelt el az angol politikus műveiből, a szüfrazsett összejöveteleken rendszeresen árulták a könyvét.[1236]

A pozitivizmus és hatásai

A század jelentős, a felvilágosodás filozófiájában gyökerező, természettudományos beállítottságú eszmeáramlata volt a *pozitivizmus*. Az irányzat a „problémák megoldását a technika és a tudomány előrehaladásától remélte, a *tényekben* biztos támaszt vélt találni: úgy gondolta, a tudomány fejlődése a teljes ésszerűség társadalmát fogja eredményezni...".[1237] Ez a gondolkodás jelen volt már Locke, Condillac, Hume filozófiájában is, de a 19. század elején teljesedett ki igazán, Comte, Spencer és az angol utilitariánusok körében.[1238]

Fejezetünkben feltétlenül utalnunk kell – alapművekről szólva – Saint-Simon tanítványa, August Comte (1798–1857) nevére, aki az 1852-ben megjelent *Catéchisme positiviste* (Pozitivista katekizmus) című – a későbbiekben Magyarországon is hatást gyakorolt – művében a nőknek is figyelmet szentelt. A pozitivizmus irányzatának első jelentős képviselője a forradalmi korszak lezárását „erkölcsi forradalommal" képzelte el, amin a „nők forradalmát" értette, akik az „érzelmi tényezőt" jelentik az értelem (= burzsoázia) és a cselekvés (= proletariátus) mellett.[1239] Éppen ebből az eltérő lelki alkatból következik az, hogy a nők és a férfiak sohasem lehetnek egyenrangúak. Comte „Madonnája" Clotilde de Vaux volt, aki a pozitivizmusban Mária helyére lépett, bár – miként Zsigmond László, Comte életművének neves hazai elemzője és kutatója írja – ezzel a pozitivista gondolkodók többsége nem értett egyet.[1240]

Comte pedagógiája, a „pozitív nevelés", amely „a három stádium törvénye ismeretében érthető meg a legteljesebben",[1241] szintén több, a nőkkel kapcsolatos gondolatot tartalmaz. Véleménye szerint a nő helye a családban van, ahol a

1235 Uo. 143–147.

1236 Rossi i. m. 183.

1237 Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: *A filozófia rövid története...* i. m. 183.

1238 Uo. 183.

1239 Zsigmond László: *August Comte – A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 365.

1240 Uo. 367.

1241 Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet.* Budapest, Nemzeti Tankönykiadó, 1994. 319.

férfinak alárendelt, és feladata a gyermekek nevelése azok pubertáskoráig, sőt azon túl is. A családi nevelést Comte fontosabbnak tartotta az iskolai képzésnél, amely tehát szerinte csak serdülőkorban kezdődjön.

Comte és a pozitivizmus más gondolkodói Magyarországon is számos követőre találtak.[1242] A korszak Európájában több feminista gondolkodó lépett a nyomdokaikba, így például az angol Harriet Martineau (1802–1876).[1243] A szociológusnő egyrészt lefordította angolra Comte fentebb említett művét, másrészt 1853-ban könyvet is írt Comte eszméiről, *The Positive Philosophy of August Comte* (August Comte pozitív filozófiája) címmel.[1244]

A francia történetírás vizsgált korszakban kiemelkedő alakja, Jules Michelet (1798–1874)[1245] számos írásában tért ki a nők történelmi szerepére, tárgyalta a férfi-nő kapcsolat, az anyaság témáját. 1845-ös, erősen egyházellenes a *Du prêtre, De la femme, De la famille* (A papról, a nőről és családról) című könyve, 1854-es a *Les femmes de la Révolution* (A nők a forradalomban), 1858-as *L'Amour* (Szerelem) és 1860-ban jelent meg *La Femme* (A nő) című műve. Nőkkel kapcsolatos (gyakran ellentmondásos) nézetei[1246] számos kritikát váltottak ki, ugyanakkor nagy hatást is gyakoroltak. Ő is kifejtette például azt a véleményt, hogy a francia forradalom túlkapásaiért, a köztársaság bukásáért a – papsággal túl szoros kapcsolatot ápoló – nők voltak felelősek.[1247] A *Revue Sociale* című folyóirat 1845 és 1850 közötti számaiban és a 19. század második felének több, francia nővédő írásában gyakran adták gondolatai cáfolatát.[1248]

A pozitivista áramlat talaján álltak a társadalom átalakítására, megjavítására vonatkozó nagyszabású, radikális tervek kidolgozói, az *utópista szocialisták*. Az általuk, illetve a proudhonisták által hirdetett, nőkről szóló gondolatok sem maradtak visszhang nélkül a korban. Charles Fourier (1772–1837) például határo-

1242 Lásd erről: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történelemszemlélet a magyar történetírásban.* I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

1243 Életéről lásd: Logan, Deborah Anna: *The Hour and the Woman: Harriet Martineau's „Somewhat Remarkable" Life*. Dekalb, IL., Northern Illinois University Press, 2002.

1244 Martineau Comte gondolatainak angliai megismertetése érdekében tett tevékenységéről lásd az alábbi könyvfejezetet: Hoecker-Drysdale, Susan: Harriet Martineau and the Positivism of August Comte. In: Hill, Michael R. – Hoecker-Drysdale, Susan (eds.): *Harriet Martineau – Theoretical & Methodological Perspectives.* New York, Routledge, 2003. 169–191.

1245 A francia forradalom első igazán jelentős kutatójának a 19. században De Gerando Antonina volt a legkiemelkedőbb magyar fordítója: Jules Michelet: *A franczia forradalom története*. Kolozsvár, 1885–91. 12 kötetben.

1246 Ezeknek összefoglaló bemutatását lásd az alábbi műben: Calo, Jeanne: *La création de la femme chez Michelet.* Paris, 1975.

1247 Lásd erről: Vadász Sándor: 1848: a nők forradalma. *Klió*, 1998/2. 99–102. http://www.c3.hu/~klio/klio982/klio099.htm (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

1248 Lásd erről: Forcina, Marisa: *Présence des femmes dans la Revue Sociale.* Association des amis de Pierre Leroux. Paris, 2003. http://www.amisdepierreleroux.fr/correlats20/forcina.htm (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

zottan nőbarát írásaiban kifejtette azt, hogy a nőknek is jár a szexuális szabadság, részükre is követelte a teljes kibontakozási lehetőséget az élet minden területén, így a munkavégzéssel összefüggően az egyenlő bérezést. Sullerot azt írta róla, hogy saját korára ugyan kevés hatást gyakorolt, de számos női tanítványa és követője volt, akik a francia munkásmozgalomban jelentős szerepet játszottak.[1249]

Az „anarchizmus atyjának", Pierre-Joseph Proudhonnak (1809–1865) viszont kora számos „feministájával" voltak vitái, az ún. „igazság-teóriájában" vázolt, nővel kapcsolatos elképzelései miatt. 1858-ban megjelent *De la justice dans la Révolution et dans l'Eglise* (Az igazság a forradalomban és az egyházban) című művében számtalan, a nő alacsonyabbrendűségét alátámasztó érvet sorakoztatott, és olyan kijelentéseket, melyeket követői és elvetői máig idéznek, például az alábbi mondatot: „A nő egy szép állat." Határozottan állította, hogy a nő agya a férfiakénál fejletlenebb, és gyenge fizikuma is alkalmatlanná teszi hasonló munkák végzésére. Proudhon szerint a nő a férfi kiegészítő része, szépségét adja a férfias erőhöz, de ezen erénye a fejlődés kimerülése. A *De La Pornocratie* (A kéjnőuralomról)[1250] című művében a nő alacsonyabbrendűségét a férfihoz képest még törtszám formájában is képes volt kifejezni: az arány 8:27 a férfiak javára. Éppen ezért Proudhon alapgondolata az volt, hogy a nőknek felesleges tanulniuk, ha dolgoznak, nem jár egyenlő bér nekik, és szerinte a jó, fegyelmezett feleségeket genetikus kiválasztással kellene „kitenyészteni".[1251] Bár e nézetek sem maradtak visszhang nélkül, csak sok más írással és véleménnyel együtt járultak hozzá a mizogyn gondolkodás erősödéséhez a korabeli Európában, és természetesen komoly bírálat is érte őket.

A nőellenes művek kritikusai: Jenny P. d'Hericourt és követői

Jenny P. d'Hericourt (1809–1875), a korszak egyik legkiemelkedőbb francia gondolkodója *La femme affranchie* (A felszabadult nő) című, 1860-ban megjelent munkájában[1252] fejtette ki eszméit a férfiak és nők egyenlőségéről. Sorra vette Comte, Proudhon, Jules Michelet, Ernest Legouvé, Girardin és mások nők és férfiak különbözőségéről, a nők alávetettségéről szóló gondolatait, és azok cáfolatát adta. A mű 1864-ben (amikor a szerzőnő – 1863–1873 között – ott élt) Amerikában is megjelent.[1253] Műve megírását azzal indokolta, hogy

1249 Sullerot, Evelyne: *A női munka története és szociológiája.* Budapest, Gondolat, 1971. 95.

1250 Proudhon, Pierre-Joseph*: De la pornocratie* ou *Les Femmes dans les Temps modernes*, *Œuvres posthumes de P.-J. Proudhon*, Paris, Éd. A. Lacroix et C., 1875.

1251 Uo. 93–94.

1252 Hericourt, Jenny P. de: *La Femme affranchie: réponse MM. Michelet, Proudhon, E. de Girardin, A. Comte et aux autres novateurs modernes.* Bruxelles – Paris, Van Meenen et Cie – A. Bohn, 1860.

1253 Hericourt, Jenny P. de: *A Woman's Philosophy of Woman; or Woman Affranchised. an Answer to Michelet, Proudhon, Girardin, Legouve, Comte, and Other Modern Innovators.* New York, Carelton,

a nő minden téren hátrányban van a férfiakkal szemben. Ahogy fogalmazott: „A házasságban a nő szolga. A közintézményekben áldozat. A munkában alacsonyabbrendű. Polgári értelemben kisebb értékű. Politikai értelemben pedig nem létezik. Csak akkor egyenlő a férfival, ha büntetésről vagy adófizetésről van szó.”[1254] Művében sorra vette a címben is jelzett szerzők különböző műveinek kijelentéseit, és érveivel igyekezett azok igazságtartalmát megkérdőjelezni, rámutatva tartalmuk fogyatékosságaira, hibás logikájukra. Michelet *Szerelem* és *A nő* című munkáit vette először górcső alá. Aztán Proudhon műveinek nőkről szóló részletei következtek, amelyeket az írónő mondatról mondatra idézett és cáfolt. Citálta például Proudhon házasságról írt gondolatait és azt, hogy a magántulajdonról írott művében is tényként állapította meg, hogy a nők, mivel természetüknél és rendeltetésüknél fogva mások, nem vehetnek részt a közügyekben. Kiemelte még azt, hogy a szerző szerint a nők vagy háziasszonyok vagy prostituáltak lehetnek, nincs középút. Hericourt levélben fordult Proudhonhoz, aki válaszolt is neki, jelezve, hogy olvasta a nő néhány cikkét. Legouvé, Ernest Wilfred (1807–1903) *Histoire morale des femmes* (A nők erkölcstörténete) című, Párizsban 1849-ben megjelent két kötetes munkáját[1255] is bírálta Hericourt. A mű korabeli népszerűségét jól jelzi, hogy a századvégig tíz kiadást ért meg, és más nyelvekre is lefordították. Jóllehet az előző szerzőkhöz képest ez a munka a leginkább nőbarát volt, Legouvé sem tudta levetkőzni kora nőkkel kapcsolatos uralkodó gondolatait.

Héricourt saját kortársai közül több gondolkodóra is nagy hatást tett, például az orosz Mihajlovra, aki még Párizsba is elutazott hozzá, és Oroszországba visszatérve lefordította Harriet Taylor Mill *The Enfranchisement of Women* (A nők felszabadítása) című munkáját. A nemzetközi feminizmus szerveződésére is jelentős befolyást gyakorolt, főként azt követően, hogy 1856-ban meglátogatta őt Ernestine Rose. A francia és olasz szabadelvű lapokban megjelent Hericourt-cikkeket már az 1850-es évek végén angolra fordította George Jacob Holyoake. Elemzők szerint a két nemről és magáról a társadalom modernizálásáról kifejtett művével Hericourt részleteiben hozzájárult Émile Durkheim (1858–1917) organikus szolidaritásról később kifejtett koncepciójának megalapozásához.[1256]

1864. Az angol szöveg 1993-as újrakiadásának (Hyperion Press, Inc., Westport, Conn.) digitalizált változata az alábbi oldalon található: https://archive.org/details/womansphilosophy00hrrich (A letöltés ideje: 2018.07.07.)

1254 Uo. (osz. n.)

1255 A mű digitális változata szabadon elérhető a következő oldalon: https://archive.org/details/histoiremoralede00legouoft (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

1256 Lásd erről például az alábbi tanulmányt: Arni, Caroline: The Modernity of Women. Jenny P. D'Héricourt's Contribution to Social Theory (1809–1875). *Journal of Classical Sociology*, 2008. Vol. 8. No. 1. 45–65.

Hatására más szerzők is tollat fogtak, hogy Proudhon nőellenes nézeteit cáfolják. Így például honfitársnője, Juliette Adam (később Lambier Lamessine) (1836–1936)[1257] is, aki *Idées anti-proudhoniennes sur l'amour, la femme et le mariage* (Anti-proudhonista eszmék a szerelemről, a nőről és a házasságról) címmel tette közzé 1858-ban művét. A kimagasló szellemi képességekkel bíró, a francia értelmiségiek között meghatározó szerepű hölgyet kortársai a *La Grande Française* (A Nagy Francia Nő) megtisztelő névvel illették. Igazi hírnevét az általa vezetett szalonon, útleírásain és regényein kívül az 1879-ben indított *Nouvelle Revue* című, irodalmi és művészeti folyóirattal alapozta meg.[1258]

Néhány keresztény szerző véleménye a nőkről

Az évszázad új tudományos eredményei és nézetei a keresztény gondolkodók körében is jelentős szellemi pezsgést indítottak. Ahogyan például több korabeli hazai folyóirat cikkei bizonyították, az 1850-es évek közepén a keresztény szerzők gyakran a tudományos és a vallásos tanítások összeegyeztetésére törekedtek, és úgy vélekedtek, ahogyan 1859-ben a *Religio* című lap írta: „Csak akkor rosszallja az egyház az ész működéseit, ha kiszabott határain túl terjeszkedik, de míg ezek között marad, tökéletes szabadságot biztosít számára."[1259] Somogyi Károly akadémiai székfoglalójáról a *Budapesti Szemle* úgy tudósított, hogy a tudós „meg tudja egyeztetni a bölcselem és vallás nagy igazságait".[1260] A *Religio* 1868-ban *Korszerű eszmék* címmel indított cikksorozatot, amely bemutatta, hogy az új eszmék milyen veszélyt jelentenek a vallásra, a társadalomra nézve.

1257 Életéről, műveiről lásd: Stephens, Winifred: *Madame Adam. (Juliette Lamber) La Grande Française from Louis Philippe Until 1917.* New York, E. P. Dutton & Company, 1917.

1258 Csupán egy apró kapcsolattörténeti adalék: Madame Adam szerette a magyarokat és Magyarországot. A szegedi nagy árvíz után ő volt az első Franciaországban, aki gyűjtést szervezett a károsultak javára. 1883-ban hazánkba látogatott, és a korabeli újsághírek az alábbi módon örökítették meg Szentesen tett látogatását: „Az üdvözlő beszédet Pólya Ferenc gimnáziumi tanár tartotta, amelyre Juliette Lamber meghatott szavakkal válaszolt, kiemelve: habár ő szívből lélekből francia, de ha nem lehetne francia, magyar szeretne lenni, mert mindkét nemzet egyforma lángoló szeretettel csüng hazáján, és mert tudja, hogy mily mély rokonszenvet tanúsított a magyar a francia nemzet iránt, akár győztes lett légyen az, akár az ellenség által letiporva." Idézi: Labádi Lajos: Ha nem lehetne francia, magyar szeretne lenni. 125 éve történt – Madame Adam francia írónő Szentesen I. *Szentesi Élet*, 2009. április 3. (osz. n.) http://www.szentesinfo.hu/szentesielet/2009/13_0403/07.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.) Franciaországba visszatérve lapjában, a *Nouvelle Revue*-ben 1884-ben folytatásos útleírást közölt Magyarországról, *La Patrie Hongroise* (A magyar haza) címmel. Fábri Anna adatközlése szerint ez a mű 1885-ben Budapesten magyarul is napvilágot látott. Lásd erről: Fábri Anna: *„Eszmesúrlódások" – A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről.* http://bfl.archivportal.hu/id-852-fabri_anna_quot_eszmesurlodasok_quot.html (A letöltés ideje: 2018.08.20.)

1259 Idézi: Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből...* i. m. 69.

1260 Uo. 69.

A vallásos szerzők nőkről való gondolatai is kiemelkedően fontossá váltak a század közepén az iránymutatást, kapaszkodókat váró, sok szempontból elbizonytalanodott hívők számára. Szinte Comte *Pozitív katekizmus*-ával egy időben jelent meg IX. Pius pápa dogmája Mária szeplőtelen fogantatásáról (*Ineffabilis Deus*, 1854. december 8.), mely a keresztény hívők nőképének formálódásához, Mária mint nőeszmény erősítéséhez járult hozzá. Ezzel ösztönzött a vallásos buzgóságra, és a Szent Szüzet állította példaképnek a nők elé.[1261] Ez a század második felének katolikus prédikációiban folyamatosan visszatérő téma volt, ahogyan ezt művem későbbi, az anyaságról szóló fejezetében részletesebben is bemutatom. Míg a nem vallásos eszmeáramlatok követői elsősorban 18–19. századi írásokhoz nyúltak a nők helyzetének elemzésekor vagy az emancipációs gondolatok kifejtésekor, a keresztény írók, filozófusok – természetesen – a Biblia részleteit idézték, illetve olyan egyházi emberek, teológusok véleményét, akik már korábban is, évszázadokon át befolyásolták a nők megítélését (például Szent Pál, Szent Jeromos, Aquinói Szent Tamás és mások).

Miként ezt például korabeli könyvtári katalógusok bizonyítják, Magyarországon ismertek voltak az olyan, nőkről írott, a keresztény eszményeket népszerűsítő művek, mint például Joachim Ventura *Die Katolische Frau* (A katolikus nő)[1262] című, kétkötetes munkája, amely számos, a történelemben kiemelkedő nő példáján keresztül közvetítette a katolikusok nőeszményét.

A korszak pápái közül a nőkkel is kapcsolatos – a nőtörténeti munkákban gyakran negatív éllel emlegetett –, az egyházi ének és zene témájában kelt *Motu proprio* című dokumentumot[1263] X. Pius pápa adta ki hivatalba lépésének első évében, 1903. november 22-én. Ennek V., *Énekesek* című fejezetében azt írta, hogy „az énekesek a templomban igazi liturgiai tisztséggel bírnak, minélfogva a nők, minthogy erre a tisztségre képtelenek, nem bocsáthatók be tagul az énekvagyis a zenekarba. Hogyha tehát éles szoprán és alt hangra van szükség, ezekre az egyház igen régi szokása szerint fiúkat kell alkalmazni.”[1264] (Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a pápa a liturgia keretein *kívül* nagyra becsülte a női énekművészeket, amit egy magyar vonatkozású adat is bizonyít: audiencián fogadta az akkor már egész Európát meghódító Pálmay Ilka [1859–1945] ének- és színművésznőt, akinek tisztelte a művészetét.)

1261 Szántó Konrád: *A katolikus egyház története III. – Az egyháztörténet forrásai.* Budapest, Ecclesia, 1987. 903.

1262 Joachim Ventura: *Die Katolische Frau.* I–II. Schaffhausen: Fr. Hurter’sche Verlagshandlung, 1863. (Kutatásaink során a Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimo Gyűjteményének kötetét használtuk.)

1263 Ebben az írásban Kiss Imre szerint már benne rejlett az egyház belső életét megújító lelkipásztori reform gondolata. Kiss Imre: *Az egyházi közösség istentisztelete. Előadások a liturgia teológiájából, fejlődéséből, tartalmának és gyakorlatának témáiból.* (Kézirat) Szeged, 2007/2008. 9.

1264 *X. Pius pápa az egyházi ének és zene ügyében.* http://egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2013/01/motuproprio.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.06.)

A régi szerzőkre szintén gyakran hivatkozó német szerző, Victor Cathrein *Die Frauenfrage* (A nőkérdés) című művében[1265] kiemelten írt a nőnevelésről is. Szerinte a vallást fenyegeti, ha a nők akadémiai (egyetemi) tanulmányoknak szentelik magukat.[1266] Magyarországon számos más szerző mellett például Mayer Béla írt egy művet a témáról *A nőkérdés keresztény szempontból tekintve*[1267] címmel, mely 1902-ben jelent meg.

Az evolúciós tanok, és hatásuk a nőképre és a lánynevelésre

A természettudományok fejlődése a 19. század közepén Angliában volt a legdinamikusabb. A különböző tudományágak, a technika új eredményei mind újabb és újabb gondolatokat, megvizsgálandó és megoldandó kérdéseket vetettek fel. Jó példa egy probléma fokról fokra történő, mind teljesebb kibontására az *evolúció* témája, amely a 18. század végétől számos természettudós és filozófus műveiben is feltűnt, akiknek gondolatai egymást erősítették, bővítették, és persze mindez számos vitával is együtt járt. Kant, Goethe, Erasmus, Darwin és az angol pozitivista gondolkodó, Herbert Spencer (1820–1903) és sokan mások, például a földtörténet kutatói, Buffon, Lyell, Lamarck és Cuvier valójában már Charles Darwin előtt megfogalmazták az evolúció számos gondolatát.[1268] (Maga Darwin *A fajok eredete* 6. kiadásában 35 olyan szerzőt sorolt fel, akik a műve megírása előtti „utolsó fél évszázadban felvetették a fajok természetes eredetének és átalakulásának eszméjét".[1269])

A század közepén Spencer már Darwin előtt kimondta a természetes kiválasztódás alapeszméjét is, 1852-ben megjelent *A fejlődés hypothesise* és 1855-ben kiadott *A lélektan alapelvei* című műveiben. Az angol tudós számos írást publikált a nevelésről is, és eszményeit a skót Alexander Bain (1818–1903) vitte tovább saját pedagógiai koncepciójának kidolgozásakor. Ez utóbbi szerző

1265 Magyarul lásd: Cathrein Győző: *A női kérdés.* Ford.: Gallovich József. Budapest, 1904. Cathrein keresztnevét (Victor) a magyar szerző Győzőként ültette át. Számos további német katolikus mű is született a nőkérdésről, ezek részletes könyvészeti adatai elérhetők az alábbi cikkben: Rössler, Augustine – Fanning, William H. V.: Women in Canon Law. In: *The Catholic Encyclopedia.* Vol. XV., New York, Robert Appleton Company, 1912. http://www.southerncrossreview.org/38/women-canonlaw.htm (A letöltés ideje: 2018.07.06.)

1266 Több, más szerzőktől való, hasonló gondolatokkal együtt idézte ezt: Harkányi Ede: *A holnap asszonyai. Tanulmány a társadalomtudomány köréből.* Budapest, Politzer Zsigmond és fia kiadása, 1905. A mű digitalizált változatát lásd: http://mtdaportal.extra.hu/books/a_holnap_asszonyai.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.06.)

1267 Mayer Béla: *A nőkérdés keresztény szempontból tekintve.* Budapest, 1902.

1268 Lásd erről például: Durant, Will: *A gondolat hősei.* Budapest, Gönczöl Kiadó, é. n. 336. és Ladányiné Boldog Erzsébet i. m. 37.

1269 Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből...* i. m. 38.

műve, az *Education as a Science* (A nevelés mint tudomány) 1879-ben jelent meg Angliában.[1270] (A művet magyarul 1912-ben adták ki.[1271]) *Moral Science; A Compendium of Ethics* (Erkölcstudomány; az etika kompendiuma)[1272] című munkájában több pontban is azt írta, hogy a nők és a férfiak lelkiekben, jellemben eltérnek egymástól, a nőket olykor (például az önszeretet vonatkozásában) a gyermekekhez hasonlította.

Az evolúciós tanok közül kiemelkedtek a korban Charles Darwin (1809–1882) nézetei a természetes kiválasztódásról: ezek világszerte óriási hatást gyakoroltak, és máig tartó vitákat gerjesztettek.[1273] Megtermékenyítőleg hatottak nem csupán a biológia, hanem a közgazdaság és a filozófia, illetve a társadalomelmélet és még a történetírás szempontjából is.[1274] Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy elméletét maga Darwin nem filozófiai vagy politikai antropológiának szánta, hanem tisztán természettudományos tannak, amelyről maga is tudta, hogy számos hibája van.[1275] 1859-ben jelent meg *The origin of species by means of natural selection* (A fajok eredete természetes kiválasztás útján) című,[1276] évtizedeken át tartó, óriási vitát kiváltó műve, mely a biológia tudományának alapmunkájává lett, ezen alapul az a rendszertani elmélet, melynek alapgondolata, hogy az élőlények közös őstől erednek. Tanításainak számos követője akadt, a materializmus gondolatainak megalapozóitól az eugenika számos képviselőjéig. Marx és Engels például már röviddel a mű megjelenése után elismerték a benne foglaltakat, az előbbi például megállapította, hogy ez „az a könyv, amely világnézetünk természettörténeti alapvetését tartalmazza”.[1277]

Darwin művét fontosnak tartotta a *feminizmus* több korabeli jeles képviselője, például a már említett első angol újságíró- és szociológusnő, Harriet Martineau is. A darwini tanokra támaszkodó szociáldarwinizmus tanait is említeni kell, ezek szerint a társadalmi fejlődés a nemzetek, emberi csoportok vagy

1270 A mű legújabb angol kiadása: Bain, Alexander: *Education as a Science.* Elibron Classics, London, Adamant Media Corporation, 2006.

1271 Bain, Alexander: *Neveléstudomány* I–II. Ford., bevez., jegyzetek: Szemere Samu. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912.

1272 A mű digitalizált változatát: Bain, Alexander: *Moral Science; A Compendium of Ethics.* http://www.gutenberg.org/cache/epub/12913/pg12913.html (a letöltés időpontja: 2018.07.06.)

1273 Korabeli magyarországi hatásáról lásd például az alábbi művet: Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből...* i. m.

1274 20. századi hatásáról lásd: Cain, Joe – Ruse, Michael (ed.): *Descended from Darwin : Insights into the history of evolutionary studies, 1900–1970.* Philadelphia, American Philosophical Society, 2009.

1275 Jones, Steve: *Darwin szelleme.* Budapest, Typotex Kiadó, 2003. 11. és 16.

1276 A művet magyarul lásd: Darwin, Charles Robert: *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján vagy a létért való küzdelemben előnyhöz juttatott fajták fennmaradása.* Ford.: Mikes Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.; Újabb kiadás: *A fajok eredete természetes kiválasztás útján.* Ford., bevez.: Kampis György. Budapest, Typotex Kiadó, 2000. és 2003.

1277 Niles, Carl: A darwinizmus világnézeti vonatkozásai. *Korunk*, 1933. február http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1933&honap=2&cikk=5905 (A letöltés időpontja: 2018.07.02.)

eszmék közti versengésen alapul. Ezek egyik legpregnánsabb hazai képviselője Greguss Ágost volt.

A Darwin által hirdetett evolúciós tanoknak első hazai bemutatója Jánosi Ferenc (1819–1879) volt, aki a *Budapesti Szemlé*ben 1860-ban írt róluk ismertetést. Számos más hazai kortárs tudós is érdeklődött tanai iránt, például a londoni emigrációban élő Rónay Jácint János (1814–1889), Margó Tivadar, Entz Géza, sőt még a nyelvész Thewrewk Emil és sokan mások.[1278] A természettudományos lapok és tudós társaságok mellett a darwini gondolatok terjesztése több hazai oktatási intézményben is kiemelt helyen állt, például az 1872-ben létrehozott Kolozsvári Tudományegyetemen.[1279] A darwinizmus széles körű hazai elterjedése 1867 utánra tehető, 1873-ban jelent meg *A fajok eredete* első magyar fordítása[1280] Dapsy László munkájaként. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat természettudományi művek egész sorának fordítását adja ki az 1870-es évektől.

Darwin *The descent of man and selection in relation to sex* (Az ember származása és a nemi kiválasztás) című, 1871-ben Londonban megjelent műve[1281] szintén jelentős hatást gyakorolt, többek között a férfi és női szerepekről való gondolkodás vonatkozásában is. Ennek XIX. fejezetében fejtette ki a férfi és nő különbségeit, kiemelve, hogy a „férfi általában lényegesen magasabb, súlyosabb és erősebb, mint a nő, vállai szögletesebbek és izmai fejlettebbek. [...] A férfi bátrabb, harciasabb és energikusabb, mint a nő, és sokkal találékonyabb. Agyveleje abszolúte nagyobb, de hogy nagyobb testanyagához mérten arányosan nagyobb-e vagy nem, azt hiszem, nem állapították meg teljes bizonyossággal."[1282] Egy egész alfejezetet szentelt a két nem értelmi képességeiben rejlő különbségek leírásának, amelyeknél kiemelte, hogy azok létrejöttében „a nemi kiválasztás fontos szerepet játszott".[1283] A nőről azt írta, szellemi természetére az jellemző, hogy gyengédebb és kevésbé önző, mint a férfi, a férfi viszont folytonosan vetélkedik, és becsvágya nagyobb. Kiemelte, hogy a nőknél az intuíció és az utánzás képessége erősebb, és hozzátette, hogy „ezek a képességek, legalábbis részben az alacsonyabbrendű rasszokra, tehát a civilizáció egy régebbi, alsóbb fokára jellemzőek."[1284] Fejtegetését pedig így folytatta: „A két nem értelmi képességei közötti eltérés legfeltűnőbben abban mutatkozik, hogy a férfi mindenben, ami-

1278 Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből...* i. m. 94–95., 136–143.

1279 Uo. 140.

1280 Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben.* I–II. Ford.: Dapsy László. Budapest, Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalat, 1873. és 1874.

1281 A művet magyarul lásd: Darwin, Charles Robert: *Az ember származása és a nemi kiválasztás.* Ford.: Katona Katalin, bevez.: Malán Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961.

1282 Uo. 615.

1283 Uo. 622.

1284 Uo. 622.

hez hozzáfog, kiválóbb, mint a nő – akár mélyebb gondolkodásra, logikára, képzelőerőre, vagy csupán az érzékszervek és kezek használatára van szükség. Ha két jegyzéket készítenénk a legkiválóbb férfiakról és nőkről, akik a költészet, festészet, szobrászat, zene (beleértve a zeneszerzést és tolmácsolást is), a történelem, a tudomány, filozófia területén kiváltak, és minden tárgykörből csak féltucat nevet választanánk ki, a két lista nem állná ki az összehasonlítást.”[1285] Darwin – mint ahogyan számos elődje és kortársa – úgy látta, hogy a férfiak tudományos és művészeti sikerei, illetve a nők gyér jelenléte ezen területeken csupán biológiai sajátosságaik következményei, és külön ki is tért rá, hogy mindez nem eltérő neveltetésükből fakad.

Darwin evolúciós eszméi és az ember származásáról írott műve természetesen a keresztény gondolkodók körében sem maradtak visszhang nélkül.[1286] Tanaival szembehelyezkedtek azok, akik szerint a Teremtés hiteles történetét a Biblia (a Genezis könyve) tartalmazza, és nem az általa megfogalmazott elmélet a helyes. Amikor műve megjelent, IX. Pius volt a pápa, aki azt a véleményt fogalmazta meg, hogy aki az isteni teremtés tényét megkérdőjelezi, nem vallhatja magát a katolikus egyház tagjának. (Darwin egyébként saját maga is úgy vélte, hogy tanai összeegyeztethetetlenek a kereszténységgel.) A század legnagyobb jelentőségűnek tartott pápája, XIII. Leó 1879. augusztus 4-én jelentette meg *Aeterni Patris* kezdetű körlevelét, amelyben a tudósokat arra kérte, hogy – Aquinói Szent Tamás nyomdokain járva – alkossanak olyan rendszert, amely a hit és az ész igazságait összeegyezteti, és megállítja a tudományok elvilágiasodását. 1909-ben X. Pius pápa olyan dekrétumot bocsátott ki, amelyben szétválasztotta az ember és a többi élőlény teremtését, és „csak az ember létrejöttét sorolta a „speciális kreáció” kategóriájába, azaz ragaszkodott ahhoz a bibliai tanításhoz, hogy Isten az embert a saját képére teremtette, de a többi élőlény esetében már nem zárta ki a folyamatos változás, illetve a fajképződés lehetőségét”.[1287]

Magyarországon Répássy János (1844–1926) egri katolikus pap, főegyházi szónok, Gárdonyi Géza tanára, a *Népiskola* című lap szerkesztője, számos vallásos tárgyú és szépirodalmi mű, illetve tankönyv szerzője például egy szenvedélyes hangú (nyomtatásban is megjelent) prédikációban kelt ki Darwin tanai ellen, megvédve az évezredes keresztény tanításokat és „tudákosok”-nak titulálva az új eszméket hirdető természettudósokat. *Az ember teremtése* című beszédében az alábbi módon fogalmazott: „Nincs, nem is lehet fontosabb kérdés rátok nézve, mint ez: honnan és mi módon jelent meg az ember a földön? Erény, igazság, becsület, lelkiismeret, művelődés, földi és mennyei boldogság e hitcikktől függ. És

1285 Uo. 622–623.

1286 Lásd például: Stöck Albert: *Korunk nagy kérdései és a kereszténység szellemi, erkölcsi és társadalmi téren. Apologetico-philosophiai és socialpolitikai tanulmányok.* Eger, 1883.

1287 *Hírlevél*. Fehérgyarmat, 2008. november 30. 2. szám. Szerkesztő: Kádár Brigitta. http://5mp.eu/fajlok/szentharomsag/hirlevel,_2._szam_www.5mp.eu_.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

lássátok, épen e hitigazságot, az ember teremtésének titkát iparkodik a mai tudákosság lerontani, mely immár nemcsak az akademiákon és természettudósok vándorgyűlésein, de itt-ott még a népiskolákban is azt hirdeti, hogy az ember egy civilizált oktalan állat, barom, mely valamikor majomtól származott...”[1288] Ugyanakkor ki kell emelnünk azt is, hogy számos gondolkodó összeegyeztethetőnek tartotta az evolucionista tanokat a vallásos tanításokkal.[1289] 1872-ben jelent meg Sidney Herbert Laing *A megczáfolt darwinizmus* című műve, amelyet Michalek Manó fordított, és a mű hazai kiadását az egri érsek, Bartakovics Béla támogatta.[1290]

A század hatvanas éveiben más külföldi művek is jelentős hatást gyakoroltak a hazai gondolkodásra, bizonyíthatóan ismertek voltak[1291] például Thomas Huxley *Evidence as to Man's Place in Nature* (Bizonyíték az ember helyére a természetben) című, 1863-as műve vagy Charles Lyellnek a teremtés elvét elvető *The Geological Evidences of the Antiquity of Man* (Az ember régiségének geológiai bizonyítékai) című, ugyanakkor kiadott könyve. Ladányiné Boldog Erzsébet közli azt a forrásadatot, amely mutatja, hogy Darwin, Huxley és Lyell művét együttesen adta ki Rónay Jácint János 1864-ben.[1292]

Az 1870-es, 1880-as évektől a nőnevelésről való gondolkodás alakulását az akkori orvosi és szociobiológiai eredmények és viták szintén jelentősen befolyásolták. Az egyik alapvető vélemény például az volt, hogy a nők „túlzott” tanulása meddőséget okoz, illetve, hogy a felsőbb szintű tanulmányokkal foglalkozó nők megtébolyodhatnak. A leány-középiskolák esetében – amikor azok mindennek ellenére mégis egyre nagyobb számban szerveződtek – éppen ezért is fontossá vált az egészségnevelés és az anyaságra való felkészítés. Az evolúciós tanok a századfordulóra az élet legkülönbözőbb dimenzióit, így a nők életét is áthatották.[1293]

A 19–20. század fordulóján a kontinens és Amerika különböző területein és szerzőinél megjelentek például – a nemzetek felemelkedésével és jólétével összekapcsolva, az orvosi eredményekből merítve – az *eugenikai* programok. Angliában a 20. század elején még Eugenikai Nevelési Társaság *(Eugenics Edu-*

1288 Répássy János: Az ember teremtése. In: Uő: *Egyházi beszédek a római katolikus szent ünnepekre és vasárnapokra.* II. folyam. Eger, Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, 1881. 419.

1289 A témáról lásd például: Kókay József – Szónoky Miklós – Tóth Mihály: Elmosta-e az özönvíz az evolúciót? Darwinizmus és (neo)kreacionizmus. In: Dombi Péter (szerk.): *Hiszem vagy tudom? Vitaestek a hit és a tudomány viszonyáról.* Budapest, Typotex Kiadó, 2008. 70–95.

1290 Laing Herbert: *A megczáfolt darwinizmus.* Pest, Szent István Társulat, 1872.

1291 Uo. 97.

1292 *Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége.* Pest, Demjén és Sebes, 1864. A bibliográfiai adatokat közli: Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből...* i. m. 97.

1293 Duffin, Lorna: Prisoners of Progress: Women and Evolution. In: Delamont, Sarah – Duffin, Lorna (ed.): *The Nineteenth-Century Women: Her Cultural and Physical World.* London, Croom Helm Ltd, 1978. 57–92.

cation Society) is alakult, folyóiratuk, az Eugenics Rewiev 1909-ben indult.[1294] Ezek egyik szellemi atyja, a szociáldarwinista tanok követője, Karl Pearson (1857–1936) volt,[1295] aki szerint a nő igazán fontos funkciója az anyaság.[1296] Greta Jones egy 1995-ben írott tanulmányában arra mutatott rá, hogy az eugenika korai kidolgozóinak műveiben csak igen érintőlegesen és röviden szerepelt a nők fajnemesítésben betöltendő szerepének taglalása.[1297] Az ezzel kapcsolatos gondolatok inkább a feminizmus akkori képviselői közül néhánynak az írásaiban jelentek meg, akik viszont finomították és kiegészítették az eredeti gondolatokat, mint például az angliai Mary Scharlieb (1845–1930), Stella Brown vagy Elizabeth Sloan Chesser (1878–1940). Ez utóbbi hölgy például úgy vélte, hogy a nők feladata nem csupán az anyai hivatás, hanem felelősségük még: „munkájukkal és befolyásukkal elősegíteni, megtisztítani és megszépíteni a faj nemesebb természetét”.[1298]

Hunt elemzése szerint az eugenika elméletének kidolgozói jelentős bátorítást kaptak abból a 20. század elején született jelentésből, amelyik leírta, hogy a búr háborúba toborzott katonáknak milyen rossz volt az egészségi állapota. Angliában 1906-ban írott, *Infant Mortality: a Social Problem* (Gyermekhalandóság: egy társadalmi probléma) című könyvében George Newman a magas gyermekhalálozási mutatók hátterében a munkásosztálybeli nők tudatlanságát hozta fel okként.[1299] Fontos kiemelni, hogy az eugenika hirdetőinek számos ellenlábasa is volt Angliában, például a Medical Officers of Health, hiszen az a tézis, hogy a környezeti tényezők javítása megakadályozza a természetes kiválasztódás folyamatát, az ő munkálkodásuk, célkitűzéseik alapját kérdőjelezte meg.[1300]

Az eugenikának Magyarországon is voltak hirdetői, például Hoffmann Géza (1886–1921), aki *Fajegészségtan és eugenika* címmel írt 1906-ban cikket a *Természettudományi Közlöny*ben.[1301]

1294 Richardson, Angelique: *Love and Eugenics in the Late Nineteenth Century. Rational Reproduction & the New Women.* Oxford – New York, Oxford University Press, 2003.

1295 A matematikai statisztika művelőjének több eugenikai műve is megjelent, például az alábbiak: *The groundwork of eugenics* (1909); *The problem of practical eugenics* (1909); *Eugenics and public health: An address to public health officers* (1912); *Darwinism, medical progress and eugenics: The Cavendish lecture, an address to the medical profession* (1912). Életéről, írásaiból számos digitalizált forrásrészlet található az alábbi honlapon: *Karl Pearson: A Reader's Guide.* http://www.economics.soton.ac.uk/staff/aldrich/New%20Folder/kpreader1.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.02.)

1296 Idézi: Hunt: *Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850–1950...* i. m. 10.

1297 Jones, Greta: Women and Eugenics in Britain: The case of Mary Scharlieb, Elizabeth Sloan Chesser, and Stella Browne. *Annals of Science*, Volume 52, Issue 5, September 1995, 481–502.

1298 Lásd erről: Sloan Chesser, Elizabeth: *Woman, marriage and motherhood.* With an introduction by Mrs. Frederick Schoff, London, 1913. (osz. n.)

1299 Hunt: *Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850–1950...* i. m. 10.

1300 Uo. 11.

1301 A cikk digitalizált változata olvasható az alábbi honlapon: http://mtdaportal.extra.hu/books/fajegeszsegtan_es_eugenika.pdf (A letöltés ideje: 2018.01.20.)

Szocialista és szociáldemokrata szerzők a nőkről

A század második felében a nőkérdés szempontjából is jelentős művek születtek a szocialista gondolkodók tollából. Marx és Engels mindketten foglalkoztak a család és a nő szerepével, társadalmi helyzetével a megváltozott, és folytonosan változásban lévő gazdasági-politikai viszonyok közepette. Karl Marx (1818–1883) már első cikkeiben, 1842-től kezdve letette voksát a monogámia és a válás mellett, és elutasította a „primitív kommunizmus" különböző elképzeléseit. Úgy vélte, hogy a nők emancipációjának a gazdaság és nem a jog az alapja. Már 1844-ben megjelent *Kéziratai*ban is szólt a nők helyéről a társadalomban, ez a mű azonban a magyar gondolkodók többségére alig, a közvéleményre pedig valószínűleg egyáltalán nem gyakorolt akkoriban hatást. Magyar fordítása csak 1962-ben jelent meg.[1302] Marx kortársa és eszmei társa, Friedrich Engels (1820–1895) 1884-ben jelentette meg Németországban *A család, az állam és a magántulajdon eredete* című művét, melynek megírásakor felhasználta – az akkor már halott – Marx feljegyzéseit is.

Az európai színtéren a francia Pierre Leroux (1797–1871) az emancipáció baloldali teoretikusai között az egyik meghatározó egyéniség volt.[1303] Több műve, például a *De l'individualism et du socialisme* (Az individualizmusról és a szocializmusról) című tartalmazott a nők helyzetével, jogaival kapcsolatos gondolatokat is. Ő főként a férfi és nő kapcsolatát elemezte, melynek két formáját különböztette meg fejtegetéseiben: egyrészt a nemi (szerelmi) kapcsolatot emelte ki, melyet a nemek közötti különbség mozgat. Másrészt a nőnek mint individuumnak a kapcsolatát a férfiakkal, melynek során a nőt nem érheti semmilyen formában hátrányos megkülönböztetés, hiszen ő is mint „emberi személy" szerepel a társadalmi életben.[1304] 1851-ben ő készítette az első franciaországi tervezetet a nők helyhatósági választásokon érvényesíthető szavazati jogáról.[1305]

Marx és Engels kortársa, a német szociáldemokraták vezéregyénisége, August Bebel (1840–1913) is jelentősnek tekintette a nőkérdést. *A nő és a szocializmus* címmel megjelent műve a kérdés valamennyi területét felölelte. A kötet 1879 februárjában látott napvilágot Lipcsében, de már március 24-én betiltot-

1302 Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962. (Ratzky Rita irodalomtörténész egy cikke alapján képet alkothatunk arról, Marx melyik műveit olvashatták magyarul az érdeklődők a 19. század végén. Lásd: Ratzky Rita: Marx Magyarországon – Az 1945 előtti száz esztendő fordításai. In: *Az Élet és Tudomány Kalendáriuma*. Nyíregyháza, Hírlapkiadó Vállalat, 1983. 83–88.)

1303 Életrajzát, az általa és róla írt művek bibliográfiai adatait lásd az alábbi oldalon: *Association des amis de Pierre Leroux.* http://www.amisdepierreleroux.org/ (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

1304 *Historia de las mujeres*... i. m. 72–73.

1305 *Historique des droits des femmes en France de 1791 à aujourd'hui.* http://www.sangonet.com/Fich3ActuaInterAfric/JourneefemmeWUNHCR.html (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

ták. A következő kiadásoknál a szerző az alábbi címet használta: *A nő a múltban, a jelenben és a jövőben*.[1306] A német szociáldemokrata párt egyik alapítójaként Bebel különösen a nők munkavállalásának kérdésével foglalkozott. A kötet még a szerző életében több mint 50 kiadást ért meg, valamennyi jelentősebb nyelvre lefordították. Magyarul[1307] 1895-ben adták ki.

A korszakban a baloldali gondolkodók műveinek nőkről szóló eszméiről is számos kritikai észrevétel született. 1904-ben a német Victor Cathrein például azt írta Marx, Engels és Bebel műveiről (hozzávéve e három szerzőhöz még Morgan és Lewis nevét is), hogy „számos szociáldemokrata iratban és gyűlésen a hiszékeny közönség elé ily fantáziákat tárnak, azon következtetés levonása végett, hogy a nőnek a férfi alá való rendelése csak a nyers erőszak következménye az addigi gazdasági viszonyokkal kapcsolatban, és azért a szociáldemokraták által hirdetett közgazdasági fordulat magától meg fog szünni és a nő teljes és mindenoldalú egyenjoguságának helyet fog csinálni.”[1308] A katolikus szerző írásából látszik, hogy a századforduló Európájában szélesebb körben ismertek voltak a fenti szerzők nézetei – legfeljebb sokan nem rokonszenveztek velük.

Charlotte Perkins Gilman és hatása

A 19. századi nőkérdéssel kapcsolatos alapművek sorában utolsóként, 1898-ban jelent meg Charlotte Perkins Gilman[1309] (1860–1935) könyve. Az Amerikában írott és nyomtatott könyv a *Women and Economics* (Nők és a gazdaság) címmel látott napvilágot, melyet szerzője mindössze néhány hónap leforgása alatt írt. A hölgyet hazájában „Militant Madonna” gúnynévvel illették, nőtársainak milliói olvasták viszont harcos szellemben megírt, eszmetörténeti előzményeit tekintve többek között a szociáldarwinizmuson nyugvó[1310] művét. A könyvet megjelenését követően hamarosan hét különböző nyelvre is lefordították, és John Stuart

1306 Marx-Aveling, Eleanor –Aveling, Edward: *A nőkérdés – The woman question*. Budapest, MNOT, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 73.

1307 Bebel, August F.: *A nő és a szoczializmus.* Ford.: több elvtárs. Budapest, 1895.

1308 Cathrein i. m. 16.

1309 A szerzőnő életéről, műveiről lásd például: Scharnhorst, Gary: *Charlotte Perkins Gilman.* Boston, Twayne Publishers, 1985.; Lane, Ann J.: *To Herland and Beyond: The Life and Work of Charlotte Perkins Gilman.* New York, Pantheon, 1990.; Golden, Catherine J. – Zangrando, Joanna: *The Mixed Legacy of Charlotte Perkins Gilman*. Newark, University of Delaware P, 2000. illetve az alábbi saját műveit: Perkins Gilman, Charlotte: *The Making of a Radical Feminist.* Mary A. Hill. Philadelphia, Temple University Press, 1980.; Perkins Gilman, Charlotte: *The Living of Charlotte Perkins Gilman; an autobiography*. New York, Arno Press, 1972. Műveinek bibliográfiáját lásd: Scharnhorst, Gary: *Charlotte Perkins Gilman: A Bibliography.* New York, Metuchen, 1985. és *Charlotte Perkins Gilman*. http://www.womenwriters.net/domesticgoddess/gilman2.html (A letöltés ideje: 2018.07.10.)

1310 Lásd erről: Egan, Maureen Lásd: Evolutionary Theory in the Social Philosophy of Charlotte Perkins Gilman. *Hypatia*, Vol. 4, No. 1, The History of Women in Philosophy (Spring, 1989) 102–119.

Mill *The subjection of Women* című művével együtt, kiemelt helyen emlegették. Elemzői hangsúlyozzák, hogy a könyvről még a századforduló konzervatív szemlézői is elismerően írtak, jóllehet annak számos állításával nem értettek egyet, értékelték Perkins bátor kérdésfelvetéseit, átfogó és tényeken nyugvó szemléletét.

A mű példátlan sikerének legfőbb oka az volt, hogy a századfordulón világszerte százezerszámra találhatunk dolgozó nőket, akiknek a helyzetét Gilman nem csak elemezte, hanem tovább is gondolta. Számos, a nők életével összefüggő témát érintett munkájában (mint például a házasság, az anyaság, az otthon, a férfias és a nőies foglalkozások, az új életvitel stb.).[1311] Megírta, hogy alapvető fontosságúnak tartja az intézményi struktúra megváltozását ahhoz, hogy a dolgozó nők válláról levegyék a terheket. Abban az évben jelent meg műve magyarul (1906), amikor hazánkban járt. Művét Bédy-Schwimmer Róza,[1312] a Feministák Egyesületének aktív tagja fordította magyarra.

A kötetről érdekes kritikát olvashattak a magyar kortársak *A Hét* című lapban, Ignotus tollából. A neves publicista „Emma" neve mögé bújva fejtette ki a könyv erényeit és hibáit. Hibaként említette például a felesleges terjengősséget, az erőszakolt tudományos indoklásokat. A rendkívül haladó szellemben gondolkodó, nőemancipációért kiálló újságíró utópiának tartotta a magyar nőkre vonatkoztatva Perkins kijelentéseit. „Minálunk ilyesmitől még igen sokáig nem kell tartani – írta Ignotus az amerikai írónő gondolatairól –, s nincs illúzióm a körül, hogy minálunk a feminizmust nehányadmagával tulajdonképp csak intellektuális sportképpen, mintegy pusztába való teniszül míveli a maga szkeptikus barátnéja, Emma."[1313]

Természetesen még számos egyéb írást és gondolatot lehetne kiemelni, amelyek hatással voltak korukra, illetve az utánuk következő nemzedékek nőképére, törekvéseire, és a magyar közgondolkodásra. Egyrészt a filozófusok, másrészt az írók, harmadrészt pedig neves tudósok gondolatai egyaránt rendkívül nehezen feltérképezhető hatást váltottak ki a korszak közvélekedését illetően. A sajtótermékek szaporodása és a könyvkiadás kiszélesedése mind jelentősebb néprétegek számára tette lehetővé a tájékozódást más országok fontosabb történéseit, eszmeáramlatait illetően. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági helyzet, a vallás, a családi és munkakörülmények minden ember esetében „kijelölték" az olvasmányok körét. A századforduló táján hazánkban feltehetőleg csak egy szűkebb értelmiségi réteg és a maroknyi feminista szószóló követte „naprakészen" a megjelent külföldi műveket, illetve a jelentősebb megmozdulásokat.

1311 Gilman, Charlotte Perkins: *A nő gazdasági helyzete – tanulmány a férfi és nő közötti gazdasági viszonyról, mint a társadalmi evolúció tényezőjéről*. Budapest, Politzer-féle Kiadóváll., 1906.

1312 Életéről lásd: Kereszty Orsolya: Bédy-Schwimmer Rózsa *A Nő és a Társadalom* szerkesztője. In: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Szerk. Palasik Mária és Sipos Balázs. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 186–194.

1313 Ignotus: *Emma asszony levelei.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985. 277.

A 20. század elején számos további eszmei irányzat, pedagógiai törekvés hatott a lánynevelés, a nőkép alakulására is. Azok a reformmozgalmak,[1314] amelyek a nevelés, az iskolai munka vonatkozásában nagy hatást gyakoroltak, nem hagyták érintetlenül a lánynevelést sem. Szintén fontos kiemelnünk a – művem későbbi fejezeteiben még említésre kerülő – életreform-mozgalmakat,[1315] hiszen azok Európa-szerte (így Magyarországon is) családok és nők jelentős csoportjaira voltak befolyással.

Külföldi írások a lánynevelésről a 19. században

Európában és Amerikában a 19. század során számos, a lányok neveléséről szóló könyv és cikk, esszé, pamflet jelent meg. Ezeknek csak kis része volt ismert Magyarországon. Jellemző, hogy nem csupán az akkoriban születő pedagógiai irodalom, hanem a különböző sajtótermékek cikkszerzői is merítettek tartalmukból. Könyvem jelen alfejezetében a teljesség igénye nélkül idézek fel ezek közül a művek közül néhány, a korszak gondolkodásmódját jól tükröző írást.

Franciaországban a század pedagógiai eszmetörténetét áttekintve külön és kiemelt figyelmet érdemelnek azok a nők, akik önálló, nevelésügyről szóló műveket alkottak a korszakban. Közöttük különböző társadalmi rétegből és másmás vallásfelekezetből származó hölgyeket találunk, akiket összekötött a nevelés iránti mély és általános érdeklődés. A fentebb már említett, polgári származású, katolikus Jeanne Louise Henriette Campan (született Genest) (1752–1822) *Traité de l'Éducation des femmes* (Értekezés a nőnevelésről) és *Conseils aux jeunes filles* (Tanácsok ifjú leányoknak) címmel írt művet, mindegyik a halála után jelent meg nyomtatásban. Claire de Rémusat (született Claire-Elise Jeanne Gravier de Vergennes) (1780–1821) *Essai sur l'éducation des femmes* (Esszé a nők neveléséről) címmel írt egy művet, melynek kiadását már nem láthatta, mert az 1824-ben jelent meg. Elisabeth Charlotte Pauline Guizot (született De Meulan) a családi nevelésről írta *L'éducation domestique ou Lettre de famille sur l'éducation* (Házi nevelés avagy Családi levelek a nevelésről) című munkáját.

1834-ben jelent meg a később Magyarországon is ismertté vált szerző, Martin Louis-Aimé (1786–1847)[1316] *Éducation des mères de famille ou De la civilisa-*

1314 A témáról lásd például: Németh András: A reformpedagógia múltja és jelene. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. (4. kiadás); Uő. (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002. Németh András – Skiera Ehrenhard: *Reformpedagógia és az iskola reformja.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. (2. kiadás); Németh, András – Skiera, Ehrenhard, Mikonya, György (Hrsg.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa.* Budapest Gondolat Kiadó, 2006.

1315 A témáról lásd például: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

1316 Martin Louis-Aimé francia szerző születési éveként több forrásban 1781, illetve 1782 szerepel.

tion du genre humain par les femmes (Az anyák nevelése avagy Az emberi nem nők által történő civilizálása) című műve.[1317] Az írást díjazta a Francia Akadémia, és számos későbbi kiadást is megért.

Más országokhoz hasonlóan az orosz cári birodalomban is születtek a nők művelődési, tanulási jogairól, értelmi képességeiről szóló írások. A francia művek az ottani felsőbb és tudományos körökben ezzel a témával kapcsolatosan is ismertek voltak, és többen keresték ezek nyomán a sajátos, orosz helyzetre alkalmazható megoldásokat. Mária Fjodorovna cárné (1759–1828), I. Pál második felesége például – aki német származásúként került az orosz trónra, hiszen (eredetileg Sophia-Dorothea néven) a württembergi herceg leánya volt –, aki donátorként igen sokat tett több orosz leányiskola fenntartásáért és magas szintű működtetéséért, franciául *La Philosophie des femmes* (A nők filozófiája) címmel írt naplót. Ebben többek között az alábbiakat írta a Gyerzsavin és Puskin által is dicsőített uralkodónő: „sok oka van annak, hogy a nők tudását is ki kell terjeszteni. A gyermekeket jó erkölcsökre kell nevelni, be kell vezetni a háztartási teendőkbe, felügyelni kell a szolgálókra, és ügyelni kell a takarékosságra."[1318] A lánynevelést előmozdítandó, nevelési programokat is kidolgozott a bojárlányok és a városi középrétegek (iparosok, kereskedők) leányai számára. Számos különböző típusú leánynevelő iskolát alapított és/vagy támogatott több orosz városban, és halála után 4 millió rubelt hagyott ezek javára. (Ki kell emelni még, hogy menye, I. Sándor cár felesége, Erzsébet (1779–1826) – aki származását tekintve szintén német, hessen-darmstadti, eredeti nevén Luisa-Maria hercegnő volt – ugyancsak szívén viselte a nőnevelés ügyét, és jelentősen támogatta a lányiskolákat.[1319])

A nők neveléséről a kontinens német nyelvterületein is számos fontos mű született a 19. században. Az időszak kiemelkedő német női gondolkodóját, a nagy műveltségű Betty Gleimet (1781–1827) a fentebb már említett Amalia Holsthoz hasonlóan rendkívül foglalkoztatták a nevelés kérdései. 1806-tól 1815-ig működtetett egy leányiskolát Brémában, majd Sophie Lassiusszal közösen 1819–1827 között egy másikat nyitott.[1320] 1810-ben tette közzé két kötetes művét, az *Erziehung und Unterricht des weiblichen Geschlechts. Ein Buch für Eltern und Erzieher* (A női nem nevelése és oktatása. Kézikönyv szülők és nevelők számára) címmel, amely a lányiskolák tanárai és a szülők számára kidolgozott nevelési-képzési program volt. Ebben – Holsttal ellenétben, akit egyébként művében nem említett, dacára annak, hogy számos leánynevelési

1317 Paris, Crapelet, 1834.

1318 Bisha, Robin – Gheith, Jehanne M. – Golden, Christine – Wagner, William G. (ed.): *Russian Women, 1698–1917. Experience & Expression. An Anthology of Sources.* Bloomington, Indiana University Press, 2002. 188.

1319 Uo. 190.

1320 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 107.

nézetét osztotta – ő az anyai nevelést csak a gyermekek első öt évében tartotta fontosnak, utána pedig az iskoláztatást vélte áldásosabbnak.[1321] (Megjegyezzük, hogy a korszakban Európa-szerte nagy vitatéma volt – a fiúk és lányok nevelése vonatkozásában egyaránt –, hogy a „házi”, a magánnevelés avagy az iskolai képzés a célravezetőbb, melyik a hatásosabb az ember kiteljesítése, a humanisztikus eszmények elérése szempontjából.)

Betty Gleim nőnevelési, általános pedagógiai elképzelései sok ponton rokoníthatók az általa nagyra tartott Pestalozzi nézeteivel, és eszmefuttatásai Sotiropoulos szerint tulajdonképpen azon a nyomvonalon haladtak, amit Fichte jelölt ki a mű megszületése előtti években a berlini Tudományos Akadémián tartott, a nemzetnevelésről szóló *Reden an die deutsche Nation* (Beszédek a német nemzethez) című előadás-sorozatában. Gleim kortársnőjénél, Amalia Holstnál merészebb és részletesebb, minden részletében átgondolt és retorikailag is magas szinten kivitelezett tervet készített, amely a nők családi és társadalmi („hagyományos”) szerepeire és önálló munkavállalásra is felkészít.[1322]

A század egyik meghatározó jelentőségű német professzora volt az evangélikus teológus, pedagógiai gondolkodó Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834), aki számos kortársához hasonlóan sokat és részletesen foglalkozott a nemek közti különbségekkel, és az ezekből fakadó társadalmi, nevelési sajátosságokkal.[1323] 1826-ban egy berlini előadás-sorozatán fejtette ki a nők társadalmi szerepével és nevelésével kapcsolatos gondolatait. Miként Pukánszky Béla írta, a pedagógia jeles alakja úgy vélte, hogy a nők életének, tevékenységének igazi tere – biológiai meghatározottságukból következően – a család, az otthon, ezért leginkább az ottani keretek között elvégzendő feladataikra kell felkészíteni őket. Az általa vázolt oktatási rendszerben azonban – amelynek alsó szintje szinte teljesen azonos képzési tervet ír le fiúk és lányok számára – a második szakasz kidolgozásánál a hagyományos szerepekre felkészítés mellett Schleiermacher már tekintettel volt a nőket érintő, átformálódó feladatrendszerre is.[1324]

Kortársa, a klasszikus német filozófia és idealizmus kiemelkedő képviselője, Georg Friedrich Wilhelm Hegel (1770–1831) 1821-ben megjelent művében, *A jogfilozófia alapvonalai* című munkájában fejtette ki azt, hogy „a nők művel-

1321 Lásd erről például az alábbi tanulmányt: Sotiropoulos, Carol Strauss: *Scandal Writ Large in the Wake of the French Revolution: The Case of Amalia Holst...* i. m. 103.

1322 Kettőjük pedagógiai, nőnevelési elképzeléseinek összevetését lásd az alábbi könyvfejezetben: Sotiropoulos, Carol Strauss: Professional Maternal Educators: Amalia Holst and Betty Gleim. In: Uő: *Early feminists and the education debates...* i. m. 189–220.

1323 A témáról lásd az alábbi, tőle származó és róla készült művek sokaságának a tartalmát összefoglaló és bibliográfiai adatait közlő könyvet: Hartlieb, Elisabeth: *Geschlechterdifferenz im Denken Friedrich Schleiermachers.* Berlin, Walter de Gruyter Gmbh & CO. KG, 2006.

1324 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 110–111.

tek lehetnek ugyan, de a magasabb tudományokra, a filozófiára és a művészet bizonyos produkcióira, amelyek megkövetelik az általánosítás képességét, nem valók. Nőknek lehetnek ötleteik, lehet ízlésük, kecsességük, de az eszményi nincs birtokukban."[1325]

A 19. századi külföldi és hazai nevelés történetére, azon belül a lánynevelésre is nagy hatást gyakorolt a svájci Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827).[1326] A 18. század végén működtetett iskolái, neveléstani és irodalmi művei, mint például az 1781-ben megjelent *Lienhard und Gertrud* (Lénárd és Gertrúd),[1327] és az 1801-ben kiadott *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt?* (Hogyan tanítja Gertrúd gyermekeit?)[1328] egyaránt mintát jelentettek a lányokat szorgosságra, házi munkákra felkészítő kortársak számára, és halála után is szép számmal akadtak követői eszményeinek, nevelési felfogásának. Yverdoni intézetében még Európán kívüli országokból is megfordultak az érdeklődők a századelőn, és járt ott Magyarországról[1329] a két Brunszvik nővér, Esterházy Pál (1786–1866) és Váradi Szabó János (1783–1864),[1330] sőt, olykor még olyan ifjú tanítók is, mint a soproni Kohn Salamon.[1331] Magyarországon a dualizmus korában művei honi olvasóközönséggel való megismertetéséért sokat tett hét kötetének lefordítója, a pedagógus, filozófus, tankönyvíró Zsengeri Samu (1840–1924).[1332] Pestalozzi *Buch der Mütter* (Anyák könyve) című, 1803-ban megjelent könyvét[1333] Magyarországon

1325 Hegel, Georg Wilhelm Fredrich: *A jogfilozófia alapvonalai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 194.

1326 Pedagógiai munkásságáról lásd az alábbi hazai műveket: Prohászka Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi.* Egyetemi pedagógia-neveléstörténeti előadás. Szerk., a jegyzeteket és a kísérő írást írta: Orosz Gábor. http://mek.niif.hu/04100/04159/04159.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.27.) Zibolen Endre: *Johann Heinrich Pestalozzi.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.

1327 Pestalozzi, Johann Heinrich: *Lienhard und Gertrud. Ein Buch für das Volk.* Berlin und Leipzig, bei George Jakob Decker, 1781. A mű 1878-ban jelent meg magyarul: *Lénárd és Gertrud: könyv a nép számára.* Magyarította Zsengeri Samu. Budapest, Franklin-Társulat, 1878. A szöveget Prohászka Lajos is átültette nyelvünkre, ami 1959-ben jelent meg a *Pestalozzi válogatott művei* című szövegválogatás Zibolen Endre által összeállított I. kötetében (Budapest, Tankönyvkiadó) 113–298. Ugyancsak Zsengeri fordította elsőként Pestalozzi nevelésről szóló munkáit is: *Pestalozzi válogatott paedagogiai munkái.* Ford. és magyarázatokkal ellátta Zsengeri Samu. 1–4. köt. Budapest, Zsengeri Samu, 1879–1882.

1328 Pestalozzi, Johann Heinrich: *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt?* Bern – Zürich, Heinrich Gessner, 1801.

1329 Pestalozzi magyar látogatóiról, hazai követőiről és a pedagógiájával kapcsolatos vitákról legújabban lásd: Orosz Gábor írását: Prohászka Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi...* i. m. 154. jegyzetszám alatt.

1330 A szerző fő műve: Váradi Szabó János: *A hazabéli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról.* Pest, 1817. Ennek elemzését lásd például: Fehér Katalin: Váradi Szabó János pedagógiai műve 1817-ből és korabeli visszhangja. *Magyar Könyvszemle*, 1993/1. sz. 103–106.

1331 Verbényi László: Pestalozzi tanítványa [Kohn Salamon] Sopronban. *Soproni Szemle*, 1955. IX. évf. 3–4. 128.

1332 Zsengeri Samu. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. (pdf változat) 979. http://mek.niif.hu/04000/04093/pdf/z-zs.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.27.)

1333 Pestalozzi, Johann Heinrich: *Buch der Mütter oder Anleitung für Mütter ihre Kinder bemerken und reden zu lehren.* Zürich – Bern – Tübingen, 1803.

(Pesten) már 1835-ben kiadták, ám nem fordításban, hanem eredeti nyelven,[1334] magyar változata 1876-ban Günther Antal fordításában a fővárosban látott napvilágot.[1335] Mindezekben a fentebb említett műveiben, továbbá James Pierpont Greaveshez írt leveleiben[1336] is az anya nevelésben betöltött óriási szerepét és vitathatatlan jelentőségét hangsúlyozta.

A pedagógiatörténet másik kiemelkedő alakja, Friedrich Fröbel (1782–1852) – aki jól ismerte Pestalozzit, és megpróbálta eszményeit német földre is átültetni – nem csupán az óvodai nevelés, hanem a nőnevelés vonatkozásában is korszakos jelentőségű volt. Alapvető fontosságú volt például az a meglátása, hogy a nők a kisgyerekek nevelésére a férfiaknál alkalmasabbak, emiatt szorgalmazta, hogy a gyermekkertekben ők foglalkozzanak a kicsikkel. Ahogyan Szabolcs Éva és Réthy Endréné tanulmányukban összefoglalták, gondolatai a hazai nőmozgalom és óvónőképzés alakulására is jelentős hatást gyakoroltak. Műveit már az 1840-es évek Magyarországán olvasták német nyelven,[1337] levelet írt neki például a nőneveléssel sokat foglalkozó Steinacker Gusztáv, és jól ismerte munkásságát Brunszvik Teréz grófnő. Az 1860-as évektől váltak szélesebb körben, az 1870-es évekre pedig az óvóképzéssel foglalkozók között általánosan ismertté a művei és módszerei,[1338] sőt, még az olyan családi hetilapokban is felbukkant a méltatása, játékainak reklámja, sőt, a Fröbel-nőegyesület báljáról való tudósítás, mint a *Vasárnapi Ujság*.[1339] Az ő hatására, Johann Ronge szervezői tevékenységének köszönhetően jött létre 1869-ben Pest-Budán a német lakosság körében a *Volksbildungs und Reformverein* (Népművelési és Reform Egyesület) és a Pest-Ofner Erziehung-Frauenverein (Pest-Budai Nevelési Nőegyesület), főként arisztokrata nőtagokkal. Ez utóbbi védnöke, Majláth Györgyné kezdeményezésére 1872-től A magyarországi központi Fröbel-nőegyesület nevet vette fel. Mindkét egylet több óvodát is nyitott a fővárosban.[1340]

1334 A mű hazai recepciótörténetéről lásd Orosz Gábor írását: Prohászka Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi...* i. m. 102. jegyzetszám alatt.

1335 Erre a fordításra utalt, ezt használta Kiss Áron: A nőnevelésről. In: Kiss Á. – Komáromy L. – Péteffy S. (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára...* i. m. 227.

1336 Pestalozzi, Johann Heinrich: Levelek a kisdednevelésről. Ford.: Petrich Béla, előszóval ellátta dr. Kenyeres Elemér. Budapest, A Kisdednevelés kiadása, 1929. (A mű sorsáról és hazai recepciótörténetéről lásd Orosz Gábor írását: Prohászka Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi...* i. m. 136. jegyzetszám alatt.)

1337 Műveiről 1928-ig nem készült magyar fordítás. Akkor jelent meg az alábbi: Fröbel Frigyes: *műveiből.* ford. Petrich Béla, A Kisdednevelés kiadása, Budapest, 1928., majd 1936-ban – szintén Budapesten – *Önvallomásai*.

1338 Szabolcs Éva – Réthy Endréné: Fröbel és a nőmozgalmak Magyarországon. *Magyar Pedagógia*, 1999. 99. évf. 4. 365.

1339 K. T. K.: A gyermekkertek. *Vasárnapi Ujság*, 1871. július 2. XVIII/27. 346–347.; A Fröbel nőegyesület álarczosbálja. Uo. 1895. január 27. 42./4. 61.

1340 Szabolcs Éva – Réthy Endréné: Fröbel és a nőmozgalmak Magyarországon… i. m. 366–367.

Hazai írások a női lélekről és jellemről

Már a 18. században született forrásokból is – különösen az orvosi irodalomból – kiemelhető néhány olyan gondolat, amelyek a nők testéről és elméjéről szólnak, gyakran összefüggésbe állítva a fizikai-pszichikai tulajdonságokat az értelmi képességekkel. A korszak orvosi szempontból fontos művében, a *Diætetica* című, 1762-ben megjelent könyvében például Mátyus István azt írta, hogy „az Aszszonyok, kikben (az inaknak érzékenyebb vólta és az okosságnak szükebb mértéke miatt,) az indulatok, kiváltképen pedig a' harag sokkal inkább uralkodnak, mint a' Férjfiakban, attól kevesebbet szenyvednek, nem egyéb bizony az oka, hanem hogy ők szájokkal szoktak inkább, mint szívekkel haragudni, és ha jól kinyelvelhetik magokat, haragjoknak is azonnal vége lészen."[1341] Mátyus a képzelőerőről azt írta, hogy az különösen a viselős nőknél erős.

Decsy Sámuel, aki *Pannóniai Fénix* című, 1790-es művében kemény kritikával illette kora magyar nemesasszonyait, a női természetről az alábbiakat írta: „Természet szerént szereti magát az asszonyi nem, szereti a' héjábavalóságot, a' férfiaknak hizelkedését, és szépségeknek hazug nagyoztatását..."[1342] Megállapította még, hangsúlyozottan saját tapasztalataira támaszkodva, hogy „a' szerelem tüze által fel-gerjedt asszony nem ismer határt, a' jozan okosságnak sem enged, fellyebb betsülli a' hizelkedö ifjat familiájának emlékezeténél."[1343]

A vélemények másik, tetemesebb része a nők lelki tulajdonságaival foglalkozott. A nők erényeiről és a leánynevelésről több alkalommal is cikket közlő *Felső Magyar Országi Minerva* az 1820-as évek végén egy cikkében a szerző (D. M.) például azt írta – összevetve a férfiak és nők testi-lelki tulajdonságait, hivatásuk jellemzőit –, hogy „sok esztendei tapasztalás"-sal bír már arról, hogy milyenek is a nők. Eszerint tudja azt, hogy „a' Természet' Ura, hevesebb indúlatokkal teremtette az Aszszonyt, a' mellyek az észt és hideg-vérű megfontolást véle gyakran elmellőztetik. Bizonyos az is, hogy az Aszszony, valamint a' szerelembe és hiúságba, úgy a' gyűlölségbe is sokszor nem esmér határt; hogy a' ravaszkodásra igen hajlandó, a' mellyel némelly nem dicséretes Uralkodó Aszszonyról 's Uralkodók' ágyasaikról való Históriai-Könyvek tele vagynak."[1344] Kiemelte még, hogy a nők sokkal érzékenyebbek, jobban átélik a szerelmet és abban nagyobb gyönyörűséget is találnak, mint a férfiak, és ráadásul testileg gyengébbek, úgyhogy szerinte teljesen jogos és érthető is az, hogy az isteni és emberi törvények a nőt „a' Férjfiúi hatalom alá rekesztették".[1345] Ugyanez a lap

1341 Mátyus István: *Diætetica*. 1762. Az Elmének Indulatairól. CCCLXXXII. szakasz 474.
1342 Decsy Sámuel i. m. 85.
1343 Uo. 85.
1344 D. M.: Az Aszszonyi Virtusokról. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1827. Júniusz 1250.
1345 Uo. 1250.

egy másik számában egy 1771-es genfi enciklopédiából idézett a lélekről írott részleteket. Ebben a cikkben azt emelték ki, hogy a női lélek megismerhetetlen, hogy „ő bennök minden beszél, de két-értelmű nyelvet”.[1346] A cikk szerint a nők a férfiaknál kifinomultabb érzékekkel rendelkeznek, ez viszont elevenebbé teszi a képzeletüket, ez pedig „eszöket egyszersmind alkalmatlanná teszi a’ hosszabb figyelemre.”[1347] A férfiak és nők lelki és jellembeli tulajdonságait összevetve az írásban még az áll, hogy „A’ természet az egygyik oldalnak az erőt, a’ méltóságot, a’ bátorságot és okosságot – a’ másiknak a’ kecseket, a’ szépséget, a’ finomságot és érzékenységet adta. […]”[1348]

A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat alább felidézendő, az 1820-as években a nők tanulásáról folytatott vitájában az Asszonytisztelő álnevet használó szerző azt írta – a kortárs „legjelesebb Pscychologusok tapasztalásaira” támaszkodva, hogy a nők, még ha sokra viszik is a tanulásban, nem más az, mint „tsak töredék és szélt-szaggatott tudomány: nem öszvefüggő mint a’ férjfiaké. Az aszszonyi elme nem hasonlít a’ Continenshez. Nála minden egy esméret nem áll öszveköttetésben a’ másikkal; hanem ollyan az, mint valami sziget-bokor, melyen egyik szigetetske a’ másiktól sokszor igen tova fekszik.”[1349]

Csontos István 1830-ban teljesen másként gondolkodott, véleményével kitűnt kortársai közül. Ő ugyanis azt fogalmazta meg igen markánsan, hogy a két nem tagjai között a nemi különbségeken kívül nincsenek eltérések, a különbségeket csak az eltérő nevelés okozza: „az aszszonyok jóllehet testalkotássokra, formájokra, ’s belső tulajdonságukra nézve (kivéve nemi-külömbözésöket) egészen hasonlók a’ férjfiakhoz: mindazonáltal a’ különböző nevelésnél és szoktatásnál fogva a’ midőn a’ férjfiáktól egészen más kötelesség’ teljesítésében ’s más tulajdonságok’ megszerzésében gyakoroltatnak; annyira különbözőkké lesznek, hogy minden egyformaságjok mellett is a’ felölök való ítélet egyátaljába kétfelé válik.”[1350] Szintén 1830 táján született Nemesapáthi Kiss Sámuel *A szép Nemnek a világ ügyébe való befolyása* című műve.[1351]

A katolikus *Családi Lapok* című újság egyik cikke 1852-ben azt fejtegette, hogy a férfiak és nők között jelentős jellembeli különbségek vannak, és ezeket taglalva a szerző azt emelte ki, hogy a nőknek kötelességük hatni a férfiakra a világ jobbítása, a keresztény szellemiség erősítése céljából. A nő „természetét”

1346 Az aszszony. *Felső Magyar-Országi Minerva*, 1826. szeptember Kilenczedik füzet, 842.

1347 Uo. 842.

1348 Uo. 842.

1349 Γυνωσεβες (Aszszony-tisztelő): Szózat Napkeletről, a’ Magyar férjfiúi és aszszonyi Nem viszonyaik eránt. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. XI. k. 67. (65–77.)

1350 Csontos István: *Szép-Nem Ügyvédje az asszonyi becset sértegető vádokok ellen.* Kassa, 1830. A mű befejező részét idézte: *A nő és a társadalom*, 1910. 4. évf. 8. sz. 185–187. Az idézet innen való: 187.

1351 In: Kiss Sámuel, *Nemesapáthi vegyes tartalmú kéziratai, 1830 körül,* 51–62. f. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 234.

az írás kifejezetten a vallás megtartása szempontjából vetette össze a férfiéval, az alábbi módon: „Ha e két nem természetét egymással összehasonlitjuk: tapasztalandjuk, miként a férfiak tulajdona az erő, a nőké a gyöngédség; a férfiak birni szeretnek, a nők nélkülözni tudnak; büszkeségre hajlik a férfi természet, szerénység a nők tulajdona. A nőnem sokkal finomabb és nemesebb elemben mozog és otthonosb, mint a férfinem; nem csuda, ha minden századok a nőket áhitatos nemnek czimezték. A nőnem természeténél fogva hajlik a jóra; természete mintegy önmagától vezérli azt az Istenbeni hitre, megváltóbani reményre, Isten és ember szeretetére. A keresztény nő imádkozni tud és nélkülözni, türni és áldozni; ez által győzi le a világot és példányképül szolgál mindazoknak, kik hozzá közelednek."[1352] A szerző ugyanakkor kifejtette, hogy a nőknek a „természet korlátai" között kell maradniuk, tehát nincs helyük a törvényhozásban, a politikában, a hivatalokban. Rájuk viszont az vár, hogy gyermekeiket neveljék, és feladatuk még: „A férfinem megszeliditése és valódi művelése".[1353]

Ez a szöveges forrás tartalmát tekintve teljesen beleillik a Szegvári Katalin által feltárt hasonló írások sorába. Szerinte az 1850-es, 1860-as években Magyarországon a hivatalos állásfoglalás az volt a nők társadalmi és jogi helyzetét illetően, hogy „a nő gyámoltalan, s a külvilág eseményeivel szemben oltalomra szorul – ne engedjük tehát oly területre, ahol elbukhat. A nő sorsa tehát egész életén át tartó kiskorúság."[1354] Több korabeli példát is idéz ennek alátámasztására, például Tersztyánszky Gyula egyik írását, aki a *Hazai Kincsestár* című protestáns családi lapban 1863-ban így írt: „A nő-nagyság koszorújának legdrágább kincse az igénytelenség." Míg a férfiak a társadalmi életben tevékenykednek, addig a nő „leszorítva a cselekvés teréről – legmagasabb erényeivel csendes házi körébe elvonulva ténykedik... Mégis van tér, hol a nő nagy, feltűnő lehet, hol a férfivilág tiszteletkoszorúit arathatja, a családi kör, a honszerelem s a vallásbuzgóság szent terein."[1355]

Hasonló gondolatokkal más írásokban is szép számmal találkozhatunk, és nem csak a kifejezetten vallásos érzelmű kiadványokban, hanem egyéb művekben, sajtótermékekben is. Számos újságcikk például azokat a női erényeket domborította ki, melyek a „haza szolgálata közben" válnak fontossá. A *Nővilág* című lapban 1861-ben az olvasható, hogy „nem a kard, hanem szíve erejével alakítja a nő a világot, ehhez az kell, hogy a női szív szeretetteljes, önfeláldozó, körültekintő és nemes legyen."[1356] Medve Imre szerint a nő legyen jellemes, mérsékletes, vallásos, őszinte, méltányos, udvarias, hűséges, hazaszerető, csendes, férjének

1352 R. J.: A nőnem befolyása az emberi társaság polgáriasodására. *Családi Lapok*, I. évfolyam II. félév 7. szám 1852. Oct. 15. 303.

1353 Uo. 304.

1354 Nagyné Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához...* i. m. 52.

1355 Uo. 53.

1356 Életiskola. *Nővilág* 1861. jan. 15. V/2. 27.

engedelmes, hiszen „…a teremtés egyedül a férfit jelölte ki arra, hogy a világ ura legyen…”[1357] A Madách Imre által írott akadémiai székfoglaló szövegében még határozottabban olvashatunk a nők és férfiak közötti különbségről: „A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő géniusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és a tudományt lényegesen előre nem vitte. E cáfolhatatlan tényt nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésnek.”[1358] (Madáchnak ezek a gondolatai nagyban egybevágnak több, a 19. században meghatározó egyéniségként kitűnt, fentebb már említett külföldi tudós – például Kant vagy Hegel – véleményével.)

1871-ben viszont egy cikkében Dapsy László arról értekezett, hogy a népek műveltségi állapotának javulásával javul a nők helyzete is. Ez szerinte abból a tényből következik, hogy a férfiak agytérfogatának növekedésével az agy fontosabb szerepet kap az életben, mint az izomzat, az erő. Ahogy a férfi megszűnik a természet rabszolgája lenni, úgy szűnik meg a nő a férfi rabszolgája lenni.[1359] Illéssy György szintén 1871-ben – Karl Rudolf Gottschall gondolatait idézve – úgy fogalmazott, hogy a nők szellemi tehetségének férfiakénál alsóbb rendű voltát nem elég hangoztatni, ahogyan kora sok szerzője tette, hanem bizonyítani is szükséges. Ez pedig szerinte nem történhet máshogyan, csakis úgy, hogy a nők ugyanolyan alkalmat kapjanak tudásuk kibontakoztatására, mint a férfiak. „Időt is kellene nekik arra engednünk, évszázadokat, mint a férfiaknak engedtetett. És íme, ez irányban még alig vagyunk túl az első lépéseken. Alig van oly intézetünk s oly intézményünk, mely a férfiakéival egyenlő fokon állva, igazságos versenyre tért nyújtanának.”[1360] Az 1870-es években aztán mind több és több mű vette védelmébe a nőket, és emelte ki „jó” tulajdonságaikat. Feltehetőleg hatást gyakorolt a közvéleményre John Stuart Mill fentebb idézett, *A nő alárendeltsége* című munkája is, melyet 1876-ban adtak ki Magyarországon. Mill bizonyos sorai szinte szó szerint ismétlődtek egyes magyar szerzőknél is, ami persze nem jelenti azt, hogy mindegyikükre hatással volt az angol gondolkodó, legalábbis ez ma már nemigen mutatható ki. Azt viszont feltétlenül jelzi, hogy Magyarországon is hasonlóképpen gondolkodtak egyes szerzők, mint ő.

1357 Medve Imre: *Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában.* Budapest, Heckenast, 1872. 19.

1358 Madách Imre: A nőről, különösen aesthetikai szempontból. (Székfoglaló értekezés az Akadémián, 1864. április 18.) In: Madách Imre *Összes művei* II. Vál.: Halász Gábor. Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1942. 583–607.

1359 Dapsy László: A szaporodás társadalmi tényezői. *Természettudományi Közlöny*, 3. kötet, Pest, 1871. 174.

1360 Illéssy György: *A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren.* Pest, Rosenberg testvérek, 1871. 18. A mű teljes szövegének elektronikus változata: http://mtdaportal.extra.hu/books/a_nok_munkakepessege_es_munkajoga.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.24.)

Dr. Sikor József egy kis művében hozzá hasonlóan azt fejtegette 1876-ban, hogy a férfiak csak a nő testét ismerik, lelkét nem: „Egy nőre igen meggyalázó már magában az, ha a férfivilág benne semmi mást meg nem becsül, mint az ő fizikai alakjának hibátlanságát."[1361] Sikor könyvében is előfordul az a 19. században sokszor és sokat hangoztatott nézőpont, hogy ha egy ország műveltségi fokát, népének kulturáltságát kívánja valaki lemérni, akkor nem szükséges semmilyen statisztikai adatokat böngésznie, elemeznie, csakis a nők helyzetét érdemes megvizsgálnia. Ő is kiemelte a szív, azaz a női érzelmek és erények fontosságát, hasonlóan számos egyéb íráshoz és a fentebb idézett *Nővilág*-beli cikkhez.[1362]

Beniczky Irma, aki a század hatvanas, hetvenes éveiben több, nőkről és nőknek szóló kötetével is a nyilvánosság elé lépett,[1363] minden írásában a hagyományos képet festette, a szokásos, évszázadokon át hangoztatott véleményeket ismételte. A nők hivatásáról írt könyvében például hosszasan kifejtette a nők jellembeli hibáit, melyek szerinte alapvetően a következők: a nő fecsegő, és „izgattatás utáni égető szomj" van benne; inkább a kitalált történeteket kedveli és nem a valódiakat; a fiatal nők jobban törődnek külsejükkel, mint az elméjükkel; a nők szeretnek önmagukról beszélni, panaszkodni; egymás között féltékenyek; szeretik magukra vonni a nyilvánosság figyelmét; hajlamuk van a zsugoriságra és a fösvénykedésre, és végezetül Beniczky Irma megemlített olyan „apró női hibákat", melyek a gyereknevelléssel kapcsolatosak. A szerző szerint – amint ezt a nők fejére olvasott bűnlajstroma végén hozzáfűzte – mindezek a női tulajdonságok a rossz nevelés következményei, és nem a nővel született bűnök.[1364] Beniczky Irma ilyen, és hasonló gondolatokat tartalmazó könyvei vélhetőleg kelendőek voltak, legalábbis erre utal nagyszámú, rangos kiadóknál megjelent műve. Az 1870-es években Magyarországon a legtöbben valószínűleg sok mindenben egyetértettek vele, maguk a nők is; ezenkívül pedig az írónő számos olyan tanácsot adott műveiben a lakberendezést, a háztartásvezetést, a divatot és a gyereknevelést illetően, amelyek érdeklődésre tarthattak számot a hölgyolvasók körében.

Több szerző foglalkozott a női lélekkel. Egyesek, mint például Somogyi Géza, a modern pszichológiai vizsgálatok eredményeit, illetve szókincsét használták és mutatták be műveikben. Ő azt írta fentebb már idézett művében, hogy „a nő értelmi-felfogó, rendszerező, feltaláló-tehetsége a férfi e nemű tehetsége

1361 Dr. Sikor József: *Házasodjunk!* Budapest, Franklin, 1876. – Közhasznú Családi Könyvtár sorozat, 14. kötet 33.

1362 Uo. 56.

1363 Például az alábbiakkal: *Egy emancipált nő I–II.* (regény) Pest, Bartalits, 1865.; *A magyar nők házi naptára I. évf.* Pest, Heckenast, 1869.; *A nők hivatása*. Pest, Heckenast, 1870.; *A divat szélsőségei.* Budapest, Franklin, 1876. Közhasznú Családi Könyvtár sorozat 13. k.; *Gyakorlati széptan – Tekintettel a házi életre.* Budapest, Franklin, 1876. Közhasznú Családi Könyvtár sorozat 15. k.; *A mindennapi életből – a nőknek I–II.* Budapest, Franklin, 1876. stb.

1364 Beniczky Irma: *A nők hivatása* i. m. 126–134.

alatt áll.”[1365] Érzelmek terén viszont, úgy vélte, a nő áll jobban. Vérmérséklet szerint Somogyi szerint a nők a kolerikus és melankolikus típushoz tartoznak, míg a férfiak a másik két – szangvinikus és flegmatikus – típushoz. (Bár azt maga is óvatosan hozzátette, hogy az egyes „népeket” e besorolásnál figyelembe kell venni).

A német Fanny Lewald (1811–1889) is utalt már korábban az efféle, férfiaktól származó ítéletekre. Ő is elismerte, hogy a leányok tudása felületesebb, hogy az alaposság ritka tulajdonság a nők körében, ugyanakkor kifejtette, hogy ennek csakis neveltetésük az oka, és nem képességeik.[1366] Pulszky Polixénia ezt úgy fogalmazta meg, hogy a nők „észtehetsége” jobb, de „logice” nem vetekedhetnek a férfiakkal.[1367]

1883-ban a *Magyar Philosophiai Szemlé*ben is megjelent egy pszichológiai ihletettségű írás[1368] Böhm Károly (1846–1911), a neves filozófus[1369] tollából. A szerző 1882-ben indította ezt a folyóiratot, amely az akkoriban gyorsan fejlődő pszichológia eredményeinek közvetítője is volt. A nők lélektanáról készített írása hiánypótlás akart lenni, hiszen Böhm Károly szerint a lélektan nagy hibája, hogy nem tárgyalja külön a nő pszichológiáját, pedig azt éppúgy ki kellene dolgozni, mint a gyermeklélektant. Bár saját bevallása szerint – előzetes kutatások nélkül – műve csak ezt előkészítő vázlat, meglehetősen furcsa, igen határozott, és a nőkre nézve sértő „sémákat” alkotott a pszichológia számára, melyek kiváltották a művelt nők tiltakozását. Az emberi lélek ösztöneit írásában a pszichológus két csoportra osztotta, realisztikus és idealisztikus ösztönökre. A nőket úgy jellemezte, mint olyan lényeket, akik az előbbi ösztönök szerint élnek, vagyis a nemi ösztönök, a vegetatív, mozgási és érzékelési ösztöncsoportokkal jellemezhetőek. Megfogalmazása szerint „az asszony alapfunctiója, mely azt épen asszonnyá teszi, a gyermek szülésében keresendő, abban hát, a mit minden szerencsés asszony érett korában végezni szokott. A nemi ösztönnel pedig elválaszthatatlanul összefügg a gyermekek táplálása és ápolása. [...] Átlag véve [...] e két ösztön oly mély gyökeret vert az asszony természetében, hogy azoktól szabadulni egyáltalában nem tud. [...] a nemi élet képezi tehát az asszonyi lélek középpontját... [...] Ezen kézzelfogható tényt azzal szokták közönségesen

1365 Somogyi Géza: *A nőkérdés...* i. m.

1366 *Lewald Fanni levelei a nők munkaképesítéséről.* Pest, Vodianer F., 1872. 66–67.

1367 Hampelné Pulszky Polyxénia: A nőkérdéshez. *Élet*, 1892. márc. 15. II/4. 147.

1368 Böhm Károly: Az asszony lélektanáról. *Magyar Philosophiai Szemle*, 1883. január 22. 54. A tanulmány teljes szövege olvasható az Országos Széchényi Könyvtár Elektronikus Periodika Archívumában, az alábbi címen: http://epa.oszk.hu/01000/01054/00007/pdf/22–54.pdf (A letöltés időpontja: 2018.07.20.)

1369 Böhm Károly kidolgozott filozófiai rendszerének számos elemzőjét nevezhetnénk meg. Az egyik legutóbbi, erről szóló írásban több adatot is találhatunk a régebbi értelmezések köréből: Kissné Novák Éva: Nemek és értékek a századforduló Magyarországán. *Mikes International*, IX. évf. 2. sz., Hága, 2009. 30–35.

meghamisítani, hogy az asszonyoknak a nemi életen túl is tűznek ki feladatokat, mi által épen ezen legfőbb hivatás fontossága s kizárólagos egyedülisége károsodik."[1370] (Írt azokról a nőkről is, akik véletlenül vagy saját választásukból nem lesznek anyákká, de róluk meg azt állapította meg, hogy mivel nem tudták legfőbb hivatásukat beteljesíteni, zsémbes és diszharmóniában élő személyek lesznek.) A nőkön „uralkodó nemi ösztönök" számlájára írta azt, hogy a nők emésztő szervei „jobban kifejlenek", és emiatt az asszonyok falánkabbak, és hogy mozgásszerveik viszont az asszony családi czéljaihoz mértek". Sommás megállapítása szerint a nők gondjainak „legfőbbjét képezik a vaskos realizmus élvezetei: evés, ivás, ruházat s a mi ezzel összefügg…"[1371]

Asszonyi észjárás alatt Böhm az irracionalitás hatalmát értette, és azt fejtette ki, hogy ez kisleány kortól hogyan figyelhető meg a női lényeknél. Ami a tanulást illeti, a szerző szerint az a nőknek éppen amiatt nem való, mert lelkük, értelmük a nemi ösztöneik rabja. Így fogalmazott erről: „Ha az életnek anyagi gondjaival küszködő férfiu tudományos felfogásra nem vergődhetik, akkor ez csak esetleges, mert a külső akadály megszűntével felszabadul értelmi ereje. Az asszonynál azonban értelmének folytonos ellenkezője realistikus ösztöneiben rejlik."[1372] Ráadásként még azt is megfogalmazta, hogy ezen ösztönök gyengítése „az asszonyi typus megrontását vonhatja maga után".[1373]

A tudományos munka Böhm szerint azért nem való a nőnek, mert annak két feltétele, az „öntudat fixirozó ereje" és az „abstract képek keletkezése" náluk hiányzik. A nők látásáról azt írta, hogy ugyan csekélységeket kitűnően tudnak észlelni, de terjedelmes tervek áttekintésére nem képesek, nagy fogalmakat sem tudnak alkotni, és – absztraháló képesség híján – eszmék és törvények megértésére sem képesek, amiből egyenesen következik szerinte, hogy erényeik is kétesek, hiszen azok törvényeken nyugvók… A nőknek a tudomány szerinte vagy időtöltés, vagy hiúság, vagy pénzszerzés.[1374]

Végkövetkeztetése szerint a nő lelke a gyermek és a férfi lelke *között* helyezkedik el, és legfőbb értékes vonása a gyermekei szeretete. A női lélek szerinte tökéletes – mindaddig, amíg az asszonyoktól nem várnak férfias cselekedeteket. Szerinte emiatt a nőnevelésnek csakis a női feladatokra való előkészítés lehet a célja, a nőemancipáció pedig elhibázott, hiszen ahhoz a nőknek nincs elegendő értelmi erejük.[1375]

A *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain egy álnevet használó nő (Harrer Paula) válaszolt Böhm cikkére, kiemelve azt, hogy lelki különbségek valóban léteznek férfi

1370 Böhm Károly: *Az asszony lélektanáról…* i. m. 37–38.
1371 Uo. 40–41. és 44.
1372 Uo. 45.
1373 Uo. 45.
1374 Uo. 42–47.
1375 Uo. 51–53.

és nő között, de nem olyasfélék, mint amilyeneket a filozófus kiemelt. A „firkáló hölgy” (Böhm használta tanulmányában ezt gúnyos megnevezést a tudománynyal foglalkozó nőkre) úgy vélte, számos női tudós és író adott már cáfolatot munkásságával a rosszindulatú rágalmakra.[1376]

A *Vasárnapi Ujság*, mely sok esetben hozott hírt keleti (török, arab, kínai, japán, indiai) nőkről, 1883-ban szintén a nők lelkével kapcsolatos írást közölt, melyben egy régi teológiai vitát elevenített fel. A Koránt és a „khinai köznépet” idézték a cikkben azzal kapcsolatosan, hogy van-e a nőknek lelkük. Emellett a középkori keresztény vitákat és az 1693-as zsinatot, ahol is egy skót pap tagadta, hogy a nőknek volna lelke, és ezt úgy próbálta alátámasztani, hogy a Bibliából idézte az apokalipszis leírását, melyben megtalálható az a kijelentés, hogy „egykor a menyországban fél óránál tovább tartó csend volt.”[1377] Bár az újságíró ezt a hírt sem kommentálta, annyit azért megjegyzett az írás végén, hogy „ez nem élcz, hanem komoly theológiai vita volt.”[1378]

A nőkép kialakulásához, a közítélet befolyásolásához gyakran az irodalmi művek is hozzájárultak.[1379] Erre mutatott rá az *Uj Idők* című folyóirat egyik könyvkritikája is 1897-ben, melyben az újságíró Alapi Gyula *Asszonyok* című elbeszélésgyűjteményét vette nagyító alá. Elmarasztalta a könyvet azért, mert a nőket csakis úgy ábrázolta elbeszéléseiben az író, mint „sűrű, fekete vérűek”, akik csakis csábítással foglalkoznak, és valamennyien olyan kedves egyszerűséggel csalják meg férjüket, mintha a világon az volna a legtermészetesebb dolog.”[1380] A cikk szerzője felemelte a szavát a nők ízléstelen bemutatása ellen, mely leírás erkölcstelennek és érzékinek mutatta be valamennyiüket. Ez a fajta általánosítás nem csupán egyes irodalmi művek (gyakorta a ponyva- és fércművek) jellemzője volt, és nem minden esetben akadt olyan író vagy újságíró, aki kikelt volna a csúsztatások és általánosító, negatív ábrázolások ellen. Voltak újságírók, akik egyes cikkeikben a nők védelmére keltek, máskor maguk is sztereotíp jelzőkkel illették a hölgyeket. Tutsek Anna is például – jóllehet a nők, a leányok nagy védelmezőjének számított – azt írta a századvégen megjelent cikkében, hogy míg a férfiak képviselik az akaratot, a bátorságot, az erőt, addig a nők a jóságot, a türelmet, a szeretetet, a ravaszságot és a légiességet.[1381] A keresztény nőképről szólt az a Bangha Béla által szerkesztett *Keresztény Lexikon* is, mely ugyan 1932-ben került kiadásra, de a „nőkérdés” címszónál század eleji forrásműveket használt fel, melyek a csaknem kétezer éves keresztény

1376 Az asszony lélektanáról. (Írta: Egy „firkáló hölgy”) *Nemzeti Nőnevelés,* 1883. márc. IV/3. 214–221.

1377 A nőktől a lelket… *Vasárnapi Ujság*, 1883. márc. 4. XXX/9. 140.

1378 Uo. 140.

1379 Ezt a kérdést fejtegeti többek között Sheila Hardy is *The Diary of a Suffolk Farmer's wife 1854–69.* London, MacMillan Academic And Professional Ltd., 1992. című könyvének bevezetőjében.

1380 Asszonyok. *Uj Idők*, 1897. jan. 17. III/4. 89.

1381 Tutsek Anna: A nőkről. *Uj Idők*, 1896. ápr. 12. II/16. 374–375.

felfogást tükrözték. A nő e szócikk szerint ugyan a férfihoz hasonló, teljes jogú ember, de a férfi segítője, és „bizonyos szociális alárendeltséget mutat a férfival (családfővel) szemben."[1382] A szerző szerint a nőt természetes hajlamai „ a gondoskodó gyengédség, csín- és rendszeretet, részvét- és önfeláldozás, a finomabb szemérem- és erkölcsérzék, a zárkózottság és a háziasság épúgy a családi körre utalják, mint a férfit a maga értelmi és akarati hajlamai a családonkívüli, közéleti érvényesülésre."[1383] Szinte valamennyi korabeli leírásból látszik, hogy szerzőik általánosítottak, akár férfiakról, akár nőkről beszéltek, csaknem minden esetben figyelmen kívül hagyták az általános tulajdonságok felvonultatása mellett az egyedi eseteket, az ember sokszínűségét, az emberi jellem fejlődésének és változásának lehetőségét. Előállt az a helyzet, hogy „zárkózott" és ész dolgában hátrányos helyzetűnek kikiáltott nőknek kellett érvelniük a közvélemény előtt jogaikért és lehetőségeik megteremtéséért.

Vélemények, viták a leánynevelésről Magyarországon

Sajtóviták a reformkorban

A külföldi országokhoz hasonlóan Magyarországon is a 19. század első felében kezdett igazán kiformálódni számos olyan (vita)téma, amelyek a későbbiekben is meghatározták a nőnevelés ügyében szót emelő szerzők gondolkodási kereteit és érvkészletét. Jóllehet arányaiban, terjedelmében a reformkorban keletkezett forrásanyag meg sem közelíti a dualizmus kori kútfők volumenét, csírájában már szinte valamennyi, évtizedek múlva a közvéleményt és a szakembereket is foglalkoztató, hosszas vitákat eredményező téma megjelent bennük a női művelődés, a lánynevelés vonatkozásában. A reformkor újdonsága az is, hogy nem csupán a férfiak, hanem számos művelt – ma többnyire a hazai neveléstörténet kimagasló alakjának tartott – nő is megszólalt e kérdéskörrel kapcsolatosan. Kétségtelenül igaz, hogy Brunszvik Teréz, Fáy András, Karacs Ferencné, Karacs Teréz, Teleki Blanka, Leövey Klára, Széchenyi István és mások abban a korban nagyon sokat tettek azért, hogy a lánynevelléssel kapcsolatos problémák, megoldási javaslatok belekerüljenek a tudományos, a tanügyi és a köznapi diskurzusokba is. Egyetértve Orosz Lajossal és más kutatókkal megerősíthetjük, hogy ők voltak a magyar nőnevelés úttörői, és korántsem csak az elmélet, hanem gyakran a napi pedagógiai gyakorlat síkján is.

1382 Bangha Béla (szerk.): *Katolikus Lexikon* III. Budapest, Magyar Kultúra Kiadó, 1932. 418.
1383 Uo. 419.

Több témafelvetésük egészen a 19–20. század fordulójáig, sőt egyes esetekben akár napjainkig is véleménycseréket, politikai intézkedéseket kíván. Evva Gabriella – Fáy András *Különös Testamentom* című művéhez kapcsolódva – az alábbi csomópontokat emelte ki elemzésében: „Mi a nő szerepe a társadalomban? Van-e joga ahhoz, hogy a természet által kijelölt hivatása mellett ugyanolyan szellemi műveltségre tehessen szert, mint a férfi? Képes-e egyáltalán erre? S ha igen: vajjon nem tér-e majd el ezáltal eredeti rendeltetésétől?”[1384] Az ezekhez a gondolatokhoz kapcsolódó kérdések között találjuk még – a korabeli újságcikkeket, magánleveleket, könyveket, tervezeteket áttanulmányozva – a lányiskolák megfelelő típusairól (azok fiúiskoláktól való eltéréséről) való eszmefuttatásokat; a lánynevelés tartalmainak leírását; a lányok nemzeti és vallásos (erkölcsi) neveléséről kifejtett korabeli gondolatokat; a nők művelődési, olvasási lehetőségeinek taglalását és több más témát.

A nőkérdés és hozzá kapcsolódóan a lánynevelés ügye hazánkban is kétséget kizáróan felvilágosodás kori gondolatokon nyugszik, és az 1820-as, 1830-as évektől egyre fontosabbá vált. A „hosszú 19. században” összefonódott a nők jogainak megfogalmazása és kibontása a családi és nemzeti érdekeket szolgáló nevelésügy fokozatos kiterjesztésével. A század első felének igazi kérdése az, hogy van-e joga a nőknek is a művelődéshez, a századvég parlamentje és sajtója viszont – jóllehet ez a kérdés nem tűnik el teljesen még akkor sem – már attól hangos, hogy joguk van-e a (férfiakkal csaknem vagy teljesen azonos képzést nyújtó iskolákban) tanult nőknek bármilyen kenyérkereső pályán megjelenni, az életük alakulásáról (a férfiakhoz hasonlóan) önállóan dönteni, a politika és gazdasági élet döntéseibe beleszólni.

A kortársak a lánynevelés kiterjesztésétől a 19. század elején főként a *nemzeti szellem* megerősítését, a *nemzetállam* kimunkálását várták, évszázad múltán – részben más tartalmakkal és hangsúllyal – szintén lényeges a nemzetnevelés, ám emellett kitűnik, hogy a nemzet megtartása, a társadalmi, gazdasági bajok orvoslása esetén is sokak szerint gyógyír a nők műveltségi szintjének emelése. Amit a reformkor zömmel magánkezdeményezések útján próbál elérni, azt a dualizmus időszaka főként törvények és rendeletek sorával teremti meg a lánynevelés területén. Ez utóbbi korszaknál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kiterjedt külföldi kapcsolatokat ápoló, tulajdonképpen akkor születő hazai nőmozgalmak törekvéseit sem, amelyek messze nem nemzeti, hanem egyetemes emberi érdeknek és értéknek tartották a nők nevelését és jogaik kiterjesztését. Széchenyi István (nő)nevelési gondolatairól elmélkedve Jászai Mari (1850–1926)[1385]

1384 Evva Gabriella i. m. 11.

1385 Jászai Mari nőkkel kapcsolatos újságcikkeinek részelemzését összegzi a következő tanulmány: Kiss Csilla: Tragika más szerepben: az újságíró Jászai Mari. In: *Évek és színek...* i. m. 59–68.

azt írta egy 1912-es naplóbejegyzésében, hogy a nagy reformer korában „a legtöbb gondolkodó nem számolt még az asszonnyal, mint szellemi munkással. A női koponyát munkára szoktatni: ez a gondolat még akkor nem született meg", de ő is elismerte, hogy „születőfélben volt".[1386]

Lényeges hangsúlyozni, hogy nőnevelésről, női művelődésről töprengve a reformkorban (sem) csupán az iskolai vagy családi nevelésre gondolhatunk, hanem sok egyéb színtérre és nevelő erejű eszközre, amelyek közvetett módon, mint a (társadalmi) környezet részei jelentős hatást gyakoroltak a lányokra. Kiemelt helyen említhetők ebből a szempontból a korszak mind nagyobb számban születő, és a nőket is megszólító sajtótermékei, amelyek hasábjain az olvasók (köztük tehát a nők) széles köreihez jutottak el a hazai és külföldi szerzők (köztük már néhány nő) gondolatai a nők helyzetéről, lehetőségeiről. Az újságok és könyvek erkölcsi tanulságokkal szolgáló, sokszor inkább didaktikus, semmint magas esztétikai értéket hordozó történetei, (ál)olvasói levelek és a rájuk adott válaszok, az egyre-másra születő illemtankönyvek szintén egész nemzedékek életvezetési elveit, szemléletét formálták, kimutathatóan fontos nevelő erővel bírtak. Fábri Anna egy elemzésben például a Vahot Imre-féle *Pesti Divatlap* példáját említette, amely a „tősgyökeres magyar középosztály" tagjai számára próbálta feleleveníteni „veszendő jó erkölcseit és szokásait".[1387]

A lánynevelléssel kapcsolatos korabeli vitáknak egyik fő orgánuma volt a reformkorban a *Tudományos Gyűjtemény*. Sokszor idézett és elemzett cikkeikben Karacsné Takáts Éva és mások többek között arra mutattak rá, hogy a lánynevelés hibái és hiányosságai alapvetően a férfiak előítéletei miatt alakultak ki, és hogy a nemzet minden hibája a családi problémákból ered, azok miatt pedig a nők műveltségbeli hátramaradottsága okolható. Ugyanakkor a forrásokból az is egyértelműen kiolvasható, hogy az anyai és hitvesi feladatok hangoztatása mellett Takáts Éva írásaiban[1388] – Sebestyén Gábor[1389] és az „Asszonytisztelő" álnevet használó szerző véleményével szöges ellentétben – markánsan megjelenik az a gondolat is, hogy a nőnek nem csupán az otthon lehet a működési területe.[1390]

1386 *Jászai Mari emlékiratai*... i. m. 184.

1387 Fábri Anna: *Az irodalom magánélete...* i. m. 713.

1388 Takáts Éva: Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 1825. XI. 62–77.; Uő: Barátnémhoz írt második levelem ismét Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. IX. 73–96.

1389 Sebestyén Gábor: Mennyből jött kirekesztő privilégium. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. II. 124–126. (A témához kapcsolódó források közül lásd még: Almási János: *Menyből jött kirekesztő privilegium megvizsgáltatása.* 1826. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 214.)

1390 Lásd erről a vitáról: Schwarcz Etel: *Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon.* Debrecen, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szemináriuma és Pszichológiai Intézete, 1938. 8–9.

A folyóiratban zajló, előttem már sokak által kutatott vitát[1391] egy 1824-es, a XII. kötetben a női írókat „pedantizmussal” vádoló cikk indította el. Takáts Éva 1825-ben barátnőjének írt, a lap hasábjain közzétett „levelében”[1392] válaszolt erre, kifejtve, hogy senkinek nincs oka félni a háziasszonyi és anyai szerep mellett a tudományokkal is foglalkozó nőktől. Viszontválaszként Sebestyén Gábor többek között azt írta, hogy a nő igenis azért megy férjhez, hogy mindig találjon magának elfoglaltságot, és a tudományokkal foglalkoznia azért sem kell, mert „az aszszonyok tudománnya tsekélyebb, mint sem ők tudós tónt adhatnának, politizálhatnának, 's critizálhatnának, egy szóval a' Tudósokkal versen futhatnának.”[1393] Egy későbbi lapszámban az Asszonytisztelő (ógörög) álnevet használó szerző többek között azt állította, hogy „tudományos míveltség a' mi magyar aszszonyi rendünknek nem elrendeltetése; hogy a' férjfiúi Nemet illeti mindenben az elsőség, és hogy a' két Nem jussainak tökélletes egyenlővé tevése sem javallandó.”[1394] Ezt azzal indokolta, hogy a nők tudása mindig csak felületes lehet, és az meg „a' főt megkábítja”. Azzal érvelt továbbá, hogy a tudománnyal foglalkozás eltéríti a nőket a háztartási kötelezettségeiktől. Ráadásul attól félt a szerző, hogy az „okosdi és tudóska” nők „a' gyermeki hiedékenységből, és kegyes isteni félelemből, mellyekben mi férjfiak olly igen szeretjük őket, kivetkőznek; irásaikban fürkésződnek, és dolgainkba avatkozván ezerféle galibákat okoznak; következésképen előttünk kellemeikből, ki nem mondható, mennyit vesztenek.”[1395] A magyarság keleti származásával érvelve azt fejtette ki – George Forster indiai nőkről írt korábbi gondolataira[1396] utalva –, hogy Ázsiában a szemérmes nők még írni és olvasni sem tudnak, és a magyar nőknek őket, és nem a német, francia, angol művelt hölgyeket kell követniük, hiszen „magyar férjnek tudományos aszszony valami szokatlan és viszologtató kellemetlen látomány.”[1397] Érvelt még a bibliai tanításokkal is, melyekkel a nők férfiak alá rendelését igazolta, és klasszikus római meg görög példákat hozott

1391 A vita leginkább részletes kifejtését lásd a pró és kontra szövegekből bőséges részleteket tartalmazó alábbi kötetben: Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása* I. i. m. 57–62. Ő utal például arra a Takáts Éva által már említett tényre is, hogy Sebestyén Gábor kevésbé a „női nemet”, inkább személy szerint az írónőt akarta támadni, mivel Takáts Éva 1822-ben kritika alá vonta színdarabjait, valamint Kultsár István leánynevelési nézeteit.

1392 Takáts Éva: Egy Barátnémhoz irt levelem Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. XI. 62–77.

1393 Sebestyén Gábor: *Mennyből jött kirekesztő privilégium...* i. m. 125.

1394 Asszonytisztelő: *Szózat Napkeletről...* i. m. 66.

1395 Uo. 67.

1396 Forster, George: *A Journey from Bengal to England through the Northern Part of India, Kashmire, Afghanistan, and Persia, and into Russia, by the Caspian Sea.* I–II. London, 1790. A mű címét az 1826-os cikkben több betűhibával szedték. Kiadási éve is helytelenül szerepel a *Tudományos Gyűjtemény*ben, ott 1690 áll, ez helyesen: 1790. A Kelet-Indiai Társaság alkalmazásában álló Forster egyébként 1782–1784 között tette meg a könyvében leírt utazást.

1397 Asszonytisztelő i. m. 68.

a nők erkölcsösségére, és a férfiasan viselkedő (katonáskodó) nőket csak ritkaságként említette.

Karacsné Takáts Éva – mint majd 100 évvel későbbi feminista utódai – ezeket a véleményeket látva úgy gondolta, hogy nem lehet „a nő munkakörét csak a családi élet keretein belüli térre korlátozni, ha lelki tulajdonságai vagy kedvező helyzete ezen felül többre teszik alkalmassá."[1398] A folyóirat vitasorozatának teljesebb értékeléséhez hozzátartozik annak említése, hogy voltak olyan szerzők (férfiak!) is, akik egyetértettek a nőnevelés kiterjesztésével, mint például Jakabfalvy András[1399] és Kisfaludy Károly barátja, Kiss Károly hadnagy és Szontágh Gusztáv filozófus, akik 1826-ban *Bajnoki Hartz…*[1400] címmel érveltek Sebestyén Gábor véleménye ellen. Ők többek között ezt a sommás megállapítást tették írásukban: „Az aszszonyok' tudományos munkássága nélkűl tehát az emberi elme' tulajdonságait egyátaljában lehetséges tökélletességgel ki nem fürkészhetnők. Valamint minden az emberiség' életében, úgy az emberi esméret is a' két nem költsönös nemzése, ez pedig nem juthatna mindennémű tökélletesedésre, ha az asszonyok is abban részt nem vennének. Ezek elég okok az aszszonyok' tudományos munkálkodásának szükségét megbizonyítani."[1401] Takáts Éva is válaszolt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, szinte mondatról mondatra cáfolva vitapartnerei (főként Sebestyén Gábor) nőellenes gondolatait, hozzájuk hasonlóan bibliai és történelmi példákból merítve, köztük magyar asszonyok életútját is kiemelve.[1402] Hangsúlyozta több, szintén a folyóiratban megjelent írásában is azt, hogy a főrangú asszonyokra különösen sok feladat vár a nemzet felemelésében, kötelességük a nevelés ügyét éppúgy, mint például az okszerű földművelést előmozdítani.[1403] Karacsné Takáts Éva – aki maga is kilenc gyermeket szült, akik közül férjével hetet fel is neveltek – nagyon fontosnak tartotta, hogy milyen legyen az anyák hozzáállása gyermekeik neveléséhez, és többször, részletesen is írt a csecsemők és kisgyerekek helyes gondozásáról.[1404] A lapban még 1827-ben is megjelent egy, a nők művelődési lehetőségeit hangoztató írás Szivonyáné

1398 Evva Gabriella i. m. 19.

1399 Ifj. Jakabfalvy András: Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozásáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 1825. 23.

1400 Szontágh Gusztáv – Kiss Károly: Bajnoki Hartz Takáts Éva Aszszony ügyében az Aszszonyi nem érdemei 's Jussaiért. *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VIII. 72–104. Az írás elemzését lásd például: Fábri Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987. 356–359.

1401 Szontágh Gusztáv – Kiss Károly: *Bajnoki Hartz…* i. m. 100–101.

1402 Takáts Éva Karacs Ferencz hitvese: Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk' ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. IX. k. 73–96.

1403 Takáts Éva: Barátságos beszélgetés a földmívelőnép állapotjáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 1824. VI. k. 71–88.

1404 Lásd erről: Takáts Éva: Egy-két szó a' házasságban lévő Aszszonyok kötelességeikről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1823. VIII. k. 68–87. Elemzését lásd: Evva Gabriella i. m. 25–26.

tollából, *Szózat Napnyúgotról*[1405] címmel (replikázva az Asszonytisztelő korábbi írására). A cikk számos, a történelemből ismert művelt nőt sorolt, mint például Anna Schurmann, Moderata Fonte, Lucrezia Marinella, Eudoxia, Aspasia, Hypatia és több tucatnyi nevet még. A magyarok közül Petrőczy Kata Szidóniát, Dániel Polixénát, Hellenbach Károlynét, Bethlen Katát, Molnár Borbálát, Putnoky Annát és kora több neves költőnőjét, például Dukai Takách Juditot említette. Összegzésként megállapította, hogy „Nemünk, gyengének kiáltott állapotjában is, mutathat a' férjfiakkal, valamint lelki – úgy testi erőre 's vitézi bátorságra nézve is megmérkőzhető aszszonyokat.”[1406]

Nem csupán az újabb kutatások, hanem már a korszak más folyóiratai is visszatükrözték a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain kibontakozott, széles körű vitát a női művelődésről. A *Felső Magyar Országi Minerva* című lap például utalt rá, hogy amaz lapban „nem kis Penna-háború támadt” a női művelődésről, és az újságcikk jelezte, hogy ez a téma náluk (a Minervában) is állandóan napirenden van.[1407] Valóban, hiszen a lap már 1825-ben fontos cikket közölt az S. J. monogramot használó (Staut József?[1408]) szerzőtől a nők és a tudományok kapcsolatáról.[1409] A cikk írója szerint rossz kérdésfeltevés az, hogy kell-e tudományokat tanulniuk a nőknek. E mögött a kérdés mögött ugyanis többnyire az rejlik, hogy legyenek-e tudósok az asszonyok, holott a férfiak többsége sem azért sajátítja el a magasabb szintű ismereteket, hogy ő maga is tudóssá váljék. A szerző szerint egyébként a nők nem veszítenének semmit a tanulással, és ráadásul még alkalmasabbak is arra, mint a férfiak. Ezt így indokolta: „Hiszen az ő elméjek sokkal elevenebb 's finomabb mint a férjfiaké. Sokal serényebb, sokkal virgonczabb, mint sem kívánnánk, és olly könnyen feltalálja magát, hogy sokszor bámulunk rajta. Ha annyit tanulnának, mint a' mi tudósaink, miért nem lehetnének ezekhez hasonlók?”[1410] E meglepően modern, az újabb időkben kellőképpen nem is méltányolt és elemzett gondolatsor ugyanakkor azzal folytatódott, hogy a nőknek az elvont tudományokkal (S. J. például régi kéziratok tanulmányozásával és a monádok-

1405 Szivonyáné: Szózat Napnyúgotról. *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. II. k. 61–92.

1406 Uo. 69.

1407 D. M.: Az Aszszonyi Virtusokról. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1827. Júniusz 1250.

1408 Staut József rendszeresen publikált a lapban, de erről az írásról Szinnyei József például nem tesz említést. Kutatásaim során több hozzá kapcsolható, a női nemet védelmező írást is feltártam, ezek, illetve a cikk végén közölt S. J. monogram valószínűsítik az ő szerzőségét ennél az 1825-ös írásnál. Szerzőségét megerősíti az a cikkrészlet is, amelyben a nőknek a természettudományos és csillagászati műveket ajánlja, hiszen Staut több ilyen tárgyú munkát is írt (például: *A sokat tapasztalt nevelő beszélgetései, természetcsodái, természet-nevezetességei és művészeti tárgyak felett.* Egy hasznos olvasókönyv, mellyet a magyar ifjúság számára honosított St. J. 2 köt. 2 kőre metszett képpel. Kassa, Werfer, 1837–38.)

1409 S. J.: Mennyire legyen az Aszszony-személy jártas a' Tudományban? *Felső Magyar Országi Minerva*, 1825. Májusz 2. Negyed 176–178.

1410 Uo. 176.

ról való elmélkedéssel illusztrálta ezt) jobb nem foglalkozniuk. A szerző viszont hosszasan felsorolta azt, amiben nagy kedvüket lelhetik és sikereket érhetnek el, akár jobban is, mint a férfiak. Eszerint a nőknek lehetőséget kell adni arra, hogy gyönyörködjenek a költészetben, a mulattató vagy oktató románokban, megismerjenek egyes erkölcsi vagy filozófiai elmélkedést, és foglalkozzanak a történetírók műveivel, sőt természettudományos és csillagászati munkákkal is. „Tréfán kivűl szólván, nem látom az okát, miért vennénk-ki kezeikből azon könyveket mellyeket mi magunk irtunk, ha azok valóban hasznosak vagy gyönyörködtetők. Becsületünkre szolgál, ha a' Szép-nem olvassa Könyveinket. A' tudományoknak nem válna becsületére, ha nem volna elég kellemetességök egy olly' finom elménnek gyönyörködtetésére, a' millyen az Aszszonyoké."[1411]

1826 júniusában a lap egy hasonló tartalmú cikket közölt, de már a címben is jelzetten a főrendű asszonyokhoz szólva. A szerző szerint (akit a lap ezúttal névbetűivel sem jelölt, de akár Staut is lehetett) a sok szabadidővel rendelkező gazdag asszonyok esetében érthetetlen, ha nem tanítják őket tudományokra, holott otthoni magányukban erre és az olvasásra bőven nyílna lehetőségük. Annál is inkább fontosnak tartotta mindezt, mert szerinte sok főrangú férfi „járatlan és idegen" a tudományokban. Kiemelte, hogy a nők „a' természettől több talentomot nyertek az ékes-szóllásra mint 'a férjfiak. Minthogy pedig a' beszéllés' dolgában oly nagy bőséggel és gazdagsággal vagynak megáldva: nem volna-e kár, ha ezen gazdagságot 's bőséget haszontalanúl vesztegetnék-el. Ha az aszszonyi nyelvek olly örömest pörgnek, miért nem szoktatjuk őket arra, hogy okosan pörögjenek?"[1412] Cikke hátralévő részében olyan, a régi időkben élt tudós asszonyok példáját sorolta, akik éles eszüknek köszönhetően nagy sikert értek el az életben. (Részletesen írt például ő is Eudoxiáról, Theodosius császár bölcs feleségéről.[1413]) A szerző tehát úgy gondolta, hogy a nők helye a családi otthonban van, de fontosnak tartotta, hogy meglévő idejüket ne haszontalan dolgokra (mint például kártya- vagy kockajáték), hanem önművelésre, a tudományok megismerésére fordítsák.

A lányok nevelése esetében a 19. század elején a legtöbb hazai lap arról írt, hogy annak különböznie kell a fiúk, a férfiak nevelésétől, mivel a két nem tagjai természettől fogva mások, és életfeladataik, hivatásuk sem azonos. A *Felső Magyar Országi Minerva* egyik 1826-os számában az alábbi (még a 18. század végén keletkezett) gondolatokat idézték erről: „A' természeti külömbségeknek, külömbségeket kelle okozni a' nevelésben... A' férfiakra nézve, kik egymás köz't a' polgári élet' hívatalaiban osztoznak, azon állapot határozza-el nevelésök' mi-

1411 Uo. 177.

1412 A' Fő-rendű Aszszonyoknak szükséges a' Tudományokat tanúlni. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. június 2. negyed 739.

1413 Vö.: Szivonyáné: *Szózat Napnyúgotról...* i. m. 64–65.

voltát, mellyre adják magokat: az Aszszonyoknál a’ nevelés annál roszszabb, mennél közönségesebb, ’s annál elhagyottabb, mennél hasznosabb.”[1414] Rossz gyakorlatnak tartja a cikk azt, hogy a lányokat zárdában vagy otthon, de a világtól elzártan nevelik, hogy nem készítik fel a valóságos életre, hogy a tükör és a zongora a fő társasága, és a cifrálkodás, a tetszeni vágyás a fő gondolatuk.

1826-ban a lap egy másik cikkírója (D. M. monogrammal) – aki valójában írása nagy részében Herepei Károly kolozsvári református prédikátor Kohányi Kacsándi Zsuzsanna 1826-os, kissolymosi halotti búcsúztatóján tartott beszédét közölte – azt a véleményt fejtette ki, hogy a nők helye az otthon, a családi kör, és ezen az sem változtat, hogy mindig is voltak asszonyok, akik kiemelkedtek ebből: „mert valamint minden dolgokban, úgy a’ szép Nem’ tagjai között is vagynak kivételek, mert voltak, vagynak és lesznek is tudós Aszszonyok; de ezek kiléptek a’ nékiek a’ Természettől kiszabott helyheztetésből, és annál fogva lemondván a’ Házassági életről, mind a’ Tanítói-székben, mind az Irók között szembe-tűnő helyet szerzettek magoknak”,[1415] példaként pedig Madame de Staëlt és Madame Genlist említette. A felidézett halotti beszéd szövegében is hasonló gondolatok olvashatók, például az, hogy a társasági élet (ahol a férfiak mozognak) egy kör, de középpontjában a családi otthon áll (ahol a nők élnek), és annak lelke az asszony. Herepei Károly a férfiak nyilvános színtéren való munkálkodását mérhetetlenül fárasztónak, a becsvágy kielégítésére szolgálónak nevezte, és szembeállította ezt az otthon „édességével”, a házi boldogság „csendben nyíló virágaival”, és a történelmi aranykort úgy jellemezte, mint sok-sok, egymástól távol álló házat, ahol és amikor még a férfiak is csak otthon éltek és dolgoztak. Rendkívül plasztikus a beszédnek az a része, ahol a lelkész szembeállította a tudományokkal foglalkozó férfiak tevékenységeit a család dolgaival törődő nő mindennapjaival: „Míg a’ Férjfiú tanuló asztalánál könyvekben merűlve, a’ régi világ’ Piramissait bámúlja, vagy eggy papirosmappán kíséri *Hannibált* az Alpeseken keresztűl, addig az Aszszony otthon a’ Ház’ szükséges dolgait folytatja, ’s ügyel arra, hogy férje ezen gondolatbeli expeditióból haza-térvén, éhen ne maradjon. Míg a’ Férjfiú a’ régi Paradicsom’ helyét fáradva akarja keresni, – az Aszszoy szívéhez öleli az ok-nélkűl keresőt – ’s érezteti vélle hol van ma a’ bologság. Míg a’ Férjfiú a’ csillagok köztt vi’sgálódik, ’s a’ napok’ Sistemáit karimázza, addig az Aszszony, mint a’ hajdani Leányzó, az egen andalgó *Thales*nek, lába-alól a’ követ elhengergeti, hogy a’ magosban járkálván gondolatjaiban, itt alatt meg ne botoljék, – míg a’ Férjfiú a’ csillagokat kíséri, addig a’ jó feleség férje’ szerencséjének csillagát vezeti. Míg a’ Férjfiú a’ Cathedrában a’ kötelességekről beszél – az Aszszony azokat addig házában tellyesíti. Míg a’ Férjfú a’ Státus’ kormánnyában izzad – a’ Jó gazdaszszony addig háza-népét kormányozza, – és végre, míg az erős karú

1414 Az aszszony. *Felső Magyar-Országi Minerva*, 1826. szeptember Kilenczedik füzet, 843.

1415 D. M.: *Az Aszszonyi Virtusokról…* i. m. 1251.

Férjfiú eggy darab földért embereket vagdal a' háborúban, – addig a' gondos édes anya gyermekeit pólálja – 's dajkálódik szelíd kezekkel a' bölcső mellett."[1416] A beszéd egy további részében, az asszonyi virtusokról értekezve kifejtette, hogy a nők az okosság nélkül csak „szép lárvák", de azt is nyomatékosította, hogy az okosság nem a tudományok ismeretét jelenti. Lábjegyzetben fejtette ki, hogy nem tartozik az „okossághoz" az újságolvasás, az azokról való ítéletalkotás, az országos és törvényes dolgokba, illetve a férfiak hivatalába való „befolyás". Ismét megerősítette, hogy a tudományok művelése csakis a férfiaknak való, és megkülönböztette az általuk művelt speculatio"-t és „száraz theoreá"-t a nők „életbeli okosság"-ától.[1417] Végül kijelentette, hogy „eggy könyvek közt penészedett Tudós, minden Sylogismussaval nem tud annyit kivinni, mint eggy szelid Aszszony természetes okosságával. – De ha már a' Tudományokban nem is engedünk igen széles mezőt az aszsznyoknak, annál tökélletesebbek ők nálunknál."[1418] Ez a szemléletmód, Herepei Károly és a cikkíró biblikus tanításokon és évezredes gondolatokon alapuló érvkészlete a reformkorban még meghatározó erővel volt jelen a magyarországi gondolkodásban is.

Edvi Illés Pál ugyanezen évben megjelent cikke[1419] ugyan nem a hazai állapotokról íródott, de közvetett módon mégiscsak utal a magyar helyzetre is. William Ware[1420] misszionárius műve nyomán Ernst Zimmermann német szerző készített cikket[1421] a kelet-indiai nők siralmas helyzetéről, a kassai lap ennek fordítását közölte. A szerző többször is kiemelte, hogy elszomorító és tarthatatlan, hogy millió számban vannak ott a lányok, akik soha életükben semmiféle iskolai nevelésben nem részesülnek, és anyjuktól is csak babonákat tanulnak. Kitért a kislányok megölésére és az özvegyasszonyok megégetésére is. Európai (brit) kötelességnek tartotta eme helyzet megváltoztatását. Művét olvasva mind a német, mind a magyar olvasók bizonyosan végiggondolták azt is, hogy saját környezetükben milyen a nők és a lánynevelés helyzete.

Bár a Felső Magyar Országi Minervában nem bontakozott ki a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjairól jól ismert vita a lányok tanulásáról, a nők művelődéséről, ennek a lapnak a cikkanyaga is jól mutatja, hogy a témával kapcsolatos gondolatok hogyan forrongtak, hogyan feszültek egymásnak a reformkorban.

1416 Uo. 1252–1253.

1417 Uo. 1255.

1418 Uo. 1255.

1419 Edvi Illés Pál: Az Aszsonyi Nem' siralmas sorsa Kelet-Indiában. 1825. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. Júliusz 3. negyed 783–786.

1420 Ware, William (1797–1852) amerikai hittérítő, regényíró.

1421 Az írás eredetileg az *Allgemeine Kirchen-Zeitung* 1823. januári számában jelent meg Darmstadtban. (Az igen befolyásos lap 1826–1871 között működött. (Ebből a német lapból gyakran idéztek a korabeli magyarországi újságokban, például a *Tudományos Gyűjtemény*ben is.)

Nem csupán a sajtóban, hanem könyvekben is mind gyakrabban került elő a lánynevelés, a nők művelődési jogainak kérdése a korszakban. Csontos István 1829-ben írta a következő évben Kassán kiadott, a *Szép-Nem Ügyvédje az aszszonyi becset sértegető vádokok ellen* című munkát. Ebben a szerző egyértelműen megfogalmazta, hogy a nők a történelem során csakis a férfiak döntései és zsarnokoskodása miatt szorultak ki a művelődés lehetőségeiből: „az aszszonyok a' természetben egyenlő jussokkal bírnak a férjfiákkal; de a jóval erősebb fél, tehetség és hatalom által azokat a' gyengébb fél' részére tetszése szerént megcsorbította.”[1422] Szomorúnak találta azt a helyzetet, hogy iskoláztatásukról még műve megírása idején sem gondoskodtak Magyarországon. Úgy fogalmazott kritikájában, hogy ez a helyzet „ egyenesen oda céloz, hogy az asszony féléknek az ő anyjoktól megtanult sütés, főzés, mosás, fonás, varrás és egy kis magok kicsinosításbéli tudomány elegendő légyen társasági életök' folytatására, 's a'nál felébb még csak gondolkozni se tudjanak; hanem gyermeki vakságban maradva legfőbb kötelességökké tegyék a' vak engedelmességet, 's bekötött szemekkel és békós lábakkal itt-ott tapogatózva csak botorkázzanak, 's magokról, többet se ne tudjanak se ne lássanak: mint azt hogy ők a' természettől egyedül csak a' férjfiak' kedvökért 's azoknak szükségök tejesítéséért alkottattak.”[1423] Teljesen hibás, ráadásul a törvényekkel és a természettel ellentétes dolgoknak tartotta azt a szerző, hogy míg a nők a világon mindenből kivehetik részüket, *okosak* nem lehetnek, nem tanulhatnak, sőt, még az is bűn, ha ezt szeretnék elérni. Azt írta, hogy hibás mindig Szent Pál korinthosziakhoz írt leveléhez visszanyúlni, ráadásul úgy vélte, hogy azt félreértelmezi az utókor.

Némely családok, mint például Karacs Ferenc és hitvese, Takáts Éva osztották ezeket a nézeteket. Ám gyermekeikhez, különösen Teréz leányukhoz hasonló szellemben nevelt nők (és férfiak) akkoriban még inkább kivételnek számítottak Magyarországon. A nevelés- és művelődéstörténeti értelemben a korszakban különlegesnek számító Karacs-házban[1424] nemzeti szellemben nevelkedett Teréz[1425] művelt és okszerűen érvelő hölgy volt, aki leküzdhetőnek, és nem eleve elrendelt, megváltoztathatatlan jelenségnek vélte a nők műveltségbeli elmaradását. Szinte valamennyi írásában a nemzeti szellemű, magyar nyelvű lánynevelésről írt, szerinte ez nem csupán a nemzet, de az egész emberiség haladását is előmozdítja. Édesanyjához hasonlóan úgy gondolta, hogy a nőknek is joguk van a művelődéshez.[1426] Így fogalmazott például: „míg az emberiség a nők nevelésére nem figyel, addig csak csonka lehet kifejlése; míg a polgárzat a női nevelést ha-

1422 Csontos István: *Szép-Nem Ügyvédje...* i. m. 186.

1423 Uo. 185.

1424 Lásd erről: Fábri Anna: A vendéglátó Karacs-ház. In: Uő: *Az irodalom magánélete...* i. m. 339–368.

1425 Karacs Teréz a korabeli lapokban gyakran használta sajátja helyett a Tót István álnevet.

1426 Lásd erről például az alábbi írásait: Karacs Teréz: Néhány szó a nőnevelésről. *Életképek*, 1845. II. félév 18. sz. 549–555., 19. sz. 581–586., 20. sz. 613–618. és 21. sz. 645–648.

nyagolja, való jólétre nem emelkedhetik; mely családban a nő értelmetlen, ott a férj boldogtalan, a ház fölfordult..."[1427] Ugyanebben a cikkében hangoztatta már azt a gondolatát is, hogy ha a nő rászorul, legyen arra lehetősége, hogy otthonán kívül munkát vállal, ám ehhez akkor, 1845-ben még azt is hozzátette, hogy ha a nőt feleségül veszik, akkor már nem fog kenyérkeresettel törődni, ezért a férfiaknak nem kell félteniük állásaikat.[1428] Miskolci, majd kolozsvári leányiskolai munkahelyén arra is nyílott alkalma, hogy a nőnevelésről vallott elképzeléseit a gyakorlatban kipróbálja, illetve hogy azokat finomítsa, elmélyítse, lélektani ismeretekkel is megalapozottabbá tegye.[1429]

A lánynevelés ügye a születő pedagógiai irodalomban és szakmai fórumokon

A lánynevelésről és női művelődésről szóló vélemények természetesen a hazai századelő akkoriban formálódó pedagógiai irodalmában is jelen voltak. Szilassy János *A nevelés tudománya* című, 1827-ben megjelent munkája[1430] második kötetében arról írt, hogy a lányokat a nemükből következő szerepekre kell nevelni, azaz a háziasszony, a feleség és az anya feladataira előkészíteni. Bár elismerte, hogy minden nép körében voltak kiemelkedő asszonyok, azt is kifejtette, hogy a két nem tagjai között testi, lelki és szellemi értelemben véve is különbségek vannak, és a férfiak a nők felett állnak.

Hozzá hasonlóan gondolkodott az a győri orvos, Kovács Pál (1808–1886) is, aki az első hazai, kifejezetten a lánynevelésről és a nők testi-lelki tulajdonságairól szóló orvosi, részben pedagógiai tartalmú munkát, *A nevendék nőnem* című könyvet[1431] írta 1833-ban. (Műve eredetileg a latin nyelven készült doktori értekezése[1432] volt, amit Karacs Teréz kérésére ültetett át magyarra.) A nő működési körét ő is az otthoni elfoglaltságokban látta, az intézményesült lányoktatástól csupán az írás-olvasás és a vallástanulás felkarolását kívánta. Szilassyhoz és másokhoz hasonlóan ő is összefoglalta a nemek közti testi-lelki-szellemi különbségeket. Művének egyik elemzője, Gróz Andrea azt emelte ki cikkében, hogy a szerző a nőket erőtlenebbnek, érzékelésüket illetően fogékonyabbnak, szellemi

1427 Karacs Teréz: Néhány szó a nőnevelésről. *Életképek* 1845. II. félév 18. sz. 551.,

1428 Uo. 552.

1429 Életéről, műveiről és tanári, iskolaszervezői működéséről lásd: Karacs Zsigmond*: Karacs Teréz a 19. századi magyar nőnevelés sodrában.* http://www.klauzal.hu/cikk/372.html?PHPSESSID=34db176dbe8e1340f53f65459c0d8968 (A letöltés ideje: 2018.07.04.)

1430 Szilassy János: *A nevelés tudománya. I–II.* Pest, 1827.

1431 Kovács Pál: *A nevendék nőnem.* Pest, 1833.

1432 Kovács Pál: *Dissertatio inaug. psychico-physiologica de educatione sexus foeminei physica et morali.* Pest, 1833.

képességeiket illetően viszont felületesnek, a tudományos, elvont ismeretek befogadására alkalmatlannak tartotta.[1433] Kovács írt a kislányok helyes testi neveléséről, arról, hogy nem a szépség, hanem az egészség az, ami igazán fontos. Könyvének második részében ugyanakkor hosszan értekezett arról, hogy milyen is a testi szépség, és gyógymódokat javasolt a testi hibák (gerincproblémák, bőrelváltozások stb.) korrigálására. Többször is kiemelte, hogy az igazi szépség, a harmónia belülről fakad: „A kevély, felvont szemekkel magasan néz, az alázatos lesüti azokat – az irigy, a' fösvény, mintha mindég savanyú egrest rágnának, – a' haragos, ránczolt homlokával bősz tekintetet mutat, a' vig szeszélyűnek, szótalan is mosolygóra áll szája…”[1434]

A tanulásról, az értelmi nevelésről (mely könyvének körülbelül egyötödét tette ki) azt fejtette ki összefoglalóan, hogy annak elsősorban a női szerepekre kell felkészítenie, az anyák a legjobb példákat adhatják saját leányaiknak, és a tudományokkal való foglalkozást – sok kortársával egyetemben – nem tartotta nőies tevékenységnek. Így fogalmazott a lánynevelés lényegéről: „Minden gyengeségei között az asszonynak legtűrhetetlenebb a' tudósság, mellyel nem ellenkező túlságot akarok ismét értetni, mintha együgyü bambának kellene csak az asszonynak lennie; hanem hogy föllengve elmélődő tudományosság helyett inkább csak természeti ész 's józan ítélete legyen…”[1435] Orosz Lajos művében azt írta, hogy Kovács könyvében az értelmi nevelésről szóló rész kicsi aránya „nemcsak az orvos-szerző értekezési köre, hanem elsősorban elvi meggyőződése szabta meg”, mármint az, hogy a lányoknál nem tartotta fontosnak az ész kiművelését. Saját véleményünk szerint viszont a téma ilyen arányban történt kifejtése inkább azzal hozható kapcsolatba, hogy Kovács Pálnak ez a műve műfaját tekintve nem pedagógiai értekezés, hanem *orvosdoktori disszertáció* volt.

Kunoss Endre (1811–1844) 1833-ban közzétett *Alapvonatok a honi nevelés köréből* című művében szintén a női természettel ellenkezőnek tartotta a tudományos képzést, fontosabbnak vélte a magyar nyelv és történelem megismerését, az erkölcsi nevelést.[1436]

Jóllehet nem tartozik a pedagógiai sajtótermékek közé az 1830-as években Pozsonyban megszületett *Fillértár* című lap, említésre méltó mégis ezen a helyen, mert egy benne közölt írás (névvel nem jelölt) szerzője Kovácséhoz nagyon hasonló hangot ütött meg. Azt írta, hogy a leányok több évig tartó intézeti nevelése ellenkezik a női nem nevelésének lényegével, mert az „nem nyilvános intézetekben, hanem a' házi körben, szüleinek és testvéreinek társaságában történik legjobban. Az árváknak, vagy olyanoknak, kiknek erkölcsi kiképzésére semmit

1433 Gróz Andrea: Nőnevelés a reformkorban – egy győri orvos könyve. *Acta Paedagogica*, 2002./4. 3.

1434 Kovács Pál: *A nevendék nőnem…* i. m. Idézi: Gróz Andrea: *Nőnevelés a reformkorban…* i. m. 6.

1435 Uo. 7.

1436 Kunoss Endre: *Alapvonatok a honi nevelés köréből. Jelen időnk szelleméhez alkalmazva.* Pest, Trattner és Károlyi, 1833.

sem tehetni otthon, jó lehet az ily intézet, de kiknek jó anyjok van, ebben lelik legjobb nevelőjöket".[1437] Azt ugyan elismerte, hogy az iskolai képzésben részesülő lányok a tudományokban nagyobb előmenetelt tesznek, mint a családban nevelkedők, de figyelmeztetett arra, hogy így lelkük inkább „nagyvilági dámának", semmint „munkás házi asszony és gondos anyának" való lesz. A „köznevelő" (ahogyan a cikkíró az iskolát nevezte) a fiúknak való, hiszen ők úgyis „a' világra 's polgári pályára" neveltetnek, „a' társaságnak, a' nyilvános életnek serdülnek", a lányok viszont „a' házi magánosságnak".[1438] Azért is féltette a lányokat az iskolától, mert úgy gondolta, hogy ott rossz hatások érhetik őket, erkölcseik megromlanak, főként amiatt, mert „a' leányok beszélgetése ritkán forog fontos és komoly tárgyak körül mint a' fiuké, hanem rendesen hiu, haszontalan 's a' lélek' tisztaságára ártalmas befolyásu tárgyakat foglal magában".[1439]

Nem volt ritka a reformkori Magyarországon fiúk és lányok efféle szembeállítása: a fiúk, ha cselekednek vagy beszélnek, de még ha csupán gondolnak is valamit, az helyes, az az épülésükre, sőt, az ország emelkedésére szolgál, a lányokat viszont mindig attól féltette a korabeli szerzők jelentős része, hogy nem tudnak megfelelő módon viselkedni, erkölcseikre, testi épségükre vigyázni. (Csupán az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy mindössze egyetlen lappal ezt a cikket követően, John Ledyard[1440] [1751–1789] amerikai utazó tollából a *Fillértár* azt idézte fel, hogy a férfiú bármely pontján is járt a világnak, mindenütt azt tapasztalta, hogy a nők vidámabbak, barátságosabbak, dolgosabbak, mint a férfiak, és nem önhittek, és bár „általában gyakrabban hibázik a' nő' mint a' férjfi, de általában erényesebb és jobb cselekvésű is."[1441])

A század következő évtizedében a lánynevelléssel kapcsolatos gondolkodás jelentős fordulatot vett, amit több forrás is alátámaszt. Kuthy Lajos[1442] 1843-ban a Magyar Tudományos Akadémián tartott, *Nők és az élet* című székfoglaló beszédében kiemelte, hogy a rossz, hibás nevelés és a helytelen szokások az okai a női természet fonákságainak, és több olyan neves asszonyt sorolt a világtörténelemből, akik kiválóságukkal, tetteikkel tették halhatatlanná a nevüket. Az előremutató gondolkodásnak kiemelkedő alakja volt a református nemesi családból származó, széles körűen művelt Fáy András (1786–1864), a „nemzet mindenese" is, aki már az 1810-es évektől több művében írt a lánynevelésről, az 1840-es

1437 Leánynevelő közintézet. *Fillértár,* 1836. September' 12. II. évf. 32. füzet 253.

1438 Uo. 254.

1439 Uo. 254.

1440 Ledyard úti élményeiről lásd például: Sparks, Jared: *Memoirs of the Life and Travels of John Ledyard*. 1828. Ennek digitális változatát lásd: http://www.archive.org/details/libraryambio24sparrich (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

1441 Észrevétel az asszonyokról. *Fillértár,* 1836. September' 12. II. évf. 32. füzet 255.

1442 Életéről, munkáiról lásd: Váli Béla: *Kuthy Lajos élete és munkái.* Budapest, 1888.; Völgyesy Orsolya: *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása.* Budapest, Argumentum, 2007. Irodalomtörténeti Füzetek 163. sz.

évektől pedig a nőneveléssel kapcsolatos tervezeteket készített.[1443] Emellett ki kell emelni még azt – miként életrajzírója, az MTA életrajzírói pályázatán egykor első díjat nyert Badics Ferenc is hangoztatta –, hogy számos szépirodalmi művében szintén hirdette neveléstani eszméit, azok némelyikét egyenesen azért írta, hogy gondolatait népszerűsítse.[1444] 1818-ban írott *Különös Testamentom* című művében például Csörgey tanácsos végrendeletében egy leánynevelő intézet alapításáról is rendelkezik: „Azon keresett vagyonomból, mellyel az isteni kegyelem szorgalmamat megáldotta, egy nőnevelő-intézetre némi alapúl, remélvén, hogy több lelkesek is elősegítendik idővel alapításomat, hagyok tízezer forintot oly kikötéssel, hogy abban, eltérve legtöbb nőnevelő-intézeteinktől, hímzésen, zongora- és guitarre-pengetésen, táncon, divati öltözködésen és hajfodrozáson s francia tört petyegésen kívül, a leánykák föképen arra vezéreltessenek: miként lehessenek idővel jó nők, házi asszonyok és anyák?”[1445] E néhány sorból is kiolvasható a szerző kora leánynevelését illető kritikája és a nőideálról vallott elképzelései. A *Bélteky-ház* című, 1832-ben megjelent kétkötetes regénye is telis-teli van nevelési gondolatokkal, köztük a helyes leánynevelés taglalásával is. Már a regény elején két különböző (hagyományos kontra modern) nőtípust ábrázolt az író: Uzaynét, aki „egy volt azon nők közül, kiket magyar házi asszonyoknak nevezünk. Férje volt azon nap, melly körül planétaként forgott. Egyenlő jogokat sem érze, sem követele a háznál; magáéit női hajlékony szerénységgel alárendelé férje kívánságainak…”[1446] Cili ellenben „különös vegyülete volt női lágyságnak, és férfias elmének. […] Hajlandósága, melly vér-mérsékletében látszék gyökerezni, mintegy vonzá őt tudományos szemlélődések és buvárkodások felé, mik szívesen elvonák házi körétől is. Gazdasszonyi foglalatosságait csak félügyelettel folytatá, unatkozott azoknak örök egyszerüségeinél… […] Haladása a’ históriában bámu-

1443 Nőnevelési gondolatainak elemzését lásd például az alábbi művekben: Fábri Anna: Hagyomány és újítás. Fáy András vendégváró házai. In: Uő: *Az irodalom magánélete…* i. m. 611–643.; Schwarcz Etel i. m. 16–18.; Szöllősi Erzsébet: A nőnevelés reformere: Fáy András. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (szerk.): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága.* Gyula, APC, 2002.

1444 Badics Ferenc: *Fáy András életrajza.* Budapest, MTA, 1890. A Badics által írott életrajz elkészítésének háttér-adatairól, tudományos értékéről igen alapos kutatást végzett Völgyesi Orsolya. Lásd erről az alábbi művét: Völgyesi Orsolya: Fáy András „különös házassága”. In: Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak…* i. m. 147–157. (A kötet tartalomjegyzékében a tanulmány ezzel, a 147. oldalon jelölttől eltérő címmel szerepel: Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében.)

1445 Fáy András: Különös testamentom. In: Baránszky-Jób László: *A magyar szépprózа története szemelvényekben.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937. A tanítás problémái sorozat, 18. sz. Szerk.: Vajthó László. http://mek.oszk.hu/01300/01387/html/ (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

1446 Fáy András: *A Bélteky-ház.* Sajtó alá rendezte: Horváth Zsuzsa, a jegyzeteket és az utószót írta: T. Erdélyi Ilona, a szöveg gondozásában közreműködött: Nógrádi Cecília. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2002. Kötelező ritkaságok I. Sorozatszerkesztő: Kiczenko Judit. 15.

landó vala...”[1447] A nevelő, Gyula, akinek Cilit gondjaira bízták, nem volt elégedett ezzel a „tudóskodással”, mert – így szól a regény – ”asszonynak, nőnek és anyának pályái, a’ szép nem rendeltetései [...] való élet és ennek folytonos apró gondjai az ő köre; tudóskodások az ezekre rendelt időt, figyelmet és kedvet elrabolják tőle, ’s mételyezik azon bíztos tiszta tapintatot, azon lágy érzelmet, azon szerény eszméletet, azon bájos hajlékonyságot az élet kis örömeinek felfogásában, leélésében és közlésében, mik a’ szépnemnek olly kedves sajátjai nemünk felett.”[1448] A regény egy későbbi részében Fáy egyik szereplője (Káray) a leánynevelő intézetekről szólt, és kiemelte, hogy fontos azok megerősítése, gyarapítása és felügyelete, mert az egész nemzet sorsára kiható jelentősége van a nők műveltségének.[1449]

A lányok tanítását Fáy András nemzeti szempontból kiemelkedő kérdésnek tartotta, hasonlóan több más kortársához. *Nőnevelés* című meséjében például ezt írta erről: „Nemzeteknél nők ápolják az embernemesítő és boldogító kegyeleteket és anyák adják azokat magzataiknak által. Nőidet neveld tehát mindeneknek előtte, ó magyar, s alapgondoddá tedd: *nőnevelőnéket* készíteni elő.”[1450] Badics biográfiájában felidézte – Szász Károly egyik könyvéből – azt az 1825-ös országgyűlésen tett felszólalást, amely a lányok nemzeti nevelése érdekében, az akkori nőnevelés gyakorlatának éles kritikájaként hangzott el, és amely bizonyítja, hogy a reformkori Magyarországon milyen fontos volt ez a téma nem csupán Fáy András, hanem mások számára is: „Magyar ifjakat akarnánk nevelni? S kiktől születnének ilyenek? Mostani leánykáinktól? Hiszen ezek a szánakozásra méltó teremtések országunk mai helyzetében abban tartják a nevelést, hogy ne magyarul, hanem más nyelven beszéljenek, s ha ez megvan, már egy ága ez rájok nézve a pallérozott nevelésnek. A leány-nevelő intézetekben szó sincsen a magyar nyelvről, e helyett oly dolgokat tanultatnak velök, melyeket a publikum sem tud; azonban azt nem tudják, hogy melyik vármegyében születtek, holott magyar hazai dolgok ismerete nagyon erősen kötné őket az országhoz és magyar asszonyokká válván, idővel magyar hazafiakat nevelnének.”[1451]

Fáynak 1840-ben az *Athenæum*ban jelent meg cikksorozata a lánynevelésről.[1452] Ebben tulajdonképpen részletesebben kifejtve korábbi gondolatait talál-

1447 Uo. 18–19.

1448 Uo. 19.

1449 Uo. 54.

1450 Idézi: Badics Ferenc i. m. 555.

1451 Szász Károly: *Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása.* Budapest, 1880. 73. Idézi: Badics Ferenc i. m. 556. és Péterfy Sándor: *Leányiskoláink és nőnevelésügyünk állapota az 1868-dik évi XXXVIII. törvényczikk keletkezését megelőző korszakban...* i. m. 166. (A két szövegközlés nem teljesen egybevágó. Könyvünkben a Péterfy által közzétett idézetet használtuk.)

1452 Ennek, az 1841-ben különnyomatban is megjelent cikksorozatnak a teljes címe: Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhéjba szorítva s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra. *Athenæum*, 1840. II. 12–17. sz. és Pest, 1841. I–IV. (télhó 17.) 1–142.

hatjuk. Ezeknek az írásainak a lényegét Fehér Katalin egyik elemzésében így összegezte: „Fáy nőideálja a hűséges, türelmes feleség, a gyermekeit példásan nevelő családanya, a háztartás vezetéséhez kiválóan értő gazdasszony, és a szelíd, illemtudó, művelt társasági hölgy, aki lelkes magyar honleány is, de aki nem ártja bele magát politikai és közéleti kérdésekbe.”[1453] A lányiskolákat is érintő egyik írásában Fáy azt emelte ki, hogy nemzeti érzelmű, erkölcsös, tiszteletre méltó asszonyokat kell nevelni, akiket a nevelőintézetben előkészítenek női hivatásukra és társadalmi, polgári kötelességeikre is. A korszak gondolatvilágából merítve ő is fontosnak tartotta, hogy a magyarországi nők járjanak élen a nemzeti érzés, a nemzeti értékek ápolásában, és beszéljék a magyar nyelvet. Fontosnak látta állami leánynevelő intézet felállítását és a hazai nevelőnőképzés intézményesítését, hogy a közép- és felsőosztályok leányainak nevelése ne idegen nevelőnők kezén legyen. A *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban* című, 1841-ben kiadott könyvében[1454] nézetei rendszerezett összefoglalását nyújtotta, amelyből szintén kiderül, hogy Fáy – több más kortársához hasonlóan – a lánynevelést nemzetnevelési szempontból kiemelkedő területnek vélte. Már műve elején feltette a kérdést, hogy „Leszünk-e mindaddig magyarok, míg nőinknek legnagyobb, rangosabb, vagyonosabb része, idegen nemzetű nevelőnéktől neveltetve, nem ízleli azt, mi hazai, házi nyelvűl idegent fogad, idegen nyelven társalkodik, a míveltséget idegen szokások, divatok követéseiben keresi, magyar játékszínbe vagy nem jár vagy unatkozik benne, honja hiányait, a helyett hogy javítgatni segítene, szívesen veszi ürügyűl arra, hogy magát hazája iránti némely kötelességek alól feloldottnak tekintse.”[1455]

Több írásában – többek között szintén az *Athenaeum* lapjain[1456]– is hallatta nőneveléssel kapcsolatos véleményét Hetényi János (1786–1853) református lelkész, akadémiai tag, aki lelkesedett Széchenyi István reformelképzeléseiért, és megpróbált a lehető legtöbb javaslattal hozzájárulni a nemzet emelkedéséhez. *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtődésére és csinosbulására* című, pályadíjas történeti munkájában, mely Budán 1841-ben jelent meg, azt írta, hogy három sarkalatos polgári erény létezik: a képzés, az iparfejlesztés és a „nemzetiséghez simulás”. Ezek közül az első esetében hangsúlyozta, hogy főleg a nőnem képzése a legfontosabb polgári kötelesség, és Franciaország és a németek példáját említette, akik ezt már felismerték, és nagy figyelmet fordítanak a széles körű népnevelésre. Elítélte az idegen szellemű nevelést, a nőnevelés elhanyagolását, és

1453 Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!”...* i. m. 157.

1454 Fáy András: *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztes karuak lyánkáira.* Pest, 1841.

1455 Uo. 23.

1456 Hetényi János: Nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról, a férfiak erkölcsi és izlési míveltségére. *Athenæum* 1837. II. 369–378., 385–392., 401–406.; Róla lásd: Hetényi nézetei a nemzeti nőnevelésről. *Nemzeti Nőnevelés* 1895. 741–749.; Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!”...* i. m. 158–159.

kritikai észrevételeit az alábbi gondolatokkal zárta: „főbb osztálybeli leányaink is eddig elé mit tanultak városink nevelő intézeteiben? Megtanulták itt, idegen honokból került vezetőnék alatt, a derék magyarságot lenézni, ennek nyelvét, iróit, történeteit, jeles tetteit semmibe venni: de annál jobban az olly dolgokban ügyességet szerezni, mellyek a hiuságot csiklandozzák; érzékiségét, mellyet gyöngíteni kellene, táplálják; megtanultak a házi foglalatosságtól idegenkedni, zajos mulatságot keresni, magokat fitogatni, fényeskedni, és az ollyan méz-édes uracsoknak tetszeni, kik a nőnemi ideált nem abban helyezik, ha ez nyájas társalkodású, munkásan takarékos, gyermekeit híven ápoló, férjét szívből szerető; hanem abban, ha ez művészileg énekel, elragadóan tánczol, francz nyelven olvas és beszél, divat szerint öltözik, hószín nyakú és kezű."[1457] A szerző igen részletes kritikájában tehát egyrészt közölte azt, amilyennek látta kora arisztokrata lányainak nevelését, és – indirekt módon, mint oly sok más korabeli forrás – kifejezte azt is, hogy milyenné kellene válniuk. Nőideálja, miként egyéb írásaiból is kibontható, a házias, családjának élő, magát a férjének alávető, nemzetét szerető, keresztény asszony volt.

A 19. század első felének és közepének nőneveléssel kapcsolatos hazai tervezetei között fontos teret foglalt el a nevelőnőképzés ügye, az ezzel foglalkozó intézet(ek) felállítására vonatkozó elgondolások. Ez a téma, amely akkor kétségkívül igen fontosnak tűnt – hiszen szerették volna a külföldi nevelőnők által kézben tartott magánnevelést magyarok kezébe adni, illetve a kiszélesedő leányiskoláztatáshoz a tanerőket biztosítani –, később viszont mind jobban háttérbe szorult. Ennek több oka volt, a magánnevelés visszaszorulása mellett például a tanítónőképzés megindulása, majd előrelendülése az 1850-es évek után, továbbá az a gyakorlat, hogy a leányiskolákban férfi tanárokat is alkalmaztak. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy még a dualizmus időszakában is történt a nevelőnőképzés vonatkozásában fejlesztés, tehát a lánynevelésnek ez az ága nem halt el a századvég táján sem.

A lánynevelés hibáiról szólva Steinacker Gusztáv (1809–1877) 1842-es könyvéhez[1458] írott bevezetőjében Fáy András kiemelte a szülők felelősségét, és kritizálta a nevelésről elmélkedő hazai tudósok gondolkodását is, akik szerinte gyakran nem alkotnak a valóságban működőképes nevelési tervet. Steinacker is azt hangsúlyozta könyvében, hogy a lánynevelés reformja a legfontosabb, és

1457 Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtődésére és csinosbulására.* Buda, Magyar Tudós Társaság, 1841. Történettudományi Pályamunkák I. 234. (Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* című művében a 82. oldal 105. lábjegyzetében utal erre a könyvre, de annak címét betűhibával adja meg: a „kifejlődésére" szót használja. Ugyanezt az apró pontatlanságot láthatjuk Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* című könyvének *Hetényi János* szócikkében is.)

1458 Fáy András: Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején, minden lelkes szülők s a nevelés szent ügyét szivökben hordó hazánkfiai számára. In: Steinacker Gusztáv: *Házi leánynevelésünk állapotáról. S annak a köz leánynevelőshezi viszonyáról.* Pest, 1842. (E gondolatainak részletesebb kifejtését, elemzését lásd: Schwarcz Etel i. m. 16–17.)

Fáyhoz hasonlóan szintén a felsőbb osztályok leányainak neveléséről írt. Úttörő gondolatokat olvashatunk művében a leányok testi neveléséről, és több kortársához hasonlóan hosszasan érvelt a nemzeti szellemű lánynevelés meghonosítása mellett.[1459] Sem ő, sem pedig Fáy András nem kívánták a nők tudományos képzését, illetve különböző, a férfiak által művelt pályákra való felkészítését, ám saját korszakuk közgondolkodásához képest kifejezetten előremutató, a 19. század utolsó évtizedeinek nagy nőnevelési vitáit és reformjait megalapozó javaslatokkal éltek. Gondolataikat saját korukban, a reformkori magyar társadalom és a nemzetállamok kialakulásának időszakát élő európai és világszíntér keretei között értékelve kijelenthetjük, hogy jelentős észrevételekkel járultak hozzá a régi korokban hosszasan fennállt nőnevelési gyakorlat,[1460] illetve – főként – a lánynevelésről való nevelési felfogás megváltoztatásához.

Steinacker Gusztáv és Fáy András korántsem volt egyedül azzal a véleményével, hogy elsősorban az ország előkelő családjaiból való lányok neveléséről kell gondoskodni, azt kell nemzeti szelleművé tenni és kiteljesíteni. Ezen a véleményen voltak többek között a lánynevelés ügyéért a gyakorlatban is sokat fáradozó Brunszvik Teréz, Karacs Teréz[1461] és Teleki Blanka.[1462] Ez utóbbi hölgy, akinek *Szózat*a nagy visszhangot keltett,[1463] nem sok művet publikált, de ebben az időszakban több cikke is megjelent a lánynevelésről.[1464] Brunszvik Teréz (1775–1861) is számos írásban fejtette ki nőneveléssel kapcsolatos gondolatait, több ponton vitába szállva Fáy András nézeteivel. *Nőképzés és nőnevelés* című, dátum nélküli (Czeke Marianne szerint 1835 körül keletkezett[1465]), kéziratban maradt német nyelvű írása például valószínűleg az ő nézeteit vonta kritika alá.[1466] Ebben megfogalmazta kora nőnevelésének bírálatát is, utalva arra, hogy az anyák mennyi haszontalan és káros dolgot tanultatnak leányaikkal. Kifejtette, hogy a kor sok új ismeretet hozott a különböző tudományok területén, és ezekkel mindkét nembelieket meg kell ismertetni, ugyanakkor leszögezte, hogy fiúknak és lányoknak részben eltérő, és származásuktól, vagy akár országuktól

1459 Lásd minderről: Schwarcz Etel i. m. 18–19.

1460 Fáy András gondolatai hozzájárultak például Seltenreich Károly debreceni, majd 1846-ben Pestre helyezett lánynevelő intézetének működéséhez, és visszaköszönnek Eötvös József egyes gyakorlati lépéseiben is. Lásd erről például: Seltenreich Károly: Reform és nőnevelés. *Pesti Divatlap*, 1848. 649–652.

1461 Tóth István (Karacs Teréz): Visszhang a magyar főrendi nők neveltetése ügyében emelt szózatra. *Honderü*, 1846. 2. sz.

1462 Egy főrendi hazafi (Teleki Blanka): Szózat a magyar főrendi nők nevelése ügyében. *Pesti Hírlap*, 1845. 578. sz.

1463 Lásd minderről: Schwarcz Etel i. m. 23.

1464 Ezekről lásd az alábbi részletes bemutatást: Hornyák Mária: Teleki Blanka és a sajtó. *Magyar Könyvszemle*, 2002. 3. 118. évf., 306–317.

1465 Brunszvik Teréz: Nőképzés és nőnevelés. *Kisdednevelés*, 1928. 246.

1466 Idézi ezt: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 230–236., elemzi Uő: 90–91.

is függően valamelyest más nevelést kell kapniuk. Azt azonban megengedhetetlennek tartotta, hogy a nők műveltségét ne emeljék, ami szerinte nem más, mint „megnemesbedés". Ő is, csakúgy mint például Fáy András, kidolgozta egy nőnevelő-képző intézet felállításának tervét, ami 1844-ben jelent meg a *Világ* című lapban, Brunszvik Teréz nevének említése nélkül. Ebben azt írta, hogy ha a haza reformját kívánják kortársai, akkor az anyák nevelésével kell kezdeniük a munkát. Véleménye szerint a szegényebb sorsú nemesek lányait kellene nevelőnővé képezni egy olyan, tíz évfolyamos intézetben, ahol a fő tárgyak a következők volnának: „vallás, ujabb nyelvek (német, franczia, angol), számvetés, földleirás, történettudomány, természettan, természethistória, s legutóljára neveléstan az ösmeretek –: hangászat, táncz, rajzolás, kertészet a művészet köréből; azonkívül minden női házi munkák és kézi ügyességek (mint: kötés, himzés, kárpitozás, varrás, mindennemű ruhakészítést is ideértve)..."[1467]

Jóllehet a lánynevelésnek szentelt önálló pedagógiai művet nem írt, a nőtörténet és neveléstörténet kutatói szerint[1468] nőkről való gondolataival, a nemzeti nyelv és kultúra ápolásával kapcsolatos beszédeivel és írásaival Széchenyi István (1791–1860) mégis kiemelkedő hatású volt a reformkori Magyarországon. Írásaiban egyrészt a nő hagyományos feladatait emelte ki, ugyanakkor az átfogó társadalmi reformokat tervezve nem hagyta ki a nők közreműködését sem. Kiemelten fontosnak tartotta ő is a magyar nyelv, a magyar kultúra megtartása, emelése szempontjából a nők, az édesanyák szerepét. Már kortársai előtt is közismert és részleteiben sokat idézett műve, a *Hitel* ajánlását kifejezetten honfitársnőinek címezte, az alábbi indoklással: „...annyi nemes és szép, ami az emberiséget felemeli, a ti nemetek műve. Ti viszitek karjaitokon életbe a kisded nevendéket, s jó polgárrá nevelitek; a ti nemes tekintetetekből szí a férfi lelkierőt s elszánt bátorságot. S ha léte alkonyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyali, mely nélkületek – higgyétek – soha ki nem fejlik; vagy nemsokára elhervad, mert ti vontok minden körül bájt s életet. Ti emelitek egekbe a port s halhatatlanságra a halandót. Üdvözlet és hála néktek!"[1469] A nőket műveiben Széchenyi elsősorban mint szerető hitveseket és bátor, hazájukat szerető fiúkat nevelő anyákat ábrázolta. Nőnevelési eszményeit 1941-ben, a Mária Dorothea Egyesület Széchenyi emlékünnepén kifejtő Váradi József Széchenyi István 1843. május 16-án kelt végrendeletéből a feleségéről megfogalmazott, a fentiekhez hasonló gondolatokat idézte: „Helyezzék hű élettársamat,

1467 Brunszvik Teréz: Terv és felhivás egy magyar nevelőnéket képező nevelő intézet felállítására. *Világ*, 1844. április 24. Idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 246.

1468 Lásd erről például: Imre Sándor: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről.* Budapest, 1904.; Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei II.* i. m. 338–351.; Schwarcz Etel i. m. 25.; Váradi József: *Széchenyi és a magyar nőnevelés...* i. m. 1–13.

1469 Széchenyi István: *Hitel.* Legújabb, digitális kiadása: Budapest, Neumann Kht., 2002. http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0001.html (A letöltés ideje: 2018.07.26.)

jobb felemet, tiszteletreméltó feleségem tetemét hamvaim mellé! Mert ő volt az, aki nagyszerű eszméimet: szolgálni a hont, már akkor is felfogta, amikor alig volt egy hő kedély is, amely megértett és méltatott volna. Ő volt az, akinek szép lelkéből mindig erőt és szilárdságot merítettem. Ő volt végre az, akiben felleltem a germán költő legmagasztosabb asszonyi ideálját, mely szerint nem pipere vagy divathajhászat, vagy épen politikába avatkozás és pártok feltüzelése a hölgynek tisztje, hanem magas hivatásának csak akkor felelhet meg, ha, – amint férje a szabadságért vív, – úgy kűzd az asszony az illemért...” [1470]

Női olvasmányok és nemzeti szellemű nevelés

A 19. század első évtizedeiben a női olvasmányokkal kapcsolatosan az volt a két legfontosabb kérdés, hogy *mit* és hogy *milyen nyelven* olvassanak a nők. Az olvasmányok megválasztása a reformkorban szorosan és mind jobban összefüggött a nemzeti szellem ébredésével, a nyelvújítással, a magyar nemzeti nyelvvé válásával. A formálódó hazai sajtóban számos, a témáról szóló cikket találhatunk, és gyakran készültek könyvismertető írások, könyvajánló listák is a fiatal lányok vagy a nők számára. Voltak olyan könyvsorozatok, amelyeket jó üzleti érzékkel elsősorban a hazai hölgyeknek szántak: például Kiss István, Landerer és Eggenberger regénysorozatai, de ezek esztétikai értelemben ritkán tartalmaztak értékes darabokat. 1806-ban Ferenc császár egy rendelettel megtiltotta a hazai regénykiadást és a külföldi behozatalt is, de egy hónap múlva ezt módosította, és attól kezdve csak a „kárhoztató értelemben vett regények forgalmazása” volt tilos. [1471] Árvay Gergely 1825-ös írásában[1472] érdekes módját választotta annak, hogy eltérítse kora fiatal leányait a romantikus regények olvasásától. Mondanivalóját ugyanis egy „flandriai leány”, bizonyos James Benjámina történetébe szőtte, akit nagynénje, aki magával vitte őt Párizsba, rászoktattott a regényolvasásra. Amikor a lány (aki olvasmányai hatására még nevet is változtatott, és Rozamundának hívatta magát) hazatért szüleihez és testvéreihez, már csak nevetett azok régi értékekhez való ragaszkodásán, önmagát felsőbbrendűnek érezte, és cikornyás beszédét meg sem értették. A regények hatására megváltozott véleménye a házasságról is: nem vágyott többé arra, hogy feleség legyen, csak arra, hogy romantikus módon udvaroljanak neki. Apjának és rokonainak nagy erőfeszítésébe került (cselhez is folyamodtak), míg felnyitották a szemét, és újra az igazi életet, a valóságos értékeket kezdte becsülni, nem pedig a regényes történeteket. Ez az

1470 Ennek – saját kora helyzetére is aktualizált – kifejtését lásd: Váradi József i. m. 11–13.

1471 Fábri Anna: *Az irodalom magánélete...* i. m. 361.

1472 Árvay Gergely: A’ Román-kórság. *Felső Magyar Országi Minerva*, Kassa, 1825. I. 2. Negyed 141–155.

irodalmi mű és újságcikk stílusjegyeit egyaránt magán hordozó Árvay-féle cikk a reformkor gondolkodó elitjének tipikus vélekedését tükrözi a lányok fejét megszédítő romantikus regényekkel kapcsolatosan. A szerző szerint a regényolvasás azért káros, mert „semmi oly sebesen nem tenyészik mint a' nevetséges szokások. Ritkaság, hogy egy serdűlő leányka magába ne szíjja az ő nevelésére ügyelő személynek eszelősködését; mert hozzá lévén szokva emennek szinte mozdulásait is elevenen majmolni, vakon követi a' tőle mutatott ösvényt..."[1473] Ez a néhány sor valójában kemény kritika volt a korszak német és francia nevelőnői, az ő viselkedési (olvasási) szokásaik vonatkozásában, amit több más korabeli forrásban is fellelhetünk. Árvay Gergely a történetébe ágyazottan indirekt módon azokat a regényeket is felsorolta, amelyek szerinte kerülendők (azt írta le, miket olvasott Benjámina, miután letért a szülei által képviselt, helyes útról): a lány nénikéje ezt mondta: „kezedbe adom először Scuderi Kis-aszszonynak Cleliáját, La Fayette Aszszonyság' Zaidáját és Cleves-i Herczeg-aszszonyt. [...] Azután által megyünk Gomez Aszszonyság' száz újságira; úgy tovább Richardson,'[1474] és Marmontel[1475] írásait veended olvasásod' czéljául, 's így később' minden Román szerzőinket, a'kik naponként újj szüleményekkel derítik századunkat."[1476]

A nevendék nőnem című, fentebb már említett művében Kovács Pál 1833-ban szintén azt írta, hogy a lányoknak károsak a romantikus lovagi regények, mert ezektől „szomorúakká, sóhajtozóakká, sőt hisztérikusakká"[1477] válnak. Ezek helyett inkább a híres emberek életrajzait, útleírásokat és a gazdasszonyi szerepeket taglaló műveket ajánlotta.

A külföldi olvasmányokért rajongó, a magyar újságokat és könyveket viszont alig ismerő vagy nem értékelő lányokat és nőket több írásában tette nevetségessé

1473 Uo. 141.

1474 Richardson, Samuel (1689–1761): angol regényíró, többek között a *Pamela or A Virtue Rewarded 1–2.* (Pamela avagy a kiérdemelt erény) (1740) és a *Clarissa* című művek szerzője. Műveinek elemzését lásd például az alábbi munkákban: Gordon Hannaford, Richard: *Samuel Richardson: An Annotated Bibliography of Critical Studies.* New York, Garland Publishing, 1980.; Goldberg, Rita: *Sex and Enlightenment: Women in Richardson and Diderot.* New York, Cambridge University Press, 1984.; Grosvenor Myer, Valerie (ed.): *Samuel Richardson: Passion and Prudence.* London, Vision Press, 1986.; Roussel, Roy: *The Conversations of the Sexes: Seduction and the Equality in Selected Seventeenth- and Eighteenth-Century Texts.* New York – Oxford, Oxford University Press, 1986.

1475 Marmontel, Jean-François (1723–1799): francia tragédia- és regényíró, történész, enciklopédista volt. Magyarországon különösen erkölcsi meséi voltak ismert olvasmányok, amelyek több hazai fordításban is megjelentek. (Ezek eredeti kiadása: *Contes moraux* I–II., Paris, 1761.) Zalányi Péter 1773-ban fordította le a művet, ám ez nem jelent meg, aztán Kónyi János, akinek szövegváltozatát 1775-ben kiadták, Báróczy legszebb magyar nyelvű fordítása 1808-ban látott napvilágot, és szerepeltek a történetek egy Kazinczy Ferenc által kiadott műben is, *Szívképzői regék* címmel. Marmontel. In: *Pallas Nagy Lexikona.* http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/068/pc006862.html (A letöltés ideje: 2018.07.22.)

1476 Árvay i. m. 145.

1477 Kovács Pál: *A nevendék nőnem...* i. m. (o. n.)

néhány évvel később Nagy Ignác is. *Az arszlánnő* című, 1843-ban közölt cikkében olvasható az alábbi, úrnő és cseléd között folytatott párbeszéd: „– … Hát ez micsoda? – Új divatlap. – Francia? – Magyar. – Nem kell.”[1478]

Szintén a *Felső Magyar Országi Minerva* egyik 1825-ös számában jelent meg *A' szép könyvek' olvasásáról* című írás, amelynek szerzője – Funke nyomán – hangsúlyozta, hogy a könyvolvasás egy a legnemesebb, leghasznosabb és legkellemesebb foglalatosságok közül, és a szöveg azt sugallja, hogy nagy az olvasás nevelő ereje, de nagyon fontos megválogatni az olvasnivalókat.[1479]

1835-ben az írói pályán akkor elinduló erdélyi Jósika Miklós egy röpiratában azt szorgalmazta, hogy a gyerekek és felnőttek is mind többet olvassanak, szerinte ehhez a tanítók által szervezett és vezetett „vasárnapi olvasási gyakorlatok” szükségesek, és ezeken a „korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének”.[1480] Herepei Gergely református lelkész 1836-ban úgy fogalmazott Incze Sára temetésén, hogy bár az olvasás (csakúgy, mint a zongorázás) hasznos a nőknek, de csak akkor, ha mértéket tartanak benne.[1481] Valószínűleg több keresztény szerző és szerkesztő is hasonlóképpen gondolkodott a 19. század közepén, és ezért készítettek olyan műveket, mint például a kitűnő egyházi szónok, Szabó Imre által két éven át szerkesztett *Őrangyal* című vallási almanach, amelynek olvasmányait kifejezetten a nőknek ajánlotta,[1482] és amelyet Sujánszky Antal címzetes püspök aztán tovább szerkesztett 1845–1848 között,[1483] illetve idesorolható példák még Sujánszky egyéb művei, például az *Ájtatosság gyöngyei* című imakönyve.[1484]

A reformkorban Magyarországon és Erdélyben is számos helyen alakultak olvasótársaságok, nyíltak könyvtárak, és ezeknek női tagjai is voltak. A legfontosabbnak ebben az időben a műveltség megszerzésén, a hasznos időtöltésen túl a magyar nyelven való olvasást, a nemzeti művek támogatását tartották. Az 1840–1846 között működött Fejér Megyei Olvasótársaságnak például ez volt a deklarált célja: „a honi nyelv, s minden nemes ipar [törekvés] elősegítése, és a honi törvényekkel egyező kéziratok s nyomtatványok köz erőveli megszerzése által egyeseknek alkalom-adás művelődhetésre”.[1485] A Társaság tagjai

1478 Nagy Ignác: *Uracsok, arszlánnők…* i. m. 74.

1479 K. S.: A' szép könyvek' olvasásról. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1825. szeptember I. 3. negyed 379.

1480 Jósika Miklós: Nép-nevelés. In.: Uő: *Vázolatok*. Kolozsvár, 1835. 108. Idézi: Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!”...* i. m. 64.

1481 Idézi: Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!”...* i. m. 30.

1482 Szabó Imre: *Őrangyal. Vallási almanach, Honunk' gyöngéd hölgyeinek szentelve.* Pest, Emich, 1843. és 1844.

1483 Sujánszky Antal: *Őrangyal. Vallási almanach.* Pest, 1845–48.

1484 Sujánszky Antal: *Ájtatosság gyöngyei*. Buda, 1846.

1485 Murányi Lajos: *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849).* Szerk.: Erdős Ferenc. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár – Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár, 1993. 35. http://mek.niif.hu/02100/02158/02158.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

között többségben voltak a nemesek és főnemesek, és 200–300 fős volt a tagság, köztük 29 nő, és egyházi méltóságok is, például a könyvszerető és kultúratámogató – Fénelon első hazai fordítójaként ismert – Barkóczy László püspök. (Az adatokat feltáró Murányi Lajos megjegyezte, hogy a korszak hasonló Veszprémi Olvasótársaságának 1841-ben 7, egy évvel később már csupán 5 női tagja volt.) A könyvállomány kb. 2500 példányos volt, köztük sok latin, német, olasz és francia nyelvű munka is, jelentős részük szépirodalom. A katalógus feltárása világosan megmutatja, hogy milyen hazai és külföldi művek tették ki a gyűjtemény zömét: Ami a magyar irodalmat illeti, „Az olvasótársaság tagjai gyűjteményes kötetekben olvashatták Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Batsányi, Csokonai, Fazekas Mihály, Jósika Miklós, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kuthy Lajos, Szentjóbi Szabó László, Szigligeti Ede, Vitkovits Mihály és Vörösmarty munkáit. Több művel szerepel Dugonics András, Gvadányi József, Gyöngyösi István, Pálóczi Horváth Ádám, Virág Benedek, továbbá Bajza József, Eötvös József, Fáy András, Horváth Cyrill, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Madarász József, Nagy Ignác, Szigligeti Ede, Vajda Péter. (Bezerédj Amália, Kisfaludy Sándor, Palochay Tivadar, Petőcz Mihály, Pulszky Ferenc – és még néhány németül is író hazai szerző – írásai németül is megvoltak.) Az ifjúsági irodalomból Campe *Ifjabbik Robinzon*ját, Lengyel György *Papirostükör* című meséit, P. J. *Ujesztendei ajándé*k című könyvét lehet kiemelni. A női olvasók számára kiadott Rózsaszínű könyvtár (I.2), az Uj rózsaszínű könyvtár (I.390 - 5 db) és a Pandora. Románok gyűjteménye (I.274) című sorozatok, illetve azok egyes kötetei is szerepeltek az állományban."[1486] Nagy választékban szerepeltek a székesfehérvári olvasókör könyvei között a külföldi szerzők is, akik közül valószínűleg Walter Scott műveinek 106 (!) példányos jelenléte emelhető ki.

Karacs Teréz nevelői pályájáról írt visszaemlékezéséből tudjuk, hogy 1846-ban nyílott miskolci lánynevelő intézetében diákjai összegyűjtött filléreiből vásároltak a hazai szépirodalom színe-javát közvetítő könyveket kis kölcsönkönyvtáruk számára, és a kikölcsönzött könyvekről a növendékeknek tartalmi kivonatokat kellett készíteniük. Feljegyzése szerint az első tanévben összegyűlt 25 forintból „többek között megvették Kisfaludy Károly összes munkáit és Eötvös regényét, a Magyarország 1514-ben-t".[1487] A lányok olvasmányairól Teréz az erkölcsi és nemi neveléssel kapcsolatosan írt, sok kortársához hasonlóan kifejtve, hogy bizonyos regények a serdülő lányokra nézve veszedelmesek,[1488] mert – Evva Gabriella elemző gondolatai szerint – „a vallás és törvény által szentesített kötelességek áthágását ugyanis kedvező színben, gyakran mint

1486 Uo. 45.

1487 Karacs Teréz: *Nevelői pályám.* 329. Idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 111.

1488 Lásd erről: Egy nőtül (Karacs Teréz): Néhány szó a fiatal nőkhez a nőírók gáncsolói s a szabadhangú regények pártolói ellen. *Honderű* 1845. I. 5. sz. 45–48.

erényeket tüntetik fel…” és „a szenvedély gyötrelmeit még csak regényekből ismerő fiatal leány, ki már sejt egyetmást, könnyen vágyik a regényes hősnők szerepére.”[1489] Magáról az olvasásról, sőt, az írói működésről úgy gondolta, hogy ahhoz a nőknek nagyon is joguk van. Fontos gondolat volt ez egy olyan korban, amikor Teréz még maga is gyakran álnéven publikált, hogy női mivoltát elrejtse…

Magyarországon a 19. század elején az írónők, az „emancipált nő” érdekében harcosan fellépő hölgyek csak ritkán számíthattak szélesebb társadalmi körök megértésére és szimpátiájára. Petőfi Sándor például így írt – Koltón, a nászútja alatt olvasott – George Sand-féle gondolatokról: „Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is kezét; de az istállót bízza a férfiakra”[1490] – ez utóbbi félmondat Sand társadalmi visszásságokat feltáró írásaira utal. Magyarországon a hölgyolvasók körében a század közepén viszont nem a férfiasan kemény francia írónő, hanem éppenséggel egy bizonyos Szendrey Júlia volt az egyik legnépszerűbb tollforgató, akiért (a Múzsáért) az *Életképek* című lap olvasói rajongtak… Vachott Sándorné ezt írta róla: „Petőfiné […] eszményképe a nők között Sand György lévén, a nagy francia írónő mintája szerint, első teendője volt férjhez menetele után, szép gazdag barna haját körös-körül levágatni.”[1491] (Igaz, előfordult az is, hogy máskor maga Petőfi hasonlította feleségét Sandhoz.[1492]) Jókai Mór alig három hónappal Petőfi előbbi levele után ezt fogalmazta meg az újság *Hölgysalon* címmel indított rovatában: „… elmúltak az idők, midőn a nőket a guzsalyhoz és varrótűhöz utasítá a közvélemény: akkor a férfiak kardot és lándzsát forgattak, e fegyverek nem illettek női kezekbe, de most férfiuramék letették a kardot, s ez nem oly nehéz: hogy női kezek is el nem bírnák. Azért csak hagyjuk: hogy – a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony…”[1493]

1489 Evva Gabriella i. m. 40.

1490 Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez. 18. levél.* Koltó, 1847. október 14. In: Petőfi Sándor Összes prózai művei és levelezése. A szöveget gondozta: Martinkó András. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1974. A digitális változatban, 252–253.: http://mek.niif.hu/05900/05911/05911.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.03.)

1491 Vachott Sándorné: *Rajzok a multbol. Emlékiratok (Szemelvények).* H. n. (Budapest), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1935), 77.

1492 Fekete Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai.* http://dia.pool.pim.hu/xhtml/fekete_sandor/Fekete_Sandor-Petofi_romantikajanak_forrasai.xhtml (A letöltés ideje: 2018.07.03.)

1493 *Életképek* 1848. január 30. Idézi: Fábri Anna: *Az irodalom magánélete…* i. m. 726.

Az idegen szellemű nőnevelés további kritikája a korszakban

Nem csupán a külföldi/idegen nyelvű irodalmi művek olvasását, de a külföldi nevelők alkalmazását és a lányok idegenben történő neveltetését is sokan illették kritikával a reformkorban, hiszen mindezt nemzetietlennek és pedagógiai szempontból is kevéssé hatékonynak tartották. Miként a fenti alfejezetek bemutatták, Karacs Ferencné, Karacs Teréz, Fáy András és mások magyar nyelvű, a női élet, a család szempontjából hasznos ismereteket nyújtó és megfizethető, a társadalmi különbségeket eltüntető lányiskolákról álmodtak, ilyeneket próbáltak írásban is megtervezni.[1494]

Az idegen szellemtől azonban nem csak külföldi tanulmányok esetén féltették a hazafias érzelmű szerzők a lányokat. A korabeli sajtóban azokat a hazai iskolákat is komoly kritikával illették, amelyekben a német (és/vagy francia) nyelv volt az uralkodó, és a tananyagnak nem volt sok köze a magyarországi történelemhez, földrajzhoz, irodalomhoz. Ilyennek mutatta be egy cikkíró az 1842-ben Szatmárban megnyitott, Irgalmas rendi nővérek által működtetett lányiskolát, amelynek 1843. évi nyilvános vizsgájáról az alábbiakat fogalmazta meg: „A' vidékről számosan begyűlt magyar szülők – bámulva néztek leányaikra, kik illy rövid idő alatt érthetlenekké, idegenekké változtak. Szóval az egész közvizsgálat, bármellyik német városnak díszére válandott, annyira, hogy kétkedés gyanuja szállta meg keblünket, ha valljon a' magyar Árpád szerzette honban vagyunk-e? vagy tán valami bűbáj idegen földre varázsolta árva fejünket."[1495] A cikkre azonban válasz is érkezett a *Religio és Nevelés* oldalain, és ott Lintzy János azt írta, hogy a *Pesti Hírlap*ban közölt információk egyátalán nem helytállók, és a szatmári iskolában a lányokat tanítják magyarul is.[1496]

A korszak idegen szellemű lánynevelésével, külföldi nyelvek tanításával kapcsolatos diskurzusaira egy, az 1840-es években keletkezett sajátos, akkoriban tipikusnak mondható forrásfajta is rávilágít. Az egyik korabeli levelezőkönyv (más néven *secretarius*), amely mindenféle eshetőségre tartalmazott levélmintákat, ahhoz adott sablont, hogy hogyan kell tanácsot kérni egy apának akkor, ha ő maga leányát magyar, felesége ellenben francia nyelvre szeretné taníttatni. Levelében „barátjától" érveket kér a nemzeti szellemű nevelés elvének védelmezéséhez, mert – amint a levélmintában olvasható – „felhozott bizonyító okaim olly ellenokokkal viszonoztattak, hogy majd egészen meggyő-

1494 Evva Gabriella i. m. 54–55.

1495 Vidéki levéltárcza: G.: Közvizsgálat a' szatmári zárda-nőnevelő intézetben. *Pesti Hírlap,* 1843. október 15. 291. sz. 706.

1496 Lintzy János: A' szatmári zárdai nőnevelő-intézet' ismertetése. *Religio és Nevelés*, 1843. november 23. 42. szám 333–334.

zettem…”[1497] A probléma – ha már levélmintát is közzétettek a „megoldására” – igen gyakori lehetett. Ezt bizonyítja, hogy olyan lányneveldéket, amelyekben nem a magyar nyelvűség és nem a nemzeti szellem uralkodott, még a forradalom évében is jeleznek a források. Carolina Lafite például 1848-ban hirdette meg „franczia leány-tanító és nevelő-intézet” megnyitását Pesten, ahol a tantárgyakat franciául tanították, bár mód nyílott arra is, hogy a növendékek német vagy magyar nyelvet tanuljanak.[1498]

Nagy Ignác (1810–1854), az igen termékeny tollú, németes műveltségű magyar nemes Kisfaludy *Auróra* című lapjának hatására fordult a nemzeti irodalom, a magyar nyelv és kultúra felé.[1499] Több írásában gúnyolta a külföld utánzását, és az 1844–1845 között publikált *Magyar titkok* című művében egy külön írást szentelt *Némberkalitka* címmel a felesleges ismereteket és idegen országok kultúrkincseit közvetítő hazai lánynevelő intézetek kritikájának. Az általa leírt történet főhőse Rózsi, akit egy ilyen intézetbe adnak, és „ott igen sokat tanul, minek mint takarékos háziasszony, idővel rendkívül nagy hasznát veendi; például: hogy Venus a szerelem istenasszonya volt a pogányoknál, Madrid Spanyolország fővárosa; az elefánt maga szoptatja kicsinyeit; a Jeges-tengeren nagy jéghegyek úszkálnak; déli Amerikában már a lányok tízéves korukban férjhez mennek, minek hallása a kislányokban nemes vágyat ébreszt azon csodás éghajlat után; hogy az oroszlán igen erős állat; Kínában a katonák napernyő alatt harcolnak; a török szultánnak számtalan felesége van; a villanyerő a gőz erejét fölűlmúlja; a léghajózás még nincs rendszeresítve; hogy – de ki tudná azon számtalan tudományt elsorolni, melyek elénéklésére ezen ártatlan madárkák megtaníttatnak; s valóban igen igazságtalanok azon rövidlátásúak, kik azt bátorkodnak hinni, hogy a magyar hölgyhöz közelebb áll Soroksár, mint Madrid.”[1500] Kritikával illette még a tánctanításra, hímezgetésre és francia nyelvtanulásra épülő lányintézeti nevelést, amely hasznos, az életben jól alkalmazható ismereteket, a női teendőket (például a főzést és varrást) nem öleli fel, és mélyen elítélte a magyar irodalom háttérbe szorulását ezekben az iskolákban. Írása végén megfogalmazta, hogy mit is tanácsol a leányok helyes, hazafias szellemű nevelése és női, anyai feladatokra való felkészítése érdekében: „ha én jó anya nevére kívánnék érdemes lenni, magam nevelném lányaimat, mert ha azzal, mit én tudok, férjemet boldogítani tudom, úgy saját lányaimból is jó nőket és derék anyákat képezhetek; pedig csak ez ám az, mit a haza és férfiak kívánnak!”[1501]

1497 Egy jó barát barátjától tanácsot kér, taníttassa-e leányait franczia nyelvre. In: *Magyar leveleskönyv* II. i. m. 53.

1498 Franczia leány-tanító- és nevelő-intézet megnyitása párisi származású Lafite Carolina által. *Pesti Hírlap*, 1848. április 23. 38. sz. 366.

1499 Mikszáth Kálmán: Nagy Ignác. In: *Uracsok, arszlánnők. Válogatás Nagy Ignác műveiből.* Vál., szerk., utószót írta: Szigethy Gábor. Budapest, Magvető Kiadó, 1980. 7.

1500 *Uracsok, arszlánnők…* i. m. 180.

1501 Uo. 185.

Teleki Blanka híres, 1846-ban közzétett *Nyilatkozat*ában ugyancsak azt emelte ki, hogy a nőnevelés legfőbb célja az édesanyák nevelése, és ezt segíteni mindenkinek hazafias kötelessége. Kortársaihoz hasonlóan ő is az alábbi kritikát fogalmazta meg az idegen szellemű lánynevelléssel szemben: „Nálunk a nőnevelés eddig csaknem kizárólag külföldi egyénekre volt bízva, s ez okból minden szorgalom mellett, mely leányaink kiképzésére fordíttatott, bennök, midőn kiléptek a cselekvőség terére, midőn a család általok alakult, olyhiány mutatkozott, mely teljes nemzeti létünkre homályt von. Nőink nem neveltettek magyarokká – nem ápoltatott bennök azon szent tűz, melynek lángja a hon egyes polgárait egy nagy és hatalmas egésszé olvasztja. Idegenként álltak nőink a hazában."[1502]

A lánynevelés ügye, hazafias szellemének hangoztatása a 19. század közepétől az akkoriban születő pedagógiai sajtó hasábjain is előkerült. A Tavasi Lajos által szerkesztett *Nevelési Emléklapok* és a *Religio* és *Nevelés* oldalain is találhatunk ezzel kapcsolatos cikket vagy cikkrészletet.[1503] A nőképzés ügye fontos témája volt az 1848-ban megrendezett I. Egyetemes és Közös Magyar Tanítói Gyűlésnek is.[1504] Schwarcz Etel kiemelte, hogy a „kongresszus egyetemessége kitűnt abból is, hogy a köznevelés valamennyi ágára kiterjedt figyelme, és bár a protestáns szinezetét a gyűlésnek nem lehet tagadni, mégis valamennyi felekezet tanárai részt vettek benne."[1505] A tanácskozás 257 tagja 13 pontos, a nőneveléssel kapcsolatos határozati javaslatot[1506] fogadott el, amely többek között kiemelte a nőnevelés fontosságát, az állam szerepét ennek előmozdításában; a tanítónőképzők felállításának sürgető szükségét; az alsófokú lányiskolák tantervének szabályozását; a lányok tankötelezettségének 6–12 éves kor közötti kiterjesztését; a férfi és női tanítók egyenlő bérezését, és elvként elhatározták továbbá a fiúiskoláktól elkülönülő, állami vezetésű lányiskolák működését. A határozat több pontja is megerősítette, hogy a nőnevelés valódi célja a „művelt magyar anyák", illetve a háziasszonyi, gazdasszonyi munkákhoz értő nők nevelése, a nemzet egésze érdekében, ahogyan például az 1. pontban olvasható: „Népnevelésünk fölvirágzásának főtényezői az anyák leendvén, okvetlenül szükséges, hogy a nővilág nevelésére az álladalom kellő gondot forditson…"[1507]

1502 Teleki Blanka: Nyilatkozat. Pest, 1846. június 3. Idézi: Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre.* Bukarest, Kriterion, 1979. 25.

1503 Lásd például: Seltenreich Károly: A női hivatás képzésének fontosságáról. *Nevelési Emléklapok* 1848. 82–90.

1504 A kongresszus jegyzőkönyvét lásd: A magyar tanítói első egyetemes gyülésnek jegyzőkönyve. *Nevelési Emléklapok*, 1848. VI. füzet, 1–30. Naplótöredékek a magyar tanitói első egyetemes és közös gyülésből. Uo. 31–86. A tanácskozás lánynevelés-történethez kapcsolható, részletes történetét közli például: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 137–139.

1505 Schwarcz Etel i. m. 37.

1506 Nőnevelésünk hiányai s a honi nőnevelés körüli teendők ezekben öszpontositatnak. *Nevelési Emléklapok*, 1848. VI. füzet, 15–17.

1507 Uo. 15.

A gyűlés, a pedagógiai szakemberek, tanítók és tanárnők, valamint az akkor alakult, Eötvös József által vezetett Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tervei, törekvései a szabadságharc kitörése és bukása miatt a 19. század közepén a leánynevelléssel kapcsolatosan sem váltak valóra. Azoknak az újragondolása, megvalósítása szinte teljesen a dualizmus keretei között megy majd végbe, nem kevés vita és elméleti-gyakorlati erőfeszítés nyomán.

Források a lánynevelésről az abszolutizmus korában

Az eddig bemutatott időszakokhoz képest az 1848–1849-es szabadságharc leverése utáni időszak nem bővelkedik a lánynevelésről szóló forrásanyagokban. A rövid ideig működő sajtótermékekre is kiterjedő kutatásom azonban több olyan szöveges véleményt is felszínre hozott, amelyek megerősítik az 1848 előtti gondolkodásmód szinte töretlen továbbélését az abszolutizmus korában. B. Podmaniczky Frigyes például azt fogalmazta meg az 1855-től megjelent *Család könyve* című lapban, hogy a nőkkel szemben soha korábban nem látott igényeket fogalmaz meg a társadalom, és ez, vagyis az eszmék szabadsága, az előítéletek részleges megsemmisítése megváltoztatja és nehézzé teszi a lánynevelés céljait és tartalmát is. Ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a fiúkat otthonuktól távol, a lányokat viszont lehetőleg a családban kell felnevelni. Ezt írta: „A leányka, míg édes anyja karjain járdal, míg általa vezérelve s intve érti meg s fogja fel az életet, mindaddig biztos kikötőben pihen.”[1508] Szerinte a lányokra nézve legfontosabb nevelő hatás az anya és az apa közötti kapcsolat, hiszen megfogalmazása szerint „a nőnek házas életen kivül nincs állása, nincs menedéke, sem czélja vagy alapja”.[1509] Különösen fontosnak tartotta, hogy abban – az általa „átmeneti”-nek nevezett – korszakban, amikor sorait írta, minden leányt arra neveljenek, hogy legyen testvére minden magyar, és ismertessék meg a történelemmel, de inkább arra tanítsák, hogy előre tekintsen. Soraiból jól kitűnik az az óvatosság, amely az időszak számos más szerzőjét is jellemezte, de ma is érzékelhető az a szerzői szándék, hogy a sorok mögött is tudjon olvasni az, akinek fontos Magyarország sorsa. Buzdította arra a hölgyeket, hogy vegyenek részt a társasági életben, és kiemelten a figyelmükbe ajánlotta a magyar nyelv ápolását.

Eötvös József, akinek nem csupán politikai, hanem irodalmi életművében is számos, a nőneveléssel kapcsolatos gondolatot találhatunk, a talán legtöbb nevelési eszmét tartalmazó, 1857-ben megjelent *A nővérek* című regényének VI. fejezetében rávilágított a nőnevelésről folyó korabeli viták lényegére. A Rousseau nevelési gondolatairól beszélgető szereplők közül az egyik (a „grófné”) azt

1508 B. Podmaniczky Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink. *Család könyve*, Pest, 1855. I. évf. 7.
1509 Uo. 7–8.

fogalmazza meg, hogy a nőnevelés legfőbb feladata a nő házi szerepekre való előkészítése. Erre beszélgetőtársa (a „plébános") azt válaszolta, hogy „Ez csak félig áll. [...] A nő nemcsak házi körében, hanem az életben is társa férjének, s csak akkor felelhet meg igazán hivatásának, ha vágyait s küzdelmeit érteni, s bennök részt venni képes."[1510] Eötvös József fontosnak tartotta, hogy műveiben a nőket is megszólítsa, hogy felvilágosításuk, nevelésük kérdései regényei lapján újra meg újra előtűnjenek. Miként például Felkai László írta, különösen *A falu jegyzője* című regényében próbálta – Fénelon, Rousseau, Fáy András hatására – a nők figyelmét a művelődés és a politika kérdései felé fordítani.[1511]

A nemzeti nyelv ápolása, a hazai művek olvasása, külföldi sikerkönyvek magyarra fordítása a szabadságharc bukása után is célkitűzés maradt, a megtorlás éveiben azonban alig találunk a témával kapcsolatos cikkeket. Változások az 1850-es évek közepétől érzékelhetők, és több akkori írás a női olvasmányokat, a nők olvasási szokásait is érinti, gyakran kritikai éllel. Podmaniczky Frigyes báró például azt írta 1855-ben, hogy a nőknek óriási szerepük van abban, hogy a társasági nyelv a magyar legyen, és ennek érdekében el kell érni azt, hogy „könyvszekrényeit a külföldi könyvek mellett nemzetiek is díszítenék..."[1512]

1861-ben jelent meg könyv formájában Edvi Illés Pál korábbi pályaműve,[1513] amelyet arról írt, hogy miért nem akarnak házasodni a magyarországi férfiak. A szerző ebben többek között azt fejtegette, hogy mennyire fontos volna olyan állami nőnevelő intézeteket felállítani, amelyekben a lányokat házias és praktikus ismeretekre, takarékosságra és szerénységre nevelnék, mert ha ilyenek volnának, akkor a férfiak bátrabban házasodnának. Részletesen összefoglalta, hogy mit is kellene tehát a lányiskolákban tanítani, eszerint azokban: „szüntessék meg a fölösleges garderobe, mely a programmokban a felveendő növendékektől követeltetik, melyet aztán a leányka megszokva, utóbb sem bir elhagyni; mely pedig a férfiakat visszaijeszti a nősüléstől; továbbá, hogy csak a való életben hasznos tanokra és ügyességekre oktattassanak, minők a fehérnemü- és felső ruhák varrása (himzés kizárásával), egészségtanra, Magyarország történelmére és földleirására, számvetésre, irásra, magyar és német nyelvre, tánczra, éneklésre és dallározásra (zenét nem, franczia nyelvet sem) stb. Mégis: a való életben előforduló levelek fogalmazására."[1514] Kitűnik tehát, hogy Edvi Illés nem tartotta megfelelőnek kora több lányiskoláját, praktikus és újszerű javaslatai végén arra

1510 A regényből vett idézet forrása: Felkai László (szerk.): *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 136.

1511 Felkai László: Bevezetés. Eötvös József művelődéspolitikai munkássága. In: Uő. (szerk.): *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 58.

1512 B. Podmaniczky Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink. *Család könyve,* Pest, 1855. I. évf. 10.

1513 Edvi Illés Pál: *Magyar fénygolyók a nősülésre az-az eredeti értekezés a ritkán nősülés okairól és szüntetése módjáról.* Pest, 1861.

1514 Uo. 67.

azonban nyomatékosan utalt, hogy mindezeket a gondolatokat korábban már Fáy András nála szakszerűbben és jobban kifejtette. A szerző szerint a házi nevelést is tökéletesíteni kell a leányok esetében, és különösen az édesanyák szerepét és felelősségét hangsúlyozta. A családi keretek között szükséges szerinte az olvasás, írás, kötés, varrás elsajátítása mellett a „belgazdaságba beavatás” és a kémia, amin ő az alábbiakat értette: „chemia…, azaz: a konyhai vegytan, a főzés, a sütés; és legkivált a kenyérsütés: mint a melyekbeni ügyesség nélkül hajadon szégyeneljen férjhez menni…”[1515]

Az 1860-as évek Magyarországának – az erdélyi leánynevelésről is forrásadatokat hozó – különös forrása Gyertyánffy Istvánnak (1834–1930) az a műve, amely 1915-ben jelent meg nyomtatásban. A szerző, aki a sebészi pályát elhagyva előbb középiskolai tanár, majd a tanítóképzés lelkes szervezője, a *Néptanítók Lapja* szerkesztője, az Országos Tanszermúzeum vezetője lett,[1516] *Theano*[1517] című, önéletrajzi adatokkal bőven átszőtt, eredetileg a német Wieland művéből[1518] kiinduló könyvét a nőideál bemutatásának, a leánynevelés kritikájának és továbbfejlesztésének szentelte. A kötetben összefoglalt, a lánynevelést és női művelődést illető részek (eszmefuttatások, naplóbejegyzések és levelek) a 20. század eleji megjelenés ellenére valójában 1864–1865-ben születtek.

A francia rokokó szenzualizmusának életfelfogását német földön népszerűsítő Wieland még a 18. század elején közölte saját fordításában Theano, Püthagorasz felesége attikai nyelvjárásban írt leveleit, amelyekhez kapcsolódóan egy esszét is írt az ókori görög nőeszményről és leánynevelési elvekről.[1519] Ezt a munkát fordította magyarra Gyertyánffy, és ezt egészítette ki saját gondolataival, illetve egy 19. századi magyar „Theano”, a saját édesanyja (és kapcsolódóan a nővére) bemutatásával. 1865-ben Gyertyánffy – sommás megállapítást téve – a hazai lánynevelésről úgy írt, hogy ha azt nézi, „egy nagy pusztaságot látok magam előtt kibontakozni: *a magyar nemzeti nőnevelés kopár pusztaságát*.”[1520] 1915-ben az 50 évvel korábban írt terveit, az akkoriban barátjával, Paal Ferenccel váltott leveleit felidézve a szerző több olyan olvasmányélményét is felsorolta, amelyek formálták a lánynevelésről, a nőemancipációról való felfogását. Töb-

1515 Uo. 70.

1516 Életéről lásd: Droppánné Debreczeni Éva: *Gyertyánffy István* (Tudós tanárok – tanár tudósok sorozat, Budapest, OPKM, 2003.; Dombi Alice: Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano – pedagógia. In: *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért.* Gyula, APC Studió, 2003. Szerk.: Dombi Alice – Oláh János, (A XIX. század jelesei V.) 163–172.

1517 Gyertyánffy István: *Theano – három részben.* Budapest, Lampel, 1915.

1518 Wieland, Christoph Martin: *Die Pythagorischen Frauen.* Schræmbl, 1803. További munkáinak bibliográfiai adatait lásd: *Die Göthe-, Schiller-, Lessing-, Herder- und Wieland-Literatur in Deutschland. Von 1750 bis Ende 1851.* Valde, Cassel, 1853.

1519 Lásd erről: Wieland' Busted Trop. In: Richter, Simon: *Missing the Breast: Gender, Fantasy, and the Body in the German Enlightenment.* Washington, University of Washington Press, 2006. 104–137.

1520 Gyertyánffy: *Theano…* i. m. 49. (A kiemelés az eredeti szövegben szerepel.)

bek között kiemelte Jean Paul, Rousseau, Fénelon, Martin Aimé, Diesterweg és Schleiermacher lánynevelésről írott műveit, Gyulai Pál és Salamon Ferenc nézeteit a nőnevelésről, valamint a *Családi Kör* című lap egyik korabeli, a nők egyenjogúsításáról közölt (Gyertyánffy István által teljesen helytelen alapokon állónak tartott) cikksorozatát. A lánynevelés megreformálását több pontban összegezve azt írta akkor, hogy 1. az iskolák átalakításánál figyelembe kell venni a nőben az *embert*, és egyenjogúsításon azt értette, hogy a fiú- és leány-középiskolákban körülbelül ugyanazt kell tanítani a növendékeknek. Ugyanakkor 2. azt is javasolta, hogy a lánynevelés során figyelembe kell venni a nemi jellegzetességeket, a „nőben a nőt", amihez hozzákapcsolta azt a gondolatát, hogy a nők számára is kell bizonyos életpályákat biztosítani. 3. Kiemelte, hogy a lányokat a házaséletre (a hitvesi szerepre) és 4. az anyaságra is fel kell készíteni. Szerinte összességében nem helyes az a nőemancipációs törekvés, hogy a nőneveléssel a nőket eltávolítják a családi élettől, és azon *kívül* próbálnak érvényesülni. Gyertyánffy tehát – összhangban a 19. század közepének sok hazai és külföldi gondolkodójával – azt tartotta helyesnek, ha a lánynevelés fejlesztése, a nők műveltségi színvonalának emelése annak érdekében történik, hogy a családi életben minél jobban megállják a helyüket, ugyanakkor többször hangsúlyozta azt, hogy nem kevés esetben kerülhet olyan helyzetbe egy nő (mint például a saját édesanyjával is így történt), amikor gondoskodnia kell magáról vagy a családjáról, ezért a nőket a családjukon kívüli munkavégzésből sem szabad kizárni, számukra is biztosítani kell bizonyos pályák megnyitását.[1521]

Gyertyánffy István könyvében a nők olvasmányaira vonatkozó kritikáját is közölte. Azt fejtegette egyrészt, hogy a nők legnagyobb része vagy semmit nem olvas, vagy csak hitvány munkákat. Szerinte ezen a nőnevelés reformja változtathatna. Summázata szerint: „Be kell vezetni a nőt a szellemi és erkölcsi világ szépségeinek megértésébe és kedvelésébe, és akkor lesz művelt olvasóközönség és a szépirodalom egészséges fellendülése."[1522] A korszakra jellemző a szerzőnek az a gondolata, hogy a nőknek az írónői pálya nem való, mert az elvonja őket a családi kötelezettségeiktől, és szerinte csak azért törekednek egyre többen efféle babérokra, mert feltűnni vágynak.

Mivel feljegyzései elején jelezte, hogy kevés közvetlen tapasztalata van a leányiskolák működéséről, 1865-ben Gyertyánffy István ellátogatott több pesti iskolába is. Elsőként a Lipót utcai tanítónőképzőt szerette volna meglátogatni, hogy megtekintse a növendékek vizsgáját, oda azonban nem engedték be, amit buzgó katolikusként nagyon fájlalt. Néhány nap múlva Kalocsa Róza saját korában híres nőnevelő intézetébe ment, akinek a tanítási módszereiben viszont csalódott az ott látottak alapján, és igen éles kritikát fogalmazott meg az unalmas,

1521 Uo. 52.
1522 Uo. 67.

lélekölő, nem az igazi lényegre tanító módszerekről. (Igaz, 1915-ben, a naplóbejegyzése kiadásakor mindezt már csupán „krónikának” és „egy fiatal tanár heveskedésének” nevezte, ám a kötetből nem hagyta ki.)[1523] Nem szerzett sokkal jobb élményeket a pesti Főleánytanodában sem, amelyről megállapította, hogy „szűk, szellőzhetetlen helyiségekben tömérdek tanuló” (tantermenként 70–80) volt ott összezsúfolva, és felháborítónak tartotta, hogy míg a város a táncnak palotát emel (az új Vigadót), addig a lánynevelésről nem gondoskodik kellőképpen. Itt is elmarasztalta a nyelvtancentrikus nyelvtanítást, és így összegezte a látottakat: „az iskolából kilépő leánynövendékek (a Kalocsa Róza intézetét szintén nem véve ki), még egy egészen egyszerű családi levelet sem tudnak megírni durva nyelvtani hibák nélkül, az irálytaniakról nem is szólva…”[1524]

Gyertyánffy barátja, Paal Ferenc 1865 februárjában egy levelében ugyancsak azt írta, hogy a lánynevelésnek nagy hibája, hogy nem gyakorlatias, hogy a sok idegen nyelv semmire nem jó, inkább csak divat, és meg sem tanulják őket eléggé a diákok. A lányok szokásos tantárgyait illető kritikája így szólt: „Ne feledjük ki a *főtantárgyak* közül a tánczot és a zongorát. *Nyelvek*: német, francia okvetlen; angol, olasz nem éppen mindenütt. *Táncz*: minden tempoval együtt. *Zongora*: néhol melléje ének is. Ime, ezek azon eszközök, melyek által a gyermek belsejét kifordítják és csinálnak a szegény leányból: egy kecses, kacér, üresfejű papagályt, hűtelen feleséget, tudatlan anyát, rossz háziasszonyt, még rosszabb gazdasszonyt és… sok minden egyebet.”[1525]

Gyertyánffy *Egy magyar Theano rövid élet- és jellemrajza*[1526] című, édesanyját, Csík-Bánfalvi Kovács Cecíliát (1815–1864) bemutató művét a dolgos, kertészkedő, vallásos, művelt és bátor nőről írta, mintegy ellenpontjaként saját kora leányiskolai és nőnevelői gyakorlatának (házi leánynevelésének). Miként egy tanulmányában Dombi Alice kifejtette, ezzel nem ért véget a „theano-i gondolat” bemutatása a neves tanférfiú életművében, mert ahhoz (a leánynevelés reformjának kérdéseihez, a nőideál kibontásához) még többször is visszatért.[1527] 1916-ban egy újabb művet is kiadott a témáról, *Epilogus a Theanohoz*[1528] címmel. Ebben nem csupán a nők, hanem a férfiak családi életre neveléséről, társadalmi szerepvállalásáról, kialakítandó erényeiről is írt.

Gyertyánffy Istvánon kívül több korabeli szerző is megemlékezett gyerekkori élményeiről. Jászai Mari például, aki ugyan emlékirataiban viszonylag

1523 Uo. 80.

1524 Uo. 81.

1525 *Paal Ferencz levele, válaszul szerzőnek a hazai nőnevelés reformja tárgyában hozzá írt levelére.* In: Gyertyánffy: *Theano…* i. m. 166. (A kiemelés az eredeti szövegben szerepel.)

1526 Lásd: Gyertyánffy: *Theano…* i. m. 89–157.

1527 Dombi Alice i. m. 169.

1528 Gyertyánffy István: *Epilogus a Theanohoz. Gondolatok a Theano-nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról.* Budapest, Lampel, 1916.

szűkszavúan írt az Orsolyita apácák iskolájában elvégzett hat elemi osztályáról, memoárja mégis érdekes és értékes forrása a 19. századi intézményesült leánynevelésnek. Egyrészt úgy emlékezett iskolás éveire, hogy a hat év „katekizmussal, Bibliával meg kézimunkával telt el".[1529] Másrészt felidézett egy-egy részletet azokból a szereplésekből, amelyeket az iskolai évek alatt megélt, például a következőt: „Első vizsgámon, az ursulitáknál, egy verset kellett szavalnom. [...] Mikor a versemet nagy tűzzel elmondtam, odahajlik a püspök Simor János a fejedelemasszonyhoz és azt mondja neki: – Das Kind hat Talent."[1530]

Művek a lánynevelésről a dualizmus időszakában

A leánynevelés ügye (csakúgy, mint Európa más országaiban) a korabeli hazai lapokban és könyvekben gyakorta említésre kerülő, sarkalatos téma volt a dualizmus időszakában, és sokszor erről szóltak a századforduló táján egyre inkább megerősödő egyletek előadásaiban is. Ebben az alfejezetben csupán a korszak gondolkodóinak néhány általánosan megfogalmazott véleményét mutatom be, hiszen az időszak közvéleményét leginkább lázban tartó, leánynevelést érintő témáival (például a leányok érettségi vizsgálatokra bocsátásának ügyével, a nők egyetemre kerülésével, tudományokhoz való viszonyával és más vitaterületekkel) e könyv későbbi fejezeteiben foglalkozom.

A leánynevelés kérdésének fokozott előtérbe kerülése ugyan nem a dualizmus évtizedeiben kezdődött, ám a nevelésükről vallott hagyományos elvek hosszú évtizedek alatt is csak nehezen változtak. Az 1860-as években kezdtek merészebb hangok is megszólalni a nőneveléssel kapcsolatban. Közismert adat, hogy Veres Pálné Beniczky Hermin 1865-ben felhívást tett közzé a *Hon* című lapban, amelyben felszólította a nőket arra, hogy karolják fel „nőgyermekek tudományos kiképeztetésének eszméjét...".[1531] Hosszú volt azonban az az út, melyet Veres Pálnénak és a hozzá hasonlóan gondolkodó nőtársainak végig kellett járni. Még az 1868:XXXVIII. törvénycikk megalkotása után is jelentős visszahúzó erők késleltették a nők képzését. Az ezzel kapcsolatos megnyilatkozások természetesen összefüggtek a nőkről, hivatásukról szóló vélekedésekkel, gyakran azok közül kell kibontanunk e gondolatokat, és mindenképpen csak azokkal együtt érdemes elemeznünk és bemutatnunk a lánynevelés ügyét.

Beniczky Irma saját korához viszonyítva roppant logikusan gondolkodott 1870-ben a nőnevelésről. Úgy vélte, a tudományok fejlődése valóban új nevelési

1529 *Jászai Mari emlékiratai...* i. m. 13.

1530 Uo. 11–12.

1531 Veres Pálné Beniczky Hermin: Felhívás a nőkhöz. *Hon*, 1865. okt. 28. (Idézi: N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához...* i. m. 56.

tartalmakat hívott életre, ám a nevelés célja ugyanaz maradt. Szerinte a leányokat úgy kell nevelni, hogy megismerjék a tudományos eredmények *gyakorlati* hasznát, annak érdekében, hogy jobban, célravezetőbben tudják ellátni háziasszonyi teendőiket. Ilyen szempontból tartotta fontosnak például a vegytan tanulmányozását; az esztétikát, mely megóvja a nőket a divat szeszélyeitől (Beniczky számtalan írásában szólt erről a témáról); a természettudományokat általában, melyek tanulása távol tartja a nőt a babonáktól, és megismerteti saját testével, szervezetének működésével is. A zenét és a rajzolást mint a leánynevelés során régóta kiemelt tárgyakat, ő is javasolta, de haladóbb szellemben, mint az előtte szólók: a zenélés mellett hangsúlyozta a műértést, és az utánzás helyett a szabadkézi rajzot.[1532] Kifejezetten friss hangot ütött meg az írónő, amikor a nevelési rendszer legnagyobb hibájaként a „szerelem … száműzetését” nevezte meg.[1533]

Szerényi Endre 1872-ben azt írta, hogy nehéz a megélhetés, nagy a drágaság, a családok fenntartása kilátástalan. Egy értelmiségi nélküli – vagy elnyomott értelmiségi réteggel bíró – jövőbeni társadalom rémképét vázolta fel, mely a társadalom hanyatlását okozhatja. Ennek elkerülése érdekében szorgalmazta a nőképzést is, mégpedig amerikai mintára.[1534]

A *Vasárnapi Ujság* e témával kapcsolatosan is számos cikket jelentetett meg a vizsgált időszakban. 1872-ben például kivonatolta a francia Martin Aimé művét, mely az anyák neveléséről szólt. A cikkíró, Sámi Lászlóné szerint káros az a nézet, hogy a nőknek nem kell máshoz érteniük, csak a háztartás vezetéséhez. Az írásban felidézésre kerültek Fénelon szavai, aki szerint a nők nevelése a fontosabb a társadalom számára, hiszen a férfiak nevelését is ők végzik. A cikkíró szerint viszont a nőket csak arra tanítják, hogy „fényüzés és czifrálkodás” legyen életük legelső szüksége, „s a szépség a legelső emberi tulajdon; a hamar elhervadó szépségre szorítkoznak.”[1535] A cikkíró – előbb idézett szerzőtársához hasonlóan – Amerikát hozta példának a nőképzés megszervezéséhez.

1873-ban az újság több számában egy másik francia szerző, Paul Janet gondolatait idézte fel a leánynevelléssel kapcsolatban. Janet is úgy vélekedett, mint előbb idézett honfitársa, hogy a nőknél a belső báj a legfontosabb, nem a küllem, ezért a belső jó tulajdonságok kialakítására kell fektetni a hangsúlyt a nevelés során. Szerinte – és ebben nem mondható túl haladónak – a lányokat otthon kell nevelni, „az anyai szem előtt”, és nem nyilvános tanintézményben, mint a fiúk többségét.[1536] Janet a szellemi nevelést illetően a középutat javasolta: nem

1532 Beniczky I.: A nő hivatása… i. m. 143–166.

1533 Uo. 114.

1534 Szerényi Endre: *A női emancipatio – Társadalmi, politikai, történelmi, statistikai, paedagogiai és nemzetgazdászati érvekkel támogatja Sz. E.* Győr, Czéh Sándor, 1872. 21.

1535 Az anyák nevelése. *Vasárnapi Ujság*, 1872. február 4. XIX/5. 50–51.

1536 Janet Pál: A leánygyermekek nevelése I. *Vasárnapi Ujság*, 1873. febr. 9. XX/6. 67.

kell túl sokat tanulnia a lánynak, de amit tanul, az helyes legyen.[1537] A *Vasárnapi Ujság*ban befejezésként idézett Janet-féle gondolatok kissé idilli, a múltba és nem a jövőbe mutató képet idéztek fel a nők életével kapcsolatosan: azért kell a nőnek dolgoznia, mert munka közben nem támadhatnak „veszélyes" gondolatai; ezért elsősorban a házimunkákra kell megtanítani, és arra, hogy megtanuljon élni a világban, amely a szerző szerint nem más, mint „a legnagyobb szikla, hol a leány hajótörést szenvedhet".[1538] Hasonló gondolatokat fogalmazott meg 1873-ban Huszár Károly lelkész is is, aki azt prédikálta, hogy a leánynevelés legnagyobb hibája az, hogy 40–50 éve „a világ", és nem „a ház" számára nevelik a szülők és tanítók a lányokat. Ez pedig annyit tesz szerinte, hogy „tetszvágyat öntöttek beléjök és oly mesterfogásokkal ismertették meg őket, melyeket az legbiztosabban használhat. A feleség, az anya kötelességeire nem gondoltak. A házi csöndes erényeket, melyekre kell az országnak és a religionak támaszkodnia, megvetették."[1539]

Somogyi Géza, akinek könyve 1879-ben jelent meg Iglón, szinte valamennyi kortársánál érthetőbben és szakszerűbben fogalmazta meg a leánynevelés legfontosabb elveit, céljait és módszereit. A leány születésétől kezdve tanácsokkal látta el könyve olvasóit, elsősorban az édesanyákat. Az alábbi tantárgyak és tevékenységformák megismerését és elsajátítását tartotta fontosnak a lányok nevelése kapcsán: számtan, írás, olvasás, kertészkedés, élet- és egészségtan, főzés, sütés, varrás, szabás, kötés, horgolás, takarítás, vallásos nevelés, lélektan, kenyérsütés és utolsó sorban a zene és az idegen nyelvek.[1540] Megfogalmazta a legfőbb alapelvet is: „...a nevelés ne legyen szakszerű, bizonyos pályára előkészítő, hanem legyen az a nemesebb értelemben vett házi asszonyi és anyai hivatásra nevelő. A nők ne úgy neveltessenek, mint a férfiak..."[1541] Somogyi Géza gondolatai szinte teljesen egybecsengtek a korabeli gondolkodók véleményével. E tárgyaknál többet csak nagyon kevesek – általában egyes leány-középiskolák tanárai vagy pártolói – követeltek.

Maczki Valér ettől eltérően gondolkodott, amint ezt bizonyítja kéziratban fennmaradt előadásának szövege. A Pécsi és Pécsvidéki Tanítónőegylet felolvasóülésén kifejtette, hogy az új idők új igényei szerint kell nevelni a leányokat. „Anyáink, kik épen iskolába jártak, nagyon sovány tudománnyal kerültek ki az iskolából. Megtanultak írni, olvasni, összeadni, kivonni. Megtanultak szőni, fonni, főzni és varrni."[1542] Maczki szerint azonban ez édeskevés, és felhozott egy személyes példát, mely szerint egyszer egy 4 elemit végzett kislányt faggatott

1537 Janet i. m. II. *Vasárnapi Ujság*, 1873. febr. 23. XX/8. 94–95.

1538 Janet i. m. III. *Vasárnapi Ujság*, 1873. márc. 2. XX/9. 102–104.

1539 Huszár Károly: *Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek – Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára.* Székesfehérvár, Számmer Imrénél, 1873. I. k. 164.

1540 Somogyi Géza: *A nőkérdés...* i. m. 21–23.

1541 Uo. 23.

1542 Maczki Valér: *A nőnevelés magasabb feladatai* (é. n.) – Fol. Hung. 2466. OSZK, Kézirattár

művészetről, költészetről, de az semmire nem tudott válaszolni. Ő úgy vélte, a tantárgyi struktúra és az iskolarendszer kiszélesítésével lehet a lánynevelés bajait orvosolni. Hozzá hasonlóan vélekedett Horváth József, aki úgy látta, hogy a „népművelődés, felfedezések és találmányok árja folytonosan uj meg uj szükségletet hoz a felszinre, mi által nem csak a férfi világ működési köre, hanem a nőké is szemlátomást uj alakot ölt.”[1543] E változások miatt a haladó szellemű szerző úgy gondolta, hogy a nőt ugyanúgy kell nevelni, mint a férfit.[1544]

A *Nemzeti Nőnevelés* című folyóirat korántsem volt ilyen radikális. Cikkeinek jelentős része a nőnevelésről szólt, más – tetemes – hányaduk pedig tudományos értekezéseket tartalmazott egyes, a házi vagy iskolai nevelés során tanítandó tárgyak feldolgozásához. Az 1880-as években a folyóirat – több írás tanúsága szerint – a nők és férfiak különbözőségére építő nevelést hangsúlyozta.[1545] Egy cikkben például Felméri Lajos, az ismert pedagógus azt ajánlotta, hogy a Rousseau-féle és a Stuart Mill-féle nőideál két végletes pólusa között kell megtalálni a helyes középutat a lányok nevelésében. „A társadalomban szereplő (túlmívelt?) nő szintoly veszedelme családjának, mint a tudatlan nő: ma már egyik sem lehet sem anya, sem valódi hitves, sem a ház úrnője. [...] A mai kor másnemű anyákat kiván, olyanokat, kik gyermekeik erkölcsét és jellemét szőni és építeni tudják, kik férjöknek mivelt társaik birnak lenni s helyettük, ha kell, a család kormányzását is kezökbe tudják venni.”[1546] A szerző cikke a folyóirat következő számában is folytatódott, ahol – külföldi példák elősorolásával – kifejtette, hogy pontosan mit is kell tanulniuk a leányoknak. A kézimunka és technikai oktatás is fontos tantárgyakként szerepeltek Felméri írásában. Minden kétséget kizáróan rámutatott, hogy szerinte mi a leánynevelés célja. Eszerint „leányaink nevelésének nem a tudományos akadémiába jutás lehet a célja, hanem az, hogy a család és társadalom hasznavehető tagjai, élni és tenni tudó nők, értelmes és erkölcsileg értékes anyák váljanak belőlük.”[1547]

Hasonlóan írt 1886-os tankönyvében Molnár László is: „... a nőnek a tudományt inkább éreznie kell, mint csak tudnia. Fektessünk azért e nem képezésénél több sulyt az alaki képzésre, ne keményítsük meg a mai divat szerint lánykáink szivét a fejnek túltömése által, ne írtsuk ki azoknak velök született nőiességét, mely már akkor mutatkozék, midőn babájokkal játszadoztak.”[1548] Egyes szerzők

1543 Horváth József: *Tanulmányok a nőemancipatio köréből, a művelt és gondolkodó közönség számára.* Arad, Réthy Lipót és fia, 1881. 41.

1544 Uo. 46.

1545 Lásd például: Legouvé, Ernest: Hogyan neveljük leányainkat? című könyvét idézve. *Nemzeti Nőnevelés*, 1882. márc. III/3. 169–179.

1546 Felméri Lajos: Nőnevelésünk és a társadalom. I. *Nemzeti Nőnevelés*, 1883. január IV/1. 1–3.

1547 Felméri Lajos: Nőnevelésünk és a társadalom II. *Nemzeti Nőnevelés*, 1883. február IV/2. 88.

1548 Molnár László: *A tanítás tankönyve.* Budapest, 1886. 5. Idézi: Gróz Andrea: A nőnevelés kérdése Molnár László 19. századi könyvében. *Neveléstörténet*, 2007/1–2. 224–233.

írásaiban viszont még a századelőn sem tűnt el a nőemancipáció elítélése, a leányok tudományos képzése elleni tiltakozás. Mayer Béla például 1902-ben olyan szállóigéket idézett, melyek a nőt meglehetősen előnytelenül mutatták be (például „a nő mindig csak félig tud valamit" és „tudása olyan, mint lovaglása: egyoldalú"). Ezekről ugyan ő maga is elismerte, hogy rosszakaratú és gúnyos ítéletek, de szerinte is „tény, hogy a tudós nő már nem annyira nő, mint férfi, de egyik sem egészen, keveréke, és pedig természetellenes keveréke a kettőnek, hasonlatos ahhoz, amit »elsózott levesnek« szoktak mondani. Élvezhetetlen."[1549] A szerző e sommás megállapítása után Dupanloupot, az orléans-i püspököt idézve fejtette ki, hogy a leánynevelés csakis a gazdasszonnyá és anyává való nevelést jelentheti. Ő még azt is elvetette, hogy a leányok festeni vagy zongorázni tanuljanak.

Ez utóbbi tevékenységeket számos cikk is gúnyolta, hangsúlyozva, hogy a lánynevelést új alapokra kell helyezni, és a nőket hasznos ismeretekre tanítani. A nagykanizsai kiadású *Zalai Közlöny* egyik, a női kereskedelmi tanfolyamok szükségességéről írott 1901-es cikke például azt foglalta össze, hogy „a valójából kiforgatott francia nyelv és Strausznak egy két a taktustól és a harmóniától megfosztott valcerje, ráadásul pedig a legújabb kuplék, ebből állott a legujabb időkig a magyar nemzeti nőnevelés."[1550]

Ezek a felidézett cikkek és könyvek, valamint a művemben bemutatásra nem kerülő írások egyaránt azt mutatják, hogy a magyar társadalom gondolkodói, kiemelkedő pedagógusai számára a 19. század utolsó évtizedeiben is a nőnevelés gyakorta egyet jelentett a házastársi és anyai kötelességekre való felkészítéssel.[1551] Ebben az összefüggésben érthető meg, hogy a magyar társadalom közvéleménye nagyrészt helytelenítette a nők egyetemre kerülését és érettségi vizsgára bocsájtását az 1880-as és 1890-es években.

Ugyanakkor ki kell emelni azokat a haladó szellemű pedagógiai gondolkodókat, akik elméleti és gyakorlati munkásságukkal is jelentősen hozzájárultak az intézményesült nőnevelés kibontakozásához, ahhoz, hogy annak fontosságát minél többen felismerjék. Kiss Áron például a századvégen azt fejtette ki *A nőnevelésről* című tanulmányában, hogy az a legnagyobb baj, hogy kora nem tud szabadulni attól a régi, rossz előítélettől, „hogy a női élet s nőnem hivatása csekélyebb becsű s kevesebb fontosságú, mint a férfié, s a női nem feladata sokkal könnyebben, s kevesebb képzettséggel valósítható, mint a világ uraié."[1552] Hangsúlyozta a férfi és a nő azonos jogát a tanuláshoz. Ugyanakkor ő is

1549 Mayer Béla i. m. 12.

1550 Női kereskedelmi tanfolyam. *Zalai Közlöny*, 1901. május 11. XXXX. 19. 1.

1551 A kérdéskör komplex elemzését lásd például az alábbi tanulmányban: Schadt Györgyné: Női szerepekre szocializálás a közoktatás intézményrendszerén keresztül. In: *Szerep és alkotás.* Szerk.: Nagy Beáta és S. Sárdi Margit; Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 254–268.

1552 Kiss Áron: A nőnevelésről. In: Kiss Á. – Komáromy L. – Péteffy S. (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára...* i. m. 222.

elismerte, hogy a környezet megértőbben és elfogadóbban viszonyul azokhoz a nőkhöz, akik a művészetükkel tűnnek ki, mint a tudósokhoz: „Rendesen szelídebben szoktak itélni az aesthetikailag képzett nőkről, mint a tudós nőkről. Kétségtelen, hogy szebb s kellemesebb a nő, ki zongorájával, énekével, szóval művészi képességeivel mulattat, mint a nő, ki csak »tudós«. De az a »tudós« talán saját hivatásához hívebb, mint a másik, s ha a tudós nő hamis régiókba téved is, legalább a gondolat tiszta legét szívja, mely majd visszavezeti őt ismét kötelességeihez, s bizonyára megóvja őt egy csomó csalódástól, mint a művészt az ő szédelgő idealismusa.”[1553] Pestalozzi *Anyák könyve* című művére támaszkodva kifejtette, hogyan kell nevelni a lányokat otthon, majd az óvodában, iskolában, figyelve nőies tulajdonságaikra. Szerinte a 6 elemi, a négy polgári vagy a felsőbb leányiskola elegendő a lányoknak az általános műveltség megszerzéséhez, ha mégis kenyérkereseti pályára kívánnak lépni, akkor Kiss Áron úgy vélte, hogy az anyai hivatáshoz közel álló tanítónői pályát kell választaniuk.[1554] Írása végén is azt hangsúlyozta azonban, hogy a lánynevelés valódi feladata a hagyományos női szerepekre való felkészítés, és „a szabály az, hogy a nő semmi különös hivatásra nem vállalkozhatik”[1555] – írta a leendő tanítónők olvasókönyvében...

A századfordulón egyes szerzők megpróbáltak választ kapni egy-egy, a nőoktatással kapcsolatos kérdésre. 1892-ben például A *Hét* újságírója azt írta, hogy Franciaországban is, ahol pedig nem félnek annyira a tudományokban jártas nőktől, mint másutt, „a kolostori nevelés hívei féltették a kolostorokat az erős világi konkurrenciától.”[1556] Paul Janet szerint azonban ezt nem mondták ki nyíltan, hanem a nőkkel kapcsolatos régi előítéletekkel hozakodtak elő. Azt azonban ő is elismerte, hogy a művelt nők a társasági életben inkább a gúny céltáblái, mint tisztelt személyiségek.[1557] Szalai Pál 1901-ben jelentette meg *A magyar nők védelméről* szóló tanulmányát, amelyben írt a nőnevelésről is. A szabadkőműves gondolkodó úgy vélte, szükséges az etika, a fizika, sok-sok házias, praktikus ismeret és a testnevelés, de mereven elutasította a vegyes páholyok létesítésének ötletét. E gondolatával nem állt egyedül a férfiakat tömörítő szabadkőműves társaságokban.[1558] A különböző magyarországi páholyok egyes tagjai általában kiálltak a nők tanulási és egyéb jogai mellett, de sosem tartották helyesnek, hogy a nők is belépjenek tudásuk féltve őrzött templomába.

Az 1896-ban tartott II. Tanügyi Kongresszus számos előadása foglalkozott a leánynevelés általános és konkrét, korosztályokra, illetve iskolatípusokra bontott céljaival, a nőnevelés kiterjesztésének háttérokaival. A tanácskozásnak kü-

1553 Uo. 223.
1554 Uo. 229.
1555 Uo. 230.
1556 Egy előkelő író a leánynevelésről. *A Hét*, 1892. szept. 18. III/38. 606–609.
1557 Uo. 608.
1558 Szalai Pál i. m. 20.

lön Nőnevelési szakosztálya is volt, de a kézimunka-tanítási, az ipariskolai és több más szakosztály is sokszor érintette ezt a témakört.

Geőcze Sarolta egyik felszólalásában azt fejtette ki, hogy miért is szükséges a nőoktatás fejlesztése. Gondolatai olyan világos és részletes összegzést nyújtanak a 19. század végének magyarországi valóságáról, mint azt csak ritkán láthatjuk a korabeli forrásokban. Ahogyan fogalmazott: „Kétségtelen, hogy a nő helyzete az utolsó emberöltő alatt nagyot változott. Míg anyáink idejében a nő teljesen családi körének élt, de viszont a családi körnek teljes oltalmát élvezte, még akkor is, ha saját tűzhelyet nem alapított: addig ma a nő nagyon gyakran kénytelen kilépni családja köréből és önerejéből küzdeni ki magának, sokszor hozzátartozóinak is, a megélhetést; ma a viszonyok oda fejlődtek, hogy a családi élet nem minden nőnek van biztosítva."[1559] Szerinte mindez amiatt állt elő, mert nehezebbé vált a családalapítás, a korábbinál gyakoribb a családi élet bomlása és (mindezek miatt) egyre nő a saját erejükre utalt nők száma, főként a középosztályon belül. Az előtte szintén az erkölcsi nevelés témájáról szóló De Gerando Antoninához hasonlóan Geőcze is úgy vélte, hogy szilárd erkölcsi alapok szükségesek ahhoz, hogy ez a helyzet változzon.

Az előadók többnyire osztották azt, a Szerémi Alajos által megfogalmazott véleményt, hogy „A nőnevelésnek legfontosabb czélja lelkének kiművelése, hogy képes legyen érezni és megbecsülni belsejében a külsőleg észrevett szépet."[1560] Geőcze Sarolta egy másik előadásában pedig azt emelte ki, hogy a nőnevelés fontos célja a szorgalmas, munkás életre, a takarékosságra nevelés, és a magyar művelt nőket különösen felelősnek tartotta amiatt, hogy nem nyújtanak mindebben megfelelő példát a szegényebb társadalmi rétegek nőtagjainak. Szerinte akkor lehet a nőnevelésben eredményt elérni, ha a nőkkel sikerül jobban megkedveltetni a kézimunkát. Tévedésnek tartotta azt a felfogást, hogy a családot a férj köteles eltartani.[1561]

Vélemények és adatok a női olvasókról a 19. század végén

1872-ben egy *Vasárnapi Újság*ban megjelent cikk Martin Louis-Aimé (1786–1847) 1834-ben megjelent *Éducation des mères de famille ou De la civilisation du genre humain par les femmes* (Az anyák nevelése avagy Az emberi nem nők

1559 Geőcze Sarolta: A leányok erkölcstani nevelése az iskolában II. In: Nagy László – Beke Manó – Kovács János (szerk.): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet, Budapest, 1898. 1217.

1560 Szerémi Alajos: Rajzoktatás a leányiskolákban. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet* i. m. 1111.

1561 Geőcze Sarolta: Nyilvános női kézimunka-tanfolyamok. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet* i. m. 1132.

által történő civilizálása) című művében foglalt gondolataira alapozva szintén kiemelte az olvasás fontosságát, és annak hiányait – Gyertyánffyhoz és másokhoz hasonlóan – a lánynevelés hibáira vezette vissza. A cikkíró, Sámi Lászlóné Király Janka úgy fogalmazott, hogy „a felületes nevelés következtében a nők nem szokták meg a komoly gondolkozást, ezért van, hogy az olyan könyveket, melyek nem csupán mulattatók, hanem tanulságosak is, kiállhatatlan unalmasnak találják. – Ezt a benyomást és ellenszenvet bajos legyőzni, de küzdeni kell ellene, mert az olvasás által a nemes élvezetek kiapadhatatlan forrásához jutnak. A leghatalmasabb jó szellemek gondolatai is sajátjokká lesznek, – erejök erejöket, erényök erényüket neveli. A ki a jó könyveket szereti, olyan vagyont szerzett magának, milyent a világnak semmi kincse nem adhat: az ízlés finomságát, a sziv nyugalmát, a szellem elégültségét, a tiszta lelkiismeret örömeit. Mert a szép és jó tudata mindig az erény élvezetére vezet; a nők szivébe lángoló betűkkel szeretném beírni, hogy az értelmi tehetségek a munka, a nemes szenvedélyek s a sziv tiszta érzelmei pedig saját akaratunk által növekednek!”[1562]

Az olvasási szokások felemlegetése a korszakban még olyan forrásokban is feltűnik, mint a prédikációk. A katolikus lelkész, Huszár Károly 1873-as művében egy ünnepi egyházi beszédből az alábbi gondolatok emelhetők ki erről: „…ker. leányok! Tanuljátok meg szent Borbálától a zajos, csábító társaságok s mulatságok kerülését, tanuljátok meg tőle a magányt szeretni, imádkozni, elmélkedni s épületes könyveket olvasni…”[1563] Szerinte a világi szórakozási formák károsak egy fiatal leány számára, mert elvonják a figyelmüket az erkölcsös életről, az imádkozásról és a családi kötelességekről, mindez pedig végső soron magának a társadalomnak is kárára válik. Ahogyan egyik – rendkívül szenvedélyes hangvételű – beszédében fogalmazott: „Ime, mi lesz a társaságból *[értsd: a társadalomból]*: ennek alapját rongálják, midőn a lányokat elviszik szinházba, szinésznőkké teszik őket, midőn a zenét, regényolvasást, mulatságot megkedveltetik velök, oly figurákká képezik, kik a világnak tetszenek és tetszeni akarnak, kik értik a mesterséget, mikép vonják magokra a szemeket és gerjeszszék föl a kivánságokat. Ily nevelésü teremtmények nem szeretik többé a családi tüzhelyet, hanem inkább a társadalom alapját megbontják; az államépület összedűl s eltemeti azokat, kiknek azt támogatniok kellett volna. Az asszony a társadalom támasza, gyökere.”[1564] 1887-ben jelent meg magyar nyelven Schneider krakkói kanonoknak, a szász király gyóntatójának prédikációiból összeállított kötet, amelyben teljesen hasonló gondolatokat találtak a korabeli olvasók. A rosszul választott olvasmányokat például „finom csábítóknak” nevezte, olyanoknak,

1562 Sámi Lászlóné: Az anyák nevelése. II. *Vasárnapi Ujság*, 1872. február 4. XIX/5. 51.

1563 Huszár Károly: *Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek – Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára.* Székesfehérvár, Számmer Imrénél, 1873. I. k. 120.

1564 Uo. 165.

akik eltérítik a fiatalságot az erényes, imádságos élettől: „... napjaink ifjuságának, kivált az úgynevezett jobb nevelésben részesült ifjuságának soraiban az erkölcsi romlás a rossz könyvek utján terjed. [...] Ha a képzelő tehetség egyszer beszennyeztetett; ha az ifjuság rossz elvek ismeretéhez jutott [...], akkor a csábító a legerkölcstelenebb műveket is bátran felajánlhatja, a félig elcsábított türelmetlen mohósággal nyeli azokat – és ez a modern kölcsönkönyvtárak intézménye mellett vajmi könnyü módszere a csábításnak...”[1565]

A nők szabadidős elfoglaltságai közé – a kötelező iskoláztatás eredményeinek és a sajtó- és könyvkiadás felfutásának is nagyban köszönhetően – a századvégre az intések és tiltások ellenére is általánosan felzárkózott az olvasás. Mint a történelem során oly gyakran, a neves és kevésbé ismert személyiségek hazánkban is megpróbáltak tehát tanácsokat adni a fiatal lányoknak és nőknek azzal kapcsolatosan, hogy mit és hogyan olvassanak.[1566] Az iskolai és népkönyvtárak szervezése vidéken is lehetőséget nyújtott a művelődésre, a növekvő könyv- és lapkiadás pedig szintén az újonnan támadt igényeket, illetve az iskoláztatás kiszélesedését, az analfabétizmus visszaszorulását tükrözte.[1567] A leányiskolákban fontos szerepet kapott az irodalomtanítás, amit azonban a kor pedagógiai gondolkodói közül többen kritikával illettek. De Gerando Antonina például 1892-ben azt írta a *Magyar Pædagogia* hasábjain,[1568] hogy az irodalom tanítása a legsürgősebben orvoslandó terület a magyar oktatásügyben. Franciaországi tapasztalatait felemlegetve kiemelte, hogy irodalomtanítás címén nem szabad nyelvtant, ügyiratszerkesztést és helyesírási gyakorlatokat tanítani, hanem a növendékek művészi érzékét kell fejleszteni, aktív módon bevonva őket az irodalmi művek feldolgozásába.[1569] Elkeserítőnek, unalmasnak, „szalmacséplésnek” találta az irodalomtanításhoz használt leányiskolai tankönyvek szövegeit, verspéldáit, ehelyett azt ajánlotta, hogy „szerettessük meg a fejlődő lélekkel a szépet, a jót, a nemest, hogy legyen elég benső értéke, elég lelki ereje, hogy magának megalkossa saját eszményét és aszerint éljen.”[1570] Úgy gondolta, ehhez az szükséges, hogy tudományos műszavakkal teletűzdelt tankönyvi definíciók helyett valódi, értékes irodalmi műveket kell a lányok kezébe adni. Az „úgyne-

1565 Schneider J. Alajos: A finom csábító. In: Uő: *Nagyböjti szent beszédek a szenvedélyek fékezéséről.* Kassa, Werfer Károly Nyomdája, 1887. Ford.: Kozora Endre. 21–22.

1566 A témáról lásd például: Szívós Andrea: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1888) In: *Ezerszínű világ.* (Szerk.: Kéri Katalin) Pécs, JPTE, 2000. 133–147.

1567 A korabeli könyvtári helyzet megismerése céljából az alábbi műveket tekintettük át: Iskolai és „Népkönyvtár” c. lap, Budapest, 1878. I. évf. Szerk.: Dolinay Gyula; Gőbel János György: *Az iskolai és a népkönyvtárak.* Székesfehérvár, 1879.; Kovács Máté: *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 2. k. 1849-től 1945-ig.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1970.; Szabóki Gyöngyi: Mit olvastak a népiskolai tanulók a dualizmus korában? *Magyar Pedagógia*, 1968/2–3. 254–269. stb.

1568 De Gerando Antonina: A leányok irodalmi tanításáról. *Magyar Pædagogia*, 1892. 291–296.

1569 Uo. 292–293.

1570 Uo. 295.

vezett” gyermek- és leányirodalom darabjait nem tartotta megfelelőnek ehhez, azokat „mesterkélt” és „émelygős” jelzőkkel illette, és csakúgy száműzni kívánta a lányok olvasmányai közül, mint a rossz regényeket. Ugyanebben az évben Sebesztha Károly is azt fejtette ki, hogy ízlésnemesítő, az erkölcsi nevelést szolgáló nemzeti irodalom olvasása kívánatos a lányiskolákban, az „izgató regények” olvasásától viszont óvott.[1571]

Nagyon hasonló véleményt fogalmazott meg az 1896-os II. Tanügyi Kongresszus Előértekezletének harmadik ülésén Alexander Bernát, aki – általában szólva a középiskolai irodalomtanításról – azt emelte ki, hogy az egyoldalú, túltengenek benne az „æsthetikai elemek”, és nem segítik a fogékony lelkű fiatalokat a világ igazi értékeinek megismerésében, a valódi műveltség helyett csak „sok éretlen kritizálást” nyújt a vers- és regényolvasást követő sok bonyolult elemzés.[1572] Ugyancsak ő fogalmazta meg egy másik hozzászólásában, hogy az irodalom tanításában a nyelvtani, a stilisztikai és poétikai elemek hangsúlyosak, és ez nem bír erkölcsnemesítő erővel.[1573] Radó Vilmos a Kongresszus *Családi nevelés* szakosztályában azt fejtette ki, hogy hogyan kell kiválasztani az ifjúságnak ajánlott olvasmányokat, hogy azok szórakozást és gyönyörködtetést nyújtsanak, a gyerekekkel az olvasást megszerettessék. Hangsúlyozta, hogy az ifjúság kezébe adott művek semmiképp ne legyenek együgyűek és gyermekesek, és így kritizálta kora sok, fiataloknak szánt művét: „És számtalan modern ifjúsági iratban mi az érdekkeltés eszköze? Nem más, mint az érdekfeszítő jelenetek és izgalmas helyzetek végtelen sora, nem más, mint a fantázia szertelen ingerlése, az idegek lázas izgatása, az érzelmek túlcsigázása.”[1574] Fontos szerinte az is, hogy az olvasmány „erkölcsileg tiszta” és tartalmában igaz legyen. Választ adott arra a kérdésre is, hogy a sok rossz mű mellett, amelyek elárasztották a magyarországi könyvpiacot is, mely olvasmányokat lehet bátran ajánlani a fiataloknak: a népköltészeti alkotások, „a nemzeti működés elbeszélő remekművei megfelelő átdolgozásban s a világirodalom azon epikai, sőt némely drámai termékei [...] melyeket az egész művelt emberiség költői jelességeiknél fogva nagyrabecsül”,[1575] továbbá pedig a földrajzi útleírások, fiataloknak szánt tudományos ismeretterjesztő munkák, híres emberek életrajzai. Végül Radó összefoglalta azt is, hogy milyen legyen az olvasmányok nyelvezete, illusztrációi, és hogy miként kell olvastatni a növendéket. Ez utóbbi pontnál kiemelte, hogy „nem szorul

1571 Sebesztha Károly: A nőnevelésről. II. *Budapesti Szemle*, 72/192. sz. 1892. 392.

1572 Alexander Bernát: Az iskola belső életnek szervezete. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 202.

1573 Alexander Bernát: Erkölcsi nevelés az iskolában. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 251.

1574 Radó Vilmos: A családi gyermekkönyvtár és ifjúsági irodalom. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 297.

1575 Uo. 298.

hosszabb bizonyításra az [...], bizonyos tekintetekben más fajta olvasmányt követel a keményebb anyagból gyúrt fiú és mást a gyöngébb és gyöngédebb leány, amivel korántsem azt akarom mondani, hogy a két nem olvasmánya merőben más legyen, a nevelés egész idején végig. Hiszen maga az irodalom, a melyből az ifjúsági iratok nagy része kerítendő, sem kétféle, himnemű és nőnemű."[1576] Előadását azzal zárta, hogy bár fontos rábírni a fiatalokat arra, hogy olvassanak, arra is figyelmet kell fordítani, hogy ne olvassanak túl sokat, mert az „végzetessé" fajulhat, „olvasási mániává" válhat.

Berta Ilona 1898-ban a felsőbb leányiskolákban folyó irodalomtanításról, az ott feldolgozandó olvasmányokról úgy vélte, hogy azoknak az egyik legfőbb célja a nemzeti nevelés, a hazaszeretet erősítése, Magyarország szépségeinek bemutatása. Azt kívánta, hogy a műveltség nemzeti és magyar legyen, és felidézte saját, VI. osztályos leánynövendékeit, akik rajongtak a hazai irodalomért. „Magyarrá tenni a mi leányainkat szivük minden törekvésével, fölébreszteni a szunnyadó nemzeti önérzetet s ennek erős szálaival odakötni az egyént, a gyenge egyest a nagy egészhez, az egész nemzethez..."[1577] – ez szerinte az irodalom oktatásának célja.

1908-ban jelent meg Miklós Elemér *Irodalmi nevelés*[1578] című könyve, amelynek harmadik, *A nő és az irodalom* címet viselő fejezete azokat a szempontokat mutatta be, amelyeket figyelembe kell venni a magyar remekírók tanulmányozása során ahhoz, hogy „a leánylélekre maradandó, átalakító, nemesítő hatással legyenek, hogy meggyőződéssé, hitté erősödjék meg benne az a tudat, hogy legelső szent kötelessége minden nőnek nemesítőleg hatni környezetére."[1579]

A 19–20. század fordulóján tehát számos írás született arról, hogy milyen legyen a (leány)iskolai irodalomtanítás. Sok vélemény íródott arról is, hogy iskolában és iskolán kívül mit olvassanak a gyerekek és ifjak, illetve a felnőttek, és a tanácsadók többször kiemelten fordultak a lány- és nőolvasókhoz. Beniczky Irma már az 1870-es évek elején többször is szomorúan állapította meg, hogy a nők csak a kölcsönkönyvtárak „kívül-belül szennyes" műveit olvassák, szépirodalmi lapokat pedig csak akkor vesznek kézbe, ha divatrésze is van.[1580] A folyóiratokban közölt irodalmi művek azonban gyakran nem voltak magas szintű, valódi művészi értékekkel bíró alkotások, mint ahogyan azt már 1862-ben a *Nővilág* című lap is szóvátette, és „emészthetetlen kotyvalék"-nak nevezte a megjelenő verseket és novellákat.[1581] Többen károsnak vélték azt, ha a nők válogatás nélkül

1576 Uo. 300.

1577 Berta Ilona: A nemzeti érzés és a magyar irodalom. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. március–április XIX/3. 108.

1578 Miklós Elemér: *Irodalmi nevelés.* Budapest, Singer és Wolfner, 1908.

1579 Keller Imre könyvismertetése. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. április–május XXX/IV–V. 239.

1580 Beniczky I.: *A nők hivatása...* i. m. 181.

1581 A nőnem közhasznú szakirodalma. *Nővilág*, 1862. márc. 20. VI/8. 120.

olvassák az eléjük kerülő műveket, „képzeletet izgató regényeket”,[1582] ezért javasoltak olyan alkotásokat, melyeket valóban érzelem- és értelemnemesítőnek gondoltak. Medve Imre például elsősorban a magyar írók és költők műveit ajánlotta a hölgyek figyelmébe, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Eötvös József, Jókai, Fáy András és mások nevét emelte ki, a női írók közül pedig Jósika Júliát, Karacs Terézt, Vachott Sándornét, Ferenczy Terézt és „Emíliát” említette.[1583] Az ízlésromboló olvasmányok betiltásának, korlátozásának kérdése több hazai és nemzetközi konferenciának is témája volt a századfordulón. 1909-ben, a londoni erkölcsi nevelési konferencián például éppen a nőnevelés jól ismert hazai szakembere, Geőcze Sarolta emelte fel a szavát a gyermeki lélekre ártalmas élclapok (magyar példaként a *Fidibusz*t említette) ellen: „A szennyirodalom termékeivel elárasztják az ifjúságot, bepiszkolják vele a családi kört s a métely ellen nem véd a törvény. Geőcze Sarolta ezen erkölcsi ragály ellen nemzetközi konventióval biztosítandó törvényes védelmet kiván a sajtótörvény szigorítása s az ily termékekre nézve a szállítási jog megvonása által.”[1584]

Több könyvsorozat darabjait az alkotók és kiadók elsősorban nőknek szánták, mint például a Vasárnapi Könyvtár, az Ismerettár, a fentebb már említett Magyar hölgyek Könyvtára, a Közhasznú Családi Könyvtár és a Magyar remekírók sorozat műveit. Ezek egyes példányait a folyóiratokban is bemutatták, népszerűsítették. A főúri személyekből alakult Műbarátok Köre is fontos feladatának tekintette, hogy a hazai szépirodalom körét felkarolja, ők adták ki a *Szépirodalmi Könyvtár* című sorozatot, amelynek köteteit tagjaik tagilletményként kapták. A Kör elnöke gróf Csáky Albinné volt, a könyvsorozat szerkesztője pedig Hevesi József. A VII. Kötet bevezetésében ezt írták: „… reméljük, hogy a magyar intelligentia és a közélet összes tényezői, a szép és nemes iránt lelkesülő művelt hölgyközönség saját ismerősei körében lelkesen fogja ajánlani e nagy fontossággal biró magyar irodalomterjesztő vállalatot…”[1585]

A legátfogóbban talán Jósika Júlia fogalmazta meg1885-ben megjelent könyvében, hogy mit és miért kell a művelt leányoknak olvasniuk. Szerinte ez a gondolkodásra és önismeretre nevel, a műveltség megszerzésére szolgál. Ő a hagyományosan felsorolt könyvek mellett ajánlotta az útleírásokat, a művészettörténeti és világtörténeti műveket, sőt a természettudományos írásokat. A lapok közül pedig a *Vasárnapi Újság*ot.[1586] Szomaházy István a *Magyar Lányok* című lapban a századvégen hasonló műveket javasolt olvasnivalónak. Legalább napi

1582 Beniczky I.: *Széptan…* i. m. 40.

1583 Medve Imre i. m. 65–79.

1584 Geőcze Sarolta: A londoni erkölcsi nevelési kongresszus. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. január–február XXX/I–II. 17–18.

1585 Hevesi József (szerk., 1892): *Tárczák.* Szépirodalmi Könyvtár II. évf. VII. kötet, Budapest. (oldalszám nélkül)

1586 Jósika Júlia: *Útmutató …* i. m. 157–159.

1 órát ajánlott olvasásra, és a külföldi könyveket – különösen a „francia rémregényeket" – a magyar határokon kívülre akarta „hajigálni".[1587] (Az újság megjelenésekor a szerkesztő, Tutsek Anna, vezércikkében kifejtette: az a cél vezérli, hogy a magyar lányok kezébe olyan lap jusson, mely kerüli az idegenszerűséget, és az igazi nemzeti szellem fogja áthatni minden sorát[1588] – Szomaházy is ennek szellemében írta cikkét.)

A *Nemzeti Nőnevelés* is havonta szemlézte azokat a könyveket, amelyeket leányoknak ajánlott. Néhány esetben a recenzióban azt is leírta egy-egy mű ismertetője, hogy miért javasolja a könyv olvasását. Lőcsei (valódi nevén Seltenreich) Emma *Kárpáti csokor* című művét például e szavakkal méltatták a lapban: „Dolgozatai nem tüneményszerűek, de nemes érzése és könnyed elbeszélő modora alkalmasokká teszik ezen apróbb rajzokat arra, hogy különösen a serdülő leányok élvezettel olvassák, kiknek számára ugyis keveset nyujt a magyar irodalom."[1589] Ugyanebben a számban ajánlották még Verne munkáit és a Radó Antal-szerkesztette Magyar Könyvtár tíz addig megjelent kötetét. Többször próbáltak kedvet csinálni a lányoknak a kézimunkázáshoz, mint például Sikorszkáné Zsolnay Júlia *Régi magyar hímzések*[1590] című könyvével, és gyakori volt a híres nőkről,[1591] illetve nőket érdeklő témákról[1592] írt kötetek bemutatása is. Binder Laura egy századvégi regény, Gyarmathy Zsigáné *Három leány története* című munkája ajánlásakor fogalmazta meg azt, hogy az egyre-másra születő sok új mű ellenére kevés a valóban leányoknak való, esztétikai és erkölcsi értelemben is kiemelhető olvasmány. „Nem egyszer töprengünk azon: miféle könyvet is adjunk az olvasni vágyó, fiatal lánynak, a ki már méltatlankodva utasítja vissza a gyermekvilág számára írt olvasmányokat; regényt szeretne olvasni minden áron! De valljuk meg: bizony kevés az olyan regény, a melyet bátran odaadhatunk a serdülő leány kezébe…"[1593]

A *Nemzeti Nőnevelés* könyvajánlóit tekintve tehát valamennyi, az olvasásról, irodalomtanításról pedig több számban is közölt írásokat. A lap egyik 1910-es cikke, melyben a polgári iskolák leányainak olvasási szokásairól is szó esett,

1587 Szomaházy István: Mit olvassanak a magyar lányok? *Magyar Lányok*, 1895. március 3. I/11. 166–167.

1588 Tutsek Anna: A Magyar Lányokról egy magyar lányhoz. *Magyar Lányok*, 1894. december 16. I/1. 1.

1589 Lőcsei Emma: Kárpáti csokor. Csevegések (Miskolc, Verő J. és Társa, 1898.) című könyvéről írott ismertetés. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. január XIX/I 48.

1590 Sikorszkáné Zsolnay Júlia: Régi magyar hímzések (Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1898.) című könyvének ismertetése. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. március–április XIX/III.

1591 Lásd például: S. I.: Márki Sándor: Erzsébet, Magyarország királynéja (1867–1898) (Budapest, Franklin, 1898) című műről írott ismertetés. *Nemzeti Nőnevelés*, 1899. szeptember XX/VII. 282.

1592 Lásd például a Bod József – Székely István: Női életpályák (Budapest, Franklin, 1898.) című művéről írott ismertetést. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. május XIX/IV. 231–232.

1593 Binder Laura könyvismertetése: Gyarmathy Zsigáné: Három leány története. (Budapest, Athenæum, 1898.) *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. június XIX/V. 283–284.

kiemelte az ifjúsági könyvtárak szerepét. A szerző konkrét helyszíneket is említett, ahol a lányok sokat olvastak: a nagybányai iskolában például 18 mű elolvasása (legalábbis kikölcsönzése) jutott egy lányra.[1594] A szerző azonban felhívta az iskolák figyelmét, hogy jobban válogassák meg, mit adnak a lányok kezébe. Véleményével nem volt egyedül, hiszen láthattuk, hogy több korabeli forrás is hosszan írt nem csupán arról, hogy mit olvassanak a lányok, hanem arról is, hogy milyen könyveket, történeteket kell kerülniük…

A *Magyar Háziasszony* című lap egyik cikkírója például a „francia naturalisztikusok” műveit találta károsnak, mert e szerzők könyveit olvasva a nők „nagyon meg találnák ismerni az életet ezernyi bajával, tömérdek undokságával s visszariadnának a küzdelemtől, mely mindnyájunknak közös rendeltetése.”[1595] Sem a realitásokról, sem az ábrándokról szóló regényeket nem tartotta megfelelő olvasmánynak e vezércikk szerzője, hiszen a franciák mellett a német szentimentalisták műveit is károsnak tartotta, mert „balga ábrándokat” meríthetnek belőlük a nők. Ennek ellenére, miként például M. Hrabovszky Júlia emlékezett fiatal éveire, a hazai nők mégiscsak olvasták ezeket a műveket, sőt, nem ritkán eredetiben! „A téli hónapok csendesen teltek. […] A kályha mellett egy hintaszékben Zola Rougon Macquart regényciklusát olvastam el természetesen franciául, mert Gábor bácsi minden valamirevaló francia regényt meghozatott. Abban az időben Zola, Bourget, Daudet stb. voltak a legfelkapottabbak.”[1596] Sztáray Irma grófnő Erzsébet királyné olvasmányairól is megemlékezett memoárjában, és ő is kiemelte, hogy Sissi mennyire szerette a görög, francia és angol irodalmat, tudományos és szépirodalmi kötetek felváltva kerültek a kezébe, bár azt is hozzátette a grófnő, hogy regények csak ritkábban, mert a királynét inkább a költészet érdekelte.[1597]

A fentebb már idézett *Tárczák* című kötet egyik novellájából is az derül ki, hogy a lányok gyakran éppen azt szerették olvasni, amitől óvták őket szüleik, nevelőik. Dóczi Lajos *Az önérzet* című írásának az alcíme ez volt: „Nem lányoknak való”. A mű e sorokkal kezdődik: „Ezt a tilalmat nem azért irom ide, mert talán olyant lele e kis tanulmányban a nővilág, a mi gyengédségét sérthetné, hanem azért, mert e czikk lányoknak unalmas. Meg azért is, hogy minden leány annál bizonyosabban elolvassa.”[1598]

Az olvasás szokása (annak hiánya…) még a korabeli vicceknek is gyakori témája lett, és a korabeli lapokban olykor karikatúrákon is kifigurázták a sznob (női) olvasókat. A *Veréb Jankó* 1887-ben például egy viccben az alábbi, leányok között folyó „beszélgetést” közölte:

1594 Relkovic Mira: A polgári leányiskolák 1909-ben. *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. március – április XXXI. 172–177.

1595 A regényolvasásról. *Magyar Háziasszony*, 1882. szeptember 17. 1–2.

1596 M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Egy polgárasaszony vallomásai.* Budapest, Helikon, 2001. 59.

1597 Sztáray Irma: *Erzsébet királyné kíséretében.* Budapest, Szent István Társulat, 1909. 30.

1598 Dóczi Lajos: Az önérzet. In: *Tárczák*… i. m. 17.

„A varró-iskolában
– Te, Juczi, nem tudod, mi az a Kisfaludy, meg Vörösmarthy?
– Gipsz-figura a mama sifonérján!"[1599]

Fontos még kiemelni, hogy a 19. század nem csupán a női olvasók, hanem a női tollforgatók megjelenésének időszaka is volt. (Erről tanúskodik a folyóiratokban megjelent, nőktől származó tetemes mennyiségű írás is.) Ugyanakkor jól jellemzi a korabeli gondolkodásmódot az a néhány mondat, amit egy körkérdéscsokorra válaszolva 1912-ben naplójában Jászai Mari is megfogalmazott: sok nő, ha egyáltalán olvasott, inkább férfi szerzőktől (legalábbis ezt vallotta be). Arra a kérdésre, hogy férfiak vagy nők írásait olvassa szívesebben, a színésznő ezt válaszolta: „Nem tudok összehasonlítást tenni, mert az utóbbiakat még nem próbáltam."[1600] (Emlékirataiban rendkívül nagyra tartotta például Tolsztoj *Háború és béke* című regényét.) Úgy vélte, egy nő, ha már ír, csak a férfiakról írjon, mert magáról úgysem mondja meg az igazat, és nagyon keményen fogalmazott arra a kérdésre is, hogy a nőírók az irodalom melyik ágában lehetnek leginkább sikeresek: „Amelyikben mondanivalójuk van. De ilyen nincs."[1601]

Művek a nők hivatásáról a századvégen

Számos írás született a 19. században is Magyarországon, melyek – részben vagy teljesen – az asszonyi hivatásról, a nő rendeltetéséről szóltak. Ezzel a kérdéssel különösen azok az írók és tudósok foglalkoztak, akik a hagyományos értékekhez ragaszkodtak, és nem értettek egyet a nők „felszabadításával", emancipációs küzdelmeivel, munkába állásával. Legtöbben közülük a keresztény életelveket emlegették, mások egyszerűen a „történelmi hagyományokat" vagy a „biológiai sajátosságokat" emelték ki mint a női hivatás indoklásait.

Eötvös József 1857-ben írt, fentebb már említett *A Nővérek* című, kétkötetes regénye több, a nő hivatásáról, rendeltetéséről szóló részletet is tartalmaz. A regény elején például ezt fogalmazta meg a neves oktatáspolitikus: „A férfi, természete szerint, mindig tágasabb kört keres magának s nem értheti a nőt, kit a legdicsőbb czél, ha távol fekszik, hidegen hagy és ki apróságoknak annyi fontosságot tulajdonít; az asszony szűkebb körében kielégítve érzi magát és nem érti a férfit, ha az oly dolgokért lelkesül s oly czéloknak áldozza fel magát, melyek tőle távol esnek."[1602]

1599 A varró-iskolában. *Veréb Jankó*, 1887. január 9. III/2. 14.
1600 *Jászai Mari emlékiratai...* i. m. 186.
1601 Uo. 186.
1602 Eötvös József: *A Nővérek*. I. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv, 1857. 58.

Veréczy Júlia 1861-ben azt írta a magyar nők hivatásáról, hogy az két szóban foglalható össze: a „magyar gazdasszony” fogalmában. A honleányi kötelességekről és háztartási teendőkről vélte úgy, hogy meghatározó jelentőségűek a nő élete szempontjából.[1603]

Beniczky Irma, a már fentebb is idézett többkötetes szerzőnő számos művében szintén azt hangsúlyozta – elődjeihez hasonlóan –, hogy a nőnek igazi hivatása a családban betöltött helye, „…mert arról meg vagyunk győződve, hogy nem a társadalmi és politikai előjogok hiánya az, melyet nélkülöznek, hanem inkább a női hivatás fontosságának tudata. […] …a nő leghelyesebben teljesíti ezen hivatását, ha azon körben marad, melyet a természet és az alkotó számára kijelölt.”[1604] Ez a kör pedig, mint Beniczky és oly sokan mások is kifejtették, az anyaság és a hitvesi szerep. Az írónő is úgy vélte, hogy mivel a nő működési köre nem terjed túl a háztartás, a család és a nevelés feladatain, hasznos volna, ha csak ezzel kapcsolatos dolgokat tanulna (például tápszervegyészetet).[1605] Ugyanakkor leszögezte, hogy a nőnek más színtéren nincs keresnivalója. „Mi czélt érnénk el azzal, ha a nőt, természetes rendeltetése köréből, a nyilvános élet küzdterére helyeznők, ha családi körünkbe hoznók ama heves vitákat, ama kemény és boszúvágyó érzelmeket, melyek a politikai véleménykülönbségek szüleményei? Véleményünk szerint ez nem történhetnék másként, ha csak tökéletesen fel nem forgatjuk a természet törvényeit, melyek szerint a nő az elfogadó, képező, a férfi pedig a teremtő principiumot képviseli. Üdvös lenne-e ezen két principiumot a világ rendszabálya által meghatározott helyeikből elmozdítani és azokat fölcserélni? Azt nehéz lenne elhinni.”[1606] Egy másik könyvében Beniczky Irma nem pusztán házi teendőikre figyelmeztette a nőket, hanem buzdította őket a körülöttük levő világ jobb megismerésére, hogy ledönthessék a velük kapcsolatos előítéleteket. Ez az írónő szerint azért is fontos, mert a női felületesség és egyéb hibák csak évszázadok alatt lesznek kiirthatók.[1607]

Szabó Richárd 1871-ben írt könyvében hasonlóan vélekedett a nők hivatásáról. Levelekből álló művében tág teret szentelt a nők feladatainak. Azt írta, hogy a nőknek nem kell irigyelniük a férfiakat azok munkája miatt, mert jobban járnak, ha otthonukban távol maradnak a cselvetésektől és a nehézségektől, mert fontos az otthon végzett munkájuk is, és így tudják férjeiket buzdítani, vigasztalni, irányítani. Ő is úgy vélte, hogy a nők legfontosabb feladata az anyaság, a gyermeknevelés (amiről a kötet utolsó levelei íródtak).[1608]

1603 Emilia (szerk.): *Magyar nők évkönyve* I. évf. Pest, Engel és Mandello, 1861. 124–130.
1604 Beniczky Irma: *A nők hivatása…* i. m. 9.
1605 Uo. 143.
1606 Uo. 8.
1607 Beniczky Irma: *Gyakorlati széptan…* i. m. 1–23.
1608 Szabó Richard: *Nők világa…* i. m. 107–110.

Az 1880-as évektől kezdve a nő hivatásával kapcsolatos megállapítások egyre szorosabban összefüggtek az oktatásukról, nevelésükről szóló véleményekkel. Szinte nem is lehetséges különválasztani a század utolsó szakaszában a nők feladatairól írott cikkeket, tanulmányokat a képzésükkel, munkavállalásukkal kapcsolatos véleményektől, vitáktól. 1895-ben jelent meg Csáky Albinné szerkesztésében az a kötet, amely több nyomtatott mű között talán a leghívebben tükrözi a századvégi magyar nők gondolatait, lévén a könyv egy cikkválogatás a Mária Dorothea Egyesület legkiemelkedőbb nőtagjainak tollából. A kötetben helyet kaptak olyan ismert és elismert nők írásai, mint például Wohl Janka, Czóbel Minka, Beniczky Irma, Leövey Klára, Geőcze Sarolta, és megszólalt számos, kevéssé ismert személyiség is. A kötetben főként a nőnevelés és a pályaválasztás témáiról jelentek meg tanulmányok, egyenként 2–3 oldal terjedelemben, de előfordultak más országok nőiről szóló tudósítások is, valamint rövid, elmés mondások az egylet nőtagjainak tollából, irodalmi karcolatok, az egyleti élet és a jótékonysági tevékenység leírása is.

A kötetben publikált legtöbb cikkből szinte egybehangzóan csendül ki íróik véleménye: a nő – akkor is, ha tanul vagy munkát vállal – maradjon meg női hivatásánál, ne akarjon férfi lenni, férjével vetélkedni. Wekerle Sándorné például úgy vélte, hogy a társadalmi átalakulások ellenére a nő megmaradt, és meg is kell, hogy maradjon a „családi élet konzerválójának".[1609] Telkes Simonné *A XX. század Évája* című cikkében Senecát idézte, aki nem követte Platónt, hanem azt mondta, hogy „Nőm ne legyen ostoba kékharisnyás, tudjon mindenekelőtt főzni és gyermekeket nevelni." 2000 év telt el, írta a szerző, de alig változott valami.[1610] Seltenreich Lőcsei Emma is úgy vélte, hogy a leány legyen érzelmes, szerény, ne hiú, „minden irányban derék, művelt" honleány, „gyengéd családanya, takarékos és ügyes háziasszony."[1611] Ez a nőeszmény jelenik meg Sebesztha Károly 1892-ben közölt írásában is, kiemelve, hogy a nő természettől rendelt hivatása a férjhez menés, gyermekszülés és nevelés, minden más női szerep szerinte csak kényszerűségből alakul ki, és a nőt boldogtalanná, idegessé, ingerlékennyé teszi.[1612]

Mayer Béla, a keresztény gondolkodó, a századfordulón hasonlóképpen vélekedett a nők hivatásáról. Úgy gondolta, hogy csakis azért vágynak az asszonyok eltérni „első és legtermészetesebb" rendeltetésüktől, vagyis a családban betöltött szerepkörüktől, mert a „népek és nemzetek társadalmi életének fejlődése a természetesség és kereszténység szellemi útjáról" letért.[1613] Ő is, miként sokan mások, főként abban látta a problémák gyökerét, hogy a keresztény értékek megrendültek, az anyagiasság kezdett eluralkodni a világon. Bár e tények felemlege-

1609 Csáky Albinné: *A nőkérdés...* i. m. 7.

1610 Uo. 31.

1611 Uo. 68.

1612 Sebesztha Károly: A nőnevelésről I. *Budapesti Szemle*, 72/191. 1892. 244.

1613 Mayer Béla: *A nőkérdés keresztény szempontból tekintve...* i. m. 6.

tésében nem tévedett, abban igen, hogy ezek pusztán a felszínen zajló jelenségek, folyamatok voltak. A változások igazi háttere sokkal bonyolultabb, okozójuk az az összetett, társadalmi-gazdasági-tudományos mozgatórugókon nyugvó folyamat volt, mely a 19. század végére átalakította Európa és Észak-Amerika képét. Ezeknek a változásoknak a következtében megváltozott az életmód, a szokások, átalakultak és új tartalommal töltődtek meg a hagyományos férfi-női szerepek.

Ide kívánkozik Ignotus egyik írása, amely a *Hét* című lap hasábjain jelent meg 1907-ben, az *Emma asszony levelei* sorozatban, és amelynek nagy sikere volt a századforduló környékén. „Emma” ezúttal Perkins könyvéhez[1614] fűzött kommentárt egyik „levelében”, kifejtve nézeteit az asszonyi hivatásról. Jól ismerte fel az említett változásokat, azt, hogy a női szerepek átformálódóban vannak, és ez a folyamat folytatódni is fog. Ignotus szellemes és csípős stílusában – kapcsolódva Perkins asszony gondolataihoz – a következőket írta: „...lehet, hogy az emberiség fejlődése számára üdvösebb volna, ha a főzést, takarítást és gyereknevelést örökre a nők látnák el, viszont egyéb mesterségre sose eresztenék őket. Lehet – de az nem lehet, hogy ez az utópia eléressék, mert a nők mindjobban unni kezdik ezt a munkát, s nagyrészt az istennek sem akarják tovább ellátni. Ez már most is így van sok helyütt, s még ígyebben lesz majd még több helyütt, míg végre így lesz ez az egész világon, s az emberiségnek gondoskodnia kell majd módokról és intézményekről, hogy lássák el a tisztogatást, a főzést s a gyerektartást anélkül, hogy mindenesetre a nők legyenek a született és kényszerű főző, tisztogató és nevelő személyek.”[1615]

A nők jellemzéséről, a női hivatásról szóló gondolatok zárásaként szeretnénk felelevéníteni néhány érdekességet, melyek a korabeli lapokban megjelentek. Egyrészt olyan kultúrtörténeti apróságok ezek, melyek kétes eredetük ellenére vallanak a 19. századi nőképről, másrészt olyan gúnyos írások, melyek szerzői próbálták nevetségessé tenni a hagyományos szerepkörükből kilépő asszonyokat. Ilyen szerző volt például az az „Igric” álnevet használó újságíró, Tábori Róbert, aki az *Uj Idők* hasábjain rendszeresen közölt cikkeket a nőemancipáció ellen. A termékeny publicista többször vázolta fel olvasói elé a megváltozott szerepkörében mozgó nőt, akinek a képével sehogy sem tudott megbarátkozni. Nem csupán a diplomás, de még a bicikliző nők is irritálták. Egy cikkében például azt írta, hogy őt nem vonzza a diplomás nő, nem tud „félannyira sem lelkesülni érte, mint a családi tűzhely gondozójáért.”[1616] E cikkében egy vízióját vázolta fel, melyet a 20. századba vetített. Úgy vélte, az lesz a női hivatás megcsúfolásának a netovábbja, ha a nők is hadkötelezettség alá esnek majd. Ettől kezdve írása egy képzeletbeli esetről szól, Emma hadnagy és Böske főhadnagy párbajáról.[1617] Szintén Igric kö-

1614 Perkins Gilman i. m.
1615 Ignotus i. m. 274–275.
1616 Párbajozó nők. *Uj Idők*, 1896. szept. 13. II/38. 227.
1617 Uo. 228.

zölte 1897-ben annak az olasz felmérésnek az eredményét, melyet Paola Lombroso tett közzé a nők és férfiak boldogságával kapcsolatosan egy francia lapban. A nők számára fontos értékeket vizsgálva Lombroso „statisztikai számításokat" végzett nőtársai feleletei alapján. Szerinte a nők a fiatalság, szépség, műveltség, szerelem, házasság, anyaság és jólét értékei közül a boldogság szempontjából a műveltséget tartják a legkevesebbre, sőt szerinte a műveletlen nő mindig boldog, ha „testi szenvedés és nyomor nem sanyargatja".[1618] Igric leírása szerint összességében a családi élet rendezettsége teszi a nőket leginkább boldoggá.

Igric és mások néha gunyoros, néha túlzó írásaik miatt összességében nem tekinthetők nőgyűlölőknek. Sokkal inkább arról van szó, hogy ők saját elveikből, a hagyományos értékrendből indultak ki, mikor a nőkről írtak. Valószínűleg hatással voltak azokra, akik a nőt hagyományos szerepei körében próbálták megőrizni, de azokra is, akik emancipációs törekvésekkel léptek fel. Feltételezhető az is, hogy a folyóiratokban megjelent szatírák és karikatúrák készítői sem voltak nőgyűlölők általában, mindössze szórakoztatni akarták olvasóikat – igaz, a nők rovására.

Korabeli vélemények a női munkavállalásról

A sajtótermékek és más, nyomtatott művek alapján megerősíthető, hogy Magyarországon is hasonló folyamatok játszódtak le, mint Európa más országaiban, és a 19. század második felében itt is sokféleképpen vélekedtek a munkát vállaló nőkről, a nők munkavégzési képességeiről és lehetőségeiről. A nyomtatott források bőséges anyaga két jelentősebb csoportra osztható fel: egyrészt olyan cikkek és könyvek jelentek meg, melyek korabeli véleményeket írtak le a nők munkába állásával, munkaképességével kapcsolatosan. Másrészt – főleg olyan, a sajtóban közölt – rövid hírek és tudósítások emelhetők ki, melyek a magyar vagy külföldi helyzetképet, illetve egyedi eseteket mutatták be. Az 1860-as évektől sokasodtak azok az írások, amelyek ezzel a kérdéskörrel foglalkoztak, ami természetesen nem véletlen, hiszen mindez szoros összefüggésben állt a női emancipáció előrehaladásával és a társadalmi-gazdasági átalakulásokkal.

Trefort Ágoston 1864-ben így fogalmazott: „...alig van társadalmi funkció, melynek teljesítésére a nő képes nem volna..."[1619] Veres Pálné Beniczky Hermin legendássá vált írásában – hozzá hasonlóan – 1868-ban azt fejtette ki, hogy a nőknek is joguk van a munkavégzéshez. Ezen megállapítását arra alapozta, hogy a munka eredménye „...a számtalan mechanikai felfedezések és gépek alkalmazása mellett nem annyira a testi erőtől, mint inkább az értelemtől függ."[1620]

1618 A nők boldogságáról. *Uj Idők*, 1897. máj. 30. III/23. 498–500.
1619 Trefort Ágoston: Társadalom. *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1864./10. 73.
1620 Veres Pálné Beniczky Hermin: *Nézetek a női ügy...* i. m. 14.

Ő tehát nem látta akadályát annak, hogy a nők munkába álljanak, sőt úgy gondolta, hogy ezzel előmozdítják az állam jólétét. Ettől az időszaktól kezdve számos neves politikus és író nyilatkozott meg a női munkával kapcsolatosan. Többen próbálkoztak azzal, hogy „feltérképezzék”, mely munkakörök valók a nőknek. (Mindez szorosan összefüggött a nő hivatásáról, életszerepeiről szóló vitákkal, melyeket fentebb ismertettünk.)

Beniczky Irma is kifejtette véleményét erről a témáról. Úgy vélte, hogy miután a nők otthonukban számos munka alól felszabadultak – mivel az üzletekben és vendéglőkben mindent készen beszerezhetnek –, vállalhatnak „külső” munkát. A korábban otthon végzett munkák, mint például a faggyúgyertya-öntés, a szappanfőzés, az ecet és keményítő készítése, a nagy befőzések, a szövés és varrás a századvégre jelentősen visszaszorultak. Beniczky az alábbi munkalehetőségeket sorolta fel: nyomdai állások (fametszés, ötvösi, vésnöki munkák), drágakövek csiszolása, fényképészet, optikai és természettudományos eszközök készítése, pénztárosi és könyvviteli állás, cukrászsegéd és házi cseléd posztja.[1621] (Érdekes, hogy ezen foglalkozások többsége máig sem vált „nőies” szakmává. Beniczky nyilván olyan munkaköröket próbált kigondolni, amelyek fizikai erőfeszítést nem igényeltek, csak odafigyelést, pontosságot és türelmet.)

Az 1871-től megjelent *Nők Lapja* – lévén, hogy a középosztályokhoz szólt – az értelmiségi, tisztviselői pályák megnyitása mellett érvelt.[1622] A *Vasárnapi Ujság* a dualizmus ideje alatt számtalanszor tudósított külföldi nők munkavállalásáról, és kifejezetten támogatta a legkülönösebb igényeket is. Már 1872-ben azt írta: „ha megengedjük, hogy a nők az államban a legterhesebb, legfontosabb funkciókat viselhessék, hogy fejedelmek, királyok legyenek: miért ne engednők meg, hogy alkalmaztathassanak oly állomásokon is, a hol sokkal kevesebb értelmiség követeltetik, melyek sokkal kisebb felelősséggel járnak.”[1623] A továbbiakban az USA példáját idézte, ahol akkoriban a néptanítók kb. 70%-a nő volt, és az államhivatalok viselésén kívül minden pálya nyitva állt előttük. A cikk apropóját az szolgáltatta, hogy kinevezték az első női békebírót is. A cikkíró azonban hozzátette, hogy a női munkakörök bővítése a házasságok csökkenését fogja maga után vonni, hisz így a nők önállóbbak lesznek.[1624] A későbbi években többször utaltak még a lapban Amerikára, például 1873-ban az USA-beli népszámlálási statisztikákból merítettek a lap szerkesztői,[1625] máskor a női ügyvédekről, bankigazgatókról írtak.[1626] Az 1870-es évektől egyre gyakrabban szóltak női orvosokról.

1621 Beniczky Irma: *A nők hivatása...* i. m. 221–225.

1622 Nagyné Sz. K. – Ladányi A.: *Nők az egyetemeken...* i. m. 10.

1623 Igazságszolgáltatás nők által Amerikában. *Vasárnapi Ujság*, 1872. június 2. XIX/22. 267–268.

1624 Uo. 268.

1625 A nők foglalkozása Észak-Amerikában. *Vasárnapi Ujság*, 1873. március 23. XX/12. 144.

1626 A nők, mint ügyvédek. *Vasárnapi Ujság*, 1883. június 10. XXX/23. 372. és Bankigazgató nő. *Vasárnapi Ujság* 1883. július 1. XXX/26. 424.

A magyarországi helyzetről is tudósított a lap, például egy 1876-os kimutatás adatait közölték, mely szerint akkor Magyarországon 171 távirdai alkalmazott volt nő, a legtöbben a fővárosban (38-an). A cikkíró azonban hozzátette, hogy ezek a nők mindannyian rokonai a távirdákban dolgozó valamelyik hivatalnoknak, és azt is megjegyezte, hogy egy-két kivételtől eltekintve, külön termekben dolgoznak.[1627] Az 1890-es években aztán – Baross Gábor minisztersége idején – számos nőt alkalmaztak a postáknál és távirdáknál.[1628]

Somogyi 1879-ben könyve „női életpályák"-ról szóló részében már kifejezetten ajánlotta a távírónői és postamesternői munkakört. A nőkhöz illőnek tartotta még a tanítónői és az orvosi pályát, bár számos „megkötést" javasolt. A tanítónőknek az alábbi területeket: a./ házi tanítóság; b./ gyermekkert (ti. óvoda) vezetése; c./ női kézimunka-tanítás; d./ tanítónői munka a népiskola első két osztályában; e./ kivételes esetekben a közép- és felső leányosztályok vezetése. Az orvosképzést azért tartotta fontosnak, mert szerinte sok nő szégyell férfi orvoshoz menni, ám nem egyetemi képzést ajánlott a lányoknak, hanem „popoláris" oktatási módot, amelyen valószínűleg a bábaképzéshez hasonló dolgot értett.[1629]

A *Nemzeti Nőnevelés* 1880-ban közölte Bánóczi József cikkét a nőkről. Ő azt írta, hogy mivel a társadalom jelentősen átalakult és az élet – főként a városokban – nehezebbé vált, ezért szükséges a nők munkába állása. Számukra valamennyi pályát meg kell nyitni, amihez csak kedvük van. Mindenekelőtt azonban a tanítónők képzését és alkalmazását szorgalmazta.[1630] Ehhez a témához szólt hozzá Liberting Gusztáv is, aki hasonlóan vélekedett.[1631]

Számos helyi lapban – melyek nem pedagógiai lapok voltak – szintén jelentek meg cikkek erről a kérdésről. A *Pécsi Figyelő*ben bizonyos „– K –" például azt írta 1892-ben egy vezércikkben, hogy biztosan nem káros az, ha az iskolákban tanítónőket is alkalmaznak, hiszen ezt több ezer példa támasztja alá más országokban: „Hiába csóválják fejüket a maradiság emberei, hiába mondják képmutatóan:» mi lesz még ebből, ha ez így megy tovább?«", a szerző úgy vélte, a tanítónői pálya ennek ellenére jó lehetőség a nők számára.[1632]

A Csáky Albinné által szerkesztett, fentebb már említett kötet széles körből merített véleményeket a nők munkavállalásával kapcsolatban is. Az 1895-ben megjelent könyvben Wekerle Sándorné például azt írta, hogy bármilyen munkaterületeket foglalnak is el a nők, mindig tekintetbe kell venniük, hogy legfőbb életterük mégis az otthon; a háztartás, illetve a család ellátása a legfőbb köteles-

1627 Nők a távirdáknál. *Vasárnapi Ujság*, 1876. március 12. XXIII/11. 168.

1628 Lásd például: Baross a póstásnőkről. *Pécsi Figyelő*, 1892. január 30. XX/9. 3. és Baranyában új postamestereket neveztek ki... *Pécsi Figyelő*, 1892. február 3. XX/10. 3.

1629 Somogyi Géza: *A nőkérdés...* i. m. 27.

1630 Bánóczi József: A nőkről. *Nemzeti Nőnevelés*, 1880/1. 77–78.

1631 Liberting Gusztáv: A tanítónők kérdéséhez. *Nemzeti Nőnevelés*, 1881/12. 418.

1632 A tanítónő és a nő. *Pécsi Figyelő*, 1892. április 13. XX/30. 1.

ségük.[1633] Sebestyénné Stetina Ilona azt javasolta, hogy minden nőt meg kellene tanítani hímezni, varrni, kertészkedni, és dohánygyárak helyett fehérnemű-gyárakat és kertészeti telepeket kell vidéken építeni.[1634] Telkes Simonné is azt írta a „20. század Évájáról”, hogy „igen nagy hiba, ha a nők erővel ügyvédek, orvosok és államintézők akarnak lenni, kalapot, nadrágot, csizmát hordani...”[1635] Seltenreich Lőcsei Emma is úgy vélte, hogy a nevelőnői, ápolónői, postai, kereskedői és távirdai állások valók a nőknek, de az ügyvédi, orvosi, mérnöki pályáktól óva intette őket.[1636]

A századvég több, a *Nemzeti Nőnevelés* című lap hasábjain megjelent cikk írója is hasonlóképpen fogalmazott. Krompecher Irén például az alábbiakat fejtette ki: „A legújabb kor gazdasági és társadalmi viszonyai szükségessé és lehetővé tették a különféle kereseti pályáknak megnyitását a nők számára. Azonban ki vonná kétségbe, hogy minden munka között a nevelés az a foglalkozás, mely a nő fizikai és szellemi tulajdonságainak leginkább megfelel.”[1637]

Ugyanakkor gyakori volt a Sebesztha Károly által írott gondolatok kifejtése is a századvégen: ő azt gondolta, hogy a nő „szervezetének gyöngesége nem állja ki a versenyt testi munkában a férfival, s ott, hol ily munkák végzésére kényszerűl, például a gyárakban statisztikai adatok bizonyítása szerint, nagyobb halandóságnak van alávetve s gyorsabban pusztul el, mint az erősebb szervezetű férfi; szervezetének azon sajátossága miatt pedig, hogy lényén az érzelmi benyomások uralkodnak, a szellemi tevékenység terén sem versenyezhet a férfival, mivel nem képes az azéhoz hasonló objectiv magaslatra emelkedni”.[1638]

A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Nőnevelési Szakosztályában Beke Manó tartott előadást a női munkakörökről és azok bővítési lehetőségeiről. Azt fogalmazta meg, hogy a hazai szociális viszonyok alakulása tette szükségessé azt, hogy a nők is képesítést nyerjenek szellemi munkával járó foglalkozásokra. Rámutatott arra, hogy több olyan törvény is van, mely valamely állás betöltésével kapcsolatosan úgy fogalmaz, hogy az „állampolgárok” milyen hivatalt tölthetnek be. Mivel ez a fogalom a nőket is magában foglalja, Beke úgy vélte, nem új szellemű törvénykezésre, hanem az emberek gondolkodásmódjának megváltozására van szükség elsősorban ahhoz, hogy a (középosztálybeli) nők különböző pályákon előreléphessenek.[1639] Arról viszont intézkedni kell szerinte, hogy a hivatalba lépő nők akkor is megtarthassák az állásukat, ha férjhez mennek,

1633 *A nőkérdés...* i. m. 8–9.
1634 Uo. 34.
1635 Uo. 31.
1636 Uo. 65.
1637 Krompecher Irén: Anya és nevelőnő. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. február XIX./2. 81.
1638 Sebesztha Károly: A nőnevelésről I. i. m. 243.
1639 Beke Manó: A nők munkakörének kibővítése. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1246–1247.

és nem osztotta azt a véleményt, hogy a dolgozó nők rosszabb anyák és rosszabb feleségek, mint a csakis otthonukban tevékenykedő társaik. „Avagy nem látjuk-e, minő kitünő nők, anyák a családos tanítónők, a családos hivatalnoknők? Lehet-e egyáltalán félteni az anyai szeretetet? Nem várható-e inkább, hogy a magasabb tanulmányokat végzett nők, a kiknek lelkét a tudomány és művészet még jobban kimüveli, férjeiknek jobb feleség és gyermekeiknek jobb anyák lesznek?"[1640] Beke előadásához hozzászólva György Aladár azt mondta, hogy az előző népszámlás azt mutatta, hogy Magyarországon a 30 éven felüli női népesség köréből 970.000 olyan személy van, akinek családon kívül kellett élnie, és közülük soknak önálló kereső tevékenységet is kellett végeznie. Szerinte nem arról van szó, hogy a hozzá hasonló gondolkodásúak azért szeretnék a nők munkakörének kiterjesztését, hogy elvonják a családi élettől, hanem azért, mert ez társadalmi szükséglet, a túlságosan gyors, korábban sosem látott sebességű változások velejárója. Hallatlan lelkesedéssel fejtette ki, hogy a nők munkavállalását ellenzők semmiképp nem lesznek sikeresek, mert az idő nem őket fogja igazolni. Hozzászólását ezekkel a szavakkal fejezte be: „A nők ezreinek bevonása a nagy kultúrmozgalomba [...] nemcsak számszaporodást jelent, hanem új termékenyítő és nemesitő erőinek, a női kedélynek felhasználását. S az a kor, melyet a női kedély és ideálismus aranyoz meg, nemcsak nagyobb, de szebb is lesz, mint a más. Én azt hiszem, hogy a nők jövője emelkedőben van. *(Élénk tetszés és helyeslés.)*"[1641]

Beke Manó és György Aladár lelkesedése csupán a vélemények egyik (a történések által utóbb nagyrészt igazolt) oldalát jelentette. Másrészt számos olyan vélemény jellemezte még a századfordulót is, amelyekből a női munkavégzés miatt érzett aggodalom csendült ki. Az *Uj Idők* című lap egy írása szerint például a katonai sorozásokon látott, lesújtó fizikai állapotú fiatalemberek a nők és gyerekek munkába állása miatt fejlődtek elégtelenül. Felhívta a figyelmet arra, hogy az – akár mezőgazdasági, akár ipari munkáknál – alkalmazott nő szervezete úgy legyöngül, hogy nem lesz képes egészséges utódokat világra hozni.[1642] A lap egy későbbi számában „Igric" a hírlapírásba is „betört" asszonyokat próbálta nevetségessé tenni groteszk írásában. Azon elmélkedett, hogy mi lesz, ha egy-egy kényes interjú kapcsán az újságírónőket is párbajra hívják majd. Ezt írta: „...tény az, hogy a mint a női nem domináló állásra jut a hírlapírásban, a zsurnalisztika hangja nem lesz enyhébb. Sőt ellenkezőleg!" Cikke végén azonban nem csak a nőknek, de férfi újságíró társainak is tükröt tartott: „Hanem azt az egyet meg kell vallani, hogy a női elemmel, ha egyszer kiforrta magát, tetemesen gyarapodik majd a hírlapírás. Élesen megfigyel mindent, jól adja vissza benyomásait, helyesen ítél – mikor a szenvedélye el nem ragadja –, és olyan merész, mint az

1640 Uo. 1250.

1641 Uo. 1251.

1642 S. E.: A satnyuló emberiség. *Uj Idők*, 1897. április 4. III/15. 311.

ujonc, aki a veszély nemtudásából meríti bátorságát. Ezek pedig nagyon figyelemreméltó kvalitások a hírlapirodalomban.”[1643]

Máday Andor, európai hírű jogász fentebb már idézett művében egyértelműen és tömören fogalmazta meg gondolatait a női munkáról. Ezt írta: „Mig a nőnek testi munkára való jogosultságát ugyszólván senkisem vonja kétségbe, s erejét mindenütt alkalmazhatja, ahol csak meg tud felelni elvállalt kötelezettségének [...], addig szellemi képességének érvényesítését a legtöbb társadalmi közösség csak nehezen, lépésenkint teszi neki lehetővé, s a tapasztalás eredményének bevárása helyett előre akarja meghatározni a nőnek szellemi pályákra való alkalmasságát vagy alkalmatlan voltát.”[1644] Máday szerint ezen ok miatt eltérőek a különböző foglalkozású nők céljai: a fizikai munkát végzők a fennálló munkaviszonyok javításáért küzdenek, a szellemi dolgozók viszont a munkához való jogért. Részletesen kifejtette, hogy egyes foglalkozások képviselői mennyi időt fordítanak a munkavégzésre. Az 1896-os bécsi ankét adatait elemezve feltárta, hogy Európában átlagosan napi 7 és 18 óra között volt akkoriban a dolgozó nők munkaideje, és a magyar nőkre vonatkozó adat a felmérések szerint 11–14 óra volt.[1645] (Természetesen Máday taglalta a fizikai és szellemi, ipari és mezőgazdasági munka közötti különbségeket.) Sok kortársához hasonlóan ő is leírta, hogy véleménye szerint mely munkakörök valók a nőknek. Többek között megemlítette a nő- és gyermekgyógyászatot, a kereskedelmi pályákat, az óvónői hivatást és a postai alkalmazást. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy számos munkakör rendkívülien veszélyezteti a nők egészségét, és betegségekhez (például tüdővészhez), korai halálozáshoz vezetnek. Ilyennek tartotta a legtöbb olyan iparágat, ahol nőket alkalmaztak, például a textilipart, selyemipart, gyufagyártást, szalmakalap-készítést, ruhanemű-fehérítést, üvegcsiszolást, éterikus olajok előállítását stb.[1646] Több pontban összefoglalta a védelmi intézkedések körét, melyek között nem csupán a biztosítás és oktatás szerepelt, de az élet- és munkaviszonyok javítása, a munkaközvetítés, a gyülekezési és egyesülési jog is. Egyik kortársa, aki a keresztény eszményeknek megfelelően vélekedett a nőkérdésről, a nők munkábaállásáról, elég sajátosan érvelt a nők iskoláztatása ellen. Egyrészt úgy vélte, ez sem a nőknek, sem a társadalomnak nem fog használni, és már különben is túl sok férfi tanul![1647]

Wilhelm Franciska 1903-ban úgy vélte, a mezőgazdasági munkákba kell jelentős mértékben bevonni a nőket, mert ez emelheti magasra Magyarországot. Szerinte ezért főleg kertészkedésre kell oktatni a lányokat.[1648] Egy, ugyanebben

1643 Asszonyok a hírlapírásban. *Uj Idők*, 1898. február 13. IV/7. 139–140.
1644 Máday Andor i. m. 5.
1645 Uo. 32–33.
1646 Máday Andor i. m. 56–58.
1647 Mayer Béla i. m. 15.
1648 Wilhelm Franciska: *Gyakorlati irányok a nőnevelés terén.* Budapest, 1903. 3–4.

az évben a lányok munkára neveléséről megjelent másik írás szerint a társadalmi bajok gyógyítása elsősorban a lányok helyes nevelésétől függ.[1649] A szerző szerint a lányoknak is éppúgy joguk van a tanuláshoz, mint a fiúknak, de nem azért, hogy dolgozó nőként függetleníthessék majd sorsukat a férfiakétól és versenyezhessenek velük, hanem azért, mert „tanulás és művelődés nélkül az ember nem ember".[1650] 1904-ben a *Nemzeti Nőnevelés* egyik írása[1651] részletesen foglalkozott a hazai és külföldi női munkavállalással. A szerző, Tutsekné Bexheft Lilly azt írta, hogy a nők – jóllehet vannak még számukra elérhetetlen pályák – elérték azt, hogy dolgozhatnak, ha akarnak. Ugyanakkor kifejtette, hogy sokan gondolkodnak még úgy Magyarországon, hogy a nők csak akkor dolgozzanak, ha másképpen nem tudnak megélni, és példaként hozta a győri római katolikus önkormányzati hatóságot, amely olyan döntést hozott, hogy a tanítónőket férjhezmenetel esetén elbocsátják az állásukból.[1652] A nők előtt széles körűen megnyitott pályák esetében Norvégiára, az USA-ra, Franciaországra és Hollandiára utalt, kiemelve, hogy még jogi képesítést kívánó (ügyvédi, tisztviselői) állásokat is betölthetnek nők, és olyan több országot említve, ahol (Magyarországot is beleértve) orvosok és gyógyszerészek is lehetnek nők. Bár elismerte, hogy az asszonyok örökszép hivatása és fontos munkája a gyermeknevelés, a cikkíró hangsúlyozta, hogy „minden embernek más az ízlése, mások a hajlamai, minden asszony egymástól különböző körülmények között él. S mint a férfiaknak, legyen szabad az asszonyoknak is szabadon megválasztani azt a munkát, amit végezni akarnak. Ezt a szabadságot, ezt a szellemi teljes függetlenséget megteremteni, a nőkérdés ideális célja..."[1653] Tutsekné kiemelte még azt is, hogy remélhetőleg csak a munkavállaló nők első generációját érinti az a probléma, hogy a férfiakéval megegyező munkakörökben csekélyebb bért kapnak.

1905-ben Harkányi Ede nagyon szellemesen fogalmazott könyvében a női munkavállalással kapcsolatosan. Furcsa párhuzamokat állított különböző engedélyezett és „tiltott" munkák között, így téve nevetségessé kora maradi gondolkodóit. Azt írta például, hogy míg a nők orvosnők lehetnek, addig telekkönyv és adókimutatás nem kerülhet a kezükbe; autóikkal embereket gázolhatnak, de ipari üzemek motorjait nem vezethetik; kávéházba mehetnek erkölcstelen emberek közé, de nem tanulhatnak együtt a fiúkkal latint és mennyiségtant stb.[1654]

1649 Straub L. Gyula: Leányaink nevelése és pályaválasztása I. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. máj. XXIV/V. 209.

1650 Uo. 210.

1651 Tutsekné Bexheft Lilly: A nők munkaköre nálunk és külföldön. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. XXV/2. 98–103.

1652 Uo. 99.

1653 Uo. 103.

1654 Harkányi Ede: *A holnap asszonyai.* Budapest, Politzer, 1905. 135.

A Feministák Egyesülete egyik 1906-ban tartott ülésének jegyzőkönyve szerint az alábbi pályákat ajánlották – megjegyzésekkel – a nőknek: orvosi állás (vidéken); gyógyszerész (csak tőkével rendelkező nőknek); tanári (csak elhivatottaknak és tehetségeseknek), tanítói, nevelőnői, óvónői, gyermekgondozónői pálya; betegápolás; postai alkalmazott; állami és magántisztviselő, gépkezelő (gépírás, gyorsírás, idegen nyelv ismerete, általános műveltség); iparművészet; fényképészet; szabóság, divatcikkek, kalapdíszítés; háztartási munkák; virág- és tájkertészet, parkdíszítés, virágkötés; gyümölcstermelés- és konzerválás.[1655]

1909-ben a *Nemzeti Nőnevelés A kenyérkereső családanyákról*[1656] szóló cikke azt foglalta össze, hogy a 20. század elején a vita már kevéssé arról folyt Magyarországon, hogy léphet-e otthonán kívüli (kenyérkereső) pályákra a nő, inkább arról, hogy mi a helyes álláspont az édesanyák munkavállalásával kapcsolatosan. Ahogyan a szerző, Martos Ágostonné fogalmazott, akkoriban még a mérsékelt feminizmus hívei is úgy gondolták, hogy a gyermeket nevelő anyák ne dolgozzanak, ám véleménye szerint ez csak akkor lehetséges, ha a család ily módon is megfelelő anyagi biztonságban van, ez azonban sokszor nem teljesül: „Mivel azonban a gazdasági viszonyok ahelyett, hogy javulnának, napról-napra rosszabbodnak és mindinkább kisebb azon férfiak száma, kik biztosított anyagi körülmények között alapíthatnának családot, így tehát kialakult a haladó kor egy újabb típusa: a kenyérkereső feleségek és anyák osztálya.”[1657] A szerző úgy fogalmazott, hogy a munkát vállaló nőnek mindig mérlegelnie kell, hogy több hasznot hoz-e a családja számára az, ha az otthonán kívül dolgozik, és mindig megnyugtatóan meg kell oldania gyermekei, háztartása felügyeletét, ha mégis munkába áll. Példaként olyan „fővárosi tanítónőket” említett a cikk, akikről „köztudomású, hogy kiváló lelkesedéssel és pontossággal működnek pályájukon. E mellett [...] ezen asszonyok háztartása mintaszerű. Lakásuk egyszerű, de csín- és tisztaság uralkodik benne, gyermekeik egészségesek, jól ápoltak, rendhez és tisztasághoz vannak szoktatva, a család asztalára mindenkor otthon készített tápláló és ízletes ételek kerülnek és a férjeknek vajmi ritkán van alkalmuk az asztalnál elégedetlenségnek kifejezést adni...”[1658] (Figyelemre méltó részlete a 12 pontban tanácsokat is megfogalmazó cikknek, hogy a szerző csakis cseléd alkalmazásával vélte megoldhatónak azt, hogy egy családanya dolgozzon!)

A *Nemzeti Nőnevelés* egyik 1911-es számában megjelent egy, a szülőkhöz intézett írás[1659] a leányok munkára neveléséről, az alcím a cikkel kapcsolatosan

1655 MOLT, P999, Fem. Egyes., jegyzőkönyv, 1. tétel, 1. cs. 1906–49. – 1906. jún. 16.

1656 Martos Ágostonné: A kenyérkereső családanyákról. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. április–május XXX/IV-V. 187–193.

1657 Uo. 189.

1658 Uo. 192–193.

1659 Bittenbinder Miklós: A leányok munkára való neveléséről. Parainezis a szülőkhöz. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. szeptember–október XXXII/VII–VIII. 298–305.

a *parainezis* műfaji meghatározást adta. Az írás bevezető gondolata az, hogy az emberiség boldogsága az emberek munkálkodásától függ, emiatt fontos, hogy a lányokat is munkára kell nevelni. Bár a szerző szerint a lustaság minden ember veleszületett (!) sajátossága, azt körültekintő és céltudatos szoktatással le lehet győzni. „Szoktassuk leányainkat arra, hogy mindig legyen valami dolguk, szellemüket mindig foglalkoztassák valami hasznos, jó, nemes munkával. [...] Szoktassuk őket arra, hogy kedvvel dolgozzanak, de ne vigyék túlságba azt”[1660] – ilyen, és számos hasonló tanácsot fogalmazott meg a szerző, leírva azt is, hogy mely dolgok vonják el a szorgoskodástól a lányokat (például a hiúság, a kényeskedés, a silány művek olvasása stb.) Ugyanebben az évben *A magyar nő elhanyagolt kereseti forrásai* című cikkében[1661] Komáromy Erzsébet azokat a munkalehetőségeket vette számba, amelyek kifejezetten nőknek valók, valami miatt mégsem becsülik őket sokra a szülők. Kiemelten említette a szerző a cselédállásokat, amelyeket betöltve szerinte a lányok sokat tanulhatnak, és igen hasznossá tehetik magukat. Arról, hogy pontosan milyen szakma is való a nőknek, ezt írta: „az [...], amely megfelel egyéni, fizikai erejének, szellemi tehetségének, leküzdhetetlen hajlamának, az, amely e mellett relatif bőséges jövedelmet igér, amely pályán még kevsen vannak, amely nemzetgazdasági szempontból is nagy haszonnal jár; amelynek gyakorlásában örömét leli, amely az élet nehéz körülményeiben érdekessége által figyelmét annyira leköti, hogy egyben megvigasztalja.”[1662] Hozzátette még mindehhez azt, hogy mennyire fontos a szülők példaadása, illetve az a szempont, hogy a feleség és édesanya lehetőleg olyan munkát végezzen, amit házon belül is el tud látni, vagy ha ez nem lehetséges, akkor ragaszkodjon a kötetlen munkaidőhöz és kerülje a túl fárasztó, illetve az éjszakai munkát. Több kortársához hasonlóan megoldásnak tartotta volna a háziipar fejlesztését, melytől még azt is remélte, hogy megfékezi a tengerentúlra irányuló kivándorlási hullámot és a (külföldre irányuló) női prostitúciót.[1663] Írása végén pedig már az egész magyar nemzetgazdaság átalakítására vonatkozó ötleteket fogalmazott meg, kiemelve a magyar kivitel növelését és a behozatal leszorítását, illetve a magyar áruk védelmét, Magyar Házak létrehozását a külföldi cikkeket forgalmazó nagyáruházak helyett, sőt, még az ország 283 polgári leányiskolájától is azt kívánta, hogy nyissanak magyar termékeket árusító boltokat.

Az első világháború kirobbanása aztán gyökeresen megváltoztatta a nők munkavégzéséről szóló véleményeket. A kórházakban már nem volt többé kérdéses, gyógyíthatnak-e a nők, az iskolából behívott férfi tanítók helyére is nagy számban alkalmaztak nőket. Asszonyok kerültek olyan állásokba is, ahol korább-

1660 Uo. 304.

1661 Komáromy Erzsébet: A magyar nő elhanyagolt kereseti forrásai. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. november–december XXXII/IX–X. 403–411.

1662 Uo. 406.

1663 Uo. 408.

ban esetleg elvétve foglalkoztatták őket. A korabeli képes folyóiratok eleinte fotókat is közöltek egy-egy „meghökkentő” esetről (a *Vasárnapi Újság* 1914 nyarán például utcaseprőnőt és villamoskalauz-nőket mutatott be[1664]), később azonban mindez teljesen megszokottá vált.

Nők ábrázolása a korabeli karikatúrákon

Karikatúrák a divatos és emancipált nőkről az újkorban

A történelem során mérhetetlenül sok olyan képi emlék keletkezett, amelyek a női élet (benne a leánynevelés) valamely részletét ábrázolják, így fontos forrásai magának a nőtörténetnek is. Az utóbbi évtizedekben sokat fejlődött ikonográfiai-ikonológiai kutatások fontos tématerülete ezeknek a kútfőknek az elemzése.[1665] A 18–20. századi nőtörténet és lánynevelés-történet kutatása során is számtalan képi és tárgyi forrással találkoztam. Ezek egyik, nagyon fontos csoportja a nőket ábrázoló művészeti alkotások (például festmények, grafikák, metszetek, szobrok stb.) együttese. Az általam vizsgált tématerületek közül például különösen sok olyan nőábrázolás maradt fenn, mely olvasó nőt mutat be. A fotográfia megjelenésének hajnalától gyakran szerepeltek lányok, nők világszerte a fényképeken is. Ezeken belül a portré- és családi fotók nagy együttese éppúgy fontos forrás, mint például az általunk is tanulmányozott, a leányiskolák, internátusok belső világát, mindennapi életét, illetve épületeit, belső tereit bemutató – nem ritkán a korabeli sajtótermékekben is közölt – fényképek. Megszámlálhatatlanul sok képi ábrázolás maradt ránk továbbá az egykor élt híres női egyéniségekről, és kiemelkedően gazdag a divatképek anyaga is.

Kutatásaim során kiemelt figyelmet fordítottam a nő- és leánynevelástörténet egyik sajátos képi forráscsoportjára, a karikatúrák összegyűjtésére és bemutatására.[1666] Ezek szaporodása Európa-szerte a mind jobban kibontakozó lapkiadáshoz kapcsolódott. Jóllehet humorisztikus ábrázolások már a korábbi időszakban is nagy számban keletkeztek, az 1830-as évektől kezdve – Fábri Anna kifejezésével élve – „diadalútjára indult el”[1667] a szatirikus rajz, és a század

1664 *Vasárnapi Ujság*, 1914. augusztus 23. 61/34. 668.

1665 Az ilyen kutatásokról lásd például az alábbi, hazánkban kiadott, igen témagazdag köteteket: Kiss, Attila – Szőnyi, György Endre (eds., 2008): *The Iconology of Gender. I. Traditions & Historical Perspectives. II. Gendered Representations in Cultural Practices.* Papers in English & American Studies XV., Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2008.

1666 A témával kapcsolatos kutatási eredmények eddig igen gyérek. Lásd például az alábbi munkákat: Siklóssy László: A feminizmus karikaturában. In: *A Pesti Hirlap 1928 évi kincsesháza.* Budapest, Légrády testvérek, 1928. 193–197.; Fabó Edit: Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái. In: *A nők világa...* i. m. 313–337.

1667 Fábri Anna: *Az irodalom magánélete...* i. m. 625.

1860-as, 1870-es éveire Magyarországon is megszülettek azok az önálló élclapok,[1668] amelyeknek a sikere egyrészt éppen a kortársak számára sokatmondó és érdekes, az utókor számára gyakran inkább talányos és nehezen értelmezhető karikaturisztikus rajzoknak köszönhető. Hazánkban a *Borsszem Jankó,*[1669] az *Üstökös*, a *Veréb Jankó* és más lapok mellett az olyan hetilapok, mint például az *Uj Idők* vagy a *Vasárnapi Ujság* is közöltek a társadalmi, politikai eseményekkel, jelenségekkel összefüggő szatirikus rajzokat.

A nő korabeli megítélése sem csupán a régi újságokból és könyvekből vett szövegek segítségével ismerhető meg: alakja „rekonstruálható" a rajzok, karikatúrák tanulmányozásával is. Ezekről már több egykori szerző is világosan leírta, hogy miként születtek, mint például a következő cikk írója is: „Volt idő, mikor a nőkérdésről az emberek mindig bizonyos malíciával beszéltek. Nőkérdésnek nevezték, hogy az asszonyok cigarettázzanak-e a szalónban, vagy plane nyilvános helyeken, hogy a bicikli dressük a férfi ruhák szabása szerint készülhet-e s hogy joguk van-e, mondjuk, keményített vászongallért és kézelőt viselni. Ezek a komoly gondok aggasztották a férfiakat, és igen nevetségesnek találták az emancipált asszonyok sikerült karikatúráit."[1670]

A karikatúrák több csoportra oszthatók. Az ábrázolások egyik gyakori témája volt (már a középkortól kezdve!) a női ruha, a női divat. Az abroncsos szoknya, a fűző, a turnűr, a kalapok és frizurák kifigurázása állandóan megihlette a rajzolókat, akik a női külsőt, azaz a külsőségekre túl sokat adó nőt tették így mulatságossá.[1671] (Lásd erről: 1. kép[1672] és 2. kép.[1673])

A századforduló másik vissza-visszatérő témája volt az „emancipált nő" alakja. Puszta ránézésre is szembeötlő, hogy a nőábrázolások mennyire hasonlóak voltak a magyar, olasz, angol, német és egyéb újságokban. A korabeli tusrajzokon, grafikákon az „emancipált nő" – bár divatos ruhát és frizurát visel – számos férfias vonással és kellékkel rendelkezik (cvikker, kalap stb.). Ami még ennél is szembetűnőbb, hogy rendkívül „férfias" dolgokat cselekszik: egy 1881-es olasz rajzon dohányzik, kávézik és újságot olvas (természetesen *Emancipáció* címűt...) (3. kép[1674]); egy 1882-es angol lapban egy német hölgy ír, olvas, politi-

1668 Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében.* Budapest, Corvina Kiadó, 1983.

1669 Digitalizált változata: http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=01338 (A letöltés időpontja: 2018.07.03.)

1670 Tutsekné Bexheft Lilly: A nők munkaköre nálunk és külföldön. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. XXV/2. 98.

1671 Lásd: Kybalová, Ludmila – Herbenová, Olga – Lamarová, Milena: *Képes divattörténet.* Budapest, Corvina Kiadó, 1977.

1672 Du Gout hercegnő ragyogó toalettje (1780-ban keletkezett francia divat-karikatúra). In: Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur*. München, Langen, 1907. 9.

1673 Az elveszett turnűr. *Veréb Jankó*, 1887. február 27. III./9. 67.

1674 Az emancipált nő humoros ábrázolása egy olasz lapban. In: *Le donne in Europa...* i. m. 174.

1.

2.

— Nem vesztette el nagysád valamijét a nőegylet közvacsoráján? mert én találtam ám valamit!

— Karpereczem, fülbevalóm, melltüm s minden egyéb értékes holmim megvan; a mit elvesztettem csekélység lehet.

— Az ám, csekélység?! Akkora, mint egy *madracz!!!*

zál, szivarozik, annyira, hogy észre sem veszi, amint kutyája széttépi divatjamúlt ruhája alját... (4. kép[1675])

A *Borsszem Jankó* című hazai humorisztikus lap több számában is rajzok és szöveges leírások tették nevetségessé a jogaikért fellépő nőket.[1676] A következő oldalon közölt 5. kép, amely a lap egyik 1870-es számában jelent meg, egy, a lapban visszatérően szereplő „honleány” Lengenádfalvy Kotlik Zirzabella „alakját” ábrázolja, aki éppen levelet ír Egloffstein Amália bárónőhöz (a *Nők Lapja* című újság későbbi alapítójához). A tulipános végű lúdtolla ellenére is csúnyácskának ábrázolt „honleány” az alábbi gondolatokat „tette közzé” a báróné felhívására: „Vannak férfiak, kik főznek, sütnek és varrnak. Lesznek nők, kik lőnek, isznak és káromkodnak. Nemde? Igen, óh igen. Hah, milyen elégtétel lesz rám nézve, ha imádott Boldizsárom fog gyermekágyban feküdni míg én emancipáltan a szeme közé pipázandhatok. A megmamásult papa – a megpipásult mama: ez legyen jelszónk.”[1677]

1675 Német emancipált nő egy angol karikatúrán. In: Uo. 175.

1676 A humorisztikus lap más, például női lapokat is kigúnyoló írásairól lásd az alábbi tanulmányt: Fabó Edit: Alapos lapparódiák. In: *Évek és színek...* i. m. 205–212.

1677 Honleányi levél Egloffstein bárónéhez. *Borsszem Jankó*, 1870. december 11. 3. évf. 154. sz. 525.

3.

4.

A *Borsszem Jankó* gúnyos hangvételű „honleányi levelének" megfogalmazója talán nem is gondolt arra, hogy a nőies tevékenységekkel miféle „férfias" cselekedeteket állított szembe: a háztartást vezető, anyai hivatását betöltő nőkkel szemben a cikk (és sok más, hasonló tartalmú írás és kép) szerint az italozó, káromkodó, háborúzó férfiakat ábrázolta. Az *Uj Idők* egy 1898-as, Faragó József által készített karikatúráján pedig még több „férfias" tevékenység közepette láthatjuk a nőt. Biliárdozik, iszik, parancsolgat és dohányzik, kártyázik, újságot olvas. Tulajdonképpen csak a szoknyája különböztetné meg a férfiaktól, ha nem lenne mellén egy szopó kisgyermek. (6. kép[1678])

5.

Lengenádfalvay Kotlik Zirzabella

[1678] Faragó József karikatúrája: Asszonyok klubja. *Uj Idők*, 1898. december 18. IV./51. 545.

6.

7.

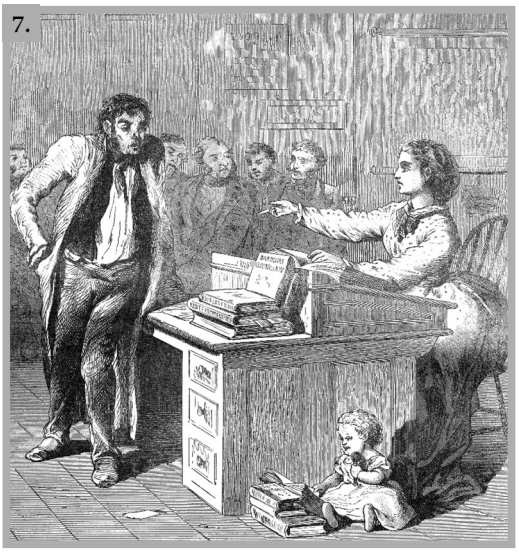

A gyermek az egyik 1872-es magyar lapban ábrázolt, amerikai hölgy mellett is ott ült már, míg ő éppen bírósági tárgyalást vezet. Hazánkban akkoriban az efféle foglalkozás nők számára elképzelhetetlen volt. (7. kép[1679]) Több karikatúra fejezte ki azt a közvélekedést is, hogy az emancipált nők nem lesznek jó anyák, és gyermekeiket egyáltalán nem fogják szoptatni (ha véletlenül szülnek). A régi és az új Athént mutatja be az a német karikatúra, amely a 19. század vége körül keletkezett, és a természetes, anyatejes táplálást állítja szembe a 'modern', (gyógy)tápszeres babaetetéssel. (8. kép[1680])

Jól látszik tehát e karikatúrákon, hogy a korabeli közvélemény miként gondolkodott az emancipált nőkről. Számos olyan helyzetben ábrázolták őket, amely szituációk a férfiaknak sem váltak dicséretére. Sok képen látható a gyermek mint élő felkiáltójel a nőmozgalom aktivistái előtt. A nőemancipációs törekvések ellen fellépő újságírók és rajzolók kezében mindig az egyik legfontosabb ütőkártyát jelentette a gyermek sorsa feletti aggódás. A rajzolók véleménye szerint a feministák elveszítik nőies vonásaikat, nem törődnek gyerekeikkel, ru-

1679 Női békebíró Amerikában. *Vasárnapi Ujság*, 1872. június 2. XIX./22. 268.

1680 Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m. 126.

8.

Lebensbilder aus Alt-Athen und Isar-Athen: Die Ernährung
110 u. 111. A. Oberländer

házatukkal és nagyon csúnyák. Ezzel a negatív nőábrázolással a rajzokon és az írásokban szembeállították a légies, nőies, szép és bájos nő alakját, aki anya és feleség, és nincs „megrontva" az emancipátorok szellemiségével. Egyes írásokból is kiderül az, amit a rajzok is sugallnak, hogy csak „csúnya" nők és vénlányok lesznek a női jogok szószólóivá, mert a szép nők férjhez mennek, és férjük oltalmán kívül nincs szükségük „jogokra".

Gellér Katalin egyik tanulmánya részletes leírást adott arról, hogy az életreform-mozgalom hazai vezéralakja, Nagy Sándor hogyan gondolkodott az emancipált nőkről, és hogyan fejezte ki képi formában is erről való elképzeléseit. A kutatónő az alábbiakat írta: „Az emancipált nőről Nagy Sándornak sem volt jobb véleménye, mint a kortárs külföldi művészeknek, akik az új nőtípust általában férfias ruhában, cigarettázva és könyvekkel körülvéve ábrázolták. Frances Benjamin Johnson (1864–1952) önarckép fotóján keresztbe tett lábbal ülő, söröskupát tartó, cigarettázó nőt látunk, melyet Albert Morrow (1863–1927) *Az új nő* című (1897) plakátján kissé átformálva átvett. Nagy Sándor 1905 körül készült egyik gúnyrajzán a kezét férfiasan zsebre vágó, cigarettázó nőalakkal szemben a férfi figura szoptatja a gyermeket bizarr módon, a fejére helyezett emlőkből."[1681]

1681 Gellér Katalin: Nők a művészetben. Festőnők a gödöllői művésztelepen. *Rubicon*, 2007. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nokerdes_a_muveszetben_festonok_a_godolloi_muvesztelepen/ (A letöltés ideje: 2018.07.10.) (A szövegben említett fotó és plakát több virtuális tárhelyen is megtekinthető.)

Gúnyrajzok a tanuló nőkről

A karikatúrák között külön csoportot alkotnak a tanuló (tanulni vágyó), magukat művelő lányokról, nőkről készült korabeli gúnyrajzok. Egy 19. század végén készült német karikatúra készítője (a fentebb már említett „régi és modern Athén” rajzsorozat darabjaként) összevetette a nőnevelés hagyományos (háziasszonyi szerepekre felkészítő) eszményeit az új, magán-nevelőintézetbe járó lányok képével, akik divatos ruháikban járni is alig tudnak, és a kép felirata szerint (mint a században közülük oly sokan) zenét tanulnak. (9. kép[1682])

A leánygimnáziumok megnyitását, a lányok érettségi vizsgára bocsátását is számos gúnyrajz kísérte több országban, így hazánkban is. Az alábbi, a századvégen született rajz nem csupán az érettségi vizsgára vágyakozó nőket, hanem a gimnáziumi tanulás lehetőségét és több egyetemi kart előttük megnyitó Wlassics Gyula kultuszminisztert is kifigurázta. (10. kép[1683])

Az egyetemekre lépő nők még inkább a gúnyrajzok célpontjai voltak. Egy 1901-ben (az első német egyetem nők előtt történt megnyitását követően) született német karikatúrán a bemutatott medika nem csupán csúnya (mint a tanult és emancipált nők mind a legtöbb korabeli gúnyrajzon), hanem butácska is, aki

9.

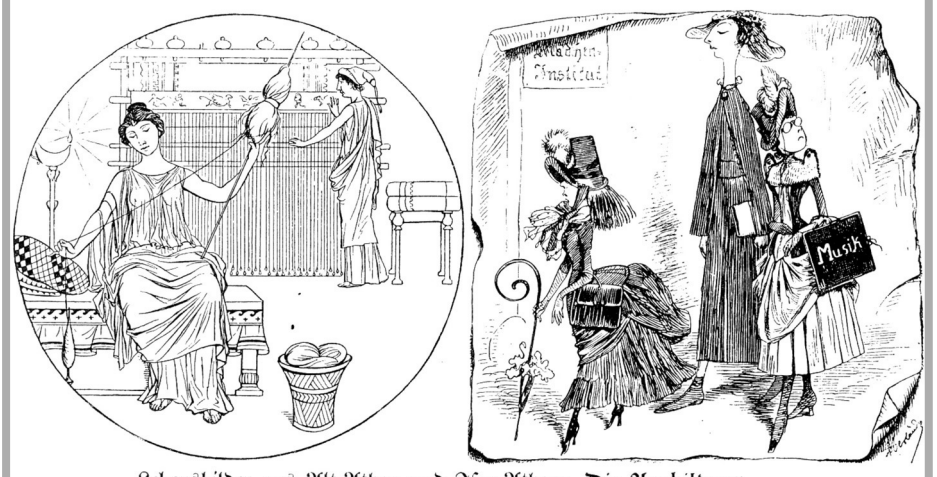

Lebensbilder aus Alt-Athen und Isar-Athen: **Die Ausbildung**
112 u. 113. A. Oberländer

1682 Német karikatúra a régi és új nőnevelési eszményekről. Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m. 127.

1683 Faragó József: A leánygimnázium felavatása. *Uj Idők*, 1896. december 20. II./52. 536.

10.

11.

„Kandidatin, sagen Sie mir, was fällt Ihnen an der Patientin auf?“ — „Daß das Mensch einen seidenen Unterrock anhat.“

Frauenstudium

Thomas Theodor Heine. Simplizissimus 1901

12.

— Épen országgyülésből jövök. Gaston reizend beszélt!
— Mit mondott?
— Érti is valaki azt az unalmas politikát!

REGGEL.

13.

— Ejnye! Azt álmodtam, hogy én vagyok az Ausztria, s hogy senki sem akar a kabinetembe lépni. No, soha sem olvasok többé politikát.

nem tud kilépni női mivoltából, hiszen a vizsgálatra elé lépő páciensen nem a betegség tüneteit kutatja, hanem a ruházatára tesz megjegyzést. (11. kép[1684])

Karikatúrák sora tette nevetségessé a leányok testnevelését és a nők sporttevékenységeit is a századforduló táján. Továbbá külön csoportját alkották a karikatúráknak azok a rajzok, amelyek a politikával foglalkozó nők felett gúnyolódtak. Ezek egyértelmű üzenete az volt, hogy a nőknek nem való a politizálás, a közügyekkel való foglalkozás, hiszen ahhoz nem értenek, attól rémálmaik lesznek, az untatja őket. (12. kép[1685] és 13. kép[1686])

A lánynevelés- és nőtörténet karikatúrák, humorisztikus írások segítségével megragadható fejlődési jellegzetességeit, az általánosan használt képi sémákat próbáltam a fentiekben felvillantani. Ezekből kiderül, hogy az emancipált nőket férfiasnak és csúnyának ábrázolták, összevetették a régi korok „hagyományos” női szerepeinél megmaradó, bájos nőalakjaival, és a rajzok jelentős részén ábrázolták a gyermeket, mint a nő anyai szerepére figyelmeztető „szimbólumot”, akinek a lelkiismeretes felneveléséről a tudományokkal, tanulással, női jogokkal foglalkozó nők lemondanak. A téma átfogó, részletes elemzéséhez természetesen még számos ábrázolás összegyűjtése szükséges, hogy azokat csoportosítva, tipizálva fejthessem ki minderről részletesebb és árnyaltabb, pontosabb véleményemet.

1684 Thomas Theodor Heine karikatúrája a *Simplicissimus* című lap egyik 1901-es számában. Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m. 152–153. között

1685 Országházi rajzolatok II. *Borsszem Jankó*, 1870. február 20. 3. évf. 112. sz. 83.

1686 Reggel. *Borsszem Jankó*, 1870. április 10. 3. évf. 119. sz. 159.

A LÁNYOK ALSÓFOKÚ ISKOLÁZTATÁSA A 19. SZÁZADBAN

Országos rendelkezések a század elején

Az 1806-os *II. Ratio educationis* külön fejezetet tartalmazott a lánynevelésről *(VII. De Institutis Puellaribus)*, ami nem kis részben éppen a Brunszvik Antal-vezette Közoktatási Bizottság korábbi munkájának volt köszönhető. Ebben a szabályzatban előirányozták a fiúk és lányok lehetőség szerinti különválasztott nevelését, ám a benne foglalt javaslatok sokáig nem váltak valóra a napi gyakorlatban. Jellemző sajátossága a dokumentumnak, hogy szerzői társadalmi hovatartozástól függően próbálták tartalommal megtölteni az iskolai képzést. (Ez a fiúk esetében is így volt.) A „népből származó" lányoknak a hittan, az olvasás, az írás, az anyanyelv, a számtan és társadalmi helyzetüknek megfelelő munkavégzés szerepelt kötelező tananyagként.[1687] A polgári származású vagy közepes vagyoni helyzetű nemesi családok leánygyermekei számára a dokumentum ezt írta elő: „azokat hittanra, erkölcstanra, az evangéliumok magyarázatára, a magyar történelem nyomtatott vagy írott anyanyelvű szövegének olvasására, a szabatos írás szabályai szerinti írásra, számtanra és a bibliai történetekre kell tanítani, valamint a társadalmi helyzetüknek megfelelő ház körüli munkára".[1688] A kiváló családok leányai számára pedig az alábbiakat írták elő: „hittan, kötelességek az Istennel, az uralkodóval, a szülőkkel, a rokonokkal és saját magukkal szemben; erkölcstan, ügyelve a becsület és az illem határaira; magyar, német és francia nyelvű nyomtatott vagy írott művek olvasása; a szabatos írás tudománya a helyesírás szabályaira alapozva; számtan, bibliai történetek; Magyarország és a hozzá tartozó országok történelme, ezek földrajzával együtt; végül női munkatevékenységek e leányok nemesi rendjét és jövendő társadalmi helyzetét figyelembe véve".[1689] Az apácarendek által

1687 Magyarország és a társországok átfogó iskolai oktatási-nevelési rendszere (1806) 32.§. In: *Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Ford., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 242.

1688 33. §, Uo. 242.

1689 34.§, Uo., 242.

fenntartott leányiskolák vonatkozásában azonban a II. Ratio annyi változtatást kívánt a korábbi század végének állapotaihoz képest, hogy magyar nyelven tudó apácákat is alkalmazzanak, a korszak körülményeit tekintve azonban ez sem volt jelentéktelen előírás. Nem történt viszont valódi intézkedés a Brunszvik-féle bizottság tanítónő-képzőkre vonatkozó terveit illetően, így további fél évszázadra volt szükség, hogy ez a terv valóra váljon.

Az 1825–1827. évi országgyűlés tanügyi bizottsága legjelentősebb határozatait az *Opinio Excelsæ Regnicolaris*ban fogalmazta meg, benne a lánynevelésel kapcsolatosan azt az álláspontot, hogy a lányoknak is legyen kötelező a magyar nyelv, ez azonban akkor nem teljesült. Az *Opinio* nyomán a vármegyéktől számos javaslat érkezett az 1832–1836-os országgyűlésre, köztük a lánynevelésről megfogalmazott tapasztalatok és javaslatok is, jelentős előrelépés azonban nem történt. Később, 1843-ban a Helytartótanács Mednyánszky Alajost bízta meg azzal, hogy a közoktatás reformtervezetét kidolgozza, és ő ebben részletesen kitért a lánynevelésre is, kidolgozta a lányiskolák háromféle típusát, és leírta azt a korábban is hangoztatott elvet, hogy külön kell választani a fiú- és lányiskolákat. 1844-ben a király jóváhagyta ugyan a Mednyánszky által javasolt leányiskolai szerkezetet, de a magyar nyelv általános tanítását nem.[1690] A korszak iskolaszervezői azonban – a századelő és a reformkor elképzelései ellenére – egészen a század közepéig leginkább csak a fiúk intézményes oktatásáról gondoskodtak,[1691] és néhány, a fentiekben már többnyire említett kivételtől eltekintve ugyanez jellemezte az akkoriban megszülető első pedagógiai művek és újságcikkek tartalmi irányultságát is.

Számos olyan, egy-egy településre vagy megyére vonatkozó adat maradt ránk a korszakból, amelyek mutatják a fiúk és lányok iskolába járása közti különbségeket. Kanyar József,[1692] majd Magyarné Sztankovics Ilona[1693] kutatásai például jól láthatóvá teszik, hogy a Muraközi járásban az 1830-as, 1840-es évek fordulóján a leányok sokkal kevésbé teljesítették a szabálykönyvek iskolába járással kapcsolatos előírásait, mint a fiúk. Ritkábban és kevesebb ideig jártak iskolába, és ennek nem csupán az lehetett az oka, hogy a házimunkák egy részét, a kisebb testvérek felügyeletét és a háziállatok őrzését is velük végeztették a szülők, hanem az is, hogy féltették az erkölcseiket. A stridói iskolában például az alábbiakat fogalmazták meg: „a férfiak s leány gyerekek együtt, és egy időben szoktak az iskolában összszejönni, ez sokszor veszedelmes következéseket szülhet, mert addig, míg a Tanító közibök megy, különféle tsínokat és botránkoztató tselekedeteket

1690 Schwarcz Etel i. m. 36.

1691 Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és leánynevelés. *Budapesti Szemle,* 1927. 593. sz. 57.

1692 Kanyar József: *Népoktatás a Déldunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában 1770–1868.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

1693 Magyarné Sztankovics Ilona: *A muraközi járás népiskolái a reformkorban. (1837–1841)* Szakdolgozat, kézirat. Pécs, JPTE, 1997.

követhetnek el, azért a leányokat vagy külön órákban, vagy külön iskolában kellene taníttatni."[1694] Emiatt itt is, mint még több helyen, javasolták a fiúk és lányok elkülönített tanítását, ami azonban a korszak népiskoláiban pénz-, tanító- és tanteremhiány miatt csak ritkán valósult meg.

Felekezeti leányiskola-alapítások a 18–19. század fordulóján

A 18–19. században mindvégig ki kell emelni az apácarendek – főképp püspökök által alapított és művünk 18. századi iskolaügyet taglaló, korábbi fejezetében már nagyrészt bemutatott – leányiskoláit. Ezek mellett a protestánsok leánynevelési törekvéseit és iskolareformjait is említenünk kell. Az *evangélikusok* például a német filantropista nevelőintézetek mintájára próbálkoztak itthon is lányiskolák szervezésével, néhány évig működött ilyen intézet Selmecen vagy Szomolnokon, de a legtöbb elképzelés csak terv maradt.[1695] Miként korábban említettük, néhány felvidéki és nyugat-magyarországi városban (Eperjesen, Lőcsén, Rozsnyón, Sopronban, Késmárkon, Pozsonyban, majd 1832-ben Pesten is) már a 18. század végétől az alsó szintű képzési anyagot jóval meghaladó, a nőies feladatokra felkészítés mellett a lányoknak magasabb műveltséget is adó felsőbb leányosztályok is nyíltak.[1696]

Bredetzky Sámuel evangélikus püspök, aki Sopronban sokat foglalkozott a lánynevelés kérdésével, szintén úgy gondolta, hogy a középosztálybeli lányoknak nem elegendő a II. Ratióban vázolt képzési tartalom, hanem tudományos műveltséget *(wissenschaftliche Bildung)* kell nyerniük ahhoz, hogy gyermekeiket nevelni és férjüket vidámítani tudják.[1697] Az evangélikusok 1806-ban fogadták el Schedius Lajos *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria* című iskolaszervezeti javaslatát,[1698] akinek a rendszerében külön tanterv szerint oktatták a fiúkat és lányokat. Jóllehet az evangélikus egyetemes gyűlés támogatása ellenére sem tudott ez a *Systema* általánossá válni, Kardos József szerint nagy hatással volt az evangélikus tanterv 1837-es és 1842-es korrekciójára.[1699] A lánynevelés története szempontjából fontos későbbi feladat azoknak a korabeli

1694 Idézi: Magyarné Sztankovics Ilona i. m. 34.

1695 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 521.

1696 Szelényi Ödön nyomán idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 32.

1697 Idézi: Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 522.

1698 Schedius Lajos János: *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria – Az ágostai hitvallású evangélikusok iskolaügyének rendszere Magyarországon*. Budapest, OPKM, 1992. Szerk: Barkó Endre, ford., utószó: Terray Barnabás.

1699 Kardos József: *Schedius Lajos a felvilágosult szellem embere. Lipszky emlékülés és kiállítás, előadások* (1998. XII. 14.) 1998. http://ishm.elte.hu/hun/tantort/1998/kardos.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.22.)

kritikáknak az összegyűjtése és elemzése, amelyek Schedius Lajos tantervével kapcsolatosan a nőnevelés szempontjából megfogalmazódtak. Ezek közül egyre, a Folnesics Lajos budai iskolaigazgató által megfogalmazottra utalt 1933-ban kiadott művében, a *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő* című könyvben Doromby Karola.[1700]

Mervó Zoltánné átfogó tanulmányban fejtette ki, hogy a Tiszántúli *református* egyházkerületben (mely már 1804-ben deputációt küldött Álmosdra) hogyan készült el Budai Ézsaiás 1806-os *Ratio Institutionis*-a, amely a leányok tanítását is szabályozta. Ebben az szerepelt, hogy a lányok ismerjék meg az alábbi tárgyakat: vallás, erkölcstan, imák, bibliai történetek, ének, olvasás, számtan és földrajz, és ezek mellett fontosnak tartották a „női természethez leginkább illő” foglalatosságok tanítását. Így az álmosdi Ratio előírta „a konyhához szükséges mértékeket, súlyokat, kertművelést, szövést, fonást, főzést, kenyérsütést, varrást”.[1701] Ez utóbbi ismeretek átadását azonban jelentősen hátráltatta, hogy szinte teljesen hiányoztak azok a tanítónők, akik mindezekkel megismertették volna a lányokat. Így nem maradt más megoldás – az iskolai anyakönyvek bejegyzéseinek tanúsága szerint –, mint az, hogy a szülőknek kellett igazolniuk azt, hogy leányaik otthon milyen házimunkákkal ismerkedtek meg. Ezek igen változatos korabeli női teendőket sorolnak, például a következőket: „otthon mosogat, sepreget, gyertyát márt, perecet süt, slingol, gyapjút fon, próbálgatja a fonást, keszkenőt szeg, tésztát gyúr piacra valót is, eszterángát hajt, strimflit köt, csigát csinál eladni, szűrt posztóz, hálót köt, tollat foszt, pruszlikot varr stb.”[1702] Az egyházkerület ugyan elfogadta a II. Ratio educationis előírásait, de fenntartotta a jogot arra, hogy saját tantervet készítsen, és annak alapján tanítsanak a fiú- és leányiskolákban is. A lányoknak például kötelező volt második évben az illemtan, amihez Edvi Illés Pál, Zákány József, Varga János munkáit ajánlották. A gazdasszonykodás ismereteit ez utóbbi szerző vezérkönyvéből és Esperes Kis Bálint *Női tan* című, 1846-ban megjelent munkájából kívánták tanítani a harmadik évfolyamon.

A debreceni leányiskoláztatás bővülését mutatja az az 1845-ös, helytartótanácsi rendelkezésre készült összeírás, amely a városban 1 katolikus, 10 helvét lányiskolát, és 5 (összesen 59 leányt nevelő) magánintézetet vett jegyzékbe.[1703]

1700 Doromby Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő.* Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1933. A könyvből ezt a részletet Mikonya György is felidézte *A történelem tanítása és a felhasznált tankönyvek a felekezeti iskolákban* című írásában. (In: *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban.* Neveléstörténeti Füzetek 19., OPKM, Budapest, 2002, 113–128.)

1701 Mervó Zoltánné i. m. 34.

1702 Uo. 34.

1703 Uo. 54.

Lányiskolák Pesten és Budán a századelőn

A 19. század elején Magyarországon tehát – a felekezeti iskolák mellett működő – számos más magán-leánynevelő intézet is volt, közülük szinte mind nagyobb városokban. A pesti és budai intézetek működéséről több korabeli, illetve a dualizmus korában összegző jelleggel készült későbbi tanulmány és újságcikk is beszámolt. Vogelné, Felber Vencel, Folnesics János, Richmann János és francia származású felesége, Marguerite Vervée, Hajnisné vagy Stromayerné leányiskolájában általában egy-két tucatnyi (többnyire bejáró) leány tanult, akiknek a szülei évi 500–1000 forint közötti összegben fizettek tandíjat.[1704] Felber még 1793-ban nyitotta meg pesti leányiskoláját, ahol 20–30 bejáró növendék tanult, és további tíz lány internátusi helyen élt. A képzés középpontjában a szokásos tárgyak mellett – a kor divatjának megfelelően – a festés, a zenetanulás és a kézimunka állt. Az iskola azonban nem volt hosszú életű, mert a hatóságok betiltották a működését.[1705]

Tzigler Fridrik órásmester a századfordulón nyitott iskolát polgárlányoknak, melynek működéséről Fehér Katalin tárt fel egy korabeli újsághírt a *Magyar Kurír*ból. Eszerint mindössze 6 lánykát tanítottak német nyelven az iskolában, és a kézimunka is kiemelt helyen szerepelt. Ahogyan a kutatónő megállapította, a századfordulón tulajdonképpen elég volt egy tágas lakás és némi tőke ahhoz, hogy valaki lánynevelő iskolát nyisson, éppen ezért nem volt ritka, hogy egy-egy házaspár vagy özvegyasszony nem csupán tulajdonos, hanem egyszersmind maga a tanár is volt ezekben a képezdékben.[1706]

A magániskolák közül a legtöbbnek ma már nem ismert a részletes tanítási programja, kivételt jelent például az 1804-ben nyílott Richmann-féle iskola. Fehér Katalin felkutatott egy olyan német nyelvű újsághírt,[1707] amelyből kiderül, hogy ezt a lánynevelő intézetet az alábbi tantárgyak tervezett oktatásával próbálták vonzóvá tenni: „vallástan, német, francia és olasz nyelv, szépírás és helyesírás, természetrajz, természettan, technológia (különös tekintettel a női foglalkozásokra), világtörténelem, földrajz, számtan (a háztartásra alkalmazva), zene, rajz, női kézimunkák. Az utolsó osztályban ezeken kívül egészségtant, gyakorlati logikát, háztartástant, mitológiát és esztétikát is tanulnak. A társalgás nyelve francia. A zene, a tánc, a rajz és a magyar nyelv esetleges tanításáért külön kell fizetni."[1708] Az intézetben előkelő leányok tanultak, amit

1704 Az iskolák működésének részletesebb leírását lásd: Várnay Sándor: Nőoktatás a száz év előtti Pesten. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. szeptember XXX/VII. 335–336.

1705 Uo. 336.

1706 Fehér Katalin: Pest-Buda sajtója a leányok nevelésről, a XIX. században. *Honismeret*, 2000/1. 43–50.

1707 *Zeitschrift von und für Ungern* 1804. 5. 319.

1708 Fehér Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó...* i. m.

nem csupán a tantárgyi tartalmak, hanem a korszakban igen magasnak számító évi 1000 forintos díj is mutat.[1709]

Viszonylag részletesen rekonstruálható az 1813-ban a budai Várban megnyílott, Folnesics János Lajos (1780–1823) által vezetett lányintézet oktatói-nevelői munkája is, amelyről az 1868 előtti hazai lányiskolákat bemutató Péterfy Sándor azt írta, hogy ez volt az egyetlen igazán nemzeti szellemű leánynevelő.[1710] Az iskola így hirdette magát egy korabeli újságban: „minden a' mi az aszszonynak teljes tökéletesitésére; minden a ' mi az izlésnek, értelmének és szivének tökélletes nevelésére szükséges és hasznos; p. o. olvasás, irás, és számvetés, geographia, historia és természet leirása; természettudomány, embertudomány, technologia, gazdálkodás tudománya, moral, a' boldogságtudomány, a' kegyességre és ájtatosságra nevelő tudomány, az aszszony házi élete hat részeinek ismerete, s a' t. mint ez léptsönként és öszveegyező módon, planum szerint és hézag nélkül fog tanittatni; a' legjobb nevelés – irások szerint, a mellyek még eddig az aszszonyi ifjuság tökéletesitésére megjelentek. Ezen kívül még oktatás adatik a' frantzia, német és magyar nyelvben és helyesirásban, és aszszonyi kézimunkáknak minden nemeiben, p. o. a' varrásban, kötésben, himes öltésben, bekötő varrásban, megjelölő őtésben, piperés munkákban s ruhakészitésben a' hozzá tartozandó rajzolással és festéssel.”[1711] Folnesics 1815-ben német nyelvű iskolai értesítőt is adott ki, és ebből kiderül, hogy iskolájában „a hit- és erkölcstanon, német és magyar nyelvtanon kívül számtan, mértan, földrajz, történelem, természetrajz, természettan és a nőkre nézve legfontosabb életviszonyokból folyó kötelességek ismertetése voltak a fő tantárgyak”,[1712] sőt, a neohumanizmus hatásának köszönhetően az idősebb növendékek a görög és római mitológia egyes részeit és az esztétika alapjait is tanulták. Jóllehet Folnesics a magyarosítás, a nyelvújítás lelkes híve volt, lánynevelési munkáit[1713] németül írta, és iskolájában is az volt a tanítási nyelv.[1714] Kiemelkedően fontosnak tartotta viszont a magyar írók és költők hazafias műveinek olvasását, és 1815-ös német nyelvű művében ezt írta: „Ha azt akarjátok, hogy a hazaszeretet a gyenge ifjúság lelkébe belegyökerezzék, oh akkor ne hanyagoljátok el nemzeti nyelvünk ápolását, különösen gondozzátok ezt a leányiskolákban; mert leányaink idővel anyákká válnak, akik csak így tudhatják

1709 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 523.

1710 Péterfy Sándor: *Leányiskoláink és nőnevelésügyünk állapota az 1868-dik évi XXXVIII. törvényczikk keletkezését megelőző korszakban...* i. m. 161.

1711 *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1813. 28. sz. Idézi: Schwarcz Etel i. m. 31.

1712 Folnesics, Ludwig J.: *Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes.* Ofen, Erstes Heft. 1815. Idézik például: Evva Gabriella i. m. 10.; Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 523. és Péterfy Sándor: Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig II. *Nemzeti Nőnevelés*, 1887. május VIII. évfolyam V. füzet 193.

1713 Lásd például: Folnesics, Ludwig J.: *An meine Schülerinnen am Schlusse des Jahres.* 1814.

1714 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 523.

a hazaszeretet szent érzelmét az anyatejjel gyermekeikbe csepegtetni, nemzedékről-nemzedékre tovább örökül hagyni s nemzeti méltóságunkat megőrizni!"[1715] Ahogyan Péterfy Sándor kiemelte a forrásból, a leányiskolában nem csak az olvasókönyvben található magyar nyelvű olvasmányokat tanulmányozták a növendékek, hanem hosszabb-rövidebb, hazafias szellemben írt olyan művekről is beszélgettek, mint például Horvát István[1716] és Schwartner Márton vitairata, Horváth Endre hazafias versei, és a magyarul nem tudó diáklányoknak beszédgyakorlatokat tartottak.[1717] Kornis Gyula azt idézte még a műből, hogy Folnesics azt írta, hogy „alapos nyelvismeret és szilárd keresztény érzület a fődolog a leányok nevelésében",[1718] és gondolatait úgy összegezte, hogy divatbábok helyett értelmes anyákat kíván képezni. Az értesítő harmadik részében közölte azoknak a lányoknak a névsorát, akik intézetét látogatták, aztán három növendék pedagógiai jellemzését adta (nevük említése nélkül), és közölt egy, a tanító és a szülő közti párbeszédet.[1719]

Folnesics Lajos olvasottságát, élénk pedagógiai érdeklődését jelzi, hogy csatlakozott az 1816–1817-ben Pestalozzi módszeréről kirobbant sajtóvitához,[1720] és a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain 1817-ben hosszú cikket írt[1721] a svájci pedagógus metódusai ellen. Ebben többek között kifejtette – az Yverdont jól ismerő Váradi Szabó János 1816-ban közzétett nézeteivel szemben –, hogy Pestalozzi „szemléletre" épülő módszere nem alkalmas a nevelés alapját jelentő vallási és erkölcsi tanítások megfelelő átadására. A kérdés körül kerekedett vita, amely a bécsi *Chronik der Österreichsischen Literatur* és a brünni *Hesperus* lapjain is bemutatásra került (mindkét folyóiratban elítélve Folnesics Pestalozzi

1715 Uo. 527.

1716 Horvát István: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében. Tekéntetes, tudós Schwartner Márton úr vádjai, és költeményei ellen.* Pest, 1815. (A mű adatainak forrása: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* i. m. (osz. n.) http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08726.htm (A letöltés ideje: 2018.07.16.) (Horvát István (1784–1846) vezetéknevének írása különböző forrásokban eltérően szerepel: a Horváth és a Horvát változattal is többször találkoztunk. A szerző 1815-ös műve csupán egy volt abból a sorból, amely az 1810-es évek Magyarországán a magyar nemzet kiválóságait, eredményeit összefoglaló tárgykörben keletkezett. A *Tudományos Gyűjtemény* (mely sok más mellett az ő művét is említi) terjedelmes összegzést készített arról, hogy miben kiemelkedők a magyarok: „Y.": A' nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen. I. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. évi I. sz.13.; II. Uo. 1817. évf. II. 3–27.; III. Uo. 1817. évf. III. sz. 3–44.)

1717 Péterfy Sándor: *Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig* II. i. m. 200.

1718 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei...* II. i. m. 526.

1719 Lásd erről: Péterfy Sándor: *Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig* II. i. m. 193. (Írásának második, befejező részét a szerző teljesen a Folnesics Lajos-féle intézet részletes bemutatásának, illetve az igazgató pedagógiai, lánynevelési nézetei kifejtésének szentelte.)

1720 A sajtóvita részletes bemutatását lásd: Fehér Katalin: Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1999/1. 115. sz. 97–103.

1721 Folnesics Lajos: Észrevételek a Pestalozzizmus ellen. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. I. sz. 83–100.

módszerével kapcsolatos ellenvetéseit) a lányiskola vezetőjét újabb cikk[1722] írására sarkallta. Az Folnesics fentebb említett, 1815-ben kiadott iskolai értesítőjéből is kiderül, hogy a női műveltség elengedhetetlen alkotóelemének tartotta a vallásos érzületet, és ennek kifejlesztése érdekében – miként cikkében Péterfy Sándor idézte – fontosnak tartotta a növendékek életkorához igazodóan a krisztusi tanok közvetítését, illetve annak a megerősítését, hogy „Jézus tanai kétségbe vonhatlan kijelentései a teremtő Istennek”.[1723] Élesen kikelt azok ellen a leánynevelő intézetek ellen, amelyekben a „külső műveltségre”, és nem a valódi, mély, vallásos szellemű jellemnevelésre, az erkölcsök kialakítására helyezték a hangsúlyt. Elítélte azokat, akik a bibliai alapokon álló hit helyett korszakában az „ész-vallásnak” hódoltak.[1724]

Szintén a 19. század elején nyílott a budai Várban Höhn Antalné Schárer Éva jó hírű, magyar és francia nyelvet is tanító, ám német tannyelvű internátusa, amelyben a korszak Magyarországának több tekintélyes és nemesi családja neveltette leányait. (Kornis Gyula adatközlése szerint például a Majthényi, Berzeviczy, Kerekes, Bory, Bernáth, Kubinyi, Pongrácz, Gyürky, Fasskó családok.[1725]) Höhn Antalné több kortársához hasonlóan lelkesen tanulmányozta Pestalozzi pedagógiai elveit, és nagy szerepet vitt nem csak a nőnevelés, hanem – Brunszvik Teréz mellett – az 1828-as első hazai kisdedóvó megszervezésében is.

Ugyanebben a század eleji időszakban Pesten már működött a Mária Terézia által hazánkban letelepített Angolkisasszonyok iskolája, ahol 1810-ben 84 bentlakó és körülbelül 200 bejáró növendék tanult, egy évtized múlva, az 1821/22-es tanévben pedig – Péterfy Sándor adatai szerint – 300 bejáró és 50 bentlakó diákja volt.[1726] Az intézetben a tanítási nyelv német volt, Mária Terézia eredeti szándéka ellenére. Fáy Andrásról készített életrajzában Badics Ferenc 1890-ben azt írta, hogy azért volt szükség Fáy nőnevelési reformterveire, mert az 1820-as években csak négy lánynevelő intézete volt Pestnek: „az angol apáczáké, az ágostai hitközségé, s két magánintézet, a Glivitzky- és Hoffman-féle, melyekben összesen mintegy ötszáz lányka nyert oktatást.”[1727] A tantárgyakról szólva az alábbiakat tette közzé: „Tanítanak ott mindenfélét: német, franczia és olasz nyelvet, szép- és helyesírást, természetrajzot, természettant, történelmet, földleírást, számolást, vallástant, s külön órákban zenét, rajzot, tánczot és női kézi munkákat. A legfelső osztályban még: egészségtant, logicát, háztartástant, mytho-

1722 Folnesics Lajos: Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. I. 44–90. (A *Tudományos Gyűjtemény*nek ezt a számát a books.google.hu digitalizált változatban, teljes terjedelmében közli, ám a keresőben helytelenül 1825-ös évszámot jelöl.)

1723 Péterfy Sándor: *Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig* II. i. m. 194.

1724 Uo. 195.

1725 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei*... II. i. m. 524.

1726 Péterfy Sándor: Fővárosunk leánynevelő iskolái a század elején. *Nemzeti Nőnevelés*, 1885. 452.

1727 Badics Ferenc i. m. 555.

logiát és æstheticát, sőt az egyik intézetben: »boldogságtudományt, morált és az asszony házi élete hat részeinek esméretét is.«"[1728] (A biográfia írója Schams Ferenc (1780–1839) szőlész és borász *Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungarn* című, Pesten 1821-ben megjelent művére[1729] és a *Hazai tudósítások* című lap 1813/II. számára támaszkodva közölte ezeket az adatokat.)

Működtek ezeken a kifejezetten leánynevelő intézeteken kívül olyan alsó fokú iskolák is, ahol fiúk és lányok együtt tanultak, illetve a pesti tanulmányi felügyelő 1810-es jelentésében szereplő olyan zugiskolák is, ahol tucatjával tanultak a lányok kézimunkázást.[1730] A Budai jótékony nőegylet például sokat tett azért, hogy a század 1810-es éveiben a budai elemi iskolákban a leányok naponta 2–2 órában kézimunkázást tanuljanak. Ezt előmozdítandó, Brunszvik-Majthényi Mária grófnő elnökasszony javaslatára az egylet 15 kézimunka-tanítónőt alkalmazott a város népiskoláiban. A hölgyek létrehozták még az iskolafelügyelő bizottságukat is, ezt Péterfy „a legrégibb magyarországi iskolaszék" megnevezéssel illette.[1731] Cikkében azt is jelezte, hogy Budán, a Várban 1822-ben nyílt az első olyan, két osztállyal működő népiskola, ahol elkülönülve tanulhattak a lányok. Férfi tanítók nevelték őket, és írás-, olvasás-, számtan- és hittantanításuk német nyelven folyt. (A szerző megjegyezte, hogy akkoriban a budai polgárságnak és így az ottani tanítóknak is zömmel nem a magyar, hanem a német volt az anyanyelvük, és éppen ezért a Vízivárosban már 1806-tól működő, Marczibányi István-féle magyar nyelvű népiskola még 1822-ben is csupán egytanítós volt, alig félszáz növendékkel – fiúk és lányok vegyesen.)[1732]

1828-ban a pesti nőegylet nyitott szorgalmatossági iskolát. 1829-ben megnyitotta cselédiskoláját Brunszvik Teréz, akiknek a nevelését amiatt tartotta fontosnak, mert úgy vélte, a főúri gyermekek környezetében dolgozó alkalmazottak hatása jelentős, nem mindegy, hogy beszélnek, hogyan viselkednek. Ez, a társadalmi adományokból működtetett iskolája azonban csak rövid ideig működött, nagyobb igény mutatkozott 1828-tól működtetett krisztinavárosi ipariskolájára („kézmű-oskolájára"), ahová hét évesnél idősebb lányokat vettek fel. Az iskola az 1830-as években még biztosan működött, megszűnésének körülményeiről nem maradtak adatok.[1733]

Száz évvel ezelőtti írásában Várnay Sándor felidézte Gliviczky Antal esetét, aki 1810-ben hiába folyamodott pesti leányiskola alapításához szükséges hatósá-

1728 Uo. 555.

1729 Ennek XXVII. fejezete, a *Mädchenschulen* című, a 180–185. oldal között lévő rész foglalkozott a pesti lányiskolákkal.

1730 Várnay Sándor: *Nőoktatás a száz év előtti Pesten...* i. m. 337.

1731 Péterfy Sándor: Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775–1825. *Nemzeti Nőnevelés*, 1887. XIV. 107.

1732 Uo. 107.

1733 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 51–52.

gi engedélyért, mert kérelmét többek között azzal utasították el, hogy nincs már szükség a városban további leánynevelő intézetre.[1734] A lányok magasabb fokú iskoláztatása azonban ebben az időszakban csak lassan fejlődött, igazi fellendülést úgy a viták, mint az iskolaszervezés szempontjából csak a reformkor hozott.

Reformkori leányiskolák más helyszíneken: néhány példa

A 19. század első felében több vidéki helyszínen is szerveztek lányiskolákat, gyakran magánszemélyek adományaira, felekezeti támogatásra alapozva azok működését. A Pestalozzi pedagógiájáért lelkesedő, az első hazai óvodát megszervező Brunszvik Teréz a nőnevelésnek, a lányok tanításának is elkötelezett híve volt. Egy 1820-as feljegyzéséből derül ki az, hogy mialatt Martonvásáron tartózkodott, nővérei gyerekei mellett hat kislányt is tanított „házi szolgálatra”. Már a krisztinavárosi óvodájának megnyitása után egy évvel, 1829-ben óvónőképző megnyitását is tervezte.

Számos hazai településen – különösen a városokban – voltak törekvések arra, hogy leányiskolát állítsanak, ezek a kezdeményezések azonban nem mindenütt jártak sikerrel, vagy évekig húzódó tervezgetés, pénzgyűjtés előzte meg a nevelőintézet felállítását. Ez utóbbi történt például Debrecenben is, ahová Márton József, bécsi professzor már 1824-ben azzal a szándékkal látogatott haza, hogy a református egyház segítségével lányiskolát állít. Az elöljáróság tanítási tervet kért tőle, alkalmas épületet is keresgéltek, de az iskola akkor mégsem jött létre, és alapításának tervét csak az 1830-as években vették elő újra.[1735] Zoltai Lajos az alábbi részletet idézte fel tanulmányában az 1830. május 31-ei egyházi határozatból: „Meg van már állapítva, hogy városunk kebelében is más pallérozott városok példájára egy olyan leánynevelőintézet állíttassék fel, ahol a nevendék és alsóbb oskolákat végzett leánygyermekek a rendes asszonyi munkákon kívül, melyeknek tudását a jelen korszak uralkodó ízlése, szüksége a leányoktól megkívánja, muzsikát, rajzot, táncot és némely más, nemökhöz alkalmaztatott, a társaságos életre szükséges tudományokat is tanuljanak, főképpen pedig rendeltetésöknek helyes esméretére, ú.m. egy hűséges és kellemetes házastárs, jó és serény gazdaasszony kötelességeire oktatódjanak”.[1736] Az iskola végül létrejött, 1838 októberében indult meg a tanítás, igazgatóként pedig a nőnevelés korabeli egyik legkiválóbb szakemberét, Steinacker Gusztáv evangélikus tanárt alkalmazták, aki 1842

1734 Várnay Sándor: *Nőoktatás a száz év előtti Pesten...* i. m. 339.

1735 Zoltai Lajos: A debreceni református leánynevelőintézet megalapítása száz évvel ezelőtt. In: *Levéltári kutatások.* Különlenyomat az 1938. évi Debreceni képes kalendáriomból. Debrecen, Városi Nyomda, 1937. 9–10.

1736 Uo. 10.

nyarán viszont elköltözött a városból, akkoriban az iskola be is szüntette működését. Utána éveken át tervezgették, hogy kibővített tananyaggal, magyar tanítási nyelvvel megnyitják, 1847-ben arról szavaztak, hogy felsőbb leányiskolát kell nyitni a régi helyén és folytatásaként, melynek igazgatója nő lesz. Az intézmény végül 1859. november 16-án indult, Valkó Károlyné Kloyber Mária lett a vezetője.[1737]

A miskolci származású Schwarcz Etel doktori értekezésében a reformkori lányiskolák közül a – Karacs Teréz (1808–1892), majd Dóczy Gedeon (1832–1911),[1738] majd Tóth Pál igazgatóságával[1739] működő, 1846-ban megnyitott – miskolci leányintézet történetét mutatta be.[1740] Ennek a fejlődése is hasonló volt, mint a fentebb bemutatott debreceni iskoláé. Az alapjait még 1822-ben tette le Óváry László, aki akkor 5000 forintot adományozott azzal a céllal, hogy annak kamatait egy alapítandó felsőbb leányiskola és a miskolci líceum kapja,[1741] az iskola azonban csak másfél évtized múlva jött létre. 69 növendékkel kezdte meg működését, akik csekély tandíjat fizettek, így a visszaemlékezései szerint Karacs Teréz már az első évben 400 pengőforint örökségét is kénytelen volt az iskolára költeni.[1742] 13 éven át vezette a minden anyagi nehézség ellenére is hihetetlenül lelkes tanárnő a nemesi származású és polgárlányokat együtt tanító, három évfolyamos iskolát, amikor is Kolozsvárra ment, és ott a belvárosi leányiskola igazgatója lett, majd 1863-ban elvállalta Teleki Miksa lányainak nevelését, később pedig Pestre költözött, ahol számos magántanítványa volt.[1743] A miskolci iskola tananyagát tekintve – Orosz Lajos megállapítása szerint – a Tessedik-, a Sennovitz- és a Brunszvik Teréz-féle iskolákhoz hasonló (tulajdonképpen pestalozziánus alapokon álló) volt, hiszen az elméleti tárgyak mellett a növendékek minden nap foglaltoskodtak kézműipari tevékenységekkel is, és a fő nevelési cél a családanyák teendőire való felkészítés volt.[1744]

Az iskoláról és (a későbbi évtizedekben is) Karacs Teréz személyéről gyakran tudósítottak az országos lapok, például a *Hölgyfutár*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, a *Néptanítók Lapja*, a *Nemzeti Nőnevelés*, a *Protestáns Egyházi és Is-*

1737 Uo. 12–13.

1738 Dóczy Gedeon 13 évig volt a miskolci leányiskola tanára, aztán két évig a sárospataki tanítóképző igazgatója, majd 34 éven át a fentebb említett debreceni felsőbb leányiskola igazgatója. Kántor Sándorné: *Tudós matematikatanárok Hajdú, Szabolcs és Szolnok megye középiskoláiban.* (1850–1948) Debrecen, 2009. (2., javított kiadás) http://www.mek.oszk.hu/07200/07238/html/#41 (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

1739 Tóth Pál 1872 és 1903 között vezette az iskolát.

1740 Schwarcz Etel i. m. 32–33. Ugyanerről az iskoláról lásd: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 106–114.

1741 Karacs Zsigmond*: Karacs Teréz a 19. századi magyar nőnevelés sodrában.* i. m.

1742 Karacs Teréz: *Nevelői pályám.* 321–332. Idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 107.

1743 Életrajzi adatait és cikkírói, színmű-írói és más irodalmi tevékenységének bőséges bibliográfiáját közli: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* i. m. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10257.htm (A letöltés ideje: 2018.07.22.)

1744 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 109.

kolai Lap, és az intézménybe sok látogató is érkezett. 1887-ben számos újság megemlékezett 80. születésnapjáról, a *Vasárnapi Ujság* például arcképes cikket közölt róla, kiemelve nem csupán az ő, hanem édesanyja pedagógiai gondolatait, mindkettőjük nőnevelés ügye iránti elkötelezettségét is. A cikk szerint Karacs Teréz életében 2200 lányt nevelt, és a cikk írásakor a Teleki család jóvoltából 200 forintos „nyugdíjban” részesült.[1745]

A *Pesti Hírlap* egyik 1844-es száma egy kassai lánynevelő intézet hirdetését közölte. Az igazgatónő, Darvas Gedeonné a rövid szövegben azt tartotta legfontosabbnak közzétenni, hogy az iskola a „legszükségesb fehérnemü varrásokhoz megkívántató tanítónékkal is el van látva”.[1746] (Ugyanebben a lapszámban Röszler Agnesz pesti leánynevelő intézetéről csak annyit közölt a keretes hirdetés szövege, hogy annak magyar és német nyelven kinyomtatott tantervét az intézetben „Pesten, városház-utczában 282. sz. a., az 1ső emeleten balra megkaphatni”.[1747])

A reformkor magyarországi nőnevelés-történetét kutatva nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy sok, főként előkelő származású lány családja – minden hazai igyekezet ellenére – még a külföldről hozott nevelőnővel sem elégedett meg, hanem külföldi intézetben neveltette gyermekeit. Zoltai Lajos adatfeltárásából egy debreceni polgár, Balogh Péter leányának, Teréznek 1817–1818-as neveltetési költségeire derült fény: a 240 forintról szóló nyugta mutatja, hogy a pénzt egy bécsi lánynevelő intézetben folytatott zenei, német nyelvi és egyéb tanulmányokra fizették ki.[1748] Zoltai szerint ilyen kiadásokat azonban a legtöbb vagyonos református család sem bírt el, ezért inkább az volt szokásban a körükben, hogy az elemi iskola után a lányaikat „– a zárdai neveléstől idegenkedvén – pesti, kassai, eperjesi, rozsnyói, szepességi protestáns családokhoz adták pallérozódni, főképpen a német nyelv megtanulására, többnyire csereképpen fiúkért.”[1749]

Az 1840-es évtizedben megjelent sajtóhirdetések között is találhatunk olyanokat, amelyek magyar leányokat hívtak külföldi nőnevelő intézetbe. 1841-ben például a *Pesti Hírlap* hasábjain egy Bécs melletti lányiskola igen részletes képzési programját közölték. A Dreger Teréz-féle iskola deklaráltan háziasszonyokat kívánt képezni, akiknek „tudományos oktatása” az alábbi tárgyakat foglalta magába: vallástanítás, olvasás, számvetés, német, nyelvtudomány, stílus, föld- és történetleírás, természetvizsgálat és ismertetés, olasz és francia nyelv (ez utóbbi volt az intézetben a társalkodási nyelv). A hirdetésben említésre került, hogy mivel az intézetben több magyar lány is tanul, külön tanítót és tanítónőt is alkalmaznak a magyarul tanulni vágyók mellé. Mezőgazdasági munkákra és házimunkákra is előkészítettek az iskolában, hangsúlyozottan gyakorlati képzéssel is kiegészítve

1745 Karacs Teréz. *Vasárnapi Ujság*, 1887. április 24. XXXIV. 17. 279–280.

1746 Darvas Gedeonné: Leánynevelő-intézet. *Pesti Hírlap,* 1844. március 28. 338. szám 216.

1747 Röszler Agnesz: Leánynevelő-intézet. *Pesti Hírlap,* 1844. március 28. 338. szám 216.

1748 Zoltai Lajos: *A debreceni református leánynevelőintézet megalapítása száz évvel ezelőtt...* i. m. 9.

1749 Uo. 9.

az elméleti ismereteket. A háziasszonyi ismeretek anyagát így hirdették: „A házi gazdasági tanítás végre a' tettleg gyakorlandó főzőmesterség, a' kenyérsütés, husfüstölés, szappan és gyertya, vaj, sajt és zsir készítés, étel-tálelrendelés, eledelfentartás, mindennapi eléadás, asztali elrendelés és szolgálat, minden ruha tisztító mód házi számkönyv vitele 's a' pinczére ügyelés iméretét foglalja magában..."[1750] Tanultak még kézimunkázást, „hangászatot", éneklést, rajzolást, festést és némi felárért angol nyelvet is az intézetben elhelyezett kisasszonyok. 1846-ban Derffel Karoline szintén bécsi nőnevelő intézetét hirdették a lapban, azoknak a magyarországi szülőknek, akik gyermekeiket az osztrák császárvárosba „küldeni kénytelenek", az ott tanított nyelvek pedig a német, a francia, az angol és az olasz voltak, bár zárójelben megjegyezték, hogy „a' szülők különös kívánatára magyar, görög és szerb" nyelv is választható.[1751] Jellemző volt a korszakban az is, hogy a főúri családok leányait gyakran (hasonlóan fiaikhoz) itthon bízták külföldi nevelőkre, és ezt a szokást a középosztálybeliek is gyakran próbálták utánozni.

Pesti leánynevelő intézetek az 1840-es években

Az 1840-es években Pesten és Budán megnövekedett a leánynevelő intézetek száma, és tartalmukban, módszereikben is jelentősen változtak. Orosz Lajos – felidézve Karacs Teréz visszaemlékezéseit[1752] – azt írta, hogy jó színvonalú volt a Csáfori-Tóth Teréz és a Mayerffy Ludmilla által fenntartott intézet, és kiemelte még a Röszler- és (a Balassagyarmatról 1846-ban Pestre áttelepült) Seltenreich Károly-féle iskolát. Ezek a nőnevelő intézetek törekedtek a magyar nemzeti szellem és nyelv ápolására. A Röszlerné Böhm Ágnes által vezetett iskolában az egyik kiemelkedő tanár a székely származású orvostanhallgató, Oroszhegyi Józsa (eredeti nevén Szabó József) (1822–1870)[1753] volt, aki a hazafias nevelés

1750 Bécs melletti waehringi, házi-asszonyokat nevelő intézetbe való felvétel. *Pesti Hírlap,* 1841. szeptember 4. 71. sz. 603.

1751 Derffel Karoline' nőnevelő-intézete Bécsben. *Pesti Hírlap,* 1846. május 22. 679. sz. 350.

1752 Karacs Teréz: Visszaemlékezések a magyar nőnevelési törekvésekre. *Magyar Pædagogiai Szemle*, 1887. 193–195. Idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 120–121.

1753 Oroszhegyi Józsa alakját több irodalmi alkotás is megőrizte, például Jókai Mór *Enyém, tied, övé* című regénye és *Életemből* címmel írott visszaemlékezései, valamint Koós Ferenc *Életem és emlékeim* című műve. Lásd erről: Oroszhegyi Józsa emlékezete. In: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* IV. kötet. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion Kiadó – Erdélyi Magyar Múzeum Egyesület, 2002. (elektronikus kiadás, 2006.) http://mek.niif.hu/03600/03628/html/o.htm (A letöltés ideje: 2018.07.29.) Életrajzát lásd: Kapronczay Károly: Oroszhegyi Józsa. In: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvédorvosai.* http://mek.niif.hu/05100/05112/pdf/Kapronczay_Oroszhegyi.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.29.) Életének hihetetlenül érdekes, főként a katonáskodással, a szabadságharcos küzdelmeivel és az azt követő raboskodásával kapcsolatos élményeit elevenítette fel nekrológjában egy név nélküli szerző: „Egy régi bajtárs": Oroszhegyi Józsa. *Vasárnapi Ujság*, 1870. márczius 6. XVII./10. 124.

előmozdítására 1847-től *Honleányok könyve* címmel szerkesztett negyedéves füzetsorozatot, melynek három része jelent meg. Szinnyei József adatközlése szerint a műmellékletekkel megjelenő, a lányok tudományos és művészeti nevelését célul tűző lap tartalmában és kiállításában is olyan magas színvonalat képviselt, hogy méltán váltott ki nagy figyelmet.[1754]

Seltenreich Károly és felesége iskolájukban a lányok anyai és gazdasszonyi teendőkre való felkészítését kínálták. Iskoláját az *Életképek* című lap egy 1847-es cikke – amely teljes terjedelmében közölte az igazgató szülők előtt elmondott (eredetileg német nyelvű) beszédét – úgy méltatta, hogy száműzve van onnan „mindaz, a' mit szeretnénk, hogy minden magyar családból számüzve lenne: a' fény, a' hiuság, a' kérkedés, az üres nőimádás vagy bálványozás 'stb.; ellenben uralkodik itt – több felserdült nőnek és ezek között egy franczia nevelőnőnek is vezérlete alatt – a' szerénység, a' szeretetteljes bánásmód, az egymáshoz barátias és kegyeletteljes simulás, melly emberi méltánylaton alapszik, a' megelégedés, a' házias takarékosság, rend, pontosság, tisztaság, […] a' női nevelési szellem, melly a' leghatékonyabb értelemderitési és szivképzési ösztönző.”[1755] Az iskolában a tanítási nyelv a német és a magyar volt. Miként Orosz Lajos idézte művében, Vahot Imre – közölve a *Pesti Divatlap*ban Seltenreich nőneveléssel kapcsolatos cikkét – kiegészítette azt a honleányi nevelés kívánalmával.[1756]

Ugyancsak 1846-ban kezdte meg működését az a pesti nőnevelő intézet is, amelyiknek hazafias szellemű nevelési gyakorlatához kétség nem férhetett. Teleki Blanka (1806–1862) 1846 őszén nyitotta meg iskoláját az akkori Majthényi-házban, amely a magyar nemzeti szellemű nevelésnek egyik mintaszerű központja lett az országban. Az intézetben kiváló tanárokat sikerült megbízni az egyes tantárgyak tanításával, ám az első időben – a közismert adatok szerint – Deák Ferenc keresztlányán, Puteáni Rózán kívül egyetlen növendék sem jelentkezett: tíz hónapig egyedül őt tanították az intézetben! Az 1847-es és 1848-as évben azonban szépen szaporodott a diáklétszám, már olyanok is voltak, akiket el kellett utasítani.[1757] Az iskolában folyó munka számos részlete ma már nem rekonstruálható, ám sok adat maradt például a – forradalmi szellemiségű, a francia forra-

1754 Id. Szinnyei József (1830–1913): *Hírlapirodalmunk 1841–47.* A szövegeket sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.niif.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_Hirlapirodalmunk_1841–1847.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.29.) (A *Vasárnapi Ujság*, 1865. február 12-én kelt számának 78. oldalán a Szinnyei-féle összefoglalással szó szerint megegyező bemutatás jelent meg a *Honleányok könyvé*-ről – valószínűsíthetően szintén az ő tollából, de neve jelölése nélkül.)

1755 Leányneveldei próbatét. *Életképek*, 1847. Majus 22. 21. 681.

1756 Lásd erről: Seltenreich Károly: Reform és nőnevelés. *Pesti Divatlap*, 1848. 649–652. Idéz ebből: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői…* i. m. 123. (Vahot Imre 1846-ban a *Pesti Divatlap* című lapban fejtette ki önállóan nézeteit a nőnevelésről.)

1757 Az iskola három éves működésének történetéről lásd például az alábbi művet: Orosz Lajos: Teleki Blanka pesti intézete. In: Uő: *A magyar nőnevelés úttörői…* i. m. 114–118.

dalomról írt műveket és az utópista szocialisták könyveit is tanulmányozó – történelmet tanító Vasvári (Fejér) Pál óráiról, amelyek tartalmát, szellemiségét a növendékek dolgozatai és levelei őrizték meg és idézik fel. Iskolájában Leövey Klára (1821–1897)[1758] volt a nevelőnő, és szerette volna munkatársként Karacs Terézt is megnyerni, aki azonban akkor már elkötelezte magát Miskolcra, ahogyan arról visszaemlékezéseiben írt.[1759] Karacs Teréz jegyezte fel az alábbi sorokat is a pesti lánynevelő intézetről: „Mihelyt a főrendűekhez eljutott Teleki Blanka grófnő nemes vállalatának híre, azonnal többen üdvözölték őt e téren, még Széchenyi István és nője is személyesen tisztelegtek nála. Teleki Blanka nemcsak magyar nyelvet értő és beszélő leányokká akarta rangtársnőit nevelni, hanem olyanokká is, kik a magyar haza javára képesek és akarnak is élni."[1760]

Teleki Blankát és Leövey Klárát – akik növendékeikkel együtt lelkesen támogatták a forradalom ügyét – a szabadságharc bukása után, 1853-ban a hadbíróság elítélte, és előbbi 10, utóbbi pedig 5 évnyi börtönbüntetést kapott, amelyet nagyrészt Kufstein várában kellett letölteniük. (Blanka 6, Klára 3 év után szabadult.) A *Vasárnapi Ujság* századvégi számai többször is megemlékeztek róluk, például egy 1887-es vezércikkben, amikor Teleki Blanka börtönben készített rajzaiból is közöltek.[1761]

Az 1840-es években a fentieken kívül több leányiskola is működött Pest-Budán, például Martlekovich Teréz, Probstl Mária, Gauter Istvánné intézete, vagy a zsidó lányok nevelését ellátó Eibenschütz Seligman, Fischer József, Kohn József, Freier Dániel és Weisz Carolina által vezetett intézmény. Ezek a magánnevelők, és a felekezeti iskolák képezték a leányokat a forradalom előtt. (1846-ban a 110 ezer lakosú Pesten 1901 lány és 2327 fiú járt elemi iskolába.)[1762]

Törekvések a tankötelezettség általánossá tételére

Az alsó fokú iskolák átfogó reformját célul tűzte az 1839–1840-es országgyűlés, amely Bezerédj Istvánt (aki munkásságával egyértelműen bizonyította nőpártoló, korát megelőző gondolkodásmódját) bízta meg azzal, hogy egy bizottságot szervezve javaslatot dolgozzon ki, amely 1843-ban meg is született, ám azt az

1758 Életútjáról, lánynevelő munkásságáról lásd: Taba István: *Lövei Klára...* i. m. 5–44. (Neve írásmódjánál találkozhatunk a Löwey és a Lövei/Lővei formával is.)

1759 Idézi: Sáfrán Györgyi: *Teleki Blanka és köre...* i. m. 33–34.

1760 Uo. 34–35.

1761 „V.": Teleki Blanka. *Vasárnapi Ujság*, 1887. július 24. XXXIV. 30. 493–494. (A lap egy 1891-es cikke ismét utalt Teleki Blanka börtönlepedőre készített rajzára, amelyet családja egykori orvosának a fia, Almássy Balogh Albin küldött be az akkor Budapesten „A szabadságharc emlékei" címmel rendezett kiállításra. *Vasárnapi Ujság*, 1891. augusztus 30. XXXVIII. 35. 573.)

1762 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 120. és 126.

országgyűlés nem tárgyalta. Ez, az eredeti címével *A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata* című dokumentum, illetve ennek a leánynevelésre vonatkozó 2. szakasza azonban kétségkívül nagy hatással volt a későbbi szabályozási gyakorlatra.[1763] 1845-ben a Helytartótanács kevésbé radikális, ám a meglévő állapotokon változtató rendeletet adott ki *Magyarország elemi tanodáinak szabályzata* címmel,[1764] amely mindkét nembeli gyermekek számára előírta a két tagozatra bontott elemi 2 éves alsó szintjének az elvégzését, a tanköteles kort 6 és 12 éves kor közötti időben megjelölve. A katolikus iskolákra vonatkozó dokumentum külön pontokban rendelkezett a lánynevelésről is, amit az 5. §-ban így indokoltak: „A' nőnem erkölcsös nevelése, 's a' sors és állapot különböző követeléséhez 's igényeihez képest czélszerű oktatása szinte a' közgondoskodás föladata. Azért a' leánygyermekek számára is állítandók mind alsó mind fölső elemi Tanodák, különös figyelemmel a' női foglalkozások és élet szükségeire.”[1765]

Hasonlóan a *Ratio educationis*-okhoz, ez a szabályzat is a két nem rendi hovatartozás szerint elkülönített tanítását írta elő, anyanyelven: „A' nőelemi tanodák' első neme a' köznép, a' második a' tehetősebbek, a' harmadik, melly külön intézetekben 4 osztályt foglal magába 's a' fölső elemi tanodákkal párvonalban áll, magasb mivelődést igénylő leánygyermekek czélszerű nevelésére és oktatására számítvák, 's ezen rendeltetésük irányához simulnak.”[1766] A „köznép” körébe tartozó lányok számára alsó tagozaton a vallástan, az olvasás és írás, a számtan elemei, a „magyar és anyai nyelv szabályai”, a „házi gazdálkodás és kézműtan”,[1767] a „nőnemi munkák a' sors és állapot szükségeihez képest” és végül a szent énekek jelentették a tantárgyi rendszer elemeit.

A polgárok és köznemesek lányainak (ahogyan a szabályzat írja: a „tehetősb szülőktől származott” növendékeknek pedig ehhez adódott még néhány magasabb számtani ismeret (például a hármas szabály) megtanulása, „egyszerű levelek, jegyzékek 's egyéb a' közéletben előforduló apróbb irományok készítése”, és a „középsorsú gazdasszonynak szükséges és hasznos” házi- és kézimunkák.

1763 Bajkó Mátyás: A Bezerédj-féle országgyűlési választmány népoktatási tervezete. In: Köte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok.* Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság, 1970. 99–122.

1764 Ennek elemzését lásd: Mészáros István: Az első hazai állami népoktatás-reform (1845). *Századok*, 1980/2. 229–259.

1765 *Magyarország elemi tanodáinak szabályai. I. fejezet. Az elemi Tanodák minéműsége.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs város Tanácsa iratai, 2892/1845. 2. Ugyanezt a forrást eredeti írásképpel és rövidke bevezetővel nyomtatásban közli Szekeres János: Az 1845-ös tanügyi szabályzat bemutatása. *Nevelés- és Művelődéstörténeti Közlemények*, 3. Szerk.: Sándor László. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1990. 246–266.)

1766 *Magyarország elemi tanodáinak szabályai...* i. m. 2.

1767 Ezek a következők: „kertmüvelés, különféle főzelékek 's hüvelyes vetemények termesztése, és épentartása; baromfi nevelés, sertések hizlalása, tehenekkeli bánás, irósvaj és sajt készítés, len és kender termesztés, fonás szövés, vászonfehérítés, fehér ruha varrás, mosás; minden háznemiek 's butorok tisztán tartása, liszt kezelés kenyér sütés; főzés, gyertyamártás vagy öntés, szappan főzés, eczetkészítés 's a' t.” Uo. 7.

Az arisztokrata családok lányai ezeken túl tanulhattak még franciát, németet, természetrajzot, földrajzot, kitérve Ausztria és Magyarország földleírására, sőt a negyedik osztályban szerepelt „Europa honküli egyéb tartományainak, Ásia, Afrika, Amerika és Australiának leirása". A szabályzat előirányozta még számukra a világ- és magyar történelmet, a „csinosb levélszerkesztést", különböző olvasási gyakorlatokat, a legjobb magyar, német és francia írók műveihez kapcsolódóan. Ami a női munkákat, a női szerepekre való felkészítést illeti, ezek esetében is maximálisan figyelembe vette a szabályzat a lányok nemesi származását. A III. osztály egyik tárgyát például így határozták meg: „Oktatás a' finomabb, 's ezen jelesb rendü hölgyek jövő sorsához illő női munkákban". A rajz, festészet, zene és tánc és „egyéb szép mesterségek" tanítása nem volt számukra kötelező, szüleik dönthették el, hogy választják-e vagy sem ezeket a tárgyakat.[1768] Fontos kiemelni, hogy a szabályzatban azt is elrendelték, hogy a nemesi leányok nevelésében akkor is ezt a tantárgyi programot kell követni, ha magániskolákban vagy apácarendek által fenntartott internátusokban nevelkednek.

1848 áprilisában Buda-Pest székhellyel megkezdte munkáját a Batthyány Lajos vezette első magyar független felelős kormány, amelynek vallás- és közoktatásügyi minisztere, báró Eötvös József 1848. július 24-én nyújtotta be népoktatásról szóló, eredetileg 19 pontból álló törvényjavaslatát.[1769] Ez 4. §-ában a fiúk számára 6–12, a lányoknak 6–10 éves kor közötti tankötelezettséget írt volna elő. A javaslat vitája 8 napig tartott, és több, mint kétszáz felszólaló fejtette ki róla a véleményét, míg végül augusztus 12-én a képviselőház elfogadta és megküldte a felsőháznak, amely kiadta bizottsági tárgyalásokra.[1770] Végül a törvényjavaslat megszavazását az országgyűlés következő időszakára halasztották, a szabadságharc kitörése miatt azonban erre már nem került sor, így sohasem emelkedett törvényerőre.

Néhány adat az abszolutizmus időszakának lányiskoláiról

A szabadságharc utáni csaknem két évtizedben a korabeli forrásokból arra következtethetünk, hogy nőtt a magán-leányiskolák száma, és emelkedett az intézményesült képzésben hosszabb-rövid ideig részt vevő lányok aránya. A reformkorban létesült nemzeti szellemű iskolák azonban vagy átalakultak (például német

1768 Uo. 8–10. (A bekezdésben szereplő valamennyi idézet a dokumentum ezen oldalairól származik.)

1769 Törvényjavaslat az elemi oktatásról. In: Felkai László (szerk.): *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 105–107.

1770 Ennek részletes leírását lásd: Komlósi Sándor: A nevelésügy az 1848–49. évi polgári forradalom és szabadságharc időszakában. In: *A magyar nevelés története* I. Főszerk.: Horváth Márton. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 358–365.

nyelvűvé váltak), vagy bezárták őket, változás csak az 1850-es évek végétől volt érzékelhető. Leövey Klára például börtönből való kiszabadulása után, 1859-től Máramarosszigeten kezdett tanítani a leányiskolában, melynek 1861-től igazgatója lett, az intézményt azonban a kormányzat indoklás nélkül bezáratta.[1771]

A korabeli lapok a korszakban több alkalommal is írtak az egyes leányiskolákban folyó munkáról. (Ugyanez a fiúiskolák vonatkozásában is elmondható.) Idéztek az iskolai ünnepélyeken elhangzott beszédekből, részletesen taglalták a tantárgyakat, beszámoltak arról, hogy hogyan zajlottak a vizsgák, és létszámbeli adatokat is közöltek. Ezeknek az újsághíreknek a segítségével is nyomon követhető az a folyamat, melynek során a katolikus egyház számos új zárdaiskolát nyitott – egyrészt a már az országban lévő, másrészt pedig újonnan betelepített apácarendek segítségével, a keresztény szellemiségű nőnevelés előmozdítására.[1772] Az egyik ilyen, a Miasszonyunkról elnevezett női kanonokrend által alapított új zárdaiskola Pécsett jött létre. Mivel a városban, illetve a történeti Baranya megyében 1847-ben még egyetlen leánynevelő intézet sem működött, az akkor beiktatott Scitovszky János püspök eltervezte a nőzárda megalapítását, melynek megnyitására aztán 1851-ben került sor.[1773] Az intézmény működését a város polgárai és az elöljáróság vélhetőleg szívügyének érezte, legalábbis erről vall az a jegyzőkönyvi kivonat, melyben a működési feltételek biztosítását a tanácsülés magára vállalta.[1774] Indulásakor a zárda tannyelve a német volt, célkitűzései pedig a vallásos, engedelmes, önzetlen és erkölcsileg tiszta leányok nevelése. Az indulási évben a kisebbeknek magyar, német, francia nyelvet, írást, földrajzot, természetrajzot, történelmet, számtant, rajzot és festészetet, valamint kézimunkát tanítottak. A nagyobbak képzése kiegészült még háztartástannal és szakácsmesterséggel.[1775]

1852-ben a *Családi Lapok* című újság többhasábos bemutatást készített a pécsi lányiskoláról. A cikk szerint a kolostori növendékek három osztályt alkottak, és 32-en voltak, a felsőbb két osztályba pedig 54 diáklány járt. Velük a kanonok-igazgató vezetésével három vallástanár, két zenetanító és 12 apáca foglalkozott. Az írás kiemelte azt, hogy a tanításban a vallástanra fordították a

1771 Ekkor Leövey Klára Teleki Blankával Párizsba ment, ahonnan 1865-ben hazatért, és 26 éven át a Teleki családnál nevelőnősködött, majd Budapestre költözött. Pedagógusi pályája mellett írónői tevékenysége is jelentős volt. Sáfrán Györgyi említette egyik művében, hogy Leövey Klára négyszáz oldalas kéziratának nagy része a második világháború idején elpusztult, a maradványokat a nagybányai Múzeumban őrzik. Sáfrán Györgyi: *Teleki Blanka és köre...* i. m. 175.

1772 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 156–157.

1773 Szentkirályi István: *A Pécsi Notre-Dame Nőzárda és Iskolái 1847–1907-ig*. Pécs, Taizs J. Könyvnyomdája, 1908. 213–220.

1774 Uo. 224–228.

1775 Az iskola történetéről lásd még: Takács Zsuzsanna Mária (2017): A Miasszonyunk Női Kanonokrend pécsi iskoláinak fejlődése a kezdetektől a XX: század közepéig. In: Sárkányné Lengyel Mária (szerk.): *Hagyomány és megújulás: Iskolatörténeti konferencia.* Pécsi Leőwey Klára Gimnázium, Pécs. 63–74.

legnagyobb hangsúlyt, de a vallástörténet, a magyar és egyetemes történelem, a „földírás", a természettan és a természetrajz is fontos tárgy volt. A nyelvek közül a magyar mellett a német és a francia volt a tanítás nyelve. Tanultak továbbá a lányok irodalmat, kézimunkát, éneklést,[1776] a felsőbb évesek rajzot, szépírást.

A reformátusok ebben az időszakban szervezték át (Karacs Teréz 1859-es távozása után, az új igazgató, Dóczy Gedeon vezetésével) a miskolci leányiskolát, továbbá új képzőt nyitottak Kolozsváron, Debrecenben és Pesten is.[1777]

A korszak magán-leánynevelő iskoláinak képe nem csupán a sajtóban, hanem különböző irodalmi művekben is megjelent. Az ezekben ábrázolt nőnevelő intézetek természetesen gyakran csupán a képzelet szülöttei, ám ezek a szépirodalmi fikciók is rendelkeznek bizonyos valóságalappal, ha az elsődleges történeti forrásokkal összevetve vizsgáljuk őket. Ilyen mű például a szabadságharc bukása utáni évtizedbe elvezető, a saját korában igen népszerű Csathó Kálmán-féle regény, a *Leányok, anyák, nagyanyák.*[1778] Az ebben ábrázolt „Gálné-féle intézet" olyan iskola volt az író szerint, „ahol az úri kisasszonyok felsőbb kiképzésben részesültek és a német meg francia nyelvben nyertek oktatást".[1779]

Az intézményesült lányoktatásban országosan említenünk kell a népiskolák szervezetét szabályozó 1849. évi és a Leo Thun-féle 1855-ös rendeletet. A lányok alsó fokú iskolai képzésének átütő erejű kiterjesztését, az igazán jelentős fejlődést azonban csak a kiegyezés kora hozta el Magyarországon.

Alsó fokú leányoktatás a dualizmus korában

Az 1867-es kiegyezés megteremtette Magyarország számára is azokat a kereteket, amelyek lehetővé tették a népoktatásügy fejlesztését, a tankötelezettség bevezetését. Az 1868:XXXVIII. törvénycikkben foglalt Eötvös József-féle népoktatási törvény[1780] előírta az egységesen kötelező, fiúknak és leányoknak is egységes tananyagot előíró, 6-tól 12 éves korig tartó alapiskoláztatást, és létrehozta ehhez a 6 osztályos elemi iskolát. A törvényben szerepelt még a 12–15 év között elvégzendő ismétlő iskola, a felső népiskola és a 4. elemi után megkezdhető polgári iskola létrehozására vonatkozó utasítás (itt már érvényesült a nemek szerinti különbség: fiúknak három, lányoknak két évfolyamos volt a felső népiskola,[1781]

1776 Oktatás és nevelésügy. *Családi Lapok*, 1852. aug. 31., II. félév, 4. szám, 184–186.

1777 Ezek történetének részleteiről lásd: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 160–167., és kötetünk más fejezeteit.

1778 Csathó Kálmán*: Leányok, anyák, nagyanyák.* Budapest, Wolfner Irodalmi Intézet, 1927.

1779 Uo. 46.

1780 1868: XXXVIII. tc. In: *Magyar Törvénytár*. Budapest, Franklin, 1896.

1781 Ezt természetesen csak akkor kellett elvégezniük, ha nem tanultak tovább más iskolában. A korabeli adatok azt mutatják, hogy ezt az iskolatípust sok helyen fel sem állították, vagy csak egy ideig

a polgári pedig 6 illetve 4 éves). A törvény tanító- és tanítónőképzők alapítását is elrendelte.

A népoktatási törvényt követően 1869-ben került kiadásra az Eötvös-féle népiskolai tanterv, amelyet a dualizmus korában többször is átdolgoztak és bővítettek. Fontos azonban kiemelni, hogy ez a tanterv a hatosztályos iskolákra vonatkozó *állami* előírás volt, ám ekkor állami fenntartású népiskola nem volt az országban. Éppen ezért – ahogyan Mészáros István rámutatott – valójában az állami tantervek vizsgálatánál sokkal fontosabb az egyes felekezetek által kibocsátott tantervek vizsgálata, bár azt hangsúlyozni kell, hogy ezek számára a nagy szakértelemmel elkészített állami tanterv mintaként szolgált.[1782] Adatközlése szerint az 1864–1865-ös tanévben Magyarországon 6479, a római katolikus egyházhoz tartozó (ebből 5184 latin és 1295 görög szertartású), emellett 1148 evangélikus, 1987 református, 824 görög keleti és 410, a zsidó közösségek által fenntartott, azaz mindösszesen 10.848 népiskola működött.[1783] 1869-ben 5217 római katolikus, 2058 görög katolikus, 1609 görögkeleti, 2450 református, 1397 evangélikus, 103 unitárius, 490 izraelita felekezeti jellegű és 479 községi, összesen 13.798 elemi iskola volt az országban.[1784] A századfordulóra (az 1899–1900-as tanévben) a népiskolák fenntartói az alábbi összetételben szerepeltek az országban: 1458 állami, 1895 városi vagy községi, 262 egyesületi vagy magán-, 7525 római katolikus felekezeti (ebből 5445 latin és 2080 görög szertartású), 1401 evangélikus, 2109 református, 38 unitárius, 1770 görög keleti és 517, a zsidó közösségek által fenntartott népiskola volt.[1785] Az 1913–1914-es tanévre előállt legnagyobb változás az állami fenntartású népiskolák számának jelentős emelkedése volt: ekkor 3502 ilyen működött.[1786] Az 1868-as törvény 11 §-a a felekezeti népiskolák számára az alábbi kötelező tantárgyakat rendelte el: hit- és erkölcstan, olvasás, írás, számolás és a hazai mértékek ismerete, nyelvtan, természetrajz, természettan elemei, hazai földrajz és történelem, mezőgazdasági (kertészeti) gyakorlatok, ének, testgyakorlás.

Péterfy Sándor 1896-os adatközlése képet ad arról is, hogy a népiskolák között milyen számban szerepeltek a vegyes, illetve a tisztán fiú- vagy leányiskolák. 1869-ben 12.622 volt a vegyes, és 677 a fiú-, 499 pedig leányiskolák száma. 1889-ben a 14.189 vegyes iskola mellett 1174 fiú- és 1339 leányiskola szerepelt,

működött. A 20. század elejére helyét átvették a polgári iskolák, az 1909–1910-es tanévben mindössze egy tucatnyi felső népiskola volt az országban.

1782 Mészáros István: Felekezeti népiskoláink tanterveinek történeti alakulása. In: *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban.* Szerk.: Horánszky Nándor. Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, 2001. 30–31. és 38.

1783 Uo. 31.

1784 Péterfy Sándor: *A magyar elemi népoktatás* II. k. i. m. 42.

1785 Mészáros István: *Felekezeti népiskoláink tanterveinek történeti alakulása...* i. m. 32.

1786 Uo. 34.

ugyanez az adatsor 1893-ra így módosult: 14.346 volt a vegyes, 1219 volt kizárólag fiú-, 1377 pedig a tisztán leányiskola.[1787]

A korszak népiskoláiban a fiúk és a lányok számára a 6 év alatt közel azonos volt a tananyag, ám a lányoknál inkább a női hivatásra való felkészülést tartották fontosnak, és nem az ismeretekben való elmélyülést.[1788] Az 1877-ben kiadott (és 1905-ig érvényben lévő) állami tanterv – több apróbb-nagyobb változtatás mellett – az inkább ipari tevékenységekkel foglalkozó vidékeken elrendelte „a vidék szerint a házi-ipar egy-két" ágának gyakorlását. Ugyanebben az évben jelentetett meg az állami tantervvel szinte teljesen megegyező szabálykönyvet a katolikus püspöki kar.[1789] A reformátusok az 1870-es években több, szintén az Eötvös-féle tantervre alapozott, de attól és egymástól is némileg eltérő egyházkerületi tanterveket alkottak. A tiszántúli egyházkerület székhelyén, Debrecenben 1874-ben közzétett tantervben szerepel – Mészáros István forrásadat-közlése szerint – az alábbi, az alsó fokú leánynevelés szempontjából fontos, és az 1869-es állami tantervben egyáltalán nem szereplő tárgy: „Női kézimunkák. Taníttatik leányoknak mind a hat osztályon keresztül; fősúly a háztartásban nélkülözhetetlen munkákra, mint például kötésre, horgolásra, varrásra, ruhaszabásra és javításra stb., nem pedig a díszmunkákra fektettetvén."[1790]

A hazai népoktatás elemi osztályokat követő magasabb szintjét a dualizmus korában elsősorban a *polgári iskolák* képviselték.[1791] Ahogyan azt egyik tanulmányában Müller Ildikó is jelzi, az iskolatípus nehezen besorolható a hazai iskoláztatás alsó-közép-felső tagolású rendszerében. Bár létrehozását az 1868-as népoktatási törvény rendelte el, már a következő évtizedben látszott, hogy tananyag-struktúrája túlmutat a népoktatás szintjén, és 1877-ben egy vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet „inkább a középiskolai képzés egy speciális formájának" tekintette a polgárit.[1792] Az oktatási rendszerben való helyének meghatározását azonban nem ez a rendelet, hanem az 1883-as középiskolai törvény nyújtotta: ez nem középiskolának, hanem a népoktatáshoz tartozó típusnak tekintette a polgári iskolát, így az az alap- és középszint közötti helyre került. Mazsu János és Karády Viktor kutatási eredményeire építve fogalmazta

1787 Péterfy Sándor: *A magyar elemi népoktatás...* i. m. 42–43.

1788 Lásd erről: Schadt Györgyné: A lányok alapfokú oktatásának története 1945-ig. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Szerk.: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 256. (A kötet tartalomjegyzékében ugyanez a tanulmány (eltérően a könyv beloldalaitól) az alábbi címmel szerepel: Női szerepekre szocializálás a közoktatás intézményrendszerén keresztül.)

1789 Mészáros István: *Felekezeti népiskoláink tanterveinek történeti alakulása...* i. m. 40–41.

1790 Uo. 41–42., illetve 43.

1791 A témáról lásd a következő kötetet: Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.

1792 Müller Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra*, 2000. 12. évf. 3. sz. 133.

meg Müller Ildikó, hogy a valamiféle szakképzést is nyújtó (főleg az alacsonyabb hivatalnoki pályákra felkészítő), és a középfokú szakképzés alapját is jelentő polgári főleg a paraszti, kisalkalmazotti és kispolgári rétegek tanulási igényeit elégítette ki.[1793] Mann Miklós monográfiájában azt emelte ki, a lányok számára ez, az óvó- és tanítónőképző előfeltételének számító iskola teremtette meg a kispolgárság szintje felé emelkedés lehetőségét.[1794] Az iskolatípusban a lányok esetében háztartástani, kézimunkázási ismereteket is tanítottak, ami jól jelzi, hogy felkészítésük során fontos volt a családi életre nevelés.

A polgári iskolával, annak lányok oktatására szolgáló fajtájával kapcsolatosan a korszakban számos vélemény fogalmazódott meg az újságokban vagy a szakmai testülek fórumain. A lánynevelés lelkes támogatója, Dóczy Gedeon *Néhány szó a nőnevelésről, tekintettel a polgári leányiskolákra*[1795] címmel írt önálló munkát 1886-ban. Az 1896-os tanügyi kongresszus külön szakosztályt működtetett a polgári iskolákról, ahol is Gőőz József tartott egy rövid előadást. Ebben azt fogalmazta meg, hogy az 1868-as népoktatási törvényben leírt iskolatípusok közül ez bizonyult a legsikeresebbnek.[1796] Több hozzászóló is javasolta az iskola (fiú-polgárikhoz hasonló) 6 évfolyamossá bővítését, a többség azért, hogy kenyérkereseti pályákra készítsék elő a lányokat, de akadtak olyanok is, mint például Batiné Stancsics Fanni és Vály Miklós, akik ezt az iskolatípust csakis a nők családi életre való előkészítő intézménnyé kívánták volna tenni.

A *Nemzeti Nőnevelés* rendszeresen közölt erről az iskolafajtáról cikkeket, valamint éves beszámolókat az országos helyzetképről.[1797] A 20. század elején, ahogyan például a lap is bemutatta, tovább nőtt a „nőies” feladatokra előkészítő tárgyak száma az iskolatípusban, és egy 1914-es rendelkezés szerint a leány-polgári célja a „művelt, magyar polgári háziasszony képzése”.[1798]

Müller Ildikó statisztikai kimutatásai tükrözik, hogy a 20. század elején az iskolatípus leány- és fiú-tanulóinak száma is dinamikusan növekedett, és a lányok létszámváltozása arányaiban mind jobban felülmúlta a fiúkét. Az 1900–1901-es tanévben 21 420 fiú (43,72%) és 27574 lány (56,28%), az 1917–1918-as

1793 Uo. 133. (Müller Ildikó a hivatkozott szerzők alábbi műveit említi tanulmányában: Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle,* 1980. 2. sz. 289–30.; Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910). In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Szerk.: Horváth Ágota. Budapest, Replika-könyvek, 1997. 169–194.)

1794 Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000.* Budapest, Önkonet, 2002. 31.

1795 Dóczy Gedeon: *Néhány szó a nőnevelésről*, tekintettel a polgári leányiskolákra. Debreczen, 1886.

1796 Gőőz József: A polgári leányiskolákról. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I. kötet* i. m. 614–618.

1797 Lásd például: Relković Mita: Polgári leányiskoláink az elmúlt tanévben. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. június 32/VI. 266–277.

1798 A 4000. rendelet. *Nemzeti Nőnevelés*, 1914. 35. évf. 4. sz. 85–91. (A rendeletet idézi Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. is, 140.)

tanévben pedig 52891 fiú (38,39%) és 84895 lány (61,61%) volt polgári iskolai növendék. Mann Miklós Budapestre vonatkozó kutatásai is mindezt alátámasztják, adatai szerint 1900-ban hat fiú- és tíz leánypolgári volt a fővárosban, amelyekben összességében háromezer fiú és közel ötezer leány tanult. Az 1905–1906-os tanév adatai szerint pedig már 14 polgáriban több, mint 6500 lánynövendék tanult.[1799]

Műveltségi viszonyok és az oktatásügy mutatói

A nők írni-olvasni tudásának kérdése a francia forradalom óta Európa-szerte egyre inkább előtérbe került. A 19. századra a kontinensen és Észak-Amerikában is mindenütt közügy lett a leánynevelés, melynek nagy volt a tétje: a vallási, politikai, sőt etnikai problémák megoldásának egyik zálogát látták ebben vezető politikai csoportok, uralkodók. Athénben éppúgy, mint Pesten, az Osztrák–Magyar Monarchiában éppen annyira, mint Oroszországban, élénken vitatott reformok sora formálta újra a tartalmakat, emelte az igények szintjét és terjesztette ki a tanulmányok és lehetőségek körét.[1800] Mindezek ellenére a magasan kvalifikált – igencsak csekély számú – nő állandóan korlátokba ütközött.[1801] Karády Viktor – aki az iskolai kiválasztás szociológiai mechanizmusát kutatta – egyik tanulmányában így írt erről a kérdésről a korszak vonatkozásában: „A nők globálisan minden társadalmi rétegben, felekezeti vagy nemzetiségi státuscsoportban, régióban stb. a férfiakhoz képest aluliskolázottak."[1802]

A 19. században jelentős lépések történtek hazánkban is mind a fiúk, mind pedig a lányok iskoláztatásának fejlesztésével kapcsolatosan. A századelő népességének írni-olvasni tudását leginkább Fényes Elek 1840–1843-ban tett közléseire alapozva tudják megközelíteni a kutatók. Annak a feltárásnak a résztvevői is többek között, amelynek felelős vezetője az 1960-as években Móricz Miklós volt, és amely a Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatócsoportjában folyt. Ez, az analfabétizmus közel 100 éves idősorait feltáró és elemző, 1964-ben befejeződött kutatás több mélyebb összefüggést hozott felszínre. Többek között azt, hogy a századelőtől 1910-ig terjedő évtizedekben az írni-olvasni

1799 Mann Miklós: *Budapest oktatásügye...* i. m. 39. és 55.

1800 *Historia de las mujeres...* i. m. 132.

1801 *Nesze Neked Feminizmus* című könyvükben a feminista törekvések történetét összefoglaló szerzők ezt úgy fogalmazták meg, hogy a nők elérik az „üvegmennyezetet", és semmilyen törvény ellenére nem juthatnak át ezen. (Watkins, Susan Alice – Rueda, Maria – Rodriguez, Marta: *Nesze Neked Feminizmus...* i. m. 165.)

1802 Karády Viktor: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Szerk.: Hadas Miklós, Budapest, Replika Kör, 1994. 177.

tudók számaránya az ország központi területein, és főként a régi iskolavárosokban, kultúrközpontokban (például Debrecenben, Sopronban, Pécsen), nem pedig a legiparosodottabb városokban volt a legmagasabb.[1803]

Az 1868-as népoktatási törvény nyomán javultak jelentősen a műveltségi mutatók,[1804] és ennek következtében a nők tanulási, munkavállalási lehetőségei is szélesedtek. A korabeli műveltségi viszonyokra egyrészt a népszámlálások írni-olvasni tudó népességre vonatkozó statisztikáiból következtethetünk, ezek elkészítését az 1872-es szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus minden népszámlálás kötelező kérdésévé tette, megteremtve ezzel a nemzetközi összehasonlítások korábbinál eredményesebb és precízebb végrehajtásának lehetőségét. Az első négy hazai népszámlálásunk „kulturális programja kizárólag a népesség írni-olvasni tudásának megállapítására szorítkozott, tehát még 1900-ban is az írni-olvasni tudás mértéke fejezte ki egyedül a népesség műveltségi színvonalát.”[1805]

Ezek a népszámlálások némileg eltérő módon kérdeztek rá a népesség műveltségére, ahogyan ezt a korabeli számláló lapok mutatják.[1806] Az 1869. év utolsó napjának adatait rögzítő lapon a 11. rubrikában az alábbi kérdés szerepelt: „Műveltségi állapota: tud-e írni meg olvasni? Vagy csak olvasni, vagy egyet sem?” Fontos kiemelni, hogy éppen ez volt az egyik olyan kérdés az akkori magyarországi népszámláláskor, amely miatt ez tágabb körű volt, mint az osztrák népszámlálás.[1807] 1880-ban – amikor először írták össze külön lapokon a nők adatait – a számláló lap (mindkét nem esetében) a 10. pontban tartalmazta az alábbi kérdést: „Tud-e írni, olvasni?” A „válasz” rubrika vízszintes vonallal kettéosztott rovatában a népszámlálási biztosoknak alkalmuk nyílott arra, hogy a két kérdéselemre külön-külön választ írjanak be. 1890-ben a számláló lapokon ugyanígy, csak nem a 10., hanem a 11. rovatban tették fel a kérdést. Az 1899. évi XLIII. törvénnyel elrendelt népszámlálás számlálólapján a 10. pont alatt szere-

1803 Lásd erről részletesen: Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 1964. 7./2. 310–313.

1804 A „műveltség” fogalmán itt azt a minimumot értjük, ami a lakosság írni-olvasni tudását, illetve rendszeres iskolai végzettségét foglalja magába, hiszen – miként Mikes Gábor egy régebbi cikkében fogalmazott –: „Napjainkig nem alakult ki olyan vizsgálati módszer, mely általánosan elfogadott módon, valamennyi kultúrelem figyelembevételével állapítaná meg a műveltség fokát és ezeknek megfelelő osztályokba sorolná a népességet.” Mikes Gábor: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869–1963. *Demográfia*, 1964. 7. évf. 2. sz. 245.

1805 Uo. 246.

1806 Ezeknek a másolatát lásd az alábbi műben: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői.* I. rész (1869–1910). VI. fejezet: Mellékletek. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1983. 153–186.

1807 A másik különbség volt Ausztria és Magyarország népszámlálása között, hogy az előbbi helyen csak a nagyobb városok vonatkozásában kérdeztek rá a lakosság lakásviszonyaira, Magyarországon viszont ez a teljes országra kiterjedő adatfelmérést jelentett. Minderről lásd: Uo. 5.

pelt a műveltségre vonatkozó alábbi kérdés: „Tud-e írni és olvasni, vagy csak olvasni, avagy sem írni, sem olvasni nem tud?", és a „válasz" rovatban egyetlen sor állt rendelkezésre a kérdés megválaszolásához. Az 1910. évi népszámlálás először kérdezett rá az írni-olvasni tudás mellett az iskolai végzettségre. A számlálólap 10. pontjánál csupán ez az egyszavas kérdés szerepelt: „Míveltsége?", és a megkérdezettek az alábbi válaszok közül választhattak: „legalább a középiskola 8, – 6, – 4, – osztályát végezte vagy ezzel egyenlő fokú intézetet; 4 elemi, – 6 elemi osztályt végzett; ír-olvas, – csak olvas, – sem ír, sem olvas."

1870-ben a nők 25,01%-a, 1880-ban 35,81, 1890-ben pedig 46,49%-a tudott olvasni és írni az 1891-es statisztikai kimutatások alapján.[1808] 1900-ban a népszámlálás nyomán viszont jelentősen eltérő adatokat közöltek. Eszerint Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül) 1880-ban a nők 30,1, 1890-ben 39,0, 1900-ban pedig 46,7%-a tudott írni-olvasni. 1910-ben ugyanezeket az adatokat közölték, kiegészítve az újonnan kapott 54,4%-os adattal.[1809] Megállapítható, hogy 1880–1890 között jelentősebb volt az írni-olvasni tudó nők arányának emelkedése, mint a későbbi évtizedekben:

Év	100 nő közül írni-olvasni tudó volt Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül)	1880 = 100%	előző népszámlálás = 100%
1880	30,1	100,0	––
1890	39,0	129,6	129,6
1900	46,7	155,1	119,7
1910	54,4	180,7	116,5

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 27. k. 1900. X. rész 164.
és Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész 178.

A népszámlálások előkészítői és értékelői Magyarországon is korán felismerték, hogy a műveltségi fok alakulását akkor lehet az élő generációkon belül legjobban figyelemmel kísérni, ha az iskolázottsági fokot korspecifikusan értékelik.[1810] Az 1880. évi népszámlálás volt az első, amely során már eszerint vették fel az adatokat.

1808 Karády Viktor: *A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon...* i. m. 226.

1809 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész – Végeredmények összefoglalása.* Athenaeum, Budapest, 1920. 178. (Továbbiakban: NSZ 1910.)

1810 Mikes Gábor i. m. 247.

Írni-olvasni tudó nők számaránya Magyarországon 1900-ban és 1910-ben, életkori bontásban (Horvátország és Szlavónia nélkül)

Életkor	1900 (%)	1910(%)
6 éven aluli	0,2	––
6–11	59,1	65,5
12–14	75,1	82,6
15–19	72,5	79,1
20–29	66,9	74,2
30–39	54,1	67,7
40–49	44,0	55,2
50–59	35,7	45,6
60–69	27,6	38,2
70 éven felüli	23,4	29,6

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 27. k. 1900. X. rész 165. és Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész 179.

Látszik, hogy még a magyar statisztikusok korabeli adatait is nehéz összevetni. Nemzetközi összehasonlításokat pedig csak meglehetős óvatossággal lehet tenni, ugyanis mindenütt 1.) más időpontokban 2.) más mutatók alapján 3.) más népességrészekre vonatkozóan készítettek adatfelvételeket, amelyek pontosságáról gyakran nincs alkalmunk meggyőződni. Sullerot könyvében közölt ugyan bizonyos adatokat, de ezek egymással is, és a magyar népszámlálások eredményeivel is nehezen összemérhetők, inkább csak tendenciák megállapítására használhatók. A párizsi kamara szerint például 1860–1867 között a francia nők 57%-a tudott írni. Belgiumban ebben az évtizedben 3 analfabéta férfire 5 analfabéta nő jutott; Oroszországban 1897-ben a 10 évnél idősebb nők 12,4%-a tudott írni, olvasni, míg a férfiak 35,7%-a.[1811] (Meg kell jegyezni viszont azt a tényt, amit művében – a nem teljesen pontos adatokat közlő – Sullerot nem említett az orosz műveltségi mutatók vonatkozásában, hogy míg a női paraszti népesség körében valóban igen alacsony, 13,7% volt az írni-olvasni tudók aránya, az orosz városlakó női népesség körében 38,3%![1812] Azt is érdemes kiemelni, hogy 1896-ban az orosz összlakosság mindössze 1,1%-a rendelkezett elemi szintű iskolai végzettségnél magasabbal, a férfiak 1,36, a nők 0,85%-a.[1813])

1811 Sullerot i. m. 126.

1812 *Russian Women, 1698–1917...* i. m. 165.

1813 Szabó Miklós: *Az orosz nevelés története 988–1917.* http://mek.niif.hu/03600/03657/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.08.07.) (o. n.)

A nyugat-európai adatokkal összevetve a magyarországi nők mintha „hátrányban" lettek volna műveltség tekintetében a 19. század második felében. Bár ez csak bizonyos értelemben igaz (például egyes megyék, országrészek esetében), nem tekinthetünk el néhány lényeges ténytől: 1.) a magyarországi népszámlálások alkalmával a még iskolás kor előtt álló leányokat is feltüntették a táblázatokban. Márpedig a 6 éven aluli népesség körében mért 0,1–0,2%-os írástudás aránya nyilvánvalóan *lényegesen csökkentette* az összátlagot. 2.) Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az 1868-ban bevezetett népoktatási törvény, mely a tankötelezettséget valamennyi 6–12 éves korú gyermekre kiterjesztette, csak a későbbi évtizedekben éreztette hatását a felnőtt népesség körében. 1900-ban például a 70 éven felüli nőknek csak 23,4%-a, a 60 és 69 év közötti női korosztálynak csak 27,6%-a, az 50 és 59 év közöttieknek pedig 35,7%-a tudott írni-olvasni, hiszen azok a nők, akik kislányként elsőként részesültek kötelező alapoktatásban Magyarországon, ekkoriban még csak 40-es éveik táján jártak.

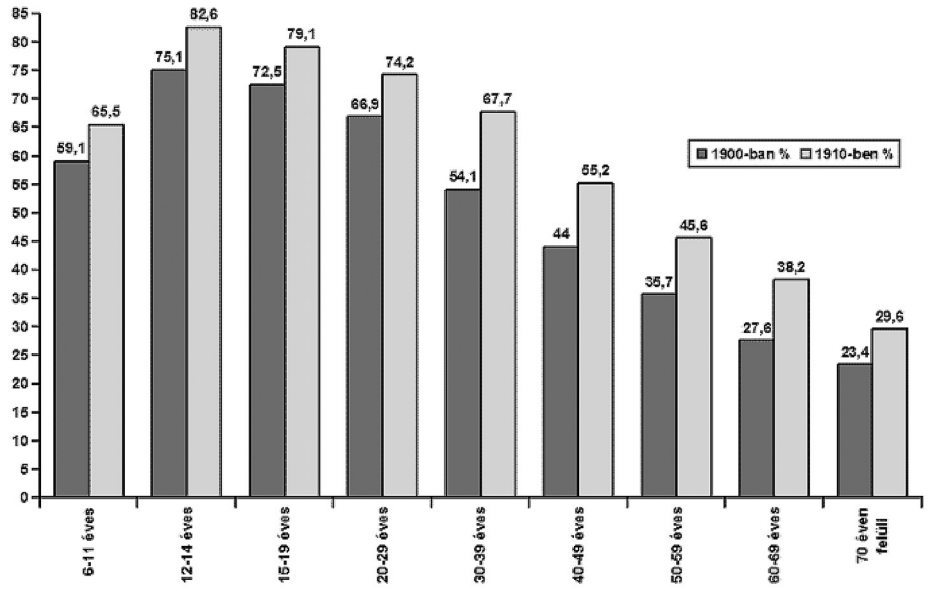

Írni-olvasni tudó nők számaránya, életkor szerinti bontásban 1900, 1910

Az 1910-es népszámlálás után az adatok elemzői maguk is megállapították, hogy a műveltségi viszonyokat jobban lehet érzékeltetni akkor, ha csak a 6 éven felülieket vonják be a vizsgálat körébe. Eszerint az anyaországban 68,7% volt az írni-olvasni tudók aránya. (Itt meg kell azonban jegyezni, hogy egészen 1960-ig a 6 éves – első elemibe járó – gyermekeknél a népszámlálások idején bevallás

alapján rögzítették azt, hogy tudnak-e írni és olvasni. 1960-tól az első osztályosokat egyöntetűen analfabétának jelölik majd. A legalább egy osztályt elvégzett lakosságot pedig a dualizmus kori népszámlálások akkor is írni-olvasni tudónak tüntették fel, ha egyesek betegség vagy idős koruk vagy más miatt sohasem használták ezt a tudásukat.[1814]) Az 1910-es elemzések mutattak rá először és meggyőzően arra, hogy a nők írni-olvasni tudásának aránya nagyobb mértékben nő, mint a férfiaké, így a férfiak előnye megszűnőben van.[1815] Az arányok javulását természetesen az okozta, hogy a tankötelezettség betartatása a fiatalabb korcsoportok esetében szinte azonos iskolába járási arányt eredményezett fiúk és lányok körében. Az adatok szerint 1910-ben a városi lakosság 6–14 éves korosztályában alig 1% volt a különbség a fiúk javára írni-olvasni tudás tekintetében. Megállapítható, hogy az első világháborút megelőző években már meghozta gyümölcsét az 1868-as népoktatási törvény, és a fiatalabb női korosztályok tagjai közül többen juthattak be a közép- és felső szintű oktatásba, mint korábban bármikor. Éppen ezzel magyarázható az a tény, hogy amikor az első világháború évei alatt különböző posztokon nőkkel kellett betölteni a hadba vonult vagy elesett, sebesült férfiak helyét, akkor ez általában megoldható volt. (A tanítói pálya elnőiesedése is igazán ekkor vette kezdetét.)

Mint már utaltunk rá, az 1910-es népszámlálás abból a szempontból is jelentős változást hozott az adatfelvétel szempontjából, hogy ekkor először a népesség műveltségi színvonalát az iskolai végzettség alapján is számba vették.[1816]

Régiónként nagy mértékben eltért az írni-olvasni tudó nők (és férfiak) aránya, és a település típusa is befolyásoló tényező volt. 1891-ben a legműveltebb női lakosság (valamennyi korcsoportot, tehát a 6 éven aluliakat is figyelembe véve) Sopron (63,7% írni-olvasni tudó) és Moson (66,6%) vármegyében élt, a városok közül pedig a nagymúltú kulturális centrumok némelyike (Sopron – 72,4%, Pozsony – 69,2%, Budapest – 66,8%) emelkedett ki.[1817] Az analfabéta nők legnagyobb arányban Hunyad, Máramaros, Alsó-Fehér és Szolnok-Doboka megyékben éltek.[1818] 1910-ben Moson megyében már 72,9%, Sopron megyében pedig 72,4% volt az arány; Sopronban 82,7%, Budapesten 81,8%, Pozsonyban pedig 78%.[1819]

Nem csupán a területi elhelyezkedés okozott ilyen eltéréseket a lakosság műveltségi szintjét tekintve, de a vallási és a nemzetiségi hovatartozás is. A felekezeti hovatartozást tekintetbe véve – Európa más országainak adataival összhangban – megállapítható, hogy az evangélikusok és az izraeliták körében volt legmagasabb az írni-olvasni tudó nők (és férfiak) aránya. (Dányi Dezső ugyanakkor

1814 Lásd erről: Mikes Gábor i. m. 247.
1815 NSZ 1910. 87.
1816 Lásd erről: Mikes Gábor i. m. 248.
1817 NSZ 1900. 156.
1818 NSz 1891/I. 227.
1819 NSZ 1910. 170.

kiemelte, hogy a Móricz-féle kutatás elemzései gyakran azt igazolták, hogy „az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya igen nagymértékben hullámzott a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint."[1820] Példaként többek között az izraeliták adait hozza, akik Zólyom megyében például megközelítették a teljes írni-olvasni tudás mértékét, Máramarosban viszont 1910-ben csak az ott élők közül minden harmadik felnőtt volt írni-olvasni tudó a felekezet tagjai közül.[1821])

Írni-olvasni tudó nők aránya életkor és vallási hovatartozás szerint 1900-ban

Vallás Életkor	róm. kat.	gör. Kat.	ref.	ágost.	gör. kel.	unit.	izr.	egyéb	Összesen*
6 éven aluli	0,2	0,1	0,3	0,4	0,1	0,2	0,6	0,7	0,2
6–11	65,0	28,4	68,7	76,7	38,2	67,6	74,4	69,7	59,1
12–14	85,1	37,5	86,7	94,7	44,9	83,4	89,6	85,5	75,1
15–19	83,0	29,5	86,3	93,9	36,2	79,6	89,3	82,9	72,5
20–29	76,2	19,8	82,5	90,3	24,9	74,1	87,9	83,9	66,9
30–39	62,2	11,1	73,6	83,5	13,9	57,0	80,9	65,6	54,1
40–49	48,1	6,5	65,4	72,6	8,7	38,6	73,3	55,1	44,0
50–59	37,7	4,4	55,5	60,6	5,2	27,1	63,3	46,0	35,7
60–69	27,5	3,4	44,6	47,8	3,8	19,5	49,8	39,5	27,6
70 éven felüli	23,0	2,8	38,2	39,6	3,4	16,3	38,6	26,7	23,4
összes	**50,8**	**14,35**	**60,18**	**66,01**	**16,93**	**46,34**	**64,77**	**55,56**	**45,86** **46,99**

* Az összegzés utolsó rovatában szereplő két számadat különbsége a kerekítésből adódik.

A nemzetiségek körében a németség és a magyarság nőtagjai tudtak a legnagyobb arányban írni-olvasni, a rutének és oláhok pedig a leginkább műveletlenek voltak ebben az értelemben. (Ez természetesen számos dologgal összefüggött, a felekezeti és regionális hovatartozással, a hagyományokkal és a gazdálkodási szokásokkal is.) Ugyanakkor már Móricz Miklósék 1964-es kutatási eredményei jól mutatták, hogy éppen ez utóbbiak körében volt leginkább ugrásszerű a fejlődés.[1822]

1820 Dányi Dezső i. m. 311.
1821 Uo. 311.
1822 Uo. 312.

Ezt a relatíve gyors növekedést (és a felekezetek közti különbségeket általában) dinamikus viszonyszámokkal jól érzékeltethetjük.

Írni-olvasni tudó nők aránya Magyarországon vallási hovatartozás szerint (1880–1910) (Horvátország és Szlavónia nélkül)

I. Római katolikus			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	32,3	100	––
1890	43,3	134,0	134,0
1900	52,0	160,9	120,0
1910	60,6	187,6	116,5

II. Görög katolikus			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	5,7	100	––
1890	9,4	164,9	164,9
1900	15,3	268,4	162,7
1910	22,9	401,7	149,6

III. Református			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	44,9	100	––
1890	53,6	119,3	119,3
1900	60,1	131,6	112,1
1910	65,8	146,5	109,48

IV. Ágostai			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	50,1	100	––
1890	60,3	120,3	120,3
1900	66,1	131,9	109,6
1910	71,3	142,3	107,8

V. Görög keleti			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	7,5	100	––
1890	11,7	156,0	156,0
1900	18,8	250,6	160,6
1910	27,7	369,3	147,3

VI. Unitárius			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	24,6	100	––
1890	39,8	161,7	161,7
1900	48,0	195,1	120,6
1910	57,4	233,3	119,5

VII. Izraelita			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	49,4	100	––
1890	59,7	120,8	120,8
1900	66,1	133,8	110,7
1910	72,1	145,9	109,0

VIII. Egyéb			
Év	**%**	**1880 = 100%**	**Előző népszámlálás = 100%**
1880	35,7	100	––
1890	53,5	149,8	149,8
1900	54,1	151,5	101,1
1910	62,8	175,9	116,0

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 27. k. 1900. X. rész 164.
Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész 178.

Az 1900-as népszámlálási adatok kiértékelői még egy érdekes szempontot is figyelembe vettek a műveltségi állapotok leírásakor: megvizsgálták az írni-olvasni tudás mértékét abból a szempontból is, hogy egyes foglalkozásokhoz kötődően az milyen arányokat mutat. Ebből megállapítható például az a – nyilvánvaló – tény, hogy az önállóan dolgozó, kereső nők körében magasabb volt az írni-olvasni tudás aránya, mint az eltartottak között, hiszen számos állás (például tisztviselőnők és egyéb posztok) betöltéséhez meghatározott iskolai végzettségre volt szükség.[1823]

[1823] NSZ 1900. 308–309.

KÖZÉPSZINTŰ LEÁNYNEVELÉS

A téma főbb szakirodalma

Európa lánynevelés-történetében az elmúlt évszázadban egyik központi téma volt a leány-középiskolák sok ellentmondással terhelt története. Az egyes országokban számos elemzés született a feltárt források (az iskolák iratanyagai, a sajtó, a politikai viták és állásfoglalások és egyebek) adatai alapján többek között a fiú- és leány-középiskolák fejlődésének különbségeiről; a koedukáció történetéről; a középszintű leányiskolák differenciálódásáról, tanterveik formálódásáról, változásairól; az egyetemi pályára előkészítő lányiskolák kialakulásáról (a leány-érettségi históriájáról); a lánynevelés hátterében álló különböző ideológiákról, társadalmi és gazdasági tényezőkről. Több nemzetközi konferencián is előkerült ez a téma, például az ECER 2008-as göteborgi tanácskozásán, ahol külön szekciót szerveztek a 18–20. századi leány-középiskolák történetéről.

A nagy-britanniai középfokú lánynevelés 19. századi történetéről számos elemzés született. Ezek sokaságának adatait közli (angol, skót, walesi és ír iskolákra történő adatokkal és bibliográfiai utalásokkal) June Purvis.[1824] Franciaország esetében ma is alapműnek számít Rousselot könyvünkben már említett kétkötetes munkája, de természetesen számos újabb feldolgozás is született.

A német nyelvterületek leányközépiskoláiról, azok működésének összevetéséről is több szakmunkát találhatunk. Ezek közül kiemelkedik például James Albisetti angol és német nyelven is megjelent műve, a *Schooling German Girls and Women. Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century* (A német leány- és nőiskoláztatás. Közép- és felsőfokú nevelés a 19. században)[1825] című könyv, amely főleg poroszországi forrásokra alapozott. Több, az egyes német nyelvű államokra és régiókra, városokra vonatkozó feldolgozás is készült, amelyek a felhasznált forrásbázis szempontjából is változatos képet mutatnak.

[1824] Purvis, June: *Women's History: Britain, 1850–1945. An Introduction.* New York, Routledge, 2004.

[1825] Albisetti, James: *Schooling German Girls and Women. Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century.* Princeton, Princeton University Press, 1988. (A mű 2007-ben jelent meg németül.)

Ez utóbbiak között találhatjuk a hivatalos statisztikákat, az oktatásügyi adminisztráció dokumentumait, az iskolai évkönyveket, a pedagógiai írásokat és a nőmozgalom vezető személyiségei által írott életrajzi összefoglalásokat.[1826] Számos további, a témát feldolgozó műre történt utalást láthatunk Rébay Magdolna egyik legutóbbi munkájában.[1827] Juliane Jacobi potsdami neveléstörténész szintén összehasonlító szemlélettel írt neveléstörténeti munkáiban[1828] hasonlóan széles szakirodalmi és forrás-alátámasztás szerepel.

Az ausztriai leánynevelés (benne: a középiskoláztatás) történetének feltárásáról készült munkákat Müller Ildikó tekintette át egy tanulmányában, utalva rá, hogy az országban a témával kapcsolatos kutatások leginkább az 1990-es években futottak fel, és jóllehet számuk elmarad az angolszász országokban publikált közleményektől, az elmúlt időszakban több jelentős mű is született. Írásában ő maga az 1867–1918 közötti osztrák közép- és felsőfokú lányoktatás történetét fejtette ki.[1829]

Írország lánynevelésről szóló művében[1830] Rebecca Rogers az ottani leány-középiskoláztatásról is írt. Kutatásaim során több olyan, általában az európai nőneveléstörténet-írás perifériáján található tanulmányra is rábukkantam, amelyek valamely kelet-európai ország középiskoláztatásáról szólnak. Ilyen például Mirela Luminita Murgescu közelmúltban megjelent, a romániai középiskolai történelemtanítás 1831 és 1944 közötti időszakáról írott tanulmánya,[1831] amelyben több részlet foglalkozik a leányközépiskolák múltjával is. Az oroszországi középszintű leánynevelésről szóló forrásokat is tartalmaz a fentebb már idézett *Russian Women, 1698–1917*. (Orosz nők, 1698–1917) című antológia.[1832]

A 19–20. századi amerikai lánynevelés történetét – benne a híres iskolaszervezők életútjának és a leányközépiskolák múltjának ismertetésével – szintén számos szerző összegezte. Közülük az egyik legfrissebb tanulmány Stephens Lu *The XX Factor in Education* (Az XX faktor a nevelésben) című

1826 Jacobi, Juliane: Girls' secondary education in 19th and 20th century; Germany, Austria and Switzerland. In: *Conference Papers*, Goteborg, ECER 2008, 2008. 3.

1827 Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m.

1828 Lásd például: Jacobi, Juliane: *Girls' secondary education in 19th and 20th century; Germany, Austria and Switzerland...* i. m. 1–30.

1829 Müller Ildikó: A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák–Magyar Monarchia idején. *Aetas*, 2001. 2–3. sz. 84–102.

1830 Rogers, Rebecca: *Female Education in Ireland 1700–1900. Minerva or Madonna. Histoire de l'Éducation* [En ligne], 2009/121. https://journals.openedition.org/histoire-education/1752 (A letöltés időpontja: 2018.07.02.)

1831 Murgescu, Mirela Luminita: L'enseignement de l'histoire dans les écoles roumaines, 1831–1944. *Histoire de l'Éducation*, Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe-XXe siècles. 2000/86. 115–142.

1832 *Russian Women, 1698–1917.* i. m.

műve, melynek címéről maga a szerző ezt írja tanulmánya elején: „Az XX faktor a nevelésben: a nők.”[1833]

Magyarországon a középszintű leánynevelés 1777 és 1918 közötti történetét máig egyik legteljesebb formában Nagyné Szegvári Katalin foglalta össze már említett művében, négy és fél évtizeddel ezelőtt.[1834] Müller Ildikó közelmúltban írt alapos és minden fontos kérdésre kiterjedő tanulmányai áttekintő képet adnak a hazai (nem csupán a nevelés-, de a társadalomtörténetnek is fontos részét jelentő) leány-középiskolák történetének kutatási eredményeiről is.[1835] A legújabb művek közül való Rébay Magdolna doktori értekezésének[1836] bővített formában megjelent változata,[1837] amely a hazai leány-középiskoláztatást a német és osztrák fejlődéssel párhuzamosan, illetve azzal összevetve mutatja be. Ugyanő több, a leányközépiskoláztatás történetének valamely részletét bemutató tanulmányt[1838] is publikált az elmúlt években, például a református nőnevelésről. Ez az utóbbi téma áll Ács Marianna kutatásainak fókuszában is.[1839] Kereszty Orsolya a dualizmus kori lányközépiskolák és a nemzetépítés kapcsolatával foglalkozott már említett doktori munkájában,[1840] melynek számos részeredményét különböző tanulmányokban, angol nyelvű változatát pedig Németországban publikálta. Nagy Adrienn munkáiban[1841] a 18–20. századi kereskedelmi szakoktatás hazai és külföldi részleteit igyekezett bemutatni, köztük a lányok képzésével kapcsolatos

1833 Lu, Stephens: The XX Factor in Education. *Journal of Philosophy and History of Education,* 2008, vol. 168–174.

1834 Nagyné Szegvári Katalin: *Harc a nők művelődési jogaiért...* i. m.

1835 Müller Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra*, 2000. 12. évf. 3. sz. 131–204.

1836 Rébay Magdolna Éva: *A leány-középiskolák jogi szabályozása Magyarországon és nemzetközi kitekintésben...* i. m.

1837 Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m.

1838 Lásd például: Rébay Magdolna: Leánygimnáziumot? Alapítási törekvések 1891–1892-ben. In: Császár Melinda – Rosta Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára.* (Pázmány Társadalomtudomány 10.) Budapest – Piliscsaba, Loisir – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Intézet, 2008. 395–410.; Uő: A leány-középiskolák első törvényi szabályozása. In: Buda András – Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása.* Debrecen, Kiss Árpád Archivum Könyvtára, 2006. 233–245.; Uő: A „Baár-Madas Református Leánynevelőintézet” története (1907–1952). In: Kósa László (szerk.): *Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* II. k. Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 841–871. stb.

1839 Ács Marianna: *Még a kövek is ...: Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948).* Pécs, IDResearch Kft.; Publikon, 2017.

1840 Kereszty Orsolya: *Középfokú leánynevelés és nemzetépítés a dualizmus kori Magyarországon...* i. m.

1841 Lásd például: Nagy Adrienn: A kereskedelmi iskolák megszervezése a dualizmus kori Magyarországon. In: *„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola Évkönyve 2009.* Pécs, PTE BTK NI, 2009. 265–283.; Uő: Női kereskedelmi szakoktatás kezdetei Magyarországon. In: Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás: Konferenciakötet.* Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 2011.; Uő: *A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon (1867–1945)* PhD értekezés, kézirat, Pécs, 2015.

szakképzési adatokat is. Vörös Katalin a középfokú iparoktatás történetét kutatva[1842] a leány-ipariskolákról is számos adatot feltárt.

Nagy Péter Tibor több, a leány-középiskoláztatással és a lányok középfokú szakképzésével kapcsolatos kutatást is végzett.[1843] Tanítványi köre az elmúlt években igen jelentős, egyes iskolák és iskolatípusok leánynevelési adataira (is) figyelő, esettanulmány jellegű feltárást folytatott. Karády Viktor műveiben[1844] szintén a társadalomtörténeti megközelítésű nőnevelés-történetre találhatunk példát.

A tanítóság (köztük a tanítónők) dualizmus kori történetének több részletét és összefüggését tárta fel különböző írásaiban a régebbi időszakban többek között Sebestyén Gyula[1845] és Szakál János,[1846] újabban Kelemen Elemér,[1847] Donáth Péter,[1848] Németh András,[1849] Kékes Szabó Mihály,[1850] Szabó K. Attila,[1851] Nagy Mária, Szabolcs Éva, Baska Gabriella,[1852] Hegedűs Judit,[1853] Takács Zsuzsanna Mária[1854] és több más kutató.

1842 Vörös Katalin: Nyelvében és iparában él a nemzet – Nemzetépítési törekvések és a középfokú iparoktatás a 19–20. század fordulóján. In: Zsolnai Anikó, Kasik László (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2016: A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése.* Szeged, SZTE BTK Neveléstudományi Intézet; MTA Pedagógiai Bizottság, 2017. 365–390.

1843 Lásd például: Nagy Péter Tibor: A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*, 2003/3.; Uő: A középfokú nőoktatás társadalomtörténetéhez. In: *Neveléstörténeti kaleidoszkóp – a középkortól napjainkig*: *Neveléstörténeti konferenciák 2001.* szerk. Balogh László. Budapest, OPKM, 2002. 56–63. (Neveléstörténeti füzetek 20.)

1844 Lásd például: Karády Viktor: Nők a modern iskolázás korai fázisában. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945: Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 1997.

1845 Sebestyén Gyula: *Elemi iskolai tanító-és tanítónőképzésünk fejlődése.* Budapest, 1896.

1846 Szakál János: *A magyar tanítóképzés története.* Budapest, Hollósy János Könyvnyomtató, 1934.

1847 Kelemen Elemér: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből.* Pécs, Iskolakultúra könyvek, 2007.

1848 Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958.* Budapest, Trezor Kiadó, 2008.

1849 Németh András: *A magyar tanítóképzés története 1775–1975.* Zsámbék, Főiskolai füzetek, 1990.; Uő: *Magyar pedagógusképzés és pedagógus szakmai tudásformák I. 1775–1945.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012.

1850 Kékes Szabó Mihály: A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. *Iskolakultúra*, 2003/3. 17–21.

1851 Szabó K. Attila: *Az erdélyi tanító- és óvóképzés történetéből.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. (A Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének Apáczai-díját elnyert pályamunka.)

1852 Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva: *Magyar tanító, 1901.* Iskolakultúra könyvek, Pécs, 2001.

1853 Hegedűs Judit: Zirzen Janka és a tanítónőképzés. In: Bollókné Panyik Ilona (szerk.): *Gyermek-nevelés-pedagógusképzés.* Budapest, Trezor Kiadó, 2002. 35–50.; Uő: Tanítónői karriertörténetek a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 2003/3. 42–52.

1854 Takács Zsuzsanna Mária: A pécsi tanítónőképző megjelenése a századforduló pécsi sajtójában. *Közép-Európa Közlemények*, 2018/11. 88–97.; Uő: *Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplóik tükrében.* PhD értekezés, kézirat, Pécs, 2015.

Középfokú leányiskolák szervezése Európában

A fejlődés néhány jellemzője

A 19. század közepén a nyugati világban általánossá vált az a törekvés, hogy a leányok számára is középszintű iskolákat szervezzenek, és az elemi ismereteken túlmutató szakképzési formákat is létrehozzanak. Ha az egyes országok nőnevelés-történetét tanulmányozzuk, kitűnik, hogy különböző helyszíneken részben eltérő időben, különböző szerkezettel és tartalmakkal alakultak meg az első középszintű leányiskolák. Más országokban is tapasztalható az a bizonytalanság és fogalomértelmezési, besorolási probléma, amelyről Müller Ildikó írt egy, a közelmúltban megjelent, a szakirodalmi munkák ellentmondásos értelmezéseit feltáró és megvilágító tanulmányában[1855]: a kontinens országaiban több olyan középszintű leányiskola-típus jött létre a 19. században, amelyeket nem lehet egyértelműen sem alsó-, sem középfokú iskolának tekinteni, hanem a két szint közötti köztes, azaz a népoktatás keretei között kialakult és fejlődött, ugyanakkor azt tananyagával, képzési idejével *meghaladó*, viszont az oktatási rendszerben a felsőfokú tanulmányokra előkészítő középiskolák *alatt* elhelyezkedő intézménytípusnak. Hangsúlyozni kell azt is, hogy a szervezeti és tartalmi hasonlóságok mellett a különböző időszakokban, eltérő helyszíneken és más-más nevekkel, célokkal, fenntartóval szerveződött lányiskolák többé-kevésbé eltérő ismereteket nyújtottak az őket látogató növendékeknek. Összeurópai sajátosság, hogy egyes lányiskola-típusok (például a „felsőbb leányiskola” különböző országokban létrejött változatai) a jelentős fejlesztési lépések, reformsorozatok dacára a 20. század elejére lehanyatlottak vagy más intézménytípusokba olvadtak. Szembetűnő sajátosság még a leányközépiskolák fejlődéstörténetében az is, hogy a 20. század elejéig (méginkább az első világháborút követő időszakig) a fiúközépiskolák átalakításának reformlépéseitől többnyire függetlenül, azoktól lemaradva, azokhoz jól-rosszul igazodva alakultak.

A leányiskolákkal kapcsolatos legfontosabb viták középpontjában az európai kontinensen az a kérdés állt, hogy a leánynevelés tartalma és szervezeti formája ugyanolyan legyen-e, mint a fiúké, vagy szükség van sajátos, a „női szükségletekhez” illetve feladatokhoz illeszkedő tananyagtartalmakra is.

Az 1860-as, 1870-es évektől kezdve a középosztálybeli nők a kontinens mind több helyszínén harcoltak a munkalehetőségeik kiterjesztéséért és képességeik (iskolai) kiművelésének lehetőségéért. Ennek hátterében az a társadalmi valóság állt, amelyben a nők jelentős részének nem volt esélye, lehetősége arra, hogy a

1855 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon…* i. m., főleg 136–137. A szerzőnő írásában „leány-középiskola” név alatt a gimnáziumokról és reáliskolákról ír.

korszak „ideális" családi életét élje, vagyis hogy anya és (eltartott) feleség legyen. Kontinens-szerte a legelső, közvélemény által is elfogadott női szakmák között a tanítónői és nevelőnői szakma állott, így az ezekre történő felkészítés a lányok középszintű oktatásának egyik kulcskérdése, fontos törekvése volt. Országonként jól látszik, hogy a hasonló vonások ellenére is milyen sok különbség volt a tanítónőképzők szervezésében és működtetésében.

A 19. század utolsó harmadában, a nyugati világban mindenütt, sosem látott mértékben kiteljesedett a különböző szakképző iskolák palettája, és lányok tízezrei készülhettek kereskedelmi, postai, ipari, mezőgazdasági és egyéb munkakörök betöltésére. Ugyanennek az időszaknak volt fontos törekvése a századforduló éveiben szinte mindenütt valóra vált álom: az érettségit adó leány-középiskolák megszervezése (legtöbbször már létező lányiskolák tananyagának, képzési idejének bővítésével, illetve átszervezésével), ami együtt járt egyes egyetemi karok nők előtt történt megnyitásával (kissé megelőzve azt vagy némileg attól lemaradva). A fiú- és leánygimnáziumok tananyaga azonban nem volt egységes még a 20. század elején sem, sőt, ahogy 1916-ig hazánkban, úgy több más európai helyszínen még az egyes, időben egymás mellett működő leánygimnáziumok tantervei is – egységes szabályozás hiányában – éveken át különbözőek voltak. A leány-középiskolák esetében többnyire nem csak az jelentett a fiú-iskolák tantervi programjától való eltérést, hogy háztartási munkákra, kézimunkára nevelték a növendékeket, hanem az is, hogy a zenének, az irodalomnak, a történelemnek nagyobb tér jutott, a matematika, a természettudomány, a latin, az ógörög viszont kisebb súllyal szerepelt, aminek hátterében az állt, hogy a lányokat alapvetően nem – még az egyetemek bizonyos karainak nők előtt történt megnyitása után sem – felsőfokú tanulmányokra készítették elő.

A kibontakozás állomásai és sajátosságai egyes országokban

Angliában az első leányközépiskolák Londonban nyíltak, 1848-ban a Queens' College, 1849-ben pedig a Bedford College. Ezek mindegyikében a női szerepekre is felkészítették a lányokat.[1856] A viktoriánus kor angliai gyakorlata és elmélete között azonban a lánynevelés szempontjából ellentét feszült. Míg az iskolák a nők hagyományos szerepeire is felkészítettek, a női nevelés fő szószólói a liberális, mindkét nem esetében azonos vagy nagyon hasonló nevelésben hittek. Maria Grey például azt fogalmazta meg, hogy a lányoknak és fiúknak ugyanolyan erkölcsi és értelmi képzés jár, és mindkét nem tagjait „ugyanazon alapelvek és ugyanolyan módszerek segítségével kell nevelni."[1857] Ez az elképzelés azonban

1856 Hunt: *Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850–1950...* i. m. 4.
1857 Idézi: Uo. 6.

hosszú időn át csak papíron létezett, hiszen a lányiskolák nem mondtak le a női feladatokra felkészítésről sem. Angliában éppúgy, mint Európa más országaiban, például hazánkban is, tovább bonyolította ráadásul a lányközépiskolai curriculum kialakítását az a tény, hogy a fiú-középiskolák is jelentős és folyamatos változásokon estek át a 19. század második felétől.

*Franciaország*ban Julie-Victoire Daubié volt az első lány, aki érettségi vizsgát tett (1861-ben Lyonban). Körülményeire jellemző, hogy a tanítónői végzettségű hölgy egyedül kellett, hogy felkészüljön erre a megmérettetésre, hiszen nem látogathatta a fiúk számára működtetett iskolákat. Az első francia szakképző iskolát nők számára (amely egy varrást tanító iskola volt) Élisa Lemonnier nyitotta, 1862-ben. 1879-ben Paul Bert rendelkezése alapján valamennyi megyében tanítónő-képzőket kellett szervezni. (Az első francia tanítónőképző még 1838-ban nyílott.) 1881-ben Sèvres városában alakult az első felsőfokú tanítónőképző iskola *(école normale supérieure)*, 1885-ben pedig végeztek az első világi tanítónők.[1858] Franciaországban is működtek felsőbb leányiskolák, ezekről a korszakban hazai bemutatás[1859] is készült a francia oktatási rendszert kiválóan ismerő De Gerando Antonina tollából.

A Jules Ferry-féle törvény 1881-től tette kötelezővé a 6 és 13 év közötti korban lévő fiúk és lányok iskoláztatását. A tankötelezettség kimondását követően Franciaországban is nagyot fejlődött az alsó fokú mellett a középszintű oktatás rendszere. Az első leánylíceumok Camille Sée törvénye nyomán, 1880-tól nyílhattak: az 1882-ben munkáját megkezdő Hérault megyei lett ezek közül az első. 1883-ban jelent meg Octave Gréard műve, a *L'enseignement secondaire des filles* (A lányok középfokú oktatása).[1860] A fiúk és lányok számára kidolgozott tanterveket csak 1924-ben egységesítették Franciaországban.

A *német területek*en a 19. században az alsó és a középfokú oktatás esetében is az iskolaalapítások államilag szabályozott rendszerével találkozhatunk. Ahogyan Juliane Jacobi megfogalmazta, a napóleoni háborúkat követően a német nyilvános középiskolák alapításának fő célja az volt, hogy a hivatalnoki pályákra és a katonai szolgálatra készítsenek elő. A lányok nevelése nem volt szükséges része ennek a nemzetépítésnek, és az oktatási rendszerhez főként a közép- és felső társadalmi rétegek leányai számára szervezett középiskolák tartoztak. Ahogyan a kutatónő megállapította, a *Höhere Töchterschule* vagy a *Höhere Mädchenschule* (felsőbb leányiskola) megnevezése gyakran inkább a tanulólányok társadalmi

1858 Lásd erről például: Grandière, Marcel: *La formation des maîtres en France 1792–1914*. Lyon, Institut National de Recherche Pédagogique, 2006.

1859 De Gerando Antonina: *Franczia felsőbb leányiskolákról*. Budapest, 1885.

1860 Gréard, Octave: *L'enseignement secondaire des filles.* Paris, Delalain Frères, 1883.

helyzetére, semmint a curriculumra vagy a karrierlehetőségekre utalt, és nagy részük magánkezdeményezés nyomán alakult.[1861]

*Bajorország*ban a 19. század elején uralkodói támogatással szerveztek két leányközépiskolát, a franciaországi Ecouen mintájára. Az egyiket Montgélas (1759–1838) miniszter állította *Institutum Beatae Mariae Virginis* névvel Münchenben, a másik pedig 1813-ban *Königliche Erziehungsanstalt für die Töchter höherer Stände* néven nyílt, és a Párizsból érkezett Thérèse Chardoillet igazgatta. Az intézményben a tantárgyak többségét francia nyelven oktatták, és a növendékeket a legrangosabb katonai és hivatalnoki családokból válogatták, hasonlóan, mint Napóleon francia iskoláiban. 1817-ben egy hasonló iskola nyílt Nymphenburgban, ott azonban a német volt a tanítás nyelve, és katolikus és protestáns családok lányait – akik között városi polgárlányok is voltak – nevelték itt. Bajorországban csakúgy, mint az 1815-ös restaurációt követően szerte Európában, ismét fontossá váltak a keresztény értékek, így a lányiskolák működtetésénél is mindez hangsúlyos volt, ám lényeges lett a felettük kialakított állami felügyelet.[1862]

A leány középiskolák létesítése *Poroszország*ban sem volt a közoktatási rendszer kiépítésének része. A 18–19. század fordulóján már működő nőnevelő- és más leányiskolák gyakran uralkodói alapításúak voltak, a későbbi időszakban pedig számos olyan, főként a városi középrétegek leányai számára létrehozott iskolát szerveztek, amelyeket a település vagy valamely magánszemély támogatott. A legnagyobb német államban az iskolaalapítási láz az 1820-as években vált igazán erőssé: 1822-ben 263, 1825-ben 278, 1828-ban viszont már 361 leányiskola volt az országban.[1863] Az iparosodó város, Bielefeld lakói például 1828-ban szervezték meg polgárlányaiknak a *Höhere Töchterschule* (Felsőbb leányiskola) intézményét.[1864] (Juliane Jacobi tanulmányában kiemelte, hogy ezt a városi iskolát a 19. század végén már inkább a helyi zsidó közösség gyermekei látogatták, míg a keresztény gyártulajdonosok a magán-nevelőintézeteket részesítették előnyben lányaik esetében.[1865]) Hasonló felsőbb lányiskolák egész sora jött létre az 1820-as és 1860-as évek között, szinte minden kisebb és nagyobb városban, és ezek az iskolák Poroszországban a század második felére gyakran tízosztályossá fejlődtek, „azon tartományokban pedig, ahol az elemi iskolai oktatást nem ölelték fel, 6–7 osztályosra".[1866] Ezeket a legtöbb tartományban az 1870-es években ismerték el középszintű iskolaként, folyamatos

1861 Juliane Jacobi i. m. 2.

1862 Juliane Jacobi i. m. 6–7.

1863 Mayer, Christine – Meunier, Valentine – Bodé, Gérard: La formation des institutrices à Hambourg: le projet de Doris Lütkens (1846). *Histoire de l'Éducation*, 2003. No. 98. https://journals.openedition.org/histoire-education/668 (A letöltés ideje: 2018.07.22.) 61.

1864 Uo. 9.

1865 Uo. 9.

1866 Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m. 11.

reformjuk pedig az 1910-es évekig zajlott.[1867] A felsőbb lányiskolák gyakran kiegészültek tanítónőképző szemináriumokkal, és ez a képzési forma állami szervezésű leány-középiskolaként is működött.

A lányok számára elfogadott szakma volt a tanítóskodás, így a pedagógusképzés intézményesülése és a vizsgarendszer kialakulása előmozdította a német nőnevelést.[1868] A század közepéig így tucatnyi porosz, tanítónőket és nevelőnőket képző intézet is alakult, zömmel magánalapítás nyomán. Ezek közül az elsők között volt például Johanna Ernestine von Krosigk 1803-an létesített berlini *Lehrerinnenseminar* nevű, nevelőnőknek létrehozott képzése, amely azonban csak 1810-ig működött, mert akkor a király megvonta a támogatását. Szintén Berlinben indult 1832-től a *Neuen Töchter-Schule auf der Friedrichsstadt* (Friedrichsstadt Új Leányiskolája), amely hamarosan *Augustaschule* (Auguszta Iskola) néven működött tovább, és hasonlóan a már említett *Königliche Luisenstiftung*-hoz, itt is tanítónőket képeztek, főként középfokú leányiskolák számára. Az intézmény az évtized végére átalakult, tanító- és nevelőnőképzést egyaránt folytatott, és 1845-től felvette a *Königliche Bildungsanstalt für Lehrerinnen und Erzieherinnern* (Királyi Tanító- és Nevelőnőképző Intézet) nevet. Az alsó fokú iskolák számára Poroszországban 1832-től nyitottak (katolikus) tanítónőképzőket, először Münsterben és Paderbornban, 1840-ben Posenben.[1869]

Összehasonlítva a fejlődés lépéseit és jellegzetességeit, különböző német tartományokban sajátos vonásokat figyelhetünk meg a leány-középiskoláztatás fejlődéstörténetét nézve. Poroszország és Bajorország leány-középiskoláinak kialakulás- és fejlődéstörténete például az eltérő egyházi és társadalmi-gazdasági viszonyok miatt nem azonos módon alakult a 19. század közepén. Poroszországban és más protestáns német államokban a leány-középiskolákban férfi világi tanárok oktattak, tanítónők csak az alsó fokú iskolákban állhattak katedrára az első időkben. Ugyanakkor viszont számos olyan kis magániskola létezett, ahol a lányok nevelését nők végezték. Bajorországban (és egyébként más, német nyelvterülethez tartozó katolikus államokban is, mint Ausztria és Svájc) a középszintű lánynevelés a kezdetekben csakis az egyházi rendek kezében volt, és ezek szerepe a második világháború időszakáig jelentős is maradt más képzési formák mellett.[1870] Ugyanakkor az egyes területek közötti kölcsönhatások is

1867 Uo. 14. és 18. Munkájában Rébay Magdolna részletesen feltárta, hogy milyen komoly erőfeszítések történtek a német felsőbb leányiskolák elismertetése és fejlesztése érdekében a 19. század utolsó évtizedeiben.

1868 Zymek, Bernd: Was wird aus unseren Töchteren? Grundzüge einer Sozialgeschichte des Mädchenschulwesens. In: Breyvogel, Wilfried (Hrsg.): *Mädchenbildung in Deutschland. Die Maria-Wächtler-Schule in Essen 1896–1996.* Essen, 1996. 13–15. Idézi: Rébay Magdolna Uo. 12.

1869 Mayer, Ch. – Meunier, Valentine – Bodé, Gérard: *La formation des institutrices à Hambourg...* i. m. 62.

1870 Juliane Jacobi i. m. 3–4.

jól kimutathatók: például a bajorországi felsőbb leányiskolák 1911-es reformja esetében, amely a hasonló, 1908-as porosz reformok nyomán és azok mintájára került kidolgozásra.[1871]

Az első, 6 osztályos német leánygimnázium *(Mädchengymnasium)*, amelybe 12 éves kortól vették fel a növendékeket, 1893-ban Karlsruhében nyílt, és a *Frauenverein Reform* (akkor már, 1891-től *Verein Frauenbildung-Frauenstudium*) egyesület tartotta fenn 1897-ig, akkor átvette a város.[1872]

*Ausztriá*ban a 18. század második felétől működtek a népiskolákra épülő nevelőnő- és tanítónőképző intézetek. Másfajta, középszintű lányiskolák viszont csak az 1860-as évektől szerveződtek. Abban az évtizedben kezdődtek a közép- és felsőfokú lánynevelés körüli viták, és a képzési formák fejlesztése mellett érvelők Ausztriában is „egy általuk igen fontosnak tartott társadalmi problémára hivatkoztak, nevezetesen arra, hogy a középosztálybeli asszonyok és leányok mind nagyobb számban kényszerülnek pénzkereső munka végzésére".[1873] Az 1870-es évektől mind több leány-középiskola nyílott, amelyeket gyakran a nőmozgalom aktivistái, a női egyesületek alapítottak és működtettek, például az 1871-től működő, négy osztályos bécsi *Höhere Bildungsschule (Mittelschule) für Mädchen*-t (Felsőbb leányiskola [középiskola]), amelyet az 1866-ban létrejött *Wiener Frauen-Erwerb-Verein* (Bécsi Női Munka-Egyesület) állított fel. Az iskola 1878-tól 6 évfolyamosra bővült, és tízéves kortól fogadott növendékeket. 1889-től az intézmény felvette a líceum nevet, az 1900-as reformot követően pedig 1902-től a tanulók líceumi érettségit tehettek.[1874] Ugyanez az egylet szakiskolákat is felállított, hogy minél több nőt juttasson kenyérkereseti szakmához.[1875]

Grazban 1873-tól működött a képzési anyagát német tantervi mintára kialakító, magánszemélyek kezdeményezésére létrejött *Mädchenlyzeum* (leánylíceum), amely a Monarchia több más területén, például Magyarországon is mintát jelentett.[1876] Az iskolatípus a századvégen Ausztria számos városában megjelent, és az 1900-as évek elején a leánylíceumok száma már több tucatnyi volt. Ennek háttéroka leginkább az az 1900-ban kelt ideiglenes szabályzat *(provisirisches Statut)* volt, amely az ausztriai leányiskolák állami szabályozásának és egységesítésének első dokumentumaként az egyetlen középfokú lányiskola-tí-

1871 Lásd erről: Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m. 30.

1872 Uo. 16–17.

1873 Müller Ildikó: *A nőoktatás helyzete Ausztriában...* i. m. 85.

1874 Uo. 87. és Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m. 47–48.

1875 Flich, Renate: *Wider die Natur der Frau? Entstehungsgeschichte der höheren Mádchenschulen in Österreich, dargestellt anhand von Quellenmaterial.* Wien, Reihe Forschung 3., 1992. 58. Idézi: Müller Ildikó: *A nőoktatás helyzete Ausztriában...* i. m. 86–87.

1876 Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m. 50.

pusként a leánylíceumot ismerte el. A 10 és 16 éves kor közötti növendékeket oktató iskolatípusban bevezették az érettségi vizsgát is, az azonban nem jogosított egyetemi tanulmányok megkezdésére.[1877] A 20. század elejére ugyanakkor mind többen elégedetlenkedtek a lánylíceumok „köztes”, a polgári lányiskolák és a lánygimnáziumok között elfoglalt helyével, amely helyzeten az iskolák fenntartói a szerkezetet és a tantárgyi rendszert érintő kisebb-nagyobb változtatásokkal próbáltak javítani, az 1908-as országos középiskolai reformból azonban ez az iskolatípus kimaradt.[1878]

Az első, a polgári leányiskola 3. osztályára épülő, hatosztályos osztrák leánygimnázium, a *Gymnasalschule für Mädchen* – a világ első német nyelvű, érettségit adó lányiskolája – 1892-ben nyílott. 1903-ban lett nyolcosztályos az iskola, és sokáig ez volt az egyetlen, az egyetemi belépésre készítő, leányközépiskolának nevezhető osztrák intézmény.[1879] (Meg kell említeni ugyanakkor, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia első leánygimnáziuma nem ez, hanem az 1890-ben Prágában nyílott, a Minerva nevű, cseh nyelvű iskola volt, amelynek létrejöttében a cseh nőmozgalom olyan jeles alakjai is közreműködtek, mint például Karolina Svetla vagy az alapító, Eliska Krasnohorská.[1880])

1912-ben született az a szabályzat *(Normalstatut)*, amely újraszabályozta a leány-középiskolák működését Ausztriában. Müller Ildikó feltárásai szerint ez a jogi dokumentum kétféle leány-középiskolát különböztetett meg, amelyek közös, a 10–14 éves kor között lévő növendékeknek szervezett alapon nyugodtak. Ezt követően vagy három évfolyamos felső leánylíceumban, vagy négyéves, egyetemi tanulmányok megkezdésére jogosító reform-reálgimnáziumban tanulhattak tovább a diákok.[1881]

*Svájc*ban más német nyelvű országoktól eltérően fejlődött a leányközépiskolai rendszer, a kantonok működési sajátosságainak köszönhetően. Az országban a 18–19. század fordulóján léteztek már az elemi szintű tudást meghaladó is-

1877 Müller Ildikó: *A nőoktatás helyzete Ausztriában...* i. m. 88.

1878 A líceumok térhódításáról és hanyatlásáról lásd: Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m. 54–65.

1879 Létrehozása körülményeiről, működésének részleteiről lásd: Uo. 50–54.

1880 A gimnáziumról is tartalmaz adatokat az alábbi doktori értekezés: Volet-Jeanneret, Heléna: *La femme bourgeoise á Prague 1860–1895. De la philanthropie á l'émancipation.* Lausenne, Université de Lausanne, Faculté des Lettres, 1988.; lásd továbbá: Kotlandova Koenig, Dagmar: Moderate and Sensible: Higher Education and the Czech Women's rigths movement. *Central Europe Review*, 1999. sept. 27., Vol. 1., No. 14. http://www.ce-review.org/99/14/koenig14the.html (A letöltés időpontja: 2018.07.05.); Malínská, Jana: *Financování českého dívčího gymnázia Minerva, spolku pro ženské studium.* [The Minerva Association for financing secondary schools for Czech girls – its financial support of girls' gymnasium Minerva] *Moderní Dějiny*, roč. 17, 2009, č. 1. http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny/cislo-1–2009.ep/ (A letöltés időpontja: 2018.07.05.)

1881 Müller Ildikó: *A nőoktatás helyzete Ausztriában...* i. m. 89.

mereteket nyújtó lánynevelők, és az 1830-as évektől több felsőbb leányiskola is nyílott (nem csak a német, hanem a francia nyelvű területeken is, például 1838-ban Lausanne-ban az *École supérieure de jeunes filles* (Fiatal lányok felső iskolája). A többnyire szerzetesrendek által működtetett svájci lánynevelőkben a vallásos nevelés és a női hivatásra való felkészítés volt a kiemelt cél. A lány-középiskoláztatás Svájcban is a 19. század második felében vett igazi lendületet, ekkor már több olyan iskola is nyílt különböző városokban, amelyek a nőket kereső pályákra készítették elő.[1882]

*Belgium*ban 1864-ben Isabelle Gatti de Gamond (1839–1905)[1883] hozta létre az első, brüsszeli leány-középiskolát. Az országban Liège városában nyílott ezt követően – 1868-ban – egy iskola, *Institut supérieur de demoiselles* (Kisasszonyok felsőszintű intézete) névvel a lányok számára. 1873-ban egy leány-középiskola létesült Anvers-ben. 1893-ban Gatti de Gamond kidolgozott egy tervet[1884] a lányok felsőszintű tanítása előmozdítására is. A koedukált középiskolai oktatás előmozdítása érdekében – mely az egész kontinensen sokszor tárgyalt és nagy vitákat kiváltó kérdés volt – Ovide Decroly, Élise Nyst és Marie Popelin 1910-ben megszervezték a *Société pour la coéducation* (Társaság a koedukációért) nevű testületet.

*Oroszország*ban a leány-középiskolák esetében korai előzményként meg kell említeni azokat a kiemelkedő példákat, amelyek Európa több országában elismerést váltottak ki a korban: II. Katalin a bojárlányok számára Szentpétervároon már 1764–1765-ben megszervezte a Szmolnij Intézetet, ahol vallástant, orosz és idegen nyelveket, aritmetikát, történelmet, földrajzot, rajzot, táncot, varrást, zenét, viselkedési szabályokat tanultak.[1885] Ettől az időtől kezdve mind több cári és magánalapítású leányiskola nyílott a Néva parti fővárosban és Moszkvában is, a 19. század közepére ezek száma 36 volt, és évtizedek alatt több ezer orosz lány tanult a falaik között. 1843-tól az ortodox egyház is létesített lányiskolákat, de mindezek tananyagukat tekintve inkább alsó szintű iskoláknak tekinthetők voltak. Az első orosz leánygimnázium 1857-ben nyílott, és 1915-re közel 950 ilyen működött a cári birodalomban, és 88 gimnáziumra

1882 Uo. 87–92.

1883 Több nőnevelési művét lásd az alábbi honlapon: *Isabelle Gatti de Gamond.* http://data.bnf.fr/13002153/isabelle_gatti_de_gamond/ (A letöltés ideje: 2018.07.30.) Leányközépiskolák szervezésével kapcsolatos munkájának részletes elemzését nyújtja az alábbi mű: Baudart, Blanche J.: *Isabelle Gatti de Gamond et l'origine de l'enseignement secondaire des jeunes filles en Belgique.* Bruxelles, Libraires Castaigne, 1949.

1884 Gatti de Gamond, Isabelle: *Projet d'un enseignement supérieur spécial pour les femmes*. Bruxelles, H. Lamertin, 1893.

1885 *Russian Women, 1698–1917...* i. m. 163.

előkészítő leány-középiskola.[1886] Ez utóbbiakat, az elemi iskola után következő „algimnáziumokat” 1870-től szervezték (nem csak lányok, hanem fiúk számára is, a két nem esetében némileg eltérő tananyaggal), és fő tantárgyai a következők voltak: „hittan, orosz nyelv, történelmi, földrajzi, természetrajzi ismeretek, rajz, szépírás, francia vagy német nyelv, fiúknál latin, sőt 1901-ig görög is, lányoknál kézimunka”.[1887] Mivel a 19. század második felében Oroszországban is lendületet vett az oktatási rendszer kiépítése, szükségessé vált a tanítónőképzés kereteinek kiterjesztése is. A század utolsó harmadában a 8 osztályos leánygimnáziumok utolsó osztályait alakították át – Usinszkij tervei szerint – „pedagógiai osztályokká”, és az itt kiváló eredménnyel végzett leányok *domasnyaja nasztavnyica* (házi tanárnő) címet nyerhettek, szemben a házi vagy népiskolai tanítónő alacsonyabb státuszával.[1888]

Az *Amerikai Egyesült Államok*ban a 19. század az európai országokhoz hasonlóan óriási változásokat hozott a leányoktatásban. Már a század elejétől nyíltak leány-középiskolák, amelyeket többnyire „akadémiának” hívtak (például: *Young Ladies Academy*). Ezeknek az intézeteknek a tanítási programja egymástól teljesen eltérő tartalmú és színvonalú volt. Ahogyan a számuk növekedett, a szóhasználatban mindinkább megjelent a „szeminárium” kifejezés is a lányiskolák megnevezésére, és az 1810-es évek közepétől kibontakozott a *Female Seminary Movement* (Mozgalom a nőiskolákért), melynek olyan neves hölgyek voltak az élharcosai, mint például Catharine Esther Beecher (1800–1878),[1889] Mary Mason Lyon (1797–1849)[1890] és Emma Hart Willard (1787–1870).[1891] Mindhárman sikeres iskolaalapítók, az amerikai középszintű lánynevelés fejlesztői, kidolgozói voltak. Hatalmas terhek voltak a vállukon, Beecher például arra panaszkodott, hogy a saját lányiskolájában 12 különféle tárgyat ő maga tanított a kémiától a történelemig, az algebrától a latinig, és nem volt képes mindegyikre felkészülni.

Ahogyan az alsó és középfokú iskolai hálózat szélesedett, már az 1830-as évekre óriási lett a tanárhiány Amerikában. 1833-ban mintegy 30.000 tanerő hiányzott, és ráadásul igen kicsi volt a tanítónők hányada az iskolákban, aminek egyik alapvető oka az volt, hogy a nők harmadannyi bért kaptak, mint

1886 Uo. 164.

1887 Szabó Miklós: *Az orosz nevelés története…* i. m. (osz. n.)

1888 Uo. (osz. n.)

1889 Részletes életrajzát és a róla szóló irodalom listáját lásd: *Catharine Esther Beecher.* https://www.nwhm.org/education-resources/biography/biographies/catharine-beecher/ (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

1890 Részletes életrajzát és a róla szóló irodalom listáját lásd: *Mary Mason Lyon.* https://www.biography.com/people/mary-lyon-9389865 (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

1891 Részletes életrajzát és a róla szóló irodalom listáját lásd: *Emma Hart Willard.* http://www.nwhm.org/exhibits/education/Biographies_Willard.htm (A letöltés ideje: 2018.01.18.)

férfi kollégáik. Az 1848-as Seneca Falls-i nyilatkozatban a nők követelték a koedukált iskolai oktatást. Ez az 1860-as évektől ugrásszerű lépésekkel bővülő iskolai hálózat keretei között valósult meg, fokozatosan, a századvégre számos alsó és középszintű iskolában is. A magánkézen lévő lánynevelők célja és programja eltért az állami leány-középiskolákétól: előbbiek kifejezetten a családi életben elvégzendő feladatokra készítették fel a lányokat.[1892] Természetesen mindezek az iskolák szinte csakis a fehér amerikai lányok számára jelentettek tanulási lehetőséget.

Az afroamerikai lányok (és fiúk) számára alig szerveztek iskolákat, ha igen, azok is csak rövid idejű képzést nyújtottak. Azokat a nőket (akármilyen is volt a bőrszínük), akik az afroamerikai lányok számára próbáltak iskolát szervezni és működtetni a 19. század elején, a legtöbbször értetlenség, sőt megvetés, kiközösítés és üldözés kísérte, mint például Prudence Crandallt (1803–1890)[1893] vagy Alice White-ot. A helyzet csak a polgárháború és a rabszolga-felszabadítás nyomán változott, de csupán igen lassan. A rezervátumokban élő amerikai őslakosság iskolai képzése is gyerekcipőben járt a 19. században, ráadásul a számukra szervezett iskolák célja az asszimilálásuk, „civilizálásuk" volt, még a saját nyelvüket sem használhatták.[1894]

Az USA-ban a 19. század közepétől alakultak meg a magasabb szintű képzést nyújtó leány-középiskolák, a *college*-ok. Az első ezek közül az 1833-ban alapított ohiói Oberlin lányiskola volt, amelyet abolicionisták alapítottak, ezért afroamerikai lányok is tanulhattak benne. Az első olyan iskola, amely a *college* nevet használta, 1836-ban Georgiában nyílt. Mary Lyon Mount Holyoke-ben nyitott hasonló iskolája pedig modellértékűvé vált az Államokban. Az 1861-ben New York államban induló Vassar College az első olyan lányiskola volt,[1895] amelynek falai között magas szintű, csaknem a fiú-középiskolákéval azonos tartalmú, tudományos igényű képzés folyt, és amelyet Európa ámulva nézett. Ez, a Matthew Vassar által alapított, gazdag családok lányai számára létesített elit középiskola volt, csodálatos épületekkel és felszereltséggel. 1836 és 1889 között az USA-ban hét leány-college nyílt, amelyeket a „hét nővér" névvel illet az amerikai neveléstörténet-írás. Ezek tehát a következők: a Barnard College, a Bryn Mawr College, a Mount Holyoke College, a Radcliffe College, a Smith College, a Vassar College és a Wellesley College.

1892 *Female Teachers and Coeducation in Secondary Schools.* National Women's History Museum. http://www.nwhm.org/exhibits/education/1800s_2.htm (A letöltés ideje: 2018.01.18.)

1893 A Crandall által nyitott, Canterburyben lévő iskola épülete ma múzeum, amelyet az ő emlékére rendeztek be. http://www.cultureandtourism.org/cct/cwp/view.asp?a=2127&q=302260 (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

1894 A témáról lásd például az alábbi újságcikket: Krécsy Béla: Az indiánok civilizálása az Egyesült-Államokban. *Vasárnapi Ujság*, 1894. aug. 26. 41/34. 558–559.

1895 Az iskola csupán 1969-ben lett koedukált!

Külföldi lányiskola-típusok bemutatása a hazai művekben

A dualizmus korában a *Nemzeti Nőnevelés*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Budapesti Szemle* és számos további pedagógiai vagy közéleti lap is rendszeresen tudósított külföldi leány-középiskolákról, az amerikai, német, angol, orosz vagy francia intézmények bemutatása különösen gyakori téma volt az újságok hasábjain. Ezekkel a beszámolókkal az újságírók gyakran kétségkívül bátor hangot ütöttek meg a lánynevelléssel kapcsolatosan, és hozzájárultak a „talaj előkészítéséhez” a középiskolák és egyetemek későbbi nőhallgatói számára. 1873 nyarán Szász Domokos a *Vasárnapi Ujság*ban például azt írta a Vassar és más amerikai *college*-ok bemutatásakor, hogy amiről Európa csak vitatkozik, azt „odaát” már megvalósították. „A legbámulatosabb eredmények igazolták eljárásukat s dönthetetlenül megcáfolták mindazon érveket, melyekkel nálunk még ma is sokan harczolnak a nők értelmi emanczipácziója ellen.”[1896] A cikk tehát egyértelműen hitet tett a nők tanulmányai mellett, és idézte Hippeau művét is,[1897] melyben a francia közoktatási miniszter küldötte beszámolt amerikai tapasztalatairól. Emellett a michigani egyetem rektorának, és Stuart Millnek a nőnevelés hasznáról írt gondolatai is megtalálhatóak Szász írásában.

Egy másik terjedelmes írás az orosz leányközépiskolákról szólt, melyekből 1870-ben 186 létezett, 23 400 növendékkel.[1898] Más szerzők egyéb országok példáját is említették, sokan saját tapasztalataikat, látogatásaik élményanyagát felhasználva írtak. Jól látszik, hogy az egykori középiskolai igazgatók, pedagógiai gondolkodók és a nőnevelés céltudatos apostolai keresték a helyes tartalmakat és módszereket, és próbálták – legalábbis részben vagy alkalmanként – a külföldi példákat adaptálni. 1880-tól a *Nemzeti Nőnevelés* lett az egyik legfőbb sajtóorgánuma a leányközépiskolák szervezőinek és tanárainak. A lapban többek között Péterfy Sándor írt sokat arról, hogyan lehetne megoldani a lánynevelés problémáit, és milyen új iskolatípusokra volna szükség. Egy cikkében például úgy vélte, hogy a felső népiskola (mely gyakorlatilag az oktatási rendszer zsákutcája volt!) és a polgári iskola folytatásaként továbbképző tanfolyamokat kellene szervezni, ahol valamilyen „kenyérkeresetre is képesítő” ismereteket sajátíthatnának el a lányok.[1899] A korabeli lapokban állandó téma volt a külföldi tanítónőképzés ügye is (gyakran együtt tárgyalva a nevelőnőképzés kiterjesztő-

1896 Szász Domokos: Felső nőtanodák az Egyesült Államokban. *Vasárnapi Ujság*, 1873. júl. 20. XX/29. 344.

1897 Hippeau, Célestin M.: *L'instruction publique aux Etats-Unies; Ecoles publiques, Collèges, Universités, Ecoles spéciales. Rapport adressé au ministère de l'instruction publique.* Paris, Didier et Cie, 1870.

1898 A felsőbb nőnevelés Oroszországban. *Vasárnapi Ujság*, 1873. jún. 15. XX/24. 286.

1899 Péterfy Sándor: Tökéletesítsük leányiskoláinkat! *Nemzeti Nőnevelés*, 1881. dec. II/XII. 410–411.

sének igényével[1900]). Csengery Antal 1880-ban önálló, a középiskoláztatás fejlesztéséről írott műve részleteként utalt az Amerikában, német, angol, francia és orosz városokban már felállított leányközépiskolákra, kifejtve, hogy a lányok magas műveltsége a teljes társadalom szempontjából hasznos.[1901]

A *Budapesti Szemle* 1886-ban közölte Széchy Károly terjedelmes, és sok részletre kiterjedő, a lánynevelés és leány-középiskoláztatás témáját a kora újkortól tetemes mennyiségű statisztikai adattal bemutató írását a francia viszonyokról.[1902]

Számos további, a külföldi országok nőket egyetemre előkészítő tanfolyamairól, a lányok külhoni kézimunka- vagy testnevelés-tanításáról szóló és egyéb témájú cikket is feltártunk kutatásaink során, ezeket azonban művünk más (problématörténeti) fejezeteiben mutatjuk be.

A középszintű leányiskolák hálózatának kiépülése hazánkban

A kezdetek

Magyarországon a 18. században megjelent női szerzetesrendek nyitották az első olyan iskolákat, amelyek középszintű nevelést (is) nyújtottak. Ezek, és a 19. század első felétől nyílt magániskolák számára az 1806-os II. Ratio Educationis volt az első olyan hivatalos dokumentum, amely irányelveket fogalmazott meg a középszintű lánynevelésre vonatkozóan, mégpedig a növendékek származása szerint.[1903] Ebben kimondták, hogy a királyi akadémiák mellett olyan iskolákat kell felállítani, ahol tanítónőket képeznek majd a lányiskolák számára (36.§).

Magyarországon a középiskoláztatás alapjait az *Organisationsentwurf*, az osztrák gimnáziumok és reáliskolák számára 1849-ben kiadott szabályzat és tanterv teremtette meg. Az ebben foglalt 8 osztályos *gimnázium* és 6 osztályos (majd 1878-ban 8 évfolyamosra bővített, és attól fogva a gimnáziumhoz hasonlóan érettségivel záruló, így egyetemi tanulmányok megkezdésére is jogo-

1900 A nevelőnőképzésről szóló cikkek sorába illeszthető a külföldi lánynevelés formáiról többször is tudósító Relković Mita 1911 ismertetője: A német bonneképző tanfolyamok. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. február–március 32/II–III. 97–104.

1901 Csengery Antal: *A magyar közoktatás és közmívelődés némely főbb kérdéseiről.* Budapest, 1880. 60–62.

1902 Széchy Károly: A nők középiskolai oktatása Francziaországban. *Budapesti Szemle*, 1886. 46. kötet/112. sz., 55–85.

1903 Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 107.

sító) *reáliskola* hosszú időre alaptípusai lettek a hazai középiskoláknak is. Ezek azonban évtizedeken át csak a fiúk számára jelentettek tanulási lehetőséget. A leányok számára létrehozott középiskolák fejlődése, szerkezeti és tartalmi átalakulása, fiú-középiskolákhoz történő felzárkózása tulajdonképpen a dualizmus időszakának egyik jelentős oktatáspolitikai eredménye volt, mely számos fokozatban és évtizedeken át húzódó, élénk viták és nagy társadalmi érdeklődés közepette valósult meg. Jóllehet az 1868-as törvény által alapított polgári iskolák és tanítónő-képezdék a lányok számára is kiszélesítették a középszintű tanulmányi lehetőségeket, mégsem tudták valamennyi társadalmi réteg igényeit kielégíteni. A magasabb szintű ismereteket nyújtó leány-középiskolák létrehozása érdekében lépett fel – a hagyomány szerint Madách Imre idézett akadémiai székfoglaló beszédének nőábrázolásán felháborodva[1904] – 1868-ban a Veres Pálné Beniczky Hermin vezette Országos Nőképző Egyesület, mely röviddel azelőtt alakult meg. Ekkor jelent meg Veres Pálné később híressé vált, és sokat idézett könyve, a *Nézetek a női ügy érdekében*. Ebben kifejezte örömét az egyletek működése kapcsán, és üdvözölte az oktatásügy kormányszintű felkarolását, ugyanakkor sajnálattal állapította meg, hogy a nőnevelés alig jelent többet elemi oktatásnál. „Nőgyermekeink szokásos oktatása a tudományok elemein túl nem terjeszkedik. Leginkább szorítkozik pedig külföldi nyelvek, zene, táncz és társadalmi külső szabályok betanulására. S az oktatás a gyermekkorral megszűnvén, szabályszerűleg megszűnt a tanulás további folytatása is.”[1905] A szerzőnő megjegyezte, hogy az ismeretszerzés időt igényel, ezért legkevesebb 18 éves korukig taníttatni kell a lányokat is, mivel nem alacsonyabb rendűek a férfiaknál, csupán nincs lehetőségük tanulni.[1906]

A felsőbb leányiskolák

Veres Pálné és támogatói ügyét több politikus, köztük Molnár Aladár (1839–1881) országgyűlési képviselő is felkarolta, aki tervezetet is készített. Ennek nyomán, 1869-ben 14 növendékkel megnyílt az Országos Nőképző Egyesület (ONE) polgári iskolánál magasabb szintű képzést nyújtó leányiskolája, melynek Gyulai Pál volt az első igazgatója. Az iskola 1871-ben négyosztályos volt, internátus is kapcsolódott hozzá, és a leginkább humán tananyag elsajátítását a tandíjat megfizetni képes vagyonosabb családok leányai folytatták.[1907] Trefort

1904 Lásd erről: Bobula Ida: Veres Pálné Beniczky Hermin. *Magyar Női Szemle*, 1936/1. II. évf. 6.

1905 Veres Pálné Beniczky Hermin: *Nézetek a női ügy érdekében.* Pest, 1868. 8.

1906 Uo. 11.

1907 Az iskola alapításának és működésének részleteiről lásd: Nagyné Szegvári Katalin: *Harc a nők művelődési jogaiért...* i. m. 295–299.

Ágoston kultuszminisztersége idején, 1875-ben Budapesten Molnár Aladár vezetésével 6 évfolyamos állami felsőbb leányiskola is nyílott,[1908] ez azonban szintén csak az elemi iskolákhoz képest volt „felsőbb".[1909] Molnár Aladár korszerű és előrelátó gondolkodásmódját alátámasztja több parlamenti felszólalása és írása, például az az 1877-ben kelt mű, amelyben nem zárta ki olyan lányiskolák felállításának szükségességét sem, amelyek a művelt nők és családanyák mellett egyetemi tanulmányokra lépő nőket is előkészítenek.[1910] A budapesti felsőbb leányiskola megnyitását követően, már az 1870-es évek végén az ország számos városában alapítottak hasonló iskolákat: Máramarosszigeten és Trencsénben 1877-ben, Miskolcon 1879-ben, Kolozsváron 1880-ban, Lőcsén és Sopronban 1881-ben, Besztercebányán és Pozsonyban 1883-ban, Temesváron 1884-ben.[1911]

A felsőbb leányiskolának, ahogyan Mészáros István idézi, az volt a célja, hogy „benne a leányok nemük sajátosságainak s a társadalmi viszonyoknak megfelelő olyan általános műveltséget nyerhessenek, amely egyrészt élethivatásukhoz szükséges, másrészt megfelel annak az általános műveltségnek, melyet a férfiak saját életcéljaik érdekéből a gimnáziumokban s a reáliskolákban nyerhetnek".[1912] Ez az iskolatípus három tagozattal működött, és 7 évnyi tanulmányi időt foglalt magába. Négy (vagy öt) elemi után, tehát 10–11 éves kortól járhattak a lányok ilyen intézménybe. Az „előkészítő tagozaton" a lányok egy évig összefoglalták az elemi iskolai tananyagot. A „középiskolai tagozat" 4, a „továbbképző tagozat" pedig 2 évfolyamos volt. A felsőbb leányiskola 1879-től vált hat évfolyamossá, amikor az előkészítő tagozatot leválasztották róla.[1913] Ezt a képzési formát rögzítette a kultuszminiszter 1883-as 26.386-os számú rendelete is. Az iskolában az alábbi tantárgyakat tanulták a diákok (heti 24 órában): „magyar, német és francia nyelv és irodalom, történelem-földrajz, természetrajz, fizika, háztartástan, gazdasági ismeretek, neveléstan, matematika, rajz, ének, testgyakorlás, női kézimunka. Rendkívüli tantárgy volt az angol nyelv és a szabadkézi rajz[1914]". Fontos kiemelni, hogy ez az iskolatípus nem jogosította a leánynövendékeket a továbbtanulásra. Az 1885-ben és 1887-ben született újabb szabályzatok ismét igazítottak a képzési szerkezeten, és a változtatásokról összefoglalóan elmondható, hogy azok nem tették középiskolává ezt a lányiskola-típust, sőt, az 1887-est követően az iskolatípus veszített jelentőségéből és presztízséből (például a népiskolai tan-

1908 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 130. Lásd még erről: Molnár Aladár: *Nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola.* Budapest, Tettey Nándor és társa, 1877.

1909 Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája...* i. m. 107.

1910 Molnár Aladár: *A nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola.* Budapest, 1877.

1911 Szuppán Vilmos: *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene...* i. m. 14.

1912 Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája...* i. m. 107.

1913 Uo. 108.

1914 Uo. 108.

felügyelők hatáskörébe rendelték őket), ami nagy vitákat váltott ki, segítették viszont a felsőbb lányiskola, a leánypolgári és a tanítónőképző közötti átjárást.[1915]

1891-ben ismét napirendre került a felsőbb leányiskolák reformja. Ezen iskolatípus mibenlétével már az akkori kortársak közül sem voltak sokan tisztában. Ez a típus ugyan nem tartozott a népoktatási intézmények közé, mégis 1868 óta a népiskolai tanfelügyelők felügyelték, akik közül egyesek azt állították, hogy a felső népiskola és a felsőbb leányiskola között egyetlen különbség létezik: a két bé![1916] A felsőbb leányiskolák igazgatói közül néhányan 1891-ben memorandumot tettek közzé a lapokban, és ezt eljuttatták a képviselőkhöz is. Kérték annak kimondását, hogy ez az iskolatípus középiskola,[1917] és javasolták a tananyag megreformálását. A *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain egész évben zajlott a vita, amelyben sok szakember hozzászólt a kérdéshez. (Ekkor 11 felsőbb leányiskola létezett Magyarországon a 19 tanítónő-képezde, a 130 felső nép- és polgári iskola, a 16 bábaképző és más felsőbb szakiskola és 50 magán-nevelőintézet mellett.)[1918] Ennek az iskolatípusnak a színvonala azonban a fejlődés helyett a századvégre csökkent, aminek fő okát Szuppán Vilmos 1896-ban abban jelölte meg, hogy a tanárok ismeretei nem eléggé magas szintűek, a hanyatlásban azonban bizonyára szerepet játszott emellett az is, hogy ez a leányiskola zsákutcás modellnek bizonyult. Az 1887-es szabályzat végül 1901-ig volt érvényben, az új szabályzó egységes, hat évfolyamos iskolatípussá tette a felsőbb leányiskolát, és akkor jelent meg új, a nemzeti szellemű nevelést és a családi életre felkészítést előtérbe helyező tanterv, amely az iskolatípus középiskola-jellegét hangsúlyozta, ám érettségi vizsgára, a felsőoktatásban való továbbtanulásra ez a modell továbbra sem jogosított, és tananyaga jelentősen eltért a fiú-középiskolákétól (például sem ógörög, sem latin tantárgy nem szerepelt a tantervben, volt viszont kézimunka, háztartástan, egészségtan, lélektan-neveléstan).[1919]

Több hazai városban nem az iskolatípus korszerűsítése jelentett problémát, hanem a *hiánya*. A *Zalai Közlöny* például 1900-ban arról cikkezett, hogy tarthatatlan az a helyzet, hogy a szülők, akik a lánykáikat még nem bálba, hanem iskolába akarják vinni, a polgári osztályain kívül városukban, Nagykanizsán nem találnak felsőbb leányiskolát. A lánynevelés fontosságát az író vezércikkében azért szorgalmazta, mert „1. A nagyzási hóbortra, a sznob-ra leghajlandóbb a nő; 2.

1915 A szabályzatok – Szuppán Vilmos korabeli műveire támaszkodó – ismertetését és elemzését, a velük kapcsolatos vitákat lásd: Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 153–154.

1916 A felsőbb leányiskolai igazgatók memoranduma: A felsőbb leányiskolák reformja. *Nemzeti Nőnevelés*, 1891. jan. XII/1. 24.

1917 Ez a 6 osztályos iskola ugyanis, mely a 4., 5. vagy 6. osztály elvégzésével egyaránt befejezhető volt, nem jogosított semmilyen felsőoktatási intézményben való továbbtanulásra.

1918 György Aladár: A magyar nők műveltségi foka. *Nemzeti Nőnevelés*, 1890. okt. XI/8. 389.

1919 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 155–158.

A társadalom regenerálása ismét csak általa lehetséges, ha valódi miveltséget, helyes érzéket és igazi tudást nyujtunk a nőnek."[1920]

1913-ban a hazai nőnevelés kiemelkedő alakja, De Gerando Antonina jelentetett meg önálló munkát *A felsőbb leányiskolákról*[1921] címmel. 1916-ban az iskolatípust 7 évfolyamossá bővítették, ennek alsó négy évfolyama megegyezett a többi leány-középiskola képzésével, a felső három évben pedig a növendékek a családi életre nevelés hangsúlyozása mellett nagyobb óraszámban tanultak a középiskolai képzésben jelentős súllyal szereplő olyan tárgyakat, mint például a természettudomány vagy a földrajz, és korszerű gazdasági, jogi ismereteket is kaptak, és lehetőségük volt átlépni más leányközépiskola-típusokba. Ebben az évben 35 felsőbb leányiskola működött az országban, csaknem 7000 növendékkel, felerészt állami kézben.[1922]

A tanítónőképzés

Középfokúnak, ugyanakkor (az 1868-as törvény szerint a felsőbb népiskolákhoz és polgári iskolákhoz hasonlóan szintén a népoktatás iskolatípusai között számon tartott intézményfajtának és nem középiskolának!) számítottak a korszakban a *tanítónőképzők* is. Ezek közül az első 1856-ban nyílott Pesten, az Angolkisasszonyok zárdájában. Ez a katolikus képző eleinte, 1861-ig német, majd német–magyar, végül, 1864-től teljesen magyar nyelven tanította növendékeit. Az intézmény 1894-től képezett felső népiskolai és polgári iskolai tanítónőket is.[1923] 1857-ben Szatmárnémetiben, 1858-ban Nagyváradon, 1860-ban Kassán és Sopronban nyílt még tanítónőképző intézmény. Péterfy Sándor adatközlése szerint 1867-ben „alig volt hazánkban 600 tanítónő",[1924] és ugyanezt az adatot közölte 1929-ben Kiss József is.[1925] Ezekbe az iskolákba olyan, a 14. életévüket betöltött leányokat vettek fel felvételi vizsga nyomán, akik elvégezték az elemi hat osztályát és a felső népiskola leányoknak előírt két osztályát, a képzési idő pedig 3 év volt.

Az 1868-as, a tanítóképzésről is fontos részleteket tartalmazó XXXVIII. tc. nyomán a tanítónőképzés is mind jobban fellendült az országban. A képzési idő 2 évről háromra, majd az 1881-től négy évre emelkedett, és ez a képzési idő 1894-re vált általánossá az ország területén. Közismert, és részleteiben is jól feltárt adat, hogy 1868 végétől kezdett működni az első állami tanítónőképző, Zir-

1920 C. G.: Leányképző. *Zalai Közlöny*, 1900. január 20. XXXIX. évf. 3. 1.

1921 De Gerando Antonina: *A felsőbb leányiskolákról*. Budapest, 1913.

1922 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 160.

1923 Az iskola 1894 utáni működéséről lásd: Pétergál Henrik: *Az Angolkisasszonyok róm. kat. polgári iskolai Tanárképző Főiskolájának ötvenéves múltja. (1894–1944).* (különlenyomat) Budapest, 1944.

1924 Péterfy Sándor: *A magyar elemi népoktatás...* II. f. i. m. 166.

1925 Kiss József: *Nők a tanítói pályán.* Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929. 19.

zen Janka (1824–1904) vezetésével, Budán, egy bérelt házban.[1926] Az igazgatónő iskolája 1877-ben kiadott évkönyvében így emlékezett erre: „Az első magyar királyi elemi tanítóképezde 1868 decemberében kilenc növendékkel nyittatott meg Budán. Szerény kezdet volt ez, melyből alig merte volna valaki következtetni, hogy ez intézmény életrevalóságának bizonyságául, ugyanitt pár év múlva meghúszszorozódik e szám.”[1927] Az eseményről a tanítónői pályán negyven évet eltöltött Kasztner Janka (1850–1923)[1928] az alábbi módon írt: „Az első tanítónőképző intézet 1869. december 15-én nyílt meg zajtalanul és szűk keretben úgy, hogy az ország vidéki városaiban alig volt az embereknek tudomása ezen fontos kulturális intézményről.”[1929] Katona Lajosné Thuránszky Irén, aki később a II. kerületi tanítónőképző igazgatója lett, a törvényt méltatva az alábbiakat írta Eötvös törekvéseiről: „A nőnevelést nagyrészt a nők kezébe kívánja letenni; kifejezésre juttatja e fölfogást a törvényben is, a mely tanítónőképző-intézetek fölállítását rendeli el.”[1930] Hamarosan az ország több pontján is nyíltak hasonló iskolák.[1931] 1870-ben Kolozsváron, 1871-ben Pozsonyban,[1932] Szabadkán és Budapest VI. kerületében, 1875-ben pedig Győrben nyílt tanítónőképző, mindegyiknek női igazgatója volt. (Ez utóbbi élére, Zirzen Janka javaslatára, Trefort Ágoston miniszter Kasztner Jankát állította.[1933]) 1879-ben a 15.369 számú rendelettel a

1926 A témáról lásd: Hegedűs Judit: Zirzen Janka és a tanítónőképzés. In: Bollókné Panyik Ilona (szerk.): *Gyermek – nevelés – pedagógusképzés.* Trezor Kiadó, Budapest, 2002. 35–50. Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei; XXII. Az iskola első öt évi működésének történetét Zirzen Janka *A budapesti m. kir. áll. tanítónőképezde öt évi fennállásának története* (Budapest, 1874.) címmel készítette el. Az iskola működéséről, fejlődéséről és problémáiról lásd még: Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók.* Pécs – Budapest, Magánkiadás, 2000. 85–88.

1927 Az idézet az egykori iskola jogutódjaként működő mai Teleki Blanka Gimnázium honlapján volt korábban olvasható: J*ávorszky Ernőné, D. Iglói Márta, Rudas Péter: Iskolánk története.* Budapest, 2012. ma itt érhető el csupán: http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=1215 (A letöltés időpontja: 2018.07.29.)

1928 Kasztner Janka már a Zirzen-féle intézet diákjaként is olyan alaposan foglalkozott a lánynevelés kérdéseivel, hogy 1872-ben ő nyerte el a Zichy Antal által kitűzött, *Melyek a nőnevelésnek hazánkban mutatkozó főbb hiányai?* pályakérdésre adott válaszával a díjat. Lásd erről: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* http://mek.niif.hu/03600/03630/html/k/k10468.htm (A letöltés ideje: 2018.07.29.)

1929 Lázár Gyuláné (Kasztner Janka): *Emlékeim.* Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és k. udv. könyvnyomdája, 1911. 14.

1930 Katona Lajosné Thuránszky Irén: *A budapesti II. kerületi állami elemi tanítónő- és nevelőnőképző intézet huszonötéves fennállásának története és jelen állapota. 1869/70–1895/96.* Budapest, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1896. 3.

1931 A tanító- és tanítónőképzők történetének kezdeti évtizedeiről lásd például: Sebestyén Gyula: *Elemi isk. tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése.* Budapest, Lampel Róbert, Wodianer F. és Fiai, 1896.

1932 Ennek igazgatónője az alábbi művet készítette iskolája működéséről: Wollmann Elma: *A pozsonyi m. kir. állami tanítónőképző-intézet huszonötéves fennállásának története és jelen állapota. 1871–1896.* Pozsony, Wigand F. K. Könyvnyomdája, 1896.

1933 Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók...* i. m. 89.

tanító- és tanítónőképzőket négy évfolyamossá fejlesztették. Az 1892–1893-as tanévben már 15 elemi iskolai tanítónőképző fogadta a növendékeket az ország területén, közülük hat volt állami, kilenc pedig katolikus képző.[1934] (Ez utóbbiak csupán két évfolyamosak voltak.) Míg 1871-ben 182 növendék járt állami, 347 felekezeti tanítónőképzőbe, az 1894–1895-ös tanévben 710, illetve 991 volt a számuk.[1935] Ki kell emelni azt a fejlődési sajátosságot is, hogy a századvégtől az első világháborúig a tanító szakmán belül milyen jelentős módon megfordult a nemek aránya: Müller Ildikó adatközlése szerint az 1891–1892-es tanévben a tanítói oklevelet szerzett férfiak száma 776 (70,16%), a nőké 330 (29,84%) volt, 1914–1915-ben 889 férfi (41,25%) és 1266 (58,75%) női tanító volt, a háború évei alatt pedig ez az arány drasztikusan eltolódott a nők javára.[1936] 1913-ban a tanítónők számaránya a szakmán belül már csaknem elérte az egyharmadot, 1917–1918-ban pedig 48,28%-ra emelkedett, amely tény hátterében Nagyné Szegvári Katalin véleménye szerint a társadalmi struktúraváltozások álltak, elsősorban az a folyamat, amelynek eredményeként a kapitalizálódás következtében gazdaságilag lecsúszó „úri középosztály" fiú- és leánygyermekeit is kénytelen volt kenyérkereső pályákra küldeni.[1937] 1918-ban egyébként Németh András adatközlése szerint 51 tanító- és 40 tanítónőképző volt az országban.[1938] A tanító- és a tanítónőképzők mindaddig eltérő óraszámait 1911-ben egységesítették.

A századfordulón közvetlenül – ahogyan például a *Néptanítók Lapja* 1901-es álláshirdetéseit vizsgáló Szabolcs Éva megállapította – a tanítói álláshelyekre többségükben *kifejezetten* vagy *elsősorban* férfit kerestek, tanítónőt többnyire nem, vagy csak *esetleg*. Ahogyan a kutatónő megállapította, a hirdetéseknek mindössze 6,3%-ában nem volt szempont a jelölt neme.[1939] Saját, a történeti Baranya megye háromszáznál is több római katolikus elemi iskolájának dualizmus kori vizsgálatunk[1940] ugyancsak azt erősítette meg, hogy a 20. század elejéig egyérteműen és inkább férfi tanítókat kerestek és alkalmaztak az iskolákban. Ennek meglátásunk szerint többek között például az is oka volt, hogy a tanító látta el a kántori teendőket. (Az ehhez szükséges képesítés megszerzésére[1941]

1934 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 142.

1935 Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc...* i. m. 277–278.

1936 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 144.

1937 Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc...* i. m. 281–282. A témáról lásd még: Neszt Judit: A tanítónői pálya elnőiesedésének történeti előzményei. *Educatio*. 2010/2. 314–321.

1938 Németh András: Magyar pedagógusképzés és pedagógus szakmai tudásformák I. 1775–1945. Nemzeti fejlődési trendek, nemzetközi recepciós hatások. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 71.

1939 Szabolcs Éva: „...Tanítói állomásra pályázat hirdettetik..." A Néptanítók Lapja 1901. évfolyamában január–márciusban megjelent álláshirdetések elemzése. In: *Magyar tanító, 1901*. i. m. 42–43.

1940 Kéri Katalin: *A történeti Baranya megye római katolikus iskolaügye 1868–1918 között.* I–II. k. (XVI. fejezet: Női tanerők) Pécs, JPTE, 1992. (Egyetemi doktori értekezés, kézirat) 134–139.

1941 A megyében erre egyedül a Miasszonyunk rend pécsi tanítónő-képzőjében volt lehetőség, ahol külön tantárgyat iktattak be a lányok kántori teendőkre való felkészítésére.

Baranyában 1914-től a nőket is buzdították, aminek közvetlen előzménye nem a háborús tanítóhiány volt, hanem az a tény, hogy – az 1907:XXVII., majd az 1913:XVI. törvénycikk nyomán – a kántori fizetést 1000 koronáig bele kellett számítani a tanítói fizetésbe, így a kántortanítói állásokra nem jelentkezett elég férfi.[1942]) Az általunk szintén vizsgált korabeli álláshirdetésekben az első világháború éveiben jelent meg az a megjegyzés, hogy „nők is pályázhatnak”. A tanítónők korabeli megítélését jól mutatja az a cikkrészlet, amit 1910-ben közölt egy pécsi újság: „Gyenge szervezetét idő előtt öli meg az a napi öt–nyolc tanóra, mit az iskola bűzhödt levegőjében eltölt, testi ereje megroppan, a lelke megfásul; szabad idején munkaasztala fölött görnyed, vagy szerényke háztartásának gondjai gyötrik; ha sérelem esik tanítónői mivoltán, női méltóságán, nincs fegyvere, amivel védelmezze magát, amivel megtorolná a rajta esett sérelmet. Csak könnye van.”[1943]

Verédy Károly *Paedagogiai encyclopaedia* című, 1886-os munkájában a *tanító* címszó szerzője a tanítónőkről is írt. Úgy vélte – a nők pályára való alkalmasságát fejtegetve –, hogy a nők csak az elemi iskolai tanítónői posztokra alkalmasak, felsőbb tanintézetekben viszont csak kivételes esetekben.[1944] Véleménye nem tükröződött a tanítónőképzés századvégi dinamikus fejlődésében. 1870-ben kormányrendelet jelent meg a felső népiskolai és polgári iskolai tanítók és tanítónők képzéséről,[1945] felvételi vizsgáikat az 1879. június 29-én kelt 16.014. számú rendelet szabályozta. Az intézménybe való bejutáshoz kiváló elemi iskolai tanítónői oklevél kellett. Először csak Budapesten, a Zirzen Janka-féle, első állami elemi iskolai tanítónőképző mellett szerveződött meg 1873-ban a polgári iskolai tanítónő-képzés,[1946] amely 1875-ben lett önálló, és 1898-tól vette fel az Erzsébet Nőiskola nevet. A századfordulón még egy polgári iskolai tanítónő-képző létezett, a kalocsai katolikus képző, és több elemi iskolai tanítónő-képzőben is indultak kiegészítő tanfolyamok, továbbá a Zeneakadémia, az Országos Nőipariskola, és az Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképezde is készítettek fel tanítónőket az ének, a rajz, és a kézimunka iskolai tanítására.[1947] A polgári iskolai tanítónőket képző intézetek saját tanárainak képzéséről (amely két éves volt, és az egyetemen kellett elvégezni) 1906-ban született rendelkezés.[1948]

1942 Lásd erről: Nők kántorképesítése. *Katolikus Iskola*, 1914. február 15. VI./2. 6.

1943 Albert István: A tanítók mozgalmához. *Pécsi Közlöny*, 1910. november 27. XVIII/273. 3–4.

1944 Tanító. In: Verédy Károly (szerk.): *Paedagogiai encyclopaedia, különös tekintettel a népoktatás állapotára.* Budapest, 1886. 865.

1945 A polgári iskolai tanítóképzésről lásd: Kiss Áron – Sebestyénné Stetina Ilona: *A polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés.* Budapest, Lampel Róbert, Wodianer F. és fiai., 1896.

1946 A polgári iskolai tanítóképzésről lásd: Nagy Péter Tibor: A polgári iskolai tanítóképzés 19. századi történetéhez. *Iskolakultúra*, 2004. 14. 6–7., 171–178.

1947 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon…* i. m. 143. (A tanulmány szerzője Hollós adatait idézi: 243.)

1948 Uo. 143.

Megoldandó probléma volt még a felsőbb népiskolák és tanítónőképzők, illetve a szakképző iskolák számára történő tanítónőképzés. Az előbbi típusok vonatkozásában egy-két próbálkozás történt ugyan az 1880-as években, de a képzési formák nem voltak életképesek. Ami a szakképző iskolákat illeti, Zirzen Janka iskolájában „...tekintve a házi ipar fejlesztésének nemzetgazdasági fontosságát...",[1949] az 1876–1877-es tanévben megindult a kétéves ipar-tanítónői tanfolyam,[1950] melynek tárgyai a következők voltak: gépkötés, gépvarrás (fehérnemű-, ruha szabás-varrás), géphímzés, virágkészítés, szalmafonás az első évben, és hímzés (egyházi ruhák), kesztyű szabás-varrás, csipkeszövés, lombfűrészelés, fafestés a második évfolyamon. Az iskola tanárnője, Stetina Ilona Erdélybe utazott, hogy háziipari tapasztalatokat gyűjtsön és alapanyagokat (például szalmát és sást) szerezzen be a diákok munkálkodásához, 1876 nyarán pedig ugyanő Zirzen Jankával német és osztrák iskolákat látogatott, szintén tanulási célból. (Reutlingenből hozták haza például a gépi hímzés technikáját.)[1951] 1874-ben Budapest VIII. kerületében az Országos Nőiparegylet nyitott iparostanítónő-képzőt, és hasonló nyílott Pozsonyban is, a felső-magyarországi háziipar-terjesztő egyesület működtetésében. 1877-ben Győrben, a Kasztner Janka által vezetett tanítónőképzőben is megindult az ipartanítónő-képzés, 1878-ban pedig az ország valamennyi, ebben a képzésben részt vevő lánynövendéke bemutatkozhatott a székesfehérvári országos kiállításon, majd 1881-ben, 1885-ben a budapesti nőipar-kiállításon és még több más rendezvényen, például a millenniumi országos kiállításon.[1952] 1896-ban, Zirzen Janka nyugdíjba vonulását követően Kasztner Janka került a VI. kerületi képző élére.

Fontos még megemlíteni, hogy a 19. század végétől a két évfolyamos *óvónőképzők* is számos, főként középosztálybeli leány számára jelentettek vonzó tanulmányi formát. Az első, 1837-ben Tolnán nyílott, majd 1844-ben Pestre átköltöztetett óvóképző[1953] ugyan eleinte csak férfi hallgatókat vett fel, de 1862-től nőnövendékei is lettek.[1954] A 19. század második felétől, különösen az utolsó negyedszázadban egyre több óvoda (gyermekkert) nyílott, és ezekben már zömmel nők dolgoztak, akiknek a képzését – nagyban támaszkodva Fröbel óvónőképzési gyakorlatára[1955] – hazánkban is kiépítették.

1949 Zirzen Janka (összeáll.): *A budapesti VI. ker. állami Tanítónőképző-intézet...* i. m.18.

1950 Ez a tanfolyam nem adott tanítónői oklevelet, azt az 1877–1878-as tanévtől alakított osztályokban lehetett csak az ipar-tanítónői képesítéssel együtt megszerezni.

1951 Az adatokat idézi: Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók...* i. m. 98–100.

1952 Uo. 101.

1953 Történetéről lásd például: Kurucz Rózsa: *Az első magyar óvóképző 1837–1843.* Szekszárd, Babits Kiadó, 2002.

1954 Draskovits Pál: *A magyar kisdednevelés és kisdedóvónőképzés története és jelen állapota.* Közlemények a Szegedi Ferencz József Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani Intézetéből. Szombathely, Özv. Pauly Károlyné Könyvnyomdája, 1940. 100.

1955 Szabolcs Éva – Réthy Endréné: *Fröbel és a nőmozgalmak Magyarországon...* i. m. 366.

A tanítónők képzésének szélesebb körű megindulása után a szakmát gyakorlók tömörülésére, egységes fellépésére kis ideig várni kellett. 1870-ben, az egyetemes tanítógyűlésen például nem alakult tanítónői szakosztály, ott a tanítónők nem is vettek részt. A következő, 1874-es gyűlésen már volt szakosztályuk, ám az ott elhangzott öt téma közül csak egynek az előadója volt nő, Kovács Sarolta. Ezt követően létrejött a leánynevelléssel foglalkozók állandó bizottsága, ám ez nem csupán a tanítónők, hanem általában a lányokat oktató férfi és női tanerők érdekeit védelmezte. Ennek elnöke Zirzen Janka volt, és tagjai között György Aladár, Kerékgyártó Elek mellett Bayer Karolina, Kovács Sarolta, Molnár Leontina és Kósa Mária is dolgoztak.[1956] Több előzmény után, 1885-ben alakult meg Budapesten a Mária Dorothea Egyesület, amely a tanítónők első országos egyesülete volt, és ekkor 500 taggal működött. (Péterfy Sándor adatai szerint 1894-ben a hazai 3919 tanítónő közül már 1153 volt az egyesület tagja.[1957])

A VI. kerületi állami tanítónőképző intézet tanári kara 1880-ban indította útjára a *Nemzeti Nőnevelés* című szakmai közlönyt, amelynek fontos szerepe volt a századforduló Magyarországán nem csupán a tanítónőképzés, de az egész hazai lánynevelés vonatkozásában. Hasábjain az akkori politikai élet és oktatásügy szakemberei éppúgy megszólaltak, mint az ország különböző területein nőneveléssel foglalkozó férfiak és nők, és a havilap jelentős orgánuma volt a külföldi és régi hazai törekvések bemutatásának is. Ez utóbbi vonatkozásában témánk szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy a hazai leánynevelés történetének első jelentős összefoglalásai éppen ebben a folyóiratban születtek meg.

1916-ban Hacker Boriska az alábbi, nők által is betölthető pedagógusi munkaköröket gyűjtötte össze a Feministák kongresszusára, jelezve, hogy melyik pálya milyen tanulmányi idővel jár: óvónő, elemi iskolai tanítónő, polgári iskolai tanítónő, középiskolai tanár, kereskedelmi iskolai tanár, tanítóképezdei tanár, tornatanító, rajztanító, kézimunka-tanítónő, énektanító, szépírás, gyorsírás, gépírás tanítója, zenetanító, nyelvtanár.[1958]

Más középfokú szakképzési formák

Az 1800-as évek utolsó negyedszázadában mind határozottabban jelentkezett az igény arra, hogy a leányok számára a tanító-, óvónő- és nevelőnőképző iskolák és tanfolyamok mellett más szakképző iskolákat is szervezzenek. A főként háziipari, kézimunka-tevékenységekre előkészítő *nőipar-iskolák* voltak az első

1956 Péterfy Sándor: *A magyar elemi népoktatás...* II. f. i. m. 167.

1957 Uo. 169.

1958 Hacker Boriska: Tanítás különböző fokon. In: *Az 1916 junius havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek...* i. m. 65–66.

képződmények. 1874-ben nyitotta meg kapuit Budapesten a Nőiparegylet alapításaként a 3 évfolyamos Nőipartanoda, majd a következő évtizedben több vidéki városban is létrejöttek hasonló iskolák. A folyamatot segítendő, Zirzen Janka Trefort Ágoston megbízásából 1876 nyarán több ipariskolát vizsgált meg Bécsben, Münchenben, Stuttgartban és Württenbergben, és tapasztalatait igyekeztek az itthoni iskolaalapításoknál figyelembe venni. Az 1911–1912-es tanévben már 16 ilyen női képző működött Magyarországon, 477 budapesti és 1845 vidéki beiratkozott növendékkel.[1959] A sajtóban és a szakmai fórumokon a századfordulón is gyakran tárgyalták ennek az iskolatípusnak a fejlesztési lehetőségeit. Az 1896-os tanügyi kongresszus Ipariskolai szakosztálya egyik ülésén például Bors Rudolf tartott a nőipar-iskolákról előadást, de ennek nem tartalmi vagy szerkezeti értelemben vett reformjavaslatok álltak a középpontjában, hanem az a kérdés, hogy miként tud takarékosságra szoktatni ez az intézménytípus.[1960] Két évtized múlva, a betiltott Feminista Kongresszusra Nádai Pál már olyan beszéddel készült, amely a nők számára kifejezetten ajánlotta az ipariskolai képzést, az iparművészeti pályákon való elhelyezkedést, kiemelve, hogy milyen szép sikereket értek el az előző években textil, ötvös és grafikus szakokon. Összefoglalta, hogy a koedukált nevelést először Magyarországon megvalósító középiskola, az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola, az állami Nőipariskola és a Székesfővárosi Iparrajziskola az a három intézmény, ahol – négy polgári után, rajztudásukat bizonyító felvételi vizsgát követően – lányok is tanulhatnak.[1961]

A leányok *iparostanonc iskolái*nak előkészítő munkálatai Budapesten az 1900-as évek elején indultak (az 1884-es ipartörvénynek megfelelően), és 1909-ben fogadták el azt a tantervet, amelynek nyomán tíz ilyen intézményt szerveztek, körülbelül 2000 diákkal. Mann Miklós adatai szerint a növekvő intézmény- és diáklétszám bizonyította, hogy milyen nagy szükség volt erre az iskolatípusra: az 1910–1911-es tanévben már 18, két év múlva pedig 21 ilyen képzőhely működött a fővárosban.[1962]

Az első *női kereskedelmi tanfolyam* 1888-ban indult Budapesten, az V. kerületi polgári leányiskolában. „A női kereskedelmi tanfolyamok működését gróf Csáky Albin vallás és közoktatásügyi miniszter 1890. március 15-én kiadott 59.258. számú rendeletében szabályozta."[1963] Ez a dokumentum egyértelműen kimondta, hogy ezek a tanfolyamok az alsó fokú kereskedelmi iskolákkal állnak egy szin-

1959 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 148.

1960 Boros Rudolf: Mit tehet a nőipariskola a leányainknál mindinkább ritkuló takarékossági érzék fejlesztésére? In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 974–976.

1961 Nádai Pál: Nők az iparművészeti pályán. In: *Az 1916 junius havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek.* Budapest, Feministák Egyesülete, 1916. 43–44.

1962 Mann Miklós: *Budapest oktatásügye...* i. m. 64.

1963 Nagy Adrienn: A kereskedelmi iskolák megszervezése a dualizmus kori Magyarországon. In: *„Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola Évkönyve*. PTE BTK NI, Pécs, 2009. 265–283.

ten.[1964] A 8 hónapos tanfolyamokon a lányok (akik felső népiskola vagy 4 polgári elvégzése után jelentkezhettek, ha 18 évesnél nem voltak idősebbek) kereskedelmi számtant, könyvvitelt, kereskedelmi és váltóismeretet, irodai munkálatokat és levelezését, áruismereteket, kereskedelmi földrajzot és szépírását tanultak, és rendkívüli tárgyként németet és gyorsírást.[1965] A főváros a századelőn (a hatodik kereskedelmi tanfolyam megnyitása után) vette át a képzés feletti irányítást.[1966]

Nagy Adrienn kutatásai szerint az „1891/92-es tanévben az ország 16 városában (Debrecenben, Győrben, Kaposváron, Miskolcon, Nagyváradon, Kolozsváron, Pécsen, Pozsonyban, Sopronban, Szegeden, Temesváron, Zilahon, Újvidéken, Galgóczon, Fiúmében, Budapesten) indult ilyen jellegű kereskedelmi képzés fiatal lányok számára a helyi leányiskolákkal kapcsolatosan. Ebben a tanévben összesen 400 leány iratkozott be az ország valamely iskolájának kereskedelmi tanfolyamára és ebből 363 el is végezte azt (18 évesnél idősebb növendékek a tanulók egy negyedrészét tették ki).”[1967] 1895-ben a VKM újból szabályozta a női kereskedelmi tanfolyamok működését, megnövelve a tanulmányi időt, a tantárgyakon azonban alapvetően ekkor nem változtattak. Az 1911–1912-es tanévben már 47 kereskedelmi tanfolyam működött az országban, 2673 diákkal, igen jelentős volt tehát ezen képzési forma népszerűsége a lányok körében.[1968]

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni azt, a korabeli szaksajtóban és más nyilvános fórumokon nyomon követhető tényt, hogy a lányok számára működtetett kereskedelmi tanfolyamok színvonala gyakran elmaradt a fiú-kereskedelmi iskoláktól, és emiatt több szakmai szervezet (például a Feministák Egyesülete vagy a Nőtisztviselők Országos Egyesülete) is változásokat, fejlesztéseket kívánt a 20. század elején. Ennek nyilvánvaló eredménye volt, hogy az ország néhány pontján három évfolyamos, ún. felső kereskedelmi iskolák szerveződtek a lányoknak. (1909-ben Pozsonyban és Debrecenben, 1910-ben Marosvásárhelyen, 1911-ben Budapesten, 1912-ben Pécsen és Szegeden nyílott ilyen.) Ezekben 1912-től tehettek kereskedelmi érettségit a leányok. Ez az iskolatípus az 1916-os leányközépiskola-modell egyik felső ága lett annak alapképzést nyújtó szintjére épülve.

A *női mezőgazdasági iskolák* szintén jelen voltak a dualizmus kori középszintű lánynevelés hazai palettáján, mint arrról a statisztikai adatok mellett több korabeli újságcikk is tudósít, például a kassai tanintézetet sok képpel bemutató 1910-es cikk[1969] a *Nemzeti Nőnevelés*ben. Több cikk jelent meg a női kertészképzésről is, amelyek szerzői azt fejtegették, hogy a növények gondozása, nevelése kifejezetten nőies feladat, és az efféle ismereteket nyújtó iskolák a kenyérkereseti

1964 59258. sz. VKM rendelet/1890. In: *Magyarországi rendeletek tára 1891.* Budapest, Nágel, 1891. 231.
1965 Uo. 231.
1966 Lásd erről: Mann Miklós: *Budapest oktatásügye...* i. m. 66.
1967 Nagy Adrienn: *A kereskedelmi iskolák megszervezése...* i. m. 278.
1968 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 147.
1969 A kassai női gazdasági tanintézet. *Nemzeti Nőnevelés*, 110. december 31/X. 476–484.

pályák felé éppúgy jelentenek utat, mint a családi élet, a nők otthonához tartozó kert művelése felé. Láng Ella például így fogalmazott egy, a német marienfeldei kertésziskoláról szóló cikkében: „A kertészet, mint foglalkozás, egészséges, szép és boldogító. [...] ... friss, üdítő forrás [...] a kerttel, a növényekkel való foglalkozás."[1970] Gondolatait egy, szintén a lapban közölt írásában[1971] Magyar Kázmér is megerősítette. Ugyanebben az évben a folyóirat hasábjain Lázárné Kasztner Janka is magasztalta a női kertészkedés tevékenységét.[1972]

A dualizmus korában továbbra is léteztek leánynevelő intézetek, jóllehet lényegesen kisebb számban és súllyal, mint a század első felében. Ezeknek a tantárgyai évtizedek alatt alig változtak, és továbbra is kiemelt céljuk volt a nők családi életre, háztartási munkákra történő előkészítése. Egy 1872-es hirdetés szövege szerint például Váczy Emilia fővárosi nőnevelő intézetében a következő tantárgyakat sajátíthatták el a leánykák: „vallástan, magyar, német és francia nyelv, helyesírás és fogalmazás mindhárom nyelven, szépírás, fő- és tábláni számolás, földrajz, általános világtörténet, természetrajz és népszerű természetisme. Mindennemű női kézi munkák, fehérnemű varrás, ruhakészítés. Rajzolás, zene és tánczban a szülék kívánatára adatik oktatás."[1973] A budapesti Szent Angelina intézetben – mely 1904-ben nyílott – azon igyekeztek, hogy a tanítványok „szerény, derék, művelt asszonyokká és szorgalmas gazdasszonyokká váljanak; hogy életükben megelégedettek és szerencsések lehessenek; esetleg hogy tisztességesen meg tudják keresni kenyerüket."[1974]

A nők középfokú képzésének áttekintésekor említést kell tennünk egy sajátos, bizonyíthatóan már az államalapítás előtt is női foglalkozásnak számító területről: a *bábamesterségről*.[1975] A bábák – akiknek működését már középkori törvényeink is szabályozták, és akiket az újkor kezdetén végzettségük (vagy an-

1970 Láng Ella: Női kertészképzés. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. február–március 32/II–III. 85–92.

1971 Magyar Kázmér: a nők kertészeti képzése. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. február–március 32/II–III. 93–96.

1972 Lázárné Kasztner Janka: A kertészetről. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. november–december 32/IX–X. 416–418.

1973 Medve Imre: *A magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában…* i. m. 307.

1974 A Budapesti Szent Angelina görög-keleti szerb leánynevelő intézet. *Vasárnapi Ujság*, 1909. júl. 18. LVI./29. 609.

1975 A bábák, bábaképzés történetéről lásd például az alábbi műveket: Werling Józsefné Forrai Márta: A magyarországi bábaképzés főbb állomásai. In: Kéri Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből.* Pécs, PTE – TI, 2000. 109–120.; Krász Lilla: „…és világra jött a gyermek…" A bábamesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 69–88.; Deáky Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe).* Budapest, 1996. Buda József: *Az anyaság és bábaság története.* Pécs, POTE EFK, 1996.; Fekete Sándor: A bábaoktatás története Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, 1970. 55–56. sz. 175–186.; Gyáni Gábor: A bábától az orvosnőig. *História*, 1984/1. 31–34. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/84–01/ch13.html A letöltés ideje: 2018.07.07.)

nak hiánya) alapján már különböző csoportokba (okleveles, cédulás és parasztvagy kontár-bábák) soroltak – képzése az 1700-as évek közepén vett nagyobb lendületet. Több különböző rendelet írta elő már az 1740-es, 1750-es években, hogy a tisztiorvos előtt vizsgát kell tenniük, és a Nagyszombati Egyetemhez kapcsolódóan, az ott akkor felállított orvosi karon[1976] 1770-ben megindult a bábaképzés. (Korábban a bábák főleg a bécsi és a prágai egyetemen szerezhettek oklevelet, ami viszont nem jelentett a férfi orvosok egyetemi végzettségével azonos szintű képzettséget.) A *Merkur von Ungarn* című korabeli lap 1786-os adatait idézve Kapronczay Katalin azt írja egy könyvében, hogy 1770 és 1786 között az egyetemen 153 fő végezte el a bábatanfolyamot.[1977] 1766-ban jelent meg Debrecenben Weszprémi István bábáknak készült tankönyve, a *Bába mesterségre tanító könyv*, mely magyar nyelven először foglalta össze a szükséges ismereteket.[1978] Krász Lilla kutatásai során a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában őrzött gazdag forrásanyag, az ún. minősítési ívek *(Conduitliste)* alapján írt jelentős elemzéseket a 18. század végének magyarországi bábáiról, összegezve képzettségük, szerepváltozásaik, származásuk jellemzőit.[1979] Az 1806-os II. Ratio educationis évente két, 5 hónapos tanfolyam szervezését írta elő bábák számára az akkor már Pesten működő egyetemen. A 19. század során mindvégig jelentős figyelem fordult e sajátos női szakma felé, a képzést sok apró lépéssel korszerűsítették, ügyelve arra, hogy a gyakorlati ismeretek mellé mind magasabb szintű elméleti ismeretek is kapcsolódjanak. 1867 után a bábaképzés a VKM hatáskörébe került, és nagy erőfeszítések történtek – különösen Trefort Ágoston minisztersége idején – az oktatás színvonalának emelésére, és a képesítés nélküli bábák működésének visszaszorítására. Trefort 1875-ben rendeletben adta ki az Országos Szülésznői Tanintézet ideiglenes szabályzatát, amely „rögzítette a jövő bábaképzésének kereteit, az oktatásban résztvevők feladatait, jogait, kötelességeit.”[1980] 1881-ben új (egy második) szülészeti tanszéket és kórodát állítottak fel, melynek vezetője a hazai bábaügy kiemelkedő élharcosa, Tauffer Vilmos (1851–1934) egyetemi tanár lett.[1981] Ettől kezdve az

1976 Lásd erről: Molnár László: Az egyetemi szintű orvosképzés Magyarországon a 18–19. században. In: Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 147–156. és Kapronczay Katalin: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Semmelweis Kiadó, 2007. A Semmelweis Egyetem Levéltárának kiadványai 4. 62–112.

1977 Kapronczay Katalin i. m. 107.

1978 További, bábáknak írott korabeli művek adatait lásd: Deáky Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban...* i. m. 12–29.

1979 Lásd erről: Krász Lilla: *„...és világra jött a gyermek...”* i. m. 75–82. és Uő: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

1980 Werling Józsefné i. m. 113.

1981 Tauffer Vilmos. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* i. m. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/t/t27450.htm (A letöltés ideje: 2018.07.29.)

ő aktív közreműködésével, az egyetemek és az országban található bábaképző intézetek bevonásával folyamatos képzési reformok következtek. Ezeket különösen időszerűvé tette a gyermekágyi, valamint a csecsemő- és kisgyermekkori halálozások századforduló táján is magas – Semmelweis Ignácnak (1818–1865) a gyermekágyi láz okát feltáró, jelentős felfedezését követően ugyan apadó, de még mindig nagy – száma.[1982]

Összességében elmondható, hogy Nagy Adrienn és mások fentebb említett, illetve Vörös Katalin újabban végzett kutatásaiból[1983] egyértelműen kitűnik, hogy 19. század második felében, illetve a 20. század elején a különböző hazai női szakképző intézmények diákjainak vallási, nemzetiségi hovatartozása, illetve társadalmi összetétele meglehetősen heterogén volt. Jellemzőkként emelhetjük ki továbbá, hogy a szakképző intézmények típusainak nem volt mindig lendületes és egyértelmű a fejlődése, különböző, olykor csak nagy munkával feltárható és követhető szerkezeti, tartalmi eltérések nehezítik a kutatást. Említhetjük még azt a sajátos dualizmus kori vonást is, hogy a lányok előtt nyitva álló szakképző iskolák presztízse, a bennük vitt képzés tartalma, színvonala gyakran nem érte el a korszak hasonló, fiú-szakképző iskoláiét.

Sajtóviták és adatok a leánygimnáziumok létrehozásáról, a leány-érettségi vizsgáról

A tankönyvjegyzékek és miniszteri rendeletek arról tanúskodnak, hogy nem csupán a tantervi struktúra, de a kötelező tankönyvek is eltérőek voltak az azonos szintű fiú- és leány-középiskolákban. Ennél is súlyosabb probléma volt viszont az, hogy a lányoknak nem voltak törvény által biztosított lehetőségeik gimnáziumi tanulmányok folytatására, noha 1868-ban Eötvös József és Molnár Aladár szerették volna, ha a Zirzen Janka-féle leányiskolát gimnáziummá nyilvánítják.[1984] Valójában tehát „a század végére még mindig hiányzott a női középiskola, amely [...] az »úri középosztály"« leányai előtt megnyithatta volna az utat az érettségihez kötött értelmiségi pályák és az egyetem felé".[1985] Egyes kivételek azonban mindig akadtak, és ezt éppen a korabeli sajtó híradásai támaszthatják alá. 1877-ben például a *Vasárnapi Ujság* kuriózumként említette a pozsonyi

1982 Lásd erről: Tauffer Vilmos: *A szülészet ügyének (bába-ügy) állása hazánkban, mint a gyermekek és a gyermekágyasok nagy halálozásának egyik tényezője...* Budapest, 1891. Két melléklettel. (Berczeller Imre közreműködésével)

1983 Vörös Katalin: *A női ipariskolák szerepe a 19–20. század fordulójának magyar oktatási rendszerében.* Kézirat, Pécs, 2014.

1984 Vikár Béla: Pro és contra. *Élet*, 1892. júl. 31. II/13. 473.

1985 Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei...* i. m. 131.

Révfy Örzsét, aki a városi gimnáziumba járt. A cikkben mindennek a magyarázata is olvasható: a lány apja dr. Révfy László, a királyi akadémia tagja, aki bizonyára képes volt megteremteni gyermekének ezt a lehetőséget.[1986] 1883-tól kezdve a lányok magántanulóként érettségi vizsgát tehettek, de ezeket a vizsgákat a fiúkétól elkülönítve kellett tartani.[1987]

Még az 1880-as években is sokan voltak azonban, akik ellenezték a leánynevelés kiterjesztését, újabb és magasabb szintű leánynevelő intézetek megnyitását. Több más sajtótermék mellett például az általam vizsgált független liberális lap, az *Élet* hasábjain is visszatérő téma volt 1892-ben a leánygimnáziumok ügye. Rendszeresen közöltek beszámolókat külföldi intézményekről, és a lapszerkesztő Vikár Béla kezdeményezésére egy 9 osztályos leánygimnáziumot akartak nyitni a fővárosban. Hónapokon át közölték a hozzászólásokat, melyek közül kiemelkedett Hugonnai Vilma írása. Ő rendkívüli örömét fejezte ki a leányok középiskolai képzésének fejlődésével kapcsolatban, és saját küzdelmeit felemlegetve követelt magas szintű képzést és tanulási lehetőséget a lányok számára. 1892-ben úgy vélte, ha a lánygimnáziumok ügye megoldódik, akkor már csak 8–9 év a lányok egyetemre kerülése, hiszen „az egyetemek statútumai nem a nőt mint olyant zárják ki, hanem azt, aki rendes gimnáziumot nem végzett.”[1988] Vikár Béla azt „üzente” a konzervatív gondolkodóknak, hogy „A jövő a mienk, önöké a múlt és a jelen. […] Most mi vagyunk a gyöngék, önök az erősek. De azért nem félünk önöktől, és nem imponál nekünk az önök nagy száma és penészes bölcsessége.”[1989] Később, mikor a leánygimnáziumok ügye megoldódni látszott, a leányérettségi ellen tiltakozók száma még inkább növekedett. Sokan úgy gondolták, a nők elveszik a férfiak elől a kenyérkereseti lehetőséget az értelmiségi pályák vonatkozásában. Az előbbi szerző például 1892-ben így foglalta össze az MDE budapesti tanítónői szakosztályában tartott előadásában a leánygimnázium eszméjét támadók érveit: „Torkuk szakadtából zengették világgá vészkiáltásaikat: veszélyben a haza és az emberiség! A főzőkanál és a portörülő! A tudományos akadémia és az egyetem! A házasság és a konyha! Forradalom készül. A hozományt elnyeli az érettségi bizonyítvány! Férfiak vigyázzatok! Ma sem tudunk megélni, hát még majd ezután!”[1990] Ebből a rövid szövegből is kiolvasható: a leánygimnáziumok ellenfeleinek érvkészlete, amely a hagyományos értékek megőrzéséből indult ki, a házias, feleség és anya szerepét ellátó, hazaszerető és dolgos nőket tartotta értékesnek, szembeállít-

1986 Mi újság? *Vasárnapi Ujság*, 1877. ápr. 15. XXIV/15. 237.

1987 A nők érettségi bizonyítványa az 1934-es középiskolai törvény megalkotásáig nem volt egyenértékű a fiúkéval.

1988 Hugonnai Vilma: Egy szavazat a leánygimnázium ügyében. *Élet*, 1892. júl. 15. II/12. 442.

1989 Vikár Béla i. m. 476.

1990 Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken.* Budapest, FPK., 1976. 25.

va a tanult vagy tanulni vágyó nőkkel. Miként Maczki felidézte előadásában e vélekedéseket: „Minek a leánynak iskola, mondják még a mai nap is civisek és spitzbürgerek, ha valamely ósdi városban polgári iskola felállításáról van szó. Régente sem volt, főzőkanál való a leány kezébe, nem könyv: fizika és vegytan. Tanulnak a kovasavas mészélegről, s nem tudják berántani az ételt."[1991] (A nők iskoláztatását ellenzők általában kísérletet sem tettek a tudás és a háziasság, a hagyományos és az újabb értékek együttes szemléletére, csakis *külön* voltak képesek áttekinteni a női szerepköröket, egymást kizárónak tartották az egyes szerepeket, holott a nők valamennyi feladatuknak szerettek volna megfelelni. Nem egyiket a másik helyett választották.)

A Vikár-féle leánygimnázium terve kapcsán 1892-ben A *Hét* hónapokon át közölte azokat a véleményeket, melyek az újság felhívására az olvasóktól érkeztek. Ezeknek a leveleknek az áttekintése fontos és kétségkívül érdekes forrásként szolgál a kutatók számára, hiszen segítségükkel lehetővé válik a szélesebb közvélemény megismerése. Számos férfi és nő ragadott tollat, hogy a lapban feltett kérdésekre válaszoljon: „1. Szükség van-e a leánygimnázium felállítására (miért)? 2. Csak műveltségbeli képzést nyújtson vagy mesterséget is tanítsanak? 3. Ha a különböző életpályák a nők számára is hozzáférhetővé válnának, mi történne a házasságkötésekkel? Akadályozná-e vagy elősegítené a lányok férjhezmenetelét a tanulás, illetve az azt követő munkavállalás?"[1992] Alig telt el egy hét a felhívás közzététele után, és az olvasók nem késlekedtek a válaszadással, a szerkesztőség nem győzött válogatni. Az olvasók egyik része – köztük zömmel nők – úgy vélte, nem volna helyes, ha a gimnáziumokban lányok is tanulnának, főleg pedig azzal nem értettek egyet, hogy egyetemre menjenek vagy tudományos karriert fussanak be. Bizonyos „II. Margit" például azt írta, hogy „a férfiak nem azért házasodnak, hogy feleségük a nyilvánosságban szerepeljen, hanem hogy családjuk legyen; a nőknek a családban benn a helyök."[1993] Egy „Alexandrine" nevű olvasó(nő) úgy vélte, hogy a tanult férfiak tekintetében máris *„tulproductio"* van. „Minek bennünket, szegény nőket is a szellemi proletariátus kétségbeejtő ösvényébe erőszakosan belesodorni?" – kérdezte a levélíró, és azt javasolta, hogy inkább háztartási iskolákat állítsanak fel.[1994] Az „O. L. Sz." monogram mögé rejtőző levélíró úgy vélte, a gimnázium csak a csúnya lányoknak való, hiszen „csinos nő mindig egy áldozatkész férjjel biztosíthatja legjobban jövőjét." Mamsell Nitouche úgy vélte, a leánygimnázium csak fokozná a nők hiúságát, dr. Biguioné szerint pedig azért nem kellenek ilyen iskolák, mert nem szeretné, ha a követke-

1991 Idézi: Maczki Valér i. m. 12.
1992 A leánygimnázium. *A Hét*, 1892. júl. 31. III/31. 497.
1993 *A Hét*, 1892. aug. 7. III/32. 515.
1994 Uo. 515.

ző nemzedék lányai okosabbak lennének, mint ő.[1995] Jól látható ebből a néhány idézett véleményből is, hogy ezek az érvek nem voltak igazán mélyenszántóak, sokszor inkább a humor, mint a bölcs átgondolás szülte őket. Ugyanakkor a nők hagyományos értékelésére épültek, és a nők örökkön emlegetett tulajdonságait (szépség, hiúság, érzékenység stb.) emelték ki.

1892 nyarán az *Élet* szerkesztősége – számos tanügyi szakember bevonásával – egy olyan értekezletet rendezett, amelyen kidolgozták egy leánygimnázium tervét.[1996]

A leánygimnázium ügyének a felemlegetése a humorlapokból sem hiányzott. A Pécsen szerkesztett *Veréb Jankó* az 1892. év végén főoldalán ezt a versikét közölte:

Leánygimnázium

Valamennyi pesti hirlap
Verset, czikket, tárczát hoz:
Hogy a lány is érett legyen
Értsen a chemiához.

Hozzászól most a „Jankó” is,
Halljátok meg, mit beszél:
A leánynál egy százezres
A legszebb »érett-levél«.[1997]

Sok olvasói vélemény azonban a „másik oldal” felfogását tükrözte, vagyis a leánygimnázium felállítása mellett foglalt állást. „Sz-né” például, aki Trencsén-Tepliczből írt a lapnak, és úgy vélte, „ha ellene szólnak is, mégis meglesz. Ha most nem, hát később. De minek is belekapaszkodnunk azon óriási kerék óriás küllőibe, melynek »fejlődés« a neve...”[1998] Wilhelm-Neustädtl Berta és C. Berta is úgy érveltek, hogy szükség van a leánygimnáziumokra, sőt utóbbi szerint a női orvosokra is, mert a „doktor kisasszony kevésbé lesz naív.” „Alice” Zugligetről egyenesen azt írta, hogy a gimnázium megnyitása azért szükséges, hogy Magyarország a nyugati civilizált országok közé kerülhessen.[1999] Az iskola mellett érvelők tehát valamennyien felismerték, hogy az ország haladásának, a

1995 Uo. 515–516.

1996 Ezt – a korabeli újsághírekre alapozva – részletesen ismerteti: Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 166.

1997 Dr. Aurisztus: Leánygimnázium. *Veréb Jankó*, 1892. okt. 15. VIII/12. 1.

1998 *A Hét*, 1892. aug. 14. III/33. 526.

1999 Uo. 527.

társadalmi fejlődésnek a nőnevelés is kulcsfontosságú záloga, és hogy a lányok oktatásának kiterjesztését nem lehet visszafordítani.

1892 nyarán az *Élet* szerkesztősége – számos tanügyi szakember bevonásával – egy olyan értekezletet rendezett, amelyen kidolgozták egy leánygimnázium tervét. Ezt a tanácskozás után szerették volna megnyitni is, ám (valószínűleg) a kormány támogatásának hiányában ez nem realizálódott, így a kezdeményezés elhalt.[2000]

Wlassics 1895. évi 65719-es számú rendelete aztán részben pontot tett a korábbi viták végére. Ettől fogva ugyanis nem volt többé kérdéses az, hogy a lányok egyetemi tanulmányokra való felkészítésére – legalábbis bizonyos létszámban – szükség van. Az 1883-as középiskolai törvény nem tudta az újonnan beállt helyzetet kezelni. Az a sajátos helyzet következett be, hogy jórészt az egyetemek részleges megnyitását követően kellett kitalálni azt, hogy milyen középiskolákban és mire oktassák a lányokat. Elsőként 1895 végén az ONE próbálkozott azzal, hogy kidolgozzák az általuk működtetett lányiskola gimnáziummá alakításának lépéseit, és választmánya 1896. január 8-án elfogadta a bizottság terveit, és elhatározták a leánygimnázium létrehozását. Az iskola olyan 8 osztályos, a 4. elemi osztályra épülő lett, ahol az utolsó két osztály készített fel az egyetemi tanulmányok megkezdésére, lévén, hogy a lányok többsége a 6. osztály elvégzése után nem folytatta a tanulást, hiszen nem kívánt felsőszintű tanulmányokba kezdeni. 1896 őszétől tanulhattak itt az új program szerint a lányok, az 1. vagy az 5. osztályt kezdhették el. Az iskola éveken át egy-egy évre kapott ideiglenes nyilvánossági jogot. Az intézmény az 1899–1900-as tanévtől lett teljes nyolc osztályos iskolává, és akkor éretségizhettek benne az első lányok. A diákok létszáma évről évre dinamikusan növekedett, ami jól mutatta az iskolatípus iránti társadalmi igényt.[2001]

Az 1896 nyarán rendezett II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Nőnevelési szakosztályának az egyik központi, az előadásokban és a hozzászólásokban is körvonalazódó témája volt az érettségivel záruló leányközépiskolák ügye. Az egyik fő kérdés az volt, hogy új, a fiúgimnáziumok mintájára szerveződő, tartalmi és szerkezeti értelemben azokhoz idomuló leánygimnáziumra van-e szükség, vagy a már meglévő felsőbb leányiskolák egy részét kell újjászervezni tantárgyi rendszerük tekintetében. A Szakosztály előadói közül Szuppán Vilmos és Marusák Pál tartottak egy-egy előadást, mindketten *A leányok középfoku oktatásának reformjáról, tekintettel a nők egyetemi képzésére* címmel. Szuppán előadásában mutatott rá – miként egy másik felszólalásban Berzeviczy

2000 Ezt – a korabeli újsághírekre alapozva – részletesen ismerteti: Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 166–168.

2001 Uo. 172–173. Az iskola diákjairól és tanárairól lásd még a szerzőnő alábbi tanulmányát: Müller Ildikó: Nők iskolája. Az első magyar leánygimnázium oktatói és diákjai (1896–1917). In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 202–227.

Albert –, hogy elképzelhetetlen az, hogy a magasabb szintű tanulmányokhoz szükséges alapozás tekintetében magukra hagyják az ambiciózus és tehetséges lányokat. „Kizártnak tartom – mondta –, hogy [...] a leányok számára oly tanügyi intézmények ne létesíttessenek, a melyek lehetővé teszik nekik az érettségi vizsgálathoz vezető tanulmányoknak rendszeres és tökéletes elvégzését”.[2002] Azt viszont számos kortársához hasonlóan ő is kiemelte, hogy az 1883:XXX. törvényben foglaltak (a tantárgyak vonatkozásában) ugyan alkalmazhatók volnának a létesítendő, illetve átalakításra kerülő leányiskoláknál, de ez utóbbiaknak nem kell ugyanolyan képzést nyújtaniuk, mint a fiúiskoláknak, mert „a nő természetes hivatását első sorban a családi életben kell keresni”. Úgy találta, hogy néhány igen tehetséges vagy rászorult nőtől eltekintve a lányok felsőfokú képzése „természetöktől idegen czél...”[2003] A fiúk esetében Szuppán teljesen természetesnek vélte, hogy még a közepesnél rosszabb teljesítményű diákok is egyetemre kerüljenek, ugyanezt azonban a lányoknál megengedhetetlennek tartotta, és úgy gondolta, eleve jobb is, ha a lányok csak idősebb korukban kezdenek előkészülni a felső szintű tanulmányokra. Azzal is érvelt, hogy a lányok fizikuma sokkal gyengébb, és így „jobban van disponálva mindennemű ideges bajra, mint a fiú-é; ezért a leányoknál nagyobb a veszély, hogy a gymnásiumi fokozottabb igények aláássák egészségöket”.[2004] Ő úgy gondolta, nincs szükség leánygimnáziumokra, hanem elegendő a felsőbb lányiskolák némi átalakítása ahhoz, hogy a nem túl nagy számú, felsőoktatás felé orientálódó lányt előkészítsék az érettségi vizsgálatokra. Górcső alá vette az 1887-es felsőbb leányiskolai tantervet, és arra mutatott rá, hogy az semmiképp nem alkalmas e cél betöltésére (mert például nem tartalmazta a klasszikus nyelvek tanulását), és javaslatokat tett a kiegészítésére és – gazdag tantárgyi példákkal alátámasztva – rendszerszemléletű újraalkotására. Módszertani szempontból fontos meglátása volt, hogy nagyobb teret kell adni az önálló gondolkodásra és ítéletalkotásra szoktató nevelésnek. Rámutatott a polgári és a felsőbb leányiskola tartalmi és módszertani értelemben véve is jelentős különbségeire, amit az általa javasolt revízió még jobban kiemelt és megvilágított volna, a nívót tekintve természetesen az utóbbiak javára. Úgy gondolta, hogy a 4 elemi elvégzése után kezdődő, 6 osztályos felsőbb leányiskolák esetében a IV. osztálytól kezdve bifurkációnak kellene érvényesülnie: az egyetemre készülő lányok IV–VI. osztályban a francia s a kézimunka helyett latint, VI. osztályban a neveléstan és a rajz helyett görög nyelvet vagy görögpótló tárgyat és matematikai pótlandókat tanulnának. Ezt követően pedig Szuppán elgondolása szerint egy kétéves tanfolyamra járnának

2002 Szuppán Vilmos: A leányok középfoku oktatásának reformjáról, tekintettel a nők egyetemi képzésére I. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet, i. m. 1183.

2003 Uo. 1184.

2004 Uo. 1185.

a lányok, hogy megtanuljanak mindent, ami az érettségihez és az egyetemi tanulmányokhoz szükséges. (Ehhez még azt is hozzáfűzte, hogy addigra legalább megerősödnek fizikailag, és azt is elmondta, hogy ezeket az iskola-átalakításokat nem kell mindenütt végrehajtani…)[2005] Az előadása végén közölt, tízpontos határozati javaslat tartamazta még azt is, hogy a lányokat egyetemre készítő középiskolát leánylíceumnak nevezzék, és azt, a beszédjében is hosszasan kifejtett gondolatot, hogy az egyetemeken nők is végezhessenek középiskolai tanári pályára előkészítő tanulmányokat.

A másik előadó, Marusák Pál is úgy gondolta, hogy nem a leánygimnáziumok szervezése jelent megoldást a felső szintű tanulmányokra vágyó lányok esetében. Ugyanúgy, mint Szuppán, ő is a felsőbb leányiskolát látta tartalmi és szervezeti szempontból is „leghivatottabb" iskolának az érettségi vizsgára (egyetemre) felkészítéshez. Szerinte ez az a típus, amit vissza kell vezetni eredeti, 1875-ben megfogalmazott jellegéhez, és független, önálló intézményként, részletes utasításokkal ellátva és revízió alá vont szerkezettel és tantervvel sikeresen betöltheti szerepét a nőképzésben.[2006]

Szuppán és Marusák javaslatait a Szakosztály megvitatta, Alexander Bernát például azt javasolta, hogy ragaszkodni kell a „leánygimnázium" elnevezéshez, mert szerinte nem a hiányos és hibás tantervű felsőbb leányiskolákat kell magasabbra emelni. Ő is, és az utána szólásra emelkedő Beöthy Zsolt is határozottan kiemelték, hogy nem a felsőbb leányiskolák ellen érvelnek, amikor azt gondolják, hogy a lányoknak éppúgy gimnáziumokban kell készülniük az egyetemi tanulmányokra, mint a férfiaknak. Sebestyénné Stetina Ilona úgy próbálta lezárni a kialakult vitát, hogy azt indítványozta: a Szakosztály juttassa kifejezésre, hogy „örömmel üdvözli a nőképző egylet azon nemes törekvését, melylyel egy leánygymnásium felállítását czélozza".[2007]

Megnyílott tehát az első, érettségi vizsgával záruló leánygimnázium.[2008] Négy év múlva, 1900-ban itt érettségizett, a Zöldfa utcai gimnáziumban az az első osztály, amelynek tanulóiról, a 8. osztályos leánynövendékekről az *Uj Idők* egyik számában közöltek egy fényképet, amely mellett a következő volt olvasható: „Húzódott eleinte a magyar társadalom attól a gondolattól, hogy magasabb tudomány is való a lányoknak. Az akadémiai pályát a férfiak privilégiumának

2005 Uo. 1191.

2006 Marusák Pál: A leányok középfoku oktatásának reformjáról, tekintettel a nők egyetemi képzésére II. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1203.

2007 Sebestyénné Stetina Ilona hozzászólása. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1207.

2008 Gráberné Bősze Klára: *A Veres Pálné Gimnázium története I. kötet. Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium 1869/70–1947/48.* Budapest, Veres Pálné Gimnázium, 2006. Az iskola több tanáráról közölt adatokat ugyanő: Soproni tudós tanárok és a nőnevelés. *Soproni Füzetek*, 2000. 246–259.

tartották s úgy vélték, hogy ne csak az eklézsiában, hanem a tudományban is hallgasson az asszony. Ma már ez a fölfogás a régi kalendáriumokba való. Az első leánygimnázium meglett, épp annyi jóakaratu érdeklődés, mint amennyi kétségbeesett élcelődés fogadta. A felsőbb leányok azonban keményen megállták a sarat, mindjárt az első évben szépen kimutatták, hogy bízhatunk ebben a merőn új intézményben.”[2009] E szöveg is azt bizonyítja, hogy a századfordulón már nagyrészt elültek a leánygimnáziumokkal szemben keletkezett viharok, ez az iskolatípus is betagolódott a magyar oktatásügy rendszerébe. Az Országos Nőképző Egyesület budapesti felsőbb leányiskolájában tartották tehát az első hazai leánygimnáziumi érettségit Magyarországon, 1900 júniusában.[2010]

Jóllehet a középiskolák közül a leányok a századelőn jobban preferálták a polgári és kereskedelmi iskolákat, az érettségiző és egyetemre készülő nő alakja egyre megszokottabbá vált a századelő magyar társadalmában. Ugyanakkor azt is elvárták a gimnazista leányoktól, hogy értsenek a „nőies” dolgokhoz, a háztartásvezetés teendőihez. A korszakra jellemző, a korabeli gondolkodásmód kettőségét tükröző vélemény olvasható például egyik korabeli *Vasárnapi Ujság*-ban: a leánygimnáziumi fizikaórákat bemutató fényképekhez írt cikket „M-th” aláírással a lap akkori főmunkatársa, Mikszáth Kálmán jegyezte. Az író, bár sok kortársához hasonlóan elismerte, hogy a nőknek is joguk van tanulni, ennek létjogosultságát leginkább a társadalmi problémákkal magyarázta, és írásában mindvégig fenntartotta azt az álláspontját, hogy mindezt nem tartja a haladás jó irányának. Így írt: „Lehangoló dolog biz ez (ti. hogy a nők fizikát és más „férfias” tudományokat tanulnak), de meg kell vele alkudni, mert így van, nem lehet rajta változtatni. A régi jó magyar társadalom megváltozott, a középosztály elszegényedett. A kisasszonyoknak is szükséges valami kenyérkereseti pálya után látni. A telefon, a posta, a távirda, a tanítóság, a hol elhelyezhetők, már nem mutatkozik elegendőnek – a magasabb pályákat is meg kell előttük nyitni. Lesznek ezentúl doktorok, mérnökök, fizikusok és Isten tudja, mi minden, de talán az se nyújt megélhetést mindnyájának… […] Szivesen ismerjük el, hogy a nőkben többé-kevésbé megvannak azok a tehetségek, melyek a férfiakban, és alkalmasint épen olyan fogas ügyvédek lennének (mert tudnak feleselni), a diplomácziában pedig ritkítanák párjukat, (mert ravaszabbak és simábbak), a doktorságot is jól vihetnék (mert az ápolásban gyöngédebbek), de hát azért mégis csak ferde állapot lesz ez… Hiába tudna a tyúk úgy röpülni, azért mégse kereshetné úgy az élelmet, mint a sasok, sok minden oknál fogva, de legfőkép a miatt, mert a gyámoltalan kis csirkéit kell vezetgetnie az udvaron…”[2011]

A Zöldfa utcai leánygimnázium megnyitását követően több más helyszí-

2009 A leánygimnáziumból. *Uj Idők*, 1900. febr. 4. VI/6. 126.

2010 Mészáros István: *Középszintű iskoláink…* i. m. 108.

2011 M–th: Fizikus leányok. *Vasárnapi Ujság*, 1908. március 8. 181–182.

nen is szerveztek a leányokat érettségire előkészítő tanfolyamot, illetve iskolát. Először a budapesti VII. kerületi Barcsay utcai állami fiúgimnáziumhoz csatlakozóan, aztán a 20. század első évtizedétől mind több vidéki városban is. Az 1911–1912-es tanévben Kolozsváron katolikus, a következő évben Fiumében állami, 1913–1914-től Debrecenben református és Kolozsváron állami, Sopronban és Budapesten pedig katolikus leánygimnáziumi képzés indult, bár ehhez hozzá kell fűzni, hogy a korabeli Magyar Statisztikai Évkönyv ezeket a vidéki iskolákat a „nem teljes gimnázium" kategóriába sorolta.[2012] Ebben az időszakban ugyanakkor az érettségi vizsga megszerzését célul tűző lányok számára már nem voltak elegendők ezek az iskolák, így mintegy fele a lánynövendékeknek magántanulóként készült a maturálásra. Nagy problémát jelentett viszont, hogy a lányok fiúgimnáziumokban való tanulása és vizsgáztatása – főként a koedukáció hiányában – igen nehézkes volt. Éppen emiatt sokan a fiúk és lányok együttes középiskolai nevelésében látták a megoldást, amire vonatkozóan akkor már számos külföldi példa állt Magyarország előtt.

A lányiskolák reformja és képzési tartalmainak tárgyalása mellett így tehát a *koedukáció kérdése* is folyamatosan téma volt a 19. század végétől a hazai pedagógiai írásokban és előadásokban. (Művemnek ezen a pontján a teljesség igénye nélkül szeretnék kiemelni néhányat a témát illető korabeli sajtócikkek közül, jelezve, hogy a Magyarországon máig kevéssé kutatott kérdésnek terjedelmes nemzetközi szakirodalma[2013] van, amely a hazai feltárásokat[2014] is tovább mélyítheti, segítheti.) Edvi Illés Pál 1861-ben megjelent könyvében még elképzelhetetlennek tartotta, hogy a fiúk és leányok együtt tanuljanak, ám kiemelte, hogy fontos az, hogy a fiúk a lányokat ne bántsák, és erre a tanítónak kell ügyelnie.[2015] A *Nemzeti Nőnevelés* a századvégen gyakran közölt hazai szerzőktől a kérdéssel kapcsolatos cikkeket, 1910-ben pedig a Herbart-tanítvány, a jénai Wilhelm Rein (1847–1929) Feministák Egyesületében tartott beszédének részleteit idézte fel. Többek között azt a gondolatot, hogy a lányoknak is meg kell adni ugyanazokat a lehetőségeket valamennyi iskolai szinten, mint a fiúknak. A koedukált oktatásról viszont az előadó azt mondta, hogy ez egyes helyeken legyen, másutt viszont működjön továbbra is a tanulók nemek szerinti elkülönítése, mert a teljes uniformizálás nem helyes, jóllehet szerinte sem

2012 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 177–178.

2013 Lásd például az alábbi könyveket: Tyack, David – Hansot, Elisabeth: *Learning together: a History of Coeducation in American Public Schools.* New York, Yale University Press and Russell Sage Foundation, 1992.; Maxwell, John Clinton: *Should the Education of Boys and Girls Differ? A Half Century of Debates, 1870–1920.* Ph.D. diss, Wisconsin, University of Wisconsin, 1966.; Rosenberg, Rosalind: *The Limits of Access. The History of Coeducation in America...* ; Mixité et coéducation. *Clio*, 2002/18. (tematikus szám) https://journals.openedition.org/clio/818 (A letöltés ideje: 2018.07.15.) stb.

2014 A témával hazánkban többek között Müller Ildikó, Huszár Zsuzsanna foglalkozott. Lásd erről például: Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 178–181.

2015 Edvi Illés Pál: *Magyar fénygolyók...* i. m. 72.

erkölcsi, sem pedagógiai szempontból nincsen kára az együttes nevelésnek.[2016] Pszichológiai szempontból viszont – az eltérő ütemű kamaszkori fejlődés miatt – a 12. és 20. életév között jobbnak látta a két nem elkülönített nevelését. A cikkíró, Székely György összegzésében hiányolta a szociális szempontokat Rein előadásából, például annak kiemelését, hogy a család és a gyermekek gondozása a nők vállára sokkal nagyobb terheket tesz, mint a férfiakéra, és hogy a társadalom igazi érdeke az, hogy a lányokból jó anyák legyenek, mindez pedig elbillenti a Rein által is emlegetett „egyenlőséget”. Úgy gondolta, hogy a koedukáció bevezetése nagy terheket róna az iskolafenntartókra, és – jóllehet mindebből a fiúk csak nyernének – a lányok talán rosszul járnának, mert „esetleg sokat veszítenének nőiességben, idealizmusban, illuziókban – finomságban, szeretetreméltóságban…”[2017]

Geőcze Sarolta az 1908-as londoni erkölcsi nevelési kongresszusról készített beszámolójában foglalta össze a koedukációról ott elhangzottakat. „Nagy érdeklődést keltett a coeducatio kérdése. A férfi előadók többnyire annak jellemfejlesztő hatását emelték ki. Russell úgy testi, mint az erkölcsi nevelés szempontjából lelkes híve s a legsúlyosabb erkölcsi bajok gyógyulást is attól várja. Sőt Graul még az internátusra is ki akarja terjeszteni, de a siker feltétele szerinte a nyiltan vallott vallásosság. Badley is az együttes neveléstől várja, hogy a fiú s a leány méltóan készüljön elő a becsületes házaséletre. […] Miss Cleghorn saját tapasztalata alapján adja elő az együttes oktatás hatását a sheffieldi elemi iskolában, melybe főleg munkásgyermekek járnak.”[2018]

A koedukáció bevezetése melletti érvet jelentett tehát például az, hogy a legtöbb elemi iskolában és a felsőfokú képzésben is együtt tanultak a két nem tagjai; a lányok számára a fiúkhoz hasonló tanulási jogok a középiskoláztatásban; a koedukáció jellemfejlesztésre tett jótékony hatása. Ugyanakkor számos korabeli szerző (például a 19–20. század fordulóján hivatalban lévő oktatáspolitikusok többsége) azzal érvelt, hogy a 10–18 (20) éves kor közötti fiúk és lányok fejlődési sajátosságai lényegesen eltérnek, és sokan úgy találták, hogy az erkölcsök védelme miatt is szükséges a két nem tagjainak külön képzése. Müller Ildikó egy tanulmányában fontos érvként emelte ki azt a sajátosságot, hogy a középszintű iskoláztatás éppen a művelt középosztályok leányai számára volt fontos, nekik viszont fontos volt, hogy a gyermekeiket a női hivatásra is felkészítsék, ami a közös (koedukált) középiskolákban nem lett volna lehetséges.[2019]

2016 Székely György: A koedukáció kérdéséhez. *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. október–november XXXI/8–9. 387.

2017 Uo. 389.

2018 Geőcze Sarolta: A londoni erkölcsi nevelési kongresszus. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. január–február XXX/I–II. 15.

2019 Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon…* i. m. 180.

A leányközépiskolák 1916-os szabályozása

1916-ban született az – a német és osztrák hatásokat, lányiskola-szervezési tapasztalatokat is jól tükröző – szabályzat, amely a hazai leány-középiskolai képzést négy osztályos közös alapra helyezte, és innen három lehetséges irányban folytathatták tanulmányaikat a növendékek. Egyrészt a négy évfolyamos gimnáziumi tagozaton, amely jogosított az egyetemi felvételire, másrészt a magasabb általános műveltséget nyújtó felső leányiskolában, harmadrészt pedig a szakképesítést nyújtó felső kereskedelmi iskolában.[2020] Az akkor már önállóan működő leánygimnáziumok és női felső kereskedelmi iskolák megtarthatták saját képzési kereteiket.

Ami a tantervet illeti, az 1916-os szabályozás után sem vált azonossá a fiú- és leánygimnáziumi tantárgyak elrendezése. A lányok például csak az 5. osztálytól (amikor a négy évfolyamos közös alapképzésről átléptek a gimnáziumi szint első évébe) tanultak latint, szemben a fiúgimnáziumok tanulóival, akik ekkor már latin tanulmányaik 5. évét kezdték, és mellette új tantárgyként tűnt fel náluk (a lányoknál fakultatív, a francia nyelvvel kiváltható) ógörög nyelv. A szabályzat minden ellentmondásossága és hiányossága ellenére 1916-ot követően országszerte nőtt a leány-középiskolák száma, és dinamikusan emelkedett a bennük tanuló lányok létszáma is. Karády Viktor, Nagy Péter Tibor, Müller Ildikó és mások kimutatásai szerint az érettségiig eljutó leányok között arányaikat tekintve felülreprezentáltak voltak az izraelita hallgatónők, és létszám-adataikat tekintve őket a római katolikusok követték. A középiskolába járó lányok a dualizmus korában túlnyomó többségükben magyar nyelvűek voltak, 1908–1911 között például az érettségi vizsgát tettek 94,4%-a.[2021]

2020 Müller Ildikó: *A nőoktatás helyzete Ausztriában...* i. m. 90.

2021 A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatait idézi: Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon...* i. m. 190.

A NŐK EGYETEMI KÉPZÉSE

A téma irodalma

Európai és magyar viszonylatban is számos olyan tanulmány és könyv született, melyek szerzői a nők 19. századi egyetemre kerülésével foglalkoznak. Ezt a kérdést kiemelten kezelik mind a neveléstörténészek, mind a feministák. Sokan a kutatók közül ebben látják a legjelentősebb lépést a nők politikai jogai irányába, illetve a nők művelődési lehetőségeinek betetőződését. Ezt a témát minden országban alaposan feldolgozták, és az összefoglaló elemzések, bemutató monográfiák is elkészültek – gyakran a nők történetét bemutató kötetek részeként.[2022] A 19. századi művek közül kiemelkedik például Helene Lange Európa felsőfokú leánynevelését bemutató korabeli könyve[2023] és az Anna Breckett által összeállított esszégyűjtemény.[2024]

A 20. század második felében konferenciák, tanulmánykötetek és monográfiák sora jelzi a női felsőoktatás története iránti érdeklődést.[2025] Jill Conway az első egyetemet végzett nők,[2026] Helen Astin újabban íródott munkája a doktorátust szerzett amerikai nők,[2027] Jessie Bernard[2028] és Meriam Chamberlain,[2029] Nadya

2022 A témával részletesen foglalkozó, kiemelkedő munka Anderson – Zinsser: *A History of Their Own...* I–II. című, fentebb már idézett műve, és az *Histoire des femmes en Occident...* t. 4–5. Duby és Perrot szerkesztésében.

2023 Lange, Helene: *Higher Education of Women in Europe.* New York, D. Appleton & Co., 1890. (Transl.: L. R. Klemm)

2024 Brackett, Anna C. (ed.): *Women and the higher education. Essays by Mrs. Bellamy and others.* New York, Harper & Bros, 1893.

2025 Például: Faragher, John Mack, and Florence Howe (eds.): *Women and Higher Education in American History: Essays from the Mount Holyoke College Sesquicentennial Symposia.* New York, W. W. Norton and Co., 1988.; Graham, Patricia Albjerg: „Expansion and Exclusion: A History of Women in Higher Education." *Signs 3* 1978, Summer, 759–773.; Newcomer, Mabel: *A Century of Higher Education for Women.* New York, Harper Bros., 1959.; Welch, Lynne B.: *Women in Higher Education.* New York, Praeger Publishers, 1990.

2026 Conway, Jill K.: *The First Generation of American Women Graduates.* New York, Garland Press, 1987. A szerzőnő ezt a művét még 1969-ben, PhD értekezésként írta a Harvard Egyetemen.

2027 Astin, Helen: *The Woman Doctorate in America.* New York, Russell Sage Publications, 1969.

2028 Bernard, Jessie: *Academic Women.* University Park, Pennsylvania State University Press, 1964.

2029 Chamberlain, Meriam K.: *Women in Academe.* New York, Russell Sage, 1988.

Aisenberg és Mona Harrington[2030] és mások pedig a tudományos karriert befutott nők történetét és karrierépítési nehézségeit tekintették át munkáikban. Claudia Crotti és Charlotte Müller tanulmánya a kontinensünkön először a nőket is befogadó svájci egyetemek diákjairól szól.[2031]

Magyarországon a nők dualizmus kori egyetemi képzésével kapcsolatosan a régi munkák közül jelentős Bobula Ida *Az egyetemi nőkérdés Magyarországon*[2032] című műve. Kornis Gyula 1925-ben *Nők az egyetemeken* címmel, ugyancsak a Napkeletben.[2033] A felsőszintű nőnevelés hazai kutatói közül az újabb évtizedekben kiemelkedik Nagyné Szegvári Katalin, Ladányi Andor,[2034] Kovács M. Mária[2035] és Müller Ildikó,[2036] Bíró Zsuzsanna Hanna,[2037] Szarka Eszter[2038] és mások, akik jelentős mennyiségű elsődleges forrásra alapozva, új nézőpontok és korszerű kutatási módszerek beemelésével járultak hozzá a tématerület alaposabb megismeréséhez.

A nők egyetemre kerülése külföldi országokban

Európa valamennyi országában már a 19. század közepétől napirenden volt a nők egyetemi képzésének ügye. A korszak megváltozott viszonyai közepette sokak (politikusok, filozófusok, pedagógiai gondolkodók, írók, jogászok) számára elképzelhetetlen volt a korábbi állapotok fenntartása, és teret kértek a nők számára a legfelsőbb szintű képzőintézményekben is. (Mindez szorosan összefüggött magának az egyetemi hálózatnak a kiépítésével, jelentős szélesítésével, korszerűsítésével.) A nők egyetemi képzéshez való jogát a liberális gon-

2030 Aisenberg, Nadya – Harrington, Mona: *Women of Academe. Outsiders in the Sacred Grove.* Amherst, The University of Massachusetts Press, 1988.

2031 Crotti, Claudia – Müller, Charlotte: Die Galanterie wich dem Kampf: Women at Swiss Universities in the 19th Century. In: Charnley Joy, Pender Malcolm (ed.): *Intellectual Emancipation. Swiss Women and Education*. Bern, Peter Lang, 2001. 29–49.

2032 *Napkelet* 1928. 15. sz. 581–595.

2033 *Napkelet* 1925. 5. k. 1–5. sz. 149–184.

2034 Nagyné Szegvári Katalin és Ladányi Andor témával kapcsolatos főbb publikációit lásd fentebb, a *Művek és kutatások a nőnevelés történetéről Magyarországon* című alfejezetben!

2035 Kovács M. Mária: *A magyar feminizmus korszakfordulója.* Café Bábel, 1994. tavasz 179–183.

2036 Lásd például: Müller Ildikó: Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában. In: *Nők a modernizálódó társadalomban...* i. m. 223–239.

2037 Biró Zsuzsanna Hanna: *A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a Horthy korszak bölcsészdiplomásainak példáján*. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2008. 105–121.; Uő: – Nagy Péter Tibor: Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. *Educatio*, 2007. tél, 16. évf. 4. 565–591.; Uő: *Bölcsészdiploma és társadalom: Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2015.

2038 Szarka Eszter: „Női gyógyszerészek creálása". Gyógyszerész-vélemények a nők egyetemre kerüléséről. In: *Évek és színek...* i. m. 69–73.

dolkodók is alátámasztották, akik az emberi nemek egyenlő jogaiból vezették ezt le. A marxista gondolkodók is támogatták és buzdították a nők erre irányuló követeléseit.

Ahogy a fentiekben bemutattuk, a kor igényeinek, gazdasági kihívásainak következményeként Európa-szerte egyre inkább megerősödtek a leányoktatás intézményesült formái. A kötelező népoktatás megteremtése, a bővülő középiskolai hálózat, a fellendülő közművelődés (sajtó, könyvtár, egyletek stb.) együttesen vonták maguk után a nők egyetemi képzésének bevezetését. Mindennek háttere a megváltozott gazdasági, társadalmi viszonyokban keresendő (iparosodás, városokba áramlás, életkörülmények átalakulása, nők munkavállalása, népességnövekedés, szabad idő növekedése), melyek egyrészt lehetővé, másrészt pedig szükségessé tették a nők új szerepkörökben való helytállását.[2039] Angliában Harriet Martineau 1859-ben az *Edinburgh Journal* című lapban tette közzé híressé vált *Female Industry* című cikkét, amelyben többek között azt fejtette ki, hogy mennyire tarthatatlan az, hogy miközben a gazdasági viszonyok teljesen átalakultak, a nők lehetőségei alig változtak.[2040] Kortársa, Emily Davies (1830–1921), aki az 1850-es és 1860-as években sokat tett az angol közép- és felsőszintű lányoktatásért, 1866-ban publikálta *The Higher Education of Women* (A nők felső szintű oktatása)[2041] című, szintén a nők tanulási lehetőségei mellett érvelő munkáját. Ő és Barbara Leight szervezték meg 1873-ban Cambridge-ben azt az iskolát (Girton College), ahol a lányok (először mindössze 5 fő) felső szintű tanulmányokra készülhettek.[2042] Ezt követte Oxfordban a hasonló céllal nyitott Lady Margaret Hall alapítása.

Európában az első egyetemi hallgatónők Svájcban juthattak diplomához, mint orvosok, Zürichben, Bernben és Genfben. Zürichben 1867-ben avatták az első doktornőt, az orosz származású Nagyezsda Szuszlovát (1843–1918).[2043] Bernben 1872-ben, Genfben pedig 1876-ban nyílt meg a nők előtt az egyetem, a baseli karokon azonban csak 1890-től. A svájci helyzet sajátosságaira jól rávilá-

2039 Kutatások igazolták például, hogy az oroszországi orvosképzés azért is fogadta tárt karokkal a tanulni vágyó nőket az 1860-as és 1870-es években, mert a növekvő népességnek égető szüksége volt képzett orvosokra, akár „nőneműekre” is.

2040 Zakreski, Patricia: *Representing Female Artistic Labour, 1848–1890. Refining Work for the Middle-Class Women.* Burlington, Ashgate Publishing Company, 2006. 61.

2041 Davies, Emily: *The Higher Education of Women.* London – New York, Alexander Strahan, Publisher, 1866.

2042 Ennek történetét lásd az alábbi munkában: Stephen, Barbara Nightingale: *Emily Davies and Girton College.* London, 1927. (A mű újabb kiadása: London, Hyperion, 1976.)

2043 Lásd róla: *Geschichte der Universität in Europa. Band III. Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg 1800–1945.* Verlag C. H. Beck, München, 2004. 481. és *Universität Zürich. History in brief.* http://www.uzh.ch/about/portrait/history_en.html (A letöltés időpontja: 2018.07.24.) A Zürichi Egyetemen végzett 1874-ben az első svájci orvosnő, Marie Heim-Vögtlin (1845–1916) is, aki alapítótárs volt az első svájci Nőklinika létrehozásában.

gít az a tény, hogy az országban először egyetemre járó hölgyek között zömmel nem svájciak, hanem leginkább oroszok voltak, sőt, az 1872-ben végzett első svájci nő, Marie Heim-Vögtlint (1845–1916) asszisztensként egyetlen hazai kórház sem fogadta be, így Németországban kellett helyet keresnie.[2044]

Amerikában[2045] már 1849-ben végzett az első orvosnő, Elisabeth Blackwell (1821–1910),[2046] mégpedig New Yorkban. Kanadában Grace Annie Lockhart (1855–1916) 1875-ben elsőként szerzett BA fokozatot angol irodalomból.[2047]

Angliában London, Oxford és Cambridge egyetemein iratkozhattak be először, az 1870-es évek végétől a nők egyetemi kurzusokra, de az első világháborúig nem szerezhették meg teljes egészében ugyanazokat a fokozatokat, illetve nem választhatták ugyanazokat a szakokat, mint férfi társaik, és Cambridge-ben 1948-ig nem kapták meg – még fokozatuk mellé sem – a teljes körű egyetemi szavazati jogot.[2048] Durham egyetemén pedig csak 1895-től tanulhattak nők, bár Dyhouse megjegyzi, hogy ennél az intézménynél is kimutatható az elsődleges források alapján, hogy nem mindig ilyen egyértelmű és egy-egy adott évhez kapcsolható jelenségekről van szó a nők egyetemre kerülése esetében. A Durhami Egyetemnek eredetileg részét képező, Newcastle-ban működő College of Science ugyanis már ennél korábban fogadott nőhallgatókat.[2049] Az első brit orvosnő a walesi Frances Elizabeth Hoggan (1843–1927) volt, aki Zürichben szerzett diplomát. Az első Angliában végzett hölgy pedig Elisabeth Garret Anderson (1836–1917) volt, a harcos nőjogi aktivista, Millicent Fawcett nővére. Elisabeth a London Universityn végzett, és utána két évtizeden át a nőknek létrehozott londoni kórházban gyógyított. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az angol nőtörténeti munkák szinte mindig kiemelik James Miranda Barry (1792–1795 k. – 1865) nevét, aki az Edinburghi Egyetem elvégzése után katonai sebész lett, ám aki kislányként látta meg a napvilágot, és eredeti neve Margaret Ann Bulkley volt. (Több újabb kori elemző úgy véli, Margaret

2044 Az eset leírását lásd: Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban...* i. m. 92.

2045 Az amerikai felsőoktatási intézmények hallgatói létszámainak alakulásáról (fokozatok szerinti és nemi bontásban) az 1869/70-as tanévtől a 2005/06-os tanévig feldolgozott adatokat lásd az alábbi oldalon: *Historical summary of faculty, students, degrees, and finances in degree-granting institutions: Selected years, 1869–70 through 2005–06.* http://nces.ed.gov/programs/digest/d07/tables/dt07_178.asp (A letöltés ideje: 2018.07.29.)

2046 Életrajzát számos kutató elkészítette, lásd például az egyik legelső és egy későbbi munkát: Mesnard, E.M.: *Miss Elizabeth Blackwell et les Femmes Medecins.* Bordeaux, 1889.; Wilson, Clarke Dorothy: *Lone woman: the story of Elizabeth Blackwell, the first woman doctor.* Boston, Little, Brown and Company, 1970.

2047 A kanadai leányfelsőoktatás kibontakozásának történetét lásd az alábbi, az Academic Search Complete adatbázisában elérhető cikkben: Moment. *Beaver*, Apr/May 2004, Vol. 84. Issue 2, 9.

2048 Anderson – Zinsser *A History of Their Own...* II. i. m. 188.

2049 Dyhouse, Carol: *No distinction of sex? Women in British universities, 1870–1939.* London, University College of London, 1995. 13.

amiatt választotta azt a megoldást, hogy férfiként él, hogy bejusson az egyetemre és sebész legyen.[2050] Mások azonban úgy gondolják, hogy a kétneműség ritka esete állt fenn nála.)

Skóciában a St. Andrews Egyetemen 1876-tól voltak női hallgatók, akik az LA (= *Literate in Arts*, később LLA) címet szerezhették meg, ám csak az 1889 és 1892 közötti időszakra tehető törvényei változások nyitották szélesebbre lányok számára a négy skót egyetem kapuit.[2051] 1880-tól az írországi nők is tanulhattak a felsőoktatásban (a még 1850-ben szervezett Queen's College-ok[2052] keretei között), Belfast, Galway és Cork városában, a Dublini Egyetem pedig 1910-től fogadott nőhallgatókat. Walesben 1893-tól volt tapasztalható a nyitás. A nők egyetemre kerülése a századvégen az Angliához kapcsolódó gyarmati területeken is megindult: 1878-ban a Calcuttai Egyetem volt az első, ahová női hallgatókat is felvettek, ám csak angolokat, bengáliakat nem.

Franciaországban az első diplomát szerzett nő Emma Chenu volt, aki a Párizsi Egyetemen tanult természettudományt. Ugyanitt az első bölcsészhallgatónő 1871-ben, az első joghallgató pedig 1884-ben iratkozott be, az *École de Pharmacie de Paris* (Párizsi Gyógyszerészeti Iskola) pedig 1893-ban fogadta az első nőt. Orvosként mint első francia nő, Madeleine Brès (született Gebelin) (1842–1922) végzett, szintén Párizsban. 1900-ban 624 nőhallgató volt jelen a francia felsőoktatásban, mintegy 27000 férfi egyetemistával együtt.[2053] Az 1913-as adatok szerint a párizsi karokon több külföldi, mint francia nőhallgató volt, leginkább orosz, román és lengyel nemzetiségűek.[2054]

Belgiumban 1880-ban nyílt meg a nők előtt a Brüsszeli Egyetem (Université Libre de Bruxelles), 1881-ben a liège-i, a rá következő évben pedig a gandi (Louvainben viszont csak 1920-ban!). 1890-ben született az a belga törvény, amely a nők számára valamennyi egyetemi szak elvégzését lehetővé tette. Ezt követően, 1892-ben szervezte meg leányközépiskolájában az egyetem-előkészítő kurzust Isabelle Gatti de Gamond.

A cári Oroszországban az 1861-es jobbágyfelszabadítás, az 1860-as és 1870-es évek reformkorszaka alakította át úgy a társadalmat, hogy a nők magasabb szintű iskoláztatásának kérdése is napirendre került, természetesen csak a felsőbb társadalmi körökhöz tartozó nők esetében. Jóllehet I. Péter cár

2050 Ez a verzió olvasható például az alábbi tudományos-ismeretterjesztő munkában: Dungworth, Richard – Wingate, Philippa: *Híres asszonyok.* Budapest, Elektra Kiadóház, 1997. 22.

2051 Dyhouse: *No distinction of sex?* i. m. 12.

2052 A Queen's College-ok létrehozását Nagy-Britanniában 1845-ben rendelte el a Peel-kormány, és ez fontos lépése volt az akkori oktatási reformoknak.

2053 Fave-Bonnet, Marie-Françoise: Women in Educational Management in France. *European Journal of Education*, 1996. Vol. 31. No. 4., 389.

2054 Lécuyer, Carole: Une nouvelle figure de la jeune fille sous la IIIe République: l'étudiante. *Clio*, 1996. Nro. 4. *Le temps des jeunes filles*. https://journals.openedition.org/clio/437 (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

már 1724-ben kinyilvánította, hogy a nemesi lányoknak ugyanúgy magas szintű nevelést kell nyújtani, mint a fiúknak, a II. Katalin cárnő alatt létrehozott, 1755-ben megnyílt Moszkvai Egyetem a 19. század második feléig csakis férfi hallgatókat vett fel, sőt, eddig az időszakig még a lányok (és a fiúk) elemi oktatását sem sikerült kiépíteni.[2055] 1859-ben kelt a határozat arról, hogy magántanulóként nő is felvehető az egyetemre, és ezt követően a Szentpétervári Egyetemnek voltak is női hallgatói, de az igazi áttörés akkor még nem történt meg. Ebben az időszakban számos előkelő orosz család lányai svájci egyetemeken tanultak. 1870-es évektől szerveztek kifejezetten a nőknek szóló felsőfokú képzéseket *(Visz'sije zsenszkije kurszi)*: először Gerje történészprofesszor vezetésével Moszkvában, majd a kijevi, kazanyi, odesszai, harkovi egyetemeken is. 1878-ban Besztuzsev-Rjumin Szentpéterváron nyitott hasonlót, amely eleinte 3, majd 1881-től 4 évfolyamos lett, és csak 21. évüket betöltött, középiskolát végzett nők iratkozhattak be.[2056]

II. Sándor cár 1881-ben történt meggyilkolását,[2057] majd az 1886-os forradalmi megmozdulásokat követően a konzervatív erők elérték, hogy az évtized közepére valamennyi ilyen női képzési forma megszűnt, és az 1889-ben újra megnyitott szentpétervári képzőt, és az ugyanott 1895-ben nyitott Női Orvosi Főiskolát kivéve csak az 1900-as évek elejétől szerveződtek újra az orosz nők felsőfokú képzésének keretei. 1914-ben már 18 városban működött felsőfokú női kurzus, amelyeken 23.534 nő tanult. 1911-től vált lehetségessé az, hogy ezeknek a tanfolyamoknak a résztvevői egyetemi vizsgákat tegyenek, és egyetemi oklevelet kapjanak.[2058]

Volt jó néhány olyan ország vagy intézmény, ahová a 19. században egyáltalán nem juthattak be női hallgatók. Ilyen terület volt például Németország, ahol a Badeni Egyetem törte meg a jeget, és ott 1900-tól fogadtak női beiratkozókat. Berlinben azonban csak 1908-tól. (A magyar ellentábor képviselői gyakran hivatkoztak Németország esetére, ami akkoriban nagyon természetesnek is tűnt, hiszen a magyar oktatáspolitikán belül mindig is volt egy jelentős német (porosz) vonulat.) Fontos kiemelni a témával kapcsolatosan James Albisetti kutatásait, amelyek világosan feltárták, hogy a német egyetemek esetében a nők bejutása nem a 19. század végén munkálkodó oktatáspolitikusok, hanem az egyetemek professzorainak ellenállása miatt késett. A porosz oktatási miniszter

2055 *Russian Women, 1698–1917...* i. m. 161–162.

2056 Szabó Miklós: *Az orosz nevelés története...* i. m. (o. n.)

2057 A cár ellen többször is megkíséreltek merényletet. Életét végül azt az 1881-es utcai bombamerényletet követően veszítette el, amelynek közreműködője volt egy orosz nemeslány, a nihilizmus tanait követő Szófia Perovszkaja. Az oroszországi nihilizmusról és benne a nők részvételéről lásd az alábbi művet: Engel, Barbara Alpern: The nigilistka as radical: an unequal partnership. In: Uő: *Mothers and Daughters...* i. m. 86–102.

2058 Uo. 164.

például már az 1890-es évek közepén készen állt arra, hogy jogilag lehetővé tegye a nők egyetemre történő beiratkozását.[2059]

A legelső hallgatónőket mindenütt Európában gúny és megvetés fogadta az egyetemeken és kísérte a sajtó hasábjain. Sophia Jex-Blake edingburghi vagy Pilar Tauregui spanyolországi medikák szenvedései (akiket kővel és sárral dobáltak meg férfi hallgatótársaik, és csúfoltak, kikergettek az előadóteremből) nem mondhatóak egyedülállónak.[2060] Érdemes a korabeli karikatúrák, illusztrációk világába is bepillantanunk: a rajzolók tolla hegyén gyakorta született egyetemista nőket gúnyoló alkotás.[2061]

Az európai országokban a nőoktatás szempontjából uralkodó szemléletbeli különbségeket, tradíciókat, fejlődési fáziskéséseket jól példázza Lengyelország esete, amelynek háromfelé tagolt területe a 19. század végén porosz–orosz–osztrák fennhatóság alatt állt. A Poroszországhoz tartozó részen a lánynevelésben kevés újítás történt, az oroszországi lengyel területeken tapasztalható volt bizonyos, a női művelődés ügyét felkaroló szellemi érdeklődés, a nők felsőfokú képzése azonban a századvégen csak az Ausztriához tartozó részen nyert több lépésben megoldást. Elsőként a krakkói Jagelló Egyetem fogadott női hallgatókat, 1894-től. Az orosz területen élők viszont már korábban kapcsolódhattak a Szentpétervári Egyetem 1878-ban nők számára nyitott felsőfokú kurzusainak hallgatóihoz. Varsóban pedig 1886-tól létezett egy „földalatti” egyetem, amelynek 70%-ban hölgyek voltak a hallgatói. A századfordulón itt körülbelül 1000 diák tanult, ám az intézményben folyó képzés csak 1906-tól vált hivatalossá, és ekkor nyerte el a „Nők Felsőfokú Iskolája” nevet.[2062]

Külföldi hallgatónők említése a magyar forrásokban

A magyar sajtóban és a nőkérdéssel foglalkozó kiadványokban a századforduló táján mindvégig széles körű publicitást kapott a nők egyetemi képzésének kérdése. Tetemes mennyiségű forrásanyag született ezzel kapcsolatban. A cikkek és a könyvekben található írások jó része – elítélő vagy elismerő hangnemben – a külföldi országok példáit sorolta. Más, nem kevésbé terjedelmes részük a nők tanuláshoz szükséges képességeit – vagy azok vélt hiányát – ecsetelte. Az 1890-es évektől pedig, de különösen 1895 után, harsány viták kezdődtek a to-

2059 A témáról lásd: Albisetti, James: *Schooling German Girls and Women. Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century...* i. m.

2060 Anderson – Zinsser *A History of Their Own...* II. i. m. 189.

2061 Ezekből többet is tartalmaz például: Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur...* i. m.

2062 Wóycicka, Joanna – Dominiczak, Andrzej: *Education of Women. Polish Women in the '90s.* http://www.cities-localgovernments.org/uclg/upload/docs/educationofwomen(poland).doc (A letöltés ideje: 2018.08.29.)

vábbi egyetemi fakultások megnyitásával összefüggően. Mielőtt ezeket a magyar forrásokat felidéznénk, szükséges a nemzetközi kitekintés, hiszen talán soha, semmilyen nőket érintő témával kapcsolatosan nem idézték annyit a külföldi viszonyokat, mint az egyetemi képzés kapcsán.

A magyarországi sajtó, ha nem is éppen ezekről az esetekről, de sok hasonló, és egyéb, az egyetemi képzést illető kérdésről is beszámolt. Több magyar lap már az 1860-as, 1870-es évektől kezdve „sugallta" annak gondolatát, hogy a nőknek helyük van a felsőoktatásban.

A hazai orvostársadalom 1857-ben indított (máig töretlenül működő) szakmai lapja, az *Orvosi Hetilap* például többször is tudósított arról, hogy a zürichi egyetemen az 1869–1870-es tanévben 12 orvostanhallgató-nő volt, akik a férfiakkal együtt tanultak.[2063] Kiemelték azt is, hogy Bécsben is van arra lehetőség, hogy más országokban diplomát szerzett nők részt vegyenek az orvosi munkában.[2064]

Illéssy György 1871-ben szintén több olyan külföldi nőt is bemutatott, akik a 18. század óta tudományosan megalapozott módon foglalkoztak gyógyítással. Említette a szentpétervári sebészeti akadémián 1870-ben nyílt külön női osztályt, bemutatott Bécsben praktizáló svájci és angol orvosnőt, leírta az 1870-ben Lipcsében tíz fővel indult női gyógyászsegéd-tanfolyamot, sorolt angol doktornőket, és részletesen bemutatta az amerikai nőorvosképzés korabeli, Európa számára példaértékű helyzetét.[2065] Könyve IV. fejezetét[2066] teljes egészében a Zürichi Egyetem nőorvos-képzésének szentelte, az intézmény tanárának, Böhmert doktornak két, a *Frauenanwalt* című újságban megjelent levele alapján. Zürichben csak az ottani kantonból érkezett diákoknak kellett érettségi bizonyítvánnyal rendelkezniük a felvételnél, a külföldiek csupán erkölcsi bizonyítvány birtokában is beiratkozhattak. A svájci intézmény nőkkel kapcsolatosan tanúsított intézkedéseiről a szerző a zürichi dr. Rose egyik beszédéből idézve ezt írta: „A nőkérdés keresztpróbája itt Zürichben megy véghez."[2067]

A *Vasárnapi Ujság*, mely nem minden esetben volt a női emancipáció „szócsöve", a külföldi egyetemekről szóló beszámolóival vitathatatlanul bátor hangot ütött meg, és a nők egyetemre kerülését készítette elő. Évtizedeken át rendszeresen közölt statisztikai adatokat arról, hogy más országokban már hány diplomás nő van, illetve leírásokat arról, hogy hogyan látják el a munkájukat. 1867-ben Mary Walker amerikai orvosnő angliai útjáról számolt be az újság, akit „kellemes külsejü s kétségkivül igen erős idegzetű" nőként mutatott be a cikkíró, kiemelve, hogy a hölgy nem csupán elvégezte az orvosi egyetemet, hanem ráadásul sebészi pályára lépett, és a polgárháború idején sok komoly műtétet végzett. Az

2063 Lásd például: *Orvosi Hetilap*, 1870. 425.

2064 Uo. 115.

2065 Illéssy György: *A nők munkaképessége és munkajoga...* i. m.

2066 Uo. 14–18.

2067 Uo. 17.

írás ugyanakkor azt sem hallgatta el, hogy a doktornőt londoni felolvasóestjén számos inzultus érte, amikor a zsúfolásig megtelt hangversenyterem pódiumára lépett: „a karzatról – melyet legtöbbnyire orvosnövendékek foglaltak el, pokoli lárma üdvözlé: a legilletlenebb kiabálások, gúnydalok éneklése, fütyölés, orditozás, operált sebesültek sikoltásainak utánzása, állathangok és yankee-tréfák durva vegyülete alig engedé szóhoz jutni s hosszú és meglehetősen egyhangu felolvasását mind egyre hasonló lárma szakítá félbe…”[2068]

1876-ban a lap egy rövid hírben közölte, hogy az USA-ban már 500 gyakorló orvosnő és 200 medika van. Európában a svájci egyetemek voltak az élen (kb. 200 női hallgatóval), ahol számos közép-kelet-európai nő tanult (román, orosz, majd később magyar, például Hugonnai Vilma). Az újságban kiemelték Emma Chenu nevét, aki a Sorbonne-on katedrához is jutott. A cikk ázsiai (indiai és japán) példákat is sorolt a nőorvosok képzésével kapcsolatosan.[2069] 1883-ban arról tudósítottak, hogy Uppsalában (mely akkor Svédországhoz tartozott) letette az első nő, Fries Ellen a doktori vizsgát a bölcsészettudományi karon. Az újságíró szerint nehéz vitatémája volt: a X. Károly idejében fennállt svéd–holland diplomáciai kapcsolatokról faggatták.[2070] Ugyanekkor írt az újság arról is, hogy Londonban elsőként vehettek át nők orvosi diplomát.[2071] A női orvospályákat bemutató írások szerzője megjegyezte, hogy a nők azért léphették át az orvosi fakultások kapuit – más karokkal összevetve viszonylag korán –, mert a hagyományok, félelmeik miatt a beteg nők nem szívesen fordultak férfi orvoshoz. Ám, mint azt többen is leírták, számos doktornő csekély fizetségért vagy sokszor ingyen segített bajba jutott nőtársain. (Közismert példa erre vonatkozóan Hugonnai Vilma élettörténete.[2072])

1884-ben a hetilap szintén angliai orvosnőkről tudósított, akik „nem riadoznak már nagyon attól, hogy föltegyék a komoly tudori kalapot s apró csecsebecséik és szépségszereik közt a rideg kutyabőrös diplomát is megtűrik.”[2073] A cikkíró tréfásan hozzátette még, hogy minél több női orvos lesz, annál jobban fognak hajlani a férfiak a megbetegedésre. Ugyanebben az évben többször is közölt részleteket a lap az orosz egyetemekről, valószínűleg azért, mert egész Európát lázban tartották az új oroszországi mozgalmak, legfőképpen az új nihilista irányzat. Többen úgy vélték, hogy ez a mozgalom azért terjed a

2068 -d-r-: Egy nő orvos. *Vasárnapi Ujság*, 1867. július 28. 372.

2069 Orvosnők. *Vasárnapi Ujság*, 1876. júl. 9. XXIII/28. 440.

2070 Upsalában... *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 8. XXX/27. 440.

2071 Orvostudori... *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 8. XXX/27. 440.

2072 Lásd: Katona Ibolya: Az első magyar orvosnő. *Comm. Hist. Med. Hung.*, 1956. 2. sz. 80–98.; Uő: Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő. *Egészségnevelés*, 1997/5. 245–249.; Kapronczay Károly: Hugonnai Vilma emlékezete. *Orvosi Hetilap*, 138. (1997) 48. 3060–3061.; Kertész Erzsébet: *Vilma doktorasszony. Az első magyar orvosnő életregénye.* Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1965.

2073 Tudornők Angliában. *Vasárnapi Ujság*, 1884. aug. 10. XXXI/32. 510.

nők körében, mert a művelt nők életfelfogása jelentősen eltér a hagyományos gondolkodásmódtól, és e nők a tudományokkal felvértezve hamarabb kiábrándulnak a világból, mint a szokásokba és a vallásba kapaszkodó, tanulatlan nőtársaik. Az egyik cikk szerint az orosz kormány kényszerítette az orvosi kar női hallgatóit, hogy egy közös, újonnan épült lakóházban lakjanak, és szigorú napirendet írtak elő számukra. (Kötelesek voltak például este 9-re hazaérni.) Így próbálták őket a „felforgató" eszméktől távoltartani.[2074] (1887-ben aztán, amikorra már 350 fölött volt az egyetemet végzett orosz nők aránya, a cár jelentős korlátozást rendelt el a nők egyetemi felvételét illetően. Nancy Green kutatónő szerint ez az intézkedés – mivel az izraelita népességet érintette a legérzékenyebben – egyik kiváltó oka volt az oroszországi zsidók intenzív külföldre áramlásának a századvégen.[2075])

1891-ben a *Nemzeti Nőnevelés* című lap egyik tanulmányában György Aladár kitért arra, hogy nem csupán „a földgömb minden művelt országában", hanem muszlim területeken, illetve Kínában és Indiában is tevékenykednek a szakma női képviselői. Felhozta példaként Bosznia női orvosait is: itt Kállay Béni vezette be a női orvosok alkalmazását azért, hogy az iszlám szigorú szabályai szerint élő nők is bátran mehessenek vizsgálatokra, és kúráltathassák magukat.[2076] A szerző említette az orosz, mellette pedig a román orvosnők példáját is, és kiemelte, hogy a kontinensen Anglia, Franciaország, Svájc és Oroszország tud a legtöbb eredményt felmutatni a képzés vonatkozásban.[2077] Kiemelte több olyan, híres nő életútját a történelemből, akik odaadó, önfeláldozó gyógyítónak bizonyultak, mint például sok középkori apáca; az újabb kor háborús eseményeknél is jelenlévő ápolói, orvosnői; a világszerte híressé vált Florence Nightingale vagy a Sandwich-szigeteken halálos beteget ápoló Amy Fowler, vagy az első amerikai orvosnő, Elisabeth Blackwell. „Nők ők, egyszerű, gyönge nők, de ki ne érezné mégis, hogy a martirok és szentek számos alakja eltörpül mellettök!"[2078] Ugyanakkor György Aladár elismerte, hogy Amerikától eltérően Európában összehasonlíthatatlanul nehezebb az úttörő nők helyzete, mert sokkal több előítélettel kell megküzdeniük, és az itteni társadalmak nem azokat a nőket dicsőítik, akik a nyilvánosság előtt szerepelnek, hanem akik láthatatlanul élnek. Kiemelte még azt is, hogy Európában orvosi tanulmányokat folytatni amiatt is sokkal nehezebb a leányoknak, mert koránt sincs ehhez olyan alapos előképzettségük, mint fiú társaiknak.

2074 Az orosz tanulónők. *Vasárnapi Ujság*, 1884. febr. 17. XXXI/7. 108.
2075 Green, Nancy L.: La formación de la mujer judía. In: *Historia de las mujeres...* i. m. 242.
2076 A témáról lásd: Kállay Béniné: Nő-orvosok Boszniában. *Nemzeti Nőnevelés*, 1895. XXII. 146–151.
2077 György Aladár: Nők mint orvosok. *Nemzeti Nőnevelés*, 1891. okt.–nov., XII. évf. VIII–IX. füzet 341.
2078 Uo. 344.

Nők a hazai egyetemeken

Vélemények és követelések a reformkortól 1895-ig

Magyarországon már a 19. század első felében felvetődött a nők egyetemi képzésének kérdése. Nyíry István (1776–1838)[2079] sárospataki természettudós, matematikus tanár *Nőjogtan*[2080] címmel készített egy, sok más terület mellett a nők felsőfokú képzésének kérdését is érintő értekezést. A polihisztor[2081] Nyíri 1831-től volt az MTA levelező, 1832-től rendes tagja a Matematikai osztályban, 1836-tól pedig saját kérésére a második, Nyelvtudományi, Philosophiai és Történetírási osztályba helyezték át. Valószínűleg ebben az időben született fent említett műve. Ennek 29. §-a, a *Női tudományosság és hivatalok* című rész tartalmazza azt az azóta sokat idézett szövegrészt, hogy „a' szépnem mind a' tudományokra, mind a' gyakorlásokra igen alkalmatos. Miért engedik tehát a' felsőbb akademiai 's egyetemi tanulás' pályáit tőlök elzárni? Vagy, ha a' pajkos ifjakkal tanulni nem akarnak, miért nem nyitottak magoknak mind eddig is a' tudós és mívelt europai asszonyságok felsőbb tudományos intézetet 's karokat? Melly nagy előmenetellel dolgoznának a' tudományok' mezején, világos onnan, hogy a' tudományok' rendszeres hallgatásain kívűl is, önkiképzéssel, nagy lépéseket tesznek a' mennyiségi 's mineműségi tudományokban, azokban, mellyekben az érzés és képzés főviseletüek. [...] Úgy látszik azért, ha rendszerint nyitva volnának a' felsőbb tudományok' hajlékai a' szépnem előtt, közűlök minden tudományokban remek elmék állhatnának elő...”[2082] Ezek után a rendkívül merész és korát évtizedekkel megelőző gondolatok után Nyíry azt fejtette ki, hogy a nő természetéből azonban mégis inkább az következik, hogy inkább az „érzési, mennyiségi tudományokban” (az érzékeléssel és tapasztalással kapcsolatosan) szerezzenek magasabb rendű ismereteket, az „okfőkön nyugvó” (princípiumokon alapuló okfejtéssel járó, általánosításokat megfogalmazó, a dolgok lényegét érintő) tudományos elveket és eszmefuttatásokat ugyanis nem érthetik. Úgy vélte, mindezt maguk a

2079 Tudományos pályájáról lásd: Sipos István: A polihisztor Nyíri István emlékezete. *Zempléni Múzsa*, 2001/1. 3. 84–87.

2080 Nyíri István: Nőjogtan. A' szépnem' természeti jusainak alaptudománya. Második Osztály. A' Nyelvtudományi, Philosophiai és Történetirási Osztályok értekezései. 1834–1836. In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* Harmadik kötet. Budán, A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1857. 97–129.

2081 Többek között Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* című művének *Nyíri István* szócikke jól mutatja, mennyire sok témáról értekezett a sárospataki tanár. A földrengésektől a matematikáig, jogi kérdésektől az álom filozófiájáig mindenről volt mondanivalója. 1822-ben írt egy (kéziratban maradt) művet *Neveléstudomány* címmel, 1829–1831 között pedig négy (részben kéziratban maradt) kötetben készítette el *A tudományok öszvesége* című, enciklopédikus igényű munkát. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/n/n18176.htm (A letöltés ideje: 2018.08.01.)

2082 Nyíry István: *Nőjogtan...* i. m. 126.

nők is tudják, ezért nem is törekednek felsőbb tanulmányokra. Véleménye szerint viszont kiválóan alkalmasak arra, hogy nyelvet, történelmet tanítsanak – alsóbb szinten.[2083] Műve ugyan csak kevéssel nyitott tágabb teret a nők művelődési lehetőségei tekintetében, mint számos kortársa, ám fentebb idézett gondolatai, és értekezésének záró sorai, amelyekben szükséges feladatként jelölte meg a társadalmak átalakításához kapcsolódóan a nők helyének és szerepének, illetve jogainak átgondolását is, mégis utat mutatott a nők tanulási, művelődési jogaiért őutána fellépők számára.

Valószínűleg 1848 áprilisában keletkezett az, a 4 fő követelést magába foglaló kiáltvány, amelyet Teleki Blanka intézetének hét növendéke szerkesztett (valószínűleg tanáruk, Vasvári Pál biztatására és segítségével). Ennek első pontja (mint a nők egyenlősítésének sarkalatos kérdése) így hangzott: „...kívánjuk, 1. Hogy az egyetemben nők is tanulhassanak."[2084] Teleki Blanka ugyanezt a kívánságot fogalmazta meg egy akkoriban írt (szintén kéziratban maradt) cikkében.[2085] A szabadságharc bukása után viszont évtizedekre háttérbe szorult ez a kérdés Magyarországon. A lányok közép- (és gyakran ezzel összefüggésben felső-) fokú tanulmányairól kialakult viták a dualizmus idején, különösen is az 1880-as évektől élénkültek meg.[2086]

Az 1867 után kiadott magyar könyvekben és újságokban számos írás foglalkozott azzal, hogy a nők alkalmasak-e a tanulásra, a tudományos pályákra. A témáról szólók eleinte az „egyetem" fogalma alatt csakis az orvosi karokat értették. Sokan nem láttak előre a jövőbe, az 1870-es években a legtöbb aggodalmaskodó szerző még úgy gondolta, a nők csak az orvosi pályára törekednek, ezért ettől próbálták őket „óvni". Beniczky Irma azzal érvelt, hogy a nők nem elég erősek fizikailag ahhoz, hogy nehéz műtéteket végezzenek, és családi kötelezettségeik miatt nem lesz elegendő erejük e foglalkozás gyakorlásához. Azt is megjegyezte, hogy úgysem volnának olyan páciensek, akik nőorvossal gyógyíttatnák magukat.[2087] Herczeghy Mór, aki foglalkozását tekintve orvos volt, hasonlóan vélekedett majd egy évtizeddel később is. A keresztény szerző úgy vélte, hogy a nők ugyan tanítónak sikerrel alkalmazhatóak, de orvosi, művészi és tudományos pályára nem valók.[2088]

2083 Uo. 128.

2084 Perényi Malvina, Farkas Kleona, Kraievska Ilona, Blaskovics Nina, Puteani Rózsa, Dőri Matild és Sztankovanszki Mária kiáltványa, 1848. (Kézirat) Idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 296.

2085 Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken* I. i. m. 8.

2086 Ezek igen részletes bemutatását és elemzését – köztük Hugonnai Vilma oklevél-honosítási ügyének történetét – lásd: Uo. 8–25.

2087 Beniczky Irma: *A nők hivatása...* i. m. 233–234.

2088 Herczeghy Mór: *A nő physikai és szellemi természete – különös tekintettel a keresztény vallásra, az erkölcsiségre és a tudományra.* Budapest, 1883.

Az ellenlábasok figyelmeztetései ellenére kivétel nélkül valamennyi országban először az orvosi és a bölcsészeti fakultások nyíltak meg a nők előtt. Ennek magyarázata jórészt a történeti gyökerekben keresendő. A bölcsészeti kar korábban, a középkori Európában az alapozó fakultást jelentette (*facultas artium*), mely korántsem bírt olyan jelentőséggel, mint az orvosi, teológiai és jogi kar; doktori címet sem adományozhatott, lévén alapozó és nem tudományos fokozatot adó egyetemi képzés. E ponton volt tehát a legkisebb a nőkkel szembeni ellenállás. Az orvosi karokon elvétve már a középkorban is tanultak nők (például valószínűleg az itáliai Salerno egyetemén), és a bábaképzés régtől fogva gyakran az egyetemeken is folyt. A nőknek tehát volt már bizonyos „közük” az orvosláshoz a 19. század előtt is (ugyanez áll a gyógyszerészetre is!). Segítették az orvosi karok megnyitását azok a vélekedések, melyek a nők legfőbb tulajdonságai között tartották számon az ápolás, a törődés, az odafigyelés, az altruizmus képességét.

A hazai orvostársadalom lapja, az *Orvosi Hetilap* már 1869–1870-ben közölt egy cikksorozatot[2089] arról, hogy való-e a nőknek az orvosi pálya. A minden túlzástól mentes, tárgyilagos és józan hangvételű cikkek szerzője, Markusovszky Lajos[2090] nyitó írásában azt fogalmazta meg, hogy időszerű erről a kérdésről beszélni, hiszen Amerikában már gyakorolhatják nők ezt a hivatást, Franciaországban pedig egyre többet cikkeznek erről, elsősorban amiatt, mert az algériai gyarmati területen a muszlim nőknek szükségük volna jelentős számú nőorvosra. A cikkíró úgy vélte, hogy Magyarországon is egyre több és több nő kényszerül valamilyen pénzkereseti forrás után nézni, és biztosan több, korábban csak a férfiak által betöltött foglalkozási ágban fognak megjelenni. A nők orvosi pályára kerülését szerinte az is gyorsítani fogja, hogy a magyar nőtársadalom is igényli (ahogyan fogalmazott: főleg szülésnél és ivarszervi bántalmak esetén) a képzett nőorvos segítségét. Cikkeiben – hangsúlyozva a hozzáértés, a tájékoztatás szerepét a szenvedélyes és igazságtalan vélemények hangoztatása helyett – arra kereste a választ, hogy alkalmasak-e a nők testi és elmebeli tulajdonságaiknál fogva az orvosi pályára, remélhető-e, hogy alkalmazni is fogják őket, ha tanulnak, és hogy a férfiakkal együtt vagy külön kell-e képezni őket. Markusovszky sorra vette azokat a korabeli véleményeket, amelyek a nők és férfiak együttes egyetemi képzése ellen megfogalmazódtak, és ezeket (külföldről vett) példákkal cáfolta. Nem tartotta megalapozottnak például azt az előfeltevést, hogy ha a két nem együtt tanul, akkor a férfiak „mindennemű pajzánságokra vetemednének, mi a tanhelyiségeken a jó rendet megzavarná; míg más részről a nők, kik magukat az ellenük intézett incselkedések ellenében védeni kényteleníttetnének,

2089 Δ-ç: Az orvosi gyakorlat nőknek való-e. I.-II.-III. *Orvosi Hetilap*, 1869. 607–608. és 1870. 555–557.

2090 Markusovszky Lajos (1815–1893) orvos, egészségügyi reformer, akadémikus volt. 1857-ben ő alapította az *Orvosi Hetilap*ot, amelynek 32 éven át volt a vezetője.

szerénytelenekké válnának, mi nem egyeztethető meg azon komolysággal és erkölcsi tisztasággal, mivel az orvosoknak birniok kell, hogy hivatásuknak lelkes odaadással, s mindemellett teljes méltósággal éljenek."[2091] Elutasította azt az állítást is, hogy ha a férfi és női orvostanhallgatók egy teremben boncolnak, akkor a férfiak undort kezdenek érezni kolléganőik iránt. Ugyanakkor megemlítette, hogy Párizsban a *Societé pour l'Instruction Médicale des Femmes* (Társaság a Nők Orvosi Képzéséért) 1871-től külön képzést fog szervezni leendő női orvosok számára, akiket három éven át, heti három-három órában arabul és törökül is megtanítanak, hogy az orvosnők a gyarmati területeken „a háremekbe bejutva, itt a franczia befolyás szószólóivá és terjesztőivé, szóval, tényezőivé legyenek."[2092] Ezt követően leírta a Társaság főbb szabályait, valamint a nőhallgatók számára tervezett tantárgyak első évi programját.

Az 1890-es évek elején Magyarországon is felerősödtek a nők egyetemi képzését támogató hangok. A *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain György Aladár 1891-ben így írt az orvosnők képzéséről: „A nő, kit az emberi nyomor látása az orvosi pályára visz, ha értelme s tapintata elegendő, annyit érhet e téren, mint hasonló tehetségű férfiú…minden nőt csak azért, mert nő, az orvosi pályától eltiltani nem lehet, nem szabad."[2093] A szerző feltette a kérdést: Vajon múlékony kortünet-e mindössze az a törekvés, hogy a nők is bejussanak az egyetemekre. Ő így érvelt: „… miként az utazó ügynök s tengerész is lehet jóindulatú családapa, a tanítónő s orvosnő sem szűnik meg igazán nő lenni, ha neveltetése helyes s egyénisége nem félszeg."[2094] Kiemelte, hogy nőorvosokra amiatt is nagy szükség van Magyarországon is, mert sok (főként fiatal) nő – leginkább a középosztálybeliek – szemérmességből, félelemből nem fordul férfi orvoshoz, ha problémája van. György Aladár a muszlim országokhoz hasonlóan a nőorvosok alkalmazásától a nő- és gyermekgyógyászat eredményeinek jelentős javulását várta.[2095] Felemlegette ő is Hugonnai Vilma hazai kálváriáját, de nagy biztonsággal leszögezte, hogy „az első úttörő nem aratott sikert, de az eszme nálunk sem bukott el. Magyar orvosnő lesz bizonynyal, mert szükség van reá. Évről-évre olvassuk a lapokban, hogy egy-egy kiváló leány az elébe halmozódó nehézségek daczára, mily nagy sikerrel tette le az érettségi vizsgát. Oly gazdagok vagyunk-e tehetségekben, hogy az ily kiváló nők csak kuriózumok maradhatak; hosszú évek fáradsága nyom nélkül tünhetik el? […] Legyen bár kivételes a nőorvos helyzete, Magyarországban is kell lenni nőnek, ki hivatásszerüleg fog gyógyítással foglalkozni. Az igazság ereje nagy."[2096]

2091 Δ-ç: Az orvosi gyakorlat nőknek való-e. III. *Orvosi Hetilap*, 1870. 555.
2092 *Az orvosi gyakorlat nőknek való-e.* III. i. m. 555.
2093 György Aladár: *Nők mint orvosok…* i. m. 341.
2094 Uo. 342.
2095 Uo. 347.
2096 Uo. 348–349.

További neves szerzők a századvégen előadásaikban is népszerűsítették a nők egyetemre kerülésének gondolatát. Maczki Valér például csoportokba szedte az ellenérveket, és megpróbálta ezeket cáfolni. Szerinte az egyik ellenvetés az, hogy a nők egyetemi képzése „idegen találmány”. Válasza: „Azért, mert külföldön gondolkodnak és haladnak, Magyarországon nem kell erről lemondani.”[2097] A másik ellenérv, mely szerint az egyetemi képzés ellenkezik a nő finomabb és gyengédebb szervezetével, szerinte azért hamis, mert a nő a történelem során folytonosan fizikai munkákkal is foglalkozott, földművelésben és egyéb nehéz munkákban vett részt. Azzal kapcsolatosan pedig, hogy a nők leszorítják a férfiakat a különböző pályákról, Maczki többször is hangsúlyozta, hogy a „versengésben” győzzön a jobb.[2098] 1892-ben az *Élet* című lapban közzétettek egy írást Pulszky Polixénia tollából, amely nagy vitát váltott ki a nőképzést illetően. Bár a neves hölgy kissé maradian gondolkozott a nőnevelésről, az egyetemi képzéssel kapcsolatosan úgy vélte, hogy gyerekorvosok, ápolónők és gyógyszerésznők képzése az egyetemeken megengedhető. Annyit azonban megjegyzett, hogy sebészek semmi esetre ne legyenek.[2099] Később ezzel szemben egy bizonyos „Julius” megjegyezte, hogy az nem indok a női sebészek ellen, hogy „ellenszenves, ha a nő késsel emberhúsba vág.”[2100] Julius szerint a teljes emancipáció a felsőoktatás terén is szükséges, minden nő tanuljon, amit akar.

A századvég véleményeit érdekes módon foglalta össze az a hölgy (?), aki regényes formában fogalmazta meg hitvallását a nők orvosi képzése mellett.[2101] Az ismeretlen író(nő) műve ugyan irodalmi értelemben nem kiemelkedő értékű, mint történeti forrás azonban értékelhető és használható, mivel megismerhető belőle a korabeli érvkészlet – pró és kontra. A regény egy Aglája nevű leányról szól, aki fivére halála után átveszi annak helyét a családban és az orvosi egyetemen is! Álruhában járja végig az orvosi kar kurzusait, szülei tudta nélkül. Jellegzetes részei a regénynek Aglája apjával folytatott vitái, például az alábbi:

> „Aglája: – Nem mondom, hogy minden pályán egyenlő képességekkel versenyezhetünk, de vannak pályák, melyeknek mi szintén ép úgy meg tudnánk felelni, mint a férfiak.
>
> Apa: – Mondj egy példát.
>
> Aglája: – Ím elősorolok néked jó atyám egy néhányat. Például: a gyógyszerészi, kereskedői, pósta és távirdai, a vasutaknál pénztárnoki, tanári, nyomdászi és gyorsirászati pályát; és mindenek felett az orvosi pálya. [...] Hiddel (sic!) jó atyám csak tanúlniuk kellene s jót merek állani érte, hogy

2097 Maczki Valér i. m. 14.

2098 Uo. 16.

2099 Pulszky Polixénia: A Nőkérdéshez. *Élet*, 1892. márc. 15. II/4. 149.

2100 Julius: A nőkérdéshez – Pulszky P.-nak válasz. *Élet*, 1892. ápr. 15. II/6. 237.

2101 *Regény az első magyar orvosnőről* – Quart. Hung. 3606. OSZK Kézirattár 159 oldal

a nők is ép úgy meg tudnának e hivatásnak felelni, mint a férfiak."[2102] Aglája végül nőket gyógyító orvos lett, és szülei is megbocsájtották neki ezt a „csínytevést".

A 19. század második felének nagy változásai valóban a legtöbb kétséget eloszlatták a női orvosokkal kapcsolatban. Egyrészt az a tény, hogy a fejlődés hatására részterületekre bomlott az orvoslás, hozzájárult a nők pályára kerüléséhez. Ha valaki fizikumánál fogva nem volt alkalmas összetett operációk elvégzésére, az orvoslás egyéb ágaiban is talált munkát magának (nő- és gyermekgyógyászat, szemészet, ortopédia stb.). Másrészt pedig a megnövekedett népesség, a megváltozott higiéniai viszonyok már önmagukban is mind több és több orvost követeltek.

A nyitás

Magyarországon Wlassics Gyula (1852–1937) kultuszminiszter 65719/1895. számú rendelete, mely megnyitotta a nők előtt a budapesti és a kolozsvári felsőfokú intézmény egyes egyetemi karainak kapuját (a bölcsészeti és orvosi kart, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamot), 1895. december 19-én kelt.[2103] Jóllehet a miniszter valamennyi világi fakultást és a Műegyetemet is meg akarta nyitni, Ferenc József király csupán a nők ezekre a karokra való belépését engedélyezte, és az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső (1843–1911) ellenezte ezt a rendeletet, nem értett egyet a nők egyetemekre való felvételével. A miniszter pályáját, e rendeletének háttértörténetét is számos elsődleges forrásra támaszkodva, árnyaltan mutatta be műveiben Mann Miklós.[2104]

Az első hazai hallgatónő, aki az 1895–1896-os tanévtől a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészeti Karának matematika–fizika szakára iratkozott be, Glücklich Vilma (1872–1927), fiumei felsőbb leányiskolai tanítónő volt, a hazai feminista mozgalom későbbi élharcosa.[2105] Az orvosképzést az első évben még egyetlen nőhallgató sem kezdte el, Hugonnai Vilma viszont már ekkor kérte zürichi oklevele honosítását, ami – a számára előírt három orvosgyakorlati szigorlat után – 1897. május 14-én végre megtörtént.[2106]

2102 Uo. 24–25.

2103 1895:65719. sz. miniszteri rendelet. In: *Magyarországi rendeletek tára 29. évf. VII–IX. f.* Budapest, 1895. 1680–1686.

2104 Mann Miklós: *Wlassics Gyula.* Budapest, ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, 1994. Új pedagógiai közlemények, sorozatszerkesztő: Bábosik István; Uő: Nők az egyetemen. *História*, 1995/4. 19.

2105 Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914) *Korall*, 2001./3–4. 203.

2106 Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken* I. i. m. 31.

Az első újság-híradásokból is látszik, hogy eleinte azok a nők jelentkeztek az orvosi karra, akik korábban külföldön már folytattak egyetemi tanulmányokat. Schorr Matild például, aki Zürichben már 4 tanfolyamot végighallgatott az orvosi karon, az első nők egyike volt, akik itthon beiratkoztak az egyetemre.[2107] Az erdélyi Szendefi Ida és Königsberger Lea is külföldi tanulmányaik után kezdtek a budapesti orvosi karra járni. E karon az orvosképzésnek az 1896–1897-es, a gyógyszerészeti tanfolyamnak az 1903–1904-es, az államszámviteli tanfolyamnak pedig az 1912–1913-as tanévtől voltak női hallgatói. A hallgatónők számaránya az egyetemi diákság körében a századfordulóig 1% alatt maradt, csupán az 1910-es évek elejére érte el a 7,5%-ot, amikor is az intézménynek 564, leginkább tisztviselői-értelmiségi családból származó nőhallgatója volt.[2108] A nőhallgatók számának alakulásáról karonkénti, tanév szerinti bontásban adatokat közlő, a férfiak és nők vizsgaeredményeit összevető és az 1913–1914-es tanév tanári vizsgálatainak eredményeit is közlő alapmű[2109] már évtizedekkel ezelőtt megmutatta, hogy milyen dinamikusan nőtt a nőhallgatók száma, és hogy eredményeik egyáltalán nem maradtak el a férfiakétól.

Viták a századfordulón

1895 után valamennyi magyar lap vagy támogatólag vagy semleges, tárgyilagos hangnemben (egyszerű hírként) szólt a nők egyetemre kerüléséről. Egyes újságírók a dolog humorosabb oldalát is felvillantották, egyikük például azt írta, hogy a hölgyek nyilvánvaló hátránya lesz az egyetemeken, hogy „az előadásokat nem bliccelhetik el, mert távollétök katalógusolvasás nélkül is mindjárt feltünnék.”[2110] E cikk szerzője – a századvég szinte valamennyi gondolkodójához hasonlóan – még úgy vélte, nem kell félni attól, hogy a nők nagy számmal egyetemre jelentkeznek. 1902-ben Szabó Dénes, az orvosi kar dékánja hasonlóan nyilatkozott.[2111] Victor Cathrein azt írta magyarul is kiadott könyvében, hogy megtiltani ugyan túl késő már a nők egyetemi tanulmányait, de ez a mozgalom, mint bármelyik más „divatáramlat”, el fog múlni. Azzal érvelt, hogy a nők úgyis inkább a férjhezmenést választják majd, mert be fogják látni, hogy nincs elég kitartásuk a tudományokhoz. Az orvosi egyetem ellen keresztény szempontból is kikelt, kifejtve, hogy az anatómia árt a leányok „szűzies tartózkodásának”.[2112]

2107 Kisasszonyok az egyetemen. *Pécsi Közlöny* 1896. okt. 8. 2.
2108 Müller Ildikó: *A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele...* i. m. 203.
2109 Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken* I. i. m. 95–106.
2110 *Kisasszonyok az egyetemen...* i. m. 3.
2111 Szabó Dénes: *A nők felsőbb oktatása*. Kolozsvár, 1902. 26.
2112 Cathrein: *A női kérdés...* i. m. (osz. n.)

Berzeviczy Albert az 1896-ban tartott II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszuson *Az egységes nemzeti közoktatás* című beszédjében többek között a nők középszintű és egyetemi képzését is érintette. Úgy gondolta, hogy a nők előtt megnyitott egyetemi képzés nagy kihatással lesz a középszintű lánynevelés alakulására, és szerinte fontos, hogy a magasabb szintű tanulmányok folytatásához a lányok magas szintű előképzést kapjanak. Így fogalmazott: „...nagyon is könnyen külsőségek után induló, a bizonyítványt és a címet legtöbbször önmagáért, nem az általa igazolt ismeretekért kereső korunkban, a melyben nagyon is sokan nem annyira a tudományokhoz felemelkedni, mint inkább a tudományokat magukhoz leszállítani akarnák, a nőnevelés magasabb igényű intézeteibe csődíteni valódi tudományos hivatást magukban nem érző leányokat, végzetes hiba volna *(Helyeslés)*, de viszont hiba volna, ha egyszer a nőnek hivatási körét kitágítottuk és neki a tudományos pályákra utat nyitottunk, azt, hogy ezekre a pályákra gondosan és alaposan elő is készülhessen, tisztán a véletlenre s a magánszorgalomra bízni."[2113] Az oktatáspolitikus kiemelte azt is, hogy az egyetemes női hivatás a családi életben „kulminál", és a nők tudományos pályán szereplését „új szempont"-nak tartotta.

Az általa felvetett probléma fontosságát jól mutatja, hogy a kongresszus Nőnevelési szakosztályának első ülésén is egyrészt a leány-középiskolák reformja volt a téma. A Műegyetemen tartott ülésen, melyen körülbelül 250 tag vett részt, megjelentek és megszólaltak az akkori magyarországi nőnevelésügy jelentős szakértői, mint például Szuppán Vilmos, De Gerando Antonina, Geőcze Sarolta vagy Zirzen Janka.

Szuppán Vilmos fentebb már említett előadásában a lányok egyetemre történő felkészítésének lehetőségeihez adott javaslatokat. A témával kapcsolatos második előadást ugyanazon a napon Marusák Pál tartotta a szakosztályban. Ő több, kétségkívül újszerű, a szokásos praktikus szempontokon túlmutató szempontot is beemelt a nők egyetemi képzéséről folyó eszmecserébe. Hangsúlyozta például azt, hogy nem elégséges azzal indokolni egyes egyetemi karok megnyitását – miként Wlassics tette – , hogy sok nőnek kenyérkereseti lehetőség kell, hanem azt is hozzá kell tenni, hogy a tudomány a nők esetében is lehet „öncél". Azt remélte, hogy a nőnevelés általános céljait nem utilitarista szempontoknak rendeli alá a szakosztály, „hanem a tiszta, önmagáért való és minél teljesebb műveltséget kívánja."[2114] Szintén ebben a Szakosztályban – a nők munkaköréről – tartott előadásában Beke Manó úgy vélte, hogy bár mindez igaz, azért az egyetemi karok nők előtt való megnyitása (munkavállalásuk) mégis inkább szociá-

2113 Berzeviczy Albert: Az egységes nemzeti közoktatás. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 158.

2114 Marusák Pál: A leányok középfoku oktatásának reformjáról, tekintettel a nők egyetemi képzésére II. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1197.

lis szükséglet, és csak másod- vagy harmadsorban érvényesül a tudományosság szempontja.[2115] Marusák a leánygimnáziumok felállításával kapcsolatosan is kifejtette a véleményét, megerősítve azt, amit korábban Szuppán Vilmos: azoknak tartalmukat, szervezetüket tekintve nem kell ugyanolyanoknak lenniük, mint a korszakban működő fiúgimnáziumok esetében (lásd az előző fejezetnél!).

1903-ban a *Nemzeti Nőnevelés* idézett egy cikket a *Magyar Nemzet* című lapból, a véleményét Andronicus névvel közlő Kozma Andor tollából. A szerző kifejtette, hogy valaha ellenezte a nők egyetemre kerülését, mert attól félt, hogy a diplomás nőknek nem lesz állásuk. Aztán meglepő fordulattal írását ezekkel a szavakkal folytatta: „Miután az én akkor sem titkolt kétkedésemen immár rég átgázolt a lelkesülők hite, s miután immár valósággal itt van egy feleslegesen nagy sereg egyetemvégző, sőt egyetemvégzett tudós leány, most meg azt mondom: ne bántsuk a szegény tudós leányokat, méltányoljuk erőfeszítéseiket, melyekbe beugrasztattak s igyekezzünk gondoskodni róluk.”[2116] Cikke jól rávilágított arra a tényre, hogy a 20. század elejére, ahogyan egyre nőtt a diplomás, és képzettségüknek megfelelő állást kereső nők száma Magyarországon, ismét hangossá vált a női felsőfokú tanulmányokat ellenzők (a saját állásaikat féltők) kórusa. Kozma kiállt amellett – különösen az orvosi pályát taglalva –, hogy a diplomás lányok nem rosszabbak a férfiaknál, nem hibáznak azoknál többet. Ugyanakkor kiemelte, hogy a nő „testi-lelki idegrendszerénél fogva” mégiscsak más, mint a férfi, és egy nő „soha a férfiorvost nem pótolhatja, legfeljebb módjával helyettesítheti.”[2117] Szerinte a főápolók, főbábák vagy orvos melletti segítők, illetve a patikusok posztja lenne a végzett doktornőknek való állás. Ez utóbbiról, a gyógyszerészi hivatásról ezt írta a szerző, alátámasztva annak nőies jellegét: „Éppen a pepecselő, babráló, aprólékosan fontoskodó, kevergető, főzőcskélő, skatulyázó, csinositgató, patikus-mesterség, a hozzá való tudománynyal együtt, a nők számára – németül szólva – *wie geschaffen*.”[2118] A bölcsészeti fakultásról, pontosabban az ahhoz kapcsolódó tanárképzésről gondolta úgy Kozma, hogy oda túlságosan nagy számban tódulnak lányok, ami felesleges, mert meg kellene maradniuk a tanítónő-képezdékben, hiszen – miként írta – a bölcsészdoktorok közül sok „elcsipi a preparandia-végzettek elül azokat a tanitónői állásokat, melyekhez *lege artis* a magasabb preparandia, a *„Zirzen”*-végzés is elégséges.”[2119]

1904-ben a *Nemzeti Nőnevelés* egyik cikkében azt közölték, hogy abban az évben körülbelül 150 nő tanult hazai egyetemeinken, akik többsége nagyon

2115 Beke Manó: A nők munkakörének kibővítése. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1246.

2116 Andronicus (Kozma Andor): Tudós lányok kegyvesztésben. *Nemzeti Nőnevelés* 1903. május XXIV/V. 243.

2117 Uo. 244.

2118 Uo. 244–245.

2119 Uo. 245.

szorgalmas és jó eredménnyel tette le a vizsgáit.[2120] A szerző abban látta a legnagyobb problémát, hogy a 18–19 éves korukban felsőoktatási intézményekbe kerülő lányoknak még gyakran nem szilárd a jellemük, ezért például azzal a javaslattal élt, hogy a középiskolákban több tanárnőt kell alkalmazni, és azok számára, akik nem a szüleiknél laknak, internátusokat és érdekvédő hallgatói egyleteket kell szervezni.[2121]

A századelő – noha az egyetemi karokra jelentkező nők száma emelkedett, és a kibontakozó feminista mozgalomnak is legfőbb követelései közé tartozott a nők egyetemi képzésének kiszélesítése – különös fordulattal szolgált. Az erősödő és egyre több helyen hangoztatott követelések ellenére Berzeviczy Albert kultuszminiszter elrendelte,[2122] hogy csakis „jeles" érettségi vizsgaeredménnyel fordulhatnak hozzá felvételi kérelemmel a leányok. A bejelentésnek jól követhető a korabeli sajtóvisszhangja. 1904 nyarán a *Nemzeti Nőnevelés* egyik cikke például azt írta, eredetileg mindezt nem a miniszter, hanem – a lányok egyetemre kerülésétől már a kezdet kezdetén is ódzkodó – egyetemi tanárok egy része kezdeményezte. A cikk további részében is védte a minisztert, fejtegetve, hogy a lányok korábban sem automatikusan kerültek be az egyetemekre, hanem mindig (kari) mérlegelés és felterjesztés után, és megállapítva, hogy a rosszul tanuló lányoknak „az ilyen megszorítás valósággal jótétemény".[2123] A legviharosabb viták azonban nem e körül az intézkedés körül keletkeztek. Nagyobb port kavart a jogi képzés kérdése, hiszen ez szorosan összefüggött a választójog követelésével és megadásával is, mely a nők számára a dualizmus időszakában csak puszta ábránd maradt. Beke Manó például már 1896-ban kijelentette, hogy szerinte semmi nem indokolja, hogy a jogi kart nem nyitják meg a nők előtt. Így érvelt: „ha nem is azért, hogy mint praktikus ügyvédek vagy bírák működjenek egyelőre a közéletben, de hiszen a jogi szaknak annyi keresetforrás áll rendelkezésére a hivatalnoki, különösen a felsőbb hivatalnoki karban, melyek betöltésére a szükséges szakismeretek megszerzése után a nők az ő természetes kötelességtudásukkal, pontosságukkal és rendszeretetükkel kiválóan alkalmasak volnának."[2124] A Feministák Egyesületében tíz évvel később dr. Schwarz Gusztáv is arról be-

2120 Relkovič Davorka: Az egyetemi nőhallgatók érdekében. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. XXV/VI. 255.

2121 Uo. 257.

2122 1904. július 7. 35138. számú rendelet.

2123 -a. –a.: A nők egyetemi képzése. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. szeptember-október XXV/VII–VIII. 280. (A lap szerkesztői a későbbi években is kitartottak e mellett a vélemény mellett. 1911-ben például, amikor idézték egy vidéki lapban megjelent cikk felháborodott hangvételét a lányokat ért diszkrimináció miatt, hozzáfűzték, hogy bár a *Nemzeti Nőnevelés* mindig is szorgalmazta azt, hogy a lányoknak legyen lehetőségük a továbbtanulásra, nem látnak sérelmet a miniszteri szigorításban, hiszen „az egyetemi komolyabb tanulmányok csak a tehetségeseknek valók, a tehetségteleneket tönkre teszik, megőrlik, züllésbe taszítják. Bár válogatnák meg az egyetemre felvett férfiakat is…" A diáklányok sorsa… *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. január XXXII/I. 51.)

2124 Uo. 1248.

szélt, hogy szerinte nincs tudományosan alátámasztható akadálya annak, hogy a nők jogászok legyenek. Szerinte a jogi stúdium történeti, etikai és logikai alapú, ezért ha a nők történészek és bölcsészek lehetnek, akkor jogi pályára is léphetnek. Így érvelt még: „Igazságosság-érzet ugyan általában kevesebb van a nőben, mint a férfiban, miért is a nőket inkább odavalónak tartom az ügyvéd mint a bíró helyén, de hát nem a nő általában megy az egyetemre, hanem ez vagy az a konkrét nő, a kiben több igazságosság is lehet, mint a férfiakban általában. […] … a nőt kötelesség tudása, pontossága, rendszeretete különösen alkalmassá teszi a közigazgatás, birói, ügyvédi, közjegyzői irodák alkalmazottjául, de különösen az ügyvédi irodákban az állandóságot képviselő iroda-főnökül.”[2125] Nem mindenki értett azonban egyet a neves jogásszal. 1907 januárjában a korra nagyon jellemző felszólalás hangzott el az országgyűlésben, mely kiszabadította a szellemet a palackból, és az újságírók tollára, valamint a feministák zászlajára új szavakat és követeléseket tűzött. 1907. január 15-én Kmety Károly függetlenségi párti képviselő, a budapesti jogi egyetemen a közigazgatási jog rendes tanára volt az egyik felszólaló. Kmety először a vizsgáztatási eljárásokkal kapcsolatban keveredett vitába Ugron Gáborral és Nagy Györggyel, amely vitához aztán többen is csatlakoztak.[2126] Utána a 40 éves közjogász, akinek nyílegyenesen ívelt felfelé a karrierje,[2127] más kérdésre siklott át, amely még a vizsgákon való kivételezés kérdésénél is jobban felbolygatta a kedélyeket az ülésteremben. Kifejtette ugyanis, hogy nem liberalizmusnak, hanem vandalizmusnak tartja azt, ha a nők egyetemi tanulmányokat folytathatnak, és kívánatosnak vélte, ha vagy megszüntetnék, vagy jelentősen korlátoznák a nők felvételét. Kifejezte aggályát az egyetemeken elszaporodó női hallgatókkal szemben (hatról 200-ra emelkedett létszámukat túl magasnak tartotta). Képviselőtársai közül többen ellenkező véleményüknek adtak hangot, a jogtanár azonban úgy szónokolt, mintha meg sem hallaná a közbevetéseket. Ám amikor kifejtette, hogy egy új női típus alakult ki, a „női szörnyeteg” alakja a régi magyar női típussal szemben, akkor az országgyűlési jegyzőkönyv bejegyzései szerint többször is „Igaz! Igaz!” felkiáltások és helyeslések hallatszottak.[2128] Ennek az országgyűlési felszólalásnak a híre futótűzként járta be Budapesttől Erdélyig a magyar sajtó hasábjait, és jelentős felháborodást váltott ki a legkülönbözőbb társadalmi és politikai csoportokból.

A Magyar Országos Levéltárban számos olyan újságkivágatot őriznek, melyek a korabeli sajtóban megjelent cikkeket tartalmazzák az üggyel kapcsolatosan. (Az újságcikkeket a Feministák Egyesületének tagjai gyűjtötték össze, és

2125 Magyar Országos Levéltár, P999 Feministák Egyesülete Jegyzőkönyvek 1. tétel 1. cs. 190–1949. *Schwarz Gusztáv 1906. május 20-án elhangzott beszéde*

2126 *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (továbbiakban: Országgyűlési napló) V. kötet Budapest, Athenaeum, 1907. 318.

2127 *Révai Nagy Lexikona* XI. Kötet. Budapest, Révai, 1914. 756.

2128 *Országgyűlési napló* i. m. 319.

sajnálatos módon a legtöbb esetben nem jelölték, hogy egyes írások mely lapból valók.)[2129] Egészen 1907 tavaszáig voltak olvashatóak a sajtóban az üggyel kapcsolatos visszhangok. Az írások egyik – terjedelmesebb – csoportját alkották azok, melyek egyetemi tanároktól és diákoktól érkeztek. Közülük is kiemelkedett az a *Nyílt levél*, melyet a kolozsvári egyetem orvosi karának három hallgatónője írt Kmetynek, összes női hallgatótársuk nevében. Levelük első részében kifejtették, hogy ha a nők százezreinek szabad dolgozni, akkor a művelődéshez is joguk van. Ez egybecsengett nem csupán számos korabeli liberális gondolkodó érvelésével, de Dr. Kosutány Ignácz írásával is, aki az *Erdélyi Hírlap*ban tette közzé a kolozsvári egyetem tanárainak véleményét, megerősítve, hogy az intézmény „az ő nőhallgatóit mindig szeretettel fogja fogadni", és kifejtette, hogy a századelő társadalmi viszonyai, statisztikai adatai indokolttá teszik, hogy a nők tudományos karriert fussanak be, hiszen sok tízezrüknek nincsen esélye arra, hogy a férje eltartsa őt.[2130]

A kolozsvári hallgatónők egyébként humorukat is megcsillantották levelükben, ugyanis név szerinti katalógust kértek Kmetytől azokról a szellemi munkát végző nőkről, akik a családjukat romba döntik. A humor fontos fegyver volt az újságírók kezében is. Vagy az egész helyzetet, vagy magát Kmetyt próbálták nevetségessé tenni különböző írásokkal. A *Nap* című lap például összegyűjtött egy csokorra valót a jogász-tanár „aforizmáiból" (melyeket persze sosem mondott), például efféléket: „A házias nő angyal, a művelt nő szörnyeteg.", „A nő a társadalom szégyene, ha érettségit tesz.", „Ha az elmaradottság velem, ki ellenem.", „A nő vagy legyen anya, vagy szerető, de tanár vagy orvos semmi esetre."[2131]

Egy másik újság az alábbiakat írta Kmetyről: „Magában véve, különálló egyén gyanánt mulatságos figura ez a Kmety. A tudománynak szórakoztató kis pojácája, a tanításnak vidám kis paprikajancsija. De szomoru, de kétségbeejtő dolog, hogy a tudományegyetem tekintélyét, a tudomány méltóságát, az egyetemi szellem liberalizmusát ez az ember képviseli a magyar törvényhozásban." Ugyanakkor a cikk írója kifejtette, amit sokan véltek hasonlóképpen a korabeli Magyarországon, hogy a haladást úgysem lehet megállítani, az egyetemekről kiszorított, tanulni vágyó fiatal nők úgyis próbálkozni fognak. Szellemesen és elgondolkodtatóan az alábbi szavakkal fejezte be az újságíró a cikkét: „Hiszen már csak Budapesten jelentik a kmetyek a tudományt, a tekintélyt, az egyetemet és a hatalmat. Hiszen ugyanakkor, mikor egy kmety ki akarja zárni a budapesti egyetemről a nőket, ugyanekkor a párisi egyetemen egy Curie asszony adja elő a kémiát."[2132]

2129 MOLT, P999 Fem. Egy. – *Újságkivágatok* 1907. jan. – szept., 22. csomag, 40. tétel (Továbbiakban: P999 Újságkivágatok)

2130 *Erdélyi Hírlap* 1907. márc. 1.

2131 P999 Újságkivágatok i. m.

2132 Uo. 257. sz. cikk-kivágat

A *Kor* újságírója a *Lányok Lapja* rovatban szintén gúnyos, szatirikus cikket írt az eset kapcsán. „Mariska” levelében, melyet barátnőjének, a képzeletbeli „Lolának” küldött, egy középiskolás leány szemével ecsetelte a történteket. Leírta, hogy osztálya két pártra szakadt az események kapcsán, „Bájosak” (akik szeretnének férjhez menni és tanulni is) és „Szörnyetegek” (akik csak tudományos karriert akarnak) pártjára, és ő nem tudta, melyik párthoz tartozzon. „Épen ezért, most el fogok menni a Buzogány Etelka magyar tanárnőnkhöz és elmondom neki az egészet, hiszen ő is dühös lehet a Kmetyre, de meg miránk is, mert mi már régebben mondjuk róla, hogy szörnyeteg, mint a Kmety.”[2133]

A *Hét* sem kímélte a képviselőt, az újságírók ennél a lapnál is valamennyi, a nők egyetemi tanulmányait ellenző ember elleni dühüket Kmetyre zúdították. Leírták azt a módot, ahogyan a jogtanár vizsgáztat, aki, miközben a hallgató vele szemben ül „…sugározza magából az ellenséges indulatot, az a priori lekicsinylést, a fölényes szatirát és más ilyen rokonszenves fluidumokat”, és aki „tökéletes reinkarnációja ennek a gondolatnak: én tanár vagyok, tehát tudós vagyok, s ezért az a kötelességem, hogy földeritsem a te tudatlanságodat.”[2134]

Kmety ugyan állta a nagy felháborodást, melyet országosan kavart, csak annyit tett, hogy helyesbített országgyűlési felszólalásának szavain, és kijelentette, hogy nem a női egyetemi hallgatókat tartja női szörnyetegeknek, hanem az „ultramodern műveltségű feministákat”.[2135] Ellenfeleinek népes táborát azonban e kijelentésével nem sikerült meggyőznie, annál inkább nem, mivel közben indítványozta a jogi kar egyetemi tanácsának (mint a kar az évi dékánja), hogy az 1895-ös miniszteri rendelkezést helyezzék hatályon kívül, illetve „alkalmazzák helyesen”.[2136]

A viták ezzel természetesen nem zárultak le, az eltérő vélemények továbbra is megfogalmazódtak. Jó ideig nem történt semmi érdemleges előrelépés. 1915. december 5-én, az egyetemi hallgatók nagygyűlésén újra napirendre került az 1907-es követelés, hogy nyissák meg a nők előtt valamennyi egyetem kapuját, korlátozás nélkül.[2137] A gyűlés egyik nagyhangú szónoka Kmety Károly volt, az addigra már nyugalmazott tanár, aki ugyanúgy érvelt, mint csaknem 9 évvel korábban, az országgyűlésben… Müller Ildikó szerint a nők egyetemektől való távoltartásának fontos oka volt az, hogy a diploma számukra is lehetővé tette volna a nagy társadalmi presztízzsel, jelentős befolyással járó állások betöltését: „A férfiak tehát pozícióikat védték, s a nőket csak annyiban engedték be saját felségterületükre, amennyiben ez őket nem veszélyeztette.”[2138]

2133 Uo. 1397. sz. cikk-kivágat

2134 *A Hét*, 1907. jan. 20. 36.

2135 *A Hét*, 1907. márc. 3. 140., *A Nő és a társadalom*, 1907. április 1. I. évf. 4. sz. 56.

2136 P999 Újságkivágatok – 254. cikk-kivágat

2137 Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban…* i. m. 399–401.

2138 Müller Ildikó: *Vélemények a nők felsőfokú képzéséről…* i. m. 235.

Forrásadatok tudós nőkről Magyarországon

A 19. századi Magyarországon kibontakozó sajtó több adatot is tartalmaz hazai tudós asszonyok életrajzáról. A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratnak például a kezdetektől célkitűzései között szerepelt az is, hogy „Hazánkbéli és külföldi derék Férfiaknak 's Aszszonyoknak élet' leírásait Magokban foglalják."[2139] A reformkorra azonban jellemző volt a valódi tudományos eredményeket felmutató nők szinte teljes hiánya éppúgy, mint a tudományokkal foglalkozó nők általános társadalmi elfogadása. Lacza Tihamér – a szülésznő-költőnő Vályi Klára életrajzát kutató – Kiss László orvostörténésszel készített interjújában olvashatjuk azt, hogy „az 1840-es években a pesti orvosi karon egy olyan disszertáció jelent meg, amely azt bizonygatta, hogy a nők leendő áldott állapotának, tehát anyai szerepének nem tesz jót, ha írással vagy tudományos dolgokkal foglalkoznak."[2140] Ez a vélemény korántsem volt egyedülálló a korabeli Magyarországon, és jelzi a korszak gondolkodását, sőt a 19–20. század fordulóján is gyakran hangzottak el, vagy kerültek nyomtatásba hasonló gondolatok. Jósika Júlia például 1885-ben azt írta egyik könyvében, hogy „... a nőtől, azt a kevés kivételes esetet kivéve, ha vagy az irodalmi téren működik vagy tanszéket akar elfoglalni, nem követeli senki, hogy például a bölcsészetet tanulmányozza, mint abstract tudományt, vagy a csillagászatot, mert erre egész emberélet sem elég..."[2141]

Tudománytörténeti érdekesség, hogy akkor, amikor Jósika Júlia ezeket a gondolatokat papírra vetette, világszerte számos kiváló csillagásznő tevékenykedett, köztük Podmaniczky Géza felesége, Degenfeld Schomburg Berta grófnő, jóllehet ő meglehetősen ritka kivételnek számított kora magyar társadalmában. A jómódú család 1886-ban Kiskartalon csillagvizsgálót építtetett, és a grófnő férjével együtt csillagászati észleléseket folytatott. A nő az elsők között vette észre az M31-ben az Androméda csillagot, az első ismert extragalaktikus szupernovát.[2142] A házaspár obszervatóriumában 7 hüvelykes refraktor[2143] volt, és értékes megfigyeléseket végeztek a Jupiter, Mars, Szaturnusz, Uránusz és több üstökös vizsgálata során, valamint színképelemzéssel és kettőscsillagok

2139 Az idézett szövegrész az alábbi lapszámból való: *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. VI. esztendei folyamat

2140 Lacza Tihamér: *Az elfelejtett asszony.* http://www.hhrf.org/szabadujsag/2005/46/elfelejtettasszony.htm (A letöltés ideje: 2018.07.23.) (Az idézet eredeti forráshelyét ezen könyv készítője nem ismeri.)

2141 Jósika Júlia: *Pályavezető fiatal leányok számára.* Budapest, Franklin, 1885. 165.

2142 Fűrész Gábor – Trupka Zoltán: Nők, akik lehozták maguknak a csillagokat. 2. *TELAPO*, Székesfehérvár, 1995. december 6. 5. szám, 3.

2143 A *refraktor* jelentése: lencsés távcső.

tanulmányozásával foglalkoztak.[2144] A csillagdához 35 ezres könyvtár is tartozott, melyben főleg csillagászati és a tudomány történetével kapcsolatos könyveket tartottak.[2145]

A leánynevelés 19. századi kibontakozásával, a nők századvégi egyetemre kerülésével összefüggött a nők tudományokban betöltött lehetőségeinek a kiszélesedése. A dualizmus kori újságokban rendszeresen közöltek életrajzokat olyan tudós nőkről, akik kivívták kortársaik tiszteletét. Bár az olvasók közül kétségkívül kevesen vélekedtek úgy, mint Maczki Valér, aki egy felolvasásában azt mondta, hogy „a világ megismeréséből kihagyni a nőt annyi, mint fél szemmel nézni a világot”.[2146] A „kivételes” nőkről szóló híradásokat vélhetőleg sokan elolvasták. Híres természettudós nők (például Mary Somerville, Madame Curie), írónők, világutazók, művelt uralkodónők életéről szóló leírások rendszeresen olvashatóak voltak a *Vasárnapi Ujság*, az *Uj Idők* és egyéb lapok hasábjain. A századvég magyar kutatónői, doktorasszonyai is megjelentek az újságokban, például 1899-ben sziporkázó stílusban írt a régésznőről, Torma Zsófiáról (1840–1899) az *Uj Idők*: „A konzervativizmus ijedten csapja össze a kezét, és elképedten néz, hol az égre, hol Kolozsvár felé... Nagy esemény történt a kincses városban és pedig olyan esemény, mely nagy haladást jelent a nőemancipáció terén. A kolozsvári tudományegyetem tiszteletbeli doktorságot adott egy nőnek s a király jóváhagyta. Micsoda forgandóság! Nemrég még két sárkány őrízte az asszonytól az egyetem kapuit, ma már megnyílt a legbelsőbb szentély is előtte, az asszony doktor, sőt tiszteletbeli doktor.”[2147] A régésznő halála évében, 1899-ben királyi engedéllyel kapta meg a bölcsészdoktori oklevelet a Kolozsvári Egyetemen. Édesapja, Torma József (1801–1864) és bátyja, Torma Károly (1829–1897) is régészek voltak, így családi indíttatása egyértelmű. Életéről, munkásságának ismertetéséről több mű is született.[2148] Az 1875-ös budapesti ősembertani kongresszuson, Rómer Flóris által tett felhívás nyomán kezdett ásatásokba Zsófia, Déva közelében, ahol kutatómunkája nyomán értékes, külföldi régészkörökben is nagy feltűnést és elismerést kiváltó, a neolitikum idejéből való leletekre bukkant. Ezekről több írást is publikált, és eredményeit külföldi konferenciákon és német nyelven is közzé

2144 *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* X. k. Budapest, 1905. 1297.

2145 1928-ban e magánkönyvtár példányai a budapesti evangelikus egyház tulajdonába kerültek, a műszereket pedig 1922-ben az MTA csillagvizsgálója kapta meg. Lásd erről: Kenyeres Á. (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon* II. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 423.

2146 Maczki Valér i. m. 18.

2147 Torma Zsófia doktorsága. *Uj Idők*, 1899. aug. 6. V/32. 134.

2148 Lásd például: Téglás Gábor: Torma Zsófia emlékezete. In: *A Hunyad megyei Történeti és Régészeti Társulat évkönyve.* Déva, 1901.; Hermann Antal: Torma Zsófiáról. Uo.; Roska Márton: *A Torma Zsófia-Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*. Kolozsvár, Minerva, 1941.; *Holt lóra patkó – tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére.* Szerk.: Makkay János. Budapest, Magánkiadás, 1999. stb.

tette,[2149] és később más feltárásokat is folytatott. Levelezőtársai, szakmai partnerei között találjuk a kor olyan neves európai régészeit, mint például a német Otto Helm és Henrik Schliemann (1822–1890), az angol Francis John Haverfield (1860–1919), az osztrák Matthias Much (1832–1909), és honfitársai közül nagy tisztelője volt például Kossuth Lajos. Nő létére azonban többször volt része bántó és gúnyos megjegyzésekben, nem csupán a tudományos folyóiratoknak, de a korabeli vicclapoknak is szereplőjévé vált a tudományos kutatással foglalkozó, kérőit sorra elutasító hölgy. A magyarság eredetével és más történeti-régészeti kérdésekkel kapcsolatos véleménye miatt munkássága nem részesült egyértelmű elismerésben, nézetei több vitát is kiváltottak.[2150] Levelezésének egyes ránk maradt darabjai mutatják, hogy amellett, hogy ásatást vezetett és írt, saját háztartását és gazdaságát sem hanyagolta el. A német régész-antropológus tudós, Johannes Ranke (1836–1916) családjának például rendszeresen küldött gyümölcsöket, lekvárokat Münchenbe, miként a feleség, Anna Ranke köszönő leveleinek sora bizonyítja: „A kitűnő csomagolás jóvoltából az almák egészen kitűnően érkeztek meg [...]. a felséges körtékért és szőlőért is köszönetet kell még mondanom." [2151] És: „Mélyen Tisztelt Kisasszony! Tegnap este valóban megérkezett az Ön által már bejelentett láda alma és a második adag szilvaíz..."[2152]

Torma Zsófia munkássága amiatt is figyelemre méltó, mert munkálkodása időszakában, a 19. század végén ezen a tudományterületen még alig találhatunk nőket. Személye mellett kiemelkedett még Sophie Schliemann, a neves régész második felesége, akinek jelentős szerepe volt Trója sikeres feltárásában, és Johanna Mestorf (1829–1909), szintén német régésznő.

Míg Torma Zsófia az első magyar régésznő, az íróként, filozófusként, matematikusként és táncpedagógusként is nagy hírnevet szerzett Dienes (született Geiger) Valéria (1879–1978) az első magyar professzor asszony volt. A matematikatanári képesítéssel rendelkező fiatal nő a Zeneakadémián zongorázást és zeneszerzést, a Pázmány Péter Egyetemen fizikát és matematikát tanult. Filozófiai tárgyú doktori munkáját 1905-ben írta, *Valóságelméletek* címmel. Bergson és a francia Duncan testvérek hatására tánccal és mozdulatművészettel is foglalkozott, és 1915-ben Budapesten nyitotta meg Orkesztika Iskoláját, mely (pár éves emigrációja idejét kivéve) 1944-ig működött.[2153] Számos filozófiai, teológiai

[2149] Műveinek bibliográfiai adatait és a róla szóló írások jegyzékét lásd: Szinnyei József: Torma Zsófia. In: *Magyar írók élete és munkái...* i. m. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/ (A letöltés ideje: 2018.08.01.)

[2150] Minderről lásd például az alábbi életrajzi bemutatást: Gyulai Pál: Torma Zsófia. In: *Torma Zsófia levelesládájából.* Vál., bevez., jegyzetekkel ellátta: Gyulai Pál. Bukarest, Kriterion, 1972. 5–54.

[2151] Anna Ranke levele Torma Zsófiának, 1883. november 15. Uo. 117. Ford.: Fodor Ernő.

[2152] Anna Ranke levele Torma Zsófiának, 1887. november 11. Uo. 120. Ford.: Fodor Ernő.

[2153] Életrajzának vázlatát lásd: Dienes Gedeon: *Dienes Valéria életrajzi vázlata.* Szerk.: Fenyves Márk. http://www.mozdulatmuveszet.hu/tartalom/szemdv.htm (A letöltés ideje: 2018.08.01.); Vitányi Iván: Beszélgetés Dienes Valériával. *Valóság*, 1975/8. 83–101. stb.

munkát fordított magyar nyelvre, például Hume, Descartes, Berkeley, Teilhard de Chardin, Locke munkáit. (1934-ben a magyar filozófiai nyelv fejlesztéséért Baumgarten-díjat kapott.)

Dienes Valéria kortársa volt az első magyar könyvtárosnő, az 1904-ben bölcsészdoktori címet szerzett irodalmár, műfordító, a Pázmány Egyetemen latin–görög, valamint német és francia szakon végzett Czeke Marianne (1873–1942).[2154] A *Lessing és Shakespeare* című értekezése 1905-ben jelent meg az Athenaeum Kiadónál. Bár egy évig – mint a francia nyelv tanára – alkalmazásban állt az ONE budapesti leánygimnáziumában, 1906-tól (halláskárosodása miatt) könyvtárosként dolgozott. Brunszvik Terézzel kapcsolatos kutatásai révén került kapcsolatba a Beethoven életét kutató Romain Rolland-nal, akivel kiterjedt és elmélyült levelezést folytatott.[2155]

A *Nemzeti Nőnevelés* a századfordulón többször közölt ismeretterjesztő cikket más tudós asszonyokról is. Poznan Jolán például 1904-ben Kovalevszkáját mutatta be a lapban,[2156] és még ugyanezen évben Hypatiáról is publikált,[2157] röviddel azután, hogy nálunk is kiadták Kingsley – Zigány Árpád által átdolgozott – Hypatia-életrajzát.[2158] A lap egy másik száma Hugonnai Vilmáról írt, akiről megállapították, hogy „soha regényt nem olvasott, de annál többet foglalkozik folyton orvosi könyvekkel és szaklapokkal.”[2159]

Maczki Valér hihetetlenül modern szellemben írt a női tudósokról. Megállapította, hogy a nőnek joga van bírálni a férfi elme termékeit, a férfias jellegű tudomány vívmányait, melyek neki helyet, kötelességet jelölnek ki az életében. „Majd ha a nők milliói, majd ha emberöltők női megnyilatkoznak s a tudomány és élet nagy kérdéseinek minden oldalát megvilágítják, azokba melegséget, változatosságot, a nőiség varázsát lehelik, halad biztosan a tudomány célja felé.”[2160]

Miközben a hazai lapok hasábjain még a 20. század első felében sem volt ritka, hogy egyes szerzők a nők egyetemi tanulmányai, illetve tanulási képességei ellen érveltek, a *Nemzeti Nőnevelés* egyik 1910-ben kelt cikke külföldi egye-

2154 Életrajzának részletes ismertetését lásd: Gráberné Bősze Klára: Czeke Marianne, dr. az első magyar könyvtárosnő. *Elektronikus Könyv és Nevelés*, 2006. http://www.tanszertar.hu/eken/2006_03/gbk_0603.htm (a letöltés ideje: 2015.01.11.) és Uő: Soproni tudós tanárok és a nőnevelés. *Soproni Füzetek*, 2000. 247–248.

2155 Lásd erről: Sáfrán Györgyi: *Romain Rolland levelei Czeke Mariannehoz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1966.

2156 Poznan Jolán: Kovalevska Zsófia. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. január XXV/I. 15–20.

2157 Poznan Jolán: Hypatia. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. szeptember–október XXV/VII–VIII. 313–31.

2158 Kingsley, Charles: *Hypatia* I–II. Átdolgozta: Zigány Árpád. Budapest, Franklin, 1904. (A regény eredeti kiadása: Kingsley, Charles: *Hypatia or New Foes with an Old Face.* Boston, Crosby, Nichols and Company, 1853.)

2159 Az első magyar nőorvos. *Uj Idők*, 1897. máj. 30. III/23. 506.

2160 Maczki Valér i. m. 19.

temek tudós és művész díszdoktor-asszonyait (összesen hét nőt) mutatta be.[2161] Carmen Sylva romániai királynét és az osztrák Ebner-Eschenbach Máriát a költészetükért, Selma Lagerlöf Nobel-díjas írónőt szintén irodalmi munkásságáért avatták díszdoktorrá, az angliai királynő, Mary zenei alkotásaival vívta ki az Oxfordi Egyetem elismerését, a 12 nyelven beszélő és író bajorországi Teréz hercegnőt utazásai során tett gyűjtőmunkája és útleírásai emelték az elismert személyek közé. A szintén bajor Blennerhasset asszonyt a francia és angol történelmet érintő kutatásaiért tüntették ki, a német Michaëlis Carolinát pedig portugál irodalmi és filológiai munkálkodásáért. A cikk megemlítette még azokat a nagy hírnevet szerzett tudós nőket, akik doktorátust szereztek, köztük például Marie Curie-t. Nem kis felháborodással jegyezte meg azonban a cikkíró azt, hogy e kiválóságok mellett „hol vannak [...] azok, kik mérhetetlen küzdelmekkel állottak szembe, erős akarattal s tántoríthatatlan bizalommal törekedtek kitűzött céljuk felé. Valóságos regény, melyen némelyiknek keresztül kellett menni, míg tudományos célját megközelíthette",[2162] és ebben a sorban kiemelte mások mellett Hugonnai Vilmát is, továbbá elismeréssel említette a Boszniában nőorvosokként első ízben tevékenykedő nők munkáját.

A *Nemzeti Nőnevelés* 1912-ben egy rövid cikkben arról számolt be, hogy kik azok a hazai nők, akik az egyetem elvégzése után felsőoktatási katedrához is jutottak. A Kolozsvári Egyetem Növénytani Tanszékére például – hazánkban először betöltve ezt a posztot – adjunktusnak dr. Valentini Elvirát választották, és rajta kívül még négy hölgy volt gyakornok abban az időben.[2163]

A 20. század elején a lapok többször is hírt adtak olyan feltalálónőkről, akik valamilyen gépeket, tárgyakat szabadalmaztattak. A *Vasárnapi Újság* egyik cikke szerint 1913-ban a londoni hivatalban 1800 nők által „feltalált" tárgyat jegyeztek be: a konyhai eszközök mellett hajópáncélzatot, borotvakészülékeket, sőt új rendszerű repülőgépet kísérleteztek ki a korábban a természettudományokból kiszorított nők.[2164] Ez természetesen még korántsem jelentette egyenrangúságukat a férfi feltalálókkal és tudósokkal. A tudós társaságok például világszerte még a 20. század elején is általában elzárkóztak attól, hogy soraikba nőket is befogadjanak.

2161 Poznan Jolán: Tiszteletbeli doktornők. *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. október–november XXXI/8–9. 399–402.

2162 Uo. 400.

2163 Nők az egyetemen. *Nemzeti Nőnevelés*, 1912. június XXXIII/VI. 336.

2164 Asszonyok, mint feltalálók. *Vasárnapi Ujság*, 1914. febr. 1. 61/5. 97.

V.

NÉHÁNY PROBLÉMATÖRTÉNETI CSOMÓPONT

AZ ÚJKORI LÁNYNEVELÉS ÉS NŐI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

HÁZTARTÁSI, GAZDASSZONYI TEENDŐKRE NEVELÉS

A háztartási munkákról szóló források és kutatások

A nőtörténet forrásai közül számos vall arról, milyen háziasszonyi teendők tették ki az újkorban a lányok és asszonyok otthon töltött idejét. A mindennapos háztartási teendők jellege, megváltozása egyrészt a naplók, levelek, háztartási könyvek bejegyzései segítségével tárható fel, másrészt az önéletírások, a sajtócikkek, a háztartás-vezetési útmutató könyvecskék, a hirdetések, életvezetési könyvek és az illemtankönyvek[2165] vizsgálata szükséges, sőt, számos irodalmi mű és képi alkotás is megerősíti az elsődleges források tartalmát. A 18. századtól a 20. század elejéig végbement hatalmas gazdasági, társadalmi és technikai változások gyökeresen átalakították a háztartások működését, a nők otthoni munkáit. Ahogyan például kutatásaik összefoglalójában French és Poska írják, maga az iparosítás teremtette meg a háztartás kultuszát, megváltoztatva – leginkább a középosztálybeli – nők háztartási aktivitását. Ahogyan fogalmaznak: a 19. század közepétől mind jobban az otthon inkább a fogyasztás, semmint a termelés egységévé vált, azaz a nők (különösen a városokban) sokkal inkább vásárolták, mint maguk készítették a javakat, sőt, ők is rendelkeztek ezek felett.[2166] Ez a változás valójában nem csupán a 18. századtól választotta el az új századot, hanem az előző évezredektől is.

A hétköznapok dimenzióinak feltárását jelentősen nehezíti az a tény, hogy különböző társadalmi rétegekhez, foglalkozásokhoz tartozó nők meglehetősen eltérő módon éltek. A fentebb említett források főként a polgári és a főúri családok leányainak, nőtagjainak életébe nyújtanak bepillantást. Miként az angol történész, Evans írja, a 19–20. század fordulóján a nők nagyobb részét azonban nem ők tették ki az európai nagyvárosokban, hanem azok a dolgozó nők, akik

2165 A korabeli illemszabályokat bemutató forrásrészletek tematikus válogatását lásd: Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember.* Budapest, Mágus Kiadó, 2001.; Szablyár Ferenc (szerk.): *A pesti művelt társalgó.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. és más művek.

2166 French – Poska i. m. 313.

a fontos ipari központok munkásnegyedeiben élték le az életüket, és nem jutott nekik más, mint a kemény munka, a szegénység és a szigorúan takarékoskodó életforma.[2167] (A parasztasszonyokról is ritkán szólnak a ránk maradt források.)

A háztartási munkák és gazdasszonykodás történetének feltárását számos külföldi[2168] és néhány hazai kutatás[2169] is célul tűzte az elmúlt évtizedekben, és több nagyobb lélegzetű, az újkori háztartásokkal kapcsolatos összegzést is felhasználhatunk a téma kutatásához.[2170] Kevés hangsúlyt kapott azonban a háztartási munkákra történő nevelés históriájának a kutatása, és különösen ritkán akadhatunk a két nagy tématerület (az életmód- és a neveléstörténet) összekapcsolódó vizsgálatára és elemzésére.

Az otthon és a családi élet magasztalása külföldön és Magyarországon

A 18. század végén és a 19. század első felében az otthonteremtés és a lakóhely otthonosságának igénye jól kiolvasható a forrásokból. A kor számos szerzője mindezt a „tisztaság" új jelentéseivel egészítette ki. John Wesley (1703–1791), a metodizmus alapítója például azt írta, hogy a „tisztaság a jámborság után következő erény", amely gondolat a házimunkát összekapcsolta a (vallás)erkölccsel.[2171] Magyarországon a 18–19. században számos, a témával kapcsolatos forrás született. Fáy András *Hasznos házi jegyzetek* című, 1826-os könyve,[2172] amely ételrecepteket, lakásszépítéssel és takarítással, házi beteggyógyítással kapcsolatos tanácsokat foglalt össze, a korszak egyik kiemelkedő kútfője e témában.

2167 Evans: *The Feminist Movement in Germany...* i. m. 2.

2168 Lásd például az alábbi műveket: Kamminga, Harimke – Cunningham, Andrew: *The Science and Culture of Nutrition: 1840–1940.* Atlanta, Editions Rodophi. 1995.; Plante, Ellen M.: *The American Kitchen 1700 to the Present: From Hearth to Highrise.* New York, Facts on File. 1995.; Perrot, Michelle – Guerrand, Roger-Henri: Scenes and Places. In: Perrot, Michelle (ed.): *A History of Private Life. IV. From the Fires of Revolution tothe Great War.* Cambridge, Mass. – London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 339–451.; Green, Harvey: *The Light of the Home. An intimate view of the lives of women in Victorian America.* New York, Pantheon Books, 1983. stb.

2169 Lásd például: Walleshausen Gyula: A gazdaasszonyképzés múltja I. Száz éve kezdődött... vagy talán régebben? *Szakképzési Szemle*, 1995/11. 89–94.; Davidoff, Leonore: A „domesztikitás" mint téma az angol történelmi tanulmányokban. In: Gyáni Gábor (vál., szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, KLTE, 1992. 49–61.

2170 A régebbi művek közül lásd Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III.* Budapest: Hornyánszky, 1879. és 1896. (Új kiadása: Budapest, Helikon, 1986.); Újabban lásd: Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon.* (Doktori értekezés, kézirat) Budapest, ELTE TDI Atelier, 2004.

2171 Idézik: French – Poska i. m. 313.

2172 Lásd: Juhász István (szerk.): *Hasznos tudnivalók.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. Magyar Hírmondó sorozat.

Több olyan újságcikk is született a reformkorban, amelyek a gazdasszonyi kötelességeket vették sorra, mint például Herepei Károly (1802–1871) református lelkész F*első Magyar Országi Minervá*ban idézett beszéde. Ebben ő úgy fogalmazott, hogy a háztartás vezetése a nők kötelessége, a férfiaké pedig a „szerzés". A jó háziasszony szerinte gondos, szorgalmas, mindenütt rendet tart, az otthona számára mindent jelent. Hasonlította a gazdasszonyokat a kosárban ülő anyaméhhez és a házát hátán hordó csigához, a „Világ' Systemája" közepén lévő Naphoz. Alapvető erénynek tartotta a takarékosságot, azt, hogy a nő gyermekeinek ne adósságot, hanem szép örökséget hagyjon hátra.[2173] Öccse, a szintén lelkész Herepei Gergely (1807–1859) 1836. március 13-án Méhes György özvegyének, Incze Sárának a temetésén mondott kolozsvári halotti beszéde is kiemelte a háziasszonyi kötelességek fontosságát.[2174] Fehér Katalin így idézett egyik művében a beszédből: „az asszony munkásságának mezeje a ház, de ez koránt sem azt teszi, hogy az asszony csak egy házi állat, kinek a külvilágban sem helye, sem befolyása nem lenne."[2175]

A *Fillértár* című, az 1830-as években megjelent újság is a csendes, nyugodt családi otthont magasztalta: „A' csendes házi kör oly palota, mellyben az életboldogság királyilag lakik."[2176] A cikkben bemutatott nőideál a korszakban gyakran megfogalmazott eszményt vetíti elénk: „Az erényes nő, gyengéd anya 's okos házi asszony legszebb éke a' családnak, körülötte minden boldog a' házban, 's azon kivül; gyengéd kebléből hangzik a' rend' ékes hármóniája; minden tiszta közelében, 's minden mosolygó, a' kunyhó nyájas palotává lesz, a' tüzhely oltárrá.'[2177]

Mindezek a gondolatok egybecsengtek számos külföldi forrás tartalmával. Isabella Mary Beeton (1836–1865) például azt ajánlotta háztartási tanácsadó könyvében, hogy a nők éppúgy tartsanak rendet az otthonukban, mint a férfiak az üzleti ügyeikben. Azt tanácsolta, hogy háziasszonyként mindig legyen elképzelésük a takarékoskodásra, az ésszerű háztartásvezetésre és a rendre vonatkozóan. Szerinte az otthonokban a fő szabály ez: „Mindennek legyen helye, és minden legyen a helyén." Tanácsai szerint még a fehérneműkről és a teáscsészékről is leltárt kell vezetni egy igazán gondos asszonynak. A *Schweizer Frauenheim* (Svájci Nő) című lap is arra figyelmeztette olvasóit a 19. század közepén, hogy a nő legnagyobb büszkesége a tiszta és rendezett fehérnemű.[2178] Franciaországban Madame

2173 D. M.: Az Aszszonyi Virtusokról. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1827. Júniusz 1260.

2174 Herepei Gergely: *A maga házát jól elrendelő keresztény asszony, halotti beszéd Incze Sára, özv. prof. Méhes Györgyné koporsója felett*, 1836. márcz. 16., Kolozsvár.

2175 Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!"...* i. m. 30. (Fehér Katalin írásában nem említette, hogy Incze Sára Herepei Gergely anyai nagyanyja volt, aki szülei korai elvesztése miatt felnevelte és taníttatta őt. Ez véleményünk szerint fontos adalék a forrás, a benne szereplő nőideál értelmezéséhez.)

2176 Gondolatok a' házas életről. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. November' 1. 278.

2177 Uo. 278.

2178 Idézi: French – Poska i. m. 313.

Dufrenoy tollából 1816-ban külön könyv is megjelent *La petite ménagère* (A kis háziasszony) címmel a lányok háztartási munkákra neveléséről.[2179]

A sokszor nehéz gazdasági körülmények ellenére – vagy éppen azért – a nagy nehézségek árán megteremtett otthon a 19. század végén is mint a „családok menedéke" lép elénk a forrásokból, csinosítása, kényelmesebbé tétele, rendben tartása pedig az asszonyok egyik legfőbb feladatát jelentette. Angliában például a munkások otthonaiban olyan papírszalagok voltak divatban, amelyeket a konyha falára téve, azokról nap mint nap olvashattak az ottani családok ilyesféle feliratokat: „Kelet, Nyugat, az otthon a legjobb.", „Az otthon az a fészek, ahol minden a legjobb.", „Ennek a háznak az Isten az ura…" stb.[2180] Ruskin[2181] nyomán Geőcze Sarolta *A lakóház szentsége* címmel közölt egy összefoglalást erről a gondolatkörről. Ebben ezt írta többek között: „Ha az ember tűzhelyét nem szereti s küszöbét nem tiszteli, annak a jele, hogy mindkettőt megbecstelenítette, s hogy nem is igazi keresztény. A mi Istenünk házi Isten; éppúgy lakozik hajlékunkban, mint a Menynyeknek országában; oltára van minden ember házában."[2182] 1909-ben ugyancsak a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain Győri Ilona a londoni *Ideal Home* című kiállítás anyagáról számolt be (kiemelve az ott bemutatott női munkákat).[2183]

Angliában William Channing Gannet (1840–1923), unitárius miniszter tollából jelent meg az, a szintén az otthon nagyszerűségét tárgyaló munka, amelyet Boros György (1855–1941) erdélyi unitárius püspök fordított magyarra *Az édes otthon* címmel, és amely 1896-ban jelent meg Kolozsváron.[2184]

A magyar paraszti és polgári családok otthonai esetében is az angliaihoz teljesen hasonló gondolkodásmód mutatható ki a századfordulón. Terjedt például a hímzett falvédők divatja, és a felfüggesztett *Házi áldás* is utalt az otthon, a családi béke, a vallásos szellem fontosságára. Ennek irodalmi megfogalmazása is kikerekedett több korabeli szerző tollából, például De Gerando Antonina ezt a tanácsot fogalmazta meg fiatal feleségeknek az 1880-ban megjelent *Nőtan* című, leányiskolai tankönyvnek szánt művében: „igyekezzék az ifju nő az otthont kellemessé, vonzóvá, költőivé tenni férje előtt, úgy, hogy ő odahaza mulasson legörömestebb."[2185]

2179 A könyv digitalizált változatát lásd: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54455967 (A letöltés ideje: 2018.08.18.) A művet szerzője De Gerando bárónőnek ajánlotta.

2180 John P. McKay – Bennett D. Hill – John Buckler: *A History of Western Society.* Boston, Houghton Mifflin Co., 1983. 861.

2181 Róla lásd: Geőcze Sarolta: *Ruskin élete és tanításai.* Budapest, Athenæum, 1903. és Dömötör István: Ruskin nálunk. *Magyar Iparművészet* 1904. január VII/1. 24–34.

2182 Geőcze Sarolta: A lakóház szentsége. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. január XXV/I. 22.

2183 Gineverné Győri Ilona: Az »Ideal Home« kiállítás női munkái. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. január–február XXX/I–II. 32–36.

2184 Boros György rövid életrajzát és a könyv adatait közli: *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A–F.* Főszerk.: Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981. 170.

2185 De Gerando Antonina: *Nőtan…* i. m. 60.

1883-ban kiadott *Háztartástan* című művében pedig ezt írta: „A ház, bármily szerény és kicsiny, templom lehet, honnan a házi asszony költői lelke szétsugárzik, s művelőleg hat környezetére…”[2186] A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus egyik felszólalója az alábbi mondatot idézte Eötvös Józseftől, aki édesanyjáról írta ezt: „Ha a házba lépsz, mindenen öröm és megelégedés mosolyog eléd.”[2187] Az otthon, a családi tűzhely melege, biztonsága még a tankönyvek szövegeiben is megjelent. A tanító- és tanítónőképzők elsősei számára írott olvasókönyvben például Arany János *Itthon* és Lévay József *Tűzhelyem* című költeményét közölték egymást követően,[2188] és több olvasmányban is felbukkant az otthon, a lakás idealizált ábrázolása.

A témához illeszkedően 1903-ban jelent meg Tutsek Anna *Az édes otthon* című műve. Ezt a művet az *Uj Idők* című lap karácsonyi száma úgy ajánlotta az olvasók figyelmébe, mint „a szülői hajlék édes poézisének beszédes képe”. A főhős, Ilonka gyermekkori otthona testesíti meg mindazt, amit a századelő Magyarországán idillikusnak tüntettek fel többnyire a korabeli írók és újságírók: „a kert alatt zúg a Szamos, amelyhez a gyermekévek számos epizódja füződik, azután elénk lebegnek a gyermekkori vasárnapok…”[2189] A regény helyszín-ábrázolásában a vidéki, csendes otthon szembeállításra került a zajos, mozgalmas, nem nyugodt városi élettel.

A polgári családoknál csakúgy, mint az alsóbb társadalmi rétegek körében, Magyarországon is fontos szempont volt a takarékoskodás. Ezzel kapcsolatosan számos szerző kiemelte a nők szerepének, szinte egyedüli felelősségének, szemléletmódjának a jelentőségét. Orczy Lőrinc már 1760-ban részletesen leírta *A’ magyar szépekhezz* című költeményében, hogy egy jó gazdasszonynak hogyan kell takarékoskodnia, mire kell ügyelnie a háztartásában. Azokat a nőket dicséri:

„Kik szurkos Majornét a’ lambris szobábann,
Bé hínak, ’s kérdezik, hány lúd hizlalóbann,
Hány tyúk, hány polka ül setét kamarábann,
Hány tehén, hány borjú vagyon istálóbann.
Kik fel gyürekezvén szegletét házoknak
Megjárván, számát is tudják a’ kultsoknak,
Magok el rendelik módját kamaráknak,
És parantsolatot adnak szakátsoknak…”[2190]

2186 De Gerando Antonina: *Háztartástan vagy A nő legszükségesebb életismereteinek rövid előadása*. Budapest, Légrády testvérek, 1883. 28.

2187 In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1038.

2188 Arany János: *Itthon* és Lévay József: *Tűzhelyem*. In: Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péterfy Sándor (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára…* i. m. 190–191.

2189 K. E.: Az édes otthon. *Új Idők*, 1903. december 20. IX. évf. 52. sz. 585.

2190 Orczy Lőrinc: *A’ magyar szépekhezz.* (részlet) 1760.

Orczy gondolatai a gondos, takarékos háziasszonyról évszázados távlatban sem veszítettek aktualitásukból. Babócsay Pál (1818–1904), a Baranya megyei Bodony plébánosa 1867-ben kiadott prédikációs könyvében például azt írta, hogy a házasságra lépő jegyespárnak meg kell fontolnia az alábbi tanulságokat: „Szükséges [...], hogy a férfi elegendő képességgel birjon a házat vezetni, a rendet a háziak között föntartani és az anyagi ellátást eszközölni; a nő szintén képes legyen férjének mindenben segélyt nyújtani, az anyagi javakat, melyeket a férfi ipara által beszerzett, czélszerűen elrendezni és megtakarítani."[2191] De Gerando Antonina 1880-as *Nőtan* című könyvében szintén a feleség egyik legfőbb kötelességeként emelte ki a takarékosságot: „Legyen a nő [...] takarékos. Igyekezzék kevesebbet költeni a jövedelemnél, s különösen a hiuságnak ne áldozzon. Nálunk ez tesz tönkre minden családot..."[2192] Geőcze Sarolta másfél évtizeddel később, egy 1896-os előadásában teljesen hasonlóan fogalmazott: „Hogy a család anyagi gyarapodása vagy tönkrejutása egyenesen a nők szorgalmán és ügyességén, s a mi ebből okvetlen kifejlődik: takarékosságán és gondosságán fordul meg, az oly világos, hogy bizonyításra nem is szorul, úgyis elég bizonyítékot szolgáltat rá a mindennapi tapasztalás..."[2193] Ugyanezt hangsúlyozta a kongresszus több más előadója is, például Tiborcz Ida, aki ezt mondta: „A nemzeti jólétnek és gyarapodásnak kútforrása: az egyén, a család. A család erkölcsi és anyagi boldogulásának pedig egyik főtényezője a családanya, a nő! Még pedig a takarékos, a munkaszerető és a munkára képes nő!"[2194] Beke Manó egy, a nők munkakörének fejlesztéséről szóló előadásához hozzászólva Batiné Stancsics Fanni tanítónő szintén hasonló véleményt fogalmazott meg. Szerinte nem csupán a nők érdeke az, hogy otthon maradjanak és a családjukkal, gyermekeikkel, illetve a háztartással foglakozzanak, hanem mindez nemzeti érdek. A század neves angol konzervatív párti politikusát, Benjamin Disraelit idézte, aki szerint „A családi tűzhely az állam ereje; semmi sem mozdítja úgy elő a nemzet haladását minden irányban, mint a boldog családi tűzhelyek."[2195] Úgy gondolta, hogy a nők családi körben munkálkodva tudnak józan takarékosságra, önzetlen hazaszeretetre, igaz vallásosságra és tiszta erkölcsre törekedni, és a lányokat arra kell nevelniük a tanítónőknek, hogy „vágyaikat okosan mérsékelni és igényeiket adott viszonyaikhoz mérni tudják".[2196]

2191 Babócsay Pál: Pünkösd utáni XIX. vasárnapra. Tanulságok azokra nézve, kik házasságra lépni szándékoznak. In: *Egyházi beszédek az év minden vasárnapjára.* Pest, Érkövy, Galgóczy és Kocsi nyomdája, 1867. 273.

2192 De Gerando Antonina: *Nőtan...* i. m. 60.

2193 Geőcze Sarolta (1898): Nyilvános női kézimunka-tanfolyamok. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1131.

2194 Tiborcz Ida: A polgári leányiskolai kézimunka-oktatás reformja. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1141–1142.

2195 Batiné Stancsics Fanni hozzászólása. Uo. 1253.

2196 Uo. 1254.

Egy, a háztartás vezetéséről szóló (és 1914-ig 8 kiadást megért, a korban igen népszerű) kézikönyvben a szerző-szerkesztő, Faylné Hentaller Mariska azt emelte ki, hogy egyes gazdasszonyok túlzásba viszik a takarékoskodást, és még a cselédlány élelmezésén is spórolnak. Ezt írta: „Amilyen embertelenség a cselédet túlterhelni a munkával, éppoly szívtelenség tőlük az ételt megvonni. Sok háziasszony csupa takarékoskodásból két-három napig is elteszi az ételt cselédje részére és még romlottan is odaadja neki. Az ilyen eljárás megbosszulja magát, mert különösen a már mindenben kitanult cseléd lelketlenné lesz és sokban megkárosítja gazdáját, más úton vesz magának kárpótlást."[2197]

A 19. század végéről több olyan forrás is maradt ránk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a korabeli háziasszonyok rendszeresen bejegyezték a család kiadásait és bevételeit. Egyes naptárak, kalendáriumok készítői előre gondoskodtak olyan megvonalazott oldalakról, ahová a nők e bejegyzéseiket elkészíthették, sőt, tankönyvekben, tanácsadó útmutatásokban is találkozhatunk efféle mintákkal.[2198] Ezek az aprólékos, első pillantásra ma már értéktelennek tűnő bejegyzések sokat elárulnak hajdani megszövegezőjük életéről, takarékoskodási szokásairól. Egy kézírásos feljegyzéssor, mely az 1860-as évek második felében készült Baranyában, egy magyarul és németül egyaránt tudó polgárasszony mindennapjaiba enged bepillantást. Az ő gondja volt a házbér kifizetése, a tűzifa beszerzése, az uborka és a káposzta savanyítása, a mosónő és a szolgáló munkájának felügyelete, az alapvető ruhaneműk és élelmiszerek beszerzése.[2199]

Hazai tanácsadó művek és háztartási eszközök a 19. század végén

A házi naptárak és kalendáriumok, a leányiskolák tankönyvei mellett az egyre szaporodó sajtótermékek és praktikus tanácsokat sorakoztató kiadványok szerzői is próbálták segíteni a nőket életvitelük megváltoztatásában, a házimunkáik megkönnyítésében. Medve Imre fentebb már említett könyve például, amelyet 1872-ben a Magyar Gazdasszonyok Egylete jóváhagyásával adtak ki, számos tanácsot adott a mosás, betegápolás, takarítás megkönnyítésére, és ráadásként a szerző megtoldotta e gondolatait egy szakácskönyvvel is.[2200] A gasztronómia

2197 Faylné Hentaller Mária: Hogyan bánjunk a cseléddel? In: *A háztartás kézikönyve.* Idegen kútfők felhasználásával szerkesztette Faylné Hentaller Mária. Budapest, Magyar Kereskedelmi Közlöny, Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, 1908. A műből részletek: http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/81–02/ch06.html (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

2198 Lásd például: De Gerando: *Háztartástan* i. m. 52–58.

2199 Ökrös Bálint (szerk.): *Országos Naptár, 1866.* Pest, Heckenast, 1866. (A Pécsi Egyetemi Könyvtárban található nyomtatott példányban oldalakon át olvashatók a kéziratos bejegyzések.)

2200 Medve Imre: *A magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában…* i. m.

iránti érdeklődést jelzi, hogy a receptközlés és a szakácskönyvek kiadása ebben az időszakban már tipikusnak és elterjedtnek mondható, és a kötetek egy jelentős részét női szerzők jegyzik.[2201] A magyar nők életéhez is szorosan hozzátartozott a mindennapi főzés. Szabadidejük növekedését, érdeklődésüket és olvasni tudásukat is jelzi a kiadói aktivitás. Medve Imre említett könyvének egy olyan példányát leltük fel, melynek receptjeit egy korabeli olvasónő minduntalan kiigazította, ceruzával javított bele a nyomtatott szövegbe. Ez mutatja, hogy valóban kipróbálta – és megkritizálta – a legtöbb ételleírást. Medve Imre könyvéből kiderül, mivel foglalkoztak még az akkori asszonyok, a szerző ugyanis leírta a kelmefestésre, a kenőcsök és szappanok készítésére vonatkozó tudnivalókat is. Ehhez, és a fentebb említett Fáy András-féle munkához hasonló tanácsadó könyvecske anyagát gyűjtötte össze a századvégen Vajda Ferenc is, ám műve részletei csak 1986-ban jelentek meg nyomtatásban.[2202]

Beniczky Irma több könyve[2203] és az általa szerkesztett folyóirat, az 1882-től megjelenő *Magyar Háziasszony*, szintén sok részletet tartalmaznak a nők tevékenységére, életvitelére vonatkozóan. Bár az említett hetilap főként háztartással foglalkozó nőknek készült, az első szám üzenetei között olvasható Beniczky véleménye, mely szerint „szalonhölgyek kezébe éppúgy való".[2204] Számos más, hasonló témájú könyv is napvilágot látott, az egyik legszebben szerkesztett ezek közül az *Anyák könyve.*[2205] A kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatónője, De Gerando Antonina – hasonlóan *Nőtan* című, korábbi munkájához – 1882-ben kifejezetten a lányiskolák diákjai számára állított össze egy *Háztartástan, vagy a nő legszükségesebb életismereteinek rövid előadása* című könyvet. Ez, a könyvünkben

2201 Németh Susanna (Zsuzsanna) még 1835-ben írta *Nemzeti szakácsné* című könyvét, amely 1919-ig tizenhárom kiadást ért meg. 1864-ben jelent meg Zemplényi (Szabó) Antonia szerkesztésében a szintén óriási népszerűséget elért *Képes Pesti Szakácskönyv*, amely külföldi (főként német) szerzők műveiből is bőven merített. A *Vasárnapi Ujságban* 1874-ben például – Medve Imre fentebb idézett könyvén kívül – a Franklin Társulat hirdetésben ajánlotta Hüppmann A.: *Valódi szakácsművészet* című könyvének 3., és Németh Zsuzsánna: *A legújabb és megpróbált Magyar szakácskönyv* című munkájának 8. kiadását. (*Vasárnapi Újság* 1874. aug. 30.), valamint ebben az időszakban jelentek meg többek között az alábbi művek: Rézi néni (Dolesko Teréz): *Szegedi Szakácskönyv*. Burger Zs.-né kiadásában, é.n. és Zilahy Ágnes: *Valódi magyar szakácskönyv.* Singer és Wolfner Budapest, 1896. Több korabeli szakácskönyv adatait is tartalmazza az alábbi bibliográfia: Horváth Dezső: *A magyar gasztronómiai és borászati irodalom bibliográfiája. 1695–1950.* Terc Kiadó, Budapest, 2014. Mravik Tamás: *A magyar gasztronómiai irodalom bibliográfiája. 1711–1960*. https://hu.wikibooks.org/wiki/Szak%C3%A1csk%C3%B6nyv/Bibliogr%C3%A1fia (A letöltés ideje: 2018.08.12.) és Papp Júlia (szerk.): *A zsoltártól a rózsaszín regényig…* i. m. 243–245. tételei.

2202 Vajda Ferenc: Hasznos tudnivalók innen-onnan, 1899. In: Juhász István (szerk.): *Hasznos tudnivalók...* i. m.

2203 *A mindennapi életből – a nőknek* I–II. (Budapest, Franklin, 1876.); *A nők apró kötelmei* (Budapest, Franklin, 1877.)

2204 *Magyar Háziasszony*, 1882. ápr. 2. I/1. 4.

2205 *Anyák könyve – Aranytanácsok anyák és háziasszonyok számára az élet minden viszonyai között = A tapasztalati élet nagy könyvéből tallózta egy magyar anya.* Budapest, Méhner Vilmos Kiadása, 1883.

többször is idézett mű rendkívül részletes és színes leírását adja a korabeli háziasszonyi teendőknek, sok-sok, gyakorlati életben hasznosítható munkafogást, „praktikát" is ismertetve a bútorok elhelyezésétől a sebgyógyításig, az ételreceptektől a baromfinevelésig. (A könyv terjedelmének több mint felét a nemzetgazdászati, jogi és szociológiai ismeretek rövid összefoglalása tette ki.)

A sok jó tanács, apróbb-nagyobb ötlet ezekben a művekben már mutatta azt a törekvést, hogy a nők mindennapi munkája könnyebbé váljon, hogy könnyebben és kényelmesebben éljenek, mint korábban. A cikkek, könyvek szerzői egyetértettek abban, hogy a nőknek joguk van életük megkönnyítéséhez. A század végén fokozatosan nyomultak be az új technikai vívmányok, találmányok a háztartásokba is, elsősorban a konyhai eszközök nagyfokú változásának lehettek tanúi a kor asszonyai.[2206]

A fő újítások a konyhai eszközök esetében a 19. század utolsó két évtizedére és az új század elejére tehetők. Wohl Janka,[2207] De Gerando Antonina és mások sokat írtak az új háztartási eszközökről, és gyakorta az újságok hirdetéseiben is találkozhatunk ezekkel. A 19. század nyolcvanas éveiben konyhai újdonságnak számított a „tejforraló szerkezet, mely felül keskeny, alatt széles, fenék nélküli bádog edény, melyet a tejbe tesznek, hogy ki ne futhasson. Öntött vasból való husvágó gép. Magtávolító gépecske. [...] Tejsürü habgép, mely néhány percz alatt habra veri a tejet. Drótból készült tojásfőző kosárka, melyet egyszerre lehet a forró vizbe ereszteni, tojással megrakva. Kenyeret piritó hosszú, betolható villa. Fali óra."[2208] Ez utóbbi, nem éppen konyhai tárgynak ebben a felsorolásban való szerepeltetése mutatja: a konyhában főzőcskéző nőnek fontossá vált maga az idő, azaz az idő jobb, észszerűbb beosztása. Fontos újítás volt még a – már a 18. századtól ismert, ám szélesebb körben csak a 19. század végétől alkalmazott – vaslapos tűzhelyek elterjedése a paraszti háztartásokban.

Ugyanebben az időszakban a városi konyhákban viszont már megjelentek a gázlángos tűzhelyek, és ezekkel együtt a cserépedények helyett fokozatosan a fémedények vették át a főszerepet sok hazai konyhában.[2209] A századforduló nagyvárosi lakásaiba pedig kezdett bevonulni a központi fűtés, az elektromos áram, a házi vízvezeték is, amelyek szintén megkönnyítették a nők életét. 1909-ben az *Uj Idők* ezt írta az akkor még hihetetlenül modernnek, szinte utópisztikusnak tűnő, elektromos árammal felszerelt konyháról: „Ma még szenet rak a szakácsné a tűzre, de holnap... Holnap már a villamosság hódító útjában eljut a konyhába

2206 Nancy F. Cott egy érdekes könyvben foglalta össze e változások legelső megjelenési formáit: *The Bonds of Womanhood – „Woman's Sphere" in New England, 1780–1835.* New Haven and London, Yale University Press, 1977.

2207 Egy nagyvilági hölgy (Wohl Janka): *Az otthon – Utmutató a ház czélszerű és ízlésteljes berendezésére és vezetésére.* Budapest, Athenaeum, 1882.

2208 De Gerando: *Háztartástan...* i. m. 21.

2209 Balassa Iván i. m. 436.

is és akkor akár glaszé-kesztyűben is elkészíthetik az ebédet, vacsorát. [...] Valóságos boszorkány-tűzhelyek ezek a villamos konyhák, ahol csupa láthatatlan erő végzi el az emberek nehéz munkáját. Szépek, tiszták, esztétikusak, de sajnos, ma még rendkívül drágák is."[2210]

A gasztronómia történetét kutatók véleménye szerint a 19. század végén tulajdonképpen ismertek voltak már külföldön és hazánkban is mindazon jellegzetes ételek, amelyeket „magyar konyha" összefoglaló névvel emlegetünk. Magyarországon éppúgy, mint mondjuk a korabeli Bécsben, ünnepi ételnek számított a rántott hús, itthon tipikus étel volt a gulyás, és a cukorrépa-termesztés felfutásának köszönhetően számos édesség is készült a hazai konyhákban, a századvégen egyre szaporodó vendéglőkben, cukrászdákban. Egy, a Millennium alkalmából rendezett ezredéves kiállításra látogató külföldi vendégeknek készült mű, a *Kalauzkönyv* így jellemezte 1896-ban a budapesti konyhát: „A budapesti konyha világhírű; bőségét és változatosságát semmiféle konyha nem múlja fölül. Ma minden nemzetbeli megtalálja itt az ínyének kedves vagy megszokott ételeket. [...] Budapest főzés dolgában kozmopolita. A magyar vidékek összes speciális ételét lehet kapni, de a külföld minden híres fogása is föllelhető a nagyszabású hotelekben. [...] A budapesti konyha általában nem könnyü, de a ki módjával élvezi: nem lesz tőle semmi baja. Zsíros és hagymás párolt paprikás husai és gyúrott tésztái, zsírral, liszttel és tejfellel készült főzelékei: bort kívánnak maguk után..."[2211]

A városi, divatos ételek vidéken is megjelentek. „Ebben az időszakban terjedt a parasztok közt a polgári konyha hatására, először ünnepi étrenden – több hullámban – a pörkölt az Alföldön kívül, a paradicsommártás (és paradicsombefőzés), a torta, a grillázs lakodalmi torta, a parasztoknak szánt kávé, a tejfölös paprikás csirke, a fasírozott, a rántott szelet, a körítés és a cukros sütemények, ugyancsak a cukros lekvárok főzése és befőtt készítése, hétköznapokon a friss zöldségekből készült főzelék."[2212]

Ebben az időben, miként fentebb már utaltunk rá, gyakori volt a lányok főzésre és egyéb házimunkákra történő, iskolai vagy egyesületi keretek között folyó, szervezett felkészítése is. A *Vasárnapi Ujság* 1886-ban a brüsszeli községi iskola példáját idézte, ahol is a növendékek számára kötelező tárgy volt a „főzés és konyhakezelés", mely óra keretében elméletben és gyakorlatban megtanulták a „finomabb ételek készítését", megismerték az „ételek tápláló erejét" és a számlavezetést.[2213]

2210 L'Aignac: A villamos konyha. *Uj Idők*, 1909. május 2. XV/18. 444.

2211 A magyar konyhából. Mutatvány a Singer és Wolfner-féle Kalauzkönyvből. *Uj Idők*, 1896. július 5. II/28. 18.

2212 Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. 439.

2213 A főzést és konyhakezelést... *Vasárnapi Ujság*, 1886. febr. 21. XXXIII/8. 124.

A nők munkáját a konyhai eszközökön kívül más találmányok is könnyítették, például a gőzmosógép, mely „...rendes fürdőkád alaku, galvánozott vaspléhből készült, és fürdésre is használható. Fával, szénnel, cokszal egyaránt fűthető" volt.[2214] Az újsághirdetésekben számos cég kínálta női és férfi készruháit, így a legtöbb nő a házi szövés-fonás-varrás kötelezettsége alól is „felszabadult". A Boross testvérek fémárugyára 1895-ben a *Vasárnapi Ujság*ban többször is hirdette „szétrakható jégszekrényeit", fagylaltgépeit és hordozható gőzfürdőit, a Lotz Gépgyár pedig a ruhamángorlókat és -facsarókat. Ekkoriban a reklámok között már megtalálhatjuk a lakás- és ablaktisztítást, féregirtást vállaló társaságok szövegeit. Számos, főleg külföldi cég hirdette a századvégen élelmiszertermékeit, melyek között a Liebeg Company húskivonata éppúgy megtalálható volt, mint a Kneipp malátakávé, mely később is közismert és közkedvelt volt.[2215]

Természetesen annak ellenére, hogy számos új termék és eszköz könnyítette a nők otthoni munkáját, még ezzel együtt is rengeteg tennivalójuk akadt. Jól ír erről „Emma asszony" szerepében Ignotus, aki a leányévek „unalmával" szembeállította a polgárasszony ezernyi elfoglaltságát.[2216]

A házias nő alakja a nemzetközi és hazai irodalomban

Az újkori lánynevelés történetével foglalkozó külföldi és hazai szakmunkák gyakran alig vagy egyáltalán nem hangsúlyozzák a lányok háztartási munkákra nevelésének óriási jelentőségét a 17–19. században. Márpedig a vizsgált időszakban ez igen fontos volt, a magán- és nyilvános iskolák, illetve a házi nevelés színterein is; a tantervek tartalma alapján bizonyíthatóan egészen az érettségivel záruló leánygimnáziumok szintjéig, informális módon pedig még azon is túl, hiszen a mérhetetlen számú tanácsadó könyv, kalendárium, újságcikk, tanfolyam gyakorlatilag a nők élete végéig biztosította – közvetlen vagy közvetett módon – a házimunkákra szoktatást. Szorosan összefüggött ez a pedagógiai törekvés a nő társadalmi megítélésével, a női szerepekről vallott korabeli elképzelésekkel, és – általánosabban fogalmazva – az „elválasztott szférák elméletével", amely ideológia szerint a nők helye az otthon, a családi kör, a dolguk a gyermeknevelés és a háztartás vezetése, míg a férfiakra a közösségi élet színterei és az otthonukon kívül végzett munka vár.[2217]

Rebecca Rogers egyenesen *háztartási ideológiá*ról *(domestic ideology)* írt tanulmányában, az alábbi meghatározást kapcsolva a kifejezéhez: „ez alatt a fo-

2214 Gerando: *Háztartástan...* i. m. 41.

2215 E termékekről, konyhai eszközökről, korabeli konyha-, szálloda- és étterembelsőkről 1996 nyarán kiállítást rendeztek a budapesti Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban.

2216 Ignotus: *Emma asszony levelei...* i. m. 48.

2217 French – Poska i. m. 312.

galom alatt azoknak az eszméknek az együttesét értjük, amelyek a nők „speciális" képességeit hangsúlyozzák: az érzékenységüket, az emocionalizmusukat, az anyai ösztöneiket – mindazokat a tulajdonságokat, amelyek a családon belüli „természetes" helyüket jelölik. Ám a háztartási ideológia több, mint a nő otthoni helyzete, ez az otthon és a család társadalmon belüli helyének fontosságát is hangsúlyozza, amely kiemeli a nők szerepét, és rést üt az elnyomó ideológián..."[2218] Ez az eszme szoros kapcsolatban állt a hagyományos vallásos értékekkel, amelyek a nő szükségszerű alávetettségét hangsúlyozták, de kiemelve a nő ugyanakkor tisztább és vallásosabb természetét.

Európában Anglia volt az egyik olyan ország, ahol tetemes mennyiségű irodalmi és egyéb, a kontinensen, Amerikában és a gyarmatokon is nagy hatást kiváltó mű született erről a témáról, és ehhez kapcsolódóan számtalan elemzés is készült az elmúlt évtizedekben.[2219] Sarah Stickney Ellis (1812–1872) keresztény szerző 1839-en írta meg nagy hatású művét, a *The Women of England: Their Social Duties, and Domestic Habits*[2220] címmel, majd ennek nyomán a *The Daughters of England: Their Social Duties, and Domestic Habits.*[2221] Ez utóbbiban például így fogalmazott: „A nőknek az első fontos gondolatuk az legyen, hogy elégedjenek meg azzal, hogy alsóbbrendűek, mint a férfiak – alsóbbrendűek értelmüket tekintve, és testi erejüket nézve szintúgy..."[2222] A sokkötetes szerzőnő írt még egyéb műveket is a nők társadalmi helyéről, feladatairól, szerepeiről, például a *Wives of England* (Angliai feleségek) és a *Mothers of England* (Angliai anyák) című munkákat. Kifejezetten leánynevelési művei a *Rawdon House* és az *Education of the Heart: Women's Best Work* (1869). Hertfordshire-ben ő maga alapította a Rawdon House nevű leánynevelő iskolát, ahol a növendékek erkölcsi nevelése és háztartási munkákra tanítása volt a fő célkitűzés.

2218 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women...* i. m. 107.

2219 Lásd például az alábbi munkákat: Flanders, Judith: *Inside the Victorian Home: A Portrait of Domestic Life in Victorian England.* New York – London, W. W. Norton & Company, 2004.; Logan, Thad: *The Victorian Parlour: A Cultural Study.* Cambridge and New York, Cambridge University Press, 2001.; Draffa, Yasnin Claire: *Victorian London's Middle-class Housewife. What She Did All Day.* Wesport, Conn., Greenwood Press, 2001.; Mitchell, Sally: *Daily Life in Victorian England.* Wesport, Conn., Greenwood Press, 1996.; Molinari, Véronique – Corvisy, Catherine-Emilie: *Les femmes dans l'Angleterre victorienne et édouardienne: entre sphère privée et sphère publique.* Paris, L'Harmattan, 2008. stb.

2220 A mű nyomtatott kiadásának adatai: Ellis, Sarah Stickney: *The Women of England: Their Social Duties, and Domestic Habits.* New York, Appleton and Co., 1839. A mű a Victorian Women Writers Project keretében az utóbbi időben teljes szövegével szabadon hozzáférhető a világhálón: http://webapp1.dlib.indiana.edu/vwwp/view?docId=VAB7198 (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

2221 Ellis, Sarah Stickney: *The Daughters of England: Their Social Duties, and Domestic Habits.* London, 1842., majd New York – Philadelphia, Appleton and Co., 1943. A mű teljes szövegével szabadon hozzáférhető a világhálón: http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015064810131;view=1up;seq=7 (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

2222 Idézi: French – Poska i. m. 313.

Elemzésében Rogers a házias nő ideáljára vonatkozóan Coventry Patmore (1823–1896)[2223] *Angel in the House* (1854–1862) (Angyal a házban) című verses művét[2224] hozta példaként, mert abban körvonalazódik ez a fajta nőideál, az otthonáért, családjáért élő asszony alakja.[2225] Ennek főszereplőjét az író a feleségéről, Emilyről mintázta. A mű hihetetlen népszerűségre tett szert a 19. század második felében, és még a következő századra is nagy hatást gyakorolt. A benne kifejtett nőideál lett a viktoriánus kori Anglia mintája, és hatása – csakúgy, mint egyéb, a nőkérdéssel, nőneveléssel, a háztartási ideológiával foglalkozó angol műveké – messze túlterjedt a szigetország szűkebb határain. Ez, a magát gyermekeinek, férjének, háztartásának alávető nő Kate Chopin[2226] *The Awakening*[2227] (Ébredés) című regényében, a hősnő, Adèle Ratignolle alakjában is megtestesül, de a „ház angyala" szerepel Thomas Hardy, az amerikai Susan Coolidge és mások műveiben is.

Hasonló szellemű művek születtek a 19. században más európai országokban, természetesen köztük Magyarországon is. Franciaországban például Martin Louis-Aimé, Svájcban Adrienne Necker de Saussure, hazánkban a század első felében például Fáy András, az ötvenes években a kevésbé híressé vált Szabó Imre, a századvégen és a 20. század elején többek között az igen népszerű Tutsek Anna művei említhetők. Hangsúlyozni kell továbbá azoknak, a főként és kiemelten lányoknak és nőknek kiadott sajtótermékekben, novellásköteteken megjelent hosszabb-rövidebb erkölcsnemesítő, a háztartást összefogó, az önmagát a családjának szentelő nő alakját középpontba állító írásoknak a jelenlétét és hatását, amelyek ezt a nőideált közvetítették és erősítették.

Magyarországon már a régi irodalmi szövegekben, halotti beszédekben és a 19. század több irodalmi művében is főszerepet kapott a „ház angyala". Az 1653-ban kiadott, fentebb már említett *Tükör* című munkában például ez szerepel a jó gazdasszonyról:

> „Háza tiszta díszes, minden jókkal tellyes, mint mézzel rakott kosár,
> Egész joszágában, semmi marhájában, nem esik miatta kár."[2228]

2223 Patmore, Coventry Kersey Dighton (1823–1896) angol író.

2224 A mű digitális változata elérhető az alábbi oldalon: http://www.fullbooks.com/The-Angel-in-the-House.html (A letöltés ideje: 2018.07.04.)

2225 Rogers, Rebecca: *Learning to be good girls and women*... i. m. 107.

2226 Chopin, Kate (1850–1904) amerikai írónő. Életéről, műveiről lásd: http://www.katechopin.org/ (A letöltés ideje: 2018.08.04.)

2227 Chopin, Kate: *Awakening.* Chicago, Herbert S. Stone & Company, 1899. A mű digitalizált változatát lásd: http://docsouth.unc.edu/southlit/chopinawake/menu.html (A letöltés ideje: 2015.01.04.) A mű kritikai fogadtatásáról lásd Sprinkle, Russ: *Kate Chopin's The Awakening: A Critical Reception.* Bowling Green, Ohio, 1998. http://www.womenwriters.net/domesticgoddess/sprinkle.htm (A letöltés ideje: 2018.08.04.)

2228 Borsa Gedeon: *Adalékok a „Tükör" című asszonycsúfoló vershez*... i. m.

Felvinczy György 1689-ben írta *A' jó gazd-aszszonynak dicsireti*[2229] című munkáját. Ez, az *Az Musák szállása* dal dallamára énekelhető vers, az első részében tulajdonképpen arról szól, hogy hogyan kell egy jó feleségnek a férje kedvében járni. (Szó nélkül hagyva, ha az italozott, megmosni a lábát szombatonként, férje vendégeivel barátságosan bánni, megérteni annak szomorúságát, és odaadóan ápolni azt éjjel-nappal, ha beteg.) A második rész arról szól, hogy ha már férjére gondot viselt, a nő saját magával is foglalkozhat, ügyelhet ruházatára, hajára, körmére, bőrére, hogy tiszta és csinos legyen, és arra is figyelmeztetett a szerző, hogy az asszony ne italozzon, és csak szelíden, férjurának tetsző módon táncoljon. A tulajdonképpeni gazdasszonyi feladatokat a háromsoros szakaszokban írott vers 63–87. versszaka mutatja be. Ezek szerint a háziasszony dolga tisztán tartani a házat, annak falát tapasztani, meszelni, javítani, ha szükséges, folyamatosan takarítani, a kéményt kormozni. Felvinczy szerint nem csak a ruhaneműk, hanem az edények, evőeszközök tisztán tartása is az asszony kiemelkedő feladata. Ahogyan ezt megfogalmazta:

„Nem csak ruhájának, Hanem fazekának, s' Tálának-is lesz ott viz:
Jó izüt nem eszik, Abból, ha meg érzik, Rajta kozmás lencse-iz:
El-hitte azt nyilván, Hogy nem szép kalánnyán, A' lisztes kása csiriz."[2230]

Kiemelte még, mennyire fontos, hogy minden használati tárgynak legyen pontos helye, hogy azok között a gazdasszony tartson rendet és folyamatos szemlét, ugyanúgy, mint a pénz, a borok és az élelmiszerek (a gabonák, a túró, a méz, a vaj, a szalonna és a sajt), a baromfik felett. Fontosnak tartotta, hogy ügyeljen az asszony a cselédekre, a gyerekek nevelésére, a szakácsra. A serénységre így biztatta kortársnőit:

„Jó Gazdaszszony ám ez, Ki tud mind ezekhez, s' Nem szeret rút tekozlást:
Jót követ magától. Nem él rosz példából, Távoztat tunyálkodást;
Nem ér ez szükséget, Nem kap vereséget, Nem érdemel korpázást."[2231]

A 18. század elején egy igen értékes és adatgazdag, részleteiben Felvinczy versével is gyakran hasonlító, páratlan prózai forrás[2232] keletkezett a magyarországi (az akkori nemzetiségek gazdálkodási szokásait is bemutató) népéletről és mezőgazdaságról, benne a háztartások és a ház körüli gazdaság vezetéséről is a pozsonyi evangélikus tudós, Bél Mátyás (1684–1749), a Hungarus-értelmiség jellegzetes és

2229 Felvinczy György: A' jo gazda-aszszonynak dicsireti. In. *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 13.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 114–123.

2230 Uo. 121.

2231 Uo. 123.

2232 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján...* i. m.

kiemelkedő, Európát látott alakja[2233] tollából. Ennek *Gazdasszonyra szükség van* című alfejezete már címében is jelzi, mennyire fontos volt az adott korban a nők tevékenysége is. Bél Mátyás azt írta, hogy amikor a férfiak a szabad ég alatt tartózkodnak, minden otthoni feladat a feleségre hárul, „szükséges ugyanis gondot viselni a gabonára és a föld termésére, miután tető alá kerültek, s ügyelni otthon a juhok és más állatok szaporulatára s termékeire, nemkülönben a többi élelemre s az eszközökre, melyekkel az ember él és dolgozik."[2234] Columellát[2235] idézve fejtette ki azt, hogy a férfiak feladata „a külső, másutt való tevékenység", mert „a nőt mindezekre alkalmatlanná tette a természet, ezért rá osztotta a házi tennivalókkal való törődést".[2236] Hasonlóan kora asszonycsúfoló verseihez, Bél Mátyás is úgy találta, hogy Magyarországon a legtöbb nő csak a fényűzésnek él, lusta, de ugyanakkor azt is kiemelte, hogy mellettük sok szorgos és otthonára, gazdaságára gondot viselő paraszt-, polgár- és nemesasszonyt is lehet látni, akik munkálkodásukban nem maradnak el külföldi társnőik mögött. A nők fontos feladataként emelte ki a ruhaneműkről, a lakásról, az élelmezésről, a tisztaságról, továbbá a gyermekek neveléséről , az egész háznépről, a jószágról való gondoskodást is.[2237]

Ruttkay Gábor 1822-ben jelentette meg Vácon *Az aszszonynak ditsérete; leányok prognosticonja; és aszszonyi nevek* című, néhány oldalas versgyűjteményét. Ennek első költeményében határozottan kiállt a nők erkölcseinek fontossága mellett, és arra buzdította őket, hogy legyenek jó gazdasszonyok:

„Azért ti kedves leánykák,
Ti jól igyekezzetek,
Hogy legyetek Gazdaszszonykák ,
Jók, 's betsűljön Férjetek..."[2238]

Szabó Imre 1852-ben készülő regényében is, melyből a *Családi Lapok* részleteket közölt, ilyen nő alakja lép elénk, aki az író szerint – ahogyan regénye címét tervezte – nem is csupán a ház, hanem egyenesen *A falu őrangyala*. Sok

2233 Életútjának bemutatását lásd például: Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. In: Uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* Budapest, Magvető, 1987. 63–86.

2234 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján...* i. m. 171.

2235 Lucius Iunius Modratus Columella ókori római (hispániai születésű) szerző Seneca és Nero kortársa volt. Fő műve, a kertészkedésről szóló *De re rustica* Kr. u. 62 táján keletkezett. Ennek magyar fordítása Bél Mátyás halála után évtizedekkel született meg az alábbi kiadásban: *De re rustica*, Lucius Junius Moderatus Columella XII könyvei a mezei gazdaságról, és egy különös az élőfákról. Pest, Trattner kiadás, 1819. Ford.: Fábián József.

2236 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján...* i. m. 171.

2237 Uo. 172–178.

2238 Ruttkay Gábor: *Az aszszonynak ditsérete; leányok prognosticonja; és aszszonyi nevek.* Vác, Mármarosi Gottlíb Antal, 1822.

más korabeli szerzőhöz hasonlóan ő is azt írta, hogy „A férfié a nagy világ; a nyilvánosság az ő szinpada, az egész világ az ő birodalma. [...] Ellenben a nőnek szinpada a szerény házi tüzhely; a családélet az ő egész birodalma; a házias foglalkozás az ő osztályrésze. Igen, a világból csöndes házi körbe vonulni, ott magát övéinek áldozni, ez a nő kötelessége, ez szerény büszkesége. A nő egyenesen erre van alkotva."[2239]

1873-ban a *Vasárnapi Ujság* több számában a francia szerző, Paul Janet gondolatait ismertette a leányneveléssel kapcsolatban. Janet is úgy vélekedett, hogy a lányokat a háztartási munkákra, a családi életre kell felkészíteni, és lehetőleg otthon kell nevelni, „az anyai szem előtt", és nem nyilvános tanintézményben, mint a fiúk többségét.[2240] Janet a szellemi nevelést illetően a középutat javasolta: nem kell túl sokat tanulnia a lánynak, de amit tanul, az helyes legyen.[2241] Szerinte azért kell a nőnek dolgoznia, mert munka közben nem támadhatnak „veszélyes" gondolatai; ezért elsősorban a házimunkákra kell megtanítani, és arra, hogy megtanuljon élni a világban, amely a szerző szerint nem más, mint „a legnagyobb szikla, hol a leány hajótörést szenvedhet".[2242]

Somogyi Géza 1879-es művében az alábbi tantárgyak és tevékenységformák megismerését és elsajátítását tartotta fontosnak a lányok nevelése kapcsán: számtan, írás, olvasás, kertészkedés, élet- és egészségtan, főzés, sütés, varrás, szabás, kötés, horgolás, takarítás, vallásos nevelés, lélektan, kenyérsütés és utolsósorban a zene és az idegen nyelvek.[2243] Megfogalmazta a legfőbb alapelvet is: „...a nevelés ne legyen szakszerű, bizonyos pályára előkészítő, hanem legyen az a nemesebb értelemben vett házi asszonyi és anyai hivatásra nevelő. A nők ne úgy neveltessenek, mint a férfiak..."[2244]

Sporzon Pál például egy 1892-ben publikált cikkében írt arról, hogy milyen is legyen a leányok háztartási munkákra és gazdálkodásra történő felkészítése. Írásában leszögezte, hogy a leány nevelése „akkor a legjobb, midőn őt természetes rendeltetésére képesíti", és ebbe ő beleértette a háztartás és a ház körüli gazdaság vezetését éppúgy, mint a gyermeknevelést.[2245] Írásának elemzője, Walleshausen Gyula úgy gondolja, hogy ő is tevékenyen részt vállalt a magyaróvári 1894-es gazdasszony-tanfolyam szervezésében, amely az elsők között volt az országban.[2246]

2239 Szabó Imre: Anyai emlék. *Családi Lapok*, I. évfolyam II. félév 4. szám 1852. augusztus 31. 184.
2240 Janet Pál: A leánygyermekek nevelése I. *Vasárnapi Ujság*, 1873. febr. 9. XX/6. 67.
2241 Janet i. m. II. *Vasárnapi Ujság*, 1873. febr. 23. XX/8. 94–95.
2242 Janet i. m. III. *Vasárnapi Ujság*, 1873. márc. 2. XX/9. 102–104.
2243 Somogyi Géza: *A nőkérdés...* i. m. 21–23.
2244 Uo. 23.
2245 Sporzon Pál: A nők kiképeztetése a háztartásban. *Mezőgazdasági Szemle*, 1892. november 486–489. A cikk részleteit idézi: Walleshausen Gyula: *A gazdaasszonyképzés múltja* I. i. m. 89–90.
2246 Uo. 89.

Az 1896-os II. Tanügyi Kongresszuson többek között Geőcze Sarolta foglalta össze nézeteit a háziasszonyi szerepekre felkészítés fontosságáról – összefüggésben a nők új feladataival. Így fogalmazott: „Kétségtelen, hogy a nő helyzete az utolsó emberöltő alatt nagyot változott. Míg anyáink idejében a nő teljesen családi körének élt, de viszont a családi körnek teljes oltalmát élvezte, még akkor is, ha saját tűzhelyet nem alapított: addig ma a nő nagyon gyakran kénytelen kilépni családja köréből és önerejéből küzdeni ki magának, sokszor hozzátartozóinak is, a megélhetést; ma a viszonyok oda fejlődtek, hogy a családi élet nem minden nőnek van biztosítva."[2247] Szerinte mindez amiatt állt elő, mert nehezebbé vált a családalapítás, a korábbinál gyakoribb a családi élet bomlása és (mindezek miatt) egyre nő a saját erejükre utalt nők száma, főként a középosztályon belül. Előadásában azt hangsúlyozta, hogy a nőnevelés fontos célja a szorgalmas, munkás életre, a takarékosságra nevelés, és a magyar művelt nőket különösen felelősnek tartotta amiatt, hogy nem nyújtanak mindebben megfelelő példát a szegényebb társadalmi rétegek nőtagjainak. Szerinte akkor lehet a nőnevelésben eredményt elérni, ha a nőkkel sikerül jobban megkedveltetni a kézimunkát. Tévedésnek tartotta ugyanakkor azt a felfogást, hogy a családot a férj köteles eltartani.[2248]

A kor divatos írónője, Tábori Róbertné Tutsek Anna (1865–1944) pár év múlva nem csupán a *Magyar Lányok* című lap hasábjain keresztül, hanem regényeiben, novelláiban is közvetítette a századforduló házias nőideáljának a képét. *A hegyek között*[2249] című, a címlapon közölt utalás szerint fiatal lányoknak írott könyve hősnője, Pallay Flóra az erkölcsös, tiszta szívű, takarékos, dolgos és vallásos nő mintaképe. Bár eredetileg polgári iskolát végzett, utána édesapja beadta az eperjesi tanítónő-képzőbe, ez után pedig saját döntése alapján még a kassai női gazdasági iskolát is elvégezte. A regény párbeszédeiből kibontakozik az írónő lánynevelésről, női hivatásról való – az általa szerkesztett lapból is minduntalan előtűnő – véleménye. Flóra édesapja például ezt mondta, amikor lánya hazavitte a tiszta jeles tanítónői oklevelet: „Édes leányom [...] látod, ez a kis darab papir adja meg neked az önbizalom, a függetlenség és az élettel szemben való bátorság érzését. Lehet, hogy nem lesz rá szükséged, adja Isten, hogy ne is legyen soha, de az a nagy hasznod mindig meglesz belőle, hogy amit tanultál, az a tied, fejlesztetted a magad tudását, tágítottad a látókörödet s értékesítheted mindezt a magad és a környezeted javára."[2250] Ebből a regényrészletből tükröződik az, a 20. század elejére jellemző gondolkodás, hogy korántsem csupán arról volt szó a leányok taníttatása esetében, hogy feltétlenül munkába álljanak vala-

2247 Geőcze Sarolta: A leányok erkölcstani nevelése az iskolában II. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1217.

2248 Geőcze Sarolta: Nyilvános női kézimunka-tanfolyamok. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1132.

2249 Tutsek Anna: *A hegyek között.* Budapest, Singer és Wolfner, é. n. (1920.)

2250 Uo. 7.

mely képesítés megszerzését követően, hanem a tudás mint cél, illetve a képzettség mint biztonság jelent meg a szülők és a lányok törekvéseiben. A regényben szerepel a korszak pedagógiai írásaiban és előadásaiban is gyakran szereplő gondolat: az otthon dicsőítése, az otthon „szentségének" kiemelése. „– Oh, milyen jó itthon! – volt Flóra első érzése... A verandán már meg volt terítve az asztal reggelihez, az udvar szép tisztára kiseperve, olyan kedves, olyan otthonos volt minden. – Oh, milyen jó élni! Oh, milyen jó itthon lenni! – ujjongott magában Flóra, s aztán besietett szobájába, hogy hamar átöltözzön s végigfusson kis birodalmán."[2251] Az olvasó láthatta még azt, hogy a „jó leány" ért a borogatásokhoz, a kertészkedéshez, a főzéshez, mindig tiszta, takaros – ez utóbbit még a könyv illusztrációi is erősítették: a lány fehér habos köténben, spanglis cipőben, csinos frizurával szedi még a káposztát is a kertben.

Az 1904–1914 között megjelent, majd 1948-ig több kiadást is megért *Cilike*-regényekben az írónő szintén fontos, identitásformáló női szerepmodelleket közvetített, mint ahogyan Mallász Rita is elemezte egyik tanulmányában.[2252] Jóllehet az akkori kor kamaszlányai által kedvelt regényfolyam hősnőjéről nem lehet pontosan tudni, hogy kicsoda, „időtöltései, szórakozásai (korcsolyázás, házibál, piknik, balatoni nyaralás, a Teréz néninél Somkúton eltöltött „háziasszonyképző" időszak) egyértelműen a középosztályba helyezik Cilikét".[2253] A fiatal lány több regényben is kifejezetten háziasnak tűnik, paradicsomot főz, fehér köténben tüsténkedik a konyhában. A *Cilike mátkasága* című könyvben (amit Mallász Rita elemzésében az „asszonyok traktátusának" nevez) az ifjú leánynak egy olyan könyvet ad kezébe az anyja, amelyik az asszonyi kötelességekre tanítja. Ebben többek között az alábbi sorok olvashatók a kor házias nőideáljáról: „A jó háziasszony becsvágyát leli abban, hogy hogy a háztartása mintaszerű legyen; vágyik arra, hogy megtartsa magának férje szeretetét és becsülését; meleg szívvel igyekszik azon, hogy minden lehető kellemetességet nyújtson neki otthon, tanácsadója, bizalmasa legyen; lelki kielégülést nyer gyermekeinek a nevelésében; szellemileg haladni igyekszik."[2254] Ugyancsak ebben a regényben található az alábbi, a házias lány eszményképét közvetítő leírás: „tanuljon meg a kislány sütni, főzni, háztartást vezetni, gazdasszonykodni, sőt talán még kenyeret dagasztani, mosni, vasalni is!"[2255]

Tutsek Annának egy másik, szintén fiatal lányok számára írott kisregénye, a *Nagymama naplója*[2256] teljesen hasonló nőideált közvetít. Bár a regény az

2251 Uo. 37.

2252 Mallász Rita: Cilike, a népnevelő. Női szerepmodellek és azok identitásformáló hatása Tutsek Anna *Cilike*-sorozatában. In: *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról.* Szerk.: Varga Virág – Zsávolya Zoltán. Budapest, Ráció Kiadó, 2009. 218–225.

2253 Uo. 220.

2254 Tutsek Anna: *Cilike mátkasága.* Budapest, Garabonciás Kiadó, 1990. 60–61.

2255 Uo. 5.

2256 Tutsek Anna: *Nagymama naplója.* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., é. n. (1932)

1930-as évek elején íródott, csupán kerettörténete idézi keletkezése időszakát. A mű fő váza a főszereplő nagymama korát, a 19. század végét eleveníti meg. Már az első oldalon megfogalmazta Tutsek azt az életérzést, amely valószínűleg nem csak a regényekben jellemezte a két korszak közötti különbségeket: A nagymama „egészen más életviszonyok közt, más környezetben, más nevelés hatása alatt, egy egészen más világban, amely a régihez nem hasonlitott semmiben – és Ilonkában mégis egyenként látta feltünedezni azokat a vonásokat, azokat a hajlamokat, amelyek az ő életét megrontották. Az ő idejében – mikor még nagymama fiatal volt – egészen más életet éltek a leányok. Otthon ültek, foglalkoztak a háztartással, gazdasszonykodtak, egy kicsit tanultak zongorázni, egy kicsit tanultak németül vagy franciául és – várták, amig férjhez mennek. Ma – önállóan jönnek-mennek, egyetemre járnak, tanulnak éppen ugy, mint a fiuk, hivatalban dolgoznak, a háztartással nem törődnek – és ma is éppen ugy várják, amig férjhez mennek, mint azelőtt. Mert hiába minden, a leánynak mégis csak az az igazi célja, hivatása."[2257] Az írónő tehát ebben a művében is a házasság, illetve a feleség- és anyaszerep mint a nő igazi hivatása mellett érvelt. A „nagymama" visszaemlékezéseiben arra mutatott rá, hogy a léha, a költekező, a divatot követő, a nem erkölcsös, nem szerény élet egy nő számára csak tragédiákat, fájdalmakat hozhat, és középpontba, követendő példaként az erkölcsös, családjának, háztartásának élő asszonyt állította. A regény valódi mondanivalója az, hogy a nőnek alázattal kell lennie a férje iránt, tudnia kell lemondani, tűrni és bocsánatot kérni. Nagyanyja naplóját elolvasva végül a modern unoka, Ilonka mondja ki azt a regény utolsó soraiban, hogy ez a magatartás vezet el „az egyetlen igazi boldogsághoz".[2258]

Tutsek Anna a házias nő alakjának propagálását nem csupán az általa szerkesztett lapban és regényeiben végezte el, hanem például olyan, a főzésre tanító szakácskönyv-sorozatot is szerkesztett,[2259] amelynek jelentős olvasótábora volt a 20. század elején, illetve önállóan is írt szakácskönyvet,[2260] amely az újabb években éppúgy reneszánszát élte, mint régi regényei közül több is.

Édesanyja személyében szintén a házias nő ideálját állította olvasói elé 1915-ben kiadott – már említett – művében Gyertyánffy István. Cecília asszony kertészkedő, háztartást vezető, kézimunka-iskolát működtető, ha kell, még saját süteményeit is árusító alakja a szerző szerint a „Magyar Theano".[2261]

2257 Uo. 5–6.

2258 Uo. 70.

2259 Bánffyhunyadi Hunyady Erzsébet: *A jó házi konyha. Így kell főzni!* füzetsorozat, szerkesztette, kiegészítésekkel ellátta: Tutsek Anna. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., évsz.n. (1920-as, 1940-es évek, folyamatosan)

2260 Tutsek Anna: *Katóka szakácskönyve.* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1913.

2261 Gyertyánffy: *Theano…* i. m. 89–157.

A házias nő idealizált alakjának kritikája

Az irodalmi művek és újságcikkek sokaságában közvetített efféle nőkép természetesen nem mindenki számára volt szimpatikus, követendő minta. Világszerte megszülettek azok az írások is, amelyek szerzői kigúnyolták, maradinak titulálták a „nő a ház angyala" felfogást, és a feminizmus későbbi, 20. századi képviselői is gyakran negatívnak ítélték ezt az eszményt. A fentebb már idézett Charlotte Perkins Gilman például 1891-ben írt egy esszét *The Extinct Angel* címmel, később, a 20. század közepén pedig Virginia Woolf szatirizálta a viktoriánus kor nőideálját egyik esszéjében.[2262]

August Bebel *A nő és a szocializmus* című művében hasonló módon gondolkodott, idilli helyett elkeserítőnek találta a polgári réteghez tartozó nők, háziasszonyok életét. Könyvében idézett például Gerhard v. Amyntor *Randglossen zum Buche des Lebens* (Széljegyzetek az élet könyvéhez) című munkájából, aki az alábbi, igen sötét képet festette a német nők életéről: „A háziasszony üdeségét és erejét nem azok a megrázó események ássák alá, amelyektől senki sem menekülhet – mint például a férj halála, egy szeretett gyermek erkölcsi romlása, egy súlyos betegség, egy régóta táplált remény szertefoszlása –, hanem a kicsiny, állandóan visszatérő, csontot és velőt emésztő napi gondok... Hány millió derék családanya főzi és súrolja el életkedvét, orcáinak pírját és nevető gödröcskéit a házi gondok szolgálatában, mígnem ráncos arcú, kiszáradt, megtört múmia lesz belőle. Az örökké új kérdés: »mit főzzünk ma?«, a söprés, a porolás, a portörlés örökké visszatérő szükségessége az a folyton hulló csöpp, amely a lelket és a testet lassan, de biztosan elrohasztja. A tűzhely mellett vonják meg a bevételek és kiadások szomorú mérlegét, s ott hangzanak el a legnyomasztóbb megállapítások az élelmiszerek folytonos drágulásáról és a szükséges pénz előteremtésének egyre növekvő nehézségeiről. Azon a lángoló oltáron, ahol a leveses fazék rotyog, áldozza fel a nő ifjúságát és elfogulatlanságát, szépségét és jókedvét. Vajon ki ismeri fel az öreg, csipás szemű, hajlott hátú szakácsnőben az egykor viruló, pajkos, szemérmesen kacér mirtuszkoszorús menyasszonyt? – Már a régiek szemében is szent volt a házi tűzhely, mellette állították fel Lareseiket és védőisteneiket – tartsuk hát mi is szentnek a tűzhelyt, amely mellett a kötelességtudó német háziasszony lassú áldozati halált hal a házi kényelem, a terített asztal, a család egészsége érdekében."[2263]

Magyarországon is több olyan írás született, amelyek ezt a szemléletmódot támasztották alá. Ilyen volt például Ignotus (eredeti nevén Veigelsberg Hugó,

2262 Woolf, Virginia: Professions for women. In: Uő: *Selected essays.* Oxford, Oxford University Press, 2008. 140–145. Egy erről szóló elemzést lásd: Blair, Emily: *Virginia Woolf and the Nineteenth-Century Domestic Novel.* Albany, State University of New York Press, 2007. 41–71.

2263 Bebel, August: *A nő és a szocializmus.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1976. 126. Ford.: Nyilas Vera.

1869–1949) egyik cikke, amely a *Hét* című lap hasábjain jelent meg 1907-ben, az *Emma asszony levelei* (még 1893-ban indult) sorozatban,[2264] és amelynek nagy sikere volt a századforduló környékén. „Emma" ezúttal Perkins könyvéhez[2265] fűzött kommentárt egyik „levelében", kifejtve nézeteit az asszonyi hivatásról. Jól ismerte fel az említett változásokat, azt, hogy a női szerepek átformálódóban vannak, és ez a folyamat folytatódni is fog. Ignotus szellemes és csípős stílusában – kapcsolódva Perkins asszony gondolataihoz – a következőket írta: „... lehet, hogy az emberiség fejlődése számára üdvösebb volna, ha a főzést, takarítást és gyereknevelést örökre a nők látnák el, viszont egyéb mesterségre sose eresztenék őket. Lehet – de az nem lehet, hogy ez az utópia eléressék, mert a nők mindjobban unni kezdik ezt a munkát, s nagyrészt az istennek sem akarják tovább ellátni. Ez már most is így van sok helyütt, s még ígyebben lesz majd még több helyütt, míg végre így lesz ez az egész világon, s az emberiségnek gondoskodnia kell majd módokról és intézményekről, hogy lássák el a tisztogatást, a főzést s a gyerektartást anélkül, hogy mindenesetre a nők legyenek a született és kényszerű főző, tisztogató és nevelő személyek."[2266]

Háztartási munkákra, gazdasszonyi teendőkre nevelés

A korszak családi nevelésében, leányiskoláiban, az iskolán kívüli női művelődés egyéb színterein (egyletek, női körök) kiemelt feladat volt tehát az anya és feleség szerepére való felkészítés/felkészülés mellett a női otthoni tevékenységek, a háztartási munkák megtanulása. Ez, a magyar leánynevelés történetében tulajdonképpen (kisebb-nagyobb megszakításokkal) szinte a 20. század végéig fellelhető[2267] – igaz, az idők során sok-sok változáson átesett – képzési szál mindig is hangsúlyozta a hagyományos női szerepekre való felkészülés fontosságát.

A 18–19. században nyomon kísérve az európai leányiskolák és a magánnevelés történetét, jól kitűnik, hogy a háztartási munkákra felkészítés hosszú időn keresztül többnyire a kézimunka-tanítást foglalta magába. A főzésre, észszerű gazdálkodásra, kertészkedésre és más munkákra felkészítő kurzusok inkább csak a 19. század második felében váltak fokozatosan a lányiskolai tananyag részévé, persze, sok kivételt is említhetünk, hazánkban Tessedik Sámuel vagy Nagyváthy János iskoláit.

2264 Ignotusnak erről a cikksorozatáról lásd például az alábbi elemzést: Balázs Imre József: Ismeri ön cuplingert? A nőszerep konstrukciója és szubvertálódása Ignotus Emma-leveleiben. In: *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról...* i. m. 112–123.

2265 Perkins Gilman i. m. Budapest, 1906.

2266 Ignotus i. m. 274–275.

2267 Lásd például: Kéri Katalin: Nőkép és lánynevelés az 1960-as évek Magyarországán – a tantervek tükrében. *Acta Paedagogica*, 2002/4. 14–21.

Az olyan tankönyvek, mint például a franciaországi kiadású *Leçons pratiques pour conduire un ménage et pour en tenir la comptabilité* (Gyakorlati leckék egy háztartás vezetéséhez és a könyveléshez), Amédée Chaillot (1803–1892) 1868-ban Párizsban megjelent műve[2268] ezt segítették. A 100 oldalas könyv valamennyi házi munka és női teendő elvégzéséhez ad tanácsokat, beleértve a főzést, a takarítást, a mosást, a vasalást, a bevásárlást, a ruházat rendben tartását, a fűtést, a háztartási könyv vezetését, a betegápolást, a költözködést, és még a gyermekek nevelését is.

Angliában – többek között – a nőnevelés kiemelkedő alakjának, a már említett Harriet Martineau-nak is megjelent 1849-ben egy háztartási ismeretek tanításához írott kézikönyve, a *Household Education* (Háztartási nevelés). Ez azonban nem a századközép szokásos szemléletű könyve volt, a szerző ugyanis azt fogalmazta meg benne, hogy a háztartási munkák elvégzésének menetét a család tagjainak meg kell beszélniük. Műve három évtized alatt kilenc kiadást ért meg Londonban.

A témáról hazánkban is számos forrás keletkezett. A gyakorlatias teendők tanítására buzdító 1777-es *Ratio educationis* ösztönzést adott az efféle neveléshez. Tessedik Sámuel szarvasi Gyakorlati Gazdasági szorgalmatossági iskolájában köztudottan a leányokat is felkészítették – bizonyos, a fiúkkal együtt tanult ismeretek elsajátítása mellett – számos, a háztartással és kertészkedéssel kapcsolatos munkára. Velük az evangelikus lelkész felesége és leánya foglalkozott, és tanultak szabni, varrni, kertet művelni, sőt, még az anyai teendőkre is előkészítették őket.[2269] Az ország más evangélikus iskoláiban is (például a Szepességben) fontos volt a mezőgazdasági munkákra nevelés, és ez a lánynevelésben is megjelent.[2270] Több korabeli szerző, például Perlaki Dávid (1754–1802), az egyik első hazai pedagógiai kézikönyv, *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás* című, 1791-ben megjelent munka szerzője is fontosnak tartotta a lányok munkára felkészítését, például azt, hogy tudjanak szőni, fonni.[2271]

A keszthelyi Georgicon is helyszíne volt a gazdatiszt-képzés mellett a gazdasszonyok nevelésének. Az intézet ihletője, a keszthelyi Festetics-birtok 18. század végi (1792–1797 között ott munkálkodó) jószágkormányzója, Nagyváthy János (1755–1819) a művelt és igen rátermett gazdasszonya, Festeticsné Sallér Judit (1765–1829) kérésére háziasszonyoknak szóló könyvet állított össze az észszerű gazdálkodásról és háztartásvezetésről.[2272] A csak a halála után, 1820-

2268 A mű digitális változatát lásd: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1082950.r=%22%C3%A9ducation+des+filles%22.langEN# (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

2269 Idézi: Walleshausen Miklós i. m. 91.

2270 Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői*... i. m. 33.

2271 Fehér Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek. *Könyv és Nevelés*, 2001. 3. évf., 1. sz. 113. http://epa.oszk.hu/01200/01245/00009/cikk12.html (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

2272 N. Nagyváthy János: *Magyar házi gazdaasszony*. Pest, Trattner J., 1820. (A mű második kiadása szintén Pesten jelent meg, 1830-ban, a Mezőgazdasági Kiadó pedig 1987-ben kiadta utánnyomásban.)

ban megjelent kötet népszerűségét jelzi, hogy 1830-ban újra kiadták. A benne összefoglalt teendők jól mutatják az akkori korszak magyar gazdaasszonyainak legfőbb kötelességeit: „kenyérsütés; len-, kender-, fonálszövés; a vászon kidolgozása; keményítőkészítés, szappanfőzés, gyertyamártás, ecetcsinálás, a fejőstehén gondozása, vajcsinálás, szeszfőzés, gyümölcs- és zöldségtartósítás, sertéshízlalás és feldolgozás, szárnyasállatok tenyésztése és tartása, száraztészta készítése, selyemhernyó tenyésztése és selyemgombolyítás, takarítás, ruhamosás, mosogatás, zöldség- és virágkertészet."[2273] S hogy mindez nem csupán egy maximalista összegzés, sokkal inkább egy valós tapasztalatokon alapuló felsorolás a női munkákról, jól mutatja, hogy a 19. század végén megjelent *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben* című könyv források alapján így emlékszik vissza Sallér Judit asszonyra és környezetére: „S míg a félmilliónyi jövedelemmel rendelkező gróf felesége, Sallér Judit, szappant főz, gyertyát márt, pörgeti a rokkát, fon és sző saját kezével, mint egy újkori Penelopeia: addig az úr tisztjeivel tanakodik, kik közűl méltó megemlíteni Nagyváthy Jánost, a tudóst, a ki bölcsész, természettudós, gazda, sőt még költő is egy személyben, és Biró Sámuelt, az uradalmi ügyvédet..."[2274]

Az 1797-ben megnyílt Georgikonban 1804-től tervezték azt, hogy gazdaszszonyokat is képeznek, hároméves időtartam alatt, és ez a képzés végül 1808-ban indult. Itt a német és magyar nyelven, a műveltséget megalapozó olyan tárgyakon kívül, mint például a számtan, a vallás- és erkölcstan vagy a földrajz és történelem, a növendékek számtalan, a házi és ház körüli munkák elvégzésére előkészítő ismeretet szerezhettek, a kötés-horgolás és varrás mesterségétől kezdve a sütés-főzés, a befőzés, a házi- és ruhaleltár készítése, mosás, vasalás és mángorlás gyakorlásáig.[2275]

Gyertyánffy István már említett művében 1915-ben arra emlékezett visszsza, hogy a 19. század közepén (1850 és 1864 között) édesanyja saját erdélyi lakásukban női kézimunka iskolát nyitott, ahol – tandíj ellenében – egyszerre 8–10 növendék tanult, 5 éves kortól 10–12 éves korig.[2276] A szerző leírása szerint: „Állott pedig ez a munkaoktatás az akkori szokás és műveltség igényeinek megfelelően: a legkönnyebb horgolási és harisnyakötési munkáktól elkezdve, – melyekre akkor a szülők kívánságára különösen nagy súly volt fektetendő – főleg az egyszerűbb fehérneműi- és ruhavarrásokon folytatva, fel egészen a különböző női díszmunkákig, hímzésekig stb., stb."[2277]

2273 Idézi: Walleshausen Miklós i. m. 92.

2274 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben.* IV. k., Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, Révai Testvérek, 1896. 308–310.

2275 Lásd erről részletesen: Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon 1797–1848.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 99–100. Idézi: Walleshausen Miklós i. m. 91–92.

2276 Gyertyánffy: *Theano…* i. m. 108–109.

2277 Uo. 109.

Az 1879-ben 4 évre megemelt képzési idejű tanítónőképzők tantervében először szerepelt a kézimunka és a háziipar tanítása. A női kézimunkák és módszerek 3 éves tárgy volt, heti 2–2 órában. Ennek tartalmát Fericsán Kálmán így foglalta össze könyvében[2278]:

I. évfolyam	II. évfolyam	III. évfolyam
Kötés	Hurkolás	Felső ruhák szabása-varrása
Horgolás	Fehérhímzés	Hímzőgép
Csomózás	Beszövés	Zsinórvarrás
Keretmunka	Foltozás	Kesztyű
Csipkekészítés	Fehérnemű szabás-varrás	Színes hímzés

A háziipar tantárgyon belül pedig mindegyik képzőben elsősorban az adott vidék jellegzetesen művelt tevékenységeire tanították a leányokat (könyvkötéstől a kosárfonásig). Zirzen Janka saját, VI. kerületi képzőjéről írt összegző munkájában az alábbiakat fogalmazta meg ezekkel, a csak a tanítónő-képezdékben oktatott tárgyakkal kapcsolatosan: „…az intézetből kikerült növendékek ne csak ügyes tanítónők legyenek, hanem mint jó honleányok, s különösen mint a házias női foglalkozásokban és női kézimunkákban jártas nők is kitűnjenek."[2279] (Diákjai kézimunkáiból és más alkotásaiból többször rendeztek kiállításokat, kiváló eredménnyel szerepeltek például az 1873-as bécsi világkiállításon, ahol érdemérmet kaptak.[2280]) Jellegzetes képződmény volt az 1870-es évektől kezdve Magyarországon az ipartanítónők képzése, amelynek több részletét fenti, a leány-középiskolákról szóló alfejezetünkben már bemutattuk.

A 19. század végén a II. Tanügyi Kongresszus előadói többször is érintették ezt a témát, gyakorlatilag teljesen egyetértve abban, hogy elemi és középszinten valamennyi iskolatípusban (még az érettségit adó, egyetemre felkészítő leánygimnáziumban is) legyen kötelező a leányok kézimunka-tanítása, illetve más háztartási munkákra (leginkább a főzésre), illetve az ésszerű háztartás-vezetésre, takarékoskodásra való tanítása. Még a leányiskolák kézimunka-tanítási óráinak szem- és gerincrongáló hatását kárhoztató Csapodi István is – bár újításokat ajánlott – leszögezte, hogy „A női kézi munka fontos része a leányok oktatásának, még a középiskolát végzendő leányaink sem lehetnek el nélküle. […] A magyar nő háziasszony és anya kíván lenni, s nálunk nem kivánatos csupa

2278 Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók…* i. m. 178.

2279 Zirzen Janka (összeáll.): *A budapesti VI. ker. állami Tanítónőképző-intézet és a vele kapcsolatos gyakorló-iskola (leánynevelő-intézet) múltja és jelene (1869–1885.)* Budapest, Franklin Társulat Könyvnyomdája, 1885. 62.

2280 Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók…* i. m. 96.

olyan asszony, a ki kúpszeletekről értekezik, mikor a gyerekek rongyos harisnyájukat mutatják a mamának."[2281]

Geőcze Sarolta a női kézimunka-tanfolyamokról tartott előadásában szintén hangsúlyozta a kézimunka-tanítás fontosságát, és azzal is érvelt, hogy a magyarországi nők zsebéből hihetetlenül magas összegek vándorolnak minden évben külföldre „hímzésért és piperemunkáért, ami a hazai közvagyonosodás ellen szolgál". Az országon belüli különbségeket is kiemelte: „A hétfalusi, a kalotaszegi, a hetényi, a nyitrai asszony a szőtteményéből, a hímzéséből pénzel, jórészt abból ruházkodik; háztartása szükségleteit mindenesetre abból látja el; míg ellenben az alföldi és a tiszaháti parasztasszony minden réklivarrásért fizet s még a gyermekének a fejkötőcskét se tudja meghorgolni; ma már harisnyát hord, de azt nem maga köti; a házivászon a használatból egyre kijebb szorul."[2282] Úgy vélte, hogy a nőipar-iskoláknak fel kell karolniuk egy-egy adott vidék kézimunka-hagyományait, és azokra kellene tanítani a leányokat. Azt is tudta persze, hogy mindez nem elegendő, így szükségesnek tartotta a megtermelt árucikkek hazai és külföldi eladásának megszervezését is. A nyilvános kézimunka-tanfolyamok szervezéséről (iskolák nyitásáról vagy vándortanfolyamok tartásáról) úgy gondolta, hogy állami és községi szervezésűek, fenntartásúak éppúgy lehetnek ezek, mint például különböző egyletek részéről történő szervezések (ő a Mária Dorothea Egylet fiókjait említette).

Wilhelm Franciska ugyanezen, a kézimunka-oktatást megvitató szakosztályon belül fejtette ki előadásában azt, hogy nem helyes, ha a lányiskolák fejlesztése szinte csak azt jelenti, hogy a nők elmebeli képességeit kívánják kibontakoztatni. Szerinte ugyanis fontos és jogos követelmény az is, hogy a kézügyesség fejlesztésére és a gyakorlati célú oktatásra is fordítsanak figyelmet. Kiemelte, hogy ez amiatt is kívánatos, mert „a női kézimunka úgy sem képezi a verseny tárgyát a férfiak keresetével szemben, tehát könnyebb tért hódítani számára."[2283] A kézimunka-tanítást Wilhelm azért is szorgalmazta, mert az fejleszti a jó ízlést, a szépérzéket. Ő elsősorban az elemi népiskolákból kimaradt lányok számára tartotta fontosnak a kézimunka-tanfolyamok szervezést, ahol nem csupán a varrás, foltozás, kötés és horgolás (ahogyan ő nevezte: „a családi élet körében szükséges kézimunka nemek") műveleteit, hanem a „mosást, vasalást, főzést kertészetet, gyümölcskezelést, gyümölcsbefőzést és szárítást, esetleg a zöldségnemek vagy szárított gyümölcsök értékesítésére, elküldésére alkalmas dobozok készítését (cartonage)" is tanítani kell, és kiemelte még a „lokális viszonyok" szerint fellelhető munkanemek, a hímzés, csipkeverés és szalmafo-

2281 *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 447.

2282 Geőcze Sarolta: *Nyilvános női kézimunka-tanfolyamok...* i. m. 1133.

2283 Wilhelm Franciska: Nyilvános női kézimunka-tanfolyamok. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1137.

nás elsajátítását.[2284] A szakosztály másik előadója, Tiborcz Ida a polgári iskolai kézimunka-tanítás mellett érvelt, példaként hozva a hasonló bécsi lányiskolák eredményeit.[2285] Guttenberg Pál egyrészt azt vetette fel, hogy – franciaországi példára – lehetőleg általánosan kötelezővé kell tenni a kézimunka-oktatást, mégpedig a helyi viszonyokhoz igazodva.[2286] Másrészt pedig az európai és hazai szlöjd-oktatásról beszélt, kimelve, hogy szükséges a tanítóság minél alaposabb tájékoztatása ezzel kapcsolatosan. Guttenberg indítványozta, hogy létesüljön a témáról szóló hazai szakfolyóirat.[2287]

Boros Rudolf az Iparoktatási szakosztály ülésén a kézi munka és a gépmunka összevetését végezte el, illetve a szakszerű rajzoktatás nőnevelést fejlesztő hatásairól beszélt. Közölt egy olyan, a rajztanításhoz és a kézimunkázáshoz illeszkedő könyveket ajánló bibliográfiát is, amelyben főként német, kisebbrészt angol és francia nyelvű munkák voltak.[2288] Horváth Ákos pedig ugyanott azt taglalta, hogy az átlagosan napi hat órát a munkaasztaloknál töltő, rajzzal és kézimunkával foglalkozó, még fejlődésben lévő lányok testi épségének árt mindez.[2289]

A kézimunkával és háztartási ismeretek tanulásával több, egyéb szempontokat fevonultató előadás is foglalkozott. Freund Vilma például a Nőnevelési szakosztály második ülésén tartott előadásában fejtette ki azt, hogy miként volna lehetséges az elemi iskolai hat osztályt követő leány-ismétlőiskolát megreformálni, falusi és városi diákok számra különböző irányú, gazdasági iskolává alakítani. Azt gondolta, hogy ezekben a gazdasági ismereteken túl a lányok „főleg varrásban, foltozásban és esetleg műhímzésben”[2290] nyerhetnének képzést. Ami a háztartási és gyermeknevelési ismeretek körét illeti, Freund Vilma a kézimunkaoktatás mellett javasolta továbbá a neveléstan, a gyermek- és betegápolás, a főzés, az élelmiszerek tápértékének ismerete, a fűtés és világítás, a mosás és vasalás stb. tárgyakat, illetve témákat, és gyakorlati foglalkozásként a háztartási, konyhai, mosás-vasalási és varrási csoportok létrehozását. Az előadáshoz fűzött

2284 Uo. 1139.

2285 Tiborcz Ida: *A polgári leányiskolai kézimunka-oktatás reformja…* i. m. 1144.

2286 Guttenberg Pál: Az általános kézimunka-oktatás a magyar nép életszükségletei szempontjából. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1146–1147.

2287 Guttenberg Pál: A slöjd Magyarországon és Európában. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1147–1148.

2288 Boros Rudolf: A szakszerű rajzoktatás befolyása a nőipar fejlődésére. A gépmunka mennyiben képes a kézi munka jóságát, szépségét pótolni és mennyiben jár idő és munka megtakarítással? Helyes-e, hogy a női kézi munkát általában gépmunka váltsa fel és a kéznek csupán a művészi munka és kivitel tartassék fenn? In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 9878–979.

2289 Horváth Ákos: Mennyiben árt a női kézimunka különösen a fejlődő női szervezetnek és mennyiben fogna a különböző fajta varró- és himzőgép e tekintetbe javulást előidézni. *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 980–985.

2290 Freund Vilma: A leányok gazdasági oktatása és az ismétlő iskolák. *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1227.

kiegészítéseiben Lázárné Kasztner Janka több dolog mellett azt javasolta, hogy a kézimunka-tanítás legyen az iskola környezetét jelentő tájegység hímzésmintáinak és technikáinak megismerése, ne pedig valami országosan egységes.[2291]

A komplex módon értelmezett „háztartástan" a valóságban szerves részét képezte még az újonnan szervezett Zöldfa utcai leánygimnázium tananyagának is a századfordulón, bár eltérően például Franciaországtól vagy egyes német területektől, a kézimunka-oktatás nem volt valamennyi hazai lányiskolában kötelező. Egy, az 1898-as *Uj Idők*ben megjelent cikk szerint: „Pár éve csak, hogy létesült a Zöldfa-utcai nőképzőben a Háztartási iskola. Egy évvel hamarább nyílt meg, mint a leánygimnázium. És ugyanabban az intézetben, a hol a kis leány-diákok a latin grammatikával vesződve, felsőbb kiképeztetést nyernek, ugyanott egyúttal megtanítják őket sütni, főzni is, kenyeret dagasztani, ruhát foltozni, férfi-inget vasalni – ami tudvalevőleg sokkal nehezebb tudomány, mint a latin igék hajtogatása.

Mikor az első emeleten leteszik az érettségit, akkor lemennek a földszintre, a konyhába. És úh, milyen jól esik annak a sok-sok tudománnyal megtömött kis fejecskének egy kicsi igazi, hamisítatlan konyhaillatot magába szívni. Lehet, hogy közbe elpárolog valami a sok tudományból, de az nem tesz semmit. Azért még mindig marad elég..."[2292]

Ebben az időszakban jelent meg Katonáné Thuránszky Irén háztartástani tankönyve, amely 1919-ig hat kiadást megért, nagyon népszerű munka volt.[2293] Ez a főzéshez és számos más munkához is sok tanácsot adott.

1904-ben a *Nemzeti Nőnevelés* arról számolt be, hogy az előző években Bárczy István tanügyi tanácsos Budapest II. kerületének több népiskolájában bevezette a háztartástan tanítását, kifejezetten azzal a célal, hogy az 1868-as törvényben előírt ismétlő iskolai oktatást a törvény ellenére is kerülő serdülő lányokat hasznos tanulmányokra fogják.[2294] Itt a kézimunkázás, fehérneműjavítás és foltozás, varrás mellett nap mint nap főztek is a lányok (a lap még egy heti minta-menüsort is közölt). Más városokban is sorra nyíltak hasonló tanfolyamok, és az ország állami felsőbb leányiskolái közül első ízben az egriben rendes tanítási óra lett az 1903–1904-es tanévtől a főzés.[2295] A cikk írója színes beszámolót készített az ott folyó főzési gyakorlatokról: „A gyakorlati oktatás akképpen történik, hogy a 9 tanulóból álló csoport körülbelül 12 személyre főz az e célra pompásan berendezett tágas konyhahelyiségben, melyhez egy kitünő éléskamra, pince és mosogató helyiség van csatolva. A főzés egy nagyobb és egy

2291 Lázárné Kasztner Janka hozzászólása és határozati javaslatai. Uo. 1232.

2292 T. A.: Ének a leányokról. A háztartási iskola növendékei. *Uj Idők*, 1898. május 22. IV/21. 453.

2293 Thuránszky Irén: *Háztartástan és gazdaságtan, polgári iskolák, felsőbb leányiskolák és tanítónőképzőintézetek számára.* Több fametszetű ábrával. Budapest, Eggenberger, 1892.

2294 Koncsek Lajos: A háztartási népiskolák. I–II. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. május XXV/V. 183–191. és 1904. június XXV/VI. 241–249.

2295 -o-: Az egri főzőtanfolyam. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. április XXV/IV. 163–168.

kisebb igen célszerűen berendezett takaréktűzhelynél történik. [...] A főzésben résztvevő leánykák mindegyik egyenruhát – piros köténytyt ujjakkal, és főkötőt – visel. [...] Otthonos, intimen bájos benyomást gyakorolnak a belépőre a főiskola összes helyiségei a bennök sürgő-forgó egyenruhás leánykákkal s a kedves képet nem zavarják meg a modern háztartáshoz szükséges falitáblák sem, melyeken trichineknek, cukoratkáknak s egyébb csúnya bogaraknak a szertelenül nagyított ábrái oktatják a fiatal szakácsnőket arra, hogy a főzésnek, ennek a rokonszenves vegyészeti tudománynak vannak ellenségei is."[2296]

A 20. század elején sem csökkent tehát a háztartási munkákra felkészítő tantárgyak, iskolán kívüli (egyesületek által szervezett) kézimunka- és főzőtanfolyamok száma. Mindezzel együtt járt a tájékoztató kiadványok, szakcikkek, tankönyvek számának gyarapodása is. A *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain például jól nyomon követhetők e sajtótermékek, hiszen gyakran készültek ezekről hosszabb-rövidebb ajánló cikkek. Saher Eleonora *A női kézimunka tanításmódszere* című, a Népnevelők Könyvtára sorozatban kiadott könyvéről például 1909-ben ezt írták: „Régen érzett hiány pótlására vállalkozott a szerző, mikor [...] vezérkönyvét megírta."[2297] Gyarapodtak a kézimunka-mintákat közlő publikációk[2298] és az elkészült darabokat bemutató kiállítások[2299] is, sőt, egyes esetekben még bolt is nyílott, ahol a növendékek munkáit árusították, mint például a csetneki csipke esetében.[2300] Ez utóbbiról egy nemzeti büszkeséggel átitatott cikkében Zadák Ilona azt írta, hogy „mikor évekkel ezelőtt az első leányt tanítgatták a csetneki csipke horgolására, valóban, nem is álmodták, hogy pár év mulva *fogalommá* lesz ez a szó: csetneki csipke, hogy egy rövid évtized mulva az óceánon túli országok is megrendelői lesznek s nem merték hinni, hogy az évszázadok óta készített, úgynevezett »ír«-csipke oly rövid idő alatt eltörpül a csetneki csipke magyaros rajza, változatos finom kivitele, művészi értéke mellett."[2301] Több elképzelés is született arról, hogy hogyan kell felkészíteni a gazdasági (háztartási)

2296 Uo. 167.

2297 Sacher Eleonora: A kézimunka-tanítás anyagának kiválasztása. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. április–május XXX/IV–V. 202.

2298 Lásd például: Poznan Jolán: Gobelinek és gobelin-utánzatok, fodorvászon. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. április XXIV/IV. 192–199.; Szerémi Alajos: Magyar stílusú rajzminták. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. május XXV/V. 214–21.; Hollós Károly: *Hímzésre való betű- és szegélyminták.* Budapest, Athenaeum, 1903.; *Keresztszemes hímzésminták.* Budapest, Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskola kiadása, 1911.; E. Gondos Emma: *Példatár az alsófokú leányiskolák kézimunka tanításhoz.* Budapest, 1911.; Szmik Antal: A magyar csipkehorgolás. *Nemzeti Nőnevelés* 1912. június 33/VI. 294–298.; Művészeti könyvek: Keresztszemes hímzésminták (könyvismertetés) *Művészet*, 1912/3.; Dirner Alice: A halasi csipkéről. *Nemzeti Nőnevelés*, 1914. április-május, 35/IV-V. 217–223. stb.

2299 Ezek szervezéséről lásd: Poznan Jolán: Kézimunka-kiállítások az iskolában. *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. június 31/VI. 284–288.

2300 Lásd erről: Szontagh Aranka: Egy háziipar fejlődéséről. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. január 31/I. 23–26. és Zadák Ilona: Csetneki munkák. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. június 32/VI. 264–265.

2301 Zadák Ilona i. m. 264–265.

iskolák pedagógusait tanítási feladataikra.[2302] Állandó vitatéma volt a kézimunka-tanfolyamok átalakításának, korszerűsítésének témája is.[2303]

Azt, hogy a háztartástan mennyire nem magyar sajátosság volt, jól mutatja a korabeli lapokban külföldi példákat bemutató számos cikk, illetve a tárgykörben tartott előadások. Kántor Lajos *A kapu* című családregény-vázlatába például egy olyan 1893-as adatot emelt be, amelyből kiderül, hogy Lázárné Kasztner Janka[2304] Kolozsváron *Nemzeti érdekek és a nőnevelés* címmel tartott felolvasásában is érintette ezt a témát, utalva rá, hogy Magyarországon is szükséges volna olyan háztartási iskolák felállítása, amilyenek Németországban és más külföldi országokban már régen működnek.[2305] 1904-ben a *Mädchenfortbildungsschulen* című, Berlinben tartott előadás alapján éppen ezekről, a németországi lányok háztartási iskoláiról, illetve ipari és kereskedelmi szakiskoláiról alkothattak képet a hazai olvasók.[2306] Az efféle képzés szükségességét a cikk írója az alábbi módon indokolta: „Ma már tisztában kell vele lennie mindenkinek, hogy a tudományos női pályák előre látható keserves kudarcai ellen csak más pályák megnyitásával lehet védekezni, még pedig a gyakorlati pályák szélesebb körű megnyitásával…"[2307] Közvetlenül ezt a cikket követte a bukaresti főző- és háztartási iskolákról szóló írás a lap hasábjain, amelyekkel a román kormány a szerző szerint – hasonlóan a magyarországi törekvésekhez – „a középosztálynak tékozlási hajlamait korlátozva, nemcsak takarékossági hajlamot, de egyúttal nemzeti érzését is fokozni óhajtja…"[2308]

Ugyanebben az időszakban az Országos Nőképző Egylet ülésén tartott hasonló szellemű előadást Lovassy Ferencné is, aki kiemelte, hogy Veres Pálné és mások nyomdokain járva hirdetni és segíteni kell a hazai lányok munkára nevelését, mert a túlzott kényelemszeretet az egész nemzetet romba dönti. Az egyszerűségre, az önmérsékletre is tanítani kell a lányokat a szerző szerint, és óvott a divat fényűzéseitől, illetve – főként – a külföldi divat majmolásától. Szerinte a lányokat arra kellene megtanítani, hogy hazai alapanyagokból, hazai minták, technikák segítségével, az itteni hagyományokhoz ragaszkodva állítsák elő mindazt, amire az öltözködéshez, szépítkezéshez és lakásdíszítéshez szükségük van. Ezzel sok célt lehetne egyszerre beteljesíteni: a lányok megszoknák a szorgalmas munkát, kenyérkereseti forráshoz jutnának; a családoknak kevesebbet kellene költeniük külföldi divatcikkekre; fejlődne a hazai háziipar és fennma-

2302 Lásd például Balajthy Ilona tervezetét: A gazdasági iskolák tanítónőinek képzése. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. február–március XXIV/II–III. 111–118.

2303 Lásd erről például: Berczelits Erzsébet: A kézimunka tanfolyamának átalakításáról. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903 június XXIV/VI. 299–303.

2304 Lázár Gyuláné Kasztner Janka a budapesti Erzsébet nőiskola igazgatónője volt.

2305 Kántor Lajos: A kapu. Regényvázlat I. *Forrás*, 2004. február http://www.forrasfolyoirat.hu/0402/kantor.html (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

2306 Relkovic Davorka: A nők gyakorlati képzése. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. június XXV/VI. 250–259.

2307 Uo. 253.

2308 Téglás Gábor: A bukaresti főző- és háztartási iskolák. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. június XXV/VI. 260.

radnának a kézműipar hagyományai. A cikkíró úgy vélte, az Országos Nőképző Egyletnek kellene felkarolnia ezt az ügyet,[2309] sőt cikke végén már odáig jutott gondolataiban, hogy egyes jótékonysági akcióknál (például szegény gyermekek étkeztetése) kormánybeavatkozást kívánt.

Áttételesen szintén a lányok háztartási munkákra, takarékos életvitelre és szorgalomra nevelését fejtette ki cikkében Schultz Imre, amikor a lányok számtantanításához adott tanácsokat. Úgy vélte – sok más kortársához hasonlóan –, hogy az ország fokozott elszegényedésének „a dologtalanság, a divat majmolása, az átkozott fényűzés, a takarékosság hiánya"[2310] az okai. Szerinte a jól megválasztott számtanpéldák olyanok, hogy megoldásuk megbeszélése lehetőséget ad a tanárnak arra, hogy „bizonyos nemzetgazdasági intelmeket" adjon a leányoknak, és ezzel, a matematika-tanítás praktikus irányba terelésével „megbecsülhetetlen szolgálatot tettünk nemzetünk vagyonosodási ügyének".[2311] A számtantanítás esetében javaslatokat tett arra, hogy mely dolgok jelentsék a számolási egységeket a szöveges példákban: „a tű, cérna, vászon, posztó, liszt, kenyér, zsír, tej, vaj, sajt, hús, hüvelyesek, zöldségfélék, ecet, bor, olaj, só, méz, cukor, rizs, kávé, asztali- és konyhaedények, keményítő, szóda, szappan, mosás, fa, szén, bútorok, fehérneműk, kézimunka, varrógép, cselédbér, baromfitenyésztés, konyhakert".[2312] (Mindemellett pedig – német és hazai példákat idézve – kívánatosnak tartotta az erkölcsnemesítő, vallásos tárgyú számtani feladványok, illetve a számtankönyvekben ilyen tárgyú „emlékmondatok" szerepeltetését is.) Néhány jellemző, a cikkíró elképzeléseit tükröző számtanpélda: 1. „Valamely háztartásban havonkint elfogy 19.25 kg. zsír. Meddig tart egy 115.64 kg.-nyi készlet? Mennyit kell még hozzá beszerezni, hogy a készlet egy évig tartson? *A szorgos gazdasszony házi szükségleteit a legalkalmasabb időben szerzi be.*" 2. Egy fényűző nő ruhát vett, melyhez a szövet és hozzávaló 48.25 korona volt. Varratásért 32 koronát fizetett. E ruhát a gyorsan változó divat miatt csupán 16-szor viselte. Mennyibe állt neki e ruhának egyszeri viselése? *Fontolgatva vásárolj!*" 3. Egy gazdag ember négy szegény család közt hetenkint egyformán szétosztat 56 fillért. Mennyi jut egyre hetenkint és mennyit osztat szét egész éven át a 4 család közt? *Jólelkű emberek szívesen segítenek a szűkölködőkön."*[2313]

1904-ben pedig a lap beszámolt az egri főzőiskola működéséről. A szerző kiemelte, hogy milyen fontos az iskolák szerepe a lányok háztartási munkákra nevelésében, főként amiatt, mert sok középosztálybeli család csak keveset tesz ennek érdekében.[2314] A házias leányok nevelése azért fontos a cikk szerint, mert

2309 Id. Lovassy Ferencné: Neveljük leányainkat egyszerűségre és munkára. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. 172.
2310 Schultz Imre: Leányiskolai számtanításunk. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. május XXIV/VII. 340.
2311 Uo. 340–341.
2312 Uo. 341.
2313 Uo. 344–345.
2314 Az egri főzőiskola. *Nemzeti Nőnevelés*, 1904. XXV/IV. 163.

így lesz valaki igazán jó feleség és anya, és így tudja felügyelni a cselédek munkáját, megakadályozni a pazarlást. Nem elegendő a kézimunka tanítása, hanem a főzésre is fel kell készíteni a lányiskolák növendékeit, hiszen ezen múlik a családtagok egészsége is. „Nem irigylésre méltó az a férfi, kinek felesége sajátkezüleg készített ételt hoz az asztalra?" – kérdi a szerző, és így folytatja: „Derék, munkás, a háztartásban jól kiképzett nőkre van azért szüksége intelligenciánknak!"[2315] A cikkben előforduló korabeli háziasszonyi feladat, a cselédek munkájának felügyelete a közép- és felsőbb társadalmi rétegek otthonaiban, különösen városon olyan feladat volt, amelyre nem csupán az egrihez hasonló iskolák, hanem még egyes „szakkönyvek" is próbálták felkészíteni a lányokat. Ezzel a céllal íródott például a kor neves ifjúsági írójának, Faylné Hentaller Mariskának *A háztartás kézikönyve* című, fentebb már idézett munkája.

A háztartási szakoktatás tárgyában 1908-ban Svájcban még nemzetközi konferenciát is rendeztek.[2316] A *Nemzeti Nőnevelés*ben közölt beszámoló készítője szerint a rendezvényen teljes egyetértés volt abban, hogy a háztartástan nagyon fontos, és abban is, hogy annak ismeretei nem szállhatnak csupán anyáról leányra, hanem intézményes ismeretátadásra is szükség van. Ezt például az alábbiakkal támasztották alá: „A háztartás tudomány, mely sok más tudományt ölel fel, beolvad a gyakorlati életbe, egész különleges jellegű, gyakorlati haszna messze kihat a családi körből."[2317] A cikkíró szerint számos ország kormányküldöttekkel is képviseltette magát a tanácskozáson. A háztartási ismeretek szakszerű oktatását a felszólalók szerint valamennyi társadalmi réteg nőtagjaira ki kell terjeszteni, hiszen „az alsóbb néposztály leánya látkörének kibővítése, hivatásának megértése által, férjének nemcsak feleségévé, de társává is válik. A művelt nő ellenben a háztartási nevelés által ismét feleség, nemcsak társ és fényűzési cikk lesz. Szóval, a nőt természetes munkakörébe visszahelyezve, azt vele megszerettetve, a nevelés által hatáskörét bővítve, képessé tesszük hivatásának teljesítésére és egyszersmind erősebbé jogainak védésére."[2318] A kongresszus egyik fő követelése a szaktanítónők képzése volt.

A *Nemzeti Nőnevelés* egyik, 1910-ben megjelent cikke a svéd és a magyar háziipart hasonlította össze Györgyi Kálmán korábbi, a *Magyar Iparművészet* című lapban a stockholmi ipari kiállítást bemutató tanulmánya alapján. Ebben Györgyi kifejtette, hogy a magyar háziipar semmivel nem áll a svéd mögött, sőt, ami például a csipkekészítés eredményeit illeti, a magyar kézimunka élen jár. Említett még számos hagyományos, erdélyi, matyó stb. kézimunka-technikát és mintát, a fafaragásokat, a fazekastermékeket, amelyek Magyarországon kimagasló-

2315 Uo. 164.

2316 Stegmüller Mária: A háztartási szakoktatás első nemzetközi kongresszusa. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. december XXX/X. 471–474.

2317 Uo. 472.

2318 Uo. 472.

an értékesek és a világon egyedülállóak. Leszögezte viszont, hogy kora háziipari munkáit tekintve a svédek előbbre vannak, mert a régi magyar népművészet lehanyatlott, a svédeké viszont virágzik.[2319] Elismeréssel szólt az angol Ruskin, a svéd Hazelius és mások (például a német vagy osztrák kormány és különböző egyesületek) erőfeszítéseiről, hogy a kézműipari hagyományokat az iparosodás, a gépesítés korszakában is megőrizzék, sőt, azokat a nemzetgazdaság erősítésére használják. Részletesebben is kiemelte a K. K. Anstalt für Frauenindustrie osztrák társaságot, amelynek 48 csipke- és hímzőtanfolyama és 50 tanműhelye alakult három év alatt, mintegy 25000 munkásnővel.[2320] Svédországban hasonló tevékenységet fejtett ki a Föreningen för Svensk Hemslöjd, amelytől egyenesen az amerikai kivándorlás megfékezését várták a régi háziipari tevékenységek újjáélesztésével, egészen Lappföldig. Magyarországon a cikk születésének idejében működött már az Országos Háziipari Szövetség, amely tanfolyamokat szervezett és országszerte fióktelepeket hozott létre, és 1909 tavaszán kiállítással is bemutatkozott. A cikkíró szerint igazi változást a kézimunka tanításában (és ennek nyomán a gazdasági életben) csak az hozhat, ha a művészi ízlést is fejlesztik a leányiskolák, ha gondosan képzett kézimunka-tanítónők kerülnek ezekbe az intézményekbe, és ha a kereskedelmi körök is kiállnak a magyar kézműves áruk mellett.[2321] Számos más, hazai helyszínen is rendeztek női kézimunka-kiállításokat, amelyek korabeli újságokban közölt bemutatásából gyakran megtudhatjuk azt is, hogy milyen alkotásaikkal szerepeltek ott a nők és leányaik. 1900-ban Nagykanizsán például hímzések, akvarellfestmények, faégetéssel készült bútorok, festett spanyolfal, szőnyegek, zsebkendők, festett porcelánok dicsérték a zalai nők keze munkáját és tehetségét.[2322]

A *Nemzeti Nőnevelés* az 1910-es években rendszeresen beszámolt más országok női háztartási iskoláiról is. 1913-ban például egy angliai kertészeti iskola[2323] és az orosz nők munkára nevelése[2324] volt cikktéma, utóbbit Szigethy Karolina egy német nyelvű cikk alapján írta. 1914-ben párizsi kézimunka-tanításról és -tanítóképzésről[2325] olvashattak könyvismertetést az érdeklődők.

1913-ban – egy korábbi, az angliai swanley-i háztartási iskoláról szóló cikkre reagálva – közölte a folyóirat Czidmes Irén levelét, aki arról számolt be, milyen kiválóan működik a kecskeméti gazdasági iskola, ahová csakis okleveles

2319 -a. –a.: A svéd és magyar háziipar. *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. február XXXI/II. 75.

2320 Uo. 75.

2321 Uo. 82.

2322 A női kézimunkakiállítás. *Zalai Közlöny*, 1900. december 15. XXXIX. évf. 50. sz. 3.

2323 Bezsila Lenke: Egy híres angol háztartási iskola. (Swanley: Horticultural College for Women). *Nemzeti Nőnevelés*, 1913. január 34./1.

2324 Szigethy Karolina: Az orosz női munka. *Nemzeti Nőnevelés*, 1913. január 34./1. 86–90.

2325 Orel Géza: *Műhelyi nevelés Páris iskoláiban. Kézimunkatanító- és tanítónő-képzés.* Budapest, Lampel, 1914.

tanítónőket vettek fel, akik aztán két évig jártak az intézménybe. Az iskola tantárgyairól az alábbi módon írt a levél: „Télen főzés, szabás, varrás és elméleti órák vannak, míg nyáron a varrás helyett kerti munkával kell foglalkozni. Az elméleti tárgyak a következők: Háztartástan, egészségtan, baromfitenyésztés, állattenyésztés és takarmányozástan, mezőgazdaságtan, sertéstenyésztés. Kertészettan, fa- és szőllőtenyésztés, méhészet. Tejgazdaság, számvitel és árúismeret. Ide tartozik még a kosárfonás is és mint a tejgazdaság kiegészítője, a rendszeres fejési gyakorlatok."[2326]

1913-ban a *Nemzeti Nőnevelés*ben Stegmüller Mária – az MDE budapesti női szakosztályában tartott előadása szöveges változatában – propagálta az akkori évben Gentben (a belga világkiállítás alkalmával) a háztartási szakoktatásról rendezett II. nemzetközi tanácskozást.[2327] Írása elején utalt arra, hogy a lányok háztartási nevelése egyre jobban teret hódít Magyarországon, jóllehet annak iskolai tanítása a nyugati országokénál jóval később indult. Érdekes példaként említette Japánt, ahol 1874-től indult a háztartási oktatás, „és Tokióban az egyetemen tanszéket is állítottak e tudománynak".[2328] A szerző szerint Magyarországnak is egyre több megmutatni valója van, hiszen sorra nyílnak a gazdasági, háztartási iskolák, és kiemelte, hogy az internátusok mellett is milyen kiváló, a gazdasági oktatásra alkalmas iskolák létesültek.

1911-ben Serényi Béla földművelésügyi miniszter – külföldi tapasztalataira támaszkodva – Magyarországon is elrendelte a vándor háztartási tanfolyamok szervezését, hogy a falusi fiatalok saját szülőhelyükön is megismerhessék a gazdálkodási ismereteket – anélkül, hogy a városi iskolákba kerülnének. A tanfolyamok 6 hetesek voltak, a tanítás pedig teljesen ingyenesen történt, és az iskola teljes, a minisztérium által vásárolt felszereléssel érkezett egy-egy községbe. 1913-ban már két tucatnyi vándortanfolyamról számolt be a lap, a tanfolyamokat vezető tanítónők hat garnitúra felszereléssel járták az országot, és jelentős létszámbővítésekre készültek. Abban az évben tervezték a korszerű gyümölcsfeldolgozás módszereinek a hasonló formában való terjesztését is.[2329]

A 20. század elején tehát Magyarországon csakúgy, mint külföldön kiemelten fontos nevelésügyi feladatnak tekintették alap- és középszinten is a lányok háztartási teendőkre történő felkészítését és a nők továbbképzését. Miként évezredeken át, úgy a legújabb kor elején is elsősorban az ő feladatuk volt a háztartás vezetése, és a vidéken élő nők számtalan, a gazdasszonykodással összefüggő munkát is elláttak.

2326 Czidmes Irén: Olvasói levél. *Nemzeti Nőnevelés*, 1913. február–március XXXIV/2–3. 76–77.

2327 A háztartási szakoktatás I. nemzetközi kongresszusa 1908-ban Friburgban volt, 800 résztvevővel.

2328 Stegmüller Mária: Háztartási oktatásunk és a genti kogresszus. *Nemzeti Nőnevelés*, 1913. február–március XXXIV/2–3. 74–75.

2329 Uo. 77–80.

FELKÉSZÍTÉS AZ ANYAI SZEREPRE

A téma hazai és nemzetközi szakirodalma

A nemzetközi kutatásokban az utóbbi évtizedekben számos olyan munka látott napvilágot, amelyek az anyai szerep különböző korokban és földrajzi területeken megragadható jellemzőivel, változásaival foglalkoznak. Ez a tématerület részét képezi a család- és gyermekkor-történeti vizsgálódásoknak, és önálló, gender szempontú történeti elemzések is születtek az anyaságról. Ezek közül az egyik legnagyobb hatású, magyar nyelven is kiadott mű Elisabeth Badinter *L'amour en plus* (Szeretet ráadásként) című, 1980-as könyve.[2330] A szerző nem kevesebbet állít, zömmel franciaországi forrásokra támaszkodva, mint azt, hogy az anyai szeretet nem ösztönös, hanem változó és feltételekhez kötött. Műve második részében azt fejti ki, hogy az anyai szerep és az anyaság megítélése szempontjából a forradalmi átalakulást a 18. század utolsó harmada hozta el. Akkoriban szaporodtak meg azok a kiadványok Európa-szerte, amelyek a nők fő kötelességeként emelték ki a gyermekszülést, a gyermekekről való gondoskodást, a szoptatást. Véleménye szerint ennek a (férfiak által irányított) társadalom szempontjából a népességnövekedés előmozdítása, így a gazdaság teljesítőképességének növelése volt a célja, míg a nők egyenlőségük valóra váltását és boldogságuk megteremtését remélték attól, ha „jó anyák" lesznek.[2331]

Badinterhez hasonló következtetésekre jutott a pszichológus Shari Thurer,[2332] aki a kőkorszaktól napjainkig terjedően, történeti források és pszichológiai módszerek felhasználásával elemezte az anyaság és a szoptatás históriájának „mítoszait". Nézetei szerint a klasszikus görög világ vagy a reneszánsz Itália korántsem jelentett „aranykort" a nők számára, és a forrásokat szemlélve arra jutott, hogy különböző korok férfiak által kreált ideáljai az anyák és gyermekeik szempontjá-

2330 Badinter, Elisabeth: *L'amour en plus.* Paris, Flammarion, 1980. Magyarul lásd: *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999. Artemisz Könyvek sorozat

2331 Uo. 120–121.

2332 Thurer, Shari L.: *Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother.* New York, Penguin Books, 1995.

ból gyakran ijesztő tartalmakat hordoztak. A „jó anyáról" szóló elképzeléseket ő időről időre folytonosan változó, egymást követő mítoszoknak tartja.

Az anyaság történetének feltárása más szerzők esetében is szorosan összekapcsolódik egyéb, a női viselkedésmódot befolyásoló tényezők feltárásának igényével. Gyakori például a külföldi szakirodalomban az anyaság és a leánynevelés történetének együttes vizsgálata,[2333] a nőideál, a feleség- vagy háziasszonyi szerep és az anyai feladatok összekapcsolódó jellemzőinek feltárása,[2334] a gyermekszülések és gyermekhalandóság, valamint a születésszabályozás adatait gyűjtő és feltáró elemzések jelenléte,[2335] illetve a téma feminista irányzatok történetével kapcsolatba hozott áttekintése.[2336] Az olyan, áttekintő igénnyel írott művek, mint Ann Allen legutóbbi munkája, a *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970. The Maternal Dilemma*[2337] című könyv folyamatában és összefüggéseiben mutatják be több ország anyasággal kapcsolatos eszményeinek és tényeinek az alakulását. (Allen leginkább Anglia, Franciaország, Németország és Hollandia adatait vizsgálta, külön figyelmet fordítva a törvénykezés, az állampolgári jogok alakulására éppúgy, mint például az anya-gyermek kapcsolat pszichológiai megközelítésére.) A francia tematikus nőtörténeti folyóirat, a *Clio* 2005-ben külön számot szentelt az anyaság történetének, benne különböző történeti korok és földrajzi helyszínek bemutatását nyújtva.[2338] Az anyaság olaszországi[2339] és németországi[2340] történetéről is olvashatunk elemzéseket. Az utóbbi években pedig több, az anyaság történetével foglalkozó tudományos tanácsko-

2333 Lásd például: Burstyn, Joan: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood.* London, Croom Helm, 1980.;

2334 Lásd például: Jenkins, William D.: Housewifery and Motherhood: The Question of Role Change in the Progressive Era. In: Kelley, Mary (ed.): *Woman's Being, Woman's Place: Female Identity and Vocation in American History.* Boston, G. K. Hall, 1979.; Cogan, Frances B.: *The All-American Girl: The Ideal of Real Womanhood.* Athens, University of Georgia Press, 1989.

2335 Lásd például: Banks, J. A. – Banks, Olive: *Feminism and Family Planning in Victorian England.* New York, Schokken Books, 1964.; McLaren, Angus: *Birth Control in Nineteenth Century England.* London, Croom Helm, 1978.; Soloway, Richard Allen: *Birth Control and the Population Question in England, 1877–1930.* Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982.; Lewis, Judith S.: *In the Family Way: Childbearing in the British Aristocracy, 1760–1860.* New Brunswick, NJ., Rutgers University Press. 1986.

2336 Lásd például: Antler, Joyce: Was She a Good Mother: Some Thoughts on a New Issue for Feminist Biography. In: Harris, Barbara – McNamara, Jo Ann (ed.): *Women and the Structure of Society: Selected Research from the Fifth Berkshire Conference on the History of Women*. Durham, Duke University Press, 1984.; Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Germany, 1800–1914.* New Brunswick, NJ., Rutgers University Press,1991. stb.

2337 Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970. The Maternal Dilemma.* Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005.

2338 Maternités. *Clio*, 2005/11. Sous la direction Thébaud, Françoise – Knibiehler, Yvonne. https://journals.openedition.org/clio/1427 (A letöltés ideje: 2018.07.15.)

2339 D'Amelia, M. (ed.): *Storia della maternità.* Roma – Bari, Laterza, 1991.

2340 Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Germany, 1800–1914.* Brunsvick, NJ., Rutgers University Press, New 1991.

zás is volt a világban, a spanyolországi Oviedóban például 2008-ban rendeztek nemzetközi konferenciát erről a témáról.[2341]

Magyarországon több olyan tanulmány is született az elmúlt években, amelyek a 18–19. századi hazai nőtörténet forrásait elemezve az anyaság históriáját is érintik. Például ez a témája egyrészt László Zsófia 18. századi életvezetési tanácsadó-könyveket elemző írásának.[2342] Samu Nagy Dániel pedig tanulmányában[2343] főként levelekre támaszkodva dolgozta fel az 1825-ben született König Róza anyaságának – sok tragédiával terhelt – élményeit.

Gazdasági-demográfiai változások az anya- és gyermekkultusz 18–19. századi kibontakozásának hátterében

Az ipari fejlődés és a kibontakozó kapitalizmus, illetve az azzal kapcsolatban álló népességnövekedés mint fő mozgatórugók ott álltak a 18–19. század fordulóján a gyermekek felé fordulás és az anyaság kultuszának kibontakozása hátterében. A korszak látványos népességszám-emelkedést hozott, amit számos európai országban a 18. század végétől mind pontosabbá és rendszeresebbé váló népesség-összeírások (népszámlálások) láthatóvá is tettek. A gazdaságtan és a demográfiai változások kutatói szerint nem egykönnyű eldönteni, hogy az ipari fejlődés és a piacgazdaság kiépülése vezetett a növekvő népességszámhoz, vagy ellenkezőleg: a piacgazdaság kialakulását éppen a növekvő népesség ellátásának igénye okozta, vagy mindkét jelenség egyszerre, egymással szoros kapcsolatban állva volt ok és eredmény is.[2344]

Az állam gazdagodását, a társadalom jólétét már a 17. században született merkantilista írásművek is kapcsolatba hozták a népesség növekedésével. Az angol Sir William Petty (1623–1687), John Locke (1632–1704), Sir William Temple (1628–1700), Charles Davenant (1636–1714) s a német Hermann Conring (1606–1681), Veit Ludvig von Seckendorff (1626–1692), Johann Joachim Becher (1625–1685) és más írók műveikben tudományosan próbálták igazolni „a

2341 *Maternidades: Discursos y prácticas.* XIV. Coloquio Internacional de AEIHM – I. Coloquio Internacional de Grupo Deméter, Oviedo, 2008. nov. 6–8. http://www.aeihm.org/colquios-seminarios/xiv-coloquio-internacional-de-aeihm-maternidades-discursos-y-pr%C3%A1cticas (A letöltés ideje: 2018.08.16.)

2342 László Zsófia: *„Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány..."* i. m. 227–245.

2343 Samu Nagy Dániel: König Róza, a feleség, a családanya és a dolgozó nő. In: *Évek és színek...* i. m. 41–49.

2344 A kérdés összefoglaló leírását lásd: Worster, Donald: A népesedés és kapitalizmus története. Az esszé digitális, magyarra fordított változatát lásd: https://ligetmuhely.com/liget/donald-worster-a-nepesedes-es-a-kapitalizmus-tortenete/ (A letöltés ideje: 2018.08.11.)

nagyszámú népesség állami, politikai és főleg gazdasági előnyeit."[2345] A fiziokrata szerzők többsége hasonlóan gondolkodott, ám a 18. században egyes szerzők már a túlnépesedés veszélyeire is intettek. A nápolyi Antonio Genovesi (1712–1769) *Lezioni di economia civile* című, 1769-ben megjelent könyvében, velencei kortársa, Giammaria Ortes (1713–1790) pedig 1790-ben kiadott, *Riflessioni sulla popolazione delle nazioni per rapporto all economia nazionale* című művében foglalkozott a népesedés kérdésével. Az utóbbi szerző kifejtette, hogy a népesség szaporodása ugyan fejlesztőleg hat a gazdaságra, ám csupán egy bizonyos pontig, és az semmiképp nem fokozható a végtelenségig, csak a föld eltartó képességének határáig.[2346] A kor jogi, politikai alapműveinek megalkotói, mint például a francia Montesquieu vagy az amerikai Franklin (1706–1790), a német Möser (1720–1794) sem nélkülözték műveikben a népesedéselméletek kifejtését.

Ebben az időben, 1776-ban jelent meg például a skót Adam Smith (1723–1790) nagy hatású közgazdasági műve, az *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzeti gazdagság természetéről és okairól) című munka,[2347] amely az első rendszerezett gazdaságtudományi összefoglalás, és a nyugati világ egyik legnagyobb hatású könyveként tartják számon a kutatók. Smith szerint a nemzetek gazdagodásának alapja a munka, a népszaporulat pedig a rendelkezésre álló élelmiszerek és munkaerő-szükséglet függvénye.

A 18–19. század a népességelméletek egész sorának megszületését hozta, amelyek közül talán a legnagyobb hatású Malthus koncepciója. Malthus (1766–1834) – olyannyira építve számos elődje népesedésről vallott nézeteire, hogy egyesek szerint nem is lehet önállónak tekinteni gondolati rendszerét – sok kortársával ellentétben úgy gondolkozott, hogy a népesség szaporodása egyenesen gátolja az emberiség (a nemzetek) gazdagodását és boldogságát.[2348] Ezzel kapcsolatos gondolatait 1798-ban megjelent (Tanulmány a népesedés törvényéről) című, óriási hatású művében fejtette ki. Szerinte az emberiség lélekszáma – ha nem akadályozza semmi – geometriai (exponenciális), míg a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége csupán aritmetikai haladvány mintájára szaporodik. Ez annyit tesz, hogy „Az emberiségnek tendenciája van az élelmiszerek mértékén túl való szaporodásra".[2349] Malthus elmélete (mely itt csupán érintőlegesen került említésre) egyik 20. század eleji hazai elemzője, Kovács

2345 Kovács Gábor: *A népesedés elmélete.* Debreczen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 1908. Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások IV. Sorozatszerkesztő: Mandelló Gyula. 12.

2346 Uo. 13.

2347 A mű korai magyarországi kiadása: Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól.* (Enyedi és Pólya fordítása) II. kiadás. Budapest, 1899.; Legújabb amerikai kiadása: Smith, Adam: *Wealth of Nations.* New York, Cosimo Inc, 2007.

2348 Malthus, Thomas Robert: *Tanulmány a népesedés törvényéről.* Budapest, 1902. Nemzetgazdasági írók tára.

2349 Idézi: Kovács Gábor: *A népesedés elmélete*... i. m. 23.

Gábor szerint „a rokon- és ellenszenvnek éppen olyan sokfajta megnyilvánulását keltette maga után előbb az angol, majd más népek politikusai körében, akik a szegényügyi törvényhozással foglalkoztak, mint amennyire vele egyező nézeteket és vele szembenálló fejtegetéseket hívott egymással csatára azok körében, akik a népesedés kérdését egyedül és tisztán a gazdaságtani elmélet szempontjából vizsgálták."[2350]

Franciaországban is szerzők egész sora foglalkozott a népesedés kérdésével, és némelyek – mint például az emberiség hajnalát a francia forradalomban meglátó[2351] Jules Michelet az 1854-ben megjelent *Les femmes de la Révolution* (A nők a forradalomban) művében – összekötötték a téma vizsgálatát az anyaság és a nők helyzetének tárgyalásával. Michelet szerint a népesség 18. század végi növekedése például egyértelműen összefüggésbe hozható Rousseau filozófiai gondolataival, aki az anyaság természetes megélésére tanított, illetve a szalonok hasonló szellemiségével.[2352] Michelet szerint a család lelke a nő, és a francia társadalom akkor újul meg, ha a társadalmi rétegek között „vegyes" házasságok jönnek létre, a fiatalemberek minél korábban és egészséges nőkkel házasodnak – akár a társadalmi helyzetüket tekintve alattuk álló nőket választva is feleségnek.

A téma kutatása szempontjából figyelemre méltók Michel Foucault-nak a szexualitás történetével kapcsolatosan írott művei. Ő a tudás és a hatalom stratégiáit vizsgálva arra jutott, hogy a női test, az anyaság minősítése, a női test hiszterizálása (melynek „legszembetűnőbb formája az Anya, negatív képével, az »ideges asszonnyal együtt«") hármas folyamat.[2353] Az általa leírtak a hazai írott források tartalmi elemzésével is alátámaszthatók: Magyarországon is egyértelműen végbement az a 18–19. században, hogy a női testet „szexualitással túltelített testként" írja le a korabeli források zöme, és az orvosi gyakorlatok területébe integrálják ezzel, hozzákapcsolva ezzel a nőt (a testét) a társadalomhoz, a családi térhez és a gyerekek életéhez.[2354] Ebben, a Foucault által alkotott keretben jobban érthető és pontosabban értelmezhető, hogy miért tartja a legtöbb újkori hazai szerző is (hasonlóan európai kortársaikhoz) a nő igazi életterének a magánszféra, az otthon tereit, és miért tartják a nő kiemelt feladatának és felelősségének a gyermekek gondozását és testi-erkölcsi nevelését.

2350 Uo. 29.

2351 Miskolczy Ambrus: Jules Michelet, a próféta és a tanár. *Aetas*, 1999. 1–2. sz. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00011/1h-14.html (A letöltés ideje: 2018.08.09.)

2352 Michelet, Jules: *Les femmes de la Révolution.* Paris, Adolph Delahays Éd., 1855. 11. Kutatásaim során a mű második kiadásának google.books-ban közzétett elektronikus (fotózott) változatát használtam.

2353 Foucault, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Szerk.: Babarczy Eszter. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1999. 103–104.

2354 Ennek részletes kifejtését Foucault-nál lásd: Uo. 104.

Hazai vélemények az anyai szerepről a 17–19. században

Az anyaságról sokféle forrás tudósít az újkori Magyarországon, kezdve a kora újkori előkelő hölgyek tollából való levelektől a 19–20. század fordulójának gazdag sajtóanyagáig. Feldolgozásaink során fontosnak tartjuk azt a szemléletet, amit Péter Katalin saját gyermekség- és nőtörténeti kutatásai alapján kiemelt az anyaság, az anyai érzés története vonatkozásában.[2355] Nevezetesen azt a véleményét, hogy nem tartható az, a történetírásban az 1980-as évekig széles körben elterjedt gondolat – amelyet ő az Európa-centrikus, evolucionista szemlélet következményének tart –, amely szerint a felvilágosodás kora előtt mások, kevéssé erősek voltak az anyai érzelmek.[2356] Saját, a 18. századi előtti korokkal kapcsolatos nő- és gyermekségtörténeti kutatásaink[2357] is azt erősítik meg, hogy különböző történeti korszakokban és földrajzi területeken, más és más társadalmi és kulturális környezetben is évezredek óta meghatározó és a forrásokban többé-kevésbé meg is ragadható, erős érzelmekről van szó az anya- (szülő-) gyermek kapcsolatban. Az azonban vitathatatlan, hogy az írott források korábban sosem látott számban éppen a 18. századtól kezdve születtek a várandósságról, a szülésről, magáról a női testről, az anyai feladatokról, a kisgyermekápolás és nevelés korszakban helyesnek tartott módszereiről, tartalmáról, és maga a gyermekszülés fontos értékké vált a felvilágosodás kori európai (nyugati) környezetben. (Lásd ennek az előző alfejezet végén kifejtett, foucaulti értelmezését!) Hazánkban több, ezzel a témával (is) foglalkozó munka valamely külföldi könyv átdolgozása volt, és jellemző az is, nem csupán orvosi, hanem irodalmi művek (például költemények) részletei vagy prédikációk is többször szóltak az anyai feladatok jelentőségéről.

Első hazai forrásaink közül kiemelkedik Pázmány Péter fentebb már említett, a keresztény lány helyes neveléséről írott prédikációja.[2358] Ebben kiemelte az anyák nagy felelősségét a gyereknevelést, a szoptatást illetően. Ez utóbbiról – hasonlóan az őelőtte élt ókori és középkori szerzők nagy részéhez[2359] – Pázmány sem egyszerűen csak azt gondolta, hogy a táplálás a funkciója, hanem meg volt győződve róla, hogy a tejjel az erkölcsök is átszivárognak az újszülöttbe.

2355 Lásd erről például: Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század.* Budapest, L'Harmattan, 2008. 16.; Péter Katalin: Jobbágygyermekekről a kora újkori Magyarországon. *Műhely*, 1995/5–6. 141–148.

2356 Vö.: Badinter és Thurer fentebb idézett műveivel.

2357 Lásd például az alábbi művek vonatkozó részeit: Kéri Katalin: *Holdarcú, karcsú ciprusok...* i. m.; Uő: *La mujer azteca...* i. m.; Uő. (szerk.): Anyaság című fejezet In: *Tollam szivárványba mártom...* i. m.; Uő: Gyermekkortörténet Spanyolországban. *Iskolakultúra*, 2004/10. 84–94. stb.

2358 Mint kell keresztyén leányt nevelni? In: *Pázmány Péter válogatott munkái...* i. m. 267–272.

2359 Lásd a témáról a máig egyik legátfogóbb művet: Fildes, Valerie: *Wet nursing: a history from antiquity to the present.* Oxford, Blackwell, 1988.

Szintén a témával kapcsolatos kora újkori forrásszövegek közül való Kolosi Török István fentebb már említett, 1630-ban Kolozsváron megjelent, a nőket dicsérő költeménye. Ebben az anyaságról az unitárius költő az alábbiakat írta a 9., *A procreatione prolis* című részben:

„53. Aszszonynak fövebb tiszti méhében fogadni,
Az fogadót magzatot hiven oltalmazni,
Ezértis szoktak többen hasonlókká lenni,
Az Annyokhoz, á kiknek méhekböl iöttek k i.

54. Innét esik gyakorta Anya ha goromba,
Fia vagy Leányais lészsz néki ostoba,
Ha penigh vagyon annak esze s-okossaga,
Részes lészen fiais ez szęp aiándékba.

55. Ellenbe ha az Atyák eszesek és böltsek,
Gyakortább ö gyermekek lesznek esztelenek,
Ha peniglen esznélkül azok szűkölködnek,
Tsak Anya legyen eszes bölts magzatok lesznek.

56. Azért szeretik inkább Anyák gyermekeket,
Mert tudgyák és ismerik mint saiát véreket,
Értik azokban lenni nékik töb részeket,
Hogy sem mint az Atyáknak, mert ök szülték őket.

57. Gyermekekis ez okon kedvelik Annyokat,
Legh nagyob indulattal hogy sem az Attyokat,
Az természet tanittya hogjr sok fáydalmokat,
Szenvettek ö érettek méhekben kínokat."[2360]

Több versszakon át dicsőítette Török István is az anyatejes táplálás jelentőségét.

Ugyancsak a 17. században, költeménye utolsó versszaka szerint 1689-ben íródott Felvinczy György már említett költeménye a jó gazdasszonyról. Ennek két szakasza, a 78. és 79. szól az anyák nevelési feladatairól, egyértelműen az ő kötelességükként megjelölve a gyermekek neveléséről való gondoskodást, főként a lányok esetében. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan a szerző azt írta, hogy folyamatosan felügyelni kell rájuk az édesanyáknak, és munkára kell nevelni őket,

2360 Kolosi Török István: *Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok...* i. m.

hogy sohase legyenek restek. A nevelésről általában pedig a költeményben ez, az intézményesült nevelés melletti meglepően elkötelezett kijelentés áll:

„Gyermeki ha vannak, Edgyikét is annak, Nem hadgya tudatlanúl:
Ha talál Ischolát, Nem szánnya a' Summát, Nem neveli parasztúl:
Nem tartya csak othon, Hanem vagy szeget von, vagy emberséget tanúl."[2361]

Orczy Lőrinc csaknem évszázaddal később, 1760-ban született, fentebb már szintén említett *A' magyar szépekhezz* című költeménye találó és kifejező leírását adja a „szorgos anyákkal" kapcsolatos korabeli hazai elképzeléseknek. Ebben a költő az alábbiakat írta:

„Dítsérem, szeretem én azon Szépeket,
Kik tudnak nevelni Isteni Képeket,
Világnak, Királynak adnak Tsemetéket,
'S ezeknek példásan tésznek jó letzkéket..."[2362]

Az anyasággal kapcsolatos egyik legfontosabb újkori forrás a hazai irodalomban Bessenyei György 1777-ben megjelent *Anyai oktatás* című könyve. A szerző ebben a műben többféle szempontból is leírta az anyai szerep jellemzőit és az édesanyák feladatait. Angol és francia olvasmányaitól elrugaszkodva (amelyekben apa, és nem anya szerepelt a levelek írójaként) a magyar szerző egy „anya" kezébe adta a tollat, akinek a levelei – áttételesen – mutatják, hogy mennyi gondot, feladatot jelent egy (leány)gyermek nevelése. Az írásmű számtalan olyan részletet tartalmaz, amelyek kiemelik az anya gyerekgondozásban, nevelésben betöltött szerepének fontosságát, tulajdonképpen azt, a korszakban gyakran hangoztatott véleményt, hogy szerepe, hatása fontosabb, nagyobb, mint az apáé. Hangsúlyozta, hogy a legjobb nevelést gyermekeinek azért tudja maga az édesanya megadni, mert ő áll azokhoz legközelebb, hiszen szíve alatt hordta őket. Az „anya" gondolatait „közvetítő" Bessenyei így írt: „Tudod, hogy a férjfiak csecsemő gyermekségektől fogva ifjúságoknak idejéig édesanyjoknak s dajkáiknak szerelmekhez s gondviselésekhez ragaszkodnak. A természet könyvének első betűit mi nyomjuk szívekre, melyeket onnan a legnagyobb viszontagságok is nehezen vagy soha többé ki nem törölhetnek. Így esett gyermekségek kezünkben, ifjúságokba szabadulnának ki járnunk alól..."[2363] Bessenyei a legfontosabb, leányokba is átültetendő erénynek a vallásosságot tartotta, ennek külön fejezetet is szentelt a műben (II. levél). Kifejtette, hogy a nőnek a legfontosabb feladata az, hogy ter-

2361 Felvinczy György: *A' jo gazda-aszszonynak dicsireti...* i. m. 122.
2362 Orczy Lőrinc: *A' magyar szépekhezz.* (részlet) 1760.
2363 Bessenyei: *Anyai oktatás* i. m. 29.

mészettől való hivatását, azzal járó kötelességeit beteljesítse, és ez lényegesebb, mint a magasabb műveltségre vagy különböző mesterségekre törekvés. Így fogalmazott: „Olyan mesterségeket kell tanulnod csak, melynek természet szerint való gyakorlása nemmesterségeket, hanem véled született anyai tulajdonságokat mutasson; és ha tapasztalod, hogy a tanult dolgokat származásodnak fundamentumában bé nem plántálhatod, hogy azok ott önként virágozván, gyümölcsöket hozzanak, mesterségre ne törekedj. Nincsen az emberi társaságban nevetségesebb magaviselet, mint (amilyent) az oly személyek mutatnak, kik természeti tulajdonságoknak minéműségéből ki akarván vetkezni, másba bujnak, melynek követésére elégséges erejek nincsen."[2364]

Bessenyei nem hallgatta el az anyává válással járó testi-lelki megpróbáltatásokat sem. A VIII. levélben ezt a gondolatsort címezte Klarissának: „Ah, mennyi fájdalmat, mennyi rettegéseket szenvedünk érettetek! Mennyi titkos nyögéseket kell szenvednünk, míg gyenge testeteket kebelünkbe hordozzuk, rettegvén szivünkbe születtetéseteknek kétséges napjától. Édes, keserves nap, micsoda hányattatásban nem hozatik veled egy szülő anya, ki törődött szívének felével örömét várja, felével pedig utolsó szerencsétlenségét rettegi."[2365]

1790 tavaszán Verseghy Ferenc, a magyar jakobinus mozgalom kiemelkedő alakja – a Claud François Xavier Millot (1726–1785) francia történész által írt történelemkönyv általa lefordított magyar kiadásának[2366] elején – jelezte, hogy Millot munkáját *A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a haza-gyermekek nevelőjéhez* címezi. Ebben többek között az alábbi gondolatokat vetette papírra az anyai hivatás fontosságáról: „Hazánk' leányai! Senkinek olly méltán e' könyvet nem ajánlhatom, mint Néktek, ha nemzetünknek nevelését a' Ti kezeitekben lenni meg-gondolom. [...] ... hogy-ha a' gyermek-nevelés ollyatén személyeknek kezeiben vagyon, a' kik a' tapasztaltt állapotokat mindenkor csak úgy tekéntik, a' mint őnékik azokat a' tudatlanságnak és a' babonának fajzati, az elő-ítéletek le-festik, nem pedig úgy, a' mint magokban vagynak: kitsoda nem láttya? Hogy a' rosz nevelés az igaz böltsességnek és így az állandó és valódi boldogúlásnak is nagy akadályokat tészen? A' helyett, hogy mostanában húsz egész esztendők alig elegendők arra, hogy azokból az elő ítéletekből ki-vaszkolódhassunk, mellyek a' mi dajkáinkról és nevelő mestereinkről reánk ragadtak: akkor ellenben, ha a' *jót* és az *igazat* édes anyáink' tejével bé-szophatnánk, leg-ottan, mihelyt férjfi-korunkra jutnánk, egyszersmind helyesen-gondolkodó *polgárok*-is és józan

2364 Bessenyei György i. m. 43.

2365 Uo. 73.

2366 *A világnak közönséges története.* Irta frantzia nyelven Abbás Millot Ur, a lugdunumi academiának tagja. Első kötet: A' régi nemzetek. Hely nélkül [Pest], 1790. (Millot 1772–1773-ban Leidenben megjelent eredeti könyveinek címe: *Éléments d'histoire générale. Histoire ancienne.* I–IV. *Éléments d'histoire générale. Histoire moderne.* I–V.)

indulatú *emberek* lehetnénk."[2367] Verseghy is úgy látta tehát, hogy a szoptatás és az anyai felügyelet mellett való nevelés kiemelten fontos, és ajánlásában a spártai anyákat hozta fel példának, utalva rá, hogy erős gyermekeket csak erős asszonyok nevelhetnek.

1791-ben kelt Komáromban Perlaki Dávid (1754–1802) evangélikus esperes könyve,[2368] amelynek gondolatait a szerző saját bevallása szerint külföldi könyvekből is merítette, mégpedig úgy, hogy az azokban talált szövegeket „szorosan se nem fordítottam, se mellette mindenekben meg nem maradtam".[2369] A könyvön érezhető Rosenmüller hatása, és a szerző maga említi elődei közül több neves pedagógiai gondolkodó alakját, akikre támaszkodott, például Locke, Rousseau, Fénelon, Rochow, Felbiger vagy Basedow nevét. Ez a mű, melyet Fehér Katalin „pedagógiaelméleti irodalmunk egyik korai, és igen becses darabjának"[2370] nevezett – több olyan tanácsot is tartalmaz, amelyeket a szerző az anyáknak címzett. Több kortársához hasonlóan Perlaki felhívta a figyelmet a szoptatás fontosságára, és a kicsi gyermekeknél a szeretetteljes, de következetes (anyai) nevelés jelentőségére.

A 18. század közepétől kezve mind több és több, gyermekváráshoz és szüléshez, a csecsemőgondozáshoz, szoptatáshoz és gyereknevelséhez tanácsokat adó, az anyai szerepre felkészítő és ahhoz segítséget nyújtó, főként *orvosi könyv* is született Magyarországon.[2371] Weszprémi István *A' kisded gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás* című, 1760-ban Kolozsváron megjelent munkája egyértelműen tükrözte Locke nevelési gondolatainak hatását, azt a gondolkodásmódot, hogy a test felszabadítása az ember egészséges személyiségfejlődése szempontjából fontos. A korabeli gondolkodásmód jellemzéséről Locke és Weszprémi írásai alapján Mester Béla az alábbi sommás megállapítást tette: „A testi szabadságra vonatkozó gyermekkori szabályokat a saját testre való reflektáltság felnőttkori regulái egészítik ki, egyszerre adva az egészség megőrzésére szolgáló testgyakorlati és dietetikai tanácsokat a magánéletben, és a társas viselkedéshez fogódzót adó higiénés és esztétikai regulákat. A jól kitapintható cél a szabad testben szabad szellemmel fölnövő, ezért testéhez reflektáltan viszonyuló, felvilágosult felnőtt; a célközönség a város

2367 Verseghy Ferenc: A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a haza-gyermekek nevelőjéhez. In: *A magyar jakobinus mozgalom iratai.* I. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 191.

2368 Perlaki Dávid: *A' gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás, mellyet a' szüléknek és gyermek tanítók' s nevelőknek kedvekért összve szedegetett...* Komárom, Weber Simon Péter Nyomdája, 1791.

2369 Perlaki i. m. I. 9.

2370 Fehér Katalin: *Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek...* i. m. (osz. n.)

2371 Ezekről részletesen lásd például: Friedrich Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2002. Libri Historiae Medicae 112–135. és 141–143.

értelmisége."[2372] Locke *A' gyermekek' neveléséről* című műve a korszakban magyar fordításban kétszer is kiadásra került, borosjenői Székely Ádám fordításában: 1771-ben és 1829-ben. Az előbbi Kolozsváron,[2373] a második Budán, Burián Pál kiadásában, *Az erköltsi nevelésről* címmel.

Kiss József fentebb idézett katekizmusa[2374] egész szövegén is végigvonul ez a téma, és a III. fejezetben külön is kifejtésre kerül a gyermekápolás és -nevelés. A szerző a pólyázástól a járástanításig minden lényeges kérdést érintett, hangsúlyozta a gyermek mint önálló lény fontosságát, a szülői odafigyelés, a tisztaság, a mozgásszabadság kiemelkedő szerepét. Fellépett a gyermekmunka, a gyermekbántalmazás ellen, és külön részeket szentelt az iskolába járás méltatásának, az iskolaépülettel szemben támasztott egészségügyi követelmények részletes kifejtésének.

1802-ben látott napvilágot Zsoldos János (1767–1832) Veszprém megyei főorvos nőgyógyászati könyve, az *Aszszony orvos*, amelyben a női betegségek leírása és gyógymódja ismertetése mellett hosszas részeket szentelt a várandósság, a szülés és a gyermekágyas időszak, illetve szoptatás témájának is. Művét olykor történeti és költői szépségű gondolatok is tarkítják, ezt láthatjuk abban az alfejezetben is, ahol az állapotos nőkkel szemben elvárt viselkedésről írt. Ebben sommásan megfogalmazta azt, hogy mit gondol magáról az anyaságról, amit kortársaihoz hasonlóan a nő mindennél fontosabb és felemelőbb hivatásának tartott. Többek között ezt írta: „Az a' szenvedés, mellyet az Aszszonyok az Embernem szaporodásáért türnek, az a' haszon, mellyet szenvedések által munkálódnak, az a' méhmagzat, melly az Embertársaságnak reménylett jövendöbeli Tagja, 's edgyik fenntartója fog lenni, kívánja, hogy a' jó aszszonyok mindenkor, a' terhesek pedig mindnyájan tekintetbe, betsbe, és kiméllésbe tartassanak. Tselekedték ezt eleitől fogva minden pallérozottabb Nemzettségek, és a' Terhesek eránt még közönséges Törvénnyeikben-is kiméllést, és tiszteletet mutattak."[2375] A szoptatásról másokhoz hasonlóan úgy gondolkodott, hogy az az édesanya feladata, és csak akkor szabad dajkára bízni, ha valami miatt nem tud szoptatni a nő. A dajkákról ő is úgy vélte, hogy megválasztásuk csak igen körültekintően történhet, mert testi és jellembeli tulajdonságaik átszivárognak a tejjel a gyermekbe, és ezt abból a tanításból vezette le, hogy az ember temperamentuma

2372 Mester Béla: Ideggyengeség és hipochondria. In: Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek…* i. m. 89.

2373 A kötet eredeti címlapján római számmal 1769 szerepel kiadási évként, ugyanakkor a nyomtatás esetében arab számokkal az 1771-es év. Székely Ádám a művet nem angol eredetiből, hanem Pierre Coste francia kiadásából fordította. Lásd erről: Németh S. Katalin: „Petrárchának ezen jeles szavai". Székely László Petrarca-fordításai. In: Jankovics József (főszerk.): *„Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára.* Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. 192.

2374 Kiss József: *Egészséget tárgyazó katechismus*… i. m. (osz. n.)

2375 Zsoldos János: *Aszszony orvos* i. m. 170.

az elfogyasztott ételektől függ. Sok elődjéhez és kortársához hasonlóan óvott a beteges és erkölcstelen szoptatóasszonyoktól, és többek között az alábbi példát hozta: „Hogy a' gyermekek dajkáik' nyavalyáit bé-szivhattyák arra példát a' mai Világba keresnem nem-is szükséges, minthogy kivált népesebb Városokban már 5. 's 6. esztendős gyermekek közt nem ritkaság frantzuból eredt nyavalyásokat, idő nap előtt bujálkodókat látni..."[2376] Pálfi Melinda egy tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a könyv ugyan a nők gyógyításáról, a női testről, a szülésről és a gyermekápolásról szólt, ám a szerző nem a nőknek címezte ismertetéseit, hanem más (férfi) orvosoknak. Ez a korszakban sajátos vonás, hiszen az orvosi-gyógyszerészeti képzés intézményesülésével párhuzamosan a (női) testről, gyógyításról való női tudás háttérbe szorult, másodrendűvé vált.[2377]

Ugyancsak 1802-ben Őry Fábián László átültetésében jelent meg Pozsonyban Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) könyve,[2378] *Az anyákhoz való jótanács a gyermek testi nevelésének nevezetesebb pontjairól* címmel. A fordító – ellentétben az imént említett Zsoldos-féle könyvvel – munkáját egy édesanyának, Nagyajtai Cserei Ilonának (idősebb Wesselényi Miklós feleségének) ajánlotta. Cserei Ilona más források szerint is kiemelten figyelt fia, ifjabb Wesselényi Miklós nevelésére, hiszen közismert, hogy 1809-ben, fia 13 éves korában egyik rokonától, Teleki Lászlótól is kért tanácsokat, aki el is küldte neki kisebb módosításokkal azt a kéziratban maradt munkáját, amit még 1796-ban írt a saját fiai nevelőjének *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében* címmel.[2379]

A reformkor hazai sajtójában is gyakran foglalkoztak a cikkírók azzal a kérdéssel, hogy milyen is a jó anya, melyek a legfontosabb feladatai gyermekei nevelése, ápolása vonatkozásában, és megfogalmazódott az a kérdés is, hogy hogyan lehet a leányokat anyává nevelni, azaz az anyasághoz tartozó feladatokra a lányokat már gyerekkoruktól kezdve felkészíteni. 1825-ben a debreceni református főiskolán tartott székfoglaló beszédében[2380] Zákány József (1785–1857) a nevelésről szólva azt mondta, hogy annak feladata elsőként az édesanyákra hárul, akik csak akkor nevelhetik jól gyermekeiket, ha műveltek, és nem csak „iminnen-amonnan összekapkodott nyelvbeli, muzsikai, asszonyi munkai ke-

2376 Uo. 401.

2377 Pálfi Melinda: Női tudásformák egy 18. századi férfi diskurzusban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, Miskolc, IV. évfolyam, I. szám, 2009.

2378 Eredetileg: *Hufeland, Christoph Wilhelm: Guter Rath an Mütter über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren. Berlin, 1799.*

2379 Lásd erről részletesen: Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Erdélyben a 18–19. század fordulóján. *Magyar Pedagógia*, 1993/3–4. 150.

2380 Zákány József: *Rövid beszéd*, melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába való beállíttatásakor tartott a helv. vallást tartók debreczeni nemes collegiuma oratoriumában Nov. 13. napján 1825. Debreczen, 1825. (A művet elemezte: Pukánszky Béla: Egy feledésbe merült magyar pedagógus – Zákány József (1785–1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére. *Pedagógiai Szemle*, 1984. 11. sz. 1099–1105.)

vés esméreteket" kapnak. Több kortársához hasonlóan a neveléstan professzora is kritikával illette a lánynevelést, és fontosnak vélte annak megreformálását. 1827-ben a *Felső Magyar Országi Minerva* egy hosszas cikkben idézte Herepei Károly református lelkész egy halotti beszédét, aki a női virtusokról szólva többek között részletesen kifejtette azt is, hogy milyen feladatai vannak egy feleségnek és édesanyának. A nő legfőbb erénye, ha férjhez megy, a hűség. Szerinte a nők általában azért hűségesebbek a férfiaknál, mert „nékiek a Férjfiakra több szükségek vagyon…"[2381] Kiemelte még az engedelmességet, habár ezzel némi ellentmondásban arra biztatta a nőket, hogy kiismerve férjük gyengéit és hibáit, tanuljanak meg uralkodni azok felett. A békesség-tűrést, a kedvességet és a nyájasságot is feleségi erényeknek tartotta, mint elengedhetetlen feltételeit a „házi élet örömeinek". A férfiaktól hasonlókat nem kívánt, sőt ilyen mondatokat szőtt beszédjébe: „A' Férjnek komor homlokán szabad ollykor-olykor ránczoknak is lenni. Az aszszonyét ez egészszen eldísztelenítené."[2382] Az anyai hivatást Herepei – sok kortársával együtt – a nő rendeltetésének tartotta. Enélkül szerinte a nő csak „eggy szép és czifra mobilia", és ez a legszebb hivatás a világon. A gyermekek ápolását és nevelését (ez utóbit különösen leánygyermekek esetében) a prédikátor egyértelműen anyai feladatként említette.[2383]

Staut József főhadnagy egy írásában nagyon hasonló gondolatokat fejezett ki, mikor úgy fogalmazott, hogy az anyák feladata kiemelkedő, hiszen messzebb terjed a hatása, mint általában gondolják, különösen leánygyermek tekintetében. Szerinte „mindennemű gondolkozás mód, minden esméret, minden oktatás végetlen gyökeret ver a leány' szívébe, mellyet az anya közöl véle, 's gyönyörü gyümölcsöket hozand."[2384] Figyelmeztetett azonban arra, hogy a fő az erényes életre nevelés, az arra való szoktatás, hogy a leány a neki kijelölt korlátok között maradjon, „mert semmi sincs nevetségesebb, mint azon aszszony-személy, ki olly rollét akar játszani, melly mind természettől, mind rendeltetésétől idegen."[2385] A korszakban – hasonlóan, mint a történelem során annyiszor, a 18. századtól pedig különösen gyakran – folyamatosan taglalták a lapok azt a kérdést is, hogy szabad-e, vagy milyen esetben a gyermekek táplálását dajkákra bízni. A *Felső Magyar Országi Minerva* egyik 1830-as száma például azt írta, hogy az a rossz szokás harapódzott el Magyarországon is, hogy egyre több nő fogad szoptatós dajkát a csecsemője mellé akkor is, ha ezt nem indokolja semmi, sokaknál ez a jó vagyoni helyzet kifejeződése, és már a „kalmárnék és mesterembernék" is dadát kívánnak. A szerző szerint ez nem helyes, hiszen „az anyák, midőn gyermekeik szoptatásánk terhe alól magokat könnyen felszabadítják, eggyik legszentebb s' ollyan kö-

2381 D. M.: Az Aszszonyi Virtusokról. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1827. Júniusz 1257.
2382 Uo. 1258.
2383 Uo. 1259.
2384 Staut Jó'sef: Egy két szó a' Nevelésről. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1830. Aprilisz II. k. 4. füzet 48.
2385 Uo. 48.

telességöket hágják által, mellyet a' Teremtő maga mélyen béoltott szívökbe".[2386] Csakúgy, mint sokan az ókori görög és római szerzők közül,[2387] a cikkíró is „több mint hihető"-nek tartotta azt, hogy a dajka jelleme is átszivárog a tejjel a gyermekbe, már csak ezért is elvetendő a dajkák alkalmazása. A jó anya tehát szerinte feltétlenül az a jellemes, odaadó asszony, aki a gyermekét maga szoptatja.

A *Fillértár* című újság egyik 1834-es cikke azt taglalta, hogy milyen nagy befolyással vannak az édesanyák fiaik jellemének alakulására. A cikkíró szerint nem csak az apák, de az anyák is sokat tehetnek azért, hogy gyermekük csendes, meggondolt, jámbor és jó erkölcsű ember legyen, sőt, fiúk esetében az anyai hatás még fontosabb. A szerző ezt így foglalta össze: „ (az anya) soha ne feledkezzék arról, mennyi jót eszközöl gyermekeiben, jelesen a' fiúkében, saját ájtatos életpályája, iparja, rendszeretete, csinossága 's takarékossága; mert a' fiú anyjához inkább szít mint apjához; amannak szelíd módja jobban hat sebes érzetire, 's fékezi vad szenvedélyit; tanácsa, vigasztalása, intése mély gyökeret ver szivében, 's nem felejti, mit javára mond 's teszen."[2388] Kiemelkedő példaként Mátyás király, Goethe és Klopstock esetét említette, akikre az édesanyjuk (utóbbira a nagyanyja) tett jelentős hatást nevelkedésük során. Ugyanez a lap egy későbbi számában azt írta, hogy az anyai hivatás a legnagyobb dolog a világon. „Az emberiségnek egyetlenegy tökély adatott 's ezzel csak a' nő bír, mert az a' tökély az anyai szeretet. Ez valódi szikrája az Istenségnek, mert minden haszonleséstől és önségtől ment. Hasonlít az anyai szeretet azon férjfihoz, ki tölgyet ültet; ő ennek árnyában alig ha fog nyugodni, de a' tölgy megnő 's diszesíteni fogja az Isten' földét..."[2389] Az anyai szerepet a szerző tehát az isteni teremtés részeként, legmagasztosabb feladatként láttatta, és az írás végén ezt nevezte a nő valódi rendeltetésének.

Ekkoriban írta *Nőjogtan* című, általam már említett művét a sárospataki Nyíri István. Ennek 22–25.§-a a szülők kötelességeiről szól. Ez, kora több más írásától eltérően, a gyermekek táplálását és felnevelését a szülőpár feladataként említi. Utalt rá, hogy ha csak „hideg okoskodás" alapján kellene dönteni, akkor az apák könnyen a nők kötelességei közé sorolnák a gyermek táplálását, márpedig az mindkét nembelieknek feladata. Természetesen elismerte, hogy az édesanya szülés után olyan szeretetet érez ösztöneiből fakadóan a csecsemő iránt, hogy arról gondoskodik, és ez akkor is megtörténik, ha dajkát fogad mellé,

2386 A' szoptatós dajkák ellen. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1830. Juniusz II. k. 6. füzet 220.

2387 Lásd erről részletesen: Fildes, Valerie: *Wet nursing*... i. m.; Lloyd deMause: Sending to a wet nurse as a delegate of the destructive grandmother. In: Uő: *The Emotional Life of Nations.* New York, Karnac Books, 2002. 320–326.; Fildes, Valerie: The Culture and Biology of Breastfeeding: An Historical Review of Western Europe. In: Stuart-Macadam, Patricia – Dettwyler, Katherine A. (eds.): *Breastfeeding. Biocultural Persectives.* New York, Aldine de Gruyter, 1995. 101–126.

2388 Az anyák' befolyása fiaik' gondolkozásmódjára. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. Március 8. 11.

2389 Gondolatok a' házas életről. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. November' 1. 279.

nem csupán ha ő maga szoptatja.[2390] A férj pedig szerinte már csak azért is gondoskodni fog a gyermekéről, mert az „szeretett nőjéhez tartozó", és mert látta, milyen szenvedéseken ment át az asszony, mire a kicsi megszületett. „És mivel az ember minden tárgyat érteni, azokra értelmét fordítani, 's velek úgy bánni igyekezik, mintha azokkal értelmét közölni akarná: következik, hogy a' szülék, magokhoz hasonló kisdedökkel természet szerint úgy fognak bánni, mint értelmesíthetővel. És így őket értelmességre nevelik."[2391] Kiemelte, hogy a szülőknek nem csak kötelességeik, de jogaik is vannak a gyermekekkel kapcsolatosan, és szerinte éppen ez is alátámasztja, hogy az apáknak is gondoskodniuk kell utódaikról, hiszen ha nem tennék, a velük kapcsolatos jogok is csak a feleségüket illetnék. Nőjogi szempontból igen korán fogalmazta meg azt, hogy a házasságkötés – mivel nem „állati indúlatok' kielégítése", hanem „emberi szerkezet" – olyan jogi lépés, amely nem teszi lehetővé azt, hogy egyik fél a másik jogaival visszaéljen. Igen korszerű módon fejtette ki azt, hogy a társadalomnak – ahhoz, hogy „népesedését fenntartsa" – törvényekkel kell garantálni a szülés segítését és magát a gyermeknevelést. Ez utóbbit úgy, hogy ki kell mondani „a' szüléi nevelés' kötelességét mind a' két szülékre nézve", és síkraszállt amellett is, hogy a törvényhozóknak kötelességük „a' szüléknek gyermekeiktől akármi szín alatt való megfosztásait teljes erővel megakadályoztatni".[2392]

Nyíri István értekezésének alapgondolata (vagyis mindkét szülő gyermeknevelési felelőssége) azonban szinte egyedülálló a korszak hazai irodalmában. Mint a korábbi évszázadokban, a reformkor legtöbb kútfőjében is az szerepelt, hogy a gyermek táplálása és nevelése (legalábbis kisebb korában) az anyák dolga.

Herepei Gergely református lelkész egy halotti beszédében – kiemelve az édesanyák óriási társadalomformáló szerepét – 1836-ban azt fogalmazta meg, hogy „az anya a serdülő emberiségnek hazája, oskolája, világa s mindene", és síkra szállt az anyák műveltsége, jellemnevelő feladatai mellett éppúgy, mint az anyatejes gyermektáplálás mellett. Kifejtette azt is, hogy mindennek érdekében másfajta leánynevelésre, nőnevelő intézetek felállítására van szükség, mert ez a családoknak és az egész hazának is érdeke.[2393] Schoepf Merei Ágoston (1805–1858) is hasonlóan vélekedett egy 1844-es röpiratában, és gyermekorvosi tapasztalataiból (sok beteg kisgyerek szomorú példájából) merítve szorgalmazta a leendő anyák testi nevelését. Ő is kifejtette, hogy ha az anya egészséges, akkor a kisdedek legjobb tápláléka az anyatej.[2394]

2390 Nyíri István: *Nőjogtan...* i. m. 121.

2391 Uo. 122.

2392 Uo. 123.

2393 Idézi: Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!"...* i. m. 31.

2394 Schoepf Auguszt: *Néhány szó ártalmasan megalapult ártalmas gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz.* Pest, Landerer és Heckenast, 1844. Idézi: Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!"...* i. m. 79. (A mű Schoepf négyoldalas ajánlásával együtt megtalálható volt Széchenyi István könyvtá-

A reformkori Magyarországon számos olyan egyházi prédikáció is megjelent nyomtatásban, amelyek az édesanyák feladatairól szóltak. (A közvélemény befolyásolásával, a szélesebb néprétegek felvilágosításával, szószékről történő erkölcsi nevelésével kapcsolatosan természetesen a csupán elhangzott, és tartalmukban, szövegüket illetően ma már nem, legfeljebb csak nyomokban rekonstruálható szentbeszédeket is meg kell említeni, mint a korabeli nevelés- és művelődéstörténet nagy fontosságú elemeit.) A prédikációs gyűjtemények között több, külföldi művekből lefordított olyan kötetegyüttes is említhető, mint a Surjánszky Antal szerkesztésében 1843–1845 között négy kötetben megjelent *Kalászat a' legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből*[2395] című munka. Ebben a válogatásban is – hasonlóan sok korábbi és későbbi hitszónoklathoz – a nők, az anyák számára legfőbb ideálként állított nő a Szűzanya volt. Egy szerző például így írt Mária követéséről: „Vajha az asszonyi nemben mindig több és több tanítványt nyerhetne!"[2396] A gondos asszony, a jó anya, az erkölcsös nő vonatkozásában a beszédekben gyakran idézték Pál apostol leveleit (különösen az efezusbeliekhez írt gondolatait), és minduntalan leszögezték, hogy a férfi és a női szerepek között jelentős, „természettől való" különbségek vannak. Egy esküvői szertartásra ajánlott korabeli prédikációban például ez állt: „Önt különösen, mint családatyát illeti az uraság, melly nem ismer szigoruságot, melly nem terhel. Önre mint nőre nézve tetsző maga átadása, férje' szeretteli uraságának engedékeny alávetése".[2397]

A művünkben már többször említett, külföld-majmoló, pazarló és lusta nőkről írott Nagy Ignác-féle 1843-as cikk, *Az arszlánnő* is érintette az anyaság, a szoptatás és a dajkaság kérdését. Ő „társasági viszonyaink egyik legmélyebb sebének" nevezte azt a szokást, hogy az anyák dajkához adják gyermekeiket, ugyanakkor rámutatott azokra a társadalmi problémákra is, amelyeknek következménye például az, hogy sok leányfejjel szült nő nem tud önállóan gondoskodni a gyerekéről.[2398]

Az anyai hivatás magasztalása és a gyermeknevelési feladatok taglalása a szabadságharc utáni időszakban sem hiányzott az újságok hasábjairól, a beszédekből és röpiratokból, és alapvetően a szemlélet sem változott, csak a hangnem. Vagyis: a gyermekek ápolását, nevelését (ez utóbbit a lányok esetében kiemelten is) a szerzők többsége az édesanyák feladatának tartotta, és mindezt még emelkedettebb, még hazafiasabb módon tárgyalták, mint 1848

rában, aki a neves orvos nagy tisztelője volt. Lásd erről: Radó István: Gróf Széchenyi István könyvtárának töredéke Sopron sz. kir. város közkönyvtárában. *Magyar Könyvszemle*, 1938. április–június, LXII. Harmadik folyam 2. füzet, 120.)

2395 Surjánszky Antal (szerk.): *Kalászat a' legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből...* i. m.

2396 *Gyümölcsöző boldogságos Szűz Mária' ünnepére.* In: Surjánszky i. m. IV. k. 73.

2397 *Esketési beszéd Művelt jegyesekhez.* In: Surjánszky i. m. III. k. 250.

2398 *Uracsok, arszlánnők...* i. m. 114–115.

előtt. A reformkorhoz hasonlóan, még annál is inkább a rezignált korszakban többen a magyar anyákat tartották képesnek arra, hogy megmentik és felemelik a nemzetet. A *Családi Lapok* című újság 1852-es indulásától kezdve fontosnak tartotta, hogy az anyai hivatásról, az anyák nevelési feladatairól szóljon. Szabó Imre (1814–1881) *Anyai emlék* címmel közölte akkor készülő, *A falu őrangyala* című regényének[2399] egy hosszabb részletét. Szabó Imre (aki élete későbbi időszakában püspök és akadémiai tag is lett[2400]), a *Katholikus Néplap* alapító szerkesztőjeként, a *Religio és Nevelés* cikkírójaként csakúgy, mint különböző népies elbeszélések, színdarabok szerzőjeként elsősorban a falusi népesség erkölcsi nevelését tűzte ki célul.[2401] Ebben, a lapban közölt regényrészletben azt fogalmazta meg, hogy a nő rendeltetése a szeretet és az anyaság. Szerinte az édesanya gyermekei iránt érzett szeretete messze túlszárnyalja az apáét, és éppen ez a túláradó szeretet teszi a nőt sok tekintetben a férfi fölé. Az anyák lánynevelési feladatairól ezzel teljes összhangban azt írta, hogy azokat az anyai és háziasszonyi feladatokra kell felkészíteni, tudományokat tanító oktatásukat, zenére, táncra és idegen nyelvekre való felkészítésüket nem tartotta kívánatosnak a katolikus szerző, főként az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó lányok esetében. „Szegény sorsban született leánynak orsó, tü, főzőkanál illik kezébe. Bár a birtokosabb családok leányainál is erre volna a fő gond. Mindig sajnos félszegség az, ha a leányokat erővel tudósokká, énekben, tánczban, zongorában müvésznőkké akarják nevelni. A nőt nővé, a család anyjává, középpontjává kell nevelni. Szép a müvészet. A zene, az ének nemesiti a szivet, a tisztes táncz egészségére válik a testnek. Mindezt tudni jó, módjával gyakorolni szép és hasznos. De mégis, nem malasztja, mint lenni kellene, hanem átka a háznak az ollyan nő, ki egyebet nem tud, mint nehány órai piperkőzés után a zongorához ülni; ki csak a tánczteremben érzi otthonosnak magát; a háztartás teendőivel pedig nem törődik, azt sem nem szereti, sem nem érti. Az illyen nő minden lehet, de a családi boldogság angyala nem lehet soha!”[2402]

Egy későbbi cikkben ugyancsak 1852-ben azt emelte ki a szerző, R. J., hogy a romlott világ, a „fölvilágosodás, testvériség, humanismus és egyéb, szebbnél szebb czimek alatt” magát a szívekbe csempésző „korszellem” mind jobban kiirtja a hitet, meggyengíti a kereszténységet, éppen ezért óriási szerepe van a keresztény édesanyáknak, hogy gyermekeiket vallásos szellemben, a régi érté-

2399 Szabó Imre: *A falu őrangyala.* Eger, 1862.

2400 Arcképes életrajzát, papi munkásságának, írói pályájának összefoglalást lásd: a-ch.: A szombathelyi püspökség százados ünnepe. *Vasárnapi Ujság*, 1877. augusztus 19. XXIV. évf. 33. sz. 513–515.

2401 Művei, például ez a regény megtalálhatók voltak a 19. század végi népkönyvtárakban, miként például Papp Ivánné is írta az Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez 1890–1914. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Budapest, OSZK, 1958. 289.

2402 Szabó Imre: Anyai emlék. *Családi Lapok*, I. évfolyam II. félév 4. szám 1852. augusztus 31. 189–190.

kek tiszteletére neveljék.[2403] Madame Campan és Joseph De Maistre filozófus gondolatait idézte, akik Franciaország felemelését az anyáktól várták. A cikkíró az anyák szerepét és hivatását teljesen az apáké és a nevelőké elé állította. A vallásos életvitelre, a szeretetre, az erkölcsösségre szoktatás az első évek családi nevelésén múlik. Az anyák nevelési feladatait a cikkíró azonban nem csupán pozitív tartalommal megtöltve sorolta (ti.: a gyermekek „jó illatú virágok Isten kertjében", akiket „az anyai gondosság ápol", az anyai „jámborság öntözget"; hanem azt is kiemelte, hogy amit az anya elmulasztott a gyermeknevelésben, azt csak ritkán lehet helyrehozni, az "anya okozta csorbákat aligha kiköszörülik".[2404] A század több szerzőjéhez hasonlóan tehát ez a cikkíró is az anyákat tette elsősorban felelőssé a nevelésért, sőt, végső soron a teljes nemzeti haladásért és az emberiség boldogulásáért, jövendőjéért. Summázatként így fogalmazott: „Gyermekeink mindazon erényekkel, tudományokkal és egyéb jó tulajdonságokkal tündöklendnek, mellyeket tőlünk öröklöttek; de mindazon hibákat, bünöket és szenvedélyeket is megőrzendik, mellyeket bennök kijavítani, vagy fékezni annak idején elmulasztottunk. Szóval: az államnak jövendő polgárai erényesek leendnek, vagy kicsapongók; a hazát boldoggá teendik vagy megdöntendik: a mint őket gyermekkorukban jól vagy rosszul neveltük."[2405]

Ugyanez a lap 1853-ban cikksorozatot közölt *Nőnevelési levelek (Anyák számára)* címmel. Ennek már első részében szerepelt az a gondolat, hogy a lányok esetében az édesanyát még a legbölcsebb atya sem pótolhatja, és a szerző („Julia") kiemelte a rendezett, keresztényi családi élet fontosságát, ezt nagyobb nevelő erőnek tartotta, mint bármilyen iskola vagy egyéb társadalmi intézmény szerepét. A cikkíró szerint az anya és gyermek kapcsolata a világ legerősebb köteléke, „nincs hasonló érzelem, és egyedül ez kiséri az embert egész a sirig".[2406] Szerencsétlennek, kereszténytelennek és „természetlennek" nevezte a szerző azokat az anyákat, akik nem szoptatják a gyermeküket, és „idegen bérenczekre bizván kifejlésöket, neveltetésöket, kormányzásukat, csak különös kegyből, tán minden két-három hétben egyszer meglátogatván őket..."[2407] élnek. Következő levelében Julia Unger dietétikai művére hivatkozott, és idézte Tertulliánust is az anyai feladatokkal kapcsolatosan.[2408]

Ugyanebben az évben a lap Klezsó József (1820–1860) szerkesztő anyáknak szánt tanácsait is közölte, aki a valláserkölcsi nevelés tekintetében kiemelte az

2403 R. J.: A nőnem befolyása az emberi társaság polgáriasodására. *Családi Lapok*, I. évfolyam II. félév 7. szám 1852. Oct. 15. 297–298.

2404 R. J.: *A nőnem befolyása az emberi társaság polgáriasodására...* i. m. 300.

2405 Uo. 303.

2406 „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára) I. *Családi Lapok*, 1853. April. 15. Második évfolyam, I. félév 7. szám 311.

2407 Uo. 311.

2408 Uo. 313–316.

anyák szerepét, akik nélkül az egész keresztény világ elvadul, és akik arra hivatottak, hogy a „szív neveléséről" gondoskodjanak. Szerinte rossz nevelési irány az, hogy az anyák gyermekeiket csak „tudományokra" tanítják, ha erkölcseik kimunkálására nem figyelnek oda. Idézte Maréchal asszony művének főbb gondolatait, így összegezve azok lényegét: „Ha igaz, hogy a társadalom veszedelemben van, ugy azt a bölcsészek és moralisták nem mentendik meg; ellenben az anyák akarata több mint elégséges arra, hogy azt másodszor is az övényből kiragadják. [...] A jövendő nem az ujitók szép rendszereiben, hanem a nőben fekszik, melly gyermekét térdin tartja, s neki az első tanításokat adja. Forduljunk e nőkhöz és téritsük meg őket; hóditsuk meg zászlainkhoz – másként semmi remény nem lehetséges."[2409] Soraiból kitűnik, hogy az anyák szerepét Klezsó nagyon felmagasztalta, és hatékony nevelői működésüket csakis úgy tudta elképzeni, ha buzgó és elkötelezett keresztények.

1855-ös írásában Podmaniczky Frigyes éppúgy, mint előtte és utána sokan, az anyaságot tartotta a nő legfontosabb hivatásának. A korszak kiábrándult hangulatát, ugyanakkor bizakodását jól jeleníti meg a tőle vett alábbi idézet: „Nehéz megoldásu ugyan az anyai hivatás és feladat, de szép és tisztességes; kétszeresen az, ha süker korázza ügyekezetét. A haza neki köszönheti polgárait, neki köszönheti legnagyobbrészint, ha lelkes, s e mellet józan emberek keletkeznek, kik támogatva a roskadozni akarót, megmentik az összezúzott hajónak legalább vázát."[2410] Ugyanerre az évtizedre, saját gyermekkorára, szüleire emlékezett memoárjában Jászai Mari, aki írásműve természeténél fogva az anyaság, a gyermeknevelés árnyoldalait is bemutatta, nem csupán pátosszal szólt az anyai hivatásról. Emlékei szerint édesanyja, aki sok gyermeket szült, nagyon nehéz életet élt: „1853-ban költöztünk be Győrbe. Nőttek a gyerekek és fogyott a kenyér. A büszke, nemes Keszey Julianna nem panaszkodott. Szoptatott, főzött, mosott, varrt reánk és hordta az ebédet az ura után oda, ahol az éppen dolgozott. Az ötödik gyerek után lankadni kezdett acélos ereje. Levágta „földet söprő" aranyhaját, mert „nem ért rá megfésülni". A *fiait* kellett reggelenként az iskolába készíteni, hogy azok ne csak a „legokosabbak", hanem a „legcsinosabbak" is legyenek..."[2411]

Döblingi tartózkodása alatt vetette papírra Széchenyi István azokat a gondolatokat az idős asszonyokról (anyákról), amelyek életében már nem, csak 1875-ben jelentek meg a kéziratiból szerkesztett *Önismeret* című kötetben. Soraival mélységesen elítélte azokat a fiúkat, akik édesanyjukat nem tisztelik, annak szavát nem fogadják meg, és rá csak mint „vénasszonyra" tekintenek.[2412]

2409 Klezsó József: Tanácsadás az anyáknak. A sziv első nevelését illetőleg I. *Családi Lapok*, Második évfolyam II. félév 4. szám 1853. Augustus 31. 165.

2410 B. Podmaniczky Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink. *Család könyve.* Pest, 1855. I. évf. 9.

2411 *Jászai Mari emlékiratai...* i. m. 6.

2412 Széchenyi István: *Önismeret. (Döblingi kéziratiból)* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., 1875. 32–33.

Feleségek és anyák a dualizmus idején

A 19. század végén nagyot fordult a világ. A nők élete Európa-szerte jelentősen megváltozott. Mint azt már bemutattuk, hazánkban is fontos lépések történtek a nőemancipáció különböző területein, a nők minden korábbinál nagyobb számban léptek ki a munka világába, növekvő számban voltak jelen a középiskolákban és egyetemeken, és ott találhatjuk őket a századforduló táján számos sportág művelői között és a legtöbb nyilvános társadalmi eseményen. Jelentős részük azonban a 19. század végén – jóllehet többé-kevésbé átalakult keretek között – továbbra is feleség és édesanya volt és olyan asszony, akire tetemes háztartási teendő és a gyermeknevelés legtöbb feladata is hárult. Fábri Anna azt írta minderről, hogy a század második felének jellemzője: „a lányok többsége férjhez megy, és lehetősége van betölteni a számára hagyományosan adott hármas szerepkört: feleség lesz, háziasszony és anya. A nőknek ez a hármas feladata ugyan megmarad [...], ugyanakkor számos vonatkozásban változást figyelhetünk meg a házi szerep tényleges mindennapjaiban."[2413] A technikai és tudományos fejlődés, az óvodai-iskolai hálózat szélesedése, a kórházi betegápolás kereteinek bővülése, a készételeket, készruhákat árusító üzletek terjedése, a közlekedési változások mind-mind hozzájárultak a nők otthoni teendőinek, a háziasszony-feleség-anya hármas szerepkör feladatainak minőségi átalakulásához.

A nyomtatott forrásokból kirajzolódó „ideális nő" a korszakban egy olyan feleség volt, aki vezette a háztartást; nem csupán hozománnyal bírt, de a házasságkötés után is egész életében takarékoskodott; csinos és ápolt volt, és férje, gyermekei küllemére is ügyelt; nem volt pletykás és erkölcstelen; magát folyamatosan művelte, hogy férjének kellemes beszélgetőtársa legyen; és női mivoltához az elvárások szerint az is hozzátartozott, hogy gyermekeket szüljön és neveljen. A különböző női szerepek minél sikeresebb teljesítéséhez meglehetősen sok tanácsadó mű született, ezek sem tudták azonban áthidalni vagy megoldani azokat a társadalmi-gazdasági problémákat, amelyek a korabeli nők és családok életét nehezítették. Az újságokban szereplő mosolygós, karcsúra fűzött divathölgyek, az ünnepelt gyönyörű színésznők, a főúri családok luxus körülmények között élő tagjai, azaz a nyugodt, „ideális anyák", a tökéletes házaspárok és a mintafeleségek általuk közvetített képe a korabeli Magyarország asszonymilliói számára sok esetben csupán részlegesen követhető modellnek, illetve elérhetetlen ábrándnak bizonyult.

Katolikus lelkészek prédikációiban gyakran az is konkrétan kifejezésre került, hogy az alázatosság, az isteni és felebaráti szeretet, az engedelmesség és tűrés, az imabuzgóság a nők legfőbb erényei, és jóllehet általános gondolat volt,

[2413] Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása* II. i. m. 53.

hogy a szüzesség fontosabb a házasságnál,[2414] ez utóbbit is igen lényegesnek vélték, a szaporodó vadházasságok és a szabad szerelem ellenpontjaként, mint a vallásos élet kívánatos társadalmi keretét. Azokat a nőket, akik nem apácák lettek, elsősorban anyaként és odaadó feleségként látták és szólították meg a prédikátorok.[2415] Vincze Alajos (1839–1919), aki kora jelentős egyházi írója, több katolikus lap, például az első hazai katolikus hetilap, a *Népújság*[2416] munkatársa volt, 1877-ben így fogalmazott beszédében: „E szóban: anya, a nőnem legszebb, legmagasztosabb hivatása van kifejezve. […] Midőn az anyáról van szó: szemeim elé rajzolódik az önfeláldozó szeretet hű képe, mely előtt tisztelettel hajlik meg a fő, mely iránt forró hálával viseltetik a lélek."[2417] Kortársa, a szintén egri Magyar Ferenc (1809–1884) katolikus pap, 1860-ban kiadott *Menyekzői repkény* című prédikációjára a későbbi években is hivatkoztak, ami világosan mutatja, hogy hittársai egyetértettek a szövegben foglalt gondolatokkal. Ő azt fogalmazta meg, hogy az a nő, aki nem hívő, egy szörnyeteg, és „kétes gyámola a férjnek, s már az oltár előtt is gyanus hűségü; soha sem szereti ő férjét, hanem csak önmagát s a maga pillanati gyönyörét; szilajkodik az örömben, kétségbeesik a fájdalomban."[2418] A feleség, az anya dolga a hitszónokok szerint nem csupán a család összetartása, hanem a férj vigasztalása és támogatása is, ahogyan például Károly János (1834–1916) Fejér megyei pap és egyházi író, történész[2419] 1887-ben megfogalmazta *Esketési beszéd* című templomi szónoklatában: „Ha férjed homlokára a gondok vésnek barázdákat, – a te kezed simítsa el azokat; ha küzdelmeiben kimerülve, az emberekben csalódva, reményeinek romjai felett már-már összeroskad – a te szerető karjaid emeljék őt fel szíved magaslatára…"[2420] Ahogyan Tengely Adrienn Pécs városa esetében feltárta, az is gyakran előfordult, hogy egy-egy valóságos asszony, egy széles körben ismert anya vált keresztény kortár-

2414 Ezt az álláspontot a 19–20. század fordulójának pécsi papsága prédikációiból, írásaiból jól kibonthatjuk. Lásd erről az alábbi tanulmányt: Tengely Adrienn: A pécsi papság nézetei a nőkérdésről a századelőn. In: *Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban…*. i. m. 87–95.

2415 Lásd például Babócsay Pál: Gyümölcsoltó-Boldogasszony ünnepére. A bold. Szűz Mária erényeiről. In: Uő: *Egyházi beszédek az egyházi év minden ünnepére.* Kocsi Sándor nyomdája, Pest, 1868. 40–45.

2416 Szecskó Károly: A Népújság (1869–1893). *Magyar Könyvszemle*, 1998. 114. évf. 1. sz. 26–40. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00016/0005-e7.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

2417 Vincze Alajos: Gyümölcsoltó B. asszony ünnepére. In: *Válogatott magyar katholikus egyházi beszédek gyüjteménye.* II. k. Szerk.: Pátkai (Seidel) Pál. Székesfehérvár, Számmer Imre, é. n.

2418 Magyar Ferenc: *Menyekzői repkény vagy a boldog házasság alapja s feltételei.* Az egri főtemplomban kétrendbeli egyházi beszédben hirdette M. F. Eger, Érseki Lyceumi könyvnyomda, 1860. 6.

2419 Életrajzi adatait és művei listáját lásd az alábbi honlapon: http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10355.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.19.)

2420 Károly János: Esketési beszéd. In: Uő: *Vegyes egyházi beszédek.* I. Budapest, Talabér János, Hunyadi Mátyás Intézet, 1887. 119. A mű II. kötete 1890-ben jelent meg Székesfehérváron. Károly János más beszédeket is tartott a keresztény házasságról, nyomtatásban megjelent még a következő: *A keresztény család a házasságban.* Sennyey Béla báró és Nádasdy Julia grófnő esketése alkalmával mondott Budapesten. Székesfejérvár, 1890.

sai példaképévé. A kutatónő szerint ez a nő a 19–20. század fordulóján a dél-magyarországi városban az országbíró, egy baranyai földbirtokos felesége, Majláth Györgyné (született Prandaui Hilleprandt Stefánia) bárónő (1832–1914) volt,[2421] akinek életéről halála után Döbrőssy Alajos kanonok egy, a helyes, keresztényi szellemű női életvitelre példát adó könyvet is írt.[2422]

Annak ellenére, hogy a századforduló táján a hazai nők száz- és százezrei is megjelentek az otthoni magánszférán kívüli életterületeken, a korabeli férfi és női szerzők nagy része úgy vélte, hogy a családi élet minőségéért és a gyermeknevelés sikerességéért, sőt végső soron az erkölcsökért és a nemzet sorsáért leginkább ők a felelősek. Jankovich Reményi Katalin egy 1872-es írásában például ezt kérdezte: „ki készíthetné jobban elő a gyermeket, főképp a leánygyermekeket az élet különféle jelenségeire, mint éppen az anya? Ismerhetik-e a férfiak – a legtudományosabb férfit sem véve ki – a nő benső szívvilágát úgy, mint maga a nő?"[2423]

1872-ben a *Vasárnapi Ujság* Sámi Lászlónétól – aki Martin Louis-Aimé (1782–1847) eredetileg két kötetben megírt, a Francia Akadémia által jutalmazott művét[2424] kivonatolta – közölt egy kétrészes cikket *Az anyák nevelése* címmel. Az írásban az, a korszakban sokat hangoztatott vélemény olvasható, hogy egy ország igazi műveltségi fokmérője az, hogy miként bánik a nőkkel. „Keleten, hol a nők rabszolgák, a régi világ egy része mozdulatlan és eszme nélkül áll: a nyugot az egyenlőség és világosság felé halad, mert a nők szabadok és tiszteletben részesülnek."[2425] Összefoglalta továbbá a szerző azt, hogy „bár milyenek legyenek az ország szokásai és törvényei, az erkölcsöket a nők határozzák meg. [...] A gyermek testi és erkölcsi nevelését ne vegyük ki az anya gondja alól, mert az emberiség leghatalmasabb rugója: az anya szerelme."[2426] A cikk a francia szerző nyomán több (francia uralkodókra és antik hősökre vonatkozó) példát is sorolt az anyák óriási jelentőségének alátámasztására. Egyértelműen leszögezte, hogy milyen fontos egy nemzetre nézve az anyák jelleme: megfogalmazása szerint az az egész nemzet jellemévé válik. A keresztény gondolkodók szerint a nők legfontosabb eszményképe Mária, róla és más, a Bibliában szereplő nőkről és a történelem szent életű asszonyairól szóltak nőket érintő

2421 Tengely Adrienn i. m. (osz. n.)

2422 Döbrőssy Alajos: *Istenben boldogult özvegy Székhelyi Majláth Györgyné született Prandau-i Hilleprandt Stefania bárónő.* Pécs, Dunántúl Nyomda, 1917.

2423 Jankovich Reményi Katalin: A nő hivatása. *Családi Kör*, 1872. augusztus 18. 739. hasáb

2424 Martin, Louis-Aimé: *L'éducation des mères de famille Ou De la civilsation du genre humain par les femmes.* 1–2. Gosselin, Paris, 1834. A mű 1837-es kiadásának digitalizált változata az alábbi honlapon olvasható: http://openlibrary.org/b/OL23429856M/De_l%27%C3%A9ducation_des_m%C3%A8res_de_famille__ou__De_la_civilisation_du_genre_humain_par_les_femmes (A letöltés ideje: 2018.08.04.)

2425 Uo. 36.

2426 Sámi Lászlóné: Az anyák nevelése. I. *Vasárnapi Ujság*, 1872. január 28. XIX./4. 36.

műveik és templomi prédikációik. Huszár Károly (1824–1901), az igen termékeny írónak is tekinthető[2427] Fejér megyei katolikus pap egyházi beszédeinek gyűjteménye például különösen sok, a női léthez példázatokat adó szöveget tartalmaz, köztük az édesanya hivatására, a gyermeknevelésre vonatkozóan tanácsokat adó, Szent Annáról szóló prédikáció. Ahogyan a székesfehérvári katolikus pap gondolta: „A nevelés ama szent törvény, melyet Isten az embereknek adott…", és ez „teszi az embert emberré".[2428] Sok más szerzőhöz hasonlóan ő is kiemelte az anyák nagy felelősségét a keresztény nevelés sikeressége tekintetében: „Ker. anyák! Bennetek van minden reményem; ti új jobb, istenfélőbb emberekkel népesithetitek be az országot, az anyaszentegyházat. […] Az atyai ház az ő világuk [t.i. a gyerekeké]; a te szived az ő menedékök, ha megriasztja őket valami az életben. […] Az anyák dolga behozni a jámborságot a házba és ápolni. A mely házban nem mutat az anya példát a jámborság – és isteni félelemben, ott nem sokára kevés jóságot lehet találni. Az istentelen, hitetlen férfiu igen utálatos teremtmény; hanem még utálatosb az istentelen, hitetlen asszony…"[2429] Egy másik, Szent Dorottya napján tartott prédikációjában is azt emelte ki, hogy a gyermek anyjától nem csak a „természeti életét" kapja, hanem az erkölcsi, keresztény szellemű nevelés első csíráit is, éppen ezért nem mindegy szerinte az, hogy milyen a leánynevelés, hogy hogyan készítik fel feladataikra a leendő édesanyákat. Így fogalmazott: „Én pedig azt mondom: ha a lányok nevelését megjavitanánk, csakhamar az asszonyt is megjavitanánk, ki az emberiség fájának gyökere. Ha az emberi társaság minden állapotában minden asszony jól neveltetnék, az egész kath. világot megjavítanánk."[2430] A keresztény álláspont szerint tehát a vallásos szellemű nevelés és az erkölcsök kialakítása – a gyermek testi gondozása mellett – elsősorban az anyák feladata és felelőssége, és ennek sikerességén múlik az országok és a vallás sorsa is.

Teljesen hasonló gondolatokat vetett papírra *Nőtan vagy az asszonyi hivatás tudománya* című munkájában De Gerando Antonina 1880-ban, amikor ezt írta: „Nevelni, az új nemzedéket az előbbeninél jobbnak teremteni, ez az anyák feladata, kezökben van a haza sorsa."[2431] A nőnevelés ügyével elméletben és gyakorlatban is sokat foglalkozó tanárnő művét az alcím szerint a lánynevelő intézetek, felső nép- és polgári iskolák számára, illetve magánhasználatra készítette, mégpedig amiatt, ahogy könyve elején jelzi, mert nem talált egyetlen hasonló témájú könyvet sem, amely szerinte megfelelő ismereteket nyújt a nő

2427 Műveinek bibliográfiai adatait lásd az alábbi honlapon: *Magyar Katolikus Lexikon.* http://lexikon.katolikus.hu/H/Husz%C3%A1r.html (A letöltés ideje: 2018.07.19.)

2428 Huszár Károly: *Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek – Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára.* Székesfehérvár, Számmer Imrénél, 1873. I. k. 66.

2429 Uo. 69.

2430 Uo. 164.

2431 De Gerando Antonina: *Nőtan…* i. m. 8.

rendeltetésének, feladatainak ismertetéséhez. Műve középpontjában az erkölcsi nevelés áll, enélkül De Gerando Antonina szerint nem teljesíthetők jól az anyai kötelezettségek sem, és a vallásos nevelésnek is erre kell épülnie. Szerinte a „család lelke az asszony, kit a természet maga a szeretetnek és önfeláldozásnak teremtett. Innen aztán hatalma. Nem csak a gyermeknek sorsa, de még a férfié is e gyönge nő kezében van."[2432] Könyve nyolcadik, *A nő mint anya* című fejezete már bevezető mondatában a nő „legszentebb, legmagasztosabb hivatásá"-nak nevezi az anyaságot. A szerző szerint az erkölcsi nevelést csakis az anya adhatja meg igazán gyermekeinek, a testi és a szellemi fejlesztést lehet csak sikeresen másokra bízni, de valójában az anya fő kötelessége a nevelés.[2433] A fejezet tartalma valójában gyermeknevelési tanácsok egész sorozata, olyanoké, amelyek a 19. század végén számos neveléstani, gyermekgondozási és egyéb műben szintén megfogalmazódtak.

Nők világa című könyvében Szabó Richárd is úgy vélte, hogy a nők legfontosabb feladata az anyaság, a gyermeknevelés, kötete utolsó levelei erről a témáról íródtak.[2434] Hasonlóan gondolkodott M. Kalocsa Róza, aki szintén úgy fogalmazott, hogy a nők legfontosabb feladata a gyerekeik nevelése, sőt ezt tulajdonképpen *egyedül* az édesanyák felelősségeként említette. Ezt írta: „A gyermek helyes nevelése első és fő kötelessége az anyának, amely elől minden más érdeknek hátrálnia kell, mert legtöbb esetben az anyai nevelés hinti el a gyermek jövendő boldogságának magvát, az anya felelős érte, hogy gyermekéből áldozatkész családtag, jó honpolgár és becsületes ember váljék."[2435] Kifejtette, hogy mennyire fontos az édesanya személyes példaadása, a saját jellemének nemesítése, hibáinak javítgatása. Ugyanezt emelte ki többek között írásában egy másik korabeli szerző is: „Míg tehát az anya nem szűnik meg gyermeke, férje, mások előtt a képmutatót, hízelgőt adni, addig falra hányt borsó minden szava, gyermekénél siket fülekre talál. Így nem nevelhet a gyermekből nyílt, őszinte, igaz embert. Tisztességes rendszeretetet, pontosságot, elővigyázatot, előzékeny viseletet, igazmondást, tisztességes beszédet mind-mind az anyjától kell, hogy elleshesse a gyermek. Csak így fogja ezeket megtanulni, megszeretni, megtenni. Szoktatni kell erre. […] a szoktatás előfeltétele pedig a példaadás. A gondos anya sokat ad magára, számot vet minden tettével, jó példával jár elöl; sűrűn fordul meg a gyermekszobában, intéz, óva ápolja, rászoktatja ama követendő jókra, miknek ő eleven példája…"[2436] A *Nemzeti Nőnevelés* egyik 1898-as

2432 Uo. 15.

2433 Uo. 64–65.

2434 Szabó Richard: *Nők világa…* i. m. 107–110.

2435 M. Kalocsa Róza: Az anya. *Családi Kör*, 1875. május 28. 493. has. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása* II. i. m. 71.)

2436 Szöllősi Jenő: Anyák hibái. *Tanügy*, 1895. aug. 1. és szeptember 1. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása* II. i. m. 81.)

cikkében hasonló gondolatokat fogalmazott meg a szerző, Krompecher Irén. Kifejtette, hogy az anyaság a nők „szent kötelessége", és nekik kell igazságra, engedelmességre, hitre nevelni a gyermekeket. Erre nem tartotta igazán megfelelőnek sem a felfogadott nevelőnőket, sem pedig a férfiakat, ez utóbbi véleményét így indokolta: „Hogy a nők a gyermeknevelésre hivatottabbak a férfiaknál, az bizonyításra nem szoruló állítás. Hiszen maga a természet is erre utalja az anyát, bármily állású legyen is az."[2437]

Ez a szemlélet az 1896-os II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus előadásaiban is gyakorta megjelent. Például Geőcze Sarolta (1862–1928) is – aki a nőnevelés, a női műveltség emelésének lelkes szószólója volt – azt mondta egyik előadásában, hogy „az élet arra tanít, hogy a családok boldogulásának vagy romlásának főtényezője a nő. Megesik olykor, hogy a családot a családfő szenvedélye: a kártya, a bor vagy egyéb juttatja a tönk szélére; csakhogy ez kivétel. Okos, munkás, kötelességérző asszony még az ő gyenge férjét is vissza tudja terelni a kötelesség útjára; s a tiszta lelkű, vallásos, munkás, kötelességérző nő körül valami oly tiszta erkölcsi légkör képződik, a melyben a szenvedély meg nem él; a melyben a férfiúi lélek is megtisztul; az ily nő férjét mindig vissza tudja téríteni elhagyott tűzhelyéhez [...] Az ilyen anya mindig el tudja hinteni gyermekei lelkében a jó magot; s az ilyen anya gyermeke nem lehet sem önző, sem vallástalan..."[2438] Geőcze tehát mindenért a nőt tette felelőssé többszörös értelemben a családi életet illetően. A kacérkodó, zsúrokra és partikra járó, „modern" asszony „típusát", akinek a gyermek nyűg, és csak a szórakozások érdeklik, az előadónő a „régi", a hagyományokhoz ragaszkodó, önzetlen és önfeláldozó nőhöz hasonlította. Határozati javaslatában még a fentebb idézett gondolatoknál is karakteresebben fogalmazott: „Mondja ki a kongresszus, hogy tekintettel ama körülményre, hogy a család alapítás nehézsége, valamint a családi kötelékek bomlása, de a többi társadalmi bajok, talán az öngyilkossági esetek szaporodása, stb. sőt a sikkasztások is nagy részben a nők erkölcsi nevelésében gyökereznek, kívánatosnak tartja, hogy a nők nevelésével foglalkozó tényezők az egész vonalon működésükben a fősulyt a nők erkölcsi nevelésére fektessék."[2439] Szerinte a fő probléma ugyanis az, hogy a lányokat nem arra nevelik, hogy tűrjenek és uralkodjanak a vágyaikon, és a szülőknek az iskolával együttműködve ki kell fejleszteni a lányok kötelességérzetét. A kongresszus Családi nevelési szakosztályában Komócsy Józsefné mindehhez még azt tette hozzá, hogy a gyerekek képzőművészeti nevelése is az édesanyák feladata, mert „az ő műigényei szerint formálódik az egész háztájék arczulata, ő képes azt la-

2437 Krompecher Irén: Anya és nevelőnő. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. február XIX./2. 81.

2438 Geőcze Sarolta: A leányok erkölcstani nevelése az iskolában II. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 1219.

2439 Uo. 1223.

kályossá és vonzóvá tenni és a mit nagyon akar – valljuk meg őszintén – annak még a férj oppozíciója sem bir soká ellenállni…"[2440]

A tanító- és tanítónőképzők számára kiadott *Olvasókönyv* Gyulai Pál egyik, Vörösmarty Mihály édesanyjának bemutatását nyújtó írásával próbálta megjeleníteni a növendékek előtt az „ideális anya" képét, a költő verséből (az 1847-ben írt *Szegény asszony könyve* címűből) vett idézettel alátámasztva Csáty Anna jószívűségét, takarékosságát, ugyanakkor nehéz sorsát.[2441]

A korábbi keresztény írásokból és prédikációkból már ismert nőideál, a Szűzanya követésének fontossága is töretlenül jelen volt a 20. század elején a keresztény nyomtatott művekben. Jeney Ernő 1902-ben kiadott *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek* című prédikációgyűjteményében az áll, hogy kora asszonyainak meg kell tanulniuk Mária erényeit.[2442]

A nő a magyar közmondásokban című, fentebb már idézett 1903-as cikk több más téma mellett az anyaság kérdését is érintette. A szerző szerint a nő hivatása szerint anya, hitves és háziasszony, és ezek közül a legszebb és legnehezebb az anyai hivatás. Bár az író elismerte, hogy ez mindenütt a világon így van, hazafias pátosszal emelte ki, hogy „ez a szó, »édes anyám« oly jellemző arra a benső viszonyra, mely a magyar anya és gyermeke között van, hogy nincs más nyelv a földön, mely ezt hasonló gyöngédséggel ki tudná fejezni."[2443] Több, az anyával kapcsolatosan megfogalmazott – zömmel negatív tartalmú közmondás után – a cikk anyasággal összefüggő fejtegetései ezzel a közmondással zárulnak: „Okos asszony nem marad gyermek nélkül."[2444]

A cikk kiemelte még azt, hogy a világon sehol olyan jó háziasszonyok nincsenek (!), mint Magyarországon, a megfogalmazás szerint ez „nemzeti vonás". A magyar nőt ez az erény a szerző szerint „megkülönbözteti más nemzetek jó gazdasszonyaitól, mert míg például a német „Hausfrau"-nak jellemében mindig van valami fukar, a francziáéban van valami a nagyvilági dáma vonásaiból",[2445] addig a jó magyar háziasszony bár takarékos, de vendéglátó, adakozó is ugyanakkor, továbbá körültekintő, dolgos és szorgalmas. „Legelőbb kel s utoljára fekszik, férjének, „urának" minden kívánságát szemén olvassa le, gyermekei nevelését nem hanyagolja el s e mellett konyhában és éléskamrában, pinczében és istállóban megfordul; okos, szelid, ha kell, szigorú módon kormányozza egész

2440 Özv. Komócsy Józsefné: A művészeti nevelés a családban. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 320.

2441 Gyulai Pál: Vörösmarty anyja. In: Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péteffy Sándor (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára…* i. m. 183–186.

2442 Jeney Ernő: Boldogasszony fogantatása ünnepére. In: *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek.* Győr, Győregyházmegyei Könyvsajtó, 1902. 1–10.

2443 Relkovič Mita: A nő a magyar közmondásokban I. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. február–március, 24./2–3. 121.

2444 Uo. 122.

2445 Uo. 122.

háza népét."[2446] A cikk tulajdonképpen mindvégig tartja ezt, az Ószövetség (például a Példabeszédek könyve) háziasszony-képével szinte betű szerint megegyező nőábrázolást a magyar nők vonatkozásában. (Ezt csak erősítette a hazai nők mély vallásosságának kiemelése.)

A nő mint feleség is számos magyar közmondás tárgya, és a cikkíró talán ezeket mutatja be leghosszabban, kiemelve, hogy a jó feleség nagy áldás, de nagyon kell is rá vigyázni. A nő és férfi viszonyáról szerinte nem annyira a „feleség" szó, sokkal inkább az efféle mondások tanúskodnak: „Az asszonynak alább egygyel", illetve „Előbbre való a süveg a kontynál".[2447]

1911-ben, amikor a *Nemzeti Nőnevelés* egyik cikke – az 1908-as iskoláztatási adatokra támaszkodva – a mintegy hárommilliós női analfabétizmus adatait és következményeit elemezte, a szerző, Sebestyénné Stetina Ilona áttételesen tulajdonképpen megfogalmazta azt, hogy miben is látja a nők (legalábbis az alsóbb társadalmi rétegek asszonyainak) legfontosabb kötelességeit. Azt írta, hogy az ő tudatlanságuk, babonás gondolkodásuk azért probléma, mert így „a maguk és családjuk egészségének megtartásáról, megvédéséről, gyermekeik gondozásáról, ápolásáról halvány fogalmaik sincsenek", s ebből „a nemzet életét és erejét fenyegető komoly veszedelmek származhatnak".[2448] Kiemelte, hogy ezen a leány-ismétlőiskolák hálózatának teljes kiépítésével és iskolán kívüli háztartási, gazdasági, egészségügyi tanfolyamokkal, tanító(nő)k által tartott népnevelő előadásokkal, közművelődési egyesületek szervezésével lehetne segíteni, hiszen az újabban szervezett leány-középiskolák, illetve az egyetemek csak egy szűk kisebbség számára jelentenek művelődési, előrelépési lehetőséget. Más, korabeli források tartalmával összevetve ezt az írást, világosan kitűnik, hogy a magyarországi női népesség nagyobb hányadáról a korszakban úgy gondolkodtak, hogy ők a családok összetartói, a gyermeknevelés igazi felelősei, rajtuk áll a nemzetépítés, az ország erősítése, a „nemzetmentés".

A 20. század elején a Feministák Egyesületében többször is hangzott el olyan előadás, amely – fordított módon – szintén ugyanerre, vagyis az anyák, a nők otthoni kötelezettségeire utalt. Egy 1909-es felolvasásában Ungár Dezsőné így fogalmazott: „a családanyának a társadalomban csak kötelességei vannak, ellenben jogai nincsenek. Őt terheli a gyermeknevelés, a háztartás gondja és sok más egyéb kötelezettség, amellyel szemben valóban igazságtalanság a teljes jogtalanság."[2449]

2446 Uo. 122.

2447 Uo. 123.

2448 Sebestyénné Stetina Ilona: Nőnevelés – nemzetnevelés. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. január XXXII/I. 3.

2449 Ungár Dezsőné: A nők választójoga az anya szempontjából. *Nemzeti Nőnevelés* 1909. január–február XXX/I–II. 87.

Felvilágosító művek a gyermekgondozásról és nevelésről

Az ezekhez hasonló munkák mellett a kötelező iskoláztatás bevezetése nyomán a 19. század utolsó negyedében inkább az olyan művek száma nőtt hazánkban, amelyek szerzői a kisgyermekek testi neveléséhez, a csecsemőkori ápolásához, a szoptatáshoz adtak tanácsokat az édesanyáknak.[2450] A fővárosban adták ki például 1876-ban Wittmann Lázár *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra* című könyvét.[2451] Az egészséges kisgyermek testi ápolásával kapcsolatosan ez a könyv – hasonlóan a korábban megjelent szakmunkákhoz – az alábbi fejezeteket tartalmazta: a kisgyermek bőrápolása, ruházata, fekhelye, tápláléka, a szoptatás, dajka, fogzás, elválasztás. E tárgyköröket azonban alaposabban, bővebben tárgyalta a szerző, mint elődei. Ez is javarészt a századvégre óriási fellendülést megért orvostudomány eredményeinek volt köszönhető, és e tételt látszik igazolni olyan új témák tárgyalása a könyvben, mint például a „védhimlőoltás". A könyv második fele – szintén a gyermekgyógyászat nagymérvű fejlődésének köszönhetően – a beteg gyermek ellátására, táplálására vonatkozó jó tanácsokat tartalmazott. E részben megtalálhatjuk – és mai szemmel nézve különös érdeklődésünkre tarthat számot – a pépek, gyógyfürdők, helyes étrendek, gyógyszerek és lázcsillapítás bemutatását. Wittmann hosszasan boncolgatta művében a dajkaság intézményét, igazoló okmányokat követelt a pénzért szoptató nőknek, hogy a gyermek táplálását jól láthassák el. Amíg ez nincs, a dajkák nem szoptatnak, írta Wittmann, hanem „... tehéntejjel, kenyérrel, burgonyával, szopózacskóval, [...] mákfőzettel jól tartatik (t. i. a gyermek). Igy elszundikál; a beálló hasmenésre nincs tekintet; pedig emiatt vagy a falun megy tönkre, vagy elsatnyult állapotban hozatik vissza az anyának."

Jóllehet a korszak szakmunkái[2452] szinte egybehangzóan kiemelték az anyatejes táplálás jelentőségét, esetenként nehézkes volt a szoptatás, a bérdajka fogadása pedig nehezen megoldható, sok problémával járó feladat volt, miként a fenti idézet is mutatja. Éppen ezért fontos segítséget jelentettek a szoptatni

2450 Lásd például az alábbi műveket erről a témáról: Pukánszky Béla: *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben.* Pécs, Iskolakultúra, 2005.; Kéri Katalin: A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedneveléssel foglalkozó könyvei. *Egészségnevelés* 1997/2. 93–96.

2451 Wittmann Lázár: *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra.* Budapest, 1876.

2452 Lásd például: Horváth Elek: *Orvostudori értekezés a szoptatás kötelességéről.* Dissertatio inaug. med. de officioe lactationis, Pest, 1833.; Dubay Miklós: *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?* (A »budapesti orvosi kör« által jutalmazott pályamű.) Budapest, 1887.; Berger Ignácz: *A csecsemő táplálтatásáról és azon káros hatásokról, melyek a nőre háramolhatnak, ha az nem szoptat, habár egészsége azt megengedné. Népszerű dolgozat gondos anyák számára.* Budapest, 1889. stb.

nem tudó édesanyáknak a gyermektápszerek. 1909-ben a „Nestlé-liszt" kiválóságát bizonyítandó, az alábbi „olvasói levél" jelent meg az *Uj Idők* hirdetés rovatában, egy Szabolcs megyei asszony tollából: „Négygyermekes családanya vagyok s mind a négy gyermekemet emberi tej kizárásával mesterséges uton az Ön gyermektáplisztjével neveltem fel. Mint gyógyszerész hitvesének módomban állott különféle táplisztet ismerni, de örömömre szolgál Önt a felől biztosíthatni, hogy egyedül az Ön táplisztjében nem csalódtam. [...] Én körülbelül 220–250 doboz Nestlé-lisztet használtam el gyermekemnél és így az eredmény tekintetében feljogosítva érzem magam kritikát gyakorolni. [...] Fogom is használni kis fiamnál továbbra is, de minden ösmerősömnek mindenkor nyugodtan fogom ajánlani..."[2453] Egyes források azt mutatják, hogy a korszak orvosai nem minden esetben értettek egyet az ilyenfajta gondoskodással. Leszner Rudolf például egy 1902-es tanulmányában azt fogalmazta meg, hogy az egészséges anyától meg kell követelni, hogy gyermekét maga szoptassa. Szerinte ez az anyák legfőbb társadalmi kötelessége, amelynek teljesítése gyermeke erkölcsi életére is kihatással lesz. Szenvedélyes hangon ítélte el a gyermeküket nem szoptató nőket: „az emberek, úgy látjuk, igen gyakran czuczlit dugnak a gyermek szájába s idegen tejjel tápláják, vagy éppen mesterséges keverékkel, Nestle-féle liszttel, vagy hasonló mással tömik meg gyomrát. Pedig nem emberi felsőbbségük bizonyítéka, ha kulturánkból folyik is, hogy a gyermekeket anyjuk nagyobb megterhelése nélkül is fölnevelhetjük, a mintogy az sem nemesbedett erkölcseink példája, hogy az anya kötelességét más személlyel fizetésért végeztetjük."[2454] 1909-ben kiadott könyvében[2455] Berend Miklós szintén írt a mesterséges táplálás hátrányairól is.

A család, a szülők számára több könyv és cikk közölt helyes nevelési, viselkedési mintákat, ahogyan 1878-ban Cseh Károly is, aki *Egészségügyi levelek egy anyához*[2456] című művében 59 levélben fordult a testi és lelki nevelés problémáival az édesanyákhoz. Könyve rendkívül sokrétű, figyelme szinte mindenre kiterjed, levelei érdekesek, és műve olvasását tárgymutató könnyíti meg, amelyben – számos más fogalom között – az alábbiakkal találkozhatunk: tej, táplálék, szoba, testalkat, ruházat, terhesség. A témák tehát a „régiek", tárgyalási módja, választott műfaja: a levél azonban Cseh Károly munkáját érdekes, újszerű olvasmánnyá tette.

A századfordulóhoz közeledve mind jobban szaporodtak a hasonló könyvek. 1897-ben adták ki fordításban Braidwood Murray Peter *Anyák tanácsadója és út-*

2453 *Uj Idők* 1909. július 25. XV/30. 88.

2454 Leszner Rudolf: Az anyatej. *Természettudmányi Közlöny*, 1902. 34. kötet 50.

2455 Berend Miklós: *A szoptatás, a mesterséges táplálás és a csecsemőkori bélbajok.* Az egészség könyvtára VII. Budapest, Franklin, 1909.

2456 Cseh Károly: *Egészségügyi levelek egy anyához.* Budapest, Busehmann F. Nyomdája, 1878.

mutatója gyermekeik ápolásánál[2457] című, eredetileg 1874-ben megjelent művét. Témakörei a fentiekben tárgyalt könyvekével szinte megegyezőek, kötete értékét emeli, hogy azt olyan mellékletekkel látta el, amelyek kétségkívül hasznosíthatók voltak a mindennapi gyermekápolásban: táblázatban foglalta össze például az életkor és a súlygyarapodás összefüggéseit. Írásán mindvégig jól látható, hogy orvosi, biológiai és technikai felfedezésekben, újításokban jártas, olvasott szakember volt, erre utalnak hasonlatai is, mint ezt az alábbi idézet is bizonyítja: „Az ujszülött csecsemőt olybá tekinthetni, mint egy tömb élő földanyagot, mely különféle alkatrészekből (sejtszövetekből) áll s melyet, helyes gondozással, egészséges lénnyé lehet fejleszteni, de viszont igen egyszerű eszközökkel fokozatosan hirtelen is meg lehet semmisíteni."[2458] A könyv összefoglalja az anyák kötelességeit, melyek közül az első, hogy önmaguk egészségére vigyázzanak, a második, hogy gyermeküket tejjel és meleggel lássák el, a harmadik pedig, hogy gyermekük egészségére felügyeljenek.

A kicsik és nagyobbak otthoni foglalkoztatását szolgálták a századfordulón már mind nagyobb számban kapható gyermekjátékok, mese- és ifjúsági könyvek,[2459] illetve újságok. A gyermekirodalom külföldi remekei mellett a századfordulóra elkészült Benedek Elek *Székely Tündérország* (1885) című mesegyűjteménye és egyik legjelentősebb műve, az öt kötetben kiadott *Magyar mese- és mondavilág* (1894–1896), 1902-ben útnak indult Sebők Zsigmond *Mackó ur*a[2460] és Móra Ferenc *Az aranyszőrű bárány*[2461] című műve.[2462] Több más neves hazai író és költő is készített ebben az időszakban remekbe szabott ifjúsági regényeket, gyermekverseket és ismeretterjesztő munkákat. Ezek mellett a *Kis Újság*, a *Jó Pajtás*, a *Hasznos Mulattató*, a *Vasárnapi Ujság* melléklapjaként 1873-ban indított, Beniczky Irma-szerkesztette *Kis Vasárnapi Ujság*, a Pósa Lajos és Benedek Elek alapítószerkesztők által gondozott *Az Én Újságom*, a már említett *Magyar Lányok* és más lapok[2463] is számos hasznos olvasnivalót nyújtottak a gyerekeknek.

2457 Braidwood Murray, P.: *Anyák tanácsadója és utmutatója gyermekeik ápolásánál.* Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1897. A mű eredeti, angol kiadásának adatai: Braidwood, Murray Peter: *The Domestic Management of Children.* London, Smith Elder, 1874.

2458 Uo. (osz. n.)

2459 L. Komáromi Gabriella: *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek és ifjúsági próza történetéből. 1900–1944.* Budapest, Móra, 2005.; Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek* (1538–1875) Budapest, A Magyar Bibliophil Társaság Kiadása, 1934.

2460 Sebők Zsigmond: *Mackó úr első utazásai.* 1902., majd Uő: *Dörmögő Dömötör az országban.* 1912.

2461 Móra Ferenc: *Az aranyszőrű bárány.* Szeged, 1902.

2462 Lásd erről például: Trencsényi László: Kalauz a reformpedagógiák tanulmányozásához. In: *Reformpedagógiai olvasókönyv.* Szerk.: Uő. Budapest, 1993. 10.; Fülöp Géza: *Olvasók, könyvek, könyvtárak.* http://posalajos.com/pdf/mek.oszk.hu_fulop_geza.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

2463 Erről a témáról lásd például: Kocsy Anikó: *Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek. A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden.* http://www.epa.oszk.hu/01300/01367/00027/kocsy.html (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

Népességszabályozás; csecsemő- és gyermekvédelmi intézkedések a századfordulón

A gyermekápolási szakkönyvek hazai kiadására éppúgy, mint az egészségügyi hálózat kiépítésére, a felvilágosító munkára a 19. század végén Magyarországon égető szükség volt, hiszen a korabeli statisztikák és elemzések szerint európai viszonylatban kimagaslóan nagy volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, aminek fő okai között a szakemberek, például egy cikkében Szigethy Karolina, az alábbiakat jelölték meg: „a szegénység, a tudatlanság és babona, a táplálás módja, rossz ápolás, rossz levegőben tartás".[2464] Ő idézte azt az adatot is, amely szerint 1000 öt éven aluli gyermekből Magyarországon az 1870-es évek végén átlagosan 411 halt meg. Más szerzőkhöz hasonlóan ő is aláhúzta a szoptatás jelentőségét: „Minden anya, ki fizikailag képes gyermekét szoptatni, s ezt fontos ok nélkül bármi ürügy alatt elmulasztja, bűnt követ el gyermeke ellen, mert egészséges anyának a tejét a világnak semminemű tápláléka sem pótolhatja".[2465] Nem csupán a csecsemő- és gyermekkori halálozások száma, hanem a gyakori magzatelhajtások is aggasztották a kor gondolkodóit.

A dualizmus korszakának második felében több ízben is születtek olyan jogi rendelkezések, amelyekkel a törvényhozók igyekeztek ezeknek elejét venni. 1901-ben például betiltották valamennyi olyan készülék és szer forgalmazását, amelyek a női termékenység meggátlását szolgálták.[2466] A rendelet indoklásaként a miniszter azt emelte ki, hogy az ilyen eszközök ártalmasak az egészségre, sértik a közönség erkölcsi érzékét, és károsak a társadalomra népesedési, és ezáltal közgazdasági szempontból is. Az 1914:XIV. sajtótörvény szerint sajtóvétségnek számít a gyermeknemzést meggátló vagy magzatelhajtó szerek hirdetése.[2467] A magzatelhajtást és művi fogamzásgátlást azonban nem lehetett megszüntetni. Egyes területeken különösen jelentős arányú volt az elvégzett „műtétek" száma, és ezt úgy a korabeli elemzők, mint napjaink kutatói gazdasági okokkal magyarázzák.[2468]

A korabeli cikkek szerint a városokban munkát vállaló nők megélhetési gondjaik miatt éltek a magzatelhajtás különböző módszereivel, bár sokan közülük házasságon kívül is világra hozták gyereküket, akik nemegyszer az árva-

2464 Szigethy Karolina: az anyák és a gyermekhalandóság Magyarországon. *Nemzeti Nőnevelés*, 1882. február VI. 484–487. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása II.* i. m. 76.)

2465 Uo. 77.

2466 *Magyarországi rendeletek tára, 50981. sz. belügyminiszteri rendelet.* Budapest, Toldi, 1901. 547.

2467 1914:XIV. tc. 24. § 9/b. pont. *Ezer év törvényei*. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91400014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37 (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

2468 Több tanulmány elemzi például egyes baranyai falvak, vidékek (Ormánság) ezzel kapcsolatos adatait. Jelen könyv szerzője a baranyai református falvak századvégi magzatveszejtési eljárásairól írt a *Honismeret*, 1995/1. számában, 57–59.

házakban, az országos menhelyek egyikén kötöttek ki. Éppen ezért fontos lépés volt, hogy 1901-ben komoly gyermekvédelmi intézkedéseket hoztak hazánkban, és ennek nyomán, 1905-ben megalakult az országos Gyermekvédő Liga.[2469] 1908-ban 18 gyerekmenhely működött Magyarországon, és 1909-ben – a sajtó jelentése szerint – megérkezett a menhelyre az 50.000. gyermek.[2470]

A szélsőséges adatok, a gyermekvállalással és -neveléssel kapcsolatos problémák ellenére is – az általunk vizsgált korabeli források alapján – megfogalmazható, hogy a 19. század végi Magyarországon az itt élő nők (családok) millióinak fontos volt gyermekeik egészségben, tisztességben való felnevelése. Számos forrás tükrözi az anyai odafigyelést, a beteg vagy elhalt gyermekek miatt érzett aggódást, illetve nem múló fájdalmat. Ritka forrástípusként a korszakban még olyan, édesanya által kisgyermeke fejlődéséről írott naplóval is találkozhatunk, mint Teleki Irén 1889-es, kisfiáról, Félixről írott feljegyzései.[2471] Ezekből nem csupán gyermekkor-történeti, hanem az anyaságra vonatkozó gondolatokat is bőven kiolvashatunk. Például azt, a korszakban gyakran hangoztatott véleményt, hogy a nők művelődésére azért kell kiemelt figyelmet fordítani, mert így jobban képessé válnak gyermekeik felnevelésére: „Azt szeretném most kikombinálni, hogy amellett, hogy éjjel nappal el nem mozdulok Félix mellől, s minden perczem az övé, azt szeretném elérni, hogy ezen kedves foglalatosság mellett szellemileg fejleszthessem magamat, mert mit érek azzal, ha csak testi ápolásba tudom részesíteni, és majd később nem lehetek számára az a barát, ami óhajtanék lenni."[2472]

A 19. század végén, ha nem is nagy számban, de olyan forrásokra is akadhatunk azonban, amelyek szerzői nem az anyai hivatást tartották az egyedüli útnak a női élet szempontjából. Báró Egloffstein Amália például 1871-ben a *Nők Lapja* hasábjain megjelent cikkében azt írta, hogy a magányosan élő nők iránti igazságtalan társadalmi előítélet „leginkább azon elavult fogalomból ered, hogy a nő egyedüli hivatása nőnek és anyának lenni".[2473] Szerinte az ember értékének igazi fokmérője nem lehet más, mint hogy hasznos tagja-e a társadalomnak. A korszak fontos, a nőnevelés ügyének előmozításához alapvető, bár sokak által vitatott érvet tett hozzá gondolataihoz, amikor kihangsúlyozta, hogy a férjhez nem ment nők is „a honnak, a közjónak, a társadalomnak hasznos, becsülésre méltó tagjai",[2474] és úgy gondolta, hogy a velük kapcsolatos előítélet magától el fog múlni.

2469 E témáról lásd: Sarbak Timea: *A gyermekkor története Magyarországon a XX. század elején – a Gyermekvédelmi Lap tükrében.* Szakdolgozat. Pécs, PTE BTK, 2001. kézirat

2470 Aranyossi Magda i. m. 15.

2471 Lásd erről: Borbíró Fanni: Félix – egy szerencsés gyermek első fél éve. In: *Évek és színek...* i. m. 49–57.

2472 Uo. 54.

2473 Báró Egloffstein Amália: Igazságtalan előítélet. *Nők Lapja*, 1871. március 22. 66.

2474 Uo. 66.

Ugyanabban az évben Illéssy György könyvében[2475] azt írta, hogy bár a családban és háztartásban valóban „speciális rendeltetései" vannak a nőknek, és ettől nem is lehet teljesen elvonni, viszont a nő rendeltetését egyesíteni lehet az ember rendeltetésével. Szerinte teret kell nyitni a munkában és tanulásban azoknak a nőknek, akik ezt össze tudják egyeztetni az otthoni teendőikkel, illetve akik kenyérkeresetre kényszerülnek.[2476] Ami az anyai életre felkészítést illeti, Illéssy szerint az helytelenül történik Magyarországon, hiszen a fiatal leányokat nem varrással és hímzéssel, folyamatos ülőmunkákkal kell foglalkoztatni, mert ennek csak „meggörbülés, rósz kedély, egészség vesztés, kora hervadás"[2477] lesz a következménye. Kora legtöbb más szerzőjétől eltérően, ő arra is utalt művében, hogy mindez a parasztlányokra nem vonatkozik, hiszen ők komoly és nehéz fizikai munkákat végeznek nap, mint nap.

2475 Illéssy György: *A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren…* i. m.
2476 Uo. 5.
2477 Uo. 2.

A NŐI TEST MŰVELÉSE ÉS A LÁNYOK EGÉSZSÉGNEVELÉSE

A témát érintő hazai és külföldi feldolgozások

A női/emberi test, a nő biologikuma az utóbbi években kiemelten és folyamatosan a történeti-orvostörténeti, illetve pszichológiai-antropológiai kutatások tárgya.[2478] Ahogyan egyik meghatározó és iránymutató, összegző igénnyel íródott tanulmányában Németh András jelzi, ezek a kutatások (eltérően a korábbi, hagyományos antropológiai vizsgálódások szemléletmódjától) „az emberi test történeti és kulturális meghatározottságát hangsúlyozzák".[2479] Mindennek kiindulópontja tulajdonképpen az a gondolat, hogy az emberek különböző korokban (és földrajzi területeken is!) eltérő módon viszonyulnak a saját testükhöz, illetve a másik emberhez.[2480] Ez természetesen a férfi-női kapcsolatok, a női test, a leány-testnevelés és a női sportok története vonatkozásában is igaz, így kijelenthető, hogy a *performative turn* hatására kibontakozott kutatások a korábbiakhoz képest új, más megközelítéseket hoztak a nőtörténet és a lánynevelés feltárásában is.

A leányok tervszerű testedzésének és a női sportoknak az elterjedése éppúgy a 19. századra tehető a nyugati világban, mint ahogyan az egészségvédelemre irányuló kiemelt (állami és egyéni) figyelem megjelenése. Éppen ezért nem meglepő, hogy az ezekkel a tématerületekkel foglalkozó elemzések döntő része az elmúlt 150–200 év jelenségeit és történéseit veszi szemügyre. Ilyen művek például a Costa által szerkesztett *Women and Sport*[2481] vagy Powell *Women and Sport in*

2478 Lásd például erről a témáról: Shoerter, Edward: *A History of Women's Bodies. A Social History of Women's Encounter with Health, Ill-health and Medicine.* New York, Basic Books, 1982.; Bäder Andor: *A nő biológiai szerepe a társadalomban I–II.* Budapest, Medicina Kiadó, 1964. ill. 1968.; Rahaim, Catherine: *Not in God's Image. A Comparativ Study of Women's Body Image in Pagan, Jewish, and Buddhist Religion.* Boca Raton, Fl., Dissertation.com, 2007.

2479 Németh András: Az emberi test mint a kommunikáció médiuma. A testhasználat és a performativitás pedagógiai történeti antropológiai vázlata. In: Bolvári-Takács Gábor és mtsai. (szerk.): *Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánckutatásban.* Budapest, Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, 2007. Táncművészet és tudomány I. 124.

2480 Uo. 125.

2481 Costa, D. Margaret (ed.): *Women and Sport.* Champaign, Human Kinetics, 1994.

Victorian America[2482] című könyvei. Készültek olyan kronológiai táblák is az elmúlt időszakban, mint például a *History of Women in Sports Timeline* című.[2483] A *Clio* című, francia nőtörténeti folyóirat 2006-ban külön tematikus számot szentelt a női testedzés és testnevelés történetének, *Le genre de sport* (A sport neme) címmel.[2484] Széles, nem csupán a nevelésügy és a női testmozgás, hanem a társadalomtörténet és a korszak uralkodó eszmetörténeti irányzatai szempontjából is áttekintést nyújtó könyvfejezet Paul Atkinson *Fitness, feminism and schooling* (Fitnesz, feminizmus és iskoláztatás) című írása.[2485] Számos, az egyes országok leány-testnevelésének kezdeti időszakát és fejlődéstörténetét bemutató elemzés is született az elmúlt évtizedekben. Ilyen például az orosz női testnevelésről és sportokról szóló, a feminizmus témával kapcsolatos gondolatait elemző Isztyágina Jeliszejeva által írott tanulmány.[2486]

Magyarországon a nevelés-, a sport- és a testnevelés-történeti munkák közül számos közöl a női testmozgás történetéről szóló adatokat és elemzéseket, köztük például a Földes Éva, Kun László és Kutassi László által írt kötet, *A magyar testnevelés és sport története*.[2487] Hadas Miklós férfiakról írott, *A modern férfi születése* című könyve,[2488] illetve *A nőnevelő tornászat*[2489] című tanulmánya is bőségesen tartalmaz a női testtel kapcsolatos, illetve a test kiműveléséről szóló részleteket. Zeidler Miklós pedig munkáiban[2490] a 19. századi nemzetépítés és a korabeli sport kibontakozásának összefüggéseit mutatta be, szintén kitérve a lányok testi nevelésének több részletére. A téma 19. századi feldolgozásához fontos segítséget nyújthat a *Hercules* című sportfolyóirat alapítója és 1884–1915 közötti szerkesztője, az író, színházigazgató Porzsolt Kálmán (1860–1940) korabeli gyűjteménye,[2491] amely a testi nevelés jogi hátterét tárta fel. Több olyan, egy-

2482 Powell, Braden Roberta: *Women and Sport in Victorian America.* (Diss.) Salt Lake City, University of Utah, 1991.

2483 *History of Women in Sports Timeline. I. part: to 1899.* http://stlawrence.aauw-nys.org/timeline.htm (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

2484 Therret, Thierry – Zancarini-Fournel, Michelle (dir.): Le genre de sport. *Clio*, Nro. 23. 2006. https://journals.openedition.org/clio/1836 (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

2485 Atkinson, Paul: Fitness, feminism and schooling. In: Delamont, Sarah – Duffin, Lorna (ed.): *The Nineteenth-Century Women: Her Cultural and Physical World...* i. m. 92–134.

2486 Истягина-Елисеева, Е. А.: Феминизм как фактор развития женского физкультурно-спортивного движения. In: *Сборник научных трудов молодых ученых и студентов РГАФК.* Москва, 2000. 96–101.

2487 Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története.* Szerk.: Kun László. Budapest, Sport, 1982.

2488 Hadas Miklós: *A modern férfi születése.* Budapest, Helikon Kiadó, 2003.

2489 Hadas Miklós: A nőnevelő tornászat. *Iskolakultúra*, 2003/1. 12–24.

2490 Lásd például: Zeidler Miklós: A modern sport a nemzet szolgálatában a 19. századi Magyarországon. *Századvég*, 2006/4. 71–104.

2491 Porzsolt Kálmán: *A testgyakorlati oktatás rendszere. A testgyakorlati oktatásra vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteményével.* Budapest, Aigner Lajos, 1886.

egy korszak vagy iskola leány-testnevelésével kapcsolatos tanulmányt is említhetünk, mint például Aranyi Imre *Testnevelés a Dóczy leányiskolában*[2492] című, a híres debreceni intézmény történetéhez számos adatot tartalmazó írásműve.

Vélemények a nő fizikumáról és a férfi és női test különbségeiről

18. századi gondolatok

A női test működése, a nő és férfi fizikumának, szerveinek összevetése az ókortól fogva mindig is foglalkoztatta a tudós világot és a közvéleményt. Már az újkor előtt meglehetősen sok szöveges és képi forrás keletkezett a női testről, női betegségekről, a várandósságról és gyermekszülésről.[2493] Ezek feltárása, értelmezése a nőtörténeti vizsgálódások szempontjából is nagyon lényeges, hiszen a férfi és női testről való eszméknek Rose Weitz megfogalmazása szerint drámai hatásuk volt minden korszakban a nők helyzetének alakulására.[2494] Arisztotelész és Galénosz elképzelései különösen nagy hatást gyakoroltak az európai gondolkodásra. Az előbbi véleménye szerint a nő testi értelemben véve tökéletlen férfi, az utóbbi tanításai közül pedig évszázadokon át, egészen a 18. századig maradandónak bizonyult az az eszme, hogy a nők ivarszervei megegyeznek a férfiakéval, csak a testen belül találhatók.[2495]

Jelentős számú történész állapította meg kutatásaira támaszkodva, hogy a felvilágosodás kora sohasem látott módon felfokozta az érdeklődést a férfi és női test (szélesebben a két nem jellemzői) közti különbségek vonatkozásában. Az orvosi és természettudományos művek alapos részletességgel szóltak a nők és férfiak közti anatómiai és fiziológiai eltérésekről.[2496] A 17–18. században azonban nem csupán a témát érintő források számának a sokasodása volt jellemző, hanem feltűnt egy olyan új modell is, amely eltért az évezredes értelmezésektől. Az újkorban leírt és ábrázolt férfi és női test az új felfogás szerint már messze nem csak az ivarszervekben, hanem csontvázát, izomzatát, agyméretét tekintve is jelentősen eltért egymástól. Új szavak, valóságos új nyelvezet alakul ki a

2492 Aranyi Imre Testnevelés a Dóczy leányiskolában. *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XX. Debrecen, HBML, 1993. 99–114.

2493 A téma részletes, képi források elemzésére is kiterjedő összefoglalását lásd: Martin, Emily: *The Women in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction.* Boston, Beacon Press, 1992. (3. kiadás)

2494 Weitz, Rose: A History of Women's Bodies. In: Cook, Nancy (ed.): *Gender Relations in Global Perspectives. Essential Readings.* Bloor St. West, Canadian Scholars Press Inc., 2007. 127.;

2495 Martin, Emily: *The Women in the Body...* i. m. 27–32.

2496 Lásd erről: Jordanova, Ludmilla: *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine Between the Eighteenth and Twentieth Centuries.* Madison, Wisc., The University of Wisconsin Press, 1989.

két nem testi különbségeinek szabatos leírására. A témáról szóló egyik alapmű, Thomas Laqueur *A testet öltött nem* című könyve részletesen feltárta ennek történetét, kiemelve, hogy a felvilágosodás századában „a társadalmi nem alapjául feltalálták a két biológiai nemet."[2497] A szerző azt is hangsúlyozza, hogy mindez nem a tudáselmélet vagy az új természettudományos eredmények okozta változás volt az emberi testről, a nemekről való gondolkodás történetében, sokkal inkább a 18–19. században jelentősen kitágult közéleti szférán belül folyó hatalmi és pozícióharcok következménye.[2498] Az új szemléletű orvosi és természettudományos munkák megállapításai nyomán gyorsan szárba szökkent a nemi különbségekre építő erkölcsi és nevelési tárgyú irodalom is.[2499]

Mindemellett azonban azt a – forrásokban jól nyomon követhető – jelenséget is ki kell emelni, hogy a népességnövekedést a gazdasági gyarapodás egyik fontos mozgatórugójának tekintő 18. század vége rendkívüli módon felértékelte az anyaságot, és ez a női testtel kapcsolatos vizsgálódások számának növekedésében is fontos szerepet játszott, illetve a témát illetően hangsúlyeltolódások, sőt szemléleti változások mentek végbe. A női test több szerző írásában már nem „tökéletlen férfi" volt, hanem teljes értékű, jóllehet a férfiakétól (részben) eltérő tulajdonságokkal bíró testi-lelki entitás. A nemi különbségek férfiszempontú taglalását és a nők természettől való alárendeltségét bizonyító tudományos művek száma viszont a 19. században sem fogyott, sőt hatásukat növelték olyan filozófiai eszmefuttatások, mint Comte, Humboldt vagy Hegel gondolatai, illetve a hihetetlen ütemben és mértékben kibontakozó sajtó- és könyvkiadás azon termékei, amelyek a szórakoztatás és a közérthetőség szempontjait is szem előtt tartva – gyakran elferdítve, illetve az egyedi, furcsa, és nem az általános eseteket, jelenségeket kiemelve – közölték a kutatási eredmények részleteit.

A női sportok támogatása, a női test szépségének és fontosságának, illetve szabadságának hangsúlyozása, a 19. század végén ugyanakkor kiemelkedően fontossá vált a női jogok szószólói, a feminista gondolkodók számára. Korunk egy, a női sportokkal foglalkozó amerikai szerzőnője, Mariah Burton Nelson például így fogalmazott ennek okáról: „a sport átalakítja a nemek közti hatalmi egyensúlyt. Megváltoztatja az életet. Képessé teszi a nőket arra, hogy általa kérlelhetetlenül megváltoztassanak mindent".[2500]

2497 Laqueur, Thomas, *A testet öltött nem – Test és nemiség a görögöktől Freudig.* Ford.: Barát Erzsébet, Sándor Bea, Szabó Valária, Tóth László. Budapest, Új Mandátum, 2002. 162.

2498 Uo. 163–164.

2499 Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Género e Historia. Mujeres en el cambio sociocultural europeo, de 1780 a 1920.* Madrid, Narcea, S. A. de Ediciones, 2000. 24. (A mű eredeti címe és első kiadása: Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Gendering European History, 1780–1920.* London – New York, Leicester University Press, 2000. További angliai kiadások: London, Continuum, 2002, 2003, 2004.)

2500 Mariah Burton Nelson több, a nők és a sport kapcsolatával foglalkozó művet is írt, például a következőt: *The Stronger Women Get, The More Men Love Football: Sexism and the American Culture of Sports.* New York, Harcourt Brace, 1994. (osz. n.)

A 18. században Európa-szerte számos olyan mű született, amelyek a nők fizikumával (is) foglalkoztak. Az 1750-es évektől a francia, angol és német orvosi művekben is a nemi különbségek minél pontosabb leírására törekedtek. Az orvosi, anatómiai könyvek fő kutatási feladata lett ez, és a bemutatások érintették a női és férfi csontozatot, az izmokat, az idegrendszert, a nemi szerveket, az egyes testrészek méreteit, arányait. Londa Schiebinger kutatásai szerint a női csontvázak első ábrázolásai például akkor jelentek meg a kontinens szakkönyveiben, amikor „felébredt az igény a nők helyének kijelölésére a társadalmi struktúrában".[2501] Feltárásai szerint a nemek közti különbségekre koncentráló felvilágosodás kori művek aprólékos részletességgel írtak a női testről.[2502] 1750-ben Párizsban jelent meg például Edmond Thomas Moreau könyvecskéje,[2503] a *Quastio medica? An praeter genitalia sexus inter se discrepent?* (Egy orvosi kérdés: vajon a genitáliákon kívül van-e más különbség a két nem között?) címmel, és többen figyelmeztettek arra a korszakban, hogy a nő és a férfi közötti nemi különbségek nem korlátozódnak a nemi szervekre, mint például 1758-ban kiadott könyvében[2504] Soemmerring német, 1775-ben megjelent művében[2505] Pierre Roussel francia vagy 1788-ban publikált értekezésében[2506] Jacob Ackermann német orvos. Ezzel a véleménnyel a 19. században is számos orvos egyetértett, például Carl Ludwig Klose[2507] és Johann Christian Rosenmüller[2508] német orvosok.

A 18. században Magyarországon megjelent orvosi munkák szövegei a női test leírása, a nemi különbségek taglalása tekintetében (is) számos rokon vonást mutatnak a kor európai szakirodalmával. Ennek nyilvánvaló oka lehetett az, hogy az idegen nyelvű szakirodalom ismerete mellett több magyarországi és erdélyi orvos is hosszabb-rövidebb ideig külföldi egyetemeken tanult. Például Mátyus István (1725–1802), aki *Diætetica* című műve első, 1762-ben megjelent

2501 Schiebinger: *The Mind Has No Sex…* i. m. 23.

2502 Uo. 31–32.

2503 Moreau, Edmond Thomas: *Quastio medica? An praeter genitalia sexus inter se discrepent?* Paris, 1750.

2504 Soemmerring, Samuel Thomas von: *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers vom Europäer* Bd. 4. Frankfurt, 1758. A mű eredeti változata elérhető a google.books.com oldalon. (A letöltés ideje: 2018. 02. 20.)

2505 Roussel, Pierre: *Système physique et moral de la femme, ou tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des moeurs, & des fonctions propres au sexe.* Paris, 1775. A mű teljes szövege szabadon elérhető az alábbi oldalon: https://archive.org/details/systemephysiquee00rous (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

2506 Ackermann, Jakob Fidelis: *Dissertatio inauguralis anatomica de discrimine sexuum praeter genitalia.* Mainz, Joan. Jos. Alef, hered. Haeffner, 1788.

2507 Klose, Carl Ludwig: *Über den Einfluss des Geschlechts-Unterschiedes auf Ausbildung und Heilung von Krankheiten.* Stendal, Franzen und Grosse, 1829.

2508 Rosenmüller, Johann Christian: Über die Analogie der männlichen und weiblichen Gesclechtstheile. *In: Abhandlungen der physikalisch-medicinischen Societät zu Erlangen. 1.* 1810. (sz. n.) 47–51.

kötetében az asszonyok testi jellemzőit a gyerekekéhez hasonlította. Úgy írta, hogy sokan közülük gyengék, inaik erőtlenek, és javasolta, hogy erősítsék magukat (többek között azért, hogy ne legyenek nagyon ijedősek).[2509] Munkája *A nemzőmag* című fejezetében olyan módon írt a női test (az ivari szervek) működéséről, hogy azzal tulajdonképpen sommás ítéletet alkotott a női viselkedésről és erkölcsökről is. Többek között azt fejtegette, hogy míg a férfiaknak kifejezetten jót tesz a nemi élet hiánya, addig ez a nőknél végtelenül káros folyamatokat indíthat el: „Az asszonyi nemben a Venusszal való nem élhetés [ti. a nemi élettől való tartózkodás] sokkal több és terhesebb nyavalyákat szerez. Ennek tulajdonittatik ugyanis, hogy egyebeket elhallgassak, az ő csodálatos, itt le nem írható hysterica nyavalyájuk. E szerzi [...] ezt az égedelmet és szertelen Venus-kívánást és rút bujálkodást...”[2510]

Már az első fejezet elején kifejtette – elismerve, hogy a nőknek nagyobb tisztelet jár, mert a várandósság, a szülés, a szoptatás és a gyermeknevelés terheit is ők viselik –, hogy a nők teste „a természetnek előszámlált minden munkáira a férfiakénál sokkal erőtlenebb.”[2511]

Hasonlóan írt az angol és francia szövegekre támaszkodó, de *Anyai oktatás* című művében azokat szintetizáló és átalakító, kibővítő[2512] Bessenyei György 1777-ben. A leányát, Klarissát tanácsokkal elhalmozó édesanya II. levelében olvasható az alábbi vélemény: „...a természet asszonyi nemünk és a férfiú nem közé különbséget helyheztetett; a férfiaknak nagyobb erőt s mélyebb értelmet engedett, nékünk pedig ellenben nagyobb szívességet adott, mellyel kötelességünket teljesíthetjük. Alája vagyunk vettetve a férjfiaknak; e sors első tekintettel megalázadásra hoz; de ha továbbá megtekintjük, csudálkozással fogjuk tapasztalni mégis, hogy az isteni gondviselés és természet rajtunk e részben csalást nem tettek, mert másrészről számunkra annyi hasznokat engedtek, melyek panaszunkat a férjfiak panaszán felül nevekedni nem engedik.”[2513] A III. levélben mindezt bővebben is kifejtette, és azt írta, hogy a férfiak hatalma és bölcsessége nagyobb, így ők védelmezik a nőket, „de ellenben az ő nálunk nélkül különben vad és kegyetlen természeteknek elkerülhetetlen szüksége vagyon arra, hogy az aszszonyi nemnek szelíd, nyájas, hív, érzékeny, szánakozó s kecsegtető kegyességei által lágyulásra s jámborságra hozattasson.”[2514]

2509 Mátyus István: *Diætetica*. 1762. Az Elmének Indulatairól. CCCXCIX. szakasz 500.

2510 Mátyus István: *Diætetica*. 1762. In: A jó egészség megtartásának módjáról... In: A jó egészség megtartásának módjáról... i. m. 302.

2511 Mátyus István: *Diætetica*. II. kötet 1766. In: A jó egészség megtartásának módjáról... i. m. 335.

2512 A témáról lásd: Eckhardt Sándor: *Bessenyei és a francia gondolat...* i. m.

2513 Bessenyei György: *Anyai oktatás* i. m. 28.

2514 Uo. 29.

19. századi vélemények a női testről

Szintén az ókortól kezdve készültek orvosi vagy más tanácsadó művek nőknek is a test egészségének megőrzése, a betegségek leküzdése érdekében, és szinte mindig nekik (az anyáknak) címezték a kisgyermekek testi ápolásáról, táplálásáról szóló műveket is. A nők, a lányok testének erősítéséről, edzéséről szóló írásművek azonban csak a 18. századtól kezdtek mind nagyobb számban megjelenni a nyugati kultúrákban, így Magyarországon és Erdélyben is. A sportolási, tornázási szokások, a lányok testének tudatos nevelése pedig már inkább a 19. századra tehető. Mindennek az elterjedése azonban egyáltalán nem volt könnyű és zökkenőmentes, hiszen nem csak az évezredes előítéleteket, de sokszor az újkor orvosi-természettudományos eredményeit és az illemszabályokat is át kellett lépni a női testnevelés céljainak, kereteinek kimunkálásához és ennek gyakorlati elterjesztéséhez.

A században is számos olyan elmélet született, amelyek a nő testéről azt hirdették, hogy az a férfiénál tökéletlenebb. Darwin munkái, azok nőkkel kapcsolatos gondolatai, melyek szerint a nő sokkal több energiát fordít a reproduktív működésre, mint a férfi, ezért fizikai és mentális fejlődésére kevesebb ereje jut, éppen megfeleltek a viktoriánus középosztályok nőfelfogásának, hiszen a kutató – noha eredeti célja nem ez volt – természettudományos érvekkel támasztotta alá a nők otthoni környezethez, családhoz kötöttségét.[2515]

Az 1800-as évek, különösen annak második fele, a nagy természettudományos fejlődés korszaka volt, melynek embere nem lehetett közömbös a körülötte zajló változásokkal szemben, hiszen saját bőrén is érezhette a fejlődés, a kutatások eredményeit, például ha az orvoslás módszereinek, eszközeinek gazdagodására gondolunk. Átalakultak a háztartásokban használt eszközök és alapanyagok is.[2516] A sokasodó kísérleteket, empirikus megfigyeléseket nem pusztán az állat- és növényvilág megfigyelésekor alkalmazták, hanem az emberi nemmel kapcsolatosan is. A férfiak és a nők közötti különbségek megállapításánál különösen fontos szerepet játszottak az egyes mérések. A 19. század második felének biológusai, orvosai mérőszalaggal és súlymérleggel próbálták betölteni azt az űrt, amely a felvilágosodás óta tátongott a férfiak és a nők különbözőségének taglalásakor. A 18. század előtti Európában a nő helyét kijelölte az egyház Biblia-magyarázata, mely szerint a nő „eredendően" a férfi *alá* rendelt, hiszen annak oldalbordájából vétetett, tehát teremtése mintegy „mellékesen" történt.[2517]

2515 Weitz, Rose: *A History of Women's Bodies...* i. m. 129.

2516 Erről számos korabeli és újabb időkben született könyv ír, például Cott, Nancy F.: *The Bonds of womanhood...* i. m.

2517 Több szerző vizsgálta a nő teremtéséről szóló mítoszokat, történeteket. Például az alábbi két francia szerző művében is olvashatunk erről a témáról: Delumeau, Jean: *La peur en Occident.* Paris,

Ugyan a hosszas teológiai viták már a középkor elején eldöntötték, hogy a nőnek is van lelke, és nem állat, hanem ember, helyzete ettől mit sem változott. A 18. század végének új gondolatai szerint azonban a nő is egyenrangú a férfival, és több gondolkodó követelte, hogy ez a jogalkotásban is jusson kifejezésre. A 19. század természettudományos eredményei aztán új érveket adtak a mizogyn gondolkodók kezébe.

Zsoldos János nőgyógyászati műve már 1802-ben azt mutatta, hogy az orvosi és természettudományos ismeretek, eredmények együtt befolyásolták a női testről és lélekről való gondolatokat. Ő ennek bevezető mondataiban azt írta, hogy a nő többet és másként szenved fizikailag az élete során, mint a férfi, mert más a testfelépítése, más a természettől fogva való rendeltetése. Különösen a falusi nők és természeti népek asszonyainak biologikumát tartotta nagyra, akiket művében többször is szembeállított a sápadt, elkényeztetett, csenevész városi leányokkal. *Előbeszéd*jében így fogalmazott: „Nézzük meg a' Falusi helyes szabású, rendes ételű, italú, szabad levegőn járó szép nemet. Piros, posgás, húsa tömött, balsammal bővölködő vére, friss és eleven tekintete...", vele szemben viszont a városi nők: „Edgy Városi módi szerént neveltetett Leány, már jó idejébe fel-veszi a' Városi, és úri sárga halál szint, melly a' szívtől távolabb lévő erekben a' vérnek lankadt forgását és félmegrekedését el-árullya. Bádjadt és lankadt minden mozgásiban, 's tselekedeteiben, fáj a' feje, gyomrát görts húzza, dobog szíve, szorúl lélekzete, reszket, hol fázik, hol hevül, hol ájul... stb."[2518] Zsoldos műve az általunk vizsgált újkori időszakban ritka példánya azoknak a forrásoknak, amelyek a női testet nem a férfiakéval, hanem a falusi nőket a városi nőkkel vetik egybe.

Szabó Imre készülő regényében 1852-ben költői módon fogalmazta meg a nő fizikai és lelki tulajdonságaival kapcsolatos véleményét. Szerinte a nő „gyöngébb testalkata; idegzetének élénk izgékonysága; szervezetének gyöngédsége; még vonalainak finomsága is, arra mutatnak, hogy a nő egy igen törékeny hajó, melly a világtenger vészes hullámzatának hánkódtatásait ki nem birja. A nő egy olly virág, melly csak árnyban áraszt illatot."[2519]

Amikor Madách Imre 1864-ben elkészítette akadémiai székfoglaló előadását, a filozófiai- esztétikai-művészettörténeti ismeretein túl a korszak természettudományos leírásaiból is válogatott. Ezt írta a női testről: „Mely állatfaj csontvázából lehet annak ivarát meghatározni az emberén kívül? S e nagy különbség, mely a szervezet két legnevesebb részén, az agyon és a csontvázon kezdődik, végigmegy egészen. A nő testének aránylag sokkal tetemesb része van nemi célokra alkotva. Vére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséklete

Fayard, 1978. 400–403. és Darmon, Pierre: *Mythologie de la femme dans l'Ancienne France.* Paris, 1979. 17–20.

2518 Zsoldos János: *Aszszony orvos, mellyben a' szüzeknek, a' házas, terhes, szülő, szült, és koros aszszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő.* Győr, 1802.

2519 Szabó Imre: Anyai emlék. *Családi Lapok*, I. évfolyam II. félév 4. szám 1852. augusztus 31. 184–185.

magasabb, véralkata idegesebb. Nagyon természetes, hogy e mélyen szervezetében rejlő különbség a nő egész lelkivilágát is áthatva, eszmekörét, tevékenységét különbözően határozza meg a férfiúétól. S így korántsem üres frázis, hogy a nő szívén keresztül gondolkodik." [2520]

Az efféle gondolkodásmód a 19. század közepén korántsem volt egyedülálló. A dualizmus kezdetén indult útjára a Királyi Magyar Természettudományi Társulat havi folyóirata, a *Természettudományi Közlöny*. Ez a lap a darwinizmus és a modern élettani kísérletek eredményeinek egyik közvetítője volt, és fennállása alatt több ízben ejtett szót a nők biologikumáról, a férfi és nő közti testi különbségekről. Egyik korai cikkében e lap meglepően „modern" gondolatokat közölt a British Association ülése nyomán a nőkérdésről. Megállapították, hogy ugyan a nők agytérfogata általában alatta marad a férfiakénak, ám leszögezték, hogy az agytérfogat testtérfogathoz viszonyított aránya a két nemnél hasonló.[2521] Kifejtették, hogy a nők szellemi képességei *különböznek* a férfiakétól, ezért más nevelésben kell részesülniük, és más feladatok (is) várnak rájuk. Ám azt (az elsők között Magyarországon) leszögezték a lapban, hogy a nőket sem lehet kizárni a műveltségi előrehaladásból (egyetemek, tudományok), csak tisztában kell lenniük azzal, hogy vannak biologikumukból származó kötelességeik is. Az efféle vélekedés azonban meglehetősen ritkának volt mondható a korabeli Magyarországon. Jellemzőbb volt az, hogy egyoldalúan, valamely oldalt kidomborítva vélekedtek a nőkről, eltúlozva biológiai vagy társadalmi tulajdonságaikat és lehetőségeiket.

A századvég egyik tipikus, több kiadást is megért kötetében például Szabó Richárd így írt a férfiak és a nők különböző tulajdonságairól: „a férfi, erősebb testalkatánál s idegrendszerénél fogva, mind szellemileg, mind testileg a nő fölött áll, innét több bátorságot, szilárdságot, állhatatosságot, rettenthetetlenséget, küzdelmet és határozottságot tanusit; gondolatokban s tettekben több erélyességet fejt ki, kevésbé érzelgő; észt s erőt követelő foglalkozásokra alkalmasabb; érzéketlenség-, kegyetlenség-, büszkeség- s önfejűségre hajlandóbb, mint a nő, ki gyöngédebb testalkata s idegrendszere következtében inkább kicsinységekkel foglalkozik, apróságokkal bibelődik; érzékenyebb, türelmesebb és szelidebb. A nőt inkább a szív, mint az ész vezeti, inkább érez, mint gondolkozik, s innét érzelgőbb, félénkebb, állhatatlanabb, csüggedésre hajlandóbb, mint a férfi." [2522]

Somogyi Géza 1879-ben hasonlókat írt könyve elején. Dr. Bockra hivatkozva kifejtette, hogy a nő agya kisebb, teste gyengébb, mint a férfié. Testének zsiradékanyaga viszont nagyobb. John Stuart Mill nézeteivel vitába szállt, aki szerint a nő értelmi tehetsége és agya azért kisebb, mert évezredeken át el volt nyomva. Somogyi szerint ez azért nem helytálló, mert „minél nagyobb a reactio, annál

2520 Madách Imre: *A nőről, különösen aesthetikai szempontból...* i. m. (osz. n.)

2521 A két nemet jellemző élettani különbségekről. *Természettudományi Közlöny*, 1869. I. évf. 427.

2522 Szabó Richard: *Nők világa.* Pest, Petrik Géza kiadása, 1871. 19–20.

nagyobb actio következik be".[2523] Hasonló szellemben fogalmazott a kor sokat forgatott *Paedagógiai encyclopaediá*jának „paedagógia" címszava alatt a szerző: a fiú és lány közötti szellemi különbségek magyarázataként ezt hozta fel: „Ezt némileg megfejti a női fej kicsinysége, a koponyaüreg csekélyebb köbtartalma, valamint az agyvelőnek aránylagos könnyűsége."[2524]

A *Vasárnapi Ujság* című hetilap rendszeresen közölt tudósításokat a nők biológiai, fiziológiás jellemzőit vizsgáló kutatásokról. 1881-ben például arról írt, hogy egy müncheni tanár, bizonyos Bischoff szerint a nők agya 143 grammal, vagyis 10,5%-kal könnyebb, mint a férfiaké. „Kutatásait 906 példányon eszközölte"[2525] – írta az újság, és még ez a nyelvezet is mutatja, hogy mennyire uralkodó volt a természettudományos kutatások szóhasználata. Bár a cikkíró nem kommentálta a „tényeket", sugallata mégis világos lehetett a nők alárendeltségével kapcsolatosan. Ezen még az sem sokat enyhített, hogy érdekességképpen megemlítette: a „czetek és elefántok agyveleje" még a férfiaknál is súlyosabb.[2526] A *Vasárnapi Ujság* szerkesztői attól sem riadtak vissza, hogy a szórakoztatás kedvéért hírlapírói „kacsákat" közöljenek. E sorba tartozott egy teljesen ostoba hír is, melyet a cikk tanúsága szerint a *Kentucky State Journal*ból vettek át. A tudósítás arról szólt, miért nincs a nőknek szakálluk. A gúnyos, de a nőkre nézve korántsem vicces és hízelgő leírás szerint azért, mert a nők szája állandóan mozog. „A műveletlenebb nők örökké fecsegnek, a műveltek barátságosan vagy gunyosan mosolyognak s igy az ajkakat annyira igénybe veszik, hogy szőr nem képződhetik rajta. E sajátság azután későbbi nemzedékre öröklődik, még ha azok nem oly fecsegők is."[2527] E cikk arra is jó példa, hogy illusztráljuk, hogyan keveredett a fantázia, az áltudományos okoskodás a valódi tudományos eredmények morzsáival. (Jelen esetben az örökléstani kutatások eredményeiből merített a szerző…) Érdekesség, hogy a *Családi Lapok* egy korábbi, 1853-as cikke szerint a nő azért szakálltalan, mert így arca a leggyöngédebb érzelmek kifejezésére sokkal alkalmasabb.[2528]

1884-ben ugyancsak a *Vasárnapi Ujság* egy párizsi „tudományos vizsgálatról" számolt be, amely során a nők izomerejét mérték. 64 férfit és 52 nőt vizsgáltak meg a francia fővárosban, és megállapították, hogy a nők izomereje 3/5-öd részét teszi ki a férfiakénak.[2529] 1885-ben az újság egy brüsszeli antro-

2523 Somogyi Géza: *A nőkérdés…* i. m. 2–4.

2524 Verédy Károly (szerk.): *Paedagógiai encyclopaedia – különös tekintettel a népoktatás állapotára.* Budapest, Athenaeum, 1886. 733.

2525 A nők agyveleje… *Vasárnapi Ujság*, 1881. febr. 6. XXVIII/6. sz. 87.

2526 Uo. 87.

2527 Hogy a nőknek szakálluk nincs… *Vasárnapi Ujság*, 1882. okt. 1. XXIX/40. 636.

2528 „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára) VI. *Családi Lapok*, Második évfolyam I. félév 10. szám 1853. Majus 31. 465.

2529 A nők izomerejének… *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 17. XXX/24. 388.

pológus véleményét közölte „csak úgy", aki a darwini elvek és egyéb természettudományos vizsgálati eljárások segítségével megállapította, hogy „a nő közelebbi rokonságban van a majomhoz, mint a férfi."[2530] Az Albrecht nevű kutató állítását úgy próbálta bizonyítani, hogy kifejtette: a nőknél a hosszú koponyaalak gyakoribb, mint a férfiaknál, a belső metszőfogak szélesebbek, az alsó keresztcsontok nem nőnek össze és az egész test alacsonyabb.[2531] Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a nő szervezete nem fejlődött ki olyan magas fokra, mint a férfiaké.

Az állatokkal való hasonlítgatás más lapokban és más formában is „divatos" volt a 19. század végén, bár e jelenségnek is megtalálhatjuk történeti előpéldáit.[2532] A *Pécsi Közlöny* 1896-ban bizonyos Stettenheimtől idézett „közmondásokat", melyek rendkívüli gúnnyal szóltak a nőkről. Csak egyetlen példa ennek alátámasztására: „Miért hímnemű a németben (no a latinban is!) a hal? Furcsa kérdés! Nőnemű csak nem lehet, hiszen néma!"[2533] (Érdekesség, hogy ezt, és több más effajta adomát éppen a karácsonyi számban közölte az újság...)

Sebesztha Károly 1892-ben a *Budapesti Szemlé*ben azt fejtette ki, hogy mivel a szüléshez, gyermekneveléshez erős, egészséges anyák kellenek, kiemelten figyelni kell a lányok testi nevelésére, a nők egészségvédelmére.[2534] Ennek számos összetevője van kifejtése szerint: a jó, friss levegő, a mozgás, a 'nem izgató', könnyen emészthető ételek, a test edzése, és tartózkodás a divat hóbortjaitól.[2535]

Számos korabeli könyvben is olvashatunk leírásokat a nők fizikumáról. Baboss László például egy 1902-ben megjelent könyvében több olyan művet és gondolkodót sorolt fel az emberiség történetéből, amelyek és akik a nőkről is szóltak. Szolón, Fichte, Oken, Schiller és Schopenhauer művei, illetve a Biblia részletei szolgáltattak alapot fejtegetéseihez. Fichtének például azt a gondolatát idézte, hogy „...a nő a férfi akaratának legkorlátlanabbul van alárendelve...", Okentől azt, hogy „...a férfi oly magasan áll a nő fölött, mint a mily magasan áll a nőnövény a meddő, a fa a moha fölött..." stb.[2536] Baboss a példák felidézése után biológiai, etológiai, antropológiai fejtegetésekbe kezdett. Összevetette például az embereket az „állati társadalmak" lakóival, a hangyákkal. Emellett

2530 A nő közelebbi... *Vasárnapi Ujság*, 1885. nov. 8. XXXII/45. 724.

2531 Uo. 724. A lapban idézett brüsszeli szerzőt és művét kutatásaim során nem sikerült beazonosítanom.

2532 Többek között például a fentebb már említett Darmon foglalkozott ezzel a kérdéssel (l. a 2457. jegyezetszám alatt!), de találhatunk példákat a *Bölcsességek könyve.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. vagy más, régebbi és újabb kötetekben is a nőkről szóló gúnyos megjegyzésekre, közmondásokra.

2533 *Pécsi Közlöny*, 1896. dec. 25. 6.

2534 Sebesztha Károly: A nőnevelésről I. i. m. 245.

2535 Uo. 248.

2536 Baboss László: *Nők könyve – Amulettek a nők szellemi, erkölcsi és társadalmi életéből.* Nagy-kanizsa, Fishel, 1902. 57.

azt bizonygatta, hogy a nőknél a „kisagy (agyacs) legyező formája az, mi náluk a gondolatok gyorsaságát, képzelmet és a makacsságot előidézi; miért is a nő már játékában különbözik a fiutól, mint asszony pedig rettenthetetlen támasza lesz a babonának, előítéletnek és vallási rajongásnak."[2537] Ezt a könyvet a szerző – miként ez a címből is kiderül – kifejezetten a nők számára írta.

Természetesen a nők érdekében, védelmében írott műveket is felidézhetünk a nők biológiai jellemzésével kapcsolatosan. A Magyarországon is ismert és gyakran idézett ifjabb Dumas például azt írta, hogy a férfiak izomerejével a nők idegereje áll szemben. Az agyvelő méregetésével kapcsolatosan pedig a francia író megjegyezte, hogy a 2200 gr-os agyvelő – mely az addig mért legsúlyosabb – éppenséggel egy nőé volt.[2538] Európai viszonylatban az egyik legnagyobb hatású mű a nők védelme szempontjából August Bebel *A nő és a szocializmus* című könyve volt. A szerző művének második részében, ahol a 11. fejezetben a nők művelődési jogokért folytatott harcáról írt, kitért a férfiak és nők testi és szellemi alkatának különbségeire is. Elismerte, hogy ugyan ezek a különbségek mint tények léteznek, de nem indokolják a férfiak és nők társadalmi és politikai egyenjogúságának a megkérdőjelezését. Ő olyan kutatók eredményeit idézte, akik éppenséggel a férfiakról állították, hogy fejletlenebbek.[2539] Bebel könyve is – a fentebb idézett forrásokon kívül – jól mutatja azt, hogy Európa-szerte hihetetlen módon megélénkültek a századvégen a férfiak és nők különbségeit vizsgáló kutatások. Eleinte főleg azt bizonygatták a kutatók, hogy a nők alacsonyabb rendűek, hiszen ez az érv jelentette a „természettudományos" magyarázatot arra, miért nem kerülhetnek be a felsőoktatási intézményekbe, egyes munkahelyekre, pályákra. A társadalmi-gazdasági változások, a fejlődő ipar óriási munkaerő-szükséglete, az új munkahelyek (távirda, telefonközpont stb.) azonban továbblendítették az effajta kísérleteket, kutatásokat, és a századvégre már jól láthatóan felsorakoztak az „ellentábor" képviselői, vagyis azok a kutatók, akik a nők mellett, képzésük, munkábaállásuk érdekében hallatták hangjukat és folytatták „kísérleteiket". Főként a századforduló után egyes magyar művekben is volt nyoma e kutatások hatásának. Harkányi Ede például 1905-ben megjelent könyvében nem csupán a nemek értékelését adta, hanem biológiai, orvosi, örökléstani szempontú levezetéseket is közölt.[2540] A *Természettudományi Közlöny* 1900-ban egy párizsi kísérlet eredményeiről tudósított, melynek során 20 és 30 év közötti férfiakkal és nőkkel szagoltattak kámfort, és megállapították, hogy a nők szaglóereje sokkalta fejlettebb.[2541]

2537 Uo. 63.

2538 Ifj. Dumas: Szavazó nők. *Élet*, 1892. júl. 31. II/31. 495.

2539 Bebel, August: *A nő és a szocializmus...* i. m. 193–205.

2540 Harkányi Ede: *A holnap asszonyai…* i. m. 5.

2541 A férfi és nő szaglóereje. *Természettudományi Közlöny*, 1900. jan. XXXII. k. 38.

A 20. század első évtizedének végén, a női emancipáció eredményeként már több írás jelzi, hogy a nőkről kezdett kedvezőbb kép kialakulni. A korábbi negatív vélekedések most ellenkezőleg kerültek kinyilvánításra, az érvkészlet és a „kísérleti módszerek" azonban mit sem változtak. A gúny iránya annál inkább. Míg korábban például a nők agyának kicsiségét bizonygatták, 1909-ben egy újságíró ezt írta (a *Természettudományi Közlöny* fentebb idézett cikkével egybecsengően): „Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a nőnek feje aránylag kisebb, mint a férfié: ellenkezőleg, teste méreteihez viszonyítottan a nőnek nagyobb feje van, mint a férfinak, a miként testi súlyához viszonyítottan agyvelőjének súlya is valamivel nagyobb."[2542]

Vélemények és adatok a lányok testi neveléséről és egészségvédelméről

Írások a 18. században

A testi nevelés fontosságát a században több helyen is felvetették Európában. Az úttörők közé sorolható például Basedow, akinek Philantropinumában a növendékek már szertornáztak is.[2543] Az ember kiművelését célul tűző filantropisták hozzá hasonlóan szintén fontosnak tartották a testi nevelést is.[2544] Fináczy Ernő az alábbi módon írt róluk: „A filantropista pedagógusok a testgyakorlás minden elképzelhető módját szorgalmazták. Egyikük (Villaume) még a fúvós hangszereken való játékot is azért javasolta, mert az erősíti a tüdőt. Ehhez hasonlóan szerinte a zongorázás sem azért ajánlatos, mert a zenei érzéket fejleszti, hanem csupán az ujjakat erősítő hatása miatt."[2545]

A tornaügynek azonban erőteljes lökést nem a filozófiai gondolatok, hanem a hadi események adtak: a francia–német összetűzések miatt a 18–19. század fordulóján világosan megfogalmazásra került több német szerzőnél is az, hogy nemzeti érdek a férfiak (katonák) edzése. A leányok testi nevelése is ettől az időtől lett kontinensünkön mindinkább „nemzeti ügy", és nem csupán orvosi-pedagógiai kérdés.

A felvilágosodás századában a női testedzés témájával hazánkban leginkább a korszak orvosi műveiben találkozhatunk. Mátyus István például azt írta 1762-ben megjelent – fentebb már idézett – *Diætetica* című könyvében, hogy a labdázás nagyon helyeselhető mozgásforma, mert nem csak a karokat erősíti,

2542 Sz. Z.: A női arcz esztétikájához. *Vasárnapi Ujság*, 1909. XI. 28. 56/48. 995.

2543 Székely Ilona: *A testi nevelés kérdése a XIX. században.* Pécs, Taizs, 1937. 7.

2544 Lásd erről például: Frank Antal: *A testi nevelés a filantropistáknál.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1922. (A szerző 1935-től Frank helyett a Padányi vezetéknevet használta.)

2545 Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Ny., 1927. 196.

hanem az elmét is fejleszti, és – ami a kor fontos követelménye – nem veszélyezteti az erkölcsöket. A táncról már korántsem volt ilyen jó véleménnyel, azt az erkölcsökre nézve károsnak gondolta, ugyanakkor kifejezetten női mozgásformának tartotta, leszögezve, hogy az „az ő ékes, könnyen hajladozó és mozduló testükhöz, vidám s magát kedveltető elméjükhöz legillendőbb commotio."[2546] (Érdekesség, hogy műve első könyvében, négy évvel korábban a férfiak esetében viszont a táncot nem találta helyénvalónak, így azt nekik abszolút nem ajánlotta: „Számtalanok a példák, hogy az oktalan táncból vérköpést, tüdőgyulladást, forró nyavalyát, kegyetlen főfájást, szárazbetegséget s egyéb veszedelmes nyavalyákat kaptanak…"[2547]) A nőkre nézve káros testmozgásnak vélte a vadászatot, az „ugrást és szökést", viszont azt is megjegyezte, hogy „a sok ülésnél nincs az ő egészségüknek titkosabb s gonoszabb ellensége. Nevezetesen az a közönséges hasszorulás, rendetlen havi tisztulás és gyakor főfájás egyiktől ettől erednek".[2548] Mátyus könyvének érdekessége az, a 18–19. század forrásaiban csak ritkán fellelhető gondolat, hogy a parasztlányok és -asszonyok fizikuma az állandó testmozgás (= munkavégzés) miatt teljesen más, és hogy sokkal egészségesebbek, mint a fizikai munkát nem végző nőtársaik.

A táncolás mint téma, és annak egészségre gyakorolt hatása még a költészetnek is témája lett ebben az időszakban. A táncos mulatságokról gyakorta verselő Csokonai Vitéz Mihály 1798-ban írt *Dorottya vagyis a dámák diadalma a fársángon* című költői művében például az alábbi sorokat vetette papírra a – korban hazánkban is divatozó francia táncokkal szemben igazi, magyar táncfajtának tartott– verbunkosról (amit csak férfiak táncoltak!):

„Csak a magyar táncz az, mely soha sem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára,
Mivel mérsékelve mozgatván bennünket,
Frissíti elménket, testünket, vérünket."[2549]

A francia menüettről pedig ezt írta ugyanebben a műben:

2546 Mátyus István: *Diætetica*. II. kötet 1766. In: A jó egészség megtartásának módjáról… i. m. 338.

2547 Mátyus István: *Diætetica*. 1762. In: A jó egészség megtartásának módjáról… i. m. 263.

2548 Mátyus István: *Diætetica*. II. kötet 1766. In: A jó egészség megtartásának módjáról… i. m. 339.

2549 Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon. Furcsa vitézi versezet négy könyvben. Második könyv: Estvélig. In: *Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei.* http://mek.oszk.hu/00600/00636/html/doroty02.htm (A letöltés ideje: 2018.08.07.) (A műben az alábbi gondolatokat is kifejezésre juttatta a költő: „Mért nem tánczol magyart az anglus, franczia? / Csak a magyarnak kell más nemzet módia? / így vesztjük hazánkat a magunk kárával, / Külső tánczczal, nyelvvel, szokással, ruhával…")

„Kezdődik a minét. – Háram gavallérral
Három deli dáma kiáll szép manérral;
Francziás tánczokat kezdik főhajolva.
Folytatják páronként viszontag másolva,
Sétáló lábokkal Z betűt ejtenek.
Egymásnak oldalvást suhanva lejtenek.
Mint midőn szerelmes gór-jérczéje megett
A dagályos kakas érezvén meleget.
Enyelegve játszik, taréját berzeszti.
Oldalt forog, tipeg, s szárnyát leereszti:
így tesz a gavallér itten a dámának
Kényes tempójára a franczok tánczának."[2550]

A 18. század végén gombamód szaporodó, egyéb orvosi-egészségtani könyvekben is gyakran esett szó a női testmozgásról. Kiss József, a művét kérdés-felelet formájában író orvos 1794-ben például azt írta, hogy a tánc kifejezetten káros foglalatosság: „Ártalmas szokás tehát a' Tántzolás? Igen-is. Átkozott, és eltiltani való tántz kiváltt a' Német-tántz, mellyben bódúltan kerengenek a' tántzolók. De a' Magyar tántz-is hogy ha nagyon, és sokáig hánnya-veti magát az ember, ártalmas. A' Nemes tántz leg okosabb, mert tsendes."[2551]

Ugyanebben az időben Vásárhelyi Sámuel nagyenyedi orvos művében[2552] hangsúlyozta a lányok testi nevelésének fontosságát, intette a szülőket attól, hogy ettől őket eltiltsák, mert szerinte az súlyos egészségi problémákhoz vezet, és a spártaiak példáját hozta fel, akiknél az edzett lányok könnyebben és egészségesebb gyermekeket szültek.[2553]

Az 1777-es *Ratio educationis* ugyan tartalmazott a test nevelésére, az egészség megőrzésére vonatkozó paragrafusokat, nagy hatása azonban (különösen a leányok nevelése terén) nem lett. Ha nem is kifejezetten a leányok testmozgásáról, de általában a test kiművelésének fontosságáról a korabeli (legelső) hazai pedagógiai művek is szóltak. Perlaki Dávid 1791-es, Komáromban megjelent *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás* (Locke, Rousseau és mások nyomán) kiemelte a testnevelés jelentőségét.[2554]

2550 Csokonai Vitéz Mihály: *Dorottya...* i. m. Második könyv. Uo.

2551 Kiss József: *Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjeket betsülni és örizni.* Sopron, 1794. 8. (Szlatky Mária egyik tanulmányában a Kiss-féle mű címét helytelenül, „Egészséget tárgyazó katekézis" címmel jelöli. Lásd: Szlatky Mária: A magyar nyelvű dietétikai irodalom és Mátyus István... i. m. 481.)

2552 Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések.* Kolozsvár, 1792.

2553 Lásd erről: Szlatky Mária: *A magyar nyelvű dietétikai irodalom és Mátyus István...* i. m. 485. és Friedrich Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon...* i. m. 119.

2554 Idézi: Idézi: Fehér Katalin: *Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek...* i. m. (osz. n.)

Vélemények a 19. század első felében

A tornázás szokása, a testedzés fontosságának hangoztatása a 19. század elején Európa több pontján nyert jelentős elméleti megalapozást. A német és svéd tornászat, a francia és angol testedzési szokások, Pestalozzi,[2555] és követője, Diesterweg mozgással kapcsolatos gondolatai és gimnasztikai gyakorlatai többnyire erősen kapcsolódtak a filantropizmus eszmeáramlatához, a testedzés szószólói és iskolai támogatói a testi nevelést az általános embernevelés szolgálatába kívánták állítani. A németeknél Johann Christoph GutsMuth és a 19. század elejéről Ludwig Friedrich Jahn (1778–1852), a „német torna atyja" emelhetők ki, Svédországban pedig Peer Henrik Ling (1776–1840) és fia, Hjalmar Ling (1799–1881) szerzett elévülhetetlen érdemeket a tornázat alapjainak kidolgozásában (utóbbi nevéhez fűződik a svéd szerek bevezetése a kontinens tornatermeiben).[2556] Munkásságukat illetően fontos részlet, hogy törekvéseik a lányok testi nevelésére is kiterjedtek. A németek inkább katonai, és a svédek inkább gyógyító célú testedzési programja az iskolák testnevelési programjaira csak többszörös áttétel, illetve átalakítások után tudott hatást gyakorolni. Az angol testi nevelés – mely szintén hatott Magyarországon is – inkább a játékos elemekre és a sporttevékenységekre helyezte a hangsúlyt. Székely Ilona 1937-es elemzésében azt írta, hogy „Anglia a játék és sport hazája s Európa népei a 19. század végén hozzá járnak tanulni, anélkül azonban, hogy az ott virágzó sportéletet hazájukban meg tudták volna teremteni."[2557]

Magyarországon a testi nevelés, a sport egyik legkiemelkedőbb szószólója a reformkori Magyarországon az a Széchenyi István volt, aki nem kis részt éppen angliai példákból próbált meríteni a honi viszonyok megváltoztatására vonatkozó elképzeléseiben. Imre Sándor például az alábbi gondolatát idézte ezzel kapcsolatosan: „Az embernek a test és lélek egyaránt alkotó része, elhanyagolni azért egyiket sem szabad, sőt mindkettőnek lehető legteljesebb kifejlése, kifejtése a feladatunk."[2558] *Önismeret* című művében azt írta, hogy „Az ember, az ép, az egész ember t.i. – mint már fentebb érintők, bizonyos pontig, ha nem is mindenre, legalább igen sokra alkalmas, – s valamint oktatás által a lelket, ugy a testet is czélirányos gymnastika által, mód nélkül tágíthatni, erősíteni."[2559]

A században a lányok és nők testmozgásával kapcsolatosan gyakran kiemelt és vitatott téma volt továbbra is a **tánc**. Kézikönyvek, pró és kontra cikkek egész

2555 1807-ben jelent meg a svájci pedagógus *Elementargymnastik* című, az izületekre alapozott mozgáslehetőségekre gyakorlatsorokat közlő munkája.

2556 Földes Éva – Kun László – Kutassi László i. m. 94.

2557 Székely Ilona i. m. 16.

2558 Idézi: Imre Sándor: *Gr. Széchenyi István nézetei a nevelésről.* Budapest, 1904. 209–210.

2559 Széchenyi István: *Önismeret...* i. m. 27.

sora született erről, folytatva korábbi évszázadok gondolatait. Mrs. Alfred Webster például 1853-ban Londonban komoly könyvet adott ki a témáról *Dancing, as a means of physical education; with remarks on deformities, and their prevention and cure* (A táncolás, mint a testi nevelés eszköze; észrevételek a deformitásokról, megelőzésükről és gyógyításukról)[2560] címmel.

Már a 20. század elejére tehető annak az előadás-szövegnek a megjelenése, amelyet a híres táncosnő, Isadora Duncan fivére, Raymond Duncan (1874–1966) olvasott fel *La danse et la gymnastique* (A tánc és a gimnasztika)[2561] címmel a Hellén Egyetemen (Université Hellénique), és amelyik a régi görög modellen alapuló gimnasztika testi nevelésben kiemelkedő szerepéről, újjászületéséről szólt.

A 19. század első felében több olyan orvosi tanácsadó mű és pedagógiai tárgyú írás jelent meg Magyarországon is, amelyekben a test edzéséről, ezen belül a lányok testi neveléséről is írt a szerző. A medicinában tehát éppúgy, mint a művelődéspolitikában kiemelt helyre került ez a téma. Zsoldos János 1802-es nőgyógyászati művében például ókori szerzőkre is hivatkozva kiemelte, hogy mennyire fontos a leányok testi nevelése, az, hogy szüleik, nevelőik a mozgás segítségével erősítsék őket, és ezzel segítsenek legyőzni a női betegségeket, illetve előkészítsék őket az anyai és (a sok fizikai munkával járó) gazdasszonyi teendőkre. Az „okos, és mérséklett tántz, a' sétálás, 's kotsikázás"[2562] szerinte a legjobb mozgásformák. A témához kapcsolódóan kiemelte azt is, hogy mennyire fontos a megfelelő fekhely, a nyugodt alvás biztosítása. Az akkoriban modernnek számító, valószínűleg Locke ezzel kacsolatos tanácsait is ismerő javaslatokat Zsoldos így foglalta össze: „A' mai nevelök Leányaiknak párnájikat nem a' testi electrictást háboritó, a' párázatt meg-szorító, rühest, köszvényest, forró és más nyavayákkal bajoskodókat, ki-szolgált, és nyavalyákat által-oltó tollal, hanem meg-mosott, meg-tisztított lószőrrel töltik-meg. Dúnna helyett paplant, vagy selyem pokrótzot adnak",[2563] és ajánlotta a korai fekvést, a napi nyolcórai alvást, az elalvás előtti könnyű étkezést. A mozgást javasolta fő segítségként a fejletlen, gyenge lánykáknak is, azoknak, akiknek a havi tisztulása (ő hószámnak nevezte művében) nem indul meg. Róluk ezt írta: „Nem kell öket a' Házba bé-szorítani, nem kell az okos és ártatlan gyönyörködtetésektöl, múlattságoktól meg-fosztani, gyakran sétállyanak kivált reggel éh gyomorral, vagy kotsizzanak, a' melly nékik eleinte terhekre, és büntetésekre esik, de azután örömmel gyönyörködnek benne

2560 Webster, Alfred: *Dancing, as a means of physical education; with remarks on deformities, and their prevention and cure*. London, Bogue, 1851. A mű digitális változatát lásd az alábbi oldalon: https://www.loc.gov/item/musdi.165 (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

2561 Duncan, Raymond: *La danse et la gymnastique.* Paris, Akademia Raymond Duncan, 1914. A mű digitalizált változata szabadon elérhető az alábbi oldalon: https://www.loc.gov/resource/musdi.062.0?st=gallery (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

2562 Zsoldos János: *Aszszony orvos* i. m. 61.

2563 Uo. 62.

erejek éledvén. Igyekezzenek magoknak olly dolgot, 's foglalatosságot választani, a' mellybe testek, és testenek minden részei mozoghatnak."[2564]

Ugyanő egészségügyi tanácsokat tartalmazó 1814-es dietetikai könyvében azt írta, hogy sem a kevés, sem a heves, izzasztó mozgás nem ajánlatos. Asszonyokra nézve különösen veszedelmesnek találta a verejtékezéssel és kifáradással járó mozgást.[2565] A testedzések között felsorolta a sétálást, a lovaglást, a célfutást, a *laptázás*-t (amin azt értette, hogy az ifjak egymás hátára ülve ugrálnak), a tekézést vagy kuglizást, az úszást és a fára mászást, a kardforgatást, a kocsizást, az esztergályozást (!), a tüdőt fejlesztő kiabálást, éneklést vagy fúvós hangszeren való játékot, a zenélést általában, és a fa- vagy ércdarabokkal való képkirakást, illetve a táncot. A mozgás ekképpen kifejtett formái között Zsoldos tulajdonképpen szinte csak a gyerekeket/ifjakat, illetve a férfiakat említette. Könyve ezzel kapcsolatos fejezetét átolvasva és nőgyógyászati műve részleteivel kiegészítve azt mondhatjuk, hogy a sétálás esetében, amikor „embereket" említ, valószínűleg nőkre is gondolt, a tánc témájánál pedig konkrétan írt is róluk, bár leginkább úgy, hogy nekik a tánc bizonyos testi állapotaikban („havi tisztúlók, méhanyások,[2566] terhesek, véresek, hektikások és sérültek") kerülendő. A tánc mint kiemelt testmozgás szerepelt Zsoldos János művében, de azt tanácsolta, hogy azt mindig lassan kell kezdeni és befejezni, „a' Táncz végeződése után legalább egy fertályig hideget inni, a' Tántz helyéről kivált hidegbe meleg ruha nélkül, ki, vagy haza menni, sokszor volt halálos." Zsoldos két, egymást a lányok testi- és egészségnevelésével kapcsolatosan tulajdonképpen kiegészítő könyve a 19. század elejének tipikus, akkori legkorszerűbb ismereteit tartalmazta, amelyeknek egy jelentős részét külföldi munkákból merítette. Csillag István egy tanulmányában felvetette, hogy vajon lehetett-e hatása a Veszprém megyei orvos nem nagy példányszámban kiadott művének,[2567] de arra jutott, hogy mindenképpen, hiszen 1818-ban Pesten második kiadást is megért a mű, sőt – testvére, Zsoldos Jakab, illetve Fodor Gerzson református lelkész költői vénájának köszönhetően – 1817-ben Győrben,[2568] majd 1818-ban Sárospatakon[2569] versbe szedve is megjelent.

Józsa János szintúgy azt tartotta, hogy séta, úszás, korcsolyázás, csónakázás, hegymászás és más mozgásformák nélkül nem lehet a testet fejleszteni, és ezek

2564 Uo. 79–80.

2565 Zsoldos János: *Diætetika...* i. m. 112–113. (A könyvről részletes ismertetést közölt Kultsár István a *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/I. számában, 100–103.)

2566 A *méhanyás* kifejezést Zsoldos a nőgyógyászati könyve legvégén magyarázta meg, hisztériás, görcsösen vonagló nőt értett e kifejezés alatt. Zsoldos János: *Aszszony orvos...* i. m. 445–452.

2567 Csillag István: A Semmelweis-koncepció egy előzménye a magyar orvosi irodalomban. *Orvosi Hetilap*, 1968. 874–877.

2568 Zsoldos János: *Egésség regulái, versekbe foglalva* (versekbe foglalta öcscse, Zsoldos Jakab). Győr, 1817.

2569 Zsoldos János: *Az egészség fenntartásáról való rendszabások.* Az oskolások számára versekbe foglalta Fodor Gerson. Sárospatak, 1818.

vezetését a tanítók feladatának tartotta *Oskolai vezér, avagy a nevelők s főként az oskolamesterek számára való útmutatás* című, 1817-es művében.[2570]

1829-ben látott napvilágot Fésüs Menyhért orvos műve, az *Értekezés az emberi test neveléséről*, amelyben ő az alábbiakat írta: „Kívánni ugyan nem lehet, hogy a leányok férfigyermekként versenyt fussanak, fát mászszanak, kötélen járva, ugrálva gyakorolják tetöket de vannak mégis foglalatosságok, melyeket ők testök fejlődésének hasznára is szívesen gyakorolhatnak".[2571] Szilassy János, fentebb már idézett, *A nevelés tudománya* című 1827-es munkájában, *A testi erők mesterséges gyakorlásáról* című fejezetében szintén figyelmeztetett arra, hogy mennyire fontos a leányok testi nevelése. Sasku Károly *A tanítás alaptudománya* című, 1837–1838-as kiadású, háromrészes könyvének[2572] is fontos pontja volt a testi nevelés hangsúlyozása, bár a műnek 1867-es harmadik, átdolgozott és részletes, a testnevelést a tantárgyak sorába emelő tantervvel is ellátott változata lett inkább ismert Magyarországon.[2573] A szerző művében ezt írta: „mivel az ember tsak egészséges korában gondolkozhat tisztán és szabadon, tsak erős testtel lehet erős és állhatatos akaratja, tsak így teheti meg bátran tseleködetekkel azt, a mi nagyot elméjében föltett... a növelésnek szintúgy fő tárgya tartozik lenni a test, mint az értelem művelése, tökletesítése".[2574]

Steinacker Gusztáv már idézett, 1842-es könyve szintén aláhúzta a leányok testi nevelésének fontosságát, és a szerző „oktalan előítéletnek bélyegezte azt a felfogást, hogy a korcsolya és a torna nem fér össze a női szeméremmel".[2575] A nőnevelés esetében a test kiművelését az első legfontosabb teendőnek tartotta, utalva arra, hogy anyaként és háziasszonyként is nagy szükségük lesz majd fizikai erejükre. Szerinte ez már a várandósság alatt kezdetét veszi, hiszen az anya egészsége, viselkedése kihatással van a méhében fejlődő magzat fejlődésére. A születés után a táplálkozást, a bánásmódot és a szoktatást emelte ki, mint amelyek a testi fejlődés szempontjából igen lényegesek. Helytelennek vélte a szoros pólyázást, a síró kisgyermek erőszakos lecsendesítését, a kisgyermek dajkára bízását. „Ha a leány nevelését szerencsésen akarjuk intézni, úgy még a gyermekkor első esztendei után is az ő testi érzékművei kifejtődésit részint nem kell *akadályoztatni s zavarni*, részint pedig célirányos gyakorlás által kell

2570 Józsa János (Farczádi): *Oskolai vezér, avagy a nevelők s főként az oskolamesterek számára való útmutatás.* Hozzá adatok a Vágó Gergely és Halló Sámuel életek és oskolai vezérségek. Kolozsvár, 1817. Idézi: Fehér Katalin: *Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek...* i. m. 113.

2571 Idézi: Földes Éva – Kun László – Kutassi László i. m. 100.

2572 A mű részletes bemutatását lásd: Fehér Katalin: Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja. *Magyar Könyvszemle* 2001. 117. évf, 2. sz. 232–238. http://www.epa.hu/00000/00021/00029/0006–237.html#note10 (A letöltés ideje: 2018.07.27.)

2573 Takács Ferenc: „Senki sem mellőzheti a testgyakorlatokat" (Sasku Károly 1867-ben megjelent Neveléstana) *Kalokagathia*, 2004. 1–2. sz. 205.

2574 Sasku Károly: *A tanítás alaptudománya*. I. Pest, 1837. 5–6.

2575 Uo. 120.

erősíteni s előmozdítani."[2576] Kritikával illette kora szokásait, azt, hogy a kislányok kézimunkák felett görnyednek és testi edzésükkel nem foglalkoznak, eltekintve kétes hírű tánctanároktól.

A korabeli irodalmi élet kiemelkedő alakja, Toldy Ferenc 1833-ban a pesti egyetem orvosi karán a makrobiotika és dietetika rendkívüli tanára lett. Az állás elfoglalásakor tartott székfoglaló beszédjében kiemelte a testi nevelés határtalan fontosságát, és többek között az alábbiakat mondta: „A léleknek a jólléte mindenekelőtt a test jóllététől függ... Nagy hiányossága nevelésünknek, hogy csak létünk szellemi oldalát műveli, a testet pedig elhanyagolja. A makrobiotika hivatott arra, hagy az egészséget fenntartsa és az életet meghosszabbítsa. Ennek hasznát látja az egyén és a közösség egyaránt. Általában az álladalom egészséges, munkabíró polgárokat nyer ezáltal."[2577] Orvosi értelemben vett fő művében, *Az egészség fenntartásáról* című könyvben[2578] is hangsúlyozta a mozgás fontosságát.

A lányok testedzése a reformkori sajtóban is többször fellelhető téma volt. A *Felső Magyar Országi Minerva* című lap, amely rendszeresen vett át a neveléssel kapcsolatos írásokat is az angliai *Spectator*ból, 1830-ban például brit forrása alapján egy panaszos apa levelét közölte, aki arról írt, hogy látta a bálban 16 éves lányát táncolni, és sohasem gondolta volna, hogy az annyira szertelen és szemérmetlen. Az újság szerzője erre azt felelte, hogy nincs semmi baj a tánccal, az jó, lánynak való testmozgás, a helyes viselkedés megtanulásában viszont sokat segíthet egy jó táncmester.[2579] Szintén a tánctanításról szólt egy másik 'olvasói levél'-re adott válasz, amelyben arról értesülhetünk, hogy a cikkíró szerint a lányok esetében sokkal nagyobb teret kap a test, mint a lélek kiművelése, ám itt nem a tornászatra gondolt, hanem csakis és kifejezetten a tánctanítás formáira, gyakori túlzásaira. A cikkben többek között ez áll: „A' leány alig vétetik-el dajkájától azonnal [...] a' tántzmester kezeire bizattatik; 's testének tsúfos erőltetéssel való alkalmaztatására taníttatik, 's fejét merőn feltartani, mejjét kidüllyeszteni 's egész testével mozogni kénszeríttetik, 's azzal fenyegettetik, hogy soha sem kap férjet, ha állása, járása 's mozgása helytelen lesz."[2580] Ugyanakkor az angol cikkben az is szerepelt, hogy a lányok testi nevelését nem szabad elhanyagolni, de meg kell találni a középutat a testi és lelki nevelés között. Fontos megjegyezni, hogy a lapban angolból átvett cikkekben nem a 19. század elejének Angliája lép elénk,

2576 Steinacker Gusztáv: Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején... i. m. A szöveget idézi: Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői...* i. m. 239.

2577 Idézi: Antall József – Kapronczay Károly: Testkultúra, iskolai oktatás a polgári kor hajnalán. *História*, 1980/5. 29–30. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80–05/ch19.html (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

2578 Toldy Ferenc: *Az egészség fenntartásáról.* Pest, Emich, 1851.

2579 A' tántzról. Válogatott Darabok az Anglus Szemlélőből. Időnkre 's Hazánkra alkalmaztatva egy Társaság által. XVI. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1830. Februáriusz 118–120.

2580 Válogatott Darabok az Anglus Szemlélőből. Időnkre 's Hazánkra alkalmaztatva egy Társaság által. XVI. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1830. Februáriusz 116.

hiszen a *Spectator* korábbi cikkanyagát emelték át. Így jobban érthető, hogy akkor mutatták be „női testedzés"-ként a táncot, amikor a leánytestnevelés már Európa-szerte, így nálunk is éppen fejlődése intenzív szakaszába lépett.

Ebben az időszakban a lapokban gyakran komoly kritikát is megfogalmaztak, mint például a *Fillértár* címűben, ahol a cikkíró a lánynevelés hibáit taglalva elsősorban azt emelte ki, hogy a leányok fizikai nevelését teljesen elhanyagolják, és ezért a nők gyengék. Ennek okai szerinte „1, az elegendő testi mozgás' hiánya, 2, a' test' természetelleni tartásai, 3, szoros befűzés".[2581] Hozzátette ugyanakkor azt is, hogy mindez annak ellenére történik, hogy az orvosok és a szakemberek már régóta figyelmeztetnek a lányoknál is a helyes fizikai nevelés fontosságára, de ennek ellenére a szülők (ahogyan írta a szerző: főként a közrendbeliek) nem sokat törődnek a kérdéssel. Míg a fiúk esetében sok alkalom nyílik a szabad testmozgásra, az író szerint a lányoknál ez még falusi környezetben sem figyelhető meg, és a divat meg az erkölcsök védelme kifejezetten gátolja a leánytestedzés elterjedését. A leánynevelő intézeteket „tömlöczök"-nek nevezte, és kevés reményt látott arra, hogy a bennük szokásos gyakorlat megváltozzon. Ez áll a cikkben: „A' nevelő intézetek egészleni megváltoztatásra szorultak, noha kevés remény látszik hozzá, pedig addig szánakozni kénytetünk azon sápadt, elnyomorult 's gyenge egészségű teremtményeken, kik gyakran eleven kísérleteknek kerülnek ki onnan a' világba. Az ily beteg lények épen oly kevéssé ügyesek az élet' terheinek, mint kötelességeinek elviselésére, és szintoly kevéssé diszlenek a' szabadban, mint az üvegházbeli növények."[2582] Ugyanez a cikk és a lap egy későbbi számában megjelent írás is elmarasztalta viszont a táncot, mert nem tartották olyan mozgásformának, amely üdvös a lányok és a nők egészségére. Az említett cikk a tánc és a rossz testtartás összefüggését, egy másik írás pedig a tánckor előforduló, a szív és a vérkeringés súlyos megterhelését eredményező fizikai változásokat, a felhevült test meghűlését és a szűk cipőkbe préselt lábak torzulásait emelte ki.[2583]

A lányok tornázásáról a reformkorban a fenti vélemény ellenére már nem csupán az elmélet és a kritika, hanem a megvalósulás *gyakorlata* vonatkozásában is maradtak források. 1833-ban Pesten megnyílott a francia származású, korábban Napóleon gárdakapitányaként szolgált Clair Ignác (1794–1866) által vezetett Pester Gymnastische Schule (Pesti Gimnasztikai Iskola). Az első években mintegy 25 leány járt az iskolába, ahol hetente három alkalommal foglalkozott velük Clair felesége. Zeidler Miklós egy tanulmányában így idézi a korabeli forrásokból a leánytestnevelés ott művelt formáját: Clairné a növendékeket „az asszonyi testhez alkalmazott gyakorlásokban oktatta, célirányos

2581 A' leánynevelés némelly hibái. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. Aprilis' 12. 51.

2582 Uo. 52.

2583 Erőlködés a' táncznál. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. September' 27. 247.

mozgások által többeket a' ferde növéstől megmentett, gyönge testeknek kellemes hajlékonyságot, szép orczáiknak pirosságot 's elevenséget szerzett".[2584] Az iskola 1839-től Pesti Testgyakorló Egyletként működött. 1839 és 1852 között – évkönyvük 1852-ben közölt adata szerint – az Egyletnek 1326 fiú és 497 lány növendéke volt.[2585] A *Honművész* című lap folyamatosan tudósított a Clair-féle foglalkozásokról. Ebben jelent meg még 1833-ban Clair Ignác tollából az az írás is, amelyik az édesanyákat akarta rávenni arra, hogy lányukat járassák az egészségüket megalapozó tornára.[2586]

Az 1840-es években mellette több hazai szerző – például Fáy András – írt határozottan a leányok testi nevelésének fontosságáról. 1843-ban a *Honderű* című lapban – miként Hadas Miklós idézi egy tanulmányában – az alábbi sorokat közölték: „Ne kocsizzanak annyit, hölgyeim, úgymond, higyjék el, az a gonosz batár úgy kiaszalja életerejöket, hogy végre majd alig bírják nélküle csak házuk küszöbét is áthágni. Sétáljanak, amazonkodjanak inkább künn a szabadban, hol a tiszta lég, a mozgás nagyságtok szép arcait viruló színnel ülteti be, tagjaikat erősbíti!"[2587]

A reformkor kiemelkedő hazai leánynevelő intézetében, Teleki Blanka iskolájában a meghirdetett nevelési tervből kiolvasható, hogy milyen fontosnak tartották a lánykák szellemi és lelki nevelési mellett a testi egészség megőrzését, a fizikum erősítését. A dokumentumban ez olvasható: „Gondos figyelem tárgya lesz a növendékek testi nevelése. Valamint a szellemi kiképzésben a mesterkélés és erőltetés ferdeséget szül, úgy a test is csak akkor fejlődik egész épségében, ha természetes működésében nem gátoljuk. – Egyszerűen készített egészséges eledel, szabad levegő, mozgás, a testet nem szorító öltözet, a tanulási órák célszerű felosztása a fiatalkor éltető napja, kedve, derültsége – ezekben a növendékeket részesítvén, testi, lelki jólétét is biztosítjuk."[2588]

Azok a centristák, akik neves orvosok (például Balassa János, Markusovszky Lajos) tudására támaszkodva új oktatási programot is hirdettek, világosan felismerték a testi nevelés, a korszerű egészségpolitika szükségességét. Az 1843-as országgyűlésen elkészített tervezet (amelyet végül nem tárgyaltak) tartalmazta az iskolai testnevelés bevezetését, és bár akkor nem valósult meg, alapja lett az 1848-as Eötvös-féle törvényjavaslatnak.[2589]

2584 Zeidler Miklós i. m. 85.

2585 Hadas Miklós: A gymnastica avagy a „fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka". Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához. *Korall*, 2002. március 7–8. Sport és testkultúra tematikus szám, 18. Az iskola történetének részletes bemutatását lásd még: Zeidler Miklós i. m. 86–88.

2586 Clair Ignátz: Figyelmeztetés a' magyar anyákhoz. *Honművész*, 1833. május 26. I. évf. 16. sz. 124–125.

2587 *Honderű*, 1843. 18. sz. Idézi: Hadas Miklós: *A nőnevelő tornászat...* i. m. 16–17.

2588 Földes Éva – Kun László – Kutassi László... i. m. 121.

2589 Antall – Kapronczay i. m.

Abban a forradalmi szellemű, az újítás lázában élő évben számos tervezet, beadvány született a népiskolai testi nevelés kérdéséről, és az I. magyar egyetemes tanügyi kongresszuson is egyik kiemelt téma volt ez, sőt, a középiskolai testnevelésről is tárgyaltak. A fennmaradt források mutatják, hogy – jóllehet a honvédelem ügye miatt a fiúk testi (katonai) nevelése nagyobb hangsúlyt kapott – a lányok testének fejlesztését sem hanyagolták el. A testi nevelésről nyújtotta be például 1848. június 20-án *Adatok a honi gymnastikai nevelés ügyében* című beadványát Eötvös József kultuszminiszternek Vereby József, az alábbiakat megfogalmazva a „gimnasztika" jelentőségéről: „A gyakorlatokban [...] ne csak 10–12 éves növendékek részesüljenek, hanem felserdült ifjak, hajadonok s nők is. A teljes értelemben vett gymnastikai neveléshez pedig számítjuk a közönséges erőgyakorlatokon, testhajlongáson és mászáson fölül a fegyverforgatást, a vívást, a lovaglást, evezést, az úszás és a tánczolást."[2590]

A 19. század második feléből való nézetek és az iskolai testnevelés kibontakozása

Európa országaiban a század második felében is kiemelt téma volt a lányok testi nevelése, és népszerűek voltak az olyan munkák, mint például Jean-Baptiste Fonssagrives (1823–1884) 1869-ben Párizsban megjelent könyve, a *L'éducation physique des filles, ou Avis aux mères sur l'art de diriger leur santé et leur développement* (A lányok testi neveléséről, avagy Intések az anyáknak annak művészetéről, hogyan irányítsák lányaik egészségét és fejlődését).[2591] François Delsarte (1811–1871) 1860-ban dolgozta ki színészek számára a svéd torna és az antik mozgásformák kombinációjából álló gimnasztikai gyakorlatsorát,[2592] amit aztán az amerikai Geneviève Stebbins (1857–?1914) – a Duncan nővérek tanára – a lányok és asszonyok számára is hasznos gyakorlatokká alakított.[2593] Ahogyan Székely Ilona fogalmazott, a századforduló táján „a módszert illetőleg nem racionalisztikus célok alakították a testnevelést, magából az élő, egységes emberből indultak

2590 Idézi: Szikora Katalin: *A magyar ifjúság testi nevelésének története.* Budapest, Magyar Sportmúzeum, 2004. 80.

2591 A mű digitális változatát lásd: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k104230x.r=filles.langEN# (A letöltés ideje: 2018.07.10.)

2592 Delsarte életéről, módszereiről lásd: http://www.delsarteproject.com/?A_Brief_History_of_Delsarte (A letöltés ideje: 2018.07.26.); Morgan, Anna: *An Hour with Delsarte: A Study of Expression.* Boston, Lee and Shepard, 1889.

2593 Lásd tőle az alábbi műveket: Stebbins, Geneviève: *Delsarte System of Expression.* 1885.; Uő: *Geneviève Stebbins System of Physical Training.* New York, Edgar S. Werner, 1898. Delsarte amerikai hatásáról lásd: Ruyter, Nancy Lee Chalfa: *The Cultivation of Body and Mind in Nineteenth-Century American Delsartism.* Welfare, Greenwood Press, 1999.

ki, aki belső, kozmikus eredetű törvényszerűségénél fogva ritmikus lény."[2594] Ez irányította számos mozgásművészeti irányzat, iskola tanárait (például a Duncan testvéreket,[2595] Dora Menzlert), és jelentős változást hozott a testi neveléssel kapcsolatos szemléletben. Hasonló, ám alapjaiban mégis más módszerrel dolgoztak a svájci Émile Jacques Dalcroze (1865–1950),[2596] tanítványa, Rudolf Bode (1881–1970)[2597] és követőik, akik a testnevelést a zenével, a ritmussal kapcsolták össze. A 20. század elején Európában nagy népszerűségnek örvendtek az amerikai Bess Mensendieck (1864–1957)[2598] leányok testi neveléséről írt gondolatai és útmutatásai is.[2599] Őt követte Dora Menzler, aki 1908-ban Lipcsében nyitotta meg iskoláját, és 1924-ben publikálta az új nőideálról írott, *Die Schönheit deines Körpers* (Tested szépsége)[2600] című művét.[2601]

A 19. század második felének hazai sajtó- és könyvkiadása is mind több, a lányok testi nevelésével és egészségvédelmével kapcsolatos írást közölt. Ezek egy része a külföldi testi nevelés eredményeit, fejleményeit mutatta be. Sok volt közöttük a hazai leánytestnevelés elhanyagolásával, a divat szélsőséges és egészségre ártalmas kinövéseivel kapcsolatos kritika is. Már 1853-ban, a *Családi Lapok* lánynevelésről közölt, levelekben megfogalmazott tanácsai között is találhatunk a témához illőt. Az emberi test szépségeit taglaló részben többek között ez áll: „az emberi, s kivált a leányi, fölserdült hajadoni, és női testalkat illy szép s idomos, természetes és magasztosabb, érzelmi kifejlése által: szükséges, hogy rendeltetésének megfeleljen; mire nézve legelőször elkerülhetetlen, hogy azon, s annak épségén, tagjain, müszerein semmi el ne rontassék, hanem diaete-

2594 Székely Ilona i. m. 52.

2595 Lásd róluk például: Partsch-Bergsohn, Isa: *Modern Dance in Germany and the United States.* Chur, Harwood Academic Publishers, 1994. 2–5.

2596 A módszerről lásd: Mead, V. H.:. More than Mere Movement – Dalcroze Eurhythmics. *Music Educators Journal,* 1996. 82(4), 38–41.

2597 Rá is utalnak többek között az alábbi cikkek: Vajda Ernő: A modern testnevelés Németországban. *Korunk*, 1928. február. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00220/korunk_EPA00458_1928_02_4530.html (A letöltés ideje: 2018.07.07.) és Danzinger Kálmán: Munka és ritmus. *Korunk*, 1928. május http://epa.oszk.hu/00400/00458/00223/korunk_EPA00458_1928_05_4578.html (A letöltés ideje: 2018.07.26.)

2598 Módszerének hazai bemutatását lásd például. K. Ritter Mária: Modern női testkultúra. *Korunk*, 1927. február. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00209/korunk_EPA00458_1927_02_4239.html (A letöltés ideje: 2018.07.26.); Madzsar Józsefné Jászi Alice: Egészségi és szépségi torna nők és gyermekek számára Mensendieck rendszere szerint. Budapest (é. n.) http://mtdaportal.extra.hu/books/tornaiskola.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.26.)

2599 Alapműve német nyelvű kiadása: *Körperkultur der Frau.* München, 1912.

2600 Menzler, Dora: *Die Schönheit deines Körpers. Das Ziel unserer gesundheitlich-künstlerischen Körperschulung.* Stuttgart, Dieck, 1924.

2601 Toepfer, Karl: *Empire of Ecstasy. Nudity and Movement in German Body Culture, 1910–1935.* Berkeley and Los Angeles – London, University of California Press, 1997. 44.; Továbbá lásd: Hau, Michael: *The Cult of Health and Beauty in Germany: a social History 1890–1930.* Chicago – London, The University of Chicago Press Ltd., 1993.

tikai szempontból a legépebben föntartassék."[2602] A szerző kifejtette, hogy azok a külföldi nevelőnők, akikre szüleik rábízzák a lányokat, sokszor a legcsekélyebb ismeretekkel sem rendelkeznek az egészség megőrzése szempontjából, sőt, a divatot majmoló ruházkodással csak ártanak a kislányok testének.

A korra jellemző, hogy a hasonló tartalmú írásokkal egy időben, sőt, akár egy helyen is egészen eltérő véleményeket olvashatunk. Míg az előbb idézett cikk a test(i)nevelés elhanyagolásáról szólt, ugyanezen újság egy másik számában azt írta az R. J. monogramot használó szerző, hogy a keresztény szülőknek sokszor nincs elég gondjuk gyermekük vallásos nevelésére, mert csakis (a szerző által „mellékes"-nek titulált) dolgokra, többek között a testi nevelésre ügyelnek. „A szülék sürögnek, forognak, hogy gyermekök teste jól képeztessék, hogy nyulánk, ügyes és kellemes testalkatot nyerjen..."[2603]

A korszak első olyan magyar nyelvű szakkönyve, amely az iskolai testnevelés tanításáról íródott, Zimányi József 1863-as *Testgyakorlattan* című munkája volt. A szerzőnek jelentős érdeme volt a tornászat német szókincsének magyarításában, csakúgy, mint Matolay Elek (1836–1883) – a Pesti (később Nemzeti) Tornaegylet és az 1881-ben szerveződött Tornatanítók Országos Egyletének egyik alapítója – 1869-es *Tornazsebkönyv* című munkájának.[2604] Matolay indította útjára 1883-ban a *Tornaügy* című szaklapot, és 1876-ban megírta *A tornázás története*[2605] című művet. 1886-ban jelent meg Porzsolt Lajos (1850–1922) tollából *A tornázás kézikönyve,*[2606] amelyben az okleveles tornatanár 61 képpel illusztrálva közölt gyakorlatsorokat a népiskolák növendékei számára.

A női tornázás szokása[2607] Európában a franciáktól, illetve a németektől indult útjára, és nagyon lassan hódított tért Magyarországon, annak dacára, hogy a korabeli nevelésügyi lapok (például a *Néptanítók Lapja*, a *Nemzeti Nőnevelés* stb.) és nevelési szakkönyvek rendszeresen foglalkoztak ezzel a témával. Az 1868:XXXVIII. törvénycikk az egyházi, községi és állami elemi iskolákban és a polgárikban fiúknak és leányoknak egyaránt kötelezővé tette a tornászatot.

2602 „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára) VII. *Családi Lapok*, Második évfolyam I. félév 10. szám 1853. Majus 31. 468.

2603 R. J.: A nőnem befolyása az emberi társaság polgáriasodására. *Családi Lapok*, I. évfolyam II. félév 7. szám 1852. Oct. 15. 301.

2604 Maurer János és Zsingor Mihály 1889-ben megjelent, *Magyar és német tornaszótár* című művükben felülbírálták Zimányi és Matolay szóalkotásainak egy részét, és új kifejezéseket javasoltak.

2605 Matolay Elek: *A tornázás története a tornatan alapfogalmai elméletének s kezelésének főelvei. A nemzeti tornaegylet tornatanitó-képző tanfolyamain tartott elméleti előadások vezérfonala. Különösen tornatanitók használatára.* Budapest, Légrády testvérek, 1876.

2606 Porzsolt Lajos: *A tornázás kézikönyve a miniszteri tanterv alapján népiskolák számára s egyszersmind kezdő tornászoknak magánhasználatul.* Budapest, Aigner Lajos, 1886. (Ugyanő írta *A magyar labdajátékok könyve* című munkát, Budapest, Aigner Lajos, 1885. A mű reprint kiadása: Budapest, Szórakaténusz Játékműhely és Múzeum, 1985.)

2607 Lásd erről a témáról például: Szívós Andrea: A lányok testi nevelése az 1880-as években. *Egészségnevelés*, 1998. 3. sz. 148–149.

A testneveléshez azonban alkalmas sportterek és tornatermek kellettek, ezek pedig a népiskolákból – a tanfelügyelői jelentések szerint – az 1870–1890-es évek között még jórészt hiányoztak. Szükség volt a tanítók felkészítésére is, hogy szakszerűen tudjanak testgyakorlatokat vezetni. Ennek érdekében a VKM felkérte az 1866-ban megalakult Nemzeti Torna Egyletet, hogy tartson a tanítók számára tanfolyamokat. 1871-ben tíz további, vidéki városokban működő tornaegylet is bekapcsolódott a tanítók felkészítésébe, és csak ebben az évben 151 főt készítettek fel erre a feladatra. Az első tornatanítónő 1880-ban végzett. Trefort Ágoston 1877-ben adta ki „az elemi iskolai testgyakorlás tantervéről szóló rendeletet, amit szintén ő az 1879. nyári tantervvel a nemzetiségi elemi iskolákra is kiterjesztett."[2608]

Az 1870-es években aztán a felsőbb leányiskolákban is előírták a tornászatot. A Molnár Aladár vezette budapesti középiskolában „kötelező tárgyként »mindegyik osztályban naponként fél órát« kell tartani a testgyakorlatokat. Ez az előírás nem kevesebbet jelent, mint hogy e tantárgy a magyar és a német után a történelemmel holtversenyben a harmadik legmagasabb óraszámban taníttatik az iskolában."[2609] Ebben az időben megjelentek a női testnevelést segítő újságcikkek és szakmunkák is.[2610] Sasku Károly (1806–1869) 1867-ben azt írta *Neveléstan*[2611] című könyvében: „A testgyakorlatokra a nőszemélyeknek is szintoly szükségök van, mint a figyermeknek; azoknál sem kell tehát ezeket elmulasztani; csak a lovaglást és vívást lehet itt kivenni, noha ezek tudásának is szükség esetében ők is hasznát vehetnék".[2612] Tankönyvnek készült *Nőtan* című munkájában 1880-ban De Gerando Antonina is határozottan hangsúlyozta – az ókori görögök példáját említve –, hogy a „test szabályszerü gyakorlata" feltétlenül szükséges a leányoknak is, főként a városlakó és a mozgással nem járó kézimunkázást folytató diáklányoknak.[2613] Somogyi Géza 1879-ben megjelent művében szintén már kisgyerekkortól fontosnak vélte a leánykák testi fejlődésének elősegítését, a rendszeres tornát, és könyvében kikelt az – akkoriban még mindig széles körben használt, és sok-sok fejlődési problémát okozó – fűzőhasználat ellen. „Meg nem bocsátható hiba a leány gyermekek törzsének különböző derék fűzőkbe való szorítása"[2614]

2608 Zeidler Miklós i. m. 90. (A szerző az alábbi művekre hivatkozott ezen adatok közlésénél: Porzsolt Kálmán: *A testgyakorlati oktatás rendszere...* i. m. 67–86. és Bély Miklós: A gimnáziumi testnevelés adatai. *Testnevelés*, 1939. 12. évf. 4. sz. 286.)

2609 Hadas Miklós: *A modern férfi születése...* i. m. 208.

2610 Lásd például a *Nemzeti Nőnevelés*, a *Tornaügy* és a *Hercules* hasábjain megjelent írásokat.

2611 Sasku Károly: *Neveléstan, vagy utmutatás a helyes gyermeknevelésre testi, értelmi és erkölcsi tekintetben. Különösen uj házasok számára.* Kecskemét, 1867. 3. kiadás (2. kiadás: 1852.)

2612 Idézi: Takács Ferenc i. m. 211.

2613 De Gerando Antonina: *Nőtan...* i. m. 34.

2614 Somogyi Géza: *A nőkérdés...* i. m. 19.

A női tornászat népszerűsítésében fontos példa volt maga Erzsébet királyné is, aki rendszeresen edzette magát.[2615] Magyar társalkodónője, Sztáray Irma grófnő azt írta visszaemlékezésében, hogy a királyné testgyakorlatainak meg is volt az eredménye, vékony és hajlékony volt még nagymama korában is. Egy alkalommal, amikor a párizsi Bois de Boulogne parkban sétáltak, az alábbi módon bizonyította Erzsébet, hogy milyen sportos: „...körülpillantott, és látva, hogy közel távolban egy lélek sincs, hirtelen, de nagy gráciával egy olyan testgyakorlatot mutatott be, mely egy parterre-gimnasztikusnak becsületére vált volna."[2616] A grófnő azt is feljegyezte, hogy a királyné minden nap mérte a súlyát és rögzítette is az adatokat, valamint hogy nagyon mértékletesen és szerényen étkezett.

A leányok testnevelése külföldről számos mintát vett. A mozgás különböző formái a 19. század közepén például már több neves amerikai lányiskolában kiemelt szerepet kaptak, és erről itthon is megjelentek híradások. Illéssy György Vassar College-ot bemutató könyvfejezetéből például kiderül, hogy ott a szellem művelése mellett nagy hangsúlyt fektettek a test kimunkálására is. A kontinensünkön csodálattal és áhítattal emlegetett lányiskolának volt saját – Kallisthenium nevű – tornaterme, és a lányok egy nyugalmazott katonatiszttől még lovaglást is tanultak. „Mind a tornászat, mind a lovaglás kötelezett tantárgy. Egy árnyas tavon nyáron csolnakászati, télen korcsolyagyakorlatokat tartanak"[2617]– írta az amerikai lányiskola növendékeiről a szerző. Ebben az időszakban többen hangsúlyozták Magyarországon is azt, hogy az anyai szerepre való felkészítés okán is mennyire fontos a lányok testének edzése. Zámolyi Varga Mihály (1834–1906) például 1882-ben írt művében így fogalmazott: „az edzett nő, ha anyává lesz, a szülési fájdalmat is csendesen kiállja..."[2618] Szintén fontos volt a német leánytornászat mintája a források szerint az 1874-től Dóczy Gedeon által vezetett debreceni református felsőbb lányiskolában, ahol már az 1870-es évek közepétől Kloss *Weibliche Turnkunst*[2619] című műve volt az egyik iránymutató. Mivel az iskolához abban az időszakban nem tartozott tornaterem, a gyakorlatokat a lányok az udvaron végezték, általában délutánonként, az évkönyvekben jelölt leírások szerint változatos formában.[2620] Tornacsarnokukat 1900. március 15-én avatták.

2615 Életéről, testápolási szokásairól, az általa megtestesített szépségeszményről lásd például: Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné.* Budapest, Európa Kiadó, 2008. (különösen a *Szépségkultusz* című fejezet, 199–227.)

2616 Sztáray Irma: *Erzsébet királyné kíséretében.* Budapest, Szent István Társulat, 1909. 31.

2617 Illéssy György: *A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren...* i. m.

2618 Zámolyi Varga Mihály: *A házi nevelés példákban előadva, szülők, nevelők s különösen községi népkönyvtárak számára.* I. A testi ápolás. Budapest, Franklin, 1879. 258.

2619 Kloss, Moritz: *Die weibliche Turnkunst: Ein Bildungsmittel zur Förderung der Gesundheit.* Leipzig, Weber, 1875. (3. kiadás)

2620 Aranyi Imre: Testnevelés a Dóczy leányiskolában. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XX.* Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1993. 102.

A leányiskolai testnevelés Magyarországon főként városi környezetben kezdett kibontakozni az 1880-as években. A polgári leányiskolákban és tanítónőképzőkben is egyre hangsúlyosabbá vált a nevelésnek ez a módja, amit nem csupán a test, hanem az értelem és a lélek fejlesztése szempontjából is fontosnak tartottak a korabeli pedagógusok, orvosok. A leányok testedzésének átfogó programját Turjay László dolgozta ki és tette közzé 1882-ben megjelent füzetében.[2621] Művéből világosan kirajzolódik, hogy a lányok számára a finom és művészi mozgások elsajátítását tartotta fontosnak, és szóhasználata jól mutatja azt, a fentebb már említett sajátosságot, hogy több külföldi kifejezésnek nem volt még pontos, rögzült magyar fordítása. A „hölgytorna gyakorlatai között a szerző lajstromán ott szerepeltek a *dobbantó-, rezgő-, billegő-, csappanó- és alászökkenő lépések,* a *ringó-lépdelet,* a *szökkenő hármas lépés,* valamint a kombinációban végrehajtandó *ütenylépés, biccentő lépés, hármas lépdelet, skótszökkenés, szökkenő lépdelet, kettősskót-, mazurka- és galoppszökdelet ringó-futás közben*"[2622] – olvasható egy mai elemzésben. Több olyan mű is született a korszakban, mint például a budapesti bábaképző főigazgatójának, Dirner Gusztávnak *A lányok testi neveléséről*[2623] című, 1885-ben kiadott könyve, amelyben az iskolai testgyakorlás típusait (szabadgyakorlatok, rendgyakorlatok és szergyakorlatok) is leírta.

A korabeli iskolai értesítőkben, tanári értekezleteken éppúgy téma volt a leánytestnevelés, mint az országos fórumokon és a sajtóban. Számos olyan forrást idézhetünk, mint az Újpesten 1882-ben megnyílott állami leánypolgári iskola Fericsán Kálmán által feltárt iratait, amelyek mutatják, hogy az intézmény tanítónője, Gallauner Anna lelkesen érvelt több írásában (és nyilván szóban is) a növendékek tornatanítása mellett, főként 1886-ban, amikor az éppen akkoriban bevezetett testnevelés órákat többen meg akarták szüntetni. A tanítónő azt javasolta, hogy a torna mindenképpen maradjon, esetleg mellé lehetne venni a tánctanítást is. Az iskolai értesítőben azt fogalmazta meg, hogy a tornázás időjárástól függetlenül mindig művelhető testmozgás, és nem csupán a járást meg testtartást, de a rendhez szoktatást, az engedelmességet és az önuralmat is fejleszti. Így fogalmazott: „...ki önerejét ismeri és azt ügyesen tanulta alkalmazni, hamar felfogja a helyzetet, a veszélyt, melyben ő vagy mások forognak, s azt legyőzi, esetleg ügyesen kikerüli, addig az, ki soha meg nem próbálta erejét és ügyességét, csakhamar elcsügged, lélekjelenlétét elveszti és tehetetlenné válik."[2624]

2621 Turjay László: *Nőnevelő tornászat szülék, tanitók és tanárnők számára*. Budapest, Nagel, 1882.

2622 Zeidler Miklós: Pálya a magasban. *Magyar Narancs*, 2006. március 23. XVIII. évf. 12. sz. http://magyarnarancs.hu/egotripp/palya_a_magasban-65310 (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

2623 Dirner Gusztáv: *A lányok testi neveléséről.* Budapest, Franklin, 1885.

2624 Gallauner Anna: A leánytornázás befolyása az életre. In: Rózsa Iván (szerk.): *Az újpesti polgári leány-iskola harmadik Értesítője az 1885–86. tanévről.* Budapest, A Hunyadi Mátyás Intézet nyomása, 1886. 8. Idézi: Fericsán Kálmán: *Emberfaragó idők.* Budapest, Agroinform, 2010. 64.

Kiss Áron (1845–1908) a tanító- és tanítónőképzők első évfolyamai számára összeállított, művünkben már említett olvasókönyvében szintén hangoztatta a leányok testi nevelésének a fontosságát, egyrészt mint „szabad mozgást", másrészt pedig mint a sok ülő munkával járó iskolai foglalkozások kiegészítőjét. Ő azonban a tornászatnál fontosabbnak tartotta a változatos közösségi (mozgásos) játékokat, mert szerinte míg az előbbi egyes izomcsoportokat fejleszt, addig a gyermekjátékok az egész testet, és ráadásul ez utóbbi változatosabb. Összegezve azonban mindegyikről megállapította, hogy egyik „sem forgatja ki a leányokat nőiességükből s talán ha egy darab „grácziát" vesztene is a leány, nyer helyette egy darab egészséget."[2625]

A testi nevelés a századvégre tehát nem bontakozott ki a korábban várt mértékben, aminek még akkor is fő oka volt természetesen a sportolásra alkalmas termek és terek hiánya. Ráadásul a német és a svéd, illetve angol tornászat körüli viták sem kedveztek a leánytestnevelés ügyének. (A századfordulóra a német tornát „elavultnak" tekintették, és a svéd, a dán és az angol típusra bevezetett gyakorlatok lettek inkább uralkodók.[2626]) Az 1886-ban alakult Országos Közegészségügyi Egyesület[2627] 1889-ben választmányi gyűlésen határozta el, hogy felolvasásokat tart a témáról, a testedzés népszerűsítése érdekében. Ezek összegyűjtött szövegét Berzeviczy Albert (akkor közoktatásügyi államtitkár) elemzésre és összegzésre Dollinger Gyulának és Szuppán Vilmosnak adta át. Az ő 1891-ben közzétett jelentésük lesújtóan fogalmazott: „Az úgynevezett felső leánynevelő intézetek legtöbbjében a testi nevelés abban kulminál, hogy a növendékek krokodilszerü menetben merev tartással, kimért lépésekkel, fél vagy egész órai sétát tesznek."[2628] Nem csupán a lányok mozgásformái, hanem általában a testnevelés kezdetleges volta miatt is felemelték hangjukat a szerzők. Székely Ilona kutatásai szerint az 1891-es jelentést alapul véve szólalt fel Berzeviczy az 1894-es budapesti nemzetközi demográfiai és higiéniai kongresszuson, és elsősorban a játékos angol testmozgási formákat ajánlotta az ifjúság iskolai testneveléséhez.[2629]

2625 Kiss Áron: *A nőnevelésről...* i. m. 230. (Közismert, hogy a szerző milyen lelkes gyűjtője és közreadója volt a magyar népi játékoknak, daloknak. *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* című, 1891-ben kiadott munkája hamar országszerte ismertté vált.)

2626 Ennek a fővárosi (fiú- és leány-) iskolákban tapasztalható hatását lásd többek között az alábbi műben: Mann Miklós: *Budapest oktatásügye...* i. m. 68.

2627 Az Egyesületről lásd: Pálvölgyi Balázs: *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere. 1867–1914.* Budapest, ELTE ÁJK, 2006. Doktori értekezés, kézirat.

2628 Dollinger Gyula – Szuppán Vilmos: *Az ifjúság testi neveléséről két jelentés.* Budapest, Eggenberger, 1891. 140. A jelentésből több, a lánynevelés sel is kapcsolatos részletet idéz Székely Ilona, i. m. 19–21. Ez a mű német nyelven is megjelent: *Über die körperliche Erziehung der Jugend: zwei Berichte.* Stuttgart, Enke, 1891. Sebesztha Károly 1892-es, fentebb már idézett cikkében röviden bemutatta ezt a munkát, ám utalva rá, hogy a lánynevelés szempontjából oly fontos munkára nevelést, mint testedzési formát a szerzőpáros nem vette figyelembe. Sebesztha Károly: A nőnevelésről I. i. m. 253.

2629 Székely Ilona i. m. 22.

A leányok testnevelése gyakran, több szakosztály előadásaiban is visszatérő témája volt a századvég monumentális hazai tanügyi kongresszusának, itt szintén gyakran fogalmaztak kritikusan a felszólalók. Szedlacsek Lajos a Testi nevelés és iskolai egészségügyi szakosztály első ülésén például a fiúiskolák tornászatával párhuzamban, azzal összevetve tárgyalta az elemi, a polgári és felsőbb leányiskolák, illetve a tanítónőképzők testedzési gyakorlatát. Kiemelte, hogy bár a lányiskolákban is a fiúk nevelésének céljaival egybeeső nevelési elvek szükségesek, „figyelembe veendő azonban az anyag felosztásánál a női testalkat és a nőiség".[2630] Ő a lányoknak leginkább a játékot, a testtartást javító és szép járásmódot kialakító, „folytonos meneteléssel" tarkított rendgyakorlatokat és a könnyű súlyzókkal történő szabadgyakorlatokat javasolta. A tanítónőképzők növendékeinek szerinte lehetőséget kell adni arra, hogy korcsolyázzanak, úszszanak, ám a századvégen már a hölgyek körében is egyre népszerűbbé váló kerékpározásról úgy vélte, hogy „mint unæsthetikus s azonkívül egészségi szempontból is kifogásolható testgyakorlás teljesen mellőzendő."[2631]

Hadik Rikárd ugyanezen szakosztály második ülésén a *Kellenek-e tornafelügyelők, s mi lehetne azok hatásköre?*[2632] című előadásában szintén kitért a leánytestnevelés néhány kérdésére. Magáról a tornászatról összességében úgy vélte, hogy minden külföldi és hazai neveléstörténeti eszme és eredmény ellenére Magyarországon a szellemi nevelés óriási haladásával össze sem lehet vetni a „nevelési tornázás" – valójában csak 1867 után beindult – előrehaladását, pedig ez is a nemzet formálásának fontos, nem elhanyagolható területe. A lányok testnevelésével kapcsolatosan úgy írt, hogy körükben a fiúkénál is nagyobb az elmaradás, amit leginkább az okoz, hogy kevés a tornatanárnő. Hadik ezért – egyetértésben a Nemzeti Tornaegylet álláspontjával – azt javasolta, hogy a nagyobb tanítónőképzők növendékei nyerjenek e téren is kiképzést, illetve tartsanak 3–4 hónapos továbbképző tanfolyamokat a már pályán lévő tornatanárnőknek. Arról, hogy miért is lényeges a lányok testi nevelése, ezt mondta: „Általában nálunk a nőtornászat még nagyon kezdetleges, pedig ha felfognák a nők, hogy a gyönge testalkotás, a vére fogyottság, a szűk mell, a sorvadás, a gerinczoszlop görbülés, a részarányosságtól elütő, tehát nem szép testforma, az emésztési zavarok hosszú sora, a fejfájás, a fülzúgás, az idegesség, mely nem egyszer hiszteriává fajul és még sok apróbb nagyobb baj a kényelmes nyugalom

2630 Szedlacsek Lajos: Mik képezik és mily mértékben a testi nevelés anyagát a különböző fokú iskolákban a.) fiú, b.) leányiskolákra vonatkozólag? In: Nagy László – Beke Manó – Kovács János (szerk.): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet. *A kongresszus története. Az összes-ülések és a szakosztályok naplója.* Budapest. Kiadja a Kongresszus Végrehajtó Bizottsága, 1898. 407.

2631 Uo. 407.

2632 Hadik Rikárd: Kellenek-e tornafelügyelők, s mi lehetne azok hatásköre? In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 424–432.

és tartalmas táplálkozás mellett mind inkább csak nagyobbodnak, s a fürdő saison után ha javultak is, a régi életmódba való visszazökkenésre megint csak hamar újra visszatérnek: úgy hiszem, hogy maguk belátnák, miként egy jeles női orvosunk (Dirner) mondja, hogy leánygyermekeinknek még nagyobb szükségök van a tornára, mint a fiúknak."[2633]

Több előadó is felvetette a tanügyi kongresszus ülésein azt, hogy az iskola amúgy is szemet, gerincet rongáló, folytonos ülésre kötelező miliője speciálisan a lányokra mekkora, egészségügyi értelemben vett megpróbáltatásokat ró azzal, hogy (a középiskolát is elvégző hölgyek esetében) 10–12 éven át folyamatosan kézimunkázásra tanítja a növendékeket. Csapodi István például kifejtette, hogy míg a szem védelme érdekében a miniszteri szabályrendeletek még arról is intézkednek, hogy az o betű két milliméter nagyságú legyen, a kézimunkázás részleteivel senki nem törődik. A parányi öltések, a fonal és az anyag színe közötti, gyakran alig árnyalatnyi eltérések szerinte kiválóan alkalmasak „a közellátóság kifejlesztésére és fokozására".[2634] Említette még a hímzés közben gyakori hibás testtartást, ami ráadásul azzal párosul, hogy a lányok visszahúzódóbbak, illedelmesebbek, mint a fiúk, ezért még akkor sem nagyon mozognak, futkosnak, ha erre lehetőségük van. Kiemelten fontosnak tartotta a női testmozgást, és javasolta a kézimunkázás formáinak átgondolását, az ezzel kapcsolatos képzési tervek újraalkotását.

Csapodi István véleményével szinte teljesen egybevágó aggodalmakat fogalmazott meg az Ipariskolai Szakosztály keretei között tartott előadásában Horváth Ákos. A budapesti magyar királyi állami nőipariskola példáját említette, ahol a leánynövendékek 98%-a fehérneműi- és ruhavarrással, illetve hímzéssel foglalkozott, és a heti 34 órából 4–8 óra volt csupán elméleti (ezek között kapott helyet a szabadkézi rajz is). Ő is kiemelte a rossz testtartásból, a sok ülésből eredő egészségi problémákat éppúgy, mint a szem romlását. Előadása végén tanácsokat adott a nőipariskola növedékeinek egészségük megőrzéséhez: kiemelte a sok mozgást, a jó megvilágítást, a jó levegőn tartózkodást, a szemek védelmét, és beszédét a jegyzőkönyv szerint hangos éljenzéssel köszöntött alábbi mondattal zárta: „Végre pedig – a mi különben a legelső követelmény: csak ép testalkatú, egészséges egyének vehetők fel a nőiparisko lákba növendékekül."[2635]

A *Nemzeti Nőnevelés*ben is gyakori téma volt a leánytestnevelés. Egy 1903-as cikk szerzője, Hajtman Etel kiemelte, hogy miközben külföldön (Anglia pél-

2633 Uo. 431.

2634 Csapodi István: A női kézimunka higiéniai ártalmai. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 443.

2635 Horváth Ákos: Mennyiben árt a női kézimunka különösen a fejlődő női szervezetnek és mennyiben fogna a különböző fajta varró- és himzőgép e tekintetben javulást előidézni. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 985.

dáját hozta) már mindennapos dolog a női testedzés, Magyarországon még a 20. század elejére sem sikerült legyőzni a régi előítéleteket.[2636] Javasolta, hogy tartsanak rendszeres, buzogány-, szalag-, súlyzó- és botgyakorlatokkal tarkított tornavizsgálatokat (= bemutatókat) az egyre szaporodó tornatermekben, hogy meggyőzzék az aggódó szülőket a leánytestnevelés fontosságáról.

A női testnevelést illetően a fentebb idézett szerzőkhöz hasonlóan gondolkodott a hazai tornaoktatás kiemelkedő alakja, Magvassy Mihály, aki németországi tanulmányútjáról hazatérve, Budapesten, a Nádor utcában nyitott nőket is váró tornaintézetet.[2637] A 20. század elejéről már számos olyan pillanatfelvétel maradt ránk, amelyek tornázó kis- és nagyleányokat mutattak be a a korabeli újságolvasóknak. Például egy 1909-es cikkben, mely egy budapesti vívó- és tornaiskolát írt le, kisleányokat láthatunk fiúkkal együtt tornázni. Az újságíró szerint ez javára válik a lánykák testi fejlődésének, mozgásalakulásának.[2638] A lap egy másik cikkében ugyanebben az évben a fővárosi Szent Angelina görögkeleti szerb leánynevelő intézetet mutatták be, ahol a növendékek svéd tornatanárnő vezetésével edzették testüket. A képeken matrózruhás leányok kapaszkodnak a bordásfalakon (!), és botos gyakorlatokat mutatnak be.[2639]

1910-ben jelent meg *A magyar család aranykönyve*[2640] című kötet, amelyben a hét fejezet közül kettő is a test művelésével foglalkozott. Szabóné Nogáll Janka írta a *Szórakozás, nyaralás, sport* című részt, Bexheft Ármin pedig a *Testgyakorlás, testedzés* című fejezetet.

A 20. század elején a lányok testi nevelésére is nagy hatással volt a külföldi példák nyomán kialakuló magyar mozdulatművészet. Erről Dienes Gedeon a következőket írta: „Magyarországon a mozdulatművészetnek nevezett új színpadi tánc a 20. század tízes éveiben jelent meg magyar testekben és elmékben, bár külföldi mintákat már a század elején is lehetett Budapesten látni. Ezeket az irányzatokat három iskolateremtő személyiség vezette be és képviselte.

Testkultúra címen Madzsar Alice (1877–1935) 1912-ben nyitott tanfolyamot a német Mensendieck-féle női torna módszerének tanítására,[2641] dr. Dienes Valéria (1879–1978) 1912-ben hozta haza Párizsból a Duncan-féle szabadtánc gondolatát, és Szentpál Olga (1895–1968) 1919-ben kezdte meg az

2636 Hajtman Etel: Tornavizsga a leányoknál. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. XXIV/ 337.

2637 Siklóssy László: *A magyar sport 1000 éve* I. Budapest, Országos Testnevelési Tanács, 1927. 609.

2638 Leányok vívóiskolája. *Vasárnapi Ujság*, 1909. december 5. LVI./49. 1017.

2639 A Budapesti Szent Angelina... *Vasárnapi Ujság*, 1909. július 18. LVI./29. 608–609.

2640 *A magyar család aranykönyve.* II. Budapest, Athenæum, 1910. (A művet bemutatta például a *Nemzeti Nőnevelés*, 1910. májusi száma, XXXI/V. 251.)

2641 1926-ban jelent meg Budapesten *A női testkultúra új útjai* című műve, majd halála után franciául (*La culture physique de la femme moderne,* Paris, 1936.). Harmadik kiadása Budapesten, 1977-ben jelent meg a szerző születésének 100. évfordulója alkalmából.

Émile Jacques Dalcroze-féle ritmikus torna tanítását.[2642] Mindhárom iskolának az volt a közös vonása, hogy – nagy általánosságban szólva – az egészséges emberi test szépségét kívánták biztosítani és bizonyos mondanivalók kifejezésére felhasználni."[2643]

Iskolán kívüli női testedzés: a női sportok elterjedése

A 19. század második fele Magyarországon is a női sportok kibontakozásának időszaka volt. A séta, a kirándulás mellett a mozgásnak más formái is szokásba jöttek. A legtöbb sportág esetében, mely a nők körében elterjedt, a közvélemény (főként a férfiak jelentős része, de nem csak ők) eleinte rosszallását fejezte ki. A nőknek ezért szinte minden egyes sportág és mozgásforma esetében meg kellett vívniuk a maguk „emancipációs küzdelmét", ugyanúgy, mint az élet más területein, a jogban vagy a gazdaságban.[2644] A nők által művelt biciklizés, korcsolyázás, teniszezés, úszás, vívás, vadászat és a tornagyakorlatok társadalmi szintű elfogadása lassú folyamat volt; általában a századfordulóig váratott magára. E sportágak művelésének természetesen a ruhadivat is jelentős korlátokat szabott. A fűzők, abroncsos és turnűrös szoknyák, a több méternyi kelmét tartalmazó ruhaköltemények eltűnése és egyszerűsödése, a reformruhák megjelenése tette csak igazán lehetővé a női test szabad mozgását.

Székely Ilona 1937-ben írott művében „faji" jellegzetességeket (és nem társadalmi és egyéb okokat) látott abban, hogy milyen sportolási és testedzési módszerek, ágak terjedtek az európai nők körében a 19. század végén. Király Dezső 1932-ben kiadott művét[2645] idézve azt írta, hogy „A déli népeknél nem atlétizálnak, sportolnak a nők, inkább a táncszerű mozdulatokat kedvelik. Az északi népek női könnyű sportot, hajlékonyító gimnasztikát űznek, a nyugati államok női sportban előljárnak, nehéz torna és talajgyakorlatokban néha a férfiakon is

2642 Táncművészetének alapelveit *Tánc, a mozgásművészet könyve* című, 1928-ban Budapesten (Általános Nyomda, Könyv és Lapkiadó Rt.,) kiadott munkájában Rabinovszky Máriusz társszerzővel publikálta.

2643 *A magyar mozdulatművészet úttörői.* http://www.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/zenei_gyujtemeny/dienes_tanctorteneti_gyujtemeny/a_magyar_mozdulatmuveszet_uttoroi (A letöltés időpontja: 2018.07.26.); A táncpedagógia és táncművészet történetéről lásd még a következő munkát: Németh András – Major Rita – Mizerák Katalin – Tóvay Nagy Péter (szerk.): *Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánckutatásban.* Budapest, Planétás Kiadó, 2009.

2644 Lásd például: Baracskai Edina: *A hagyományos nőkép megváltozása a dualizmus kori Magyarországon, a divat és a sport tükrében.* Szakdolgozat, kézirat, Pécs, JPTE 1997. 67 oldal; Gerhárd Lajos (szerk.) – Mező Ferenc (főmunkatárs): *A magyar sport pantheonja* I–II, III–IV. *A magyar sport reneszánszának története 1896-tól napjainkig.* I: Embersportok II: Gép- és lovassportok III: Ember- és gépsportok IV: A sport társadalma. Budapest, A Magyar Sport Pantheonja Kiadóvállalat, 1932.

2645 Király Dezső: *Modern testnevelés képben és írásban.* Budapest, Hornyánszky Könyvnyomda, 1932.

túltesznek."[2646] Magyarországon, ahogyan a sporttörténet adatai mutatják, különféle hatások és jellegzetességek együttesen voltak jelen.

A korcsolyázás az egyik első olyan sporttevékenység volt, amely a magyar társasági életben már az 1870-es évekre polgárjogot nyert. A sporttörténeti szakkönyvek az európai korcsolyázás kezdeteit a 13–14. századra teszik, amikor is a németalföldi lakosság sportolás vagy téli közlekedés céljából lábára csont, majd később vas és fa kombinációjával készült korcsolyát kötött.[2647] Magyarországon egészen az 1860-as évekig a korcsolyázás nem volt divatos sportág, a nők körében pedig különösen nem. Az 1860-as évek végén – vélhetőleg a bécsi korcsolyázó-egyesület megszervezésének hírére – a magyar fővárosban is szervezkedni kezdett néhány fiatalember, hogy meghonosítsa és elterjessze magyar földön (azaz jégen) is ezt a sportágat.[2648]

A nők és ifjú leányok számára eleinte kifejezetten károsnak vélték e testmozgás elsajátítását és gyakorlását. Persze, nem a korcsolyázóegyesület alapítói, hanem egyes nevelők, akik úgy gondolták, hogy a leányok letérnek az erény útjáról, ha lábukra korcsolyát csatolnak. Voltak orvosok is, akik azt harsogták, hogy a fiatal női szervezetnek árt a korcsolyázás, meghűlés és egyéb betegségek okozója lehet, vagyis az egészségre ártalmas, ezért lányok számára kerülendő szórakozás.[2649]

A városligeti tavon azonban „megtört a jég", egyre többen és többen merészkedtek a befagyott víztükörre. A korabeli újságok tudósításai szerint Eötvös József bárónak és két leánykájának is szerepe volt abban, hogy más nők is korcsolyát csatoltak: a miniszter és gyermekei ugyanis jó példával jártak elöl, gyakorta látogatták a jégpályát. Eötvös József és gróf Andrássy Manóné támogatásával 1869-ben létrejött a Pesti Korcsolyázó Egylet.[2650] Eleinte a példa és a kíváncsiság inkább a férjes asszonyokat vonzotta a jégre, főként az arisztokrata hölgyek köréből. 1872-ben viszont a *Vasárnapi Újság* egyik száma már arról számolt be, hogy a korcsolyasport a nők körében teljesen elterjedt. Az újságíró szerint valószínűleg azért, mert ez a mozgásforma könnyű és kellemes időtöltés.[2651]

Emellett biztosan több dolog is szerepet játszott abban, hogy a nők egyre nagyobb számban keresték fel a jégpályákat. Egyrészt az egyesületek, pályák fejlődése, kiépülése, a korcsolya tökéletesedése (a Halifax-rendszerű fémkorcsolyát felváltotta a vékony pengéjű acélkorcsolya) és a műjéggyártás korszerűsítése.[2652]

2646 Székely Ilona i. m. 50.

2647 Kun László: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet.* Budapest, Sport, 1984. 107.; Walter Umminger: *A sport krónikája*. Budapest, Officina Nova, 1992. 90–91.; Konrád Géza: A korcsolyázó sportról. *Uj Idők* 1900. jan. 14. 62.

2648 „Jeges Medve" cikke : A jégsport bölcsőkorából. *Uj Idők*, 1896. január 12. 66–67.

2649 Uo. 67.

2650 Baracska Edina i. m. 33.

2651 (–á–r–): Korcsolyázó nő. *Vasárnapi Újság*, 1872. január 7. XIX/1. sz. 4.

2652 Kun László: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet...* i. m. 210.

A korcsolyázás külön ruhadivatot hívott életre. Az újságokban a korcsolyasporttal összefüggő írások tetemes részét teszik ki azok a rajzos tudósítások, melyeket a női olvasók számára írtak a párizsi, bécsi és pesti korcsolyázóruhákról. Türelmetlen hölgyek követeltek újabb és újabb modelleket az újságoktól, melyek olvasói levelekre válaszolva vadonatúj ruhák rajzait közölték.[2653] Még a századvégen is gyakorta olvashatunk efféle híradásokat az újságokban, és az Ignotus által írt levelekből még 1893-ban is kiolvasható, hogy a jégpálya megnyitására külön toalettet csináltattak az asszonyok, a kitalált „Emmához" hasonló polgárfeleségek.[2654]

A nők számára a korcsolyázás több volt, mint holmi sport. A fiatal lányok a jégpályán találkoztak hódolóikkal, a férjes asszonyok számára a jégpálya a társasági élet és a „divatbemutató" egyik színtere volt a 19. század végén. 1908-ban a sportág egyik szép női eredményéről is olvashattak az érdeklődők: egy magyarországi hölgy, Kronberger Lili Trappauban műkorcsolyázó világbajnok lett.[2655]

Több olyan téli sportnak is hódoltak a hazai hölgyek, amelyek korántsem demokratizálódtak úgy, mint a korcsolyázás. A síelés, a szánkózás, a „jég-hockey" csak kevesek, főként a gazdag nők sportja volt.

A századvég Magyarországán feltűnt az új, a társadalom széles rétegeiben elterjedő sportág, a kerékpározás,[2656] melynek hívei ugyanolyan akadályokkal kellett, hogy megküzdjenek, mint 20–25 évvel azelőtt a korcsolyázás hódolói. A férfiak körében a kerékpározás hamar elterjedt, ám nők számára ezt veszedelmes, az illemmel összeegyeztethetetlen sportnak tartották. Több ellenző úgy vélte, hogy a nők csak azért akarnak kerékpározni, hogy lobogó ruháikat mutogassák és gavallérokat szerezzenek.

A *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, mely a Pécsen szerkesztett *Kerékpár-Sport* című kétheti újság melléklete volt 1897-től, egyik számában azt ajánlotta, hogy a hölgyek inkább biciklizzenek „egyelőre" szoknyában, mivel a nadrágot sokan nem nézik jó szemmel. Ám annyit megengedhetőnek tartottak az újság készítői, hogy a szoknya „a rendesnél 8–10 cm-rel rövidebb legyen, szélessége 3 méternél több ne legyen", és sapka helyett szalmakalapot hordjanak a sportos hölgyek.[2657] Jellemző azonban, hogy még e szaklap írói sem haboztak a kerékpározó hölgyek elleni gúnyt illetően. Több cikkben is arra utaltak, hogy a sportos hölgyek csak férjre vadásznak, és nem a testmozgás érdekli őket. Ezt tanúsítják például az ilyesfajta viccek:

2653 *Vasárnapi Ujság*, 1879. január 12. XXVI/2. sz. 21.; *Uj Idők*, 1896. január 12. II/3.sz. 60.; *Vasárnapi Ujság*, 1907. január 13. LIV/2. sz. 27.

2654 Ignotus: *Emma asszony…* i. m. 37.

2655 Kronberger Lili műkorcsolyázó világbajnok… *Vasárnapi Ujság*, 1908. február 2. 90.

2656 A témáról bővebben lásd: Zsinkó Rita: *Magyar nők szabadidős elfoglaltságai a századfordulón, különös tekintettel a női kerékpározásra.* Szakdolgozat, kézirat. Pécs, PTE BTK, 2006. 53 oldal; Frisnyák Zsuzsa: A női kerékpározás hőskora. *História*, 1992. 3. sz. 30.

2657 *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, 1897. július 10. I/1. 254.

„Czéltalan
Kerékpáros: – Kisasszony pompásan kerékpározik. Ugyan, miért nem lép be egyletünk tagjai közé?
Hölgy: – Miért lépjek be, hiszen valamennyien nősek."[2658]

„Kellemetlen félreértés
Gróf: Valóban mélyen sajnálom nagyságos asszonyom, hogy a legutóbbi kiránduláson kedves leányával összeütköztem és kerekét eltörtem.
Anya (hamiskás korholással): Oh az nem volna baj – de ön Irénkém szívén is sebet ejtett!
Gróf: Kezemet nyujtottam volna Irénke kisasszonynak –
Anya (hirtelen): Áldásomat bírják!!
Gróf: de sajnos – mint látja nagyságos asszony, az is eltört."[2659]

Az *Uj Idők* 1897-ből származó egyik cikkéből az derül ki, hogy eleinte olykor maguk a nők is elítélő hangon szóltak az új sportról: „Akkor bevallhatom, hogy kevés dolgot utálok annyira, mint éppen a biciklit... Különösen a nőknél! Nem ösmerek sportot, mely annyira nőietlen volna, mint ez... Nem értem, hogy jóizlésű nő hogyan szánhatja rá magát és még kevésbé értem, hogy egy férj, hogy engedhet meg ilyesmit feleségének..."[2660] Maga a cikkíró férfi is hasonlóan vélekedett, mint női beszélgetőtársa: „Igaza van, asszonyom, mondtam. És a milyen nőietlen ez a sport, annyira férfiatlan is... Nem is sport, hanem hitvány szurrogátum: a lovaglás paródiája... Lóhátón minden férfi daliás és minden nő kecses. Biciklin pedig minden férfi nevetséges és minden nő rút..."[2661]

Mások azt emelték ki, hogy a kerékpározás káros az egészségre, illetve arra figyelmeztettek, hogy a leányok nagy veszélyben vannak a kerékpáron, hiszen nem tudja őket elkísérni az anyjuk vagy a gardedámjuk. Több cikk alapján jól látható, hogy esetleg a férjes asszonyok kerékpározását helyeselték (persze csak abban az esetben, ha a házastársuk is kerekezett...).[2662] Több cikk és alkalmi költemények is jelzik, hogy (képletesen szólva) a feleségek számára elfogadhatóbbnak tartották a varrógép kerekének forgatását az otthon falai között, mint a a biciklizést nyilvános tereken. Akadtak azonban néhányan, akik megértően és támogatólag viselkedtek a sokak által csak hóbortnak tartott kerékpározó hölgyekkel szemben. Például az a Herendi H. Artúr nevű alkalmi rímfaragó, aki egy hosszas költeményét e sorokkal kezdte:

2658 Karika-Viczcz. *Kerékpár-Sport*, 1897. szeptember 10. 362.
2659 Kellemetlen félreértés. *Karika-Viczcz. Kerékpár-Sport*, 1899. február 10. 5. sz.
2660 Egy biciklista vallomása. *Uj Idők*, 1897. július11. III/29. sz. 34.
2661 Uo. 34.
2662 Például: A hölgykerékpárosok első hirnöke... *Kerékpár-Sport*, 1896. április 10. 51.

„Nők a kerékpáron

Kerékpár most a szivek mozgatója,
Azon oldódik minden probléma.
Azért talán oly lelkes hódolói:
Asszony, leány, anyós és nagymama."[2663]

A századfordulón már számos, kifejezetten a nőknek készült kerékpártípust árusítottak Magyarországon, és megjelentek a kerékpározás művészetére tanító könyvecskék és cikkek is.[2664] A kerékpározással kapcsolatos érdekességekről is beszámoltak a lapok, például 1892-ben a *Vasárnapi Ujság*ban egy olyan amerikai nőről írtak képes ismertetést, aki Berlintől Budapestig két keréken tette meg az utat.[2665] Mindez azt bizonyítja, hogy ez a testmozgás hazánkban is egyre általánosabbá vált a hölgyek körében is, ám nem ez volt az utolsó olyan sportág, amely műveléséhez ki kellett vívniuk maguknak a jogot.

Az egykori hirdetések és cikkek szerint „keresettek voltak a Turul kerékpárok, melyek közül a Turul III. női gép, mely a leírás szerint könnyen szaladt, elegáns és tartós volt, 320 koronába került.[2666] A Raleigh 13. számú női kerékpár már 632 koronát ért.[2667] A Kayser gépek közül a női kormányrúddal felszerelt Kayser 32. számú női gép olcsó volt, viszont jó. A Kayser 33. számú kerékpár a hirdetés szerint nem csak praktikus volt, hanem elegáns és tetszetős formájú is."[2668] Különösen segítették a női kerékpársport terjedését emellett a társasági élet helyszíneként is fontos szerepet betöltő kerékpárcsarnokok, és természetesen az is, hogy mind több és több híres, közismert hölgy is nyeregbe ült, és ezzel az előkelő és a középosztály nőtagjai körében is divatot teremtett.

Voltak olyan sportos időtöltések is, amelyek korántsem a nők széles körében voltak divatban, és nem tartoztak az iskolai testnevelés-tanításhoz sem. Ilyen volt például a teniszezés, a vívás, a vadászat vagy az automobilozás.

Jóllehet már Széchenyi István is adogatott ütőjével Magyarországon, ez az új sportág, a tenisz, csak lassan indult térhódító útjára, különösen a nők körében. Miközben Dublinban már 1872-ben megrendezték az első női teniszbajnokságot, hazánkban csak 1885-ben alakult meg az az első teniszegylet, amelynek

2663 Herendi H. Artúr: Nők a kerékpáron. *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, 1897. július 10. I/1. 1.

2664 Lásd például: Gárdonyi Géza: Két szó a bicikliről. I. Mire jó a biciklizés? *Uj Idők*, 1897. július 25. III/31. sz. 78.; Gárdonyi Géza: Két szó a bicikliről. II. Hogyan tanulunk biciklizni? *Uj Idők*, 1897. július 11. III/ 29. sz. 31–34.; Angyal Ignácz: *A kerékpár kezelése.* Budapest, Ifj. Nagel Ottó kiadása, 1898.

2665 Amerikai nő Magyarországon – velocipéden. *Vasárnapi Ujság*, 1892. szeptember 4. XXXIX/36. 619.

2666 Wohl Janka: *A kerékpárról.* Budapest, Athenaeum, 1894. 24. Idézi: Zsinkó Rita i. m.

2667 Uo. 32.

2668 *Kerékpár-Sport*, 1898. február 25. 4. sz. 62.

tagjai akár hölgyek is lehettek. A teniszt – a drága felszerelés és karbantartott pályák miatt – csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak a korabeli magyar társadalomban, nekik viszont egyik kedvenc sportágukká vált a századfordulóra.[2669] Érdekesség e sportág hazai történetének kezdeti időszakából, hogy az 1894-ben rendezett balatonfüredi országos (férfi) teniszbajnokságot egy nő, Pálffy Paulina grófnő nyerte meg.[2670] Szintén a korszakra jellemző adalék, hogy ő volt az első, akit hazai bajnokként elismertek, mert sem az 1890-es nyertest, Széchenyi István unokáját, Alicét, sem pedig az 1891-es év bajnokát, Stefánia főhercegnőt hivatalosan nem kiáltották ki győztesnek, bár elismerően szóltak róluk.[2671] Az első, nők számára kiírt teniszverseny 1908-as női egyesének győztese a korábban már jelentős hazai és nemzetközi bajnoki sikereket elért, a Budapesti Lawn Tennis Club színeiben induló Madarász Margit volt.[2672]

Mint annyi más sport, a vívás is Széchenyi István és Wesselényi Miklós tevékenysége nyomán vált szélesebb körben ismertté a 19. század első felében. Később, a dualizmus idején az 1875-ben alakult első hazai tornaegylet, a Magyar Atlétikai Club (MAC) sportágai közé ez is beletartozott. A kard- és tőrforgatás a hazai női sportok sorába viszont csak a század végén vonult be. Miután 1884-ben a budapesti Vigadóban bemutatkoztak a Hartl-féle bécsi női vívóiskola sportolói, itthon is egyre több hölgy lett e testedzés követője. Külön témát adott a korszak újságíróinak az a kérdés, hogy milyen ruházatban illendő vívniuk a nőknek. A *Divatszalon* című lap 1893-ban azt ajánlotta, hogy térdig érő, bőráncú vörös vagy kék gyapjúszoknyát, szűk nadrágot harisnyával és alacsony angolsarkú cipőt viseljenek a kardforgató hölgyek.[2673]

A vívásban részt vevő nőknél is kevesebb kiváltságos vehetett részt a főúri vadászatokon. A *Vasárnapi Ujság* 1880-ban kuriózumként közölte a hírt a francia hölgyek körében akkoriban terjedő időtöltésről.[2674] A lapban egy férfi még 1909-ben is gúnyolódva és lekicsinylően szólt a női vadászokról, akiknek szerinte még elnevezést sem lehet találni, olyannyira alkalmatlanok e „sport" művelésére. Szerinte a nők hiába vadászgatnak, mert nem értenek az effélékhez; soha nem tudnak csendben maradni; nincs bennük szenvedély; alkalmazkodásra hajlóak; csak a fess vadászruha érdekli őket; nem mennek el egyedül vadászni; azt sem bánják végeredményben, ha elmarad a vadászat.[2675] A főúri körök nőtagjai

2669 Baracska Edina i. m. 48–49.

2670 *Az első férfi teniszbajnok: nő!* In: Umminger i. m. 180.

2671 A millenniumi rendezvények és az újkori olimpizmus hatása. In*:* Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. III. kötet Kultúra, művészet, sport és szórakozás.* Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/569.html#III-583 (A letöltés időpontja: 2018.01.23.)

2672 Életéről lásd: Szőke Pál: Madarász Margit. *Tenisz*, 1977/november

2673 Idézi: Baracska Edina i. m. 47.

2674 *Vasárnapi Ujság*, 1880. október 17. XXVII/42. 692.

2675 Bársony István: Nők a vadászaton. *Vasárnapi Ujság*, 1909. augusztus 1. LVI./31. 647.

azonban részt vettek a vadászatokon, miként ezt például Izabella főhercegasszony újságokban is gyakran közölt fotói mutatják.[2676]

Hegymászó nőkről is szóltak a korabeli lapok. Az 1889-ben indult *Turisták Lapja* ugyan alapvetően férfiaknak és férfiakról tudósított az első időkben, de a cikkek között elvétve sportos, nagy teljesítményeket végrehajtó nőkről is olvashatunk. A lap már az első számában hírt hozott a Mont Blanc-t megmászó hölgyekről, kiemelve, hogy egy 1887-es párizsi adat szerint 71 nő mászta meg a híres csúcsot, és nemzeti önérzettől áthatva emelte ki a cikkíró, hogy az „osztrák"-nak titulált Tauscherné Geduly Hermin[2677] valójában pozsonyi magyar asszony, aki a Magyar Földrajzi Társaság budapesti ülésein több alkalommal is tartott előadást.[2678] A hölgy, az első magyar hegymászónő 1881-ben ért fel a Mont Blanc-ra, és számos egyéb, neves hegycsúcs megmászása is köthető a nevéhez. A korszak viszonyait és az asszony kiváló hegymászói képességeit jelzi az az életrajzi adat, hogy Tauschernét a svájci Alpin Alpin Club Rätia Osztálya már 1879-ben tagjává fogadta, ugyanakkor a klub hivatalos szabályzata női tagok kooptálását csak pontosan száz év múlva, 1979-ben tette lehetővé.

A 20. század elejének nagy újdonsága volt – úgy a sportok, mint a közlekedés szempontjából – az automobil elterjedése. Az első autót, egy négykerekű, tömörgumi-abroncsos kocsit 1895-ben Hatsek Béla műszerész hozatta Magyarországra, és még ugyanebben az évben lett a pezsgőgyáros Törley József is egy Benz autó tulajdonosa. 1900-ban alakult meg 45 taggal Budapesten az első Magyar Automobil Club.[2679] Az automobil iránti megfelelő érdeklődés és piacképes kereslet mellett a századelőn a közúthálózat kiépítése, töltőállomások létesítése, a gépjárműforgalom szabályozása és természetesen a hazai gyártás is szükséges volt az új közlekedési eszköz terjedéséhez.[2680] 1901-ben rendezték meg Magyarországon az első automobilversenyt és -kiállítást,[2681] és 1914-ben már 3319 kocsit tartottak nyilván hazánkban.

A hölgyek közül is többen volán mögé ültek már a kezdet kezdetén, ehhez természetesen nem csupán vezetési ismeretekre, hanem megfelelő ruházatra is szükségük volt: védőszemüveg, valamilyen fejfedő a huzat ellen, hosszú kabát. A hazai automobil-vezetők első nagyobb távot érintő túrája az 1912-es konstantinápolyi túra volt, ahol nők is részt vettek, csakúgy, mint az 1914-es kárpáti túrán,

2676 Lásd például az alábbi képet: Tátrai bölényvadászat. Izabella főhercegasszony fölvétele. *Vasárnapi Ujság*, 1907. február 17. 54/7. 121.

2677 Életéről lásd: Tauscherné Geduly Hermin. In: *A magyar hegymászás és turizmus arcképcsarnoka.* http://mhk.szofi.net/csarnok/t/tauscher.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.23.)

2678 Nők a Mont-Blancon. *Turisták Lapja* 1889. I. évf. 1. szám 29.

2679 Történetéről lásd: Lindner Ernő – Illés István (szerk): *A Királyi Magyar Automobil Club Jubiláris Aranykönyve 1900–1930.* Budapest, 1930.

2680 Baracska Edina i. m. 52.

2681 A hazai autóversenyzés kezdeteiről lásd: Murányi Ottó – Palocsai Jenő – Wakler Lajos: *100 éves a magyar autósport.* Budapest, Itiner MN Kiadó, 2002.

amelynek 2500 km-es távját két nő is teljesítette: Madarassy Beck Ilona Fiatjával, Frohner Románné pedig Mercedes típusú autójával.[2682] A. 20. század tízes éveiben pedig már nem is az automobil, hanem a repülés számított igazi újdonságnak, a hazai hölgyek körében. Az első magyar pilótanő Steinschneider Lili volt.

A női egészségvédelem és a divat összefüggései

A női emancipáció lépései között feltétlenül meg kell említenünk a divatot, annak megváltozását. A divat minden korban az egyik legékesebb bizonyíték arra vonatkozóan, hogy az emberek külsejüket illetően milyenné akartak válni, hogy milyen volt az „ideális kinézetű ember" testképe. Ugyanakkor egy-egy kor ruhadarabjai arról is szólnak, melyek voltak a felhasznált anyagok, színek, formák, és érdemes vizsgálni azt is, hogy miért éppen azok terjedtek el. Miként a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum divattörténeti kiállításának 2010-ben kiadott katalógusa írja, „a divat változása a 19. században a gyáripar fejlődésének köszönhetően felgyorult. A század második felében hozzájárult ehhez a varrógép elterjedése is, hiszen jóvoltából lényegesen lerövidült a ruhák elkészítési ideje".[2683] A folyamat elemzését, a divat változásainak háttérokait különböző műveiben F. Dózsa Katalin vitte végig és mutatta be.

A divat változásai a női egészségvédelemmel, a lányok nevelésével is összefüggtek. A testi egészség ellen ható, és a fényűzésre csábító divatot már az újkorban is gyakran illették kritikával egyes szerzők, leginkább az orvosok, a papok és a költők, írók. Orczy Lőrinc például 1760-ban írt *A' módi* című versében tette világossá, hogy hogyan majmolja az egész világ a párizsi divatot, bármibe kerül is mindez.[2684] Mátyus István orvos fentebb már említett *Diætetica* című művének II. kötetében, 1766-ban azt írta, hogy a nőkben oly nagy a tetszésvágy, hogy még hideg időben is lenge öltözékben járnak: „...ha egy mostani mód szerint németesen felöltözött asszonyt elnézünk, félig mezítelennek inkább mondhatjuk, mint egészen felöltözöttnek. Fejük vagy egészen fedetlen van, vagy annak tetején egy kis rece vagy gyenge fátyol van. Nyakuk, mellük, válluk egészen hónaljig mezítelen..."[2685] Kifejezetten károsnak, a leánynevelés hibájának vélte, hogy még a lánygyerekeket is fűzték, hogy nádszálkarcsú derekuk legyen. Hozzá meglehetősen hasonlóan gondolkodott a századvégen Kiss József is, és más források is azt jelzik, hogy mindez a 18. század végén általános probléma volt a

2682 Baracska Edina i. m. 54.

2683 Kovács Ferenc – Rédei Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században.* i. m. 6.

2684 A 18. századi francia divat magyarországi hatásairól is szól többek között Ballagi Aladár: *Franciaország hatása Európa művelődésére.* Budapest, Franklin Társulat, 1889. 11–18.

2685 Mátyus István: *Diætetica*. II. kötet 1766. In: A jó egészség megtartásának módjáról... i. m. 336.

felsőbb társadalmi rétegek leányainál. Kiss különösen keményen szólt az akkori kor női ruhadivatjáról, azokról a leányokról, akik a táncmulatságok alkalmával „hogy vékony derekok legyen, szorongattyák magokat." Szerinte ez azért nagyon veszélyes, mert „a' tántzolás közben megütheti őket a' guta, mivel nem folyhat öszve szoritott testekben szabadon a' vér. Ugyan azért-is kapnak olly' gyakran szegezést, vérköpést, azután hektikát, és Völegény gyanánt a' Halált."[2686]

A reformkorban is számos kritika érte a divatozó, illetve a divat követése miatt pazarló és nagyzoló nőket. Nagy Ignác *Az arszlánnő* című, humorisztikus írásában azt mutatta be, hogy miként utánozzák az alsóbb társadalmi rétegek asszonyai az előkelő nőket: „eleinte csak főbbrangú hölgyek viseltek selyemruhát, utóbb a szatócsné s végre a karján kosarat cipelő szolgáló..."[2687]

A 19. század második felében a nők valamennyi rétege szemtől szembe került a divat különböző jelenségeivel. A fejlődő könyvkiadás és a sajtó „házhoz szállították" az új modellek rajzait.[2688] A városiasodó életforma, az egyre-másra nyíló nagyáruházak szintén állandóan „szem előtt" tartották a ruhákat, cipőket és kiegészítőket. A társasági élet színtereinek kiszélesedése, a különböző szabadidős tevékenységek elterjedése, a női munkavállalás mind-mind magukkal vonták a ruházat megváltozását. Ware szerint például Amerikában a századvégen az „új típusú amerikai nő" öltözetében is gyökeresen szakított a hagyományokkal. A nő, aki korábban több méter anyagból készült ruhákban járt, nehéz fűzőket, alsószoknyákat hordott, most kényelmes, szabad mozgást engedő ruhadarabokat kezdett viselni, melyek lényegesen egyszerűbbek voltak, mint anyja, nagyanyja ruhái.[2689] Az amerikai történetírásban *petticoat-rebellion*-nak (alsószoknya-forradalomnak) nevezett változás tehát Európában is végbement.

A század második felében is elsősorban a túlzásoktól és nagyzolásoktól óvták a nőket az újságírók. Stetina Ilona a *Nemzeti Nőnevelés*ben szintén „az ember őstermészetében élő vágyakról és ösztönökről" beszélt a divatmajmolással kapcsolatosan, és ő is úgy vélte, hogy a nevelés, az akaraterő kifejlesztése, a takarékosságra való hajlam fejlesztése útját állhatja a divat túlkapásainak és a nők esztelen költekezéseinek.[2690] De Gerando Antonina is azt gondolta, hogy a tetszeni vágyásnak nem lehet köze a fényűzéshez, szerinte is nevelni kell a helyes, egyszerű, célszerű öltözködésre.[2691] A cikkíróként is kiemelkedő színésznő, Jászai Mari szintén több írásában kikelt az egészségre ártalmas („divatos") öltözködés ellen, kifejtve, hogy egy igazi női egyéniség, maga az eredetiség nem tűri a korlátozást, és nem teszi boldoggá az utánozás. „Télen a fülünk lefagyhat,

2686 Kiss József i. m. 48.
2687 Nagy Ignác: *Uracsok, arszlánnők...* i. m. 110.
2688 Lásd erről: F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok, 1867–1945.* Budapest, Gondolat, 1989.
2689 Ware i. m. 3.
2690 Stetina Ilona: A divatról. *Nemzeti Nőnevelés*, 1880/2. 459–463.
2691 De Gerando A.: *Háztartástan...* i. m. 36–37.

nyáron a szemünk kisülhet, de a divatnak engedelmeskedni kell – hazudni kell. Azt kell viselnünk, amit egypár bolond, agyafúrt vagy hisztérikus tétlen milliomosné vagy milliókra éhes szabó ott kétszáz mérföldnyire tőlünk kitalál. Hallatlan, lealázó dolog ez!"[2692] – írta 1897-ben az *Uj Idők* hasábjain.

A *Pécsi Figyelő* egyik újságírója egy évtizeddel később viszont úgy látta, hogy a nők öltözködési szokásainak a férfiak vágyai a mozgatói. A nő azért „öltözködik feltűnően a legújabb divat szerint, hozatja a bécsi ruhát, párisi kalapon és brüszszeli csipkén alul nem is beszél, tömi a vállait, czipőire himez máslikat, mert hisz életczélja a férfiúra utalja, ahhoz kell sorsát kötnie, valamivel csak kell egyet meghódítania, akivel átküzdje a földi nyomoruságokat..."[2693] Több lapban is gúnyolták a fűzőt, a krinolint és félkrinolint, majd az ezeket felváltó turnűrt. A vicclapoknak is állandó témája volt a női öltözetek és a „női hiúság" kifigurázása. 1890-ben például az alábbi képaláírás jelent meg a pécsi *Veréb Jankó*ban: „ – Jaj, Mici, ez a ruha olyan jól áll nekem, hogy szinte kedvem volna templomba menni."[2694]

Ugyanakkor, e gúnyolódások mellett az országos lapokban, magazinokban rendszeresen helyet kaptak a főúri hölgyek kelengyéjét bemutató leírások, a farsangi szezon ruhakölteményei. A középosztályok, sőt az alsó rétegek hölgytagjai pedig megpróbálták lehetőségeikhez mérten utánozni az előkelőbb nők ruhadivatját. Ezen „igyekezetre" vonatkozóan érdekes adalékokat nyújtanak például azok az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek, melyek a századvég-századforduló táján keletkeztek. Az egyházi elöljárók több esetben elmarasztalták híveiket „romló erkölcseik" miatt, a nőket általában „fényűző" öltözködésük kapcsán intették meg. Az 1880-as években Baranya megye református falvait vizsgálva például megállapították a jelentést tevők, hogy a divatos, drága ruhákat „városi nők" illetve vásározó kofák hozták divatba a baranyai aprófalvakban. Nagyharsány leányai a jelentés szerint még akkor is „nem egy, hanem több rendbeli selyem ruhával diszelegtek", ha szüleik szegények voltak.[2695] Old község asszonyairól azt írták, hogy még lopni is képesek annak érdekében, hogy selyemruhára való pénzhez jussanak. „...mert a selyem hosszú szoknyára sok kell, – egynek-egynek a legnehezebb selyemből van 6–8 öltözet."[2696] Jól kiolvasható az is a leírásokból, hogy a hagyományos paraszti ruházat és népviselet a mindennapi öltözködést jelentette, a divatos, „városi" holmikban (melyekből gyakorta csak egyetlen egy öltözetnyi volt) ünnep- és vasárnapokon jártak. Szerdahely lakóiról ezt jelentették: „Hétköznap saját szötte-fonta ruhájokba és többnyire mezétláb vagy bocskorba járnak, de már vasárnap a bocskort kiszoritja divatbol a csizma, a kis bun-

2692 Jászai Mari: A divatról. *Uj Idők*, 1897. február 21. III/9. 187.

2693 A nőkről a férfiaknak – Farsangi prédikáczió. *Pécsi Figyelő*, 1892. február 24. XX/16. 1.

2694 *Veréb Jankó* 1890. szeptember 7. VI/36. 282.

2695 Ráday Levéltár, Budapest, *Felső-Baranyai református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1886.* 494/886. III/31.

2696 Uo. *Felső-Baranyai...* 335/886. III/4.

dát és szür kankót a fekete csuha, a nők az eddigi sárga és piros csizma helyett füzött cipőt viselnek, s a téli kis czifra bunda helyett selyem [...] járja, sőtt a saját szötte-fonta ruhájok fölé is egy boltban vett de saját magok által vart virágos fél szerü szövetet vesznek fel."[2697] Alsó-Baranyából, Bellye községből is azt jelentették, hogy még a napszámos nők körében is dívik a selyem és a bársony.[2698] Több lelkész is úgy vélte, hogy sokan azért nem járnak el rendszeresen a templomba, mert szégyenlik magukat, amiért nincs divatos ruhájuk. Végső soron tehát az erkölcsi romlás egyik jelét látták a divatozásban, egyesek pedig egyenesen úgy tartották, hogy a fényűzésre való vágy az egyik oka a vallásos érzés kiüresedésének, az erkölcsi hanyatlásnak, a csökkenő gyermekszámnak.[2699]

A századforduló talán legjelentősebb divattal összefüggő változása az volt, hogy a fűző fokozatosan teret veszített az öltözködésben. Dr. Crocq statisztikai számításait idézték minduntalan, aki kimutatta, hogy száz fiatal hölgy közül 45 a túlságos fűzésből eredt betegségekben halt meg, és a többiek is életre szóló bajokban szenvednek.[2700] Neves orvosi és természettudományos lapok is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, gyakran kiemelve, hogy a fűzőviseléssel (pontosabban annak elhagyásával vagy korszerűsített, a női egészséget kevésbé veszélyeztető formáinak használatával) a leánynevelés során foglalkozni kell, mert egyrészt ifjú korban ez a ruhadarab visszafordíthatatlan testi elváltozásokat okoz, másrészt pedig a ruhaviselési szokásokat illetően is életre szóló a hatása, ráadásul hiúságra, kacérkodásra szoktatja a leányokat. Franciaországban,[2701] Németországban[2702] és Angliában a témának hatalmas irodalma volt a századforduló táján. Hazánkban gyakran ezekből idéztek a korabeli (többnyire orvos, ritkábban pedagógus) szerzők.

Már a 19. század eleji orvosi művekben gyakori volt ugyanez a téma. Zsoldos János *Diætetika* című műve is taglalta, hogy általában milyen ártalmas az asszonyoknak a szoros ruházat, például amiatt, mert az „a' Testet öszve szorítja, rekedéseket és görbeséget okoz. Nevezetesen a füzött haltsontos vagy rúgós vállok a' tsets-bimbókat elrontják, májj és méh rekedést szereznek, gyomor görtsöt, vérpökést, rendetlen hószámot, idétlen szülést, hibás magzatot vagy orvosolhatatlan terméketlenséget okoznak..."[2703]

2697 Uo. 1499/886. IV/2.

2698 Ráday Levéltár, Budapest, *Az Alsó-Baranya-Bácsi Egyházmegye egyházainak állapota 1885-ben*

2699 Erről a témáról lásd még bővebben: Major Szilvia: *Az Alsó- és Felső-baranyai református falvak valláserkölcsi állapota egy dualizmus kori Canonica Visitatio tükrében.* Szakdolgozat, kézirat, Pécs, PTE BTK, 2001.

2700 Alice: Párisi divatlevél. *Vasárnapi Ujság*, 1895. március 31. 42/13. 203.

2701 Lásd például: Gaches-Sarrante, Inès: *Le corset. Étude physiologique et pratique.* Paris, 1900.; O'Followell: *Le corset.* Paris, Éd. A. Maloine, 1908. A mű I. fejezete foglalkozott kiemelten a fűző gyermekekre gyakorolt hatásával. A mű teljes digitalizált változatát lásd: http://fr.wikisource.org/wiki/Le_Corset_(1908) (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

2702 Stratz: *Die Fraenkleidung.* Stuttgart, 1900; Meinert, E.: *Modethorheiten.* Leipzig, 1893. stb.

2703 Zsoldos János: *Diætetika...* i. m. 7.

1834-ben a *Fillértár* című lap fentebb már idézett, a lánynevelés hibáiról szóló cikkében is kiemelten írtak a fűzőviselés káros, a lányok és nők testét megnyomorító szokásáról. A szerző szerint amikor a kislányokat először könnyen befűzik, még nem okoznak nagy kárt a testi fejlődésben. A fűzés azonban egyre erőteljesebbé válik, ahogy a lányok növekednek, és végül már egy olyan kényszertesttartásuk lesz, ami lehetetlenné teszi, hogy természetes módon fejlődjenek és erősödjenek. A befűzés által pedig „először a' bordák' szabad mozgása szakasztatik meg, utóbb a' tüdő' szabad ki- és belehelése korlátoltatik, 's a' vérkerengés' akadályoztatása miatt az ételek' táplálata is meggátoltatik, 's így az erötlenségnek egy forrás nyittatván, az egészséges életerő' minden feltételei megkevesíttetnek."[2704] A szerző kiemelte még a fűzőviselés olyan következményeit, mint a heves szívdobogás, a kellemetlen szájszag, a meggörbült hátgerinc. Nagy Ignác *Az arszlánnő* című, 1843-ban kiadott szatirikus írásában – a témát a nemzeti kultúrával is összekötve – így fogalmazott a fűzőről: „...a gazdag arszlánnők drága angol acéllal ölik meg női szép rendeltetésöket, míg a szegények csak rozsdás magyar vassal viszik véghez e műtételt, s ezáltal legalább némi kis hazafiságot tanúsítnak, minthogy eszerint a nemzeti műipart némileg előmozdítani törekszenek".[2705]

Az efféle írások, jóllehet már a reformkorban is többet találhatunk belőlük az orvosi könyvekben és különféle sajtótermékekben, úgy tűnik, sokáig nem tudták befolyásolni a közvéleményt, illetve az öltözködési gyakorlatot. Egy katolikus lap cikkében a szerző egy évtized múlva, 1853-ban is azt írta, hogy a fűzőviselés barbár és értelmetlen szokás, és gúnyosan így fogalmazott: „mire való ez a kegyetlen zsinórozás, füzés, és aczél-pánczél békés időnkben, melly egy marok kartácsgolyót kiállhatna? A ti szerencsétlen vállfüzéstek időnek előtte elbénit titeket; mi sokkal veszélytelenebb, mint midőn a hottentották gyermekeiknek koponyáját laposra horpasztják, vagy a chinai nők lábfejeiknek felét érczsaru alá szoritják; mert a ti ércz, vagy halcsont pánczélaitok alatt a sziv és tüdő egyiránt szenved, mi az életnek gyökerét rágja. De üzzétek csak e finom öngyilkolást, még elég jókor fogtok mint sorvadó eleven csontvázok, minden hiuknak rémképéül vánszorogni..."[2706]

Ugyancsak a *Családi Lapok* hasábjain írták azt, hogy a női nevelés felvirágzása csak a test helyes nevelésével együtt képzelhető el, és ennek kerékkötője a fűző, a szoros ruha, a test bármilyen elszorítása. Ahogyan a szerző fogalmazott: „mert minden tartós nyomás vagy feszesség az organisatiót megrontja s a testi müszereknek életmüködését gátolja, mellyek az illy nyomás, vagy feszités alatt igen szenvednek. A nyomás vagy feszültség, a rostfonadéknak és a kisebb edényeknek össze- vagy kinövését okozza; innen származnak a dugulások, ke-

2704 A' leánynevelés némelly hibái. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. Aprilis' 12. 52.

2705 Nagy Ignác: *Uracsok, arszlánnők...* i. m. 70.

2706 „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára). IV. *Családi Lapok,* Második évfolyam I. félév 10. szám 1853. Majus 31. 462.

ményedések, daganatok, mellyek ismét mint uj kinövések a szomszéd részekre nyomasztólag hatnak....[...] Nem megyek át egyes részletekre, de el nem hallgathatom, hogy az olly gyakori főfájás, rángatózás, szemgyulladás, kábultság, velö-vizkór, szédülés, álomkórság, szemvörösség és gyuladás, látásnak és hallásnak elgyöngülése – a fej és nyak illyetén tulságos megszoritásának ártalmas következményei."[2707] Jól látható azonban a témában még évtizedeken át bőséges számban keletkező forrásokból, hogy a divat hatalma nagyobb volt az egészséges életmódról megfogalmazott tanácsoknál.

Gyertyánffy István már idézett művében 1864–1865-ben írott feljegyzéseiben szintén fényűzési és divatkórságról beszélt, és a családok anyagi és erkölcsi romlását fejtegette a női hiúság következményeként. Szerinte a felsőbb rétegek ruhaviseletének és viselkedésének majmolása az alsóbb körökben is elharapózott, és úgy vélte, ha a divatos ruhákhoz még „a zongoracsilingelés avagy francia-galagyolás" is kapcsolódik, akkor egészen sikeres lehet az önámítás.[2708]

Somogyi Géza, akinek könyve 1879-ben jelent meg Iglón, a leányok születésétől kezdve tanácsokkal látta el könyve olvasóit, elsősorban az édesanyákat. Már kisgyerekkortól fontosnak vélte a leánygyerek testi fejlődésének elősegítését, a rendszeres tornát, és könyvében szintén kikelt a fűzőhasználat ellen. „Meg nem bocsátható hiba a leány gyermekek törzsének különböző derék fűzőkbe való szorítása"[2709] – írta.

Fentebb már említett tanulmányában Kiss Áron is hosszabban szólt arról, hogy a leány ruházata legyen mindig tiszta, célszerű, de az öltözködést nem szabad a kelleténél fontosabbnak tartani. A ruhaviselet és az egészség kapcsolatáról az alábbiakat írta: „A szoros ruhák a véredényekre, idegekre, izmokra és csontokra károsan hatnak s könnyen megzavarják a leánykák egészségi állapotát. A leánykák ruhájának rendesen legnagyobb hibája, hogy vagy a mell felett, vagy a karoknál igen szükek, s ennek következtében a légzőszervek kárt vallanak; vagy pedig igen ki vannak vágva s a vállakról könnyen lecsúsznak. A fűző ellen is kétszáz év óta küzdenek a paedagogok és az orvosok, s e harcz még ma sincs befejezve, pedig el kell borzadnunk, ha a fűző számtalan káros eredményeire gondolunk."[2710] Kifejtette, hogyan járul hozzá a fűző a létfontosságú szervek különböző, igen súlyos betegségeihez, a fejlődési rendellenességekhez, és csak „szelíden karoló" változatát ajánlotta a sok vitát kiváltó ruhadarabnak.

Az 1896-os Tanügyi Kongresszuson is gyakran előforduló téma volt a testi fejlődés és az öltözködés összefüggéseinek megbeszélése, több előadó is említette a fűző káros hatásait. Leginkább részletesen a fentebb már idézett Csapodi

2707 „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára). VII. Uo. 469.
2708 Gyertyánffy: *Theano…* m. 64.
2709 Somogyi Géza: *A nőkérdés…* i. m. 19.
2710 Kiss Áron: *A nőnevelésről...* i. m. 229–230.

István beszélt róla, aki úgy találta, hogy „a mellkas összenyomása fejletlenné teszi a tüdőt, mely nem bír eléggé szellőződni, sőt szinte elveszti a kellő lélegzés gyakorlatát."[2711] Kiemelte még a fűző miatt állandósuló rossz emésztést, a vérképzés zavarait, a sápadtságot.

A *Természettudományi Közlöny* egyik 1902-es száma Thanhoffer Lajos[2712] *Anatómia és divat*[2713] című művéből közölt egy kivonatot, kiemelve már bevezetésében, hogy „a fűző (karcsúzó) sokszor az egészségnek megrontója..."[2714] Számos külföldi szerzőre hivatkozva úgy vélte, hogy a fűző nem elvetendő, mert szerepe lehet testtartóként „vézna, fiatal nőknél", hanem megjavítandó. A németországi *Die gesunde Frau* című lap ábrái alapján bemutatott több, kötött vagy horgolt anyagból készült reformfűzőt. Idézte Perényi József előadását[2715] és egy bécsi orvos, Kundrat megállapításait, aki szerint a nők „több lelki disszonanciája" visszavezethető a szoros fűzőkre. A cikk szerzője írása végén felsorolta azokat a betegségeket, amiket a fűző okoz, és kiemelten felhívta a figyelmet a szülők felelősségére leányaik nevelése kapcsán. „Ezért van sok, s igen kínos fájdalmú női betegség, s ha a nők leány korukban e bajoknak csak tizedrészét is ismernék, nem fűznék magukat annyira. Mert a leányok legtöbbet vétkeznek e tekintetben."[2716] Thanhoffer művének hazai fogadtatását és nevelésügyhöz való kapcsolódását jól jelzi egy, a könyvéről a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain megjelent írás. Ebben Csemez József hangsúlyozta, hogy „tanítónőknek, nevelőnőknek, szülőknek, kik serdülő leányok testi épségére és fejlődésére gondot akarnak fordítani, a legmelegebben ajánlható a könyv tanulmányozásra."[2717]

A századforduló táján azonban még szinte hiábavaló volt a nevelési szakemberek és orvosok számos intése: a fenti könyvek és cikkek megjelenésével csaknem egy időben a *Vasárnapi Ujság* és más, női divatlapok hasábjain még mell- és vállfűzőket reklámoztak, melyeket a fővárosi Haris bazárban árultak. Bizonyos „P." ajánlotta például „ismert kitűnő szabásu saját gyártmányait, valamint párisi, negligé- pánczél- és mell-vasfűzőket zár-kapoccsal." Jászai Mari, a felvilágosult és „fűző-ügyben" is radikális gondolatokat valló híres színésznő ezt írta egyik gúnyos újságcikkében: „Mindenütt ott van, pedig sehol sem kell. A vékonynak fölösleges, a vastagnak mártíromság. Hány szegény jó tyúk, a ki a csibét viszi a bálokba, hány szegény anya ájuldozik az ülőhelyén – mert éppen ülni kínos

2711 *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 443.

2712 Thanhoffer Lajos (1843–1909) orvos, egyetemi tanár, akadémikus volt.

2713 Thanhoffer Lajos: *Anatómia és divat. Három népszerű előadás.* Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társaság (Hornyánszky ny.) 1901.

2714 A fűzőről. *Természettudományi Közlöny*, 1902. 34. kötet 37.

2715 Perényi József: *A divat mint az emberi test eltorzítója.* Budapest, Buschmann Ferencz nyomdája, 1885.

2716 *A fűzőről...* i. m. 45–46.

2717 Csemez József könyvismertetése Thanhoffer Lajos: Anatómia és divat című könyvéről. *Nemzeti Nőnevelés* 1902. február–március XXIII/II. 111.

benne – míg a leánykája ugrál, nevet, nem is képzelve, hogy a szegény anyja kéket-zöldet játszik a kíntól, mert fűzőben van az illendőség kedvéért. A vastagot szebbé nem teszi, mert »valahol csak ki kell jönnie« annak a soknak ugyebár, és szebbé [...] nem tesz bennünket."[2718] A fűző végül módosult, majd lekerült a nőkről, de Morris új nőideálja, a derékban bő övvel összefogott ingruhát viselő hölgy eleinte erkölcstelennek tűnt.[2719]

A 20. század elejére azonban Amerika- és Európa-szerte lazább, kényelmesebb és rövidebb lett a nők ruhája, nagyobb mozgásszabadságot engedve számukra a munkavégzésben, a sportban, az otthoni és társasági színtereken.[2720] A külföldi és hazai életreform-mozgalmak résztvevői cikkeikkel, előadásaikkal és személyes példaadásukkal is segítették a reformruhák terjedését, amelyek a test számára – évezredek óta először – lehetségessé tették a kötöttségektől, torzításoktól mentes, szabad mozgást. Magyarországon például kiemelkedtek a Gödöllői művésztelep hölgytagjai, különösen is Undi Mariska és Nagy Sándorné. Előbbi, a korai hazai nőmozgalom egyik élharcosa például cikkekben érvelt a reformruha mellett, amely „végre nem a nő szexuális karakterének kiemelésére szolgál, s nem torzítja el a nő természetes formáit, hanem lehetővé teszi a szabad mozgást, a munkát és a sportot"[2721] – írta közelmúltban született elemzésében Gellér Katalin. Szabó Krisztina részletesen leírta, hogy milyenek is voltak ezek az új (a korabeli képeken is jól látható) női ruhák: „többnyire egyszerű, munkájuk jellegéhez alkalmazkodó hosszú kötényruhákat viseltek blúzzal, nyáron szandálban jártak, harisnya nélkül, kalapot csak télen hordtak".[2722] Tészabó Júlia egy tanulmányában szintén megerősítette, hogy Undi Mariska és Nagy Sándorné sem viselt fűzőt, sőt, előbbi 1908-ban tanulmányt is szentelt a reformruházat bemutatásának.[2723] Idézte Remsey Ágnest, aki a művésztelepen viselt női ruhákról többek között az alábbiakat írta: „Könnyű, gyorsröptű saruk itt simultak először a női lábfejekre, s a nők könnyen hitték el azt is, hogy lábaikon nincs semmi szégyellnivaló. Testük, melynek ifjú tökélyét elnyomorították a régi páncélfűzők, most a szellős, bő ingruhák alatt, eredeti valóságukra formálódott vissza. [...] az emberiségnek e kicsiny szigetén hajadonfővel jártak a lányok [...]"[2724]

Az 1910-es években a divatfotókon jól látható, hogy a divat valóban nagyon sokat egyszerűsödött. A divattudósítók azonban többször is megállapították,

2718 Jászai Mari: A divatról. *Uj Idők*, 1897. február 21. III/9. 187.

2719 F. Dózsa Katalin i. m., 38–39.

2720 A témáról íródott számtalan elemzés közül lásd például az alábbit: Ober, Patricia: *Der Frauen neue Kleider. Das Reformkleid und die Konstruktion des modernen Frauenkörpers.* Kempten im Allgäu, Verlag Hans Schiler, 2005.

2721 Gellér Katalin: *Nők a művészetben...* i. m.

2722 Szabó Krisztina: Az Egészélet szigete – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. *Lélegzet*, 2000/9. http://www.lelegzet.hu/archivum/2000/09/2310.hpp.html (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

2723 Tészabó Júlia: A gödöllői művésztelep és a nevelés. *Iskolakultúra*, 2005/2. 20.

2724 Remsey Ágnes: *Nagyobb mozdulat.* Gödöllő, Városi Múzeum, 1992. 21.

hogy egy-egy idényen belül jobban megváltozik a divat, mint amennyire a nagymamák és dédanyák ruhája különbözött egymástól.[2725] A divatban az egyszerűség mellett utat tört magának a merészség. A „modern lány" az első világháború kitörésének évében felhasított szűk szoknyákban járt, „lehellet-könnyű gázok (!?) és tüllök"[2726] vették körül, és a tudósító szerint még a legemancipáltabb nő sem álmodott ilyen divatról lánykorában.

Ahogyan Szlovikné Berényi Márta feltárta, hazánkban a Feministák Egyesületének tagjai is sokat tettek a leányok testedzése és a női test felszabadítása érdekében, miként ez fennmaradt dokumentumaikból kiderül.[2727] Könyvtárukban ugyanis a nőemancipációs és más, a nőkérdést tárgyaló művek mellett az 1910-es évek közepén olyan divatlapok is jelen voltak, mint például a reformruha-modelleket közlő, kölni kiadású *Frauenkleidung und Frauenkultur* című képeslap. Az egyesület vezető egyéniségei maguk is reformruhákban jártak, ahogyan ezt több ránk maradt kép[2728] is tanúsítja.

Mindezeknek, a (női) testtel, testedzéssel, ruhaviseléssel kapcsolatos változásoknak a hátterében egyértelműen felismerhetjük a korabeli, századfordulós időszak több tudományos irányzatát, pedagógiai irányvonalát. Egyetérthetünk például Németh Andrással, aki a néptanítói tudás formálódása hátterében mások mellett kiemelte a korszakban meghatározó jelentőségű higiéniai diskurzust, illetve az életreform-mozgalom és a reformpedagógia törekvéseit.[2729] Ezek egyértelműen jelentős hatást gyakoroltak általában is a lánynevelésre és a női életre, ezen belül pedig különösen az ebben a fejezetben kifejtett, a testtel és mozgással kapcsolatosan megfogalmazásra került korabeli nézetekre és reformokra.

2725 S....i Bella: A tavaszi divat. *Vasárnapi Ujság*, 1913. április 13. 60/15. 296.

2726 S....i. Bella: Tavaszi divat. *Vasárnapi Ujság*, 1914. március 1. 61/9. 173.

2727 Szlovikné Berényi Márta: *Feministák és a divat.* Magyar Országos Levéltár cikk-archívuma. http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/feministak_es_a_divat.html (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

2728 Lásd például az alábbit: http://www.mol.gov.hu/images/ups/1469.jpg (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

2729 Németh András: *Magyar pedagógusképzés és pedagógiai szakmai tudásformák I.* i. m. 75–79.

VI.

ÖSSZEGZÉS

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Tapasztalatok a lánynevelés és női művelődés történetének kutatásáról

Kutatásaim során számos – több száz – olyan hazai és külföldi, a 19–21. században keletkezett művet sikerült feltárnom, amelyek a nőtörténet és lánynevelés-történet valamely korszakának feldolgozását, forrásértelmezését nyújtják. Ami kutatott témám *historiográfiáját* illeti, jól kirajzolódik, hogy világszerte melyek a leginkább kutatói érdeklődésre számot tartó témák. A neveléstörténet-írás 19. századi születése óta a lánynevelés-történet szempontjából (hasonlóan a fiúk neveléséhez) az *intézményesült képzési formák fejlődéstörténet*ének feltárása a középpontban áll. Különösen sok forráselemzés született a leány-középiskoláztatás és a nők egyetemre kerülése, felsőfokú tanulmányai vonatkozásában. Egy másik kiemelt tématerület a lánynevelés-történet kiemelkedő alakjainak, a női művelődés támogatóinak, a lányiskolák szervezőinek az *életút-bemutatás*a. Ez sem csupán magyar sajátosság, hiszen külföldi országokban is jól érzékelhető ez, az egyéni („hősi") életpályákra felfűzött lánynevelés-történet, és ebben közös vonás az is, hogy a nők művelődési jogaiért fellépő személyek között a bemutatásokban inkább a „haladó szellemű", „úttörő", „modern" és más szavakkal jellemzett, vagyis a nők értelmi képességeit méltató, lányiskolákat szervező és azokban munkálkodó *nők* szerepelnek.

A neveléstörténeti kutatásokban már a kezdet kezdetétől, vagyis a 18–19. század fordulójától kiemelkedő terület volt a *pedagógiai eszmék* formálódásának nyomon követése is. Ez a lánynevelés és női művelődés múltja esetében szintén fontos törekvés, egészen napjainkig húzódóan. Most, az új évezredben azonban már világosan látszik, hogy mindezen tématerületek mellett – követve a történeti kutatások új irányzatait, merítve az összehasonlító neveléstudomány kérdésfelvetéseiből és szemléleti módjából, választ keresve az oktatásügy mai problémáira, reflektálva a modern agykutatások és egyéb új tudományos vizsgálódások nemekkel kapcsolatos eredményeire – *újabbak* is megjelentek a leánynevelés-történet feltárásában. Többek között például a mikrotörténelem, a személyes múlt iránti érdeklődés; a társadalom- és művelődéstörténeti kere-

tek közé helyezett neveléstörténeti vizsgálatok; a statisztikai-demográfiai adatok mind teljesebb feltárására építő, a vizsgált történelmi korszakok/egyes iskolák vagy iskolatípusok teljes népességére figyelő kutatások; a korábban nem, vagy alig vizsgált források (például képi emlékek, irodalmi művek, sajtóanyagok, az oral history emlékei stb.) összegyűjtése és (új módszerekkel történő) elemzése; régiókon és országhatárokon átívelően elvégzett hatás- és recepcióvizsgálatok; felekezetek, nemzetiségek, országok között lefolytatott összehasonlító vizsgálatok; az európai (nyugati) színtéren túlmutató, posztkolonialista alapokon álló neveléstörténeti feltárások sorolhatók ide.

Kutatásaim alapján a lánynevelés- és nőtörténet historiográfiája vonatkozásában az alábbi eredményre jutottam:

1. Hangsúlyozni kívánom, hogy a női (nevelési) múlt kutatása nem az 1960-as, 1970-es években, a nőmozgalmak erősödését, a *women's studies* kibontakozását és intézményesülését követően, még csak nem is a társadalomtörténeti történetírás irányzatainak 20. század közepén történt elterjedésével kezdődött. *Forrásfeltárásaink bizonyítják*, hogy már a középkori-reneszánsz kori Európában is íródtak tudományos igényű, vagyis felhasznált forrásaikat feltüntető és azokat elemző, összevető művek. A 18–19. századtól, a történettudomány születésétől kezdve pedig számos nyugati példát hozhatunk arra, hogy a nők vagy a lányok nevelésének történetével foglalkozott egy-egy szerző. Mindez a 19. században kibontakozó, tudományos igénnyel írt pedagógiai-neveléstörténeti irodalomban is tükröződött, jóllehet már akkor megfigyelhetjük azt a többnyire ma is szokásos tárgyalási módot, hogy a lánynevelés történetét vagy önállóan, a fiúk nevelésétől („a neveléstörténettől") elszakítva, vagy annak csak – mintegy mellékes – részeként feltüntetve (például egy adott korszak nevelésügyét bemutató cikk, fejezet vagy könyv utolsó bekezdéseként) mutatták be.

2. A hazai neveléstörténet-írásban *fontos hagyományként* emelhetem ki már a 19. század végétől a magyar lánynevelés történetének kutatását; a források feltárása, egybegyűjtése és (újra)kiadása érdekében tett erőfeszítéseket. Kutatásaim megmutatták, hogy milyen páratlanul értékes leírásokat készítettek a leánynevelés intézményesülésének kezdeti időszakáról, a nőnevelés 19. századi fejlesztőiről azok a kortársak (nem ritkán rokonok, kollégák, tanítványok), akik memoárjaikban vagy elemzéseikben eredeti kútfőket is idézve vallottak Brunszvik Teréz, Fáy András, Karacs Teréz, Teleki Blanka, Veres Pálné és mások munkásságáról. Az egyéni életút bemutatása mellett a nem intézményesült és az iskolai leánynevelés történetének feltárása, a témához kapcsolódó forrásmentés és forrásközlés, a legfontosabb külföldi művek magyar nyelvre történt átültetése és értékelésük egyaránt jelen volt a 19–20. század fordulójának neveléstörténeti kutatásaiban.

3. A hazai neveléstörténészek leánynevelésről írt műveit és műrészleteit áttekintve látszik, hogy a *magyar történések bemutatása* mellett milyen fontos volt számukra mindig is a *külföldi kitekintés*, és hogy mennyire tájékozottak voltak – és azok ma is – a régebbi és a friss nemzetközi szakirodalomban. A nőnevelés történetével foglalkozó külföldi szerzők munkái, valamint a főbb európai-amerikai forrásmunkák bizonyíthatóan ismertek voltak az eddigi magyar kutatásokat végző szakemberek előtt.

4. Mivel módomban állt tetemes mennyiségű külföldi másodlagos forrást áttekinteni, ugyanakkor azt is ki kell emelnem, hogy néhány kivételtől eltekintve a magyarországi lánynevelés és női művelődés történetének részletei, fontos forrásai külföldön nem, vagy *alig ismertek*, nem szervesültek az „egyetemes" nőnevelés-történeti munkákkal. Ezzel a tématerülettel hazai kutatóink alig vannak jelen a nemzetközi folyóiratokban és konferenciákon, az elmúlt két évtized is csak kevés áttörést hozott ebben a vonatkozásban.

A nőkről írott újkori európai források recepciója és hatása Magyarországon

Kutatásaimat széles nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapokra állítva folytattam. Ennek egyik igen fontos eleme volt, hogy forráskutatásaim során *több tucatnyi, a nőkről szóló külföldi elsődleges forrás*t (esetenként csupán azok antológiákban található részleteit) gyűjtöttem össze, illetve tanulmányoztam külföldi kutatóhelyeken vagy digitalizált formában, virtuális tárhelyeken. Ezek az írások – melyek terjedelme néhány oldalastól akár több száz lapnyi szövegig terjedő volt – a 17. század és a 20. század eleje között keletkeztek. Témájuk szerint több fontos csoportra oszthatók: alapvetően két nagy részre különíthetők el abból a szempontból, hogy a *nők ellen* vagy *nővédő* írásként jelentek meg. A nőellenes írások gyakran pontokba szedve gyűjtötték csokorba a női nem „hibáit", tették nevetségessé a nők „tulajdonságait", igen gyakran verses formában, sőt – akár – énekelhető változatban. Az efféle, már a középkori Európában is jól ismert munkák jellemzően a nők erkölcstelenségét, hiúságát, pazarlását, csábítási praktikáit tették pellengérre, és közös vonásuk volt, hogy a nőket a férfiakkal összehasonlítva mindig ez utóbbiakat ítélték erősebbnek, okosabbnak, uralkodásra termettnek, állhatatosnak és felsőbbrendűnek.

Az 1200-as évektől a 17. század közepéig a nőkérdésről keletkezett *querelle des femmes* irodalomnak igen kiterjedt csoportját alkotják a nők értelmi képességei és tanulási, művelődési jogai mellett érvelő források. Ezeket szerzőik (akik a *mizogyn* irodalmi művek alkotóihoz hasonlóan az újkor korai időszakáig zömmel férfiak voltak) gyakran egy-egy uralkodónőnek vagy nemesasszonynak ajánl-

lották. Elterjedtségük egy ország vagy Európa területén (akár annak határain túl is) sokszor hasonlóan alakult, mint a nőellenes iratoké: nem ritkán több száz másolat is keletkezett róluk, amelyek a legkülönbözőbb helyszínekre eljutottak.

A *17–18. századtól* – köszönhetően a könyvnyomtatás terjedésének, a kitáguló könyvkereskedelemnek és az olvasóközönség növekedésének – *a nőkkel kapcsolatos művek* és műrészletek *száma megsokasodott*. Kutatásaim során megpróbáltam a lehető legtöbb ilyen írásműhöz vagy azok fragmentumaihoz hozzájutni (hangsúlyozva ezen a helyen, hogy szinte minden esetben újabb kori, nyomtatott formában, és nem az eredeti, kéziratos változatban tudtam csak tanulmányozni ezeket a forrásokat). A munkát még 1988-ban, a reneszánsz kori francia és olasz – leginkább nőellenes – források gyűjtésével kezdtem. Ezekhez számos további, főként nővédő (spanyol, francia és katalán nyelvű) művet találtam spanyolországi tanulmányútjaim során, amelyeken többször nyílt arra is alkalmam, hogy az ilyen tartalmú kútfők forráselemzéséről tartott madridi doktori kurzusokba bekapcsolódjak.

Könyvemben arra törekedtem, hogy *a lehető legátfogóbb kép*et adjam – előzmények említésével – az újkori nőirodalomról, nőkkel kapcsolatos véleményekről, kiterjesztve vizsgálódásaimat a hazai forrásokra is. Úgy gondolom ugyanis, hogy ezek megismerése nélkül nem értelmezhető mélységeiben és folyamatában a – kutatásaim súlypontját adó – hatalmas mennyiségű, a nők tanulásáról, művelődéséről keletkezett magyarországi vita- és véleményanyag. Mindennek nyomán a következő megállapításokban összegezhetjük kutatásom eredményeit:

1. Magyarországon és Erdélyben az újkorban bizonyíthatóan számos külföldi szerző *nőellenes és nővédő írása volt ismert* hazai íróink körében. Ahogyan recepciótörténeti vizsgálódásaim mutatják, a magyar szerzők egy része külföldi utazásai során jutott efféle forrásokhoz, például mint peregrinus diák. Másrészt több európai mű került honi könyvtárainkba, ahogyan ezt a leltárak, könyvkereskedői feljegyzések, magánlevelezések és más források bizonyítják.

2. Fontosnak tartom kiemelni, hogy már a 17. században voltak olyan magyar szerzők, például Kolosi Török István unitárius lelkész, akik megfogalmazták a nők tanuláshoz, művelődéshez való jogát, és azt az ugyancsak „modern”-nek számító gondolatot, hogy a férfiak és nők közötti különbségeket éppen a neveltetésük eltérései okozzák.

3. A felvilágosodás századában Magyarországon is jellemző volt, hogy – különösen a 18. század második felében, a nyugati államokhoz képest bizonyos fáziskéséssel – megszaporodtak a nőkről, jogaikról, értelmi képességeikről, tanulási, művelődési jogaikról szóló írásművek. Ezek több esetben valamely európai mű *fordítás*aként vagy *adaptáció*jaként keletkeztek, illetve kimutatható, hogy szerző-

jük ismert a témáról szóló külföldi munkákat, mint például Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Szerencsi Nagy István, Bessenyei György, Andrád Sámuel, Kazinczy Ferenc. Korabeli szerzőink olvasottságát, széles körű tájékozottságát, nyelvtudását, történelmi, teológiai, filozófiai, költészettani és egyéb ismereteit egyaránt tükrözi az a tény, hogy olvasták, használták, fordították vagy újraírták Fénelon, Halifax, Darrell, Campe, Rousseau, Paul Janet, Martin Aimé és más – könyvemben részletesen bemutatott – külföldi szerzők lánynevelési tárgyú írásait.

Jellemző, hogy – szemben a nyugati országokban keletkezett újkori művek esetében látható nagyszámú női alkotóval – Magyarországon jó ideig *alig tűnnek fel a nők* a saját nemük reprezentációját megvalósító művek szerzőiként, a hazai forrásokban közvetített nőkép ezért évszázadokon át alapvetően a férfiak által kreált. A 17–18. század tollforgató magyar nemesasszonyai is csak ritkán – és inkább személyes hangvételű költeményeikben vagy magánleveleikben – közöltek olyan gondolatokat, amely *általánosságban* a női nemről szólt.

4. A tematikus csomópontok között kiemelten is vizsgáltam az újkori nők egyes *önművelési formá*it. Ezek között a korszakban mindvégig, és egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintve követhető nyomon az *olvasó nők* históriája. A kutatásaink során összegyűjtött, előzetes várakozásunkat messze meghaladó számban a leányok és nők olvasásához tanácsokat és tiltásokat adó források egyértelműen bizonyítják, hogy a könyvek jelentőségét a nevelésben sok korabeli gondolkodó még a család és az iskola hatásánál is fontosabbnak vélte. A 18. század végétől mind fontosabb, a nemzeti, a magyar nyelvi és a vallásos nevelést illetően is kiemelkedő kérdéssé vált, hogy *mit és hogyan olvassanak* a lányok és nők. A gyors léptekkel növekvő, és a 19. század végétől már komoly gazdasági vállalkozásként felfogható könyv- és sajtókiadás közönségének jelentős részét ők tették ki, ezért a szerzők és kiadók tőlük is kiemelten várták a hazai költészet és prózairodalom támogatását. A korabeli női lapok, nőknek nyomtatott irodalmi sorozatok vagy ismeretterjesztő művek, lányregények és más olvasmányok vizsgálata neveléstörténeti szempontból azért is fontos – mint ezt kutatásom számos forrása bizonyította –, mert ezek is jelentősen formálták a korabeli olvasók nőideálját, amit segítségükkel pontosabban feltárhatunk, mint ha csupán a nevelési tárgyú szövegeket tanulmányozzuk.

A nők irodalmi szalonokban, egyleti keretek között, színházakban, mozikban és más helyszíneken történő művelődéséhez csupán néhány adatot tártunk fel, ezekkel viszont szerettük volna jelezni azt a folyamatot, amely az újkor végére számos nyilvános helyen lehetővé tette megjelenésüket és ismeretszerzésüket.

5. *Műfajuk*at tekintve sokszínűek voltak a nőkről, lánynevelésről szóló legkorábbi hazai források: pamflet, önálló értekezés, költemény, levélgyűjtemény, halotti beszéd, prédikáció, újságcikk és életvezetési könyv egyaránt található közöttük. Kutatásom *új szemléleti mód*ot juttatott érvényre ezeket illetően, mert egyrészt

nem csupán a nőket dicsérő és jogaikat követelő, hanem az őket gúnyoló forrásokat is beemeltem lehetőségeinkhez képest az értelmezés folyamatába, másrészt pedig kiemelten figyeltem a korábban „első magyar nőmozgalmi dokumentumok"-nak aposztrofált, századvégi vitairatok *előtti* forrásokra is, (korai gondolati előzményeket kutatva) egészen a 16. századig visszanyúlóan. A külföldi és hazai források között nem csupán az eddig született elemzésekre, hanem amikor csak lehetséges volt, magukra a szöveg-corpusokra támaszkodva végeztem *összevetés*t, aminek eredményeként nem csak az vált láthatóvá, hogy az Európában évszázadokon át keletkezett *querelle des femmes* irodalom egyes darabjai és gondolatfoszlányai (pro vagy kontra) eljutottak a magyar szerzők kezébe, hanem az is kitűnik, hogy hazai prédikátoraink, nevelőink, íróink műveikben *többre voltak képesek*, mint ezek egyszerű átvételére. A 17–18. századi magyar forrásokból a bibliai-mitológiai-egyetemes történelmi női példák felsorolása, felemlítése mellett előtűnnek a híres vagy „hétköznapi" magyar asszonyok is, akiket tevékenységeik közepette, erényeiket és hibáikat kiemelve mutattak be a szerzők.

6. A 19. század során a lánynevelésről, annak céljáról, tartalmáról, iskolarendszerű fejlesztéséről kialakult hazai viták jól mutatják, hogy számos pedagógiai gondolkodó, iskolaalapító, oktatáspolitikus és tanár jól ismerte a korábbi és kortárs külföldi és magyar *pedagógiai* irodalmakat. Fénelon, Pestalozzi, Rousseau, Campe, Fröbel, Schleiermacher hatása például folyamatosan kimutathatóan jelen volt a leánynevelés akkori magyarországi történetében. Munkám során vizsgálódási körünket tágítva azonban nem csak az ő gondolataiknak jelenlétét kutattam, hanem olyan szerzőkét is, akiknek jogi, gazdasági, filozófiai vagy természettudományos művei voltak hatással a nőnevelésről véleményt megfogalmazó személyekre. Kutatásaim így többek között megerősítették azt a neveléstörténetben már jól ismert tényt, hogy a lánynevelés történetében is kiemelkedő szerepet játszottak a különféle evolúciós elméletek, kiemelten is például Spencer, Darwin és Bain tanai.

7. Jóllehet könyvemnek nem volt kiemelt célja az, hogy a nő- és lánynevelés-történet kiemelkedő, mondhatni 'ikonikus' alakjai életútjának részletes bemutatását adja – hiszen róluk, miként számos esetben jeleztük, már saját koruktól fogva gyakran születtek hosszabb-rövidebb művek –, ám mégis fontosnak tartottam, hogy művem több pontján, ha csak vázlatosan is, de áttekintést adjak az újkor legismertebb külföldi és hazai, *kimagasló műveltségű asszonyai*ról. Bemutatásukkal – a teljesség igénye nélkül és röviden, elismerve, hogy nem koruk 'tipikus', inkább kifejezetten 'egyedi' utat járó női személyiségei voltak – az volt a célom, hogy rávilágítsak: a nők közül némelyek minden korban képesek voltak arra, hogy megítélésük, neveltetésük és társadalmi elfogadásuk korlátjai ellenére tehetségüket kiteljesítsék.

A hazai nő- és lánynevelés fejlődéstörténetének főbb jellemzői

Vizsgálódásaim során – bőven merítve a nő- és lánynevelés, szélesebb értelemben a neveléstörténet, az összehasonlító neveléstudomány és a történettudomány legújabb irányzatainak eredményeiből, tág forrásbázisából és kutatási metodikájából – megpróbáltam választ keresni arra a nagyon összetett kérdésre, hogy hogyan jellemezhetjük a hazai nő- és lánynevelés-történet újkori alakulását. Az általam választott időkeret meglehetősen széles ahhoz, hogy a kérdésre átfogóan válaszolhassunk. Az újkor Magyarországon és (a korszakon belül hosszabb ideig különálló Erdélyben) több, egymástól eszme- és társadalomtörténeti, nevelés- és iskolatörténeti szempontból jól elkülöníthető szakaszra bontható.

1. A korszak korai, 17. századi időszaka a leánynevelés alacsony fokú intézményesültségével jellemezhető. Ekkor, és a 18. század nagyobb hányadában is, a lányok neveltetése zömmel nem iskolákban történt, közép- és felsőszintű tanulmányokat nem folytathattak. A felső társadalmi rétegek családjai gyakran kiemelten figyeltek lányaik fejlődésére. Ezt életművükkel a hétköznapokban megerősítették azok a nemesasszonyok, mint például Lorántffy Zsuzsanna vagy Petrőczy Kata Szidónia, akik önálló írásműveikkel, fordításaikkal, leveleikkel, iskolatámogatásukkal már a kora újkorban bizonyítékát adták tehetségüknek és – magán, illetve családi – nevelésük sikerességének.

2. A 18. század második felétől Magyarországon és Erdélyben is felélénkült a figyelem az oktatás kiterjesztése iránt, ami a leányiskolák számának szaporodását is eredményezte. Az uralkodói törekvések mellett (melyek között kiemelten az apácarendek letelepítése, a Ratio educationis-ok és a Norma Regia rendelkezései említhetők) hangsúlyozni kell az iskolákat működtető felekezetek igyekezetét és lánynevelési eredményeit ebben az időszakban.

Az 1700-as évek végétől mindvégig a „hosszú 19. században" – eltérő hangsúlyokkal és nevelési célkitűzésekkel, de folyamatosan kimutathatóan az iskolai és nem intézményesült leánynevelésben is – a legfőbb cél a hagyományos női szerepekre: az anyaságra, a háztartásvezetésre, gazdasszonykodásra történő felkészítés volt, és ez összekapcsolódott a *nemzeti szellem ápolásának, a magyar nyelv tanulásának és művelésének* az igényével. Ez nem magyarországi sajátosság volt, hiszen a nemzetállamok kialakulásának időszakában ugyanezt a világ számos részén láthatjuk abban az időszakban. Nemzetközi keretek közé helyezett kutatásaim, különösen azok bő forrásanyagra épített eszme- és problématörténeti fejezetei világosan mutatják, mennyire *általános jelenségekről* beszélhetünk.

3. Abban azonban *jelentős eltérések* voltak egyes országok, népek között, hogy hogyan helyezték, képzelték el *önmagukat* a világ népeinek együttesében, kiktől próbáltak elhatárolódni és kikhez próbáltak igazodni saját lényegük definiálása során. Ennek a lényeges kérdéskörnek a komplex megválaszolásához kutatásaim során természetesen csak adalékokat, részismereteket szerezhettem. Ezek – tehát a magyar nőtörténet és lánynevelés-történet általam feltárt, illetve újabb szempontok szerint vizsgált forrásai – azt mutatják, hogy a magyar nemzeti sajátosságokról, ezek védelméről egyrészt a „dicső múlt" eredményeit felemlegetve szóltak a 18–19. századi szerzők, ezek jelentettek igazodási pontot, követendő példát. (A nők esetében például a „régi magyar nagyasszonyok", akik a hon- vagy hitvédelemben, a tudományokban vagy az elesettek támogatásában kitűntek.) Másrészt pedig a nyugat-európai országok – különösen és kiemelten Franciaország, Anglia és a német nyelvterületek – jelentek meg az írott művekben. Lényegesnek tartom annak kiemelését, ami az eddigi általános művelődés-, eszme- és politikatörténeti kutatások során csak kevéssé élesen került felszínre: a nyugati országok asszonyainak felemlegetése az újkori hazai forrásokban az esetek jelentős részében *negatív* volt, viselkedési szokásaikat, öltözködésüket, gyereknevelési elképzeléseiket, főként azok követését a hazai szerzők *nemzeti szempontjaink ellen* valónak tartották. Miközben költőink és politikusaink jó része például a francia forradalom eszméiért lelkesedett, a nőkről és lánynevelésről írott művekben és műrészletekben a francia nők kigúnyolása, az ottani divat, tánc, dajkafogadás és ennek hazai utánzásának helytelenítése állt. Nőtörténetünk 18–19. század fordulóján íródott forrásai tulajdonképpen olyan hazai hétköznapok képét tükrözték, amelyekkel a szerzők többsége (például Decsy Sámuel, Bessenyei György, Pálóczi Horváth Ádám) a nők viselkedését illetően *nem volt elégedett*. Megoldást a nemzeti szellemű neveléstől, és – akkor még – inkább a családoktól, kiemelten is az édesanyáktól, és csak kisebbrészt az iskoláktól vártak. Említésre méltó sajátosság még, hogy forrásfeltárásaink során elenyészően *kevés* olyan magyar nyelvű írást találtunk, amelyek *a magyarországi nemzetiségek* lányneveléséről szóló bármely információkat tartalmaznak.

4. A „hosszú 19. században" világszerte (valóban világszerte, hiszen nem csak a nyugati országokban, hanem a hozzájuk kapcsolódó gyarmatbirodalmakban is) szinte beláthatatlanul nagy számú forrás keletkezett a nők jogait és tanulmányi lehetőségeit, művelődését érintően. Az általam vizsgált és elemzett *több száz hazai kútfő* – közöttük kiemelten is az újságcikkek, nőkről, nőknek írott könyvek, prédikációk és irodalmi művek – (párhuzamba állítva a témához kapcsolódó külföldi munkákkal) jól tükrözi, hogyan tartották magukat évtizedek, de akár évszázadok távlatában is egyes gondolatok. A reformkori Magyarországon a születő pedagógiai irodalom, a szaporodó sajtótermékek – köztük

a korábban nem létező tudományos igényű lapok – és a közélet különböző színterei (a diéták, az irodalmi szalonok, a tudós társaságok, az olvasókörök és más társasági összejövetelek), de még az akkori irodalmi művek is kiváló fórumot biztosítottak a lánynevelés, a női művelődés kérdései megvitatásának. A korszak jellemzője, hogy a vélemények kifejtői, a lányiskolák szervezői, donátorai és tanárai között is minden korábbinál jelentősebb számban megjelentek maguk a *nők* is. Így a velük kapcsolatos diskurzus már nem nélkülük, hanem aktív közreműködésükkel folyt, és ez a helyzet tulajdonképpen napjainkig érően jellemzővé vált.

Egységében és folyamatában szemlélve Újfalvy Krisztina, Takáts Éva, Karacs Teréz, Folnesics Lajos, Fáy András, Brunszvik Teréz, Széchenyi István, Steinacker Gusztáv, Teleki Blanka és más, a nőnevelés ügye iránt elkötelezett korabeli szerzők – például a napjainkban már alig említett Staut József, Csontos István, Kuthy Lajos, Nyíri István vagy Herepei Károly – írásban ránk maradt gondolatait látszik, hogy hogyan erősítették, segítették egymást – fellépve a nők értelmi képességeiről lekicsinylően szóló írók ellen – ezek az emberek, akik tulajdonképpen már *évtizedekkel* az egész országot átfogó változások előtt megfogalmazták a lánynevelés és női művelődés korszerű és jövőbe mutató programját.

5. A leányiskoláztatás alapjait kiszélesítő, közép- és felsőfokú szintjeit kiépítő dualizmus kori Magyarországon az „értelmiségiek" (politikusok, lelkészek, pedagógusok, írók, újságírók, tudósok) körében is igen jelentős volt azoknak a száma (köztük nem kevés nő is említhető), akik azt gondolták, hogy a nőknek meg kell maradniuk a családi élet keretei között, és tanulmányaik középpontjában (legyen az iskolai vagy családi nevelés) az anyaságra és háziasszonyságra való felkészítésnek kell állnia. Ezek mellett azonban már nagy számban sorakoztak a lányok számára is kitágított (akár a fiúkéval azonos) képzést követelő vélemények. Jellemző volt azonban, miként azt kutatásaink felszínre hozták, hogy még a leányérettségi, a nők egyetemre kerülése, a két nem koedukált nevelése témák felvetői is a legtöbbször úgy gondolták, hogy a leányokat a tudományokra történő felkészítés *mellett* a „női szerepekre" is nevelni kell, így nem meglepő, hogy az első, érettségit adó hazai leánygimnáziumban a 20. század elején latin és kémia mellett például főzni is tanultak a lányok. Ezen a ponton is szeretném kiemelni, hogy mindez korántsem volt magyar sajátosság. A leányiskoláztatás történeti fejlődése során másutt is éppúgy tapasztalható volt az, hogy a középszintű képzés kiterjesztése olyan folyamat volt a nőnevelés történetében, amely korántsem azzal kezdődött, hogy a fiú-középiskolákhoz hasonló (pláne nem azokkal megegyező!) iskolákat szerveztek. Bár ezek mintaként, ugyanakkor ellenpontként mindig ott álltak a lányoktatás fejlesztéséért dolgozók előtt, *a leányiskolák különböző típusai erősen kötődtek a hagyományos női szerepekhez*, és a velük kapcsolatos legfontosabb viták középpontjában az a kérdés állt, hogy a leánynevelés tartalma és szervezeti for-

mája ugyanolyan legyen-e, mint a fiúké, vagy szükség van sajátos, a „női szükségletekhez", illetve női feladatokhoz illeszkedő tananyagtartalmakra is.

6. Ha az oktatási törvénykezés lépéseit, az iskolaalapítások 19. századi történéseit folyamatában nézzük, nemcsak a létszámában és szerkezetében is mind jobban kiszélesedő, a 19–20. század fordulójára Európa más országainak lányiskoláztatásához nagyban hasonlító intézményesült nőnevelés kiteljesedett rendszerét látjuk, hanem kitűnnek annak problémái, visszásságai, ellentmondásai is. Jóllehet a női népesség legnagyobb részét érintő kérdés az újkorban a *tankötelezettség kimondása*, majd betartatása volt, ez váltotta ki a legkevesebb vitát. Miként ezt művemben részletesen bemutattam, a 18. század végétől több különböző, a lányok alsófokú iskoláztatását a fiúkéval együtt elrendelő szabályzat született, a folyamat megkoronázását az 1868-as XXXVIII., a népoktatásról készült törvénycikk jelentette. Kutatásaim során feldolgoztam az *1869–1910 között* tartott hazai népszámlálások műveltségi viszonyokról szóló adatait, és ezek segítségével nem csupán az volt kimutatható, hogy hogyan *nőtt a hazai (női) népesség körében az írni-olvasni tudás*, illetve az iskolázottság, hanem jól láthatóvá váltak a fejlődés nemzetiségi, felekezeti, földrajzi szempontból való *jelentős eltérései* is. A külföldi műveltségi mutatókról gyűjtött adataim és a hazai népszámlálások történetének vizsgálata érthetővé tette a korabeli adatok összehasonlításának nehézségeit.

7. A *leány-középiskolai hálózat* kiépítésének menete mérhetetlenül több ellentmondást hordozott, kezdve azzal az alapvető kérdéssel – amely a 19. század lánynevelléssel kapcsolatos egyik legnagyobb vitatémája volt mindenütt a nyugati világban –, hogy szükséges-e egyáltalán a lányoknak középszintű nevelés. Ahogyan más országokban, úgy Magyarországon is a társadalmi-gazdasági valóságban, leginkább a korszak középosztályait érintő változásokban rejlett az igazi válasz.

A 19. században minden korábbinál szükségesebbé vált a nők mind jelentősebb csoportjainak munkába állása, bár hangsúlyoznom kell, hogy a „házon kívül" dolgozó nő alakja jóval korábbi jelenség Európában. Az iparosodás, a gyorsan kibontakozó urbanizáció, az egyedülálló és önmagát eltartani kénytelen nők számának magas (több országban egyharmad körüli) aránya a 19. század második felében elodázhatatlanná tette különböző kenyérkereseti pályákra történő felkészítésüket. Nekik ugyanis nem volt esélyük, lehetőségük arra, hogy a korszak „ideális" családi életét éljék, vagyis hogy anyák és (eltartott) feleségek legyenek. Magyarországon is jellemző volt, miként ez számos más ország korabeli forrásaiból is kitűnik, hogy a hagyományos női szerepekhez közel álló, a gyermekek születésével és nevelésével, a háztartási és kertészeti munkákkal, népi művészettel, betegápolással összefüggő, olyan hivatások társadalmi elfogadása

ment végbe legkönnyebben, mint a tanítónő, a nevelőnő, az óvónő, a (képzett) gazdasszony, a háziipari tevékenységre (iskolában, tanfolyamon) felkészített hímzőnő, kosárfonó-, kalapos-, csipkeverő- vagy varrónő, a bába vagy az ápolónő. A 19. század utolsó harmadában a nyugati világban mindenütt, sosem látott mértékben kiteljesedett a különböző szakképző iskolák palettája, és lányok tízezrei készülhettek a harmadik szektor munkaköreire: kereskedelmi, postai, ipari, mezőgazdasági és egyéb állások betöltésére. Ugyanennek az időszaknak volt fontos törekvése a századforduló éveiben szinte mindenütt valóra vált álom: az érettségit adó leány-középiskolák megszervezése (legtöbbször már létező lányiskolák tananyagának, képzési idejének bővítésével, illetve átszervezésével), ami együtt járt egyes egyetemi karok nők előtt történt megnyitásával (kissé megelőzve azt vagy némileg attól lemaradva). A fiú- és leánygimnáziumok tananyaga azonban nem volt egységes még a 20. század elején sem, sőt, ahogy 1916-ig hazánkban, úgy több más európai helyszínen még az egyes, időben egymás mellett működő leánygimnáziumok tantervei is – egységes szabályozás hiányában – éveken át különbözőek voltak.

Leány-középiskoláztatással kapcsolatos vizsgálódásaim – támaszkodva a téma igen gazdag hazai és külföldi szakirodalmára – leginkább abban hoztak új eredményeket, hogy megpróbáltam több, az 1890-es évek elején kiadott hazai sajtótermékből feltárni a *leányérettségi körüli vitá*kat, és a hazai leány-középiskolai fejlődést megpróbáltam széles nemzetközi keretek közé helyezni, hogy ezzel alapot teremtsek későbbi összehasonlításokhoz.

8. Adatokat gyűjtve (főként a 19–20. század fordulóján lezajlott sajtó- és parlamenti vitákra koncentrálva) a *nők egyetemre kerülés*ének külföldi és hazai kezdeteiről, azt láthatjuk, hogy Európa legtöbb országában hasonló volt a diskurzus érvkészlete, pro és kontra. A hazánkban sokak által kutatott téma már vizsgálódásainkat megelőzően is számos eredményt hozott felszínre, ezeket csupán olyan kisebb részeredményekkel tudtam gazdagítani, mint például a külföldi nőhallgatókról szóló hazai sajtóanyagok elemző bemutatása, illetve egy 1907-es, Kmety Károly nevéhez fűződő parlamenti felszólalás sajtóvitájának sajátos, a Feministák Egyesületének olvasatát is tükröző, részletes bemutatása.

A problématörténeti kutatások eredményei

1. Könyvem kiemelt részét jelentik azok a fejezetek, amelyekben megpróbáltam egyes, a lánynevelés és női művelődés történetének sajátos területét jelentő témákra figyelni. Először is megkíséreltem feltárni a *háztartási és gazdasszonyi feladatok*ra felkészítés újkori jellemzőit, mert – miként erre már többször is utaltam – véleményem szerint ez a korabeli lánynevelésnek sarkalatos pontja

volt, akár a családi, akár pedig az alsó és középszintű iskolai nevelést tekintjük, a neveléstörténeti kutatások ezidáig viszont alig fordítottak figyelmet a feltárására. Magyarországon is jól látható, hogy a 19. századtól az otthon, a háztartás sokkal inkább a fogyasztás, mint a termelés színtere, éppen ezért a takarékoskodás, a tárgyak rendben és tisztán tartása, folytonos szemrevételezése, javítgatása a család gazdasági helyzetét erősítette. Így a lányoknak tanított házi munkák az újkor során tartalmukban átalakultak, azok hangsúlyai áthelyeződtek. Az az elképzelés, hogy a nő a „ház angyala", az általa felügyelt otthon pedig „a béke szigete", a modernizálódó társadalmakban is a háziasszonyok felelősségévé tette a háztartási munkák elvégzését vagy koordinálását, és ez akkor sem változott, amikor ők is növekvő számban kapcsolódtak be az iskolai tanulásba. A gombamód szaporodó háztartás-vezetési könyvek és a „házias nő" alakját középpontba állító lányregények mellett a háziasszonyi-gazdasszonyi nevelést a korszakban az iskoláktól is többnyire elvárták. Több korabeli szerző fogalmazta meg Magyarországon is azt, hogy *a nő* szorgalma, takarékos háztartás-vezetése magának *a nemzet sorsának az alapja*.

2. Kutatásaim során kiemelt figyelmet fordítottam az *anyai szerep*re történő korabeli (családi és iskolai) felkészítésre is. Az újkori szerzők szerint ez még a háztartási ismeretek tanításánál is fontosabb, hiszen *a gyermekszülés és -nevelés a nemzet megmaradásának záloga*. Magyarország esetében is egyértelmű, hogy a 18. század végétől szinte „kultuszként" (Foucault szerint a női test „hiszterizálásaként") aposztrofálható, a nők szerepei közül legfontosabbként, fő kötelességként kiemelt *anyaság* mint a népesség (és így a gazdaság) növekedésének alapja jelent meg. Szeretném azonban kiemelni, hogy az általam feltárt források elemzése *nem igazolja* azt a (nevelés)történet-írásban főként korábban elterjedt véleményt, hogy a felvilágosodás korát megelőzően kevésbé voltak erősek az anyák gyermekükhöz fűződő érzelmei, lévén, hogy az „kultúrafüggő". Péter Katalinnal egyetértve ezt a véleményt az evolucionista és Európa-centrikus történetírás (helytelen) következtetésének tartom.

Az *anyaságra nevelés tartalma* – különösen az iskolai képzés esetében – sokkal nehezebben megragadható, mint a háziasszonyi teendőkre felkészítés egyértelmű, teljesen kézzel fogható és tantárgyiasult elemei. Az anyai szerepre felkészítés, ahogyan a 18–19. századi források tartalmának átvizsgálása mutatja, egyrészt a jellemnevelésből, a (vallás)erkölcs kialakításából állt, hiszen az újkori gondolkodók többségének véleménye szerint a gyermekek jellemfejlesztése és a hit továbbadása, végső soron a vallás és az egész emberiség jövője múlik a nőkön. Az erkölcsi nevelés mellett fontosnak tartották az alapvető műveltségi elemek elsajátítását, és az írás-olvasás, számolás megtanulása mellett némi történelmi, földrajzi, irodalmi és egyéb ismereteket, egyrészt a gyermekek ne-

velése, másrészt a háztartás vezetése miatt, és célja volt mindennek az is, hogy a nő a férjének méltó (beszélgető)társa legyen. Fontos volt még az egészségügyi, gyerekápolási tapasztalatok átadása is, ezt azonban inkább a tanácsadó könyvek és családi tapasztalatok segítségével tanulták hosszú időn keresztül a lányok, bár kiemelést érdemel, hogy a gyermekgondozás és az egészségtan a 19. század végétől több külföldi és hazai leányiskola-típusban is megjelent önálló tantárgyként. Az anyaságra felkészítést célozta egyrészt a leányok körében bevezetett és bátorított testnevelés is, és gyakran a gyermekvállalás fontosságának hangsúlyozása vezette a divat szélsőségei (különösen a fűzőviselés), a tánc, a női sportok, a sok ülőmunka (a kézimunkázás!) elleni, folyamatos kritikákat megfogalmazó orvosok, lelkészek és tanárok tollát.

3. A *leánytestnevelés* vizsgálata a nevelés- és sporttörténeti kutatásokban viszonylag jól feltárt terület itthon és külföldön is. Annak komplex, az egészségneveléssel, a divattal, a női sportokkal és magával a női test megjelenítésével, a testképpel kapcsolatba állított feltárására, és pláne a kérdéskör foucault-i, az újkori tudás és hatalom szexualitással kapcsolatos stratégiáival összefüggő vizsgálatára azonban kevés példát találhatunk. Könyvemben olyan átfogó – antropológiai és orvosi szempontokat is kiemelő – közelítéssel próbáltam meg ezt a tématerületet áttekinteni, amely a test nevelésének kérdését a női-férfi test korabeli ábrázolásának változásaiból, különbségeik értelmezéséből, a nő fizikumáról alkotott, a 18. századtól jelentős szemléletváltást tükröző véleményekből indul ki. Ez a közelítési mód véleményem szerint annál is inkább fontos, mert nem csupán az újkori iskolai testnevelés és a női sportok világát segít jobban megérteni, hanem a férfi és nő értelmi, tanulásbeli különbségeiről folytatott korabeli viták gyökerét is, hiszen azok gyakran a két nem közti (valós vagy vélt) biológiai különbségekből indultak ki. A témával kapcsolatosan kutatásom egyik fontos eredményének tekintjük annak a feltárását, hogy a korabeli természettudományos eredmények, nézetek hogyan járták át a neveléstani műveket. Kiemelten figyeltem például a darwinizmus hazai és külföldi hatására.

Forráselemzéseim egyértelműen megmutatták, hogy az újkor utolsó szakaszában körülményeit, tanulási, művelődési és munkavállalási lehetőségeit, jogi és gazdasági helyzetét tekintve már egy meglehetősen új helyzetben lévő, *„modern nőtípus”* áll előttünk. Ugyanakkor hangsúlyoznom kell, hogy kutatásaink egészében azt is felszínre hozták, hogy 20. századba átlépő nő – különösen, ha egy volt a sok millió vidéki parasztasszony közül – ezer szállal kötődött az évszázadok során csak keveset változott női szerepekhez, és hosszú út állt még előtte ahhoz, hogy lehetőségeit kiteljesítse.

A kutatás módszereinek értékelése és eredményeinek hasznosítása

Kutatásaim során a tág („újkori") időkeretek között, nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással vizsgált leánynevelés és női művelődés történetének *interdiszciplináris*, *sokszínű forrásanyag*on nyugvó, a kútfők *változatos elemzési módszerek*kel történt értelmezésére támaszkodó feltárását végeztem el. Az általam felkutatott elsődleges források (kiemelten is a 19. századi sajtóanyag) mellé a *szintézisalkotási kísérlet* során nagy számban beemeltem munkámba a más kutatók által már korábban közölt szövegeket is, törekedve azok pontosságának ellenőrzésére, szükség szerinti pontosításukra, és új nézőpontok szerint való áttekintésére, tematizálására.

Összegezve kutatási tapasztalataimat és számba véve eredményeimet úgy látom, ez a fajta, a neveléstörténeti feltárás tématerületét *tágan értelmező*, *teljességre törekvő szemlélet* minden hiányossága és nehézsége ellenére számos haszonnal járt. Új, a hazai és a külföldi gondolkodást térben és időben is kapcsolati rendszerbe állító, korábban homályban maradt összefüggésekre, kulturális kapcsolatokra rámutató munka született így. A nagyszámú forrás feltárása lehetővé tette a nőkről és nőnevelésről keletkezett eszmék nem csupán korszakról korszakra, hanem több esetben szinte évről évre kimutathatóan történt áttételét/átvételét, továbbgondolását, hatását.

Kutatásaim eredményének tartom a kronologikus témafeldolgozás mellett a szinkrón szempontok érvényesítését, kiemelten is a problématörténet, valamint a hatás- és recepcióvizsgálatok vonatkozásában.

Kutatási eredményeim véleményem szerint hasznosíthatók volnának a magyarországi pedagógusképzés különböző szintjein, nem csupán a neveléstörténet, hanem többek között az összehasonlító neveléstudomány, a pedagógiai antropológia és a nevelésfilozófia keretei között is. Feltárásaim összefüggései és részletei hasznosulhatnak a hazai történettudomány, a jog- és szociológiatörténet, az irodalom-, a sajtó-, a könyv- és könyvtártörténet oktatása és kutatása során is. Része lehet ez a mű a *nemzetközi* nő- és leánynevelés-történeti diskurzusnak.

A kutatás további lehetőségei

Az újkori magyarországi lánynevelés és női művelődés történetét összefoglaló könyvem bővítése számos további módon elképzelhető. Tágíthatók az időkeretek, a források és módszerek köre és a megválaszolandó kérdések. Kiaknázatlan még különféle, igen részletes kutatások dacára a hazai sajtó 18–20. századi óriási

anyaga. Csupán kevéssé történtek az állami és egyházi levéltárakban nőnevelés-történeti kutatások, és feltárásra várnak még a témakör szempontjából különleges és érdekes magánlevelezések, kézirattárban őrzött naplók, (befejezetlen) irodalmi művek kéziratai. Óriási és máig szinte alig kihasznált lehetőségeket rejtenek az ikonografikus források, például a fényképezés korai történetéből való leányiskolai, családi fotók, iskolaépületekről és tantermekről készült képek. Ez utóbbiak elemzését nagyban segíthetik a német, francia, amerikai, olasz múzeumokban már kialakított gyűjtemények, és az ottani, kidolgozott módszertannal dolgozó kutatások.

Az egyes korszakok nőideáljának, női szerepeinek jellemzőit többek között a tankönyvek és leányiskolai tantervek is közvetítették, ezek átgondolt és szisztematikus feltárása is fontos új adatokat hozhat a témára vonatkozóan. A napjainkban gyorsan fejlődő informatikai programok minden korábbinál teljesebbé, pontosabbá és látványosabbá tehetik a statisztikai, demográfiai adatok feldolgozását, és új metszeteket készíthetünk még segítségükkel a kvalitatív elemzések során is. Új szempontokat, új forráselemeket hozhat a leánynevelés-történet vonatkozásában a pedagógiai és a kulturális antropológia, az etnográfia és az irodalomtudomány is.

Terveim között szerepel a jövőben az, hogy a mostaninál jelentősebb kitekintést tegyünk az Európán kívüli területek leánynevelés-történetére vonatkozóan, különös tekintettel annak vizsgálatára, hogy kontinensünk szellemi hatásai más világrészeken hogyan jelentek meg, illetve milyen ottani, helyi gondolatokkal és nevelési gyakorlattal frissültek, keveredtek.

ZÁRSZÓ

Könyvemben megpróbálkoztam annak összegző bemutatásával, hogy milyen volt az újkori magyarországi leánynevelés és női művelődés története. Kutatási előzményként számba vettük a nőtörténet és a leánynevelés-történet kutatásának eddigi legfőbb hazai és külföldi eredményeit. Számos forrás feltárásával és már ismert kútfők újraértelmezésével, különböző módszerek segítségével, régi és új tématerületek sajátos szempontú kidolgozásával készítettem ezt a művet. Munkám során folyamatosan éreztem az izgalmas felfedezések örömét és az egyes nehéz kérdések miatti elbizonytalanodást.

Kutatásaim eddigi szakaszát lezárva – telve a jövőre vonatkozó, az itt összegzett ismereteinket kibővítő vizsgálódások terveivel – megállapítom, hogy *az újkori magyarországi és erdélyi leánynevelés és női művelődés története szerves része volt az európai neveléstörténetnek*. Hazai pedagógiai gondolkodóink, oktatásügyi szakembereink, iskolaszervezőink a korabeli források tanúsága szerint zömmel éppúgy gondolkodtak, mint nyugati kortársaik, vagyis fontosnak, a nemzet és az emberiség sorsa szempontjából lényegbevágónak tartották a leánynevelés fejlesztését. Ennek fogalma alatt – csakúgy, mint másutt – különböző korszakokban némileg mást értettek, ami csak kevéssé változott a 20. század elejéig-közepéig, az a lányok *hagyományos női szerepek*re történő felkészítésének fontossága, ennek szem előtt tartása volt. *A nőket* azonban *nem csak a háztartás vezetése, a gyermekek világra hozatala és nevelése, hanem a jó erkölcsök, a vallás, a magyar nyelv és a nemzeti értékek megtartása, ápolása miatt is kiemelt figyelem vette körül.* Kereső pályákra, tudományos és művészi hivatásokra történő iskolai felkészítésük ugyanakkor még a 19. században is csak kis lépésekkel haladt előre, és számos vitával, problémával járt. Nyilvánvalóan ez is oka volt annak, hogy *a lányiskoláztatás* 18–19. század fordulójától kezdődő kibontakozása csak részben tartott a fiúiskolák történetével közös úton, *fejlődéstörténete* – különösen közép- és felső szinten – *sajátos, és nem általánosítható történet. Ám nem is mellékes*, hanem tanulmányozásra méltó és sok tanulságot rejtő história. Fontos forrásainak és feldolgozásainak helye van a neveléstörténet nagy kánonjai között.

A magyar és egyetemes neveléstörténet-írásban többnyire a jövőre vár még az a feladat, hogy a két nem iskolai és nem intézményesült nevelésének együttes, komplexitásában és sokszínűségében kibontott történetét összefoglalja. Ez a kötet minden eredményével – belátva valamennyi hiányosságát – egy ehhez készült előmunkának tekinthető.

„...egy ily munka tulajdonképpen sohasem
készülhet el, hanem késznek kell azt
tartani, ha időnkhöz és körülményeinkhez
képest a lehetőt megtettük..."

(Goethe)

* * *

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Elsődleges források

Levéltári (kéziratos) források

Magyar Országos Levéltár, Budapest

P999 Feministák Egyesülete
1. Újságkivágatok 1906–1959.
    41. tétel 29. cs.
2. Jegyzőkönyvek 1906–1949.
    1. tétel 1. cs.
3. Vegyes külföldi levelezés 1905–1925.
    9. tétel 11. cs.
4. Újságkivágat-gyűjtemények
    1904–06. 40. tétel 21. cs.
    1907. jan.–szept. 40. tétel 22.cs.
    1907–08. 40. tétel 23. cs.

Ráday Levéltár, Budapest

Felső-baranyai református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1886.
494/886.
335/886.
1499/886.

Az Alsó-Baranya- Bácsi Egyházmegye egyházainak állapota 1885-ben

Baranya Megyei Levéltár, Pécs

Pécs szabad kir. város Tanácsa iratai 1940.
127. I–II. segédlet
70. Pécsi Izraelita Nőegylet

204. Pécsi Jótékony Nőegylet
Magyarország elemi tanodáinak szabályai. I. fejezet. Az elemi Tanodák minéműsége. Pécs város Tanácsa iratai,
2892/1845.

Országos Széchényi Könyvtár és Múzeum Kézirattára, Budapest

Almási János: Menyből jött kirekesztő privilegium megvizsgáltatása. 1826.
Oct. Hung. 214.
Bárány Péter: A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyütt ország Nagyai', s magyar atyák' elejébe terjesztett alázatos kéressek.
Pest, 1790. Fol. Hung. 669.
Kiss Sámuel, Nemesapáthi vegyes tartalmú kéziratai, 1830 körül, 51–62. f.
Oct. Hung. 234.
Maczki Valér: A nőnevelés magasabb feladatai (é. n., XIX. sz. vége)
Fol. Hung. 2466
Regény az első magyar orvosnőről (név és évszám nélkül, XIX. sz. vége, XX. sz. eleje) 159 p.
Quart. Hung. 3606

Sajtótermékek

(zárójelben a *teljes egészében* áttekintett évfolyamok évszámai)

A Hét (1890–1914)
Az Ujság (1907)
Athenæum (1837–1841)
Borsszem Jankó (1870)
Budapesti Szemle (1886; 1892–1896; 1927)
Családi Lapok (1852–1853)
Család Könyve (1855–1856)
Divat Ujság (1894)
Élet (1892)
Életképek (1845; 1847)
Erdélyi Hírlap (1907)
Felső Magyar Országi Minerva (1825–1836)
Fillértár (1834–1836)
Iskolai és „Népkönyvtár" (1878)
Június (1893)
Katolikus Iskola (1914)
Képes Családi Lapok (1885)
Kerékpár-Sport (1896–1900)
Magyar Gazdasszonyok Hetilapja (1864)
Magyar Háziasszony (1882–1890)
Magyar Iparművészet (1904–1907)
Magyar Könyvszemle (1979)
Magyar Lányok (1895)
Magyar Női Szemle (1935–1940)
Magyar Paedagogiai Szemle (1887)
Magyarország és a nagyvilág (1875)
Monde Moderne, Le (Paris, 1895–1905)
Napkelet (1925; 1928)

Nemzeti Nőnevelés (1880–1918)
Nevelési Emléklapok (1848)
Nevelésügyi Szemle (1937)
Nők Lapja (1872)
Nővilág (1860–1864)
Orvosi Hetilap (1869–1870)
Pesti Divatlap (1848)
Pécsi Figyelő (1872–1914)
Pécsi Közlöny (1896–1905)
Pesti Hírlap (1837–1849)
Pesti Napló (1897–1899, 1907)
Religio és Nevelés (1843)
Revue des deux mondes (Paris, 1879–1914)
Szoczializmus (1906–1913)
Tájékozó (1879–1880; 1882)
Természettudományi Közlöny (1867–1914)
Tudományos Gyűjtemény (1817–1827)
Turisták Lapja (1889–1890)
Uj Idők (1895–1912)
Uj Regélő (1870)
Unitárius Közlöny (1902)
Vasárnapi Ujság (1858–1918)
Veréb Jankó (1885–1896)
Zalai Közlöny (1900–1901)

Nyomtatott források

Idegen nyelvű szövegek[2730]

Ackermann, Jakob Fidelis: *Dissertatio inauguralis anatomica de discrimine sexuum praeter genitalia.* Mainz, Joan. Jos. Alef, hered. Haeffner, 1788.

Aelders, Etta Lubina Johanna Palm de: *Appel aux Françaises sur la régénération des moeurs, et nécessité de l'influence des femmes dans un gouvernement libre.* A mű digitális változata: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42498x.image.f4 (A letöltés ideje: 2018.08.30.)

Agonito, Rosemary: *History of Ideas on Woman – A Source Book.* New York, Capricorn Books, G. P. Putnam's Sons, 1976.

Albistur, Maïté – Armogathe, Daniel (eds.): *Le grief des femmes – Anthologie de textes féministes* I–II. Paris, Ed. Hier & Demain, 1978.

Amar y Borbón, Josefa: *Discurso en defensa del talento de las mugeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres.* http://www.ensayistas.org/antologia/XVIII/amar-bor/ (A letöltés időpontja: 2018.08.27.)

Amar y Borbón, Josefa: *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres.* Madrid, Ed. Cátedra, 1994.

[2730] A nyomtatott elsődleges források között a részben vagy teljes szövegében áttanulmányozott kútfőket *egyaránt* jelöljük. Több műhöz csak digitális formában, illetve újabb kori kiadásában tudtunk hozzáférni. Ebben a felsorolásban ezeket is szerepeltetjük.

Amory de Langerack, Joséphine: *De l'existence morale et physique des femmes ou Essai sur l'éducation et les conditions des femmes prises dans tous les ordres de la société et en particulier dans les classes laborieuses.* Paris, Vrayet de Surcy, 1849.

Amt, Emilie (ed.): *Women's Lives in Medieval Europe: A Sourcebook*. New York, Routledge, 1993.

Arpad, Susan S. (ed.): *Sam Curd's Diary: the Diary of a True Woman.* Athens, Ohio, Ohio University Press, 1984.

Astell, Mary. *A Serious Proposal to the Ladies*. Ed. Patricia Springborg. Peterborough, Broadview Press, 2002.

Bachiller, Jean-Jacques: *Mémoire sur l'éducation des filles, presenté aux États-Generaux.* L'Imprimerie Royal, Paris, 1789. A mű digitális változata: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42684s.image.r=%22%C3%A9ducation+des+filles%22.f3.langEN (A letöltés ideje: 2018.08.30.)

Bader, Clarisse: *La femme française dans les temps modernes.* Paris, Lib. Académique, Didier, 1883.

Bain, Alexander: *Education as a Science.* Elibron Classics, London, Adamant Media Corporation, 2006.

Bain, Alexander: *Moral Science; A Compendium of Ethics.* http://www.gutenberg.org/cache/epub/12913/pg12913.html (A letöltés időpontja: 2018.08.06.)

Beecher, Catharine Esther: Suggestions on Education. (A műből vett idézet az alábbi oldalon érhető el: *Secondary Education for Women.* National Women's History Museum. http://www.nwhm.org/exhibits/education/1800s_1.htm (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Beecher, Catherine Esther: *Duty of American women to their country.* New York, Harper & Bros., 1845.

Braidwood, Murray Peter: *The Domestic Management of Children.* London, Smith Elder, 1874.

Brandes, Ernst: *Betrachtungen über das weibliche Geschlecht und dessen Ausbildung in dem geselligen Leben.* Hannover, 1802.

Campan, Jeanne Louise Henriette: *Traité de l'Éducation des femmes*. 3 vol. Paris, 1823.

Campan, Jeanne Louise Henriette: *Conseils aux jeunes filles.* Éditeur: H. Baudouin et Bigot, Paris, 1830.

Campe, Joachim Heinrich: *Theophron oder Der erfahrne Rathgeber für die unerfahrne Jugend: zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig. Dritte gänzlich umgearbeitete Ausgabe.* Braunschweig, Schulbuchhandlung, 1790.

Cartas de uma Freira Portuguesa. http://www.arlindo-correia.com/101205.html (A letöltés időpontja: 2018.08.11.)

Chaillot, Amédée: *Leçons pratiques pour conduire un ménage et pour en tenir la comptabilité.* Paris – Avignon, 1868. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/

bpt6k1082950.r=%22%C3%A9ducation+des+filles%22.langEN# (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Chaucer, Geoffrey: *The Legend of Good Women*. In: The Online Medieval & Classical Library. https://www.bl.uk/collection-items/the-legend-of-good-women (A letöltés ideje: 2018.05.18.)

Chopin, Kate: *Awakening.* Chicago, Herbert S. Stone & Company, 1899. http://docsouth.unc.edu/southlit/chopinawake/menu.html (A letöltés ideje: 2018.08.04.)

Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, Marquis de: *Essai sur l' admission des femmes aux droit de cité.* 1790.

Darrell, William: *A supplement to the first part of the Gentleman instructed with a word to the ladies. Written for the instruction of the young nobility of both sexes*. London, 1708.

Dufrenoy, Adelaide-Gillette Billet: *La petite ménagère ou L'éducation maternelle*. Paris, Edité par A la librairie d'éducation d'Alexis Eymery, 1816. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54455967 (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

Duncan, Raymond: *La danse et la gymnastique.* Paris, Akademia Raymond Duncan, 1914. https://www.loc.gov/resource/musdi.062.0?st=gallery (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

Dunhill, Anne (ed., transl.): *Marinella, Lucrezia: The Nobility and Excellence of the Women and the Defects and Vices of Men.* Chicago, The University of Chicago Press, 1999.

Eliot, Charles W. (ed.): *English essays from Sir Philip Sidney to Macaulay. With introductions and notes*. New York, Collier and Son, 1909–1914, The Harvard classics, v. 27. 158–165.

Flour, E. – Jacques, C.: *Répertoire des sources du féminisme en Belgique, 1830–1993.* Bruxelles, Gubin, É. – Van Molle, L. (dir.), 1993.

Fonssagrives, Jean-Baptiste: *L'éducation physique des filles, ou Avis aux mères sur l'art de diriger leur santé et leur développement.* Paris, 1869. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k104230x.r=filles.langEN# (A letöltés ideje: 2018.07.10.)

Fromageot, Pierre: *Cours d'études des jeunes demioselles.* Paris, 1772–75. http://gallica.bnf.fr/SearchDewey?d=3&sd=37&n=15&p=1&lang=en (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Fuchs, Eduard: *Die Frau in der Karikatur.* München, Langen, 1907.

Gaches-Sarrante, Inès: *Le corset. Étude physiologique et pratique.* Paris, 1900. http://fr.wikisource.org/wiki/Le_Corset_(1908) (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

Goldberg, P. J. P. (transl. and ed.): *Women in England c. 1275–1525: Documentary Sources*. Manchester, Manchester University Press, 1995.

Gouges, Marie-Olympe de: *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*. Paris, Éd. Emanuèle Gaulier, Mille et une nuits, 2003. A mű digitális változatát lásd: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k426138; hangoskönyv-változatát lásd: http://audiolivres.wordpress.com/2009/03/25/olympe-de-gouges-declaration-des-droits-de-la-femme-et-de-la-citoyenne/ (A letöltések ideje: 2018.08.30.)

Halifax, George Savile Marquis: *Avis d'un père à sa fille. Par M. le Marquis d'Hallifax. Traduit de l'anglois*. (fordította: M.G.C. Thiroux d'Arconville.) Paris, 1756.

Halifax, George Savile Marquis: *The Lady's New-Year's Gift, or Adice to a Daugther.* 1688. (Nyomtatásban megjelent: London, Matthew Gillyflower, 1700.)

Hardy, Sheila: *The Diary of a Suffolk farmer's wife 1854–69.* London, MacMillan Academic and Professional Ltd., 1992.

Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária: *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter.* Lipcse, 1763. (A mű második kiadása ugyanott: 1785.)

Hericourt, Jenny P. de: *A Woman's Philosophy of Woman; or Woman Affranchised. an Answer to Michelet, Proudhon, Girardin, Legouve, Comte, and Other Modern Innovators.* New York, Carelton, 1864. Az angol szöveg 1993-as újrakiadásának (Hyperion Press, Inc., Westport, Conn.) digitalizált változata az alábbi oldalon található: https://archive.org/details/womansphilosophy00hrrich (A letöltés ideje: 2018.07.07.)

Hericourt, Jenny P. de: *La Femme affranchie: réponse MM. Michelet, Proudhon, E. de Girardin, A. Comte et aux autres novateurs modernes.* Bruxelles – Paris, Van Meenen et Cie – A. Bohn, 1860.

Holst, Amalia: *Über die Bestimmung des Weibes zur Höhern Geistesbildung.* Berlin, Heinrich Frölich, 1802.

Hufeland, Christoph Wilhelm: *Guter Rath an Mütter über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren.* Berlin, 1799.

Hyland, Paul – Gomez, Olga – Greensides, Francesca (eds.): *The Enlightenment: A Sourcebook and Reader.* London – New York, Routledge, 2003.

Inhalte historischer Frauenzeitschriften 1848–1918. http://www.onb.ac.at/ariadne/vfb/02guide.htm (A letöltés ideje: 2018.08.17.)

International Woman Suffrage Alliance. Copenhagen, 1906.

Istria, Clarisse Dora de: *Les femmes en Orient.* 1. vol. La péninsule orientale. Zurich, Meyer & Zeller, 1859., 2. vol. La Russie. Zurich, Meyer & Zeller, 1860.

Joyce, Thomas Atho: *Women of all Nations.* London, Ed. Popular, 1910.

Klein, Joan Larsen, (ed.): *Daughters, Wives & Widows: Writings by Men about Women and Marriage in England, 1500–1640*. Urbana, University of Illinois Press, 1992.

Klose, Carl Ludwig: *Über den Einfluss des Geschlechts-Unterschiedes auf Ausbildung und Heilung von Krankheiten.* Stendal, Franzen und Grosse, 1829.

Kloss, Moritz: *Die weibliche Turnkunst: Ein bildungsmittel zur Förderung der Gesundheit.* Leipzig, Weber, 1875.

Larrington, Carolyne (ed.): *Women and Writing in Medieval Europe: A Sourcebook*. London, Routledge, 1995.

Le journal intime de Caroline B. Paris, Arthaud Montalba, 1985.

Legouvé, Ernest Wilfred: *Histoire morale des femmes* I–II. Paris, Ed. Hetzel, 1848. https://archive.org/details/histoiremoralede00legouoft (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

Les femmes dans la révolution Française. t. 1–2., Paris, Edhis, 1982.

Les rêves d'un homme de bien, qui peuvent être réalisés: ou, Les vues utiles et pratiquables de M. L'abbé de Saint-Pierre: choisies dans ce grand nombre de projets singuliers, dont le bien public étoit le principe. Paris, Chez la Veuve Duchesne, 1775.

Letourneau, Charles: *La condition de la femme dans les diverses races et civilisations*. Paris, Papillault, 1903.

Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses. Bruxelles, 1756.

Luminarium: Anthology of English Literature. http://www.luminarium.org/eightlit/astell/ http://www.luminarium.org/eightlit/astell/ (A letöltés ideje: 2018.06.22.)

Malleus maleficarum in tres divisus partes. In: *Witchcraft Collection.* http://digital.library.cornell.edu/cgi/t/text/pageviewer-idx?c=witch;cc=witch;q1=Malleus%20Maleficarum;rgn=full%20text;view=image;seq=1;idno=wit060;didno=wit060;page=root;size=s;frm=frameset (A letöltés ideje: 2015.01.18.)

Martin, Louis-Aimé: *L'éducation des mères de famille Ou De la civilsation du genre humain par les femmes.* 1–2. Gosselin, Paris, 1834. http://openlibrary.org/b/OL23429856M/De_l%27%C3%A9ducation_des_m%C3%A8res_de_famille__ou__De_la_civilisation_du_genre_humain_par_les_femmes (A letöltés ideje: 2018.08.04.)

Mauvillon, Jakob: *Mann und Weib nach ihren gegenseitigen Verhältnissen geschildert: Ein Gegenstück zu der Schrift: Ueber die Weiber.* Leipzig, Im Verlage der Dykischen Buchhandlung, 1791.

McFadden, Margaret H.: *Golden Cables of Sympathy: The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism.* Lexington, Ky, University of Kentucky Press, 1999.

Meinert, E.: *Modethorheiten.* Leipzig, 1893

Memoir and Correspondence of C. H. London, 1876.

Mémoires de Madame de Rémusat 1802–1808. *Revue des deux Mondes* 1880. III/37. 584–609.

Menzler, Dora: *Die Schönheit deines Körpers. Das Ziel unserer gesundheitlich-künstlerischen Körperschulung.* Stuttgart, Dieck, 1924.

Meun, Jean de: *Le Roman de la Rose.* http://www.answers.com/topic/roman-de-la-rose (A letöltés ideje: 2018.08.13.)

Michelet, Jules: *Les femmes de la Révolution.* Paris, Adolph Delahays Éd., 1855.

Morse Earle, Alice (ed.): *Diary of Anne Green Winslow – A Boston school girl of 1771.* Detroit, Singing Tree Press, 1970.

My double life – Memoirs of Sarah Bernhardt. London, William Heinemann, 1907.

Nelson Kersey, Sherley: *Classics in the education of girls and women.* Metuchen, N. J., London, Scarecrow Press, 1981.

O'Faolain, Julia – Martines, Lauro (eds.): *Not in God's Image: Women in History from the Greeks to the Victorians.* San Francisco CA, Harper & Row, 1973.

O'Followell: *Le corset.* Paris, Éd. A. Maloine, 1908.

Olympe de Gouges, *Écrits politiques*. (présentés par Olivier Blanc) vol. I (1789–1791), vol. II (1792–1793), Paris, Côté Femmes Éditions, 2003.

Patmore, Coventry: *Angel in the House.* London, 1854–1862. http://www.full-books.com/The-Angel-in-the-House.html és http://www.gutenberg.org/ebooks/4099?msg=welcome_stranger (A letöltés ideje: 2018.07.04.)

Perkins Gilman, Charlotte: *The Living of Charlotte Perkins Gilman; an autobiography*. New York, Arno Press, 1972.

Perkins Gilman, Charlotte: *The Making of a Radical Feminist.* Mary A. Hill. Philadelphia, Temple University Press, 1980.

Pestalozzi, Johann Heinrich: *Buch der Mütter oder Anleitung für Mütter ihre Kinder bemerken und reden zu lehren.* Zürich – Bern – Tübingen, 1803.

Pestalozzi, Johann Heinrich: *Lienhard und Gertrud. Ein Buch für das Volk.* Berlin und Leipzig, bei George Jakob Decker, 1781.

Pestalozzi, Johann Heinrich: *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt?* Bern – Zürich, Heinrich Gessner, 1801.

Proudhon, Pierre-Joseph*: De la pornocratie* ou *Les Femmes dans les Temps modernes*, *Œuvres posthumes de P.-J. Proudhon*, Paris, Éd. A. Lacroix et C., 1875.

Riballier, Philibert Edme: *De l'éducation physique et morale des femmes. Suivie de notice abregee des femmes illustres (Des femmes dans l'histoire)* Paris et Bruxelles, 1779. (A mű franciaországi újrakiadása: Paris, Indigo – Côté-femmes, 1996., Préface: Nancy M. O'Connor)

Richer, Leon: *Le livre des femmes.* Paris, 1873.

Rollin, Charles: *De l'éducation des Filles.* Paris, 1732.

Rollin, Charles: *Traité des études, ou De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au coeur.* Paris, 1732. (4. kiadás)

Roussel, Pierre: *Système physique et moral de la femme, ou tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des moeurs, & des fonctions propres au sexe.* Paris, 1775. https://archive.org/details/systemephysiquee00rous (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

Soemmerring, Samuel Thomas von: *Über die körperliche Verschiedenheit des Negers vom Europäer* Bd. 4. Frankfurt, 1758.

Sparks, Jared: *Memoirs of the Life and Travels of John Ledyard*. 1828.

Stratz: *Die Frauenkleidung.* Stuttgart, 1900.

Thomas, Antoine-Lénoard: *Essai sur le caractère, les mœurs et l'esprit des femmes dans les différens siècles.* Paris, Moutard, 1772. (A mű új kiadása: Lacour, Nîmes, 2001.)

Textos para la historia de las mujeres en España. Madrid, Catedra Historia, Serie menor, 1994.

Textos para la historia de las mujeres en España. Madrid, Cátedra Historia, 1994. Serie menor

Uzanne, Octave: *La femme à Paris. Nos contemporaines. Notes succesives sur les Parisiennes...* Paris, Quantin, 1894.

Ventura, Joachim: *Die Katolische Frau.* I–II. Schaffhausen: Fr. Hurter'sche Verlagshandlung, 1863.

Vigée Lebrun, Elisabeth: *Mémoire d'une portraitiste* (préface de Jean-Pierre Cuzin). Édition Scala, 1989.

Vives, Juan Luis: *De Institutione feminae christianae.* Liber primus. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes. Ed.: C. Fantazzi, Matheeussen C., transl.: C. Fantazzi. Leiden – New York – Köln, Brill, 1996.

Ware, Susan: *Modern American Women – A documantary history.* Chicago, Illinois, The Dorsey Press, 1989.

Webster, Alfred: *Dancing, as a means of physical education; with remarks on deformities, and their prevention and cure*. London, Bogue, 1851. https://www.loc.gov/item/musdi.165 (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

Wieland, Christoph Martin: *Die Pythagorischen Frauen.* Schræmbl, 1803.

Wilson, Katharina M. (ed.): *Women Writers of the Renaissance and Reformation*. Athens, Ga., University of Georgia Press, 1987.

Woolf, Virginia: Professions for women. In: Uő: *Selected essays.* Oxford, Oxford University Press, 2008. 140–145.

Wollstonecraft, Mary: *Thoughts on the education of daughters: with reflections on female conduct, in the more important duties of life.* 1787. Clifton, NJ: A. M. Kelley, 1972.; Oxford, Woodstock Books, 1994.

Magyar nyelvű szövegek[2731]

A háztartás kézikönyve. Idegen kútfők felhasználásával szerkesztette Faylné Hentaller Mária. Budapest, Magyar Kereskedelmi Közlöny, Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, 1908. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/81–02/ch06.html (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

A magyar család aranykönyve. II. Budapest, Athenæum, 1910.

A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. In: *Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam, I. rész Általános népleírás II. rész A népesség foglalkozása.* Budapest, Szerk. és kiadja: Az Orsz. M. Stat. Hivatal, 1893.

A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése 1904/05–1907/08. – In: *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 31. kötet.* Budapest, Athenaeum, 1913.

A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása X. rész Végeredmények összefoglalása. In: *Magyar Statisztikai Közlemények 27. kötet* Budapest, Athenaeum, 1909.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. r. – Végeredmények összefoglalása. Budapest, Athenaeum, 1920.

A magyar tanítói első egyetemes gyülésnek jegyzőkönyve. *Nevelési Emléklapok*, 1848. VI. füzet, 1–30.

A magyar urinő – Holczer csász. és kir. udv. és kamarai szállító cég negyvenéves fennállásának évfordulója alkalmából 1869–1909. Az Ujság c. lap karácsonyi melléklete, Budapest, é. n.

A mindennapi életből – a nőknek I–II. Budapest, Franklin, 1876.

A nők apró kötelmei. Budapest, Franklin, 1877.

A nők választójoga – A magyarországi symbolikus nagypáholynak Budapesten írta: „László király". Nagyvárad, 1907.

A szépség művészete. Budapest, 1900.

A világnak közönséges története. Irta frantzia nyelven Abbás Millot Ur, a lugdunumi academiának tagja. Első kötet: A' régi nemzetek. Hely nélkül [Pest], 1790.

2731 A nyomtatott elsődleges források között a részben vagy teljes szövegében áttanulmányozott kútfőket *egyaránt* jelölöm. A magyar nyelvűek között a magyarra lefordított külföldieket is szerepeltetjük, lehetőségeinkhez képest több hazai fordítás megjelölésével, amennyiben nem csak egy született. Elsődleges forrásnak számítom azokat a szövegtesteket is, amelyeket újabb kori kiadásukban jelzünk ezen a helyen, de szeretném megjegyezni, hogy ezeknek a helyesírása sokszor némileg különböző a régi és az új változat esetében. Néhány, a forrásjegyzékben szereplő mű könyvem lábjegyzetei között nem került megemlítésre, kutatásaim során azonban tanulmányoztam, emiatt került ide (például egyes magyar nők útinaplói).

*A' Svétziai Grófné G**né Aszszony' Élete.* Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott Gellert által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordittatott. Kolo'sváratt, Nyomt. A Ref. Coll. Betüivel, 1772

Alvinczy Sándor: *A francia nők.* Budapest, Lampel, 1893.

Angyal Ignácz: *A kerékpár kezelése.* Budapest, Ifj. Nagel Ottó kiadása, 1898.

Anyák könyve – Aranytanácsok anyák és háziasszonyok számára az élet minden viszonyai között – A tapasztalati élet nagy könyvéből tallózta egy magyar anya. Budapest, Méhner Vilmos kiadása, 1883.

Apáczai Csere János: *Magyar Logikácska és egyéb írások.* Vál., jegyzetekkel ellátta: Szigeti József. http://mek.oszk.hu/05600/05651/html/ (A letöltés ideje: 2018.08.25.)

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója V. k. Budapest, Athenaeum, 1907.

Az 1916. junius havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek. Budapest, Feministák Egyesületének kiadása, 1916.

Babócsay Pál: *Egyházi beszédek az egyházi év minden ünnepére.* Kocsi Sándor nyomdája, Pest, 1868.

Baboss László: *Nők könyve – Amulettek a nők szellemi, erkölcsi és társadalmi életéből.* Nagy-kanizsa, Fishel, 1902.

Bain, Alexander: *Neveléstudomány* I–II. Ford., bevez., jegyzetek: Szemere Samu. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912.

Balogh József – Tóth László (szerk.): *Magyar leveleskönyv* I–II. Kiadja: H. Balázs Éva. Budapest, Corvina Kiadó, 2001.

Balogh Judit: *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából.* Budapest – Cluj, Harmat – Koinónia, 1995.

Bárány Péter (eredetileg szerző nélkül): *A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyütt ország Nagyai', s magyar atyák' elejébe terjesztett alázatos kéressek.* Pest, 1790.

Baráth Ferenc: *A prostitutio s befolyása a közegészségi állapotra.* Pest, Athenaeum, 1872.

Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

Báró Eötvös József összes művei VII.: Elbeszélések című kötet. Budapest, Révai testvérek, 1902.

Báróczy Sándor feljegyzései a magyar nemesi testőrség életéből 1760–1800-ig. Összeállította: Krudy Ferenc, ford.: K. László József, Budapest, M. Kir. Hadilevéltár, 1936.

Báttaszéki Lajos: *A nők a magyar jogban.* Nagyvárad, Hollósy és Tichy, 1872.

Bebel, August F.: *A nő és a szoczializmus.* Ford.: több elvtárs. Budapest, 1895.

Bédy-Schwimmer Róza: *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai.* Budapest, 1907.

Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján.* Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta, fordította: Wellmann Imre. Budapest, Gondolat, 1984. (Történetírók tára, sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc.)

Benda Borbála – Várkonyi Gábor (szerk.): *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. 1672–1707.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Benedek Aladár: *Milyenek a nők?* Pest, 1875.

Beniczky Irma, K.: *A divat szélsőségei – Műveltség és erkölcs-történeti kútfők nyomán.* Budapest, Franklin Társulat, 1876.

Beniczky Irma, K.: *A mindennapi életből – a nőknek* I–II. Budapest, Franklin, 1876.

Beniczky Irma, K.: *Gyakorlati széptan – Tekintettel a házi életre.* Budapest, Franklin, 1876.

Beniczky Irma: *A magyar nők házi naptára 1876 szökőévre.* Budapest, 1875.

Beniczky Irma: *A nők apró kötelmei – s ezek fontossága az életben.* Budapest, Franklin, 1877.

Beniczky Irma: *A nők hivatása.* Pest, Heckenast G., 1870.

Beniczky Irma: *Egy emancipált nő I–II.* Bartalits, Pest, 1865.

Beniczkyné Bajza Lenke: *Nyugat-Európa. Úti-levelek.* Pest, 1862.

Benkő József levelezése. Kiad. Szabó György – Tarnai Andor. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1986.

Berend Miklós: *A szoptatás, a mesterséges táplálás és a csecsemőkori bélbajok.* Az egészség könyvtára VII. Budapest, Franklin, 1909.

Berger Ignácz: *A csecsemő tápláltatásáról és azon káros hatásokról, melyek a nőre háramolhatnak, ha az nem szoptat, habár egészsége azt megengedné. Népszerű dolgozat gondos anyák számára.* Budapest, 1889.

Bessenyei György: *Anyai oktatás.* Szerk. Vajthó László. H. n. (Budapest), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. é. n. (1932) Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. sz.

Bessenyei György: *Programírások, vitairatok, elmélkedések. 1772–1790.* (Sajtó alá rendezte: Bíró Ferenc), Budapest, Argumentum – Akadémiai Kiadó, 2007.

Bessenyei György: *Válogatott művei.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987.

Bethlen Kata *Önéletírása*. Sajtó alá rend., utószó: Bitskey István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. (Olcsó Könyvtár sorozat)

Bethlen Kata írásai és A könyvtár története. Bibliográfia. http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm (A letöltés ideje: 2018.11.20.)

Blaha Lujza naplója. (Közreadja: Csillag Ilona) Budapest, Gondolat, 1987.

Bod Péter: *Magyar Athenas.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982.

Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok / mellyet, ... egybe-szedegetett F. Tsernátoni Bod Péter*. Nagy-enyed, 1766. A mű digitális változatát lásd: http://oszk-dk.oszk.hu/DRJ/724 (A letöltés ideje: 2018.08.20.)

Bogáti Fazekas Miklós: *Aspasia Aszszony Dolga és az io erkölczü Aszszonyoknac Tüköre. Az Lucretia notayára.* Nyomtattot Colosuárat az ò Várban. 1591. Esztendöben.

Bogáti Fazekas Miklós: *Szep Historia. Az tökelletes Aszszony állatokról, mely az Plutarhusból forditatot Magyar nyelwre.* Ad notam. Gongya közzül egy fö gongya embernec. etc. Nyomtattot Colosvárat 1.5.7.7. Esztendöben.

Braidwood Murray P.: *Anyák tanácsadója és utmutatója gyermekeik ápolásánál.* Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1897.

Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. I. Szerk. és bevez. tanulmányokkal ellátta: Dr. Czeke Marianne. Budapest, 1938.

Brunszvik Teréz: *Félszázad életemből.* (Mein halbes Jahrhundert) Ford.: Petrich Béla. Közli: Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit. Budapest, 1926.

Bulyovszky Lilla: *Norvégiából. Úti emlékek 1864.* Budapest, QLT Műfordító Bt., 2001.

Böhm Károly: Az asszony lélektanáról. *Magyar Philosophiai Szemle*, 1883. január 22–54.

Campe, Joachim Heinrich: *Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság' számára.* Po'son, 1804. Ford.: Dapsy József.

Cathrein Győző: *A női kérdés.* Budapest, Gallovich Jenő fordító saját kiadása, 1904.

Condorcet, M. J.: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.

Csáky Albinné, gróf: *A Nőkérdés – A Mária Dorothea-egylet Tíz éves fennállásának ünnepsége.* Budapest, 1895.

Csathó Kálmán*: Leányok, anyák, nagyanyák.* Budapest, Wolfner Irodalmi Intézet, 1927.

Cseh Károly: *Egészségügyi levelek egy anyához.* Budapest, Busehmann F. Nyomdája, 1878.

Csengery Antal: *A magyar közoktatás és közmívelődés némely főbb kérdéseiről.* Budapest, 1880.

Csepregi Turkovics Ferenc: *Halotti oratio a koronáról melyet Torotzkai Ágnes aszszony... losonczi Bánffy György házastársának... teste fölött elmondott* 1733. máj. 31. Kolozsvár.

Csepregi Turkovics Ferenc: *Halotti oratio gr. Teleki Ádámné, Wesselényi Zsuzsánna grófnő felett 1739. decz. 13. a kendi-lónai udvarháznál.* Kolozsvár, 1739.

Csepregi Turkovics Ferenc: *Halotti oratio*... melyet... Korda Borbála asszonynak, Farnasi Keczeli István uram... házastársának temetési tisztességi napján mondott... Baboczon... 1728. eszt. Kolozsvár

Cserey Farkas: *A magyar és székely asszonyok törvénye.* Kolozsvár, 1800.

Cséri János: *Budapest fő- és székváros prostitutio ügye.* Budapest, Grill Károly Cs. És Kir. Udvari Könyvkereskedése, 1893.

Csétsenyi Svastits Ignácz: *Magyarok esmérete.* Pesten, Petrózai Trattner Tamás' betüivel 's költségével, 1823.

Csokonai Vitéz Mihály: D[ebreceni] Magyar Psyche. A poétai és lakadalmi felség kegyelmével. Indúlt Páfusból. Pénteken (die Veneris) Kisasszony havának 23-ikán 1795. In: *Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei.* http://vmek.oszk.hu/00600/00636/html/vs179501.htm#r01 (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya vagyis a dámák diadalma a fársángon. Furcsa vitézi versezet négy könyvben. Második könyv: Estvélig. In: *Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei.* http://mek.oszk.hu/00600/00636/html/doroty02.htm (A letöltés ideje: 2018.08.07.)

Csontos István: *Szép-Nem Ügyvédje az asszonyi becset sértegető vádokok ellen.* Kassa, 1830.

Darrell, William: Il gentiluomo instruito nella condotta d'una virtuosa e felice vita (magyar) *Istenes jóságra és szerentsés boldog életre oktattatott nemes urfi*: Irta ánglus nyelven Dorell Josef, forditotta olaszbúl Faludi Ferentz. Nagyszombat, a Jesus Társasága Academiai bötüivel, 1771. (2. kiadás: Posony, Patzko Ágost Ferentz Nyomdája, 1787.)

Darwin, Charles Robert: *A fajok eredete természetes kiválasztás útján.* Ford., bevez.: Kampis György. Budapest, Typotex Kiadó, 2000.

Darwin, Charles Robert: *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján vagy a létért való küzdelemben előnyhöz juttatott fajták fennmaradása.* Ford.: Mikes Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

Darwin, Charles Robert: *Az ember származása és a nemi kiválasztás.* Ford.: Katona Katalin, bevez.: Malán Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 1961.

Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben.* I–II. Ford.: Dapsy László. Budapest, Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalat, 1873. és 1874.

Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénix avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv.* Bécs, 1790.

Dirner Gusztáv: *A lányok testi neveléséről.* Budapest, Franklin, 1885.

Dóczy Gedeon: *Nehány szó a nőnevelésről*, tekintettel a polgári leányiskolákra. Debreczen, 1886.

Dollinger Gyula – Szuppán Vilmos: *Az ifjúság testi neveléséről két jelentés.* Budapest, Eggenberger, 1891. (Ez a mű német nyelven is megjelent: *Über die körperliche Erziehung der Jugend: zwei Berichte.* Stuttgart, Enke, 1891.)

Doromby Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő.* Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1933.

Dubay Miklós: *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?* (A »budapesti orvosi kör« által jutalmazott pályamű.) Budapest, 1887.

Döbrőssy Alajos: *Istenben boldogult özvegy Székhelyi Majláth Györgyné született Prandau-i Hilleprandt Stefania bárónő.* Pécs, Dunántúl Nyomda, 1917.

E. Gondos Emma: *Példatár az alsófokú leányiskolák kézimunka tanításhoz.* Budapest, 1911.

Edvi Illés Pál: *Magyar fénygolyók a nősülésre az-az eredeti értekezés a ritkán nősülés okairól és szüntetése módjáról.* Pest, 1861.

Egy nagyvilági hölgy (Wohl Janka): *Az otthon – Utmutató a ház czélszerű és ízlésteljes berendezésére és vezetésére.* Budapest, Athenaeum, 1882.

Egyházi beszédek az év minden vasárnapjára. Pest, Érkövy, Galgóczy és Kocsi nyomdája, 1867.

Emília (szerk.): *Magyar nők évkönyve I. – 1861.* Pest, Engel és Mandello, 1861.

Emléklap az országos Nőképző-egyesület negyedszázados örömünnepéről – 1893. márc. 25. Budapest, 1893.

Eötvös József: *A Nővérek*. I. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv, 1857.

Fábián Julianna: *Verses levelezés, a melyet folytatott gróf Gvadányi József magyar lovas generális nemes Fábián Juliannával, nemes Bédi János élete párjával, melybe több nyájas dolgok mellett, királyi Komárom városába történt siralmas földindulás is leirattatott és a versekbe gyönyörködők kedvéért kiadattatott.* Pozsony, 1798.

Fábri Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember.* Budapest, Mágus Kiadó, 2001.

Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2006.

Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865.* Budapest, Kortárs Kiadó, 1999.

Faludi Ferenc: *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből.* Vál., szerk., jegyzetekkel, utószóval ellátta: Szörényi László, előszó: Rónay György. Budapest, Magvető Kiadó, 1978.

Faludi Ferenc: Téli éjtszakák vagy is a' téli est időnek unalmait enyhítő beszédek. Faludi Ferentz maradvány munkája; közre botsátotta Révai Miklós. Pozson, Patzkó Ágoston Ferentz Nyomdája; 1787.

Fáy András: *A Bélteky-ház.* Sajtó alá rendezte: Horváth Zsuzsa, a jegyzeteket és az utószót írta: T. Erdélyi Ilona, a szöveg gondozásában közreműködött: Nógrádi Cecília. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2002. Kötelező ritkaságok I. Sorozatszerkesztő: Kiczenko Judit.

Fáy András: Különös testamentom. In: Baránszky-Jób László: *A magyar szépprózа története szemelvényekben.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937. A tanítás problémái sorozat, 18. sz. Szerk.: Vajthó László. http://mek.oszk.hu/01300/01387/html/ (A letöltés ideje: 2018.08.21.)

Fáy András: *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztes karuak lyánkáira.* Pest, 1841.
Felkai László (szerk.): *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.
Felvinczy György: A' jo gazda-aszszonynak dicsireti. In. *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 13.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 114–123. o .
Fénelon, François: *A leányok neveléséről.* Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936. Ford.: Sebes Gyula.
Fénelon: *Nőnevelés.* Pest, 1842.
Francia irodalmi szalonok: Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából. (Összeáll., előszót és jegyzeteket írta, ford.: Madácsy László) Budapest, Gondolat Kiadó, 1963.
Frankenburg Adolf: *Emlékiratok* 1–3. köt. Budapest, 1868.
Fröbel Frigyes: *műveiből.* ford. Petrich Béla, A Kisdednevelés kiadása, Budapest, 1928.
Gáspárné Dávid Margit: *A divat története 1765–1920.* Budapest, 1923.
Gerando Antonina, De: *A ki másra gondol – Egy felsőbbrendü társadalom első a-b-c-je.* Budapest, Légrády testvérek, 1897.
Gerando Antonina, De: *A nő szerepe a mai középoktatásban minálunk.* Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda,1904.
Gerando Antonina, De: *Háztartástan vagy A nő legszükségesebb életismereteinek rövid előadása*. Budapest, Légrády testvérek, 1883.
Gerando Antonina, De: *A női élet.* Kolozsvár, 1892.
Gerando Antonina, De: *Nőtan, vagy az asszonyi hivatás tudománya*. Kolozsvár, Stein János, 1880.
Geőcze Sarolta: *Tanulmányok a magyar társadalom életéből.* Budapest, 1896.
Gide Pál: *A nők joga II. k. – Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és új jogban*. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1886.
Gonda Béla: *A fiatal lány otthon.* Budapest, 1917.
Gőbel János György: *Az iskolai és a népkönyvtárak.* Székesfehérvár, 1879.
Gyertyánffy István: *Epilogus a Theanohoz. Gondolatok a Theano-nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról.* Budapest, Lampel, 1916.
Gyertyánffy István: *Theano – három részben.* Budapest, Lampel, 1915.
Gyulay Béla: *Nőnevelés – Útmutatás a nőnevelés- és nőképzésben.* Budapest, Kiadja ifj. Nagel Ottó, 1884.
Gyürky Ödön: *Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából.* Budapest, 1895.
Harkányi Ede: *A holnap asszonyai. Tanulmány a társadalomtudomány köréből.* Budapest, Politzer Zsigmond és fia kiadása, 1905.
Hegel, Georg Wilhelm Fredrich: *A jogfilozófia alapvonalai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

Herczeghy Mór: *A nő physikai és szellemi természete – különös tekintettel a keresztény vallásra, az erkölcsiségre és a tudományra.* Budapest, 1883.

Herepei Gergely: *A maga házát jól elrendelő keresztény asszony, halotti beszéd Incze Sára, özv. prof. Méhes Györgyné koporsója felett*, 1836. márcz. 16., Kolozsvár.

Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtődésére és csinosbulására.* Buda, Magyar Tudós Társaság, 1841. Történettudományi Pályamunkák I.

Hevesi József (szerk., 1892): *Tárczák.* Szépirodalmi Könyvtár II. évf. VII. kötet, Budapest.

Hollós Károly: *Hímzésre való betű- és szegélyminták.* Budapest, Athenaeum, 1903.

Horváth Elek: *Orvostudori értekezés a szoptatás kötelességéről.* Dissertatio inaug. med. de officioe lactationis, Pest, 1833.

Horváth József: *Tanulmányok a nőemancipatio köréből, a művelt és gondolkodó közönség számára.* Arad, Réthy Lipót és fia, 1881.

Huszár Károly: *Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek – Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára.* Székesfehérvár, Számmer Imrénél, 1873. I. k.

Huszti György: Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja.... In: *drága virtusokbol épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagysgának... feleségéhez valo... hüségének jeléül emelt... Kemény Simon.* Kolozsvár, 1765.

Hüppmann Antal: *A valódi szakácsművészet.* Budapest, 1875.

Hölgyek titkára. Budapest, 1875.

Illéssy György: *A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren.* Pest, Rosenberg testvérek, 1871. 18. A mű teljes szövegének elektronikus változata: http://mtdaportal.extra.hu/books/a_nok_munkakepessege_es_munkajoga.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.24.)

Ignotus: *Emma asszony levelei – Egy nőimitátor a nőemancipációért.* Budapest, Magvető, 1985.

Jánossy Gábor: *A feminizmus Magyarországon.* Szombathely, A szerző kiadása, 1911.

Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte: Lehel István. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1927)

Jeney Ernő: Boldogasszony fogantatása ünnepére. In: *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek.* Győr, Győregyházmegyei Könyvsajtó, 1902.

Joób Irén: *A középkori magyar leánynevelés története.* „Univerzum" Kereskedelmi- és Ipari Nyomda, Kassa, 1933.

Jósika Júlia: *Pályavezető – fiatal leányok számára.* Budapest, Franklin, 1885.

Jósika Miklós: *Vázolatok*. Kolozsvár, 1835.
Józsa János (Farczádi): *Oskolai vezér, avagy a nevelők s főként az oskolamesterek számára való útmutatás.* Hozzá adatok a Vágó Gergely és Halló Sámuel életek és oskolai vezérségek. Kolozsvár, 1817.
Juhász István (szerk.): *Hasznos tudnivalók.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. Magyar Hírmondó sorozat.
Kant, Immanuel: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat, 1974.
Kánya Emília: *Réges régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékiratai.* Budapest, Kortárs Kiadó, 1998.
Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. Tanítványaival válogatta Evva Gabriella. Magyar irodalmi ritkaságok, 31.
Karacs Teréz összes munkái. Nyomtatott Tóth Lajosnál Miskolczon, az Író tulajdona, 1853.
Károly János: *A keresztény család a házasságban.* Sennyey Béla báró és Nádasdy Julia grófnő esketése alkalmával mondott Budapesten. Székesfejérvár, 1890.
Károly János: *Vegyes egyházi beszédek.* I. Budapest, Talabér János, Hunyadi Mátyás Intézet, 1887.
Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok. Válogatta: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
Kazinczy Ferenc: A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől. Pályaírás. (Részlet a tübingai pályaműből). In: *Kazinczy Ferenc Művei I.: Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok.* Válogatta: Szauder Mária. http://mek.oszk.hu/07000/07016/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.14.)
Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek.* Budapest, 1881.
Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2008.
Keresztszemes hímzésminták. Budapest, Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskola kiadása, 1911.
Kincses Kalendárium. Budapest, Rákosi Jenő Bp-i Hírlap Újságváll. kiadása, 1897–1915.
Kincses Katalin (kiadta): *„Im küttem én orvosságot" Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.* Budapest, ELTE Középkori és Kora újkori Tanszék, 1993.
Kis János: *Kalendáriom és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre.* Pozson, Kiadta Kis János Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1798.
Kiss József: *Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjeket betsülni és örizni.* Sopron, 1794.

Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok. Kolozsvár, 1630. In: *Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete.* Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Kolosi Török István: *Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltárol, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznárol s az jó gazdaszszonynak ditsiretiről íratott versek. „Az farizeus és fukar" éneke nótájára. Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiről való ének is.* Kolozsvár, 1643.

Kovács István képviselőnek a gyulai képviselő testület 1879. decz.27-én tartott ülésében a prostitutió tárgyában tartott beszéde. B.-Gyula, Dobay János nyomdája, 1880.

Kovács Pál: *A nevendék nőnem.* Pest, 1833. (Eredetileg: Kovács Pál: *Dissertatio inaug. psychico-physiologica de educatione sexus foeminei physica et morali.* Pest, 1833.)

Kováts Gy.: *A házasságkötés Magyarországon.* Budapest, Athenaeum, 1893.

Kunoss Endre: *Alapvonatok a honi nevelés köréből. Jelen időnk szelleméhez alkalmazva.* Pest, Trattner és Károlyi, 1833.

Kölcsey Antónia naplója. Bevez., kiad.: Kozocsa Sándor. Budapest, Rózsavölgyi, 1938. (Erre a kiadásra támaszkodva jelent meg újra a napló 1982-ben, Gábor Júlia válogatásában, az ő utószavával és jegyzeteivel. Magvető Kiadó, Budapest.)

Laing, Herbert: *A megczáfolt darwinizmus.* Pest, Szent István Társulat, 1872.

Lázár Gyuláné (Kasztner Janka): *Emlékeim.* Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és k. udv. könyvnyomdája, 1911.

Lewald Fanni levelei a nők munkaképesítéséről. Pest, Vodianer F., 1872.

M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből. (Egy polgárasszony vallomásai.)* Helikon, Budapest, 2001.

Madách Imre: A nőről, különösen aesthetikai szempontból. (Székfoglaló értekezés az Akadémián, 1864. április 18.) In: Madách Imre *Összes művei* II. Vál.: Halász Gábor. Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1942. 583–607.

Máday Andor: *A magyar nő jogai – a multban és jelenben*. Budapest, Athenaeum, 1913.

Máday Andor: *A női munka*. Budapest, Pallas Rt., 1899.

Madzsar Józsefné Jászi Alice: Egészségi és szépségi torna nők és gyermekek számára Mensendieck rendszere szerint. Budapest (é. n.) http://mtdaportal.extra.hu/books/tornaiskola.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.26.)

Magyar Ferenc: *Menyekzői repkény vagy a boldog házasság alapja s feltételei.* Az egri főtemplomban kétrendbeli egyházi beszédben hirdette M. F. Eger, Érseki Lyceumi könyvnyomda, 1860.

Magyar Leveles Tár II. kötet: *Magyar hölgyek levelei (499 darab) 1515–1709.* Közli: Deák Farkas. Budapest, MTA Történeti Bizottmánya, 1879.

Magyar Statisztikai Közlemények 27. kötet. Budapest, Athenaeum, 1909.
Magyar Törvénytár 1867–1914.
Magyarországi rendeletek tára 1867–1914.
Malthus, Thomas Robert: *Tanulmány a népesedés törvényéről.* Budapest, 1902. Nemzetgazdasági írók tára.
Mandel Károly: *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig (1000–1928)* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1929.
Márki Sándor: *A nők emancipatiója.* Budapest, Kókai Lajos kiadása, 1874.
Márkus Miksa (szerk.): *Nők Albuma – A Magyar Hírlap naptár-ajándéka.* Budapest, 1912.
Márits Rozina: *A XX. század asszonya.* Budapest, Lampel, 1901.
Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962.
Marx-Aveling, Eleanor –Aveling, Edward: *A nőkérdés – The woman question*. Budapest, MNOT, Kossuth Könyvkiadó, 1987.
Matolay Elek: *A tornázás története a tornatan alapfogalmai elméletének s kezelésének főelvei. A nemzeti tornaegylet tornatanitó-képző tanfolyamain tartott elméleti előadások vezérfonala. Különösen tornatanitók használatára.* Budapest, Légrády testvérek, 1876.
Mátyási József: *Ötvenkét jó napbol mulatságos egy óra, vagy is: frankfurti utazásom 1792. esztendőben.* http://acta.bibl.u-szeged.hu/20085/1/szephalom_001_051–088.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.14.)
Mayer Béla: *A nőkérdés keresztény szempontból tekintve.* Budapest, 1902.
Medve Imre: *A magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában*. Pest, Heckenast, 1872.
Medve Imre: *Magyar gazdasszony teendői.* Budapest, 1875. II.k.
Megmutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek. Az Írásból, és a józan Okoskodásból nap-fényre hozatott. 1783.
Meyer András: *Barátságos oktatás hogy kellessék egy ifju aszszony embernek magát a díszes erköltsökben méltóképpen formálgatni.* Ford. és jegyzetekkel ellátta: Szerentsi Nagy István. Poson-Buda, Benedict Mihály és Társai, 1783.
Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
Miklós Elemér: *Irodalmi nevelés.* Budapest, Singer és Wolfner, 1908.
Mill, John Stuart: *A nő alárendeltsége.* Szatmár, 1876.
Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet*. Pest, Müller Emil Könyvnyomdája, 1855.
Móra Ferenc: *Az aranyszőrű bárány.* Szeged, 1902.
N. Nagyváthy János: *Magyar házi gazdaasszony*. Pest, Trattner J., 1820. (A mű második kiadása szintén Pesten jelent meg, 1830-ban, a Mezőgazdasági Kiadó pedig 1987-ben kiadta utánnyomásban.)

Nagy László – Beke Manó – Kovács János (szerk.): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet, Budapest, 1898.

Naplótöredékek a magyar tanitói első egyetemes és közös gyülésből. *Nevelési Emléklapok*, 1848. VI. füzet, 31–86.

Népszava Naptár. Budapest, 1897–1914.

Nőnevelésünk hiányai s a honi nőnevelés körüli teendők ezekben öszpontositatnak. *Nevelési Emléklapok*, 1848. VI. füzet, 15–17.

Nyíri István: Nőjogtan. A' szépnem' természeti jusainak alaptudománya. Második Osztály. A' Nyelvtudományi, Philosophiai és Történetirási Osztályok értekezései. 1834–1836. In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* Harmadik kötet. Budán, A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1857. 97–129.

Pálóczi Horváth Ádám (eredetileg: A' Javalló): *A magyar asszonyok prókátora.* Pest, 1790.

Pázmány Péter válogatott munkái. Szerk.: Bellaagh Aladár Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés, 1906. (Remekírók képes könyvtára, szerk.: Radó Antal)

Perényi József: *A divat mint az emberi test eltorzítója.* Budapest, Buschmann Ferencz nyomdája, 1885.

Perkins Gilman, Charlotte: *A nő gazdasági helyzete – tanulmány a férfi és nő közötti gazdasági viszonyról, mint a társadalmi evolúció tényezőjéről*. Budapest, Politzer-féle Kiadóváll., 1906.

Perlaki Dávid: *A' gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás, mellyet a' szüléknek és gyermek tanítók' s nevelőknek kedvekért összve szedegetett...* Komárom, Weber Simon Péter Nyomdája, 1791.

Pestalozzi válogatott paedagogiai munkái. Ford. és magyarázatokkal ellátta Zsengeri Samu. 1–4. köt. Budapest, Zsengeri Samu, 1879–1882.

Pestalozzi, Johann Heinrich: Lénárd és Gertrúd. In: Zibolen Endre (összeáll.) *Pestalozzi válogatott művei* I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1959. Ford.: Prohászka Lajos. 113–298.

Pestalozzi, Johann Heinrich: *Lénárd és Gertrud: könyv a nép számára.* Magyarította Zsengeri Samu. Budapest, Franklin-Társulat, 1878.

Pestalozzi, Johann Heinrich: Levelek a kisdednevelésről. Ford.: Petrich Béla, előszóval ellátta dr. Kenyeres Elemér. Budapest, A Kisdednevelés kiadása, 1929.

Péter János (ford., bevez., jegyzetek): *Vives Lajos válogatott neveléstudományi művei.* Kézdivásárhely, 1935.

Petrőczi Kata Szidónia: *A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszaba-*

dulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtattatott Gróf Petrőczi Kata Szidonia. Kolozsvár, 1705. (A művet unokája, Dániel Polyxéna is kiadta 1764-ben, szintén Kolozsváron.)

Petrőczi Kata Szidónia: *Jó illattal fűstölgő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunnyadozó szíveknek fel-serkentésekre, Arnd Jánosnak ... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton, és a keresztyéneknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtattatott Gróf Petróczi Kata Sz. Az Ezer hétszáz nyolczadik Eszt.-ben* (Lőcse).

Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez. 18. levél.* Koltó, 1847. október 14. In: Petőfi Sándor Összes prózai művei és levelezése. A szöveget gondozta: Martinkó András. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1974. 252–253.

Piktétus (Pictet) Benedek: *A' keresztyén ethikának summás-veleje...* Deákból Magyarra fordíttatott... Daniel Poliksena... által... Kolozsvár, 1752.

Porzsolt Kálmán: *A testgyakorlati oktatás rendszere. A testgyakorlati oktatásra vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteményével.* Budapest, Aigner Lajos, 1886.

Porzsolt Lajos: *A magyar labdajátékok könyve* című munkát, Budapest, Aigner Lajos, 1885. (A mű reprint kiadása: Budapest, Szórakaténusz Játékműhely és Múzeum, 1985.)

Porzsolt Lajos: *A tornázás kézikönyve a miniszteri tanterv alapján népiskolák számára s egyszersmind kezdő tornászoknak magánhasználatul.* Budapest, Aigner Lajos, 1886.

Prohászka Ottokár: *Uri és női divatmorál – beszédje a VI. kath. nagygyűlésen – ajándékul a magyar ifjúságnak*. Budapest, Orsz. kath. Szöv., 1906.

Rákosi András: *Tükör, melly az Aszszonyoknak görög Simonides Irasabol az Caea szigetében régen lakó Aszszonyokról irattatott.* Lőcse, Brewer Nyomda, 1653. (In: *Régi Magyar Költők Tára. Bethlen Gábor és kora.* Sajtó alá rendezte: Komlovszki Tibor és Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 299–305.

Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Répássy János: *Egyházi beszédek a római katolikus szent ünnepekre és vasárnapokra.* II. folyam. Eger, Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, 1881.

Rézi néni (Dolesko Teréz): *Szegedi Szakácskönyv*. Burger Zs.-né kiadásában, é. n.

Roboz István: *A tükörből.* Kaposvár, 1880.

Rónay Jácint János (szerk.): *Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége.* Pest, Demjén és Sebes, 1864.

Ruttkay Gábor: *Az aszszonynak ditsérete; leányok prognosticonja; és aszszonyi nevek.* Vác, Mármarosi Gottlíb Antal, 1822.

Sasku Károly: *Neveléstan, vagy utmutatás a helyes gyermeknevelésre testi, értelmi és erkölcsi tekintetben. Különösen uj házasok számára.* Kecskemét, 1867. 3. kiadás (2. kiadás: 1852.)

Schatter Gyula: *Nélkülözhetetlen ismeretek könyve lányok számára.* Budapest, 1875.

Schedius Lajos János: *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria – Az ágostai hitvallású evangélikusok iskolaügyének rendszere Magyarországon*. Budapest, OPKM, 1992. Szerk: Barkó Endre, ford, utószó: Terray Barnabás.

Schneider J. Alajos: *Nagyböjti szent beszédek a szenvedélyek fékezéséről.* Kassa, Werfer Károly Nyomdája, 1887. Ford.: Kozora Endre.

Schoepf Auguszt: *Néhány szó ártalmasan megalapult ártalmas gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz.* Pest, Landerer és Heckenast, 1844.

Schweiger-Lerchenfeld Amand: *A nővilág.* Budapest, Mach H. és társa, 1882.

Sebők Zsigmond: *Dörmögő Dömötör az országban.* 1912.

Sebők Zsigmond: *Mackó úr első utazásai.* 1902.

Siklóssy László: *A polgári erkölcs.* Budapest, Táltos, 1921.

Sikor József: *Házasodjunk!* Budapest, Franklin, 1876.

Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól.* (Enyedi és Pólya fordítása) II. kiadás. Budapest, 1899.

Somogyi Géza: *A nőkérdés – hazai viszonyainkra való tekintettel.* Igló, 1879. http://mtdaportal.extra.hu/books/A_nokerdes.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.02.)

Steinacker Gusztáv: *Házi leánynevelésünk állapotáról. S annak a köz leánynevelészhezi viszonyáról.* Pest, 1842.

Stella (Stern Ármin): *Nőkről nőknek.* Pécs, A Pécsi Figyelő Kiadása, 1897.

Stöck Albert: *Korunk nagy kérdései és a kereszténység szellemi, erkölcsi és társadalmi téren. Apologetico-philosophiai és socialpolitikai tanulmányok.* Eger, 1883.

Surjánszky Antal (szerk.): *Kalászat a' legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből.* III. k. Pest, Emich Gusztáv, 1844.

Surjánszky Antal: *Ájtatosság gyöngyei*. Buda, 1846.

Surjánszky Antal: *Őrangyal. Vallási almanach.* Pest, 1845–48.

Szablyár Ferenc (szerk.): *A pesti művelt társalgó.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.

Szabó Imre: *Őrangyal. Vallási almanach, Honunk' gyöngéd hölgyeinek szentelve.* Pest, Emich, 1843. és 1844.

Szabó Richárd: *Nők világa.* Pest, Petrik Géza kiadása, 1871.

Szabolcsi Bence: *Szenci Molnár Albert válogatott művei.* Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte: Vásárhelyi Judit. Budapest, Magvető Kiadó, 1976.

Szalai Pál: *A magyar nők védelméről.* Budapest, Markovits és Garai tsv.; 1901.
Szántó Konrád: *A katolikus egyház története III. – Az egyháztörténet forrásai.* Budapest, Ecclesia, 1987.
Széchenyi István: *Hitel.* Legújabb, digitális kiadása: Budapest, Neumann Kht., 2002. http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0001.html (A letöltés ideje: 2018.08.26.)
Széchenyi István: *Önismeret. (Döblingi kézirataiból)* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., 1875.
Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. I–II. Kiad., bevez.: Szádeczky Kardos Lajos. Budapest, 1922.
Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra.* Grafikai Műintézet, Wigand K. F., Pozsony, 1917.
Szentpál Olga – Rabinovszky Máriusz: *Tánc, a mozgásművészet könyve.* Budapesten Általános Nyomda, Könyv és Lapkiadó Rt., 1928.
Szerényi Endre: *A női emancipatio – Társadalmi, politikai, történelmi, statistikai, paedagogiai és nemzetgazdászati érvekkel támogatja Szerényi Endre*. Győr, Czéh Sándor, 1872.
Sztáray Irma: *Erzsébet királyné kíséretében.* Budapest, Szent István Társulat, 1909.
Sztehlo Kornél: *A házassági elválás joga, Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra.* Budapest, Franklin Társulat, 1890.
Szüntelen való örvendezésnek mestersége, melyet a Sarasa Alfons Antal deák könyvéből készített Windheim Krisztián Ernest, most pedig németből magyarra fordított. Kolozsvár, 1784.
Tauffer Vilmos: *A szülészet (bábaügy) állása hazánkban mint a gyermek és gyermekágyasok nagy halálozásának egyik tényezője. Javaslatok a szülésznői intézmény fokozatos fejlesztésére.* Budapest, 1891.
Thanhoffer Lajos: *Anatómia és divat. Három népszerű előadás.* Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társaság (Hornyánszky ny.) 1901.
Thewrewk István: *Budapesti élet*. Budapest, 1887.
Thuránszky Irén: *Háztartástan és gazdaságtan, polgári iskolák, felsőbb leányiskolák és tanítónőképzőintézetek számára.* Több fametszetű ábrával. Budapest, Eggenberger, 1892.
Toldy Ferenc: *Az egészség fenntartásáról.* Pest, Emich, 1851.
Torma Zsófia levelesládájából. Vál., bevez., jegyzetekkel elátta: Gyulai Pál. Bukarest, Kriterion, 1972.
Turjay László: *Nőnevelő tornászat szülék, tanítók és tanítónők számára.* Budapest, K. n., 1882.
Tutsek Anna: *A hegyek között.* Budapest, Singer és Wolfner, é. n. (1920.)
Tutsek Anna: *Cilike mátkasága.* Budapest, Garabonciás Kiadó, 1990.

Tutsek Anna: *Katóka szakácskönyve.* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1913.
Tutsek Anna: *Nagymama naplója.* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., é. n. (1932)
Uracsok, arszlánnők. Válogatás Nagy Ignác műveiből. Vál., szerk., utószót írta: Szigethy Gábor. Budapest, Magvető Kiadó, 1980.
Vachott Sándorné: *Rajzok a multból. Emlékiratok, szemelvények.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1935) Magyar irodalmi ritkaságok 33.
Vadász Norbert: *Dukai Takách Judit élete és munkái.* Budapest, Franklin, 1909.
Válogatott magyar katholikus egyházi beszédek gyüjteménye. II. k. Szerk.: Pátkai (Seidel) Pál. Székesfehérvár, Számmer Imre, é. n.
Váradi Szabó János: *A hazabéli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról.* Pest, 1817.
Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések.* Kolozsvár, 1792.
Verédy Károly (szerk.): *Paedagogiai encyclopaedia, különös tekintettel a népoktatás állapotára.* Budapest, 1886.
Veres-Beniczky Hermin: *Nézetek a női ügy érdekében.* Budapest, 1868.
Verseghy Ferenc: A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a haza-gyermekek nevelőjéhez. In: *A magyar jakobinus mozgalom iratai.* I. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 190–191.
Weszprémi István *A' kisded gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás.* Kolos'váratt, Páldi István, 1760.
Vincze László (szerk.): *Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1956
Vörös Eszter: *Az ügyes szakácsnő.* Budapest, 1875.
Weininger, Otto: *Nő vagy karakter.* h. n., k. n. 1903.
Wilhelm Francziska: *Gyakorlati irányok a nőnevelés terén (Iskolai konyhák, főzés, tanítás)* Budapest, 1903.
Wittmann Lázár: *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra.* Budapest, 1876.
Wohl Janka: *A kerékpárról.* Budapest, Athenaeum, 1894
Zákány József: *Rövid beszéd*, melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába való beállíttatásakor tartott a helv. vallást tartók debreczeni nemes collegiuma oratoriumában Nov. 13. napján 1825. Debreczen, 1825.
Zámolyi Varga Mihály: *A házi nevelés példákban előadva, szülők, nevelők s különösen községi népkönyvtárak számára.* I. A testi ápolás. Budapest, Franklin, 1879.
Zay Anna: *Herbárium.* Nyíregyháza, kiad. Fazekas Árpád, 1979.
Zilahy Ágnes: *Valódi magyar szakácskönyv.* Budapest, Singer és Wolfner, 1896.

Zsoldos János: *Aszszony orvos, mellyben a' szüzeknek, a' házas, terhes, szülő, szült, és koros aszszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő.* Győr, 1802.
Zsoldos János: *Az egészség fenntartásáról való rendszabások.* Az oskolások számára versekbe foglalta Fodor Gerson. Sárospatak, 1818.
Zsoldos János: *Egésség regulái, versekbe foglalva* (versekbe foglalta öcscse, Zsoldos Jakab). Győr, 1817.
Ökrös Bálint (szerk.): *Országos Naptár 1866/67. Magyarország és kapcsolt részei számára.* Pest, Heckenast, 1866.

Másodlagos források

Idegen nyelvű könyvek[2732]

A Biographical Dictionary with Annotated Bibliography. London, The Massachusetts Institute of Technology, 1986.
A History of American Magazines III–IV. 1885–1905. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957.
Abrams, Lynn and Elizabeth Harvey (ed.): *Gender Relations in German History: Power, Agency, and Experience from the Sixteenth to the Twentieth Century.* Durham, Duke University Press, 1997.
Aguado, A. M. – Capel, R. M. – Nash, M. – Ortega, M. és mások: *Textos para la historia de las mujeres en España.* Madrid, Cátedra, 1994.
Agulhon, Maurice: *Histoire de la France rurale. T. 3. Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789–1914.* (Dir.: Duby, George – Wallon, Armand) Paris, Éd. Du Seuil, 1976.
Aisenberg, Nadya – Harrington, Mona: *Women of Academe. Outsiders in the Sacred Grove.* Amherst, The University of Massachusetts Press, 1988.
Aizpuru, Gonzalbo Pilar (ed.): *La educación de la mujer en la Nueva España. Antología.* México, Sep. El Caballito, 1985.
Akkerman, Tjitske – Stuurman, Siep (eds.): *Perspectives on Feminist Political Thought in European History. From the Middle Ages to the Present.* London, Routledge, 1998.
Albisetti, James G.: *Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century.* Princeton, Princeton University Press, 1988.
Alexander, William: *The history of women from earliest antiquity to the present time.* London, C Dilly, 1782. (Wiltshire, Thoemmes Press, 1995.)

[2732] Néhány, az irodalomjegyzékben szereplő mű könyvem lábjegyzetei között nem került megemlítésre, kutatásaim során azonban tanulmányoztam, emiatt került ide.

Alic, Margaret: *Hypatia's Heritage. A History of Women in Science from Antiquity to the Late Nineteenth Century.* London, The Women's Press Limited, 1986.

Alir-am, Pnina – Outram, Dorinda (eds.): *Uneasy Careers and Intimate Lives: Women in Science, 1789–1979.* New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1987.

Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Germany, 1800–1914.* New Brunswick, NJ., Rutgers University Press,1991.

Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970. The Maternal Dilemma.* Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005.

Alt, Robert: *Bilderatlas zur Schul- und Erziehungsgeschichte.* vols. 1–2. Berlin, 1960–65.

Amelang, J. S. – Nash, Mary: *Historia y género: Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea.* Valencia, Edicions Alfons el Magnànim, 1990.

American Women's History: A Research Guide: Archives and Manuscript Collections. http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-manu.html (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

American Women's History: A Research Guide: Biographical Sources. http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-bio.html (A letöltés ideje: 2015.01.23.)

Anderson, Bonnie S. – Zinsser, Judith P.: *A history of their own I–II. – Women in Europe from Prehistory to the Present*. London, New York, Victoria, Penguin Books, 1988.

Anderson, Bonnie S. – Zinsser, Judith P.: *Le donne in Europa IV. – Nella cittá moderna.* Roma–Bari, Ed. Laterza, 1993.

Anderson, James D.: *The Education of Blacks in the South, 1860–1935.* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1988.

Anderson, M.: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914.* London, Macmillan, 1980.

Anderson, Olive San Louie: *An American Girl and Her Four Years in a Boys' College.* New York, Appleton and Co., 1878. (A mű újabb kiadása: Perry, Elisabeth Israels – Price, Jennifer Ann (ed.): *Olive San Loui Anderson's novel about the challanges of being one of the first women students at the University of Michigan: An American Girl and Her Four Years in a Boys' College.* Michigan, University of Michigan, 2006.)

Angenot, Marc: *Les champions des femmes: Examen du discours sur la supériorité des femmes, 1400–1800.* Montréal, Presses de l'Université de Québec, 1977.

Arcangela Tarabotti (1604–1652), Venetian Nun and Writer. In: *Italian Women Writers.* http://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/BIOS/A0048.html (A letöltés ideje: 2018.08.20.)

Aparicio, Pedro Gomez: *Historia del periodismo español.* Madrid, Ed. Nacional, 1967.

Ariès, Philippe – Duby, Georges: *La vita privata – L'ottocento.* Roma – Bari, Ed. Laterza – Ed. Arnoldo Mondadori, 1994.

Arredondo, Maria Adelina (coord.): *Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico.* México, Porrúa, UPN, 2003. http://library.queensu.ca/ojs/index.php/edu_hse-rhe/article/viewArticle/338/401 (A letöltés ideje: 2018.08.27.)

Asafo-Agyei Okra, K.: Nyansapo (the Wisdom Knot): *Toward an African Philosophy of Education.* London, Routledge, 2003.

Ashton, Helen – Davies, Katharine: *I Had a Sister.* London, L. Dickinson, 1937.

Astin, Helen: *The Woman Doctorate in America.* New York, Russell Sage Publications, 1969.

Atkinson, Diane: *The Purple, White and Green: Suffragettes in London*. London, London Museum, 1992.

Atkinson, Dorothy – Dallin, Alexander – Lapidus, Gail Warshofsky (ed.): *Women in Russia.* Stanford, Calif., Stanford University Press, 1977.

Backhouse, Constance (ed.): *Petticoats and Prejudice: Women and Law in Nineteenth-Century Canada.* Bloor St. West, Canadian Scholars Press Inc., 1991.

Badinter, Elisabeth: *Emilie, Emilie. L'ambition féminine au XVIIIe siècle.* Paris, LGF, 2007.

Badinter, Elisabeth: *L'amour en plus.* Paris, Flammarion, 1980.

Bailey Ogilvie, Marilyn: *Women in Science. Antiquity through the Nineteenth Century.*

Balfour, Lucas Clara: *Women Worth Emulating.* New York, American Tract Society, 1877.

Balfour, Lucas Clara: *Working Women of the Last Half Century.* London, W. & F. G. Cash, 1854.

Ballarín Domingo, Pilar: *La educación contemporánea de las mujeres. Historia de la educación contemporánea en España. Diez años de investigación.* Madrid, CIDE y MEC., 1994.

Ballarín Domingo, Pilar: *La educación de las mujeres en la España contemporánea. Siglos XIX y XX.* Madrid, Síntesis, 2001.

Banks, Joseph Ambrose – Banks, Olive: *Feminism and Family Planning in Victorian England.* Liverpool – New York, Liverpool University Press – Schocken Books, 1964.

Barbagli, Marzio – Kertzer, David I. (eds): *Storia della famiglia in Europa. Dal Cinquecento alla Rivoluzione Francese*. Rome–Bari, Laterza, 2001.

Barbagli, Marzio – Kertzer, David I. (eds): *Storia della famiglia in Europa. Il lungo Ottocento*. Rome–Bari, Laterza, 2002.

Barbagli, Marzio – Kertzer, David I. (eds): *Storia della famiglia in Europa. Il Novecento*. Rome–Bari, Laterza, 2005.

Barbier, Antoine-Alexandre: *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes.* II. Paris, Imprimerie Bibliographique, 1806.

Barnard, Howard Cleve: *A Short History of English Education from 1760 to 1944.* London, University London Press, 1947.

Baudart, Blanche J.: *Isabelle Gatti de Gamond et l'origine de l'enseignement secondaire des jeunes filles en Belgique.* Bruxelles, Libraires Castaigne, 1949.

Becher, Jutta: *Kindermädchen. Ihre Bedeutung als Bezugspersonen für Kinder in bürgerlichen Familien des Zweiten Deutschen Kaiserreiches (1871–1918).* Frankfurt am Main, P. Lang, 1993.

Beeson, David: *Maupertuis: An Intellectual Biography*. Oxford, Voltaire Foundation, 1992.

Bell, Susan G. – Offen, Karen M: *Women, the Family, and Freedom: 1750–1880.* Stanford, Cal., Stanford University Press, 1983.

Bellaigue, Christina de: *Educating Women. Schooling and identity in England and France, 1800–1867.* Oxford, Oxford University Press, 2007.

Bernard, Jessie: *Academic Women.* University Park, Pennsylvania State University Press, 1964.

Berstein, S. – Milza, P.: *Histoire de l' Europe contemporaine: le XIX-e siècle (1815–1919), le XX-e siècle (1919 à nos jours)* Paris, Hatier, 1992.

Beth Norton, Mary: *Liberty's Daughters: The Revolutionary Experience of American Women, 1750–1800.* Boston, Little, Brown, 1980.

Bibliographie d'histoire de l'éducation française. http://www.inrp.fr/she/bhef_plugins/infos_gales.php (A letöltés ideje: 2018.08.25.)

Bibliography of Canadian Educational History. Aizpuru, Gonzalbo Pilar: *Las mujeres en la Nueva España. Educación y vida cotidana.* México, El Colegio de México, 1987.

Birriel Salcedo, M. (ed.): *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres.* Granada, Universidad de Granada, 2002.

Bisha, Robin – Gheith, Jehanne M. – Golden, Christine – Wagner, William G. (ed.): *Russian Women, 1698–1917. Experience & Expression. An Anthology of Sources.* Bloomington, Indiana University Press, 2002.

Black Nurses in History. A Bibliography and Guide to Web Resources. http://libguides.rowan.edu/blacknurses (A letöltés ideje: 2018.08.24.)

Blair, Emily: *Virginia Woolf and the Nineteenth-Century Domestic Novel.* Albany, State University of New York Press, 2007.

Blanc, Olivier: *Marie-Olympe de Gouges*. Paris, Syros, 1981.

Blanc, Olivier: *Marie-Olympe de Gouges. Une humaniste à la fin du XVIIIe siècle.* Cahors, Éditions René Viénet, 2003.

Blosser, Ursi – Gerster, Franziska: *Töchter der guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Grossbürgertum um 1900.* Zürich, Chronos, 1985.

Bock, Gisela: *Women in European History.* Oxford – Malden, Mass., Blackwell, 2002.

Bolifer Peruga, Mónica: *Mujeres e Ilustración. A construcción de la feminidad en España del siglo XVIII.* Valencia, Alfonso el Magnànim, 1998.

Bonney, Richard: *Society and Government in France under Richelieu and Mazarin, 1624–1661.* Leicester, University of Leicester, 1988.

Boydston, Jean, Mary Kelley – Anne Margolis: *The Limits of Sisterhood: The Beecher Sisters on Women's Rights and Woman's Sphere.* Chapel Hill, NC., University of North Carolina Press, 1988.

Brackett, Anna C. (ed.): *Women and the higher education. Essays by Mrs. Bellamy and others.* New York, Harper & Bros, 1893.

Brehmer, Ilse – Simon, Gertrud (Hg.): *Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich.* Leykam, Graz, Ein Überblick, 1997.

Bridenthal, Renate – Koonz, Claudia (eds.): *Becoming visible – Women in European History*. Boston, Houghton Mifflin Company, 1977.

Bridenthal, Renate – Stuard, Susan: *Becoming Visible: Women in European History.* Boston, Houghton Mifflin, 1998.

Brink, J. R. (ed.): *Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800.* Montréal, Eden Press Women's Publications, 1980.

Brinkschulte, Eva – Labouvie, Eva (Hgg.): *Dorothea Christiana Erxleben. Weibliche Gelehrsamkeit und medizinische Profession seit dem 18. Jahrhundert.* Halle, Saale: mdv Mitteldeutscher Verlag, 2006.

Brittain, V.: The *Women at Oxford: A Fragment of History.* New York, Macmillan, 1960.

Brokman-Nooren, Christiane: *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert.* Oldenburg, Universität Oldenburg, 1992.

Brouard-Arends, Isabelle (ed.): *Lectrices d'Ancien Régime.* Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2003. coll. „Interférences"

Brown-Grant, Rosalind: *Christine de Pizan and the Moral Defence of Women. Reading Beyond Gender.* Cambridge, The Press Syndicate of University of Cambridge, 1999.

Brullet, Cristina: La Dona: *Repertori bibliogràfic 1970–1984: documentació en castellà, català, gallec i basc: introducció i ús dels índexs en català i castellà.* Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1986.

Burstall, Sara A.: *The education of girls in the United States.* London, Swan Sounenschein & Co., 1894.

Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood.* London, Croom Helm, 1980.

Bücher, Karl: *Die Frauenfrage im Mittelalter*. Tübingen, 1910.

Cain, Joe – Ruse, Michael (ed.): *Descended from Darwin : Insights into the history of evolutionary studies, 1900–1970.* Philadelphia, American Philosophical Society, 2009.

Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Género e Historia. Mujeres en el cambio sociocultural europeo, de 1780 a 1920.* Madrid, Narcea, S. A. de Ediciones, 2000. (A mű eredeti címe és első kiadása: Caine, Barbara – Sluga, Glenda: *Gendering European History, 1780–1920.* London – New York, Leicester University Press, 2000.)

Calo, Jeanne: *La création de la femme chez Michelet.* Paris, 1975.

Calvi, Giulia (ed.): *Barocco al femminile*. Roma–Bari, Laterza, 1992. (A mű spanyol változata: *La mujer barroca*. Madrid, Alianza Editorial, 1995.)

Castro, Marisol Palés (ed.) – Camps, Victoria (introd.): *Diccionario de mujeres célebres.* Madrid, Espasa Calpe, 1994.

Capmany, Maria Aurélia: *El feminismo ibérico.* Barcelona, Ed. Libros Oikos-Tau, 1970.

Carlebach, J: (Hrsg.): *Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland*. Berlin, 1993.

Caron, Melinda: *Conversation intime et pédagogie dans Les conversations d'Émilie de Louise d'Épinay*. Québec, Laval, 2003.

Carpentier, J. – Lebrun F.: *Histoire de l' Europe.* Paris, Seuil, 1992.

Casanova, Cesarina: *La famiglia italiana in età moderna. Ricerche e modelli.* Roma, Carocci, 2001.

Caspari Agerholt, Anna: *Den norske kvinne-bevegelses historie*. Oslo, Gyldendals Norsk Forlag, 1973.

Catalogue of Books in the Pedagogical Section of the University Library. Berkeley, University of California, 1895. https://archive.org/details/cataloguebooksi00browgoog (A letöltés ideje: 2018. 08. 08.)

Catling, Jo (ed.): *A history of Women's writing in Germany, Austria and Switzerland.* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Cecchetti, Bartolomeo: *Bibliografia della principessa, D. 1855–68.* Venezia, 1868.

Chamberlain, Meriam K.: *Women in Academe.* New York, Russell Sage, 1988.

Charnley, Joy – Pender, Malcolm (ed.): *Intellectual Emancipation. Swiss Women and Education*. Bern, Peter Lang, 2001.

Charnon-Deutsch, Lou (ed.): *An annotated bibliography of Hispanic feminist criticism.* New York, Feministas Unidas, Stony Brook, 1994. Kaplan, Gisela (ed.): *Spectrum: a bibliography of women in Australia 1945 to present.* Broadway, NSW, Women's Redress Press, 1995.

Charrier, Edmée: *L'évolution intellectuelle féminine*. Paris, Éd. Albert Mechelinck, 1931.
Cheah, Pheng – Robbins, Bruce (eds.): *Cosmopolitics: thinking and feeling beyond the nation.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998.
Clapp, Elizabeth J.: New directions in American women's history. *Gender and History*, 2004. 16. 2. 476–479.
Clark, Alice: *Working Life of Women in the Seventeenth Century.* London, 1919.
Clark, Linda: *Schooling the Daugthers of Marianne.* Albany, State University of New York Press, 1984.
Cogan, Frances B.: *The All-American Girl: The Ideal of Real Womanhood.* Athens, University of Georgia Press, 1989.
Coignet, Clarisse: *Biographie de Mme Lemonnier, fondatrice de la Société pour l'enseignement professionnel des femmes.* Paris, 1866.
Coirault, Gaston: *Les cinquante premières années de l'enseignement secondaire féminin 1880–1930.* Poitiers, Université de Poitiers, 1940.
Compayré, Gabriel: *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le XVIe siècle.* I–II. Paris, Hachette, 1911.
Compayré, Gabriel: *Histoire de la pédagogie.* Paris, Delaplane, 1886.
Conti Odorisio, Ginevra: *Donna e società nel Seicento.* Roma, Bulzoni, 1979.
Conway, Jill K.: *The First Generation of American Women Graduates.* New York, Garland Press, 1987.
Conway, Jill Ker – Bourque, Susan C. (eds.,): *The Politics of Women's Education. Perspectives from Asia, Africa, and Latin America.* Michigan, University of Michigan Press, 1993.
Cook, Nancy (ed.): *Gender Relations in Global Perspectives. Essential Readings.* Bloor St. West, Canadian Scholars Press Inc., 2007.
Corigliano Noonan, Norma – Nechemias, Carol (ed.): *Encyclopedia of Russian Women's Movements.* Westport, Conn., Greenwood Press, 2001.
Costa, D. Margaret (ed.): *Women and Sport.* Champaign, Human Kinetics, 1994.
Coster, Will: *Family and Kinship in England, 1450–1800.* Harlow, Longman Publishing Group, 2001.
Cott, F. Nancy: *The Grounding of Modern Feminism.* New Haven & London, Yale University Press, 1987.
Cott, Nancy: *The Bonds of Womanhood – „Woman's Sphere" in New England, 1780–1835.* New Haven and London, Yale University Press, 1977.
Crane, Cynthia: *Divided Lives: The Untold Stories of Jewish-Christian Women in Nazi Germany.* New York, St. Martin's, New York, 2000.
Cross, Barbara M. (ed.): *The Educated Woman in America: Selected Writings of Catharine Beecher, Margaret Fuller, and M. Carey Thomas.* New York, Teacher's College Press, 1965.
Crubellier, M: *Histoire culturelle de la France XIX–XX-e ss.* Paris, A. Colin, 1968.

Cunnington, Phillis – Buck, Anne: *Children's Costume in England. From the Fourteenth to the End of the Nineteenth Century.* London, Adam & Charles Black, 1978.

Cyr, Myriam: *Letters of a Portuguese Nun: Uncovering the Mystery Behind a Seventeenth-Century Forbidden Love.* New York, Hyperion Books, 2006.

D'Amelia, M. (ed.): *Storia della maternità.* Roma – Bari, Laterza, 1991.

Darmon, Pierre: *Mythologie de la femme dans l'Ancienne France.* Paris, Ed du Seuil, 1979.

Daubié, Julie-Victoire: *La femme pauvre au dix-neuvième siècle.* Paris, 1866. (A mű újabb kiadása: Paris, Côté-femmes, 1992.)

Davenport, William Adams Henry: *Celebrated Englishwomen of the Victorian era.* London, F.V. White & Co., 1884.

Davenport, William Adams Henry: *Celebrated women travellers of the nineteenth century.* New York, E. P. Dutton, 1903.

Davenport, William Adams Henry: *Child-life and girlhood of remarkable women*. A series of chapters from female biography. New York, E. P. Dutton & Co., 1895.

Davenport, William Adams Henry: *Famous beauties and historic women. A gallery of croquis biographiques...* London, C. J. Skeet, 1865.

Davenport, William Adams Henry: *Stories of the lives of noble women.* London, T. Nelson, 1880.

Davenport, William Adams Henry: *Woman's work and worth in girlhood, maidenhood, and wifehood ... With hints on self culture and chapters on the higher education and employment of women ...* London, J. Hogg, 1880.

Davenport, William Adams Henry: *Women of fashion and representative women in letters and society. A series of biographical and critical studies.* London, Tinsley Brothers, 1878.

Davies, Emily: *The Higher Education of Women.* London – New York, Alexander Strahan, Publisher, 1866. (Újabb kiadása: Davies, Emily: *The Higher Education of Women.* London, Hambledon Press, 1988.)

Davis, Natalie – Scott, Joan (1985): *Women's History as Women's Education.* Essays from a Symposium in honor of Jill and John Conway, Smith College, April 17, 1985. Northampton Mass., Smith College, 1985.

Davis, Tracy C.: *Actresses as Working Women: Their Social Identity in Victoria Culture.* London & New York, Routledge, 1991.

Deirdre, Raftery: *Women and Learning in English Writing, 1600–1900*. Dublin, Four Courts Press, 1997.

Delumeau, Jean: *La peur en Occident.* Paris, Fayard, 1978.

Díaz Sánchez, Pilar – Domínguez Prats, Pilar: *Las mujeres en la historia de España. Siglos XVIII–XX.* Madrid, Instituto de la Mujer, 1988. Cuadernos bibliográficos del Instituto de la Mujer 1.

Die Göthe-, Schiller-, Lessing-, Herder- und Wieland-Literatur in Deutschland. Von 1750 bis Ende 1851. Valde, Cassel, 1853.

Dixon-Fyle, Joyce Elizabeth: *Female writers struggle for rights and education for women in France (1848–1871).* New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, Peter Lang, 2006.

Doff, Sabine: *Weiblichkeit und Bildung: Ideengeschichtliche Grundlage für die Etablierung des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland.* Köln, Weimar und Wien, Böhlau, 2004.

Donaldson, James Sir: *Woman, her position and influence in ancient Greece and Rome and among the early christians.* London – New York – Bombay – Calcutta, Longmans, Green, and Co., 1907.

Dorlin, Elsa: *L'Évidence de l'égalité des sexes. Une philosophie oubliée du XVIIe siècle.* Paris, L'Harmattan, 2001.

Draffa, Yasnin Claire: *Victorian London's Middle-class Housewife. What She Did All Day.* Wesport, Conn., Greenwood Press, 2001.

Dreyfus, F. – Camille et Berthelot, Marcellin (ed.): *La Grande Encyclopédie.* t. 20. Paris, 1894.

Duboc, Julius: *Fünfzig Jahre Frauenfrage in Deutschland.* Leipzig, Wigand, 1896.

Dyhouse, Carol: *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England.* London – Boston (Mass.), Routledge & Kegan and Paul, Broadway House, 1981.

Dyhouse, Carol: *No distinction of sex? Women in British universities, 1870–1939.* London, University College of London, 1995.

Edmondson, Linda Harriet: *Feminism in Russia 1900–1917.* London, Heinemann Educational Books, 1984.

Edwards, June: *Women in American Education, 1820–1955: The Female Force and Educational Reform.* Westport, Conn., Greenwood Press, 2002.

Eisenmann, Linda (ed.): *Historical dictionary of women's education in the United States.* Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, 1998.

Eisenmann, Linda: *Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965.* Baltimore, Maryland, The John Hopkins University Press, 2006.

El género en la historia. Referencias bibliográficas. (Institute of Latin American Studies, University of London) http://americas.sas.ac.uk/publications/docs/genero_primera_bibliografia.pdf (Letöltés: 2008.01.12.)

Ellis, Sarah Stickney: *The Daughters of England: Their Social Duties, and Domestic Habits.* London, 1842., New York – Philadelphia, Appleton and Co., 1943. http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015064810131;view=1up;seq=7 (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

Ellis, Sarah Stickney: *The Women of England: Their Social Duties, and Domestic Habits.* New York, Appleton and Co., 1839. http://webapp1.dlib.indiana.edu/vwwp/view?docId=VAB7198 (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

Engel, Barbara Alpern: *Mothers and Daughters – Women of the intelligentsia in nineteenth-century Russia*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, Cambridge University Press, 1983.

Engel, Barbara Alpern: *Women in Russia, 1700–2000.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Hrsg.): *Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Anschluß an Preußen – Der Wiederaufstieg als Universitätsstadt (1648–1866).* Band 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

Ettmüller, Ernst Ludwig: *Die weisen Frauen der Germanen.* Zürich, Akademischer Vortrag, 1859.

Evans McClelland, Averil: *The Education of Women in the United States: A Guide to Theory, Teaching, and Research.* Hamden, Garland Publishing, 1992.

Evans, Richard J.: *Comrades and Sisters – Feminism, Socialism and Pacifism in Europe 1870–1945.* Sussex – New York, Wheatsheaf Books – St. Martin'Press, 1987.

Evans, Richard J.: *The Feminist Movement in Germany, 1894–1933.* Beverly Hills, Calif., Sage Publications, 1976.

Evans, Richard J.: *The Feminists – Women's emancipation movements in Europe, America and Australasia 1820–1920*. London – New York, Croom Helm, Barnes & Noble Books, 1977.

Evans, Stephanie Y.: *Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History.* Gainesville, FL, University Press of Florida, 2007.

Faragher, John Mack, and Florence Howe (eds.): *Women and Higher Education in American History: Essays from the Mount Holyoke College Sesquicentennial Symposia.* New York, W. W. Norton and Co., 1988.

Fauré, Christine – Dubois, Richard: *Political and historical encyclopedia of women.* New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 2003.

Fauré, Christine: *Democracy without Women: Feminism and the Rise of Liberal Individualism in France.* Bloomington, Indiana University Press, 1991.

Feiner, Shmuel: *The Jewish enlightenment.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004.

Felden, Heide von: *Die Frauen und Rousseau. Die Rousseau-Rezeption zeitgenössischer Schriftstellerinen in Deutschland.* Frankfurt – New York, Campus, 1997.

Fildes, Valerie: *Wet Nursing – A History from Antiquity to the Present.* Oxford, Basil Blackwell, 1988.

Fitzpatrick, Martin – Jones, Peter – Knellwolf, Christa: *The Enlightenment world.* New York, Routledge, 2004.

Flanders, Judith: *Inside the Victorian Home: A Portrait of Domestic Life in Victorian England.* New York – London, W. W. Norton & Company, 2004.

Flecha García, Consuelo: *Las primeras universitarias en España 1872–1912.* Madrid, Narcea, 1996.

Flich, Renate: *Wider die Natúr der Frau? Entstehungsgeschichte der höheren Mädchenschulen in Österreich, dargestellt anhand von Quellenmaterial.* Wien, Reihe Forschung 3., 1992.

Folguera, Pilar: *El feminismo en España: dos siglos de historia.* Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 1988.

Forcina, Marisa: *Présence des femmes dans la Revue Sociale.* Association des amis de Pierre Leroux. Paris, 2003. http://www.amisdepierreleroux.fr/correlats20/forcina.htm (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

Fraisse, Geneviève – Perrot, Michelle (dir.): *Histoire des femmes.* Paris, Plon, 1991.

Fraisse, Geneviève – Perrot, Michelle (eds.): *Historia de las mujeres en Occidente IV. El siglo XIX.* Madrid, Ed.: Taurus, 1993.

Frauenzeitschriften bei Ariadne. https://www.onb.ac.at/forschung/ariadne-frauendokumentation/bestandsrecherche/frauenzeitschriften/ (A letöltés ideje: 2018.03.26.)

Frechet, H.: *Histoire de l' Europe au XIX-e siècle.* Paris, Ellipses, 1991.

Frederiksen, Elke P. – Goodman, Katherine R. (ed.): *Bettina Brentano von Arnim: Gender and Politics.* Detroit, Wayne State University Press, 1995.

French, Katherine L. – Poska, Allyson M.: *Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500.* Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007.

French, Lorely: *German Women as Letter Writers: 1750–1850.* Madison, New Jersey, Fairleigh Dickinson University Press, 1996.

Frevert, Ute: Frauen-Geschichte: *Zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986. (Angolul ugyanez: *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation.* Oxford, Berg, 1988.)

Frevert, Ute: *Women in German History – From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation.* New York, St. Martin'Press, 1989.

Fronius, Helen: *Women and Literature in the Goethe Era 1770–1820. Determined dilettantes.* Oxford – New York, Oxford University Press, 2007.

Futaky István: *Selige Tage im Musensitz Göttingen: Stadt und Univerität.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.

Gardiner, Dorothy: *English Girlhood at School – A Study of Women'Education Through Twelve Centuries.* London, Humphrey Milford, Oxford University Press, 1929.

Gazsi Judit – Pető Andrea – Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Gender, Memory, and Judaism.* Balassi Kiadó, Budapest, 2007.

Gemie, Sharif: *Women and Schooling in France, 1815–1914. Gender, Authority and Identity in the Female Schooling Sector.* Keele – Edinburgh, Keele University Press – Edinburgh University Press, 1995.

Geschichte der Universität in Europa. Band III. Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg 1800–1945. Verlag C. H. Beck, München, 2004.
Gieseke, Wiltrud (Hrsg.): *Handbuch zur Frauenbildung.* Opladen, Leske + Budrich, 2001.
Gleadle, Kathryn: *British Women in the Nineteenth Century.* New York, Palgrave, 2001.
Goedde, Petra: *GIs and Germans: culture, gender and foreign relations, 1945–1949.* New Haven and London, Yale University Press, 2003.
Goldberg Moses, Claire: *French Feminism in the 19th Century.* Albany, State University of New York, 1984.
Goldberg, Rita: *Sex and Enlightenment: Women in Richardson and Diderot.* New York, Cambridge University Press, 1984.
Golden, Catherine J. – Zangrando, Joanna: *The Mixed Legacy of Charlotte Perkins Gilman*. Newark, University of Delaware P, 2000.
Gomez Aparicio, Pedro: *Historia del periodismo español.* Madrid, Ed. Nacional, 1967.
Goncourt, R. et I.: *La Femme au XVIII-ième siècle.* Paris, 1903.
Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert.* Wien – Köln – Weimar, 1994.
Goodman, Dena: *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment.* Ithaca, NY., Cornell University Press, 1996.
Goodman, Katherine R. – Waldstein, Edith (ed.): *In the Shadow of Olympus. German Women Writers Around 1800.* Albany, State University of New York, 1992.
Gordon Hannaford, Richard: *Samuel Richardson: An Annotated Bibliography of Critical Studies.* New York, Garland Publishing, 1980.
Goumy, Édouard: *Étude sur la vie et les écrits de l'abbé Saint-Pierre.* Paris, Bourdier, 1859.
Graña Cid, María del Mar: *Las sabias mujeres: educación, saber y autoria (siglos III–XVII).* Madrid, Asociación Cultural al-Mudayna, 1994.
Grand-Carteret, John: *La femme en Allemagne.* Paris, 1887.
Grandière, Marcel: *La formation des maîtres en France 1792–1914*. Lyon, Institut National de Recherche Pédagogique, 2006.
Gray, Marion W.: *Productive Men, Reproductiv Women. The Agrarian Household and the Emergence of Separate Spheres during the German Enlightenment.* New York, Berghahn Books, 2000.
Gréard, Octave: *Éducation et instruction.* I–IV. Paris, Hachette, 1887.
Gréard, Octave: *L'enseignement secondaire des filles. Mémoire présenté au conseil académique de Paris dans la séance du 27 juin 1882*. Paris, Delalain, 1882.

Green, Harvey: *The Light of the Home. An intimate view of the lives of women in Victorian America.* New York, Pantheon Books, 1983.

Grell, Chantal – Fortanier, Arnaud Ramière de (ed.): *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle.* Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2004.

Gretchen, Bataille and Mullen Sands, Kathleen: *American Indian Women: Telling Their Lives.* Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1984.

Grimal, Pierre (dir.): *Histoire mondiale de la femme I–IV.* Strasbourg, Nouvelle Librairie de France, 1966.

Grimm, Caroline: *Moi, Olympe de Gouges*. Paris, Calmann-Lévy, 2009.

Grinberg, Suzanne: *Historique du Mouvement Suffragiste depuis 1848.* Paris, Henry Goulet, 1926.

Grosvenor Myer, Valerie (ed.): *Samuel Richardson: Passion and Prudence.* London, Vision Press, 1986.

Groult, Benoîte: *Morceaux choisis. Olympe de Gouges.* Paris, Mercure de France, 1986.

Gubin, Éliane – Jacques, Catherine – Piette, Velérie – Puissant, Jean (ed.): *Dictionnaire des femmes belges. XIXe et XXe siècle.* Bruxelles, Éd. Racine, 2006.

Gubin, Eliane: *Choisir l'histoire des femmes.* Bruxelles, Université de Bruxelles, 2007. Préface: Perrot, Michelle.

Gunderson, Joan R. *To Be Useful to the World: Women in Revolutionary America, 1740–1790.* New York, Twayne, 1996.

Haan, Francisca da – Daskalova, Krassimira – Loutfi, Anna: *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries.* Budapest, CEU, 2006.

Hahn, Barbara: *Lucie Domeier.* Jewish Women's Archive. http://jwa.org/encyclopedia/article/domeier-lucie (A letöltés ideje: 2018.08.06.)

Halls, W. D. (ed): *Comparative Education. Contemporary Issues and Trends*. London – Paris, Academic Press, 1990.

Hamel, Frank: *An Eighteenth Century Marquise: A Study of Émilie Du Châtelet and Her Times*. London, Stanley Paul and Company, 1910.

Hamilton, Susan – Schroeder, Janice (eds.): *Nineteenth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences (History of Feminism)*. London, Routledge, 2007.

Hardach-Pinke, Irene: *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs*. Frankfurt am Main – New York, 1993.

Harding, Sandra (ed.): *Feminism and methodology – Social science Issues.* Bloomington and Indianapolis – Milton Keynes, Indiana University Press – Open University Press, 1987.

Hargrave, Mary: *Same German Women and their Salons.* London, T. Werner Laurie, 1912.

Harris, Barbara J.: *Beyond Her Sphere: Women and the Professions in American History.* Westport, Conn., Greenwood Press, 1978.

Harten, Elke – Harten, Hans-Christian: *Femme, culture et Révolution.* Paris, Éditions des femmes, 1989.

Hartlieb, Elisabeth: *Geschlechterdifferenz im Denken Friedrich Scleiermachers.* Berlin, Walter de Gruyter Gmbh & CO. KG, 2006.

Hau, Michael: *The Cult of Health and Beauty in Germany: a social History 1890–1930.* Chicago – London, The University of Chicago Press Ltd., 1993

Hause, Steven C. – Kenney, Anne R.: *Women's Suffrage & Social Policy in the French 3rd Republic.* Princeton, Princeton University Press, 1984.

Havelange, Isabelle: *Vingt ans de bibliographie d'histoire de l'éducation française (1979–1998).* http://histoire-education.revues.org/index275.html (A letöltés ideje: 2015.01.25.)

Head-König, Anne-Lise: *Mädchenerziehung.* http://hls-dhs-dss.ch/textes/d/D48195.php (A letöltés ideje: 2018.08.28.)

Hecquet, Michèle (dir.): *L'Éducation des filles au temps de George Sand.* Arras, Artois Presses Université, 1998.

Heffer, J. – Serman, W.: *Le XIX-e siècle 1815–1914.* Paris, Hachette, 1991.

Heikkinen, Anja (dir.): *Gendered History of (Vocational) Education – European Comparisons*. Hämeenlinna, Tampereen, Yliopisto, 1996.

Heinemann, Sue. *Timelines of American Women's History.* New York, Roundtree/Perigee, 1996.

Heinzelmann, Elke: *Kontroverser Diskurs im 18. Jahrhundert über die Natur der Frau, weibliche Bestimmung, Mädchenerziehung und weibliche Bildung.* Hamburg, Berlin, Wien, London, Verlag Münster, 2007.

Heras, Pilar y Vilanou, Conrad (ed.): *Pedagogía amb veu de dones.* Barcelona, Facultat de Pedagogía, Universitat de Barcelona, 1999.

Heras, Pilar y Vilanou, Conrad (ed.): *Pedagogía del segle XX en femení*. Barcelona, Facultat de Pedagogía, Universitat de Barcelona, 2000.

Higginson, J. H (szerk.): *Selections from Michael Sadler: Studies in world citizenship*. Liverpool, Dejall & Meyorre, 1979.

Hillman, Richard – Quesnel, Colette (ed., transl.): *Marie le Jars de Gournay: Apology for the Woman writing and other works.* Chicago, The University of Chicago Press, 1992.

Hinding, Andrea (ed.): *Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States*. New York, R. R. Bowker, 1979. 2 vols.

Hine, Darlene Clark (ed.): *Black Women in America: An Historical Encyclopedia.* Brooklyn, New York, Carlson Publishing, 1993.

Hippeau, Célestin M.: *L'instruction publique aux Etats-Unies; Ecoles publiques, Collèges, Universités, Ecoles spéciales. Rapport adressé au ministère de l'instruction publique.* Paris, Didier et Cie, 1870.

Historical summary of faculty, students, degrees, and finances in degree-granting institutions: Selected years, 1869–70 through 2005–06. http://nces.ed.gov/programs/digest/d07/tables/dt07_178.asp (A letöltés ideje: 2018.07.29.)

Hockey, Thomas (editor in-chief): *Biographical Encyclopedia of Astronomers.* I. New York, Springer, 2007.

Hohenzollern, Johann Georg Prinz von – Liedtke, Max (Hrsg.): *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile.* Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

Hopfner, Johanna: *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedägogischen Schriften der Zeit.* Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

Houssaye, Jean (dir.): *Femmes pédagogues* I–II. Éditions Fabert, Paris, 2008.

Howe, Elisabeth Teresa: *Education and Women in the Early Modern Hispanic World.* Hampshire – Burlington, Ashgate Publishing Ltd., 2008. http://www.thucydide.com/realisations/comprendre/femmes/femmes1.htm (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Hunt, Felicity (ed.): *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850–1950.* New York & Oxford: Basil Blackwell, 1987.

Hutton, Marcelline J.: *Russian and West European Women, 1860–1939: dreams, struggles, and nightmares.* Lanham, Md., Rowman & Littlefield, Inc., 2001.

Haase, Carl: *Ernst Brandes, 1758–1810.* Hildesheim, 1973.

Ingela Schanberg: *Genus och utbildning. Ekonomisk-historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970.* Lund, Lund University, 2002.

International Women's Web Sites. http://userpages.umbc.edu/~korenman/wmst/links_intl.html (A letöltés ideje: 2018.08.17.)

Istria, Clarisse Dora de: *Des femmes par une femme.* Brussels, 1869.

Jacobi, Juliane (dir.): *Frauen zwischen Familie und Schule. Professionalisierungsstrategien bürgerlicher Frauen im internationalen Vergleich.* Köln, Böhlau Verlag, 1994.

Jagoe, Catherine – Blanco, Alda – Enríquez de Salamanca, Cristina: *La mujer en los discursos de género. Textos y contextos del siglo XIX*. Barcelona, Editorial Icaria, Coll. Antrazyt, 121., 1998.

James, T. Edward: *Notable American Women: A Biographical Dictionary, 1607–1950.* 1–3. Cambridge, Massachusetts and London, Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1971.

Jiménez Morell, Inmaculada: *La prensa femenina en España – desde sus orígenes a 1868*. Madrid, Ed. de la Torre, 1992.

John P. McKay – Bennett D. Hill – John Buckler: *A History of Western Society.* Boston, Houghton Mifflin Co., 1983.

Johns, Susan: *Noblewomen, Aristocracy and Power in the Twelfth-Century Anglo-Norman Realm.* Manchester, Manchester University Press, 2003.

Jolland, Pat: *Women, Marriage and Politics 1860–1914.* Oxford – New York – Melbourne, Oxford University Press, 1988.

Jonach, Michaela: *Väterliche Ratschläge für bürgerliche Töchter. Mädchenerziehung und Weiblichkeitsideologie bei Joachim Heinrich Campe und Jean-Jacques Rousseau*. Lang, Frankfurt am Main u. a. 1997. (Aspekte pädagogischer Innovation, 22.)

Jones, Vivien: *Women in the eighteenth century: constructions of femininity.* New York, Routledge, 1990.

Jordan, Constance: *Renaissance Feminism. Literary Texts and Political Models.* Ithaca, New York, Cornell University, 1992.

Jordanova, Ludmilla: *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine Between the Eighteenth and Twentieth Centuries.* Madison, Wisc., The University of Wisconsin Press, 1989.

Julia, Dominique (dir.): *Atlas de la Révolution française, vol. 2. L'enseignement 1760–1815.* (sous la dir. de Bonin, Serge et Langlois, Claude) Paris, Éditions de l'EHESS, 1987.

Kamm, J.: *Girl's Education in English History.* London, Methmen and Co. 1956.

Kamminga, Harimke – Cunningham, Andrew: *The Science and Culture of Nutrition: 1840–1940.* Atlanta, Editions Rodophi. 1995.

Kayserling, Meyer: *Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*. Brockhaus, Leipzig 1879.

Kelly, Joan: *Women, History, and Theory. The Essays of Joan Kelly.* Chicago, The University of Chicago Press, 1984.

Kelso, Ruth: *Doctrine for the Lady of the Renaissance.* Urbana, Board of Trustees of the University of Illinois, 1956. (reprint: 1978.)

Kent, Christopher: *A Widening Sphere: Changing Roles of Victorian Women.* Ed. Vicinus, Martha. Bloomington, Indiana, Indiana University Press, 1980.

Kerber, Linda K.: *Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America.* Chapell Hill, University of North Carolina Press, 1980.

Kereszty, Orsolya: *Women's education in Hungary in the Era of Dualism. Vision and Debate on Schooling and Learning for Women in the Journal Nemzeti Nőnevelés (Hungarian Female Education) (1879–1919).* Saarbrücken, VDM Verlag, Dr. Müller, 2008.

Kern, Bärbel – Kern, Horst: *Madame Doctorin Schlözer. Ein Frauenleben in den Widersprüchen der Aufklärung*. München, Beck, 1988.

Keymolen, Denise – Coenen, Marie-Thérèse: *Pas à pas. L'histoire de l'émancipation de la femme en Belgique.* Bruxelles, Secrétariat d'État à l'Emancipation sociale, 1991.

Kimball, Michelle – Schlegell, Barbara R. Von (ed.): *Muslim women throughout the world: a bibliography.* Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 1996.

Kirlew, Marianne: *Famous Sisters of Great Men.* New York – London, T. Nelson, 1906.

Kiss, Attila – Szőnyi, György Endre (eds., 2008): *The Iconology of Gender. I. Traditions & Historical Persectives. II. Gendered Representations in Cultural Practices.* Papers in English & American Studies XV., Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2008.

Kleinau, Elke – Opitz, Claudia (Hg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung.* 2 Bände: Band 1. Vom Mittelalter bis zur Aufklärung Band 2. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag, 1996.

Kleinau, Elke (dir.): *Frauen in pädagogischen Berufen*. 1. Auf dem Weg zur Professionalisierung, Bad Heilbrunn, 1996.

Küpper, Erika: Die höheren Mädchenschulen. In: Jeismann, Karl-Ernst – Lundgreen, Peter (dir.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, tome III (1800–1870), *Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches*. Munich, 1987.

Küssner, Martha: *Dorothea Schlözer. Ein Göttinger Gedenken.* Göttingen, Musterschmidt, u. a. 1976.

Köhler, Astrid: *Salonkultur im klassischen Weimar: Geselligkeit als Lebensform und literarisches Konzept.* Stuttgart, M & P, 1996.

L'Éducation des Filles. XVIIIe-XXIe siècles. Hommage à Françoise Mayeur. Numéro spécial d'*Histoire de l'Éducation*. Dir.: Caspard, Pierre – Luc, Jean-Noël – Rogers, Rebecca. Paris, INRP, 2007.

La place des femmes dans nos enseignements. http://histgeo.ac-aix-marseille.fr/pedago/femmes/ (A letöltés ideje: 2018.08.17.)

Lane, Ann J.: *To Herland and Beyond: The Life and Work of Charlotte Perkins Gilman.* New York, Pantheon, 1990.

Lange, Helene: *Higher Education of Women in Europe.* New York, D. Appleton & Co., 1890. (Transl.: L. R. Klemm)

Langland, Elisabeth – Gove, Walter (ed.): *A Feminist perspective in the Academy. The Difference it Makes.* Chicago – New York, The University of Chicago Press, 1981.

Larroyo, Francisco: *Historia General de la Pedagogía. Expuesta conforme al método de los tipos históricos de la educación.* México, Porrúa, 1944.

Las mujeres en la legislación educativa española. Enseñanza primaria y normal en los siglos XVIII y XIX. Sevilla, Gihus, 1997.

Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Times.* Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

Le Paradis des femmes. Women, Salons and Social Stratification in Seventeenth-Century France. Princeton, Princeton University Press, 1976.

LeGates, Marlene: *In their time: a history of feminism in Western society.* London – New York, Routledge, 2001.

Léon, Antoine: *La historia de la educación en la actualidad.* Paris, UNESCO, 1985.

Lerner, Gerda: *The Creation of Patriarchy.* New York, Oxford University Press, 1986.

Lewis, Judith S.: *In the Family Way: Childbearing in the British Aristocracy, 1760–1860.* New Brunswick, NJ., Rutgers University Press. 1986.

Leyser, Henriette: *Medieval Women: a Social History of Women in England 450–1500.* New York, St. Martin's Press, 1998.

Lind, Anna: *Das Frauenstudium in Österreich, Deutschland und in der Schweiz*. Wien, Vienna Univ., Dissert., der Rechts- und Staatswiss. Fakultät, 1961.

Livois, René de: *Histoire de la presse française II. de 1881 à nos jours*. Lausanne, Ed. Spes, 1965.

Loewenberg, Bert James – Bogin, Ruth (ed.): *Black Women in the Nineteenth-Century American Life: Their Words, Their Thoughts, Their Feelings.* University Park, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press,1976.

Logan, Deborah Anna: *The Hour and the Woman: Harriet Martineau's „Somewhat Remarkable" Life*. Dekalb, IL., Northern Illinois University Press, 2002.

Logan, Thad: *The Victorian Parlour: A Cultural Study.* Cambridge and New York, Cambridge University Press, 2001.

London, Irvine: *Death in Childbirth: An International Study of Maternal Care and Maternal Mortality 1800–1950.* New York, Clarendon Press of Oxford University Press, 1992.

Lubbock, Constance A. (ed.): *The Herschel Chronicle. The Life-Story of William Herschel and His Sister Caroline Herschel.* Cambridge, Macmillan, 1933.

Luebke, David M. (ed.): *The Counter-Reformation.* Malden, Mass., – Oxford, Blackwell, 1999.

Lyons, Martyn: *A History of Reading and Writing in the Western World.* Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2009.

Lyons, Martyn: *Le Triomphe du livre. Une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle.* Paris, Éd. Promodis, 1987.

Lyons, Martyn: *Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Women, Peasants.* Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2001.

Mack Maragher, John – Howe, Florence (eds.): *Women and Higher Education in American History.* New York, W. W. Norton & Company, 1988.

Macmillan, James F.: *Housewife or Harlot: The Place of Women in French Society 1870–1940.* New York, St. Martin's Press, 1981.

Makward, Christiane P. – Cottenet-Hage, Madeleine; avec la collaboration de Becker, Mary-Helen – Eisinger, Erica et al.: *Dictionnaire littéraire des femmes de langue française. De Marie de France à Marie Ndiaye.* Paris, Ed. Karthala, 1996.

Malpezzi Price, Paola – Ristaino, Christine: *Lucrezia Marinella and the „Querelle des Femmes" in Seventeenth-Century Italy.* Madison N. J., Fairleigh Dickinson University Press, 2008.

Manacorda, Mario Alighiero: *Storia della educazione. Dall'antico Egitto ai giorni nostri.* Firenze, Giunti, 1992.

Manning, Patrick: *Navigating World History: Historians Create a Global Past.* New York, Palgrave Macmillan, 2003.

Manuel de bibliographie biographique et d'iconographie des femmes célèbres I–II. Turin-Paris, 1892, 1900.

Margadant, Jo Burr: *Madame le Professeur. Women Educators in the Third Republic.* Princeton, Princeton University Press, 1990.

Mariah Burton Nelson: *The Stronger Women Get, The More Men Love Football: Sexism and the American Culture of Sports.* New York, Harcourt Brace, 1994.

Marín Parra, Vicenta: *Universidad y feminismo en España I. Bibliografía de estudios de las Mujeres (1992–1996).* Granada, Feminae, Universidad de Granada, 1998.

Martin, Emily: *The Women in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction.* Boston, Beacon Press, 1992. (3. kiadás)

Martin, Jane: *Women and the Politics of Schooling in Victorian and Edwardian England.* Leicester, Leicester University Press 1999.

Mavis, E. Mate: *Women in Medieval English Society (Economic and Social History).* Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1999.

Maxwell, John Clinton: *Should the Education of Boys and Girls Differ? A Half Century of Debates, 1870–1920.* Ph.D. diss, Wisconsin, University of Wisconsin, 1966.

May, Ann Mary (ed.) – Kessler-Harris, Alice (foreword): *The 'Woman Question' and Higher Education: Perspectives on Gender and Knowledge Production in America.* Northampton, Edward Elgar Publishing Limited, 2007.

Mayeur, Françoise: *L'éducation des filles en France au XIXe siècle.* Paris, Hachette, 1979. Serie Le temps & les hommes.

Maynes, Mary: *Schooling in Western Europe: a Social History.* Albany, New York, State University of New York Press, 1985.

McBride, Theresa M.: *The Domestic Revolution – The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920.* London, Croom Helm, 1976.

McDermid, Jane: The Schooling of Working-Class Girls in Victorian Scotland: Gender, Education and Identity. New York, NY., Routledge, Woburn education series, 2005.

McKay, John P. – D. Hill, Bennett – Buckler, John: *A History of Western Society*. Boston, Dallas Geneva, Lawrencville, 1983.
McLaren, Angus: *Birth Control in Nineteenth Century England.* London, Croom Helm, 1978.
McLeod, Glenda K. (ed.): *The Reception of Christine de Pizan from the fifteenth through the nineteenth centuries: visitors to the city.* Lewiston, E. Mellen Press, 1991.
McMillan, James: *France and Women 1789–1914.* London – New York, Routledge, 2000.
Mesnard, E.M.: *Miss Elizabeth Blackwell et les Femmes Medecins.* Bordeaux, 1889.
Mialaret, Gaston – Vial, J.*: Histoire mondiale de l' éducation.* Tomes 3–4., Paris, PUF, 1981.
Miles, Rosalind: *La mujer en la historia del mundo.* Barcelona, Civilización, 1989.
Miller, Michael Barry: *The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920.* Princeton, Princeton University Press, 1981.
Milza, P.: *Français et Italiens à la fin du XIX-e siècle.* École Française de Rome, Rome, 1985.
Mitchell, Sally: *Daily Life in Victorian England.* Wesport, Conn., Greenwood Press, 1996.
Molinari, Véronique – Corvisy, Catherine-Emilie: *Les femmes dans l'Angleterre victorienne et édouardienne: entre sphère privée et sphère publique.* Paris, L'Harmattan, 2008.
Montagu, Violette M.: *The Celebrated Madame Campan.* London, Read Books, 2007. (Eredetileg: Philadelphia, J. B. Lippincott Company, 1914.)
Moore, Cecil A.: *Restoration Literature. Poetry and Prose, 1660–1700.* Dyer Press, 2007. (A mű első kiadása: New York, Printed for F. S. CROFTS in Union Square, 1934.)
Morell, Inmaculada Jiménez: *La prensa femenina en España (desde sus orígenes a 1868)* Madrid, Ed. de la Torre, 1992.
Morgan, Anna: *An Hour with Delsarte: A Study of Expression.* Boston, Lee and Shepard, 1889.
Moulinier, Pierre: *La naissance de l'étudiant moderne (XIXe siècle).* Paris, Éd. Belin, 2002.
Mousset, Sophie: *Olympe de Gouges et les droits de la femme*. Paris, Le Félin, 2003.
Mujer y Educación 1984–1988. Bibliografia analitica. Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia – Ministerio de Asuntos Sociales, 1989.
Mullett, Michael A.: *The Catholic Reformation.* London – New York, Routledge, 1999.
Müller, Rainer A.: *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule.* München, 1996.

Nash, Mary – Amelang, James S.: *Historia y Género: Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Valencia, Ed. Alfons el Magnánim, 1990.

Nash, Mary: *Mujer, familia y trabajo en España 1875–1936.* Barcelona, Anthropos Editorial del Hombre, 1983.

Németh, András – Skiera, Ehrenhard, Mikonya, György (Hrsg.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.

Newcomer, Mabel: *A Century of Higher Education for Women.* New York, Harper Bros., 1959.; Welch, Lynne B.: *Women in Higher Education.* New York, Praeger Publishers, 1990.

Nicol, Iain G. (ed.) *Schleiermacher and Feminism: Sources, Evaluations, and Responses.* Lewiston, Edwin Mellen Press, 1992.

Norrenberg, P.: *Frauenarbeit und Arbeiterinnenerziehung in deutscher Vorzeit. Schriften der Görres-Geselschaft.* Köln, 1880. stb.

Ober, Patricia: *Der Frauen neue kleider. Das reformkleid und die Konstruktion des modernen Frauenkörpers.* Kempten im Allgäu, Verlag Hans Schiler, 2005.

Offen, Karen – Pierson, R. Roach – Rendall, J.: *Writing Women's History. International Perspectives.* London, Macmillan, 1991.

Offen, Karen (ed.): *Bibliographical, Historical and Theoretical Publications on Women's/Gender History.* http://www.historians.ie/women/bibliographical27.htm (A letöltés ideje: 2018.10.17.)

Offen, Karen: *European Feminisms 1700–1795: A Political History.* Stanford, Ca., Stanford University Press, 2000.

Ogilvie, Marilyn Bailey: *Women in science: antiquity through the nineteenth century: a biographical dictionary with annotated bibliography.* Cambridge, Mass., The Massachusetts Institute of Technology Press, 1990.

Olmeda, Carlos – Pascual, Rosa Maria: *Bibliografía Mujer y Educación en España.* Madrid, CIDE, 1987.

Olsen, Kristin: *Chronology of Women's History. Profiles Nearly 5000 Women Worldwide. Ten Categories in Each Time Period for Easy Use.* Westport, Greenwood Press, 1994.

Österreichische Nationalbibliothek: Dokumente online. http://www.onb.ac.at/ariadne/dokumente_online.htm (A letöltés ideje: 2018.08.27.)

Pallo, Gabor: *Textbooks as means of scientific communication: The Hungarian case.* Text of the paper delivered at the conference on Scientific and Technological Textbooks in the European Periphery, 3rd STEP meeting, Greece, Aegina, June, 2–9, 2002. http://www.phil-inst.hu/tudrend/PalloAeginart.htm (A letöltés ideje: 2018.08.25.)

Partsch-Bergsohn, Isa: *Modern Dance in Germany and the United States.* Chur, Harwood Academic Publishers, 1994.

Peemans-Poullet, Hedwige: *Femmes en Belgique (XIX–XX siècle).* Bruxelles, L' Université des Femmes, 1991.

Pérez Priego, Miguel Ángel (dir.): *Poesía femenina en los cancioneros.* Madrid, Éd. Castalia, 1989.
Perkin, Joan: *Victorian Women.* London, John Murray, 1993.
Pernot, Michel: *La Fronde*. Paris, Éd. De Fallois, 1994.
Perrot, Michelle – Duby, Georges (dir.): *Histoire des femmes en Occident. 1–5. vols.* Paris, Pion, 1990–1991.
Perrot, Michelle – Duby, Georges (dir.): *Historia de las mujeres en Occidente I–V.* Madrid, Taurus, 1993.
Perrot, Michelle – Duby, Georges (dir.): *Storia delle donne 1–5*, Roma–Bari, Laterza & Figli, 1990–92.
Perrot, Michelle – Duby, Georges (dir.): *The History of Women in the West I–V.* Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1992–1994.
Perrot, Michelle: *Les femmes ou les silences de l'histoire*. Paris, Flammarion, 1998.
Peters, Martin: *Altes Reich und Europa: der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809).* Berlin – Hamburg – Münster, LIT Verlag, 2003.
Pető, Andrea: *Hungarian Women in politics 1945–1951.* East European Monographs, Columbia University Press, 2003.
Phillips, Melanie: *The Ascent of Woman. A history of the Suffragette Movements and the Ideas Behind it.* Little, Brown, 2003.
Pilz, Elke: Dorothea Schlözer – Doktorin der Philosophie In: Pilz, Elke (Hrsg.): *Bedeutende Frauen des 18. Jahrhunderts. Elf biographische Essays.* Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2007.
Pinchbeck, Ivy: *Women Workers and the Industrial Revolution (1750–1850).* London, 1930.
Plante, Ellen M.: *The American Kitchen 1700 to the Present: From Hearth to Highrise.* New York, Facts on File. 1995.
Pollock, Anthony: *Gender and the Fictions of the Public Sphere, 1690–1755.* New York, Routledge, Taylor & Francis Ltd., 2009.
Pommier, Armand: *Madame la comtesse Dora d'Istria.* Brussels, 1863.
Popiel, Jennifer J.: *Rousseau's Daughters: Domesticity, Education, and Autonomy in Modern France.* Durham, University of New Hampshire Press – University Press of New England, 2008.
Postlethwaite, N. (ed.): *The Encyclopedia of Comparative Education and International Systems of Education*. Oxford, Pergamon Press, 1988.
Powell, Braden Roberta: *Women and Sport in Victorian America.* (Diss.) Salt Lake City, University of Utah, 1991.
Pozo Andrés, Mª M. (ed.): *El libro y la educación. Libro de resúmenes ISCHE XXII.* Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 2000.

Proceedings of the International Conference on The Role of Women in the History of Science, technology and Medicine in the 19th and 20th c. I. vol. Veszprém, 1983.

Prost, Antoine: *L'enseignement en France 1800–1967.* Paris, A. Collin, 1968. coll. „U"

Purvis, June: *A History of Women's Education in England.* Buckingham, Open University Press, 1991.

Purvis, June: *Women's History: Britain, 1850–1945. An Introduction.* London, Routledge, 1995. (Amerikai kiadása: New York, Routledge, 2004.)

Puskarjeva, Natalia L.: *Women in Russian History: from the tenth to the twentieth century.* New York, M. E. Sharp, Inc., 1997.

Py, Gilbert: *Rousseau et les éducateurs. Étude sur la fortune des idées pédagogiques de Jean-Jacques Rousseau en France et en Europe au XVIIIe siècle.* Oxford, Voltaire Foundation, 1997.

Quartararo, Anne Thérèse: *Women teachers and popular education in nineteenth-century France: social values and corporate identity at the normal school institution.* Cranbury, London, Mississauga, Associated University Press, 1995.

Rahaim, Catherine: *Not in God's Image. A Comparativ Study of Women's Body Image in Pagan, Jewish, and Buddhist Religion.* Boca Raton, Fl., Dissertation.com, 2007.

Reinsch, Gustav: *Stellung und Leben der deutschen Frau im Mittelalter.* Berlin, 1882.

Reynolds, E. E. – Brasher, N. H.: *Britain in the Twentieth Century 1900–1964.* Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1966.

Richardson, Angelique: *Love and Eugenics in the Late Nineteenth Century. Rational Reproduction & the New Women.* Oxford – New York, Oxford University Press, 2003.

Richardson, Joanna: *The Courtesans – The Demi-monde in Nineteenth-Century France.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1967.

Richter, Paul Emil: *Bibliotheca Geographica Germaniae. Litteratur der Landes- und Volkskunde des Deutschen Reichs.* Leipzig, 1896.

Robertson, Priscilla: *An Experience of Women: Pattern and Change in Nineteenth-Century Europe.* Philadelphia, Temple University Press, 1982.

Rogers, Rebecca: *From the salon to the schoolroom. Educating bourgeois girls in nineteenth-century France.* University Park, Pennsylvania State University, 2005.

Rogers, Rebecca: *Les Demoiselles de la Légion de l'Honneur: les maisons d'éducation de la Légion de l'Honneur au XIXe siècle.* Paris, Plon, 1992.

Rossi, Alice S. (ed.): *The Feminist Papers – From Adams to de Beauvoir.* New York, Northeastern University Press, 1988.

Rossignol, Jean Pierre: *De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens.* Paris, Labitte, 1888.

Rosso Geffriaud, Jeannette: *Études sur la féminité aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Pisa – Paris, Libreria Goliardica – A. G. Nizet, 1984.

Rouillot-Lamotte, L.: *De l'enseignement secondaire des filles.* Paris, Delagrave, 1881.

Roussel, Roy: *The Conversations of the Sexes: Seduction and the Equality in Selected Seventeenth- and Eighteenth-Century Texts.* New York – Oxford, Oxford University Press, 1986.

Rousselot, Paul: *Histoire de l'éducation des femmes en France.* I. Didier et Cie, Paris, Libraires-Éditeurs, 1883.

Rousselot, Paul: *La pédagogie féminine, extraite des principaux écrivains qui ont traité de l'éducation des femmes depuis le XVIe siècle*. Paris, Ch. Delagrave, 1881.

Rover, C.: *Women's Suffrage and Party Politics in Britain*. Toronto, University of Toronto Press, 1967.

Rowold, Katharina: *The Educated Woman: Minds, Bodies, and Women's Higher Education in Britain, Germany, and Spain, 1865–1914*. Routledge Research In Gender And History

Rudolph, Maria: Die Frauenbildung in Frankfurt am Main. Geschichte der privaten, der kirchlich-konfessionellen, der jüdischen und der städtischen Mädchenschulen. In: *Quellen und Urkunden der Geschichte der Frankfurter Mädchenschulen*. II. Teil, Dir.: Otto Schlander. Frankfurt am Main, Bern, Cirencester, Peter Lang, 1978.

Ruiz, Vicki L. – DuBois, Ellen (eds.): *Unequal sisters: a multicultural reader in U.S. women's history.* New York – London, Routledge, 2000.

Russell, Rinaldina (ed.): *Italian Women Writers from the Renaissance to the Present.* Westport, Conn., Greenwood Press, 1994.

Ruth Huber, Kristina (ed.): *Women in Japanese society: an annotated bibliography of selected English language materials.* Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1992.

Ruyter, Nancy Lee Chalfa: *The Cultivation of Body and Mind in Nineteenth-Century American Delsartism.* Welfare, Greenwood Press, 1999.

Sablon, Claire du: *Chronologie historique des femmes du Québec.* http://pages.infinit.net/histoire/femmes.html#fin (A letöltés ideje: 2018.08.21

Salem, Dorothy C. (ed.): *African American Women: A Biographical Dictionary.* Hamden, Conn., Garland, 1993.

Salimova, Kadriya – Dodde, L. Nan (eds.): *International handbook on history of education*. Moscow, Orbita, 2000.

Scharnhorst, Gary: *Charlotte Perkins Gilman.* Boston, Twayne Publishers, 1985.

Scharnhorst, Gary: *Charlotte Perkins Gilman: A Bibliography.* New York, Metuchen, 1985.
Scherr, Josh: *Geschichte der Deutschen Frauenwelt.* Leipzig, In 3 Büchern nach den Quellen 1860. 2. 1865. 3. Ebda, 1873. 4. Ebda 1879.
Schiebinger, Londa: *The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science.* Cambridge, Harvard University Press, 1989.
Schiffler, Horst – Winkeler, Rolf: *Tausend Jahre Schule: Eine Kulturgesichte des Lernens in Bilder.* Stuttgart, Belser Verlag, 1991. (3. ed.)
Schlözer, Ludwig von: *Dorothea von Schlözer. Ein deutsches Frauenleben um die Jahrhundertwende. 1770–1825*. Göttingen, Deuerlich, 1937.
Schmitt, Hanno – Link, Jörg W. – Tosch, Frank (eds.): *Bilder als Quellen der Erziehungsgeschichte.* Bad Heilbrunn, 1997.
Schorsch, A.: *Images of Childhood. An Illustrated Social History.* New York, Mayflower Books, 1979.
Schott, Robin May (ed.): *Feminist interpretations of Immanuel Kant.* University Park, PA, The Pennsylvania State University, 1997.
Schwartz, Agatha: *Shifting Voices. Feminist Thougth and Women's Writing in Fin-du-Siècle Austria and Hungary.* Montreal, McGill-Queen University Press, 2008.
Schönenborn, Martina: *Tugend und Autonomie: die literarische Modellierung der Tochterfigur im Trauerspiel des 18. Jahrhunderts.* Göttingen, Wallstein Verlag, 2004.
Scott, Wallach Joan: *Gender and the Politics of History.* New York, Columbia University Press, 1988.
Seller, Maxine Schwartz (ed.): *Women Educators in the United States, 1820–1993: A Bio-bibliographical Sourcebook*. Westport, Conn., Greenwood Press, 1994.
Sevetson, Erika (comp.): *Women and Education Bibliography.* Cambridge, Mass., Schlesinger Library, Radcliffe College, 1995.
Shockley, Ann Allan: *Afro-American Women Writers, 1746–1933: An Anthology and Critical Guide.* G. Boston, K. Hall & Company, 1988.
Shoerter, Edward: *A History of Women's Bodies. A Social History of Women's Encounter with Health, Ill-health and Medicine.* New York, Basic Books, 1982.
Simonton, Deborah (ed.): *The Routledge History of Women in Europe since 1700.* London and New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 2006.
Sklar, Kathryn Kish: *Catharine Beecher: A Study in Domesticity.* New Haven, Yale University Press, 1973.
Sloan Chesser, Elizabeth: *Woman, marriage and motherhood.* With an introduction by Mrs. Frederick Schoff, London, 1913.
Smith, Adam: *Wealth of Nations.* New York, Cosimo Inc, 2007.

Smith, Bonnie G. (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*. New York, Oxford University Press, 2008.
Smith, Bonnie: *Changing Lives: Women in European History since 1700*. Lexington, Mass. D. C. Heath, 1989.
Soloway, Richard Allen: *Birth Control and the Population Question in England, 1877–1930.* Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982.
Sotiropoulos, Carol Strauss: *Early feminists and the education debates: England, France, Germany 1760–1810.* Madison, Farleigh Dickinson University Press, 2007.
Souli, Sofia A.: *Love Life of the ancient Greeks.* Athens, Ed. Michalis Toubis, 1997.
Sowerine, Charles: *Sisters or Citizens? Women & Socialism in France since 1876.* Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
Spencer, Samia (ed): *French Women and the Age of Enlightenment.* Bloomington, Indiana University Press, 1984.
Spieker, Ira: *Bürgerliche Mädchen im 19. Jahrhundert. Erziehung und Bildung in Göttingen 1806–1866*. Göttingen, Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, 4., 1990.
Sprinkle, Russ: *Kate Chopin's The Awakening: A Critical Reception.* Bowling Green, Ohio, 1998. http://www.womenwriters.net/domesticgoddess/sprinkle.htm (A letöltés ideje: 2018.08.04.)
Stebbins, Geneviève: *Delsarte System of Expression.* 1885.
Stebbins, Geneviève: *Geneviève Stebbins System of Physical Training.* New York, Edgar S. Werner, 1898.
Steinbach, Susie: *Women in England: 1760–1914.* London, Weidenfeld & Nicolson, 2004.
Steinbrügge, Lieselotte: *The Moral Sex. Woman's Nature in the French Enlightenment.* New York, Oxford University Press, 1995.
Stephen, Barbara Nightingale: *Emily Davies and Girton College.* London, 1927. (A mű újabb kiadása: London, Hyperion, 1976.)
Stephens, Sonya: *A history of women's writing in France.* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2000.
Stephens, Winifred: *Madame Adam. (Juliette Lamber) La Grande Française from Louis Philippe Until 1917.* New York, E. P. Dutton & Company, 1917.
Stiftung Archiv der Deutschen Frauenbewegung. http://www.uni-kassel.de/fraubib/publikationen.htm (A letöltés ideje: 2018.12.27.)
Stites, Richard: *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism 1860–1930.* Princeton, N. J., Princeton University Press, 1978.
Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Marriage in England, 1550–1880.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1977.

Stone, Norman: *Europe Transformed 1878–1919.* London, Fontana History of Europe, Fontana Press, 1983.
Stuurman, Siep: *François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.
Sumner Benson, Mary: *Women in Eigthteenth-Century America: A Study of Opinion and Social Usage.* New York, Columbia University Press, 1935.
Szapor, Judith: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rigths to Revanche.* London – Oxford – New York – New Delhi – Sydney, Bloomsbury Academic, 2018.
The Clio Collective: *Quebec Women: A History.* Bloor St. West, Canadian Scholars Press Inc., 1987.
Thebaud, Françoise (ed.): *History of Women in the West: Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century.* Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press, 1994.
Thébaud, Françoise: *Écrire l'histoire des femmes.* Fontenay – Saint-Cloud, ENS Éditions, 1998.
Thibert, Marguerite: *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850.* Paris, Giard, 1926.
Thiele, Richard: *Die deutsche Frau im Mittelalter. Eine Kulturhistorische Skizze.* Bochum, Vortrag, 1878.
Thiercé, Agnès: *Histoire de l'adolescence (1850–1914).* Paris, Éd. Belin, 1999.
Thomas, Veronica G. – Braithwaite, Kisha – Mitchell, Paula M. (eds.): *African American women: an annotated bibliography.* Westport, Conn. – London, Greenwood Publishing Group, 2001.
Thonnessen, Werner: *The Emancipation of Women: the Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863–1933*. London, Pluto Press, 1973.
Three Cartesian Feminist Treaties. Chicago, University of Chicago Press, 2002.
Thurer, Shari L.: *Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother.* New York, Penguin Books, 1995.
Toepfer, Karl: *Empire of Ecstasy. Nudity and Movement in German Body Culture, 1910–1935.* Berkeley and Los Angeles – London, University of California Press, 1997.
Toivo, Raisa Maria: *Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and Wider European Experiance.* Ashgate, Finland, University of Tampere, 2009.
Tompkins, Cynthia Margarita – Foster, David William: *Notable Twentieth-Century Latin American Women A Biographical Dictionary.* Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, 2000.
Tong, Rosemarie: *Feminist Thought. A Comprehensive Introduction.* London, Routledge, 1992.

Torns, Teresa – Sensat, Núria: *La Dona: Repertori bibliogràfic 1985–1992.* Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.

Trager, James: *The Women's Chronology. A Year-by-Year Record, from Prehistory to the Present.* London, Aurum Press, 1994.

Tsourikoff, Zénaïde: *L'enseignement des filles en Afrique du Nord.* Paris, Éd. A. Pedone, 1935.

Tuñón de Lara, Manuel: *¿Por qué la historia?* Barcelona, Salvat, 1985.

Tyack, David – Hansot, Elisabeth: *Learning together: a History of Coeducation in American Public Schools.* New York, Yale University Press and Russell Sage Foundation, 1992.

Uglow, Jennifer S. (ed.): *The Macmillan Dictionary of Women'Biography,* London, Macmillan Press, 1984.

Universität Zürich. History in brief. http://www.uzh.ch/about/portrait/history_en.html (A letöltés időpontja: 2018.07.24.)

Val Valdivieso, Mª Isabel del – S. Tomás Pérez, Magdalena – Dueñas Cepeda, Mª Jesús – Cubo, Cristina de la Rosa (Eds): *La Historia de las mujeres: una revisión historiográfica.* Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004.

Volet-Jeanneret, Heléna: *La femme bourgeoise á Prague 1860–1895. De la philanthropie á l'émancipation.* Lausenne, Université de Lausanne, Faculté des Lettres, 1988.

Voss, Irmgard: *Wertorientierungen in der bürgerlichen Mädchenerziehung am Beispiel der illustrierten Mädchenzeitung „Das Kränzchen" 1888/89–1933/34.* Hamburg, Verlag Dr. Kovac, 1997.

Walkowitz, Judith: *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State.* New York, Cambridge University Press, 1980.

Wanner, Raymond E.: *Claude Fleury (1640–1723) as an educational historiographer and thinker.* The Hague, Martinus Nijhoff, 1975.

Wardle, Ralph M.: *Mary Wollstonecraft: A Critical Biography*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1951.

Wayne, Tiffany K.: *Woman Thinking: Feminism and Transcendentalism in 19th-Century America.* Lanham, Lexington Books, 2005.

Wayne, Tiffany K.: *Women's Roles in Nineteenth-Century America.* Westport, Connecticut, Greenwood Press, 2006.

Wazniewski, Marquerite: *Theorien zur Frauenbildung im pädagogischen Denken der Schweiz von der Aufklärung bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. Zürich, Dietikon, 1944.

Weinhold, Karl: *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. Ein Beitrag zu den Hausalterthümern der Germanen.* Wien, 1851. (Későbbi kiadása: Weinhold, Karl: *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter.* 1–2. Wien, 1882.)

Weitz, Rose: A History of Women's Bodies. In: Cook, Nancy (ed.): *Gender Relations in Global Perspectives. Essential Readings.* Bloor St. West, Canadian Scholars Press Inc., 2007.

Whitehead, Barbara: *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800.* New York and London, Garland Publishing, 1999.

Wiesner-Hanks, Merry E.: *Gender in History.* Oxford – Maden, Mass., Blackwell Publishers Ltd., 2001.

Wilkins, Kay S.: *Women's Education in the United States: A Guide to Information Sources*. Detroit, Gale, 1979.

Wilson James, Janet: *Changing Ideas about Women in the United States, 1776–1825.* New York, Garland Publishing, 1981.

Wilson, Clarke Dorothy: *Lone woman: the story of Elizabeth Blackwell, the first woman doctor.* Boston, Little, Brown and Company, 1970.

Wollendorf, Lisa (ed.): *Literatura y feminismo en España (s. XV–XXI).* Barcelona, Icaria, 2005.

Woman's Quarrelle 1500–1800. http://www.womenpriests.org/traditio/list_qu.asp (A letöltés ideje: 2018.08.13.)

Women in World History. http://www.womeninworldhistory.com/ (A letöltés ideje: 2018.08.17.)

Women's Web. http://toto.lib.unca.edu/womensweb/womensweb.html (A letöltés ideje: 2018.08.17.)

Woody, Thomas: *A History of Women's Education in the United States.* 2 vols. New York, Science Press, 1929.

XVIIIème siècle : La femme entre nature et société. http://www.thucydide.com/realisations/comprendre/femmes/femmes1.htm (A letöltés ideje: 2018.08.30.).

Young, Arthur P.: *Higher Education in American Life, 1636–1986: A Bibliography of Dissertations and Theses*. New York, Greenwood Press, 1988.

Zakreski, Patricia: *Representing Female Artistic Labour, 1848–1890. Refining Work for the Middle-Class Women.* Burlington, Ashgate Publishing Company, 2006.

Zander, Sylvina: *Zum Nähen wenig Lust, sonst ein gutes Kind... Mädchenerziehung und Frauenbildung in Lübeck.* Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Lübeck, Archiv der Hansestadt, 1996.

Zapp: *Geschichte der Deutschen Frauen.* Berlin, 1870.

Zari, Gabriella – Scaraffia, Lucetta (ed.): *Donne e Fede. Santità e Vita Religiosa.* Bari, Laterza, 1994.

Zimmern, Alice: *Renaissance of Girls' Education in England. A record of fifty years'progress.* London, A. D. Innes & Company, 1898.

Zinsser, Judith P.: *History and Feminism: A Glass Half Full.* New York, Twayne of Macmillan, 1993. (The Impact of Feminism on the Arts and Sciences Series)

Zirin, Mary et al (ed.): *Women & gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia: a comprehensive bibliography*. Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, 2007.

Zymek, Bernd: Was wird aus unseren Töchteren? Grundzüge einer Sozialgeschichte des Mädchenschulwesens. In: Breyvogel, Wilfried (Hrsg.): *Mädchenbildung in Deutschland. Die Maria-Wächtler-Schule in Essen 1896–1996.* Essen, 1996.

Magyar nyelvű könyvek[2733]

„Jelbeszéd az életünk" – A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerk.: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, Budapest, Osiris-Századvég Kiadó, 1995.

A magyar irodalom története II.: 1600-tól 1772-ig. Főszerk.: Sőtér István, szerk.: Klaniczay Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

A magyar irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Főszerk.: Sőtér István, szerk.: Pándi Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

A magyar zene évszázadai. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959.

A munkától a szociálpolitikáig. *Korall*, tematikus szám, 2001/ősz–tél. 5–6. sz.

A német felvilágosodás. Budapest, Gondolat, 1968.

A nő az irodalomban. Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984.

A női szépség története. Budapest, Glória Kiadó, 2001.

A Pallas nagy lexikona : az összes ismeretek encilopédiája : tizenhat kötetben. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893–1900.

A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény. Budapest, Osiris, 1996.

Ács Marianna: *Még a kövek is ...: Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948).* Pécs, ID-Research Kft.; Publikon, 2017.

Antalffy Endre: *Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664–1708*. Budapest, Luther-társaság, 1904.

Anton, Ferdinand: *A nő a Kolumbus előtti Amerikában.* Budapest, Corvina Kiadó, 1976.

Aranyossi Magda: *Lázadó asszonyok – A magyar nőmunkásmozgalom története 1867–1919.* Budapest, Kossuth, 1963.

[2733] Néhány, az irodalomjegyzékben szereplő mű könyvem lábjegyzetei között nem került megemlítésre, kutatásam során azonban tanulmányoztam, emiatt került ide.

Aretino, Pietro: *A hetérák tudománya.* Budapest, Képes 7 Lap- és Könyvkiadó, é. n.

Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910). VI. fejezet: Mellékletek. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1983.

Az orosz felvilágosodás. A XIX. századi Oroszország. Budapest, Gondolat, 1966.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. IV. k., Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, Révai Testvérek, 1896.

B. Tóth Matild: *A magyar nők jogainak fejlődése.* Budapest, Táncsics, 1964.

Bábosik István – Kárpáti Andrea (szerk.): *Összehasonlító pedagógia. A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái*. Budapest, BIP, 2002.

Badics Ferenc: *Fáy András életrajza.* Budapest, MTA, 1890.

Badinter, Elisabeth: *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999. Artemisz Könyvek sorozat

Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

Balenegger Hugó: *Fénelon a leánynevelésről.* Arad, 1911.

Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Budapest, Légrády, 1927.

Ballagi Aladár: *Francziaország hatása Európa művelődésére.* Budapest, Franklin Társulat, 1889.

Balogh László (szerk.): *1000 éves a magyar iskola.* Budapest, Korona Kiadó, 2000.

Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században.* Budapest, BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék–Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 2000.

Bangha Béla (szerk.): *Katolikus Lexikon* III. Budapest, Magyar Kultúra Kiadó, 1932.

Bánhegyi Jób: *Magyar nőírók*. Budapest, Szent István Társulat, 1939.

Baracskai Edina: *A hagyományos nőkép megváltozása a dualizmus kori Magyarországon, a divat és a sport tükrében.* Szakdolgozat. JPTE Pécs, 1997.

Baranyai Mária – Keleti Adolf – Jáki László: *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841–1958.* Budapest, OPKM, 1987. (reprint kiadás)

Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva: *Magyar tanító, 1901.* Iskolakultúra könyvek, Pécs, 2001.

Bassam, Tibi: *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ.* (Rostoványi Zsolt utószavával) Budapest, Corvina, 2001.

Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai Lexikon*. Budapest, Keraban Kiadó, 1999.

Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncselédtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában.* Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány, 2011.

Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon.* (Doktori értekezés, kézirat) Budapest, ELTE TDI Atelier, 2004.

Benda Gyula és Szekeres András (szerk.): *Az Annales: A gazdaság-, és társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Budapest, L'Harmattan: Atelier, 2007.

Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara 1900–1914.* Budapest, Szikra, 1955.

Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, Magvető, 1974.

Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003 (4. kiadás)

Biró Zsuzsanna Hanna – Pap K. Tünde (szerk.): *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

Biró Zsuzsanna Hanna: *Bölcsészdiploma és társadalom: Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2015.

Bobula Ida: A *nő a XVIII. század magyar társadalmában.* Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933.

Bod József – Székely István: *Női életpályák.* Budapest, Franklin, 1898.

Bollmann, Stefan: *Az olvasó nők veszélyesek. Az olvasó nők a festészetben és a fotóművészetben.* Budapest, Scolar, 2008.

Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn.* Budapest, Noran Kiadó, 2007.

Borgos Anna: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában.* Noran Libro Kiadó, Budapest, 2018.

Boross István: *Regényirodalmunk nőíróiról*. Budapest, 1935.

Botos János – Vértes Róbert: *Boldog békeidők. Hétköznapok az 1896–1914 közötti Magyarországon.* Budapest, PolgArt, é. n.

Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. Vág Ottó, Orosz Lajos, Zibolen Endre tanulmányai, Jausz Béla bevezetésével. Budapest, Tankönykiadó, 1962.

Buda József: *Az anyaság és bábaság története*. Pécs, POTE EFK, 1996.

Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében.* Budapest, Corvina Kiadó, 1983.

Bäder Andor: *A nő biológiai szerepe a társadalomban* I–II. Budapest, Medicina Kiadó, 1964. ill. 1968.

Cameron, Rondo: *A világgazdaság története a kőkorszaktól napjainkig.* Budapest, Maecenas Kiadó, 1998.

Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Choma Béla Kelemenné: *A zalaegerszegi Notre Dame Női Kanonok és Tanítórend története.* Zalaegerszeg, Profi Stúdió, 2004.
Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Budapest, 1997.
Császtvay Tünde: *Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2009.
Cseh Miklós: *Ferenczy Noémi* 1890–1958. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963.
Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756: tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.
Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit: *Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Brunszvik Teréz emlékiratai.* Budapest, 1926.
Dámódaragupta: *A kerítőnő tanítása.* Budapest, Medicina Kiadó, 1988.
Deáky Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe).* Budapest, 1996.
Denzinger-Peter Hünermann, Heinrich: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai.* Bátorterenye, Örökmécs Kiadó, 2004.
Dezsényi Béla – Nemes György: *A magyar sajtó 250 éve.* I. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.
Dénes Magda: *A neohumanizmus és a német idealizmus pedagógiája.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.
Diederiks – Lindblad és mások: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 1995.
Diószegi István: *Hazánk és Európa – Tanulmányok*. Budapest, Magvető, 1970.
Dombi Alice – Oláh János – Varga István (szerk.): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága.* Gyula, APC, 2002.
Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958.* Budapest, Trezor Kiadó, 2008.
Draskovits Pál: *A magyar kisdednevelés és kisdedóvónőképzés története és jelen állapota.* Közlemények a Szegedi Ferencz József Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani Intézetéből. Szombathely, Özv. Pauly Károlyné Könyvnyomdája, 1940.
Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek* (1538–1875) Budapest, A Magyar Bibliophil Társaság Kiadása, 1934.
Droppánné Debreczeni Éva: *Gyertyánffy István* (Tudós tanárok – tanár tudósok sorozat, Budapest, OPKM, 2003.
Duby, Georges: *A nő a középkorban.* Budapest, Corvina Kiadó, 2000.
Dungworth, Richard – Wingate, Philippa: *Híres asszonyok.* Budapest, Elektra Kiadóház, 1997.

Durant, Will: *A gondolat hősei.* Budapest, Gönczöl Kiadó, é. n.
E. Csorba Csilla: *Magyar fotográfusnők (1900–1945). Egyenes úton egyedül.* Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2000.
E. Csorba Csilla: *Máté Olga fotóművész.* Budapest, Helikon Kiadó, 2006.
Egerszegi Sándor: *Jótékonysági Nőegyletek tevékenysége Vácon, 1868–1950: Adatok a váci szociális gondoskodás történetéhez.* Vác, Magánkiadás, 2008.
Erdély története 1606-tól 1830-ig. II. k. Szerk.: Makkai László – Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
Erdélyi Pál: *Fáy András élete és művei.* Budapest, 1890.
Erdődi Sándor (szerk.): *Magyar hölgyek életrajzai – 7. füzet: Dobó Klára, Déryné.* Pozsony–Budapest, é. n.
Evva Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei.* Szeged, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt., 1933.
Ezer év törvényei. Ezer év törvényei. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91400014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37 (A letöltés ideje: 2018.07.25.)
F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest, Gondolat, 1989.
Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007.
Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé": Magyar írónők a két századforduló között (1795–1905*). Budapest, Kortárs Kiadó, 1996.
Fábri Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987.
Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!" Nyilvánosság és nevelés a reformkorban.* Budapest, OPKM, 2006.
Fekete Sándor: *Tauffer Vilmos – Adatok a magyar szülészet és nőgyógyászat történetéhez 1851–1934.* Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár, 1971.
Felvilágosodás és nemzeti ébredés Magyarországon. Összeáll.: Katus László. In: *Magyar Virtuális Enciklopédia.* http://www.hunfi.hu/nyiri/enc/1enciklopedia/fogalmi/torttud_magy/felvilagosodas_magyarorszagon.htm (A letöltés ideje: 2018.07.12.)
Fericsán Kálmán: *Tanítómesterek, mestertanítók.* Pécs – Budapest, Magánkiadás, 2000.
Fericsán Kálmán: *Emberfaragó idők.* Budapest, Agroinform, 2010.
Finászy Ernő: *A középkori nevelés története.* Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. (második kiadás)
Finászy Ernő: *A renaissancekori nevelés története.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1919.

Finászy Ernő: *Az ókor nevelés története.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1922. (második, bővített kiadás)
Finászy Ernő: *Az újkori nevelés története.* Budapest, 1927.
Findura Imre: *Fáy András élete és művei.* Budapest, 1888.
Fischer Júlia: *A nevelés gondolata Bessenyei György munkáiban.* (bölcsészdoktori értekezés) Szeged, Árpád, 1934.
Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 2001.
Foucault, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Szerk.: Babarczy Eszter. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1999.
Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Szerk.: Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Könyvek, 2000.
Frank Antal: *A testi nevelés a filantropistáknál.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1922.
Fried István (szerk.): *A Monarchia a századfordulón: Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról.* Szeged, JATE, 1991.
Friedrich Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2002. Libri Historiae Medicae
Futaky István: *Göttinga.* Budapest, 2007. Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 7.
Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története.* Szerk.: Kun László. Budapest, Sport, 1982.
Garzó Miklós *Leánynevelés a régi rómaiaknál.* Budapest, Lloyd Társaság nyomdája, 1906.
Gerando Antonia, de: *Gróf Teleki Blanka élete.* Budapest, 1892.
Gerando Antonina, de: *A felsőbb leányiskolákról*. Budapest, 1913.
Gerando Antonina, de: *Franczia felsőbb leányiskolákról*. Budapest, 1885.
Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005.
Gergely András–Szász Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978.
Gergely Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986: Prohászkától Lékaiig*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.
Gerhárd Lajos (szerk.) – Mező Ferenc (főmunkatárs): *A magyar sport pantheonja I–II, III–IV. A magyar sport reneszánszának története 1896-tól napjainkig.* I: Embersportok II: Gép- és lovassportok III: Ember- és gépsportok IV: A sport társadalma. Budapest, A Magyar Sport Pantheonja Kiadóvállalat, 1932.
Gerő László: *Történelmi városmagok. Építészeti hagyományok.* Budapest, Corvina, 1978.
Geőcze Sarolta: *Ruskin élete és tanításai.* Budapest, Athenæum, 1903.

Gombrich, Ernest: *Művészet és illúzió.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1968.
Gráberné Bősze Klára: *A Veres Pálné Gimnázium története I. kötet. Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium 1869/70–1947/48.* Budapest, Veres Pálné Gimnázium, 2006.
Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918.* 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
Gyáni Gábor (vál., szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, KLTE, 1992.
Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Budapest, Új Mandátum, 1999
Gyáni Gábor: *Család, háztartás és városi cselédség.* Budapest, Magvető, 1983.
Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* Budapest, Városháza, 1995. (A város arcai sorozat, szerk.: Török Gyöngyvér.)
Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* Budapest, L'Harmattan, 2002.
Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006.
Gyulay Béla: *Nőnevelés az ó-korban.* Budapest, 1883.
H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): Magánélet a Habsburgok korában 1740–1815. Budapest, Corvina Kiadó, 2011.
Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Budapest, Replika Kör, 1994.
Hadas Miklós: *A modern férfi születése.* Budapest, Helikon Kiadó, 2003.
Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné.* Budapest, Európa Kiadó, 2008.
Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben 7/1–2. 1890–1918.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
Hanák Péter (szerk.): *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1980.
Harksen, Sibylle: *A nő a középkorban.* Budapest, Corvina Kiadó, 1976.
Harsányi Ilona: A XVII. és XVIII. század magyar költőnői. (Bölcsészdoktori értekezés) Budapest, Hollósy János könyvnyomtató műhelye, 1935.
Homok Lajosné (szerk.): *Az endrődi asszonyok élete a századfordulótól*. Gyomaendrőd, é. n.
Horváth Dezső: *A magyar gasztronómiai és borászati irodalom bibliográfiája. 1695–1950.* Terc Kiadó, Budapest, 2014.
Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914.* Budapest, Gondolat, 1961.
Im Hof, Ulrich: *A felvilágosodás Európája.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1995. 16.
Imre Sándor: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről.* Budapest, 1904.
Jankovich Júlia: *Ferenczy Noémi.* Budapest, Corvina Kiadó, 1983.
Jones, Steve: *Darwin szelleme.* Budapest, Typotex Kiadó, 2003.

Joób Irén: *A középkori magyar leánynevelés története.* „Universum" Kereskedelmi- és Ipari Nyomda, Kassa, 1933.

Kántor Sándorné: *Tudós matematikatanárok Hajdú, Szabolcs és Szolnok megye középiskoláiban.* (1850–1948) Debrecen, 2009. (2., javított kiadás) http://www.mek.oszk.hu/07200/07238/html/#41 (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

Kanyar József: *Népoktatás a Déldunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában 1770–1868.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Kapronczay Katalin: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Semmelweis Kiadó, 2007. A Semmelweis Egyetem Levéltárának kiadványai 4.

Karády Viktor: Nők a modern iskolázás korai fázisában. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945: Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 1997.

Katona Lajosné Thuránszky Irén: *A budapesti II. kerületi állami elemi tanítónő- és nevelőnőképző intézet huszonötéves fennállásának története és jelen állapota. 1869/70–1895/96.* Budapest, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1896.

Katus László: *Sokszólamú történelem.* Válogatott tanulmányok és cikkek. Szerk.: Nagy Mariann – Vértesi Lázár, Pécs, PTE, BTK, Történelmi Tanszékcsoport, 2008.

Kayser Albert: *Klimo György pécsi könyvtárának angol könyvei = English books in the Library at Pécs of Klimo György.* Kézirat, Pécs, 1973.

Kelemen Elemér: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből.* Pécs, Iskolakultúra könyvek, 2007.

Kende Anna (szerk.) *Pszichológia és feminizmus*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008.

Kenyeres Á. (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon* II. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

Kereszty Orsolya: *„A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913).* Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 88.

Kéri Katalin: *A reneszánsz-kori nő.* (Szakdolgozat, kézirat) Pécs, JPTE, 1989.

Kéri Katalin: *A történeti Baranya megye római katolikus iskolaügye 1868–1918 között.* I–II. k. Pécs, JPTE, 1992. (Egyetemi doktori értekezés, kézirat)

Kéri Katalin: *Holdarcú, karcsú ciprusok. Nők a középkori iszlámban.* Budapest, Terebess Kiadó, 2003.

Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2008.

Kéri Katalin: *Tollam szivárványba mártom. Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig* – Elektronikus kiadás, Pécs, 1999. http://kerikata.hu és http://mek.niif.hu/02100/02110/ (A letöltés időpontja: 2018.08.30.)

Kertész Erzsébet: *Vilma doktorasszony. Az első magyar orvosnő életregénye.* Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1965.
Kertész Magda: *A szüfrazsettek.* Budapest, Kossuth, 1979.
R. Várkonyi Ágnes (összeáll.): *Nők a magyar történelemben.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1997.
Kingsley, Charles: *Hypatia* I–II. Átdolgozta: Zigány Árpád. Budapest, Franklin, 1904.
Király Dezső: *Modern testnevelés képben és írásban.* Budapest, Hornyánszky Könyvnyomda, 1932.
Kiss Áron – Sebestyénné Stetina Ilona: *A polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés.* Budapest, Lampel Róbert, Wodianer F. és fiai., 1896.
Kiss Áron: *A népiskolai tanítás története*. I. Budapest, 1881.
Kiss Imre: *Az egyházi közösség istentisztelete. Előadások a liturgia teológiájából, fejlődéséből, tartalmának és gyakorlatának témáiból.* (Kézirat) Szeged, 2007/2008.
Kiss József: *Nők a tanítói pályán.* Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929.
Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. III. kötet Kultúra, művészet, sport és szórakozás.* Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/569.html#III-583 (A letöltés időpontja: 2018.08.23.)
Komáromi Gabriella: *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek és ifjúsági próza történetéből. 1900–1944.* Budapest, Móra, 2005.
Komáromy Lajos: *Fáy András mint paedagogus.* Budapest, 1886.
Koncz Katalin (szerk., bevez.): *Nők és férfiak – hiedelmek és tények.* Budapest, MNOT, Kossuth, 1985.
Koncz Katalin: *Nők a munkaerőpiacon.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848.* 1–2. k. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.
Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1–2. 1848–1892.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. (3., kiegészített kiadás)
Kovács Ferenc – Rédey Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században.* Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010.
Kovács Gábor: *A népesedés elmélete.* Debreczen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 1908. Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások IV. Sorozatszerkesztő: Mandelló Gyula.
Kovács Judit: *Utazás a női egyenjogúság körül.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1966.

Kovács Máté: *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 2. k. 1849-től 1945-ig*. Budapest, Gondolat, 1970.
Kozma Tamás: *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai.* Budapest, Új Mandátum, 2006.
Krász Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
Kun László: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet.* Budapest, Sport, 1984.
Kurucz Rózsa: *Az első magyar óvóképző 1837–1843.* Szekszárd, Babits Kiadó, 2002.
Kybalová, Ludmila – Herbenová, Olga – Lamarová, Milena: *Képes divattörténet.* Budapest, Corvina Kiadó, 1977.
Küllős Imola (szerk.): Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1999.
Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest, Századvég, 2006.
Ladányi Andor – Nagyné Szegvári Katalin: *Nők az egyetemeken.* Budapest, FPK, 1976.
Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből. 1850–1875.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
Laqueur, Thomas, *A testet öltött nem – Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Ford.: Barát Erzsébet, Sándor Bea, Szabó Valária, Tóth László. Budapest, Új Mandátum, 2002.
Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak…, avagy a nemek története.* Nyíregyháza, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16.
Léderer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet.* Budapest, Új Mandátum, 1999.
Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: A felvilágosodás. In: *A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.
Lesi Viktor: *A Frankenburg-féle Életképek.* Debrecen, 1941.
Lindner Ernő – Illés István (szerk): *A Királyi Magyar Automobil Club Jubiláris Aranykönyve 1900–1930.* Budapest, 1930.
Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2002.
MacKinnon, Catharine A.: A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról. Ford. Borsody Gyöngyi. Budapest, Pont Kiadó, 2001.
Magyar Katolikus Lexikon. http://lexikon.katolikus.hu/ (A letöltés ideje: 2018.08.13.)
Magyarné Sztankovics Ilona: *A muraközi járás népiskolái a reformkorban. (1837–1841)* Szakdolgozat, kézirat. Pécs, JPTE, 1997.
Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988.

Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* I. köt. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929.

Major Szilvia: *Az Alsó- és Felső-baranyai református falvak valláserkölcsi állapota egy dualizmus kori Canonica Visitatio tükrében.* Szakdolgozat. PTE BTK, Pécs, 2001.

Majoros István: *Fejlődési utak a 19. századi Európában* I. Pécs, JPTE, 1995.

Makkay János (szerk.): *Holt lóra patkó – tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére.* Budapest, Magánkiadás, 1999.

Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000.* Budapest, Önkonet, 2002.

Mann Miklós: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. OPKM, Budapest, 1993.

Mann Miklós: *Wlassics Gyula.* Budapest, ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, 1994. Új pedagógiai közlemények, sorozatszerkesztő: Bábosik István.

Marczali Henrik: *Emlékeim.* Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

Mazsu János: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914.* Budapest, Gondolat, 2012.

Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Miles, Rosalinda: *Az idő leányai. A nők világtörténelme.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

Mode, Heinz: *A nő az indiai művészetben.* Budapest, Corvina Kiadó, é. n.

Molnár Aladár: *Nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola.* Budapest, Tettey Nándor és társa, 1877.

Molnár Lajos: *Az erkölcsök, a közegészség és a prostitutio*. Budapest, 1899.

Mravik Tamás: *A magyar gasztronómiai irodalom bibliográfiája. 1711–1960*. https://hu.wikibooks.org/wiki/Szak%C3%A1csk%C3%B6nyv/Bibliogr%C3%A1fia (A letöltés ideje: 2018.08.12.)

Mumford, Lewis: *A város a történelemben.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Murádin Jenő: *A Ferenczy család Erdélyben*. Bukarest, Kriterion, 1981.

Murányi Ottó – Palocsai Jenő – Wakler Lajos: *100 éves a magyar autósport.* Budapest, Itiner MN Kiadó, 2002.

N. Szegvári Katalin: *A női választójog külföldön és hazánkban.* Budapest, HVG – ORAC, 2001.

N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

N. Szegvári Katalin: *Út a nők egyenjogúságához.* Budapest, MNOT, Kossuth, 1981.

Nagy Adrienn: *A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon (1867–1945)* PhD értekezés, kézirat, Pécs, BTK OTNDI, 2015.

Nagy Bea – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás.* Debrecen, Csokonai, 1997.

Nagyné Szegvári Katalin – Ladányi Andor: *Nők az egyetemeken.* I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért. Budapest, FPK, 1976. Felsőoktatástörténeti Kiadványok 4.

Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban 1777–1918.* Budapest, KJK, 1969.

Németh András – Major Rita – Mizerák Katalin – Tóvay Nagy Péter (szerk.): *Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánckutatásban.* Budapest, Planétás Kiadó, 2009.

Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

Németh András – Skiera Ehrenhard: *Reformpedagógia és az iskola reformja.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. (2. kiadás)

Németh András (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

Németh András: *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

Németh András: *A magyar pedagógia tudománytörténete.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

Németh András: *A magyar tanítóképzés története 1775–1975.* Zsámbék, Főiskolai füzetek, 1990.

Németh András: *A reformpedagógia múltja és jelene.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. (4. kiadás)

Németh András: *Magyar pedagógusképzés és pedagógus szakmai tudásformák I. 1775–1945. Nemzeti fejlődési trendek, nemzetközi recepciós hatások.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

Németh S. Katalin: *Protestáns erdélyi irodalom a XVIII. század közepén (Bethlen Kata irodalmi környezete)* Kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1987.

Németh Tihamérné Kovács Adrienne: *„Szeress, és jobb lesz a világ!" – A győri Szent Orsolya Rend tevékenysége 1726-tól napjainkig.* Győr, Magánkiadás, 2000.

Norris, Pamela: *Éva története.* Budapest, Holnap Kiadó, 2001.

Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. Budapest, Osiris, 1995.

Orel Géza: *Műhelyi nevelés Páris iskoláiban. Kézimunkatanító- és tanítónő-képzés.* Budapest, Lampel, 1914.

Orosz Lajos (összeállította, a bevezetést és jegyzeteket írta): *A magyar nőnevelés úttörői.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

P. Szathmáry Károly: *Gróf Teleki Blanka életrajza.* Leövey Klára jegyzetei nyomán. Budapest, 1886.
Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.
Pálosi Judit: *Ferenczy Noémi.* Budapest, 1998. (oeuvre-katalógus: 108)
Pálvölgyi Balázs: *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere. 1867–1914.* Budapest, ELTE ÁJK, 2006. Doktori értekezés.
Panofsky, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben.* Tanulmányok. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2017.
Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000.
Péter János: *Erasmus nevelési eszméi.* Gyulafehérvár, Papp, é. n.
Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet.* Budapest, Helikon Kiadó, 1985.
Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995.
Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század.* Budapest, L'Harmattan, 2008.
Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2012. Magyar történelmi emlékek – értekezések.
Pétergál Henrik: *Az Angolkisasszonyok róm. kat. polgári iskolai Tanárképző Főiskolájának ötvenéves múltja. (1894–1944).* (különlenyomat) Budapest, 1944.
Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon.* Budapest, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 2006.
Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában. Nőtudományi tanulmányok és a munkaerő-piac kapcsolata Magyarországon.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.
Pető Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2003.
Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.
Pető Andrea: *Rajk Júlia.* Budapest, Balassi Kiadó, 2001.
Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2018. Modern magyar történelem sorozat
Prohászka Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi.* Egyetemi pedagógia-neveléstörténeti előadás. Szerk., a jegyzeteket és a kísérő írást írta: Orosz Gábor. http://mek.niif.hu/04100/04159/04159.pdf (A letöltés ideje: 2018.01.27.)

Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet.* Budapest, Nemzeti Tankönykiadó, 1994.
Pukánszky Béla: *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben.* Pécs, Iskolakultúra, 2005.
Pukánszky Béla: *A gyermekkor története.* Budapest, Műszaki Kiadó, 2001.
Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.
Pukánszky Béla: *A nőnevelés története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
Pölöskei Ferenc: *A dualista Magyarország államrendszere és továbbélése*. Budapest, MTA TTI-OPI, 1987.
R. Várkonyi Ágnes (összeáll.): *Nők a magyar történelemben.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1997.
R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történelemszemlélet a magyar történetírásban.* I–II. Budapest, Akadémiai, 1973.
Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* I–III. Budapest, Helikon, 1986. (A mű II. és III. kötete eredetileg 1879-ben, az I. 1896-ban jelent meg.)
Rapos József: *Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve.* Budapest, Nyomatott Kunossy és Réthy könyvnyomdájában, 1868.
Rébay Magdolna Éva: A leány-középiskolák jogi szabályozása Magyarországon és nemzetközi kitekintésben az 1870-es évektől 1945-ig. PhD értekezés, kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2006.
Rébay Magdolna: *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009.
Régi magyar könyvtár III/XVIII. század Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 2. kötet 1761–1800. Összeállította: Dörnyei Sándor és Szávuly Mária, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007.
Remsey Ágnes: *Nagyobb mozdulat.* Gödöllő, Városi Múzeum, 1992.
Roberts, Martin: *Európa története 1789–1914. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A-F. Főszerk.: Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981.
Roska Márton: *A Torma Zsófia-Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*. Kolozsvár, Minerva, 1941.
Rudnay Józsefné – Szigeti Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése.* Országos Nőképző Egyesület, Budapest, 1891.

Ruhmer, Wilhelm: *Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Renaissance.* Bonn, Druck von H. Ludwig, 1915.
S. Nagy Katalin: *Anna Margit.* Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1971.
S. Nagy Katalin: *Országh Lili.* Budapest, Arthis, 1993.
S. Sárdi Margit – Tóth László (szerk.): *Magyar költőnők antológiája*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1997.
S. Szabó József: *A Lórántffyak. Történeti rajz.* Budapest, 1896.
Sachs, Hannelore: *A nő a reneszánszban.* Budapest, Corvina Kiadó, 1970.
Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre.* Bukarest – Budapest, Kriterion – Európa Kiadó, 1979.
Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1963.
Sáfrán Györgyi: *Romain Rolland levelei Czeke Mariannehoz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1966.
Sáfrán Györgyi: *Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete.* Szeged, Árpád Nyomda, 1942. A m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének Közleményei, 4.
Sarbak Timea: *A gyermekkor története Magyarországon a XX. század elején – a Gyermekvédelmi Lap tükrében.* Szakdolgozat. PTE BTK, Pécs, 2001.
Sárdi Margit: *Gyógyító és háztartási receptek.* http://gyhreceptek.blogspot.com/ (A letöltés ideje: 2018.07.20.)
Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő": Nők az ötvenes években.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2003.
Schneider István Gábor: *A soproni diáktársaságok a 19. században.* PhD értekezés, kézirat, Veszprém, Pannon Egyetem.
Schott, Heinz: *A medicina krónikája*. Budapest, Officina Nova, 1993.
Schwarcz Etel: *Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon.* Debrecen, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szemináriuma és Pszichológiai Intézete, 1938. Dissertatio Universitatis Debreceniensis sorozat.
Scott, Joan Wallach (szerk): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, Balassi Kiadó, 2001.
Sebestyén Gyula: *Elemi isk. tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése.* Budapest, Lampel Róbert, Wodianer F. és Fiai, 1896.
Seibert, Ilse: *A nő az ókori Keleten.* Budapest, Corvina Kiadó, 1975.
Séllei Nóra: *„Lánnyá válik, s írni kezd". 19. századi angol írónők.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.
Séllei Nóra: *Tükröm, tükröm... Írónők önéletrajzai a huszadik század elejéről.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.

Séllei Nóra. *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
Shahar, Shulamith: *A negyedik rend. Nők a középkorban.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
Sichtermann, Barbara: *Klasszikusok – 50 híres nő. A leghíresebb női egyéniségek.* Pécs, Alexandra Kiadó, 2001.
Siklóssy László: *A magyar sport 1000 éve* I–II. Budapest, Országos Testnevelési Tanács, 1927.
Siklóssy László: *A régi Budapest erkölcse.* Budapest, Osiris, 2002.
Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója.* Szeged, Scriptum, 1997.
Spinoza, Baruch: *Etika.* Ford.: Boros Gábor. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005.
Stemlerné Balog Ilona: *Történelem és fotográfia.* Budapest, Osiris Kiadó – Magyar Nemzeti Múzeum, 2009.
Sullerot, Evelyne: *A női munka története és szociológiája.* Budapest, Gondolat, 1971. 95.
Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon 1797–1848.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
Szabó József: *A nők felsőbb oktatása.* Kolozsvár, 1902.
Szabó K. Attila: *Az erdélyi tanító- és óvóképzés történetéből.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006.
Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, MTA, 1885. A mű digitális kötetei: http://www.arcanum.hu/oszk/ (A letöltés ideje: 2018.07.27.)
Szabó Miklós: *Az orosz nevelés története 988–1917.* http://mek.niif.hu/03600/03657/html/index.htm (A letöltés ideje: 2018.08.07.)
Szakál János: *A magyar tanítóképzés története.* Budapest, Hollósy János Könyvnyomtató, 1934.
Szántó Konrád: *A katolikus egyház története* II–III. Budapest, Ecclesia, 1984., 1987.
Szarka József (szerk.): *Összehasonlító pedagógia*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.
Szász Károly: *Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása.* Budapest, 1880.
Szent-Iványi Béla: *A pietizmus Magyarországon.* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.
Szentkirályi István: *A Pécsi Notre-Dame Nőzárda és Iskolái 1847–1907-ig.* Pécs, Taizs J. Könyvnyomdája, 1908.

Szikora Katalin: *A magyar ifjúság testi nevelésének története.* Budapest, Magyar Sportmúzeum, 2004.

Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

Szilassy Péter: *Az egyház és a modernizáció a XIX–XX. században és ennek pedagógiai vonatkozásai.* (szakdolgozat, kézirat) Nyíregyháza, NYF BTMFK, 2005.

Szinnyei József, id.: *Hírlapirodalmunk 1841–47.* A szövegeket sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.niif.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_Hirlapirodalmunk_1841–1847.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.29.)

Szinnyei József, id.: *Hírlapirodalmunk a 18. században.* http://mek.niif.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_18.szazad.pdf. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. (A letöltés időpontja: 2018.08.27.)

Szinnyei József, id.: *Hírlapirodalmunk 1801–1830.* http://mek.niif.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_Hirlapirodalmunk_1801–1830.pdf A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. (A letöltés időpontja: 2018.08.27.)

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. kötet, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1891–1914.

Szuppán Vilmos: *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene.* Budapest, 1896.

Takács Zsuzsanna Mária (2015): *Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplóik tükrében.* PhD értekezés, kézirat, Pécs, 2015.

Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós nevelőanyja.* Budapest, Franklin, 1917.

Takáts Sándor: *Magyar nagyasszonyok.* Budapest, Genius, 1925.

Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok.* (Válogatta, sajtó alá rendezte: Réz Pál) Budapest, Szépirodalmi Könykiadó, 1982.

Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.* Sárospatak, 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40.

Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna Album.* Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, K. n., 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39.

Tamás Anna: *Az Életképek (1846–1848).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

The role of women in the history of science, technology and medicine in the 19th and 20th c. I. k. Veszprém, 1983.

Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, MTA, 1938.

Tolnay Károly: *Ferenczy Noémi.* Budapest, 1934.

Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz… Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.

Tóth Lajos: *Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.

Trencsényi László (szerk.): *Reformpedagógiai olvasókönyv.* Budapest, Drámapedagógiai Társaság, 1993.

Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban: Konferencia a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában 2006. szeptember 26.: „...használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára." Szerk.: Pohánka Éva. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2007.

Umminger, Walter: *A sport krónikája*. Budapest, Officina Nova, 1992.

Utrio, Kaari: *Éva leányai – Az európai nő története.* Budapest, Corvina Kiadó, 1989.

V. Busa Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849.* I./1–2. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Budapest, OSZK, 1986. (kézirat gyanánt) http://mek.niif.hu/03500/03545/html/ (A letöltések időpontja: 2018.08.27.)

Váli Béla: *Kuthy Lajos élete és munkái.* Budapest, 1888.

Varga Ágota (szerk.): *Rejtett szépségek. A nő ábrázolása a 19. század kezdetétől a századfordulóig: Festmények, szobrok, grafikák a 100 éves Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből.* Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2005.

Vízaknai Antal: *A prostitutióról.* Budapest, 1901.

Völgyesy Orsolya: *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása.* Budapest, Argumentum, 2007. Irodalomtörténeti Füzetek 163. sz.

Wenig, Steffen: *A nő az ókori Egyiptomban.* Budapest, Corvina Kiadó, é. n.

Weszely Ödön: *Fénelon és a nőnevelés.* Budapest, 1903.

Wochner Tímea: *Utazás és turizmus a 19. század második felében nőtörténeti aspektusból, női útleírók feljegyzései alapján.* Szakdolgozat. PTE BTK Pécs, 2006.

Wolf, Eric R.: *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, 1995.

Wolf, Naomi: *A szépség kultusza.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999.

Zibolen Endre: *Johann Heinrich Pestalozzi.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.

Zinserling, Verena: *A nő a klasszikus ókorban.* Budapest, Corvina Kiadó, 1973.

Zirzen Janka (összeáll.): *A budapesti VI. ker. állami Tanítónőképző-intézet és a vele kapcsolatos gyakorló-iskola (leánynevelő-intézet) múltja és jelene (1869–1885.)* Budapest, Franklin Társulat Könyvnyomdája, 1885.

Zirzen Janka *A budapesti m. kir. áll. tanítónőképezde öt évi fennállásának története.* Budapest, 1874.

Zoltai Lajos: A debreceni református leánynevelőintézet megalapítása száz évvel ezelőtt. In: *Levéltári kutatások.* Különlenyomat az 1938. évi Debreceni képes kalendáriomból. Debrecen, Városi Nyomda, 1937.

Zsinkó Rita: *Magyar nők szabadidős elfoglaltságai a századfordulón, különös tekintettel a női kerékpározásra.* Szakdolgozat, kézirat. PTE BTK, Pécs, 2006.

Idegen nyelvű könyvfejezetek, tanulmányok, szócikkek

XVIIIème siècle : La femme entre nature et société. http://www.thucydide.com/realisations/comprendre/femmes/femmes1.htm (A letöltés ideje: 2018.08.30.)

Agnes Wergeland. In: *Store Norske Leksikon.* http://www.snl.no/.nbl_biografi/Agnes_Wergeland/utdypning (A letöltés ideje: 2018.08.15.)

Aizpuru, Gonzalbo Pilar: La educación femenina. In: Uő: *Historia de la educación en la época colonial. La educación de los criollos y la vida urbana.* México, El Colegio de México, 1990. 319–340.

Albisetti, James C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz 1866–1914. In: Good, David F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert...* i. m. 14–31.

Andrea Pető: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: Gerhard, Ute (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre.* Königstein, Ulrike Helmer Verlag, 2001. 138–159.

Antler, Joyce: Was She a Good Mother: Some Thoughts on a New Issue for Feminist Biography. In: Harris, Barbara – McNamara, Jo Ann (ed.): *Women and the Structure of Society: Selected Research from the Fifth Berkshire Conference on the History of Women*. Durham, Duke University Press, 1984. 53–66.

Arni, Caroline: The Modernity of Women. Jenny P. D'Héricourt's Contribution to Social Theory (1809–1875). *Journal of Classical Sociology*, 2008. Vol. 8. No. 1. 45–65.

Association des amis de Pierre Leroux. http://www.amisdepierreleroux.org/ (A letöltés ideje: 2018.08.09.)

Atkinson, Paul: Fitness, feminism and schooling. In: Delamont, Sarah – Duffin, Lorna (ed.): *The Nineteenth-Century Women: Her Cultural and Physical World.* London, Croom Helm Ltd, 1978. 92–134.

Benson, Pamela Joseph: Boccaccio's De mulieribus claris: An ambigouos beginning. In: Uő: *The Invention of the Renaissance Woman.* The challenge of female independence in the literature and thought of Italy and England. Pennsylvania, The Pennsylvania State University, 1992. 9–31.

Bianchi, Anna: *Storia delle donne e femminismo tra storiografia e politica.* (doktori értekezés tézisei) http://www.tesionline.it/consult/pdfpublicview.asp?url=../__PDF/3404/3404p.pdf (A letöltés ideje: 2018.01.10.)

Bicskei Éva: The Education of Women at the Hungarian Drawing School and Drawing Teacher's Training College, 1871–1908. In: Katalin Timár

(szerk): *Anatomies of the Mind, the Body, and the Soul: On the Work of Orshi Drozdik.* Budapest, Kortárs Művészeti Múzeum – Ludwig Múzeum, 2004. 27–42.

Bicskei Éva: The Image of Woman in Nineteenth Century Hungarian Fine Arts. In: Turda, Marius (szerk.): *The Garden and the Workshop: Disseminating Cultural History in East-Central Europe. In Memoriam Péter Hanák.* Budapest, Central European University, 1998. 236–260.

Bienheureux Cesar de Bus. http://diocese-avignon.fr/spip/Bienheureux-Cesar-de-Bus (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Bloch, Jean: The eighteenth century: women writing, women learning. In: Stephens, Sonya: *A history of women's writing in France.* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2000. 84–102.

Block, Jean: Laclos and Women's Education. *French Studies*, 1984. XXXVIII/2. 144–158.

Bohler, Danielle: Un regard sur Christine de Pizan. *Clio*, numéro 13. 2001. 117–123. http://clio.revues.org/index136.html (A letöltés ideje: 2018.08.19.)

Boxer, Marilyn J.: Women's Studies aux Etats-Unis: trente ans de succès et de contestation. *Clio*, numéro 13–2001, *Intellectuelles*. http://clio.revues.org/index142.html (A letöltés ideje: 2018.08.22.)

Breathnach, Eileen: Women and Higher Education in Ireland (1879–1914). *The Crane Bag*, 1980. Vol. 4. 1. Images of the Irish Woman. 47–54.

Brown, J. Cynthia: The Reconstruction of An Author in Print: Christine de Pizan in Fifteenth and Sixteenth Centuries. In: Desmond, Marilynn (ed.): *Christine de Pizan and the Categories of Difference.* Minneapolis, University of Minnesota, 1998. 215–235.

Bulckaert, Barbara: Une lettre de l'humaniste Anna Maria van Schurman (1607–1678) sur l'accès des femmes au savoir. *Clio*, Nro. 13. 2001, *Intellectuelles*. http://clio.revues.org/index141.html (A letöltés ideje: 2018.08.21.)

Carter, Karen E.: „Les garçons et les filles sont pêle-mêle dans l'école": Gender and Primary Education in Early Modern France. *French Historical Studies*, 2008, 31, no. 3, 417–443.

Catharine Esther Beecher. https://www.nwhm.org/education-resources/biography/biographies/catharine-beecher/ (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Charlotte Perkins Gilman. http://www.womenwriters.net/domesticgoddess/gilman2.html (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Cien Años de Mujeres en las Aulas universitarias, 1908–2008. *El Reportero de la Historia*, 24 de noviembre 2008. http://www.reporterodelahistoria.com/2008/11/cien-aos-de-mujeres-en-las-aulas.html (A letöltés ideje: 2018.08.27.)

Clarke, Norma: Elizabeth Elstob (1674–1752): England's first professional woman historian? *Gender and History,* 17. 2005. 1. 210–220.

Conrad, Christoph: „Társadalom" helyett „kultúra"? A kulturális fordulat a történettudományban. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. ősz, 58. sz. 65–67.

Cordón, Ma. Victoria Lopez: Introducción. In: Amar y Borbón, Josefa: *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres.* Madrid, Ed. Cátedra, 1994. 9–49.

Crotti, Claudia – Müller, Charlotte: Die Galanterie wich dem Kampf: Women at Swiss Universities in the 19th Century. In: Charnley Joy, Pender Malcolm (ed.): *Intellectual Emancipation. Swiss Women and Education.* Bern, Peter Lang, 2001. 29–49.

Deusa, Isabel Morant – Bolufer-Perúga, Mónica: Josefa Amar y Borbón. Une intellectuelle espagnole dans les débats des Lumières. *Clio*, numéro 13. 2001. 135–144.

Duffin, Lorna: Prisoners of Progress: Women and Evolution. In: Delamont, Sarah – Duffin, Lorna (ed.): *The Nineteenth-Century Women: Her Cultural and Physical World.* London, Croom Helm Ltd, 1978. 57–92.

Dunkley, John: „La Femme est née libre". L'éducation des filles dans L'Ami des enfants de Berquin. In: Cragg, Olga B. (dir.): *Sexualité, mariage et famille au XVIIIe siècle.* Saint-Nicolas (Québec), Les Presses Université Laval, 1998. 347–361.

Durand, Hyppolite: Filles. (Instruction primaire, secondaire et supérieure des). In: Buisson, Ferdinand (dir.): *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire.* I. Paris, Hachette, 1911. 618–627.

Egan, Maureen L.: Evolutionary Theory in the Social Philosophy of Charlotte Perkins Gilman. *Hypatia*, Vol. 4, No. 1, The History of Women in Philosophy (Spring, 1989) 102–119.

Eliav, M.: Die Mädchenerziehung im Zeitalter der Aufklärung und Emanzipation. In: Carlebach, J. (Hrsg.): *Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland.* Berlin, 1993. 97–111.

Elke Spitzer: Amalia Holst. *Metis,* 1994/3. 29–38.

Emma Hart Willard. http://www.nwhm.org/exhibits/education/Biographies_Willard.htm (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Fave-Bonnet, Marie-Françoise: Women in Educational Management in France. *European Journal of Education*, 1996. Vol. 31. No. 4. 389–401.

Female Teachers and Coeducation in Secondary Schools. National Women's History Museum. http://www.nwhm.org/exhibits/education/1800s_2.htm (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Fildes, Valerie: The Culture and Biology of Breastfeeding: An Historical Review of Western Europe. In: Stuart-Macadam, Patricia – Dettwyler, Katherine A. (eds.): *Breastfeeding. Biocultural Persectives.* New York, Aldine de Gruyter, 1995. 101–126.

Flecha García, Consuelo: La historia de la educación de las mujeres como campo de investigación. In: *Etnohistoria de la escuela: XII Coloquio Nacional de Histo-*

ria de la Educación: Burgos, 18–21 junio 2003. coord. Rafael Calvo de León, Pablo Celada Perandones, Heliodoro Briongos Peñalba, Dolores Fernández Malanda, Luis Javier Arroyo Alonso, Agustín Escolano Benito, Juan Alfredo Jiménez Eguizábal, Fernando T. Esteban Ruiz. Burgos, 2003. 977–990.

Geiger, Roger L.: The „Superieur Instruction of Women" 1836–1890. In: Geiger, Roger L. (ed.): *American College in the Nineteenth Century.* Nashville, Tennessee, Vanderbilt University Press, 2000. 183–196.

Goodman, Dane: Suzanne Neckers'Mélanges: Gender, Writing and Publicity. In: Goldsmith, Elizabeth C. – Goodman, Dena (eds): *Going public: women and publishing in early modern France.* Ithaca, NY., Cornell University Press, 1995. 210–224.

Graham, Patricia Albjerg: „Expansion and Exclusion: A History of Women in Higher Education." *Signs 3* 1978, Summer, 759–773.

Grana Gil, Isabel: La historia de la educación de las mujeres en España: líneas actuales de investigación. *Revista de Educación,* 2004. núm. 334.

History of Women in Sports Timeline. I. part: to 1899. http://stlawrence.aauw-nys.org/timeline.htm (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

*Historique des droits des femmes en France de 1791 à aujourd'hui.*http://www.sangonet.com/Fich3ActuaInterAfric/JourneefemmeWUNHCR.html (A letöltés ideje: 2018.08.09.)

Hoecker-Drysdale, Susan: Harriet Martineau and the Positivism of August Comte. In: Hill, Michael R. – Hoecker-Drysdale, Susan (eds.): *Harriet Martineau – Theoretical & Methodological Perspectives.* New York, Routledge, 2003. 169–191.

Истягина-Елисеева, Е. А.: Феминизм как фактор развития женского физкультурно-спортивного движения. In: *Сборник научных трудов молодых ученых и студентов РГАФК.* Москва, 2000. 96–101.

Jacobi, Juliane: Girls' secondary education in 19th and 20th century; Germany, Austria and Switzerland. In: *Conference Papers*, Goteborg, ECER 2008, 2008.

Jancsó Katalin: Intelectuales peruanas a fines del siglo XIX y a principios del siglo XX. *Acta Scientiarum Socialium*, Tomus XX., Kaposvár, 2005. 81–96.

Jenkins, William D.: Housewifery and Motherhood: The Question of Role Change in the Progressive Era. In: Kelley, Mary (ed.): *Woman's Being, Woman's Place: Female Identity and Vocation in American History.* Boston, G. K. Hall, 1979. 142–154.

Jenny P. d'Hericourt. http://www.pinn.net/~sunshine/whm2003/hericourt2.html (A letöltés ideje: 2018.08.20.)

Jones, Greta: Women and Eugenics in Britain: The case of Mary Scharlieb, Elizabeth Sloan Chesser, and Stella Browne. *Annals of Science*, Volume 52, Issue 5, September 1995, 481–502.

Juhász Borbála: Women in the Hungarian Revolution of 1956. The Women's Demonstration of December 4th. In: Andrea Pető – Béla Rasky (ed.): *Construction and Reconstruction. Women, Family and Politics in Central Europe 1945–1998.* (The Program on Gender and Culture, Austrian Science and Research Liaison Office, Budapest, OSI Network Women's Program.) Budapest, CEU, 1999. 19–32.

Karl Pearson: A Reader's Guide. http://www.economics.soton.ac.uk/staff/aldrich/New%20Folder/kpreader1.htm (A letöltés ideje: 2018.08.02.)

Keck, Rudolf W.: Das Bild als Quelle pädagogisch-historiographischer Forschung. In: *Informationen zur erziehungs- und bildunghistorischen Forschung (IZEBF)*, Vol. 32. Hanover, 1988. 13–53.

Kelly-Gadol, Joan: Did Women Have a Renaissance? In: *Becoming Visible: Women in European History.* Edited by Bridenthal, Renate and Koorz, Claudia. New York, Houghton Mifflin Co., 1977. 137–164.

Kéri Katalin: La mujer azteca. In: *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 2. Eds.: Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón, Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2004. 537–554.

Kéri Katalin: Thérèse Brunsvick. In: *Femmes pédagogues.* t. I. – De l'Antiquité au XIXe siècle. Dir.: Houssaye, Jean, Paris, Ed. Fabert, 2008. 281–309.

Kéri Katalin: Antonina de Gerando. In: *Femmes pédagogues.* t. I. – De l'Antiquité au XIXe siècle. Dir.: Houssaye, Jean. Paris, 2008. Ed. Fabert, 585–610.

Kéri Katalin: Investigación y enseñanza: la mujer en la historia y en el presente.: Informe Húngaro. *Revista Historia de las Mujeres*, Lima, 2015. XVI/159. (osz. n.)

Kotlandova Koenig, Dagmar: Moderate and Sensible: Higher Education and the Czech Women's rigths movement. *Central Europe Review*, 1999. sept. 27., Vol. 1., No. 14. http://www.ce-review.org/99/14/koenig14the.html (A letöltés időpontja: 2018.07.05.)

Kramer, Edna: Maria Gaetana Agnesi. In: *Dictionary of Scientific Biography.* Edited by C. C. Gillispie, Vol. 1, 75–77.

Krier, Isabelle: Souvenirs sceptiques de Marie de Gournay dans l'«Égalité des hommes et des femmes», *Clio. Histoire, femmes et sociétés*. 29/2009, 243–257. https://journals.openedition.org/clio/9303 (A letöltés ideje: 2018.06.26.)

Langer, William: Origins of the Birth Control Movement in England in the early 19th century. *Journal of the Interdisciplinary History*, 1974–75. Spring, V./4., 669–686.

Le chronique feministe*. Le Monde Moderne*, 1895. juillet–dec.

Lécuyer, Carole: Une nouvelle figure de la jeune fille sous la IIIe République: l'étudiante. *Clio*, 1996. Nro. 4. *Le temps des jeunes filles*. https://journals.openedition.org/clio/437 (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

Leplae, Joyca: Quelques dates importantes dans l'histoire du féminisme belge. *RoSa dossier*, n° 1, juin 2000.

Lesage, Claire: Femmes de lettres à Venise aux XVIe et XVIIe siècles: Moderata Fonte, Lucrezia Marinella, Arcangela Tarabotti. *Clio*, numéro 13. 2001. 135–144.

Lloyd deMause: Sending to a wet nurse as a delegate of the destructive grandmother. In: Uő: *The Emotional Life of Nations.* New York, Karnac Books, 2002. 320–326.

Lohmann, Ingrid: Interkulturalität als Strategie religiöser Reform und sozialen Aufstiegs. Jüdische Knaben- und Mädchenerziehung um 1800. In: Kraul, Margret –Lüth, Christoph (Hrsg.): *Erziehung und Bildung der Menschen-Geschlechter. Studien zur Religion, Sozialisation und Bildung in Europa seit der Aufklärung.* (Frauen- und Geschlechterforschung in der Historischen Pädagogik, Band 1. Weinheim, Deutscher Studien Verlag, 1996. 185–213.

Lopez Torrijo, M.: El pensamiento pedagógico ilustrado sobre la mujer en Josefa Amar y Borbón. In: *Educación e Ilustración en España.* Barcelona, 1984. 114–116.

Malínská, Jana: *Financování českého dívčího gymnázia Minerva, spolku pro ženské studium.* [The Minerva Association for financing secondary schools for Czech girls – its financial support of girls' gymnasium Minerva] *Moderní Dějiny*, roč. 17, 2009, č. 1. http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny/cislo-1–2009.ep/ (A letöltés időpontja: 2018.07.05.)

Mantini, Silvia: Women's History in Italy: Cultural Itineraries and New Proposals in Current Historiographical Trends. *Journal of Women's History*, Vol. 12, Number 2, Summer 2000, 170–198.

Maria Gaetana Agnesi. http://instructional1.calstatela.edu/sgray/Agnesi/ (A letöltés ideje: 2018.07.29.)

Mary Mason Lyon. https://www.nwhm.org/education-resources/biography/biographies/mary-mason-lyon/ (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

Maternités. *Clio*, 2005/11. Sous la direction Thébaud, Françoise – Knibiehler, Yvonne. https://journals.openedition.org/clio/1427 (A letöltés ideje: 2018.07.15.)

Mayer, Christine – Meunier, Valentine – Bodé, Gérard: La formation des institutrices à Hambourg: le projet de Doris Lütkens (1846). *Histoire de l'Éducation*, 2003. No. 98. https://journals.openedition.org/histoire-education/668 (A letöltés ideje: 2018.07.22.) 61–85.

Mayeur, Françoise: L'éducation des filles en France au XIXe siècle: historiographie récente et problématique. In: *Problèmes d'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma La Sapienzia* (janvier–mars 1985), Rome, 1988. 79–90.

Mead, Virginia Hoge:. More than Mere Movement – Dalcroze Eurhythmics. *Music Educators Journal,* 1996. 82. 4. 38–41.

Moment. *Beaver*, Apr/May 2004, Vol. 84. Issue 2, 9.

Mowat, Robert Balmain: The salon. In: Uő: *The Age of Reason.* London, Harrap, 1934. 214–226.

Murgescu, Mirela Luminita: L'enseignement de l'histoire dans les écoles roumaines, 1831–1944. *Histoire de l'Éducation*, Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe–XXe siècles. 2000/86. 115–142.

Niderst, A.: Pédagogie et mysticisme dans le Traité de l'éducation des filles de Fénelon: L'éducation des filles sous l'ancien régime: Études à la mémoire de Linda Timmermans. Pedagogy and mysticism in Fénelon's Traité de l'éducation des filles: The education of the girls under the Ancien Régime. In: *Papers on French seventeenth century literature*, 1997, vol. 24, No. 46, 53–60.

Offen, Karen: The Second Sex and the Baccalauréat in Republican France. *French Historical Studies*, 1983/3. 252–288.

Особенности русско-французского билингвизма женщин-дворянок первой половины XIX века. http://revolution.allbest.ru/languages/00013958.html (A letöltés ideje: 2018.08.01.)

Pellegrin, Nicole: Olympe de Gouges: une femme du XXIe siècle. *Le monde diplomatique*, novembre 2008. A tanulmány elektronikus változata: http://www.monde-diplomatique.fr/2008/11/PELLEGRIN/16435 (A letöltés ideje: 2018.08.30.)

Perrot, Michelle – Guerrand, Roger-Henri: Scenes and Places. In: Perrot, Michelle (ed.): *A History of Private Life. IV. From the Fires of Revolution to the Great War.* Cambridge, Mass. – London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 339–451.

Pető Andrea – Szapor Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe: The Case of Hungary. *Journal of women's history* 2007. (19.) 1. 160–166.

Pető Andrea – Szapor Judit: Women and the Alternative Public Sphere: toward a redefinition of women's activism and and the separate spheres in East Central Europe. *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 2004. (12.) 3. 172–182.

Pető Andrea: Hungarian Women in Politics. In: Scott, Joan et al. (ed.): *Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics.* New York, Routledge, 1997. 153–161.

Pető Andrea: The History of the Women's Movement in Hungary. In: Rosi Braidotti – Gabriele Griffin (ed.): *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies.* London, Zed Books, 2002. 361–372.

Pictura Pædagogica Online (PPO), Németország. Projektbeschreibung. http://www.bbf.dipf.de/virtuellesbildarchiv/projektbeschreibung-lang.html (A letöltés ideje: 2018.08.11.)

Rogers, Rebecca: Female Education in Ireland 1700–1900. Minerva or Madonna. *Histoire de l'éducation* [En ligne], 2009/121. https://journals.openedition.org/histoire-education/1752 (A letöltés időpontja: 2018.07.02.)

Roncayolo, Marcel: L'esthétique haussmannienne. In: Duby, George (dir.): *Histoire de la France urbaine.* T. 4. La ville de l'âge industriel. Le cycle haussmannien. Paris, Éd. Du Seuil, 1983. 77–119.

Rosenberg, Rosalind: *The Limits of Access. The History of Coeducation in America…* ; Mixité et coéducation. *Clio*, 2002/18. (tematikus szám) http://clio.revues.org/index818.html (A letöltés ideje: 2018.08.15.)

Rosenmüller, Johann Christian: Über die Analogie der männlichen und weiblichen Gesclechtstheile. *In: Abhandlungen der physikalisch-medicinischen Societät zu Erlangen. 1.* 1810. (sz. n.) 47–51.

Rössler, Augustine – Fanning, William H. V.: Women in Canon Law. In: *The Catholic Encyclopedia.* Vol. XV., New York, Robert Appleton Company, 1912. http://www.southerncrossreview.org/38/women-canonlaw.htm (A letöltés ideje: 2018.08.06.)

Rury, John: Education in the New Women's History. *Educational Studies*, Spring 1986., vol. 17. no. 1. 1–15.

Schiebinger, Londa: Women in Science: Historical Perspectives. In: Urry, Meg (ed.): *Women at Work: a Meeting on the Status of Women in Astronomy*. Baltimore, Space Telescope Science Institute, 1992. 11–19.

Screech, Michel Andrew: An interpretation of the Querelle des Amyes. In: *Some Renaissance Studies: selected articles 1951–1991 with bibliography.* Geneva, Librairie Droz S. A., 1992. 83–110.

Seebacher, Felicitas: *„Roses for the Gentlemen": The „question of women's rights" in medical studies at the University of Vienna before 1897.* http://www.2iceshs.cyfronet.pl/2ICESHS_Proceedings/Chapter_18/R-10_Seebacher.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.29.)

Sotiropoulos, Carol Strauss: Professional Maternal Educators: Amalia Holst and Betty Gleim. In: Sotiropoulos, Carol Strauss: *Early feminists and the education debates: England, France, Germany 1760–1810.* Madison, Farleigh Dickinson University Press, 2007. 189–220.

Sotiropoulos, Carol Strauss: Scandal Writ Large in the Wake of the French Revolution: The Case of Amalia Holst. In: Boetcher Joeres, Ruth-Ellen – Gelus, Marjorie (ed.): *Women in Germany.* Yearbook, Volume Twenty, Farmington Hills, Mich., University of Nebraska – Gale Group, 2004. 98–122.

Sullivan, Constance: La construcción de una tradición propia: la selectividad ideológica de Josefa Amar y Borbón. In: Wollendorf, Lisa (ed.): *Literatura y feminismo en España (s. XV-XXI)*. Barcelona, Icaria, 2005. 141–154.

Suther, Judit D.: The Tricentennial of Molière. Femmes savantes. *The French Review*, Vol. XLV., Special Issue, No. 4., Spring 1972. 31–38.

Thébaud, Françoise et Zancarini-Fournel, Michelle: CLIO, Histoire, Femmes et Société: naissance et histoire d'une revue. *Clio*, numéro 16–2002, L'Histoire des femmes en revues France-Europe. 9–22.

Therret, Thierry – Zancarini-Fournel, Michelle (dir.): Le genre de sport. *Clio*, Nro. 23. 2006. https://journals.openedition.org/clio/1836 (A letöltés ideje: 2018.07.12.)

Tikhonov Sigrist, Natalia: Le rôle des parents dans l'accès de jeunes filles à l'enseignement supérieur en Suisse à la fin du XIXe siècle. In: Bardet, Jean-Pierre – Luc, Jean-Noël – Robin-Romero, Isabelle et Rollet, Catherine (sous la dir. de): *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*. Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003. 505–521.

Virgili, Fabrice: L'histoire des femmes et l'histoire des genres aujourd'hui. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2002/3. No. 75. 5–14.

Why Gender and History? *Gender and History*, 1989 I/1. Spring, 1–6.

Влияние женщин на становление дворянской культуры XIX века. http://www.bestreferat.ru/referat-30379.html (A letöltés ideje: 2018.08.01.)

Wieland' Busted Trop. In: Richter, Simon: *Missing the Breast: Gender, Fantasy, and the Body in the German Enlightenment.* Washington, University of Washington Press, 2006. 104–137.

Women Priests. http://www.womenpriests.org/latin/valens_e.asp (A letöltés ideje: 2018.08.20.)

Women's Education. http://www.encyclopedia.com/doc/1O245-womenseducation.html (A letöltés időpontja: 2018.08.29.)

Wóycicka, Joanna – Dominiczak, Andrzej: *Education of Women. Polish Women in the '90s.* http://www.cities-localgovernments.org/uclg/upload/docs/educationofwomen(poland).doc (A letöltés ideje: 2018.08.29.)

Magyar nyelvű könyvfejezetek, tanulmányok, szócikkek

X. Pius pápa az egyházi ének és zene ügyében. http://egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2013/01/motuproprio.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.06.)

A magyar mozdulatművészet úttörői. http://www.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/zenei_gyujtemeny/dienes_tanctorteneti_gyujtemeny/a_magyar_mozdulatmuveszet_uttoroi (A letöltés időpontja: 2018.07.26.)

Anka László: A budapesti prostitúció és szexpiac története a boldog békeidőkben. *Valóság*, 2004/2. 82–106.

Antall József – Kapronczay Károly: Testkultúra, iskolai oktatás a polgári kor hajnalán. *História*, 1980/5. 29–30. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80–05/ch19.html (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

Aranyi Imre Testnevelés a Dóczy leányiskolában. *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* XX. Debrecen, HBML, 1993. 99–114.

Bajkó Mátyás: A Bezerédj-féle országgyűlési választmény népoktatási tervezete. In: Köte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok.* Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság, 1970. 99–122.

Balázs Imre József: Ismeri ön cuplingert? A nőszerep konstrukciója és szubvertálódása Ignotus Emma-leveleiben. In: *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról.* Szerk.: Varga Virág – Zsávolya Zoltán. Budapest, Ráció Kiadó, 2009. 112–123.

Bartók István: Vita a nők emberi voltáról. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Budapest, Universitas Kiadó, 2002. 153–164.

Basics Beatrix: Történeti ikonográfia. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai.* Budapest, Pannonica – Osiris, 1998. 40–50.

Bellágh Rózsa: Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenas folytatója. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990.* Budapest, OSZK, 1991. 417–433.

Berend T. Iván – Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. *Századok*, 1968. 1–2. 102. évf. 35–78.

Bicskei Éva: „A női osztály." Nők az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezdében, 1871 és 1908 között. In: Szőke Annamária – Blaskóné Majkó Katalin (szerk.): *A Mintarajztanodától a Főiskoláig.* Budapest, Balassi Kiadó, 2002. 169–185.

Bicskei Éva: Műkedvelés és professzionalizáció között: Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig. *Korall*, 13. sz., 5–30.

Bíró Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék. Báróczi Sándor és „testőríró" barátai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978. LXXXII. 1. 16–31.

Bíró Ferenc: Magyarság (Bessenyei György programjáról), *Irodalomtörténet*, 2004/2. 230–254.

Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor: Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. *Educatio*, 2007. tél, 16. évf. 4. 565–591.

Biró Zsuzsanna Hanna: *A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a Horthy korszak bölcsészdiplomásainak példáján*. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2008. 105–121.

Bobula Ida: Veres Pálné Beniczky Hermin. *Magyar Női Szemle* 1936/1. II. évf. 3–10.

Bock, Gisela: A nőkkel foglalkozó történetírás az NSZK-ban és nemzetközi összefüggésben. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai.* Budapest, Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1990. 25–37.

Bódi Katalin: A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003. CVII. 4–5. sz. 483–503.

Bogár István: *A római nőnevelés*. In: Pápai Jókai Kör évkönyve, Pápa, XIX. kötet, évsz. nélkül 16–22.

Borbíró Fanni: Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 185–207.;

Borbíró Fanni: Félix – egy szerencsés gyermek első fél éve. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005. 49–57.

Borbíró Fanni: Estke és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése. In: Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története.* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 157–164. o

Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör" című asszonycsúfoló vershez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 4. sz. 470–480.

Burucs Kornélia: A „fordulat" és a „dolgozó nő". Magyarország 1948–1956. *História*, 1998/7. 25–29.

Burucs Kornélia: Nők az egyesületekben. *História*, 1993/2. 15–18. http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b1001/93–02–12Burucs.html (A letöltés ideje: 2018.08.13.)

Burucs Kornélia: A nők oktatása, 1822–1900. *História*, 1995/4. 19–22.

Buzinkay Géza: A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890. *Magyar Könyvszemle*, 1979. 1. 25–42.

Cennerné Wilhelmb Gizella: Történeti ikonográfia. In: Kállay István (szerk.): *A történelem segédtudományai.* Budapest, ELTE BTK, 1986. 331–344.

Czeferner Dóra: „Kávéházakban, klubokban, olvasókörökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot!" Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért. *Médiakutató*, 2014/2. 49–61.

Czigány Magda: Nyájas múzsákból öntudatos amazonok? – Nők a huszadik század művészetében. *Holmi*, 2002/3. 309–325.

Csillag István: A Semmelweis-koncepció egy előzménye a magyar orvosi irodalomban. *Orvosi Hetilap*, 1968. 874–877.

Csoma Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 181–204.

Danzinger Kálmán: Munka és ritmus. *Korunk*, 1928. május http://epa.oszk.hu/00400/00458/00223/korunk_EPA00458_1928_05_4578.html (A letöltés ideje: 2018.07.26.)

Dapsy László: A szaporodás társadalmi tényezői. *Természettudományi Közlöny* 3. kötet, 22. füzet, Pest, 1871. március, 166–179.

Dávid Zoltán: Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a 18–19. században. I. rész *Statisztikai Szemle*, 1965. május 513–524. (a cikk II. része: *Statisztikai Szemle*, 1965. június 625–638.)

Davidoff, Leonore: A „domeszticitás" mint téma az angol történelmi tanulmányokban. In: Gyáni Gábor (vál., szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, KLTE, 1992. 49–61.

Deáky Zita – Krász Lilla: A várandós nő. Félelmek és tiltások a kora újkori Magyarországon. *História*, 2005/9., 20–24.

Deé Nagy Anikó: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója.* Szeged, Scriptum, 1997. http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen13.htm (A letöltés ideje: 2018.07.07.) (A tanulmány előző megjelenése In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1996.)

Dezsényi Béla: „Gratzer Frauenjournal, Oesterreichs und Hungariens Töchtern gewidmet..." (Egy XVIII. századi női folyóirat helye az osztrák és a magyar sajtó történetében. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965–66.* Budapest, OSZK, 1967. 397–407.

Dienes Gedeon: *Dienes Valéria életrajzi vázlata.* Szerk.: Fenyves Márk. Elektronikus dokumentum, 2001. április 30. http://www.mozdulatmuveszet.hu/tartalom/szemdv.htm (A letöltés ideje: 2018.08.01.)

Dombi Alice: Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano – pedagógia. In: *A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért.* Gyula, APC Studió, 2003. Szerk.: Dombi Alice – Oláh János, (A XIX. század jelesei V.) 163–172.

E. Csorba Csilla: A kísérletezéstől az önmegvalósításig. Magyar nő-fotográfusok a századfordulón. In: *Szerep és alkotás.* Szerk.: Nagy Beáta és S. Sárdi Margit; Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 101–116.

Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. *Egyetemes Philológiai Közlemények* 1919. 42. 193–220.

Egyed Emese: Ubi sunt? Lóna tündöklése. *Korunk*, 2009. október 47–54. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00154/index7ed8.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

Evva Gabriella: Nőnevelésünk válsága. *Nevelésügyi Szemle*, I. évf. 3. 1937. március, 160–162.

Fabó Edit: Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, Argumentum, 2007. 313–337.

Fábri Anna: *„Eszmesúrlódások" – A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről.* http://bfl.archivportal.hu/id-852-fabri_anna_quot_eszmesurlodasok_quot.html (A letöltés ideje: 2018.08.20.)

Faragó Tamás: A házasságkötés kalendáriuma. Adalélok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: Szerk. Bessenyei József – Fazekas Csaba (szerk.): *Város és társadalom a 16–17. században.* Studia Miskolciensia, 1. Miskolc, Pro Historia Hungariae Superioris Alapítvány, 1994. 61–81.

Fehér Katalin: Váradi Szabó János pedagógiai műve 1817-ből és korabeli visszhangja. *Magyar Könyvszemle*, 1993/1. sz. 103–106.

Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Erdélyben a 18–19. század fordulóján. *Magyar Pedagógia*, 1993/3–4. 159–160.

Fehér Katalin: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. *Magyar Könyvszemle* 1999. 115. évf. 2. 231–241. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00021/0005–171.html (A letöltés ideje: 2018.07.14.)

Fehér Katalin: Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1999/1. 115. sz. 97–103.

Fehér Katalin: Pest-Buda sajtója a leányok nevelésről, a XIX. században. *Honismeret*, 2000/1. 43–50.

Fehér Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek. *Könyv és Nevelés*, 2001. 3. évf., 1. sz. 113. http://epa.oszk.hu/01200/01245/00009/cikk12.html (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

Fehér Katalin: Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja. *Magyar Könyvszemle* 2001. 117. évf, 2. sz. 232–238. http://www.epa.hu/00000/00021/00029/0006–237.html#note10 (A letöltés ideje: 2018.07.27.)

Fejérpataky László: Magyar tudósnők és írónők. *Magyarország és a Nagyvilág.* 1875. 487.

Fekete Sándor: A bábaoktatás története Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, 1970. 55–56. sz. 175–186.

Fekete Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai.* http://dia.pool.pim.hu/xhtml/fekete_sandor/Fekete_Sandor-Petofi_romantikajanak_forrasai.xhtml (Letöltés: 2018.08.03.)

Fohlen, Claude: A nő a társadalomban. *Világtörténet* 1982/1. 85–118.

Forrai Judit: Kufárok és kurtizánok. A hazai leánykereskedelem virágkora. *Rubicon*, 1991/3. 20.

Forray R. Katalin – Kéri Katalin: Társadalmi nem és iskola. *Educatio,* 2007/4. 543–550.

Foucault, Michel: *Mi a Felvilágosodás?* http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/foucault_mi_a_felvilagosodas.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.12.)

Foucault, Michel: Az élet: tapasztalat és tudomány. In: Uő. *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Szerk.: Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Könyvek, 2000. 157–169.

Frisnyák Zsuzsa : A női kerékpározás hőskora. *História* 1992. 3. sz. 30.

Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966/3. 366–367.

Fülöp Géza: *Olvasók, könyvek, könyvtárak.* http://posalajos.com/pdf/mek.oszk.hu_fulop_geza.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

Fülöp László: Női és asszonynevek XVI. századi levelekben. *Névtani Értesítő*, 1983. 53–58.

Gaál Izabella: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára. *Egyháztörténeti Szemle*, 2006, 7. évf. 1. sz. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom13.htm (A letöltés időpontja: 2018.12.25.)

Gallauner Anna: A leánytornázás befolyása az életre. In: Rózsa Iván (szerk.): *Az újpesti polgári leány-iskola harmdik Értesítője az 1885–86. tanévről.* Budapest, A Hunyadi Mátyás Intézet nyomása, 1886.

Gálos Rezső: Régi fordítás Rousseau „Emil"-jéből. *Magyar Pædagogia* 1906. XV. évf. 8. sz. 504–506.

Gellér Katalin: Nők a művészetben. Festőnők a gödöllői művésztelepen. *Rubicon*, 2007. 8. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nokerdes_a_muveszetben_festonok_a_godolloi_muvesztelepen/ (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországán. *Történelmi Szemle*, 1971. 3–4., 406–417.

Gordon Győri János: A kulturális összehasonlító pedagógia alapjai, eredményei, valamint jelentősége a mai magyar pedagógiában. *Iskolakultúra*, 2004/2. 66–75.

Gordon Győri János: Pedagógia más kulturális környezetekben. *Iskolakultúra*, 2004/2. 65.

Gráberné Bősze Klára: 250 éve. (A soproni Szent Orsolya Rendről.) *Soproni Füzetek*, 1996/97. 232–240.

Gráberné Bősze Klára: Czeke Marianne, dr. az első magyar könyvtárosnő. *Elektronikus Könyv és Nevelés*, 2006. http://www.tanszertar.hu/eken/2006_03/gbk_0603.htm (a letöltés ideje: 2018.08.11.)

Gráberné Bősze Klára: Soproni tudós tanárok és a nőnevelés. *Soproni Füzetek*, 2000. 246–259.

Gragger Róbert: Mikes forrásaihoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, Budapest, 1911. Szerk.: Császár Elemér és Láng Nándor. 709–710.

Gróz Andrea: Nőnevelés a reformkorban – egy győri orvos könyve. *Acta Paedagogica*, 2002./4. 2–9.

Gróz Andrea: A nőnevelés kérdése Molnár László 19. századi könyvében. *Neveléstörténet*, 2007/1–2. 224–233.

Gyáni Gábor: A bábától az orvosnőig. *História*, 1984/1. 31–34. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/84–01/ch13.html (A letöltés ideje: 2018.08.07.)

Gyáni Gábor: A nők avagy a nemek története: fogalmak és helyzetkép. In: Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncselédtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában.* Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány, 2011. 8–15.

Gyulai Pál: Torma Zsófia. In: *Torma Zsófia levelesládájából.* Vál., bevez., jegyzetekkel elátta: Gyulai Pál. Bukarest, Kriterion, 1972. 5–54.

H. Kakucska Mária: Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985. 89/4–5. 479–485.

Hadas Miklós: A gymnastica avagy a „fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka". Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához. *Korall* 2002. március 7–8. 15–33. Sport és testkultúra tematikus szám

Hadas Miklós: A nőnevelő tornászat. *Iskolakultúra*, 2003/1. 12–24.

Haraszthy Ágnes – Hrubos Ildikó: A nők és a tudomány – európai dimenzióban. *Magyar Tudomány*, 2002/3. 340–348.

Hartvig Gabriella: Angolszász munkák a Klimo-gyűjteményben. In: *Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban: Konferencia a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában 2006. szeptember 26.: „...használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára."* Szerk.: Pohánka Éva. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2007. 49–61.

Hász-Fehér Katalin: Molnár Borbála levelező társasága. *Irodalomismeret*, 1996/1–2. 38–44.

Hatvanyné Elric Doris: A női és gyermekmunka Magyarországon 1890 és 1914 között. *Századok,* 86. 1. 209–243.

Hegedűs Judit: Tanítónői karriertörténetek a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 2003/3. 42–52.

Hegedűs Judit: Zirzen Janka és a tanítónőképzés. In: Bollókné Panyik Ilona (szerk.): *Gyermek – nevelés – pedagógusképzés.* Trezor Kiadó, Budapest, 2002. 35–50.

Hermann Antal: Torma Zsófiáról. In: *A Hunyad megyei Történeti és Régészeti Társulat évkönyve.* Déva, 1901.

Hornyák Mária: Teleki Blanka és a sajtó. *Magyar Könyvszemle*, 2002. 3. 118. évf., 306–317.

Horváth Györgyi: Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában. In: Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vaderna Gábor – Vári György (szerk.): *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. Dayka Könyvek IV. kötet, 32–51.

Houranszki Ferenc: *Mi a felvilágosodás?* http://beszelo.c3.hu/02/0708/09huo.htm (A letöltés időpontja: 2018.06.12.)

Iggers, Georg G.: A történetírás elmélete és története. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. ősz, 58. sz. 55–58.

Jakabffy Tamás: 1907: az antimodernista enciklika éve. *Korunk*, 2007. december 4. folyam, 18. évf., 12. sz. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/index.htm (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

Jancsó Katalin: A női nevelés kezdetei Peruban. *Neveléstörténet*, 2009. 3–4. 94–102.

Jánosi Béla: Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban. *Figyelő*, 1883. XIV. 241–249.

Jávorszky Ernőné, D. Iglói Márta, Rudas Péter: *Iskolánk története.* Budapest, 2012. http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=1215 (A letöltés időpontja: 2018.07.29.)

K. Ritter Mária: Modern női testkultúra. *Korunk*, 1927. február. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00209/korunk_EPA00458_1927_02_4239.html (A letöltés ideje: 2018.07.26.)

Kádár Judit: „Otthonod az uradé". Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató*, 2002/tél. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/07_otthonod_az_urade (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

Kántor Lajos: A kapu. Regényvázlat I. *Forrás*, 2004. február http://www.forrasfolyoirat.hu/0402/kantor.html (A letöltés ideje: 2018.07.18.)

Kapronczay Károly: Hugonnai Vilma emlékezete. *Orvosi Hetilap* 138. 1997. 48. 3060–3061.

Kapronczay Károly: Oroszhegyi Józsa. In: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvédorvosai.* http://mek.niif.hu/05100/05112/pdf/ (A letöltés ideje: 2018.07.29.) és In: LAM, 1997. 7 (3) 188–189. http://mek.niif.hu/05100/05112/pdf/Kapronczay_Oroszhegyi.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.29.)

Karacs Zsigmond: *Karacs Teréz a 19. századi magyar nőnevelés sodrában.* http://www.klauzal.hu/cikk/372.html?PHPSESSID=34db176dbe8e1340f53f65459c0d8968 (A letöltés ideje: 2018.07.04.)

Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910). In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Szerk.: Horváth Ágota. Budapest, Replika-könyvek, 1997. 169–194.

Karády Viktor: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Szerk.: Hadas Miklós, Budapest, Replika Kör, 1994. 125–168.

Kardos József: *Schedius Lajos a felvilágosult szellem embere. Lipszky emlékülés és kiállítás, előadások* (1998. XII. 14.) 1998. http://ishm.elte.hu/hun/tantort/1998/kardos.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.22.)

Katona Ibolya: Az első magyar orvosnő. *Comm. Hist. Med. Hung.,* 1956. 2. sz. 80–98.
Katona Ibolya: Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő. *Egészségnevelés*, 1997/5. 245–249.
Katus László: Népesség és anyanyelv, 1840. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 137.
Kékes Szabó Mihály: A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. *Iskolakultúra*, 2003/3. 17–21.
Kelényi Ferenc: Péterfy Sándor és a magyar nőnevelés. *Magyar Pedagógia*, 1967/4. 67. évf. (új folyam) VII. k. 455–466.
Kelp Anna: Széchenyi és a női eszmény. *Magyar Női Szemle*, IV. évf. 5–6. sz., 1938. május–június, 81–87.
Kemény Gábor: Saint-Pierre apát pedagógiája. St.-Pierre mint Rousseau előfutára. *Magyar Pædagogia*, 1917. január–február, 26. évf. 12. sz. 63–76.
Kereszty Orsolya: Bédy-Schwimmer Rózsa *A Nő és a Társadalom* szerkesztője. In: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Szerk. Palasik Mária és Sipos Balázs. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 186–194.
Kereszty Orsolya: A nők középfokú oktatása a kolozsvári községi/állami felsőbb leányiskolában a dualizmus kori Magyarországon. *Magiszter*, 2007/3–4, 157–172.
Kereszty Orsolya: A nők szerepeinek tematizálása A Nő és a Társadalom folyóiratban 1907–1913. *Új Pedagógiai Szemle*, 2013/3. 187–197.
Kéri Katalin: A Belle epoque Párizsa és Párizs Bella Oterója. *Valóság*, 1996/12. 61–65.
Kéri Katalin: A modern leánynevelés útjain – De Gerando Antonina. *Embernevelés*, 1996/2. 11–18.
Kéri Katalin: A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedneveléssel foglalkozó könyvei. *Egészségnevelés* 1997/2. 93–96.
Kéri Katalin: Gyermekkortörténet Spanyolországban. *Iskolakultúra*, 2004/10. 84–94.
Kéri Katalin: Halk női hang a XVIII. századból: Josefa Amar y Borbón. *Iskolakultúra*, 1996/6. 164–166.
Kéri Katalin: Leánynevelés az aztékok körében. *Neveléstörténet*, 2004/1. 92–110. és *Bábák, szülésznők*, 2006/március. 4–6.
Kéri Katalin: Nemi erkölcsök, magzatveszejtés a történeti Baranya református falvaiban. *Honismeret* 1995. január 57–59.
Kéri Katalin: Női egészség, női gyógyítók az aztékoknál. *Egészségnevelés*, 2003/4. 180–183.
Kéri Katalin: Nők a csillagászat történetében. *Valóság*, 1998/2. 84–98.

Kéri Katalin: Nőkép és lánynevelés az 1960-as évek Magyarországán – a tantervek tükrében. *Acta Paedagogica*, 2002/4. 14–21.

Kéri Katalin: Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig. *Magiszter*, 2015/április 77–91.

Kéri Katalin: Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon. *Eruditio és Educatio,* 2015/1. 5–32.

Kincses Katalin Mária: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva özvegyi évei. In: R. Várkonyi Ágnes (összeáll.): *Nők a magyar történelemben.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1997. 64–84.

Kiss Áron: *A nőnevelésről.* In: Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péteffy Sándor (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára.* Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása, 1891. (második, javított kiadás) 221–231.

Kissné Novák Éva: Nemek és értékek a századforduló Magyarországán. *Mikes International*, IX. évf. 2. sz., Hága, 2009. 30–35.

Kocsy Anikó: *Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek. A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden.* http://www.epa.oszk.hu/01300/01367/00027/kocsy.html (A letöltés ideje: 2018.07.25.)

Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Budapest, OSZK, 1958. 164–192.

Kókay György: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/90-ből. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959.* Budapest, OSZK, 1960. 292–301.

Kókay József – Szónoky Miklós – Tóth Mihály: Elmosta-e az özönvíz az evolúciót? Darwinizmus és (neo)kreacionizmus. In: Dombi Péter (szerk.): *Hiszem vagy tudom? Vitaestek a hit és a tudomány viszonyáról.* Budapest, Typotex Kiadó, 2008. 70–95.

Koltai András: Batthyányné Lobkovicz Poppel Éva és udvara. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 57–84.

Komlósi Sándor: A nevelésügy az 1848–49. évi polgári forradalom és szabadságharc időszakában. In: *A magyar nevelés története* I. Főszerk.: Horváth Márton. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 358–365.

Kornis Gyula: Nők az egyetemeken. *Napkelet* 1925. 5. k. 1–5. sz. 149–184.

Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés. *Budapesti Szemle*, 1927. január, 593. sz. 57–94.

Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. In: Uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* Budapest, Magvető, 1987. 63–86.

Kosáry Domokos: Felvilágosodás Magyarországon. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 125.

Kovács M. Mária: *A magyar feminizmus korszakfordulója.* Café Bábel, 1994. tavasz 179–183.

Krász Lilla: „…és világra jött a gyermek…" A bábamesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 69–88.

Labádi Lajos: Ha nem lehetne francia, magyar szeretne lenni. 125 éve történt – Madame Adam francia írónő Szentesen I. *Szentesi Élet*, 2009. április 3. http://www.szentesinfo.hu/szentesielet/2009/13_0403/07.htm (A letöltés ideje: 2018.01.20.)

Lacza Tihamér: *Az elfelejtett asszony.* 2005. november 9–23. 45–47. sz. http://www.hhrf.org/szabadujsag/2005/46/elfelejtettasszony.htm (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

Ladányi Andor: Egyetemi nőkérdés. In: Uő: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2000. 90–96.

Ladányi Andor: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 1996/3. 375–389.

László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány". Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 227–245.

Lengyel Tünde: Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, coborszentmihályi Czobor Erzsébet. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 139–159.

Madarász Erzsébet: Az első magyar orvosnő: Hugonnai Vilma emlékezete. *Magyar Női Szemle*, III. évf. 1–2. sz., 1937. január–február, 2–8.

Magyar Életképek – Életképek (1843–1848) http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/176.html (A letöltés ideje: 2018.07.07.)

Magyarország a XX. században. Történeti ikonográfia. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1307.html (A letöltés ideje: 2018.06.24.)

Makkai László: A magyar nő a XVII. században. *Élet és tudomány*, 1961. május 7. 579–582.

Mallász Rita: Cilike, a népnevelő. Női szerepmodellek és azok identitásformáló hatása Tutsek Anna *Cilike*-sorozatában. In: *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról.* Szerk.: Varga Virág – Zsávolya Zoltán. Budapest, Ráció Kiadó, 2009. 218–225.

Mann Miklós: Nők az egyetemen. *História*, 1995/4. 19.

Marmontel. In: *Pallas Nagy Lexikona.* http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/068/pc006862.html (A letöltés ideje: 2018.08.22.)

Márton Hajnalka: A történet kezdete. De Gerando Antonina életútjának töredékei. *Magiszter*, 2013/nyár, 113–120.

Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. In: *Történelmi Szemle,* 1980. 2. sz. 289–30.

Merényi Hajnalka: „A szellemnek nincsen neme." Bepillantás az itáliai nőkérdés 18–19. századi történetébe. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005. 83–90.

Mervó Zoltánné: A leányok iskolai oktatása Debrecenben a polgári forradalom előtt. In: *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* I. Debrecen, HBML, 1974. 27–57.

Mester Béla: Ideggyengeség és hipochondria. In: Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 87–95.

Mészáros István: Felekezeti népiskoláink tanterveinek történeti alakulása. In: *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban.* Szerk.: Horánszky Nándor. Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, 2001. 29–93.

Mészáros István: *Nagy Márton.* http://www.kislexikon.hu/nagy_marton.html (A letöltés ideje: 2018.08.21.)

Mészáros István: Az első hazai állami népoktatás-reform (1845). *Századok*, 1980/2. 229–259.

Mikes Gábor: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869–1963. *Demográfia*, 1964. 7. évf. 2. sz. 244–265.

Miklóssy János: „Organum a nagy közönségért". In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972.* Budapest, OSZK, 1975. 329–342.

Mikonya György: Pedagógiai életképek az 1945 utáni magyar nevelés történetéből. In: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon.* Szerk.: Szabolcs Éva, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2006. 59–113.

Mikonya György: A történelem tanítása és a felhasznált tankönyvek a felekezeti iskolákban. In: *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban.* Neveléstörténeti Füzetek 19., OPKM, Budapest, 2002, 113–128.

Mikusi Balázs: Egy szűk esztendő. *Muzsika*, 2000. augusztus, 43. évf. 8. szám, 22.

Miskolczy Ambrus: Jules Michelet, a próféta és a tanár. *Aetas*, 1999. 1–2. sz. 200–232. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00011/1h-14.html (A letöltés ideje: 2018.08.09.)

Molnár László: Az egyetemi szintű orvosképzés Magyarországon a 18–19. században. In: Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 147–156.

Molnár Szabolcs: Mikolai Hegedűs János utrechti elvei. *Kisebbségkutatás*, 2006/1. http://www.hhrf.org/kisebbsegkutatas/kk_2006_01/cikk.php?id=1330 (A letöltés ideje: 2018.08.25.)

Murányi Lajos: *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849).* Szerk.: Erdős Ferenc. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár – Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár, 1993. http://mek.oszk.hu/02100/02158/ (A letöltés ideje: 2018.08.09.)

Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914) *Korall* 2001./3–4. 203–220.

Müller Ildikó: A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák–Magyar Monarchia idején. *Aetas*, 2001. 2–3. sz. 84–102.

Müller Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra*, 2000. 12. évf. 3. sz. 131–204.

Müller Ildikó: Nők iskolája. Az első magyar leánygimnázium oktatói és diákjai (1896–1917). In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 202–227.

Nagy Adrienn: A kereskedelmi iskolák megszervezése a dualizmus kori Magyarországon. In: *„Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola Évkönyve 2009.* Pécs, PTE BTK NI, 2009. 265–283.

Nagy Adrienn: Női kereskedelmi szakoktatás kezdetei Magyarországon. In: Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás: Elektronikus konferenciakötet.* Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 2011. (osz.n.)

Nagy Beáta: „Az asszonyoknak egy szalónt kellett teremtenünk" – Nők és klubélet a századforduló Budapestjén. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Szerk.: Gyáni Gábor – Nagy Beáta; Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 240–253.

Nagy Márton: *A keleti nevelészet.* Magyar Akadémiai Értesitő Negyedik kötet Első füzet, Pest, Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvárusnál, 1864. 64–128.

Nagy Péter Tibor: A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*, 2003/3. 3–14.

Nagy Péter Tibor: A középfokú nőoktatás társadalomtörténetéhez. In: *Neveléstörténeti kaleidoszkóp – a középkortól napjainkig*: *Neveléstörténeti konferenciák 2001.* szerk. Balogh László. Budapest, OPKM, 2002. 56–63. (Neveléstörténeti füzetek 20.)

Nagy Péter Tibor: A polgári iskolai tanítóképzés 19. századi történetéhez. *Iskolakultúra*, 2004. 14. 6–7., 171–178.

Nagydiósi Gézáné: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* OSZK, Budapest, 1958. 193–229.

Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitika. *Magyar Pedagógia* 1961/4. 398–416.

Németh András – Szabolcs Éva: A neveléstörténeti kutatások főbb nemzetközi tendenciái, új kutatási módszerei és eredményei. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 46–76.

Németh András: Az emberi test mint a kommunikáció médiuma. A testhasználat és a performativitás pedagógiai történeti antropológiai vázlata. In: Bolvári-Takács Gábor és mtsai. (szerk.): *Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánckutatásban.* Budapest, Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, 2007. Táncművészet és tudomány I. 124–136.

Németh S. Katalin: „Az asszonyi tudós világról". Vélekedések a XVIII. század közepén. In: *A nő az irodalomban.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 50–68.

Németh S. Katalin: „Petrárchának ezen jeles szavai". Székely László Petrarca-fordításai. In: Jankovics József (főszerk.): *„Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára.* Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. 191–197.

Neszt Judit: A tanítónői pálya elnőiesedésének történeti előzményei. *Educatio*. 2010/2. 314–321.

Niles, Carl: A darwinizmus világnézeti vonatkozásai. *Korunk*, 1933. február http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1933&honap=2&cikk=5905 (A letöltés időpontja: 2018.08.02.)

Ócsai Éva: Janus két arca. (Csokonai és az őt olvasó Weöres Sándor) *Forrás*, 2005/október 37. évf. 10. sz. http://www.forrasfolyoirat.hu/0510/ocsai.html (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Ormos Mária: Történelem és társadalom. *Mozgó Világ,* 2003. 7. 15–21.

Orosz Lajos: Teleki Blanka pedagógiai munkássága*. Pedagógiai Szemle*, 1962. 882–892.

Oroszhegyi Józsa emlékezete. In: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* IV. kötet. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion Kiadó – Erdélyi Magyar Múzeum Egyesület, 2002. (elektronikus kiadás, 2006.) http://mek.niif.hu/03600/03628/html/o.htm (A letöltés ideje: 2018.08.29.)

Pálfi Melinda: Női tudásformák egy 18. századi férfi diskurzusban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, Miskolc, IV. évfolyam, I. szám, 2009. 127–139.

Papp Ivánné: Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez 1890–1914. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Budapest, OSZK, 1958. 283–300.

Péter Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna Album.* Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, K. n., 2000. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39. 9–67.

Péter Katalin: Jobbágygyermekekről a kora újkori Magyarországon. *Műhely*, 1995/5–6. 141–148.

Péterfy Sándor: Leányiskoláink és nőnevelésügyünk állapota az 1868-dik évi XXXVIII. törvényczikk keletkezését megelőző korszakban. In: Uő: *A magyar elemi népoktatás.* I. Budapest, 1896. 158–169.

Pető Andrea: A nőtörténetírás története. *Rubicon*, 2001/6. 42–44.

Pető Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 2006. 514–532.

Pleidell Ambrus könyvismertetése Bobula Ida könyvéről. *Századok*, 1935. április–június, LXIX. évf. 4–6. sz. 249.

Pogány György: Nézetek a női olvasásról Magyarországon. *Könyvtári Figyelő*, 2008/3. 54. évf. 450–462.

Pukánszky Béla – Kékes Szabó Mihály – Németh András – Nóbik Attila: *A magyar neveléstörténet-írás historiográfiája a neveléstörténeti monográfiák és tankönyvek tükrében (1848–1948).* OTKA kutatási munkabeszámoló. (kézirat) http://real.mtak.hu/738/1/42678_ZJ1.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.22.)

Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. In: Németh András – Pukánszky Béla: *A pedagógia problématörténete.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. 331–399.

Pukánszky Béla: Egy feledésbe merült magyar pedagógus – Zákány József (1785–1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére. *Pedagógiai Szemle*, 1984. 11. sz. 1099–1105.

Pukánszkyné Kádár Jolán: Két napló. (Déryné és Jászai M. naplójának elemző összevetése.) *Magyar Női Szemle*, V. évf. 1–2. sz., 1940. január–február 5–9.

Quispel, G. C.: Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 1995. 123–159.

Radnóti Ilona: Izraelita jótékonysági nőegyletek Baranya megyében a dualizmus korában. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Szerk.: Gyáni Gábor – Nagy Beáta; Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 128–147.

Radó István: Gróf Széchenyi István könyvtárának töredéke Sopron sz. kir. város közkönyvtárában. *Magyar Könyvszemle*, 1938. április–június, LXII. Harmadik folyam 2. füzet, 113–122.

Ratzky Rita: Marx Magyarországon – Az 1945 előtti száz esztendő fordításai. In: *Az Élet és Tudomány Kalendáriuma*. Nyíregyháza, Hírlapkiadó Vállalat, 1983. 83–88.

Rébay Magdolna: A „Baár-Madas Református Leánynevelőintézet" története (1907–1952). In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanul-*

mányok a magyar főváros reformátusságáról. II. k. Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 841–871.

Rébay Magdolna: A leány-középiskolák első törvényi szabályozása. In: Buda András – Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása.* Debrecen, Kiss Árpád Archivum Könyvtára, 2006. 233–245.

Rébay Magdolna: Leánygimnáziumot? Alapítási törekvések 1891–1892-ben. In: Császár Melinda – Rosta Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára.* (Pázmány Társadalomtudomány 10.) Budapest – Piliscsaba, Loisir – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Intézet, 2008. 395–410.

Rédey Judit: A 19. századi divatlapok és divatképek. In: Kovács Ferenc – Rédey Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században.* Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010. 8–18.

Rézler Ilona: Wohl Janka és Stefánia. I–II. *Magyar Női Szemle* 1936. április–május 87–92. és 1936. június 144–151.

S. Nagy Anikó: *Szalonok és teaestélyek.* http://www.terebess.hu/tea/snagy10.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

S. Nagy Katalin: Nők a magyar képzőművészetben. In: *Szerep és alkotás.* Szerk.: Nagy Beáta és S. Sárdi Margit; Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 83–92.

S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. In: *A nő az irodalomban.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 28–49.

Sághy Marianne: A nők városa. *Café Bábel* 1994. tavasz 109–118.

Samu Nagy Dániel: König Róza, a feleség, a családanya és a dolgozó nő. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005.41–49.

Schadt Györgyné: A lányok alapfokú oktatásának története 1945-ig. (Női szerepekre szocializálás a közoktatás intézményrendszerén keresztül.) In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Szerk.: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 254–268.

Schadt Mária: Nők határokon kívül. A bányásznők emlékezete. In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században.* (Szerk.: Pető Andrea) Budapest, Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2003. 199–220.

Schiebinger, Londa: Csontvázak a szekrényben. A női csontváz első ábrázolásai a 18. századi anatómiában. *Sic Itur ad Astra*, 2008. 58. sz. 23–64.

Schöpflin Aladár: Bányai Elemér. *Nyugat*, 1915. 9. sz. http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00173/05538.htm (A letöltés ideje: 2018.07.21.)

Scott, Joan W. – Tilly, Louise A.: Női munka és család a XIX. századi Európában. In: Gyáni Gábor (vál., szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Eu-*

rópa XIX. századi társadalmáról. Történelmi Figyelő 3. Debrecen, KLTE, 1992. 103–135.

Siklóssy László: A feminizmus karikaturában. In: *A Pesti Hirlap 1928 évi kincsesháza.* Budapest, Légrády testvérek, 1928. 193–197.

Simándy Irén: A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. *Múltunk* 1998./1. 94–115.

Sipos István: A polihisztor Nyíri István emlékezete. *Zempléni Múzsa*, 2001/1. 3. 84–87.

Sporzon Pál: A nők kiképeztetése a háztartásban. *Mezőgazdasági Szemle*, 1892. november 486–489.

Stipta István: *A felvilágosodás Európa-koncepciója.* http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/felvilagosodas.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.23.)

Szabó Gyula: A szocialista nőmozgalom útja Baranyában 1921-ig. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1964. 297–312.

Szabó Krisztina: Az Egészélet szigete – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. *Lélegzet*, X. évf. 9. sz. 2000 szeptember http://www.lelegzet.hu/archivum/2000/09/2310.hpp.html (A letöltés ideje: 2018.08.10.)

Szabóki Gyöngyi: Mit olvastak a népiskolai tanulók a dualizmus korában? *Magyar Pedagógia* 1968/2–3. 254–269.

Szabolcs Éva – Réthy Endréné: Fröbel és a nőmozgalmak Magyarországon. *Magyar Pedagógia*, 1999. 99. évf. 4. sz. 363–373.

Szállási Árpád: A Batthyány család orvostörténeti szerepe. *Orvosi Hetilap*, 1994. 135. évf. 10. 531–533.

Szarka Eszter: „Női gyógyszerészek creálása". Gyógyszerész-vélemények a nők egyetemre kerüléséről. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005. 69–73.

Szecskó Károly: A Népújság (1869–1893). *Magyar Könyvszemle*, 1998. 114. évf. 1. sz. 26–40. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00016/0005-e7.html (A letöltés ideje: 2018.07.20.)

Szekeres János: Az 1845-ös tanügyi szabályzat bemutatása. *Nevelés- és Művelődéstörténeti Közlemények*, 3. Szerk.: Sándor László. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1990. 246–266.

Szigethy Gábor: Előszó. In: *Kármán József: Fanni hagyományai.* Talentum: Akkord, Budapest, 1998. (A mű digitális változata: http://mek.oszk.hu/00700/00722/00722.htm A letöltés ideje: 2018.08.12.) o. n.

Szijártó M. István: Armpruszter Anna „földesasszony". Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján. Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története.* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 164–177.

Szívós Andrea: A lányok testi nevelése az 1880-as években. *Egészségnevelés* 1998. 3. sz. 148–149.

Szívós Andrea: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1888) In: *Ezerszínű világ.* (Szerk.: Kéri Katalin) Pécs, JPTE, 2000. 133–147.

Szlovikné Berényi Márta: *Feministák és a divat.* Magyar Országos Levéltár cikk-archívuma. http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/feministak_es_a_divat.html (A letöltés ideje: 2018.07.10.)

Szőke Pál: Madarász Margit. *Tenisz* 1977/november

Szöllősi Erzsébet: A nőnevelés reformere: Fáy András. In: Dombi Alice – Oláh János – Varga István (szerk.): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága.* Gyula, APC, 2002. 50–61.

Sztrinkóné Nagy Irén: A női szerep változásai és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 2005. 2. 63–68.

Taba István: Lövei Klára. In: Felkai László (szerk.): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1959. 5–44.

Takács Ferenc: „Senki sem mellőzheti a testgyakorlatokat" (Sasku Károly 1867-ben megjelent Neveléstana) *Kalokagathia* 2004. 42. évf. 1–2. sz. 200–213.

Takács Judit (Dukai). In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.*http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ (A letöltés ideje: 2018.08.21.)

Takács Zsuzsanna Mária (2017): A Miasszonyunk Női Kanonokrend pécsi iskoláinak fejlődése a kezdetektől a XX: század közepéig. In: Sárkányné Lengyel Mária (szerk.): *Hagyomány és megújulás: Iskolatörténeti konferencia.* Pécsi Leőwey Klára Gimnázium, Pécs. 63–74.

Takács Zsuzsanna Mária (2018): A pécsi tanítónőképző megjelenése a századforduló pécsi sajtójában. *Közép-Európa Közlemények*, 11. 88–97.

Tarnóc Márton: Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség. In: *A nő az irodalomban.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984. 8–27.

Tauffer Vilmos. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái...* i. m. http://mek.niif.hu/03600/03630/html/t/t27450.htm (A letöltés ideje: 2018.08.29.)

Tauscherné Geduly Hermin. In: *A magyar hegymászás és turizmus arcképcsarnoka.* http://mhk.szofi.net/csarnok/t/tauscher.htm (A letöltés időpontja: 2018.07.23.)

Téglás Gábor: Torma Zsófia emlékezete. In: *A Hunyad megyei Történeti és Régészeti Társulat évkönyve.* Déva, 1901.

Tészabó Júlia: A gödöllői művésztelep és a nevelés. *Iskolakultúra*, 2005/2. 17–25.

Thun Éva: A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról – A társadalmi nemek elméleti kereteibe foglalva. *Educatio*, 2007. tél, 16. évf. 4. sz. 623–636.

Thun Éva: *A nőtudomány és a társadalmi nemek tudománya. I–II.* http://thuneva.blogspot.hu/2011/06/notudomany-es-tarsadalmi-nemek.html (A letöltés ideje: 2018.08.08.)

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel feleségének kisegítő pedagógiai tevékenysége. In: *Neveléstudományi Közlemények.* Szarvas, Óvónőképző Intézet, 1967.

Török István: Deáki Filep Pál életrajzához. *Erdélyi Múzeum*, 1896. 13. évf. 10. sz. 475–480.

Török István: Adatok leánynevelésünk történetéhez. *Magyar Pædagogia*, 1901. 10. évf. 8. sz. 483–486.

Török István: Adat leánynevelésünkhöz. *Magyar Pædagogia*, 1903. 12. évf. 2. sz. 91–92.

Ungvári-Zrínyi Imre: Erdélyi magyar kartezianizmus a 17. században (Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben) *Kellék*, 1997/8–9. http://kellek.adatbank.transindex.ro/pdf/8–9/014Ungvari.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.25.)

V. Busa Margit: A legelső magyarországi német nyelvű folyóirat. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1963–64. Budapest, OSZK, 1964. 265–269.

V. László Zsófia: Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva". Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. *Sic Itur ad Astra* 2008. 58. sz. 149–175.

V. László Zsófia: „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány...": Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: Fábri Anna, Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2007. 227–245.

Vadász Sándor: 1848: a nők forradalma. *Klió*, 1998/2. 62–67. http://www.c3.hu/~klio/klio982/klio099.htm (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

Vajda Ernő: A modern testnevelés Németországban. *Korunk*, 1928. február http://epa.oszk.hu/00400/00458/00220/korunk_EPA00458_1928_02_4530.html (A letöltés ideje: 2018.07.09.)

Váradi József: Széchenyi és a magyar nőnevelés. *Magyar Pedagógia*, 1942. január–szeptember, 1–3. sz. 1–13.

Várkonyi Gábor: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak…" Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2007. 123–137.

Vásárhelyi Judit: Adalék Molnár Albert Imádságos könyvének nyomtatásához. *Magyar Könyvszemle*, 1977. 93. évf. 3. sz. 275–278.

Vassányi Miklós: Pierre Bayle hatása a görög filozófiát jegyzetelő Kölcseyre. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999/1–2. sz. 83–89. http://www.itk.iti.mta.hu/1999–12/vassanyi.htm (A letöltés ideje: 2018.08.18.)

Verbényi László: Pestalozzi tanítványa [Kohn Salamon] Sopronban. *Soproni Szemle*, 1955. IX. évf. 3–4. 128.

Versényi György: Kolosi Török István. *Erdélyi Múzeum*, 1902. 19. évf. 3. sz. 131–148.

Vezér Erzsébet: Lesznai Anna és művészi világa. In: Balogh Margit – S. Nagy Katalin: *Asszonysorsok a XX. században.* Budapest, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, 2000.

Vígh Éva: Feminista törekvések a XVII. század olasz irodalmában. *Filológiai Közlöny*, 1983. január–február, 182–190.

Virág Irén: *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Eger, Líceum Kiadó, 2013. https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/a-magyar-arisztokracia-neveltetese_56958c3466cb9.pdf (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

Vitányi Iván: Beszélgetés Dienes Valériával. *Valóság*, 1975/8. 83–101.

Völgyesi Orsolya: Fáy András „különös házassága". Láczay Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak…, avagy a nemek története.* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 147–157.

Vörös Katalin: *A női ipariskolák szerepe a 19–20. század fordulójának magyar oktatási rendszerében.* Kézirat, Pécs, 2014.

Vörös Katalin: Nyelvében és iparában él a nemzet – Nemzetépítési törekvések és a középfokú iparoktatás a 19–20. század fordulóján. In: Zsolnai Anikó, Kasik László (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2016: A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése.* Szeged, SZTE BTK Neveléstudományi Intézet; MTA Pedagógiai Bizottság, 2017. 365–390.

Vries, P. H. H.: Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 1995. 205–208.

Walleshausen Gyula: A gazdaasszonyképzés múltja I. Száz éve kezdődött… vagy talán régebben? *Szakképzési Szemle*, 1995/11. 89–94.

Werling Józsefné Forrai Márta: A magyarországi bábaképzés főbb állomásai. In: Kéri Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből.* Pécs, PTE – TI, 2000. 109–120.

Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest, Balassi Kiadó, 2000. 321–380.

Wix Györgyné: Ányos Pál nevében. *Magyar Könyvszemle*, 1970. július–szeptember, 86. évf. 3. sz., 265.

Worster, Donald: A népesedés és kapitalizmus története. Az esszé digitális, magyarra fordított változatát lásd: https://ligetmuhely.com/liget/donald-worster-a-nepesedes-es-a-kapitalizmus-tortenete/ (A letöltés ideje: 2018.08.11.)

Zeidler Miklós: A modern sport a nemzet szolgálatában a 19. századi Magyarországon. *Századvég*, 2006/4. 71–104.

Zeidler Miklós: Pálya a magasban. *Magyar Narancs*, 2006. március 23. XVIII. évf. 12. sz. http://magyarnarancs.hu/egotripp/palya_a_magasban-65310 (A letöltés ideje: 2018.07.23.)

Zimányi Vera – J. Újváry Zsuzsanna: „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek." Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás" tanulságai. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002. 461–551.

Zimmermann, Susan: A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés" a XX. század elején. *Eszmélet* 42. sz. http://www.freeweb.hu/eszmelet/42/zimmerman42.html (A letöltés időpontja: 2018.01.13.)

Zsengeri Samu. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. (pdf változat) 979. http://mek.niif.hu/04000/04093/pdf/z-zs.pdf (A letöltés ideje: 2018.08.27.)

NÉVMUTATÓ

Acidalius, Valens 100, 192, 223
Ackermann, Jakob 557
Aculodi, Francisca de 105
Ács Marianna 94, 418
Adam, Juliette (Lambier Lamessine) 293
Aelders, Etta Lubina Johanna Palm de 208
Agonito, Rosemary 44
Ágreda, María de 209
Aisenberg, Nadya 457
Aizpuru, Gonzalbo Pilar 82
Alapi Gyula 316
Albisetti, James 73, 75, 416, 461, 462
Alcoforado, Mariana Vaz 203
Áldor Imre 115
Alembert, Jean le Rond de 203, 237
Alexander Bernát 358, 451
Alexander, William 38, 205
Allen, Ann 521
Almássy Balogh Albin 399
Amar y Borbón, Josefa 64, 210–212
Amelang, James 39
Amory de Langerack, Joséphine 69
Amt, Emilie 43
Amyntor, Gerhard v. 506
Anderson, Elisabeth Garret 459
Anderson, James 81
Anderson, Olive San Louie 79, 80
Andrád Sámuel 254, 607
Andrássy Manóné 136, 586
Anna Margit 61
Anna, Szent 542
Anthony, Susan B. 151
Antonio, Sarasa Alfonso 230
Ányos Pál 223, 339
Apáczai Csere János 272
Apponyi Albert 165
Aquinói Szent Tamás 294, 298
Arany János 115, 119, 238, 491
Aranyi Imre 555
Arc, Jeanne de 31
Arisztotelész 191, 214, 555
Armand, Inés 110
Armbrust (Ormprust) Kristóf 219
Arndt, Johann 176, 229
Arnim, Bettina von 287
Arredondo, Maria Adelina 82
Árvai Tünde 94
Árvay Gergely 336, 337
Asafo-Agyei Okra, Kwadwo 266
Aspasia 214, 322
Astell, Mary 145, 186, 187, 193
Astin, Helen 456
Atkinson, Paul 554
Aubré, Marie 208
Auclert, Hubertine 144
Austin, Horace 151
Ausztriai Anna 179
Ávilai Szent Teréz 209

Babócsay Pál 492
Baboss László 156, 563
Bachiller, Jean-Jacques 206
Backhouse, Constance 58
Badics Ferenc 330, 331, 392
Badinter, Elisabeth 520, 525
Badley, John Haden 454
Bain, Alexander 295, 608
Bajza József 339
Balabanova, Angelica 110
Balassa János 574
Balfour, Lucas Clara 34, 45
Ballagi Mór 238
Ballarín, Domingo Pilar 76, 77
Balogh Péter 396
Bánffy Dezső 471
Bánfi Györgyné 230
Bangha Béla 316

Bánóczi József 369
Bányay Elemér 255
Bárány György 177
Bárány Péter 255, 257
Bárczy István 513
Barcsay Ádám 236
Barkóczy László 86, 185, 339
Báróczi Sándor 236, 242
Baross Gábor 369
Baróti Szabó Dávid 245, 246, 339
Barry, James Miranda 459
Bartakovics Béla 299
Bartók István 100, 101
Basedow, Emilie 194
Basedow, Johann Bernhard 177, 194, 263, 259, 565
Baska Gabriella 94, 419
Bassam, Tibi 17
Báthory Erzsébet 61
Báthory Zsófia 226
Batiné Stancsics Fanni 406, 492
Batizi András 221
Batsányi János 223, 339
Báttaszéki Lajos 149
Batthyány Ádám 216, 218
Batthyány Ferenc 229
Batthyány Lajos 401
Batthyány Lajosné 160
Bayer Karolina 440
Bayle, Pierre 43, 174
Beaumer, Madame de 202
Beauvilliers hercege 183
Bebel, August 287, 301, 302, 506, 564
Becher, Johann Joachim 522
Bédi János 237
Bédy-Schwimmer Rózsa 160, 255, 303
Beecher nővérek 79
Beecher, Catharine Esther 428
Beethoven, Ludwig van 482
Beeton, Mary 489
Beke György 277
Beke Manó 370, 371, 473, 475, 492
Bél Mátyás 177, 217, 224, 226, , 500, 501
Beleznay Miklósné lásd Podmaniczky Anna
Belsunce, Emilie de 201
Benda Kálmán 128
Benedek Elek 549
Beniczky Hermin (Veres Pálné) 13, 84, 85, 117, 147, 161, 349, 367, 432, 515, 604
Beniczky Irma 116, 143, 151, 313, 349, 364, 365, 368, 467, 494, 549
Beniczky Pálné Sturmann Karolina 85
Benkő József 230, 232
Bentham, Jeremy 172, 288
Beödi Balogh Ilona 88
Beöthy Ödön 153
Beöthy Zsolt 451
Bercsényiné Csáky Krisztina 229
Berend Miklós 548
Bergson, Henri 481
Berkeley, George 172, 482
Bermen, Louys de 179
Bermond, Françoise de 270
Bernard, Esther Gad (Domeier, Lucie) 194
Bernard, Jessie 456
Bernáth család 392
Bernhardt, Sarah 121
Berquin, Arnaud 204
Bert, Paul 422
Berta Ilona 359
Berzeviczy Albert 449, 473, 475, 581
Berzeviczy család 392
Berzeviczy Gergely 262
Bessenyei György 186, 235, 251, 527, 528, 558, 607, 610
Besztuzsev-Rjumin, Alekszej Petrovics 461
Bethlen Ferenc 221
Bethlen Gábor 272
Bethlen Imréné 228
Bethlen Kata (Árva) 226, 228, 240, 322
Bethlen Lajos 277
Bethlen Zsuzsánna 228, 231
Bexheft Ármin 584
Bezerédj István 153, 399
Bezerédj Amália 339
Billon, François de 99
Binder Laura 361
Bíró Ferenc 236, 242, 248
Biró Sámuel 509
Bíró Zsuzsanna Hanna 94, 457
Bischoff (müncheni tanár) 562
Blackwell, Elisabeth 459, 465

Blaha Lujza 121
Blanc, Olivier 208
Blosser, Ursi 75
Bobula Ida 90, 457
Boccaccio, Giovanni 98, 99, 191
Bock (orvos) 561
Bock, Fabienne 47
Bock, Gisela 31, 49
Bod Péter 227, 228, 231, 233
Bode, Rudolf 576
Bódi Katalin 203
Bogár István 87
Bogáti Fazekas Miklós 219
Bolgár Elek 158
Bolgár Tivadar 121
Bonaparte Napóleon 271, 423, 573
Borbála, Szent 356
Borgos Anna 61
Boros György 490
Boros Rudolf 512
Boross testvérek 497
Bors Rudolf 441
Borsa Gedeon 219
Bory család 392
Bossányi Ferenc 246
Boucicaut, Aristide 135
Bourget, Paul 362
Boxer, Marilyn 56
Böhm Károly 314
Böhmert (orvos) 463
Braidwood, Murray Peter 548
Braithwaite, Kisha 42
Brandes, Erns 196
Brassai Sámuel 115, 119
Braudel, Fernand 19, 126
Breckett, Anna 456
Bredetzky Sámuel 387
Brès (Gebelin) Madeleine 460
Brett, Clara 58
Bródy Sándor 120
Brokman-Nooren, Christiane 73
Brown, Stella 300
Brunszvik Antal 275, 385
Brunszvik Teréz 84, 85, 90–92, 95, 177, 308, 317, 334, 335, 392–395, 482, 604, 611
Brunszvik-Majthényi Mária 393
Budai Ézsaiás 262, 388
Buffet, Marguerite 181
Buffon grófja (Georges-Louis Lecler) 295
Buisson, Ferdinand 69
Bulkley, Margaret Ann 459
Bulyovszky Lilla 114
Bunsen, Christian Charles Josias von 86
Burián Pál 530
Burke, Davis 285
Burke, Peter 285
Burney, Frances 186
Burstall, Sara 81
Burucs Kornélia 93
Bus, César de 270
Buttkay Antal 162
Buzinkay Géza 119, 377
Buzogány Etelka 478

Caine, Barbara 285
Caligula 253
Calvi, Giulia 52
Cameron, Rondo 125
Campan, Jeanne Louise Henriette 271, 304, 537
Campe, Charlotte 193
Campe, Joachim Heinrich 89, 177, 193, 194, 243, 254, 277, 339, 607
Capmany, Maria Aurélia 144
Carmen Sylva (Erzsébet) 483
Carolina, Michaëlis 483
Cartagena, Alonso 99
Carter, Karen 271
Caspari Agerholt, Anna 53
Cathrein, Victor 156, 295, 302, 472
Catt, Chapman Carrie 160, 166
Chaillot, Amédée 508
Chamberlain, Meriam 456
Chambers, Ephraim 174
Chantal Szent Franciska (Jeanne de Chantal) 271
Chardoillet, Thérèse 423
Châtelet, Madame de 209
Chaucer, Geoffrey 99, 101
Chaunu, Pierre 172
Chenu, Emma 460, 464
Chesser, Elizabeth Sloan 300

Chiesa, Della 191
Chopin, Kate 499
Clair Ignác 573, 574
Clair Ignácné 573
Clapp, Elizabeth 58
Cleghorn, Isabel 454
Coenen, Marie-Thérèse 53
Coignet, Clarisse 69
Colbert, Jean-Baptiste 260
Columella, Lucius Iunius Modratus 501
Comenius, Johannes Amos 88, 89, 227
Compayré, Gabriel 19, 68
Comte, August 288–291, 294, 556
Condé, Louis de 178
Condillac, Étienne Bonnot de 289
Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat 89, 175, 206, 207, 237
Conrad, Christoph 34, 77
Conring, Hermann 522
Conway, Jill 456
Coolidge, Susan 499
Córdoba, Fray Martín de 99
Corigliano Noonan, Norma 55
Corinna 214
Cornides Dániel 233
Costa, D. Margaret 553
Cott, Nancy 143, 146
Crandall, Prudence 429
Croce, Benedetto 191
Crocq, Jean 595
Crotti, Claudia 457
Curie, Marie 477, 480, 483
Cuvier, Georges 295
Czeferner Dóra 94, 118
Czeke Marianne 90, 91, 334, 482
Czidmes Irén 518
Czóbel Minka 365
Czobor Erzsébet (Thurzó Györgyné) 214, 225

Csáfori-Tóth Teréz 397
Csáki Katalin 237
Csáky Albinné 161, 360, 365, 369, 441
Csapodi István 510, 583, 597
Császár Ferenc 115
Csathó Kálmán 403
Csáty Anna 545
Cseh Károly 548
Cseh Kövér Anna 163
Csemez József 598
Csengery Antal 431
Csepregi Turkovics Ferenc 222, 233
Csík-Bánfalvi Kovács Cecília 348
Csiky Kálmánné 85
Csillag István 570
Csizi István 248
Csokonai Vitéz Mihály 90, 223, 237, 244, 339, 566
Csontos István 310, 326, 611

Dacier, Anne Le Fèvre 198
Dalcroze, Émile Jacques 576, 585
Damjanich Jánosné 117, 160
Dániel István 231
Dániel Polixéna 226, 229, 231, 232, 257, 279, 322
Dányi Dezső 408, 412
Dapsy József 243, 254
Dapsy László 297, 312
Darrell, William 187, 252–254, 607
Darvas Gedeonné 396
Darwin, Charles 295–299, 559, 608
Daubié, Julie-Victoire 69, 422
Daudet, Alphonse 362
Davenant, Charles 522
Davenport, William Adams Henry 35, 45
Dávid Zoltán 132
Davies, Emily 458
Davis, Natalie 66, 285
Dayka Gábor 248
De Gerando Antonina 84, 90, 95, 117, 290, 355, 357, 422, 435, 473, 490, 492, 494, 495, 542, 543, 578, 593
De Gerando, Félix 551
de la Barre, François Poulain 181, 182, 193
de la Borderie, Bertrand 101
de la Cruz, Juana Inés 209
de la Forge, Jean 180
de la Forge, Louis 180
Deák Ferenc 115, 398
Deáki Filep József 232

Deáki Filep Pál 232, 233
Decroly, Ovide 427
Decsy Sámuel 185, 260, 309
Defoe, Daniel 188
Degenfeld Schomburg Berta 479
Delsarte, François 575
Derffel Karoline 397
Descartes, René 171, 174, 179, 181, 482
Desportes, Philippe 99
Dezsényi Béla 109
Dhuoda grófné 88
Diderot, Denis 174, 175, 204, 337
Dienes (Geiger) Valéria 481, 482, 584
Dienes Gedeon 584
Diesterweg, Adolph 347, 568
Diotima 214
Dirner Gusztáv 158, 580
Disraeli, Benjamin 492
Dittelmayer Erzsébet 275
Dóczi Lajos 362
Dóczy Gedeon 395, 403, 406, 555, 579
Doff, Sabine 73
Dolinay Gyula 118
Dollinger Gyula 581
Dombi Alice lásd Fáyné Dombi Alice
Domeier, Lucie lásd Bernard, Esther Gad
Donaldson, James 87
Donáth Péter 419
Doromby Karola 388
Dorottya, Szent 542
Döbrentei Gábor 249
Döbrőssy Alajos 541
Dreger Teréz 396
du Pont, Gratien 99
Dubois, Richard 43
Dubosq, Jacques 180
Duby, Georges 39, 48, 456
Dufrenoy, Adélaïde-Gillette 490
Dugonics András 244, 339
Dukai Takách Judit 249, 250, 322
Dulánszky Nándor 164
Dumas, Alexandre ifj. 156, 284, 564
Duncan testvérek 481, 575, 576
Duncan, Isadora 569
Duncan, Raymond 569
Dupanloup, Félix-Antoine-Philibert 353
Durand, Hyppolite 69
Durand, Marguerite 110
Durkheim, Émile 292
Dyhouse, Carol 459

Eberti, Johann 192, 193
Ebner-Eschenbach Mária 483
Edvi Illés Pál 325, 345, 388, 453
Edwards, June 79
Egloffstein Amália 116, 378, 551
Éhen Gyula 250
Ehrmann, Marianne 205
Eibenschütz, Seligman 399
Eimmart, Maria Clara 267
Eisenmann, Linda 80
Elias, Norbert 285
Ellis, Sarah Stickney 498
Elyot, Thomas 99
Emich Gusztávné 85
Engel, Barbara Alpern 55
Engels, Friedrich 287, 296, 301, 302
Entz Géza 297
Eötvös József 115, 334, 339, 344, 345, 360, 363, 401, 403, 404, 436, 445, 491, 574, 575, 586
Épinay, Louise, de 201, 209
Erasmus, Rotterdami 89, 91, 295
Erdődyné Rákóczi Erzsébet 229
Ernesti, Johann August 178
Erődi Béla 165
Erreth János 164
Erxleben, Dorothea Christiana 193, 267
Erzsébet (Badeni Jelizaveta Alekszejevna) orosz cárné 129
Esperes Kis Bálint 388
Esterházy Pál 307
Eszterházy Magdolna 229
Eudoxia 322, 323
Evans McClelland, Averil 80
Evva Gabriella 90, 91, 318, 339

F. Dózsa Katalin 592, 593, 599
Fábián Julianna 237
Fábri Anna 61, 223, 238, 293, 319, 376, 539

Falk Miksa 115, 153
Faludi Ferenc 187, 246, 252, 607
Faragó József 379
Faragó Tamás 216
Farkas Edit 162
Farnasi Keczeli István 234
Fasskó család 392
Fauré, Christine 43
Fawcett, Millicent 459
Fáy András 84, 86, 90, 92, 115, 317, 318, 329–335, 339, 341, 345, 346, 360, 392, 488, 494, 499, 574, 604, 611
Faylné Hentaller Mariska 116, 493, 517
Fáyné Dombi Alice 94, 348
Fazekas Mihály 339
Fehér Erzsébet 94
Fehér Katalin 94, 103, 107, 248, 254, 261, 275, 332, 389, 489, 529
Feigl, Hermann 109
Feijoo, Benito Jeronimo 210
Fejes János 260
Felber Vencel 389
Felbiger, Johann Ignaz 529
Felkai László 92, 345, 401
Felméri Lajos 352
Feltre, Vittorino da 190
Felvinczy György 220, 500, 526
Fénelon, François 86, 88, 89, 91, 176, 183–185, 197, 204, 222, 270, 339, 345, 347, 350, 529, 607, 608
Fényes Elek 138, 139, 407
Ferenc József, I. osztrák császár, magyar és cseh király 471
Ferenc, II. német-római császár, magyar király 336
Ferenczy Teréz 360
Fericsán Kálmán 510, 580
Ferry, Jules 68, 422
Festetics György 249, 250
Festeticsné Sallér Judit 508, 509
Fésüs Menyhért 571
Feszty Adolf 136
Fichte, Johann Gottlieb 306, 392, 563
Ficino, Marsilio 191
Fielding, Henry 186
Fináczy Ernő 86–89
Fischer József 399
Fjodorovna, Mária orosz cárné 305
Flecha García, Consuelo 77, 78
Fleury, Claude 88, 182, 183
Flour, Els 44
Fodor Gerzson 570
Fohlen, Claude 31, 35, 38, 41, 45, 97
Folnesics János Lajos 18, 388–392, 611
Fonssagrives, Jean-Baptiste 575
Fontaine, Charles 101
Fonte, Moderata 189, 190, 322
Forel Ágost 165
Forgách Zsuzsánna 216
Forster, George 320
Foster, David William 42
Foucault, Michel 78, 172, 173, 175, 285, 286, 524, 614
Fourier, Charles 290
Fowler, Amy 465
Földes Éva 554
Fraisse, Geneviève 286
Francke, August Hermann 176
Franco, Veronica 190
Frangepán Katalin 226
Frankel Leó 167
Frankenburg Adolf 113
Franklin, Benjamin 523
Freier Dániel 399
French, Katherine 35, 37, 129, 131, 487
Freund Vilma 512
Frevert, Ute 49
Friebeisz István 115
Friedrich, Margret 74
Fries, Ellen 464
Frigyes Vilmos, IV. 287
Frigyes, II. 175, 193
Frohner Románné 592
Fromageot, Pierre 200
Fröbel, Friedrich 308, 439, 608
Fügedi Erik 132
Fülöp László 215
Fürth, Henriette 166

Gaál Izabella 215
Gábor Júlia 91

Galénosz 555
Galilei, Galileo 171
Galindo, Beatriz 65
Gallauner Anna 580
Gálos Rezső 203
Gambara, Veronica 191
Gamond, Isabelle Gatti de 427, 460
Gannet, William Channing 490
Garami Ernő 158
Garamszeghi Lubrich Ágost 86
Garay János 113
Gárdonyi Géza 298
Gárdos Mariska 118, 121, 163, 167
Garzó Miklós 87
Gauter Istvánné 399
Geddicus, Simon 100
Geiger, Roger 81
Geleji Katona István 272
Gellér Katalin 381, 599
Gellert, Christian Früchte-gott 241
Genlis, Félicité de 201, 209, 324
Genovesi, Antonio 523
Geoffrin, Marie-Thérèse Rodet de 201, 237
Geőcze Sarolta 355, 360, 365, 454, 473, 490, 492, 503, 511, 544
Gerje, Vlagyimir Ivanovics 461
Gerő László 128
Gerster, Franziska 75
Gesner, Johann Mathias 178
Gilman, Charlotte Perkins 302, 303, 506
Gippiusz, Zinaida 229
Girardin, Emile de 291
Gleim, Betty 269, 305, 306
Glivitzky Antal 392, 393
Glücklich Vilma 118, 158, 164, 471
Goegg-Pouchoulin, Marie 108
Goethe, Cornelia 267
Goethe, Johann Wolfgang 178, 239, 295, 533
Gold, Carol 269
Goldberg, Peter Jeremy Piers 43
Goldziher Ignác 87
Goncourt, Edmond de 48
Goodman, Dane 201
Gottschall, Karl Rudolf 312
Gottsched, Johann 105
Gottsched, Luise 105, 267
Gouges, Olympe de 207
Gournay, Marie le Jars de 145, 179, 181
Gödörházi Gödör József 112
Gőőz József 406
Graffigny, Françoise de 242
Gragger Róbert 222
Graña Cid, María del Mar 76
Grana, Isabel 50
Graul 454
Gréard, Octave 68, 422
Greaves, James Pierpont 308
Green, Nancy 465
Greguss Ágost 297
Grey, Maria 421
Grimal, Pierre 31, 48
Grinberg, Suzanne 145, 287
Gróz Andrea 94, 327
Gscheider, Aloys 197
Guarino da Verona, Giovanni Battista 190
Gubin, Eliane 53, 96
Guillaume, Jacquette 180
Guizot, Elisabeth Charlotte Pauline 304
GutsMuth, Johann Christoph Friedrich 177, 568
Guttenberg Pál 512
Günther Antal 308
Gvadányi József 237, 248, 339

Gyáni Gábor 16, 59
Gyarmathy Zsigáné 361
Gyertyánffy István 346–348, 356, 505, 509, 597
Gyerzsavin, Gavrila Romanovics 305
Gyöngyösi István 339
Gyöngyösi János 248
György Aladár 117, 164, 371, 440, 465, 469
Györgyi Kálmán 517
Győri Ilona 116, 490
Gyulai Pál 119, 347, 432, 545
Gyulay Béla 86, 87
Gyürky család 392
Gyürky Ödön 88

Habermas, Jürgen 285
Habsburg József főherceg 161

Hacker Boriska 440
Hadas Miklós 94, 285, 554, 574
Hadik Rikárd 582
Hagedorn, Friedrich von 241
Hajnisné 389
Hajtman Etel 583
Haller János 241
Hanuy Ferenc 162
Harding, Sandra 97
Hardy, Sheila 316
Hardy, Thomas 499
Harkányi Ede 295, 373, 564
Harrer Paula (álnév) 315
Harrington, Mona 457
Harsányi Ilona 224
Hartl, Joseph 590
Hatsek Béla 591
Hausmann, Georges Eugène 130
Haverfield, Francis John 481
Haywood, Elisa 202
Hazelius, Artur Immanuel 518
Head-König, Anne-Lise 75
Heckenast Gusztáv 114, 116
Heckenast-Bajza Lenke 114
Hegedűs Judit 94, 419
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 306, 312, 556
Hegyfalusi György 177
Heikkinen, Anja 66
Heim-Vögtlin, Marie 458, 459
Heinemann, Sue 58
Heinzelmann, Elke 72
Hellenbach Károlyné 226, 251, 322
Helm, Otto 481
Helvétius, Claude-Adrien 175
Herbart, Johann Friedrich 453
Herczeg Ferenc 120
Herczeghy Mór 467
Herder, Johann Gottfried 178
Herendi H. Artúr 588
Herepei Gergely 338, 489, 534
Herepei Károly 324, 325, 489, 532, 611
Hericourt, Jenny P. de 291, 292
Herman Ottó 119
Héroët, Antoine 101
Herschel, Caroline 267
Hersey, Heloïse Edwina 65
Herz, Henriette 196
HeténYi János 284, 332, 333
Hettyei Sámuel 164
Hevesi József 360
Heyne, Christian Gottlib 178
Hildegard, Szent 87
Hinding, Andrea 79
Hine, Darlene Clark 42
Hippeau, Célestin 430
Hippel, Theodor Gottlieb von 197
Hoffman Ferenc 392
Hoffmann Géza 300
Hoggan, Frances Elizabeth 459
Hohenzollern, Johann Georg Prinz von 72
Holbach, Paul Henri Dietrich de 174
Holst, Amalia 195, 196, 205, 269, 305, 306
Holzer Simon 136
Holyoake, George Jacob 292
Homonnai Drugeth Fruzsina 215
Hopfner, Johanna 74
Hornyák Mária 94, 334
Horvát István 391
Horváth Ákos 512, 583
Horváth Cyrill 339
Horváth Györgyi 240
Horváth József 352
Höhn Antalné Schárer Éva 392
Hufeland, Christoph Wilhelm 531
Hugonnai Vilma 91, 464, 467, 469, 471, 482, 483
Humboldt, Wilhelm von 178, 196, 556
Hume, David 172, 289, 482
Hunt, Felicity 63, 67, 300
Hunyadi Mátyás 391
Huszár Károly 351, 356, 542
Huxley, Thomas 299
Hypatia 322, 482

Iggers, Georg 32
Ignotus (Veigelsberg Hugó) 303, 366, 497, 506, 507, 587
Iktári Bethlen Zsuzsánna 228
Illéssy György 312, 463, 552, 579
Imre Sándor 568
Incze Sára 338, 489
Ipolyi Arnold 119

Istria, Clarisse Dora (Ghika Helena) 54
Izabella (Isabella von Croÿ-Dülmen) osztrák főhercegné 591
Izabella, I. (Kasztíliai) spanyol királynő 99

J. Újváry Zsuzsanna 216
Jacobi, Juliane 417, 422
Jacobs, Aletta 166
Jacques, Catherine 44
Jahn, Ludwig Friedrich 568
Jakabfalvy András 321
James, T. Edward 42
Jancsó Katalin 83
Janet, Paul 350, 351, 354, 502, 607
Jankovich Béla 158
Jankovich Reményi Katalin 541
Jánoky Anna Mária lásd Hellenbach Károlyné
Jánosi Béla 220
Jánosi Ferenc 297
Jánossy Gábor 144, 157
Jászai Mari 157, 166, 318, 348, 363, 538, 593, 598
Jeney Ernő 545
Jeromos, Szent 88, 98, 198, 294
Jex-Blake, Sophia 462
Johns, Susan 46
Johnson, Frances Benjamin 381
Jókai Mór 113, 115, 117, 119, 238, 340, 360, 397
Jones, Greta 300
Joób Irén 90, 213, 213
Jósika Júlia 114, 360, 479
Jósika Miklós 338, 339
Joya, Isabel de 65
Józsa János 570
József, II. német-római császár, magyar király 132, 133, 239, 274, 275, 279
Junghaus Mária 275
Justi, Johann Heinrich Gottlob von 195

K. Papp Miklós 113
Kádár Judit 120
Kajali Klára 228
Kállay Béni 465
Kalocsa Róza 118, 347, 348, 543
Kant, Immanuel 173, 196, 197, 286, 295, 312
Kánya Emília (Szegfi Mórné) 114, 115, 386
Kanyar József 386
Kapronczay Katalin 444
Karacs Ferenc 238
Karacs Ferencné Takáts Éva 90–92,, 317, 319, 320, 321, 326, 341, 611
Karacs Teréz 84, 85, 90, 92, 317, 326, 327, 334, 339, 341, 360, 395–397, 399, 403, 604, 611
Karády Viktor 94, 405, 407, 419, 455
Kardos József 387, 387
Kármán József 112, 242, 244, 248
Kármán Mór 165
Károly Gusztáv, X. svéd király 464
Károly János 540
Károlyi Gáspár 215
Károlyi Katát 226
Kasztner Janka lásd Lázárné Kasztner Janka
Katalin, II . orosz cárnő 271, 461
Katona Lajosné Thuránszky Irén 436, 513
Kazinczy Ferenc 90, 238, 241, 242, 244, 246–249, 262, 337, 339, 360, 607
Kékes Szabó Mihály 419
Kelbert Krisztina 94
Kelemen Elemér 419
Kelényi Ferenc 117
Keleti Gusztáv 119
Kelly-Gadol, Joan 36
Kemény Gábor 200
Kemény Kata 221
Kempelen Róza 114
Kerekes család 392
Kerékgyártó Elek 440
Kereszty Orsolya 94, 118, 418
Kersley, Nelson 65
Keszey Julianna 538
Keymolen, Denise 53
Kingsley, Charles 482
Király Dezső 585
Kirch, Christine 267
Kirch, Marie Margaretha 267
Kis János 242
Kisfaludy Károly 321, 339, 342, 363
Kisfaludy Sándor 109, 244, 339

Kiss Áron 86, 353, 354, 581, 597
Kiss Imre 294
Kiss István 336
Kiss József 435, 530, 567, 592
Kiss Károly 321
Kiss László 479
Klein Ágnes 94
Klein, Joan Larsen 43
Kleinau, Elke 72
Klezsó József 537, 538
Klimo György 188
Klopstock, Friedrich Gottlieb 533
Klose, Carl Ludwig 557
Kloss, Moritz 579
Kmety Károly 112, 476–478, 613
Kohányi Kacsándi Zsuzsanna 324
Koháry Mária 231
Kohn József 399
Kohn Salamon 307
Kókay György 244
Kolosi Török István 99, 220, 221, 526, 606
Komáromy Erzsébet 375
Komáromy György 246
Komáromy Juliána 246
Komócsy Józsefné 544
Koós Ferenc 397
Korda Borbála 234
Korda Zsigmondné Nemes Júlia 228
Kornis Gyula 89, 213, 222, 248, 251, 257, 263, 275, 391, 392, 457
Kósa Mária 440
Kosáry Domokos 235, 239
Kossuth Lajos 481
Kosutány Ignácz 477
Kovács Gábor 523
Kovács Judit 159
Kovács M. Mária 457
Kovács Pál 327, 328, 337
Kovács Sándor 94
Kovács Sarolta 440
Kovács Sebestyén Endre 283
Kovalevszkája, Szonja 482
Kozma Andor 474
Kölcsey Antónia 91
Kölcsey Ferenc 43, 339, 360
König Róza 522
Königsberger Lea 472
Kramer, Heinrich 100
Krasnohorská, Eliska 426
Krász Lilla 444
Krátky János 116
Krausz Jánosné 217
Krier, Isabelle 179
Kriszhaber Adolf 158
Krompecher Irén 370, 544
Kronberger Lili 587
Krosigk, Johanna Ernestine von 424
Kubinyi család 392
Kubriczky András 153
Kultsár István 320, 570
Kun László 554
Kundrat, Hans 598
Kunfi Zsigmond 158
Kunoss Endre 328
Kurucz Rózsa 94
Kutassi László 554
Kuthy Lajos 329, 339, 611
Küpper, Erika 73

La Mettrie, Julien Offray 174
la Roche, Sophie 106, 267
Laakso, Johanna 62
Laclos, Choderlos de 205
Lacza Tihamér 479
Ladányi Andor 93, 457
Ladányiné Boldog Erzsébet 299
Lafite, Carolina 342
Lagerlöf, Selma 483
Laing, Sidney Herbert 299
Lajos, XIII. francia király 179
Lajos, XIV. francia király 200
Lajos, XV. francia király 200
Lamarck, Jean-Baptiste 295
Láng Ella 443
Lange, Helene 456
Lapierre, Fortuné 288
Laqueur, Thomas 556
Lara, Tuñón 20
Larrington, Carolyne 44
Larroyo, Francisco 20
Lassius, Sophie 305

Laurence, Anne 46
Lázárné Kasztner Janka 436, 439, 443, 513, 515
Lázárné Kasztner Janka 443, 513, 515
Le Chalotais, Louis-René de Caradeuc de 263
Ledyard, John 329
Lefranc, Martin 101
Legouvé, Ernest Wilfred 291, 292
Legroing La Maisonneuve, Françoise Thérèse Antoinette 202, 209
Leibniz, Gottfried Wilhelm 171, 177
Leight Smith Bodichon, Barbara 458
Lemonnier, Élisa 69, 237, 422
Lendvai L. Ferenc 172, 174
Lengyel György 339
Leó, XIII. pápa 298
Leövey (Lővei) Klára 84, 92, 317, 365, 399, 402
Leplae, Joyca 53
Leporin, Dorothea lásd Erxleben, Dorothea Christiana
Lerner, Gerda 37
Leroux, Pierre 286, 301
Lesage, Claire 189
Lesclache, Louis 181
Lespinasse, Julie de 237
Lesueur, Daniel lásd Loiseau, Jeanne
Leszner Rudolf 548
Lévay József 491
Levin, Eve 54
Levin, Rahel 196
Lewald, Fanny 314
Leyrer József 112
Leyser, Henriette 46
Liberting Gusztáv 369
Liedtke, Max 72
Ling, Hjalmar 568
Ling, Peer Henrik 568
Lintemer, Hermine 109
Lintzy János 341
Lipót, I. német-római császár, magyar király 273
Lipták Dorottya 119
Lischnewska, Maria 166
Lissovinyi Karolina 276
Liszt Ferenc 238
Lloyd, Geneviève 285
Lobkowitz-Poppel Éva 218, 226, 229
Locke, John 172, 177, 187, 211, 289, 482, 522, 529, 530, 567, 569
Lockhart, Grace Annie 459
Lombroso, Paola 367
Lórántffy Zsuzsanna 162, 218, 226, 227, 233, 609
Lorris, Guillaume de 101
Loiseau, Jeanne (Lesueur, Daniel) 114
Louis-Aimé, Martin 183, 304, 347, 350, 355, 499, 541, 607
Lovassy Ferencné 515
Lu, Stephens 417
Lukács György 164
Luna y Jarana, Álvaro de 99
Lyell, Charles 295, 299
Lyon, Mary Mason 428, 429
Lyttelton (Litleton), George 230

M. Hrabovszky Júlia 362
M. Kalocsa Róza 118, 347, 348, 543
Macaulay-Graham, Catherine 205
Maczki Valér 351, 447, 470, 480, 482
Madách Imre 312, 432, 560
Madarassy Beck Ilona 592
Madarassy Klotild 143, 144
Madarász Erzsébet 91
Madarász József 339
Madarász Margit 590
Máday Andor 147–149, 154, 372
Madocsányi Pál 154
Madzsar Alice 576, 584
Magvassy Mihály 584
Magyar Kázmér 443
Magyari-Kossa Gyula 230
Magyarné Sztankovics Ilona 386
Maintenon, Madame de (Françoise d'Aubigné) 89, 222, 270, 271
Maisch Patrícia 94
Maisonneuve, Catherine de 202, 209
Maistre, Joseph De 537
Majláth Györgyné
Majláth Györgyné (Prandaui Hilleprandt Stefánia) 308, 541

Majoros István 154, 376
Majthényi család 392
Makin, Bathsua 187
Makkai László 218
Mallász Rita 504
Malthus, Thomas Robert 523
Mályusz Elemér 173, 236
Mann Miklós 406, 407, 441, 471
Manning, Patrick 34
Mantini, Silvia 51
Marconville, Jean de 99
Marczali Henrik 16
Marczibányi István 393
Maréchal, Fanny 538
Margó Tivadar 297
Mária (Mary), Teck brit királyné 483
Mária Terézia 131, 132, 216, 235, 273, 392
Máriássy András 215
Marinella, Lucrezia 190, 191, 322
Márki Sándor 155
Markovitz Terézia 276
Markusovszky Lajos 468, 574
Marmontel, Jean-François 337
Martineau, Harriet 290, 296, 458, 508
Martines, Lauro 44
Martos Ágostonné 374
Marusák Pál 449, 451, 473, 474
Marx, Karl 286, 296, 301, 302
Máté Jánosné lásd Újfalvy Krisztina
Matolay Elek 577
Mátray Gábor 113
Mátyási József 262
Mátyus István 240, 309, 557, 565, 592
Maurer János 577
Mauvillon, Jakob 196
Mavis, Mate 46
Mayer András 254
Mayer Béla 295, 353, 365
Mayerffy Ludmilla 397
Mayeur, Françoise 68, 70
Mazarin, Jules 178
Mazsu János 268, 269, 405, 406
McDermid, Jane 67
McFadden, Margaret 44
McLeod, Glenda 190
Mednyánszky Alajost 386
Medve Imre 311, 360, 493, 494
Meerten-Schilperoort, Anna Barbara van 269
Méhes György 489
Mensendieck, Bess 576, 584
Menzler, Dora 576
Merici Szent Angéla 271, 273
Mervó Zoltánné 94, 278, 388
Mester Béla 529
Mestorf, Johanna 481
Mészáros Ignác 242
Mészáros István 85, 94, 404, 405, 433
Meun, Jean de 101
Meyer, Andreas 254
Mezőszegedi Gáspárné 217
Michalek Manó 299
Michel, Louise 287
Michelet, Jules 290–292, 524
Mihajlov, Alexander 292
Mikes Gábor 408
Mikes Kelemen 221, 222, 607
Miklós Elemér 359
Mikszáth Kálmán 115, 119, 120, 452
Miletz Illés 177
Mill, Harriet Taylor 292
Mill, James 288
Mill, John Stuart 152, 286–288, 289, 312, 352, 430, 561
Millot, Claud François Xavier 528
Miremont, Anne d'Aubourg de La Bove 204
Mita, Relković 406, 431
Mitchell, Paula 42
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 88, 181
Molnár Aladár 432, 433, 445, 578
Molnár Borbála 237, 243, 248, 249, 322
Molnár László 352, 440
Molnár Leontina 440
Molnár-Kovács Zsófia 94
Mongellas, Fanny 287
Montaigne, Michel de 171, 179
Montanclos, Marie-Emilie Maryon de 202
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 174, 523
Montgélas, Maximilian von 423
Móra Ferenc 549
More, Hannah 270
Moreau, Edmond Thomas 557

Moreri, Louys 43
Morgan, Lewis Henry 302
Móricz Miklós 407, 413
Morra, Isabella di 191
Morrell, Juliana 65
Morrow, Albert 381
Mozzoni, Anna Maria 108
Möser, Justus 523
Much, Matthias 481
Munkácsy János 113
Murányi Lajos 339, 591
Murgescu, Mirela Luminita 417
Müller Ildikó 94, 405, 406, 417, 418, 420, 426, 437, 454, 455, 478
Müller, Charlotte 457

Nádai Pál 441
Nádasdy család 215
Nagy Adrienn 94, 418, 442, 445
Nagy Beáta 60
Nagy György 476
Nagy Ignác 113, 338, 339, 342, 535, 593, 596
Nagy Iván 119
Nagy Mária 419
Nagy Márton 85
Nagy Péter Tibor 94, 419, 455
Nagy Sándor 381
Nagy Sándorné 599
Nagyajtai Cserei Ilona 531
Nagydiósi Gézáné 111, 112
Nagyné Szegvári Katalin 92, 93, 144, 146, 152, 311, 418, 437, 457
Nagyváthy János 507–509
Nash, Mary 39
Navarrai Margit (Marguerite d'Angoulême) 99
Nebrija, Francisca 65
Nechemias, Carol 55
Necker, Suzanne 201, 499
Nelson, Mariah Burton 65, 556
Nemes Gábor 278
Nemesapáthi Kiss Sámuel 310
Németh András 21, 93, 285, 419, 437, 553, 660
Németh S. Katalin 219, 223, 225, 233
Nero római császár
Nettesheim, Agrippa
Nettesheim, Cornelius Agrippa von 89, 99, 191, 220
Nettesheimi Agrippa 89
Newman, George 300
Newton, Isaac 171, 235
Nifo, Francisco Mariano 210
Nightingale, Florence 465
Nilsson, Christina 120
Nyst, Élise 427

Nyíri István
Nyíri J. Kristóf 174
Nyíry István 466, 533, 534, 611

O'Faolain, Julia 44
Ócsai Éva 223
Oken, Lorenz 563
Olivier, Jacques lásd Trousset, Alexis
Olsen, Kirstin 33
Oneil Judita 273
Orczy Lőrinc 245, 491, 492, 527, 592
Ormos Mária 17
Orosz Lajos 92, 244, 260, 276, 277, 317, 328, 395, 397, 398
Oroszhegyi Józsa (Szabó József) 397
Országh Lili 61
Ortes, Giammaria 523
Osthausen, Heinrich 100
Otto, Louise 107
Óváry László 395

Őry Fábián László 531

P. Szathmáry Károly 84
Paal Ferenc 346, 348
Padrón, Juan Rodríguez del 99
Pákh Albert 119
Pál, I. orosz cár 305
Pál, Szent 294, 326
Palandri, Silvia 192

Pálffy Pálné 162
Pálffy Paulina 590
Pálfi Melinda 531
Pallay Flóra 503
Pálmai Dóra 94
Pálmay Ilka 294
Palochay Tivadar 339
Pálóczi Horváth Ádám 185, 257–260, 339, 610
Palumbinyi Sámuel 275
Papp Barbara 59
Pascal, Blaise 171
Passi, Giuseppe 190
Patmore, Coventry 499
Paullini, Christian 192
Pázmány Péter 213, 218, 224, 230, 240, 274, 525
Pearson, Karl 300
Péczeli József 244, 252, 262
Peemans-Poullet, Hedwige 53
Pekry Lörinc 232
Perczelné Kozma Flóra 163
Perényi József 598
Perlaki Dávid 508, 529, 567
Perlauff János 276
Perovszkaja, Szófia 461
Perrot, Michelle 39, 47, 48, 456
Pestalozzi, Johann Heinrich 86, 89, 306–308, 354, 391, 392, 394, 568
Péter János 91
Péter Katalin 61, 128, 525, 614
Péter, I. orosz cár 460
Péterfy Sándor 83, 84, 117, 272, 274, 331, 390–393, 404, 430, 435, 440
Pető Andrea 35– 37, 47, 60, 61
Petőcz Mihály 339
Petőfi Sándor 113, 340, 360
Petrarca, Francesco 98, 191
Petricevich Horváth Lázár 113
Petrőczy Kata Szidónia 226, 229, 231, 322, 609
Petrőczyné Révay Erzsébet 229
Petty, William 522
Philipon, Jeanne-Marie 204
Pictet, Bénédikt 231
Pius, IX. pápa 294, 298
Pius, X. pápa 284, 294, 298
Pizan, Christine de 68, 98, 145, 190
Planeri, Johann 192
Plankenberg János Keresztély 275
Platón 65, 191, 210, 365
Pleidell Ambrus 90
Plinius, ifj. 243
Plutarkhosz 98, 219
Pockels, Karl Friedrich 196
Podmaniczky Anna 238
Podmaniczky Frigyes 344, 345, 538
Podmaniczky Géza 479
Pogány György 239
Pólya Ferenc 293
Pomata, Gianna 51
Pongrácz család 392
Popelin, Marie 427
Popp, Adelheid 110
Porzsolt Kálmán 554
Porzsolt Lajos 577
Pósa Lajos 120, 549
Poska, Allyson M. 35, 37, 129, 131, 487
Powell, Braden Roberta 553
Poznan Jolán 482
Prévost-Paradol, Lucien-Anatole 114
Probstl Mária 399
Prohászka Lajos 86, 307
Prohászka Ottokár 156, 162
Prost, Antoine 70
Proudhon, Pierre-Joseph 286–288, 291–293
Pukánszky Béla 21, 93, 177, 202, 206, 213, 261, 306
Pulszky Ferenc 339
Pulszky Polixénia 314, 470
Purvis, June 34, 67, 416
Puskarjeva, Natalia 54
Puskin, Alekszandr Szergejevics 305
Puteáni Rózán 398, 467
Putnoky Anna 322

Quispel, G. C. 126, 127

R. Várkonyi Ágnes 61
Rabbitt, Euphemia 58
Rabelais, François 101

Rabener, Gottlieb Wilhelm 203, 241
Rabinovszky Máriusz 585
Ráday Eszter 228
Radó Antal 361
Radó Vilmos 358
Radvánszky Béla 224
Raftery, Deirdre 65
Rajk Júlia 61
Rákóczi Ferenc, II. 132, 222, 231, 271
Rákóczi György, I. 218, 227
Rákosi András 219
Ranke, Anna 481
Ranke, Johannes 481
Ranke, Leopold von 16
Ratke, Wolfgang 89
Rébay Magdolna 94, 417, 418, 424
Rédey Judit 113, 116
Rein, Wilhelm 453, 454
Rem, Georg 217
Remsey Ágnes 599
Rémusat, Claire de 109, 304
Rémy, Caroline („Séverine") 110
Répássy János 298
Réthy Endréné 308
Rettigová, Magdalena Dobromila 229
Révész Margit 90
Révfy László 446
Révfy Örzse 446
Rhédei Zsigmond 228
Rhédey Juliána 246
Riballier, Edme Philibert 200
Richardson, Samuel 186, 241, 337
Richer, León 108, 287
Richmann János 389
Robespierre, Maximilien de 175
Rochow, Eugene George 529
Rogers, Ellen 58
Rogers, Rebecca 68, 69, 71, 265, 266, 268, 269, 417, 497, 499
Rolland, Romain 482
Rollin, Charles 197–200
Rómer Flóris 119, 480
Romieu, Marie de 99
Rónay Jácint János 297, 299
Ronge, Johann 308
Rose, Ernestine 292
Rosenmüller, Johann Christian 529, 557
Rossignol, Jean Pierre 87
Rosso Geffriaud, Jeannette 178–180
Rouillot-Lamotte, L. 69
Rousseau, Jean-Jacques 89, 175, 177, 194, 196, 200–207, 209, 210, 239, 277, 344, 345, 347, 352, 524, 529, 567, 607, 608
Roussel, Pierre 557
Rousselot, Paul 18, 19, 68, 416
Rowold, Katharina 66
Röszlerné Böhm Ágnes (Agnesz) 396, 397
Rudnay Józsefné Veres Szilárda 85
Rudolphi, Karoline 177
Ruhmer, Wilhelm 88
Ruskin, John 490, 518
Russell, Bertrand 454
Rutledge, John 237
Ruttkay Gábor 501

S. Nagy Katalin 61
S. Sárdi Margit 176, 229
Sablon, Claire du 58
Sabuco, Oliva de 65
Sadler, Michael 20
Sáfrán Györgyi 84, 92, 402
Sághy Józsa 117
Sahagún, Bernardino de 83
Saher Eleonora 514
Saint Pierre, Charles-Irénée Castel de 200
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy 289
Salamon Ferenc 347
Salem, Dorothy 42
Sallér Judit lásd Festeticsné Sallér Judit
Salzmann, Christian Gotthilf 177
Sámi László 119
Sámi Lászlóné Király Janka 183, 350, 356, 541
Samu Nagy Dániel 522
Sand, George 340
Sándor, I. orosz cár 305
Sartorius János 177
Sasku Károly
Saussure, Adrienne Necker de
Savile, Elisabeth
Savile, George, Halifax grófja 185, 251, 607
Schadt Györgyné 94

Schams Ferenc 393
Schanberg, Ingela 53
Scharlieb, Mary 300
Schedius Lajos 387, 388
Schiebinger, Londa 557
Schiller, Friedrich 178, 563
Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst 306, 347, 608
Schliemann, Henrik 481
Schliemann, Sophie 481
Schlözer, August Ludwig 262
Schlözer, Dorothea 262, 267
Schmidt, Pauline 47
Schneider István Gábor 255
Schneider J. Alajos 356
Schoepf Merei Ágoston 534
Schopenhauer, Arthur 286, 563
Schorr Matild 472
Schriewer, Jürgen 20
Schultz Imre 516
Schurmann, Anna 322
Schwarcz Etel 90, 343, 395
Schwartner Márton 391
Schwartz, Agatha 62
Schwarz Gusztáv 475, 476
Schweiger-Lerchenfeld Amand 146
Scitovszky János 273, 402
Scott, Wallach Joan 37, 51, 66, 97
Scott, Walter 339
Sebes Gyula 91, 183
Sebestyén Gábor 319–321
Sebestyén Gyula 117, 419
Sebestyénné Stetina Ilona 370, 439, 451, 546, 593
Sebesztha Károly 358, 365, 370, 563, 581
Sebők Zsigmond 549
Seckendorff, Veit Ludvig von 522
Sée, Camille 422
Seebacher, Felicitas 74
Seller, Maxine Schwartz 79
Seltenreich Károly 334, 397, 398
Seltenreich Lőcsei Emma 361, 365, 370
Selymes Károly 158
Semmelweis Ignác 445
Seneca, Lucius Annaeus 211, 365, 501
Sennett, Richard 285, 286
Sennovitz Mátyás 275, 276
Serényi Béla 519
Sharples, Elisabeth 106
Shockley, Ann 42
Sigea, Luisa 65
Sigér Anna 215
Sikor József 313
Sikorszkáné Zsolnay Júlia 361
Simonides János 177
Simor János 349
Sipos Balázs 59
Skedd, Susan 269
Sluga, Glenda 285
Smagina, Galina 55
Smith, Adam 523
Smith, Bonnie 39
Soemmerring, Samuel Thomas von 557
Somerville, Mary 119, 480
Somogyi Géza 146, 313, 314, 351, 369, 502, 561, 578, 597
Somogyi Károly 293
Soos Klára 216
Sotiropoulos, Carol Strauss 267, 306
Sotomayor, María de Zayas y 209
Spády Adél 116
Spencer, Herbert 86, 289, 295, 608
Spener, Philipp Jacob 176
Spenser, Edmund 99
Spinoza, Baruch 171
Sporzon Pál 502
Spranger, Jacob 100
Stäel, Anne Louise Germaine 288, 324
Stampa, Gaspara 190
Stanton, Cady 151
Staser, Karen 57
Staut József 322, 323, 532, 611
Stebbins, Geneviève 575
Steele, Richard 187
Stefánia belga királyi főhercegnő 590
Stegmüller Mária 519
Steinacker Gusztáv 90, 194, 254, 308, 333, 334, 394, 571, 611
Steinbach, Susie 46
Steinschneider Lili 592
Stettenheim, Julius 563
Stone, Lucy 151
Strauss, Johann 353

Stromayerné Keller Terézia 389
Stuurman, Siep 180–182
Stuve, Johann 194
Suetonius, Caius Tranquillus 98
Sujánszky Antal 284, 338
Sullerot, Evelyne 291, 410
Sullivan, Constance 209
Sumner Benson, Mary 56
Surjánszky Antal 535
Suther, Judith 181
Svetkovics Kata 226
Svetla, Karolina 426
Swift, Jonathan 187

Szabó Dénes 472
Szabó Imre 338, 499, 501, 536, 560
Szabó K. Attila 419
Szabó Krisztina 599
Szabó Richárd 364, 543, 561
Szabolcs Éva 21, 94, 308, 419, 437
Szabolcsi Bence 219, 221
Szabóné Nogáll Janka 584
Szakál János 419
Szalai Pál 354
Szalézi Szent Ferenc 271
Szapphó 203
Szarka Eszter 457
Szász Domokos 430
Szász Károly 115, 119, 331
Széchenyi Alice 590
Széchenyi István 90, 92, 113, 317, 318, 332, 335, 399, 534, 538, 568, 589, 590, 611
Széchy Károly 431
Széchy Mária 214, 229
Szedlacsek Lajos 582
Szegfi Mórné lásd Kánya Emília
Székely Ádám 530
Székely György 454
Székely Ilona 568, 575, 581, 585
Szelényi Ödön 83, 89, 276
Szelepcsényi György 273
Szemere Ilona 163
Szemere Miklós 119
Szenci Molnár Albert 217
Szendefi Ida 472
Szendrey Júlia (Petőfiné) 113, 115, 340
Szent Ágoston 89, 220
Szentjóbi Szabó László 203, 339
Szentpál Olga 584
Szerémi Alajos 355
Szerencsi Nagy István 254, 607
Szerényi Endre 143, 350
Szigethy Karolina 158, 518, 550
Szigligeti Ede 339
Szijártó M. István 150, 151
Szilassy Aladárné 162
Szilassy János 327, 571
Szimónidész 219
Szinnyei József 231, 251, 322, 398, 466
Szinnyei József, id. 85, 119, 231
Szlatky Mária 567
Szlavinczai Sándor István 241
Szlovikné Berényi Márta 600
Szókratész 191
Szolón 563
Szomaházy István 360, 361
Szontágh Gusztáv 321, 514
Sztáray Irma 362, 579
Sztrinkóné Nagy Irén 94
Szuppán Vilmos 84, 434, 449–451, 473, 474, 581
Szuszlova, Nagyezsda 458

Taba István 92
Tábori Róbert 366
Tábori Róbertné lásd Tutsek Anna
Takács Zsuzsanna Mária 94, 419
Takáts Éva lásd Karacs Ferencné
Takáts Sándor 61
Tar Benedek 221
Tarabotti, Arcangela 100, 192
Tarnóc Márton 214, 224, 231
Tasso, Ercole 191
Tasso, Torquato 191
Tauffer Vilmos 444
Tauregui, Pilar 462
Tauscherné Geduly Hermin 591
Tavasi Lajos 343
Taylor, Harriet 288, 292
Teilhard de Chardin, Pierre 482

Teleki Ádám 233
Teleki Ádámné Wesselényi Mária 230
Teleki Ádámné Wesselényi Zsuzsánna 222, 234
Teleki Blanka 84, 85, 90, 92, 317, 334, 343, 398, 399, 402, 467, 574, 604, 611
Teleki Emma 84
Teleki Irén 551
Teleki Józsefné 233
Teleki László 531
Teleki Miksa 395
Teleki Sándorné 85, 158
Telkes Simonné 365, 370
Temple, William 522
Tengely Adrienn 540
Tersztyánszky Gyula 311
Tertulliánus 537
Tessedik Sámuel 177, 276, 277, 395, 507, 508
Tészabó Júlia 599
Thaly Kálmán 119
Thanhoffer Lajos 598
Theano 214, 346, 348, 505
Thébaud, Françoise 39, 47
Thewrewk Emil 297
Thirring Gusztáv 132–134
Thomas, Antoine-Lénoard 204
Thomas, Veronica 42
Thun Éva 94
Thun, Leo 403
Thurer, Shari 520, 525
Thurzó György 225, 230
Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet 214, 225
Tiborcz Ida 492, 512
Tisza Kálmánné 120
Toivo, Raisa Maria 53
Toldy Ferenc 203, 572
Toledo, Alfonso Martínez de 99
Tolsztoj, Lev 363
Tompa Mihály 115, 119
Tompkins, Cynthia Margarita 42

Tordai Sámuel 241
Torkos András 177
Torma József 480
Torma Károly 480
Torma Zsófia 480, 481
Tótfalusi Kis Miklós 220
Tóth István György 225
Tóth Pál 395
Törley József 591
Török István 13, 277, 278
Trager, James 33
Trapp, Christian Heinrich 177
Trattner Mátyás 224
Trefort Ágoston 367, 432, 436, 441, 444, 578
Tristan, Flora 287
Trousset, Alexis 100
Troyes, Chrétien de 19
Turgot, Anne Robert Jacques 237
Turjay László 580
Tutsek Anna (Tábori Róbertné) 118, 316, 361, 491, 499, 503–505
Tutsekné Bexheft Lilly 373, 377
Tzigler Fridrik 389

Uglow, Jennifer 42
Ugron Gábor 476
Újfalvy Krisztina (Máté Jánosné) 243, 248, 249, 611
Undi Mariska 599
Ungár Dezsőné 546
Unger, Julia 537
Usinszkij, Konsztantyin Dimitrijevics 428

V. Busa Margit 111, 112
V. László Zsófia 103, 232, 255, 279, 522
Vachott Sándorné Csapó Mária 115, 340
Váczy Emilia 443
Vadász Norbert 250
Vahot Imre 113, 319, 398
Vajda Ferenc 494
Vajda János 114, 119
Vajda Péter 339

Valentini Elvira 483
Valkó Károlyné Kloyber Mária 395
Válya Miklós 406
Vályi Klára 237, 479
Vámbéri Ármin 114

Vámbéry Ármin 119
Váradi József 92, 335
Váradi Szabó János 307, 391
Várady Ferenc 121
Varga János 388
Várkonyi Gábor 226
Várnay Sándor 83, 393
Vásárhelyi Sámuel 567
Vassar, Matthew 429
Vasvári (Fejér) Pál 399, 467
Vaux, Clotilde de 289
Vay Ádám 231
Vayné Zay Anna 229, 230, 231
Ventura, Joachim 294
Vereby József 575
Veréczy Júlia 364
Verédy Károly 438
Veres Pálné lásd Beniczky Hermin/Irma
Verne, Jules 361
Verseghy Ferenc 528, 529
Versényi György 220
Vervée, Marguerite 389
Vígh Éva 189
Vikár Béla 446, 447
Villaume, Peter 177, 565
Vincze Alajos 540
Vincze László 277
Virág Benedek 339
Virgili, Fabrice 47
Vitkovits Mihály 339
Vives, Juan Luis 64, 88, 91, 217, 218
Vízvári Mariska 121
Vogelné 389
Voltaire (François-Marie Arouet) 174, 175, 204
Voss, Irmgard 74
Vörös Katalin 94, 419, 445
Vörösmarty Mihály 90, 338, 339, 360, 545
Vries, Peter Hubertus Henricus 125

Walker, Mary 463
Wallace, Zerelda 160
Walleshausen Gyula 502
Ward Mária 274
Ware, Susan 45, 137, 593
Ware, William 325
Wayne, Tiffany 57
Wazniewski, Marquerite 74
Webster, Alfred Mrs. 569
Weiss, Allemand 204
Weisz Carolina 399
Weitz, Rose 555
Wekerle Sándorné 365, 369
Wendt, Ferdinand Maria 109
Werbőczy István 150, 151
Wergeland, Agnes 53
Wesley, John 488
Wesselényi Istvánné lásd Dániel Polixénia
Wesselényi Kata 228
Wesselényi Miklós, id. 232, 531, 590
Wesselényi Miklós, ifj. 531
Wesselényi Zsuzsanna lásd Teleki Ádámné
Weszprémi István 444, 529
White, Alice 429
Whitehead, Barbara 65
Wieland, Christoph Martin 346
Wiesner-Hanks, Merry 47
Wilhelm Franciska 372, 511
Wilhelm-Neustädtl Berta 448
Willard, Emma Hart 428
Wilson, Katharina 44
Windheim, Christian Ernst von 230
Wittelsbach Erzsébet 362, 579
Wittmann Lázár 547
Wlassics Gyula 382, 449, 471, 473
Wohl Janka 115, 238, 365, 495
Wohl testvérek 115
Wolf, Erick 34
Wolf, Friedrich August 178
Wolff, Christian 177
Wollstonecraft, Mary 188, 189, 194, 197, 208, 270, 288
Woody, Thomas 80
Woolf, Virginia 37, 506
Wuttke, Adolf 86

Zadák Ilona 514
Zákány József 388, 531
Zalai Szalay László 42
Zámolyi Varga Mihály 579
Zari, Gabriella 52
Zay Anna lásd Vayné Zay Anna
Zayas, Maria de 145, 209

Zeidler Miklós 554, 573
Zemplényi (Szabó) Antonia 494
Zenon, Natalie 285
Zetkin, Clara 110, 167
Zibolen Endre 92, 307
Zichy Antal 436
Zichy Géza 238
Zichy Pál Ferencné 160
Ziegler, Christiane von
Zigány Árpád 482
Zimányi József 577
Zimányi Vera 128, 216
Zimmerman, Ernst 325
Zimmermann, Susan 166
Zimmern, Alice 66
Zinsser, Judith 144
Zirzen Janka 84, 117, 436, 438–441, 445, 473, 510
Zola, Émile 136, 362
Zoltai Lajos 394, 396
Zrínyi György 230
Zrínyi Ilona 214, 226
Zrínyi Miklós 128, 229

Zsengeri Samu 307
Zsigmond László 289
Zsingor Mihály 577
Zsoldos Jakab 570
Zsoldos János 530, 531, 560, 569, 570, 595

SUMMARY

Girls' education and female culture in modern Hungary (with an international outlook and set in women's history)

The book aims to provide a synthesis of the history of female education in modern Hungary on the basis of printed Hungarian-language resources.

The geographical area explored in the research and the origin of sources were principally Hungary and Transylvania.

It must be emphasized, however, that the author's investigations are internationally embedded and performed in a comparative manner, as foreign ideas and events had a significant impact on the theory and practice of women's history and girls' education in Hungary, especially from the second half of the 18th century. The fairly broad subject matter covered by this work has been elaborated with an eye on women's history.

The book is centered on a period covering more than two hundred years from the turn of the 17th and 18th centuries to the beginning of the 20th century. This time frame embraces a number of eras worthy of exploration in themselves from an educational, cultural, social, female, ideological, political or economic history perspective.

The author's choice of this broad time frame enables her to present how the initial steps of women's modern education bearing the traditional female ideal eventually evolved into the "modern" woman at the beginning of the 20th century who first had the chance to be educated at every level of schooling similarly to men – even if with limitations – and could use the cultural opportunities of the period in a way never seen before. The book identifies the unfolding of female education as a subprocess of diverse emancipation which gradually disrupted the feudal society.

The nearly three decades of research forming the basis of the book mainly addresses the history, including educational and cultural history, of girls and women belonging to the middle and upper classes, and essentially deals with Hungarians from Hungary and Transylvania excluding nationalities.

The book starts with an extensive historiography part in which the author presents an overview of hundreds of thematic works written mostly in the 19th to 21st centuries both abroad and in Hungary. It shows that the exploration of

the history of women's education is an eminent area among the numerous topics of educational history often researched in previous centuries. Long and short monographs, collection of papers, readers, articles and essays were written about the results of previous research in the history of girls' and women's education, along with summaries dealing with overall female emancipation from various perspectives. The volume provides an analytical, comparative and critical evaluation of all these.

Along with an analytical review of the thematic literature, the work is focused on presenting the most important features of the history of modern girls' education and female culture in Hungary and Transylvania. The author was set to find out how changes to the different levels of institutionalized and non-institutionalized education for girls were embedded in the international processes of social, female and educational history.

To explore this, she looked at the impact the rich foreign literature of querelle des femmes had in Hungary and Transylvania, which included hundreds of sources of varied contents and genres already from the middle ages and the Renaissance period. She reviewed the translations and adaptations of foreign works published in contemporary Hungary. The volume presents not only the sources that supported women and their cultural rights but also a number of pieces of anti-woman literature. Along with opinions about women and girls' education, professional and political disputes on different levels and forums, whether local or national, or even crossing over to the international stage, are also presented in the book.

The primary sources for the research include the substantial body of thematic articles of the Hungarian-language press, particularly those of Tudományos Gyűjtemény, Athenæum, Felső Magyar Országi Minerva, Fillértár, Családi Lapok, Nemzeti Nőnevelés, Magyar Paedagogia, as well as Vasárnapi Újság, Új Idők, Erdélyi Múzeum, Budapesti Szemle, Élet, Pécsi Közlöny, Borsszem Jankó, Veréb Jankó, Kerékpáros Hölgyek Lapja, Magyar Lányok, Élet, Természettudományi Közlöny, A Nő és Társadalom, Szoczializmus, Magyar Iparművészet, Zalai Közlöny, Néptanítók Lapja and articles from various other fashion and women's magazines.

Valuable sources were the protocols of the 2nd Universal Educational Congress; the related records from the data series of censuses held between 1880 and 1910; legal documents (mainly laws and regulations) produced in relation to education and women's rights in modern times; and, additionally, the cartoons associated with female education and emancipation, and the humorous writings about women as they could be extracted from contemporary press. The volume's material, as far as was possible, are complemented by personal memories (details taken from contemporary journals, memoires, letters, and travel diaries), which allow a glimpse into the everyday life of women, girls' education and female

culture, a world of micro history. The study of the ideas of girls' education – in a way mostly considered unconventional in the research practice of educational history – was also supported by certain romance novels popular in the period and other literary works (poems, novels, short stories) as well as needlework and household guides, conduct and child-rearing manuals.

Drawing on these rich resources, the volume presents a wide-ranging analysis of the highly complex process of how institutionalized girls' education in Hungary had changed from the second half of the 18th century. A particularly important part in the book is the presentation of arguments that flared up in the 1880s and 1890s about the introduction of girls' high schools complete with graduation and women's access to university.

Diachronic and synchronic approaches are applied together in the volume: as well as describing the formation of lower, middle and higher education, central historical problems are presented too, such as girls' preparation for the role of housewife, housekeeper and mother, building the female body, health education for women, and contemporary actions of educating women to become readers.

The book is not only rich in terms of resources but also presents a considerable number of contemporary authors, enabling future researches and a more specific exploration of the subject matter.

The contents of this volume clearly demonstrates that the modern history of girls' education and female culture in Hungary and Transylvania formed an organic part of the European history of education. The thinking of Hungarian pedagogical theorists, education professionals, school organizers and teachers, as witnessed by contemporary sources, was very much in line with their Western peers, i.e., they considered the development of girls' education important and essential for the destiny of the nation and mankind.

Women deserved particular attention not only because of housekeeping, bearing and rearing children but also for sustaining and cultivating good morals, religion, the Hungarian language and national values. However, preparing them for paid jobs, academic and artistic professions progressed sluggishly even in the 19th century, and entailed a number of disputes and issues.

The unfolding of girls' schooling which started at the end of the 18th century only partially followed the way of boys' schools, its development – especially on middle and higher levels – displays a specific and non-general history. However, as confirmed by this book, it is not a marginal one but rather worthy of studying and learning from. Its important sources and analyses clearly deserve a place among the great canons of educational history.

Translated by Zank Ildikó, Szanyi Imre

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott
www.szaktars.hu
adatbázisban

Kiadja a Kronosz Kiadó (Virágmandula Kft.)
Felelős kiadó a kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Erőss Zsolt

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák: Capillatus Kft.
Felelős vezető a kft. ügyvezetője

ISBN 978 963 467 037 7

www.kronoszkiado.hu

A könyv szintézisteremtő igénnyel mutatja be az újkori magyarországi nőnevelés magyar nyelvű, nyomtatott forrásokra alapozott történetét. A kötet alapjául szolgáló, csaknem három évtizedes kutatás főként a középső és felső társadalmi rétegekhez tartozó magyarországi és erdélyi lányok és nők históriáját, nevelés- és művelődéstörténetét vizsgálja széleskörű nemzetközi beágyazottsággal és összehasonlításokkal, az önmagában is igen tág témakör nőtörténeti alapozásával.

A kötet középpontjában a 17–18. század fordulójától a 20. század elejéig terjedő bő két évszázad áll, ami nevelés-, művelődés-, társadalom-, nő-, eszme-, politika- és gazdaságtörténeti szempontból is több, önmagában is tanulmányozásra méltó korszakot foglal magába. A tág időkeretek kijelölését annak a folyamatnak a nyomon követése indokolta, hogy az újkor kezdeti, a hagyományos nőideál szerinti lánynevelést célul tűző lépéseitől hogyan „születik meg" a 20. század elejére az a „modern" nő, aki – ha korlátok közé szorítottan is – először részesülhetett a férfiakéhoz hasonló képzésben valamennyi iskolai szinten, és korábban soha nem látott módon élhetett a kor művelődési lehetőségeivel. A szerző sokszempontú, alapos vizsgálata megmutatja, hogy a nőnevelés kibontakozása egyértelműen a rendi társadalmat fokozatosan lebontó sokszínű emancipáció egyik részfolyamataként értelmezhető.

Prof. dr. Kéri Katalin az MTA doktora, a PTE BTK Neveléstudományi Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára. Fő kutatási területe a dualizmus kori Magyarország nevelésügye, a nőnevelés és a gyermekkor története, az iszlám középkori nevelésügye és a spanyol neveléstörténet.

5950 Ft

9 789634 670377